

**Національна академія наук України
Інститут історії України**

О. Г. Перехрест

**УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО В 1941–1945 рр.:
ЕКОНОМІЧНЕ ТА СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ**

*На пошану мільйонів українських селян,
які винесли тягар Великої Вітчизняної війни*

Черкаси – 2011

УДК 94(477)«1941/1945»-0.58.244

ББК 63.3(4Укр)624-282.2

П 27

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу історії України 20-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. Інституту історії України НАН України – *Кульчицький С. В.*

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти національного педагогічного університету імені М. Драгоманова – *Потильчак О. В.*

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та українознавства Криворізького технічного університету – *Стецькевич В. В.*

Науковий консультант:

доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України **Лисенко О. Є.**

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України. Протокол № 6 від 16 червня 2011 р.

Перехрест О. Г.

П 27

Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Монографія / НАН України. Ін-т історії України. – Черкаси: ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. – 668 с.

ISBN 978-966-353-220-2

У монографії автор, спираючись на попередній доробок вітчизняних і зарубіжних істориків, критично переосмислюючи раніше оприлюднені джерельні дані та залучаючи нові документальні матеріали, аналізує економічне та соціальне становище українського села в 1941–1945 рр. Розглядаються особливості функціонування сільськогосподарської галузі та соціальної інфраструктури села на початку війни та в період окупації, комплекс факторів, що зумовили не лише позитивні результати, а й негативно позначилися на процесі їх відбудови.

Розраховано на широке коло науковців, викладачів, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історією України періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

УДК 94(477)«1941/1945»-0.58.244

ББК 63.3(4Укр)624-282.2

ISBN 978-966-353-220-2

© ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011

© О. Г. Перехрест, 2011

ЗМІСТ

Передмова	4
Вступ	6
Розділ 1. Історіографія та джерельна база проблеми	8
Розділ 2. Українське село напередодні війни	90
Розділ 3. Українське село в перший період війни (червень 1941 р. – липень 1942 р.)	116
3.1. Внесок селянства України у зміцнення обороноздатності країни	116
3.2. Функціонування аграрного сектора та становище селянства в умовах війни	124
3.3. Евакуація ресурсів сільського господарства України: здобутки і втрати.....	130
3.4. Українські селяни в евакуації	139
Розділ 4. Українське село в період нацистської окупації	146
4.1. Сільськогосподарський потенціал України в геостратегічних та воєнних планах агресорів.....	146
4.2. Організація сільськогосподарського виробництва окупаційною адміністрацією: плани та результати.....	150
4.3. Аграрний аспект колонізаційної політики нацистських окупантів в Україні	180
4.4. Економічна політика окупаційних властей стосовно селянства	186
4.5. Соціальна сфера села в період окупації	211
4.6. Заходи окупантів з вивезення сільського населення на роботу до Райху та протидія їм.....	258
4.7. Селянство і радянський партизанський та український визвольний рухи	266
Розділ 5. Економічний та соціальний стан села в умовах відбудови (1943 – 1945 рр.)	292
5.1. Відбудовний та виробничий процеси у сільськогосподарській галузі: проблеми та результати	292
5.2. Податкова та заготівельна політика держави на селі в 1943 – 1945 рр.	353
5.3. Відбудова та стан соціальної інфраструктури села в 1943–1945 рр.	368
5.4. Участь селянства в акціях на допомогу фронту.....	413
Розділ 6. Демографічні наслідки війни 1941–1945 рр. для українського села	431
Висновки	453
Додатки (таблиці про стан галузей сільського господарства та соціальної сфери села в 1941–1945 рр.).....	456
Іменний покажчик	648
Географічний покажчик	654

ПЕРЕДМОВА

У свідомості народу України образ землі має міфологічно-сакральний ореол. «Мати-земля», «земля-ненька» стали символом життєдайного потенціалу не лише середовища існування, а й способу побутування українців, основним компонентом їхньої соціальної й етнічної самоідентифікації.

Епічний образ землі перетворився у невичерпне джерело художнього переживання засобами образотворчого мистецтва, літератури, кіно, театру. Та у справді неосяжних і розмаїтих формах він знайшов відображення у народній творчості. Від яскравого відображення зовнішніх проявів цього явища у піснях, прислів'ях, малюнках, картинах до правічних кодів у танцях, візерунках, вишиванці та обрядовості – такий широкий спектр форм і засобів оспівування землі, фіксації її енергетичної аури та впливу на всі сфери життєдіяльності українського соціуму.

Духовна іпостась феноменології землі органічно співіснує з суто науковими рефлексіями. Геологія, ґрунтознавство, екологія, агрономія, економіка й фінанси сільського господарства, нормативно-правове регулювання землевикористання, психологія та організація сільськогосподарської праці, соціологія села – ці та інші дисципліни вивчають багатовимірні явища, пов'язані з функціонуванням аграрної сфери як самодостатньої системи, що реалізується за власними законами й алгоритмами.

Окремий сегмент наукових зусиль становлять історичні дослідження. В російській історико-політичній думці сформувався цілий напрям, представлений «почвенниками», які ставили в центр усіх економічних, суспільно-політичних, соціокультурних і духовних процесів село, сільське господарство, сільський спосіб життя, звичаї і традиції.

Незважаючи на певні відмінності, українське село також упродовж багатьох століть визначало структуру економіки, етносоціальну самоідентифікацію, моделі поведінки, моральні засади й ціннісні орієнтири автохтонного населення України. Цей колосальний досвід формував генетичний код української нації, забезпечував їй власний, самодостатній статус у сім'ї європейських народів, визначав перспективи історичного поступу.

Друга світова війна стала третім після революційних подій 1917–1921 рр., колективізації й Голодомору викликом для українських аграріїв, що ставив їх на межу існування. На відміну від попередніх випробувань нацистські плани «упокорення», «освоєння» й колонізації «життєвого простору» віщували їм апокаліптичні перспективи: депортації, перетворення на рабів панівної германської раси, депопуляцію шляхом створення вкрай несприятливих соціально-економічних умов життя, а також прямого фізичного винищення.

З війною пов'язана ще одна унікальна за масштабами й наслідками акція – перебазування сільськогосподарського потенціалу республіки у східні райони країни. Евакуаційна епопея стала однією з найбільш суперечливих сторінок історії війни. Виконуючи основне завдання – вивезення техніки, інвентарю, збіжжя, насінневих фондів, переміщення худоби у недосяжні для ворога регіони, – радянські органи

сповідували тактику «випаленої землі», залишаючи селян наодинці з усіма їхніми турботами і потребами.

О.Г. Перехрест уперше в сучасній історіографії спробував детально розібратися в цій хаотичній ситуації і встановити, що вдалося зберегти й евакуювати, що було знищене чи втрачене, а що дісталось займанцям. Ця кропітка, багаторічна робота має принципово важливе значення, адже дала можливість концептуально повному підійти до визначення не тільки обсягів матеріальних втрат, а й того, з якими чинниками вони пов'язані.

Якщо економічних аспектів функціонування аграрного сектора економіки України в роки Другої світової війни науковці вже торкалися, то соціальні ще залишаються малоосвоєними. Автор цієї фундаментальної монографії вперше комплексно підійшов до висвітлення цієї теми й цілком успішно впорався з завданнями, які перед собою ставив. Ним всебічно і ґрунтовно проаналізовано стан економіки і соціальної сфери села у різні періоди війни, збитки завдані їм війною та унаслідок аграрної і соціальної політики загарбників. Показано проблеми й неймовірні труднощі, які супроводжували виробничу діяльність та повсякденне життя селян в умовах воєнного часу, їх титанічні зусилля, спрямовані на забезпечення Червоної армії й тилу продовольством, а промисловості – сировинними ресурсами, відбудові господарства та соціальної інфраструктури села. Дослідником уперше введено в науковий обіг величезний масив нових фактографічних даних і статистичних показників, що стосуються стану й функціонування аграрної галузі й соціальної сфери села в період війни.

Слід зазначити, що дослідник апробував деякі результати своїх напрацювань в колективних узагальнюючих працях Інституту історії України НАНУ: «Історія українського селянства», «Економічна історія України», «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.» Індивідуальна ж монографія у завершальному вигляді увінчує пошукові зусилля вченого і, на наше переконання, стане помітним явищем історіографії.

Хочеться побажати досліднику творчої наснаги і нових книг.

О. Є. Лисенко,
доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії України
періоду Другої світової війни
Інституту історії України НАН України

ВСТУП

Історія України періоду Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. уже понад шість десятиліть посідає одне з чільних місць у студіях вітчизняних і зарубіжних науковців. Зокрема, доробок радянських та українських істориків різних поколінь з цієї проблематики нараховує сотні колективних й індивідуальних монографічних досліджень, тисячі статей, повідомлень та інших публікацій. Та попри наявність такої величезної кількості праць, ще й донині залишається недостатньо дослідженим досить широке коло тематичних сегментів та аспектів цієї доби української історії. При цьому наявні лакуни значною мірою формувалися штучно. Висвітленню об'єктивної історії воєнних років завадила створена в радянську епоху ідеологами КПРС офіційна, підпорядкована марксистсько-ленінській доктрині в її сталінському, а пізніше – хрущовському й брежнєвському, варіанті версія Великої Вітчизняної війни, характерними ознаками якої були воєнно-політична кон'юнктура, напівправа, замовчування, надмірна глорифікація, міфологізація драматичних сторінок війни. Унаслідок цього належним чином не висвітлювалася ні безмірна трагедія народу, ні його вирішальна роль у порятунку своєї Вітчизни та розгромі нацизму. Будь-які спроби нестандартного й незаангажованого погляду на події воєнної доби наштовхувалися на сувору заборону. До того ж, дослідники не мали доступу до значного пласту архівних джерел та напрацювань зарубіжних істориків. І лише в пострадянський період вітчизняні науковці нарешті одержали можливість критично, без ідеологічних обмежень підійти до аналізу історії війни, всебічно висвітлювати її події, явища, наслідки та уроки.

Зазначене вище повною мірою стосується й такої важливої тематичної ніші воєнної проблематики, як історія українського села періоду Великої Вітчизняної війни. Цей предметний сегмент, безперечно, належить до найважливіших проблем вітчизняної історії, що потребують подальшого поглибленого опрацювання. Це зумовлено тим, що економічному і людському потенціалу українського села судилося стати одним із ключових чинників, що визначили перебіг на наслідки військового протистояння СРСР і Німеччини. Обидві воюючі сторони значною мірою залежали від сировинних, продовольчих та трудових ресурсів України. Надання їх більшої частини українськими селянами у розпорядження радянської сторони вирішальним чином вплинуло на її перемогу у війні. Український сільський соціум був важливим джерелом комплектації бойових частин Збройних сил СРСР і формувань антинацистського руху Опору. Своєю бойовою й трудовою звитягою і жертвовністю українське селянство зробило вагомий внесок у перемогу над загарбниками. Однак стан дослідження місця і ролі українського села у війні не можна вважати цілком задовільним.

В історіографії радянської доби ця тематика одержала певне висвітлення у наукових працях. У них на матеріалах усієї України або окремих регіонів і областей більш-менш докладно охарактеризовано стан сільського господарства республіки в умовах війни, показано напружену працю українських селян, перебудову села на воєнний лад, його відбудову після визволення та внесок у зміцнення економіки радянської держави. При цьому дослідники намагалися насамперед вирішити два головні завдання: довести життєздатність колгоспного ладу, його величезні можливості та переваги соціалістичного сільського господарства, а також показати важливість внеску колгоспів і радгоспів у зміцнення оборонної могутності країни в 1941 – 1945 рр. У результаті не було розкрито всю багатогранну історію українського села воєнних років за радянської влади, не відтворено в повному обсязі негативні явища, проблеми, труднощі, недоліки та прорахунки, що мали місце в усіх сферах життя села в означений період.

Досить широке висвітлення в історіографії цього періоду одержала і проблематика злочинної аграрної політики нацистської Німеччини на окупованій території України. Однак, поза увагою істориків залишилися ще чимало питань, пов'язаних із реалізацією на практиці аграрної програми окупаційної влади. Зокрема додаткового вивчення потребують ті аспекти, що в умовах партійно-ідеологічного контролю та цензури не могли бути предметом обґрунтованого аналізу або через заборону чи упередженість в оцінці подій, процесів і явищ на окупованій території, або внаслідок обмежень у використанні архівних джерел та зарубіжної історіографії.

У результаті такий підхід до висвітлення історії українського села періоду 1941 – 1945 рр. зумовив надмірну однобічність праць істориків радянської доби і помітно девальвував їхню наукову цінність. Та все ж, оцінюючи доробок радянської історіографії в цій тематичній ніші, можна зробити висновок, що, незважаючи на недоліки та застійні явища, вчені зробили вагомий внесок у справу її дослідження. Літопис історії українського села цього періоду наповнився багатьма фактографічними відомостями, статистичними даними, узагальненнями й висновками.

Дослідження історії українського села періоду Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. набуло нового якісного змісту в умовах трансформації радянського суспільства та зі здобуттям Україною незалежності. Зрушення в теоретико-методологічних підходах до вивчення воєнної проблематики позитивно позначилися й на стані наукових розробок у сфері соціально-економічного становища українського села в роки війни. У сучасній вітчизняній історіографії вже з'явилась певна кількість праць, в яких цю проблематику висвітлено з нових методологічних позицій на основі архівних матеріалів, раніше недоступних дослідникам, преси, що виходила в часи окупації й містить чимало невідомих раніше фактів, а також опублікованих в останні десятиліття документів і матеріалів партійних структур та органів радянської й окупаційної влади, які характеризують суспільно-політичне та соціально-економічне становище українського села в означений період. Однак, незважаючи на зазначені позитивні зрушення, все ж і донині неупереджено не реконструйовано життєдіяльність українського села воєнної доби. Зокрема, у вітчизняній історіографії бракує спеціальних узагальнювальних досліджень та публікацій, в яких би комплексно розглядалося соціально-економічне становище українського села в 1941 – 1945 рр.

Зазначене вище, а також нагальна потреба наукового осмислення як трагедії українського села у роки війни, пов'язаної з величезними матеріальними і людськими втратами, так і величі подвигу українського селянства, його внеску в розгром нацистського агресора, зумовлюють актуальність обраної автором для вивчення теми.

Мета цього наукового проекту полягає в тому, щоб на основі широкого кола джерел комплексно проаналізувати й з нових методологічних позицій висвітлити економічне та соціальне становище українського села в період Великої Вітчизняної війни і першого післявоєнного півріччя, розглянути зміст, форми й методи та наслідки реалізації економічної та соціальної політики на селі в означений період органами радянської влади та окупаційної адміністрації. Водночас автор не вважає, що розглянуті в монографії питання одержали повне висвітлення і є завершальною крапкою студій у цій науковій ніші й сподівається, що зроблене стане в нагоді для відтворення багатовимірної картини українського села періоду 1941 – 1945 рр.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПРОБЛЕМИ

Проблематика історії українського села періоду 1941–1945 рр. займає одну з провідних позицій в науково-дослідницькій практиці істориків, зокрема українських дослідників. За період, що минув від початку Великої Вітчизняної війни й до сьогодні, ними досліджено й висвітлено досить широке коло питань, пов'язаних з економічним і соціальним становищем села в роки воєнного лихоліття, участю його мешканців у боротьбі з загарбниками, роллю та внеском у перемогу СРСР над нацистською Німеччиною.

На основі аналізу наукової літератури історіографію проблеми, яка є предметом даного дослідження, можна умовно поділити на два великих періоди: радянський (від початку досліджуваного періоду до 1991 р.) і сучасний (від 1991 р. до сьогодні). Водночас, в історіографії проблеми в межах її радянського періоду можна виділити наступні етапи: перший – від початку досліджуваного періоду до кінця 1945 р.; другий – перше повоєнне десятиліття; третій – друга половина 1950-х рр. – середина 1980-х рр.; четвертий – друга половина 1980-х рр. до 1991 р. Кожний період і етап мали свою специфіку щодо можливості використання джерельної бази, оприлюднення й публікації результатів науково-дослідної роботи, а з ідеологічної точки зору – і стосовно характеру висвітлення та оцінок.

Вивчення питань, що стосувалися економічного і соціального становища українського села в умовах нацистської навали, розпочалося вже в перший період війни й проводилося в рамках досліджень з історії України воєнної доби, які здійснювали вчені історичних підрозділів Академії наук УРСР. На початку 1942 р. там було створено спеціальну групу істориків, яка займалася збиранням та систематизацією матеріалів – джерел з історії України в початковий період війни, а в подальшому і в добу окупації, перша добірка яких була опублікована в 1943 р. у «Наукових записках» Інституту історії та археології АН УРСР¹.

Одночасно члени цього колективу здійснили й перші спроби наукового осмислення окремих подій війни, чим було закладено фундамент наукової історіографії України 1941–1945 рр. Спираючись на поточні документи, зведення Радінформбюро, газетні матеріали, свідчення очевидців та інші джерела вони підготували низку праць, присвячених різним сторінкам історії України періоду війни, які були видрукувані масовими тиражами. Серед них виокремимо публікації М. І. Супруненка з історії України в передвоєнні роки і в перший період війни, К. В. Дубини, який одним із перших у радянській історіографії на конкретних фактах дій окупантів в Україні викрив злочинну суть німецького нацизму, Л. М. Новиченка та З. Шульги, присвячені викриттю політики окупантів в аграрній сфері та їхньої «земельної реформи»². Праці названих авторів містять фактичні та цифрові матеріали, узагальнення та оцінки, які й дотепер заслуговують на увагу при вивченні соціально-економічної історії села в означений період. Фрагментарно питання, пов'язані зі становищем села в умовах окупації, розглядалися в ряді науково-публіцистичних публікацій істориків, журналістів, публіцистів, письменників та громадських діячів³, в яких викривалася злочинна політика й практика німецьких нацистів та їхніх союзників стосовно економіки, соціальної сфери та населення України. При цьому зазначимо, що ці видання, опубліковані масовими тиражами, будучи поширеними серед населення й на окупованій території України, відігравали важливу роль у справі донесення до широких верств селянства правди щодо планів загарбників та мобілізації їх на боротьбу з ними.

У період визволення території України від окупантів та початкового етапу відбудови значно зростає інтерес до питань економічного та соціального становища села. Їх дослідження стає одним з пріоритетних у роботі наукових колективів, зокрема,

Комісії по історії Вітчизняної війни, котра була створена ще в кінці 1942 р. при Академії наук УРСР.

Насамперед професійні історики й архівісти продовжували формування джерельної бази теми. Її фактографія динамічно нарощувалася у процесі роботи практично у кожному населеному пункті УРСР членів Надзвичайної Державної Комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та в результаті діяльності спеціальних комісій по збору документів і матеріалів з історії війни. Чимало документів і матеріалів, які стосувалися наслідків війни для економічної й соціальної сфер села та їх ліквідації в початковий період відбудови, були включені до виданих збірників⁴. Вони свідчили про масові вбивства та катування нацистами мирного сільського населення, нищення та руйнування об'єктів виробничого та господарського призначення в колгоспах, радгоспах і МТС, житла та комунально-побутової інфраструктури в сільських населених пунктах, шкоду, завдану окупантами здоров'ю селян, участь сільських мешканців у боротьбі з ворогом, перші успіхи у відбудові сільського господарства, участь в акціях допомоги фронту та інші.

Протягом 1943–1945 рр. вийшло чимало публікацій, в яких, у контексті висвітлення процесу відродження народного господарства республіки, фрагментарно розглядаються й окремі питання цього процесу у післяокупаційному та післявоєнному українському селі. Це зокрема, публікації, авторами яких були керівники партійних, радянських та господарських органів⁵, у яких узагальнювалися результати першочергових відбудовних робіт у сільськогосподарській галузі на регіональних і республіканському рівнях та визначалися завдання в цій справі на найближчий період.

Велику цінність для розуміння ситуації, яка склалася в соціальній сфері післяокупаційного села, мають публікації групи провідних науковців-медиків та фахівців союзних і республіканських органів охорони здоров'я, які брали участь в організації робіт з ліквідації медико-санітарних наслідків війни та окупації⁶. У них було зроблено, по суті, першу спробу наукового осмислення й аналізу збитків, заподіяних нацистами медико-санітарній сфері та здоров'ю населення, першочергових заходів, спрямованих на відновлення на визволеній від окупантів території радянської системи охорони здоров'я та перших наслідків їхньої реалізації, у т.ч. у сільській місцевості. Позитивним аспектом цих публікацій було й те, що вони мали практичну спрямованість, містили конкретні рекомендації щодо проведення лікувально-профілактичної роботи серед населення, що було надзвичайно важливим у той час.

Чимало фактів, що стосувалися різних подій з історії українського села в 1941–1945 рр., було зосереджено у виданих у 1945 р. повідомленнях та зведеннях Радінформбюро⁷, а також у перших опублікованих свідченнях безпосередніх учасників боротьби з окупантами в тилу ворога⁸.

В означений період різні сторони функціонування села та його мешканців знайшли відображення в тисячах публікацій на шпальтах республіканських, обласних та районних газет. Вони були різними за жанром, різною була їхня тематика, яка відображала особливості становища та завдань, що вирішувалися в селі в той чи інший відтинок часу. До того ж газетні публікації мали здебільшого інформаційний характер, а їх автори не вдавалися до рівня наукових узагальнень. Проте їхня цінність полягала в тому, що вони не лише містили безліч цікавих фактів, чим динамічно нарощували фактографію з історії села воєнного часу, а й передавали дух того періоду, допомогли зафіксувати й зберегти правду про трагічні події, звитягу й неймовірну тяжку працю українських селян задля перемоги над нацистами. Саме в цьому полягає неабияка цінність цих публікацій у справі висвітлення історії українського села періоду війни.

Отже, осмислення питань, пов'язаних з економічним і соціальним становищем українського села в роки війни розпочалося вже під час самої війни, проте спеціальним предметом дослідження ця тема для фахових істориків не стала. Публікації тих років відтворювали особливості розуміння авторами цієї дослідницької теми в рамках тодішньої концепції історії Великої Вітчизняної війни. Її об'єктивне і всебічне дослідження стримувалося відсутністю кваліфікованих кадрів та незадовільними умовами праці дослідників, обмеженістю джерельної бази. Багато матеріалів через їх специфічний і секретний характер (про технічний і виробничий потенціал сільськогосподарської галузі, виробництво і заготівлі продовольства, людські втрати та демографічні зміни у складі сільського населення в роки війни, поширення інфекційних хвороб та захворюваності в сільській місцевості, стан матеріального забезпечення закладів охорони здоров'я та освіти, житлові та побутові умови сільських мешканців у післявоєнний період та ін.) виявилися недоступними для дослідників. Заборонялося використовувати будь-які факти зі знаком «мінус», що стосувалися політики й діяльності держави й партії в післявоєнний період. Однак, попри всі труднощі й недоліки, у роки війни було закладено фундамент наукового вивчення проблеми.

Більш плідним у справі наукового дослідження проблеми став наступний етап у межах її радянського історіографічного періоду, який охоплює роки першого післявоєнного десятиліття. Насамперед це було пов'язане з тим, що дослідження воєнної проблематики в ці роки займало одне з провідних місць серед науково-дослідницьких історичних проблем. Пояснюється це тим, що події та наслідки щойно закінченої війни ще суттєво впливали на всі сфери життя країни, у суспільстві відчувався великий потяг до літератури про війну, особливо з героїчно-патріотичної тематики. З точки зору офіційної ідеології важливим було забезпечити усвідомлення широкими верствами населення злочинної суті й практики нацизму, внеску Радянського Союзу в перемогу над ним, всесвітньо-історичного значення цієї перемоги, керівної ролі комуністичної партії й особисто Й. Сталіна в боротьбі проти загарбників, необхідності жертвованої праці задля якнайшвидшого подолання наслідків війни. Майже всі підготовлені й опубліковані в означений період праці були виконані в руслі сталінських оцінок і висновків щодо війни, котрі були викладені в його книзі «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу»⁹.

Цілеспрямована робота з комплексного дослідження історії республіки періоду 1941–1945 рр. здійснювалася з 1944 р. Комісією по вивченню історії Вітчизняної війни при АН УРСР. Відповідно з програмою Комісії й визначеними на її основі завданнями шість її секторів-відділів, насамперед, зосереджували головні зусилля на збиранні, систематизації й опрацюванні документальних джерел воєнної доби й підготовці на їх основі наукових праць¹⁰. Уже наприкінці 1946 р. Комісія мала у своєму розпорядженні майже 133 тис. документів, планувала видати 20–25 томів документальних збірників з історії всіх областей України в період війни, підготувати близько 100 монографій та ряд дисертаційних досліджень, присвячених актуальним питанням воєнної проблематики¹¹. У наукову роботу в цьому напрямку включилися багато вчених-істориків у регіонах республіки, викладачів вузів, аспірантів, працівників центральних та обласних архівних установ. І хоча не все із запланованого через різні обставини було виконано, та все ж зроблено багато. Зокрема, упродовж перших післявоєнних років опубліковано ряд збірників документів з історії окремих областей періоду війни¹², підготовлено низку дисертаційних досліджень, монографій, наукових та науково-популярних статей на різноманітну воєнну тематику. На жаль, у 1949 р. без достатніх підстав роботу Комісії по вивченню історії Вітчизняної війни при АН УРСР було припинено, що негативно позначилося на подальшій дослідницькій роботі з історії України в роки війни.

Серед проблем, які активно досліджувалися в означений період членами Комісії АН УРСР й іншими науковцями республіки, чільне місце займала проблематика, пов'язана з історією українського села воєнної доби. Так, аграрна політика нацистських загарбників під час окупації аналізувалася в дисертаційних дослідженнях П. Д. Індиченка, І. Д. Литвинова¹³. Автори фактично першими у вітчизняній історіографії, спираючись на широку джерельну базу, зробили спробу розгорнуто охарактеризувати форми та методи господарювання гітлерівців у сільському господарстві республіки, їхні намагання здійснити реформування в аграрному секторі, визначити фактори, які перешкодили цьому, показати грабїжницький характер аграрної політики окупантів та шкоду, заподіяну ними економіці та населенню українського села.

Вагомим внеском у справу вивчення історії українського села воєнних років стало дисертаційне дослідження С. П. Лаути «Колхозное крестьянство Советской Украины в период Великой Отечественной войны»¹⁴, в якому на основі вперше введених у науковий обіг документальних джерел з державних і відомчих архівів висвітлено питання стану та функціонування сільськогосподарської галузі в умовах першого періоду війни, показано трудові зусилля колгоспного селянства по виконанню виробничих завдань, хід заготівлі та поставок сільськогосподарської продукції для потреб держави та фронту, здійснення заходів по евакуації матеріально-технічних цінностей МТС, колгоспів і радгоспів, участь селянства у численних акціях на допомогу фронту. Значна увага приділена викриттю загарбницьких планів нацистів щодо використання сільськогосподарського потенціалу українського села, аналізу аграрної політики окупантів та форм і методів її здійснення, шкоди та збитків, завданих за період окупації громадському сектору та господарствам сільських мешканців, форм спротиву селянства політиці загарбників. Трудовий внесок селянства України в перемогу над нацистськими загарбниками та його участь в акціях допомоги Червоній армії відображено, через призму аналізу організаційної функції комуністичної партії, у дисертаційному дослідженні М. З. Данилюк¹⁵. Водночас робота містить значний фактографічний матеріал, який є корисним для характеристики економічного і соціального становища села в період війни.

До історіографічного доробку цього періоду слід віднести й неоприлюднені наукові дослідження членів Комісії по історії Вітчизняної війни, котрі зберігаються у фонді 4620 (Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.) Центрального державного архіву вищих органів влади України, в яких у тій чи іншій мірі розглядаються питання становища українського села та його населення в період нацистської окупації та її наслідків для них¹⁶. З їхнього числа виділимо дослідження В. Н. Котова та П. Н. Городнього, в яких піддано аналізу плани нацистської Німеччини стосовно експлуатації економічного потенціалу України, зокрема сільськогосподарського, та матеріальні збитки й шкода, завдані господарству республіки за час окупації, роботу Л. Н. Воробйова, присвячену аналізу аграрної політики окупантів та результатів її впровадження на практиці, І. Д. Литвинова, в якій охарактеризовані форми і методи нацистської експлуатації й пограбування населення.

Причинами того, що значна частина праць членів Комісії по історії Вітчизняної війни не були опублікованими, була їх незавершеність з наукової точки зору до моменту припинення її роботи, а також ідеологічний тиск на науковців-істориків та обмеження стосовно проблематики їхніх досліджень, що мало місце після ухвалення ЦК КП(б)У 29 серпня 1947 р. постанови «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР», в якій критиці було піддано практично весь науковий доробок інституту. Як наслідок, з історії України періоду Великої Вітчизняної війни під жорстоку цензуру потрапили проблеми, які стосувалися будь-яких невдач і прорахунків у діяльності компартійних і радянських органів влади,

військового та партизанського командування, невиправданих величезних людських та матеріальних втрат з їхньої вини, окремі аспекти політики нацистів на окупованій території, ставлення населення до окупантів та інші.

У перше повоєнне десятиріччя в українській історіографії почала активно досліджуватися тема відбудови зруйнованого в роки війни та окупації сільського господарства республіки. Характерною особливістю цих досліджень було те, що їх автори головну увагу зосереджували на процесі відродження колгоспів, радгоспів та МТС і менше уваги приділяли питанням відновлення особистих селянських господарств і соціальної сфери села. Такий підхід загалом відображав тогочасну політику радянської держави щодо пріоритетності вирішення відбудовних завдань на селі.

Серед праць, присвячених дослідженню відбудовних процесів у післяокупаційному та повоєнному українському селі, на особливу увагу заслуговує робота кандидата сільськогосподарських наук О. П. Каневського «Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР»¹⁷. У цій книзі, що призначалася для працівників сільського господарства України (до речі, тираж її склав 30 тис. примірників), малося на меті показати стан сільського господарства республіки перед Великою Вітчизняною війною і висвітлити шляхи виконання завдань, поставлених перед сільськогосподарською галуззю України Законом про план відбудови і розвитку народного господарства в 1946–1950 рр. та рішеннями ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У про піднесення сільського господарства в післявоєнний період. Це зумовило практичну спрямованість розглянутих автором питань у відповідності з політичними і економічними засадами щодо функціонування й розвитку сільського господарства на основі колгоспно-радгоспної системи, які сповідувало й реалізовувало компартійне керівництво країни, та тогочасних рекомендацій сільськогосподарської науки, спрямованих на підвищення врожайності й збільшення валового збору сільськогосподарських культур, підвищення культури землеробства, відновлення і розвитку тваринництва, садівництва і виноградарства. Чималу увагу приділено також питанням організаційно-господарського зміцнення колгоспів, відбудови радгоспів і перетворення їх у зразкові господарства, поліпшення роботи МТС і механізації галузі. Для дослідників історії українського села ця робота корисна тим, що сконцентрований у ній фактичний матеріал може бути використаний для визначення розмірів руйнувань і втрат, заподіяних сільському господарству республіки в умовах війни, зокрема під час окупації, та оцінки в кількісних й якісних вимірах здійснених у 1943–1945 рр. заходів по відродженню колгоспно-радгоспної системи сільськогосподарського виробництва.

Одночасно група істориків – П. Ф. Богданов, А. Т. Гора, В. В. Мартинова¹⁸ присвятили свої дисертаційні дослідження вивченню питань, пов'язаних з діяльністю партійних організацій республіки у справі відбудови сільського господарства, політичною та організаційною роботою партійних осередків у колгоспах, радгоспах і МТС спрямованою на залучення сільського населення до виконання в надзвичайно складних умовах післяокупаційної розрухи й ще триваючої війни робіт по відродженню матеріальної бази громадських і державних господарств та виробництву сільськогосподарської продукції. Висвітлення цих напрямків діяльності партійних структур різних рівнів та її результатів авторами виконане відповідно до положень офіційної ідеології щодо оцінки подій і наслідків війни та за загальноприйнятою схемою із заздалегідь визначеною метою – у позитивному плані показати керівну роль комуністичної партії в справі відбудови сільського господарства. Водночас залучений авторами до наукового обігу, при цьому переважно вперше, фактологічний матеріал, у значній мірі відображав реальний стан в економіці села, істотні досягнення в її відродженні, трудову жертвовність українського селянства задля подолання жаклих наслідків війни. Заслуговує на увагу й перша спроба проаналізувати діяльність

комсомольських організацій республіки в 1943–1945 рр. по залученню сільської молоді до відбудовних робіт та виробничого процесу в сільському господарстві, здійснена в рамках дисертаційного дослідження С. П. Хвостенка¹⁹.

У перше післявоєнне десятиліття значно активізувався започаткований ще у воєнні роки аналіз медико-санітарних наслідків війни та окупації для українського села. Матеріалам стосовно цього було відведено значне місце в підготовленому медико-статистичним бюро Міністерства охорони здоров'я УРСР під керівництвом проф. С. С. Кагана зведеному аналітичному огляді з вивчення медико-санітарних наслідків війни та перших заходів щодо їх ліквідації²⁰ й медико-санітарному огляді, виданому статистичними відділеннями Міністерства охорони здоров'я СРСР і Академії медичних наук СРСР. Провідні науковці-медики та фахівці медичної сфери М. О. Семашко, С. С. Каган, Б. М. Шкляр, І. Ф. Кононенко та ін.²¹ більш повно проаналізували й узагальнили збитки, завдані сільським медичним закладам, і шкоду, нанесену здоров'ю сільського соціуму, визначили їх негативний вплив на демографічну ситуацію серед сільського населення. Водночас автори зробили аналіз здійснених упродовж 1943–1945 рр. заходів по відродженню в сільській місцевості республіки системи охорони здоров'я та позитивних змін у справі надання медичної допомоги сільським мешканцям. Разом з тим, автори, констатуючи значні успіхи у справі ліквідації медико-санітарних наслідків війни в перші роки відбудови, звертали увагу на низку невирішених проблем, які негативно позначалися на якісному рівні медичного обслуговування сільського населення: недостатнє забезпечення сільських лікувальних закладів лікарями, лабораторно-діагностичним обладнанням, інструментами та ліками, значне відставання від реальних потреб у справі надання спеціалізованої медичної допомоги, нерівномірність розвитку сільської лікарняної мережі порівняно з міською, незадовільну роботу санітарно-епідемічних станцій в сільських регіонах, високу захворюваність сільського населення інфекційними та іншими хворобами, повільне поліпшення житлових та побутових умов селян та ін. При цьому автори публікацій неодмінно пов'язували зазначені проблеми з наслідками злочинних дій окупантів й уникали розгляду тих факторів, які були пов'язані з недоліками в організації медичного обслуговування сільського населення вже в післяокупаційний період.

У межах цього історіографічного періоду було започатковано дослідження й ряду інших питань, пов'язаних з економічним і соціальним становищем українського села в роки війни. Так, у публікаціях С. Щурова та П. Богдашкіна фрагментарно розглядалося питання стану електрифікації сільського господарства²². М. М. Грищенко вперше зробив спробу проаналізувати збитки, заподіяні сільському шкільництву, та показати заходи, спрямовані на його відродження²³. Однак автор розглядає питання, пов'язані з відбудовою та функціонуванням освітньої сфери на селі лише в позитивному плані й уникає аналізу гострих проблем, що мали місце в цій справі; наведені ним кількісні показники стосовно матеріальної бази сільських шкіл та забезпечення їх учительськими кадрами не відображали дійсного стану.

У післявоєнні роки в друкованих засобах масової інформації було опубліковано велику кількість статей, у яких розповідалося про злочини окупантів у сільській місцевості республіки, збитки, завдані ними економіці та соціальній сфері, хід відбудовних робіт у сільському господарстві та соціальній інфраструктурі села. У таких публікаціях поміж поточної інформації нерідко містилася й така, що хронологічно відносилась до 1941–1945 рр.

Підводячи підсумки цьому етапу українського історіописання проблеми, можна констатувати, що в перше повоєнне десятиліття історики України зробили певний внесок в її розробку. Насамперед позитивним було те, що на більш якісному рівні продовжувалося створення джерельної бази для дослідження економічного й

соціального становища села в роки війни та перших повоєнних місяців, зокрема формувалися відповідні архівні фонди, а документи, котрі стосувалися проблеми, включалися до опублікованих збірників документів і матеріалів. Та головним досягненням стало розширення кола досліджуваних тем у рамках проблеми та поява перших наукових праць, підготовлених на основі використання більш широкої джерельної бази, в яких одержали висвітлення такі важливі аспекти, як аграрна політика нацистів та результати її реалізації, форми і методи експлуатації окупантами сільськогосподарського потенціалу та сільського населення республіки, збитки, завдані загарбниками економіці та соціальній сфері села, примусове вивезення сільської молоді на роботу до Німеччини, організація, хід та наслідки відбудовних робіт у сільськогосподарській галузі в 1943–1945 рр., трудове подвижництво селянства республіки в перший період війни та під час відбудови, внесок селянства України в справу забезпечення потреб фронту й країни в продовольчих і сировинних ресурсах, його участь в акціях, спрямованих на забезпечення фінансових і матеріальних потреб держави, Червоної армії, сімей фронтовиків і постраждалих під час війни громадян.

Водночас зауважимо, що в перше повоєнне десятиліття питання стосовно економічного й соціального становища українського села в перший період війни істориками висвітлювалися фрагментарно. Фактично поза їх увагою залишилися й питання становища соціальної інфраструктури села та життя сільського населення республіки в 1943–1945 рр. Щоправда, винятком була сільська медична сфера, але заслуга в цьому належить виключно фахівцям медицини. Та й власне праць, в яких аналізувалися проблеми економічного й соціального становища українського села в 1941–1945 рр., було все ще дуже мало. Висвітленню ж питань цієї проблеми в працях, в яких вони розглядалися, були притаманні усі успіхи й вади тогочасної радянської історичної літератури, присвяченої історії війни, в якій панували оцінки, висновки й узагальнення Й. В. Сталіна, що суттєво стримувало творчі пошуки дослідників і догматизувало їх висновки.

Започатковане в роки війни й продовжене в перше післявоєнне десятиліття вивчення й висвітлення зазначеної проблеми здійснювалося в тісному зв'язку із загальносоюзною й українською історіографією Великої Вітчизняної війни. Але спеціальних досліджень, які б комплексно охоплювали цю проблему, в ті роки ще не було. Її фрагменти включалися, в тій чи іншій мірі, до загальноісторичних, історико-партійних та спеціальних праць іншої проблематики з історії війни. Більш того, поза увагою істориків все ще залишалося багато питань проблеми, які або ж взагалі не досліджувалися, або були ледь порушені.

Таким чином, упродовж першого (1941–1945 рр.) і другого (1945–1955 рр.) етапів історіографії проблеми в межах її радянського періоду українські дослідники змогли зробити перші кроки у напрямку конкретно-історичного осмислення економічного і соціального становища українського села в роки війни та перші післявоєнні місяці.

З середини 1950-х років розпочався третій і найбільш тривалий етап (1956–1985 рр.) вітчизняної історіографії проблеми в межах радянського історіографічного періоду. Його характерними особливостями було не лише розширення тематики досліджень в рамках проблеми та зростання кількості публікацій, а й, і це було головним, більш об'єктивне висвітлення усіх складових соціально-економічної історії українського села 1941–1945 рр. Такі зрушення відбулися в контексті тих оновлень в історичній науці взагалі й історії війни зокрема, які стали можливими в умовах, хоча й урізаної і короточасної, демократизації й «відлиги» усього суспільно-політичного життя країни в перше після ХХ з'їзду КПРС десятиліття. Позитивні зміни в розробці й висвітленні історії війни здійснювалися в напрямку поступового звільнення від

сталінської концепції війни й притаманних їй догматизму, ідеологічних схем і штампів, відмови від практики лакування подій і замовчування труднощів, прорахунків і помилок. Нові концептуальні засади щодо науково-дослідної роботи в галузі воєнної проблематики в добу хрущовської «відлиги» були визначені спеціальною постановою ЦК КПРС від 12 вересня 1957 р. про підготовку багатотомної історії Великої Вітчизняної війни. У постанові наголошувалося на великому значенні вивчення й висвітлення історії Великої Вітчизняної війни та вказувалося, що в цій праці потрібно правдиво показати героїчну боротьбу радянського народу на фронті і в тилу та розкрити роль партії як організатора всенародної боротьби з ворогом²⁴. Визначені в постанові дослідницькі завдання націлювали на наукові пошуки в зазначеному напрямку й усіх інших істориків війни, що загалом дало позитивні результати.

Щоправда цей процес не був позбавлений нових негативних проявів методологічного й ідеологічного плану. Так, якщо в попередні роки теоретико-методологічною рецептурою й дороговказом науковцям до вивчення історії війни слугували сталінські положення і висновки, обов'язковим було їх цитування й коментування, то після XX з'їзду КПРС такими стали рішення і резолюції останнього та промова М. С. Хрущова на з'їзді й інші його промови та праці. Обов'язковим компонентом праць ставали цитати, що стосувалися воєнних аспектів, з творів В. І. Леніна, посилання на документи КПРС, доведення керівної ролі комуністичної партії як основного чинника в боротьбі з нацистськими загарбниками та ліквідації наслідків війни. Поступово формуються риси з персоніфікованими оцінками подій воєнної доби. Звичайно це накладало відбиток на якість наукової продукції, однак суттєво вплинути на розпочатий процес оновлення в історіописанні війни вже не могло.

Але у зв'язку з відмовою від рішень XX з'їзду й поворотом у суспільно-політичному житті країни до політики ліберального неосталінізму, що мало місце після зміни партійного керівництва в жовтні 1964 р., з кінця 1960-х років позитивні процеси у висвітленні історії Великої Вітчизняної війни дещо загальмувалися. Почалося повернення до сталінських підходів у висвітленні історії війни, до його оцінок і висновків. На якість наукової продукції з воєнної проблематики також негативно впливала поширена в той час в історичній науці практика адміністрування, кон'юнктури й монополії на істину, компліментарщини й цілеспрямованого возвеличення заслуг Л. І. Брежнєва в історії Великої Вітчизняної війни. Все це призвело до нової хвилі замовчувань і спрощеного трактування «невигідних» подій, намагань замінити одну правду на іншу, появу нових догм, схем і штампів при висвітленні й оцінці багатьох аспектів війни. Вказані трансформації доповнювалися суворим партійним контролем за використанням джерел та ідеологічною спрямованістю публікацій. То ж цілком закономірно, що такі обмеження торкнулися й дослідження економічної й соціальної історії українського села періоду війни. Так, у працях цієї доби зовсім відсутні проблеми, що стосувалися тяжкого становища та настроїв селянства в початковий період війни, величезних втрат ресурсів сільського господарства в процесі евакуації. Та все ж протягом другої половини 1950-х – першої половини 1980-х років в Україні розпочалося досить активне вивчення історії війни взагалі й соціально-економічного становища українського села воєнної доби зокрема. Констатуючи це, маємо на увазі й джерелознавче забезпечення наукових розробок, й розмаїття тематичного спрямування досліджень і публікацій, й велику кількість опублікованої продукції.

У рамках цього історіографічного етапу в республіці була проведена масштабна робота з введення в науковий обіг нових документальних матеріалів із союзних, республіканських й обласних архівосховищ. Архівістами та істориками було підготовлено й видано друком понад 40 збірників документів і матеріалів, в яких

відображалася історія республіки й окремих областей у період війни²⁵. У них розміщено й значну кількість документів і матеріалів, переважна більшість яких публікувалася вперше, що стосувалися економічного і соціального становища села в перший період війни, у період окупації та в роки відбудови (1943–1945 рр.). Особливо цінними в цьому відношенні є джерела, зосереджені в тритомному збірнику «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945» (перше видання – 1980 р., друге – 1985 р.) та в тематичному збірнику «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні». Серед розміщених у збірниках таких документальних матеріалів переважають ті, котрі стосуються патріотичних заяв, настроїв і вчинків селян на початку війни, їх самовідданої праці, спрямованої на виконання державних планів у процесі сільськогосподарського виробництва в перші воєнні місяці та відбудовний період, заходів та результатів відродження матеріально-технічної бази сільськогосподарської галузі та соціальної сфери села, участі селянства в різноманітних акціях на допомогу фронту й постраждалим верствам населення, злочинної аграрної політики та звірств нацистських загарбників, збитків і шкоди, заподіяних ними економіці й соціальній інфраструктурі українського села та його мешканцям, допомоги народів СРСР українським селянам у справі подолання руйнівних наслідків війни. Водночас багато документів друкувалися з купюрами і вилученнями, цілеспрямованим редагуванням тих частин, які відображали недоліки та негативні факти в роботі партійних і радянських органів, серйозні проблеми в функціонуванні сільського господарства та соціальної сфери села в перший і відбудовний періоди війни. Такий підхід негативно позначався на рівні об'єктивного висвітлення багатьох питань проблеми й у сукупності з обмеженнями щодо використання архівних матеріалів зумовив появу низки «білих плям» в історіографії села воєнної доби.

У цілому ж, незважаючи на вказані недоліки в комплектації та виданні збірників документів і матеріалів у рамках зазначеного історіографічного етапу, публікація в них документів з історії українського села 1941–1945 рр. мала надзвичайно велике позитивне значення й сприяла розвитку наукових досліджень у цій галузі.

Серед досліджень у рамках цього історіографічного етапу, в яких висвітлювалися окремі аспекти теми, насамперед слід виокремити першу в Україні узагальнюючого плану монографію з історії республіки в роки війни М. І. Супруненка²⁶. Виконана в загальноісторичному контексті, ця праця з-поміж усієї літератури, що вийшла до цього часу, вирізняється тим, що автор, поряд з використанням доробку попередників, залучив досить великий матеріал з фондів партійних і державних архівів, опубліковані джерела, газетні матеріали й зробив спробу подолати пануючі раніше в історіографії війни концепції, схеми, оцінки й узагальнення та пошуку нового бачення історії війни. Це стосувалося й питань економічного та соціального становища українського села в роки війни. Однак автор приділив їх розкриттю порівняно мало уваги, обмежившись здебільшого наведенням фрагментарних фактографічних даних та констатацією великої ролі селянства України в захисті Батьківщини та перемоги над ворогом, наслідків злочинної грабїжницької політики нацистів в аграрній сфері. Зокрема, у праці лише фрагментарно висвітлено питання про трудовий внесок українського селянства в справу боротьби з нацистськими загарбниками. Говорячи про його самовіддану працю в перші місяці війни, автор подає лише окремі приклади підготовки жінок-трактористок у Харківській і Вінницькій областях та про збирання хліба й виконання плану хлібозаготівель у колгоспах Дніпропетровської й Сумської областей. У книзі М. І. Супруненка відсутній матеріал про евакуацію на Схід тракторного парку, сільськогосподарських машин та колгоспників, слабо показано трудові зусилля українського селянства у виробничій сфері та інші важливі питання з життя села в період післяокупаційної відбудови.

У межах цього історіографічного етапу наукові дослідження різних питань з історії українського села в період війни здійснювала вже досить велика група фахівців-істориків. Серед них найбільш плідно працювали – М. О. Буцько, Д. П. Григорович, М. З. Данилюк, П. І. Денисенко, П. С. Дишлевий, В. О. Замлинський, М. В. Коваль, М. І. Лавринович, С. П. Лаута, В. М. Нем'ятий, М. Б. Погребінський, В. Б. Сікорський та інші. Саме ці вчені були авторами низки ґрунтовних дисертацій, монографій і статей, в яких висвітлювалася участь і внесок селянства (за термінологією того часу – «колгоспного селянства») у створення воєнної економіки та боротьби проти загарбників, окремі питання економічного і соціального становища села та присвячених цим же темам підрозділів в узагальнюючого плану фундаментальних працях з історії України періоду війни.

Перш ніж давати оцінку наукового доробку кожного з названих вище дослідників доцільно звернути увагу на те спільне, що притаманне їхнім працям. Насамперед варто зазначити, що маючи різноманітну тематичну спрямованість, усі вони побудовані на фундаментальній архівній основі, при цьому переважно з використанням уперше введених у науковий обіг документів, містять яскраві свідчення й аргументовані узагальнення з тих питань, які висвітлювалися. Іншою характерною особливістю публікацій, присвячених історії українського села в 1941–1945 рр., було те, що переважна більшість з них мала історико-партійний характер. Автори наголошували на керівній конструктивній ролі компартійних структур (від центральних комітетів до партійних осередків на селі) у вирішенні всіх завдань, що постали перед селом, його господарством і населенням в умовах війни. Такий підхід був притаманний, але в меншій мірі, також і загальноісторичним науковим працям, присвяченим історії села в роки війни. Пояснюється це не лише тим, що таким було концептуальне ідеологічне спрямування в дослідженні історії війни в радянський період, а й об'єктивною реальністю існуючої в країні політичної системи з особливою роллю КПРС. У першому випадку автори, як працівники державних, партійних та академічних науково-дослідних установ і викладачі вузів, зобов'язані були дотримуватися офіційної ідеології, а в другому випадку вони, як фахові історики, не могли піти шляхом свідомого замовчування такого важливого сегменту історії села періоду війни. Головним же недоліком при цьому був показ діяльності партійних структур лише з позитивної сторони, абсолютне замовчування недоліків і прорахунків в їхній роботі та пов'язаних з ними негативних наслідків. Ще однією особливістю висвітлення соціально-економічної історії селянства в умовах війни було намагання авторів довести величезні можливості колгоспного ладу та переваги колективної форми господарювання, показати насамперед внесок колгоспів і радгоспів у зміцнення обороноздатності країни й Перемогу над загарбниками. Водночас автори значну увагу приділяли розкриттю реальних справ колгоспників, працівників радгоспів і МТС, а саме їх самовідданої праці на колгоспних і радгоспних полях і фермах в умовах гострої нестачі техніки, живого тягла та робочої сили влітку – восени 1941 р. і в період відбудови в 1943–1945 рр. задля виконання державних планів виробництва і поставок сільськогосподарської продукції для потреб фронту й тилу, у процесі післявоєнного відродження матеріально-технічної бази колгоспів, радгоспів і МТС, участі в різноманітних акціях на допомогу фронту й сім'ям фронтовиків та інших патріотичних вчинків. Саме висвітлення цих питань стало найвагомішим позитивним внеском авторів в історіографію українського селянства періоду війни.

Звернемо увагу й на те, що предметом дослідження були переважно питання економічного та господарського плану, тоді як становищу в соціальній сфері села в роки війни, особливо в доокупаційний і післявоєнний періоди, приділялося значно менше уваги. Винятком були хіба що питання, пов'язані зі шкодою, завданою окупантами соціальній інфраструктурі села, та її відродженням у післявоєнний період.

Стосовно дослідження й висвітлення в опублікованих упродовж цього історіографічного етапу працях проблем щодо економічного і соціального становища українського села в роки нацистської окупації, то головна увага приділялася викриттю грабівницької аграрної політики нацистів та її згубних наслідків, показу спротиву українського селянства заходам окупаційної влади по її реалізації. Водночас поза увагою авторів залишалися чимало тих питань з історії села цього періоду, які не вписувалися в офіційну концепцію оцінки окупаційного режиму, зокрема такі, що стосувалися настроїв частини селян на початку окупації, співпраці певних верств селянства з окупантами, добровільного виїзду сільської молоді на роботу до Райху, відмінностей у становищі селянства в окремих окупаційних зонах, ставлення селян до планів окупантів щодо земельної реформи й ліквідації колгоспного ладу та інші.

Оцінюючи ж індивідуальний внесок українських дослідників у вивчення проблеми економічного й соціального становища українського села в період війни, варто, насамперед, виокремити науковий доробок С. П. Лаути. У монографії «Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни», докторській дисертації та статтях на цю ж тему²⁷ автором, на основі використання значного, здебільшого неопублікованого, фактичного матеріалу з центральних, відомчих та обласних архівів УРСР і РРФСР, численних статистичних збірників і довідників, літературних джерел та матеріалів періодичної радянської та зарубіжної преси, що містили характеристику тих чи інших сторін досліджуваної проблеми, а також записів спогадів спеціалістів сільського господарства України, в історико-економічному аспекті розглядаються участь колгоспного селянства республіки у Великій Вітчизняній війні, його допомога фронту й внесок у Перемогу над нацизмом. Зокрема у монографії С. П. Лаута, попередньо проаналізувавши стан сільського господарства та соціальної сфери українського села напередодні війни (щоправда лише з позитивної сторони й уникаючи наявних проблем в їхньому розвитку та функціонуванні), досить аргументовано висвітлює низку питань, що стосувалися життєдіяльності селянства та виробничого процесу в сільському господарстві в період перебудови економіки та суспільного життя країни на воєнний лад, а саме: мобілізації матеріально-технічних, людських, продовольчих й сировинних ресурсів для потреб фронту, організації виробничого процесу в колгоспах, радгоспах і МТС в умовах гострої нестачі робочих рук, техніки й тягла, розгортання серед жінок-колгоспниць масового руху за оволодіння сільськогосподарською технікою, самовідданої праці сільських трударів під час збирання врожаю та осінніх польових робіт, їхньої участі в створенні фонду оборони та інших акціях допомоги фронту, проведення евакуації у східні регіони СРСР сільськогосподарської техніки, худоби, майна, кадрів спеціалістів і механізаторів громадських господарств і МТС, устаткування підприємств і організації допоміжних промислових і господарських галузей системи Наркомзему УРСР, науково-дослідних і навчальних закладів сільськогосподарського профілю. Окремий розділ праці присвячено висвітленню самовідданої праці евакуйованих колгоспників України у східних районах СРСР та внеску переміщеної туди частини українського сільськогосподарського потенціалу в справу боротьби з ворогом.

Різноманітністю й ґрунтовністю відзначається розділ монографії, присвячений становищу селянства України в роки нацистської окупації, в якому автор розглядає плани керівництва Райху щодо використання сільськогосподарського потенціалу республіки у воєнних і геостратегічних цілях, аналізує сутність й основні напрямки аграрної політики окупантів, форми й методи економічного пограбування ними українського селянства та шкоду, завдану колгоспам, радгоспам, МТС й особистим селянським господарствам, злочинні дії гітлерівців по використанню трудових ресурсів села на окупованій території та вивезенню на рабську працю до Німеччини, форми

спротиву сільського населення заходам окупантів в аграрній сфері, наводить факти масової участі селян у збройній боротьбі з загарбниками у складі партизанських загонів. Розглянуті дослідником у монографії питання історії українського села періоду війни відображені й у його докторській дисертації. Істотним доповненням до зробленого автором аналізу стану справ в аграрній галузі республіки в перший період війни стало оприлюднення ним матеріалу про функціонування сільськогосподарського сектора в неокупованих районах республіки в кінці 1941 р. – першій половині 1942 р. в опублікованій дещо пізніше статті «Сільське господарство Української РСР на службі фронту в перший рік Великої Вітчизняної війни».

Оцінюючи загалом науковий доробок С. П. Лаути, можна звичайно, особливо з позицій сьогодення, говорити про певні упущення та недоліки, допущені автором, зокрема про те, що він не в повній мірі висвітлив процес перебудови сільського господарства на воєнний лад, процеси функціонування сільського господарства в умовах війни й евакуації його ресурсів на Схід показував переважно з позитивної точки зору, як результат правильної політики і дій компартійних структур й органів радянської влади, водночас якщо й торкався наявних проблем і негативних моментів у цих справах, то пояснював їх об'єктивними чинниками й не пов'язував з допущеними прорахунками, запізнілими й помилковими рішеннями владних структур, некомпетентністю частини керівників, не відобразив належним чином особливості здійснення нацистами аграрної політики в різних окупаційних зонах, настрої частини селянства стосовно до радянської й окупаційної влади напередодні та на різних етапах окупації та ін. Однак це ніяк не применшує значення наукових праць дослідника. Будучи першими в своєму роді комплексними роботами з означених питань, вони здійснили, по суті, справжній прорив у дослідженні соціально-економічної історії українського села періоду війни. А наведений у них статистичний і фактографічний матеріал, значна частина викладених автором положень, узагальнень та висновків й до сьогодні слугує орієнтиром для тих, хто досліджує на професійному рівні історію українського села періоду війни.

Серед публікацій кінця 1950-х – першої половини 1960-х рр. необхідно виділити ґрунтовну статтю М. Б. Погребінського про евакуацію матеріальних ресурсів українського села в східні регіони СРСР²⁸. Вона є показовою тому, що автором, з метою успішного вирішення поставлених завдань, було опрацьовано й уведено в науковий обіг широке коло нових джерел – архівних документів і матеріалів з фондів 6-ти державних, партійних і відомчих архівів, які раніше не використовувалися в історичних працях. Це дозволило різнопланово показати хід евакуаційного процесу, його позитивні й негативні сторони, зробити узагальнюючі підрахунки про кількість вивезеного зерна, техніки, худоби, а також навести віднайдені часткові дані про кількість евакуйованих сімей колгоспників і спеціалістів сільського господарства. Разом з тим, автор, звертаючи увагу на відсутність у вивчених матеріалах зведених даних про кількість трудящих українського села, котрі вирушили на схід разом з евакуйованим майном, указує, що судячи по кількості відправлених тракторів і худоби, можна вважати реальною цифрою 400–500 тис. чол. Підсумовуючи проведені дослідження, автор наголошує, що вивезені цінності були суттєвим внеском українського села у створення і зміцнення воєнної економіки країни, а в ході реєвакуації мали велике значення для відродження сільського господарства УРСР після її звільнення.

У ці ж роки серйозний внесок у дослідження історії українського селянства періоду війни було зроблено М. З. Данилюком²⁹. Оскільки переважна більшість його наукових праць мала історико-партійне спрямування й присвячувалася висвітленню діяльності партійних організацій України по мобілізації колгоспного селянства на трудові звершення та надання всебічної допомоги фронту, то автор, з метою виконання

поставлених завдань, залучив великий фактичний матеріал, який свідчив про позитивні наслідки проведеної партійними структурами роботи. У результаті дослідник створив ґрунтовний літопис самовідданої й жертвовної праці українського селянства в перший період війни та в період відбудови, а також колгоспників України, евакуйованих у східні райони СРСР, участі широких верств селянства у створенні фонду оборони та в різноманітних формах допомоги фронту. Серед публікацій М. З. Данилюка варто виділити спеціальний розділ у монографії «Натхненна праця в ім'я перемоги. Комуністична партія України – натхненник й організатор трудових подвигів українського народу в роки Великої Вітчизняної війни», в якому він розглядає заходи по відродженню землеробства і тваринництва в початковий період відбудовних робіт, зусилля трудівників сільського господарства, спрямовані на виконання й перевиконання державних планів виробництва і поставок зерна, картоплі, овочів, насіння олійних культур, м'яса. На конкретних прикладах автор показує, що результати успішного виконання завдань по відбудові сільського господарства в ході війни і забезпеченню армії й країни продовольством засвідчили справжній патріотизм трудівників села й розуміння ними обов'язку перед Батьківщиною. При цьому дослідник значну увагу приділив висвітленню ролі жінок-селянок у вирішенні відбудовних завдань і виробництві сільськогосподарської продукції й робить цілком обґрунтований висновок, що саме вони винесли на своїх плечах основний тягар усіх робіт.

Також збагатили історіографію проблеми досліджені М. З. Данилюком питання, що стосуються евакуації матеріальних цінностей сільського господарства України на Схід, взаємодопомоги трудящих міста і села у справі відродження зруйнованого господарства, участі селянства України у відбудові вугільної й гірничорудної промисловості.

У межах означеного історіографічного етапу однією з активно досліджуваних стає тема відбудови сільського господарства республіки в умовах війни. Саме дослідженням з цієї теми були найбільше притаманні ті характерні особливості в роботі науковців, про які йшлося вище, зокрема, більшість праць присвячувалася розгляду роботи й ролі партійних організацій республіки в справі відродження зруйнованої війною й окупацією сільськогосподарського потенціалу. Водночас такі праці містили значний масив матеріалів, які стосувалися економічного становища села в 1943–1945 рр.

Першою серед публікацій такого тематичного спрямування був спеціальний розділ в опублікованій на початку 1960-х років монографії М. О. Буцька «Коммунистическая партия – организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны»³⁰, у якому автор проаналізував заходи вищих керівних партійних і державних органів СРСР і УРСР, спрямовані на відродження колгоспно-радгоспної системи господарювання в українському селі, допомогу радянських республік Україні у відбудові аграрного сектору, участь підприємств промислових центрів республіки у відновленні матеріально-технічної бази колгоспів, радгоспів і МТС, зусилля сільських трудівників у справі відродження громадського господарства.

У цей же період питанням діяльності компартії України по відбудові сільського господарства присвятив свої наукові праці М. І. Лавринович³¹. Дослідження цього науковця базувалися на матеріалах Житомирської, Київської, Сумської та Чернігівської областей і доповнені загальнореспубліканськими показниками, які характеризували стан аграрної галузі на час визволення території республіки від окупантів і після проведеної упродовж 1943–1945 рр. роботи по її відбудові. Поряд з розглядом питань, які вже досліджувалися в працях попередників, М. І. Лавринович висвітлює питання про роль соціалістичного змагання трудівників села у розв'язанні комплексу завдань по відбудові сільського господарства та в ході виробничого процесу, ефективність

багатьох ініційованих колгоспниками у рамках змагання починань, про вирішення проблем організаційного й господарського зміцнення колгоспів, зокрема однієї з найбільш складних – забезпечення їх кваліфікованими кадрами організаторів і спеціалістів, про організацію праці в колгоспному виробництві та роль у цій справі відновлених виробничих бригад і ланок, спроби запровадження в окремих господарствах принципів матеріальної зацікавленості колгоспників у результатах своєї праці, про заходи щодо відродження матеріальної і технічної бази МТС, підготовки кадрів механізаторів та використання тракторного парку й сільськогосподарських машин, про масштаби використання під час польових робіт колгоспниками власних корів, про хід відновлення громадського тваринництва. Усі розглянуті автором питання супроводжувалися значним фактографічним матеріалом і статистичними показниками, які свідчили про безперечні успіхи у вирішенні завдань по відбудові сільського господарства й виконанню планів виробництва та заготівлі продуктів харчування.

У 1968 р. М. О. Буцько і М. І. Лавринович у співавторстві видали монографію «Відродження колгоспного села (Комуністична партія – організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни)»³², в якій, на основі залучення нових фактографічних даних і розширення територіальних рамок дослідження за рахунок інших лівобережних областей України, у більш широкому плані розглянуто те ж коло питань, яке вже було предметом авторської уваги. Поряд з цим у монографії розглянуто й цілу низку нових, у порівнянні з попередніми працями авторів, питань, що стосувалися суті аграрної політики гітлерівців та форм спротиву селян її проведенню, розмірів і наслідків шкоди, заподіяної окупантами господарству колгоспів, заходів держави по відновленню роботи підприємств, які виробляли сільськогосподарську техніку та запасні частини до неї, проведення відбудовних робіт у колгоспах і МТС методом «народної будови», рівня механізації польових робіт, взаємодопомоги колгоспів у процесі відродження землеробства і громадського тваринництва, заходів по комплектуванню колгоспних тваринницьких ферм та ряд інших. Велику цінність мали наведені авторами показники стосовно результатів здійснених упродовж 1943–1945 рр. відбудовних робіт в аграрній сфері в окремих регіонах та в республіканському масштабі, виробництва сільгосппродукції та її поставок для потреб фронту й держави.

Вагомий внесок у дослідження економічної й соціальної історії українського села періоду війни зробив російський історик Ю. В. Арутюнян. У його узагальнюючого плану монографії «Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны» (1963 р.)³³, підготовленій на основі широкого використання наявного на той час доробку радянської історіографії, документів з центральних партійних, державних і відомчих (міністерств сільського господарства, радгоспів, охорони здоров'я та освіти) архівів СРСР, переважна більшість яких була вперше введена в науковий обіг, матеріалів статистичних збірників, періодики воєнних років, мемуарів та особисто записаних автором спогадів сучасників описуваних подій, досить ґрунтовно й всебічно проаналізовано питання трудової діяльності селянства й функціонування сільського господарства в роки війни. І хоча в монографії матеріалів стосовно України мало, однак уміщені в ній дані скупкою мовою цифр розкривають стан села й сільського господарства республіки в різних аспектах: кількість колгоспів, радгоспів, селянських дворів і сільського населення, його структуру, трудові ресурси й трудовні, основні показники функціонування тваринництва й рослинництва, фінансовий стан колгоспів і колгоспників, капіталовкладення в сільське господарство, хід та результати евакуації на схід матеріально-технічних ресурсів, худоби, селян, кількість виробленої та зданої державі сільгосппродукції, розміри заподіяних окупантами шкоди селу та його господарській і соціальній сферам, результати відбудовних робіт в галузі, матеріальна й

фінансова допомога фронту й Червоній армії, матеріальне й побутове становище сільського населення та ін. При цьому автор наводить численні приклади трудового героїзму й самопожертви українських селян під час виконання сільськогосподарських робіт, показує роль сільськогосподарського потенціалу України в досягненні перемоги над нацизмом. Викладені автором у монографії матеріали й досьогодення заслуговують на увагу при дослідженні й вивченні історії села воєнного періоду. Деяких аспектів щодо історії українського села в роки війни також торкаються у своїх дослідженнях російські історики А. А. Анікєєв та В. Т. Анісков³⁴.

Чимало питань, що прямо або опосередковано стосуються проблеми економічного і соціального становища українського села в період війни, у межах вказаного історіографічного етапу досліджено у працях М. В. Коваля³⁵. Учений на високому науковому рівні висвітлює «селянську складову» таких тем, як перебазування продуктивних сил УРСР на Схід радянської країни, роль УРСР у зміцненні воєнної економіки СРСР, трудова діяльність населення України в період Великої Вітчизняної війни.

У рамках вказаного історіографічного етапу питання функціонування сільського господарства республіки в перший період війни та вкладу сільських трудівників у забезпечення потреб фронту, ходу і результатів відбудовного та виробничого процесів у сільському господарстві в 1943–1945 рр. у масштабах республіки та окремих її регіонів фрагментарно або на дотичному рівні розглядалися також у монографіях, дисертаціях і статтях (переважна більшість яких присвячена діяльності партійних, радянських та комсомольських органів і організацій) В. Б. Ананійчука і М. А. Мартишевського, В. Б. Бабенко, В. О. Балуха, А. Д. Бачинського, Н. Д. Бондарчук, Г. І. Буркацької, М. О. Буцька і М. С. Бовсунівського, В. В. Васильєва, М. А. Вилцана, Н. В. Гагаєва, Д. П. Григоровича, В. О. Замлинського та В. М. Нем'ятого, П. І. Денисенка, Г. Я. Ємченка, М. К. Івасюти, С. І. Комарницького, П. М. Костриби, М. І. Кравчука, Л. О. Ляха, І. Я. Макухіна, П. І. Мельника, Г. П. Міщенко і М. М. Матвійчука, Ю. В. Носикова, П. П. Панченка, О. Г. Перехреста, Ф. А. Петляка, Н. Г. Сікорського, П. Г. Снітка, В. П. Столяренка, І. Г. Тельмана, В. І. Томек, П. Т. Тронька, М. Ф. Хорошайлова, Й. Д. Черниша, А. Шевельова, В. І. Юрчука, М. Д. Ющенко, Ю. М. Ярошкевича³⁶ та інші.

Важливій темі – всебічній допомозі воїнів Червоної армії українським селянам у відбудові та налагодженні роботи сільського господарства, ліквідації руйнівних наслідків війни та окупації в соціальній сфері села – значну увагу приділено в кандидатській дисертації, монографії та статтях Л. І. Ткачової³⁷. Дослідниця показала широку допомогу військових частин трудівникам села робочою силою, технікою, паливом, ремонтними засобами, посівним матеріалом при проведенні сільськогосподарських робіт. Крім того, населення одержувало відбиті у ворога реманент, худобу, зерно та предмети першої необхідності. У працях висвітлена участь фронтових частин і військовослужбовців у відновленні роботи в сільській місцевості закладів охорони здоров'я, освіти та культури, ліквідації вогнищ епідемічних захворювань. Питання матеріальної та трудової допомоги воїнів Червоної армії трудівникам села в період визволення території України від загарбників розглядаються також у публікаціях О. В. Полякова і А. Ф. Ларіна³⁸.

У працях І. Я. Риженка, П. І. Богдашкіна, І. М. Некрасової та Ю. А. Стессельбойма³⁹ містяться матеріали, які свідчать про шкоду, заподіяну в початковий період війни та під час окупації системі електрифікації сільського господарства республіки, та заходи по її відновленню в процесі відбудовних робіт упродовж 1943–1945 рр. Автори стверджують, що відсутність належного забезпечення електричною енергією сільськогосподарського виробництва негативно позначалася на ході відродження й ефективності роботи галузі.

У другій половині 1950-х – першій половині 1980-х рр. істотно збільшилася як кількісно, так і, й це було головним, якісно історіографія проблематики, пов'язаної з економічним і соціальним становищем українського села в період окупації. Сприятливі для цього умови склалися в зв'язку з позитивними змінами в суспільно-політичному житті країни та розширенням можливостей для роботи з архівними документами окупаційної доби, зокрема, з документами німецьких цивільних окупаційних органів в Україні, а на рубежі 1970-х – 1980-х рр. також з документами німецьких адміністративних установ, армійських груп та їх тилових охоронних підрозділів, які діяли на окупованих східних територіях (багато таких трофейних документів було закуплено Радянським Союзом у США й зосереджено у фонді КМФ-8 Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України).

Серед опублікованих у кінці 1950-х – 1970-х рр. праць, в яких розглядається ця проблематика, крім уже названих досліджень С. П. Лаути, М. О. Буцька і М. І. Лавриновича, на увагу заслуговують публікації та спеціальний розділ кандидатської дисертації П. С. Дишлевого⁴⁰, в яких аналізуються плани нацистської Німеччини щодо використання сільськогосподарських ресурсів України, організація окупантами системи їх експлуатації та пограбування, форми і методи протидії селянства політиці загарбників в аграрній сфері. При цьому автор наголошує, що гітлерівцям не вдалося реалізувати плани створення сільськогосподарської бази Третього райху на Сході й це поглибило продовольчу, а разом з тим і військову кризу нацистської Німеччини, а боротьба українського селянства проти експлуатації й пограбування сільськогосподарського потенціалу республіки була складовою частиною боротьби у ворожому тилу й мала важливе значення для перемоги над німецьким нацизмом.

Не менш важливими є фактичні матеріали, положення та висновки, що містяться в багатопланових за тематичним спрямуванням монографіях російських істориків М. М. Загорулька і А. Ф. Юденкова «Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР» і «Крах плана «Ольденбург». О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР» (це 2-е перероблене й доповнене видання першої)⁴¹. Автори вказаних видань, аналізуючи економічні плани нацистської Німеччини та причини їх краху на окупованих територіях СРСР, велику увагу приділили українському фактору, зокрема сільськогосподарському. Вони наголошують, що саме використання сільськогосподарського потенціалу України мало стати одним із головних чинників забезпечення перемоги Райху у війні з СРСР, а в подальшому – встановлення світового панування й бути невичерпним джерелом його майбутньої могутності й благополуччя. Наводячи вражаючі своїми величезними розмірами показники вилученої загарбниками за період окупації насильницькими методами української сільськогосподарської продукції для потреб Вермахту й Райху, дослідники переконливо доводять, що повною мірою реалізувати свої злочинні плани нацистам не вдалося внаслідок вжитих радянської стороною заходів щодо евакуації на Схід країни з території України значної частини техніки, сільськогосподарських машин і механізмів, худоби, продовольчих запасів, цілеспрямованого знищення напередодні окупації того, що не вдалося вивезти, організованої протидії окупантам партизан і підпільників, а головне – в результаті несприйняття переважною більшістю українських селян аграрної політики нацистів і їхньої протидії намаганням окупантів організувати ефективний виробничий процес у сільському господарстві та невиконання ними в повному обсязі натуральних податків і встановлених норм обов'язкових поставок сільгосппродукції.

До позитивних надбань в історіографії українського села періоду війни слід віднести й зроблений у працях молдавського радянського історика І. Е. Левіта (нині

проживає в США) аналіз політики румунських окупантів в аграрній сфері в губернаторствах «Трансністрія», «Бессарабія» і «Буковина»⁴². За результатами дослідження автор наголошує, що правлячі кола Румунії, вважаючи головною метою в своїй економічній політиці максимальну експлуатацію сільського населення зайнятих територій, не покладалися лише на економічні форми примусу, а й застосовували насильницькі засоби впливу. На основі радянських і румунських джерел дослідник розглядає питання, що стосуються відновлення поміщицького, церковного й куркульського землеволодіння, системи обов'язкової трудової повинності сільського населення віком від 12 до 70 років та покарань за ухиляння від обов'язку праці, організації виробничого процесу в створених замість колгоспів і радгоспів «трудовах общинах» і «державних маєтках», непосильної податкової та заготівельної політики, обсягів реквізованих і вивезених окупантами в Румунію сільськогосподарської техніки, реманенту, худоби, продовольства та сировини, фізичного терору щодо сільського населення та його медико-санітарних наслідків (умисне фізичне знищення населення, висока смертність унаслідок голоду, злиднів, відсутності медичного обслуговування, поширення інфекційних хвороб і т.д.), насильницької колонізації та румунізації загарбаних територій шляхом прямого знищення слов'янського населення та інших нацменшин і примусового переселення сільського українського й російського населення із Придністров'я з метою передачі вивільнених у такий спосіб земель колоністам-румунам. Водночас автор засвідчує, що й гітлерівці на території Трансністрії, намагаючись зробити мешканців німецької національності своєю головною опорою в краї, за спеціальною угодою з румунською адміністрацією розширювали німецькі села за рахунок сусідніх українських і молдавських сіл, населення яких виганялося з насиджених місць. Питання злочинної політики румунських окупантів в аграрній та соціальній сферах на українських землях розглядаються також в монографії молдавського історика С. А. Гратиніча⁴³.

А в першій половині 1980-х рр. вагомим внеском у дослідження зазначеної проблематики стали матеріали спеціальних розділів у монографії та докторській дисертації В. М. Нем'ятого⁴⁴, а також написаних ним же підрозділів у колективних монографіях⁴⁵, які підготовлені на основі широкого кола джерел з центральних архівів УРСР і СРСР й опублікованих збірників документів і матеріалів, переважна більшість яких уперше була введена в науковий обіг. Це дозволило автору не лише більш глибоко, порівняно зі своїми попередниками, викрити експлуаторську сутність «нового земельного порядку» гітлерівців, а й значно ширше проаналізувати заходи, за допомогою яких вони його запроваджували, зокрема створену ними форму організації сільськогосподарського виробництва, форми і методи вилучення для потреб Вермахту та Райху виробленої продукції. Оскільки головним завданням досліджень В. М. Нем'ятого було висвітлення організаційної й політичної діяльності комуністичної партії по мобілізації населення окупованих територій України на зрив грабіжницьких планів загарбників, то автор закономірно приділив значну увагу розгляду питання, пов'язаного з діяльністю партійного підпілля серед селян з метою залучення їх до різних форм протидії окупантам у реалізації планів використання сільськогосподарського потенціалу України. Автор вказує, що на першому етапі спротиву зусилля селян спрямовувалися на те, щоб не дати ворогу використати запаси продовольства, худобу й техніку, які залишилися з різних причин на окупованій території, не зібраний хліб; усіма можливими засобами зривати весняну й осінню посівну, збирання урожаю 1942 р., виводити з ладу сільськогосподарські машини і техніку. На другому етапі, коли розпочалося звільнення України, завдання дещо змінилися: продовжуючи зривати всі сільськогосподарські кампанії, потрібно було, всупереч вказівкам окупаційної адміністрації, якнайбільше посіяти зернових на землях

Лівобережної України, врятувати від вивезення до Німеччини або від знищення гітлерівцями сільськогосподарську техніку та машини, ховати окремі агрегати, механізми від тракторів, комбайнів з тим, щоб у потрібний момент їх можна було б відновити. На третьому етапі поряд з попередніми стояло завдання: засіяти навесні 1944 р. максимально можливі площі на ще не звільненій території республіки, не дозволити гітлерівцям під час відступу перетворити українські землі в зону пустелі⁴⁶. Для доведення ефективності як діяльності партійного підпілля, так і зусиль селянства в справі реалізації названих завдань, В. М. Нем'ятий наводить чимало переконливих фактів про ухиляння селян від роботи, неякісне її виконання та низьку продуктивність праці під час сільськогосподарських кампаній (посівної, обробітку посівів, збирання врожаю), здійснення диверсійних актів, спрямованих на зрив транспортування хліба та інших продуктів, псування й знищення реманенту, техніки та сільгосппродукції, приховування ними зерна та худоби до приходу Червоної армії, проведення всупереч забороні окупаційних властей сівби озимих восени 1943 р. і ярових культур навесні 1944 р. у прифронтових районах, невиконання норм обов'язкових поставок продовольства та ін., а також наводить кількісні показники, що свідчили про значні розміри завданої гітлерівцям шкоди внаслідок як пасивних, так і активних (які масово поширилися після розгрому німецьких військ під Сталінградом та з початком визволення України) методів боротьби селян, несприйняття більшістю з них «нового земельного порядку» окупантів. У цьому якраз і полягає цінність наукового доробку В. М. Нем'ятого в дослідженні цього сегменту історії українського села окупаційного періоду. Водночас автор безпідставно, на наш погляд, пов'язує масштаби боротьби селян й її результати лише з організаторською й пропагандистською функцією партійного підпілля й нічого не говорить про інші фактори суб'єктивного й об'єктивного характеру, які спонукали селян до спротиву окупантам. Це також стосується й твердження автора, що впливом партійного підпілля було охоплено все селянство України, адже було чимало регіонів, де цього не було (взяти хоча б західні області), не говорячи вже про величезну кількість таких сіл по всій території республіки.

Позитивної оцінки заслуговує також зроблений дослідником аналіз злочинних дій окупантів по вивезенню на рабську працю до Німеччини тисяч сільських мешканців та форм протидії їм, ролі в проведенні протестних акцій партійного підпілля. Певну увагу автор приділив й показу участі партизанських формувань в дезорганізації заходів окупантів по використанню та вивезенню до Райху сільськогосподарської продукції та робочої сили.

Питання злочинної політики та фізичного терору окупантів стосовно мирного населення, насильницького вивезення громадян України на каторжні роботи до Німеччини й масового опору йому одержали ґрунтовне дослідження в працях М. В. Ковалю⁴⁷. Зокрема, важливою з точки зору осмислення історії села в період окупації є його монографія «Борьба населения Украины против фашистского рабства» (1979 р.), яка, по суті, була першим у радянській історіографії спеціальним ґрунтовним дослідженням, присвяченим темі вигнання окупантами радянських людей із загарбаних районів на примусові роботи до Райху та боротьби проти цих злочинних дій (до цього вона лише порушувалася у працях, присвячених партизанському рухові та у ряді загальних праць з історії війни). Досліджуючи заходи, які вживали окупанти для масового вигнання громадян України в неволю і нелюдську систему рабсько-кріпосницької праці українських бранців у Третьюму райху, автор переконливо показує, що ці злочини були породженням задалегідь запрограмованої нацистськими правителями людиноненависницької політики геноциду стосовно до українського народу, яка педантично й планомірно втілювалася в життя окупаційними властями. У книзі детально висвітлені жакливі методи, які використовувала в сільській місцевості

величезна окупаційна машина за допомогою каральних органів та військових формувань, що діяли з винятковою жорстокістю, задля виконання планів поставки українських рабів на німецьку каторгу. Поряд з цим автор на основі архівних документів змальовує засоби порятунку сільського населення від вигнання в німецьку неволю, досліджує і висвітлює наполегливу агітаційно-масову роботу та безстрашні дії підпільників, партизанів та окремих патріотів, спрямовані на викриття та зрив намірів окупантів, переконливо показує, що боротьба проти гітлерівських «вербувальників» живого товару була більш успішною в районах активної діяльності комуністичного підпілля й партизанських формувань. За його підрахунками, тільки в п'яти областях України – Ровенській, Одеській, Вінницькій, Кіровоградській, Київській – завдяки партизанам і підпільникам було врятовано від вигнання в Німеччину принаймні 320 тис. чол. (с. 54), серед яких переважно більшість склали сільські мешканці. На основі дослідження автора можна зробити висновок, що всього в результаті різних форм спротиву та боротьби від депортації врятувалися сотні тисяч українських селян. Оцінюючи воєнно-політичне значення опору мільйонних мас населення, у тому числі й селянства, окупованих районів України вигнанню до Німеччини та боротьбу проти нацизму українських оstarбайтерів, які опинилися на її території (автор вважає, що завдяки фізичному терору гітлерівцям все ж таки вдалося вивезти з України 2,4 млн. чол. (с. 30), М. В. Коваль робить висновок, що ця боротьба була однією з найбільш масових форм антинацистського руху, важливим фактором підриву окупаційного режиму і послаблення воєнного потенціалу Райху.

Дослідженню історії українського села в період окупації певну увагу приділив В. І. Кучер, який у своїх працях, присвячених діяльності радянського антинацистського підпілля та розвитку партизанського руху на території України⁴⁸, висвітлив питання щодо форм опору селянства під керівництвом підпільників намаганням окупантів налагодити ефективний виробничий процес у сільському господарстві, його боротьби проти розграбування загарбниками колгоспного й радгоспного майна в початковий період війни та особливо в період визволення республіки, життєдіяльності сільського населення на території партизанських країв і зон, участі селян у створенні партизанських резервів, впливу рейдів партизанських загонів і з'єднань на зростання антинімецьких настроїв у сільському середовищі та кількості бажаючих взяти участь у збройній боротьбі з окупантами. Дослідник, спираючись на свідчення командирів партизанських формувань і керівників партизанського руху, стверджує, що в 1943 р. у кожному селі було декілька десятків бажаючих влитися до партизанських загонів, але через відсутність зброї їх тримали в резерві, а в багатьох випадках у межах партизанських країв з них створювали загони та групи місцевої самооборони, які перешкоджали окупантам грабувати місцевих жителів, знущатися над ними.

Окремі аспекти політики й практики нацистів в аграрній сфері та становища в українському селі в період окупації фрагментарно розглядаються в колективній двотомній праці «Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944»⁴⁹. При цьому слід зазначити, що вміщений у виданні матеріал з вказаних вище питань в основному взятий з опублікованих раніше досліджень В. М. Нем'ятого, М. В. Ковалю, В. І. Кучера та тритомника «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.».

Низка питань, що має пряме відношення до соціальної історії українського села в період окупації, розглянута в дуже цінній з наукової точки зору монографії Т. С. Першиної «Фашистский геноцид на Украине 1941–1944»⁵⁰. Автор, аналізуючи варварський механізм знищення радянських людей, на значному фактичному матеріалі показала злочинні дії нацистів стосовно українських селян під час заходів, спрямованих на німецьку колонізацію окупованої території, по фізичному нищенню в селах

комуністів, радянських та колгоспних активістів і членів їхніх сімей, масові вбивства сільських мешканців та спалення сіл разом населенням не лише за фактичні зв'язки з партизанами, але й за підозрою в них, а також як помсту за здійснені партизанами напади. Вагомими сюжетними аспектами монографії стали матеріали про масову смертність сільських мешканців від голоду, що був результатом надмірного вилучення сільгосппродукції, та від звичайних епідемічних захворювань унаслідок відсутності медичного обслуговування, про надзвичайно жорстокі методи проведення «трудової мобілізації» до Німеччини та сільськогосподарські роботи на місцях, форми покарання за ухилення та неякісне виконання «обов'язку праці», про масові нищення матеріальних ресурсів і людей, а також депортації в сільській місцевості під час здійснення відступаючими окупантами тактики «випаленої землі» та інші.

Цінним надбанням української історіографії Великої Вітчизняної війни цього етапу радянського періоду стали фундаментальні колективні видання, в яких вагоме місце займають матеріали з питань економічного й соціального становища українського села: «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.» (тт. 1–3. – К., 1967–1969 рр.), друге видання (1975 р.) російською мовою «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.» (автори відповідних матеріалів М. О. Буцько, Д. П. Григорович, М. З. Данилюк, П. І. Денисенко, М. В. Коваль, М. Б. Погребінський); присвячені періоду Великої Вітчизняної війни спеціальні томи – сьомий у восьмитомному україномовному виданні й восьмий у десятитомному російськомовному виданні – «Історія Української РСР» (автори відповідних матеріалів М. З. Данилюк, М. В. Коваль, Л. І. Ткачова); другий том двотомника «Історія селянства Української РСР» (автори відповідних матеріалів М. О. Буцько та М. З. Данилюк); книга перша третього тому «Історія народного господарства Української РСР» (автор відповідного матеріалу С. П. Лауга)⁵¹. В основу матеріалів із зазначених питань названі автори поклали раніше опубліковані ними праці, доповнивши їх рядом нових фактів і статистичних показників загальнореспубліканського плану. Звичайно, з плином часу певна частина вміщених у цих виданнях фактографічних даних і показників, положень, узагальнень і висновків, що стосуються економічного і соціального становища села, зазнали уточнень і доповнень, однак це ніяк не применшує наукову значимість указаних праць і вони до сьогодні слугують важливим орієнтиром при дослідженні історії України періоду війни й широко використовуються в процесі підготовки наукових праць, зокрема з історії села.

Чимало матеріалу, що стосується економічного і соціального становища села в роки війни, особливо фактографічного плану, міститься в 26-томному фундаментальному виданні «Історія міст і сіл Української РСР»⁵². У процесі підготовки вказаного видання його автори вивчили величезний масив архівних та інших матеріалів, відібрали велику кількість цікавих «місцевих фактів» і на такій цінній джерелознавчій основі досить інформативно відобразили регіональні аспекти досліджуваної проблеми. Варто зазначити, що на сторінках багатотомника подано короткі нариси з цих питань усіх районів і близько 1500 великих сіл республіки. А оскільки авторами багатьох нарисів про історію сіл були місцеві мешканці, які всебічно вивчали події воєнних років не тільки за допомогою архівних документів і монографічних досліджень, а й співставляли їх зі свідченнями очевидців, а самі нариси перед виданням обговорювались і затверджувались на зборах місцевої громадськості, то в багатьох випадках їх тексти містять цінні достовірні дані, які взагалі були вперше наведені в історіографії й значною мірою розширили знання про стан економічної й соціальної сфери українського села напередодні та в різні періоди війни, шкоду, заподіяну їм окупантами, трудовий і матеріальний вклад селянства в зміцнення обороноздатності СРСР і ліквідацію наслідків війни та окупації, демографічні втрати

сільського соціуму внаслідок вивезення на роботу до Німеччини, фізичного терору нацистів та загибелі на фронтах війни. Важливим є й те, що на сторінках видання названо сотні прізвищ сільських мешканців, причетних до описаних у ньому подій.

Збагатили фактографію соціально-економічної історії села періоду війни й матеріали нарисів з історії обласних партійних організацій республіки⁵³. Особливу цінність становлять наведені в кожній книзі нарисів узагальнюючі в масштабах областей показники щодо функціонування сільськогосподарської галузі в перший та відбудовний періоди війни, збитків, завданих окупантами економіці та соціальній інфраструктурі села й результатів їх ліквідації, участі сільського населення в акціях допомоги фронту.

У межах даного історіографічного етапу дещо активізувалося дослідження питань соціального становища села в роки війни, головним чином пов'язаних з відродженням сільської соціальної інфраструктури. Так, у названих вище монографіях М. О. Буцька та М. І. Лавриновича, П. І. Денисенка, М. В. Ковалю, Ю. В. Арутюняна⁵⁴ наведено окремі показники збитків і руйнувань, завданих війною та окупацією матеріальній базі соціальної сфери села, показано заходи держави та зусилля сільських мешканців щодо її відбудови, проаналізовано досягнуті результати проведених відновлювальних робіт у 1943–1945 рр.

Окремі питання налагодження матеріально-побутового забезпечення сільського населення на визволеній території України висвітлені в дослідженнях А. Ф. Ларіна та Т. Т. Гриценка. Автори наводять цифрові показники та численні факти, які свідчили про здобутки та наявні проблеми в цій сфері. Фрагментарно ці ж питання розглянуто в публікаціях М. С. Зініча та Ю. А. Стессельбойма⁵⁵.

Процес відбудови зруйнованої під час війни та окупації мережі сільських шкіл та організації в них навчального процесу на засадах радянської освітньої системи фрагментарно розглядається в ряді узагальнюючих праць з історії розвитку народної освіти в Україні та спеціальних тематичних публікаціях Т. М. Шашла, М. М. Гриценка, М. С. Гриценка, О. І. Штиволюки і Л. В. Яковлевої, О. О. Сушка, В. В. Ленської, В. Л. Кульчинського і В. І. Кучера, а відновлення й розгортання роботи культурно-освітніх закладів на селі – в публікаціях В. П. Мольченка, А. І. Байраківського і В. М. Погорелова⁵⁶.

Та найбільш активно, у порівнянні з іншими аспектами соціального становища села в роки війни, у рамках даного історіографічного етапу досліджувалися питання, пов'язані зі станом і функціонуванням сільських закладів медицини та охорони здоров'я сільського населення України. Вони фрагментарно розглянуті в підготовлених науковцями та практичними діячами медичної галузі СРСР та УРСР загальних працях з історії медицини та проблем охорони здоров'я⁵⁷, а більш поглиблено й детально, на основі залучення значного фактичного матеріалу, у публікаціях керівників республіканських та обласних органів охорони здоров'я, а також науково-дослідних установ Міністерства охорони здоров'я УРСР. Так, питання, що стосуються стану сільської медичної сфери республіки напередодні війни, шкоди, завданої їй окупантами й здійснених заходів по її відродженню в 1943–1945 рр., розглядалися як складова частина в докторській дисертації І. Д. Хороша, у дослідженнях з історії охорони здоров'я в Харківській області – Д. Ф. Каракашем, Вінницькій – Л. Г. Лекарєвим, Дніпропетровській – Б. М. Шкляр, Полтавській – І. Д. Хорошем та А. Л. Захарченком, Черкаській – А. Т. Шликовим, Тернопільській – О. Г. Рябишенком, Кіровоградській – А. А. Нагорним, на Ізмаїльщині – А. А. Гарагашаном⁵⁸. Питання санітарних наслідків війни для села та їх ліквідації, організації санітарно-епідемічного обслуговування сільського населення на фрагментарному рівні розкрито у праці О. М. Марзєєва, монографіях О. А. Грандо, А. М. Касьяненко, а медикаментозного забезпечення – у монографії І. М. Губського та його спільній з В. А. Ткачуком статті⁵⁹.

Позитивно оцінюючи доробок у межах цього історіографічного етапу науковців-медиків у висвітленні становища в сільській медичній сфері воєнної доби, у той же час зазначимо, що вони аналізували їх виключно з медичної точки зору й залишали поза увагою соціальні та науково-історичні аспекти медико-санітарних наслідків війни для села й тогочасних проблем у сфері охорони здоров'я сільського населення. Лише в 1960-х роках ці аспекти вперше одержали фрагментарне висвітлення в названих вище колективних працях з історії Української РСР у роки війни та в дослідженнях М. В. Коваля й Т. С. Першиної, а також І. К. Дубовика, А. Ф. Ларіна⁶⁰.

Оцінюючи загалом стан дослідження питань, що стосувалися післякупаційного відродження в соціальній сфері села, слід зазначити, що його характерною рисою було домінування цілеспрямованого добору лише позитивних фактів, явищ та досягнень, ствердження винятково важливої ролі партійних органів у цій справі.

Однією з активно досліджуваних в межах цього історіографічного етапу була тема участі населення республіки в громадському й суспільно-політичному житті країни. Її селянський сегмент найбільш ґрунтовно відображено в присвячених цій темі працях М. В. Коваля⁶¹, зокрема в монографії «Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны». Дослідник чималу увагу приділив показу роботи партійних, радянських, профспілкових та комсомольських органів та організацій, органів всеобучу, організацій Тсоавіахіму та Червоного Хреста серед різних верств сільського населення з метою залучення їх до участі в різноманітних акціях, спрямованих на зміцнення обороноздатності країни та на боротьбу з ворогом, допомоги Червоній армії, вирішення завдань відродження зруйнованого господарства та соціальної сфери села. На конкретних фактах висвітлено участь сільських мешканців у збройних народних добровільних формуваннях, масову допомогу селян діючій армії, їх турботу про поранених воїнів, сім'ї військовослужбовців, сиріт та інвалідів війни. Цінність представляють також подані в монографії матеріали щодо змісту та ефективності масово-політичних кампаній, які проводили серед сільського населення як окупанти, з метою фашизації його життя і побуту, так і компартійні та радянські органи з метою викриття злочинної суті нацизму та мобілізації на боротьбу з загарбниками. У подібному плані питання суспільно-політичного життя колгоспного селянства на звільненій території України в 1943–1945 рр. були також предметом дослідження в кандидатській дисертації та статті А. І. Байраківського, статті Т. В. Вронської⁶².

Позитивно оцінюючи вказаний доробок названих авторів, разом з тим зазначимо, що вони не розкрили всі складові цієї багатопланової теми, оскільки, по-перше, головну увагу зосереджували на діяльності компартійних структур, Рад, комсомолу, профспілок та інших визнаних офіційною владою громадських об'єднань, установ і рухів, а, по-друге, їхні дослідження були спрямовані на висвітлення тільки тих складових суспільно-політичного і громадського життя, які працювали на доведення непорушності в умовах війни політичної єдності радянського суспільства, переваг соціалістичного ладу, згуртованості радянських людей навколо комуністичної партії, її керівної ролі у боротьбі з загарбниками, ефективності всенародного руху «Тил–фронту», його добровільного і всенародного характеру. Дослідники наголошували, що основою цього руху були не матеріальні, а ідеологічні, гуманістичні й патріотичні фактори. Водночас поза увагою авторів залишилося чимало інших складових суспільно-політичного і громадського життя, насамперед в період окупації.

Питання участі українського селянства у розв'язанні таких важливих економічних проблем у роки війни, як мобілізації продовольчих і фінансових ресурсів для фронту і тилу, розглядаються у статтях М. З. Данилюка у співавторстві з В. Б. Сікорським та І. М. Бургонською⁶³, в акціях допомоги фронту і Червоній армії – у

кандидатській дисертації та статті В. Я. Галаган, монографії російського дослідника А. Р. Сініцина⁶⁴, в акціях допомоги сім'ям військовослужбовців, інвалідам, дітям-сиротам – у кандидатській дисертації та статтях Т. Т. Гриценка, О. М. Вербила⁶⁵.

Внеску сільських трудівниць у боротьбу з загарбниками, показу їхньої великої ролі у вирішенні всіх проблем, пов'язаних з сільськогосподарським виробництвом та функціонуванням соціальної й побутової сфери села в умовах війн, значну увагу приділили в рамках спеціально присвячених жіночій воєнній проблематиці працях М. В. Коваль, Н. Д. Бондарчук та В. Я. Галаган⁶⁶.

Питання допомоги народів СРСР українському селянству у відбудові господарства і соціальної сфери села досліджені у публікаціях М. В. Ковалю, М. К. Козибаєва, М. О. Буцька і В. М. Тараненка, І. З. Захарова⁶⁷.

Таким чином, означений історіографічний етап був більш плідним, порівнянно з попередніми, у дослідженні теми. Значно збільшилася кількість науковців, які спеціалізувалися на дослідженні її окремих аспектів у формі дисертаційних і монографічних робіт, зросла кількість наукових публікацій, більш репрезентативною стала їхня джерельна база. Разом з тим, поза увагою науковців знову залишилися й не відтворювалися в повному обсязі або ж поверхово висвітлювалися багато аспектів економічної й соціальної історії українського села періоду війни.

Четвертий етап радянської історіографії теми (середина 1980-х рр. – до 1991 р.) пов'язаний з початком горбачовської «перебудови». І хоча на його початку в наукових дослідженнях продовжували переважати попередні ідеологічні стереотипи, у подальшому методологічна трансформація історичної науки призвела до позитивних зрушень у дослідженні історії України, у тому числі й такого важливого її сегменту, яким був період Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. Однак у справі дослідження історії українського села в рамках даного етапу суттєвих змін фактично не відбулося. По-перше, при незначній кількості публікацій лише три були прямо присвячені сільській тематиці. Дві з них належать В. І. Кучеру: одна стосувалася історії суспільно-політичної діяльності колгоспного селянства в роки війни, друга – ролі партійних організацій колгоспів і радгоспів у мобілізації населення на забезпечення продовольством фронту і тилу в роки Великої Вітчизняної війни. У третій статті її автор – С. А. Саханенко розглядає тему шефської допомоги партійних організацій у проведенні масово-політичної та культурно-освітньої роботи на селі⁶⁸. В усіх інших публікаціях селянська тематика розглядається в контексті досліджуваних авторами більш загальних тем воєнної проблематики. А, по-друге, висвітлення питань, що стосуються економічного і соціального становища села здійснювалося на фрагментарному рівні й до того ж переважно за старими схемами й на попередніх методологічних засадах.

Серед опублікованих в означені роки праць, в яких значне місце відведено сільській тематиці, виокремимо монографії Ф. А. Петляка «Партийное руководство Советами на Украине в годы Великой Отечественной войны (1941–1945)» та Ю. І. Зінченка «Советы депутатов трудящихся Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945», а також статті останнього, присвячені питанням діяльності місцевих рад депутатів трудящих УРСР у період війни⁶⁹. Практично автори розглядають одні й ті ж питання (різниця в тому, що Ф. А. Петляк розглядає їх крізь призму партійного керівництва) діяльності Рад у сільській місцевості, а саме: процес перебудови їх роботи на воєнний лад, воєнно-мобілізаційну та господарсько-організаційну роботу, спрямовану на вирішення завдань забезпечення потреб фронту і тилу в продовольстві, евакуації матеріальних ресурсів села на Схід, функціонування радянських органів влади на території партизанських країв і зон у період окупації, відновлення й розгортання їх роботи на звільненій території, участі у відбудові

виробничої й соціальної сфери села, організації всебічної допомоги Червоній армії та постраждалим категоріям сільського населення та ін. Висвітлення цих питань дослідники здійснили на основі широкої джерельної бази, насамперед вперше залучених архівних матеріалів з центральних та обласних архівів. Без сумніву праці Ф. А. Петляка і Ю. І. Зінченка заслуговують позитивної оцінки, адже в них зосереджений значний фактичний матеріал про трудову й суспільно-політичну діяльність українського селянства в роки війни, переконливо засвідчено його значний внесок у справу зміцнення обороноздатності країни й Червоної армії та Перемогу над нацистською Німеччиною. Водночас зауважимо, що в них новим аспектом дослідження є лише більш повний аналіз роботи структури органів радянської влади в сільській місцевості, а всі інші в такому концептуальному плані вже були предметом дослідження в працях українських істориків. Поза увагою авторів знову залишилися питання, пов'язані зі складними і суперечливими процесами, що мали місце в той час у виробничій і соціальній сферах села, політикою держави стосовно селян, його тяжким матеріальним і побутовим становищем та ін. Зазначене вище стосується також дисертаційного дослідження Н. Ф. Дундук, присвяченого діяльності місцевих рад по відбудові господарства й культури звільнених районів південних областей України у вересні 1943 – травні 1945 рр.⁷⁰

В означені роки було опубліковано низку статей, в яких містяться окремі сюжети, що стосуються соціальної сфери села в період війни. Так, у статтях В. В. Ленської вони фрагментарно або на дотичному рівні розглядаються в контексті аналізу реакційної сутності шкільної політики окупантів в Україні в роки війни й протидії їй з боку корінного населення та організації загального навчання дітей і підлітків у післяокупаційний період⁷¹, у статті А. Ф. Ларіна – боротьби за поліпшення санітарного стану визволених районів УРСР у 1943–1945 рр., у статті А. Л. Перковського та С. І. Пирожкова – демографічних втрат народонаселення Української РСР у 1940-х рр.⁷² Великий фактичний матеріал про трагедію знищених нацистами у роки війни українських сіл міститься в серії книг «Дзвони пам'яті»⁷³.

Суспільно-політичній діяльності сільської молоді на звільнених територіях Української РСР в 1943–1945 рр. значну увагу приділила в своїй дисертаційній роботі та статті Т. В. Вронська⁷⁴. Питання участі сільської молоді в акціях допомоги фронту розглядаються також у статтях Р. І. Киричка та Л. С. Мельничука⁷⁵. Невідомі факти про патріотичні вчинки українських селян, які під час окупації, ризикуючи життям, рятували від нацистів громадян єврейської національності, наведені в публікації М. В. Ковалю та Т. С. Першиної⁷⁶. Окремі аспекти, що відображають внесок українських селян у загальну Перемогу над нацистською Німеччиною, розглядаються в книзі «Трудящиеся Украины – Победе: Вклад украинского народа в победу над фашистской Германией»⁷⁷.

У рамках даного історіографічного етапу було опубліковано низку документальних збірників, які містили значну кількість нових і надзвичайно важливих для справи дослідження історії України в роки Великої Вітчизняної війни документальних свідчень, зокрема для дослідження економічного і соціального становища українського села воєнної доби⁷⁸.

Підсумовуючи стан вивчення у радянську добу економічної й соціальної історії українського села 1941–1945 рр., констатуємо, що історіографія цього важливого сегменту історії України періоду Великої Вітчизняної війни за час від свого зародження до 1991 р. має чималий науковий доробок. Дослідники охопили досить широку тематику в рамках цієї проблеми й на основі введення в науковий обіг значного масиву нових джерел узагальнили та оприлюднили величезний фактографічний матеріал стосовно функціонування в роки війни сільського господарства республіки й стану

сільської соціальної сфери, шкоди, завданої їм війною та окупацією, трагічних наслідків фізичного терору нацистів щодо мирного сільського населення, трудового героїзму і самопожертви українських селян задля Перемоги над нацизмом.

Разом з тим, через вказані вище причини, чимало аспектів проблеми залишилися недостатньо вивченими й висвітленими, а то й зовсім не стали предметом дослідження. Практично більшість досліджених сюжетів проблеми в ту добу вивчалися в історико-партійному руслі, то ж відповідно її цивільна складова вивчалася в меншій мірі, що призвело до тематичних перекосів. Домінуючі тоді підходи до наукової тематики та інтерпретації подій воєнної доби призвели до того, що в рамках даної проблеми головна увага приділялася дослідженню та висвітленню, перш за все, «виграшних» для створення позитивного образу народу-переможця, комуністичної партії та радянського ладу тем та окремих їх аспектів, а також тем, присвячених викриттю злочинної суті нацистської аграрної та соціальної політики. У той же час багато незручних, а то й негативних сторінок з історії села періоду війни залишилися поза науковими студіями. У переліку недостатньо вивчених та виписаних науковцями, а також тих, що так і залишилися «білими плямами» в економічній і соціальній історії українського села 1941–1945 рр., були наступні аспекти проблеми: економічне та соціальне становище українського села напередодні Великої Вітчизняної війни; перебудовчі процеси в аграрному секторі в початковий період війни; прорахунки та недоліки в організації та здійсненні евакуації матеріально-технічних ресурсів сільського господарства й понесені внаслідок цього втрати; політика держави щодо евакуації сільського населення; настрої різних верств сільського населення на початку війни; податкова й заготівельна політика радянської держави на селі в умовах війни; матеріально-побутове становище та повсякденне життя селянства в роки війни, його моральний та фізичний стан; організація сільськогосподарського виробництва окупаційною владою, як основного джерела одержання продовольства для потреб Вермахту на східному фронті та Райху; особливості аграрної політики нацистів у різних окупаційних зонах та ставлення до неї селянства; шкільна освіта та медицина в сільській місцевості в період окупації; участь селянства в радянському й самостійницькому русі Опору; ставлення західноукраїнських селян до радянських партизанів та Червоної армії; демографічні наслідки політики і практики нацистського фізичного терору та війни для українського селянства; проблеми післяокупаційної відбудови та функціонування сільськогосподарського виробництва й соціальної сфери села в умовах війни та першого повоєнного півріччя, їх справжні об'єктивні результати; селянські аспекти таких складових суспільно-політичного і громадського життя, як релігійне життя, місце і роль церкви у громадському й духовному житті в умовах війни, міжнаціональні стосунки між українцями та етнічними поляками й етнічними німцями, участь селян у неформальних і громадських рухах, їхнє ставлення до відновлення колгоспно-радгоспної системи господарювання в післяокупаційний період та колективізації в західних областях та ряд інших. Недоступною для дослідників у ті роки залишалася й ще значна частина документів і матеріалів, що звужувало джерельну базу багатьох виконуваних праць.

Таким чином, попри те, що історіографія проблеми економічного і соціального становища українського села в 1941–1945 рр. у 40 – 80-х рр. ХХ ст. постійно поповнювалася новими дослідженнями й фактографічними публікаціями, узагальненнями та висновками, все ж всеосяжної, неупередженої й об'єктивної історії цього важливого сегменту історії України написано ще не було.

З постановням і розбудовою незалежної Української держави розпочався новий період у вітчизняній історичній науці, у рамках якого відбувається формування нової історіографії історії України періоду Другої світової та Великої Вітчизняної воєн.

У постановці її завдань і розробці визначальних теоретико-методологічних питань важливу роль відіграли історіософські та конкретно-історичні праці провідних вітчизняних вчених М. В. Ковалю, В. Ю. Короля, С. В. Кульчицького, В. І. Кучера, О. Є. Лисенка, В. М. Литвина, О. В. Потильчака, О. П. Реєнта, В. А. Смоля, В. В. Стецкевича, О. А. Удада та ін.⁷⁹ Характерними особливостями цього процесу є використання нових теоретичних і концептуально-методологічних засад у вивченні історії України означеного періоду, формування різних концептуальних підходів, подолання партійно-класового підходу й поступове впровадження гуманістичного, антропоцентричного й україноцентричного вимірів у висвітленні долі та місця українського народу у війні. Предметом пізнання історії України періоду воєнного лихоліття все більше стає тогочасна реальність, а не історичні міфи, а головним дослідницьким об'єктом – людина у добу війни.

Вагомими чинниками, що позитивно вплинули на стан і розвиток сучасного вітчизняного історіописання війни та її складових, стали відкриття доступу до великого масиву документів, що зберігалися в спецховищах державних і відомчих (насамперед силових структур) архівів та оприлюднення частини їх у низці опублікованих збірників⁸⁰, можливість використання оригінальних та опублікованих⁸¹ зарубіжних архівних джерел та історіографічного доробку зарубіжних авторів, відсутність офіційного ідеологічного контролю за тематикою й змістом історичних досліджень. Це дало можливість істотно активізувати дослідницький процес, кардинально оновити й розширити його тематичне спрямування, досягти консенсусу в оцінці багатьох актуальних проблем історії України періоду Другої світової та Великої Вітчизняної воєн.

Зазначене вище притаманне й процесу дослідження історії українського села періоду 1941–1945 рр., зокрема, його економічного і соціального становища в означені роки. Предметом і об'єктом дослідження в її рамках стали насамперед ті сегменти, які не отримали належного аналізу й висвітлення в історіографії попередніх періодів. Водночас здійснюється переоцінка, доповнення та надання нового концептуального змісту вже дослідженим раніше складовим проблеми.

Наукове підґрунтя історіографії соціально-економічної проблематики села періоду війни якісно нового типу заклали праці М. В. Ковалю⁸². Серед них особливо важливу роль відіграла ґрунтовна монографія «Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)», у якій автор, відмовившись від усталених раніше стереотипів і перекосів переважно ідеологічного характеру, у контексті комплексного дослідження історії України воєнних років на основі широкого кола нових джерел неупереджено розглянув низку найважливіших аспектів функціонування аграрного сектора та становища сільського населення в умовах війни. Дослідник показав залежність воюючих сторін від українського сільськогосподарського потенціалу, що зумовило надзвичайно жорстокі форми і методи його використання для досягнення певних воєнних та господарсько-економічних цілей, й унаслідок чого він зазнав неймовірних втрат і руйнувань. Водночас автор акцентував увагу на показі вкрай негативних наслідків політики і практики обох тоталітарних режимів для сільського населення республіки.

Значне місце в праці приділено аналізу планів керівництва Третього райху щодо експлуатації аграрного потенціалу України і моделі його майбутнього функціонування, реалізації окупантами політики тотального пограбування продовольчих і сировинних ресурсів, уярмлення та цілеспрямованого нищення сільського населення, депортації найбільш працездатної його частини на примусову роботу до Німеччини тощо. Дослідження містить велику кількість нових фактів, узагальнюючих показників, що ілюструють результати «хазайнування» окупантів та збитки, завдані ними економіці та соціальній сфері села.

Важливе наукове і пізнавальне значення мають сформульовані у монографії нові концептуальні положення і висновки про роль і внесок українського селянства у зміцнення обороноздатності країни, умови та здійснення відбудови аграрної галузі республіки в 1943 – 1945 рр., саможертвовної участі в ньому сільських трудівників. Автор принципово по-новому оцінює настрої в селянському середовищі на визволеній території, показує складні й суперечливі стосунки партійно-радянської влади з сільським населенням. Він наголошує, що більшість селян після визволення з-під нацистського ярма очікувала «на серйозні соціально-політичні зміни, передусім, ліквідацію колгоспної системи в її сталінсько-кріпосницькому варіанті, демократизацію суспільного життя, а головне: на прощення за «гріх» перебування в окупації»⁸³, хоча ці сподівання виявилися марними. Як зауважує автор, влада не лише відновила колгоспно-радгоспну систему, а й посилила економічний визиск селянства та застосувала до нього заходи обмежувального та репресивного характеру. Водночас дослідник стверджує, що після повернення радянська адміністрація виявляла себе й з позитивного боку, оперативно вживаючи заходів для створення бодай мінімальних умов, покликаних полегшити виживання населення в умовах післяокупаційної руйни.

Позитивним надбанням вітчизняної історіографії проблеми є те, що її окремі сегменти стали предметом аналізу й одержали певне висвітлення в підготовлених на основі нових концептуальних засад колективних фундаментальних монографічних виданнях. Так, у підсумковому томі історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України» – «Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945»⁸⁴ у спеціальних підрозділах, авторами яких є О. К. Дубина, Ю. А. Киричук, М. В. Коваль, Л. В. Кондратенко, О. Є. Лисенко, С. А. Макарчук, І. Т. Муковський, П. П. Панченко, П. В. Рекотов, А. С. Чайковський, В. Ф. Шевченко, розглядаються (в розгорнутому варіанті чи фрагментарно) питання функціонування аграрного сектору економіки України в початковий період війни, перебазування його матеріально-технічних ресурсів на Схід, аграрної політики нацистів та її наслідків для сільського господарства та сільського населення республіки, демографічних втрат сільського соціуму внаслідок фізичного терору нацистів, участі селян у русі Опору, акціях допомоги фронту. При цьому більшість вказаних авторів, розкриваючи український вимір зазначених питань, зробили спробу по можливості відійти від застарілих, ідеологізованих шаблонів, вийти на якісно новий рівень оцінки подій та явищ в їх рамках. Найбільш повно це вдалося М. В. Ковалю у процесі розгляду питань, пов'язаних зі станом українського суспільства у 1939 – 1941 рр., долею українських «остарбайтерів» та ін., П. В. Рекотову та В. Ф. Шевченку – з окупаційним режимом в Україні, А. Є. Чайковському – з рухом Опору на окупованій території республіки, Ю. А. Киричуку, О. Є. Лисенку, С. А. Макарчуку, І. Т. Муковському – зі втратами народу України та демографічними наслідками війни. Чимало сформульованих авторами книги положень, узагальнень та висновків у поєднанні з наведеними фактографічними й статистичними даними й донині слугують визначальними орієнтирами в дослідженні історії українського села періоду війни.

У четвертому томі фундаментального шеститомного видання «Політична історія України. XX століття»⁸⁵ (керівник тому В. І. Кучер) В. А. Гриневич і В. І. Кучер, спираючись на унікальний, здебільшого вперше введений до наукового обігу, архівний матеріал та праці сучасної історіографії, у контексті переосмислення ролі й місця України в умовах воєнного протистояння двох диктатур приділили увагу й питанням, що стосуються соціально-економічного становища українського села. Так, В. А. Гриневич розглянув ставлення українського селянства до сталінського та окупаційного режимів на початковому етапі німецько-радянської війни. Зокрема, сфокусовано увагу на кризі лояльності значної частини селянства щодо радянської

влади, одним із проявів якої стало ухилення від мобілізації до Червоної армії, дезертирство новобранців, здача в полон. Показано специфічні особливості радянської евакуаційної політики на селі. Автором ґрунтовно проаналізовані ставлення сталінського режиму до українського селянства в умовах його легітимізації в післяокупаційний період, настрої селян у зв'язку з відновленням радянської системи господарювання та організації суспільного життя, заходи репресивного та обмежувального характеру сталінської влади стосовно певних категорій сільського населення, показано згубні наслідки для села здійснюваної на визволених від окупантів територіях військової мобілізації та використання під час бойових дій непідготовленого до них шойно мобілізованого сільського контингенту.

Значну наукову цінність має зроблений у дослідженні В. І. Кучером аналіз цілей та завдань німецьких та румунських окупантів щодо економічної експлуатації сільськогосподарського потенціалу України, застосованих ними форм і методів експлуатації та пограбування сільського населення, шкоди, завданої окупантами економіці села. Вчений аргументовано вказує на кризу нацистського окупаційного режиму, що виразно виявилися в аграрній та соціальній сферах.

У нарисі «Випробування: перевірка війною», уміщеному в другому томі («Радянський проект для України») тритомного видання «Україна і Росія в історичній ретроспективі»⁸⁶, один з його авторів – В. А. Гриневич – певною мірою дублює матеріал, оприлюднений ним у попередньо вказаному виданні. У авторському матеріалі О. Є. Лисенка деяку увагу приділено соціальному становищу села в контексті аналізу політики гітлерівського і сталінського режимів щодо українських церков та українського самостійницького руху в 1941–1945 рр.

Означене вище коло питань з історії українського села 1941–1945 рр. розглянуто також В. А. Гриневичем, В. І. Кучером і О. Є. Лисенком у спеціальних розділах однотомного видання «Україна: політична історія. XX–XXI ст.»⁸⁷.

Широкий спектр проблем, що стосуються економічного й соціального становища українського села на різних етапах війни, проаналізовано в розділі «Українське село в роки Другої світової війни» (автори О. Є. Лисенко, О. Г. Перехрест, Ю. Ю. Сливка), вміщеному в другому томі фундаментального видання «Історія українського селянства»⁸⁸. Зокрема в цих текстах на основі використання нових джерел та фактографічних і статистичних матеріалів подано більш рельєфну оцінку, порівняно з наявною в раніше опублікованій історичній літературі, економічного та соціального становища села напередодні та в перший період Великої Вітчизняної війни, показано внесок селянства України в справу забезпечення Червоної армії людськими, матеріально-технічними та продовольчими ресурсами, участь селян в ополченському русі та охороні тилу. Значну увагу приділено висвітленню особливостей організації та проведення влітку–восени 1941 р., а також навесні – на початку літа 1942 р. комплексу сільськогосподарських робіт, результатів самовідданої праці селян на колгоспних і радгоспних полях, участі сільських мешканців у спорудженні оборонних рубежів, створенні фонду оборони та інших акціях на допомогу фронту, проаналізовано організацію, хід, здобутки і втрати евакуації ресурсів сільського господарства у східні райони СРСР.

Розглядаючи соціально-економічне становище села в період окупації, автори зосередили увагу на висвітленні мети, завдань та практики реалізації аграрної політики, зокрема, організації сільськогосподарського виробництва, податкових та заготівельних заходах окупаційної влади, на значному фактичному матеріалі показали величезні збитки та шкоду, завдані господарству та соціальній інфраструктурі села.

У нарисі, присвяченому відбудовним процесам на селі в 1943–1945 рр., автори головну увагу сфокусували на відновленні колгоспів, радгоспів і МТС, їхньої

матеріально-технічної бази та господарської діяльності, заходах з відродження галузей аграрного сектору, процесі та результатах функціонування сільськогосподарського комплексу в умовах неймовірних труднощів воєнного часу та перших післявоєнних місяців, пов'язаних з катастрофічними руйнуваннями виробничої бази, недостатнім фінансуванням, нестачею техніки, запасних частин, паливно-мастильних матеріалів, живого тягла, насіння, продуктивної та племінної худоби, кадрів спеціалістів та чоловічої робочої сили, ускладнених незадовільними матеріально-побутовими умовами повсякденного життя сільських мешканців. Дослідники наголошують на тому, що відбудова у ході війни сільського господарства мала велике значення для збільшення продовольчих і сировинних ресурсів республіки, що дедалі зміцнювало економіку країни і наближало перемогу над ворогом. Активна ж участь селянства республіки у відродженні сільського господарства забезпечила прискорення темпів ліквідації наслідків нацистської окупації, створила необхідні передумови для прискорення темпів відбудови усієї економіки в післявоєнні роки.

Автори також розглядають питання участі селянства України в 1943–1945 рр. в організованих компартійно-радянським апаратом акціях та рухах на допомогу фронту: збиранні коштів на будівництво бойової техніки, здійснюваній на добровільних та примусових засадах передплаті воєнних позик, шефської допомоги фронтовикам і пораненим червоноармійцям, забезпеченні шпиталів продуктами харчування, донорстві та інших.

У справі поглибленого осмислення трагічних для України колізій Другої світової (та Великої Вітчизняної війни як її складової) особливе місце посідає новітнє фундаментальне двотомне видання «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття»⁸⁹, редколегія (голова – В. А. Смолій, відповідальний редактор О. Є. Лисенко) та авторський колектив якого своє завдання визначили таким чином: «Ідея цього проєкту відштовхується від прагнення оприлюднити результати напрацювань учених, які останні десятиліття професійно досліджували ті чи інші аспекти війни. При цьому надзавдання полягало не в тому, щоб розкрити все розмаїття воєнно-історичної проблематики, а в тому, аби зосередитися на вузлових, найважливіших питаннях, дати їм глибокі, безсторонні оцінки, що ґрунтуються на максимально широкій джерельній базі та новітніх теоретичних здобутках вітчизняної і зарубіжної історичної науки. Наріжним каменем видання є авторське бачення того чи іншого сегменту війни, а також його теоретичне осмислення»⁹⁰. У виданні на основі критичного аналізу вже опублікованих матеріалів і нових масивів джерел, більшість з яких вперше вводиться до наукового обігу, подається зі справді сучасних і, головне, україноцентричних позицій аналіз багатьох найважливіших проблем історії України періоду Другої світової війни, у тому числі соціально-економічних процесів у роки війни в українському селі. Зокрема, різні аспекти цієї проблеми розглядаються у нарисах: «Функціонування аграрного сектору в умовах першого періоду війни (червень 1941 р. – червень 1942 р.)», «Сільське господарство України в період нацистської окупації», «Відбудовні процеси у сільськогосподарській галузі в 1943–1945 рр.» (О. Перехрест), «Зона військової адміністрації 1941–1943 рр.: основні напрями окупаційної економічної та соціальної політики» (В. Науменко, В. Нестеренко), «Окупаційний режим в дистрикті «Галичина» (В. Кучер, Г. Стефанюк), «Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія» (Т. Вінцовський, Т. Кязимова, М. Михайлуца, В. Щетніков), «Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація» (С. Гальчак, Т. Пастушенко, М. Шевченко), «Трудові ресурси цивільного населення України і система примусової праці в часи німецької окупації» (О. Потильчак), «Релігійне життя в Україні (1941–1946 рр.)» (О. Лисенко, М. Михайлуца, І. Поїздник), «Культура, освіта і спорт під час окупації» (В. Гінда),

«Українці і поляки на територіях спільного проживання: політичне та військове протистояння» (І. Льюшин), «Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки» (А. Айсфельд, В. Мартиненко), «Використання сімейного заручництва у радянській репресивній практиці» (Т. Вронська), «Україна – Польща 1944–1946 рр.: переселенський процес» (О. Буцько), «Демографічні втрати України в роки Другої світової війни» (О. Лисенко, О. Перехрест, І. Перехрест, А. Іржавська), «Матеріальні збитки України в Другій світовій війні» (М. Дубик), «Моральний стан населення України під час відновлення радянської влади (1943–1945 рр.)» (Ю. Ніколасць), «Трагедія знівченого дитинства» (Г. Голиш, Л. Голиш) та інших.

Серед проблем, які в пострадянський період почали активно вивчати під новим кутом зору українські історики, і в яких селянський сегмент займає досить вагоме місце, особливою актуальністю позначені ті, котрі пов'язані з нацистським окупаційним режимом на території республіки. Сучасні історики, продовжуючи студіювати такі популярні в радянську добу окупаційні сюжети, як злочини нацистів щодо різних верств населення, експлуатація та пограбування економічного потенціалу України, примусова депортація населення на роботу до Райху, політика окупантів у освітній, медичній, культурній сферах, рух Опору проти загарбників (при цьому не лише його радянську складову й не лише в переможному плані) та інші, все більше зосереджуються на дослідженні всього комплексу питань функціонування окупаційного режиму, у тому числі тих, що стосуються політики і практики нацистів в аграрній сфері та їхнього ставлення до українського селянства, повсякденного життя та умов існування мільйонів сільських мешканців, які опинилися на окупованій території.

Аналіз проведених сучасними українськими істориками досліджень та опублікованої ними наукової продукції з історії села періоду окупації свідчить, що найбільш результативно вивчаються її економічні аспекти. Зокрема значна увага приділяється розкриттю планів загарбників щодо колонізації та використання продовольчого і сировинного сільськогосподарського потенціалу України, мети і суті аграрної політики окупантів у різні періоди війни, наслідків її реалізації для українського села. Окрім спеціальних розділів в уже названих монографії М. В. Ковалю та фундаментальних працях ці питання стали предметом розгляду в численних публікаціях та низці дисертаційних проектів, що дали в сукупності помітний приріст нових знань як у загальноукраїнському, так і в регіональних вимірах. З-поміж них багатоплановістю і глибиною аналізу вказаних вище питань виділяються матеріали новітнього монографічного дослідження В. І. Кучера і О. В. Потильчака «Україна 1941 – 1944: трагедія народу за фасадом Священної війни»⁹¹. Розглядаючи заходи нацистських провідників з моделювання майбутнього України, автори розкривають далекосяжні плани використання її як бази виробництва та постачання сільськогосподарської продукції для потреб німецької армії та Райху, аналізують силові методи, за допомогою яких окупанти запроваджували новий порядок в аграрній галузі та експлуатували й грабували її матеріальні ресурси. У монографії детально проаналізовано таку складову аграрної політики нацистів, як трудова експлуатація селянства, мотиви та спроби здійснення земельної реформи, чинники, які завадили окупантам здійснити в повному обсязі плани пограбування аграрного потенціалу України.

Основні напрямки політики і практики нацистів в аграрній сфері на території України в стислій, але доволі аргументованій формі розглядаються також у книзі В. М. Литвина «Україна в Другій світовій війні (1939–1945)»⁹².

Плідні результати дали наукові зусилля, спрямовані на висвітлення аграрної політики німецьких окупаційних властей та її особливостей на території військової зони (С. І. Власенко, В. А. Нестеренко, В. Науменко), райхскомісаріату «Україна» (Н. М. Глушенюк), західних областей (А. В. Боляновський, В. І. Лавришук, В. І. Кучер,

Г. В. Стефанюк), Донбасу (А. М. Михненко й І. С. Тарнавський), Вінниччини (Ю. А. Зінько), південних областей (М. А. Слободянюк), генеральному окрузі «Київ» (В. Н. Удовик), генеральному окрузі «Житомир» (В. В. Власенко), земельної «реформи» на території України в умовах окупаційного режиму (Ю. О. Ніколасць)⁹³. Питання трудової експлуатації окупантами українського селянства ґрунтовно досліджені в працях О. В. Потильчака⁹⁴. Низку публікацій з цієї тематики підготував і автор цієї праці⁹⁵. У сукупності зусиллями групи фахівців опрацьовано чимало важливих аспектів цього сегменту історії села окупаційної доби, які донедавна з різних причин залишалися поза увагою дослідників, а також одержали нове змістове й фактологічне наповнення вже досліджені попередніми поколіннями істориків тематичні сегменти. Насамперед це стосується таких питань, як регіональні особливості аграрної політики німецьких загарбників у різні періоди війни, спроби окупаційної влади здійснити реформування в аграрній сфері та його реальні результати, організація окупантами сільськогосподарського виробництва та заготівель сільськогосподарської продукції, форм і методів експлуатації та пограбування ними аграрного сектору України, шкоди, завданої за роки окупації економіці села та сільським мешканцям.

Певні позитивні зрушення спостерігаються й у вивченні та висвітленні аграрної політики та становища селянства в умовах румунського й угорського окупаційних режимів. Найбільш плідно досліджує ці питання на матеріалах «Трансністрії» В. П. Щетніков, Закарпаття – Р. Офіцинський. Заслужують на увагу й відповідні матеріали у працях Т. Вінцовського, Т. Кязимової і Михайлуци, А. Зінченка, В. П. Хаджирадевої. А проведені І. Я. Нікульчею, В. В. Стецкевичем та В. П. Щетніковим джерелознавчі дослідження засвідчили наявність значного масиву документів і матеріалів, котрі дозволяють всебічно проаналізувати всі аспекти політики румунської адміністрації стосовно селянства та показати її антинародний характер в «Трансністрії»⁹⁶.

Якщо економічна складова історії українського села воєнної доби вже одержала досить суттєве висвітлення в сучасній історичній літературі, то її соціальна складова допоки ще залишається малодослідженою. Хоча слід відзначити помітне зростання інтересу науковців до цієї проблематики в останні два десятиліття, про що свідчить підготовка низки дисертаційних досліджень, поява спеціальних розділів у колективних й індивідуальних монографіях та публікація декількох десятків статей, в яких прямо чи опосередковано розглядаються різні аспекти становища сільського соціуму в умовах війни.

Серед проблем соціальної історії періоду війни, які на основі широкого кола джерел ґрунтовно розробляються сучасними істориками, виокремлюється комплекс питань, пов'язаних з політикою і практикою нацистів щодо залучення українських громадян до примусової праці в Німеччині. Серед праць, у яких значна увага приділена селянському аспекту цих злочинних дій гітлерівців, слід відзначити дослідження М. В. Ковалю, О. Є. Лисенка, В. І. Кучера, О. В. Потильчака, Т. В. Пастушенко, А. В. Мелякова, С. Д. Гальчака, Е. П. Андріїва, О. В. Буцько, Т. Д. Лапана, Г. Г. Грінченко, М. Шевченко, Я. Довгополого, М. Бака, І. С. Тарнавського⁹⁷ та ін.

Розглядаючи на нових методологічних засадах комплекс питань історичної долі «східних робітників», серед яких більшість становили сільські мешканці, автори спільними зусиллями не лише суттєво доповнили в змістовому й фактологічному плані накопичені в 1940–1980-х рр. знання про насильницьку депортацію громадян України на нацистську каторгу та варварського використання української робочої сили в економіці Третього райху, а й звернулися до історико-соціального дослідження тих аспектів проблеми «остарбайтерів», котрі з політико-ідеологічних мотивів у радянські часи не одержали неупередженого й об'єктивного висвітлення або ж зовсім залишалися поза дослідницьким полем. Зокрема, важливе значення для комплексного осмислення і визначення місця «остарбайтерів», (яких О. Є. Лисенко цілком справедливо

виокремлює у самостійний тимчасовий соціум),⁹⁸ у соціальній історії та соціальній піраміді радянського та пострадянського суспільства мають наново проведені дослідження: форм і методів вербування та мобілізації окупантами мешканців України, зокрема селян, на роботу до Німеччини та причин формування контингенту добровольців-«остарбайтерів» у 1941 – на початку 1942 рр.; специфіки ставлення німецької влади до «остарбайтерів» з різних окупаційних зон України та німецького населення до «остарбайтерів»-українців; оцінка заходів окупантів з мобілізації робочої сили для Райху з боку керівництва та учасників націоналістичного руху Опору, підпілля та церков; сприйняття «остарбайтерів» червоноармійцями, радянськими та союзницькими окупаційними органами на території Німеччини: причин неповернення частини їх додому; принизливої для колишніх каторжан системи перевірки та їх непевного соціального статусу після повернення на батьківщину тощо. Констатуючи загалом вагомі результати напрацювань на цій ділянці дослідницького поля, водночас зазначимо, що нагальною потребою є підготовка узагальнюючого видання з цієї проблеми, в якому належне місце буде відведено селянській складовій.

В останні десятиліття активно почали вивчатися проблеми, що стосуються морально-політичного стану українського суспільства напередодні війни та під час окупації, настроїв населення та його ставлення до німецьких військ, окупаційної й радянської влади, впливу іноземної окупації та німецької й радянської інформаційної політики на свідомість населення та політичні процеси в суспільстві. У дослідженнях О. Є. Лисенка і В. А. Гриневича, О. О. Зарубинського, А. В. Боляновського, М. В. Ковалю, В. І. Кучера і О. В. Потильчака, М. Михайлюка, Ю. О. Ніколайця, О. О. Салати, А. В. Скоробагатова, Валент. О. Шайкан, Валер. О. Шайкана, О. О. Яшан⁹⁹. проаналізовані вказані явища і процеси в селянському середовищі. Спростовуючи один із міфів радянської версії війни про суцільну морально-політичну єдність радянського суспільства напередодні та на початку війни, дослідники стверджують наявність серйозних протиріч у середині сільського соціуму, зумовлених політикою сталінського режиму в 1920–1930 рр., насильницькою колективізацією та репресіями, низьким рівнем життя, відсутністю прав і демократичних свобод. В окремих працях наголошується, що початок війни та окупація, які докорінно змінили політичну ситуацію в Україні, істотно прискорили до цього часу приховане серед селянства незадоволення існуючою владою, особливо колгоспно-радгоспною системою. Це знайшло вияв у тому, що окрім тих селян, котрі були відверто вороже налаштовані до радянської влади, досить значна частина представників цієї частини українського соціуму, сподіваючись на ліквідацію колгоспної системи й одержання землі в особисту власність, зменшення економічного визиску й покращення життєвого рівня, набуття прав і свобод, позитивно сприйняла прихід на територію України німецьких військ, ухилилася від мобілізації до Червоної армії, а то й дезертирувала з її лав, негативно ставилася до здійснюваної радянською владою евакуації, виявляла готовність до співробітництва з окупаційною владою.

Водночас наводяться докази, що запровадження нацистами жорстокого окупаційного режиму, фізичний терор, суцільне викачування продовольства і відверте пограбування, непосильна для селян податкова і заготівельна політика, надмірна трудова експлуатація й примусова депортація сільського населення на роботу до Райху, фактичне збереження колгоспно-радгоспної системи й невиконання обіцянок наділити аграріїв землею, руйнації й занепад соціальної сфери спричинили зміну настроїв у селянському середовищі. Поступово під впливом окупаційних реалій все більше селян з ненавистю ставилися до окупантів й ставали на шлях пасивного, а згодом й активного спротиву та боротьби з ними.

Дослідники аналізують форми і методи інформаційних та агітаційно-пропагандистських акцій у різні періоди війни всіх задіяних у збройному протистоянні

на території України сторін, ступінь їхнього впливу на свідомість та морально-психологічний стан сільського населення.

Однією з проблем, яка в останні десятиліття була виведена з тіні замовчування й стала предметом активних наукових досліджень у новому концептуальному плані у вітчизняному історіописанні війни, пов'язана з колаборацією. Досліджуючи цю непросту сторінку української історії періоду окупації в широкому контексті (теоретичному, політико-ідеологічному, нормативно-правовому, соціально-економічному, ментальному та ін.), М. В. Коваль, С. В. Кульчицький, В. В. Стецкевич, В. І. Кучер, О. В. Потильчак, Т. В. Вронська, І. І. Дерейко, Д. В. Омельчук, Вален. О. Шайкан, Валер. О. Шайкан¹⁰⁰ диференціюють різновиди і форми співпраці, місцевого, у тому числі сільського, населення з окупаційною владою, класифікують їх за глибиною, масштабами, сутністю та підґрунтям. Так, В. В. Стецкевич розмежовує два різновиди співпраці: «вимушену, всупереч волі й переконанням людини, суто економічну співпрацю, як потребу для пошуків засобів до фізичного виживання, а відтак – обмежену сферою виробництва; тобто праця-заробітчанство задля єдиної мети: вижити і врятувати сім'ю, батьків, дітей; при цьому людина не лише не поступалася «своїми принципами», але й внутрішньо залишалася неупокореною, такою, що не прийняла нову владу та її порядки». Дослідник вважає, що це дає підстави не називати таку співпрацю колаборацією чи пособництвом окупантам, оскільки в її основі були економічні та матеріальні чинники, обумовлені фізіологічними потребами людини. І другий, на його думку, різновид співпраці це – «співпраця на рівні свідомого й добровільного вибору свого місця в умовах «нового порядку», готовність служити окупаційному режиму аж до його захисту, у тому числі і зі зброєю у руках, участь у збройних формуваннях ворога, в реалізації загарбницьких планів, акціях геноциду, упокоренні місцевого населення, боротьбі проти руху Опору тощо; це співпраця на рівні визнання цією категорією населення навіть ідеології, політики й практики (дій) фашистського режиму; можливо, і не в повному обсязі, але в головному – в утвердженні нової влади та її порядків і уярмленні місцевого населення – представники цієї категорії (поліцаї, жандарми, більшість старост, десятників, добровільних донощиків тощо) найчастіше за все поділяли політичні й ідеологічні установки фашистів. Отже, ім'я такої співпраці – військова, злочинна й цинічна колаборація»¹⁰¹. З точки зору В. В. Стецкевича, окрім названих вище ознак такої колаборації, дуже важливою є ознака зради Батьківщини та її народу, адже вона є тією межею, за якою вже й починається виразна колаборація, пособництво. Він вважає, що «пояснення» деякими колаборантами мотивації своїх дій і вчинків у добу окупації тим, що до цього їх привела політика радянської влади, яка їм «насолила» в 20–30-ті роки, не є... переконливим. Тим більше, що й боролися вони найчастіше з тими, хто був непричетний до органів, пов'язаних з репресіями»¹⁰².

Серед спонукальних мотивів вимушеної «співпраці» і свідомої співпраці-колаборації, В. В. Стецкевич визначає наступні: «1) Політико-ідеологічні, пов'язані з внутрішнім несприйняттям певною частиною суспільства самої радянської влади, її політики й, особливо, комуністичної (більшовицької) ідеології; влади, яка знищила приватну власність і, таким чином, багатьох з них викинула на маргінеси суспільно-економічного життя, радикально змінила їх життєвий статус, а головне – позбавила можливостей бути «приватним власником, господарем... 2) «Шкурні»; її носії вирізнялися безідейністю, аполітичністю та вродженою готовністю прислужитися «новому пану», а то й відвертим намаганням врятувати власну «шкуру»; такі найчастіше ставали повноцінними колаборантами; мотиви співпраці таких колаборантів зводилися до примітивно простої формули: врятуватись і вижити за будь-яку ціну, а при нагоді – ще й матеріально розжитися»¹⁰³.

Позицію В. В. Стецкевича щодо розмежування на тих, хто вимушено, через певні обставини, працював на окупантів, та на тих, хто робив це повністю усвідомлено й добровільно, поділяють В. І. Кучер і О. В. Потильчак. З'ясовуючи причини, що зумовили ситуацію, за якої стала можливою масова співпраця частини українського суспільства з окупантами, зокрема в господарсько-економічній сфері, вони окремлюють основні – національно-державницькі прагнення певних верств українців, реалії двадцятилітнього більшовицького правління та активну нацистську пропаганду на початку війни¹⁰⁴. Водночас вчені вважають, що в тих регіонах, де цивільна й військова адміністрація проводили зважену політику, спрямовану на налагодження співробітництва з населенням, певна його частина, особливо ображена більшовицьким режимом, довіряла німецькій владі та йшла на співпрацю з господарськими органами німців. Ще одним важливим чинником, який призвів до вимушеного співробітництва з німцями переважної більшості населення, на думку дослідників, стало запровадження окупантами загальної трудової повинності, що здійснювалася жорстокими силовими та репресивними методами за принципом «хто не працює – той не їсть».

В. І. Кучер і О. В. Потильчак роблять висновок, що для більшості населення співробітництво з окупантами було вимушеним і трималося як на загальній трудовій повинності, так і на життєвій необхідності такого кроку, аби вижити і прогнати свої родини, а тому таких людей не можна віднести до колабораціоністів у повному розумінні цього слова. На їх думку, враховуючи особливості становища, доцільно було б для цього виду господарського колабораціоналізму застосовувати термін «вимушений колабораціонізм»¹⁰⁵. Такий же підхід, як і у вище названих авторів, щодо диференціації різновидів і форм співпраці українського населення з окупантами та оцінки чинників, які їх зумовили, характерний також для праць Вален. О. Шайкан та Валер. О. Шайкана. Зокрема, на особливу увагу заслуговує монографія Вален. О. Шайкан «Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни», в якій на історіософському та соціально-психологічному рівнях комплексно досліджено проблеми колабораціонізму та з'ясовано типові й особливі вияви цього явища на означених територіях. Базуючись на викладених вище концептуальних засадах та використовуючи значний масив невідомих раніше джерел, ці дослідники розглядають причини та вияви вимушеної співпраці з окупантами більшої частини українського селянства, а також прояви у його середовищі добровільної й усвідомленої, а отже, злочинної за своєю сутністю, колаборації.

У контексті людського виміру історії України періоду війни заслуговує позитивної оцінки звернення сучасних вітчизняних дослідників до проблем повсякденного життя селянства в добу воєнного лихоліття. У публікаціях і дисертаційних дослідженнях Т. Ю. Нагайка, І. В. Перехрест, О. Г. Перехреста, Р. Ревеуга, І. В. Рибак, В. В. Стецкевича, Т. В. Терещенко, О. О. Яшан¹⁰⁶ та інших науковців на значному фактичному матеріалі проаналізовано соціально-правове становище сільських мешканців в окупаційний та післяокупаційний періоди війни, схарактеризовано соціально-економічні реалії повсякденного життя, стан і засоби матеріально-побутового, житлового та медичного забезпечення селян, умови та рівень їх культурного обслуговування, форми дозвілля та відпочинку. Фахівці одностайні в тому, що повсякденне життя сільських мешканців в окупованій і розореній ворогом республіці було надзвичайно важким.

У процесі розпочатого в 1990-х рр. перегляду однієї з основних складових радянської версії війни про «всенародний рух Опору» відбулися значні зміни в теоретичному осмисленні, фактологічному наповненні й оцінці участі селянства України в підпільно-партизанській боротьбі. У працях М. В. Ковалю, А. С. Чайковського, О. Є. Лисенка, В. І. Кучера, А. В. Кентія, В. С. Лозицького,

М. А. Слободянюка, О. В. Бровара, М. М. Шитюка, Є. Г. Горбурова¹⁰⁷ та інших дослідників уточнені показники щодо кількості селян, які брали участь в партизанському русі, проаналізовані форми протидії селянства загарбникам та чинники, котрі змусили його стати спочатку на шлях пасивного, а згодом й активного (аж до збройного) спротиву окупантам, взаємостосунки між селянством і партизанами на різних етапах війни й у різних регіонах республіки, трагічні наслідки для села та його мешканців нацистських каральних акцій щодо цивільного населення не лише за надану, а й навіть можливу допомогу й підтримку народним месникам. Принципово новим моментом став розгляд замовчуваних у радянській час таких явищ у контактах між селянством і червоними партизанами, як неприхильне ставлення частини, а в західних областях – більшості, селян до партизанів, прояви насильства з боку партизанів до селян, примусового вилучення ними продовольства, а подекуди й відвертого мародерства та реквізицій одягу, взуття, спиртних напоїв тощо. Автори зазначають, що такі дії негативно позначалися на ставленні сільських мешканців до радянських партизанів, однак роблять висновок, що загалом українське селянство, за винятком більшості західноукраїнського, підтримувало їх у боротьбі з ворогом.

Одним із помітних досягнень вітчизняної історичної науки останніх десятиліть стала розробка питань, пов'язаних з боротьбою українських самостійників у роки Другої світової війни. Однак у полі зору дослідників перебували головним чином ідеологічна, військово-політична та подієва складові самостійницького руху, тоді як, за оцінкою О. Є. Лисенка, «практично незайманою залишилася проблема «зворотнього зв'язку», тобто сприйняття його ідеології і практики масами, спеціально не вивчалася соціальна база»¹⁰⁸. Насамперед, це стосується вивчення місця і ролі західноукраїнського селянства як соціальної бази самостійницького руху, з якої він черпав основні матеріальні, продовольчі й людські резерви для свого функціонування. Поки що праць, у яких би спеціально аналізувалася роль селянства, як соціальної бази самостійницького руху, не багато: зокрема це дослідження Г. М. Стародубець, присвячені повстанському запіллю¹⁰⁹. Помітний вагомий поступ уперед у справі дослідження тих аспектів соціальної історії села та його мешканців, які з ідеологічних мотивів або зовсім замовчувалися, або ж подавалися у версіях, що не відповідали дійсності. У переліку таких тем – трагічні події, пов'язані з багатотисячними людськими жертвами серед селян української та польської національностей під час українсько-польського протистояння на західноукраїнських землях, зокрема в 1943–1944 рр. на Волині. Важливість дослідження селянського аспекту цього протистояння зумовлюється й тією обставиною, що він є складовою історії власне ОУН і УПА, й без його висвітлення вона буде неповною, адже в загонах УПА і збройних польських формуваннях, які нищили селянські господарства й безвинних і беззахисних селян, більшість особового складу становив селянський контингент. Серед праць, в яких селянський аспект у контексті українсько-польського протистояння одержав певне висвітлення, слід назвати дослідження І. І. Ільюшина, С. А. Макаручука, Ю. Ю. Сливки¹¹⁰. Ще одній раніше замовчуваній темі – позасудовим репресіям в 1944–1945 рр. щодо селянських сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України, значну увагу приділено в дослідженнях Т. В. Вронської¹¹¹.

У рамках активно досліджуваного в новітній історіографії етнополітичного аспекту й становища національних меншин в Україні в роки війни значна увага приділена вивченню проблеми долі фольксдойче, у т.ч. фольксдойче-селян. На основі використання опублікованих та вперше введених до наукового обігу архівних документів у публікаціях М. В. Ковалю і П. В. Медведка, В. Б. Євтуха і Б. В. Чирка, А. З. Бістрікера, О. Ф. Іванова й І. О. Іванькова, А. Айсфельда і В. Мартиненка,¹¹² а також автора цих рядків розглядаються ставлення до етнічних німців України

сталінського та гітлерівського режимів в умовах війни, плани та практичні заходи нацистів щодо використання селян-фольксдойче, як однієї зі складових частин загального колонізаційного німецького руху на Схід. Науковці доводять, що політика Райху стосовно селян-фольксдойче була протекціоністською, спрямованою на поліпшення їхнього становища й водночас розрахованою на безумовну співпрацю й покору, а її аграрна частина здійснювалася за рахунок українського сільського населення й була невід'ємною частиною злочинної аграрної політики окупантів, унаслідок якої зрештою постраждали й самі селяни-фольксдойче.

В останні десятиліття вітчизняні науковці, активно досліджуючи політику нацистів в галузі освіти, приділили увагу й особливостям її реалізації в українському селі. Зокрема, у тій чи іншій мірі воно розглядається у працях М. О. Бистрої і П. В. Добрава, В. В. Гінди й Ю. А. Зінька, Г. М. Голиша, А. М. Михненка, Г. В. Стефанюк, І. С. Тарнавського, Валер. О. Шайкана та ін.¹¹³. Характерною особливістю більшості з цих праць є те, що їх автори поряд з показом реакційної політики нацистів в освітній сфері розглянули низку питань, які раніше перебували поза увагою дослідників: діяльності освітянських структур в українських органах влади окупаційного періоду щодо налагодження роботи закладів освіти та організації навчально-виховного процесу у них на антикомуністичних й антирадянських засадах і надання йому українського національного спрямування; ставлення німецьких окупаційних владних структур до діяльності українських націонал-патріотів у справі шкільної освіти на різних етапах війни; функціонування освітніх закладів, у тому числі сільських, в окупаційний період, їхню матеріально-технічну навчальну базу, контингент учнів та учителів, форми контролю влади за роботою шкіл та змістом навчально-виховного процесу, ставлення різних верств населення до політики окупаційної влади в сфері освіти.

Новим моментом у дослідженні освітньої політики загарбників стало звернення науковців до мотивації і практичних заходів з організації фахової сільськогосподарської освіти та їх результатів. Ці сюжети розглядаються в публікаціях О. В. Потильчака, О. М. Гончаренка, П. В. Добрава і М. О. Бистрої, В. А. Нестеренка та ін.¹¹⁴

У працях П. В. Добрава і О. Ю. Латиш, І. В. Перехрест, О. Г. Перехреста, А. В. Фоміна висвітлюється стан справ з медичним обслуговуванням сільського населення в період окупації, простежуються згубні наслідки політики гітлерівців у медичній сфері для його здоров'я¹¹⁵.

Особливості релігійного життя в сільській місцевості в період окупації фрагментарно розглядаються в працях О. Є. Лисенка, Ю. В. Волошина, В. В. Гордієнка, М. Михайлуци, І. І. Поїздник, О. П. Тригуба та інших науковців¹¹⁶.

Значно менше уваги сучасні вітчизняні дослідники приділяють питанням соціально-економічного становища села та функціонування аграрної галузі республіки в доокупаційний та відбудовний періоди війни, хоча їх розгляд з нових методологічних позицій є одним із важливих завдань комплексного дослідження історії села воєнної доби. Адже, незважаючи на значний доробок дослідників радянської епохи, всебічний аналіз виробничої та соціальної сфери у вказані періоди не було.

Так, ще донедавна недостатньо дослідженими залишалися епізоди, пов'язані з серйозними проблемами й труднощами у функціонуванні аграрної галузі в неокупованих регіонах республіки в перший період війни, податкової та заготівельної політики держави на селі та повсякденного життя сільських мешканців в умовах війни, негативних явищ у процесі проведення евакуації матеріально-технічних і людських ресурсів сільського господарства, її реальних результатів та інших. На теперішній час ці питання певною мірою досліджені й висвітлені, насамперед зусиллями О. Є. Лисенка та автора цієї монографії¹¹⁷. Зокрема, важливе значення має встановлення достовірних

обсягів евакуйованих та втрачених у ході евакуації сільськогосподарської техніки та худоби, визначення причин недоліків та негативних явищ, що мали місце під час цього процесу, зроблений аналіз стану справ з евакуацією спеціалістів сільського господарства та рядових колгоспників, навчальних закладів сільськогосподарського профілю. Питання, пов'язані з евакуацією сільськогосподарських ресурсів та сільського населення, розглядаються також у дослідженнях Ю. О. Ніколайця та С. Ю. Бабенко¹¹⁸. Цінними для розуміння стратегії та алгоритму евакуації сільського населення є положення і висновки, сформульовані В. В. Стецкевичем¹¹⁹.

З огляду на те, що в радянський час науковці, акцентуючи увагу на ролі партійних та радянських органів та труднощах об'єктивного характеру у здійсненні відбудовних робіт, переважно показували позитивну сторону цього процесу та досягнуті результати й уникали питань, пов'язаних з серйозними проблемами в його організації, фінансовому, матеріально-технічному й кадровому забезпеченні, недоліками в роботі галузі, можна було сподіватися, що цей сегмент історії села викличе більший інтерес серед сучасних дослідників. Однак цього не сталося, його дослідженням, як, до речі, й доокупаційного, нині займаються одиниці. Тому історіографія цих питань у пострадянській період поповнилася відносно незначною кількістю спеціальних публікацій, в яких вони аналізуються на основі комплексного підходу з урахуванням як позитивних, так і негативних чинників та наявних проблем. Окрім уже названих праць (монографія М. В. Ковалю та «Історія українського селянства») вказані питання також розглядаються О. Є. Лисенком і О. Г. Перехрестом у підрозділі «Відродження аграрного сектора економіки у 1943–1945 рр.», уміщеному в історико-економічному дослідженні «Економічна історія України», О. Г. Перехрестом у нарисі «Відбудовні процеси у сільськогосподарській галузі в 1943–1945 рр.» у виданні «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.», у відповідному розділі його монографії «Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)» та низці статей¹²⁰. У контексті дослідження спеціальних тем окремі аспекти відбудовного процесу в аграрній галузі республіки фрагментарно або на дотичному рівні висвітлюються також у працях А. М. Михненка, В. В. Міщаніна, П. П. Панченка, Т. С. Першиної¹²¹ та ін.

Не набагато кращою виглядає й ситуація з опрацюванням у відповідності з новими методолого-концептуальними засадами проблематики, пов'язаної з відбудовою і становищем соціально-побутової сфери села в 1943–1945 рр. Попри гостру потребу, зроблені лише перші кроки в справі комплексного дослідження цієї теми. Заслужують позитивної оцінки дисертаційне дослідження та публікації Т. В. Терещенко, в яких з'ясовується вплив війни та нацистської окупації на матеріальне, соціальне та житлово-побутове становище сільського населення центральних областей України, критично аналізуються стан соціальної інфраструктури села та результати її функціонування в умовах війни та перших післявоєнних місяців¹²². Аналогічний комплекс питань розкривається і в монографії І. В. Рибак, та дисертації і статтях О. Г. Шамрая¹²³.

Упродовж двох останніх десятиліть група істориків, реалізуючи власні наукові проекти, характеризувала в тій чи іншій мірі стан справ в окремих сферах соціальної інфраструктури села. Так, у працях М. О. Бистрої і П. В. Доброва, Г. М. Голиша, В. В. Ленської, А. М. Михненко, О. Г. Перехреста і Т. Ю. Перехрест, М. М. Рогожі, С. Д. Сворака, Т. В. Терещенко¹²⁴ поряд з істотними змістовими й фактографічними доповненнями напрацювань попереднього покоління дослідників стосовно позитивних результатів відбудовного процесу в системі освіти на селі показано проблеми та недоліки об'єктивного й суб'єктивного плану, які мали місце при вирішенні цього завдання й призводили до негативних проявів у матеріальному забезпеченні навчальних закладів та в організації навчально-виховного процесу. У монографії

Л. М. Цимбал¹²⁵ простежується хід відбудови вищої педагогічної школи та її внесок у забезпечення сільських освітніх закладів педагогічними кадрами.

В означений період певна увага приділялася дослідженню питань, пов'язаних зі станом медичної сфери села та охорони здоров'я його населення у 1943 – 1945 рр. У контексті дослідження медико-санітарних наслідків війни для населення України та їх ліквідації вони розглядаються в дисертації та статтях І. В. Перехрест, соціально-побутової сфери села – у дисертації та статтях Т. В. Терещенко, монографіях А. М. Михненко та І. В. Рибак, статті О. Г. Перехреста¹²⁶.

Одним із сегментів історії села, у висвітленні якого в радянській історіографії мали місце як певні неточності, так і відверте перекручування фактів, були події, пов'язані з залученням сільського населення України до відбудови та роботи в промисловості на початковому етапі повоєнного відродження. Зокрема стверджувалося, що сільське населення залучалося до відбудовних та виробничих процесів на добровільній основі й це було своєрідним патріотичним рухом селян на допомогу фронту. І лише в останні роки з'явилися публікації Л. М. Хойнацької, І. Г. Ветрова, М. К. Лободи та інших науковців, в яких розглядається процес примусового залучення сільських мешканців на відбудову та роботу в промисловому секторі економіки в післявоєнній Україні, вказуються недоліки в організації праці та незадовільні житлово-побутові умови мобілізованих, факти масового ухилення селян від виїзду на роботу та дезертирства з промислових об'єктів¹²⁷.

Ще одним аспектом соціальної історії селянства України на завершальному етапі війни та перших післявоєнних місяців, справжня правда про який в радянську епоху замовчувалася, стали події, спричинені з організованим радянськими і польськими властями задля припинення кровопролитного міжнародного українсько-польського конфлікту та звуження соціальної бази повстанського руху широкомасштабного трансферу поляків з України до Польщі та українців, які мешкали на польських територіях, – в УРСР у 1944–1946 рр. Примусовий характер переселення дає підстави кваліфікувати ці дії як депортації, що обернулися трагедією для сотень тисяч людей, зокрема для понад 600 тисяч українців, переважну частину яких становили селяни з Холмщини, Посяння, Підляшшя та Лемківщини. Соціальні аспекти переселення українських селян та їх подальшої соціально-політичної адаптації в Україні викладені у працях О. В. Буцько, Т. М. Гонтара, В. Кіцака, Ю. Ю. Сливки¹²⁸ та інших науковців. Автори показують процес насильницького переселення селян цілими селами, акції розправи з тими, хто противився йому, умови господарського облаштування переселенців у місцях нового помешкання, наголошують, що переселенці опинилися в скрутному матеріальному становищі, зазнали нового примусу, а часто були поставлені на межу виживання.

Необхідно також зазначити, що в останній період докорінно змінилася ситуація з історіографічним аналізом наукових зусиль у цій тематичній ніші. У працях О. Є. Лисенка, О. В. Маруценка, В. В. Стецкевича, В. П. Щетнікова та інших авторів з нових методологічних позицій даються оцінки доробку радянських та сучасних вітчизняних вчених з питань економічного та соціального становища села в означений час¹²⁹. Однак, на жаль, нині відсутня узагальнююча праця історіографічного плану з цієї проблематики.

Підсумовуючи викладене, констатуємо, що в останні десятиліття вітчизняна історіографія проблеми соціально-економічного становища українського села в 1941–1945 рр. збагатилася значною кількістю наукових досліджень нового якісного методологічного й фактографічного рівня. Основними характерними тенденціями на сучасному етапі історіописання проблеми стали: деполітизація історичного нарративу й відмова від ідеологізованих концепцій; поворот від вивчення й висвітлення

тогочасної історії села на рівні макропроцесів до дослідження на мікроісторичному рівні; стрімке розширення джерельної бази досліджень, насамперед за рахунок залучення раніше засекречених документів та усних свідчень учасників тогочасних подій; значне розширення тематики досліджень в рамках проблеми, зокрема соціальних сегментів історії села в умовах війни. Разом з тим аналіз історіографічного доробку в цій тематичній ніші переконує в тому, що в Україні практично в зародковій фазі перебуває формування наукової критики, як найдієвішого засобу наукового продукту. Незаперечним фактом є й те, що поряд зі значним поступом уперед у дослідженні означеної проблеми ще багато її аспектів потребують ґрунтовного вивчення й висвітлення. Нагальною є потреба підготовки й узагальнюючих праць з цієї проблематики.

Соціально-економічне становище українського села в роки війни одержало певне висвітлення в західній та зарубіжній українській історіографії. Разом з тим слід зазначити, що за кордоном спеціальні дослідження з цієї теми відсутні. У західній історіографії її окремі аспекти фрагментарно або на дотичному рівні розглядаються лише в кількох працях, присвячених історії німецької окупації СРСР. Оскільки окупована Україна не виокремлюється в самостійний об'єкт дослідження, то при висвітленні подій на українських землях йдеться, як про події в Радянському Союзі. Пояснюється це тим, що західні дослідники розглядають історію українських земель часів Другої світової війни як складову історії СРСР (або, за термінологією багатьох дослідників, – Росії). Ще однією особливістю висвітлення окупаційного періоду в західній історіографії стало те, що традиційно воно здійснюється в межах довоєнних кордонів СРСР, оскільки багато зарубіжних дослідників зміни кордонів 1939–1940 рр. трактують, як нелегітимні. Тому аналіз окупаційного режиму на західних землях України переважно міститься в дослідженнях, присвячених окупації Польщі, а Східної України – у тих, де йдеться про окупацію радянської території. Що стосується «Трансністрії», Бессарабії і Північної Буковини, то цей регіон практично випадає з поля дослідження німецької окупаційної політики (хоча в 1944 р. він перебував під безпосереднім контролем німецької адміністрації), тому матеріали про окупаційний режим на вказаних територіях варто шукати в працях румунських та молдавських авторів¹³⁰. То ж при аналізі історіографічного доробку західних істориків доводиться виокремлювати український сегмент із загальної картини досліджень подій воєнного часу та окупаційної політики загарбників.

Серед опублікованих у 1950–1960-х рр. праць, присвячених історії німецької окупації СРСР, в яких містяться матеріали щодо досліджуваної в цій монографії проблеми, насамперед слід назвати віднесену в історіографії до категорії класичних і визнану найкращою з цієї проблематики працю американського історика О. Далліна «Німецьке правління в Росії»¹³¹. Побудувавши роботу переважно на матеріалах та документах Нюрнберзького процесу та опитуванні «переміщених осіб», автор оцінив війну як винищувальну. О. Даллін детально проаналізував плани загарбників щодо експлуатації окупованої території СРСР, організацію та структуру окупаційної влади на територіях райхскомісаріату «Україна» та в зоні військового управління, дискусії, що точилися між німецькими функціонерами щодо методів здійснення окупаційної політики в Україні, схарактеризував основні напрями політики німців на окупованій території, ставлення окупантів до місцевого населення та населення до них, показав намагання окупаційної влади залучити до співпраці селянство. Аналізуючи економічну політику нацистів, дослідник проводить думку про популярність на початку окупації серед сільського населення проголошених ними заходів з реформування відносин в аграрній сфері. Відповідальність за провал економічних планів загарбників автор покладає на керівництво нацистської Німеччини, яке, на його думку, не змогло

здійснювати «гнучку політику» на окупованій території та скористатися протиріччями, які існували між радянською державою та населенням. Як засвідчила подальша практика, багато сформульованих О. Далліном концептуальних засад та наведених ним даних, зокрема, щодо функціонування райхскомісаріату «Україна», залишаються актуальними й дотепер використовуються в західній історіографії при дослідженні історії німецької окупації «східних територій».

У цей же період питання аграрної політики нацистських окупантів в Україні також фрагментарно розглядалися в працях Г. Райтлінгера «Будинок на піску. Гітлерівська окупаційна політика в Росії 1941–1944», Р. Ільницького «Німеччина і Україна 1934–1945», Д. Армстронга «Український націоналізм 1939–1945»¹³². Автори також стоять на позиції, що українське селянство до певного часу підтримувало проголошені окупаційною владою економічні заходи щодо реформування в сільськогосподарській галузі з метою ліквідації колгоспної системи, однак невиконання обіцянок, податковий, заготівельний та трудовий визиск, депортація сільської молоді на роботу до Райху зумовили невдоволення селян та їхню конфронтацію з окупаційним режимом. У працях наведено факти тотального пограбування окупантами сільськогосподарського потенціалу України. Німецький історик Г. Момзен, аналізуючи організаційні засади функціонування райхскомісаріату «Україна», побіжно розкриває систему управління сільськогосподарською галуззю на його території¹³³. Інший німецький дослідник – В. Брокдорф, вивчаючи колаборацію місцевого населення на окупованих територіях, схарактеризував причини та її форми у селянському середовищі¹³⁴. Його співвітчизник Г. Геер у монографії, присвяченій історії Православної церкви в Україні, торкається питань релігійного життя на селі в період окупації¹³⁵.

У 1970–1990-ті роки в контексті розпочатого в світовій науці повороту в бік антропологізації історії відбулися відповідні кореляції й в історіографії війни, одним з виявів яких стає виокремлення «історії повсякденності» в самостійний дослідницький напрям.

Після повернення у 60-х роках до ФРН зі США та інших країн архівних документів або їхніх копій (більша частина архівів наприкінці війни була захоплена арміями союзників) і створення в результаті цього більш широкого джерельного підґрунтя, до студіювання проблем німецько-радянської війни активніше долучилися західнонімецькі історики. Однак і після цього західні дослідники порівняно мало уваги приділяли Україні, що значною мірою зумовлювалося відсутністю у західних архівах достатньої кількості необхідних документів, а також неможливістю використовувати документи закритих на той час радянських архівних фондів. Як стверджував у 1994 р. німецький історик Д. Поль, Україна в подальшому, по суті, не стала об'єктом спеціального дослідження, за винятком канадської історіографії¹³⁶.

У 1970–1980-х рр. висвітлення питань історії України періоду німецько-радянської війни в західній науці, як і раніше, відбувалося через призму історії Райху та Вермахту воєнного періоду, їх політики та бойових дій на території України. Не сталося змін на краще і в справі дослідження соціально-економічного становища українського села в роки війни. Воно за традицією здійснювалося фрагментарно в контексті інших проблем історії війни та окупації.

Дещо більше уваги цій проблемі приділили історики НДР, погляди яких співпадали з домінуючими концептуальними підходами до висвітлення подій війни в радянській історіографії. Низку її аспектів розглянув Д. Айхгольц у процесі дослідження питань, пов'язаних з економічною експансією Німеччини на Схід, упровадженням у життя генерального плану «Ост», економічної політики та пограбування матеріальних ресурсів СРСР, у т.ч. України, економічної колаборації та

функціонування економічних інституцій на окупованих територіях¹³⁷. Інший східнонімецький історик, Н. Мюллер, у кількох своїх працях, зокрема монографії «Вермахт і окупація»¹³⁸, заперечуючи поширену в той час у західній історіографії точку зору про непричетність Вермахту до здійснених на території СРСР злочинів, розглядає питання про його роль у створенні окупаційного режиму та стверджує, що керівні військові органи брали участь в убивствах і репресіях проти цивільного, у тому числі сільського, населення. Детальний аналіз структури військового управління окупованими територіями містить інформацію про охоплення нею сільськогосподарської галузі України, участь військово-економічних органів та формувань Вермахту в пограбуванні продовольчих і сировинних ресурсів республіки.

У сучасній німецькій історіографії Другої світової війни в рамках проведеної у Німеччині з середини 1990-х років дискусії щодо причетності німецької армії до злочинів проти цивільного населення опубліковано праці Р.-Д. Мюллера і Г. Фолькмана, Г. Умбрайт, Г. Геера, К.-М. Мальмана, Л. Клінкгамера, Т. Ріхтера¹³⁹, в яких розглядаються питання, пов'язані з оцінкою ролі Вермахту в здійсненні масових винищувальних акцій на окупованих територіях і в боротьбі з партизанським рухом, під час яких було знищено сотні українських сіл і тисячі їхніх мешканців.

Реакцією на дискусію про злочини німецької армії став проект «Вермахт у диктатурі націонал-соціалізму», розпочатий у 1999 р. Інститутом сучасної історії у Мюнхені, у рамках якого вийшла низка публікацій, у тому числі таких, у котрих наявні матеріали, дотичні до досліджуваної нами проблеми. Зокрема, це – праця Д. Поля «Панування Вермахту. Німецьке військове управління та місцеве населення у Радянському Союзі 1941–1944», в якій зроблено аналіз планів нацистів та німецької окупаційної політики стосовно України, описано масове нищення цивільного населення за участю військовослужбовців Вермахту, а також схематично розглянуто окремі питання життя місцевого населення у зоні військового управління, особливості окупаційної політики у військовій зоні порівняно з цивільним управлінням та ін. Х. Гартман у роботі «Вермахт у Східній війні. Фронт і військовий тил 1941/42», висвітлюючи діяльність Вермахту на східному фронті та у тилу на основі різноманітних джерел, стверджує, що найбільш кривавими були дії тилових дивізій¹⁴⁰.

У низці праць німецьких істориків, присвячених дослідженню нацистської політики тотального терору на окупованих радянських, зокрема українських, територіях, приділено увагу методам її застосування щодо сільського населення. Так, К. Герлах розглядає це питання у межах генерального комісаріату «Волинь», що входив до складу райхскомісаріату «Україна», Г.-Г. Вільгельм – при дослідженні методів діяльності поліції безпеки та Вермахту на території Радянського Союзу, М. Ольденбург – в процесі встановлення ролі армії у здійсненні окупаційної політики у військовій зоні окупації, Л. Герцог – вивчаючи злочини Вермахту в Генерал-губернаторстві¹⁴¹.

Окремі сюжети аграрної та соціальної політики стосовно селянства на окупованих українських землях розглядаються в працях, присвячених дослідженню особливостей окупаційного управління в окремих регіонах: ролі райхсміністра окупованих східних територій (А. Цельгубер), угорських військових частин (К. Унгар), румунської адміністрації в губернаторстві «Трансністрія» (Е. Фелькль). Зокрема останнє дослідження є чи не єдиним у німецькій історіографії, в якому автор характеризує особливості румунського окупаційного режиму на означеній території, оцінює його, як більш хаотичний порівняно з німецьким, а економічну експлуатацію вважає м'якшою, пояснюючи це тим, що «Трансністрія» була для Румунії не «життєвим простором», а провінцією¹⁴².

Серед окупаційної проблематики однією з найбільш популярних у сучасній західній, зокрема німецькій, історіографії Другої світової війни є тема використання

примусової праці «остарбайтерів» у Райху. У 1990-х – перше десятиліття 2000-х рр. у Німеччині опубліковано значну кількість праць як узагальнюючого, так і регіонального та галузевого характеру, збірників документів тощо. У них німецькі історики досить ґрунтовно проаналізували особливості використання на території Німеччини примусової праці різних категорій бранців з Радянського Союзу – військовополонених, в'язнів концтаборів та цивільних робітників. Однак у цих працях примусові робітники з України, присутні в усіх названих категоріях, фактично не виокремлюються з загального об'єкта дослідження – «остарбайтерів», тобто робітників зі Сходу, точніше з окупованих територій Радянського Союзу в кордонах 1939 р. (робітники, залучені із Західної України, в Райху вважалися польськими громадянами, а умови праці та життя остарбайтерів і робітників із Польщі докорінно відрізнялися)¹⁴³. Публікацій, присвячених примусовим робітникам з України, – всього декілька: це стаття М. Айкеля, в якій висвітлено проведення примусових депортацій з окупованої України, дослідження М. Руфф про українських «остарбайтерів» в Австрії та окремих збірників про примусових робітників з України у Мюнхені¹⁴⁴. Окремі аспекти долі українських «остарбайтерів» фрагментарно розглядаються в рамках узагальнюючого дослідження практики використання примусової праці в Райху У. Гербертом, а також у ряді досліджень про експлуатацію східноєвропейських робітників у різних регіонах Німеччини¹⁴⁵. Однак, незважаючи на те, що значну частину депортованих до Німеччини наших співвітчизників становили молоді українці-селяни, методи їх депортації до Німеччини, використання на примусових роботах, умови проживання та інші аспекти примусового працевикористання у західній історіографії допоки ще не висвітлені.

У низці праць сучасних німецьких істориків (колективній монографії за реакцією В. Бенца, та публікаціях Ф. Голчевського), присвячених темі колаборації й опору населення окупаційному режимові на території України¹⁴⁶, містяться сюжети з аналізом їх проявів в сільському середовищі. Питання організації економічного використання потенціалу окупованих українських земель фрагментарно розглядаються у працях Р.-Д. Мюллера, Т. Алі, Й. Верпула¹⁴⁷.

У історико-публіцистичній праці П. Кареля¹⁴⁸ міститься матеріал про здійснення відступаючими з території України частинами німецької армії тактики «випаленої землі». Спираючись на документи Вермахту та свідчення відомих німецьких генералів, автор наводить вражаючі дані про масові акції знищення об'єктів соціальної та виробничої сфер та згубні наслідки руйнування сільських населених пунктів, житлових, господарських й громадських будівель, знищення та переміщення у тиллові райони й до Німеччини худоби, продовольчих й матеріальних ресурсів, сільськогосподарської техніки, насильницьку евакуацію цивільного населення. Вказуючи на те, що через швидкий наступ Червоної армії формування Вермахту не могли виконувати в повному обсязі директиви керівництва Райху щодо перетворення залишених регіонів України в «зону пустелі», автор водночас зауважує, що не всі фронтові командири німецької армії схвалювали такі заходи стосовно цивільного населення й свідомо обмежували застосування їх винятково необхідним, продиктованим воєнними потребами¹⁴⁹.

Помітним явищем в сучасній західній історіографії українського сегменту війни стала праця голландського дослідника К. Беркгофа «Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою», видана в 2004 р. англійською мовою й перевидана в 2011 р. українською мовою¹⁵⁰, в якій, на основі залучення документальних матеріалів із західних та українських архівосховищ, розглядається широке коло питань стосовно політики та практики нацистського окупаційного режиму в окупованій Україні. В окремому підрозділі «Життя в сільській місцевості» автор вдається й до аналізу низки аспектів економічної та соціальної політики нацистів стосовно українського селянства,

її згубних наслідків. Позитивно оцінюючи факт звернення зарубіжного дослідника до цих питань, водночас зазначимо, що з огляду на досить ґрунтовне дослідження історії українського села періоду окупації українськими істориками в останні десятиліття, праця К. Беркгофа нічого принципово нового не містить. При цьому, автор фактично ігнорує доробок українських істориків й намагається подати власну інтерпретацію подій, як єдиновірну.

Тема економічного і соціального становища в українському селі в роки війни одержала певне висвітлення в українській зарубіжній історіографії. Уперше окремі її аспекти в контексті аналізу гітлерівського «нового порядку» в Східній Європі частково висвітлюються в англomовних монографіях І. Каменецького «Гітлерівська окупація на Україні 1941–1944» (1956 р.) і «Темні плани нацистів стосовно Східної Європи» (1961 р.). Автор, зокрема, звернувся до питань, пов'язаних з планами керівництва Райху в аграрній галузі, політикою окупантів стосовно селянства, ставлення різних верств селянства до окупантів тощо¹⁵¹. Питанням податкової та заготівельної політики німецької адміністрації в сільськогосподарській сфері та діяльності сільськогосподарської кооперації в умовах окупації на території Галичини присвячено параграф у праці дослідника історії українського кооперативного руху І. Витановича¹⁵². У публікації А. Жуковського схарактеризовано основні риси економічної й соціальної політики румунських окупантів стосовно селянства на території Північної Буковини, частини Бессарабії та «Трансністрії»¹⁵³. Питання ролі селянства, як соціальної бази самостійницького руху на Волині та південному Поліссі в роки війни, розглядається в праці В. Ковальчука¹⁵⁴.

Вагомим надбанням діаспорної історіографії Другої світової війни стала ґрунтовна монографія В. Косика «Україна і Німеччина у Другій світовій війні», яка вийшла французькою мовою, а в 1993 р. перевидана й в Україні¹⁵⁵. Автор використав досить широку джерельну базу, основу якої становлять невідомі на той час вітчизняним дослідникам документи з німецьких архівів, а також значну кількість матеріалів з періодичних видань воєнних років та опублікованих у післявоєнний період праць. Зосередивши головну увагу на аналізі місця і ролі України в планах і військово-політичному протиборстві між Німеччиною й СРСР в умовах війни, колоніальної політики нацистів на українських землях, політичних аспектів «нового порядку», участі в русі Опору різних українських політичних сил та його впливу на еволюцію політичної лінії керівництва Райху в українському питанні, економічних, соціальних та демографічних наслідків війни для українського народу, автор також розглядає низку питань, що стосуються аграрної сфери та становища селянства в роки війни та окупації. Велику цінність мають подані в додатках до монографії документи німецьких центральних і окупаційних органів влади, заяви, міркування та настанови керівників Райху стосовно планів, методів та практики використання сільськогосподарського потенціалу України у воєнних та геостратегічних цілях нацистів.

Окремі аспекти аграрної політики нацистів на території України та соціально-економічного становища в українському селі в умовах окупації знайшли відображення в працях польських істориків: Р. Тожецького, Ч. Мадайчика, В. Бонуська¹⁵⁶. Шкільну політику Райху на українських землях характеризує чеська дослідниця Б. Єрабек¹⁵⁷.

У контексті аналізу стану дослідження проблеми, що розглядається в цій монографії, необхідно окреслити й основні тенденції висвітлення в сучасній румунській і молдавській історіографії питань історії українських земель, які перебували в роки Другої світової війни під румунською окупацією: Північної Буковини, Придунайського регіону сучасної Одещини та «Трансністрії». Насамперед зазначимо, що праць, в яких би спеціально досліджувалися питання соціально-економічного становища в аграрному секторі вказаного регіону, немає: ця проблематика фрагментарно розглядається побіжно й опосередковано в рамках інших публікацій.

Загалом з 1947 р. до середини 1960-х рр. румунська історіографія при оцінці подій воєнної доби в історії Румунії та на південно-західних землях України повністю повторювала концепцію радянської історичної науки. У середині 1960-х рр. у ній з'являються перші ознаки зміни акцентів, які в останні десятиліття остаточно утвердилися у висвітленні як усієї історії Румунії в роки війни, так і історії Бессарабії, Північної Буковини та Задністров'я. Зокрема виправдовуються вступ Румунії у війну на боці нацистської Німеччини та діяльність румунської адміністрації на українських землях. При цьому настійливо проводиться думка, що остання була суто цивільною, а її діяльність не кваліфікується, як окупаційна. Сучасні румунські історики (О. Крістеску, В. Пазаїла, Б. Теодореску, Р. Томі, Ю. Ротару, А. Дуцу, Ф. Добре, М. Мусат, І. Ністор, Г. Іона та ін.)¹⁵⁸ інформацію про події на окупованих Румунією українських землях подають вкрай стисло, проте винятково з позитивної точки зору. В їхніх працях відсутні матеріали про територіально-адміністративний устрій земель, на яких було встановлено окупаційний режим, політику геноциду та румунізацію краю, експлуатацію місцевого населення та пограбування матеріальних ресурсів регіону, масові вбивства цивільних громадян. Так, зокрема, І. Ністор стверджує, що губернаторство «Трансністрія» існувало в формі автономної провінції, а її губернатор та підпорядковані йому владні структури піклувалися про процвітання краю, задоволення соціальних потреб населення, відкривали школи та ліцеї як для румун, так і для етнічних меншин. Автор наголошує на непричетності Румунії до злодіянь, вчинених по відношенню до цивільного населення, й відповідальність за них покладає на німецьких нацистів¹⁵⁹. У цьому контексті звернемо увагу на видані нещодавно спогади відповідального високопосадовця окупаційної румунської адміністрації О. Веренки, який також стверджує, що румунська адміністрація в губернаторстві «Трансністрія» не займалася експлуатацією та визискуванням цього краю, а, навпаки, дбала про його господарський та соціокультурний розвиток. На його думку, саме завдяки цьому там працювали МТС і сільські господарства, для більш ефективної роботи яких адміністрація надіслала в села губернії 1100 німецьких тракторів та іншу техніку, застосовувалася поміркована податкова система, функціонувала розгалужена мережа освітніх закладів¹⁶⁰.

У пострадянській молдавській історіографії Другої світової війни є ряд праць, в яких розглядаються питання, що стосуються Північної Буковини, південно-західних (Придунайських) земель України та українських земель між Дністром і Південним Бугом. Їхнє висвітлення здійснюється в контексті наявного в молдавському історіописанні протистояння між тією частиною істориків, які залишилися на промолдавських і за орієнтацією радянських позиціях, й іншою їх частиною, які стоять на промолдавських і модерних та загально цивілізаційних позиціях, позбавлених партійно-класових та радянських підходів¹⁶¹. У числі останніх є впливова група істориків, яка трактує історію Румунії в роки Другої світової війни та перебування її збройних сил на українських землях у ті часи з відверто прорумунських позицій.

Так, А. Морару в роботі «Історія румун. Бессарабія і Трансністрія. 1812–1993» позитивно оцінює діяльність румун у 1941–1944 рр. на території губернаторства «Трансністрія», стверджує, що проживаючі там українці та інші етноси були об'єктом їхнього «піклування й усіляких турбот», а рух Опору «невдячного населення» розцінює, як «підригну діяльність прорадянських сил»¹⁶². У виданих у Молдові в останні десятиліття підручниках з історії румунів¹⁶³ участь Румунії у війні проти СРСР трактується, як вимушена акція, спрямована на повернення Бессарабії та Північної Буковини відібраних у Румунії силою в червні 1940 р. Водночас окупаційна політика румунів на українських землях практично не висвітлюється, унаслідок чого замовчуються здійснені там румунськими окупантами злочини.

Особливою прорумунською апологетикою позначені праці Р. Соловей, перш за все, її дисертаційне дослідження «Діяльність губернаторства Трансністрія в соціально-економічній та культурній галузях (19 серпня 1941 – 29 січня 1944)»¹⁶⁴. Авторка відкидає доробок дослідників радянської доби, у тому числі молдавських істориків, й категорично не погоджується з їхніми оцінками румунського окупаційного режиму, як влади жорстокого окупанта, котрий, намагаючись не відставати від своїх німецьких партнерів, поведився на українських землях, як грабіжник. Натомість у роботі послідовно проводиться думка про позитивні наслідки діяльності румунської адміністрації в соціально-економічній та культурній сферах на території губернаторства «Трансністрія», її толерантне ставлення до населення краю, зокрема українського.

Водночас у сучасній молдавській історіографії Другої світової війни є праці, для яких характерне об'єктивне трактування сутності й практики румунського режиму на окупованих українських землях. До таких належать підготовлений колективом авторів підручник «История республики Молдова: с древнейших времен до наших дней», підручник за авторством В. Статі «История Молдовы»¹⁶⁵ та інші. Зокрема В. Статі, оцінюючи діяльність румунської окупаційної влади на підпорядкованій території, кваліфікує її як агресивну й спрямовану на тотальну експлуатацію та румунізацію. Притаманне румунським посадовцям українофобство та юдофобство на практиці виявлялося в переслідуваннях і виселеннях українців з території «Трансністрії», Північної Буковини й Бессарабії, масових вбивствах цивільного населення.

Щодо російської історіографії, то варто зауважити, що в пострадянський період дана проблема практично не була предметом спеціального дослідження російських істориків. На дотичному рівні окремих її аспектів торкаються лише М. І. Семиряга, при дослідженні питань пов'язаних з витоками, сутністю, формами й методами виявів колабораціоналізму в роки Другої світової війни, та П. Полян, при дослідженні життя, праці, приниження й смерті радянських військовополонених та «остарбайтерів» на чужині та на батьківщині¹⁶⁶.

Оцінюючи загалом історіографічний доробок зарубіжних істориків з селянської проблематики періоду німецько-радянської війни, констатуємо, що вона, на жаль, не викликає помітного інтересу в їхньому середовищі, що й зумовило відсутність спеціальних досліджень та наявність незначної кількості публікацій, в яких її окремі аспекти розглядаються на фрагментарному або дотичному рівні. Разом з тим дослідження зарубіжних істориків не лише доповнили б історіографію проблеми, а й сприяли більш об'єктивному й комплексному її висвітленню.

Джерельну базу дослідження становить широке коло різноманітних за своїм походженням, інформативністю, змістом і характером документів і матеріалів офіційного та особистого походження. Офіційні документи і матеріали можна розділити на декілька груп. *Першу групу* їх становлять законодавчі акти та директивні документи – укази Президії Верховної Ради СРСР та Президії Верховної Ради УРСР, постанови Державного Комітету Оборони, постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) та Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У. Опрацьовані й використані документи цієї групи зосереджені в опублікованих збірниках документів і матеріалів¹⁶⁷ та фондах центральних державних архівів Російської Федерації й України¹⁶⁸. Відповідно до практичного призначення вони поділяються на декілька підгруп.

Перша підгрупа – документи, що хронологічно належать до передвоєних місяців¹⁶⁹ та періоду від початку Великої Вітчизняної війни в червні 1941 р. до моменту повної окупації загарбниками території України в червні 1942 р. Ними державною владою визначалися основні напрями функціонування та завдання сільськогосподарського сектора економіки в передвоєнні місяці, мирних умовах 1941 р. та в умовах війни, регламентувався процес перебудови роботи галузі на воєнний лад,

мобілізації її матеріально-технічних, продовольчих, сировинних і трудових ресурсів для потреб фронту (див. додаток № 150, частина I, документи №№ 1, 2, 4 – 5, 16, 22, 27 – 28, 30, 32, 34, 36 – 39, 41, 43, 44, 46 – 53, 55 – 59, 60; частина II, документи №№ 3 – 6, 9 – 11, 13 – 17, 19 – 23, 76, 79, 85 – 87, 94 – 103, 108 – 115).

Друга підгрупа – документи, якими визначалися заходи щодо евакуації в початковий період війни ресурсів сільського господарства України на Схід. Вони містять розпорядження щодо обсягів матеріальних цінностей, техніки, худоби, продовольчих і сировинних запасів, людських контингентів, які підлягали вивезенню вглиб території СРСР, строків та маршрутів переміщення, організаційного та матеріально-технічного забезпечення евакуаційного процесу (див. додаток № 150, частина I, документи №№ 25 – 26, 31, 35; частина II, документи №№ 88 – 92).

Третя підгрупа – документи 1943 – 1945 рр., якими визначалися заходи та завдання відродження та організації функціонування аграрного сектора економіки республіки в умовах ще триваючої війни та після визволення її території від загарбників. Значна частина вказаних документів стосується питань матеріально-технічного, фінансового та кадрового забезпечення відбудовних робіт у виробничій сфері, відновлення та налагодження роботи колгоспів, радгоспів, машинно-тракторних станцій, машинно-тракторних майстерень та ремонтних заводів, виробництва сільськогосподарської техніки та запасних частин до неї, інвентарю, реєвакуації техніки та худоби, допомоги союзних республік визволеним районам України сільськогосподарською технікою, худобою та посівним насінням, підготовки кадрів механізаторів, керівників виробничих підрозділів та спеціалістів сільського господарства, оплати праці колгоспників, робітників радгоспів, механізаторів, спеціалістів та інших категорій працівників аграрного сектору, ремонту та будівництва приміщень виробничого призначення в громадських і державних господарствах, проведення землепорядних робіт у колгоспах та приведення до встановлених державою норм землекористування сільського населення. Серед документів цієї підгрупи особливе місце займають постанови, якими регламентувався порядок проведення польових робіт та збирання врожаю в колгоспах і радгоспах, підготовки та використання під час них технічного парку МТС, заходи по відновленню та розвитку громадського тваринництва, садівництва та виноградарства та ін. (див. додаток № 150, частина I, документи №№ 63, 66 – 67, 69 – 72, 74 – 76, 79 – 81, 84, 88 – 90, 92, 96 – 110, 113, 115 – 117, 120 – 121, 123 – 128, 133 – 136; частина II, документи №№ 116, 119, 121, 125, 130 – 138, 141 – 145, 149 – 157, 162 – 167, 173, 176 – 177, 179 – 181, 183, 186 – 187, 191, 193 – 203, 206 – 207, 211 – 213, 215 – 221, 223, 225, 227, 230, 232 – 234, 238 – 240, 243, 247 – 248, 250 – 251, 253 – 255, 258 – 259).

Четверта підгрупа – документи, якими визначався порядок оподаткування сільського населення, проведення заготівель та обов'язкових державних поставок сільськогосподарської продукції та сировини колгоспами, радгоспами та різними категоріями сільських мешканців у передвоєнні місяці, доокупаційний та відбудовний періоди. Сюди можна зарахувати й документи, якими держава залучала селянство до інших форм наповнення державного бюджету для фінансування потреб країни в умовах війни та зміцнення бойового потенціалу Червоної армії (див. додаток № 150, частина I, документи №№ 3, 6 – 24, 29, 40, 42, 54, 59 – 62, 65, 77, 78 – 80, 82 – 83, 87, 91, 93, 101, 108, 130, 132, 136; частина II, документи №№ 1 – 2, 7 – 8, 12, 18, 24 – 75, 77 – 78, 80, 82 – 84, 93, 105 – 107, 123 – 124, 126 – 129, 137 – 140, 146 – 147, 159 – 161, 168 – 172, 174 – 175, 184, 190, 210, 245, 249, 256 – 257).

П'ята підгрупа – документи, якими вищі керівні державні органи влади декларували основні напрями соціальної політики стосовно українського села в 1941 – 1945 рр. Переважна частина їх стосується питань післяокупаційного відродження й функціонування медичної, освітньої, торгівельної, побутового обслуговування та культурно-просвітницької сфер соціальної інфраструктури села, соціального

забезпечення різних категорій сільських мешканців, у першу чергу родин військовослужбовців та загиблих воїнів Червоної армії, радянських партизанів і підпільників, особливо постраждалих під час окупації, багатодітних сімей, інвалідів та дітей-сиріт (див. додаток № 150, частина I, документи №№ 33, 45, 64, 68, 73, 77, 85 – 86, 107, 111 – 112, 114, 116, 119, 122, 129, 131, 135, 137; частина II, документи №№ 104, 111, 117 – 118, 120, 122, 148, 156, 158, 178, 182, 185, 188 – 189, 192, 204 – 205, 208 – 209, 214, 222 – 224, 226, 228 – 229, 231, 235 – 237, 241 – 242, 244, 246, 250, 252).

Другу групу офіційних джерел, великий масив яких опрацьовано і використано у процесі підготовки цього дослідження, становлять документи місцевих (переважно обласних і районних) радянських, партійних і господарських органів, республіканських наркоматів землеробства, радгоспів, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення та підпорядкованих їм регіональних відомчих структур, котрі оприлюднені в названих вище збірниках документів і матеріалів¹⁷⁰ та зосереджені у фондах РДАСП, ЦДАГО України, ЦДАВО України, а також ряді обласних державних архівів¹⁷¹.

Цей досить великий документальний комплекс також можна розділити на декілька підгруп. *Першу підгрупу* становлять прийняті вказаними органами та їхніми структурами постанови, розпорядження, накази, інструктивні та інші нормативні документи спрямовані на організацію виконання рішень союзних та республіканських органів влади та управління з питань функціонування аграрного сектору економіки та соціальної інфраструктури українського села в умовах війни, а також вирішення поточних нагальних проблем виробничого, господарського та соціального характеру.

До *другої підгрупи* зарахуємо численні довідки, повідомлення, доповідні записки, звіти, зведення, листи та телеграми, які направлялися регіональними владними та господарськими структурами вищим керівним державним і партійним органам, плани, матеріали нарад та з'їздів, огляди, відомості, стенограми. У них міститься інформація про хід і результати евакуації на Схід техніки, худоби, продовольчих і сировинних ресурсів у початковий період війни, часткову реевакуацію техніки й худоби та допомогу союзних республік і областей СРСР українським аграріям у післяокупаційний період, стан матеріально-технічної бази колгоспів, радгоспів і МТС у визволених від окупантів регіонах та хід відбудови їхньої виробничої інфраструктури, відродження галузей сільського господарства, забезпеченість виробничого процесу в колгоспах і радгоспах технікою і живим тяглом, наявність та підготовку кадрів механізаторів і профільних спеціалістів, хід польових і збиральних робіт, виконання планів виробництва, заготівель і поставок державі хліба, рослинницької й тваринницької продукції та ін.

Ще одну підгрупу документів становлять документи низових органів влади та господарських структур – протоколи засідань сільських рад, загальних зборів членів колгоспів і засідань правлінь колгоспів (такі документи опрацьовані автором у фондах державного архіву Черкаської області, де зосереджені документальні матеріали районів, що в той час входили до складу Київської, Полтавської, Кіровоградської й Вінницької областей)¹⁷², які дають можливість більш повно й конкретно зрозуміти проблеми, що мали місце в господарській, виробничій та соціальній сферах післяокупаційного села, труднощі вирішення його мешканцями завдань відродження сільськогосподарської галузі та об'єктів соціальної інфраструктури.

У вказаних документах міститься також інформація про стан справ в особистих господарствах колгоспників, працівників радгоспів та інших категорій сільських мешканців, поступове відновлення їхнього господарського потенціалу в період відбудови, виконання селянами податкових та інших зобов'язань, участь у патріотичних акціях на допомогу фронту.

Загалом документи цієї групи є надзвичайно цінним джерелом для відтворення реального становища в економіці та в усіх сферах соціальної інфраструктури села, рівня задоволення життєвих потреб сільських мешканців в умовах війни. Водночас зазначимо, що інформація, яка міститься в них, у багатьох випадках потребує критичного аналізу через характерну для того часу практику замовчування прорахунків та недоліків у діяльності владних структур, наявних проблем у матеріально-технічному та кадровому забезпеченні аграрної галузі, недоліків в організації виробничого процесу, реальних результатів господарської діяльності колгоспів, радгоспів, МТС, обслуговуючих галузь виробничих, постачальних та інших структур, труднощів у повсякденному житті сільських мешканців.

Важливе значення для дослідження економічного і соціального становища українського села в період нацистської окупації мають документи німецького походження. Серед них виділимо насамперед документи вищих органів влади Райху – директиви, накази, розпорядження, інструкції, а також записи виступів, заяв і бесід керівників країни, нацистської партії та Вермахту, в яких визначені економічні цілі війни Німеччини проти СРСР, напрями окупаційної політики на загарбаних східних територіях, плани, форми і методи адміністративного й економічного управління окупованими українськими територіями, використання сільськогосподарського потенціалу України для забезпечення продовольчих потреб Вермахту на період війни на Сході, постачання Німеччини й підкореною нею Європи продовольчими й сировинними ресурсами на віддалену перспективу. Об'ємна інформація щодо цього міститься в документах, зосереджених у так званих «Зеленій папці» Г. Герінга та «Коричневій папці» А. Розенберга. В останній також наявні документи, що розкривають сутність аграрної політики нацистів в Україні, їхні плани щодо проведення та змісту земельної реформи.

Другу групу джерел вказаного блоку становлять документи, які належать владним структурам в зонах цивільного і військового управління окупованими землями України. Це численні накази, розпорядження, інструкції, звітні документи, донесення, інформації, оголошення адміністративних і господарських підрозділів райхскомісаріату «Україна» і дистрикту «Галичина» та підпорядкованих їм місцевих органів влади в територіально-адміністративних утвореннях: генералбецирках (генеральних округах), крайзгебітах (округах), районних і сільських громадах у райхскомісаріаті «Україна», крайзгауптманшафтах (окружних старствах), бецирках (округах) та ландгемайндах (сільських громадах) у дистрикті «Галичина», а в зоні військового управління – господарському штабу «Схід» при головному командуванні Вермахту, господарським інстанціям командувань району бойових дій, оперативного тилового району та тилового району групи армії (детальніше див. С. 148 – 150). Вказані документи розкривають механізм реалізації в окупованих регіонах України політики керівництва Райху в аграрній галузі та соціальній сфері українського села, містять об'ємну інформацію про здійснювані окупаційною владою заходи і практичні дії щодо організації сільськогосподарського виробництва та працевикористання сільського населення в його процесі, проведення заготівель сільськогосподарської продукції через системи обов'язкових поставок та оподаткування, форми і методи покарання селян за порушення вимог окупаційної влади, примусового залучення найбільш продуктивної частини сільського соціуму на роботу до Німеччини. Документи також свідчать про обсяги награваного, заготовленого й переданого для потреб Вермахту та вивезеного до Райху продовольства, худоби, техніки, майна, яке належало державним сільськогосподарським підприємствам, громадським господарствам та селянам, про планування та здійснення загарбниками тактики «випаленої землі» під час відступу з території України.

Досить чисельними є документи, які відображають політику нацистів у соціальній сфері села, зокрема в галузях освіти та культури, медичного та побутово-торгівельного забезпечення сільських мешканців, їх правового становища тощо.

Про злочинну сутність окупаційного режиму стосовно до селянства на загарбаних українських землях, які входили до складу губернаторств «Трансністрія», «Бессарабія» і «Буковина», свідчать джерела румунського походження.

Значна частина зазначеного масиву джерел опублікована в спеціальних збірниках документів¹⁷³, тематичних розділах загальноукраїнських й обласних збірників документів і матеріалів¹⁷⁴, у додатках до монографії В. Косика¹⁷⁵, а також зосереджена в центральних республіканських державних архівах¹⁷⁶.

Певна кількість документів вищих органів окупаційної влади, переважно у вигляді копій, наявна у фондах обласних державних архівів. Там же знаходяться документи і матеріали регіональних та місцевих органів окупаційної влади й підвладних їм українських допоміжних управлінських і господарських структур: районних та сільських управ, а також обласних, окружних та районних земельних управ, заготівельних контор та інших інстанцій¹⁷⁷.

Наявні документи і матеріали дають можливість досить повно розкрити аграрну політику німецьких окупаційних властей на території України, відтворити структуру допоміжних органів управління сільським господарством та дослідити їх діяльність із реалізації політики окупантів в аграрному секторі. У документах міститься інформація про втілення в життя «нового аграрного закону» А. Розенберга, хід сільськогосподарських робіт під час посівних і збиральних кампаній, оплату праці селян, систему, форми і методи стягнення з сільських мешканців численних податків і зборів, обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції, забезпеченість технікою та проведення її ремонту, наявність живої тяглової сили та використання її на громадських роботах тощо.

Дані про розміри матеріальної шкоди, завданої окупантами економіці та соціальній сфері села, фізичний терор загарбників та його наслідки для сільського соціуму відображені в документах, зосереджених в опублікованих збірниках повідомлень Надзвичайної Державної Комісії СРСР з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх посібників, у спеціальних збірниках документів і матеріалів про злочини, звірства та розбій нацистів у регіонах України¹⁷⁸, обласних збірниках документів і матеріалів¹⁷⁹, фондах ЦДАВО України та обласних державних архівів¹⁸⁰.

Інформація про становище західноукраїнського селянства в період окупації у районах, контрольованих ОУН-УПА, та його участь у національно-визвольній боротьбі, ставлення до радянських партизан та відновленої радянської влади, трагічні наслідки українсько-польського протистояння та боротьби між повстанцями та радянськими каральними органами в 1944 – 1945 рр. представлена в матеріалах низки опублікованих збірників документів та фондах ЦДАВО України¹⁸¹.

Важливим джерелом у процесі дослідження проблеми стали матеріали статистичних збірників¹⁸², які містять об'ємну інформацію про стан аграрного сектору та окремих його галузей й соціальної інфраструктури українського села напередодні війни та після її закінчення, дозволяють простежити їх втрати внаслідок окупації та війни.

Складовою частиною джерельної бази цього дослідження є матеріали періодичних видань. Автором опрацьовано та використано матеріали 15 найменувань радянських¹⁸³ та 2 військових газет воєнних років¹⁸⁴, а також 24 найменувань загальноукраїнських, обласних та районних газет періоду окупації¹⁸⁵, які виходили за сприянням німецької влади. Матеріали радянських газет містять інформацію офіційного характеру стосовно функціонування аграрної галузі та соціальної сфери села, проведення сільськогосподарських робіт колгоспами, радгоспами і МТС,

виконання планів виробництва та поставок сільськогосподарської продукції державі, трудові досягнення виробничих колективів й окремих сільських працівників, хід відбудовних робіт у післяокупаційний період, участь сільського населення в акціях на допомогу фронту та ін. У переважній більшості така інформація позитивного плану, й лише інколи трапляються матеріали, в яких йдеться про недоліки та наявні проблеми виробничого та соціального плану. Зі шпальт військових газет принагідно використані матеріали, які містять інформацію про звірства і злочини, скоєні окупантами щодо сільського населення, та допомогу частин Червоної армії українським селянам. Газети періоду німецької окупації, які були покликані впливати на свідомість місцевого населення та стимулювати його до співпраці з новою владою, містили інформацію здебільшого пропагандистського характеру про соціально-економічне життя в регіонах, зокрема про успіхи в процесі сільськогосподарського виробництва за німецької влади, хід запровадження «нового земельного порядку», підтримку селянами аграрної політики окупантів. Широко практикувалася також публікація матеріалів про злочини радянської влади стосовно українського селянства, звеличення А. Гітлера та «визвольної місії» німецького народу, новинок агрокультури та практичних рекомендацій щодо проведення сільськогосподарських робіт, оголошень про обов'язкове виконання розпоряджень окупаційної влади та покарання тих, хто їх не виконував. Цілком зрозуміло, що використання означених матеріалів потребує критичного підходу й зіставлення з даними інших джерел.

Серед джерел особистого походження корисними є спогади сучасників подій 1941 – 1945 рр. Автором опрацьовані та використані спогади керівників радянського партизанського руху¹⁸⁶, в яких містяться матеріали про становище селянства під час окупації, визиск та фізичний терор нацистів стосовно сільських мешканців, відомого українського письменника та публіциста О. Довженка¹⁸⁷, роздуми та оцінки якого мають велике значення для об'єктивного аналізу соціально-економічної історії українського села воєнної доби, учасників самостійницького руху в Західній Україні¹⁸⁸, окремих свідків тогочасних подій¹⁸⁹. Використанні також матеріали проведеного автором анкетування серед сільських мешканців ряду районів Черкащини, які були свідками воєнних подій¹⁹⁰.

Примітки

¹ *Стецкевич В. В.* Воєнно-мобілізаційна компанія в Україні у перший період війни (червень 1941 р. – липень 1942 р.): Історіографія проблеми: Монографія / В. В. Стецкевич. – Кривий Ріг : Видавничий центр КТУ, 2009. – С. 49.

² *Супруненко М.* Україна напередодні і в Великій Вітчизняній війні проти німецько-фашистських загарбників / М. Супруненко. – Уфа : Вид-во АН УРСР, 1942. – 16 с.; *Дубина К. В.* Варвари ХХ сторіччя / К. В. Дубина. – Ворошиловград : Укрвидав при ЦК КП(б)У, 1942. – 16 с.; *Дубина К. В.* Варвари двадцятого віку / К. В. Дубина. – Саратов : Укрвидав при ЦК КП(б)У, 1942. – 16 с.; *Новиченко Л.* Гітлерівська кріпаччина: (Про «німецьку земельну реформу» на тимчасово окупованій Україні) / Л. Новиченко. – Саратов : Укрвидав при ЦК КП(б)У, 1942. – 20 с.; *Новиченко Л. М.* Німецька кріпаччина / Л. М. Новиченко. – Саратов : Укрвидав при ЦК КП(б)У, 1942. – 32 с.; *Шульга З.* Українське селянство не буде у фашистській неволі / З. Шульга. – Уфа : Вид-во АН УРСР, 1942. – 34 с.

³ *Глухий О. М.* Німецькі фашисти – люті вороги українського народу / О. М. Глухий. – М. : Держполітвидав, 1942. – 38 с.; *Гуров К. І.* Фашистський розбій на Україні / К. І. Гуров. – М. : Держполітвидав, 1942. – 47 с.; *Галаджев С.* Что происходит в оккупированных областях Украины / С. Галаджев. – Уфа : Вид-во АН УРСР, 1942. – 21 с.; *Леонтьев А.* Провал немецко-фашистского хозяйничанья в оккупированных районах Украины / А. Леонтьев // Партийное строительство. – 1942. – № 1; *Леонтьев А.* «Зеленая папка Геринга» / А. Леонтьев. – М. : Госполитиздат, 1942. – 42 с.; *Паламарчук Л.* Фашистський розбій на Україні / Л. Паламарчук. – Уфа : Вид-во АН УРСР, 1943. – 48 с.; *Довженко О.* Не хазайнувати німцям на Україні / О. Довженко. – [Б. м.] : Держвидав ЦК КП(б)У, 1943. – 16 с. та ін.

⁴ Фашистський розбій на Україні. Збірник листів і документів. – М. : Держполітвидав, 1943; Визволена Київщина. Збірник матеріалів, присвячених першій річниці з дня визволення Києва і Київської області з німецької неволі / [ред. кол. : З. Т. Сердюк, О. В. Палладін та ін.]. – К. : Укрдержвидав, 1944. – 128 с.; Визволена Полтавщина: до річниці визволення Полтавщини. – Полтава : Вид-во «Зоря Полтавщини», 1944; Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині: Збірник документів / [відп. за вип. Е. Пелешук]. – К. ; Х. : Укрдержвидав, 1944. – 54 с.; Повідомлення Надзвичайної Державної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників, про матеріальну шкоду, заподіяну державним підприємствам і установам, колгоспам, громадським організаціям і громадянам СРСР. – К. : Укрдержвидав, 1945 – 24 с.; Звірства німців на Львівщині. Збірник статей і документів. – Л. : Вільна Україна, 1945. – 116 с.; Зверства німецько-фашистських захватчиків. Документи. Вып. 12. – М. : Военное изд-во народного комиссариата обороны, 1945. – 84 с.; Зверства німецько-фашистських захватчиків. Документи. Вып. 13. – М. : Военное изд-во народного комиссариата обороны, 1945. – 84 с. та ін.

⁵ Гаевой А. Возрождение хозяйства и культуры Ворошиловградской области / А. Гаевой. – М. : Госполитиздат, 1944. – 46 с.; *Валуєв В.* Відбудова народного господарства на Україні / В. Валуєв // Агітатор. – 1944. – № 7; *Гладишев І. С.* Сільське та колгоспне будівництво в столичній області України / І. С. Гладишев // Сільське господарство України. – 1945. – № 10–11. – С. 17–19; *Хрущов М. С.* Визволення українських земель від німецьких загарбників і чергові завдання відбудови народного господарства Радянської України. Доповідь на VI сесії Верховної Ради Української РСР / М. С. Хрущов. – Х. : Укрдержвидав, 1944. – 63 с.; *Хрущов М. С.* Добре і швидко відбудуємо міста й села Радянської України: 3 виступу на нараді працівників Української філії Академії архітектури СРСР, скликаній Раднаркомом УРСР у м. Києві / С. М. Хрущов. – К. : Укрдержвидав, 1944. – 7 с.; Найближчі завдання працівників сільського господарства України. Виступ Голови Раднаркомом УРСР і Секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова на Пленумі ЦК КП(б)У 6 червня 1945 р. Скорочена стенограма // Колгоспник України. – 1945. – 19 червня. – № 72 (653). – С. 1–2; *Хрущов М. С.* Підсумки першого року відбудовних робіт на Україні і наші чергові завдання. Доповідь голови Раднаркомом УРСР, секретаря ЦК КП(б)У на урочистому засіданні партійно-радянського активу м. Києва 13-го жовтня 1945 р. / С. М. Хрущов. – К. : Укрдержвидав, 1945. – 40 с.; Нарada в питаннях прийому демобілізованих, їх трудовлаштування, матеріально-побутового обслуговування сімей фронтників, дітей-сиріт та інвалідів Вітчизняної війни. Виступ М. С. Хрущова // Колгоспник України. – 1945. – 27 жовтня. – № 130 (711). – С. 1 та ін.

⁶ *Митерев Г. А.* Очередные задачи здравоохранения в освобожденных районах / Г. А. Митерев // Советское здравоохранение. – 1942. – № 3. – С. 3–7; *Митерев Г. А.* Забота о матери и ребенке – важнейшая государственная задача / Г. А. Митерев. – М. : Медгиз, 1944. – 63 с.; *Митерев Г. А.* Советское здравоохранение в годы Великой Отечественной войны / Г. А. Митерев // Советское здравоохранение. – 1944. – № 7–8. – С. 3–7; *Митерев Г. А.* Система санитарных и противоэпидемических мероприятий периода Великой Отечественной войны / Г. А. Митерев. – М. : Медгиз, 1945. – 105 с.; *Кононенко И. Ф.* Здравоохранение Украины на пути к полному возрождению / И. Ф. Кононенко // Врачебное дело. – 1945. – № 3–4. – С. 97–104 та ін.

⁷ Сообщения Советского информбюро. В 8-ми т. – М. : Изд-во Совинформбюро, 1944–1945. – Т. 1. Июнь–декабрь 1941. – 436 с.; Т. 2. Январь–июнь 1942. – 388 с.; Т. 3. Июль–декабрь 1942. – 434 с.; Т. 4. Январь–июнь 1943. – 408 с.; Т. 5. Июль–декабрь 1943. – 316 с.; Т. 6. Январь–июнь 1944. – 296 с.; Т. 7. Июнь–декабрь 1944. – 319 с.; Т. 8. Январь–май 1945. – 216 с.

⁸ *Бегма В.* Злочини німців і народна боротьба на Ровенщині / В. Бегма. – К. ; Х. : Укрдержвидав, 1945; *Стариков В.* На партизанской земле / В. Стариков. – М. : Госполитиздат, 1943; *Ковпак С. А.* Похід у Карпати / С. А. Ковпак. – К. ; Х. : Укрдержвидав, 1944; *Ковпак С. А.* От Путивля до Карпат. Боевой путь украинского партизанского соединения в немецком тылу / С. А. Ковпак. – М. : Госполитиздат, 1945. – 202 с.; *Федоров А.* Подпольный обком действует / А. Федоров. – М., Госполитиздат, 1944 та ін.

⁹ *Сталин И.* О Великой Отечественной войне Советского Союза / И. Сталин. – М. : Госполитиздат, 1945.

¹⁰ *Гак Д.* Основні завдання Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні / Д. Гак // Вісті Академії наук УРСР. – К., 1946. – № 4. – С. 5–9.

¹¹ *Стецкевич В. В.* Военна історіографія України / В. В. Стецкевич // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / гол. ред. кол. (голова І. О. Герасимов, заступ. голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко, відповіл. секретар Р. Г. Вишневський). – К. : Пошуково-видавниче агенство «Книга Пам'яті України». – К., 2000. – С. 637.

¹² Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 рр.). Збірник документів. – Полтава : Вид-во «Зоря Полтавщини», 1947. – 80 с.; Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією. – Чернігів, 1947; Листи з фашистської каторги. Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської неволі. – К. : Укрполітвидав, 1947. – 158 с.; Житомирщина в період

тимчасової окупації фашистськими загарбниками. Збірник документів / [відп. ред. П. М. Степанов]. – Житомир : Радянська Житомирщина, 1948. – 219 с.; Борьба трудящихся Львовщины против немецко-фашистских захватчиков (1941–1944 гг.). Збірник документів і матеріалів / упор. Ш. Смоляр, А. Ярошенко. – Л. : Вільна Україна, 1949. – 235 с.

¹³ *Индыченко П. Д.* Провал аграрной политики немецких фашистов на временно оккупированной Советской Украине в 1941–1944 гг. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / П. Д. Индыченко. – К., 1949. – 18 с.; *Литвинов И. Д.* Провал аграрной политики немецко-фашистских оккупантов в 1941–1943 гг. (по материалам Полтавской области) : автореф. дис. ... канд. эконом. наук / И. Д. Литвинов. – Полтава, 1950. – 20 с.

¹⁴ *Лаута С. П.* Колхозное крестьянство Советской Украины в период Великой Отечественной войны : дис. ... канд. ист. наук / С. Лаута. – К., 1951. – 208 с.

¹⁵ *Данилюк М. З.* КПСС – организатор трудовых и патриотических подвигов колхозного крестьянства в Великой Отечественной войне. 1941–1945 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук. / М. З. Данилюк. – К., 1956. – 16 с.

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 2. Наукове дослідження співробітника Комісії про економіку УРСР напередодні та в роки Великої Вітчизняної війни (автор невідомий). – 232 арк.; Спр. 234. Збитки, нанесені німецько-фашистськими загарбниками народному господарству УРСР. Огляд Т. Времевої. – 65 арк.; Спр. 236. Масове знищення німецько-фашистськими загарбниками мирного населення і військовополонених України. Дисертація Т. І. Халепю. – 217 арк.; Спр. 239. Система гноблення українського народу німецько-румунськими окупантами (1941–1945 рр.). Дослідження Л. Н. Воробйова. – 159 арк.; Спр. 240. Форми і методи німецько-фашистської експлуатації і грабування населення. Стаття І. Д. Литвинова. – 62 арк.; Спр. 242. Вигнання радянських громадян в неволю до фашистської Німеччини. Дисертація Т. Лефтерової. – 151 арк.; Спр. 247. Україна в завойовницьких планах німецько-фашистських загарбників. – Т. 1. Монографія В. Н. Котова. – 163 арк.; Спр. 248. Україна в планах німецько-фашистських загарбників. – Т. 2. Монографія В. Н. Котова. – 177 арк.; Спр. 249. УРСР в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945) рр. Монографія П. Г. Горднього. – 77 арк.; Спр. 264. Житомирщина під час німецько-фашистської окупації (липень 1941 – грудень 1943 рр.). Дисертація О. А. Стрельцова. – 134 арк.; Спр. 298. Полтавщина в боротьбі з німецькими загарбниками. Дисертація Л. Бойко. – 167 арк.; Спр. 311. Тернопільщина під час німецько-фашистської окупації (1941–1944) рр. Дисертація О. В. Родзіна. – 162 с.

¹⁷ *Каневський О. П.* Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР / О. П. Каневський. – К. ; Х. : Держсільгоспвидав УРСР, 1947. – 286 с.

¹⁸ *Богданов П. Ф.* Большевики Сумщины в борьбе за восстановление колхозов. 1943–1945 гг. : дис. ... канд. ист. наук / П. Ф. Богданов; Ин-т повышения квалификации Киевского государственного университета им. Т. Шевченко. – К., 1952. – 230 с.; *Гора А. Т.* Борьба Коммунистической партии Советского Союза за восстановление социалистического сельского хозяйства Украины в годы Великой Отечественной войны. 1943–1945 гг. : дис. ... канд. ист. наук / А. Т. Гора. – К., 1954; *Мартынова В. В.* Партийная организация Днепропетровской области в борьбе за восстановление и дальнейшее развитие сельского хозяйства : дис. ... канд. ист. наук / В. В. Мартынова. – К., 1953.

¹⁹ *Хвостенко С. П.* Комсомол – активный помощник Коммунистической партии в борьбе за восстановление и развитие хозяйства республики в 1943–1950 гг. (На материалах УССР) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / С. П. Хвостенко. – К., 1954. – 16 с.

²⁰ Здравоохранение УССР в 1944 году. Сводно-аналитический обзор, составленный на основании отчетов органов здравоохранения УССР за 1944 год / под общ. ред. С. С. Кагана. – К. : Государственное медицинское издательство УССР, 1947. – 164 с.

²¹ *Семашко Н. А.* Состояние мероприятий по ликвидации медико-санитарных последствий войны / Н. А. Семашко // Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации. Труды второй конференции (17–19 декабря 1946 г.). – М. : Медгиз, 1948. – Т. 1. – С. 3–12; *Каган С. С.* Первые итоги ликвидации последствий войны и германо-фашистской оккупации УССР в области охраны народного здоровья / С. С. Каган // Там само. – С. 13–24; *Шкляр Б. М.* Мероприятия по ликвидации санитарных последствий войны и оккупации в Днепропетровской области / Б. М. Шкляр // Там само. – С. 51–65; *Кононенко И. Ф.* Изучение состояния здоровья инвалидов Отечественной войны на Украине / И. Ф. Кононенко // Там само. – С. 83–93; *Медведь Л. І.* Розквіт медичної науки і охорони здоров'я населення в УРСР / Л. І. Медведь // Тридцятиріччя охорони здоров'я трудящих в УРСР 1917–1947. – К. : Держмедвидав УРСР, 1948. – С. 1–36; *Каган С. С.* Радянська охорона здоров'я – дітище великого Жовтня / С. С. Каган // Там само. – С. 37–64; *Натрадзе А. Г.* Матеріальний ушкод, причинений здоров'ю населення Союзу ССР німецько-фашистськими загарбниками в Велику Отечественну війну / А. Г. Натрадзе, С. Ф. Качалов // Советское здравоохранение. – 1946. – № 3. – С. 10–22 та ін.

²² Щуров С. Электрофикация сельского хозяйства в СССР / С. Щуров // Народное хозяйство СССР. Сборник статей. – М., 1948. – Вып. 2. – С. 364–377; Богдашкін П. Сільська електрофікація України / П. Богдашкін. – К. : Укрполітвидав, 1948. – 58 с.

²³ Грищенко М. М. Народна допомога школі / М. М. Грищенко. – К. : Рад. шк., 1948. – 76 с.

²⁴ О подготовке многотомной истории Великой Отечественной войны. Постановление ЦК КПСС от 12 сентября 1957 г. // Вопросы идеологической работы. Сборник важнейших решений (1954–1961 гг.). – М. : Политиздат, 1961. – С. 117.

²⁵ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны. (1941–1945 гг.). Сборник документов / [сост. : И. Ф. Воробьев и др.]. – Запорожье : Кн.-газ. изд-во, 1959. – 363 с.; Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). Сборник документов и материалов / [под ред. А. Ф. Стеценко]. – Д. : Кн. изд-во, 1962. – 362 с.; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів / [упор. : А. А. Батюк та ін.]. – К. : Держполітвидав УРСР, 1963. – 488 с.; Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Сборник документов и материалов / [під ред. П. Т. Тронько]. – К. : Киев. обл. кн.-газ. изд-во, 1963. – 436 с.; Сумская область в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). Сборник документов и материалов. – Х. : Кн. изд-во, 1963. – 459 с.; Кировоградщина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Сборник документов и материалов. – Д. : Проминь, 1965. – 306 с.; Харьковщина в годы Великой Отечественной войны июнь 1941–1943 гг. Сборник документов и материалов / [сост. : Н. К. Каложная и др.]. – Х. : Прапор, 1965. – 428 с.; Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.). Збірник документів і матеріалів / [упор. : С. В. Ігнатюнок та ін.]. – Л. : Каменяр, 1968. – 408 с.; Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. Збірник документів і матеріалів / [ред. кол. : О. С. Чернобрицева та ін.]. – К. : Наук. думка, 1969. – 291 с.; Луганщина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Сборник документов и материалов. – Донецк : Донбас, 1969. – 375 с.; Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.). Збірник документів і матеріалів / [ред. кол. : М. І. Мехеди (голова) та ін.]. – Л. : Каменяр, 1969. – 416 с.; Одесская область в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Документы и материалы. – О. : Маяк, 1970. – 388 с.; Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Збірник документів і матеріалів / [ред. кол. : А. Б. Олійник та ін.]. – О. : Маяк, 1971. – 307 с.; Херсонская область в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Сборник документов и материалов / [отв. ред. А. Е. Касьяненко]. – Симферополь : Таврия, 1975. – 320 с.; Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 гг. Збірник документів і матеріалів / [ред. кол. : І. Ю. Горобець та ін.]. – К. : Наук. думка, 1977. – 273 с.; Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). Сборник документов и материалов / [ред. кол. : В. И. Половец и др.]. – К. : Политиздат Украины, 1978. – 419 с.; Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). Сборник документов и материалов / [сост. : А. В. Грушко и др.]. – Донецк : Донбас, 1980. – 311 с.; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Сборник документов и материалов. – К. : Наук. думка, 1988. – 438 с.; Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941–1945. Документи і матеріали / [ред. кол. : О. Г. Мартинова та ін.]. – Л. : Каменяр, 1989. – 224 с.; «Совершенно секретно! Только для командования!». Стратегия фашистской Германии в войне против СССР: Документы и материалы / [сост. : В. И. Дашичев]. – М. : Наука, 1967. – 752 с.; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы. В 3 т. – 2-е изд. – К. : Наук. думка, 1985. – Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 – 18 ноября 1942 г.) / [сост. : Д. Ф. Григорович, М. К. Архипенко, П. И. Денисенко и др.]. – 518 с.; Т. 2. Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 г. – конец 1943 г.) / [сост. В. Н. Немятей, К. М. Архипенко, Н. А. Буцько и др.]. – 511 с.; Т. 3. Украинская ССР в завершальный период Великой Отечественной войны (1944 – 1945 гг.) / [сост. : П. И. Денисенко, К. М. Архипенко, Т. Т. Грищенко и др.]. – 511 с.

²⁶ Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.) / Н. И. Супруненко. – К. : Госполитиздат УССР, 1956. – 472 с.

²⁷ Лаута С. П. Сельское хозяйство Советской Украины в период Великой Отечественной войны / С. П. Лаута // Научные записки Киев. фин.-экон. ин-та. – К., 1959. – № 7. – С. 44–70; Лаута С. П. Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни / С. П. Лаута. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1965. – 208 с.; Лаута С. П. Колхозное крестьянство Советской Украины в период Великой Отечественной войны : автореф. дис. ... д-ра эконом. наук / С. П. Лаута. – К., 1965. – 58 с.; Лаута С. П. Сільське господарство Української РСР на службі фронту в перший рік Великої Вітчизняної війни / С. П. Лаута // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Республіканський міжвідомчий збірник. – К., 1976. – Вип. 10. – С. 34–39.

²⁸ Погребінський М. Б. Евакуація матеріальних ресурсів сільського господарства Української РСР на початку Великої Вітчизняної війни / М. Б. Погребінський // Укр. іст. журн. – 1959. – № 3. – С. 62–72.

²⁹ Данилюк М. З. Патріотичний рух колгоспного селянства України за подання всебічної допомоги фронту (1941–1945 рр.) / М. З. Данилюк // Вісник Київського університету. № 1. Серія : Історії та

філософії. Вип. 2. – К., 1958. – С. 57–69; *Данилюк М. З.* Трудовой подвиг колхозного крестьянства Украины в годы Великой Отечественной войны / М. З. Данилюк // Вопросы истории. – 1959. – № 6; *Данилюк М. З.* Самовіддана праця колгоспників України, евакуйованих у східні райони СРСР / М. З. Данилюк // Укр. іст. журн. – 1960. – № 3. – С. 78–86; *Данилюк М. З.* Патріотичний рух українського народу за створення фонду оборони (1941–1945 рр.) / М. З. Данилюк // Укр. іст. журн. – 1962. – № 3. – С. 53–62; *Данилюк М. З.* Діяльність партійних організацій республіки по евакуації матеріальних ресурсів промисловості і сільського господарства / М. З. Данилюк // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1965. – Вип. 3–4. – С. 70–91; *Данилюк М. З.* Мобілізація Комуністичною партією України трудівників села на відбудову сільського господарства (1943–1945 рр.) / М. З. Данилюк // Наукові праці з історії КПРС. Міжвідом. наук. зб. – К., 1966. – Вип. 6. – С. 14–29; *Данилюк М. З.* Комуністична партія України – організатор взаємодопомоги трудящих міста і села в 1943–1945 рр. / М. З. Данилюк // Укр. іст. журн. – 1968. – № 5. – С. 53–58; *Данилюк М. З.* Колхозное крестьянство Украины и восстановление угольной и горнорудной промышленности республики в 1943–1945 гг. / М. З. Данилюк // Строители фронта. – М.: Воениздат, 1968. – С. 125–133; *Данилюк М. З.* Мобілізація Комуністичною партією України трудящих на подання допомоги сім'ям захисників Батьківщини (1943–1945 рр.) / М. З. Данилюк, М. К. Новік // Наукові праці з історії КПРС. Міжвідом. наук. зб. – К., 1969. – Вип. 30. – С. 141–152; *Данилюк М. З.* Натхненна праця в ім'я Перемоги (Комуністична партія України – натхненник і організатор трудових подвигів українського народу в роки Великої Вітчизняної війни) / М. З. Данилюк. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1970. – 167 с.; *Данилюк М. З.* Коммунистическая партия Украины – вдохновитель и организатор трудовых подвигов украинского народа в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук / М. З. Данилюк. – К., 1970. – 46 с.

³⁰ *Буцько Н. А.* Коммунистическая партия – организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны / Н. А. Буцько. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1962. – 179 с.; *Буцько М. О.* Партійні організації України на чолі патріотичного руху трудящих республіки за надання допомоги фронту (1943–1945) / М. О. Буцько, М. З. Данилюк // Наукові праці з історії КПРС. Міжвідом. наук. зб. – К., 1965. – Вип. 3–4. – С. 277–288.

³¹ *Лавринович М. І.* Діяльність парторганізацій Української РСР по відбудові сільського господарства (1943–1945) / М. І. Лавринович // Укр. іст. журн. – 1964. – № 1. – С. 55–60; *Лавринович М. І.* Комуністична партія України – організатор відбудови сільського господарства в 1943–1945 рр. (На матеріалах Житомирської, Київської, Сумської та Чернігівської областей) : дис. ... канд. іст. наук / М. І. Лавринович. – К., 1964. – 280 с.

³² *Буцько М. О.* Відродження колгоспного села. (Комуністична партія України – організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни) / М. О. Буцько, М. І. Лавринович. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 168 с.

³³ *Арутюнян Ю. В.* Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны / Ю. В. Арутюнян. – Изд. 2-е, доп. – М.: Наука, 1970. – 466 с.

³⁴ *Аникеев А. А.* Германский фашизм и крестьянство (1933–1945 гг.) / А. А. Аникеев. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростов. ун-та, 1979. – 224 с.; *Анисков В. Т.* Подвиг советского крестьянства в годы Великой Отечественной войны / В. Т. Анисков. – М.: Мысль, 1979. – 151 с.

³⁵ *Коваль М. В.* Перебазування продуктивних сил УРСР на схід Радянської країни (1941–1942) / М. В. Коваль // Укр. іст. журн. – 1970. – № 7. – С. 19–26; *Коваль М. В.* Роль Украинской ССР в укреплении военной экономики страны / М. В. Коваль // Советский тыл в Великой Отечественной войне. Кн. 2. Трудовой подвиг народа. – М.: Наука, 1974. – С. 334–341; *Коваль М. В.* Социалистическая экономика – важнейший источник победы советского народа в Великой Отечественной войне / М. В. Коваль. – К.: Знание УССР, 1984. – 48 с. та ін.

³⁶ *Ананійчук В. Б.* Вклад трудящих Донбасу і Придніпров'я у забезпечення потреб фронту в перші місяці Великої Вітчизняної війни / В. Б. Ананійчук, М. А. Мартишевський // Укр. іст. журн. – 1972. – № 7. – С. 86–90; *Бабенко В. Б.* Відбудова промисловості і сільського господарства Півдня України в післявоєнний період (1944–1955) / В. Б. Бабенко // Праці Одеського сільськогосподарського інституту. – О., 1957. – Т. 11. Сусп. науки. – С. 39–53; *Балух В. О.* Деякі питання радянського будівництва в західних областях Української РСР у 1944–1945 рр. / В. О. Балух // Укр. іст. журн. – 1983. – № 4. – С. 118–127; *Бачинський А. Д.* Буджацька заграда: Придунайські землі України в роки Великої Вітчизняної війни / А. Д. Бачинський. – О.: Маяк, 1995. – 60 с.; *Буркацкая Г. И.* Борьба за восстановление сельского хозяйства в освобожденных районах Украинской ССР / Г. И. Буркацкая // Безсмертний подвиг партії і народу. – К.: Політиздат України, 1976. – С. 112–116; *Буцько М. О.* Всенародна допомога трудящих України фронту в 1943–1945 рр. / М. О. Буцько, М. С. Бовсунівський // Укр. іст. журн. – 1974. – № 7. – С. 57–66; *Васильєв В. В.* Роль робітничого класу України у зміцненні матеріально-технічної бази МТС (1945–1958 рр.) / В. В. Васильєв // Укр. іст. журн. – 1983. – № 7. – С. 64–70; *Вылцан М. А.* Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1945–1958 гг.) / М. А. Вылцан. – М.: Мысль, 1976. – 263 с.; *Гагаєв Н. В.* Партійні організації Полтавщини на чолі відбудови народного

господарства області в 1943–1945 рр. / Н. В. Гагаєв // Укр. іст. журн. – 1973. – № 6. – С. 55–59; Григорович Д. Ф. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны / Д. Ф. Григорович, В. А. Замлинский, В. Н. Немайтый. – К.: Политиздат Украины, 1980. – 335 с.; Денисенко П. І. Відбудова економіки і культури в західних областях Української РСР (1944–1945 рр.) / П. І. Денисенко // Укр. іст. журн. – 1964. – № 5. – С. 90–94; Денисенко П. І. Комуністична партія України – організатор відбудови народного господарства республіки (1943–1945 рр.) / П. І. Денисенко. – К.: Політвидав України, 1968. – 176 с.; Емченко Г. Годы суровых испытаний: Из истории партийных организаций Донбасса в период Великой Отечественной войны (июнь 1941 – 1945 гг.). – Луганск: Обл. изд., 1961. – 205 с.; Івасюта М. К. Розвиток колгоспного ладу в західних областях Української РСР / М. К. Івасюта. – К.: Знання, 1960. – 38 с.; Івасюта М. К. Соціалістична перебудова сільського господарства в західних областях Української РСР / М. К. Івасюта // Укр. іст. журн. – 1972. – № 4. – С. 3–13; Комарницький С. І. Радянська Буковина в роки Великої Вітчизняної війни. 1941–1945 / С. І. Комарницький. – К.: Наук. думка, 1979. – 136 с.; Костриба П. М. Роль партійних організацій в мобілізації сил українського народу для відсічі ворогу в перший період Великої Вітчизняної війни / П. М. Костриба // Укр. іст. журн. – 1966. – № 2. – С. 63–72; Кравчук М. І. Трудовий подвиг рабочего класса и колхозного крестьянства в возрождении народного хозяйства республики (1943–1945 гг.) / М. І. Кравчук // Коммунистическая партия – организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков: сборник статей. – К.: Политиздат Украины, 1975. – С. 295–302; Лях Л. О. Масово-політична робота партійних організацій серед робітників радгоспів і МТС Сталінської області (1943–1945 рр.) / Л. О. Лях // Наукові праці з історії КППС. Міжвідом. наук. зб. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1972. – Вип. 51. – С. 59–68; Макухін І. Я. З історії розвитку сільського господарства в післявоєнний період (На матеріалах Сумської області) / І. Я. Макухін // Укр. іст. журн. – 1962. – № 4. – С. 114–119; Мельник П. І. Участь молоді у відбудові сільського господарства УРСР / П. І. Мельник // Укр. іст. журн. – 1975. – № 5. – С. 95–102; Мельник П. І. Допомога міській молоді у відбудові сільського господарства (1943–1945 рр.) / П. І. Мельник // Укр. іст. журн. – 1979. – № 10. – С. 114–120; Мельник П. І. Участь молоді в встановленні сільського господарства Советской Украины в годы Великой Отечественной войны (1943–1945 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / П. І. Мельник. – К., 1979. – 25 с.; Міценко Г. П. Виховані партією. Комсомол і молодь Житомирщини у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.) / Г. П. Міценко, М. Н. Матвійчук. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1960. – 207 с.; Носиков Ю. В. З історії відбудови народного господарства України в 1943–1945 рр. (За матеріалами Миколаївської, Запорізької та Херсонської області) / Ю. В. Носиков // Укр. іст. журн. – 1971. – № 7. – С. 46–53; Носиков Ю. В. Борьба трудящихся юга Украины за восстановление народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны. 1943–1945 гг. (На материалах Запорожской, Николаевской, Херсонской обл.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Ю. В. Носиков. – К., 1973. – 28 с.; Перехрест О. Г. Ленінський комсомол – активний помічник Комуністичної партії в мобілізації сільської молоді Радянської України на трудові звершення в перший період Великої Вітчизняної війни / О. Г. Перехрест // Наукові праці з історії КППС. Міжвідом. наук. зб. – К., 1975. – Вип. 76. – С. 30–36; Перехрест О. Г. Участь комсомольців і молоді Радянської України в охороні тилу (1941–1942 рр.) / О. Г. Перехрест // Укр. іст. журн. – 1975. – № 11. – С. 74–80; Перехрест А. Г. Ленинский комсомол – активный помощник Коммунистической партии в мобилизации молодежи на отражение немецко-фашистской агрессии в первый период Великой Отечественной войны (на материалах Украины): дис. ... канд. ист. наук / А. Г. Перехрест. – О., 1976. – 203 с.; Перехрест О. Г. Діяльність комсомольських організацій прифронтових районів України наприкінці 1941 р. – у першій половині 1942 р. / О. Г. Перехрест // Укр. іст. журн. – 1981. – № 6. – С. 80–87; Петляк Ф. А. Заходи Комуністичної партії по відбудові народного господарства України в ході Великої Вітчизняної війни. 1943–1945 / Ф. А. Петляк // Наукові записки Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. – Кам'янець-Подільський, 1961. – С. 48–74; Петляк Ф. А. Восстановление и укрепление партийных организаций на Украине и их борьба за возрождение народного хозяйства республики в годы Великой Отечественной войны (декабрь 1942–1945): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Ф. А. Петляк. – К., 1963. – 19 с.; Пушкаренко Н. Г. Комсомол Украины – активный помощник Коммунистической партии по восстановлению социалистического сельского хозяйства и оказанию помощи фронту в годы Великой Отечественной войны (1943–1945 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Н. Г. Пушкаренко. – Донецк, 1971. – 30 с.; Роговой С. Борьба Коммунистической партии Украины за восстановление и дальнейшее развитие социалистического сельского хозяйства (1943–1950 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / С. Роговой. – К., 1960. – 16 с.; Савченко Є. М. Сільське і колгоспне будівництво на Україні в повосенні роки / Є. М. Савченко // Укр. іст. журн. – 1962. – № 3. – С. 63–70; Сікорський В. Б. Парторганізація України в боротьбі за виконання державних планів поставок сільськогосподарської продукції на початку Великої Вітчизняної війни / В. Б. Сікорський // Вісник Київського університету. Серія: Історія КППС. – № 6. – К., 1972; Снитко П. Г. Деятельность Компартии Украины по укреплению союза рабочего класса и колхозного крестьянства (1943–1950) / П. Г. Снитко. – К.: Изд-во Киевского университета им. Т. Шевченко, 1966. – 238 с.; Снитко П. Г. Деятельность Компартии Украины по укреплению союза

- рабочего класса и колхозного крестьянства (1943–1950) : автореф. дис. ... д-ра ист. наук / П. Г. Снитко. – К., 1971. – 43 с.; *Столяренко В. П.* Борьба КПСС за социалистическое преобразование и дальнейшее развитие сельского хозяйства западных областей Украины : автореф. дис. ... д-ра ист. наук / В. П. Столяренко. – К., 1964. – 42 с.; *Тельман И. Г.* Деятельность Коммунистической партии Украины по восстановлению народного хозяйства республики в 1944–1945 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук / И. Г. Тельман. – Л., 1968. – 57 с.; *Томэк В. И.* Массово-политическая работа партийных организаций среди колхозного крестьянства Украины (1943–1945 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / В. И. Томэк. – К., 1971. – 24 с.; *Тронько П. Т.* Бессмертие подвига: Из истории борьбы комсомольцев и молодежи Советской Украины против немецко-фашистских захватчиков в период Великой Отечественной войны, 1941–1945 / П. Т. Тронько. – К. : Молодь, 1985. – 239 с.; *Тронько П. Т.* Подвиг твоїх батьків (3 історії боротьби комсомольців і молоді України проти німецько-фашистських загарбників у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.) / П. Т. Тронько. – К. : Молодь, 1968. – 433 с.; *Тронько П. Т.* Подвиг твоих отцов. Из истории борьбы комсомольцев и молодежи Советской Украины против немецко-фашистских захватчиков в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / Тронько П. Т. – М. : Молодая гвардия, 1970. – 446 с.; *Хорошайлов Н. Ф.* Деятельность Коммунистической партии по возрождению Донбасса 1943–1945 гг. / Н. Ф. Хорошайлов. – К. : Вища школа, 1973. – 242 с.; *Хорошайлов Н. Ф.* Суровые годы войны: Героические страницы истории партийной организации Донбасса периода Великой Отечественной войны / Н. Ф. Хорошайлов. – К. : Политиздат, 1977. – 179 с.; *Черниш Й. Д.* Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939–1958) / Й. Д. Черниш. – К. : Вид-во Львів. ун-ту, 1963. – 268 с.; *Шевелёв А.* Борьба КПСС за восстановление и развитие МТС на Украине в послевоенный период (1943–1950 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / А. Шевелёв. – К., 1954. – 14 с.; *Юрчук В. І.* Борьба Комунистичної партії України за відбудову і розвиток народного господарства (1945–1952 рр.) / В. І. Юрчук. – К. : Політвидав, 1965. – 255 с.; *Ющенко М. Д.* Деятельность Компартии Украины по мобилизации трудящихся на разгром фашизма в 1943–1945 гг. / М. Д. Ющенко. – К. : Вища школа, 1974. – 127 с.; *Ярошкевич Ю. М.* Деятельность партийных организаций Украины по восстановлению сельского хозяйства и мобилизации колхозного крестьянства на помощь фронту в завершающий период Великой Отечественной войны (1944 – май 1945 гг.) (На материалах Одесской, Николаевской и Херсонской областей) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Ю. М. Ярошкевич. – О., 1972. – 29 с.
- ³⁷ *Ткачева Л. І.* Помощь Красной Армии трудящимся Украинской ССР в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Л. І. Ткачева. – К., 1969. – 24 с.; *Ткачова А. І.* Радянська Армія – українському народові / А. І. Ткачова. – К. : Наук. думка, 1971. – 164 с.; *Ткачова Л. І.* Допомога Радянської Армії трудящим УРСР у відбудові народного господарства (1943–1945 рр.) / Л. І. Ткачова // Укр. іст. журн. – 1968. – № 9. – С. 71–74; *Ткачова Л. І.* Зміцнення зв'язків воїнів Радянської Армії з трудящими УРСР в завершальний період Великої Вітчизняної війни / Л. І. Ткачова // Укр. іст. журн. – 1969. – № 10. – С. 38–43; *Ткачова Л. І.* Робота політторганів Червоної Армії серед населення України (1943–1945 рр.) / Л. І. Ткачова // Укр. іст. журн. – 1967. – № 10. – С. 79–82.
- ³⁸ *Поляков О. В.* До участі радянських воїнів у відбудові народного господарства в 1943–1944 рр. / О. В. Поляков // Укр. іст. журн. – 1971. – № 5. – С. 68–93; *Ларін А. Ф.* Допомога Червоної Армії населенню в ході визволення території УРСР / А. Ф. Ларін // Укр. іст. журн. – 1980. – № 2. – С. 92–95.
- ³⁹ *Рыженко И. Я.* Развитие сельской электрофикации СССР / И. Я. Рыженко. – М. : Колос, 1965. – 375 с.; *Богдашкин П. И.* Электрификация сельского хозяйства СССР / П. И. Богдашкин. – М. : Колос, 1967. – 375 с.; *Некрасова И. М.* Развитие электрофикации сельского хозяйства в 1945–1965 гг. / И. М. Некрасова // Развитие сельского хозяйства СССР в послевоенные годы (1946–1970 гг.). – М., 1972. – С. 101–118; *Стесельбойм Ю. А.* Развитие электрофикации быта в сельских районах / Ю. А. Стесельбойм // Электрофикация быта сельского населения. Тезисы докладов всесоюзной научно-технической конференции. – К., 1968. – С. 12–24.
- ⁴⁰ *Дишлевий П. С.* Роль партизанського руху в зриві німецько-фашистської окупаційної політики на Україні (1941–1944 рр.) / П. С. Дишлевий // Укр. іст. журн. – 1968. – № 3. – С. 55–62; *Дишлевий П. С.* Борьба украинского народа против ограбления и эксплуатации Украины немецко-фашистскими захватчиками (1941–1944 гг.) : автореф. ... дис. канд. ист. наук / П. С. Дышлевый. – К., 1968. – 18 с.; *Дишлевий П. С.* Крах фашистської аграрної політики на тимчасово окупованій території України (1941–1944 рр.) / П. С. Дишлевий // Укр. іст. журн. – 1971. – № 6. – С. 74–80.
- ⁴¹ *Загорюлько М. М.* Крах плана «Ольденбург». О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР / М. М. Загорюлько, А. Ф. Юденков. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Экономика, 1974. – 353 с.; *Загорюлько М. М.* Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР / М. М. Загорюлько, А. Ф. Юденков. – М. : Экономика, 1970. – 271 с.

⁴² Левит И. Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация (1. XI. 1939 – 19. XI. 1942) / И. Э. Левит. – Кишинев : Штинца, 1981. – 391 с.; Левит И. Э. Крах политики агрессии диктатуры Антонеску (19. XI. 1942 – 23. VIII. 1944) / И. Э. Левит. – Кишинев : Штинца, 1983. – 378 с.; Левит И. Э. Политика фашистской диктатуры Антонеску на временно оккупированной территории СССР / И. Э. Левит // История СССР. – 1984. – № 5. – С. 127–140.

⁴³ Гратиніч С. А. На левом берегу Днестра (Страницы совместной борьбы трудящихся Молдовы и Украины против немецко-румынских фашистских захватчиков 1941–1944) / С. А. Гратиніч. – Кишинев : Штинца, 1985. – 188 с.

⁴⁴ Немятый В. Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии: Коммунистическая партия – организатор всенародной борьбы против хищнической политики на оккупированной территории Украины (1941–1944 гг.) / В. Н. Немятый. – К. : Политиздат Украины, 1982. – 230 с.; Немятый В. Н. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за срыв экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории Украины (1941–1944 гг.) : автореф. дис. ... д-ра ист. наук / В. Н. Немятый. – К., 1982. – 50 с.

⁴⁵ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1945. В 2-х книгах. Книга первая. Борьба в подполье / авт. кол. : В. Н. Немятый, Г. Ф. Григорович, В. А. Замлинский и др. – К. : Наук. думка, 1985. – 399 с.; Непокоренная земля Киевская: Из истории всенародной борьбы в тылу врага 1941–1944 / авт. кол. : В. Н. Немятый, Ф. Ф. Григорович, О. С. Кременчугская и др. – К. : Политиздат Украины, 1985. – 251 с.

⁴⁶ Немятый В. Н. Вказ. праця. – С. 142.

⁴⁷ Коваль М. В. Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні) / М. В. Коваль. – К. : Політвидав України, 1965. – 113 с.; Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства / М. В. Коваль. – К. : Наук. думка, 1979. – 135 с.; Коваль М. В. За гратами нового порядку / М. В. Коваль // Укр. іст. журн. – 1981. – № 5. – С. 119–128.

⁴⁸ Кучер В. І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944) / В. І. Кучер. – К. : Наук. думка, 1974. – 142 с.; Кучер В. І. Створення партизанських резервів на Україні / В. І. Кучер // Укр. іст. журн. – 1976. – № 5. – С. 50–57; Кучер В. І. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні 1941–1944 / В. І. Кучер. – К. : Наук. думка, 1983. – 240 с.; Кучер В. І. Боротьба підпільників України за збереження народного добра (1942–1944) / В. І. Кучер // Укр. іст. журн. – 1984. – № 7. – С. 46–55.

⁴⁹ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1945. В 2-х книгах. Книга первая. Борьба в подполье / [авт. кол. : В. Н. Немятый, Г. Ф. Григорович, В. А. Замлинский и др.]. – К. : Наук. думка, 1985. – 399 с.; Книга вторая: Партизанская борьба / [авт. кол. : Ю. В. Бабко, Г. Ф. Григорович, Н. Я. Жученко и др.] – К. : Наук. думка, 1985. – 432 с.

⁵⁰ Першина Т. С. Фашистский геноцид на Украине 1941–1944 г. / Т. С. Першина. – К. : Наук. думка, 1985. – 170 с.

⁵¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. У 3-х т. – К. : Політвидав України, 1967. – Т. 1. Радянська Україна в період відсічі віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР і підготовки умов для корінного перелому у війні (червень 1941 – листопад 1942 рр.) / [авт. кол. : І. В. Архипов, П. М. Балковий, В. С. Друз та ін.] – 544 с.; Т. 2. Радянська Україна в період корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни (листопад 1942 р. – 1943 р.) / [авт. кол. : А. А. Вовк, С. З. Голиков, М. І. Кравчук та ін.] – 519 с.; Т. 3. Радянська Україна в завершальний період Великої Вітчизняної війни (1944–1945 рр.) / [авт. кол. : М. О. Буцько, М. М. Власов, П. І. Денисенко та ін.], – 455 с.; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. В 3-х т. – К. : Политиздат Украины, 1975. – Т. 1. Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на СССР и подготовки условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 – ноябрь 1942 гг.) / [авт. кол. : И. В. Архипов, П. Н. Балковой, В. С. Друз и др.]. – 544 с.; Т. 2. Советская Украина в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 – 1943 гг.) / [авт. кол. : А. А. Вовк, С. З. Голиков, М. И. Кравчук и др.]. – 512 с.; Т. 3. Советская Украина в завершающий период Великой Отечественной войны (1944–1945 гг.) / [авт. кол. : Н. А. Буцько, Н. М. Власов, П. И. Денисенко и др.]. – 461 с.; Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. – К. : Наукова думка, 1977. – Т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945 рр.) / [ред. кол. тому : В. І. Клоков та ін.]. – 536 с.; История Украинской ССР. В 10 т. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 8. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945) / [ред. кол. тому : В. И. Клоков и др.] – 640 с.

⁵² Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. / голова голов. редкол. П. Т. Тронько. – К. : Головна редакція Української Радянської енциклопедії ; Академія наук УРСР, 1967–1976. – Вінницька область / [ред. кол. : А. Ф. Олійник та ін.]. – К., 1972. – 779 с.; Волинська область / [ред. кол. : І. С. Кілімаш та ін.]. – К., 1970. – 746 с.; Ворошиловградська область / [ред. кол. : Л. Г. Шагаєв та ін.]. – К., 1976. – 728 с.; Дніпропетровська область / [ред. кол. : П. Л. Варгатюк та ін.]. – К., 1970. – 992 с.; Донецька область /

[ред. кол.: П. О. Пономарьов та ін.]. – К., 1970. – 957 с.; Житомирська область / [ред. кол.: О. С. Чорнобривцева та ін.]. – К., 1973. – 726 с.; Закарпатська область / [ред. кол.: В. Х. Косян та ін.]. – К., 1969. – 786 с.; Запорізька область / [ред. кол.: В. І. Петрикін та ін.]. – К., 1970. – 765 с.; Івано-Франківська область / [ред. кол.: О. О. Чернов та ін.]. – К., 1971. – 639 с.; Київська область / [ред. кол.: Ф. М. Рудич та ін.]. – К., 1971. – 791 с.; Кіровоградська область / [ред. кол.: Д. С. Сиволап та ін.]. – К., 1972. – 815 с.; Кримська область / [ред. кол.: В. В. Чигирик та ін.]. – К., 1974. – 802 с.; Луганська область / [ред. кол.: Ю. Ф. Пономаренко та ін.]. – К., 1968. – 940 с.; Львівська область / [ред. кол.: В. Ю. Меланчук та ін.]. – К., 1968. – 979 с.; Миколаївська область / [ред. кол.: В. В. Чигирик та ін.]. – К., 1971. – 771 с.; Одеська область / [ред. кол.: А. П. Чередниченко та ін.]. – К., 1978. – 866 с.; Полтавська область / [ред. кол.: І. П. Буланний та ін.]. – К., 1967. – 1028 с.; Ровенська область / [ред. кол.: А. В. Мяловицький та ін.]. – К., 1973. – 656 с.; Сумська область / [ред. кол.: І. Я. Макухін та ін.]. – К., 1973. – 694 с.; Тернопільська область / [ред. кол.: С. П. Нечай та ін.]. – К., 1973. – 640 с.; Харківська область / [ред. кол.: І. А. Сіроштан та ін.]. – К., 1967. – 1002 с.; Херсонська область / [ред. кол.: О. Є. Касьяненко та ін.]. – К., 1972. – 687 с.; Хмельницька область / [ред. кол.: М. І. Мехеда та ін.]. – К., 1971. – 706 с.; Черкаська область / [ред. кол.: О. Л. Стещенко та ін.]. – К., 1972. – 788 с.; Чернівецька область / [ред. кол.: В. М. Курило та ін.]. – К., 1972. – 703 с.; Чернігівська область / [ред. кол.: О. І. Дериколенко та ін.]. – К., 1972. – 780 с.

⁵³ Нариси історії Вінницької обласної партійної організації / [авт. кол.: М. Л. Бабій, В. Д. Бовкун, М. О. Буцько та ін.]. – О.: Маяк, 1972. – 328 с.; Нариси історії Волинської обласної партійної організації / [авт. кол.: П. А. Борковський, Н. В. Бурчак, Б. Й. Заброварний та ін.]. – Л.: Каменярь, 1981. – 250 с.; Нариси історії Житомирської обласної партійної організації / [авт. кол.: Г. П. Булкін, О. М. Іващенко, В. О. Матящук, П. П. Москвін. – К.: Політвидав України, 1980. – 315 с.; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації / [авт. кол.: В. І. Білоусов, І. М. Грінчак, О. Д. Довганич та ін.]. – Ужгород: Карпати, 1980. – 320 с.; Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації / [авт. кол.: В. Й. Гарань, П. А. Корольов, М. К. Кучеров та ін.]. – Ужгород: Карпати, 1979. – 312 с.; Нариси історії Київських міської та обласної комсомольських організацій / [ред. кол.: В. І. Цибух та ін.]. – К.: Молодь, 1986. – 528 с.; Нариси історії Київської обласної партійної організації / [ред. кол.: Д. М. Дмитрук та ін.]. – К.: Політвидав України, 1967. – 651 с.; Нариси історії Львівської обласної партійної організації / [авт. кол.: Д. А. Яремчук, М. Я. Белінський, М. В. Брик та ін.]. – Л.: Каменярь, 1980. – 386 с.; Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації (1897–1968 рр.) / [ред. кол.: В. О. Васильєв та ін.]. – О.: Маяк, 1969. – 419 с.; Нариси історії Полтавської обласної партійної організації / [ред. кол.: М. М. Губерський та ін.]. – Х.: Прапор, 1970. – 452 с.; Нариси історії Ровенської обласної партійної організації / [авт. кол.: В. І. Вишнякова, М. О. Гарматюк, П. В. Йова та ін.]. – Л.: Каменярь, 1981. – 264 с.; Нариси історії Сумської обласної партійної організації / [авт. кол.: О. П. Бова, П. В. Козирев, Б. Л. Корогод та ін.]. – Х.: Прапор, 1981. – 304 с.; Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації / [кер. авт. кол.: С. П. Нечай]. – Л.: Каменярь, 1980. – 288 с.; Нариси історії Харківської обласної партійної організації / [ред. кол.: В. І. Астахов, С. З. Голіков, Ю. С. Скларов та ін.]. – Х.: Прапор, 1970. – 803 с.; Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації / [авт. кол.: В. М. В'язовський, А. П. Гавришук, С. К. Гуменюк та ін.]. – Л.: Каменярь, 1982. – 271 с.; Нариси історії Черкаської обласної партійної організації / [ред. кол.: Г. В. Суховершко та ін.]. – Д.: Промінь, 1981. – 254 с.; Нариси історії Чернівецької обласної партійної організації / [авт. кол.: Б. Ф. Білецький, З. Б. Брацлавський, Л. І. Васюк та ін.]. – Ужгород: Карпати, 1980. – 318 с.; Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації / [авт. кол.: І. П. Костенко, І. П. Неліп, В. У. Черноус та ін.]. – К.: Політвидав України, 1980. – 318 с.

⁵⁴ *Буцько М. О.* Відродження колгоспного села...; *Денисенко П. І.* Комуністична партія – організатор відбудови народного господарства республіки (1943 – 1945 рр.)...; *Коваль М. В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны...; *Арутюнян Ю. В.* Вказ. праця.

⁵⁵ *Ларин А. Ф.* Деятельность Коммунистической партии по организации материально-бытового обеспечения населения на освобожденной от немецко-фашистских захватчиков территории Украинской ССР (1943–1945 гг.): дис. ... канд. ист. наук / А. Ф. Ларин. – К., 1975. – 185 с.; *Ларин А. Ф.* До питання про матеріально-побутове постачання населення України (1943–1945 рр.) / А. Ф. Ларин // Укр. іст. журн. – № 5. – 1978. – С. 102–106; *Гриценко Т. Т.* Забота партии о материально-бытовом обеспечении населения освобожденных районов / Т. Т. Гриценко // Коммунистическая партия – организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков. – К., 1975. – С. 319–328; *Стессельбойм Ю. А.* Вказ. праця.

⁵⁶ Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917–1965). – К.: Рад. шк., 1967. – 483 с.; *Шашло Т. М.* Керівна роль Комуністичної партії у розвитку радянської школи на Україні / Т. М. Шашло. – К.: Рад. шк., 1963. – 158 с.; *Гриценко М. М.* Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР / М. М. Гриценко // Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР (1917–1957). – К.,

1957. – С. 5–135; *Грищенко М. М.* Школа Украинской ССР в период Великой Отечественной войны / М. М. Грищенко. – О. : Маяк, 1960. – 74 с.; *Грищенко М. С.* Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965) / М. С. Грищенко. – К. : Рад. шк., 1966. – 259 с.; *Штиволюка О. І.* Відновлення роботи закладів освіти і культури у визволених від німецько-фашистських загарбників районах Української РСР (1943–1945) / О. І. Штиволюка, Л. В. Яковлева // *Архіви України.* – 1978. – № 2. – С. 28–37; *Сушко О. О.* Боротьба трудящих за відновлення матеріальної бази загальноосвітньої школи УРСР (1943–1945 рр.) / О. О. Сушко // *Укр. іст. журн.* – 1981. – № 8. – С. 106–114; *Сушко А. А.* Деятельность Советского государства по восстановлению и развитию общеобразовательных школ Украинской ССР (1943–1945 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук. / А. А. Сушко. – К., 1983. – 24 с.; *Ленская В. В.* Деятельность партии по восстановлению и развитию системы народного образования в освобожденных районах Украины в годы Великой Отечественной войны: историография вопроса / В. В. Ленская // *Вопросы общественных наук.* – М., 1978. – Вып. 34. – С. 70–76; *Ленська В. В.* Всенародна допомога школі УРСР у відбудові і зміцненні її матеріальної бази (1943–1945 рр.) / В. В. Ленська // *Укр. іст. журн.* – 1980. – № 2. – С. 100–104; *Кульчинський В. Л.* Учнівська молодь Української РСР у роки Великої Вітчизняної війни / В. Л. Кульчинський, В. І. Кучер // *Радянська школа.* – 1981. – № 5. – С. 89–91; *Мольченко В. П.* Комуністична партія України в боротьбі за відновлення і розгортання діяльності культурно-освітніх закладів на селі в післявоєнний період (1943–1950 рр.) / В. П. Мольченко // *Наукові праці з історії КПРС.* Міжвідом. наук. зб. – К., 1966. – Вип. 10. – С. 148–158; *Байраківський А. І.* Відродження культурно-освітньої роботи на селі в повоєнний період / А. І. Байраківський, В. М. Погорелов // *Народна творчість та етнографія.* – 1980. – № 3. – С. 69–71.

⁵⁷ *Очерки истории здравоохранения СССР* / под ред. М. И. Барсукова. – М. : Медгиз, 1957. – 437 с.; *Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР* / [гол. ред. П. Л. Шупик ; ред. кол. : В. Д. Братусь, К. Ф. Дупленко]. – К. : Держмедвидав УРСР, 1958. – 726 с.; *Коваленко П. И.* Достижения здравоохранения в Украинской ССР за 50 лет Советской власти / П. И. Коваленко // *Вопросы социальной гигиены организации здравоохранения и истории медицины.* Республиканский межведомственный сборник. – К., 1969. – Вып. 3. – С. 5–30; *Кузьмин М. К.* Советская медицина в годы Великой Отечественной войны (очерки) / М. К. Кузьмин. – М. : Медицина, 1979. – 259 с.; *Георгиевский А. С.* Социально-гигиенические проблемы и последствия войн. / А. С. Георгиевский, О. К. Гаврилов. – М. : Медицина, 1975. – 256 с. та ін.

⁵⁸ *Хорош И. Д.* Основные этапы и перспективы развития сельского здравоохранения в Украинской ССР : дис. ... д-ра мед. наук / И. Д. Хорош. – К., 1964. – Ч.1 – 363 с.; Ч.2 – 364 с.; *Хорош И. Д.* Шляхи та основні підсумки розвитку охорони здоров'я в Полтавській губернії – Полтавській області / І. Д. Хорош // *Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні.* Під ред. канд. мед. наук К. Ф. Дупленко. – К. : Держмедвидав УРСР, 1957. – С. 101–140; *Каракаш Д. Ф.* З історії розвитку охорони здоров'я в Харківській губернії – Харківській області / Д. Ф. Каракаш // *Там само.* – С. 140–181; *Лекарев Л. Г.* Розвиток охорони здоров'я в Подільській губернії – Вінницькій області / Л. Г. Лекарев // *Там само.* – С. 216–279; *Шкляр Б. М.* До історії охорони здоров'я в Дніпропетровській області / Б. М. Шкляр // *Там само.* – С. 182–214; *Рябищенко О. Г.* Охорона здоров'я на Тернопільщині / О. Г. Рябищенко // *Там само.* – С. 317–331; *Гарагашия А. А.* Розвиток охорони здоров'я на Ізмаїльщині / А. А. Гарагашия // *Там само.* – С. 332–349; *Нагорный Л. А.* Организация советского здравоохранения на Кировоградчине / Л. А. Нагорный // *Вопросы социальной гигиены, организации здравоохранения и истории медицины.* Республиканский межведомственный сборник. – К., 1969. – Вып. 3. – С. 3–30; *Шлыков А. Т.* Организация медицинского обслуживания сельского населения Черкасской области после Великой Октябрьской Социалистической революции / А. Т. Шлыков // *Там само.* – С. 179–194.

⁵⁹ *Марзеев А. Н.* Записки санитарного врача / А. Н. Марзеев. – К. : Здоровье, 1965. – 175 с.; *Грандо А. А.* Развитие гигиены в Украинской ССР / А. А. Грандо. – К. : Здоровье, 1975. – 197 с.; *Касьяненко А. М.* Организация санитарно-эпидемического обслуживания населения / А. М. Касьяненко. – К. : Здоровье, 1979. – 122 с.; *Губський І. М.* Відбудова і розвиток аптечного господарства в післявоєнні роки / І. М. Губський, В. А. Ткачук // *Фармацевтичний журнал.* – 1975. – № 2. – С. 10–14; *Губський І. М.* Аптечна справа в УРСР / І. М. Губський. – К. : Здоров'я, 1964. – 137 с.

⁶⁰ *Дубовиков И. К.* Мероприятия Коммунистической партии Украины по восстановлению здравоохранения в Донбассе / И. К. Дубовиков // *Великая Октябрьская социалистическая революция и строительство коммунизма.* – Донбас, 1967. – С. 93–168; *Ларін А. Ф.* Братерська допомога народів СРСР у відновленні роботи лікувальних закладів УРСР (1943–1945 рр.) / А. Ф. Ларін, І. М. Сахарчук // *Укр. іст. журн.* – 1982. – № 8. – С. 75–78.

⁶¹ *Коваль М. В.* Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні. 1941–1945 рр. / М. В. Коваль. – К. : Наук. думка, 1970. – 195 с.; *Коваль М. В.* Ради депутатів трудящих Української РСР в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / М. В. Коваль // *Укр. іст. журн.* – 1973. – № 12. – С. 3–15; *Коваль М. В.* Роль Тсоавіахіму в суцільному розмінуванні території УРСР (1943–1945) / М. В. Коваль // *Укр. іст. журн.* – 1974. – № 5. – С. 78–87; *Коваль М. В.* Патріотичний рух трудящих на допомогу пораненим воїнам у роки Великої Вітчизняної війни / М. В. Коваль // *Вісник Академії наук*

Української РСР. – К., 1974. – № 8. – С. 48–56; *Коваль М. В.* Товариство Червоного Хреста і Червоного Півмісяця УРСР – фронту і тилу (1941–1945 рр.) / М. В. Коваль // Укр. іст. журн. – 1975. – № 4. – С. 78–87; *Коваль М. В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны / М. В. Коваль. – К. : Наук. думка, 1977. – 264 с.; *Коваль М. В.* Основні напрями діяльності профспілок у процесі відбудови народного господарства УРСР (1943–1945 рр.) // М. В. Коваль, П. М. Чернега // Укр. іст. журн. – 1980. – № 11. – С. 52–61.

⁶² *Байраківський А. І.* Політична активність колгоспного селянства на визволеній території Української РСР (1943–1945 рр.) / А. І. Байраківський // Укр. іст. журн. – 1973. – № 6. – С. 47–54; *Байраковський А. И.* Общественно-политическая жизнь колхозного крестьянства на освобожденной территории Украины (1943–1945 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / А. И. Байраковский. – К., 1979. – 25 с.; *Вронська Т. В.* До питання про громадсько-політичну активність молоді України (1943–1945 рр.) / Т. В. Вронська // Укр. іст. журн. – 1985. – № 6. – С. 55–61.

⁶³ *Данилюк М. З.* Комуністична партія України на чолі боротьби працівників сільського господарства за мобілізацію продовольчих ресурсів для фронту і тилу / М. З. Данилюк, В. Б. Сікорський // Укр. іст. журн. – 1971. – № 7. – С. 37–35; *Бургонська І. М.* Патріотичний рух населення України за мобілізацію фінансових ресурсів (червень 1941–1945 рр.) / І. М. Бургонська, М. З. Данилюк // Укр. іст. журн. – 1980. – № 5. – С. 80–87.

⁶⁴ *Галаган В. Я.* Коммунистическая партия – организатор помощи населения Правобережья и западных областей УССР Красной Армии (1943–1944 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / В. Я. Галаган. – К., 1982. – 24 с.; *Галаган В. Я.* Про допомогу населення України Червоній Армії у ході визволення Правобережжя і західних областей республіки / В. Я. Галаган // Укр. іст. журн. – 1981. – № 6. – С. 74–80; *Синицин А. Р.* Всенародна допомога фронту / А. Р. Синицин. – М. : Воениздат, 1985. – 320 с.

⁶⁵ *Гриценко Т. Т.* Допомога сім'ям фронтовиків у 1943–1945 рр. / Т. Т. Гриценко // Укр. іст. журн. – 1972. – № 5. – С. 78–85; *Гриценко Т. Т.* Коммунистическая партия – организатор помощи семьям военнослужащих, инвалидам и детям-сиротам на освобожденной территории Украины (1943–1945 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Т. Т. Гриценко. – К., 1973. – 24 с.; *Гриценко Т. Т.* Піклування партії та уряду про інвалідів Великої Вітчизняної війни та сім'ї фронтовиків у 1943–1945 рр. / Т. Т. Гриценко // Укр. іст. журн. – 1973. – № 3. – С. 72–79; *Гриценко Т. Т.* Піклування партії та уряду про дітей в роки Великої Вітчизняної війни / Т. Т. Гриценко // Укр. іст. журн. – 1975. – № 3. – С. 58–62; *Вербило О. М.* Всенародна допомога сім'ям фронтовиків та інвалідам Вітчизняної війни (на матеріалах України 1944–1945 рр.) / О. М. Вербило // Укр. іст. журн. – 1968. – № 6. – С. 114–117.

⁶⁶ *Коваль М. В.* Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. / М. В. Коваль // Укр. іст. журн. – 1975. – № 12. – С. 24–46; *Борьба партии и рабочего класса за восстановление и развитие народного хозяйства СССР (1943–1950 гг.)* / [редкол. : А. В. Краснов и др.]. – М. : Мысль, 1978. – 324 с.; *Бондарчук Н. Д.* Роль партійно-радянської преси в розвитку трудової активності колгоспниць у 1943–1945 рр. / Н. Д. Бондарчук // Укр. іст. журн. – 1980. – № 11. – С. 61–67; *Галаган В. Я.* Ратный подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны / В. Я. Галаган. – К. : Вища школа, 1985. – 302 с.

⁶⁷ *Коваль М. В.* Плечом к плечу в борьбе против фашизма: Ратное и трудовое сотрудничество украинского народа с братьскими народами СССР / М. В. Коваль. – К. : Знання УРСР, 1980. – 48 с.; *Козибаєв М. К.* Зміцнення братерської дружби українського та казахського народів у 1941–1945 рр. / М. К. Козибаєв // Укр. іст. журн. – 1968. – № 5. – С. 62–69; *Буцько М. О.* Дружба і співробітництво народів СРСР у відбудові та дальшому розвитку народного господарства України (1943–1950 рр.) / М. О. Буцько, В. М. Тараненко // Укр. іст. журн. – 1962. – № 4. – С. 15–25; *Захаров І. З.* Допомога братніх республік у відбудові народного господарства України / І. З. Захаров // Укр. іст. журн. – 1970. – № 5. – С. 86–89.

⁶⁸ *Кучер В. И.* Из истории общественно-политической деятельности колхозного крестьянства / В. И. Кучер // Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны. Сборник научных трудов. – К. : Политиздат Украины, 1988. – С. 88–130; *Кучер В. И.* Хліб війни: Роль партійних організацій колгоспів і радгоспів у мобілізації населення України на забезпечення продовольством фронту і тилу в роки Великої Вітчизняної війни / В. И. Кучер. – К. : Знання, 1989. – 31 с.; *Саханенко С. А.* Шефська допомога партійних організацій у проведенні масово-політичної та культурно-освітньої роботи на селі (1943–1945 рр.) / С. А. Саханенко // Укр. іст. журн. – 1987. – № 5. – С. 73–78.

⁶⁹ *Петляк Ф. А.* Партийное руководство Советами на Украине в годы Великой Отечественной войны. (1941–1945) / Ф. А. Петляк. – К. : Вища шк., 1986. – 184 с.; *Зинченко Ю. И.* Деякі питання діяльності місцевих рад депутатів трудящих Української РСР у червні 1941 – липні 1942 рр. / Ю. И. Зинченко // Укр. іст. журн. – 1985. – № 5. – С. 90–97; *Зинченко Ю. И.* Советы депутатов трудящихся Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 / Ю. И. Зинченко. – К. : Наук. думка, 1989. – 128 с.; *Зинченко Ю. И.* Деятельность органов советской власти на освобожденной территории УРСР / Ю. И. Зинченко // Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны. – С. 11–53.

⁷⁰ Дундук Н. Ф. Деятельность местных Советов по восстановлению народного хозяйства и культуры освобожденных районов южных областей Украины в годы Великой Отечественной войны (сентябрь 1943 г. – май 1945 г.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Н. Ф. Дундук. – О., 1990. – 18 с.

⁷¹ Ленська В. В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України / В. В. Ленська // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 81–86; Ленська В. В. Піклування партії про загальне навчання дітей і підлітків у роки війни / В. В. Ленська // Укр. іст. журн. – 1987. – № 9. – С. 83–91.

⁷² Ларін А. Ф. Боротьба за поліпшення санітарного стану визволених районів УРСР (1943–1945 рр.) / А. Ф. Ларін, Н. В. Маковська // Укр. іст. журн. – 1986. – № 12. – С. 55–61; Перковський А. Л. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. / А. Л. Перковський, С. І. Пирожков // Укр. іст. журн. – 1990. – № 2. – С. 15–25.

⁷³ Дзвони пам'яті: Книга про трагедію сіл Київщини, знищених фашистами у роки війни. Художні та документальні твори / упоряд.: Л. Н. Горлач, Я. С. Пальчик. – К.: Рад. письменник, 1985. – 206 с.; Дзвони пам'яті: Книга про трагедію сіл Волині, Житомирщини та Ровенщини, знищених фашистами у роки війни. Художні та документальні твори / упоряд.: О. Т. Богачук та ін. – К.: Рад. письменник, 1987. – 230 с.; Дзвони пам'яті: Книга про трагедію сіл, знищених фашистами у роки війни на території Вінницької, Тернопільської, Хмельницької областей. Художні та документальні твори / упоряд.: М. Ф. Каменюк та ін. – К.: Рад. письменник, 1990. – 207 с.

⁷⁴ Вронская Т. В. Общественно-политическая деятельность молодежи на освобожденных территориях Украинской ССР в период Великой Отечественной войны (1943–1945 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Т. В. Вронская. – К., 1989. – 18 с.; Вронская Т. В. Патриотическая деятельность молодежи Украины в прифронтовых районах в период освобождения территории республики от немецко-фашистских оккупантов (1943–1944 гг.) / Т. В. Вронская // Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны. – С. 131–147.

⁷⁵ Киричок Р. І. Участь комсомольських організацій у всебічній допомозі фронту (1943–1945 рр.) / Р. І. Киричок // Укр. іст. журн. – 1986. – № 5. – С. 55–63; Мельничук Л. С. Про патріотичний рух комсомольців та молоді УРСР за створення фонду оборони / Л. С. Мельничук // Укр. іст. журн. – 1987. – № 3. – С. 66–73.

⁷⁶ Коваль М. В. К истории патриотических движений советских людей на оккупированной фашистами территории Украины / М. В. Коваль, Т. С. Першина // Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны. – С. 203–229.

⁷⁷ Трудящиеся Украины – Победе: Вклад украинского народа в победу над фашистской Германией / авт. кол.: Л. Е. Беренштейн и др. – К.: Издательство УСХА, 1991. – 220 с.

⁷⁸ Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав України, 1986. – 264 с.; Культурне будівництво в Українській РСР червень 1941–1950: 36. док. і матеріалів / упоряд. А. І. Бичкова, В. М. Даниленко, О. Г. Луговський та ін. – К.: Наук. думка, 1989. – 573 с.; Лето 1941. Україна: Документи і матеріали. Хроника событий / авт.-сост. В. А. Замлинский. – К.: Украина, 1991. – 510 с.; Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: Документы и материалы / под ред. П. А. Жилина. – М.: Воениздат, 1987. – 302 с.; Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941–1945: Документи і матеріали / упор.: Т. М. Павкова та ін. – Л.: Каменяр, 1989. – 224 с.; Сільське господарство Кіровоградщини (1944–1975): Збірник документів і матеріалів / упоряд.: Л. О. Білаш, Є. І. Горбунова, Г. Ф. Турчаніна. – Д.: Промінь, 1987. – 248 с.

⁷⁹ Коваль М. В. 1941–1945 роки. Україна / М. В. Коваль // Укр. іст. журн. – 1991. – № 6. – С. 3–23; Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війні 1939–1945 рр.: спроба сучасного концептуального бачення / М. В. Коваль. – К.: [б. в.], 1994. – 58 с.; Коваль М. В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодення. Роздуми історика / М. В. Коваль // Укр. іст. журн. – 1995. – № 3. – С. 3–22; Коваль М. В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. В. Коваль. – К.: Вища шк., 1995. – 194 с.; Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. – К.: Альтернатива, 1999. – 336 с.; Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять / В. М. Коваль // Укр. іст. журн. – 2000. – № 3. – С. 3–21; Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять / В. М. Коваль // Укр. іст. журн. – 2000. – № 4. – С. 3–19; Коваль М. В. Українське суспільство у 1939–1941 роках / М. В. Коваль // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. / гол. ред. кол.: голова І. О. Герасимов, заступ. голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко, відповід. секретар Р. Г. Вишневський. – К.: Пошуково-видавниче агентство „Книга Пам'яті України”. – К., 2000. – С. 25–32; Коваль М. В. Гірка доля українських «остарбайтерів» / М. В. Коваль // Там само. – С. 212–219; Коваль М. В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни: історія і сучасність (Роздуми на межі віків) / М. В. Коваль, Ф. А. Петляк // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 3–13; Коваль М. В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки / М. В. Коваль // Укр. іст. журн. – 2002. – № 1. – С. 3–

25; *Коваль М. В.* 1941-рік і проблеми історичної пам'яті / М. В. Коваль // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* – К., 2003. – Вип. 7, ч. 1. – С. 3–29; *Король В. Ю.* До питання про військові втрати України у роки Другої світової війни / В. Ю. Король // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* – К., 2002. – Вип. 6. – С. 104–108; *Король В. Ю.* Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках / В. Ю. Король. – К. : Видавничий центр «Академія», 2002. – 128 с.; *Король В. Ю.* Нові аспекти історії німецько-фашистського окупаційного режиму на території генеральної області «Київ» в 1941–1944 роках / В. Ю. Король, В. М. Удовик // *Проблеми освіти.* – К., 2004. – Вип. 39. – С. 3–15; *Король В. Ю.* Трагедія радянських військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 рр. / В. Ю. Король // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* – К., 2004. – Вип. 8. – С. 239–252; *Кульчицький С.* Воз'єднання західної України з СРСР: проблема легітимності / С. Кульчицький // *Київська старовина.* – 1999. – № 6. – С. 80–95; *Кульчицький С.* Львів, 30 червня 1941 року / С. Кульчицький // *Київська старовина.* – 2000. – № 2. – С. 32–44; *Кучер В. І.* Німецька та румунська окупаційні влади в Україні. Рух опору в окупаційній Україні. / В. І. Кучер // *Політична історія України. XX ст. : у 6 т. / Редкол. : І. Ф. Курас (голова) та ін.* – К. : Генеза, 2002–2003. – Т. 4. Україна у Другій світовій війні, 1939–1945. / Керівник тому В. І. Кучер. – К., 2003. – С. 335–438; *Кучер В. І.* Україна у Другій світовій війні / В. І. Кучер, П. М. Чернега. – К. : Генеза, 2004. – 272 с.; *Кучер В. І.* Україна в добу окупації / В. І. Кучер // *Україна : політична історія. XX – початку XXI ст. / Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін. Редкол. В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін.* – К.: Парламентське вид-во, 2007. – С. 757–813 та ін.; *Лисенко О. Є.* Церковне життя в Україні. 1943–1946 / О. Є. Лисенко. – К. : Вид-во Ін-ту історії України НАНУ, 1998. – 404 с.; *Лисенко О. Є.* Релігійна ситуація на Україні в 1941–1946 рр. : автореф. ... дис. д-ра іст. наук / О. Є. Лисенко; НАН України, Ін-т історії України. – К., 1999. – 35 с.; *Лисенко О. Є.* Втрати народу України / О. Є. Лисенко, І. Т. Муковський // *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945.* – С. 548–563; *Лисенко О. Є.* Людський фактор Перемоги / О. Є. Лисенко // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* – К., 2001. – Вип. 5. – С. 14–22; *Лисенко О. Є.* Ідеологічні аспекти початкового періоду війни: реалії та їх відлуння / О. Є. Лисенко // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* – К., 2002. – Вип. 6. – С. 6–9; *Лисенко О. Є.* До питання про зміст понять «війна», «воєнний», «військовий» / О. Є. Лисенко // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* – К., 2003. – Вип. 7, ч. 1. – С. 116–118; *Лисенко О. Є.* Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті / О. Є. Лисенко // *Укр. іст. журн.* – 2004. – № 5. – С. 13–16; *Лисенко О. Є.* Один народ – дві історії війни / О. Є. Лисенко // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* – К., 2004. – Вип. 8, ч. 1. – С. 3–8; *Лисенко О. Є.* Випробування: перевірка війною / О. Є. Лисенко, В. А. Гриневич // *Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах.* – К. : Наукова думка, 2004. – Т.2: Радянський проєкт для України. – С. 123–396; *Лисенко О. Є.* Дослідження історії Другої світової війни в сучасній Україні: Основні напрями і проблема наукового пошуку / О. Є. Лисенко // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* – К., 2005. – Вип. 9, ч. 1. – С. 90–98; *Лисенко О. Є.* Методологічні аспекти дослідження історії Другої світової війни / О. Є. Лисенко // *Черкащина в контексті історії України. Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини (до 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.).* – Черкаси, 2005. – С. 10–22; *Лисенко О. Є.* Підсумки Другої світової війни та Україна: методологічні завваги / О. Є. Лисенко // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* – К., 2006. – Вип. 10, ч. 1. – С. 7–13; *Лисенко О. Є.* Проблеми дослідження історії Другої світової війни: історіографічний ескіз / О. Є. Лисенко // *Велич подвигу народного. Збірка наукових статей міжнародної конференції, присвяченої 60-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні.* – О. : Одеський національний університет ім. І. І. Мечнікова, 2006. – С. 106–112; *Лисенко О.* Окупаційний режим на Україні у 1941–1943 рр.: адміністративний аспект / О. Лисенко, В. Нестеренко // *Архіви окупації. 1941–1944.* – К., 2006. – С. 762–769; *Лисенко О.* Соціальні аспекти окупації України: методологія проблеми / О. Лисенко // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* – К., 2007. – Вип. 11. – С. 3–9; *Лисенко О.* Деякі методологічні проблеми дослідження історії Другої світової війни / О. Лисенко // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* – К., 2009. – Вип. 12. – С. 7–18; *Лисенко О.Є.* Повсякденна історія війни: методологічні нотатки / О. Є. Лисенко // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей.* – К., 2010. – Вип. 13. – С. 8–22; *Лисенко О.* Історіюписання Другої світової війни як самостійна субдисципліна: проблеми методології та суспільної інституалізації / О. Лисенко // *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси : в 2 кн. / [редкол. : В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, О. Є. Лисенко (відп. ред.) та ін.]; НАН України. Ін-т історії України.* – К.: НВП «Наукова думка», НАН України, 2010. – Кн. перша. – С. 9–42; *Лисенко О. Є.* Україна по війні: підсумки та перспективи / О. Є. Лисенко // *Вісник Черкаського національного університету. Серія Історичні науки.* – Черкаси, 2011. – Вип. 202, ч. 1. – С. 3–8 та ін.;

Веденєв Д. В. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій / Д. В. Веденєв, О. Є. Лисенко // Укр. іст. журн. – 2010. – № 3. – С. 4–29; Литвин В. М. Україна в Другій світовій війні (1939–1945) / В. М. Литвин. – К. : Видавничий дім «Літ-terra», 2004. – 464 с.; Литвин В. Україна в роки окупації. Із циклу статей «Україна в Другій світовій війні» / В. Литвин // Історія в школах України. – 2005. – № 1. – С. 51–55; Литвин В. Історія України. Підручник / В. Литвин. – К. : НВП «Наук. думка» НАН України, 2008. – 815 с.; Рєєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О. П. Рєєнт // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3. – С. 23–27; Рєєнт О. П. Українське питання в період Першої та Другої світових воєн: спроба порівняльного аналізу / О. П. Рєєнт, О. Є. Лисенко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 2004. – Вип. 26. – С. 21–40; Рєєнт О. П. Криза сучасної історичної науки : методологічний та джерелознавчий аспекти / О. П. Рєєнт // Четвертий міжнародний конгрес українців, 26–29 серпня 1999 р., м. Одеса / Серія Історія. – Одеса–Київ–Львів, 1999. – Ч. II : ХХ століття. – С. 9–22; Смолій В. А. Українська історична наука на рубежі ХХ століття: проблема пошуку нових теоретичних та методологічних підходів / В. А. Смолій // Освіта України. – 1997. – № 27 (4 липня); Стецкевич В. В. Україна в початковий період війни: Історіографія проблеми в контексті сучасного розвитку історичної науки / В. В. Стецкевич. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1992. – 110 с.; Стецкевич В. В. Воєнно-мобілізаційна кампанія в Україні в перший період Великої Вітчизняної війни: Історіографія проблеми в контексті часу 40 – 90-х років : автореф. дис. ... д-ра іст. наук / В. В. Стецкевич. – Д., 1996. – 31 с.; Стецкевич В. Воєнна історіографія України / В. Стецкевич // Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 633–662; Стецкевич В. В. Історія України в роки війни 1941–1945 рр.: теоретичний контекст осмислення (деякі аспекти проблеми) / В. В. Стецкевич // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 25–31; Стецкевич В. В. Історіософські осягнення війни 1939–1945 рр. М. В. Ковален (Суб'єктивні роздуми, рефлексії та прикладні висновки) / В. В. Стецкевич // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8, ч. 1. – С. 8–25; Стецкевич В. В. Україна в роки навали 1941–1945 рр. Спроба аналізу сучасного історіописання окупаційної доби та актуалізації проблеми / В. В. Стецкевич // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9, ч. 1. – С. 172–194; Стецкевич В. В. Україна в 1941–1945 рр. у вимірах історичної антропології / В. В. Стецкевич // Безсмертя подвигу. Матеріали наукової конференції, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.). – К., 2006. – С. 26–36; Стецкевич В. В. Вітчизняне історіописання війни 1939–1945 рр. (деякі проблеми методології) / В. В. Стецкевич // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10, ч. 1. – С. 73–83; Стецкевич В. Українські землі під румунською окупацією 1941–1944 рр. у сучасному молдавсько-румунському дискурсі (короткий аналіз) / В. Стецкевич // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 176–189; Стецкевич В. В. Воєнно-мобілізаційна компанія в Україні у перший період війни (червень 1941 р. – липень 1942 р.): Історіографія проблеми : Монографія / В. В. Стецкевич. – Кривий Ріг : Видавничий центр КТУ, 2009. – 367 с.; Стецкевич В. Людність Наддніпрянщини в добу окупації: деякі аспекти буття і виживання / В. Стецкевич // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2010. – Вип. 13. – С. 125–136; Стецкевич В. В. Наддніпрянщина в початковий період війни: мобілізація сил на відсіч агресора / В. В. Стецкевич, Л. М. Стецкевич // Вісник Черкаського національного університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2011. – Вип. 202, ч. 2. – С. 118–124; Удод О. А. Деромантизація історії війни як методологічна проблема / О. А. Удод // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9, ч. 1. – С. 236–246; Удод О. Деромантизація історії світових воєн ХХ століття: методологічні аспекти / О. Удод // Історія в школах України. – 2005. – № 1. – С. 45–50; Удод О. Про так звану об'єктивність історичної науки / О. Удод // Борисфен. – 2000. – № 9. – С. 14–15; Удод О. А. Про деромантизацію історії як методологічну проблему / О. А. Удод // Історія: осягнення духовності. – К., 2001. – С. 70–74.

⁸⁰ Київський процес. Документи і матеріали / упоряд. Л. М. Авраменко. – К. : Либідь, 1995. – 208 с.; Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали / упоряд.: Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів та ін. – К. : Наук. думка, 1995. – Т. 1. (1939–1953). – 751 с.; Сергійчук В. ОУН/УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – К. : Дніпро, 1996. – 494 с.; Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – К. : Дніпро, 1998. – 944 с.; Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 2. Переселення поляків та українців 1944–1946 / гол. наук. ред. : Ю. І. Шаповал, Є. Тухольський ; редкол. : М. Вінярчик-Косаковська та ін. – Варшава; К. : «Ритм», 2000. – 1007 с.; Літопис УПА. Нова серія. Видання Головного Командування УПА. Т. 1. – К. ; Торонто : [б.в.], 1995. – 482 с.; Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали. – К. ; Торонто : [б. в.], 1999. – 724 с.; Літопис УПА. Нова серія. Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК компартії

України 1943–1959. – К. ; Торонто : [б. в.], 2001. – 652 с.; Літопис УПА. Нова серія. Т. 4, кн. 1-ша. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КГБ 1943–1959. – К. ; Торонто : [б. в.], 2002. – 598 с. та ін.

⁸¹ Косик В. [Документи] / В. Косик // Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик; пер. з франц. – Париж ; Нью-Йорк ; Л., 1993. – С. 464–628; Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. У 4 т. / упоряд. В. Косик. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; Львів. держ. ун-т ім. І.Франка; Ін-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М. Грушевського НАН України, 1997–2000. – Т. 1 (1939–1941), 1997. – 382 с.; Т. 2 (1941–1942), 1998. – 384 с.; Т. 3 (1942–1943), 1998. – 384 с.; Т. 4 (1944–1945), 2000. – 368 с.

⁸² Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах 1939–1945 рр. : Спроба сучасного концептуального бачення; Коваль М. В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії; Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)... та ін.

⁸³ Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – С. 290–291.

⁸⁴ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / гол. ред. кол. : голова І. О. Герасимов, заступ. голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко, відповід. секретар Р. Г. Вишневецький. – К. : Пошуково-видавниче агенство „Книга Пам'яті України”, 2000. – 944 с.

⁸⁵ Політична історія України. XX ст. У 6 т. / редкол. : І. Ф. Курас (голова) та ін. – К. : Генеза, 2002–2003. – Т. 4. Україна у Другій світовій війні, 1939–1945 / керівн. тому В. І. Кучер. – К. : Генеза, 2003. – 584 с.

⁸⁶ Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах / Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін. Відпов. редактор В. А. Смолій. Т. 2 : Радянський проект для України. – К. : Наук. думка, 2004. – 531 с.

⁸⁷ Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін. Редкол. В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – К. : Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.

⁸⁸ Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах / керівн. автор. колективу С. В. Кульчицький, автор. колектив: О. В. Андрощук, В. К. Баран, В. М. Веселова [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 655 с.

⁸⁹ Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси : в 2 кн. / [редкол. : В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, О. Є. Лисенко (відп. ред.) та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка», НАН України, 2010. – Кн. перша. – 735 с.; 2011. – Кн. друга. – 943 с.

⁹⁰ Цит за: Україна в Другій світовій війні : погляд з XXI століття. – Кн. перша. – С. 6.

⁹¹ Кучер В. І. Україна 1941–1944 : трагедія народу за фасадом Священної війни : Монографія / В. І. Кучер, О. В. Потильчак. – К. : Біла Церква ; ТОВ «Білоцерківдрук», 2011. – 368 с.

⁹² Литвин В. М. Україна в Другій світовій війні (1939–1945)...

⁹³ Власенко С. І. Стан сільського господарства на території військової зони України в роки німецько-фашистської окупації (на матеріалах Сумської області) / С. І. Власенко // Сумська старовина. – 2004. – № XIII–XIV. – С. 242–247 ; Власенко С. І. Реформування німецькими окупантами аграрного сектору економіки України (на матеріалах військової зони України) / С. І. Власенко // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9, ч. 2. – С. 163–179; Власенко С. І. Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України (1941–1943 рр.) : дис. ... канд. іст. наук / С. І. Власенко ; Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2007. – 297 с.; Власенко В. В. Політика німецької влади в економічній і соціальній сферах у генеральному окрузі «Житомир» (кінець 1941 – початок 1944 рр.) / В. В. Власенко // Вісник Черкаського національного університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2011. – Вип. 202, ч. 2. – С. 61–69; Нестеренко В. А. Аграрні перетворення окупаційних властей у військовій зоні України, 1941–1943 рр. / В. А. Нестеренко // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8, ч. 1. – С. 279–298; Нестеренко В. А. Окупаційний режим в військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти) : дис. ... канд. іст. наук / В. А. Нестеренко. – К., 2005. – 307 с.; Науменко В. Зона військової адміністрації 1941–1943 рр. : основні напрями окупаційної економічної і соціальної політики / В. Науменко, В. Нестеренко // Україна в Другій світовій війні : погляд з XXI ст. – Кн. перша. – С. 368–391; Глушенок Н. М. Податкова політика німецької влади на окупованій території Півдня України у 1941–1943 рр. / Н. М. Глушенок // Наукові праці : Науково-методичний журнал. Т. 32. Вип. 19. Історичні науки / МДГУ ім. П. Могили. – Миколаїв, 2004. – С. 53–57; Глушенок Н. М. Аграрна політика Німеччини в рейхскомісаріаті „Україна” 1941–1944 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Н. М. Глушенок. – К., 2005. – 18 с.; Боляновський А. В. Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського „нового порядку” в Європі у 1941–1944 роках : дис. ... канд. іст. наук / А. Боляновський ; Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 1999. – 250 с.; Лавришук В. І. До питання про аграрну політику фашистів в західних областях України / В. І. Лавришук // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 132–135; Кучер В. Окупаційний режим в дистрикті «Галичина» / В. Кучер, Г. Стефанюк // Україна в Другій світовій війні : погляд з XXI ст. – Кн. перша. – С. 392–412;

Михненко А. М. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945) / А. М. Михненко. – Донецьк : Юго-Восток, 2000. – 152 с.; Слободянюк М. Селяни України під нацистським окупаційним режимом 1941–1944 рр. (на матеріалах південних областей) / М. Слободянюк // Київська старовина. – 2000. – № 2. – С. 44–57; Стецкевич В. Українські землі під румунською окупацією 1941–1944 рр. у сучасному молдавсько-румунському дискурсі (короткий аналіз). – С. 176–189; Тарнавський І. С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941–1943 рр.) : дис. ... канд. іст. наук / І. С. Тарнавський ; Донецький національний університет. – Донецьк, 1999. – 223 с.; Зінько Ю. Сільське господарство Вінниччини в період німецької окупації (1941–1944) / Ю. Зінько // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип. 1. Серія: Історія : Зб. наук. праць. – Вінниця, 1999. – С. 122–124; Ніколаєць Ю. О. Земельна реформа в Україні в умовах окупаційного режиму 1941–1944 рр. / Ю. О. Ніколаєць // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 2004. – Вип. 26. – С. 216–229 та ін.

⁹⁴ Потильчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівської Німеччиною у роки окупації : дис. ... канд. іст. наук / О. В. Потильчак ; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – К., 1999. – 207 с.; Потильчак О. Система примусової праці цивільного населення України в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) / О. Потильчак // Альманах «Молода нація». – 1996. – № 4. – С. 186–209; Потильчак О. Трудова експлуатація українського селянства у роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) / О. Потильчак // Український селянин: Зб. наук. статей. – Черкаси, 2002. – Вип. 5. – С. 141–144; Потильчак О. Трудові ресурси цивільного населення України і система примусової праці в часи німецької окупації / О. Потильчак // Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ ст. – Кн. друга. – С. 92 – 126 та ін.

⁹⁵ Перехрест О. Г. Системи оподаткування та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції як форми економічного пограбування селянства України за нацистської окупації (1941–1944 рр.) / О. Г. Перехрест // Український селянин: Зб. наук. статей – Черкаси, 2003. – Вип. 7. – С. 154–158; Перехрест О. Г. До питання про збитки, заподіяні сільському господарству України в роки Великої Вітчизняної війни / О. Г. Перехрест // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 7, ч. 2. – С. 199–208; Перехрест О. Г. Організація нацистськими окупантами сільськогосподарського виробництва на території України в 1941 – на початку 1942 рр. / О. Г. Перехрест // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2004. – Вип. 61. – С. 150–157; Перехрест О. Г. Збитки, заподіяні тваринницькій галузі сільського господарства України в роки Великої Вітчизняної війни / О. Г. Перехрест // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8, ч. 2. – С. 264–274; Перехрест О. Аграрний аспект колонізаційної політики нацистських окупантів в Україні / О. Перехрест // Соборність України: історична спадщина і виклики часу. Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 3. – С. 161–168; Перехрест О. Г. Заготівельна діяльність Центрального торгового товариства «Ост» в українському селі періоду нацистської окупації (1941–1944 рр.) / О. Г. Перехрест // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2005. – Вип. 66. – С. 124–132; Перехрест О. Г. Застосування нацистськими окупантами тактики „випаленої землі” в українському селі в період відступу з України / О. Г. Перехрест // Український селянин: зб. наук. статей. – Черкаси, 2005. – Вип. 9. – С. 211–214; Перехрест О. Г. Наслідки нацистської окупації українського села в період німецько-радянської війни 1941–1945 рр. / О. Г. Перехрест // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. – Донецьк, 2005. – № 1 (23). – С. 251–262; Перехрест О. Г. Використання нацистськими окупантами сільськогосподарського потенціалу України для забезпечення потреб Вермахту і Рейху в період Великої Вітчизняної війни, 1941–1945 рр. / О. Г. Перехрест // Велич подвигу народного. ... – С. 145–154; Перехрест О. Г. Організація нацистськими окупантами виробництва сільськогосподарської продукції на території України в 1941–1942 рр. : плани та результати / О. Г. Перехрест // Безсмертя подвигу. Матеріали наукової конференції, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.). – К. : Видавничо-поліграфічний центр при МВС України, 2006. – С. 55–74; Перехрест О. Г. Форми економічного пограбування селянства України за нацистської окупації (1941–1944 рр.) / О. Г. Перехрест // Україна соборна: Збірник наукових статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 1. – С. 325–339; Перехрест О. Г. Сільськогосподарський потенціал України в геополітичних планах нацистської Німеччини / О. Г. Перехрест // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2005. – Вип. 50. – С. 84–88; Перехрест О. Г. Сільськогосподарський потенціал України в геополітичних та воєнних планах нацистської Німеччини / О. Г. Перехрест // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2010. – Вип. 13. – С. 170–174; Перехрест О. Г. Сільське господарство України в період нацистської окупації / О. Г. Перехрест // Перехрест О. Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). Наукове видання. Серія «Україна. Друга світова війна, 1939–1945» / О. Г. Перехрест. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2010. – 150 с.; Перехрест О. Г. Сільське господарство України в період нацистської окупації / О. Г. Перехрест // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. – Кн. перша. – С. 475–511.

⁹⁶ *Щетніков В. П.* Економічна складова стосунків адміністрацій окупаційних зон в Україні (1941–1942 рр.) / В. П. Щетніков // *Соборність України : Збірник наукових статей.* – К., 2006. – Вип. 4, т. 1. – С. 256–262; *Щетніков В. П.* Сільське господарство в Трансністрії (1941–1944 рр.): історіографія та джерельна база проблеми / В. П. Щетніков // *Український селянин: зб. наук. статей.* – Черкаси, 2006. – Вип. 10, ч. 1. – С. 76–80; *Щетніков В. П.* Спроба компаративного аналізу економічних заходів окупаційної влади на Півдні України в 1941–1944 рр. (на основі архівних джерел) / В. П. Щетніков // *Велич подвигу народного. ...* – С. 212–216; *Щетніков В. П.* Трансністрія: політика окупантів в аграрній сфері (1941–1944 рр.) – пошуки концептуального забезпечення / В. П. Щетніков // *Вісник Черкаського національного університету. Серія Історичні науки.* – Черкаси, 2011. – Вип. 202, ч. 1.– С. 38–46; *Офіциньський Р.* Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини / Р. Офіциньський. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1997. – 244 с.; *Вінцовський Т.* Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія» / Т. Вінцовський, Т. Кязимова, М. Михайлуца, В. Щетніков // *Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ ст.* – Кн. перша. – С. 413–445; *Зінченко А.* Румунський окупаційний режим у Подністров'ї в роки Другої світової війни / А. Зінченко // *Київська старовина.* – 2000. – № 2. – С. 116–134; *Хаджирадева В. П.* Бессарабія напередодні та в роки Другої світової війни : дис. ... канд. іст. наук / В. П. Хаджирадева; Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 210 с.; *Хаджирадева В. П.* Соціально-економічна політика фашистського окупаційного режиму І. Антонеску в Бессарабії (1941–1944) / В. П. Хаджирадева // *Науковий вісник : зб. наук. праць / Одеський національний університет ім. І. І. Мечнікова.* – О., 2009. – Вип. 21. – С. 244–252; *Никольча І. Я.* Румунський окупаційний режим в Трансністрії (обзор источников) / І. Я. Никольча // *Записки исторического факультета Одесского государственного университета.* – Одесса, 1997. – Вип. 5. – С. 182–187; *Стецькевич В.* Українські землі під румунською окупацією 1941–1944 рр. у сучасному молдавсько-румунському дискурсі (короткий аналіз)... – С. 176–189.

⁹⁷ *Коваль М. В.* «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна / М. В. Коваль // *Політика і час.* – 1998. – № 9. – С. 74–82; № 10. – С. 68–76; *Коваль М. В.* Остарбайтери України: раби Гітлера, ізгої Сталіна // *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.).* – С. 170–196; *Коваль М. В.* Гірка доля українських «остарбайтерів» // *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945.* – С. 212–219; *Лисенко О. Є.* Проблема остарбайтерів як предмет соціальної історії / О. Є. Лисенко // «... То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів. – К., 2006. – С. ; *Кучер В. І.* Східні робітники: трудовий ресурс новітньої імперії; Остарбайтери в Третьому райху / В. І. Кучер, О. В. Потильчак // *Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни.* – С. 231–260; *Потильчак О. В.* Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації : дис. ... канд. іст. наук ...; *Потильчак О. В.* Трудові ресурси радянських військовополонених та „остарбайтерів” з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни / О. В. Потильчак. – К. : Міжнародна Фінансова агенція, 1998. – 49 с.; *Пастушенко Т.* Використання праці українських примусових робітників у Третьому рейху / Т. Пастушенко // *Архіви окупації. 1941–1944.* – К., 2006. – С. 854–860; *Пастушенко Т. В.* Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини) : дис. ... канд. іст. наук / Т. В. Пастушенко; Ін-т України НАН України. – К., 2007. – 235 с.; *Месяков А. В.* Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр. : дис. ... канд. іст. наук / Месяков А. В. ; Харківський національний університет ім. В. Каразіна. – Х., 2002. – 205 с.; *Гальчак С. Д.* „Остарбайтери” з Поділля (1942–1947 рр.) : дис. ... канд. іст. наук / С. Гальчак ; Харківський національний університет ім. В. Каразіна. – К., 2003. – 211 с.; *Гальчак С. Д.* „Східні робітники” з Поділля у третьому рейху. Депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С. Д. Гальчак. – Вінниця : „Книга – Вега ВАТ „Віноблдрукарня”, 2003. – 344 с.; *Гальчак С. Д.* На узбіччі суспільства. Доля українських остарбайтерів (Поділля, 1942–2007 рр.). – Вінниця : Меркьюри-Поділля, 2009. – 768 с.; *Гальчак С. Д.* Украинские остарбайтеры Подольского региона (Вторая мировая война, послевоенный период). – Вінниця : Меркьюри-Подолье, 2009. – 544 с.; *Гальчак С.* Українські робітники нацистської Німеччини : вербування, примусова праця, репатріація / С. Гальчак, Т. Пастушенко, М. Шевченко // *Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ ст.* – Кн. друга. – С. 44–91; *Андрійв Е. П.* Мобілізація трудового населення Галичини нацистською Німеччиною (1941–1944) / Е. П. Андрійв : автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2010. – 16 с.; *Буцько О. В.* Репатріація українських громадян 1944–1946 рр. / О. В. Буцько // *Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* – К., 1997. – Вип. 1. – С. 143–158; *Буцько О. В.* В неоплатному долгу: к вопросу о компенсации труда рабов Третього рейха / О. В. Буцько // *Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* – К., 2000. – Вип. 4. – С. 90–95; *Лапан Т. Д.* Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту в неволі : дис. ... канд. іст. наук / Т. Д. Лапан; Львівський національний університет ім. І. Франка. – Л., 2005. – 185 с.; *Гринченко Г. Г.* „Остарбайтеры” третього рейха – стратегія виживання / Г. Г. Гринченко // *Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* – К., 2003. – Вип. 7, ч. 1. – С. 219–226; *Гринченко Г.* Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в

політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни» / Г. Грінченко. – Х. : НТМТ, 2010. – 336 с.; *Перехрест О. Г.* Заходи нацистських окупантів по вивезенню сільського населення України на роботу до Німеччини та протидія їм / О. Г. Перехрест // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* – К., 2006. – Вип. 10, ч. 1. – С. 441–451; *Довгополий Д.* Українці на примусових роботах в Третьюму рейху / Д. Довгополий // *Всесвіт.* – 2001. – № 3–4. – С. 101 – 103; *Бака М.* Полтавські «остарбайтери» у фашистській Німеччині / М. Бака // *Історія України.* Маловідомі імена, події, факти: збірник статей. Вип. 15. – К., Донецьк, 2011. – С. 185–190; *Тарнавський І. С.* Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941–1943 рр.) : дис. ... канд. іст. наук. / І. С. Тарнавський ; Донецький національний університет. – Донецьк, 1999. – 223 с.; *Тарнавський І.* Депортація місцевого населення Донбасу до Німеччини у 1941 – 1943 роках // *Придніпровський науковий вісник.* – 1998. – № 111. – С. 86–94 та ін.

⁹⁸ *Лисенко О. Є.* Соціальні аспекти окупації України : методологічні проблеми. – С. 4.

⁹⁹ *Лисенко О. Є.* Випробування: перевірка війною. – С. 186–197; *Гриневич В. А.* Напад Німеччини на СРСР і криза лояльності щодо сталінського режиму в Україні / В. А. Гриневич // *Політична історія України ХХ століття...* – Т. 4. – Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – С. 131–145; *Боляновський А.* Взаємини українського населення з німецькою окупаційною адміністрацією в Україні у 1941–1944 рр. : спроба концептуального осмислення / А. Боляновський // *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені І. Франка* : Зб. наук. праць. – Л., 2000. – Вип. 3; *Гриневич В. А.* Напад Німеччини на СРСР і криза лояльності сталінському режиму в Україні / В. А. Гриневич // *Сторінки воєнної історії України* : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7, ч. П. – С. 100–115; *Гриневич В. А.* Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр.) / В. А. Гриневич / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К., 2007. – 520 с.; *Зарубинський О. О.* Західна опінія про політичні настрої населення окупованої України на початку радянсько-німецького протистояння 1941–1945 рр. / О. О. Зарубинський // *Матеріали міжнародної наукової конференції «50-річчя Перемоги над фашизмом», 4–5 травня 1995 р. / УДПУ ім. М. П. Драгоманова; відп. за вип. П. Чернега; ред. Н. Ю. Виговський.* – К., 1995. – С. 132–137; *Коваль М. В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах. – С. 247–255; *Кучер В.* Україна 1941–1944 : трагедія народу за фасадом Священної війни. – С. 233–235, 300–330; *Михайлюк М.* Німецька пропаганда в Україні / М. Михайлюк // *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.* – Кн. перша. – С. 644–658; *Николаєць Ю. О.* Морально-політичний стан населення і Червоної армії в перший період Великої Вітчизняної війни (на матеріалах України) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Ю. О. Николаєць. – К., 1998. – 20 с.; *Николаєць Ю. О.* Цивільне населення України на початку війни з німецько-фашистськими загарбниками / Ю. А. Николаєць. – К. : ТОВ „Міжнародна фінансова агенція”, 1998. – 36 с.; *Николаєць Ю. О.* Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.) / Ю. А. Николаєць. – Вінниця : Тезис, 1999. – 62 с.; *Салата О. О.* Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації / червень 1941 – 1944 рр. / О. О. Салата. Монографія. – Донецьк : Норд-Пресс, 2010. – 362 с.; *Скоробагатов А. В.* Чи очікували в Україні на німців-визволителів у 1941 р. / А. В. Скоробагатов // *Сторінки воєнної історії України* : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7, ч. 1. – С. 234–243; *Шайкан В. О.* Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939 – 1945 рр. / В. О. Шайкан. – Кривий Ріг : Діоніс (ФОП Чернявський Д. О.). – 2010. – 436 с.; *Яшан О. О.* Ставлення селян України до приходу німецько-фашистських військ та окупаційного режиму / О. О. Яшан // *Український селянин* : Зб. наук. праць / НАН України. Ін-т історії України. – Черкаси, 2006. – Вип. 10. – С. 171–173; *Яшан О. О.* Настрої українського селянства в початковий період Великої Вітчизняної війни (1941–1942 рр.) / О. О. Яшан // *Наукові праці : Науково-методичний журнал.* – Т. 74. – Вип. 61. Історичні науки. – Миколаїв, 2007. – С. 53–56; *Яшан О. О.* Морально-психологічний стан населення України в умовах окупації (1941–1944 рр.). На матеріалах Центральної України : автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. О. Яшан ; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2010. – 20 с.; *Яшан О. О.* Зміни настроїв українського населення щодо економічної співпраці з окупаційною владою на початковому етапі Великої Вітчизняної війни (літо 1941 – весна 1942 рр.) / О. О. Яшан // *Історичні записки : Збірник наукових праць.* Вип. 11. – Луганськ : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. – С. 193–203; *Яшан О. О.* Вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України / О. О. Яшан // *Матеріали 2-ої Всеукраїнської конференції «Друга світова війна і доля народів України», м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р. / Відп. ред. В. Р. Нахманович.* – К. : Зовнішторгвидав, 2007. – С. 58–65.

¹⁰⁰ *Коваль М. В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – С. 147; 247–255; *Кульчицький С.* «Колабораціонізм» ОУН–УПА : державної зради не було / С. Кульчицький // *Україна молода.* – 1999. – 8 грудня; *Стецькевич В. В.* Україна в роки навали 1941–1945 рр. Спроба аналізу сучасного історіописання окупаційної доби та актуалізації проблеми. – С. 172–194; *Кучер В. І.* Україна 1941–1944 : трагедія народу за фасадом Священної війни. – С. 176–209; *Потільчак О. В.* Економічний

колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944) : причини і прояви / О. В. Потильчак. – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1997. – 29 с.; *Вронська Т.* Феномен „пособництва”: до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у період Великої Вітчизняної війни / Т. Вронська // *Сторінки воєнної історії України* : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 88–97; *Дерейко І.* Збройний формування німецької поліції безпеки та СД з місцевого населення у райхскомісаріаті «Україна» 1941–1945 рр. / І. Дерейко // *Сторінки воєнної історії України* : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – 2009. – Вип. 12. – С. 177–184; *Дерейко І.* Архівно-слідчі справи як джерельна база дослідження особистісного виміру проявів збройного колабораціонізму в райхскомісаріаті «Україна» / І. Дерейко // *Сторінки воєнної історії України* : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – 2010. – Вип. 13. – С. 33–39; *Дерейко І.* Українські військові формування у складі армії та поліції нацистської Німеччини / І. Дерейко // *Україна в Другій світовій війні* : погляд з ХХ ст. – Кн. друга. – С. 430–479; *Омельчук Д. В.* Колабораціонізм в Україні (1941–1944 рр.) / Д. В. Омельчук // *Матеріали міжнародної наукової конференції „50 річчя перемоги над фашизмом : наслідки та уроки”*. 4–5 травня 1995 р. – К., 1995. – С. 186–188; *Шайкан В. О.* Колабораціонізм та його зміст / В. О. Шайкан // *Сторінки воєнної історії України* : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 226–230; *Шайкан В. О.* Злочинна діяльність українських колаборантів у роки Другої світової війни / В. О. Шайкан // *Сторінки воєнної історії України* : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7, ч. 1. – С. 263–271; *Шайкан В. О.* Колабораціонізм в аграрній сфері на території рейхскомісаріату „Україна” та військової зони / В. О. Шайкан // *Український селянин* : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Черкаси, 2005. – Вип. 9. – С. 219–221; *Шайкан В. О.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату „Україна” і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія. / В. О. Шайкан. – Кривий Ріг : Мінерал, 2005. – 451 с.; *Шайкан В.* Ідеологічне підрунтя колабораціонізму в Україні в роки фашистської окупації / В. Шайкан, В. Шайкан // *Архіви окупації. 1941–1944.* – К., 2006. – С. 849–853; *Шайкан В. О.* Колабораціонізм в Україні в роки Другої світової війни: характерні риси та особливості / В. О. Шайкан // *Сторінки воєнної історії України* : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10, ч. 1. – С. 484–494; *Шайкан Валер.* Ідеологічна боротьба в Україні в роки Другої світової війни / Валер. Шайкан, Вален. Шайкан // *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття.* – Кн. перша. – С. 659–681 та ін.

¹⁰¹ *Стецкевич В. В.* Україна в роки навали 1941–1945 рр. Спроба аналізу сучасного історіописання окупаційної доби та актуалізації проблеми. – С. 188–189.

¹⁰² Там само. – С. 189.

¹⁰³ Там само. – С. 190.

¹⁰⁴ *Кучер В. І.* Україна 1941–1944 : трагедія народу за фасадом Священної війни. – С. 182.

¹⁰⁵ Там само. – С. 183, 186–187.

¹⁰⁶ *Нагайко Т.* Побутовий аспект вітчизняної історії ХХ століття : проблеми та перспективи розвитку на сучасному етапі / Т. Нагайко // *Наукові записки з української історії* : Зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – Вип. 15. – С. 196–200; *Нагайко Т.* Вивчення побутового аспекту життя сільського населення України періоду Другої світової війни засобами «усної історії» / Т. Нагайко // *Український історичний збірник.* – К., 2004. – Вип. 6. – С. 368–376; *Нагайко Т.* Сільське житлове будівництво та житлові умови сільського населення України у період 1943–1945 рр. / Т. Нагайко // *Український історичний збірник.* – К., 2004. – Вип. 7. – С. 353–370; *Нагайко Т.* Діяльність сільських лікарських установ в Україні (1939–1941) / Т. Нагайко // *Сторінки воєнної історії України* : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9, ч. 1. – С. 358–373; *Нагайко Т.* Побутовий аспект життя сільського населення України періоду Великої Вітчизняної війни (історіографія питання) / Т. Нагайко // *Часопис української історії* : Зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 2. – С. 86–90; *Нагайко Т.* Економічна політика фашистської Німеччини та її вплив на матеріальне становище селянства України / Т. Нагайко // *Національні рухи опору в східній і центральній Європі кінця 1930-х – середини 1950-х років* : Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. – К., 2005. – С. 34–38; *Нагайко Т.* Життя селян на окупованій території України в роки Другої світової війни (За матеріалами центральних областей) / Т. Нагайко // *Сторінки воєнної історії України* : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 148–165; *Нагайко Т. Ю.* Матеріально-побутові умови сільської інтелігенції в Україні у післяокупаційний період. 1943–1945 рр. // *Соборність України* : Збірник наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 4, т. 1. – С. 66–72; *Перехрест І. В.* Санітарно-епідемічний стан в сільській місцевості України та заходи щодо його покращення в перші повоєнні роки (1943–1945 рр.) / І. В. Перехрест // *Український селянин* : Зб. наук. статей – Черкаси, 2005. – Вип. 9. – С. 221–224; *Перехрест О. Г.* Життя українського селянства в роки нацистської окупації 1941–1944 рр. / О. Г. Перехрест // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.* Вип. 9. Серія : Історія : Збірник наукових праць. – Вінниця, 2005. – С. 163–172; *Перехрест О. Г.* Нищення житла в українському селі в період німецько-радянської війни 1941–1945 рр. /

О. Г. Перехрест // *Сторінки воєнної історії України* : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9, ч. 3. – С. 137–156; *Перехрест О. Г.* Руйнування житлового фонду і мережі комунальних об'єктів у населених пунктах України в роки Великої Вітчизняної війни / О. Г. Перехрест, І. В. Перехрест // *Вісник Черкаського національного університету. Серія Історичні науки.* – Черкаси, 2011. – Вип. 202, ч. 2. – С. 56–60; *Ревегук В.* Господарське життя і матеріальне становище полтавців в умовах німецько-фашистської окупації (1941–1943 рр.) / В. Ревегук // *Архівний збірник на посягтя 100-річчя Полтавської вченої комісії.* „Архіви. Документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи (1903–2003)” : матеріали наукової конференції. – Полтава, 2003. – С. 193–202; *Рибак І. В.* Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991 рр.) : Наукове видання / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – 304 с.; *Стецькевич В.* Людність Наддніпрянщини в добу окупації: деякі аспекти буття і виживання. – С. 125–136; *Терещенко Т. В.* До питання про медичне обслуговування сільського населення Центральної України в період відбудови народного господарства (1943–1950 рр.) / Т. В. Терещенко, І. В. Перехрест // *Сторінки воєнної історії України* : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 231–240; *Терещенко Т. В.* До питання про медичне обслуговування сільського населення Центральної України у початковий період відбудови народного господарства (1943–1945 рр.) / Т. В. Терещенко // *Знаки питання в історії України : українська історія у європейському контексті* : Зб. матеріалів II Міжнар. конф. – Ніжин, 2005. – С. 136–138; *Терещенко Т. В.* Соціально-побутова сфера села центральних областей України в період відбудови (1943–1950 рр.) : дис. ... канд. іст. наук / Т. В. Терещенко ; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2007. – 249 с.; *Терещенко Т.* До питання про відновлення житлового фонду у селах Центральної України / Т. Терещенко // *Соборність України: історична спадщина і виклики часу. Збірник наукових статей / НАН України, Ін-т історії України.* – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 3. – С. 445–452; *Яшан О. О.* Повсякденне життя селян під час окупації 1941–1944 рр. (на матеріалах Центрального регіону України) / О. О. Яшан // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Історія.* – Тернопіль, 2009. – Вип. 2. – С. 173–176 та ін.

¹⁰⁷ *Коваль М. В.* Підпільно-партизанський «другий фронт» / М. В. Коваль // *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)*. – С. 256–271; *Чайковський А. С.* Нескорені : партизанський рух і підпілля. Народні месники / А. С. Чайковський // *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945.* – С. 220–230; 372–394; *Чайковський А. С.* Невідома війна: Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика / А. С. Чайковський. – К.: Україна, 1994. – 225 с.; *Чайковський А. С.* Партизанський і підпільний рух в Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944) (Історико-правовий аспект) / А. С. Чайковський // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України.* – К., 2004. – Вип. 8, ч. 2. – С. 16–24; *Лисенко О.* Деякі методологічні проблеми дослідження історії Другої світової війни. – С. 7–18; *Кучер В. І.* Радянські партизани / В. І. Кучер // *Політична історія України. XX століття. У 6-ти т.* – Т. 4. – С. 371–412; *Кентій А. В.* Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944) / А. В. Кентій, В. С. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 408 с.; *Кентій А. В.* Партизанський рух 1941–1944 рр. в Україні / А. В. Кентій, В. С. Лозицький // *Укр. іст. журн.* – 2005. – № 3. – С. 3–16; *Кентій А. В.* Радянський рух Опору на окупованій території України / А. В. Кентій, В. С. Лозицький, М. А. Слободянюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 98 с.; *Кентій А. В.* Боротьба в тилу нацистських окупантів в Україні / А. В. Кентій, В. С. Лозицький // *Україна в Другій світовій війні : погляд з XXI ст.* – Кн. перша. – С. 512–541; *Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.)* : Наук.-довід. вид. / авт.-упоряд. : О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін. ; редкол. : В. А. Смолій та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 319 с.; *Слободянюк М.* Український рух опору проти нацистського окупаційного режиму в 1941–1944 рр. / М. Слободянюк // *Борисфен.* – 2001. – № 6. – С. 1–5; *Слободянюк М. А.* Антифашистський рух Опору в Південній Україні (1941–1944 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук М. А. Слободянюк. – Д., 2002. – 20 с.; *Слободянюк М.* Радянське антифашистське підпілля / М. Слободянюк // *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.* – Кн. перша. – С. 542–566; *Бровар О. В.* Антифашистська боротьба населення сільських районів Донбасу проти окупаційного режиму в роки Великої Вітчизняної війни (листопад 1941 – вересень 1943 рр.) / О. В. Бровар // *Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал.* – Донецьк, 2005. – № 1 (23). – С. 45–50; *Шитюк М.* Партизанський і підпільний рух на території Миколаївщини (1941–1944 рр.) / М. Шитюк. – Миколаїв : [б.в.], 1996. – 71 с.; *Горбуров Є. Г.* Рух Опору і націоналістичне підпілля на Півдні України в роки Великої Вітчизняної війни / Є. Г. Горбуров. – Київ : Геліон, 2002. – 246 с.; *Горбуров Є. Г.* Рух Опору і націоналістичне підпілля на Півдні України та в Криму в період окупації (1941–1944) рр. / Є. Г. Горбуров ; НАН України. Ін-т історії України : дис. ... канд. іст. наук. – Миколаївський державний університет, 2003. – 232 с.; *Перехрест О. Г.* Українське селянство і радянські партизани у роки Великої Вітчизняної війни / О. Г. Перехрест // *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки.* – Вип. 77. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2005. – С. 44–55 та ін.

¹⁰⁸ Лисенко О. Є. Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна : проблема методології та суспільної інституалізації / О. Є. Лисенко // Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ ст. – Кн. перша. – С. 5.

¹⁰⁹ Стародубець Г. М. Селянство як соціальна база українського повстанського запілля (друга пол. 1943–1945 рр.) / Г. М. Стародубець // Український селянин : зб. наук. статей. – Черкаси, 2005. – Вип. 9. – С. 224–228; Стародубець Г. М. Українське повстанське запілля (друга пол. 1943 – поч. 1946 років) / Г. М. Стародубець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – 527 с.; Стародубець Г. М. Генеза українського повстанського запілля / Г. М. Стародубець. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – 464 с.

¹¹⁰ Льюшин І. І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни в світлі польських документів / І. І. Льюшин. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – 198 с.; Льюшин І. І. До питання про Волинську трагедію у 1943–1944 рр. / І. І. Льюшин // Укр. іст. журн. – 2003. – № 3. – С. 115–123; Льюшин І. Українці і поляки на територіях спільного проживання: політичне та військове протистояння / І. Льюшин // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. – Кн. перша. – С. 567–594 та ін.; Макаруч С. Нищення населення на Волині в часи війни (1941–1945) / С. Макаруч // Вісник Львівського університету. Серія : Історична. – Л., 1999. – Вип. 34. – С. 361–382; Макаруч С. Втрати населення на Волині у 1941–1947 рр. / С. Макаруч // Україна – Польща : важкі питання. – Т. 5. Матеріали 5-го міжнародного семінару істориків „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. – Луцьк, 27–29 квітня 1999 р. – Варшава : Tursa, 2001 / Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців у Польщі. – С. 249–270; Сливка Ю. Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни : витоки та наслідки / Ю. Ю. Сливка. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 52 с.; Сливка Ю. Ю. Західноукраїнське село в період німецько-радянської війни / Ю. Ю. Сливка // Історія українського селянства. – Т. 2. – С. 333–336 та ін.

¹¹¹ Вронська Т. В. Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в Західних областях України / Т. В. Вронська. – Х. : Право, 2008. – 263 с.; Вронська Т. В. Заручники тоталітарного режиму : репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.) / Т. В. Вронська. – К. : Ін-т історії України, 2009. – 487 с.; Вронська Т. В. Репресії проти родин «ворогів народу» в Україні : ідеологія та практика (1917–1953 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук / Т. В. Вронська ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2009. – 40 с.

¹¹² Коваль М. В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.) / М. В. Коваль, П. В. Медведок // Укр. іст. журн. – 1992. – № 5. – С. 15–22; Євтух В. Б. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки) / В. Б. Євтух, Б. В. Чирко. – К. : Інтел, 1994. – 182 с.; Бістрікер А. З. Фольксдойче України у планах і політиці НСДАП напередодні і в період Другої світової війни / А. З. Бістрікер // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 154–169; Іванов О. Ф. Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України / О. Ф. Іванов, І. О. Іваньков // Укр. іст. журн. – 2005. – № 3. – С. 83–95; Перехрест О. Аграрний аспект колонізаційної політики нацистських окупантів в Україні / О. Перехрест // Соборність України: історична спадщина і виклики часу. Збірник наукових статей / НАН України. Ін-т історії України. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 3. – С. 161–168; Айсфельд А. Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки / О. Айсфельд, В. Мартиненко // Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ ст. – Кн. перша. – С. 595–643.

¹¹³ Бистра М. О. Стан освіти на Луганщині в період фашистської окупації / О. М. Бистра // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. – Донецьк, 2005. – № 1 (23). – С. 115–124; Бистра М. Освіта в Донбасі під час фашистської окупації / М. Бистра // Велич подвигу народного. ... – С. 27–30; Добров П. В. Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни: монографія / П. В. Добров, М. О. Бистра. – Донецьк : Норд-Преса, 2006. – 273 с.; Гінда В. В. Освітні заклади Вінниччини в умовах фашистського „Нового порядку” 1941–1944 рр. / В. В. Гінда // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7, ч. 1. – С. 298–309; Гінда В. В. Проблеми шкільної освіти в окупаційний період 1941–1944 рр. (на матеріалах Житомирського генерального округу) / В. В. Гінда // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10, ч. 1. – С. 312–323; Гінда В. Відкриття шкіл та організація навчально-виховного процесу в генеральному окрузі „Житомир” (1941–1944 рр.) / В. Гінда // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 98–106; Гінда В. В. Освіта в роки німецької окупації у генеральному окрузі „Житомир” 1941–1944 рр. : дис. ... канд. іст. наук / В. В. Гінда ; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2007. – 223 с.; Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації / В. Гінда // Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ ст. – Кн. перша. – С. 697–732; Голиш Г. М. Становище неповнолітніх громадян України в період німецько-фашистської війни (1941–1945 рр.) : дис. ... канд. іст. наук / Г. М. Голиш ; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 242 с.; Голиш Г. М. Освітньо-виховна політика нацистів щодо неповнолітніх на окупованих територіях України в роки німецько-радянської війни / Г. М. Голиш // Вісник Черкаського

університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2005. – Вип. 50. – С. 88–95; *Голиш Г. М.* У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. / Г. М. Голиш. – Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – 324 с.; *Голиш Г.* Трагедія знівченого дитинства / Г. Голиш, Л. Голиш // Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ ст. – Кн. друга. – С. 127–174; *Зінько Ю. А.* Заклади культури та освіти Вінниччини в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.) / Ю. А. Зінько, П. С. Григорчук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 2004. – Вип. 26. – С. 236–245; *Зінько Ю. А.* Освітні заклади Вінниччини у роки німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.) / Ю. А. Зінько, В. В. Гінда // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 176–179; *Ленська В. В.* Фашистська шкільна політика на окупованій території України / В. В. Ленська // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 81–86; *Михненко А. М.* Вказ. праця; *Стефанюк Г.* Особливості німецької освітньої політики у Генеральній губернії та Райхскомісаріаті Україна в період Другої світової війни (1941–1944 рр.) / Г. Стефанюк // Україна соборна : зб. наук. статей. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. II. – С. 364–371; *Стефанюк Г. В.* Соціальний фактор в культурно-освітньому житті Галичини і Волині у період нацистського „нового порядку” (1941–1944 рр.) / Г. В. Стефанюк // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10, ч. 1. – С. 468–475; *Стефанюк Г.* Народна освіта Галичини в умовах німецького окупаційного режиму (1941–1944 рр.) / Г. Стефанюк // Україна і Польща в ХХ столітті: Проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць. – К. ; Краків, 2002. – С. 182–186; *Стефанюк Г.* Соціальна парадигма українського шкільництва в Галичині у роки німецької окупації (1941–1944 рр.) / Г. Стефанюк // Архіви окупації. 1941–1944. – К., 2006. – С. 811–817; *Тарнавський І. С.* Впровадження на Донеччині німецько-фашистської окупаційної політики у сфері освіти (1941–1943 рр.) / І. С. Тарнавський // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. – Донецьк, 2005. – № 1 (23). – С. 124–128; *Тарнавський І. С.* Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941–1943 рр.); *Шайкан В. О.* Український військовий колабораціонізм у роки Другої світової війни / В. О. Шайкан // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 8, ч. 1. – С. 268–278 та ін.

¹¹⁴ *Потильчак О. В.* Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941–1944) : політика і тактика агресора / О. В. Потильчак. – К. : ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 36 с.; *Потильчак О.* Німецька політика у середовищі підготовки спеціалістів із середньою та спеціальною вищою освітою в Україні (1941–1944 рр.) / О. Потильчак // Архіви окупації. 1941–1944. – К., 2006. – С. 782–790; *Гончаренко О. М.* Сільськогосподарська освіта в рейхскомісаріаті „Україна” : до питання про відновлення діяльності навчальних закладів та спроби підготовки кваліфікованих фахівців (1941–1944 рр.) / О. М. Гончаренко // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2008. – Вип. 11. – С. 154–157; *Добров П. В.* Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни. – 273 с.; *Бистра М. О.* Вища освіта на території Східної України в реаліях нацистського «нового порядку» (на матеріалах Ворошиловградської, Сталінської та Харківської областей) // Вісник Черкаського національного університету. Серія Історичні науки. – Вип. 202. – ч. 2. – Черкаси, 2011. – С. 78–84; *Нестеренко В. А.* Професійна освіта у військовій зоні України у 1941–1943 рр. / В. А. Нестеренко // Сумська старовина. – 2002. – № 10. – С. 102–110. та ін.

¹¹⁵ *Добров П. В.* Стан медичного забезпечення Східної України в період німецько-фашистської окупації / П. В. Добров, О. Ю. Латиш // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. – Донецьк, 2002. – № 1 (9). – С. 129–136; *Перехрест І. В.* Медико-санітарні наслідки Великої Вітчизняної війни для населення України та їх ліквідація у період відбудови (1943–1950 рр.) : дис. ... канд. іст. наук / І. В. Перехрест ; Донецький національний університет. – Донецьк, 2007. – 291 с.; *Перехрест О. Г.* Наслідки нацистської окупації для медичної сфери села / О. Г. Перехрест // Український селянин: Зб. наук. статей. – Черкаси, 2008. – Вип. 11. – С. 331–335; *Фомін А. В.* Установи охорони здоров'я Луганщини в роки нацистської окупації (1942–1943) / А. В. Фомін // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. – Донецьк, 2005. – № 1.– С. 96–100.

¹¹⁶ *Лисенко О. Є.* До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни / О. Є. Лисенко // Укр. іст. журн. – 1995. – № 3. – С. 73–81; *Лысенко А. Е.* Религия и церковь на Украине накануне и в годы Великой Отечественной войны / А. Е. Лысенко // Вопросы истории. – 1998. – № 4. – С. ; *Лисенко О. Є.* Церковне життя в Україні. 1943–1946 / О. Є. Лисенко. – К. : Вид-во Ін-т історії України НАНУ, 1998. – 404 с.; *Лисенко О. Є.* Релігійна ситуація на Україні в 1941–1946 рр. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук / О. Є. Лисенко ; НАН України, Ін-т історії України. – К., 1999. – 35 с.; *Волошин Ю. В.* Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) / Ю. В. Волошин. – Полтава : [б.в.], 1997. – 126 с.; *Гордієнко В. В.* Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні / В. В. Гордієнко // Укр. іст. журн. – 1998. – № 3. – С. 107–119; *Гордієнко В. В.* Українське селянство і відродження Православної церкви у перші роки нацистської окупації / В. В. Гордієнко // Український селянин: Зб. наук. статей. – Черкаси, 2006. – Вип. 10, ч. 1. – С. 173–176; *Михайлуца М.* Релігійна ситуація в Трансністрії (1941–1944 рр.) / М. Михайлуца // Архіви окупації. 1941–1944. – К., 2006. – С. 833–839; *Михайлуца М. І.* Релігійна політика румунської окупаційної влади в південній

Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930-х – 1944 рр.) / М. І. Михайлуца. – Одеса : Вид-во «Ортімум», 2006. – 237 с.; *Поїздник І.* Окупаційна влада як чинник міжконфесійних відносин на Галичині в 1941–1944 рр. / І. Поїздник // Архіви окупації. 1941–1944. – К., 2006. – С. 817–823; *Тригуб О. П.* Патріотична діяльність православної церкви на півдні України (1941–1945 рр.) / О. П. Тригуб // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. – Донецьк, 2005. – № 1 (23). – С. 133–141; *Лисенко О.* Релігійне життя в Україні (1941–1945 рр.) / О. Лисенко, М. Михайлуца, І. Поїздник // Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ ст. – Кн. друга. – С. 177 – 230.

¹¹⁷ Історія українського селянства. – Т. 2. – С. 273–285; *Перехрест О. Г.* Функціонування аграрного сектора в умовах першого періоду війни (червень 1941 р. – червень 1942 р.) / О. Г. Перехрест // Перехрест О. Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). – С. 8–30; *Перехрест О. Г.* Евакуація ресурсів сільського господарства України на початку Великої Вітчизняної війни: здобутки і втрати / О. Г. Перехрест // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 266–273; *Перехрест О.* Податкова політика радянської держави в українському селі в роки німецько-радянської війни / О. Перехрест // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 281–286; *Перехрест О.* Функціонування аграрного сектору в умовах першого періоду війни (червень 1941 р. – червень 1942 р.) / О. Перехрест // Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ ст. – Кн. друга. – С. 551–562.

¹¹⁸ *Бабенко С. Ю.* Евакуація з України в роки Великої Вітчизняної війни : автореф. дис. ... канд. ист. наук / С. Ю. Бабенко. – Донецьк, 2000. – 25 с.; *Ніколаєць Ю. О.* Цивільне населення України на початку війни з німецько-фашистськими загарбниками / Ю. А. Ніколаєць. – К. : ТОВ „Міжнародна фінансова агенція”, 1998. – 36 с.

¹¹⁹ *Стецкевич В. В.* Україна в роки навали 1941–1945 рр. Спроба аналізу сучасного історіописання окупаційної доби та актуалізації проблеми. – С. 172–194.

¹²⁰ *Лисенко О. Є.* Відродження аграрного сектора економіки у 1943 – 1945 рр. / О. Є. Лисенко, О. Г. Перехрест // Економічна історія України. Історико-економічні дослідження: В 2-х т. / [редрада: В.М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Гесць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – С. 348 – 353; *Перехрест О.* Відбудовний та виробничий процеси у сільськогосподарській галузі в 1943 – 1945 рр. / О. Перехрест // Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). – С. 69–132; *Перехрест О.* Відбудовні процеси у сільськогосподарській галузі в 1943–1945 рр. / О. Перехрест // Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ ст. – Кн. друга. – С. 563–615; *Перехрест О. Г.* Сільське господарство України на початковому етапі відбудови (весна – літо 1943 року) / О. Г. Перехрест // Український селянин: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Черкаси, 2000. – Вип. 4. – С. 76–81; *Перехрест О. Г.* Сільське господарство Лівобережної України наприкінці літа – взимку 1943 року: деякі питання стану та наслідків господарювання / О. Г. Перехрест // Український селянин: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Черкаси, 2002. – Вип. 5. – С. 137–141; *Перехрест О. Г.* Стан та відродження тваринницької галузі сільського господарства Хмельниччини після визволення від нацистських окупантів (квітень – грудень 1944 року) / О. Г. Перехрест // Український селянин: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – Черкаси, 2004. – Вип. 8. – С. 286–289; *Перехрест О.* Податкова політика радянської держави в українському селі в роки німецько-радянської війни. – С. 286–291; *Перехрест О. Г.* Тваринницька галузь сільського господарства України 1943–1945 рр.: проблема та результати відродження / О. Г. Перехрест // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 357–368; *Перехрест О.* Відродження технічної бази сільського господарства в 1943–1945 рр.: здобутки та невирішені проблеми / О. Перехрест // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Історія. – Тернопіль, 2009. – Вип. 2. – С. 176–183; *Перехрест О. Г.* Вирішення проблеми забезпечення сільського господарства України тваринним тяглом у період відбудови (1943–1945 рр.) / О. Г. Перехрест // Гуржіївські історичні читання: збірник наукових праць, присвячених члену-кореспонденту АН УРСР І. О. Гуржію. – Черкаси, 2009. – С. 398–403; *Перехрест О. Г.* Сільське господарство України в 1943 – 1945 рр.: проблеми та результати відбудови / О. Г. Перехрест // Укр. іст. журн. – 2010. – № 3. – С. 92–109.

¹²¹ *Михненко А. М.* Вказ. праця; *Мицанін В. В.* Аграрна політика на Закарпатті (1944–1945 рр.) / В. В. Мицанін. – Ужгород : Закарпаття, 2000. – 138 с.; *Мицанін В. В.* Аграрна політика на Закарпатті (1944–1950 рр.) : дис. ... канд. іст. наук / В. В. Мицанін ; Ужгородський національний університет. – Ужгород, 2003. – 284 с.; *Панченко П. П.* Радгоспи: шлях становлення і розквіту (1917–1980). На матеріалах Української РСР / П. П. Панченко, А. П. Євтушенко. – К. : Вища школа, 1982. – 264 с.; *Панченко П. П.* Аграрна історія України / П. П. Панченко, В. А. Шмарчук. – 2-е вид., випр. й доп. – К. : Знання, 2000. – 342 с.; *Першина Т. С.* До питання про забезпечення керівними кадрами народного господарства України (1943–1945 рр.) / Т. С. Першина // Укр. іст. журн. – 1995. – № 3. – С. 23–35.

¹²² Терещенко Т. В. Соціально-побутова сфера села центральних областей України в період відбудови (1943–1950 рр.); Терещенко Т. В. Розвиток бібліотечної мережі в українському селі в період відбудови народного господарства (1943–1950 рр.) / Т. В. Терещенко // Український селянин: Зб. наук. статей. – Черкаси, 2002. – Вип. 6. – С. 47–49; Терещенко Т. В. Відбудова сільських культурно-освітніх установ у 1943–1950 рр. (на матеріалах Центральної України) / Т. В. Терещенко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. Вип. 26. – К., 2004. – С. 353–366; Терещенко Т. До питання про відновлення житлового фонду у селах Центральної України – С. 445–452; Терещенко Т. В. Відновлення та розвиток мережі сільських шкіл у початковий період відбудови народного господарства 1943–1945 рр. (на матеріалах центральних областей України) / Т. В. Терещенко // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. – Донецьк, 2005. – № 1 (23). – С. 181–188; Терещенко Т. В. До питання про медичне обслуговування сільського населення Центральної України у початковий період відбудови народного господарства (1943–1945 рр.). – С. 136–138; Терещенко Т. В. Соціальна політика радянської держави щодо українського села в період відбудови народного господарства 1943–1950 рр. / Т. В. Терещенко // Велич подвигу народного... – С. 167–174 та ін.

¹²³ Рибак І. В. Вказ. праця. – С. 95–122; Шамрай О. Г. Культурно-освітні процеси в сільській місцевості центральної України у 1943–1950 рр.: дис. ... канд. іст. наук / Шамрай О. Г.; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2008. – 217 с.

¹²⁴ Бистра М. О. Стан шкільної освіти Харківщини в 1943–1945 рр. / М. О. Бистра // Український селянин : Зб. наук. праць. – Черкаси, 2003. – Вип. 7. – С. 56–59; Добров П. В. Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни; Голиш Г. М. Становище неповнолітніх громадян України в період німецько-фашистської війни (1941–1945 рр.); Михненко А. М. Вказ. праця; Перехрест О. Г. Відбудова матеріальної бази сфери освіти в сільській місцевості в 1943–1945 рр.: проблеми та наслідки / О. Г. Перехрест // Український селянин: Зб. наук. статей. – Черкаси, 2010. – Вип. 12. – С. 300–304; Перехрест О. Г. Відбудова сфери освіти в сільській місцевості України в 1943–1945 рр. / О. Г. Перехрест, Т. Ю. Перехрест // Вісник Черкаського національного університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2011. – Вип. 202, ч. 3. – С. 19–31; Рогожа М. М. Відбудова сільської школи України в перші повоєнні роки (до історіографії проблеми) / М. М. Рогожа // Суд пам'яті. Матеріали міжвуз. наук.-практ. конф., присвяч. 55-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років. – К., 2000. – С. 101–104; Сворак С. Д. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: деякі аспекти історії, політики та етнополітики в 1944–1964 роках / С. Д. Сворак. – К.: «Правда Ярославиців», 1998. – 240 с.; Терещенко Т. В. Відновлення та розвиток мережі сільських шкіл як важливий чинник соціального відродження українського села в 1943–1950 рр. (на матеріалах областей Центральної України) / Т. В. Терещенко // Український селянин: Зб. наук. статей. – Черкаси, 2003. – Вип. 7. – С. 60–62; Терещенко Т. В. Відновлення та розвиток мережі сільських шкіл у початковий період відбудови народного господарства 1943–1945 рр. (на матеріалах Центральних областей України) / Т. В. Терещенко // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. – Донецьк, 2005. – № 1 (23). – С. 181–188; Терещенко Т. В. Соціально-побутова сфера села центральних областей України в період відбудови (1943–1950 рр.) та ін.

¹²⁵ Цимбал Л. М. Вища школа України в роки Великої Вітчизняної війни: 1943–1945 (До 60-річчя визволення України від німецьких окупантів) / Л. М. Цимбал. – Миколаїв : МДУ ім. В. О. Сухомилинського, 2004. – 168 с.

¹²⁶ Перехрест І. В. Медико-санітарні наслідки Великої Вітчизняної війни для населення України та їх ліквідація у період відбудови (1943–1950 рр.): дис. ... канд. іст. наук / І. В. Перехрест; Донецький національний університет. – Донецьк, 2007. – 291 с.; Перехрест І. В. Боротьба з епідеміями паразитарних тифів в Україні у повоєнний період (1944–1950 рр.) / І. В. Перехрест // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 32. – Вип. 19. Історичні науки / Вид-во МДГУ ім. П. Могили. – Миколаїв, 2004. – С. 58–61; Перехрест І. В. Відновлення мережі медичних закладів – важливий напрямок ліквідації медико-санітарних наслідків нацистської окупації в Україні / І. В. Перехрест // Історичні і політологічні дослідження. – Вид-во ДонНУ. – 2005. – № 1 (23). – С. 262–267; Перехрест І. В. Санітарно-епідемічний стан в сільській місцевості України та заходи щодо його покращення в перші повоєнні роки (1943–1945 рр.) / І. В. Перехрест // Український селянин: Зб. наук. статей. – Черкаси, 2005. – Вип. 9. – С. 221–224; Терещенко Т. В. Соціально-побутова сфера села центральних областей України в період відбудови (1943–1950 рр.); Терещенко Т. В. До питання про медичне обслуговування сільського населення Центральної України в період відбудови народного господарства (1943–1950 рр.); Терещенко Т. В. До питання про медичне обслуговування сільського населення Центральної України у початковий період відбудови народного господарства (1943–1945 рр.); Михненко А. М. Вказ. праця; Рибак І. В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20 – поч. 90-х рр. ХХ ст.) / І. В. Рибак. – К.: Рідний край, 1997. – 165 с.; Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991 рр.); Перехрест О. Г. Наслідки нацистської окупації для медичної сфери села / О. Г. Перехрест // Український селянин: Зб. наук. статей. – Черкаси, 2008. – Вип. 11. – С. 331–335 та ін.

¹²⁷ *Хойнацька Л. М.* Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943–1950 рр.) / Л. М. Хойнацька. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2003. – 232 с.; *Хойнацька Л. М.* Мобілізація сільського населення на відбудову важкої промисловості України (1943–1950 рр.) / Л. М. Хойнацька // *Сторінки воєнної історії України* : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 2. – С. 259–264; *Перехрест О. Г.* Примусове залучення сільського населення України до відбудови та роботи в промисловості в 1943 – 1944 рр. / О. Г. Перехрест // *Гуржівські історичні читання* : Збірник наукових праць, присвячених члену-кореспонденту АН УРСР І. О. Гуржію. – Черкаси, 2007. – С. 410–413; *Ветров І.* Засоби залучення трудових ресурсів до відбудови важкої промисловості України (1943–1945 рр.) / І. Ветров // *Сторінки воєнної історії України* : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2010. – Вип. 13. – С. 216–227; *Лобода М. К.* Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943–1950 рр.): Дис. ... канд. іст. наук / М. К. Лобода; Ін-т історії України НАН України. – К., 2007. – 234 с.; *Лобода М. К.* Мобілізація некваліфікованих робітників на відбудову важкої промисловості України: соціальний аспект / М. К. Лобода // *Сторінки воєнної історії України*: Зб. наук. статей. – К., 2005. – Вип. 9: У 3 ч. – Ч. 3. – С. 259–269; *Лобода М., Смольницька М.* Матеріально-побутове становище робітників і службовців підприємств важкої промисловості України (1943–1950 рр.) / М. Лобода, М. Смольницька // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: Зб. статей. – К., 2008. – Вип. 14. – С. 78–94; *Лобода М. К.* Працевикористання цивільного населення на окупованій території України (1941–1944 рр.): історіографія питання / М. Лобода // *Сторінки воєнної історії України*. – К., 2010. – Вип. 12 – С. 31–44; *Лобода М. К.* Політика і практика працевикористання в окупованій Україні (1941–1944 рр.) / М. Лобода // *УДЖ*. – 2010. – № 3. – С. 64–77.

¹²⁸ *Буцько О. В.* Україна – Польща : миграционные процессы 40-х годов / О. В. Буцько. – К. : 1997. – С. ; *Буцько О. В.* Україна – Польща 1944–1946 рр. : переселенський процес / О. Буцько // *Україна в Другій світовій війні* : погляд з ХХІ ст. – Кн. друга. – С. 480–492; *Гонтар Т.* Переселенці з Польщі на Подніпров'ї у 1944–1946 рр. / Т. Гонтар // *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка*. Серія : Історія. – Вип. II. – Тернопіль, 2000. – С. 125–129; *Гонтар Т. М.* Соціальна адаптація переселенців із Польщі до УРСР у 1944 – 1946 рр. як селянська проблема / Т. М. Гонтар // *Український селянин* : Зб. наук. статей. Черкаси, 2005. – Вип. 9. – С. 231–234; *Кіцак В.* Житлове влаштування переселенців з Польщі в УРСР та наділення їх землею / В. Кіцак // *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка*. Серія : Історія. – Вип. IX. – Тернопіль, 1999. – С. 144–148; *Сливка Ю. Ю.* Західноукраїнське село в період німецько-радянської війни / Ю. Ю. Сливка // *Історія українського селянства*. – Т. 2. – С. 336–339 та ін.

¹²⁹ *Стецкевич В. В.* Воєнна історіографія України / В. В. Стецкевич // *Безсмертя. Книга Пам'яті України*. 1941–1945. – С. 496–498, 633–662; *Стецкевич В. В.* Україна в роки навали 1941–1945 рр. Спроба аналізу сучасного історіописання окупаційної доби та актуалізації проблеми; *Стецкевич В. В.* Вітчизняне історіописання війни 1939–1945 рр. (деякі проблеми методології); *Стецкевич В. В.* Воєнно-мобілізаційна компанія в Україні у перший період війни (червень 1941 р. – липень 1942 р.): Історіографія проблеми : Монографія / В. В. Стецкевич. – Кривий Ріг : Видавничий центр КТУ, 2009. – 367 с.; *Стецкевич В.* Радянська історіографія Другої світової війни / В. Стецкевич // *Україна в Другій світовій війні*: погляд з ХХІ ст. – Кн. перша. – С. 43–82; *Марущенко А. В.* Новітня вітчизняна історіографія окупаційного режиму в Україні в роки Другої світової війни (1941–1944 рр.) / А. В. Марущенко // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету*. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 7 (9). – С. 660–676; *Марущенко О. В.* Сучасна українська історіографія і проблема колабораціонізму в роки німецько-фашистської окупації України / О. В. Марущенко // *Сторінки воєнної історії України*: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7, ч. 1. – С. 47–62; *Марущенко О. В.* Україна в роки Другої світової війни: вибрані історіографічні аспекти проблеми / О. В. Марущенко // *Сторінки воєнної історії України*: Зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 8, ч. 1. – С. 26–35; *Марущенко О.* Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни / О. Марущенко // *Україна в Другій світовій війні*: погляд з ХХІ ст. – Кн. перша. – С. 83–142; *Лисенко О.* Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна: проблеми методології та суспільної інституалізації / О. Лисенко // *Україна в Другій світовій війні*: погляд з ХХІ ст. – Кн. перша. – С. 9–42; *Лисенко О. С.* Дослідження історії Другої Світової війни у сучасній Україні: Основні тенденції та перспективи / О. С. Лисенко // *Укр. істор. журн.* – 2011. – № 4. – С. 165–194; *Щетников В. П.* Сільське господарство в Трансністрії (1941–1944 рр.): історіографія та джерельна база проблеми / В. П. Щетников // *Український селянин*: Зб. наук. статей. – Черкаси, 2006. – Вип. 10, ч. 1. – С. 76–80; *Перехрест О. Г.* Економічне і соціальне становище українського села в роки Великої Вітчизняної війни: перші кроки історіописання проблеми в 1941–1955 рр. / О. Г. Перехрест // *Вісник Черкаського національного університету*. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2011. – Вип. 202, ч. 1. – С. 61–70 та ін.

¹³⁰ Див. також: *Дубик М. Г.* Нарис німецькомовної історіографії про Україну в Другій світовій війні / М. Г. Дубик // *Україна в Другій світовій війні* : погляд з ХХІ століття. – Кн. перша. – С. 143.

¹³¹ *Dallin A.* German Rule in Russia 1941–1945. / A. Dallin. – New York; London, 1957; *Dallin A.* Deutsche Herrschaft in Rußland 1941–1945. Eine Studie über Besatzungspolitik. / A. Dallin. – Dusseldorf, 1958, 1981 (Original: German Rule in Russia. 1941–1945. New York; London, 1957).

¹³² *Reitlinger G.* Ein Haus auf Sand gebaut. Hitlers Gewaltpolitik in Russland 1941–1944. / G. Reitlinger. – Hamburg, 1962; *Reitlinger G.* The House Built on Sand. / G. Reitlinger. – London, 1960; *Ilnytskyj R.* Deutschland und die Ukraine 1934–1945. Tatsachen europaischer Ostpolitik. Ein Vorbericht. / R. Ilnytskyj. – 2 Bände. – Munchen: Osteuropa-Institut, 1958; *Armstrong J.* Ukrainian Nationalism 1939–1945. / J. Armstrong. – New York; London, 1957.

¹³³ *Mommsen H.* Rechtsstellung des Reichskommissariats Ukraine / H. Mommsen // Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte. – Bd. 2. – Stuttgart, 1966. – S. 328–332.

¹³⁴ *Brockdorff W.* Kollaboration und Widerstand. Die Zusammenarbeit mit den Deutschen in den besetzten Landern während des Zweiten Weltkrieges und deren schreckliche Folgen. / W. Brockdorff. – Munchen/Wels, 1968.

¹³⁵ *Heer H.* Tote Zonen: Die deutsche Wehrmacht an der Ostfront. / H. Heer. – Hamburg, 1999.

¹³⁶ *Поль Д.* Фашистська окупація України в 1941–1944 рр. у працях західних учених / Д. Поль // Укр. іст. журн. – 1994. – № 5. – С. 128.

¹³⁷ *Eichholtz D.* Der Generalplan „Ost“. Über eine Ausgeburt imperialistischer Denkart und Politik / D. Eichholtz // Jahrbuch für Geschichte. – Nr. 26. – 1982. – S. 217–274; *Eichholtz D.* Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945. – Berlin (Ost). / D. Eichholtz. – Bd. 1. – 1969; Bd. 2. – 1985; *Eichholtz D.* Wirtschaftspolitik und Strategie des faschistischen deutschen Imperialismus im Dnepr-Donetz-Industriegebiet 1941–1943 / D. Eichholtz // Militargeschichte. – 1979. – Nr. 18. – S. 281–286.

¹³⁸ *Muller N.* Massenverbrechen von Wehrmachtsorganen an der sowjetischen Zivilbevölkerung im Sommer/Herbst 1941 / N. Muller // Zeitschrift für Militargeschichte. – Nr. 8. – 1969. – S. 537–553; *Muller N.* Wehrmacht und die Okkupation 1941–1944. Zur Rolle der Wehrmacht und ihrer Führungsorgane im Okkupationsregime des faschistischen deutschen Imperialismus auf sowjetischem Territorium. / N. Muller. – Berlin: Deutsch Militarverla, 1971. – 356 p.; *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация. (1941–1944). О роли Вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Н. Мюллер: пер. с нем. А. Н. Артёмова [и др.]; под ред. А. Ф. Юденкова. – М.: Воениздат, 1974. – 387 с.

¹³⁹ *Die Wehrmacht: Mythos und Realität* / im Auftr. des Militar-geschichtlichen Forschungsamtes hrsg. von Rolf-Dieter Muller und Hans-Erich Yorkmar. – Munchen, 1999. – 1321 s.; *Umbreit H.* Das unbewaltigte Problem. Der Partisanenkrieg im Rücken der Ostfront / H. Umbreit // Stalingrad. Ereignis – Wirkung – Symbol / Hg. Von J. Forster. – 2. Aufl. – Munchen/Zurich, 1993. – S. 130–150 (zuerst 1992); *Umbreit H.* Die deutsche Herrschaft in den besetzten Gebieten 1942–1945/ H. Umbreit // Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. – Bd. 5/2. – Stuttgart, 1999. – S. 3–272; *Umbreit H.* Die Verantwortlichkeit der Wehrmacht als Okkupationsarmee / H. Umbreit // Die Wehrmach. Mythos und Realitat. – S. 743–753; *Heer H.* Die Logik des Vernichtungskrieges. Wehrmacht und Partisanenkampf // Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944 / Hg. Von H. Heer, K. Naumann. – Hamburg, 1995. – S. 104–138; *Mallman K.-M.* „Aufgeräumt und abgebrannt“. Sicherheitspolizei und „Bandenkampf“ in der besetzten Sowjetunion // Gestapo im Zweiten Weltkrieg: „Heimatfront“ und besetztes Europa / Hg. Von G. Paul, K.-M. Mallman. – Darmstadt, 2000. – S. 503–520; *Timm R.* „Herrenmensch“ und „Bandit“. Deutsche Kriegsführung und Besatzungspolitik als Kontext des sowjetischen Partisanenkrieges / R. Timm. – Munster u.a., 1998.

¹⁴⁰ *Pohl D.* Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militarbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. / D. Pohl. – Munchen, 2008; *Hartmann C.* Wehrmacht im Ostkrieg. Front und militarisches Hinterland 1941/42. / C. Hartmann. – Munchen, 2009.

¹⁴¹ *Gerlach C.* Kalkulierte Morde: die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944. /C. Gerlach. – Hamburg, 1999; *Gerlach C.* Krieg, Ernährung, Völkermord. Deutsche Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg /C. Gerlach. – Zurich-Munchen, 2001; *Wilhelm H.-H.* Rassenpolitik und Kriegsführung: Sicherheitspolizei und Wehrmacht in Polen und in der Sowjetunion 1939 – 1942. /H.-H. Wilhelm. – Passau, 1991; *Oldenburg M.* Ideologie und militarisches Kalkul. Die Besatzungspolitik der Wehrmacht in der Sowjetunion 1942. /M. Oldenburg. – Koln/Weimar/Wien, 2004; *Herzog L.* Die verbrecherische Tätigkeit der Wehrmacht im Generalgouvernement in den Jahren 1939 bis 1945 /L. Herzog // Zeitschrift für Militargeschichte. – Nr. 6. – 1967. – S. 445–458.

¹⁴² *Ungvary K.* Ungarische Besatzungskräfte in der Ukraine 1941–1942 / K. Ungvary // Ungarn-Jahrbuch. – Nr. 26. – 2002/2003. – S. 125–163; *Zellhuber A.* „Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu...“. Das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941 – 1945 [Schriften der Philosophischen Fakultaten der Universität Augsburg. Historisch-sozialwissenschaftliche Reihe, Nr. 71]. / A. Zellhuber. – Munchen, 2006; *Voelkl, E.* Transnistrien und Odessa (1941–1944) / E. Voelkl. – Regensburg, 1996.

¹⁴³ *Дубик М. Г.* Окупація України (1941–1944) – Сучасні тенденції в німецькій історіографії / М. Г. Дубик // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. Ін-т історії України НАН України – К., 2005. – Вип. 9, ч. 1. – С. 53.

¹⁴⁴ Eikel M. „Weil die Menschen fehlen“. Die deutschen Zwangsarbeitsrekrutierungen und deportationen in den besetzten Gebieten der Ukraine 1941–1944 /M. Eikel // Zeitschrift für Geschichte. – Nr. 53. – 2005. – S. 405–433; Ruff M. Zwangsarbeit in Vorarlberg? Ukrainische Arbeitskräfte zwischen 1942 und 1945. /M. Ruff. – Innsbruck, 1996; Ruff M. „Um ihre Jugend betrogen“. Ukrainische Zwangsarbeiter /innen in Vorarlberg 1942–1945 [Studien zur Geschichte und Gesellschaft Vorarlbergs, 13]. /M. Ruff. – Bregenz, 1997; Kiew-München-Kiew: Schicksale ukrainischer Zwangsarbeiter /Hrsg. vom Kulturreferat der Landeshauptstadt München/Constanze Werner. – München, 2000.

¹⁴⁵ Herbert U. Fremdarbeiter – Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. /U. Herbert. – Berlin/Bonn, 1985, 1999; Herbert U. Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland – Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge. /U. Herbert – München, 2001; Europa und der „Reichseinsatz“: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Haftlinge in Deutschland 1938–1945 /Hg. von U. Herbert. – Essen, 1991; Bald A. Zwangsarbeiter in Oberfranken 1939–1945: die Verhältnisse im nördlichen Oberfranken. / A. Bald. – Bayreuth, 2008; Pagenstecher C. Zwangsarbeit in Berlin: Archivrecherchen, Nachweissuche und Entschädigung / C. Pagenstecher... – Berlin, 2008; Timm E. Zwangsarbeit in Esslingen 1939–1945: Kommune, Unternehmen und Belegschaften in der nationalsozialistischen Kriegswirtschaft. / E. Timm. – Ostfildern, 2009; Wurich S. Den Dom durften wir nie betreten: Portraits ehemaliger Zwangsarbeiter in Köln / S. Wurich / Hrsg. Vom NS Dokumentationszentrum der Stadt Köln. – Köln, 2008.

¹⁴⁶ Anpassung – Kollaboration – Widerstand. Kollektive Reaktionen auf die Okkupation / Hg. von W. Benz u. a. – Berlin, 1996; Okkupation und Kollaboration (1938–1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik. Bearb. W. Rohr [Europa unterm Hakenkreuz, Ergbd. 1]. – Berlin, 1994; Golczewski F. Ukraine im Zweiten Weltkrieg / F. Golczewski // Geschichte der Ukraine / Hg. von F. Golczewski. – Göttingen, 1993. – S. 241–260; Golczewski F. Die Kollaboration in der Ukraine / F. Golczewski // Kooperation und Verbrechen. Formen der „Kollaboration“ im stlichen Europa 1939–1945 / Hg. von Ch. Dieckmann, B. Quinkert, T. Tinsmeyer [Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus, 19]. – Göttingen, 2003. – S. 151–182; Golczewski, Frank. Organe der deutschen Besatzungsmacht: die ukrainischen Schutzmannschaften / Frank Golczewski // Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa / Hg. von W. Benz u.a. [Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939–1945, 4]. – Berlin, 1998. – S. 173–196.

¹⁴⁷ Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943. Der Abschlussbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew / Hg. von R.-D. Müller. – Boppard, 1991; Aly G. Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus. / G. Aly. – Frankfurt a. M., 2005; Werpup J. Ziel und Praxis der deutschen Kriegswirtschaft in der Sowjetunion, 1941 bis 1944, dargestellt an einzelnen Industriezweigen. / J. Werpup. – Diss. Universität Bremen, 1992.

¹⁴⁸ Карель П. Восточный фронт. Книга первая. Гитлер идёт на восток. 1941–1943 / П. Карель. – М.: Изографус, ЭКСМО, 2003. – 558 с.; Карель П. Восточный фронт. Книга вторая. Выжженная земля 1943–1944 / П. Карель. – М.: Изографус, ЭКСМО, 2003. – 432 с.

¹⁴⁹ Карель П. Восточный фронт. Книга вторая. Выжженная земля 1943–1944 / П. Карель. – М.: Изографус, ЭКСМО, 2003. – С. 251–254; 397–399.

¹⁵⁰ Беркгоф К. «Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою». / К. Беркгоф. – К.: Критика, 2011. – 455 с.

¹⁵¹ Kamenetsky I. Hitler's Occupation of Ukraine, 1941–1944: A Study of Totalitarian Imperialism / I. Kamenetsky. – Milwaukee. – 1956. – 101 p.; Kamenetsky I. Secret Nazi plans for Eastern Europe. A Study of Lebensraum Policies. /I. Kamenetsky. – New Haven (Connecticut), 1961. – 263 p.

¹⁵² Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Філадельфія – Нью-Йорк: видавництво НТШ, 1964. – С. 504–508.

¹⁵³ Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансністрія, 1941–1944 / А. Жуковський // Український історик. – 1987. – Ч. 1–4. – С. 83–96.

¹⁵⁴ Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і запілля УПА на Волині і південному Поліссі (1941–1944 рр.) // Літопис УПА. Т. 7. Бібліотека. – Торонто; Л., 2006. – С.

¹⁵⁵ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик; пер. з франц. – Париж; Нью-Йорк; Л.: вид-во НТШ ім. Т. Шевченка, 1993. – 660 с.

¹⁵⁶ Torzecki R.. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeczy 1933–1945 /R. Torzecki. – Warszawa: Książka i Wiedza. – 1972. – 384 s.; Torzecki R.. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. /R. Torzecki. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN. – 1993. – 349 s.; Torzecki R. Die Rolle der Zusammenarbeit mit der deutschen Besatzungsmacht in der Ukraine für deren Okkupationspolitik 1941 bis 1944 / R. Torzecki // Okkupation und Kollaboration (1938 – 1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik. Bearb. W. Rohr [Europa unterm Hakenkreuz, Ergbd. 1]. – Berlin, 1994. – S. 239–272; Madańczyk Cz. Faszyzm i okupacje 1938–1945.

Wykonywanie okupacji przez panstwa Osi w Europie / Cz. Madaiczky. – T. I. Ukształtowanie się zarządów okupacyjnych. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 1984. – 792 s.; T. II. Mechanizmy zrealizowania okupacji. – 736 s.; Bonusiak W. Polityka ludnościowa III Rzeszy na okupowanych terenach ZSRR. /W. Bonusiak. – Rzeszów. – 1992. – 200 s.

¹⁵⁷ Jerabek B. Schulpolitik und Schulwesen im Reichskommissariat Ukraine. /B. Jerabek. – München. – 1991.

¹⁵⁸ Cristescu O., Pasaila V., Teodorescu B., Tomi R. Istoria Romanilor. Epoca moderna si contemporane. / O. Cristescu, V. Pasaila, B. Teodorescu, R. Tomi. – Bucuresti : Editura si Pedagogica, 1995. – 208 p.; Rotaru J., Dutu A., Dobre F. Compania Din Est ordinc De Zi (1941–1944). / J. Rotaru, A. Dutu, F. Dobre. – Vol. 1. – Editura Metropol. – 1993; Musat M. Drama Romanici Mari. / M. Musat. – Bucuresti : Fundatiei Romania, 1992. – 276 p.; Buzatu Gn. Romania si rozboiul din 1939–1945. / Gn. Buzatu. – Iasi : Centrul de Istorie si Civilizatie Europeana, 1995. – 476 p.; Gherman J. Istoria tragica a Bucovinei, Basarabiei si tinutului Herta. / J. Gherman. – Bucuresti : All, 1993; Nistor I. S. Istoria Romanilor din Transnistria: organizarea, cultura si jertfa lor. / I. S. Nistor. – Galati : Eminescu, 1995 – 161 p.; Nistor I. S. Istoria Romanilor intre 1918–1944 : Culegere de documente. / I. S. Nistor. – Bucuresti, 1982; Nistor I. S. Istoria Romanilor. Epoca contemporana. / I. S. Nistor. – Chisinau. – Galati, 1992 та ін.

¹⁵⁹ Nistor I. Vordenker der Vernichtung. / I. Nistor. – Hamburg, 1991. – P. 129–132.

¹⁶⁰ Verenca O. Administratia civila Romana in Transnistria. / O. Verenca. – Chisinau : Universitas, 1993. – P. 45–46, 58–59.

¹⁶¹ Стецкевич В. Українські землі під румунською окупацією 1941–1944 рр. у сучасному молдавсько-румунському дискурсі / В. Стецкевич // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 181.

¹⁶² Moraru A. Istoria Romanilor. Basarabia si Transnistria. 1812–1993. / A. Moraru. – Chisinau : Universul, 1995. – 272 p.

¹⁶³ Ожог І. Краткий курс лекцій по истории Румын / І. Ожог, І. Шаров. – Кишинев : Cartdidact, 1997. – 214 с.; Vasile Vasilos. Istoria Romanilor: curs universitar. / Vasilos Vasile. – Chisinau : Civitas, 2003. – 448 p.; История румын с древнейших времен до наших дней / [авт. кол. : Д. Драгнев, С. Драгнев, В. Мискевка, В. Варга, Г. Шишкан]. – Кишинэу : Civitas, 2001. – 303 p.

¹⁶⁴ Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei in domeniul social-economic si cultural (19 august 1941 – 29 ianuarie 1944). / R. Solovei. – Teza di doctor in stiinte istorice. – Chisinau, 1999.

¹⁶⁵ История республики Молдова : с древнейших времен до наших дней. – Кишинев : Штиинца. – 1998. – 458 с.; Стату В. История Молдовы : [пер. с молд. яз.] / В. Стати. – Кишинев: Библиотека Pro MOLDOVA, 2003. – 480 с.

¹⁶⁶ Семиряга М. И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / М. И. Семиряга. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 863 с.; Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине / П. Полян. – М. : РОССПЭН, 2002. – 896 с.

¹⁶⁷ Див.: Важнейшие решения по организационно-хозяйственному укреплению колхозов за 1939–1948 гг. : сб. документов. – Горький : Горьк. обл. изд-во ОГИЗ, 11-я тип. Треста «Полиграфкнига», 1948. – 167 с.; Важнейшие решения по сельскому хозяйству за [1939–1942 гг.] : сб. постановлений Партии и Правительства. – Новосибирск : Новосибиргиз, 1942. – 96 с.; Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1935–1943 гг. : сб. постановлений Партии и Правительства, Исполкома Ленингр. обл. совета депутатов трудящихся и др. – Л. : Лениздат, 1944. – 248 с.; Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1938–1946 гг. : сб. док. – М. : ОГИЗ-Сельхозгиз, 1948. – 640 с.; Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської соціалістичної республіки. – № 3. – 10 лютого 1941 р. – К. : Політвидав України. – 31 с.; Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської соціалістичної республіки. – № 5. – 27 березня 1941 р. – К. : Політвидав України. – 32 с.; Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської соціалістичної республіки. – № 6. – 9 квітня 1941 р. – К. : Політвидав України. – 32 с.; Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської соціалістичної республіки. – № 7. – 28 квітня 1941 р. – К. : Політвидав України. – 84 с.; Збірник Постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської соціалістичної республіки. – №№ 1–12. – 1946 р. – К. : Політвидав України, 1946. – 604 с.; Здравоохранение в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. Сб. документов и материалов / под ред. М. И. Барсукова, Д. Д. Кувшинского. – М. : Медицина, 1977. – 575 с.; Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів і матеріалів – Т. 3. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 513; Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – 9-е доп. и испр. изд. – М. : Политиздат, 1985. – Т. 7. 1938–1945. – 514с.; Культурне будівництво в Українській РСР червень 1941–1950 : Зб. док. і матеріалів / упоряд.: А. І. Бичкова, В. М. Даниленко, О. Г. Луговський [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1989. – 573 с.; Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду (1917–1960 рр.) : Збірник документів. – К. : Держполітвидав України, 1961. – Т. 2 (червень 1941 – 1960 рр.). –

664 с.; Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали / упоряд. : Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів [та ін.]. – К. : Наук. думка. – 1995. – Т. 1. (1939–1953). – 751 с.; Лето 1941. Украина: Документы и материалы. Хроника событий / авт.-сост. В. А. Замлинский. – К. : Украина, 1991. – 510 с.; Огненные годы. Док. и материалы об участии комсомола в Великой Отечественной войне. 2-е изд. доп., исп. – М. : Молодая гвардия, 1971. – 654 с.; Сборник Постановлений Центрального Комитета ВКП(б) и Совета Народных Комиссаров Союза ССР по вопросам заготовок и закупок сельскохозяйственных продуктов. – 4-е доп. изд. – М. : Заготиздат, 1943. – 127 с.; Сборник указов, постановлений, решений, распоряжений и приказов военного времени. 1942–1943 гг. – Л. : Лениздат, 1944. – 251 с.; Смолин А. П. Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1939–1941 гг. : сб. офиц. материалов / А. П. Смолин. – Горький : Горьк. обл. изд-во, 1942. – 300 с.; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны : документы и материалы. – 2-е изд. – В 3-х т. – К. : Наук. думка, 1985. – Т. 1 : Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 – 18 ноября 1942 г.) / сост. Д. Ф. Григорович, М. К. Архипенко, П. И. Денисенко и др. – 518 с.; – Т. 2: Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 г. – конец 1943 г.) / сост. В. И. Немятей, К. М. Архипенко, Н. А. Буцько и др. – 511 с.; – Т. 3 : Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны (1944–1945 гг.) / сост. П. И. Денисенко, К. М. Архипенко, Т. Т. Гриценко и др. – 511 с.; Сообщение Советского информбюро : В 8-ми т. – М.: Изд-во Совинформбюро, 1945 та ін.

¹⁶⁸ *Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ):* ф. 17 – Центральный Комитет Коммунистической партии Радянского Союза, оп. 43, спр. 2269 – 2276; оп. 44, спр. 1626 – 1647; *Центральный державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України):* ф. 1 – Центральный Комитет Коммунистической партии Украины, оп. 6, спр. 637, 643 – 649, 6810, 686, 692, 698, 699; *Центральный державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України):* ф. Р-2 – Управління справами Ради Народних Комісарів Української РСР, оп. 7, спр. 7, 306, 314, 477 – 479, 582, 585, 588, 589, 592, 966, 967, 970, 975, 980, 983, 985, 986, 989, 994, 1000, 1003, 1005, 1008, 1014, 1017 – 1019, 2094, 2101, 2126, 2127, 2142, 2149, 2155.

¹⁶⁹ Тут і далі маються на увазі документи, дії яких поширювалися на воєнні роки.

¹⁷⁰ Див. посилання 25, 78, 167.

¹⁷¹ *РДАСПІ:* ф. 17 – Центральный Комитет Коммунистической партии радянского Союза, оп. 88, спр. 98 – 100, 105, 240 – 246, 351 – 364, 444 – 455, 610, 630, 1002 – 1012 ; *ЦДАГО України:* ф. 1 – Центральный Комитет Коммунистической партии Украины, оп. 23, спр. 27, 28, 115, 197, 876, 895, 1359, 1360, 1386, 1387, 1580, 1622, 2859, 3961, 3969, 3970, 3979, 3980, 3987, 3997; оп. 30, спр. 2, 4, 10, 20, 21, 29, 31 – 35, 39, 62, 70, 102, 146, 149, 156, 163, 164, 166, 274; оп. 80, спр. 1, 2, 28, 34 – 36, 40, 44, 307; оп. 46, спр. 395; ф. 57 – Колекція документів по історії Комуністичної партії України, оп. 4, спр. 38, 57; *ЦДАВО України:* ф. Р-2 – Управління справами Ради Народних Комісарів Української РСР, оп. 7, т. 1, спр. 606, 802, 825, 1242; т. 2, спр. 1553, 1554, 1596, 2494, 2630, 2652, 2790, 2803, 2808, 2809, 2822, 3041; ф. Р-27 – Міністерство сільського господарства УРСР, оп. 17, т. 1, спр. 36, 58; т. 2, спр. 3290, 3311, 3353, 3555; т. 2, спр. 5514, 5515, 5566, 5569; т. 4, спр. 8822, 8823, 8864, 8866, 8880 – 8882, 11209, 11227; т. 5, спр. 11325, 11399; оп. 18, т. 1, спр. 6, 13; ф. 166 – Народний Комісаріат (Міністерство) освіти Української РСР, оп. 15, спр. 2 – 5, 7, 21, 54, 75, 410; ф. 342 – Народний комісаріат (Міністерство) охорони здоров'я УРСР, оп. 14, спр. 420, 429, 445, 557, 558, 563, 577, 580, 610, 614, 667, 1156, 1158, 1162, 1171, 1582, 1584, 1586, 1596, 1635, 1637, 2636, 2641, 2651, 2652, 2692, 2696, 2706, 2730, 4905, 4913, 4922, 5062, 5065, 5066, 6052, 8162; ф. 337 – Державна планова комісія Української РСР при Раді Міністрів УРСР (Держплан УРСР), оп. 21, т. 1., спр. 14, 20, 22, 27 – 31; ф. 348 – Народний комісаріат (Міністерство) соціального забезпечення УРСР, оп. 3, спр. 6, 85, 131; ф. 4762 – Комітет у спр.х культурно-освітніх установ УРСР, оп. 1, спр. 3; *Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО):* ф. Р-791 – Управління сільського господарства виконавчого комітету Кам'янець-Подільської обласної ради депутатів трудящих, оп. 2, спр. 2, 6, 8, 9, 156, 157, 885, 1112, 1113, 1117, 1199, 1200; ф. Р-1437 – Відділ соціального забезпечення Кам'янець-Подільської обласної ради депутатів трудящих, оп. 5, спр. 5 – 9, 12, 15, 23, 30, 125; ф. 11 – Одеський обласний комітет (обком) Компартії України, оп. 11, спр. 52, 182; *Державний архів Одеської області (далі – ДАОО):* ф. Р-2000 – Виконавчий комітет Одеської обласної ради депутатів трудящих, оп. 3, спр. 3, 44, 101; ф. 2086 – Валегоцуловський райком КП(б)У Одеської області, оп. 1, спр. 51; *Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО):* ф. П-46 – Херсонський обласний комітет КП(б)У, оп. 1, спр. 12; оп. 1, спр. 389; ф. П-127 – Бориславський районний комітет КП (б) У Херсонської області, оп. 1, спр. 2; ф. П-139 – Калінінський районний комітет КП (б) У Херсонській області, оп. 1, спр. 23; *Державний архів Донецької області (далі – ДАДО):* ф. Р-2794 – Виконавчий комітет Сталінської обласної ради депутатів трудящих, оп. 1, спр. 108; ф. Р-3763 – Сталінський обласний земельний відділ Народного Комісаріату землеробства УССР, оп. 1, спр. 4, 4а, 6, 6а, 7, 9, 13, оп. 2, спр. 1, 3, 4, 7; ф. Р-4856 – Сталінська обласна рада здоровоохорони виконавчого комітету Сталінської обласної ради депутатів трудящих, оп. 1, спр. 1, 3 – 7; *Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО):* ф. П-136 – Вінницький обком КП(б)У

(Особливий сектор), оп. 1, спр. 62; оп. 12, спр. 47, 48, 54, 73, 74; оп. 13, спр. 6; оп. 20, спр. 1; оп. 21, спр. 76; ф. Р-2700 – Виконком Вінницької обласної ради депутатів трудящих, оп. 5, спр. 18, 19; *Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО)*: ф. Р-630 – Відділ народної освіти виконкому Золотоніської районної ради депутатів трудящих, оп. 1, спр. 34; ф. Р-883 – Земельний відділ Чигиринського районного виконавчого комітету Кіровоградської області, оп. 1, спр. 1, 3, 15; ф. Р-1178 – Райвідділ сільського господарства виконавчого комітету Іркліївської районної ради депутатів трудящих Полтавської області, оп. 1, спр. 53; ф. Р-2299 – Районний відділ сільського господарства Шполянського району Київської області (зоотехнічний підвідділ), оп. 1, спр. 4, 8; ф. 2331 – Черкаський районний відділ сільського господарства (інструкторська група), оп. 1, спр. 1а, 5, 8; ф. Р-4429 – Районна інспектура держстатистики Ротмистрівського району, оп. 1, спр. 13; ф. П-229 – Дрaбівський райком Компартії України, оп. 1, спр. 2; ф. Р-5033 – Відділ культурно-освітньої роботи виконавчого комітету Корсунь-Шевченківської районної ради депутатів трудящих Київської області, оп. 1, спр. 10.

¹⁷² ДАЧО: ф. 142 – Сільгоспартіль «Хлібороб» с. Прутильці Корсунь-Шевченківського району Київської області, оп. 1, спр. 5; ф. Р-296 – Сільськогосподарські акти колгоспу «Червоний хлібороб» с. Розсоховатка Катеринопільського району Київської області, оп. 1, спр. 1; ф. Р-751 – Колгосп «Червона зірка» с. Дрaбівці, оп. 3, спр. 6; ф. Р-764 – Сільськогосподарська артіль ім. Щорса Денезької сільради Золотоніського району Полтавської області, оп. 1, спр. 1; ф. Р-1239 – Сільськогосподарська артіль (колгосп) ім. Шевченка с. Перервенці Дрaбівського району Полтавської області, оп. 1, спр. 3, 4; ф. Р-1254 – Сільськогосподарська артіль (колгосп) ім. Паризької комуни с. Перервенці Дрaбівського району Полтавської області, оп. 1, спр. 4; ф. Р-1262 – Сільськогосподарська артіль (колгосп) «Ранкова зоря» с. Свічківка Дрaбівського району Полтавської області, оп. 1, спр. 2; ф. Р-1283 – Сільськогосподарська артіль (колгосп) «Вірний шлях» с. Дунинівка Дрaбівського району Полтавської області, оп. 1, спр. 1, 16; ф. Р-1596 – Тальнівська районна інформаційно-обчислювальна станція держстатистики, оп. 1, спр. 5; ф. Р-1680 – Сільськогосподарська артіль (колгосп) ім. Сталіна с. Бирлівка Ковалівського району Полтавської області, оп. 1, спр. 1 – 3; ф. Р-1682 – Сільськогосподарська артіль (колгосп) ім. Кірова с. Кононівка Ковалівського району Полтавської області, оп. 1, спр. 13, 15; оп. 2, спр. 1 – 4; ф. Р-1986 – Сільськогосподарська артіль (колгосп) «Більшовик» с. Шрамківка Шрамківського району Полтавської області, оп. 1, спр. 2, 10, 11; ф. Р-2962 – Сільськогосподарська артіль (колгосп) ім. Петровського с. Катеринопіль Катеринопільського району Київської області, оп. 1, спр. 3, 6; ф. Р-3449 – Сільськогосподарська артіль ім. Шевченка с. Вільшана Вільшанського району Київської області, оп. 1, спр. 3; ф. Р-3450 – Сільськогосподарська артіль (колгосп) «Червоний шлях» с. Вільшана Вільшанського району Київської області, оп. 1, спр. 1, 7, 8.

¹⁷³ Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К. : Політвидав України, 1986. – 264 с.; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : збірник документів і матеріалів / упор. : А. А. Батюк, І. Л. Бутич, П. М. Костриба [та ін.]. – К. : Держполітвидав, 1963. – 488 с.; Преступні цели – преступні средства: Документи об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1945 гг.) / сост. : Г. Ф. Заставенко, Т. А. Иллерицкая, А. М. Козочкина и др. – 2-е изд. – К. : Политиздат, 1968. – 383 с.; Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза : документы и материалы / под ред. П. А. Жилина. – М. : Воениздат, 1987. – 302 с.; «Совершенно секретно! Только для командования!». Стратегия фашистской Германии в войне против СССР : документы и материалы / сост. В. И. Дашичев. – М. : Наука, 1967. – 752 с.; СС в действии : документы о преступлениях СС / под ред. М. Ю. Рачинского. – М. : Прогресс, 1968. – 624 с.; Україна в Другій світовій війні у документах : збірник німецьких архівних матеріалів (1939–1941). Т. 1 / упоряд. В. Косик. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львів. держ. ун-т ім. І.Франка, Ін-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М. Грушевського НАН України, 1997. – 382 с.; Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). Т. 2 / упоряд. В. Косик. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львів. держ. ун-т ім. І.Франка, Ін-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М. Грушевського НАН України, 1998. – 384 с.; Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942–1943). Т. 3 / упоряд. В. М. Косик. – Л. : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І. Франка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1998. – 384 с.; Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1944–1945). Т. 4 / упоряд. В. М. Косик. – Л. : Львівський національний університет ім. І. Франка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2000. – 368 с.; Фашистський розбій на Україні. Збірник листів і документів. – М., [б.в.] 1943. – 531 с.

¹⁷⁴ Див.: посилання 25 і 78.

¹⁷⁵ Див.: Косик В. Вказ. праця. – С. 464 – 627.

¹⁷⁶ У ЦДАВО України вони у вигляді оригіналів, фотокопій та їхніх перекладів з німецької мови знаходяться в наступних фондах: ф. КМФ-8 – Колекція мікрофотодокументів німецько-фашистських

адміністративних установ, армійських груп та їх тилових підрозділів, які діяли на окупованих східних територіях (1939 – 1945 рр.): оп. 1, спр. 12, 23, 38, 77, 94, 101, 171, 182, 230, 297, 299; оп. 2, спр. 144, 148 – 157, 159, 163, 164, 166, 169, 177, 179, 184, 185, 189, 192, 196, 223, 232, 485; ф. 3206 – Рейхскомісаріат Україна, оп. 1, спр. 20, 24, 34, 35, 37, 39, 44, 46, 51, 63; оп. 2, спр. 7, 7а, 27, 30а, 41 – 44, 70, 117, 126, 128, 131 – 140, 193; оп. 5, спр. 15; оп. 6, спр. 270, 272, 279; ф. 3676 – Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. Берлін, Київ (1940 – 1945 рр.), оп. 4, спр. 4, 480; ф. 4620 – Колекція документів періоду Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр., оп. 1, спр. 11 – 18, 22; оп. 3, спр. 239, 242, 247 – 249, 262, 264, 308, 311, 285. У ЦДАГО України такі документи зібрані у фондах: ф. 1 – Центральний Комітет Комуністичної партії України, оп. 22, спр. 10, 16, 77, 80, 122, 123, 175, 870; ф. 56 – Колекція листів періоду Великої Вітчизняної війни. 1941 – 1944 рр., оп. 1, спр. 57, 144; ф. 57 – Колекція документів з історії Комуністичної партії України, оп. 4, спр. 38, 57, 110, 115, 125, 235; ф. 109 – Донецьке з'єднання партизанських загонів ім. Героя Радянського Союзу І. Копьонкіна (з'єднання партизанських загонів «Грізний». Командир Я. Сиворонов). 1942 – 1944 рр., оп. 1, спр. 1 – 3; ф. 166 – Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії Наук УРСР. 1941 – 1950 рр., оп. 2, спр. 8, 11, 21, 63, 79, 114, 155, 379; оп. 3, спр. 5, 141 – 145, 147.

¹⁷⁷ ДАХМО: ф. 420 – Шепетівський гебітскомісаріат, оп. 1, спр. 3, 15, 33, 50, 52, 53, 72; ф. Р-1403 – Архівний відділ УМВС у Одеській області, оп. 2, спр. 11; ДАХО: ф. 1520 – Сільські управи Херсонщини періоду нацистської окупації, оп. 17, спр. 2; ДАДО: ф. Р-1810 – Тернівська сільськогосподарська община с. Терни Краснолиманського району Юзівської області, оп. 1, спр. 1; ф. Р-1816 – Амвросіївське державне господарство «Тваринник» Амвросіївської районної земельної управи м. Амвросіївка, Юзівської обл., оп. 1, спр. 1; ф. Р-1863 – Андріївський опорний пункт Селідовського району Юзівської області, оп. 1, спр. 1; ф. 1756 – Олександрівська управа Велико-Янісольського району Юзівської області, оп. 1, спр. 1; ф. Р-1753 – Григор'ївська сільськогосподарська община Олександро-Григор'ївської сільгоспуправи Авдіївського району Юзівської області, оп. 1, спр. 1; ф. 1763 – Григор'ївська сільськогосподарська община Олександро-Григор'ївської сільгоспуправи Авдіївського району Юзівської області, оп. 1, спр. 6; ф. 1882 – Богатирська сільська управа с. Богатир Велико-Янісольського району Юзівської області, оп. 1, спр. 1 – 5; ф. 1893 – Амвросіївська районна контора м. Амвросіївки Юзівської області, оп. 1, спр. 1, 2; ДАВО: ф. П-425 – Підпільні організації, партизанські загони періоду Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. Вінницька область, оп. 1, спр. 4; ф. Р-1411с – Літинська райуправа, оп. 1, спр. 3; ф. Р-1416 – Балінська сільгоспуправа Літинського району, оп. 1, спр. 5; ф. Р-1433с – Дзюньківська сільуправа Плисківського району, оп. 1, спр. 3; ф. Р-2299 – Губницька сільгоспуправа Гайсинського району, оп. 1, спр. 42; ф. Р-1351с – Великохуторянська сільгоспуправа Вінницького району, оп. 1, спр. 3; ф. 1358с – Барська районна управа, оп. 1, спр. 1; ф. Р-1683 – Вінницька обласна комісія по сприянню в роботі Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників, оп. 1, спр. 38; ДАЧО: ф. Р-58с – Худяківська сільська управа Черкаського району Київської області, оп. 1, спр. 2, 5 – 9, 12 – 14; ф. Р-59 – Кумейківський сільський старостат Черкаського району Київської області, оп. 1, спр. 1 – 3, 5, 6, 9 – 18; ф. Р-60 – Степанківський сільський староста Черкаського району Київської області, оп. 1, спр. 2, 3, 5, 7; ф. Р-61 – Білозірський сільський староста Черкаського району Київської області, оп. 1, спр. 1 – 5, 7, 9, 11, 12, 13; ф. Р-62 – Черкаська районна управа, оп. 1, спр. 1; ф. Р-326 – Бузуківський сільський старостат Черкаського району Київської області, оп. 1, спр. 1, 2, 4; ф. Р-1831 – Щербинівська сільська управа с. Щербинівка Золотоніського району Полтавської області, оп. 1, спр. 2 – 4; ф. Р-1833 – Савківська сільська управа с. Савківка Чернобаївського району Полтавської області, оп. 1, спр. 1; ф. Р-1834 – Коробівська сільська управа Золотоніського району Полтавської області, оп. 1, спр. 1 – 2; ф. Р-1837 – Хрущівська сільська управа с. Хрущівка Золотоніського району Полтавської області, оп. 1, спр. 1 – 4, 6, 7; ф. Р-1838 – Перервинська сільська управа с. Перервинці Драбівського району Полтавської області, оп. 1, спр. 1 – 6; ф. Р-1839 – Перервинська сільська управа с. Перервинці Драбівського району Полтавської області, оп. 1, спр. 3; ф. Р-1840 – Антипівська сільська управа с. Антипівка Золотоніського району Полтавської області, оп. 1, спр. 1 – 9, 12 – 13; ф. Р-1841 – Кривоносівська сільська управа с. Кривоносівка Золотоніського району Полтавської області, оп. 1, спр. 4; ф. Р-1842 – Мицалівська сільська управа с. Мицалівка Золотоніського району Полтавської області, оп. 1, спр. 1, 3 – 5, 7 – 8; ф. Р-1843 – Дмитрівська сільська управа Золотоніського району Полтавської області, оп. 1, спр. 6, 12, 13, 17, 18; ф. Р-1846 – Франківська сільська управа с. Франківка Чернобаївського району Полтавської області, оп. 1, спр. 1; ф. Р-1847 – Капустянська сільська управа с. Капустянці Ковалівського району Полтавської області, оп. 1, спр. 1, 3 – 9, 11 – 13; ф. Р-1848 – Митьківська сільська управа с. Митьки Іркліївського району Полтавської області, оп. 1, спр. 2, 3; ф. Р-1849 – Красенівська сільська управа с. Красенівка Чернобаївського району Полтавської області, оп. 1, спр. 2; ф. Р-1851 – Вільхівська сільська управа Золотоніської округи, оп. 1, спр. 2 – 4, 9, 11 – 17, 20; ф. Р-1852 – Суботівська сільська управа Чигиринського району Кіровоградської області, оп. 1, спр. 1; ф. Р-1853 – Драбівецька сільська управа с. Драбівці Золотоніського району Полтавської області, оп. 1, спр. 15, 16.

¹⁷⁸ Див. примітки 25, 78; Київський процес. Документи і матеріали / упор. Л.М. Авраменко. – К. : Либідь, 1995. – 208 с.; Сборник сообщений Чрезвычайной государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – М. : Гос. Изд-во полит. лит-ры, 1946. – 459 с.

¹⁷⁹ Див. примітки 25, 78.

¹⁸⁰ *ЦДАВО України*: ф. 4620 – Колекція документів періоду Великої Вітчизняної війни. 1941 – 1945 рр., оп. 3, спр. 234, 236, 239, 242, 244, 247 – 250, 264, 274, 285, 306, 308, 318, 321, 334; ф. 4928 – Марзєєв Олександр Микитович, оп. 1, спр. 23; *ДАХМО*: ф. Р-863 – Кам'янець-Подільська комісія по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників і їхніх спільників на території області, оп. 2, спр. 27, 30, 33, 38, 39; ф. Р-338 – Виконавчий комітет Кам'янець-Подільської обласної ради депутатів трудящих, оп. 14, спр. 1; *ДАХО*: ф. 1497 – Обласна Надзвичайна Комісія по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників на території Херсонської області, оп. 1, спр. 2; *ДАДО*: ф. 1838 – Сталінська обласна комісія по установленню звірств здійснених німецько-фашистськими загарбниками у Сталінській області, оп. 1, спр. 1, 3, 5, 10, 11, 13, 14, 18, 18а, 19, 22, 24, 32 – 34, 52, 57, 90; *ДАВО*: ф. П-136 – Вінницький обком КП(б)У (Особливий сектор), оп. 1, спр. 62, оп. 38, спр. 267; ф. П-425 – Підпільні організації, партизанські загони періоду Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. Вінницька область, оп. 1, спр. 6; Марзєєв Олександр Микитович, оп. 1, спр. 23.

¹⁸¹ Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. : нові документи і матеріали / укл. В. І. Сергійчук. – К. : Дніпро, 1998. – 944 с.; Документи і матеріали з історії організації українських націоналістів. Т. 7 : Документи комісії державного планування ОУН (КДП ОУН) / упоряд. : О. Кучерук, Ю. Черченко ; наук. ред. Н. Миронець. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2002. – 189 с.; 3 історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР. Збірник документів і матеріалів / ред. кол. : П. С. Гончарук, М. К. Івасюта (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1976. – 509 с.; Літопис УПА. Нова серія, том 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали / упоряд.: О. Вовк, І. Павленко; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України [та ін.] – Київ – Торонто, 1999. – 724 с.; Літопис УПА. Нова серія, том 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959 / упоряд.: О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України [та ін.] – Київ – Торонто, 2001. – 652 с.; Літопис УПА. Нова серія. – т. 4, кн. 1-ша: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля : інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КГБ. 1943–1959. книга перша: 1943 – 1945 / упоряд.: А. Ценків, В. Лозицький, І. Павленко; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України [та ін.] – Київ – Торонто, 2002. – 598 с.; На зов Києва. Український націоналізм у Другій світовій війні: Збірник статей, спогадів і документів / упоряд. : К. Мельник, О. Лашенко, В. Верига. – К. : Дніпро, 1993. – 540 с.; *Сергійчук В.* ОУН/УПА в роки війни: Нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – К. : Дніпро, 1996. – 494 с.; *ЦДАВО України*: ф. 3833 – Краєвий провід організації українських націоналістів на західних українських землях, оп. 1, спр. 35, 37, 43, 63; ф. 3838 – З'єднання північних груп Української Повстанської Армії (УПА-Північ), оп. 1, спр. 41, 59, 87а, 121, 59; ф. 3959 – Український Центральний Комітет. Краків-Львів, оп. 2, спр. 31а, 67а, 85.

¹⁸² Досягнення Радянської України за 40 років. Статистичний збірник / відп. за вип. П.С. Булгаков. – К. : Державне статистичне видавництво, 1957. – 152 с.; Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник / відп. за вип. П.С. Булгаков. – К. : Державне статистичне видавництво, 1960. – 731с.; Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник / ред. кол.: М.М. Артем'єв, В.Ф. Бурлін (заст. гол.), С.Г. Буць, О.А. Бервицька, Д.А. Верніков (гол.) [та ін.] – К. : Статистика, 1972. – 547 с.; Народне господарство УРСР у 1973 році. Статистичний щорічник / кер. авт. кол. Д.А. Верніков; упор.: В.В. Самченко, Є.О. Пенто. – К. : Політвидав України, 1974. – 884 с.; Сільське господарство Української РСР. Статистичний збірник. – К. : Статистика, 1969. – 685 с.; Уманський Л. А. Годы труда и побед 1917–1987: Популярный справочник / Л. А. Уманский, С. С. Шаболин. – М. : Политиздат, 1987. – 368 с.; Численность скота в СССР. Статистический сборник / сост.: А.М. Брянский (рук.), А.А. Векслер, А.М. Григорьева [и др.]; ред.: В.И. Манякин. – М. : Госстатиздат, 1957. – 620 с.

¹⁸³ Центральні газети: «Правда» (за 1941 – 1945 рр.), «Известия» (за 1945 р.); республіканські газети: «Комуніст» (за 1933, 1941 – 1945 рр.), «Советская Украина» (за 1943 р.), «Радянська Україна» (за 1944 – 1945 рр.), «Колгоспник України» (за 1941 р., 1943 – 1945 рр.), «Радянська освіта» (за 1945 р.), «Молодь України» (за 1944 р.), обласні газети: «Більшовик (Чернігів)» (за 1941 р.), «Більшовицька зоря» (за 1941 р.), «Більшовик Полтавщини» (за 1941 р.), «Зоря Полтавщини» (за 1944 р.), «Кіровоградська правда» (за 1944 р.).

¹⁸⁴ «За Радянську Україну» (за 1942 р.), «За честь Батьківщини» (за 1944 р.).

¹⁸⁵ «Урядовий вісник гебїтскомісара у Рівному», «Голос» (Берлін), «Український хлібороб» (Ровно, Київ), «Голос Волині» (Житомир), «Волинь. Часопис для Волині» (Ровно), «Українське слово» (Житомир), «Дзвін» (Кривій Ріг), «Сумський вісник» (Суми), «Дзвін волі» (Біла Церква), «Руженський

вісник» (Житомирська область), «Подільнин» (Кам'янець-Подільський), «Урядові дунаєвські вісті», «Українські вісті» (Кіровоград), «Український голос» (Проскурів), «Рідне слово» (Звенигородка), «Лубенський вісник», «Український Донбас» (Лисичанськ), «Нове життя» (Ворошиловград), «Вісті Прилуччини» (Прилуки), «Нова Україна» (Харків), «Донецкий вестник» (Юзівка), «Чернігівський кур'єр» (Чернігів), «Українське життя» (Бориспіль).

¹⁸⁶ *Вершигора П. П.* Люди с чистой совестью / П. П. Вершигора. – К. : Политиздат Украины, 1974. – 742 с.; *Ковпак С. А.* От Путивля до Карпат / С. А. Ковпак. – М. : Госполитиздат, 1945. – 202 с.; *Сабуров А.* Силы неисчислимые / А. Сабуров. – М. : Воениздат, 1967. – 288 с.; *Сабуров А.* Відвойована весна (Про подвиги народних месників на Брянщині та на Україні в роки Великої Вітчизняної війни) / А. Сабуров ; пер. з рос. – К. : Політвидав України, 1972. – Кн. 1–2. – 736 с.; *Федоров А. Ф.* Подпольный обком действует: (Партизанское движение на Черниговщине и Волыни) / А. Ф. Федоров. – М. : Воениздат, 1975. – Кн. 1–2.

¹⁸⁷ *Довженко О.* Україна в огні: Кіноповість, щоденник / О. Довженко. – К. : Радянський письменник, 1990. – 416 с.

¹⁸⁸ *Лебедь Микола.* УПА. Українська повстанська армія, її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. І частина Німецька окупація України : Репринтне вид. / Микола Лебедь. – Дрогобич : Відродження. – Дрогобич, 1993. – 208 с.; *Омелюсік М.* УПА на Волині в 1943 році / М. Омелюсік // Літопис УПА. – Т. 1., кн. 1-ша: Волинь і Полісся. Німецька окупація. – С. 332–334; *Паньківський К.* Роки німецької окупації / К. Паньківський. – Нью-Йорк ; Торонто : [б.в.], 1956; *Паньківський К.* Роки німецької окупації 1941–1944 / К. Паньківський. – Нью-Йорк ; Торонто ; Сідней ; Париж : [б.в.], 1983. – 480 с.

¹⁸⁹ *Глід С.* Фрагменти життя і мук: Спогади з часів німецької окупації України / С. Глід. – Лондон : Вид. Союзу українців у Великій Британії, 1955. – 93 с.; *Пігідо-Правобрежний Ф.* „Велика Вітчизняна війна” / Ф. Пігідо-Правобрежний. – Вінніпег : Вид-во „Нового шляху”, 1954. – 230 с.

¹⁹⁰ В особистому архіві автора зберігається понад 100 анкет селян свідків подій воєнних років на території України.

РОЗДІЛ 2. УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ

Напередодні Великої Вітчизняної війни українське село завдяки своєму економічному й соціальному потенціалу мало значний вплив на всі сфери життя не лише України, а й СРСР. Його господарство було одним із основних виробників зерна, технічних культур і продуктів тваринництва в СРСР. Зокрема, Україна давала понад 21% виробництва пшениці в СРСР, третину ячменю, понад 50% кукурудзи, 74% цукру¹. Про розміри земельної площі, задіяної для виробництва рослинницької продукції, її урожайність та валові збори свідчать показники таблиці № 1².

Таблиця № 1

Посівні площі, урожайність та виробництво найважливіших видів рослинницької продукції в 1940 р. порівняно з 1913 р.

Посівні площі, урожайність та валові збори	1913 р.	1940 р.	1940 р. у процентах до 1913 р.
<u>Посівні площі (всі категорії господарств; тис. га)</u>			
Вся посівна площа	27 952	31 336	112,1
Зернові культури	24 696	21 385	86,6
Технічні культури	904	2699	298,6
Картопля та овочево-баштанні культури	1400	2811	200,8
Кормові культури	894	4441	496,8
Площі чистих парів	дані відсутні	8873	–
<u>Урожайність (у центнерах з га)</u>			
Зернових культур	9,4	12,4	131,9
у т. ч. озимої пшениці	11,8	12,1	102,5
ярої пшениці	7,5	8,4	112,0
Цукрових буряків (фабричних)	167	159	95,2
Соняшнику	9,3	13,1	140,9
Картоплі	79	101	127,8
Овочів	дані відсутні	113	–
<u>Валовий збір (тис. тонн)</u>			
Зерна	23 157	26 420	114,1
у т.ч. пшениці	7970	8407	105,5
Цукрового буряку	9337	13 052	139,8
Соняшнику	71	946	1332,4
Картоплі	8546	20 644	241,6
Овочів	дані відсутні	5486	–

Більш повна інформація про розміри посівної площі, урожайність та валові збори сільськогосподарських культур в Україні в передвоєнний період наведено в додатках 43–69, 100.

Незважаючи на значні проблеми, які негативно позначалися на функціонуванні галузі, Україна перед війною мала досить розвинуте тваринництво. На 1 січня 1941 р. чисельність поголів'я робочої та продуктивної худоби в республіці досягла таких показників (див. таблицю № 2)³.

Таблиця № 2

Поголів'я худоби в Україні станом на 1 січня 1941 р.

(тис. голів)

Категорія господарства	Велика рогата худоба	У т.ч. корови	Свині	Вівці та кози	Коні
Всі категорії господарств	10502,8	5695,0	8973,8	6239,8	4531,5
у т.ч.: східні області	7741,4	3901,0	7335,7	4748,8	3256,9
західні області	2761,4	1794,0	1638,1	1491,0	1274,6
Колгоспи, радгоспи та інші державні й кооперативні господарства	3906,8	975,2	3668,0	3605,1	3298,0
у т.ч.: східні області	3828,1	945,1	3636,9	3510,9	3229,3
західні області	78,7	30,1	31,1	94,2	68,7
З них: колгоспи	3334,5	766,2	2845,3	3122,7	2879,0
у т.ч.: східні області	3312,3	755,1	2834,1	3099,2	2851,6
західні області	22,2	11,1	11,2	23,5	27,4
Колгоспники	3366,7	2463,0	3003,6	962,1	1,4
у т.ч.: східні області	3324,2	2432,0	2967,1	950,1	0,8
західні області	42,5	31,0	36,5	12,1	0,6
Робітники і службовці в сільській місцевості	390,0	297,0	282,0	110,0	–
Робітники і службовці в міських поселеннях	282,0	228,0	488,0	220,0	–
Одноосібники	2477,1	1731,8	1489,1	1324,0	989,3

Питома вага України в чисельності худоби по СРСР становила: велика рогата худоба – 19,7%, у т.ч. корови – 20,9%, свині – 33,1%, вівці і кози – 7,8% у т.ч. вівці – 8,3%, коні – 22%⁴. Були всі підстави сподіватися на подальше щорічне зростання поголів'я худоби як у громадському, так і приватному секторах. Так, зокрема, якщо кількісне прирощування худоби в колгоспах залишилося б на рівні останніх передвоєнних років, то за період з 1941 р. до 1 січня 1944 р. поголів'я колгоспної худоби могло б досягти таких розмірів: великої рогатої худоби – 5929,0 тис., свиней – 4223,0 тис., овець – 6480,0 тис., коней – 3362,0 тис. голів⁵.

Обсяги виробництва тваринницької продукції в Україні в 1940 р. характеризувалися такими показниками (див. таблиця № 3)⁶.

Порівняно з 1913 р. валова продукція сільського господарства УРСР у 1940 р. становила 157%, у т.ч. продукція землеробства – 165%, продукція тваринництва – 138%⁷.

Таблиця № 3

Виробництво тваринницької продукції в Україні по категоріях господарств на кінець 1940 р.

Вид продукції	Всі категорії господарств	Колгоспи, радгоспи та інші державні господарства	У тому числі:		Особисті господарств а населення
			Колгоспи	Радгоспи	
М'ясо і сало всіх видів (у забійній вазі) тис. т	1127	298	195	53	828
Свинина (в забійній вазі) тис. т	568	158	101	33	410
Молоко – тис. т	7114	1306	834	354	5808
Яйця – млн шт.	3273	225	175	29	3048
Вовна – тис. т	13,5	9,4	7,6	1,6	4,1

Більш повна інформація про кількість худоби, якісні показники тваринницької галузі, виробництво тваринницької продукції в Україні у передвоєнний період містяться у додатках 72–74, 77–80, 82–84, 86, 94–99, 101–102.

Значну частину виробленої сільськогосподарської продукції забирала у своє розпорядження держава. Так, у 1940 р. державні закупівлі й заготівлі в усіх категоріях господарств становили: зернових культур – 9,368 млн т (або близько 35,5% від їхнього валового збору), у т.ч. пшениці – 3,831 млн т (або відповідно 45,6%), цукрових буряків – 12,669 млн т (або відповідно 97,1%), соняшнику – 486 тис. т (або відповідно 51,4%), картоплі – 1,823 млн т (або відповідно 8,8%), овочів – 1,329 млн т (або відповідно 24,2%); худоби і птиці: у вазі живої худоби – 516 тис. т (або відповідно 31,3% від загального обсягу виробництва), у перерахунку на забійну вагу – 305 тис. т (або відповідно 27,1%), молока – 1,006 млн т (або відповідно понад 14,1%), яєць – 1,039 млрд шт. (або відповідно 31,7%), вовни – 12,2 тис. т (або відповідно 90,4%), 10,115 млн шт. великої, малої та свинячої шкірсировини⁸. (Детальніше про обсяги державних заготівель і закупівель сільськогосподарської продукції дивись у додатках 103–106). На початок 1941 р. державні запаси продуктів харчування та фуражу становили 6,162 млн тонн, що, наприклад, давало змогу забезпечити піврічні потреби радянських збройних сил на випадок війни⁹.

Досить значними були і матеріально-технічні ресурси сільського господарства республіки. Зокрема, численним був парк тракторів, зернозбиральних комбайнів та вантажних автомобілів (див. табл. № 4)¹⁰.

Таблиця № 4

Парк тракторів, зернозбиральних комбайнів та вантажних автомобілів у сільському господарстві УРСР на початку 1941 р.

Вид техніки	Всього в сільському господарстві	У тому числі:		
		у МТС	у радгоспах і підсобних сільгоспідприємствах	з них у радгоспах Наркомату радгоспів
Трактори (фізич. одиниць)	90 519	74 637	15 561	4483
Зернозбиральні комбайни	31 150	26 472	4678	717
Автомобілі вантажні	54 900	27 400	3700	дані відсутні

Переважає більшість цієї техніки була зосереджена в машинно-тракторних станціях (МТС), яких на початку 1941 р. у республіці діяло 1220 (1011 у східних і 209 у західних областях)¹¹. (Показники щодо кількості МТС по областях та їхніх розмірів наведені у додатках 19 і 20). Загальний обсяг виконаних ними в 1940 р. тракторних робіт у колгоспах склав 47 319 тис. га при середньому виробітку на один 15-сильний трактор 544 га¹². Кожна МТС мала обладнану верстатами та механізмами майстерню поточного ремонту, силові енергетичні установки. Загалом у МТС нарахувалося 2263 локомотиви та 4273 нафтодвигуни. Крім того, капітальний ремонт тракторів і двигунів проводили 22 ремонтні заводи та 102 машинно-тракторні майстерні (МТМ) капітального ремонту, які мали парк металоріжучих верстатів у кількості 2501 шт. та енергетичну базу загальною потужністю 5200 кВт¹³. Також у МТС республіки нарахувалося 145 494 ґрунтообробні машини та знаряддя, 50 522 посівні та посадкові машини, 16 408 машин і знарядь по догляду за рослинами, 45 068 машин для збирання врожаю, 1123 одиниці машин та інвентарю дорожнього та меліоративного призначення, 15 521 одиниця апаратури по боротьбі з шкідниками сільськогосподарських рослин¹⁴.

Трактори та інша сільськогосподарська техніка й інвентар у чималій кількості зосереджувалися й у радгоспах, а також були на балансі господарств допоміжних промислових і господарських галузей, які в системі Наркомзему УРСР обслуговували

потреби сільського господарства, зокрема таких, як «Сортнасінеовоч», «Держсортфонд», «Укрсіельектро», «Водобуд», «Укрмеліоконтора», «Сільгоспбудпроект» та ін., заготівельних організацій та господарств, в учбових господарствах сільськогосподарських навчальних закладів. Велика кількість сільськогосподарського інвентарю, що використовувався за допомогою живого тягла, була й у власності колгоспів: 712 485 плугів, 27 993 лушильники, 260 042 культиватори, 158 509 сівалок, 172 990 жаток, 24 851 сінокосарка, 12 082 молотарки, 63 435 зернових трієрів і сортувальників та ін.¹⁵ (Більш повна інформація про кількість сільськогосподарських машин та інвентарю в сільському господарстві України на початку 1941 р. міститься у додатках 21, 23–30).

Багатства українського села значною мірою визначали економічну й геополітичну міць СРСР. Володіння ними, особливо у воєнні часи, дозволяло б вирішувати важливі стратегічні та воєнні завдання, втрата ж означала б не просто арифметичну втрату – це завдало б тяжкого удару по всій господарській системі СРСР, що незабаром і сталося. Значення сільськогосподарського потенціалу України добре розуміли обидва диктатори – і Сталін, і Гітлер. При цьому, якщо для Сталіна він був реальністю, то для Гітлера до певного часу – мрією. Цей фактор, виходячи із початкових задумів Гітлера, був одним із головних у тому, що його війна з СРСР була й війною за Україну. Саме за рахунок України керівництво Райху розраховувало розв'язати одну із стержневих проблем – створити необхідну матеріальну базу, у першу чергу сировинну і продовольчу, для здійснення своїх геостратегічних планів.

Водночас досягнуті на початок 1940-х років валові показники сільського господарства України не варто переоцінювати. Про його дійсну ефективність можна судити за показниками таблиць № 1 і № 2, які свідчать, що у виробництві найважливіших видів сільськогосподарської продукції на початок 1940-х років порівняно з 1913 р. істотних зрушень не відбулося. У результаті в 1940 р. на душу населення в Україні було вироблено зерна 636 кг, тоді як у 1913 р. – 658 кг, м'яса (у забійній вазі) відповідно – 27 кг і 32 кг, молока – 171 кг і 133 кг, яєць – 79 шт. і 85 шт., картоплі – 487 і 243 кг, плодів і ягід – 19 кг і 16 кг¹⁶.

Не повною мірою відповідали потребам сільського господарства його наявна матеріально-технічна база. Механізація сільськогосподарських робіт була недостатньою, значна їх частина виконувалася із застосуванням простих машин на живому тяглі та вручну. Так, за даними офіційної статистики, у 1940 р. на сто гектарів ріллі в колгоспах республіки припадало тракторної та живої тяглової сили (у переводі на механічну) лише 11,8 кінських сил, у тому числі: тракторної тяглової сили – 5,3 к. с. (44,9%), живої тяглової сили в переводі на механічну – 6,5 к. с. (55,1%)¹⁷. Механізація основних сільськогосподарських робіт у процентах до загального обсягу робіт у колгоспах у 1940 р. характеризувалася такими показниками: оранка парів – 98%, оранка зябу – 73%, сівба озимих – 54%, сівба ярих – 50%, садіння картоплі – 3%, збирання зернових комбайнами – 39%, збирання цукрових буряків бурякокомбайнами – 0%, збирання картоплі комбайнами – 0,3%, збирання сіна – 2%, силосування – 3%¹⁸.

У 1930-ті роки були здійснені масштабні на той час заходи в справі сільської електрифікації. Із завершенням будівництва Дніпрогесу розпочалася електрифікація сіл Запорізької та Дніпропетровської областей. Струм для села давали розташовані в Україні 3 із 4 наявних в СРСР електричних машинно-тракторних станцій (2 – у Запорізькій області та 1 – у Київській)¹⁹. У результаті в цих областях рівень електрифікації села був значно вищим порівняно з іншими регіонами. На початок 1941 р. в Україні функціонували 2941 сільська електростанція з загальною потужністю електрогенераторів майже 56 тис. кВт і 348 колгоспних електростанцій з потужністю електрогенераторів майже 6,9 тис. кВт, які в 1940 р. виробили разом 68 052 тис. кВт/год.²⁰ Електропостачання сіл здійснювалося й за рахунок малих ГЕС і

теплових електростанцій. Село також споживало 24 тис. кВт/год. електроенергії від державних електросистем і промислових електростанцій²¹. Всього в сільському господарстві УРСР у 1940 р. було спожито електроенергії 152 млн кВт/год.²² Але цієї кількості електроенергії для виробничих цілей не вистачало. (Інформацію про споживання електроенергії в сільському господарстві та сільські й колгоспні електростанції в республіці в передвоєнний період подано також у додатках 32–33).

Таке становище в сільському господарстві стримувало не лише його подальший розвиток, а й усієї економіки України, не дозволяло на належному рівні задовольняти соціальні потреби населення.

Сільське населення становило найбільшу за чисельністю категорію громадян республіки. Станом на 1 січня 1940 р. кількість населення України нараховувала 41,3 млн осіб, у т. ч. міського – 14 млн осіб (34%), сільського – 27,3 млн (66%)²³, а на червень 1941 р. зросла до 41 657 тис. осіб²⁴. Згідно з переписом 1939 р., населення України за соціальним складом розподілялося так: робітники становили 33,7%, службовці – 16,1%, колгоспне селянство і кооперовані кустарі – 48,7%²⁵. (Детальніше про чисельність та склад населення УРСР у передвоєнний період дивись у додатках 2–6).

У передвоєнні роки в східній частині республіки в основному було закінчено суцільну колективізацію. Уже влітку 1937 р. там було колективізовано 96,1% селянських дворів й усупільнено 99,7% посівної площі²⁶, а на кінець 1940 р. у колгоспи було об'єднано 98% селянських дворів²⁷. Зовсім в інших умовах перебувало селянство новоприєднаних до СРСР у передвоєнні роки областей Західної України, Північної Буковини та Придунайського краю.

Сільське господарство західноукраїнських земель у 20–30-ті роки розвивалося пруським шляхом, для якого характерне збереження залишків феодальних відносин. Близько 70% землі належало поміщикам і куркулям, тоді як понад 1 мільйон бідняцько-середняцьких господарств потерпало від безземелля і малоземелля. Так, у Львівській області із загального земельного фонду (разом з лісами) у 1 307 780 га 300 поміщиків, 7000 куркульських і осадницьких господарств, які становили 3% до кількості дворів в області, володіли 514 885 га (39,4%) земельної площі. У користуванні ж селян налічувалося 609 629 га (46,6%). При цьому 33 000 селянських господарств мали землі до 1 га, а близько 25 000 господарств землі зовсім не мали.

У Ровенській області із загальної кількості 1 941 204 га землі 281 поміщицькому господарству належало 468 912 га, 1709 осадницьким господарствам – 26 061 га, 410 монастирям, церквам і костьолам – 17 296 га, колоністам – 22 589 га, польській державі – 288 104 га, а 213 698 селянським господарствам – 1 118 242 га. Таким чином, на одне господарство тут було землі: у поміщиків – 1668,7 га, у церков – 42,18 га, в осадників – 15,24 га, у селян – 5,2 га. Поряд з цим 62,6% селянських господарств володіли землею у розмірі від 0 до 5 га, а 8754 господарств були зовсім безземельними.

У Дрогобицькій області 319 поміщицьких господарств володіли землею в кількості 210 000 га, а 187 357 селянських господарств – 747 038 га, що становило відповідно 610 га і 4,4 га на одне господарство. Водночас селянських господарств із землеволодінням до 3 га налічувалось 117 302 (на одне господарство у середньому припадало 1,48 га, включаючи і непридатну площу). 53 139 середняцьких господарств володіли по 4,9 га землі на одне господарство, а куркульсько-осадницькі господарства – по 18,5 га на одне господарство, при цьому кращої землі.

У Тернопільській області серед селянських господарств було 44 511 безземельних і 173 966 малоземельних, яким належав 210 841 га, тобто в середньому по 1,21 га, тоді як 29 485 куркульських господарств володіли 363 889 га, або в середньому по 12,34 га.

В усіх західноукраїнських областях дуже низькою була забезпеченість селянських господарств робочою та продуктивною худобою й сільськогосподарським

інвентарем. Господарство велося примітивним способом. Основними знаряддями працюючих були: плуг, дерев'яна борона, рало, коса, серп і ціп. Сівалок, жаток, зерночисних машин у селянських господарствах зовсім не було. Віяли зерно лопатами. Зазначене підтверджується двома такими прикладами. На Львівщині в умовах польського панування 231 079 селянських господарств мали такий реманент: плугів – 99 389 шт., культиваторів і дряпаків – 7659 шт., борін залізних – 2350 шт., решта господарств або зовсім не мали реманенту, або користувалися дерев'яними плугами і боровами, а 131 641 господарство навіть не мало плуга. За такої технічної озброєності посів зернових селянами проводився на 90% вручну, збирання хліба – серпом або косою, а обмолот – ціпом – тривав упродовж 200–240 днів. У Ровенській області в 145 835 селянських господарствах, що мали від 0 до 5 га землі (а вони становили 69,6%), як тяглова сила використовувалися лише 22 581 кінь і 11 764 воли, тобто на одне господарство припадало 0,15 коня і 0,07 вола.

Непосильним тягарем для трудового селянства були численні податки і натуральні повинності, штрафи. Розорення і злидні несла їм аграрна політика урядів Польщі, Чехословаччини і Румунії під приводом так званої комасації (залучення земель)²⁸, парцеляції (поділ земель великих господарств), насадження осадництва, зниження цін на сільськогосподарські продукти за високих цін на промислові товари, встановлених капіталістичними монополіями. Переважна кількість селянства жила в злиднях і хронічно не доїдала, працюючи на кабальних умовах у поміщицьких маєтках та господарствах куркулів. Безземельні та малоземельні селяни, поповнюючи ряди безробітних, змушені були у пошуках джерел для існування емігрувати в інші країни. За період від 1925 р. по 1938 р. із Західної України емігрувало до США, Канади, Франції та інших країн понад 344 тис. чоловік. Ще більше селян було втягнуто в сезонну трудову еміграцію²⁹.

У процесі радянізації Західної України за період від вересня 1939 р. до червня 1941 р. з конфіскованої у великих землевласників 2,7 млн гектарів землі понад 1,1 млн гектарів було безкоштовно розподілено між майже півмільйона безземельних і малоземельних селян, а решту – 1,6 млн гектарів – передано створюваним колгоспам і радгоспам³⁰. Унаслідок цих заходів у регіоні фактично зникає категорія безземельних селян, а в значній частині селян забезпеченість землею істотно зросла. Станом на 1 січня 1941 р. забезпеченість землею одноосібних селянських господарств у Західній Україні в середньому по областях стає такою (див. таблицю № 5)³¹:

Таблиця № 5

Забезпеченість землею одноосібних селянських господарств у Західній Україні станом на 1 січня 1941 р. (у середньому по областях)

Області	Кількість одноосібних господарств	У них всього землі, га	У т.ч. орної, га	Припадало на одне господарство, га	
				всього землі	у т.ч. орної
Львівська	221 892	897 578	578 040	4,0	2,6
Ровенська	196 502	1 186 212	653 300	6,04	3,32
Тернопільська	307 010	1 029 858	889 492	3,4	2,9
Дрогобицька	186 828	761 637	448 879	4,08	2,4
Волинська	182 405	1 211 200	511 996	6,6	2,8

Водночас у межах кожної області середні розміри землеволодіння одноосібних селянських господарств по районах були різними, що зумовлювалося (з огляду на природні

умови) наявністю там земельного фонду, насамперед орної землі, та належністю господарств до тієї чи іншої категорії. Про це свідчать показники, наведені в додатку 34. Така ж ситуація, у свою чергу, була й у межах районів по окремих сільських населених пунктах.

Західноукраїнські селяни також одержали з конфіскованих у великих землевласників худоби й майна понад 84 тис. коней, 1,6 тис. волів, багато посівного матеріалу, сільськогосподарського реманенту та були звільнені від орендних платежів і сплати боргів поміщикам, куркулям та лихварям. Для продажу трудящим селянам за доступними цінами було виділено 300 молотарок, 300 жнивтарок, 750 сівалок, 3000 кінних плугів, 300 культиваторів та багато інших сільськогосподарських машин та знарядь. В усіх областях і районах організовано земельні відділи, ветеринарні лікарні й пункти, контрольно-насінове та бактеріологічні станції, сільськогосподарські дослідні станції, бази і контори постачання сільського господарства добривами і машинами.

Більш сприятливою для бідняцько-середняцьких господарств, порівняно з попереднім періодом, була і податкова політика радянської держави. Від податків було повністю звільнено майже 35% селянських господарств, а для придбання худоби селянам надано кредити, що дало змогу колишнім біднякам закупити близько 40 тис. корів. Та все ж, незважаючи на значну допомогу, багато селянських господарств перебували в скрутному становищі, насамперед через дуже низьку забезпеченість худобою, зокрема робочою, та сільськогосподарським реманентом. Наприклад, у Тернопільській області навіть після розподілу серед селян худоби колишніх поміщицьких господарств у квітні 1940 р. залишалися безкінними 99 240 господарств та 31 645 безкорівних господарств³².

Обробіток селянських земельних наділів частково здійснювали терміново створені 182 машинно-тракторні станції, техніку і кадри для яких надали прикріплені до кожної області Західної України східні області УРСР у порядку шефської допомоги³³. Постановою уряду для бідняцько-середняцьких господарств за послуги МТС була встановлена мінімальна плата.

Враховуючи досвід та трагічні наслідки здійсненої в Україні в кінці 20-х – на початку 30-х рр. колективізації, радянська влада утрималася від негайного форсованого проведення її на приєднаних землях і спробувала здійснити справу створення колгоспів на добровільних засадах. Проте основна маса західноукраїнського селянства, незважаючи на активні агітаційно-пропагандистські, організаційні та заохочувальні (передача колгоспам кращої землі, худоби, сільськогосподарських машин та інвентарю з числа конфіскованих у поміщиків та куркулів, надання пільг по кредитуванню та оподаткуванню тощо) заходи органів радянської влади, будучи достатньо поінформованими через неофіційні джерела про «переваги колгоспного ладу» у східноукраїнському селі й не бажаючи втрачати перебуваючі в їхньому користуванні землю та майно, не виявляли особливої зацікавленості до вступу в колгоспи.

Період добровільності виявився нетривалим, і вже з кінця 1940 р. істотно посилюється адміністративний та економічний тиск на селян з метою залучення їх до колективних господарств. Якщо до весни 1940 р. у західних областях налічувалося 180 сільськогосподарських артілей, то вже наприкінці 1940 р. – 529. Навесні 1941 р. компартійно-радянські органи розгорнули процес масової колективізації, унаслідок чого на 1 червня 1941 р. колгоспи були організовані майже в половині сіл західних областей. Всього було створено 2651 сільськогосподарську артіль, у які об'єднали 177 194 господарства, або близько 13% селянських дворів. Втім, через недостатній контроль ще слабких органів радянської влади на місцях за ходом колективізації, частина колгоспів створювалася формально й існувала лише на папері³⁴.

Одночасно були здійснені заходи, спрямовані на обмеження розмірів селянського землеволодіння. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 21 березня 1941 р. «Про встановлення граничних норм землекористування на один селянський двір по Волинській,

Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській і Тернопільській областях УРСР» (продубльованої 24 березня 1941 р. ЦК КП(б)У і РНК УРСР), були встановлені такі граничні норми землекористування на один селянський двір: по Дрогобицькій області – 7 га, за винятком Славського, Стрийського, Устрино-Долинського й Хирівського районів, у яких норма визначалася у розмірі 10 га; по Львівській області – 7 га, за винятком Лопатинського, Радохівського й Сокальського районів, у яких норма визначалася у розмірі 10 га; по Станіславській області – 7 га, за винятком Косівського, Яремчанського, де норма визначалася у розмірі 10 га, й Жаб'ївського району – 15 га; по Тернопільській області – 7 га, за винятком Вишневецького, Збарзького, Катербургського, Лановецького, Новосельського, Почаївського й Шумського районів, в яких норма встановлювалася у розмірі 10 га; по Волинській області – 10 га, за винятком Головнянського, Заболот'ївського, Камінь-Каширського, Колківського, Любешівського, Любомльського, Маневицького, Ратнівського, Седлищевського та Шацького районів, норму для яких було визначено в розмірі 15 га; по Ровенській області – 10 га, за винятком Висоцького, Морочнянського, Рафалівського й Рокитнянського районів, норму для яких було встановлено в розмірі 15 га.

Усі надлишки землі селянських господарств понад установлені граничні норми відрізилися й передавалися колгоспам, а в тих селах, де колгоспи ще не були організовані – до земельного фонду для наділення землею безземельних і малоземельних селянських дворів. Не відрізалася земля в окремих багатосімейних селянських дворів, які обробляли землю своєю працею, але мали земельні ділянки, котрі перевищували за своїми розмірами встановлені граничні норми. Передача відрізаної землі колгоспам, а також наділення нею безземельних і малоземельних селян було здійснено до початку весняної посівної³⁵. Загалом у шести західних областях землю (за орієнтованими підрахунками) було відрізано у 52 446 господарств з наявних на період проведення цієї акції 1 290 315, тобто в 4,1%. Найбільше таких господарств було у Волинській області – 21 012 (11,5% від загальної кількості) і Ровенській – 14,941 (7,6%)³⁶. Всього по різних групах господарств було відрізано й підлягало передачі малоземельним господарствам 204 982 га землі, у т.ч. орної – 131 922 га й 73 060 га луків³⁷, що відповідно становило 16,9%, 25,8% і 10,4% від їхньої загальної кількості. (Детальніше про кількість господарств, зачеплених відрізками землі по вказаних у постанові областях і розміри відрізаної в них землі по окремих категоріях господарств, дивись у додатках 35–36).

На території північної частини Буковини в результаті націоналізації у державну власність перейшло 836 тис. га землі, у поміщиків і церкви було конфісковано 181 тис. га земель, а у заможних селян вилучено 150 тис. га землі. Все це дало можливість виділити земельні наділи понад 60 тис. безземельних і малоземельних селян³⁸. Серед них було розподілено 134 тис. га конфіскованої землі, 6000 тис. коней, 1700 голів великої рогатої худоби, 2773 житлових і 2770 господарських будівель та ін. На землях колишніх поміщиків, не розподілених між селянами, було утворено 170 радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств, де дістало роботу багато колишніх сільськогосподарських робітників³⁹. Сільському господарству цього нового радянського регіону надавалися різноманітні пільги за рахунок напруження ресурсів східних областей, у села завозилися сільськогосподарські машини та міндобрива, була створена державна зооветеринарна служба. Понад 60% селянських господарств держава звільнила від сплати податків. Буковинське село також поступово готували до суцільної колективізації. Навесні 1941 р. в області було організовано понад 24 тис. супряжних груп, які обробляли землю 45,5 тис. господарств, а також 62 колгоспи, які об'єднували 4,5 тис. селянських господарств.

Подібним чином відбувалася радянізація й у Придунав'ї. Влітку 1941 р. в Ізмаїльській області існувало 216 колгоспів із земельною площею в 215 тис. га, які об'єднували 27 тис. господарств – майже чверть їхньої загальної кількості. Основну

частку колгоспників як на Буковині, так і в Придунайському краї становили переселенці, а кількість місцевих селян, які об'єднувалися в колгоспи, була невеликою⁴⁰.

Стосовно граничних норм землеволодіння на один селянський двір у цих регіонах, то навесні 1941 р. вони були встановлені в таких розмірах: по Аккерманському та Ізмаїльському уїздах – 20 га, Чернівецькому та Сторожинецькому – 10 га, Хотинському – 7 га на двір⁴¹.

Всього ж до початку війни в новоприєднаних західних регіонах України було створено (у багатьох випадках примусовими методами) 2929 колгоспів, в яких нараховувалося 208 694 селянських господарств. Це становило лише 14,7% від кількості всіх наявних там селянських господарств.

Таким чином, якщо в кінці 1940 р. в УРСР нараховувалося 27 725 колгоспів (27 139 у східній частині й 586 у західних областях), у яких об'єднувалося 3895,2 тис. селянських дворів (3858,7 тис. у східних областях і 36,5 тис. у західних областях), то за рахунок створених у 1941 р. До початку війни ще 2343 колгоспів у західних областях їх кількість становила понад 30 тис., а кількість об'єднаних у них дворів зросла до 4063,8 тис. У республіці також функціонували 873 радгоспи⁴².

Переважаюча більшість колгоспів були малопотужними господарствами, особливо у фінансовому та матеріально-технічному відношенні, мали незначну виробничу базу, зокрема тваринницьку. Потужність радгоспів завдяки кращому державному забезпеченню загалом була значно більшою, однак за багатьма основними показниками також незначною. Про кількісні та якісні характеристики довоєнних колгоспів і радгоспів можна судити за показниками таблиці № 6⁴³.

Таблиця № 6

Основні показники колгоспів і радгоспів УРСР у 1940 р. *
(на кінець року)

	КОЛГОСПИ		РАДГОСПИ		
	Всього	у т.ч. припадає в середньому на один колгосп		всього	у т.ч. припадає в середньому на один радгосп
Колгоспів (сільгоспартілей)	28 374	–	Радгоспів	929	–
У них дворів колгоспників	3990,4 тис.	141	Середньорічна чисельність працівників	303 тис.	326 чол.
Неподільні фонди	5506 млн крб.	194 тис. крб.	У т.ч. робітників	265 тис.	285 чол.
Грошові доходи	4811 млн крб.	170 тис. крб.	Основні фонди	1230 млн крб.	1324 тис. крб.
З них відрахування на поповнення неподільних фондів	757 млн крб.	26,7 тис. крб.	Земельна площа	3939 тис. га	4240 га
Посівна площа	22 137,3 тис. га	780,2 га	Посівна площа	2309 тис. га	2485 га
У т.ч. зернових	15 820,1 тис. га	557,6 га	У т.ч. зернових	1350 тис. гол.	1453 гол.
Велика рог. худоба	3439,3 тис. гол.	121 гол.	Вел. рог. худоба	416 тис. гол.	448 гол.
У т.ч. корови	792,6 тис. гол.	28 гол.	У т.ч. корови	162 тис. гол.	174 гол.
Свині	2884,7 тис. гол.	101 гол.	Свині	535 тис. гол.	576 гол.
Вівці та кози	3665,5 тис. гол.	128 гол.	Вівці та кози	545 тис. гол.	587 гол.
Плуги	712 485 шт.	25,1 шт.	Птиця	332 тис. гол.	355 гол.
Культиватори	260 042 шт.	9,2 шт.	Трактори	15,2 тис. гол.	16,4 шт.
Сівалки	162 590 шт.	5,7 шт.	Комбайни	4965 шт.	5,3 шт.
Лобогрійки	113 551 шт.	4,0 шт.	Автомобілі	3519 шт.	3,8 шт.
Самоскидки	54 439 шт.	1,9 шт.	Плуги	66 056 шт.	71,1 шт.
Сінокосарки	24 851 шт.	0,9 шт.	Культиватори	55 765 шт.	60 шт.
			Сівалки	31 009 шт.	33,4 шт.

* Показники наведені в нинішніх кордонах України; у 1941 р. у Кримській області функціонувало 649 колгоспів і 57 радгоспів.

Такий стан у колективних та державних господарствах негативно позначався на результатах їхньої виробничої діяльності, зокрема у тваринницькій галузі. Основним виробником головних видів тваринницької продукції залишалися особисті господарства населення (див. табл. № 3), які продукували 73,5% м'яса і сала, 81,6% молока, 93,1% яєць, 30,4% вовни від загальних обсягів їхнього виробництва. У колгоспах продукції названих видів вироблялося відповідно 17,3%, 11,7%, 5,4% і 56,2% від загального обсягу, а в радгоспах – відповідно 4,7%, 4,8%, 0,9% і 4,8%⁴⁴.

Створена у довоєнні роки колгоспно-радгоспна система, характерною рисою якої було поєднання економічного та позаекономічного примусу, забезпечила максимальне використання господарського потенціалу та трудових ресурсів українського села на користь держави. Колективізація зруйнувала економічні підвалини самодіяльних селянських господарств, примусила селян функціонувати у визначеній державою організаційно-господарській формі, перетворила їх у підневільну робочу силу. Діяла фіскально-визискова й стимулююча роль трудовдя. Навесні 1939 р. постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «з метою підвищення виробничої активності колгоспників і зміцнення трудової дисципліни» було запроваджено обов'язковий річний мінімум трудовднів, вироблених колгоспниками, за невиконання якого вони підлягали виключенню з колгоспу. Для кожного працездатного колгоспника в Українській РСР – чоловіків у віці 16–60 років і жінок 16–55 років – річний мінімум трудової повинності становив 80 трудовднів⁴⁵. Впровадження системи трудовднів відбувалося з перегинами. У деяких колгоспах почали виключати з колгоспів тих, хто не виробив установлений мінімум. При цьому нерідко до числа виключених поряд з неробами і прогульниками потрапляли й ті, хто через хворобу чи складні сімейні обставини не зміг це зробити. Голови колгоспів і бригадири погрожували колгоспникам за невиконання трудовднів позбавленням садиб. У селах поширювалися чутки про виселення колгоспників, які не виконуватимуть встановлений мінімум трудовднів, до Сибіру, усупільнення худоби тощо⁴⁶.

Колгоспники вимушені були працювати на державу за вкрай низьку оплату. Пересічний вміст одного трудовдя становив від 2 до 3 кг хліба. Якщо взяти до уваги, що в середньому на одного працездатного у 1938 р. припадало 188 трудовднів (в 1937 р. понад 400 трудовднів виробили лише 6,6% колгоспників, а третина мала від 100 до 200 трудовднів на рік)⁴⁷, то матеріальне забезпечення колгоспної сім'ї виглядає жахливо, адже вона ще мала сплатити низьку податків, страхові внески, підписатись на обов'язкову позику тощо.

У передвоєнні роки (а також пізніше – у доокупаційний і післяокупаційний періоди війни) селяни платили державі як грошима (податки), так і натурою (обов'язкові поставки). Це стосувалося як колгоспів, так і окремих селянських дворів. Різниця була лише в тому, що для колгоспу існував один пакет зобов'язань, для селянського двору – інший.

До колгоспів застосовувалася система прибуткового податку (запроваджена ще в 1936 р.). До прибутків колгоспу, які оподатковувалися прибутковим податком, входили всі без виключення види прибутків: натуральні та грошові від рослинництва, тваринництва, бджолярства й шовківництва, а також інші прибуткові надходження (наприклад, прибутки від підсобних підприємств, заробітки на стороні та ін.).

Порядок визначення прибутку від натуральної продукції та застосування ставок податку був таким: прибуток від продукції, що використовувалася на внутрішньоколгоспні потреби (насіння, повернення насінневих позик, продукція, зарахована до недоторканих страхового насінневого й страхового продовольчого фондів, до фонду допомоги інвалідам, на утримання дитячих ясел та інші натуральні фонди), визначався за державними заготівельними цінами й оподатковувався за

ставкою 6%; прибуток від продукції, проданої державі в порядку контрактації та державних закупок, визначався за фактично вилученими сумами при реалізації й оподатковувався за ставкою 6%; прибуток від продукції, розподіленої за трудовими серед колгоспників, визначався по державних закупівельних цінах і оподатковувався за ставкою 12%; прибуток від продукції, реалізованої в порядку колгоспної торгівлі (на колгоспних базарах, проданої колгоспникам, кооперативним та іншим організаціям за базарними цінами), а також всі інші прибутки (від підсобних підприємств, заробітків на стороні та ін.), визначався за фактично вирученими сумами при реалізації й оподатковувався за ставкою 13%. Обрахування податку здійснювалося за річними звітами колгоспів за попередній рік, тому новостворені колгоспи, як такі, що не мали прибутків у попередньому році, податки не сплачували⁴⁸.

Водночас, при визначенні оподатковуваного прибутку деякі види прибуткових надходжень повністю виключалися із оподаткування. Це стосувалося всіх грошових сум, одержуваних колгоспом від держави за здану продукцію в порядку натуральних поставок, а також натуральної продукції, використаної колгоспом для натуральної оплати транспортування зерна, соняшнику та інших олійних культур, зданих колгоспом на глибинні заготівельні пункти. Виключення цих прибутків із оподаткування було пільгою, якою заохочувалося виконання колгоспами зобов'язань перед державою.

Також при обмеженні оподатковуваного прибутку колгоспу до нього не включалися грошові суми, котрі не були по суті прибутковими надходженнями як, наприклад, суми, одержані від продажу робочої й продуктивної худоби в живій вазі або продуктами забою та зараховані на рахунок капіталовкладень для придбання покращеної й племінної худоби або для відновлення та збільшення стада; суми, одержані від поставки коней для Червоної армії; суми страхових відшкодувань, одержані від органів державного страхування за загибле від стихійного лиха майно та посіви. Виключення цих податків із оподаткування пов'язувалося з забезпеченням у колгоспах нормального процесу відтворення основних знарядь та основних засобів виробництва.

Із валового прибутку колгоспу при обрахуванні оподатковуваного прибутку виключалися ряд виробничих витрат, як, наприклад: натуральна продукція, яка йшла на натуроплати МТС; грошові суми, виплачені МТС за роботи, виконані для колгоспів; фураж, призначений для годівлі колгоспної худоби, включаючи й недоторканий страховий фуражний фонд. Не оподатковувалося також зерно, виділене для годівлі птиці на колгоспних фермах; молоко – на випоювання телят і поросят, яйця – на підгодовлю птиці; мед – на підгодовлю бджіл; картопля й кормові коренеплоди – на годівлю худоби. Такий порядок визначення оподатковуваного прибутку колгоспу мав стимулювати покращення обробітку землі, розвиток тваринництва та створення кормових баз⁴⁹.

У 1939–1941 рр. селяни платили: сільськогосподарський податок, податок на потреби житлового та культурно-побутового будівництва (культжитлозбір) і місцеві податки (самообкладання). Якщо до 1939 р. система сільгосподатку базувалася на засадах твердих ставок з кожного селянського двору без урахування прибутку від підсобного особистого господарства, то у 1939 р. з метою збільшення сільгосподатку було запроваджено прогресивну ставку, котра могла сягати 15% від прибутку з присадибної ділянки. Оподатковуваний прибуток визначався виходячи з затверджених норм прибутковості по окремих культурах і видах худоби, вирахованими за цінами, що склалися на колгоспних базарах у 1937–1938 рр. Встановлені норми оподатковуваного прибутку з одного гектара посіву або однієї голови худоби в середньому по СРСР були такими: посіви сільськогосподарських культур – 2378 крб., у т. ч.: зернових – 707 крб., картоплі – 2603 крб., овочів – 3915 крб.; корови – 912 крб., вівці та кози – 80 крб., свині – 323 крб.⁵⁰ З метою наближення норм до фактичних прибутків вони диференціювалися з урахуванням урожайності окремих культур, продуктивності худоби і базарних цін на

сільгосппродукцію раднаркомом республіки по областях, а облвиконкоми по районах у межах 30% у бік збільшення або зменшення середніх норм по республіці або областях.

З метою стимулювання виконання планів посіву оподатковуваний прибуток визначався не по фактичній площі, а по плановій. Норми прибутковості, за якими вираховувався оподатковуваний прибуток, установлювалися без урахування прибутків, одержаних від продажу сільськогосподарських продуктів за підвищеними базарними цінами.

Розміри податку на господарства колгоспників установлювалися за наступною шкалою ставок: при розмірі прибутку до 700 крб. розмір податку складав 50 крб., від 700 крб. до 1000 крб. – 50 крб. + 8 коп. з кожного карбованця понад 700 крб., від 1000 до 2000 крб. – 74 коп. + 9 коп. з кожного карбованця понад 1000 крб., від 2000 до 3000 крб. – 164 крб. + 11 коп. з кожного карбованця понад 2000 крб., від 3000 до 4000 крб. – 274 крб. + 13 коп. з кожного карбованця понад 3000 крб., понад 4000 крб. – 404 крб. + 15 коп. з кожного карбованця понад 4000 крб. і т. д. Таким чином, рівень прогресії оподаткування коливався від 7,1% при прибутку до 700 крб. до 10,1% при прибутку в 4000 крб. Нарахована на селянське господарство сума податку збільшувалася на 20%, якщо окремі працездатні члени сім'ї не були членами колгоспу і не являлися робітниками і службовцями⁵¹.

При оподаткуванні одноосібних селянських господарств до оподаткованого прибутку цих господарств, крім нормативного прибутку, включалися також суми, одержані від продажу сільськогосподарських продуктів на колгоспних базарах. Поряд з цим для одноосібників була встановлена особлива шкала оподаткування з дещо підвищеною прогресією, а саме: від 11% при прибутку до 1000 крб. до 22,5% при прибутку в 6000 крб. А з усіх сум понад 6000 крб. податком вилучалися 45%.

Господарства робітників і службовців, що мешкали у сільській місцевості й одержували прибутки від сільського господарства, оподатковувалися нарівні з господарствами колгоспників при умові, що за наймом працював не лише глава сім'ї, але й усі інші працездатні його члени (окрім домашньої господарки) і якщо кількість худоби в господарстві не перевищувала норми, установлені статутом сільськогосподарської артілі для колгоспників. У разі недотримання цих умов робітники і службовці за їхніми прибутками від сільського господарства оподатковувалися на однакових підставах з одноосібними селянськими господарствами.

У передвоєнному 1940 р. сільськогосподарський податок на одне господарство колгоспників у середньому становив 81 крб., господарство робітників і службовців сплачувало 60 крб., одноосібне селянське господарство – 120 крб. Від податку повністю звільнялися колгоспники та одноосібники похилого віку, інваліди війни та праці, сім'ї червоноармійців, а знижки з нарахованої суми податку надавалися багатодітним сім'ям та господарствам, які постраждали від стихійного лиха та ін.⁵²

Податок на потреби житлового та культурно-побутового будівництва з господарств колгоспників становив від 5 до 40 крб. При цьому господарства, які не мали неуспішних джерел прибутку сплачували від 5 до 10 крб., а ті, що мали ці джерела прибутку – від 10 до 40 крб. Розміри цього податку для одноосібників повинні були перевищувати на 25% ставок, установлені для колгоспників. (Про розміри ставок сільського культзбору на території УРСР у 1941 р. дивись у додатку 145). З нарахованої суми податку надавалися знижки на непрацездатних членів господарств колгоспників і трудових одноосібників при наявності трьох непрацездатних у розмірі 20%, при чотирьох – 30%, а при п'яти й більше – 40%. Від сплати податку повністю звільнялися господарства колгоспників, які мали у своєму складі військовослужбовців, інвалідів війни та праці, а також орденоносців. Господарства одноосібників, які мали у своєму складі вказаних осіб, звільнялися від податку лише при умові, якщо вони звільнялися

від сільгосподатку. У протилежному випадку вони одержували знижку в розмірі 20%, а при відсутності працездатних у господарстві – 40% із суми податку.

Спеціальний державний податок сплачували одноосібні господарства, які мали коней віком від трьох років і старше. Розміри податку на одного коня коливалися від 275 до 400 крб., а за кожного наступного коня – від 450 до 800 крб.⁵³ Цей податок фактично остаточно економічно розчавив одноосібників. Єдиним засобом уникнути сплати податку чи конфіскації коня за несплату був вступ до колгоспу. При чому на західні області УРСР цей податок не поширювався.

Одним із елементів податкового пресу на селянство було самообкладання. І хоча воно декларувалося як форма добровільної участі сільського населення у господарсько-культурному будівництві на селі, насправді ж, отримавши правове оформлення, стало обов'язковою формою оподаткування. Відмінністю від державних податків було лише те, що рішення про проведення самообкладання та його цілі ухвалювалися на загальних зборах більшістю мешканців села. Розміри самообкладання обмежувалися на державному рівні такими ставками: для господарств колгоспників і робітників, службовців, кооперованих кустарів та ремісників, що постійно проживають у сільських місцевостях, – не більше 20 крб.; для одноосібних господарств та господарств інших некооперованих категорій сільських мешканців у залежності від володіння земельною ділянкою та робочою худобою – від 40 до 75 крб. Одержані шляхом самообкладання кошти дозволялось використовувати лише на прокладання та ремонт доріг, на будівництво та ремонт шкіл, житла для педагогічного персоналу, мостів, криниць, лазень, на громадські протипожежні заходи, на ремонт лікарень, хат-читалень та інших культурних закладів⁵⁴.

Із комплексу місцевих податків селяни сплачували разовий збір на базарах при продажу продуктів свого підсобного господарства, речей власного виробництва та особистих. Ставки разового збору встановлювалися для окремих регіонів залежно від цін на продукти, що склалися на базарах, постачання товарів та інших економічних показників.

Поряд з податками і колгоспи, і селяни виконували зобов'язання по обов'язкових поставках, які фактично були своєрідним «натуральним податком», оскільки здійснювалися не за договором, а на підставі закону. Колгосп повинен був здавати державі у встановлені строки визначену (для конкретного району в межах певної області) кількість рослинницької та тваринницької продукції, асортимент якої в 1940–1941 рр. був значно розширений. До здаваних раніше зерна, м'яса, молока, шерсті, соняшнику, картоплі добавилися ще яйця, бринза-сир, шкіряна сировина, сіно, насіння інших олійних культур та трав, а також овочі – капуста, цибуля, морква, буряк, помідори, огірки.

Відповідно до вимог постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 7 квітня 1940 р. «Про зміни в політиці заготівель і закупівель сільськогосподарських продуктів» було змінено й порядок нарахування обов'язкових колгоспних поставок. Якщо раніше поставки рослинницької продукції здійснювалися з плану посіву, то, починаючи з урожаю 1940 р., з кожного гектара ріллі, закріпленої за колгоспом, включаючи городи, а також землі, що підлягала освоєнню (унаслідок розорювання цілини, осушування боліт, розкорчування чагарників). Водночас, із ріллі, з якої нараховувалися обов'язкові поставки державі, виключалися площі, зайняті під посівами бавовнику, цукрового буряку, льону, конопель, тютюну, махорки, ефіроолійних, луб'яних та лікарських культур, кользи, коріандру, анісу, маку, рижю, арахісу, каучуконосів, тутових, фруктових, ягідних, виноградних насаджень, продукція з яких здавалося державі на основі діючих раніше контрактаційних умов. Починаючи з 1941 р., було змінено й порядок заготівель тваринницької продукції. Її поставки стали нараховувати не з кількості колгоспної худоби, а з кожного гектара колгоспної земельної площі⁵⁵.

Зміна порядку нарахувань обов'язкових поставок зумовлювалася тим, що діюча до цього система заготівель і закупівель сільськогосподарської продукції не

стимулювала колгоспи до розширення посівних площ і збільшення громадського стада. Передові колгоспи перебували у невідповідному становищі, оскільки маючи більші посіви рослинницьких культур і більшу кількість худоби, змушені були здавати більше продукції державі. У той же час, колгоспи, які мали менші плани посіву та слабкі тваринницькі ферми, здавали по обов'язкових поставках мало продуктів, а колгоспи, які зовсім не мали тваринницьких ферм і не бажали їх організувати, взагалі знаходилися в пільговому становищі, оскільки по обов'язкових поставках продуктів тваринництва зовсім не здавали.

З точки зору керівництва держави, яке переслідувало мету забезпечити наперед певний гарантований обсяг заготівель сільськогосподарської продукції, така зміна порядку нарахувань обов'язкових поставок була цілком логічною й необхідною. Але ж при цьому не враховувалися повною мірою інтереси як колгоспів, так і, насамперед, колгоспників. Адже переважна більшість колгоспів були малопотужними й їм у тодішніх умовах виконати обов'язкові поставки за новими нормами та належним чином оплатити роботу членів господарства було не під силу.

Обов'язкові зернопоставки колгоспом становили значно більшу частину врожаю, ніж продали б селяни до колективізації, а ціни, за якими розпачувалася за них держава, були символічними, у 10–12 разів нижчі ринкових, а часто навіть нижче собівартості продукції. Якщо зерно було засмічене сторонніми домішками або підвищеною вологістю, то заготівельні пункти приймали його зі знижкою з ваги та ціни, а при вологості вище допущеної – зовсім не приймали.

Значна кількість зернових, а також картоплі, надходила державі від колгоспів і в рахунок натуральної оплати виконаних МТС робіт. У відповідності з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про порядок нарахувань натуроплати за роботи МТС по зернових культурах» її розміри визначалися кількістю вироблених машинно-тракторними станціями гектарів (м'якої оранки) у залежності від урожайності. Колгоспи, які не обслуговувалися МТС, здавали державі зернових на 15% більше норми⁵⁶. При нарахуванні натуроплати врожайність бралася не фактична, а біологічна, без урахувань втрат при збиранні. Пропозицію щодо впровадження біологічного обліку врожаю Наркомзем СРСР вніс у березні 1939 р. при розробці третього п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР. І з метою «правильного» нарахування врожайності зернових і технічних культур у передвоєнні роки перейшли до її визначення перед збиранням «на корені». Унаслідок видова (біологічна) урожайність в 1,5–2 рази перевищувала фактичну. Голови колгоспів і працівники районних земельних відділів, які робили спроби знизити видову оцінку врожаю до розмірів фактичної, суворо каралися.

Порядок здачі державі рослинницької продукції детально регламентувався щодо послідовності, кількісних показників та строків й суворо контролювався. Після завершення збирання врожаю насамперед погашалися одержані від держави позички, а також заборгованість колгоспів за минулі роки по обов'язкових державних поставках та натуроплаті МТС, за ними здійснювалися обов'язкові державні поставки та натуроплата за роботи МТС, потім засипався насінневий та страховий фонди колгоспу, й лише після виконання всіх зобов'язань колгосп міг розподілити залишки між своїми членами в залежності від того, як вони працювали впродовж року.

Встановлені напередодні війни РНК СРСР і ЦК ВКП(б) середньорічні норми обов'язкових поставок тваринницької продукції колгоспами УРСР з одного гектара закріпленої за ними земельної площі були такими: м'яса – 4,5 кг у живій вазі (до речі, вони були одними з найбільших в СРСР); починаючи з січня 1941 р.: молока – 22 л при базисній жирності 3,8%, сиру-бринзи – 80 г, яєць – 15 шт., вовни – 180 г (у 1940 р. норма була 140 г), шкірсировини: шкір великої рогатої худоби – 1,5 шт. великої (вагою

понад 17 кг) і 0,5 шт. середньої (вагою від 10 – 17 кг); шкір свиней (вагою понад 4 кг) – 6,0 шт., овець і кіз (розміром не менше 35-ти квадратних дециметрів) – 4,5 шт. (у 1940 р. норми поставок становили відповідно 1,0 шт., 0,5 шт., 5,0 шт. і 3,0 шт.) Планувалося, що у 1942 р. норми поставок шкірсировини повинні були збільшитися до 2,0 шт. великих і 1,0 шт. середніх шкір великої рогатої худоби, 7,0 шт. шкір свинячих і 5,0 шт. шкір овець і кіз. У 1941 р. діяла тимчасова пільга на здачу 80% від встановленої норми здачі молока та яєць і 60% сиру-бринзи, а колгоспи Волинської, Дрогобицької, Львівської, Ровенської, Станіславської, Тернопільської, Чернівецької та Ізмаїльської областей у 1941 р. від поставок були звільнені⁵⁷. Забов'язуючись забезпечити виконання на території України встановлених союзними органами влади середньорічних норм поставок тваринницької продукції в цілому, республіканські органи влади водночас диференціювали в бік зменшення або збільшення порайонні норми поставок відповідно з їхніми регіональними природно-кліматичними особливостями та господарськими можливостями. Наприклад, встановлені 18 січня 1941 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У річні порайонні норми обов'язкових поставок молока державі колгоспами були такими: Сталінська область – 30–22 л, Запорізька – 29–18 л, Дніпропетровська – 28–22 л, Одеська – 28–20 л, Харківська, Кіровоградська, Миколаївська – 26–20 л, Київська – 25–18 л, Житомирська, Кам'янець-Подільська, Сумська, Ворошиловградська – 24–18 л, Чернігівська – 24–16 л, Полтавська – 22–16 л, Вінницька – 20–18 л⁵⁸; річні порайонні норми обов'язкових поставок державі яєць з 1 га ріллі для колгоспів Дніпропетровської, Запорізької, Одеської, Кам'янець-Подільської областей були встановлені у розмірі 18–16 шт., Сталінської – 18–13 шт., Сумської – 17–10 шт., Вінницької, Полтавської, Харківської, Миколаївської, Кіровоградської – 16–14 шт., Київської, Чернігівської та Житомирської – 14–8 шт.⁵⁹ (У повному обсязі порайонні норми поставок державі колгоспами молока, яєць, а також овочепоставок на 1941 р. викладені у додатках 107, 108, 109).

Кожен селянський двір (колгоспників та одноосібників) повинен був здавати державі за низькими заготівельними цінами м'ясо, молочні продукти, яйця та іншу продукцію зі своєї присадибної ділянки. Здавати певну кількість тваринницької продукції зобов'язувалися навіть ті селянські господарства, які не мали ні свиней, ні корів, ні овець. Середньорічна норма обов'язкових поставок м'яса з господарств колгоспників становила 32–36 кг у живій вазі, а з господарств одноосібників – 64–72 кг, яєць – відповідно 150 шт. і 200 шт. (норми поставок яєць по областях викладені у додатку 110), бринзи-сиру – відповідно 1 кг і 1,2 кг, свинячих шкір – відповідно 1 і 1,5 шт., вовни – відповідно 900 г і 1200 г з кожної вівці й 200 г і 220 г з кожної кози, картоплі – відповідно 8 ц і 14 ц з розрахунку на 1 гектар посіву. Господарства колгоспників, а також мешкаючих у сільській місцевості робітників, службовців і кооперованих кустарів, котрі мали посіви олійних культур, залучалися до обов'язкових поставок з площі їх фактичного посіву за нормами здачі з 1 гектара: соняшнику та рапсу по 2 ц, гірчиці – 1,5 ц, кліщивини, сої та льону-кучерявця – по 1,0 ц, кунжуту – 0,5 ц; для одноосібників та некооперованих кустарів норми здачі були такими: соняшнику – 3 ц, гірчиці – 2,1 ц, кліщивини, сої та льону-кучерявця – 1,5 ц, кунжуту – 1 ц⁶⁰.

Встановлюючи плани заготівель різної сільськогосподарської продукції, держава зобов'язувала не лише колгоспи, а й окремі селянські господарства вирощувати певні культури у визначених кількостях, здійснюючи, таким чином, контроль за здаванням продукції та недопускала ухилення селян від цього обов'язку. Саме цим пояснюється запровадження сумновідомих щорічних посівних планів, у яких районні земельні відділи давали вказівки, які культури на якій площі вирощувати, включаючи й присадибні ділянки. Селяни негативно ставилися до такого планування. Як тому, що працівники земельних відділів часто нічого не розуміли в сільському

господарстві, так і тому, що доведені плани вирощування тих чи інших культур не обов'язково співпадали з інтересами селян. У кінці 1939 р. у цьому питанні була зроблена поступка – колгоспам дозволили (хоча й у суворо обмежених межах) самим вирішувати, які зернові культури сіяти, і заборонено районам втручатися, допоки колгосп здатний виконувати плани обов'язкових поставок. Однак незабаром (після війни) район знову одержав право визначати посівні плани колгоспу⁶¹.

Колгоспи та господарства сільських мешканців сплачували також внески за обов'язкове страхування. Згідно з законом від 4 квітня 1940 р., у колгоспах обов'язковому страхуванню підлягали будівлі, інвентар, обладнання, транспортні засоби, продукція, сировина і матеріали, посіви сільськогосподарських культур, урожай садів, ягідників і виноградників, худоба віком від 6 місяців. У господарствах селян – майно, що належало їм на праві особистої власності: будівлі, велика рогата худоба віком від 6 місяців, коні, вівці та кози віком від 1 року, свині віком від 9 місяців і польові посіви сільськогосподарських культур. Установлені ставки (тарифи) страхових платежів (у карбованцях із 100 карбованців страхового забезпечення) на території республіки були наступними. Будівлі, продукція, сировина та матеріали: у колгоспах – 0,60 крб., у господарствах колгоспників – 0,90 крб., у господарствах одноосібників – 1,40 крб.; інвентар, обладнання та транспортні засоби в колгоспах – 0,30 крб.; коні у колгоспах – 6 крб., у господарствах колгоспників – 8 крб., у господарствах одноосібників – 14,50 крб.; велика рогата худоба – відповідно 2 крб., 3 крб. і 5 крб.; вівці та кози – відповідно 3 крб., 5 крб. і 7 крб.; свині – відповідно 4 крб., 6 крб. і 8 крб. Сільськогосподарські культури: по страхуванню від граду, злив, бур і вогню на корені – у колгоспах 1,25 крб., у господарствах одноосібників – 2,50 крб.; по страхуванню озимих посівів та багаторічних трав від вимокання, вимерзання, заморозків і повені – відповідно 3,50 крб. і 9 крб., інших сільськогосподарських культур – відповідно 1,70 крб. і 5 крб., бавовнику, тютюну та махорки – відповідно 6 крб., 7 крб., 6 крб. і 10 крб., 10 крб., 9 крб. Страхування у господарствах робітників, службовців і кооперованих кустарів здійснювалося за ставками, встановленими для господарств колгоспників, а у господарствах інших категорій сільських мешканців – за ставками для господарств одноосібників. Плата по страхуванню ярих і озимих посівів обраховувалася з кожного господарства по посівному плану, по страхуванню багаторічних трав посіву минулих років – по плану укусу, а по страхуванню врожаю садів, ягідників та інших насаджень – по фактичній площі⁶².

Одним із джерел викачування державою коштів на свої потреби із селян було примусово-добровільне залучення значної їх частини до здійснюваної перед війною в СРСР підписки по позиці третьої п'ятирічки. У рамках цієї кампанії з українського села було вилучено сотні мільйонів карбованців.

Однією з найгостріших у передвоєнному селі була проблема, пов'язана з селянською присадибною ділянкою. В умовах непередбачуваності натуральних і грошових виплат від колгоспів та, як правило, їхніх малих розмірів, присадибна ділянка була одним із основних джерел існування для селян. По-перше, вона забезпечувала селянина істотною частиною його харчового раціону, але не давала головного – хліба. Більшу частину зерна (до двох третин), з якого виготовлялося борошно та основний продукт харчування – крупи, селяни одержували з колгоспу. Пов'язано це було з тим, що в 30-ті роки вирощування зернових було в основному прерогативою громадського господарства, а в особистих господарствах не схвалювалося, а то й прямо заборонялося. Унаслідок чого в 1940 р. під зернові на присадибних ділянках було відведено в середньому по СРСР лише 19% землі⁶³. Колгосп давав селянину лише третину іншого важливого продукту – картоплі. А от майже всі м'ясні, молочні продукти, яйця, овочі, дві третини картоплі, які споживалися селянами, забезпечували їм присадибні ділянки.

При цьому зазначимо, що багато продуктів селяни споживали в меншій кількості ніж у доколгоспний період, зокрема, м'яса, крупів, молочних продуктів⁶⁴.

По-друге, присадибна ділянка була для селян не лише джерелом продуктів харчування, а й джерелом товарної продукції. Адже колгосп забезпечував грошовий прибуток колгоспних дворів на рівні менше 10%. Продаючи надлишки (й не лише надлишки) продукції з присадибної ділянки на базарі, селяни, разом з продажем тих же продуктів державі по контракту, одержували понад половину грошей, необхідних їм для сплати податків, страхових внесків та придбання продуктів, яких не вистачало, промислових товарів, реманенту та ін. У структурі грошових прибутків двору колгоспника 61,3% склали доходи від рослинництва (з них 33,2% від продажу продукції державі та кооперації й 28,1% від продажу на базарі), 20% – прибутки від тваринництва й 18,7% – доходи від допоміжних підприємств і промислів та ін.⁶⁵ Держава, всупереч своїм концептуальним ідеологічним засадам, вимушено надавала селянам право на вільний продаж частини сільськогосподарської продукції, інакше вона була б позбавлена можливості збирати з них досить значні податки.

Водночас звернемо увагу й на те, що приватні господарства, будучи головним джерелом самозабезпечення селянства і його грошових доходів, в умовах недостатнього державного постачання були головними постачальниками жителів міст м'ясо-молочними продуктами, овочами і картоплею. Наприклад, у Києві, селянський ринок забезпечував 60% продажу м'яса, третину картоплі й до 90% яєць⁶⁶. Подібна ситуація була й в усіх великих містах і промислових центрах республіки, а в невеликих містах забезпечення городян цими продуктами здійснювалося майже повністю за рахунок проданого селянами. Щоправда, перевагу від постачання продуктів на міські базари мали селяни, які проживали в приміській зоні або недалеко від міст і могли користуватися наявним транспортним сполученням. Подекуди для цієї категорії селян мова йшла не просто про виживання, а про отримання великих за тих часів прибутків.

Присадибна ділянка, яка являла собою землю навколо житлового будинку, включаючи город та, можливо, декілька плодкових дерев, згідно зі Статутом сільськогосподарської артілі для колгоспників, у різних регіонах мала розміри від 0,25–0,5 га до 1 га (в Україні норма становила 0,7 га), не рахуючи площі, зайнятої під житло. Для селян-одноосібників у 1939 р. розміри присадибної ділянки були встановлені до 0,1–0,2 га, а для найманих робітників, що проживали у селі, максимальна норма визначалася 0,15 га (включаючи площу, зайняту будинком)⁶⁷. Оскільки присадибна ділянка не була приватною власністю господаря, то вона не могла здаватися в оренду і продаватися, хоча подібне мало місце. Цілком закономірно, що селяни намагалися збільшити розміри присадибних ділянок. Зокрема, існування твердо встановлених розмірів присадибних ділянок спонукало частину колгоспників вимагати додаткової землі, оскільки їхні ділянки були меншими. Такі прирізки інколи робилися за рахунок сусідніх садіб, які перевищували норму, а там, де це було неможливо, колгоспники домагалися виділення землі під присадибні ділянки із колгоспного поля. Водночас, певна частина селян спромагалася за рахунок тих же джерел збільшити присадибну землю понад визначену норму. Поширеним явищем було й одержання додаткової ділянки присадибної землі шляхом фіктивного розділення великих сімей на окремі двори (згідно з існуючим положенням селянський двір визнавався одиницею, котра наділялася присадибною ділянкою), хоча після її одержання насправді продовжували функціонувати як одне господарство. Не має сумніву в тому, що у такий спосіб селяни бажали здійснити фактичну деколективізацію. Вагомим свідченням реалізації цих намірів було те, що за результатами проведеного влітку 1939 р. обміру присадибних ділянок в Україні виявили у 42% дворів колгоспників 350 тис. га землі понад встановлені норми⁶⁸.

На розширення практики «різного роду незаконних прирізок присадибних ділянок понад передбачених норм» влада відреагувала рішенням травневого (1939 р.) пленуму ЦК ВКП(б) та постановою РНК СРСР від 27 травня 1939 р. «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання», у якій означені явища, правда без вказівок на конкретні регіони, кваліфікувалися як «серйозні викривлення політики партії в області колгоспного землекористування» та як злочинна антиколгоспна та антидержавна практика розбазарювання й розкрадання колгоспних земель на користь особистих господарств колгоспників. У постанові також зазначалося, що збільшення особистого господарства колгоспників призводить до того, «що присадибне господарство втрачає характер підсобного господарства й перетворюється інколи в основне джерело прибутку колгоспника. Унаслідок цього в колгоспах є досить значна частина удаваних колгоспників, які або зовсім не працюють у колгоспах, або працюють лише для виду, віддаючи більшу частину часу своєму особистому господарству,... використовують переваги перебування в колгоспах з метою особистої наживи...», що «... неминуче гальмує зростання продуктивності суспільної праці в колгоспах, підриває трудову дисципліну в них, дезорганізує чесних колгоспників і тим самим заважає подальшому зростанню прибутковості й заможності колгоспів».

У контексті таких оцінок у постанові проголошувалося, що громадські землі колгоспів є недоторканими й їхні розміри ні при яких умовах не підлягають скороченню без особливого дозволу Уряду СРСР, а можуть бути лише збільшені; керівні партійні та радянські працівники, голови колгоспів, котрі допускать збільшення розмірів присадибних ділянок колгоспників понад встановлені норми та надаватимуть колгоспні угіддя для індивідуального використання, підлягатимуть звільненню з посад та притягатимуться до судової відповідальності, як порушники закону. Колгоспникам заборонялося здавати присадибні ділянки в оренду та передавати їх у користування іншим особам. Постанова зобов'язувала партійні та радянські органи «привести розміри присадибних ділянок до статутних норм, запровадити суворий контроль за недоторканістю колгоспних земель, рішуче приборкати рвацькі та спекулятивні елементи в колгоспах»⁶⁹.

Таким чином, рішення травневого пленуму ЦК ВКП(б) і зміст постанови РНК СРСР були спрямовані на те, щоб дати владі можливість вилучати у селян усі землі, які перебували в їхньому користуванні понад установлені статутом сільгоспартілі норми, повернути їх до громадського земельного фонду колгоспів, зменшити норми розміру присадибної ділянки (пропонувалося до 0,25–0,5 га), примусити селян працювати тільки в колгоспах. Автори новітнього фундаментального дослідження «Україна: політична історія. XX – початок XXI ст.» роблять висновок, що під цим і розумілася владою «боротьба проти проникнення в колгоспи ворожих колгоспному ладу приватно-власницьких буржуазних тенденцій» і називають її другою хвилею закріпачення⁷⁰.

У відповідності з вимогами постанови в 1939–1940 рр., енергійно було проведено усічення розмірів присадибних ділянок. Всі землі особистого користування колгоспників, що знаходилися в колгоспних полях поза садибами (левади, городи, баштани і т.п.), були вилучені з особистого користування й приєднані до громадських колгоспних земель, а в тих випадках, коли ділянки колгоспників виявилися меншими від визначеної Статутом норми, колгоспи прирізували таким дворам кількість землі, якої не вистачає за рахунок земельного присадибного фонду, виділеного для наділення нових колгоспних дворів присадибними ділянками. Ліквідовувалися розташовані в громадських полях колгоспів хутірські присадибні ділянки колгоспників, хutorяни-колгоспники зселялися в села з наділенням їх присадибними ділянками за статутними нормами. Правда у визначені терміни (до 1 вересня 1940 р. по СРСР передбачалося переселити в села 666 тис. хутірських господарств, головним чином в Україні, Білорусі та Смоленській області) це завдання повністю виконане не було, однак до літа 1941 р. більшість хutorян-колгоспників і частина неколективізованих хутірських господарств переїхали в села.

Селяни не тільки стали заручниками адміністративно-командної й максимально одержавленої радянської економіки, а й втратили особисту свободу через специфічний паспортний режим. Запроваджена, згідно з постановою ЦВК та РНК СРСР від 27 грудня 1932 р. «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкову прописку паспортів», паспортизація населення не стосувалася сільського населення, крім робітників радгоспів⁷¹. Унаслідок цього більшість селян, не маючи паспортів, не могла вільно переміщуватися в межах своєї країни і фактично була позбавлена права самостійно вибирати місце проживання та роботи, а сільська молодь – права вибирати майбутню професію і здобувати відповідну вищу освіту. А зразковий Статут сільгоспартілі 1935 р. з нормативно-правової точки зору взагалі унеможлилював зміну соціального статусу колгоспника та його дітей, які автоматично ставали колгоспниками й не могли позбутися цього становища навіть після досягнення паспортного віку. Колгоспи були своєрідними резерваціями для селян.

Все це кардинальним чином вплинуло на ментальність селянства, породивши унікальний історичний феномен безправного «колгоспника». Очевидними були і глибокі психологічні трансформації селянства у зв'язку з докорінною зміною його соціально-політичного статусу, що мало для радянського соціуму вкрай негативні наслідки, які на багато десятиліть визначили й специфічне обличчя українського села.

Оскільки колективізація була собою державним проектом, який мав за мету як експлуатацію, так і модернізацію, то логічно було очікувати, що одним із її результатів стануть зміни в соціальній інфраструктурі села. У передвоєнний період в українському селі дійсно відбулися значні позитивні зрушення у розвитку соціальної сфери, однак загалом її стан був ще явно недостатнім для забезпечення потреб сільського населення.

Побутове споживання електроенергії селянами було незначним. Проведені в 1940 р. вибіркові обстеження 506 колгоспних сімей в Одеській області не виявили жодної електрифікованої оселі. Із 620 сімей селян Запорізької області електричне освітлення було у 12, з 540 сімей у селах Київської області – у 6⁷².

Помітне місце в житті села напередодні війни посідали радіо, пошта та телефон. У результаті інтенсивної радіофікації в 1940 р. у селах уже налічувалося понад 1 млн радіотрансляційних точок та понад 250 тис. радіоприймачів⁷³. Однак радіофікованими, як правило, були школа, клуб, сільрада або контора колгоспу чи радгоспу. Радіо в селянських оселях було рідкістю. У 1940 р. з 3 млн 990,4 тис. дворів колгоспників радіофікованими були лише 137,2 тис. (3,4%)⁷⁴. Не відповідав потребам жителів села і рівень поштового та телефонного зв'язку. Поштові філії знаходилися в районних центрах та великих селах, у решту сіл кореспонденція доставлялася з великим запізненням, часто не доходила до адресата. Нерідко в селах були відсутні поштові скриньки, виникали труднощі з придбанням конвертів та марок. До того ж, переважна більшість сільських поштових філій знаходилась у малоприсосованих приміщеннях і була погано обладнана. У 1940 р. телефонний зв'язок з райцентрами мали МТС, майже всі радгоспи, 74,1% сільських рад та лише 16% колгоспів⁷⁵. (Показники щодо кількості телефонізованих пунктів у сільській місцевості в республіці й по областях наведені у додатку 144). В основному це дозволяло районним владним структурам підтримувати зв'язок з більшістю сіл і забезпечувати оперативне централізоване керівництво, але для пересічного селянина телефонний зв'язок був недоступний.

Важливою складовою соціальної інфраструктури передвоєнного села були заклади охорони здоров'я. У 1940 р. у сільській місцевості безкоштовні медичні послуги населенню надавали 1179 стаціонарних лікарняних закладів з 32 658 лікарняними ліжками, 3470 амбулаторно-поліклінічних закладів, 6268 фельдшерсько-акушерських пунктів, 8440 закладів фельдшерсько-амбулаторної допомоги, 44 протитуберкульозні диспансери, 84 венерологічні пункти, 3 дитячі поліклініки і амбулаторії, 573 жіночі і дитячі консультації, 1256 аптек⁷⁶.

В останні передвоєнні роки в республіці багато було зроблено щодо поліпшення медичної допомоги сільським породіллям. У 1940 р. у селах республіки вже було 3017 колгоспних пологових будинків на 9960 ліжок. Крім того, 7201 ліжко для породіль було розгорнуто в інших сільських лікувальних закладах⁷⁷. (Показники щодо мережі лікувальних закладів в УРСР, у т.ч. у сільській місцевості у передвоєнний період дивись також у додатках 118–123).

Санітарний стан сільських населених пунктів спільно з лікувальними закладами контролювали також понад 300 районних спеціальних санітарних та протиепідемічних закладів⁷⁸. Наявність такої розгалуженої мережі медико-санітарних закладів свідчила про суттєві позитивні зміни в організації охорони здоров'я сільського населення.

Водночас, цієї мережі закладів було недостатньо, щоб забезпечити своєчасну і кваліфіковану медичну допомогу сільським жителям, адже на одну сільську лікарську дільницю в середньому припадало 4,4 сільради і 8,2 тис. населення. Сільські медичні заклади були недостатньо укомплектовані висококваліфікованими кадрами, зокрема, профільними спеціалістами. Кількість лікарів у сільських лікувальних закладах становила всього 4 тис., середніх медичних працівників – 32,9 тис., тоді як у міських лікувальних закладах працювало 26,2 тис. лікарів та 61,9 тис. середніх медичних працівників⁷⁹. У 605 сільських дільничних лікарнях не було жодного лікаря⁸⁰. (Для підтвердження факту нестачі медичних працівників у сільській місцевості наведені вище показники можна порівняти з показниками в додатку 134).

Кількісні та якісні показники забезпеченості медичною допомогою сільських жителів були значно нижчими їх аналогів у місті. Так, у 1940 р. показник забезпеченості стаціонарною лікарською допомогою сільського населення становив 2,1 ліжко-місця на 1000 чоловік сільського населення (з урахуванням ліжок, які використовувалися сільським населенням у міських стаціонарах), у той час як у місті цей показник був 7 ліжко-місць на 1000 чоловік міського населення⁸¹. Про реальні можливості лікарень, розташованих у сільських місцевостях республіки, порівняно з міськими лікарнями, надавати стаціонарну медичну допомогу населенню свідчить структура їхнього ліжкового фонду (див. таблицю № 7)⁸².

Таблиця № 7

Ліжка (в %) в 1940 р.	Ліжка в сільських лікарнях	Ліжка в міських лікарнях (без ліжок у психоневрологічних лікарнях і колоніях)
Загальні	49,6	3,8
Терапевтичні	5,7	14,0
Хірургічні	4,9	17,6 *
Пологові	21,0	14,2
Гінекологічні	1,7	6,8
Неврологічні	0,02	1,9
Дитячі інфекційні	1,1	7,9
Очні	0,09	2,1
Отоларингологічні	–	1,6
Туберкульозні (для дорослих і дітей)	0,7	6,8
Шкірно-венерологічні	–	3,0
Інфекційні	13,7	14,7
Онкологічні	–	0,3
Психіатричні	–	0,3
Інші	1,5	5,0

* включаючи нейрохірургічні, травматологічні, урологічні та стоматологічні.

Водночас, у деяких областях структура ліжкового фонду в сільських лікарнях була навіть гірша, ніж у середньому по республіці. Так, наприклад, у сільських лікарнях Полтавської області кількість неспеціалізованих ліжок становила 53,4%, тобто більше половини. У цих лікарнях в окремих профільних стаціонарах і відділеннях виділялися тільки пологові та інфекційні ліжка. Процент їх становив: пологових – 20,9%; інфекційних для дорослих і дітей – 11,7; туберкульозних для дорослих і дітей – 11,0; хірургічних – 2,2; гінекологічних – 0,1⁸³. Стосовно надання стаціонарної пологової допомоги, то, незважаючи на значне збільшення кількості пологових ліжок у сільських медичних закладах, нею охоплювалися лише 49,5% сільських породіль (у місті цей показник складав 87,5%)⁸⁴, інші продовжували народжувати вдома без належної допомоги спеціалістів. До того ж більшість сільських пологових будинків розташовувалися в простих сільських хатах, не мали необхідного обладнання та належних санітарно-побутових умов.

Недостатнім було фінансування сільських лікарень на медикаментозне забезпечення та харчування хворих. На одне ліжко-місце в сільських лікарнях витрачалося 3310 крб., а у міських – 4480 крб., у т.ч. на медикаменти відповідно 805 крб. і 1450 крб., на харчування – 152 крб. і 226 крб. Слабкою була матеріальна база сільських лікарень, у них не вистачало автоклавів, рентгенівських апаратів, мікроскопів та іншого лабораторного обладнання, фізико-терапевтичної та дезінфекційної апаратури, хірургічних інструментів, ліків та ін. Транспорт, переважно гужовим, у 1940 р. було забезпечено лише 987 сільських дільничних лікарень республіки⁸⁵.

Наведені показники свідчать, що можливості сільського населення одержати кваліфіковану спеціальну медичну допомогу за місцем проживання були обмеженими. У багатьох випадках за нею необхідно було звертатись у районні та міські медичні заклади. Так, зокрема, у тій же Полтавській області тільки у міських амбулаторіях та поліклініках кількість відвідувань сільських жителів становила 29%⁸⁶.

У 1941 р. у сільській місцевості працювали 52 903 торговельних заклади державних і кооперативних організацій, що становило 59,4% від загальної кількості (89014) підприємств торгівлі в Україні⁸⁷. Однак рівень торговельного обслуговування сільського населення залишався надто низьким. У 1940 р. із загального обсягу роздрібного товарообігу в республіці в 3203 млн крб. на сільську торгівлю припадало всього 849 млн крб., або 27%⁸⁸. Характерними рисами діяльності сільських закладів торгівлі були постійний дефіцит багатьох промислових та продовольчих товарів, систематичні перебої в торгівлі товарами першої необхідності, низький рівень культури обслуговування. Багато сільських крамниць розташовувалися в малоприспособлених приміщеннях. Все це створювало додаткові труднощі селянам у задоволенні життєво необхідних потреб. З метою купівлі необхідних товарів вони вимушені були здійснювати поїздки у міста або купляти товари у перекупників за значно вищими цінами.

Не отримала належного розвитку на селі й система громадського харчування. У 1941 р. в сільській місцевості працювали лише 5814 підприємств громадського харчування (із 18 041, які працювали в республіці) з товарообігом 58 млн крб.⁸⁹ (Детальніше про мережу торговельних закладів та підприємств громадського харчування в сільських місцевостях УРСР дивись у додатках 138–139).

В умовах колгоспного ладу і здійснення на практиці гасла Й. Сталіна «Жінка – вирішальна сила в колгоспі» погіршилося становище жінки-селянки, яка змушена була відтепер, окрім домашньої роботи, багато часу і сил віддавати колгоспному виробництву. На руках сільських трудівниць, робочий день яких нерідко тривав від сходу сонця й до півночі, був догляд за присадибною ділянкою й обслуговування домашньої худоби, щоденне приготування їжі в малоприспособлених умовах, періодичне випікання хліба. До речі, хлібозабезпечення залишалося однією з наболілих і нерозв'язаних проблем

тогочасного села. У 1940 р. на селі діяло всього 1935 малопотужних пекарень⁹⁰, які, зрозуміло, не в змозі були забезпечити сільське населення хлібом громадської випічки і воно змушене було розв'язувати непросту проблему хлібозабезпечення самотужки.

Недостатньою для задоволення потреб сільського населення була і мережа підприємств побутового обслуговування. У 1940 р. у понад 52 тисячі українських сіл діяло всього 79 майстерень з ремонту металевих виробів, 8205 майстерень з ремонту взуття, 612 майстерень з ремонту та пошиття одягу, 21 хімчистка та 80 фотографій⁹¹. Нечисленною була на селі й мережа пралень, перукарень, лазень. У таких умовах жителі сіл змушені були займатися побутовим самообслуговуванням, самотужки шити і ремонтувати одяг, взуття, речі домашнього вжитку або здійснювати вимушені поїздки в місто для задоволення своїх побутових потреб.

У передвоєнні роки дещо покращилася ситуація з забезпеченням сільського господарства кадрами фахівців із спеціальною освітою. Станом на 1 січня 1941 р. в Україні вже нараховувалося 13,8 тис. агрономів, зоотехніків і ветеринарних лікарів з вищою освітою, а також 20,9 тис. агрономів, зоотехніків, ветфельдшерів і веттехніків з середньою спеціальною освітою⁹². Однак значна частина цих фахівців працювала в апараті центральних, обласних та районних управлінь сільського господарства, у різних конторах та установах, пов'язаних із заготівлею та переробкою сільгосппродукції, а також виконуючих розподільчі та контролюючі функції. А село, як і раніше, відчувало гостру потребу у кадрах спеціалістів. Низьким залишався і рівень кваліфікації керівників господарств. Так, у 1939 р. лише 7432 голови колгоспів, або 27,1% їхньої загальної кількості у республіці, мали спеціальну сільськогосподарську підготовку, 4728, або 17,5% – середню і неповну середню освіту⁹³. Такий стан із кадровим забезпеченням негативно позначився на організації та якості сільськогосподарського виробництва, не дозволяв впроваджувати нові прогресивні технології в рільництві та тваринництві, досягати більш високих результатів у галузі в цілому.

У передвоєнний період у республіці багато було зроблено щодо поліпшення стану сільської шкільної освіти. За три з половиною роки третьої п'ятирічки (1938 – перша половина 1941 р.) у сільській місцевості було побудовано 601 школу на 133,5 тис. учнівських місць (всього в республіці за цей період було побудовано 839 шкіл на 254,7 тис. учнівських місць), з них 300 шкіл на 36 тис. учнівських місць було побудовано за рахунок колгоспів⁹⁴. При цьому 277 шкіл було введено в дію в 1940 р., з яких 207 у селах восьми західних областей⁹⁵. (Дані про кількість введених у дію шкіл у селах в областях республіки в 1940 р. наведені в додатку 125). Проводилась робота по запровадженню в селах загального семирічного навчання (тоді як у містах у цей час – середнього), розширювалася і мережа сільських середніх шкіл. У 1940/41 н. р. в Україні налічувалось 25 501 сільських денних загальноосвітніх шкіл (13 694 початкових, 9576 семирічних, 2199 середніх і 32 – для дітей з вадами розумового і фізичного розвитку), в яких навчалося 4 млн 443,3 тис. учнів (у т.ч. у початкових – 1 млн 1,6 тис., семирічних – 2 млн 323 тис., середніх – 1 млн 65,6 тис.). Навчальний процес у сільських школах забезпечували 164 758 учителів⁹⁶. (Більш повні показники про стан сільської освіти в Україні в передвоєнний період наведені у додатках 126–130). Це був беззаперечний успіх у справі модернізації соціальної інфраструктури села. Однак, попри всі зусилля, уповні вирішити проблему створення у сільській місцевості достатньої мережі шкіл не вдалося. Оскільки одна початкова школа припадала на 3,6 села, семирічна – на 5,4, середня – 23 села, то тисячам селянських дітей доводилося щодня пішки долати значну відстань, часто добираючись до школи по бездоріжжю в умовах весняної, осінньої та зимової негоди. Багато шкіл розміщувалося у малопристосованих, тісних приміщеннях, які взимку погано опалювалися, мали примітивну матеріальну базу, не були забезпечені необхідними підручниками та навчальним обладнанням.

Болючою і невирішеною до кінця у передвоєнному селі залишалась проблема функціонування дошкільних дитячих закладів. У зв'язку із надмірно високим використанням жіночої праці у колгоспно-радгоспному виробництві і короткотерміновістю післяпологової відпустки породіль, необхідно було забезпечити догляд за немовлятами та малолітніми дітьми шляхом організації відповідної кількості ясел і садків. А їх на початку 1941 р. у сільській місцевості на постійній основі функціонувало лише 836, у них під наглядом 2 тис. вихователів перебувало 22 297 тис. дітей⁹⁷. (Показники про кількість дитсадків по областях наведені в додатку 134). Ситуацію дещо покращували організацією сезонних дитсадків та ясел, які функціонували 5–6 місяців на рік. Завдяки цьому в 1940 р. чисельність дитсадків та ясел досягала 29 418 і охоплювала 1 156 369 дітей⁹⁸. У розпал польових робіт практикувалось облаштування пересувних ясел для немовлят на спеціально обладнаних возах та фургонах, котрі виїжджали до місця роботи матерів-годувальниць. Умови перебування дітей у сезонних дитсадках та яслах у багатьох випадках були незадовільними через відсутність якісного харчування, розміщення в малоприспособованих приміщеннях, недостатнього забезпечення інвентарем.

Важливе місце в соціальному житті села в зазначений період відігравали культурно-освітні заклади: клуби та бібліотеки. На початку 1941 р. в Україні функціонували 21 852 сільських клубних закладів та 16 835 сільських бібліотек з книжковим фондом 11 566,6 тис. примірників. На базі сільських клубів працювало 3718 кіноустановок⁹⁹, якими упродовж 1940 р. було обслужено майже 58 тис. глядачів¹⁰⁰, 80 тис. гуртків художньої самодіяльності, в котрих брало участь понад 300 тис. чоловік¹⁰¹. (Більш повна інформація про культурно-освітні заклади в сільських місцевостях у передвоєнний період міститься в додатках 140–143). Клуби та бібліотеки в певній мірі виконували свої функції у справі організації і проведення дозвілля селян, зокрема молоді. Поряд з цим вони в основному справно виконували відведену їм тодішньою тоталітарною системою роль – бути центрами агітації за колгоспний лад, антирелігійної та антицерковної діяльності, пропаганди нової радянської обрядовості. Це знижувало їхню культурно-освітню роль, відштовхувало від них значну частину населення, яка не розірвала з церквою і негативно відносилася до антирелігійної агітації. Негативно позначалася на роботі та ролі сільських культурно-освітніх закладів їхня надзвичайно слабка матеріальна база. Більша половина з них розміщувалася у хатах розкуркулених селян, церквах, костелах, не була укомплектована спеціалістами, не мала меблів, обладнання, інструментів. А в зимовий період культурне життя на селі завмирало взагалі, адже клуби та бібліотеки забезпечувалися паливом, у кращому випадку, на 25–30%. Крім того, в 3372 селах республіки взагалі не було будь-яких культурно-освітніх закладів¹⁰².

Однією з найбільш болючих проблем у соціальній інфраструктурі села залишалася проблема житлового забезпечення населення. Сільські жителі в основному мали власне житло. Однак житлово-побутові умови селян, незважаючи на певні кількісні та якісні зрушення у роки передвоєнних п'ятирічок, залишалися на низькому рівні. (Показники про побудовані житлові будинки в сільських місцевостях за роки третьої п'ятирічки наведені в додатку 137). Нові селянські оселі, побудовані в 1930-ті роки, становили незначну частку наявного житлового фонду. Житло пересічного селянина було невеликим за площею, глинобитним, із солом'яною покрівлею, земляною або глиняною долівкою, з мінімальним набором саморобних меблів, освітлювалося, як правило, за допомогою каганця. Попри всілякі запевнення влади про підтримку нового житлового будівництва на селі, держава не надавала належної допомоги селянам при спорудженні житла, залишаючи їх наодинці зі своїми проблемами. Нестача коштів та якісних матеріалів змушувала селян будувати житло за застарілою технологією.

Загалом на низькому рівні був благоустрій сільських населених пунктів. Лише частина великих сіл, переважно райцентрів, мали забруковані головні вулиці та тротуари, озеленені шляхи та вулиці, впорядковані парки та сквери, фізкультурні майданчики. У пересічних українських селах стан з благоустроєм був набагато гірший, вони мали непривабливий вигляд, потерпали від бездоріжжя.

Отже, до початку агресії Німеччини проти СРСР у розвитку соціальної інфраструктури села були досягнуті досить високі показники, деякі з них значно перевищували доколгоспний рівень. Проте в цілому вона ще не могла в повній мірі задовольнити потреби сільського населення. На цей період ще більше поглибилося істотне відставання соціальної сфери села у порівнянні з соціальним розвитком міст.

Примітки

¹ *Лаута С. П.* Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни. – С. 12.

² Складено та вираховано за: Народне господарство Української РСР в 1973 р. – К., України, 1974. – С. 193–194, 200.

³ Складено та вираховано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 51 зв., 130 зв., 131, 134, 134 зв., 135, 135 зв.; Численность скота в СССР. Статистический сборник. – М. : Госстатиздат, 1957. – С. 175, 179, 182, 186, 189, 193, 197, 200, 210, 214, 217, 221, 224, 228, 231, 235.

⁴ Численность скота в СССР. – С. 245–250; Показники наведені в сучасних межах України.

⁵ ЦДАВО України. – Ф. Р – 27. – Оп. 17. – Спр. 8866. – Арк. 1–3.

⁶ Народне господарство Української РСР в 1973 році. – С. 264. Показники наведені в сучасних межах України.

⁷ Там само. – С. 182.

⁸ Там само. – С. 193–194, 307; Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. – К. : Статистика, 1972. – С. 276; Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. – К. : Держстатвидав, 1960. – С. 46; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3979. – Арк. 22.

⁹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 526.

¹⁰ Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 45, 110 зв., 111, 111 зв., 112; Народне господарство Української РСР в 1959 році. – С. 314; Народне господарство Української РСР в 1971 році. – С. 227.

¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 110.

¹² Там само. – Спр. 3979. – Арк. 18.

¹³ Там само. – Оп. 30. – Спр. 62. – Арк. 172.

¹⁴ Там само. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 44, 44 зв.

¹⁵ Там само. – Арк. 46.

¹⁶ Народне господарство Української РСР в 1971 році. – С. 67.

¹⁷ Народне господарство Української РСР в 1959 році. – С. 317.

¹⁸ Там само. – С. 318.

¹⁹ *Стессельбойм Ю. А.* Вказ. праця. – С. 16.

²⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 78 зв., 79.

²¹ *Стессельбойм Ю. А.* Вказ. праця. – С. 16.

²² Народне господарство Української РСР у 1971 році. – С. 226.

²³ Там само. – С. 9.

²⁴ *Литвин В.* Історія України. Підручник / В. Литвин. – К. : Науково-виробниче підприємство «Наукова думка» НАН України, 2008. – С. 558.

²⁵ *Уманский Л. А.* Годы труда и побед, 1917–1987: Попул. справочник / Л. А. Уманский, С. С. Шаболдин. – М. : Политиздат, 1987. – С. 277.

²⁶ Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. – С. 689.

²⁷ Народне господарство Української РСР у 1971 році. – С. 49.

²⁸ * Комасация (польс. Komasaacja – з'єднання, укрупнення) у буржуазно-поміщицькій Польщі складова частина аграрної реформи, декларованої сеймом 1919 р. К. здійснювалася відповідно до закону від 28.12.1925 р. «Про парцеляцію, комасацию і осадництво». За К. поміщики, які володіли землею в розмірі понад 60 га в районах великих міст і 160 га в ін. місцевостях, зобов'язувалися продавати (при посередництві держави) селянам і осадникам ділянки землі по 15 га в самій Польщі і по 26 га на Зх.

Україні і Зх. Білорусії. Протягом 1926 – 30 рр. з 1 млн га проданої поміщиками землі 90% придбали місцеві куркулі й осадники. К. була знаряддям колонізації окупованих українських земель (Українська Радянська Енциклопедія. – Т. 5. – Вид. 2-е. – К. : Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1980. – С. 301).

²⁹ Див.: З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР. Збірник документів і матеріалів / ред. кол. П. С. Гончарук, М. К. Івасюта (відп. ред) та ін. – К. : Наук. думка, 1976. – С. 4, 111–112, 115–117, 122, 126–127.

³⁰ *Гриневич В. А.* Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. – Т. 2: Радянський проект для України. – С. 153–154.

³¹ Складено за : ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2. – Арк. 9–14.

³² З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР. – С. 6, 111.

³³ *Литвин В.* Вказ. праця. – С. 555; З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР. – С. 6.

³⁴ *Гриневич В. А.* Вказ. праця. – С. 153–154; З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР. – С. 7.

³⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 2.

³⁶ Там само. – Арк. 7.

³⁷ Там само. – Арк. 8.

³⁸ *Литвин В.* Вказ. праця. – С. 559.

³⁹ З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР. – С. 6.

⁴⁰ *Литвин В.* Вказ. праця. – С. 559.

⁴¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2. – Арк. 6.

⁴² Підраховано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 41 зв., 109; Оп. 1. – Спр. 664. – Арк. 38–39.

⁴³ Складено та вираховано за: Народне господарство Української РСР в 1959 році. – С. 347–348, 352, 354, та додатків 12–18.

⁴⁴ Вираховано за: Народне господарство Української РСР в 1959 році. – С. 281–282; Народне господарство Української РСР у 1973 році. – С. 264.

⁴⁵ Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1938–1946 гг. – М. : ОГИЗ-Сельхозгиз, 1948. – С. 236.

⁴⁶ Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. – С. 692–693.

⁴⁷ Історія українського селянства. – Т. 2. – С. 208.

⁴⁸ Там само. – С. 48–49.

⁴⁹ *Марьяхин Г. Л.* Налоги и сборы с колхозов и населения / Г. Л. Марьяхин. – М. : Госфиниздат, 1949. – С. 48–49.

⁵⁰ *Марьяхин Г. Л.* Очерки истории налогов с населения в СССР / Г. Л. Марьяхин. – М. : Финансы, 1964. – С. 209.

⁵¹ Там само. – С. 187–188.

⁵² Там само. – С. 188–189.

⁵³ Там само. – С. 189–191.

⁵⁴ Там само. – С. 128–129.

⁵⁵ Сборник Постановлений Центрального Комитета ВКП(б) и Совета Народных Комиссаров ССР по вопросам заготовок и закупок сельскохозяйственных продуктов. – 4-е доп. изд. – М. : Заготиздат, 1943. – С. 3–5.

⁵⁶ Экономическая жизнь СССР. Хроника событий и фактов. 1917–1965. В двух книгах. Изд. второе, доп. Кн. первая. 1917–1950. – М. : Советская энциклопедия, 1967. – С. 310.

⁵⁷ Сборник Постановлений Центрального Комитета ВКП(б) и Совета Народных Комиссаров СССР по вопросам заготовок и закупок сельскохозяйственных продуктов. – С. 65, 75, 77–80, 87–88, 93–98.

⁵⁸ Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської соціалістичної республіки. – 1941. – № 3. – 10 лютого. – С. 2–8.

⁵⁹ Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської соціалістичної республіки. – 1941. – № 6. – 9 квітня. – С. 9–16.

⁶⁰ Сборник Постановлений Центрального Комитета ВКП(б) и Совета Народных Комиссаров ССР по вопросам заготовок и закупок сельскохозяйственных продуктов. – С. 14, 21, 66, 75, 81, 89, 92.

⁶¹ Історія колхозного права. В 2-х т. – М. : Юриздат, 1958–1959. – Т. 2. – С. 127–128.

⁶² Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1938–1946 гг. – С. 146–147, 151–153.

⁶³ *Арутюнян Ю. В.* Вказ. праця. – С. 345.

⁶⁴ *Вылцан М. А.* Завершающий этап создания колхозного строя (1935–1937 гг.) / М. А. Вылцан. – М. : Мысль, 1978. – С. 200, 202, 208.

⁶⁵ Народне господарство Української РСР в 1959 році. – С. 348, 350–351.

- ⁶⁶ Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. – С. 689.
- ⁶⁷ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: В 2-х т. – М. : Политиздат, 1967. – Т. 2. – С. 520, 711; Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1938–1946 гг. – С. 284.
- ⁶⁸ Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. – С. 690.
- ⁶⁹ Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1938–1946 гг. – С. 281–286.
- ⁷⁰ Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. – С. 690.
- ⁷¹ Комуніст. – 1933. – 1 січня.
- ⁷² *Рибак І. В.* Вказ. праця. – С. 59.
- ⁷³ *Мельник Л. Г.* Історія України: Курс лекцій: У 2-х кн. : Навчальний посібник / Л. Г. Мельник, В. Ф. Верстюк, М. В. Демченко та ін. – К., 1992. – Кн. 2. XX століття. – С. 326.
- ⁷⁴ Народне господарство Української РСР в 1959 році. – С. 465.
- ⁷⁵ Там само. – С. 465.
- ⁷⁶ *Рибак І. В.* Вказ. праця. – С. 65.
- ⁷⁷ Радянська медицина. – 1940. – № 10–11. – С. 92.
- ⁷⁸ Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине / под ред. Б. Д. Петрова, В. Д. Братуся, К. Ф. Дупленко. – К. : Госмедиздат, 1954. – С. 201.
- ⁷⁹ Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР / гол. ред. П. Л. Шупик, ред. кол. В. Д. Братусь, К. Ф. Дупленко. – К. : Держмедвидав УРСР, 1958. – С. 53.
- ⁸⁰ *Рибак І. В.* Вказ. праця. – С. 66.
- ⁸¹ *Хорош І. Д.* Основные этапы и перспективы развития сельского здравоохранения в Украинской ССР / И. Д. Хорош : автореф. дис... докт. мед. наук. – К., 1965. – С. 25.
- ⁸² Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР. – С. 55.
- ⁸³ *Хорош І. Д.* Шляхи та основні підсумки розвитку охорони здоров'я в Полтавській губернії – Полтавській області. – С. 122.
- ⁸⁴ Радянська медицина. – 1940. – № 10–11. – С. 92.
- ⁸⁵ *Рибак І. В.* Вказ. праця. – С. 6.
- ⁸⁶ *Хорош І. Д.* Вказ. праця. – С. 122.
- ⁸⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Стр. 3987. – Арк. 163 зв.
- ⁸⁸ Народне господарство Української РСР в 1971 році. – С. 400.
- ⁸⁹ Там само. – С. 402, 430.
- ⁹⁰ *Рибак І. В.* Вказ. праця. – С. 78.
- ⁹¹ Там само. – С. 80.
- ⁹² Народне господарство Української РСР в 1973 році – С. 387.
- ⁹³ *Лаута С. П.* Вказ. праця. – С. 24.
- ⁹⁴ Народне господарство Української РСР в 1973 році. – С. 412; Народне господарство в 1971 році. – С. 374.
- ⁹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Стр. 3987. – Арк. 173 зв.
- ⁹⁶ Там само. – Арк. 142 зв., 143, 143 зв., 144, 144 зв., 145, 145 зв., 146, 146 зв.
- ⁹⁷ Там само. – Арк. 149, 149 зв.
- ⁹⁸ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів і матеріалів – Т. 3. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 513.
- ⁹⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Стр. 3987. – Арк. 56–57, 151–152.
- ¹⁰⁰ Народне господарство Української РСР в 1959 році. – С. 639.
- ¹⁰¹ *Мельник Л. Г.* Вказ. праця. – С. 324–325.
- ¹⁰² *Рибак І. В.* Вказ. праця. – С. 90.

РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО В ПЕРШИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ (ЧЕРВЕНЬ 1941 Р. – ЛИПЕНЬ 1942 Р.)

3.1. Внесок селянства України у зміцнення обороноздатності країни

На початку війни українське селянство зробило вагомий внесок у розгортання й зміцнення радянських збройних сил. З перших днів війни значна частина сільського населення, зокрема, найбільш працездатна – чоловіки-колгоспники, по мобілізації та добровільно пішла в армію й зі зброєю в руках стала на захист рідної землі. Загалом швидко й організовано пройшов призов військовозобов'язаних першої черги у селах центральних, південних і східних областей України. Так, своєчасне й майже повне здійснення мобілізаційних планів у сільській місцевості відбулося в Кам'янець-Подільській (нині Хмельницькій), Вінницькій, Київській і Житомирській областях, які входили до Київського особливого військового округу. Із 622 615 осіб, мобілізованих до діючої армії (за неповними даними) у цих областях протягом перших десяти днів війни¹, переважну більшість становили сільські жителі. Документи того періоду свідчать, що багато мобілізованих виявляли бажання якнайшвидше потрапити на фронт. Вони відмовлялися проходити медичну комісію і вимагали термінової відправки до армії. Наприклад, колгоспник Максим Самдул із села Підлісівка Ямпільського району на Вінниччині у своєму виступі на сільському мітингу заявив: «У моїй сім'ї 7 чоловік. Щоб їх захистити від німецько-фашистських загарбників, я йду до Червоної армії і вимагаю негайної відправки на фронт»². Такі заяви були масовими на початку війни.

В Одеському військовому окрузі явка сільських громадян 1905–1918 рр. народження, які підлягали призову, також була високою, сягаючи 100%³. На 17 вересня 1941 р. по Дніпропетровській, Ізмаїльській, Кіровоградській, Миколаївській та Одеській областях було мобілізовано 623 444 особи⁴, більшість з яких були мешканцями сіл. Організовано була здійснена мобілізація військовозобов'язаних селян першої черги військкоматами Харківського військового округу. В окрузі, за період від початку війни й до листопада 1941 р., до лав Червоної армії було направлено 969 832 особи⁵, й серед мобілізованих переважали селяни.

У той же час надзвичайно складно проходила мобілізація військовозобов'язаних у західних областях України, що входили до складу Київського особливого військового округу. У зв'язку зі швидким просуванням німецьких військ у деяких з них вона взагалі була зірвана, в інших нерідко проходила під обстрілами наступаючого противника і не давала бажаних результатів. Негативно вплинуло на хід мобілізації й те, що значна частина селян Західної України та Північної Буковини перебувала під впливом ідей ОУН та під негативним враженням від сталінських методів радянзації, депортації та розстрілів у в'язницях багатьох тисяч в'язнів. З цих причин мали місце численні факти ухиляння селян від призову та їх дезертирства після мобілізації. До зриву радянських мобілізацій у регіоні призводила й діяльність західноукраїнських повстанців. З перших днів війни українські націоналісти, спираючись на підтримку значної частини населення, почали підіймати повстання проти радянського режиму, здійснювати напади на військові комунікації, гарнізони, частини та колони Червоної армії захоплюючи військове майно, амуніцію та зброю, відбивали мобілізованих земляків, перешкоджали проводити мобілізацію приписників. Так, наприклад, саме з цих причин станом на 28 червня 1941 р. у Галичині не вдалося підняти другий ешелон 72-ї гірсько-стрілецької дивізії, оскільки приписний склад з місцевого населення до військкоматів не з'явився, розбігся по домівках та переховувався в лісах. Місцеве населення саботувало також поставку до дивізії коней, що унеможливило пересування військового майна і техніки⁶.

У випадках, коли радянській владі все ж вдавалося провести мобілізацію, призовники масово дезертирували, нерідко прихопивши з собою зброю. Так, з 12-ї армії Південно-Західного фронту в перші тижні війни дезертирувала більшість приписників західних областей, чимала частка яких зі зброєю перейшла на бік сформованих ОУН повстанських загонів⁷.

Високим був рівень дезертирування й на Південному фронті, що частково охоплював територію Північної Буковини, де умови для проведення мобілізації були більш сприятливі в зв'язку з відсутністю там спочатку активних бойових дій. У політдонесенні начальника управління політпропаганди Південного фронту дивізійного комісара Вороніна на адресу начальника Головного управління політпропаганди Червоної армії від 13 липня 1941 р. повідомлялося, що в період від 22 червня до 10 липня 1941 р. у військових частинах фронту зафіксовано 668 дезертирств. Утечі здійснювалися не лише одинаками, а й групами червоноармійців зі зброєю. У політдонесенні начальника управління політпропаганди 18-ї армії полкового комісара Маркіна до управління політпропаганди Південного фронту від 13 липня 1941 р. повідомлялося про дезертирство призваного з районів Чернівецької області приписного складу з 60-ї, 96-ї гірсько-стрілецької дивізії та інших частин⁸. Станом на 13 липня 1941 р. у 60-й стрілецькій дивізії з 4900 призовників, мобілізованих з Чернівецької області, залишилося всього 800–1000 осіб. Зокрема, з 96-ї стрілецької дивізії дезертирувало більше 1000 осіб. Загалом же з корпусних частин фронту в перші дні війни дезертирувало до 30% особового складу⁹.

Провал мобілізаційної кампанії в Західній Україні, масове дезертирство «західняків» та «бессарабців» з районів Одеської області, а також активізація діяльності українських націоналістів призвели до того, що уродженців цих регіонів віднесли до категорії підозрілих і потенційно неблагонадійних у складі Червоної армії (крім десятків тисяч призваних на початку війни, у радянських військах перебувало понад 112 тис. мешканців Західної України з осіннього призову 1940 р.). З цієї причини їх вилучали з фронтових частин, але не відсиляли до ГУЛАГу, а відправляли до тиллових частин і округів, де використовували на будівельних та господарських роботах¹⁰.

Мобілізовані до Червоної армії селяни направлялися як до діючих, так і до резервних військових частин та з'єднань. Особливо важливе значення мала мобілізація до армії сільських механізаторів: трактористів, комбайнерів, шоферів, механіків, які зміцнили бронетанкові та автотранспортні частини. З кожної МТС на фронт пішло 60–70% механізаторів. У той же час більшість із вчорашніх колгоспників у військовому відношенні були підготовлені недостатньо, адже напередодні війни перепідготовкою військовозобов'язаних ніхто не займався. Внаслідок цього призовники Полтавської, Сумської та інших областей Харківського військового округу на 40% не були навчені військовій справі¹¹. Подібне становище було характерним і в інших військових округах на території України.

Враховуючи негативні наслідки мобілізації до діючої армії в перші тижні війни недостатньо підготовленого у військовому відношенні контингенту військовозобов'язаних, державні та військові органи вжили заходи щодо організації масової підготовки бойових резервів майже по 30 військових спеціальностях. Вона здійснювалася на спеціальних курсах і в гуртках, які були створені за активною участю компартійних та комсомольських організацій на підприємствах, в колгоспах і радгоспах, установах, вищих навчальних закладах, при добровільних оборонних та спортивних товариствах. У силу об'єктивних причин, насамперед пов'язаних з наявністю відповідної матеріальної бази та відповідних інструкторських кадрів, ця робота активніше проводилася в містах. Та поряд з цим оволодівала військовими спеціальностями у вільний від роботи час й сільська молодь. Наприклад, у селах

Золотоніського району Черкаської області за короткий строк було підготовлено 349 кулеметників, 258 стрільців, 2046 гранатометників, готувалися зв'язківці, мотоциклісти, вершники¹². Військову підготовку проходили всі комсомольці та молодь с. Червоний Колодязь Лосинівського району на Чернігівщині¹³, колгоспів ім. Петровського, ім. К. Маркса, «Перше травня» Великобурлуцького району Харківської області¹⁴ та багатьох інших. А в с. Тинянки Миропільського району Сумської області¹⁵ та деяких інших селах республіки здійснювалася підготовка молоді в спеціальних загонах винищувачів танків.

Та особливо масового розмаху військова підготовка сільської молоді та військовозобов'язаних запасу в неокупованих районах республіки набула після прийняття 17 вересня 1941 р. Державним Комітетом Оборони постанови, якою всі громадяни чоловічої статі віком від 16 до 50 років, здатні носити зброю, забов'язувалися пройти обов'язкове військово навчання, зокрема, досконало оволодіти гвинтівкою, кулеметом, мінометом, ручною гранатою, правилами протихімічного захисту, навиками риття окопів і маскування, а також пройти тактичну й фізичну підготовку¹⁶. Однак у багатьох випадках організація та якість навчального процесу в системі всеобучу в сільських місцевостях була на низькому рівні: заняття проводилися нерегулярно та погано відвідувалися, матеріальну частину складали в основному дерев'яні макети зброї, кваліфікація інструкторів здебільшого була незадовільною. Значно кращим був рівень військової підготовки в створених навесні 1942 р. в системі всеобучу спеціальних комсомольсько-молодіжних підрозділах, у яких готувалися автоматники, кулеметники, винищувачі танків, снайпери та мінометники. До проведення занять у них залучався командно-інструкторський склад з військових частин зі зразками справжньої зброї. Молодь, підготовлена в цих підрозділах, добре володіла зброєю та була вихована в душі суворой військової дисципліни.

У перші місяці війни радянські збройні сили поповнювалися не лише за рахунок військовозобов'язаних, а й добровольців. Запис добровольців нерідко відбувався вже під час проведення багатолюдних мітингів у селах після оголошення по радіо повідомлення про початок війни. Розвитку руху за добровільний вступ до діючої армії сприяла агітаційно-пропагандистська робота партійних та комсомольських організацій, особистий приклад відомих і шанованих односельців. Певний вплив на поширення руху добровольців мав притаманний частині сільської молоді романтизм і сподівання на швидкий розгром ворога. Як наслідок, у багатьох селах на фронт йшли десятки добровольців. Село Михайлівка Ямпільського району Вінницької області, наприклад, дало 15 добровольців¹⁷.

Селянство взяло активну участь в ополченському русі, який з перших днів війни набув на території республіки широкого розмаху. Створені на основі добровільного залучення широких верств населення до збройної боротьби з ворогом, багатотисячні ополченські формування передбачали використовувати як бойових помічників і резерв діючої армії. Цим радянським керівництвом була зроблена спроба, скориставшись патріотизмом населення, виправити допущені перед війною помилки в комплектації збройних сил, швидкими темпами збільшити чисельність армії, яка не мала достатньої кількості резервів.

До ополчення вступали ті, хто за фахом, станом здоров'я, віком не підлягали призову до армії. Про розмах ополченського руху в Україні свідчить той факт, що лише у 12 областях (Київській, Харківській, Дніпропетровській, Запорізькій, Полтавській, Чернігівській, Сумській, Ворошиловградській, Сталінській, Одеській, Миколаївській та Кіровоградській) до народного ополчення, за неповними даними, вступило 1 млн 300 тис. громадян¹⁸, у тому числі десятки тисяч селян. Тільки за один день від сільських мешканців Лозівського району Харківської області надійшло 3000 заяв з проханням

про зарахування до ополчення¹⁹, а від колгоспників чотирьох районів Запорізької області – Кам'янсько-Дніпровського, Пологівського, Запорізького й Приазовського – понад 22 тис.²⁰. У республіці зафіксовано чимало фактів, коли колгоспники-чоловіки всієї сільгоспартії виявляли бажання вступити до народного ополчення.

У різних регіонах республіки соціальний склад ополчення визначався місцем формування: у промислових областях і районах у його складі переважали робітники, а у сільськогосподарських – більшість була за представниками аграрної сфери. Так, із 90 тис. ополченців Київської області понад 60 тис. були жителями сільських районів²¹, із 65 тис. ополченців Чернігівської області таких було понад 58 тис.²², із 150 тис. ополченців Запорізької області близько 100 тис.²³. Селяни становили більшість також і в майже 109-тисячному ополченні Кіровоградської області²⁴, і в понад 70-тисячному ополченні Миколаївської області²⁵. У свою чергу більшість серед сільського контингенту ополченців були колгоспниками. Наведені показники переконливо свідчать про прагнення значної частини українського селянства боротися з ворогом, навіть маючи законну можливість уникнути призову до регулярної армії.

Народне ополчення відіграло певну позитивну роль у здійсненні опору загарбникам. Бійці ополченських формувань поряд з воїнами регулярних частин Червоної армії мужньо билися з ворогом під час оборони Києва, Одеси, Дніпропетровська, Донбасу та на інших фронтових рубежах. Проте у багатьох випадках бойові якості ополченських підрозділів були невисокими, через що вони не могли ефективно протидіяти добре вишколеним й озброєним кадровим військам агресора. Однією з причин, через яку багато підрозділів народного ополчення не змогли перетворитися на боєздатні військові частини, була їхня недостатня військова підготовка. Особливо це стосувалося ополченських формувань у сільській місцевості, де не було ні підготовлених командних кадрів, які б могли кваліфіковано здійснювати військову підготовку ополченців, ні відповідної матеріальної бази для її проведення. До того ж, бійці народного ополчення повинні були відвідувати заняття у вільний від роботи час, а його у розпал сільськогосподарських польових робіт у колгоспників фактично не було. Ополченські підрозділи не мали достатньої кількості військового спорядження, якісного озброєння (мінометів, кулеметів, протитанкових гармат, гранат, а то й навіть гвинтівок). Велика кількість формувань народного ополчення кидалася в бій проти ворога не лише погано підготовленою, а й фактично беззбройною, що прирікало їх на швидкий розгром. Деякі кращою була доля тих ополченських підрозділів, які вливалися до складу регулярної армії. Ополченські підрозділи деяких областей, як самостійні одиниці, бойових дій взагалі не вели, частина з них була евакуйована в тил і пізніше також влилася до складу частин Червоної армії. Ті ж підрозділи, які не змогли евакуюватися, зокрема з Правобережжя, були розпущені. Таким чином, унаслідок серйозних недоліків та злочинної недбалості радянських владних структур, що мали місце в організації, підготовці та використанні формувань народного ополчення, не було належним чином реалізовано прагнення сотень тисяч громадян України, у т.ч. селян, боротися з загарбниками.

Чимало селян, зокрема, в селах-райцентрах, перебували у складі винищувальних батальйонів, створених на початку війни з метою захисту тилу від диверсій ворога. У кожному сільському населеному пункті діяли групи сприяння винищувальним батальйонам, які цілодобово здійснювали охорону хлібних масивів, зерносовищ, складів, господарських приміщень колгоспів та радгоспів. Діяльність добровільних формувань по охороні тилу за участю тисяч трудящих сільських населених пунктів була досить ефективною. Так, лише винищувальні батальйони Дніпропетровської, Полтавської і Сумської областей за три місяці війни затримали понад триста шпигунів, диверсантів, пілотів зі збитих німецьких літаків, попередили сотні диверсій²⁶. А в

першій половині 1942 р. у неокупованих районах республіки бійці винищувальних батальйонів та груп сприяння знешкодили майже 10 тис. ворожих лазутчиків, диверсантів і злочинних елементів²⁷.

Новітніми дослідженнями українських істориків встановлено, що до Червоної армії та Військово-Морського флоту впродовж тільки перших місяців Вітчизняної війни було направлено 3 184 726 громадян України різних національностей²⁸. Поповнюючи здебільшого з'єднання Південного і Південно-Західного фронтів, мешканці України склали основу 37, 38, 40-ї армій, 13 та 17-ї стрілецьких бригад. Завдяки мобілізаційним заходам, питома вага громадян республіки у частинах, що воювали на південно-західному напрямі, досягла 50%²⁹, що значно перевищувало відсоток громадян України в цілому по діючій армії³⁰. І тому є всі підстави стверджувати, що у цій величезній кількості воїнів селян було більше, ніж представників інших верств населення України. Тим більше, що на колгоспників майже не поширювалася система бронювання. З кожного українського села на фронт пішли десятки й сотні мешканців. Наприклад, у перші дні війни з села Піщаного Кременчуцького району Полтавської області відправлено на фронт 235 осіб³¹, із села Велика Северинівка Кіровоградського району Кіровоградської області – 350³², із села Євсуч Біловодського району Ворошиловградської області – 498, а з самого села-райцентру Біловодськ – 1500 осіб³³.

Проте патріотичне піднесення, що охопило значну частину сільського населення на початку війни, в міру переможного німецького наступу стало спадати. Згодом навіть на сході України мобілізація проходила з великими ускладненнями. Станом на 23 жовтня 1941 р. по Харківському військовому округу на призовні пункти з'явилося лише 43% від загальної кількості призваних. Почастішали й випадки втечі мобілізованих під час транспортування їх до діючої армії. Наприклад, наприкінці жовтня 1941 р. відсоток дезертирів з числа новобранців по Чугуївському райвійськкомату сягав до 30%, Ізюмському – 45%, Дергачівському – 50%³⁴.

В цілому мобілізаційна кампанія продемонструвала досить високий рівень патріотизму та законслухняності в українському селі на початку війни. Виняток становили ті громадяни, які ставили більшовикам на карб голодомор, репресії, колгоспно-феодалну систему і т. ін., а також мешканці західних областей республіки, що за неповних два роки так і не пройнялися соціалістичними цінностями чи розчарувалися у сталінському режимі, від якого очікували кращого життя. Нелояльність цієї частини сільського соціуму знаходила вияв у поразницьких настроях, здачі в полон, дезертирстві. У подальшому катастрофічні поразки Червоної армії спричинили зростання зневіри, розчарування, паніки і поразницьких настроїв серед сільського населення, а отже, й числа тих, хто не бажав опинитися в ролі «гарматного м'яса» у поспіхом комплектуваних червоноармійських частинах. У свою чергу зростала кількість селян-червоноармійців, які не лише обмірковували можливість здачі у полон, а й робили це у зручному випадку. Є всі підстави вважати, що серед затриманих упродовж другої половини 1941 р. на фронті й у тилу лише запідозрених у дезертирстві 638 112 осіб значну частину складали українські селяни-червоноармійці³⁵.

До того ж, початковий етап німецько-радянської війни продемонстрував катастрофічні стратегічні прорахунки Кремля, зневагу до долі рядового складу і польових командирів, що не сприяло зміцненню морально-психологічних якостей вчорашніх колгоспників. В одному з листів-свідчень, датованому серпнем 1941 р., є такі рядки: «Місцевість Мелітополь – Бердянськ – Осипенко. Тисячі мобілізованих з різних місць, уже зайнятих, і з прифронтової смуги ходять з місця на місце. Мети не знають. Порядку не відчують. Без обмундирування. 20% босих. Без зброї. Дисципліна погана... Дехто з мобілізованих підходить до наших жінок і повідомляє погані вісті:

«У нас немає зброї, обмундирування, німецька техніка непереможна; розбирайте зерно, однаково йому тут пропадати, розбирайте худобу...». Народ хвилюється дуже. Керівники виїжджають, рятуються їхні дружини, які не працювали, а нас кидають на погибель; керувати були мастаки, а захищати немає нікого...»³⁶.

Та попри всі негаразди та трагічний перебіг подій на фронті в початковий період війни тисячі українських селян-фронтовиків мужньо та жертвовно протистояли ворогові. Більшість з них не зі своєї вини опинилися у ворожому полоні, наклали головою й не повернулися до своїх домівок.

З перших днів війни селянство України брало активну участь в акціях на допомогу фронту, зокрема, у створенні фонду оборони. До нього селяни передавали особисті грошові заощадження, облігації державних позик, цінні речі, перераховували вартість зароблених трудовнів, кошти, зароблені під час суботників і недільників, за зданий металолом, вносили із особистих запасів продовольство та ін. У колгоспах, радгоспах та МТС республіки на загальних зборах приймалися рішення про колективну участь у створенні продовольчих ресурсів фонду оборони. В результаті держава додатково одержала велику кількість хліба, м'яса, молока, масла, овочів, фруктів та іншого продовольства й сировини. Ось декілька прикладів із сотень тисяч подібних, які засвідчують масову участь сільських трудівників у цій акції. Колгоспники Карлівського району Полтавської області за декілька днів липня 1941 р. внесли у фонд оборони 120 тис. крб., 100 кг масла, 450 кг сала, 22 тис. яєць, 400 кг меду, 1 тис. штук курей³⁷. Селяни Лозівського району Харківської області на початок серпня здали 78 тис. крб. готівкою і на 81 тис. крб. облігацій державних позик³⁸. Не чекаючи збирання врожаю, багато колгоспів і сотні колгоспників Дніпропетровської області здавали на приймальні пункти хліб із минулорічних запасів у рахунок поставок 1941 р. Так, у Новомосковському районі в перші дні війни було здано на хлібоприймальні пункти 280 ц зерна³⁹. Колгоспники артілі «Червоний жовтень» Миропільського району на Сумщині здавали щомісячно по 15 ц м'яса, 1200 л молока та гроші за 800 трудовнів⁴⁰. Колгоспники трьох районів Сталінської області – Волновахського, Ольгінського та Старобешівського запропонували створити спеціальний фонд Червоної армії, в який добровільно вносили м'ясо та птицю після виконання обов'язкових поставок державі цих продуктів. Цей почин був підхоплений селянами не лише багатьох районів та областей республіки, а й усього Радянського Союзу⁴¹.

Наявні документальні дані про участь селян України у створенні фонду оборони дозволяють зробити висновок про те, що їхній внесок до нього був чималим. Але точні узагальнені дані, через недоліки в організації приймання та обліку селянських пожертвувань, відсутні. Причому це стосується не лише даних про селянські внески, а й загальної суми внесків до фонду всіх трудящих УРСР у початковий період війни. За далеко неповними підрахунками за період від червня 1941 р. до квітня 1942 р. трудящі тільки восьми областей – Одеської, Київської, Сталінської, Ворошиловградської, Дніпропетровської, Харківської, Сумської та Полтавської, внесли до фонду оборони однієї готівки 53 млн крб. і на десятки мільйонів карбованців облігацій⁴².

Сільське населення республіки масово робило цільові грошові внески на будівництво танків та літаків. Так, на Ворошиловградщині на початок вересня 1941 р. селяни зібрали 842 тис. крб. на будівництво бойових літаків для льотчиків-земляків⁴³, сільська молодь Дніпропетровщини внесла значні кошти на будівництво ескадрильї літаків⁴⁴. Широкого розмаху серед молоді усіх областей України набув збір коштів на будівництво танкової колони. Лише на Ворошиловградщині з серпня до кінця 1941 р. було зібрано майже півмільйона карбованців, а до червня 1942 р. – 1 млн 800 тис. крб.⁴⁵

З початком війни з метою одержання додаткових коштів на воєнні потреби в республіці було «ініційовано» акції за дострокову сплату річних податкових внесків, а

також як річного внеску, так і всієї підписки по позиці третьої п'ятирічки. І селянство вимушене було включитися у нього. Наприклад, селяни Харківської області на кінець липня 1941 р. внесли готівкою в рахунок сплати позики майже 18 млн крб., при цьому колгоспники 9 районів повністю сплатили підписку на позику. Усього лише за третій квартал 1941 р. від колгоспників республіки надійшло внесків по позиці третьої п'ятирічки на суму 52 448 тис. крб.⁴⁶ А навесні 1942 р. у неокупованих районах республіки результативно пройшло розміщення державної воєнної позики 1942 р. Більшість селян підписувалась на суму місячного заробітку, а то й на більші суми. Наприклад, у Нижньо-Дуванському районі Ворошиловградської області лише протягом двох днів була проведена підписка на 394 тис. крб., значна частина яких надійшла готівкою⁴⁷. У Дворічанському районі Харківської області було досягнуто стовідсоткового охоплення колгоспників підпискою⁴⁸. Усього ж трудівники тилу неокупованих районів України навесні 1942 р. у надзвичайно важких умовах підписались по позиці на 123 млн крб.⁴⁹ У цій сумі селянська частка була досить значною.

В умовах швидкого просування ворожих військ вглиб країни важливого значення набула допомога Червоній армії у будівництві оборонних споруд і рубежів, військових аеродромів та інших об'єктів. Влітку–восени 1941 р. на ці роботи було мобілізовано сотні тисяч сільських жителів, переважно жінок та підлітків, залучено десятки тисяч колгоспних коней та підвід, 9300 тракторів МТС. Уже в перші дні війни жителі прикордонної Чернівецької області, серед яких більшість становили селяни, допомагали військам 18-ї армії будувати оборонні рубежі. За розпорядженням командування Південно-Західного фронту з 27 червня 1941 р. силами населення Житомирської, Кам'янець-Подільської та Київської областей почали створювати загороджувальні смуги та протитанкові перешкоди, розчищати сектори обстрілу. В одній лише Київській області та Києві на оборонних об'єктах працювало 500 тис. мешканців області та столиці. В Ізмаїльській, Одеській, Миколаївській і Вінницькій областях у ці дні було сформовано із місцевого населення 50 фортифікаційних батальйонів по 500 осіб кожний. А згодом, коли на півдні республіки розгорнулися масштабні інженерні роботи по будівництву 14 оборонних рубежів, кількість задіяних на їх спорудженні сільських жителів обчислювалася декількома сотнями тисяч⁵⁰. У районах Полтавської області за рішенням обкому партії та облвиконкому від 17 серпня 1941 р. на оборонні роботи мобілізувалося понад 140 тис. громадян та 14 750 підвід, а з 1 жовтня ще 230 тис. осіб та 16 тис. підвід⁵¹. Загалом у республіці влітку – восени 1941 р. до будівництва оборонних споруд і рубежів, військових аеродромів та інших об'єктів залучалися 2 млн осіб цивільного населення⁵², за допомогою яких було зведено тиліві оборонні лінії протяжністю понад 4 тис. км⁵³.

Спорудження такої величезної мережі оборонних рубежів стало справжнім народним подвигом. Трудомісткі земляні роботи проводилися вручну, часто всього за кілька десятків кілометрів від передових позицій. Люди добиралися до місця роботи пішки, працювали по 18, а то й більше годин на добу, у спеку й холод, під дощем, відпочивали під відкритим небом. Були проблеми з організацією харчування та наданням медичної допомоги. Вдома у багатьох жінок без належного догляду залишалися діти та особисте господарство. Чимало будівельників загинуло або було поранено під час частих нальотів ворожої авіації. Більшість мобілізованих на будівництво сільських жителів з розумінням і свідомо брали участь у роботах, виконували та перевиконували норми денного виробітку в 2–3, а то й більше рази. Але були й такі, хто під різним приводом намагався ухилитися від участі в роботах і залучався у примусовому порядку. Мало місце і самовільне залишення будівельних об'єктів, неякісне виконання робіт. Однак негативні явища в цілому не позначилися на результатах будівництва, й оборонні рубежі поставали на шляху ворога.

На багатьох фортифікаційних спорудах були надовго затримані нацистські війська, які зазнали великих втрат у живій силі та техніці. Водночас через прорахунки військового керівництва частина оборонних рубежів виявилася непридатною для використання або не була використана Червоною армією через несприятливий та непередбачуваний перебіг подій на фронті.

В основному на жителів сільських населених пунктів було покладено роботи по ремонту та підтриманню у проїжджому стані ґрунтових та шосейних шляхів. Оскільки працездатних чоловіків у селах було обмаль, то до цих робіт залучалися в основному жінки та сільська молодь. Наприклад, на шосейній дорозі Херсон – Миколаїв – Одеса з кінця червня 1941 р. щоденно працювало понад 4 тис. колгоспників. Лише впродовж тижня вони побудували 20 мостів та значно покращили полотно автомобільних доріг. У Київській, Полтавській, Харківській, Сумській і Чернігівській областях упродовж декількох тижнів влітку – восени 1941 р. ремонтом доріг і мостів було зайнято в середньому в кожній області 5–7 тис. землекопів, теслярів, 3–4 тис. їздових з підводами. У відповідності до розпоряджень республіканських органів влади від 14 липня, 19 та 31 серпня 1941 р. у ряді областей ділянки шляхів закріплювалися за районами та селами, а районні та сільські ради для їх упорядкування створили спеціальні ремонтно-дорожні бригади, виділяли колгоспників, транспортні засоби, матеріали з місцевих ресурсів⁵⁴. У багатьох місцях селяни ремонтували та зводили нові мости, посилювали під навантаження існуючі, будували переправи через річки.

Взимку сільські мешканці працювали на розчистці доріг та військових аеродромів від снігових заметів. Наприклад, на Харківщині великий обсяг таких робіт виконувала молодь із сіл Ізюмського, Петрівського, Боровського, Лозівського, Куп'янського та інших районів області⁵⁵. Часто населення прифронтових сіл надавало допомогу військовим частинам безпосередньо в ході бойових дій, доставляючи на передову снаряди підводами, санками або й на руках⁵⁶.

Відчутною була допомога селянства України пораненим воїнам Червоної армії. На території республіки, де вже в перші тижні війни знаходилося 158 евакошпиталів на 56 200 ліжок, а пізніше шпитальна мережа була розширена ще на 87 400 ліжок⁵⁷, фактично кожен шпиталь мав шефів із сільської місцевості. Колгоспи та радгоспи постачали шпиталю продукти харчування, а сільські мешканці брали участь в облаштуванні приміщень, забезпеченні їх постільною білизною, догляді за пораненими, робили індивідуальні продовольчі подарунки.

Сільське населення взяло участь і в патріотичному русі донорів. Щоправда, у сільській місцевості цей рух не був таким масовим, оскільки там не мали належних умов для забору донорської крові. Однак факти свідчать, що чимало селян, зокрема із приміських, а також прифронтових сіл здавали кров для порятунку поранених у міських донорських пунктах та розташованих поблизу військових шпиталю.

Наприкінці літа 1941 р. сільське населення долучилося до розпочатої в республіці кампанії по збиранню для фронтників теплих речей, матеріалів та сировини для їх пошиття. Тільки протягом вересня – листопада 1941 р. у республіці за активної участі селян було зібрано 1 174 972 кг вовни, понад півмільйона овечих шкур, багато теплої білизни, тілогрійок, светрів, вовняних шарпеток та інших теплих речей⁵⁸. Взимку 1941–1942 рр. активність у цьому русі проявляли сільські комсомольці та молодь неокупованих районів республіки. Так, у Харківській області в цей період їхніми зусиллями було зібрано 1698 кожухів, 1800 пар валянок, 15 154 шт. рукавиць, 13 918 теплих шарпеток⁵⁹, у Ворошиловградській області у листопаді – грудні 1941 р. – 1500 кожухів, 700 пар валянок та багато інших речей⁶⁰. У багатьох селах були створені майстерні та гуртки по пошиву й в'язанню теплих речей. Широко практикувалося пошиття одягу й білизни вдома. На виготовлення теплої одягу переключились всі шкільні майстерні.

У прифронтових районах селяни брали участь у побутовому обслуговуванні воїнів: обвештовували лазні, прали та ремонтували обмундирування, білизну. А у селах Слав'янського, Барвінківського, Лиманського, Старосалтівського та Шевченківського районів комсомольськими організаціями було створено низку пунктів прання і ремонту білизни для червоноармійців⁶¹. У Ворошиловградській, Сталінській та інших областях влаштовувалися будинки три-п'ятиденного відпочинку для фронтників (за 5–10 км від передової), у обладнанні яких та забезпеченні харчуванням брали участь селяни⁶².

В умовах війни нового змісту набули започатковані ще в довоєнні роки шефські зв'язки між трудовими колективами українського села й військовими частинами. Вони проявлялися у масовій відправці в діючу армію колективних та індивідуальних посилок-подарунків, листуванні між колективами колгоспів і радгоспів та фронтними частинами, окремими селянами та червоноармійцями. Про розмах у селах руху по відправці подарунків фронтникам свідчить те, що лише в Запорізькій області з початку війни і до 10 серпня 1941 р. було зібрано для передачі воїнам різноманітних речей на 350 тис. крб., а на придбання подарунків надійшло 650 тис. крб.⁶³

Ще однією надзвичайно важливою і своєрідною формою допомоги фронту стало шефство над сім'ями фронтників, сиротами та інвалідами. Ці категорії населення не були залишені без уваги односельців, їм допомагали у проведенні сільськогосподарських робіт, надавали матеріальну та продовольчу допомогу. У багатьох колгоспах з цією метою створювалися спеціальні фонди, до яких відраховувалася певна кількість сільськогосподарських продуктів (після виконання держпоставок), грошей, зароблених під час суботників та недільників.

Як і в довоєнних масових суспільно-політичних кампаніях, ініційованих партійно-радянськими структурами, при проведенні акцій на допомогу фронту мали місце цифроманія і примусові методи. Однак важко заперечити й щирий патріотичний порив людей, яких спіткало спільне лихо – війна. Важкі умови повсякденного життя і побуту, біль від втрати рідних та близьких, спільне бажання допомогти армії у боротьбі з ворогом згуртовували більшість односельців і допомагали їм вижити у часи воєнного лихоліття.

3.2. Функціонування аграрного сектору та становище селянства в умовах війни

В умовах війни влітку 1941 р. на ланах України розгорнулася справжня «битва» за урожай, яка мала не лише економічне, але й стратегічне значення. На час розгортання бойових дій у більшості областей вже завершувалася підготовка до збирання урожаю, а у південних навіть почалася косовиця. Перед трудівниками села стояло завдання зібрати урожай, виконати державні поставки зернових та інших культур, тваринницької продукції, забезпечувати Червону армію продовольством, а працюючи на оборонну промисловість – сировиною.

Вирішення цих завдань відбувалося у надзвичайно важких умовах. Насамперед, гостро постала проблема дефіциту робочої сили, що було пов'язано з залученням до діючої армії найбільш працездатної частини сільського населення. Наприклад, у Вінницькій області із 12 279 трактористів, які працювали в МТС, підлягали мобілізації 8800, із 600 агрономів – 408, із 1681 голови колгоспу – 1357⁶⁴. Багато колгоспників були мобілізовані для роботи у промисловості та на транспорті.

Значно скоротилася і матеріально-технічна база сільськогосподарського виробництва. З МТС і радгоспів до армії була передана велика кількість найпотужніших, в основному гусеничних, тракторів та більша частина автомобілів. Так, впродовж перших тижнів війни з МТС, згідно з мобілізаційними планами, у Червону армію було поставлено майже 5,5 тис. тракторів, передано військовим частинам та іншим

організаціям для транспортних та обороннобудівельних робіт близько 3,8 тис. тракторів⁶⁵. Також кожний колгосп і радгосп віддали фронту найкращих коней та багато возів. Переведення ремонтних заводів на виконання воєнних замовлень різко зменшило ремонтну базу для сільськогосподарської техніки. Погіршилось постачання сільського господарства паливом, запасними частинами для тракторів, комбайнів, автомобілів та іншої техніки й механізмів. У розпал збиральних робіт сільське працездатне населення та транспортні засоби колгоспів, трактори МТС і радгоспів залучались на будівництво оборонних споруд, аеродромів та інших воєнних об'єктів.

Все це створювало неймовірно важкі умови для виконання сільськогосподарських робіт, вимагало максимальної мобілізації наявних матеріально-технічних та людських ресурсів. У колгоспах і радгоспах переглядалися плани збиральних робіт з тим, щоб провести їх у коротші терміни, здійснювалася нова розстановка робочої сили, ставка робилася на повніше використання техніки, що залишилася, та живого тягла, більш широке застосування ручної праці, залучення до роботи людей похилого віку і підлітків, скорочувався адміністративний персонал.

Оскільки більшість чоловіків-керівників пішла в армію, на керівну роботу висувалися жінки та молодь. Вони стали головами і членами правлінь колгоспів, бригадами, завідувачами тваринницьких ферм.

Виятково велике значення мала заміна механізаторів, які пішли на фронт, оскільки від цього залежало використання на жнивях та інших роботах тракторів і комбайнів. Проблема була розв'язана за рахунок залучення до роботи жінок, які мали спеціальності механізаторів і раніше працювали на тракторі, комбайні чи автомашині, та масового оволодіння сільськогосподарською технікою жінками-селянками, дівчатами та частково підлітками. В усіх областях, районах та при кожній МТС було організовано їхнє технічне навчання на короткотермінових курсах – місячних для підготовки трактористів і 15-денних для підготовки комбайнерів та помічників комбайнерів.

Підготовка жінок-механізаторів здійснювалася й шляхом індивідуального навчання, яке проводили досвідчені механізатори. Так, бригадир тракторної бригади Старобешівської МТС Сталінської області П. М. Ангеліна зобов'язалася підготувати 20 трактористок. Бригадир тракторної бригади Ульяновської МТС Дніпропетровської області К. Толубець зобов'язався навчити водити трактор усіх дівчат, які працювали у бригаді причіплювачами. Їх почини поширилися по всіх не охоплених воєнними діями областях республіки⁶⁶.

Упродовж першого воєнного місяця в Україні було підготовлено без відриву від виробництва 35 тис. трактористок⁶⁷, а також багато тисяч комбайнерок. Вони гідно замінили чоловіків-механізаторів, які пішли на фронт. Більшість з них відзначалася ударною працею і виконувала по 2–3 норми за зміну.

Збиральна кампанія 1941 р. багата на факти самовідданої праці селянства. Люди працювали від зорі до пізнього вечора, часто по 20 годин на добу. У багатьох колгоспах і радгоспах була організована цілодобова робота простих збиральних машин на транспортній або на змінній живій тязі. Різко збільшилась питома вага ручної праці, яку виконували в основному жінки, підлітки і люди похилого віку. Частка трудоднів, які виробили підлітки та колгоспники похилого віку у серпні 1941 р. в окремих колгоспах республіки, досягла 30%⁶⁸.

Темпи збиральних робіт в окремих частинах України в зв'язку з розгортанням подій на фронті були різними. Більш високими, навіть у порівнянні з довоєнними роками, вони були в регіонах, розташованих далеко від фронту. В багатьох господарствах і районах роботи здійснювалися організовано й швидкими темпами. Цілі області досягали хороших результатів. Так, на 15 липня 1941 р. у шести південних і східних областях – Запорізькій, Сталінській, Дніпропетровській, Ворошиловградській,

Миколаївській та Кіровоградській – було зібрано врожай з площі 959 тис. га, вдвічі більшої, ніж на той же час у 1940 р.⁶⁹ Однак у міру просування фронту вглиб території республіки працювати ставало все складніше, часом буквально під вогнем ворога. Потрібно було зосереджувати частину сил на підготовці до евакуації майна колгоспів, радгоспів і МТС із тих районів, яким загрозувала окупація. Все більше людей і транспортних засобів залучалося на будівництво оборонних споруд, під час нових мобілізацій багато чоловіків було забрано до армії. У результаті не вистачало сил і засобів підтримувати високі темпи збирання, і вони уповільнювалися.

Станом на 11 жовтня 1941 р. колгоспи восьми східних областей республіки план збирання зернових виконали на 93,8%. На 1 жовтня 1941 р. було обмолочено по республіці 52,9% усього скошеного хліба⁷⁰.

У той же час в областях, на території яких військові дії розгорнулися раніше, хліба було зібрано менше. Колгоспи та радгоспи західних, Чернівецької, Ізмаїльської, Кам'янець-Подільської, Вінницької, Житомирської областей, а також правобережної Київщини, по суті, не встигли розпочати косовицю. А у районах, які були окуповані пізніше, хліб збирали на порівняно великих площах, однак повністю обмолотити його та вивезти вглиб країни не встигли.

Значно менше було зібрано пізніх культур. За неповними даними обласних земельних відділів на 1 жовтня 1941 р. було зібрано соняшнику усього 17,1% посівної площі, овочів – 27,4%, картоплі – 5,7%, насінників трав – 21,6%⁷¹.

Більшу частину зібраної рослинницької продукції колгоспи були зобов'язані здати державі (згідно з визначеними законодавством ще у довоєнний період вимогами щодо кількісних показників і строків). В умовах війни виконання планів обов'язкових поставок було визначене, як одне з найважливіших завдань і контролювалося державними та заготівельними органами особливо суворо.

Долаючи величезні труднощі, зумовлені відсутністю транспорту та наближенням фронту, колгоспи відносно організовано здавали державі хліб нового урожаю. Найкращих результатів у виконанні державних планів хлібозаготівель добились колгоспники Ворошиловградської та Сталінської областей. На 1 жовтня 1941 р. у Ворошиловградській області план хлібозаготівель було виконано на 71,8%, тоді як на цю ж дату 1940 р. процент виконання хлібозаготівель становив 32,8%. На 1 жовтня 1941 р. план хлібозаготівель у Сталінській області було виконано на 78,2%, Запорізькій та Харківській – на 49,1%, Дніпропетровській – на 41,9%⁷². Станом на 10 жовтня 1941 р. по 15 східних областях на заготівельні пункти було здано 143 249 тис. пудів зерна, що становило 28,5% до встановленого плану⁷³. У наступні місяці в неокупованих районах України хлібозаготівлі продовжувалися.

На 25 вересня 1941 р. у Чернігівській, Сумській, Полтавській, Харківській, Ворошиловградській, Сталінській, Дніпропетровській та Запорізькій областях було заготовлено 176 855 т овочів і картоплі, що становило 31,9% від плану⁷⁴.

Більша частина зданого зерна оперативно вивозилася вглиб країни. Тільки за серпень та 23 дні вересня 1941 р. з 11 східних областей УРСР було вивезено в тиллові райони СРСР понад 150 млн пудів хліба (включаючи лишки, які були на пунктах на 1 липня 1941 р.)⁷⁵. Вивезений з України хліб складав приблизно восьму частину всіх зернових, заготовлених у 1941 р. у тиллових районах СРСР⁷⁶.

Одночасно із проведенням збирання зернових та інших культур, селяни приділяли значну увагу й громадському тваринництву. Проводилася заготівля сіна та інших кормів, забезпечувалися догляд та відгодівля великої рогатої худоби та свиней. На 10 вересня 1941 р. план обов'язкових поставок державі молока по колгоспно-селянському сектору у 15 східних областях було виконано на 63,8%, а по колгоспах – на 62,3%; план обов'язкових поставок яєць – на 58,4%, вовни – 71,1%. На 20 вересня в

цих же областях було заготовлено 167 973, 6 т м'яса, у тому числі по колгоспах 106 787,4 т (80,5% плану)⁷⁷.

Крім здачі продукції заготівельним організаціям, колгоспи постачали хліб, фураж, інше продовольство безпосередньо частинам Червоної армії. Наприклад, лише по Запорізькій області на місцях було передано військовим частинам за чековими вимогами 147 573 т продовольчого і фуражного зерна⁷⁸ та багато інших продуктів.

Восени 1941 р. у колгоспах та радгоспах неокупованих районів республіки відповідно до встановлених планів було проведено сівбу озимих, продовжувалося збирання технічних культур та овочів, здача їх державі.

Ціною неймовірних зусиль радянські війська на Південно-Західному фронті у другій половині листопада 1941 р. зупинили наступ загарбників, а у період зимових боїв звільнили від окупантів ряд районів республіки⁷⁹. Трудівникам сільського господарства неокупованих районів до червня – липня 1942 р. довелося працювати у надзвичайно складних умовах. Села прифронтової смуги були обезлюднені – так мало у них залишалося мешканців. Більшість серед них склали жінки, люди похилого віку, діти. Наприклад, у радгоспі «Індустрія» Станично-Луганського району Ворошиловградської області, який мав 6767 гектарів землі, залишилося всього 537 робітників, із них 402 жінки; із 105 трактористів лише троє були чоловіки; комбайнерами – майже одні жінки; жінки склали 90% тваринників радгоспу⁸⁰. Та все ж колгоспники та робітники радгоспів змогли не лише зібрати частину урожаю 1941 р., а й виконати основний обсяг весняних польових робіт. Лише у Ворошиловградській області навесні 1942 р. було засіяно 596 948 гектарів, у тому числі в колгоспах – 489 853 гектари, або 96,8% до 1941 р., у радгоспах – 107 095 гектарів, або 88,8%⁸¹.

У колгоспах і радгоспах було відновлено роботу тваринницьких ферм. І хоча порівняно небагато продукції давало тваринництво цих районів України, але яким цінним було воно в умовах виключного напруження, в якому перебувала вся країна. Всього за період з 1 січня по 20 червня 1942 р. колгоспниками і робітниками радгоспів Ворошиловградської, Харківської та Сталінської областей спільно з військовими частинами по всім видам заготівель і поставок для потреб фронту було заготовлено 30 287 т зерна, 5070 т соняшника, 2964 т соломи і 7242 т зерна, а також багато інших видів продовольства та фуражу⁸².

У червні–липні 1942 р. розгорнулася робота по догляду та обробітку посівів сільськогосподарських культур і підготовці до збирання врожаю. Але господарська діяльність неокупованих районів була перервана подальшим розвитком воєнних дій. На початку червня 1942 р. нацистські війська перейшли у новий наступ й окупували всю територію України.

Жертовна праця селян на колгоспних полях та активна участь у різноманітних акціях, спрямованих на допомогу фронту, здійснювалися в умовах різкого погіршення їхніх матеріально-побутових умов. За обов'язкову й ненормовану роботу в колгоспному господарстві селяни фактично не одержували ніякої платні. Виплати по трудових як грошові, так і натуральні, у більшості господарств були призупинені, оскільки в колгоспах не було для цього ні достатніх коштів, ні продукції, які майже повністю забиралися державою на потреби війни. Водночас у свою чергу колгоспи і колгоспники продовжували сплачувати державі податки й здійснювати обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції згідно з визначеними у довоєнний період обсягами по майже символічних цінах, що доценту виснажувало й так збіднілі колективні господарства та сім'ї колгоспників.

У числі податків, які платили селяни в доокупаційний період війни, одним із основних був сільськогосподарський податок. Його розміри на 1941 рік були встановлені приблизно такими ж, як і в 1940 р. На початку війни розмір цього податку

було збільшено на 100%. (До речі, на таку ж величину було збільшено й прибутковий податок з інших категорій платників).

Однак цього в умовах війни виявилось замало. Це й зумовило в подальшому перебудову діючої системи оподаткування сільського населення, адже вона не могла забезпечити значне зростання надходжень коштів до бюджету. Перешкоду для цього керівництво країни вбачало у тому, що, по-перше, розмір сільгосподатку залежав від прибутку селянського господарства, зростання якого взагалі, а тим більше в умовах війни, було проблематичним; по-друге, від сплати податку звільнялася значна частина населення, особливо сімей військовослужбовців, інвалідів війни та ін. (навіть у 1940 р. від сільгосподатку було звільнено понад 30% господарств колгоспників, робітників, службовців та одноосібників⁸³, а в умовах війни їхня кількість мала постійно збільшуватися, що теж призвело б до значного зменшення податкових надходжень до бюджету); по-третє (і це було найважливішим чинником, який зумовив суттєву перебудову системи оподаткування сільського населення), розмір податку на господарства визначався за наявністю оподатковуваних об'єктів у господарстві без урахування кількості непрацюючих членів сім'ї. Ще одним важливим чинником, який обумовив проведення податкової реформи, стало те, що військові умови спричинили зростання цін на сільськогосподарську продукцію й відповідного накопичення грошової маси у селі, яка через гостру нестачу товарів не могла бути реалізована. Неминучим наслідком такого стану було б скорочення завезення продуктів на базар, з одного боку, й розвиток натуральних форм обміну – з іншого. Керівництво держави було стурбоване загрозою стабільності карбованця й вважало, що податкова система повинна сприяти збільшенню попиту на гроші й активізувати притік сільськогосподарської продукції на колгоспні ринки.

Зазначені проблеми держава певною мірою розв'язала, ввівши в дію Указ Президії Верховної Ради СРСР від 29 грудня 1941 р. «Про воєнний податок». З його введенням була відмінена 100-процентна надбавка до сільськогосподарського та прибуткового податків. В основу воєнного податку було покладено принцип подушного оподаткування, що значно розширило контингент платників, насамперед, у сільській місцевості, за рахунок осіб, які раніше не були платниками податку. До таких осіб відносилися непрацюючі за наймом працездатні члени сімей колгоспників та інших категорій сільських мешканців. Воєнний податок відрізнявся від діючих податків тим, що його розміри збільшувалися на 50% для тих громадян, які за віком підлягали мобілізації до армії, але з якихось причин не були призвані. За діючою шкалою гранична річна сума податку була визначена 2700 крб. для осіб непризовного віку і 4050 крб. – для осіб призовного віку⁸⁴.

Сільське населення сплачувало воєнний податок за твердими ставками, які диференціювалися по областях, районах, а в окремих випадках навіть по населених пунктах у залежності від розмірів прибутку колгоспного двору в даній місцевості, що зумовлювалося, головним чином, різним рівнем цін на сільгосппродукти та іншими особливостями регіонів. Диференціація ставок військового податку надавала йому прибуткового характеру й наближала до сільськогосподарського податку, який збирався з селянського господарства загалом.

Основним критерієм диференціації ставок воєнного податку по регіонах був розмір натуральних і грошових прибутків колгоспників, одержаних у середньому на один колгоспний двір не лише від особистого підсобного господарства, але й від колективного господарства. Розміри прибутків колгоспників фінансові органи визначили на основі матеріалів Наркомату сільського господарства про виплати і видатки колгоспникам по трудовнях, даних статистичних органів про урожайність, валові збори на присадибних ділянках, товарності господарств колгоспників і рівня цін

на сільськогосподарську продукцію на колгоспних базарах. Ураховувалася також близькість базарів, транспортні умови в даній місцевості та інші чинники. За встановленою для районів та сільських населених пунктів ставкою сплачували податок також і непрацюючі за наймом члени сімей сільських платників податку. У межах України воєнний податок запроваджувався у неокупованих східних районах у першій половині 1942 р.

Ще один податок, який у період війни сплачувала значна частина селян, був введений у 1941 р. на неодружених, одиноких та малосімейних (бездітних) громадян: чоловіків у віці від 20 до 50 років і жінок у віці 20–45 років. Цей податок держава запровадила з метою компенсації постійно зростаючих у період війни витрат по допомозі одиноким і багатодітним матерям на утримання та виховання дітей. На відміну від інших державних податків з населення цей відрізнявся тим, що головним чинником залучення до нього був не прибуток, а вік та сімейний стан, що надавало йому подушного характеру. Бездітні колгоспники та інші громадяни вказаного віку, які були платниками сільськогосподарського податку, незалежно від розміру прибутку, сплачували його у розмірі 150 крб., а робітники і службовці, які проживали й працювали у сільській місцевості, – у розмірі 6% від заробітку. Від податку звільнялися такі категорії сільських жителів: жінки, які одержували допомогу від держави на утримання дітей незалежно від їхньої кількості, громадяни, у яких діти загинули на фронтах війни, дружини солдат та молодшого командного складу Червоної армії⁸⁵.

Сільське населення сплачувало також податок на потреби житлового та культурно-побутового будівництва. Його ставки на 1941 р. для всіх областей України, крім західних, а також Ізмаїльської та Чернівецької областей, були встановлені такі: для господарств колгоспників, які не мали неуспільнених джерел доходів – 7 крб., а для тих, які їх мали – 35 крб.; для одноосібних господарств, які не мали ні робочої худоби, ні ринкових, ні неземлеробських доходів – 95 крб., а для тих, які їх мали – 150 крб.⁸⁶ Від цього податку повністю звільнялися господарства колгоспників, які мали у своєму складі військовослужбовців та інвалідів, а також орденоносців. Для певної категорії колгоспників та трудових одноосібників надавалися знижки від 20 до 40%⁸⁷. Щоправда більшість селян на час початку війни вже сплатили цей податок, оскільки термін його сплати був встановлений на першу половину року.

В умовах воєнного часу в силі залишалися й такі елементи довоєнного податкового навантаження на селянство, як самообкладання та разові збори на базарах при продажу сільгоспродукції, товарів і речей власного виробництва та особистих речей, надходження від яких використовувалися місцевими бюджетами.

Селянські господарства за довоєнними ставками сплачували також внески по обов'язковому страхуванню наявних в їхній власності майна, худоби й польових посівів сільськогосподарських культур.

Надзвичайно обтяжливою для селян в умовах війни стала існуюча ще з довоєнних часів практика обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції, згідно з якою кожен селянський двір повинен був здавати державі за низькими заготівельними цінами визначену кількість м'яса, молочних продуктів, яєць та іншої продукції зі своєї присадибної ділянки.

Фіскальна політика держави в умовах війни ще більше ускладнювала й без того тяжке матеріальне становище більшості селянських сімей. Значна частина селян взагалі виявилася неспроможною виконувати податкові платежі та обов'язкові натуральні поставки в повному обсязі або й зовсім.

В умовах війни при незначних натуральних і грошових виплатах від колгоспів, а то й взагалі їхньої повної відсутності, основним джерелом існування для селян залишалася присадибна ділянка. За рахунок вирощеної на ній сільськогосподарської продукції селяни

не лише харчувалися, а й розраховувалися з податковими та іншими платежами. При відсутності в більшості селянських господарствах чоловіків та постійній зайнятості на роботах в колгоспі жінок та підлітків старшого віку догляд за присадибною ділянкою та домашньою худобою здійснювався з надмірними зусиллями членів сімей колгоспників, при цьому основний тягар роботи ліг на руки дітей та людей похилого віку.

Війна відразу ж негативно позначилася на всіх складових соціальної інфраструктури села, яка й до цього не задовольняла повною мірою потреби сільського населення. Це відразу ж погіршило умови життя селян. Унаслідок мобілізації до лав Червоної армії значної частини сільських медичних працівників суттєво зменшилися можливості одержувати кваліфіковану, а нерідко й елементарну медичну допомогу. До того ж, у міру розгортання боїв на фронті районні та сільські лікарні все більше переключалися на надання медичної допомоги пораненим із числа цивільного населення. Фактично припинилося на селі медикаментозне забезпечення хворих, кількість яких в осінньо-зимових умовах різко зросла, особливо серед дітей. У зв'язку з погіршенням роботи закладів торгівлі зріс дефіцит на товари промислової та продовольчої груп, зокрема на товари першої необхідності. Ціна на них на ринку та у перекупників неймовірно зросла й переважна більшість селян не мала можливості їх придбати. З перебоями працювали пошта, телефонна мережа. Припинилося житлове будівництво, згортали роботу сільські культурно-освітні заклади. Порушилася робота сільських закладів освіти: школярів широко залучали до сільськогосподарських робіт, у школах не вистачало вчителів та підручників, а в учнів – одягу та взуття, з настанням холодів багато шкіл не працювали через відсутність палива. У повсякденному житті багатьох селянських сімей звичним явищем стало напівголодне, а з похолоданням – й напівхолодне існування. Усе це відбувалося на фоні постійних невтішних повідомлень з фронту, надходження звісток про загибель рідних та односельців, що мало гнітючий негативний вплив на моральний стан сільського соціуму.

3.3. Евакуація ресурсів сільського господарства України: здобутки і втрати

У зв'язку з несприятливим для Червоної армії розвитком ситуації на фронті вже в перші дні війни уряд СРСР ухвалив рішення терміново перемістити продуктивні сили із прифронтових районів, у тому числі з України, у східні регіони й організувати їх роботу на новому місці.

Для керівництва процесом евакуації 24 червня 1941 р. була утворена Рада з евакуації під головуванням Л. Кагановича (16 липня постановою ДКО її було реорганізовано – головою був призначений Н. Шверник, заступниками – О. Косигін і М. Первухін). 27 червня 1941 р. було прийнято постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про порядок вивозу і розміщення людських контингентів», в якій визначалися основні завдання і першочергові об'єкти евакуації, а 5 липня 1941 р. РНК СРСР прийняла додатковий документ «Про порядок евакуації населення у воєнний час». Цими документами фактично було визначено основні принципи евакуаційної політики, специфіка якої полягала у тому, що через загрозу стрімкого німецького наступу головним пріоритетом було визначено врятування техніки, обладнання, сировини тощо, а не людей, оскільки на це не вистачало ні часу, ні практичних можливостей⁸⁸.

Важливою складовою загального процесу переміщення продуктивних сил України була евакуація сільськогосподарських ресурсів, яка охопила, головним чином, машинно-тракторний парк МТС та радгоспів, худобу колгоспів, радгоспів, державні і колгоспні продовольчі резерви. Особиста худоба колгоспників, робітників та службовців радгоспів вивозилася на схід лише в разі виїзду господарств.

Евакуація ресурсів сільського господарства проходила з величезними труднощами й мала свої особливості. Якщо переміщення обладнання, готової продукції та сировини промислових підприємств здійснювалося залізничним транспортом, то для сільського господарства рухомий склад виділявся лише з метою перевезення продовольства і частково сільськогосподарських машин, до того ж не завжди. Тому десятки тисяч тракторів, автомашин і мільйони голів худоби повинні були рухатись у тиллові райони на відстань, що перевищувала у середньому півтори-дві тисячі кілометрів, своїм ходом.

У західних областях України у зв'язку зі стрімким розвитком подій на фронті та швидкою їх окупацією евакуація фактично не була проведена. Ті ж незначні матеріальні ресурси та цінності, які завдяки великим зусиллям були вивезені за межі західних областей, незабаром загубилися у вирі воєнного лихоліття і простежити їх подальшу долю за документами немає можливості.

Більш сприятливі умови для проведення евакуації продуктивних сил сільського господарства були в правобережних областях України, де вона розпочалася на початку липня 1941 р. Після одержання директиви РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. ЦК КП(б)У та Раднарком УРСР 3 липня спеціальною постановою зобов'язали секретарів обкомів партії та голів облвиконкомів Правобережної України організувати перегін та вивезення на лівий берег Дніпра тракторів, худоби та інших матеріальних цінностей сільського господарства. У документі також давалися вказівки відносно порядку здійснення перегону худоби, роздачі колгоспникам страхових, решти зернових та інших колгоспних фондів, негайного забиття свиней та птиці колгоспних та радгоспних ферм, безкоштовної роздачі м'яса і сала колгоспникам та іншим категоріям сільського населення, передачі військовим частинам, лікувальним, освітньо-виховним закладам. Водночас у категоричній формі вимагалось негайно знищувати комбайни та інші сільськогосподарські машини й цінне майно, які не могли бути вивезеними⁸⁹.

Відповідно до постанови Державного Комітету Оборони від 16 липня 1941 р., громадська худоба з України мала переганятися у Саратовську, Сталінградську та Ростовську області РРФСР, Калмицьку АРСР, Актюбінську і Західно-Казахстанську області Казахської РСР. Трактори з України передбачалося розмістити в Куйбишевській, Саратовській і Сталінградській областях⁹⁰. На основі цих директивних розпоряджень Наркомзем УРСР розробив план організації перегону худоби, а також маршрути руху тракторного парку та автомобільного транспорту, що було важливим з огляду на необхідність забезпечення техніки паливом у дорозі. До прифронтових областей Правобережжя для надання допомоги в організації евакуації прибули уповноважені від уряду та центральних партійних органів, а у колгоспи, радгоспи та МТС – уповноважені від обласних і районних радянських та партійних органів. Наркомзем УРСР відрядив на дніпровські переправи відповідальних працівників для забезпечення перевезення техніки і сільськогосподарського майна через Дніпро⁹¹.

В МТС, радгоспах та інших сільськогосподарських підприємствах Правобережжя розгорнулася робота по підготовці до евакуації. Розкидані по колгоспах трактори були зібрані на садибах МТС і ретельно оглянуті. З комбайнів знімали все цінне: мотори, полотно, ланцюги Галля та інші придатні для перевезення частини і деталі. Так робили і з іншими сільгоспмашинами. Все це пакувалось і вантажилось на автомашини та платформи, які чіплялись до тракторів. До участі в поході залучались майже всі трактористи, бригадири і механіки. У дорозі кожна МТС становила самостійну тракторну колону, яка й була основною організаційно-господарською одиницею при проведенні евакуації тракторного парку⁹².

Усі справні трактори областей Правобережжя були підняті до евакуації і своїм ходом рухалися на лівий берег Дніпра. Трактори, які не можна було евакуювати у зв'язку із технічною несправністю, приводилися у непридатний для використання стан

та знищувалися на садибах МТС. Однак у зв'язку з тим, що існуючі, а також спеціально побудовані переправи були постійно зайняті військовими частинами, до підходу німців вдалося переправити на лівий берег лише незначну частину тракторів і майна МТС. За даними обласних земельних відділів та звітів директорів МТС виходить, що із правобережних МТС було вивезено на лівий берег Дніпра: тракторів – 4498, комбайнів – 680, автомашин – 690, моторів для комбайнів – 750⁹³. Трактори, залишені на правому березі Дніпра, в основному виведено з ладу.

У південних районах республіки масова евакуація тракторів і цінного майна МТС розпочалась у середині липня. Але ворог просувався настільки швидко, що Миколаївська, Одеська і Кіровоградська області не змогли вивести основну частину матеріальних цінностей МТС⁹⁴. Наприклад, Одеська область встигла евакуювати всього 242 трактори⁹⁵.

У зв'язку з наближенням фронту у серпні розгорнулася евакуація тракторного парку МТС Лівобережжя. До 13 вересня вже було евакуювано 208 МТС з 314 у Чернігівській, Сумській, Полтавській областях і лівобережних районах Київської, Дніпропетровської й Запорізької областей. А до 10 жовтня 1941 р. відправили трактори 333 із 484 МТС, розташованих у лівобережних областях УРСР. Колони 266 МТС Лівобережжя на цей час уже встигли вийти у східні області. Не приступили до евакуації лише МТС Ворошиловградської та частини районів Сталінської і Харківської областей⁹⁶.

За даними обліку евакуації майна на 15 листопада 1941 р., із наявних у МТС Лівобережжя України 34 467 тракторів було піднято до евакуації 25 814. Із них виведено за межі України 18 252 трактори, або 66,4%⁹⁷. Крім того, із 4498 тракторів, евакуюваних із правобережних МТС України, було виведено за межі республіки 2050 тракторів⁹⁸. Загалом, за оперативними даними обласних земельних відділів і відповідальних з питань евакуації працівників Наркомзему УРСР, на 15 листопада 1941 р. вийшло за межі України 20 302 трактори 427 МТС, у т.ч. по областях (див. таблицю № 8)⁹⁹:

Таблиця № 8

	Області	Кількість МТС	У них тракторів		Області	Кількість МТС	У них тракторів
1.	Чернігівська	52	2142	8.	Одеська	16	242
2.	Сумська	54	2817	9.	Миколаївська	4	216
3.	Харківська	60	3701	10.	Кіровоградська	21	355
4.	Кам'янець-Подільська	1	15	11.	Полтавська	52	3005
5.	Київська	п	692	12.	Вінницька	5	51
6.	Запорізька	26	549	13.	Сталінська	27	1660
7.	Дніпропетровська	23	1571	14.	Ворошиловградська	48	3015

Необхідно зазначити, що значна частина тракторів взагалі не підлягала евакуації. Так, із наявних до початку війни в МТС УРСР 72 280 тракторів (без західних областей) у перші тижні війни було плановано поставлено у Червону армію майже 5500 тракторів, передано військовим частинам та іншим організаціям для транспортних та обороннобудівельних робіт близько 3800 тракторів, залишено на садибах МТС, як технічно несправних та законсервованих – 6500 тракторів¹⁰⁰. Таким чином, підлягало евакуації приблизно 56 400 тракторів. Фактично ж із цієї кількості було піднято до евакуації 50 000 тракторів. Решта – 6400 тракторів – були залишені на садибах МТС із-за неможливості евакуації з технічних причин¹⁰¹.

Із 50 тис. тракторів, піднятих до евакуації, 20 302 трактори, як вже зазначалося вище, були вивезені за межі України, майже 13 230 тракторів залишено на підході до дніпровських переправ, 10 430 тракторів залишено на маршрутах слідування по території УРСР (в основному в Кіровоградській, Одеській, Вінницькій та Кам'янець-Подільській областях) у зв'язку з тим, що ворогом були відрізані шляхи евакуації, близько 4000 тракторів залишено у східних районах Запорізької області та в районі Маріуполя і 1689 тракторів залишено на території неокупованих у 1941 р. районів УРСР¹⁰².

Вивезені з України трактори, у відповідності з маршрутами евакуації МТС, були сконцентровані в основному в областях РРФСР, зокрема в Курській – 5374, Воронежській і Ростовській – 14 579. Але, на жаль, більша частина цих тракторів у ході подальшої евакуації влітку 1942 р., спричиненої наступом німецьких військ, була перехоплена ворогом біля переправ через р. Дон. Тоді там же потрапила до рук ворога й більша частина тракторів, покинутих у 1941 р. у неокупованих районах Ворошиловградської, Харківської та Сталінської областей, а також складених та відремонтованих з числа покинутих на їхніх територіях під час евакуації в 1941 р. та повернутих туди навесні 1942 р. 3006 тракторів з РРФСР. (Станом на 12 липня 1942 р. з Ворошиловградської області та районів Харківської і Сталінської областей було піднято до евакуації 134 МТС із наявних там 143 і 7115 тракторів із 7998, що перебували на обліку в МТС)¹⁰³.

Тому після евакуації українських МТС у 1942 р., крім відправлених у 1941 р. у східні області СРСР майже 1530 тракторів, на 1 листопада 1942 р. (за результатами обліку наявних тракторів евакуйованих МТС) в областях РРФСР налічувався 3321 трактор МТС УРСР: у Воронежській – 552, у Сталінградській – 2006, у Саратовській – 763¹⁰⁴.

Схоже становище було й з евакуацією тракторів радгоспів. З 14 400 тракторів, що були на початку війни в радгоспах, 3182 було евакуйовано за межі України, 1187 – передано частинам Червоної армії, а значну частину не встигли вивезти¹⁰⁵.

Такі великі втрати тракторів та іншої сільськогосподарської техніки під час евакуації та її маловтішні кінцеві результати були зумовлені несприятливою обстановкою на фронті та надзвичайно складними умовами, в яких вона відбувалася. Тільки незначну частину тракторного парку і сільськогосподарських машин було вивезено залізничним транспортом. Евакуація тракторів своїм ходом була набагато важча, ніж перегін худоби. Худоба пересувалась по будь-яких шляхах, а трактори могли рухатись по більш-менш второваних дорогах, які в той час були зайняті військами. Тому тракторні колони здебільшого пересувалися малопридатними шляхами, стан яких ще більше погіршувався в умовах дощової погоди. Крім того, колони систематично бомбардувала та обстрілювала ворожа авіація, у результаті чого частина техніки була виведена з ладу. Не вистачало пального. У прифронтових районах більшість баз Нафтозбуту знищила ворожа авіація¹⁰⁶.

Водночас були й інші причини, які негативно позначилися на проведенні та результатах евакуації тракторів і сільськогосподарської техніки. Так, організованому початку евакуації завадило несвоєчасне визначення ДКО термінів, умов і маршрутів пересування техніки та іншого колгоспного майна, а також заборона ними здійснювати заходи по евакуації та знищенню техніки і майна, яке не може бути вивезеним, у зоні понад 70-кілометрової смуги від лінії фронту, щоб не деморалізувати населення й не ослаблювати тил Червоної армії. Під час евакуації ряд керівників земельних органів та МТС порушували вказівки ДКО і Наркомземів СРСР та УРСР про порядок її здійснення. Мали місце випадки, коли замість організації евакуації директори МТС самі виїжджали, залишаючи техніку, майно та людей напризволяще. У багатьох МТС після евакуації тракторів припинялася будь-яка робота, працівникам, які звільнялися з роботи, не виплачували зароблені ними гроші й не видавали довідку про розрахунок.

Мали місце факти, коли керівниками тракторних колон призначалися другорядні особи, які не могли вирішувати проблеми, що виникали під час пересування евакуйованої техніки до місця призначення. Те, що трактористам, які переганяли трактори, не дозволяли брати в евакуацію свої сім'ї, призводило до того, що частина трактористів залишала довірені машини на шляхах пересування і намагалася повернутися до своїх домівок та рідних. Часто неправильно оформлялися (а то й взагалі не видавалися) супровідні документи про видачу матеріальних цінностей та коштів, що створювало умови для різноманітних зловживань, незаконного привласнення великих сум грошей¹⁰⁷. Як свідчать документи, частина керівників колон та велика кількість водіїв розбігалися при перших же нальотах ворожої авіації, залишали техніку. Тому на початку війни вздовж шляхів можна було побачити багато тракторів, комбайнів та інших машин, які були покинуті водіями. Нерідко ці машини залишалися в цілком справному стані, і окупанти могли використовувати їх для своїх потреб. Місцеві жителі часто розбирали ці машини на запасні частини і ховали їх, а вже під час окупації торгували деталями на ринках або намагалися обміняти на продукти харчування.

Багато в чому із-за неузгодженості дій військового та цивільного керівництва фактично була провалена переправа на лівий берег сільськогосподарської техніки, яка ціною величезних зусиль була приведена з областей Правобережжя до Дніпра. А коли після розгрому радянських військ під Києвом ворог фактично без великих перешкод зміг захопити територію Лівобережної України, то велика кількість техніки та цінного майна, що були свого часу евакуйовані з правого берега Дніпра на лівий, також потрапила до його рук. У результаті зусилля, що докладалися для вивезення техніки і майна з території Правобережної України, у більшості випадків виявилися марними. Наведемо лише один типовий факт, в якому відобразилися труднощі та недоліки в організації евакуації. На основі аналізу звітів директорів 83 МТС, які були розміщені на території Правобережної України, можна зробити висновок, що з усієї кількості тракторів, які були закріплені за цими установами, 9% були направлені, згідно з планом, до Червоної армії, 24% – знищені через неможливість вивезення, 28,5% були виведені на лівий берег Дніпра, а 38,5% тракторів – залишені в дорозі під час виведення їх у тиліві райони, або місцезнаходження їх після відправки на схід установити не вдалося. Найбільш ймовірно, що вони також були залишені десь по дорозі. За безвідповідальне ставлення до своїх обов'язків частина директорів МТС була навіть притягнута до судової відповідальності¹⁰⁸.

Таким чином, унаслідок об'єктивних причин і допущених при організації та проведенні евакуації прорахунків, безвідповідальності та зловживань частина тракторів не вийшла з небезпечних районів, що призвело до значних втрат тракторного парку.

У великих масштабах проводилася евакуація худоби. Колгоспи і радгоспи евакуйовували в тил своїм ходом перш за все велику рогату худобу, коней та овець. Евакуація свиней, які не могли витримати довгого шляху, не була передбачена планом евакуації. Проте з ініціативи господарських, радянських та партійних органів України господарства правобережних, а потім і лівобережних областей все ж відправили на схід значну частину поголів'я свиней.

Громадська худоба кожного колгоспу і радгоспу об'єднувалася в окремий гурт, який переганяла група селян-погоничів на чолі з бригадиром. Вони повинні були забезпечувати рух гурту, годувати і напувати худобу, видоювати, обслуговувати в зоотехнічному відношенні, забезпечувати збереження худоби на всьому довгому шляху до Волги. Згідно з директивними вказівками, категорично заборонялося переганяти худобу по тих дорогах, де відбувалося пересування військ. Натомість вимагалася всю худобу переганяти на лівий берег Дніпра по полях, знищуючи таким чином урожай зернових та технічних культур¹⁰⁹.

Воєнна обстановка не дозволила провести евакуацію громадської худоби з областей Західної України. А от колгоспи правобережних областей України відправили на схід більшість громадської худоби. Лише у Полтавську та Чернігівську області з Вінницької, Житомирської, Кам'янець-Подільської та Київської областей було перегнано понад 1 млн 158 тис. голів худоби. У широких масштабах провели в липні відправку худоби колгоспи Одеської, Кіровоградської та правобережних районів Дніпропетровської областей. На 10 вересня 1941 р., тобто на час, коли правобережні райони України були в основному окуповані загарбниками, на лівий берег Дніпра, за неповними даними, перейшло й було відправлено далі за визначеними маршрутами понад 900 тис. голів великої рогатої худоби, 860 тис. овець, 114 тис. коней і близько 240 тис. свиней. Це становило 56,8% поголів'я великої рогатої худоби, 64,5% овець і 7,6% коней від наявних у колгоспах правобережних областей на 1 січня 1941 р.¹¹⁰ У серпні до евакуації худоби приступили і лівобережні області УРСР. Використавши запас часу, вони більш ґрунтовно підготувалися до евакуації й провели її в ширших масштабах, ніж це вдалося зробити на Правобережжі. Першими, природно, розпочали евакуацію області, розташовані ближче до Дніпра. Всього на 10 вересня 1941 р. з Полтавської, Чернігівської, Сумської, Дніпропетровської та Запорізької областей було відправлено 549,9 тис. голів великої рогатої худоби, 797,6 тис. овець, 168,8 тис. коней та 977,4 тис. голів свиней¹¹¹.

Загалом станом на 20 жовтня 1941 р. із колгоспів УРСР було піднято до евакуації таку кількість поголів'я худоби: коней – 469,9 тис. голів, або 14,2% від наявних на 1 січня 1941 р.; великої рогатої худоби – 2 млн 155,1 тис. голів, або 59,8%; овець – 2 млн 750 тис. голів, або 82,1%; свиней – 877,6 тис. голів, або 26,7%. З цієї кількості перегнано за межі УРСР і надійшло в області РРФСР: коней – 158,1 тис. голів; великої рогатої худоби – 1 млн 080,7 тис. голів, овець – 761,5 тис. голів, свиней – 168,9 тис. голів, або відповідно 31,8%, 50,1%, 64,0% та 19,2% від кількості худоби, піднятої до евакуації¹¹². При цьому слід зазначити, що частина евакуйовуваної худоби здавалась у дорозі заготівельним організаціям та частинам Червоної армії. За період від 1 липня до 1 жовтня 1941 р. лише базами системи «Заготхудоба» в порядку заготівлі на 1942 рік від колгоспів і радгоспів УРСР було прийнято 56 540 голів худоби¹¹³. Свині, а також молодняк великої рогатої худоби, що залишились у колгоспах та радгоспах після евакуації, були роздані колгоспникам, робітникам і службовцям.

Евакуація колгоспної худоби продовжувалася до грудня 1941 р. Худоба в основній масі дійшла до Воронежської, Ростовської, Сталінградської, Саратовської областей і Ставропольського краю. Частина її була евакуйована також у Тамбовську, Пензенську області, Краснодарський край, Калмицьку АРСР та Казахську РСР. При перегоні в осінньо-зимових умовах і недостатній підготовці до зимівлі худоби більша частина поголів'я була здана для забою державним заготівельним і переробним організаціям, підприємствам та частинам Червоної армії. Це дозволило зберегти велику кількість продуктивної худоби в тилкових районах СРСР.

Переобліком, здійсненим у лютому–березні 1942 р., було виявлено на перетримці в областях РРФСР евакуйованої з колгоспів УРСР великої рогатої худоби – 333,2 тис. голів, овець – 672,6 тис. голів, коней – 117,9 тис. голів. У 1942 р., у зв'язку з воєнними подіями, поставлена на перетримку худоба УРСР була евакуйована повторно. Це також привело до великих її втрат¹¹⁴.

Повніше й більш організовано провели евакуацію своєї худоби на схід радгоспи України. Станом на 5 жовтня 1941 р. повністю підняли до евакуації свою худобу 187 радгоспів системи Наркомату радгоспів УРСР. 180 радгоспів цієї системи, про які є дані, евакуйовали на той час 86 тис. голів великої рогатої худоби, 14 тис. коней, 142 тис. свиней і 201,5 тис. овець. Нагадаємо, що всі 187 радгоспів цього Наркомату, які приступили до евакуації, мали напередодні війни 100 тис. голів великої рогатої худоби,

28,5 тис. коней, 266 тис. свиней і 227 тис. овець¹¹⁵. Успішно провели відправку худоби також і радгоспи інших наркоматів. Наприклад, свинарські радгоспи системи Наркомм'ясомолпрому евакуювали в Калмицьку АРСР 5067 голів великої рогатої худоби, 2363 коней, 26 413 свиней, 10 150 овець. На територію Юстинського району Калмицької АРСР з України було евакуйовано 32 307 голів радгоспних тварин, у тому числі 1438 коней, 9834 голови великої рогатої худоби, 21 035 овець¹¹⁶.

На перше червня 1942 р. на неокупованій території України (у Ворошиловградській області, в 15 районах Харківської й 3 районах Сталінської областей) після евакуації основного стада у 1941 р. в колгоспах залишилась така кількість тварин: коней – 74,5 тис. голів, великої рогатої худоби – 66,5 тис. голів, свиней – 21,0 тис. голів, овець і кіз – 49,3 тис. голів, а в радгоспах залишилось: коней – 2,9 тис. голів, великої рогатої худоби – 5,1 тис. голів, свиней – 0,8 тис. голів, овець і кіз – 10,2 тис. голів¹¹⁷.

Після поновлення влітку 1942 р. наступу німецьких військ худоба всіх колгоспів і радгоспів цих областей переганялася на Дон, а також за річку Оскол разом з евакуйованою худобою Воронежської, Сталінградської та Ростовської областей, Краснодарського та Ставропольського країв. Окремого обліку худоби колгоспів і радгоспів України, яку переганяли в 1942 р. далі на схід, не проводилося. Значна частина евакуйованої в цей час худоби була перехоплена ворогом.

Евакуація худоби, яка проходила в стислі терміни, часто під ворожим бомбардуванням та обстрілом, була дійсно важкою і супроводжувалась великими втратами. Та проблеми, які виникали з об'єктивних причин, ускладнювалися ще й організаційними помилками та безгосподарністю з боку відповідальних за евакуацію органів. Так, для деяких регіонів не визначили трасу перегону худоби; не було організоване правильне зоотехнічне і ветеринарне обслуговування; супроводжуючий персонал часто добирався випадково, ніякої роз'яснювальної роботи з ним не велося. Все це привело до того, що велику кількість поголів'я з Київської, Полтавської, Харківської, Сумської і Чернігівської областей було направлено через райони, де лютувала епідемія ящуру, внаслідок чого велика кількість худоби захворіла і загинула. Під час нальотів ворожої авіації тварини часто розбігалися, а їх повторне збирання та згуртування не проводилось. Були випадки заміни і розбазарювання худоби під час її перегону. Траплялося, що худобу переганяли з недопустимою швидкістю – 45–50 км на добу, погано була налагоджена її годівля. Колгоспникам, які займалися перегонем худоби, часто не видавали належних у таких випадках грошей на дорогу, і вони були змушені харчуватися за власний рахунок. Через погане матеріальне і побутове забезпечення погоничів худоби траплялася велика кількість випадків залишення ними гуртів на шляхах пересування. Частина покинутої худоби привласнювалася селянами. Так, у Запорізькій області під час прочісування плавнів загонами НКВС було виявлено близько 4 тис. голів великої рогатої худоби, яка була залишена місцевими колгоспами під час евакуації й привласнена селянами. У Костянтинівському районі Сталінської області мав місце продаж евакуйованої худоби приватним особам, у Старобешівському районі тієї ж області виявлено масовий обмін корів на молодняк. У період від 1 жовтня 1941 р. до лютого 1942 р. у районах Ворошиловградської та Харківської областей бійцями винищувальних районів у мародерів та цивільного населення було вилучено незаконно привласнених 860 коней, 516 голів великої рогатої худоби, 105 свиней¹¹⁸.

Часом неорганізоване проведення евакуації створювало сприятливі умови для зловживань, які були пов'язані з привласненням та розкраданням колгоспного та радгоспного майна, причому це явище було розповсюджене по всій території України.

Аналіз кінцевих наслідків евакуації худоби мимоволі спонукає до запитання – а чи варто було переганяти на такі великі відстані мільйони голів худоби, щоб потім її забивати у місцях нового зосередження. Мабуть доцільніше було б евакуйовувати у

глибокий тил її найпродуктивнішу частину, а решту у віддалених від фронту регіонах України забивати і переробляти на продукцію тривалого збереження. Але це міркування сьгоднішнього дня, а у той період так питання не стояло.

Великі труднощі виникли з евакуацією державних і колгоспних продовольчих ресурсів та сільськогосподарської сировини. Їх запаси були значними. Наприклад, лише в трьох областях – Одеській, Миколаївській і Кіровоградській зберігалось 150 тис. т хліба урожаю 1940 р. А незабаром почало надходити у великій кількості зерно нового врожаю. Але вивезення зерна, іншого продовольства, сировини та матеріальних цінностей стримувалось обмеженістю транспортних засобів. Так, замість 72 тис. вагонів, необхідних Наркомзему УРСР для вивезення зерна з прифронтових районів, на 20 липня було виділено тільки 15 тис. Виникла загроза захоплення ворогом запасів хліба. У зв'язку з цим РНК УРСР і ЦК КП(б)У зобов'язували керівників залізниць безперервно подавати вагони для відвантаження зерна з Київської, Чернігівської, Сумської, Полтавської, Дніпропетровської та Харківської областей. Завдяки цьому, хоч із запізненням, за період від 1 липня до 23 жовтня 1941 р. вдалося вивезти за межі України 1 млн 667,4 тис. т зерна, 269,5 тис. т зернопродуктів, а також 4,9 тис. т насіння овочевих культур. Хліб, вивезений з України, становив 1/8 частину зернових, заготовлених у 1941 р. у тилі районах країни. Упродовж третього кварталу за межі республіки було вивезено 138,5 тис. штук великої та 213,8 тис. штук дрібної шкірсировини, 309,9 тис. штук свинячих шкур, 2157 т шерсті, на 8,8 млн крб. хутра та 186 вагонів різної шкірсировини. Та все ж, попри всі зусилля не вдалося вивезти всі продовольчі та сировинні запаси. Тільки зерна і зернопродуктів на заготівельних пунктах, захоплених ворогом, залишилося понад 900 тис. т¹¹⁹.

Евакуація ж колгоспників та їхніх сімей була проведена у невеликих масштабах. Так, планувалося у райони Поволжя вивезти залізницею 57 тис. сімей колгоспників, однак виконати це завдання повністю не вдалося у зв'язку з відсутністю вагонів. На 10 жовтня 1941 р., за неповними даними, з шести областей УРСР залізничним транспортом було евакуйовано за Волгу 10 301 сім'ю колгоспників з майном, об'єднаних у 136 колгоспи. Разом з радгоспами для роботи в тилу виїхало 40 тис. кваліфікованих робітників з сім'ями і майже 600 агрономів і зоотехніків. У наступні місяці кількість прибулих з України селян у Поволжя поступово збільшувалася. Тільки в Саратовській області на грудень 1941 р. розмістилося 140 колгоспів, 5 101 колгоспників та їхніх сімей, 52 трактористи, комбайнери і механіки МТС та радгоспів, 540 агрономів, зоотехніків, ветлікарів та інших фахівців сільського господарства. У Тамбовській області в 1943 р. працювали 7253 українські колгоспники. Евакуйовані з України селяни прибули і в інші регіони СРСР. Так, сотні евакуйованих українських колгоспів та окремих колгоспників оселилися в Азербайджані, Грузії, Казахстані, у Гур'євській, Астраханській, Сталінградській, Уральській, Оренбурзькій, Тамбовській, Куйбишевській, Рязанській та інших областях СРСР¹²⁰.

Дещо кращою була ситуація із евакуацією фахівців сільського господарства, яку провели у більших масштабах від їх загальної кількості. Лише у серпні – вересні відділ кадрів Наркомзему УРСР відправив на постійну роботу у східні області СРСР 2500 фахівців сільського господарства¹²¹. Вище вже наводились дані про кількість евакуйованих спеціалістів з України до Саратовської області. В інших областях Російської Федерації перебувало 2838 комбайнерів, механіків, агрономів та інших фахівців сільського господарства з України. Крім того, при відділі кадрів Наркомзему СРСР (розміщувався у м. Енгельсі Саратовської області) було сконцентровано 2566 спеціалістів сільського господарства з УРСР, яких тимчасово використовували в центральному апараті та господарських органах Наркомзему СРСР¹²².

Це, безсумнівно, відноситься до позитивних результатів евакуації. Однак кількість евакуйованих колгоспників становила лише незначну частину у порівнянні з

тими, що залишилися на окупованій ворогом території. По суті держава, забравши в екстремальних умовах з села його найцінніші людські та матеріальні ресурси, покинула мільйони селян на поталу загарбникам. Та й переважна більшість сільських мешканців з огляду на стрімке просування німецької військової армади, не будучи впевненою в тому, що вона може бути зупинена, не виявляли бажання залишати свої домівки, особисте господарство та майно.

У глибинні райони СРСР було евакуйовано основний викладацький склад, частину студентів, а також цінне обладнання українських навчальних сільськогосподарських вузів і технікумів. Так, Київський сільськогосподарський інститут було евакуйовано до м. Алма-Ата; там інститут з'єднався з сільськогосподарським інститутом Казахської РСР і в жовтні 1941 р. почав свій навчальний рік. Київський ветеринарний інститут було евакуйовано до Свердловська.

До початку липня 1942 р. Ворошиловградський сільськогосподарський інститут було евакуйовано до Саратовської області. Інститут розмістився в Іванівському технікумі Балаковського району і восени почав навчальний рік. Харківський ветеринарний інститут було вивезено до м. Фрунзе; Харківський сільськогосподарський інститут – до м. Каттакургана Самаркандської області Узбецької РСР, а Харківський інститут механізації – до Ташкента. Дніпропетровський і Житомирський сільськогосподарські інститути були евакуйовані до Саратова, Одеський – до Ташкента.

Цінне обладнання сільськогосподарських технікумів Правобережжя в основному було вивезене в технікуми лівобережних областей України, а звідти евакуйоване у Сталінградську, Саратовську та Оренбурзьку області, за винятком Молочанського ветеринарного технікуму, який переїхав до м. Джамбула Казахської РСР¹²³.

У Саратовську область Російської Федерації евакуювалися Дніпропетровський НДІ зернового господарства, Київський НДІ механізації сільського господарства, Українська філія Всесоюзного НДІ кормів, НДІ тваринництва, а також Українська науково-дослідницька станція, Донецькі картопле-овочева й зернових культур селекційні станції, Харківські птахівнича, картопле-овочева й бджільницька селекційні станції, Мерф'янська картопле-овочева селекційна станція. До м. Свердловська було евакуйовано Харківський НДІ експериментальної ветеринарії, у Пензенську область – Харківську селекційну станцію зернових культур¹²⁴.

Таким чином, у результаті проведеної в перший період війни евакуації ресурсів сільського господарства України вдалося врятувати від ворога їх значну частину і поставити на службу обороні. Це був подвиг українського селянства. Однак реальний стан справ з евакуацією був далеко не таким, як це подавала офіційна радянська історіографія, замовчуючи, насамперед, великі втрати під час її проведення та справжні наслідки. Врешті-решт значна частина техніки, худоби, майна і продовольства не дісталася ворогові після неймовірних, але, на жаль, часом марних зусиль десятків тисяч селян-евакуаторів. Прорахунки і недоліки, які мали місце в ході евакуаційної епопеї, згубно позначилися на економічному становищі Радянського Союзу, ускладнили розв'язання соціальних питань у тилу й постачання діючої армії. Водночас, негативним наслідком евакуації, яка проходила під гаслом нічого не залишати ворогові, було й те, що у процесі її здійснення нерідко руйнувалися господарські об'єкти та знищувалися інвентар та майно, котрі не можна було вивезти, але, які були потрібні селянам у подальшому з господарської та соціальної точки зору. Хоча перед евакуацією селянам роздавалися продовольство, худоба (свині, молодняк великої рогатої худоби), предмети широкого вжитку, що стало невеликим резервом для їхнього виживання в роки окупації, однак значна кількість хліба та іншого продовольства була знищена. У багатьох випадках селяни боляче й обурливо реагували на такі дії, а подекуди навіть чинили опір при їх проведенні.

3.4. Українські селяни в евакуації

Евакуйовані з України у тиллові райони СРСР колгоспники відразу ж включалися у виробничий процес і разом з місцевими працівниками сільського господарства боролися за забезпечення Червоної армії та населення продовольством, а промисловості – сировиною. Продовольча проблема в країні, особливо в 1942 р., була надзвичайно гострою: на території, окупованій загарбниками, до війни збирали 1/3 загальносоюзної кількості зернових, майже 1/2 – технічних культур, 87% – цукрового буряку, виробляли 38 % продуктів тваринництва¹²⁵. Тож кожний кілограм продовольства, вироблений українськими селянами в евакуації, був особливо цінним.

Українські колгоспники вступали в господарства місцевих колгоспів і одержували земельні ділянки. У багатьох місцях з українських колгоспників та механізаторів були створені окремі бригади. Частина міцних в організаційно-господарському відношенні евакуйованих колгоспів, радгоспів та МТС у період перебування в глибинних районах СРСР являли собою самостійні господарські одиниці. Зокрема, розпорядженням уряду СРСР від 18 червня 1942 р. було дозволено зберегти, як самостійні господарські одиниці, 100 МТС України, в яких нараховувалося 5125 тракторів.

Практика функціонування, як самостійних одиниць, українських колгоспів та МТС, окремих бригад колгоспів та МТС цілком себе виправдала щодо збереження і використання матеріальної частини, запобігання розпорошенню кадрів. Чимало евакуйованих з України здібних фахівців сільського господарства стали працювати головами колгоспів, директорами МТС, очолили бригади та ланки, працювали в земельних органах¹²⁶.

У процесі організації сільськогосподарського виробництва та під час його здійснення, особливо в перші місяці після прибуття до місць розташування, українські колгоспники та механізатори стикалися з величезними труднощами, пов'язаними зі слабкістю матеріальної бази, нестачею техніки та запасних частин до неї, пального, ґрунтообробних та збиральних механізмів, інвентарю, живого тягла, посівного матеріалу та ін. Привезти їх у необхідній кількості в ході евакуації не вдалося, а можливості достатнього забезпечення ними прибулих у місцевих господарських органів, колгоспів та МТС були обмежені.

Евакуйованим з України селянам місцева влада та населення допомогли облаштуватися з житлом, з громадських фондів у рахунок майбутніх трудовнів вони одержали зерно та овочі. У селах, де було багато дітей шкільного віку, організовувались українські школи або окремі українські класи¹²⁷.

Однак у багатьох випадках евакуйовані українські селяни вимушені були мешкати в складних житлово-побутових умовах, будучи підселеними до житлових будівель місцевих селян та поселеними в пристосовані під житло приміщення. З настанням холодів у регіонах з суворими кліматичними умовами ситуація ще більше ускладнювалася через нестачу палива, теплого одягу та взуття. Не вистачало продуктів харчування, товарів першої необхідності. Відсутність у евакуйованих сімей на перших порах власної худоби та птиці особливо негативно позначалася на харчовому раціоні їхніх дітей. Місцеві селяни допомагали українцям продуктами, одягом, взуттям, нерідко ділилися останнім. Ситуація покращилася в 1942 р., коли евакуйовані обзавелися городами, а багато з них і власною худобою та птицею.

Прибувши на нові місця, українські колгоспники допомагали завершити сільськогосподарські роботи 1941 р. й готувались до посівної кампанії 1942 р. Механізатори ремонтували трактори, готували до польових робіт реманент. Тваринницькі бригади доглядали худобу, брали участь у будівництві тваринницьких

приміщень, у заготівлі кормів. Значна частина евакуйованої худоби передавалася на утримання місцевим колгоспам. Однак у тій складній обстановці повністю зберегти прибулу худобу, велика частина якої була в незадовільному стані, не вдалося. Місцеві колгоспи, не маючи можливості забезпечити кормами і приміщеннями і свою, і евакуйовану худобу, з дозволу Ради по евакуації здавали виснажених та малопродуктивних тварин на м'ясо, завдяки чому зберігалась продуктивна худоба тилових районів.

Незважаючи на труднощі, евакуйовані українські колгоспники та механізатори працювали самовіддано, прагнули своєчасно і на належному агротехнічному рівні виконувати всі види робіт і добивалися в господарюванні хороших результатів. Особливо ефективно працювали колгоспи, евакуйовані з Ворошиловградщини, Дніпропетровщини та Запорізької області. Так, одними з перших в 1942 р. у Саратовській області повністю виконали плани поставки державі зерна, м'яса, молока, овочів та інших продуктів колгоспи «Червона наука» і «Рекорд», що прибули з Ворошиловградської області. При цьому колгоспники вирішили залишити собі лише половину хліба, заробленого на трудодні, а решту здати державі¹²⁸. Виростила високий урожай та достроково виконала свої зобов'язання в 1942 р. й артіль «Авангард» Пологівського району Запорізької області та багато інших¹²⁹.

Продуктивно працювали, подаючи велику допомогу місцевим колгоспам, українські механізатори, бригади та МТС. Так, у колгоспі ім. Кірова Советського району Саратовської області бригада Оксани Занзівер, що складалася з жінок і дівчат, евакуйованих з колгоспу «Нове життя» Недригайлівського району Сумської області, запровадила на збиранні врожаю зчеплення з 6 лобогрійок на одному тракторі, що набагато збільшило продуктивність праці. За 6 днів колгоспниці скошили жито на площі 140 га, при нормі 4 га в день на одну лобогрійку. Крім того, бригада Занзівер перевиконала план по урожайності жита, пшениці, ячменю й вівса¹³⁰. Тракторна бригада Сергія Синиці, працюючи в колгоспах Червоноармійської МТС цієї ж області, зайняла друге місце у всесоюзному соціалістичному змаганні тракторних бригад. У 1943 р. бригада за кілька місяців до строку перевиконала план тракторних робіт, давши в середньому на кожний 15-сильний трактор понад 1000 га умовної оранки й заощадивши при цьому 8 т пального¹³¹.

Безперерійну високопродуктивну роботу забезпечували члени тракторної бригади П. М. Ангеліної, які працювали в Будьоннівській МТС Теректинського району Західно-Казахстанської області. У 1942 р. бригада в короткі строки і на високому агротехнічному рівні виконала план весняних польових робіт. З оцінкою «відмінно» провели члени бригади й збиральні роботи. При плані 1780 га бригада провела роботи на 3 тис. га. За рік бригада П. М. Ангеліної виконала тракторних робіт 4990 га при плані 3164 га, заощадивши 13,8 т пального, середній виробіток на трактор у неї становив 157,7% плану¹³². Сумлінне ставлення до праці забезпечило перевиконання плану врожайності на закріплених за бригадою ділянках. На площі 369 га врожай пшениці становив 11,1 ц з гектара при плані 8 ц; на площі 260 га було зібрано по 13,55 ц проса з кожного га при плані 10,9 ц¹³³. Це був небачений у цих місцях урожай, адже рік у рік тут, звичайно, збирали по 5–6 ц з га. План весняної сівби в 1943 р. бригада виконала на 208%, а до червня 1943 р. перевершила річне завдання, заощадивши 8,9 т пального. Звістку про звільнення Сталінської області від окупантів тракторна бригада Ангеліної відзначила перевиконанням плану тракторних робіт на 1943 р. і подарунком трудящим області 720 пудів хліба з своїх власних запасів¹³⁴.

Ударно працювала в Азербайджані Новогригорівська МТС Генічеського району Запорізької області. У 1942 р. її механізатори разом з колгоспниками обслуговуваних

нею дванадцять артилей Хиндристанського району виростили по 18 ц зернових та 15 ц бавовни з гектара. Через рік вони домоглися ще більшого врожаю¹³⁵. У 1943 р. механізатори цієї МТС виконали план тракторних робіт на 114%, піднятті шарів на 176%. Десять кращих працівників МТС, зокрема Гряднов, Панкратов, Казанов були нагороджені значком «Відмінник соціалістичного сільського господарства», а директор МТС Хоменко – орденом Трудового Червоного Прапора. Високих виробничих показників досягали евакуйовані до Азербайджану й дві інші українські МТС – Білозерська й Чкаловська. Завдяки такій роботі українців райони, в яких вони перебували, стали передовими в республіці¹³⁶.

Хороші успіхи в роботі у східних областях СРСР мали також Черноострівська МТС Кам'янець-Подільської області, Охтирська МТС Сумської області, Павлоградська МТС Дніпропетровської області¹³⁷, Тальнівська МТС Київської області, Венеслаївська МТС Гадяцького району Полтавської області¹³⁸.

Багато українських селян, перебуваючи в евакуації, виявляли зразки самовідданої праці на ланах та тваринницьких фермах. Наприклад, працюючи в колгоспі ім. Тельмана Красно-Партизанського району Саратовської області, Я. Фільченко тільки за 8 місяців 1943 р. виробила 706 трудоднів, Я. Бовкун – 600, О. Задунайська – 543¹³⁹. Високих показників досягли тваринники радгоспу «Комсомолец Полісся», який спочатку перебував у Сталінградській області, а потім був евакуйований у Казахстан. Навесні 1942 р., не зважаючи на те, що худобу зберегти було нелегко, від 400 племінних корів одержали 380 телят, через рік приплід склав ще 328 телят. Доярки А. Ф. Крамарова, О. М. Багалій, Л. А. Кисіль, Н. І. Ярошевич та інші надаювали від кожної корови по 2 тис. і більше літрів молока, а П. А. Безугла – по 2600–3400 л¹⁴⁰.

Перебування українських селян у Поволжі та в інших тилкових районах залишило значний позитивний слід, адже багато колгоспів, тракторних бригад та МТС були справжньою школою трудового досвіду для колгоспників східних областей. Українські колгоспи в широких масштабах впроваджували чорні пари, багатопільну систему хліборобства, посіви кукурудзи, цукрового буряку, кок-сагізу, махорки та інших технічних культур, розводили гусей та м'ясні породи свиней. Уміле застосування колгоспниками України на нових місцях випробуваних агротехнічних заходів давало хороші результати. Саме завдяки евакуйованим українським буряководам з 1942 р. вперше стали сіяти цукрові буряки в Узбецькій РСР та в багатьох областях РРФСР.

Зміцнили матеріально-технічну базу сільського господарства східних районів трактори та устаткування українських МТС, які здебільшого були залишені на місці після реевакуації.

Евакуйовані українські селяни брали активну участь у патріотичних акціях за створення фонду оборони, вносячи до нього гроші, облігації державних позик та продовольство. Зокрема, значні кошти були внесені ними на будівництво танкової колони «За Радянську Україну», яка мала брати участь у визволенні республіки від загарбників. Станом на 3 лютого 1943 р. сума, внесена евакуйованими трудящими України на танкову колону, дорівнювала 9 млн 644 тис. крб. готівкою й 952 тис. крб. облігаціями державних позик¹⁴¹. Колгоспники артилі «Червона наука», яка була евакуйована з Верхне-Теплівського району Ворошиловградської області в Саратовську область, на свої гроші придбали 6 бойових літаків, а члени артилі «Червоний Жовтень», евакуйованої в цю ж область з Красноградського району Харківської області, внесли 500 тис. крб. на будівництво танків та бойових літаків¹⁴². 540 тис. крб. внесли у фонд оборони в день 25-річчя УРСР українські колгоспники з артилі ім. Леніна Красноармійського району Саратовської області.

Колгоспники-українці в евакуації надавали також допомогу фронтові продовольством. Лише бригада П. М. Ангеліної на початку 1943 р. здала у фонд допомоги Червоній армії 500 пудів хліба, а сама П. М. Ангеліна – 218 пудів¹⁴³.

Таким чином, під час вимушеного перебування в евакуації українські селяни своєю самовідданою працею та участю у патріотичних акціях на допомогу фронту робили посильний внесок у боротьбу з нацистськими загарбниками.

Примітки

- ¹ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 10. – Спр. 82. – Арк. 25; *Муковський І. Т.* Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко; [за ред. В. Д. Конашевича]. – К. : Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 1996. – С. 30–31.
- ² Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 425. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 164; *Муковський І. Т., Лисенко О. Є.* Вказ. праця. – С. 31.
- ³ Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (далі – ЦАМО РФ). – Ф. 32. – Оп. 11289. – Спр. 200. – Арк. 201–202; *Муковський І. Т., Лисенко О. Є.* Вказ. праця. – С. 33.
- ⁴ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 44. – Арк. 104; *Муковський І. Т., Лисенко О. Є.* Вказ. праця. – С. 33.
- ⁵ *Муковський І. Т., Лисенко О. Є.* Вказ. праця. – С. 34.
- ⁶ *Гриневиц В. А.* Вказ. праця. – С. 187.
- ⁷ Там само. – С. 187–188.
- ⁸ ЦАМО РФ. – Ф. 32. – Оп. 710. – Спр. 34. – Арк. 107; Оп. 11289. – Спр. 200. – Арк. 201–202; *Муковський І. Т., Лисенко О. Є.* Вказ. праця. – С. 33.
- ⁹ *Гриневиц В. А.* Вказ. праця. – С. 188.
- ¹⁰ Там само. – С. 188–189.
- ¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 8. – Арк. 4; *Муковський І. Т., Лисенко О. Є.* Вказ. праця. – С. 35.
- ¹² Більшовик Полтавщини. – 1941. – 7 серпня.
- ¹³ Більшовик (Чернігів). – 1941. – 13 липня.
- ¹⁴ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 33. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 179.
- ¹⁵ Більшовицька зоря (Суми). – 1941. – 28 серпня.
- ¹⁶ КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. Документы 1917–1968 гг. – М. : Политиздат, 1969. – С. 309–310.
- ¹⁷ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 48.
- ¹⁸ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. ... – Т. 1. – С. 93.
- ¹⁹ Правда. – 1941. – 10 липня.
- ²⁰ *Сльота В. П.* Діяльність партійних організацій Запорізької області по створенню народного ополчення та розгортанню його збройної боротьби з фашистськими загарбниками (серпень-вересень 1941 р.) / В. П. Сльота // Наукові праці з історії КПРС. Міжвід. наук. зб. – Вип. 76. – К. : Вища школа, 1976. – С. 43.
- ²¹ *Григорович В. Ф.* Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. – С. 77.
- ²² Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)... – С. 28.
- ²³ *Николаєць Ю.* Цивільне населення України на початку війни з німецько-фашистськими загарбниками. – С. 27.
- ²⁴ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 1. – С. 194.
- ²⁵ Там само. – С. 86.
- ²⁶ *Буцько М.* Военно-организаторська діяльність КП України в перші роки Великої Вітчизняної війни / М. Буцько, С. Кириченко. – К. : Політвидав України, 1969. – С. 51.
- ²⁷ *Коваль М. В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – С. 75.
- ²⁸ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 49.
- ²⁹ *Гриневиц В. А.* Українці у складі Червоної армії. Кількісний аспект питання / А. В. Гриневиц // Україна у Другій світовій війні: Уроки історії та сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції, 27–28 жовтня. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – С. 59–60.
- ³⁰ *Гриневиц В. А.* Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х т. – Т. 2: Радянський проєкт для України. – С. 203.
- ³¹ Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – С. 503.

- ³² Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – С. 360.
- ³³ История городов и сел Украинской ССР. Ворошиловградская область. – С. 161, 170.
- ³⁴ *Гриневич В. А.* Вказ. праця. – С. 192.
- ³⁵ Там само. – С. 185.
- ³⁶ *Волгогонов Д. А.* Триумф і трагедія: Політичний портрет Й. В. Сталіна: У 2 кн. / Д. А. Волгогонов. – К. : Політвидав України, 1990. – Кн. 2. – С. 212.
- ³⁷ Колгоспник України. – 1941. – 3 вересня.
- ³⁸ Там само. – 1941. – 19 серпня.
- ³⁹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. ... – Т. 1. – С. 102.
- ⁴⁰ Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945 гг.)... – С. 77.
- ⁴¹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. ... – Т. 1. – С. 102; *Лаута С. П.* Вказ. праця – С. 41.
- ⁴² *Коваль М. В.* Вказ. праця. – С. 90.
- ⁴³ *Буцько М.* Вказ. праця. – С. 102; Луганщина в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)... – С. 98.
- ⁴⁴ *Грушевой К. С.* Тогда, в сорок первом... / К. С. Грушевой. – М. : Политиздат, 1972. – С. 144.
- ⁴⁵ Луганщина в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)... – С. 68.
- ⁴⁶ Історія селянства Української РСР. – Т. 2. – С. 289.
- ⁴⁷ Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф. 311. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 119.
- ⁴⁸ Соціалістична перемога (Дворічанськ). – 1942. – 23 квітня.
- ⁴⁹ *Синицын А. М.* Вказ. праця. – С. 184.
- ⁵⁰ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. ... – Т. 1. – С. 100.
- ⁵¹ Історія селянства Української РСР. – Т. 2. – С. 288.
- ⁵² Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. ... – Т. 1. – С. 101.
- ⁵³ *Коваль М. В.* Все – для перемоги... – С. 34.
- ⁵⁴ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. ... – Т. 1. – С. 101.
- ⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 423, 433; Оп. 3. – Спр. 1276. – Арк. 26.
- ⁵⁶ ДАХО. – Ф. 2. – Оп. 11. – Спр. 1. – Арк. 213.
- ⁵⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. ... – Т. 1. – С. 105.
- ⁵⁸ *Лаута С. П.* Вказ. праця. – С. 42.
- ⁵⁹ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 424, 435.
- ⁶⁰ ДАЛО. – Ф. 311. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 96; Спр. 184. – Арк. 11.
- ⁶¹ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1276. – Арк. 56.
- ⁶² *Коваль М. В.* Вказ. праця. – С. 100–101.
- ⁶³ Історія селянства Української РСР. – Т. 2. – С. 290.
- ⁶⁴ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. ... – Т. 1. – С. 132.
- ⁶⁵ Історія селянства Української РСР. – Т. 2. – С. 283.
- ⁶⁶ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 1. – С. 288.
- ⁶⁷ Комуніст. – 1941. – 27 липня.
- ⁶⁸ *Лаута С. П.* Вказ. праця. – С. 39.
- ⁶⁹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. ... – Т. 1. – С. 136; *Лаута С. П.* Вказ. праця. – С. 39.
- ⁷⁰ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. ... – Т. 1. – С. 137.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² Історія селянства Української РСР. – Т. 2. – С. 286.
- ⁷³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. ... – Т. 1. – С. 138.
- ⁷⁴ Там само. – С. 138.
- ⁷⁵ Там само. – С. 139.
- ⁷⁶ *Лаута С. П.* Вказ. праця – С. 39–40.
- ⁷⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. ... – Т. 1. – С. 138.

⁷⁸ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. ... – С. 60.

⁷⁹ На кінець 1941 р. залишалися не окупованими Ворошиловградська область (без частини Попаснянського району); Куп'янський, Дворічанський, Вільховацький, Великобурлуцький, Боровський і частково Ізюмський, Савенський, Шевченківський, Вовчанський, Печеніжський і Балаклієвський райони Харківської області, а також Лиманський і окремі населені пункти Слов'янського, Орджонікідзевського і Мангушського районів Сталінської області. Взимку були повністю визволені від окупантів Ізюмський, Савенський, Шевченківський, Печенізький, Олексіївський, Петровський, Барвінківський і частково Старосалтівський, Близнецівський, Лозівський і Сахновшанський райони Харківської області та ряд населених пунктів Олександрійського, Добропільського, Слов'янського і Ямського районів Сталінської області. – Див.: Українська ССР в Великій Отечественній війні Советського Союзу 1941–1945 гг. ... Т. 1. – С. 397.

⁸⁰ Петляк Ф. А. Партийное руководство Советами в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). – С. 45.

⁸¹ Там само. – С. 46.

⁸² Там само. – С. 45.

⁸³ *Марьяхин Г. Л.* Вказ. праця. – С. 204–205.

⁸⁴ Там само. – С. 206.

⁸⁵ Там само. – С. 209.

⁸⁶ Там само. – С. 206.

⁸⁷ Там само. – С. 189–190.

⁸⁸ Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. – С. 729.

⁸⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 1. – С. 253–254.

⁹⁰ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. ... – Т. 1. – С. 270.

⁹¹ Там само.

⁹² *Погребінський М. Б.* Вказ. праця. – С. 64.

⁹³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 1. – С. 287.

⁹⁴ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. ... – Т. 1. – С. 270.

⁹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 62. – Арк. 180.

⁹⁶ *Погребінський М. Б.* Вказ. праця. – С. 65.

⁹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 62. – Арк. 179.

⁹⁸ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза... – Т. 1. – С. 287.

⁹⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 62. – Арк. 179; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. ... – Т. 1. – С. 288.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 62. – Арк. 180.

¹⁰² Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 1. – С. 288; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 62. – Арк. 180–181.

¹⁰³ *Лаута С. П.* Вказ. праця. – С. 64–66.

¹⁰⁴ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 1. – С. 288; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 62. – Арк. 181.

¹⁰⁵ *Лаута С. П.* Вказ. праця. – С. 62.

¹⁰⁶ Там само. – С. 59.

¹⁰⁷ *Ніколаєць Ю.* Вказ. праця. – С. 13.

¹⁰⁸ Там само. – С. 13–14.

¹⁰⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 1. – С. 254.

¹¹⁰ *Погребінський М. Б.* Вказ. праця. – С. 64–65.

¹¹¹ Там само. – С. 65.

¹¹² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 62. – Арк. 226.

¹¹³ *Лаута С. П.* Вказ. праця. – С. 55.

¹¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 62. – Арк. 226; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 1. – С. 286–287.

¹¹⁵ *Погребінський М. Б.* Вказ. праця. – С. 65–66.

¹¹⁶ *Лаута С. П.* Вказ. праця. – С. 54.

¹¹⁷ Там само. – С. 55.

¹¹⁸ Там само. – С. 56; *Ніколаєць Ю.* Вказ. праця. – С. 14–15; ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 58. – Арк. 129; Спр. 16. – Арк. 57; Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 50. – Арк. 13; Спр. 15. – Арк. 22.

¹¹⁹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. ... – Т. 1. – С. 273; Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 487–488; Історія українського селянства. – Т. 2. – С. 284.

- ¹²⁰ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. ... – Т. 1. – С. 272; *Лаута С. П.* Вказ. праця. – С. 49–50; Історія українського селянства. – Т. 2. – С. 284.
- ¹²¹ *Погребінський М. Б.* Вказ. праця. – С. 66.
- ¹²² *Лаута С. П.* Вказ. праця. – С. 50.
- ¹²³ Там само. – С. 69.
- ¹²⁴ Там само. – С. 70.
- ¹²⁵ История Украинской ССР : В 10-ти т. – Т. 8. – С. 267.
- ¹²⁶ Історія селянства Української РСР. – Т. 2. – С. 296.
- ¹²⁷ Там само. – С. 295.
- ¹²⁸ История Украинской ССР : В 10-ти т. – Т. 8. – С. 268–269.
- ¹²⁹ Історія селянства Української РСР. – Т. 2. – С. 296.
- ¹³⁰ Советская Украина. – 1942. – 19 августа.
- ¹³¹ Колгоспник України. – 1944. – 29 лютого.
- ¹³² История Украинской ССР : В 10-ти т. – Т. 8. – С. 209.
- ¹³³ Історія селянства Української РСР. – Т. 2. – С. 297.
- ¹³⁴ *Лаута С. П.* Вказ. праця. – С. 103–104.
- ¹³⁵ Історія селянства Української РСР. – Т. 2. – С. 297.
- ¹³⁶ *Захаров І. З.* Вказ. праця. – С. 88.
- ¹³⁷ Історія селянства Української РСР. – Т. 2. – С. 297.
- ¹³⁸ *Лаута С. П.* Вказ. праця. – С. 104.
- ¹³⁹ Колгоспник України. – 1944. – 29 лютого.
- ¹⁴⁰ История Украинской ССР : В 10-ти т. – Т. 8. – С. 269.
- ¹⁴¹ Правда. – 1943. – 3 марта.
- ¹⁴² Історія селянства Української РСР. – Т. 2. – С. 298.
- ¹⁴³ *Лаута С. П.* Вказ. праця. – С. 108.

РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

4.1. Сільськогосподарський потенціал України в геостратегічних та воєнних планах агресорів

У геостратегічних та воєнних планах нацистської Німеччини сільськогосподарському потенціалу України відводилася особливо важлива роль. Саме за його рахунок керівництво Райху насамперед мало намір розв'язати одну зі стрижневих проблем – створити сировинну й продовольчу базу, необхідну для забезпечення як Німеччини і окупованої нею Європи, так і Вермахту на період війни на Сході. Про це неодноразово відверто заявляли Гітлер та інші нацистські керівники.

Ще в своїй програмній праці «Майн кампф» (вийшла друком у 1924 р.) майбутній фюрер, ставлячи питання про завоювання Німеччиною світового панування і закликаючи до війни, наголошував: «коли ми говоримо про завоювання нових земель у Європі, ми, звичайно, можемо мати на увазі насамперед тільки Росію і ті окраїнні держави, що їй підлегли»¹. Цілком зрозуміло, що до числа підвладних Німеччині у майбутньому «нових земель» Гітлер включав і Україну. Прийшовши до влади, Гітлер постійно конкретизував і доповнював свої геополітичні плани, а їх реалізацію незмінно пов'язував з Україною, зокрема, з її сільськогосподарським потенціалом. Про мотиви дій Гітлера щодо України промовисто свідчать його висловлювання, зафіксовані у протокольних і щоденникових записах, листах та записках. У 1936 р. на з'їзді правлячої націонал-соціалістичної партії фюрер заявив: «Якби ми мали у розпорядженні безмежні сировинні багатства Уралу, ліси Сибіру, і якби неосяжні плодоносні рівнини України знаходились у межах Німеччини, – ми мали б усе»². Уже після початку Другої світової війни в розмові з представником Ліги Націй Карлом Якобом Буркгардом Гітлер зазначив: «Мені потрібна Україна, щоб нас знову не заморили голодом, як в останній війні»³. 21 червня 1941 р., за день до нападу на СРСР, Гітлер писав Муссоліні, що в результаті війни на Сході «вдасться забезпечити на тривалий час в Україні загальну продовольчу базу»⁴. 22 серпня 1941 р. у записці з приводу плану подальшого ведення війни проти СРСР Гітлер вказував, що одним з найважливіших завдань має бути «оволодіння районами України і Причорномор'я, які є важливою сировинною і продовольчою базою»⁵. В одній із своїх вечірніх бесід, зафіксованих його «літописцями», Гітлер говорив, що в Європі не існує жодної країни, яка могла б бути в такій мірі автаркічною (тобто здатною до створення самодостатньої економіки. – *О.П.*), як Україна⁶. Отже, Гітлер розглядав Україну не як етнічну чи національну одиницю, а лише як країну необмежених економічних можливостей, зокрема, сільськогосподарських в інтересах Німеччини.

Подібне бачення перспектив використання Німеччиною сільськогосподарського потенціалу України було притаманне також іншим керівникам Райху. Так, райхскомісар східних територій А. Розенберг зухвало зазначав: «Завдання України полягають у тому, щоб забезпечити продуктами харчування Німеччину і Європу, а континент – сировиною»⁷. У червні 1941 р. майбутній райхскомісар України Е. Кох заявив: «Україна мусить бути і буде тим, для чого вона призначена, згідно з розміщенням у сприятливих ґрунтових умовах, а саме – житницею Європи»⁸. Іншого разу цей кривавий кат українського народу цинічно заявляв: «Один центнер української пшениці важить для мене більше, ніж взагалі все українське питання»⁹. А один із головних ідеологів німецького нацизму Геббельс, пояснюючи економічну мету війни проти СРСР, писав: «Це ... війна за пшеницю і хліб, за багато накритий стіл до сніданку, обіду і вечері ... війна за сировину...»¹⁰.

Роль, яку відводили сільськогосподарському потенціалу України в своїх планах гітлерівці, зумовлювалася тим, що в довоєнний період у Німеччині відчувалась велика нестача сільськогосподарської продукції. Власне виробництво не покривало навіть потреби населення у продовольстві. Дефіцит продовольчого балансу в 1934–1935 рр. (у % до потреб) складав по птиці та яйцях від 20 до 30%, морській рибі – від 30 до 40%, жирах (включаючи масло, свиняче сало і маргарин) – від 40 до 50%, рослинних жирах – від 95 до 99%¹¹. Власним виробництвом Німеччина забезпечувала лише 80% потреб країни, у тому числі в хлібі, картоплі, цукрі та молоці на – 90–95%. В умовах війни ситуація ускладнювалася тим, що порушилися встановлені раніше торговельні зв'язки з іншими державами, а також тим, що сільське господарство в результаті мобілізації втратило величезну кількість робочих рук і одержувало менше машин і знарядь праці¹².

Наявний дефіцит продуктів харчування Німеччина намагалася покрити за рахунок окупованих, залежних і «нейтральних» країн Західної Європи. До 1941 р. із Голландії було завезено 39 тис. т жирів. Данія у перші 12 місяців після захоплення поставила 257 тис. т яловичини та свинини, майже 60 тис. т яєць, 73 тис. т оселедців та інші продукти. Із Польщі в 1940–1941 рр. завезено понад 1 млн т зерна та багато інших сільськогосподарських продуктів, із Норвегії – майже 100 тис. т риби. Франція щорічно поставляла понад 2 млн гл вина, 150 тис. т м'яса й жирів, 90 тис. т зерна, а також велику кількість молочних продуктів і т.п. Крім того, окупаційні війська Німеччини в Європі постачалися продовольством в основному за рахунок окупованих країн¹³. Однак, підкоривши й пограбувавши майже всю Європу, Німеччина не володіла достатнім продовольчим резервом для ведення війни проти СРСР, а тим більше для реалізації своїх стратегічних планів.

Принагідно звернемо увагу на такий парадокс. Як відомо, у передвоєнні роки економіка України працювала не тільки на воєнно-промисловий комплекс СРСР, а й на ВПК Німеччини. Про це свідчить укладення і реалізація радянсько-німецьких торговельних угод 1938–1940 рр. А після підписання 11 лютого 1940 р. Молотовим і Ріббентропом радянсько-німецької торговельної угоди СРСР зобов'язався поставити Німеччині протягом 18 місяців товарів, головним чином стратегічної сировини, на загальну суму понад 650 млн райхсмарок. У переліку товарів, які в основному поставляла Україна (за винятком бавовни, платини й більшої частини нафти), найбільшу їх частину за вартістю становила продукція сільського господарства – кормове збіжжя та бобові: 1 млн т на суму 120 млн райхсмарок. А якщо взяти до уваги, що до загарбання Німеччиною природних ресурсів і виробничих потужностей Західної та Центральної Європи влітку 1940 р. головним сировинним джерелом, яким живилася німецька воєнна машина, був СРСР, і, насамперед, Україна¹⁴, то цілком очевидним є те, що одним із таких джерел було і сільське господарство України.

Основні ідеї керівників нацистської Німеччини щодо використання сільськогосподарського потенціалу України знайшли своє втілення в директивних документах Райху, які визначали плани на період війни та на перспективу, зокрема, у складених ще до війни «Директивах по керівництву економікою нових окупованих східних областей» («Зелена течка» Герінга).

У «Зеленій течці» наголошувалося, що використання окупованих східних областей «...має здійснюватися насамперед у галузі продовольчого та нафтового господарства. Одержати для Німеччини якомога більше продуктів харчування і нафти – така головна економічна мета кампанії... Першим завданням є якнайшвидше здійснення забезпечення повного продовольчого постачання німецьких військ за рахунок окупованих областей, щоб таким чином полегшити продовольче становище в Європі і розвантажити транспорт...»¹⁵. Ці директиви спочатку призначалися для керівництва господарством зайнятих німецькими загарбниками районів СРСР, що знаходилися під військовим управлінням, а потім указом Герінга від 3 липня 1941 р. «Зелена течка»

була оголошена обов'язковою й для областей, переданих під цивільне управління. У ході війни положення цього основного документа були доповнені та конкретизовані різного роду наказами та розпорядженнями вищих нацистських чиновників, військового та цивільного керівництва щодо його застосування.

У матеріалах Нюрнберзького процесу над головними німецькими військовими злочинцями зазначено, що гітлерівці планували вивезти до Німеччини з півдня і південного сходу Радянського Союзу (тобто з України. – *О. П.*) всі продукти харчування та сировинні матеріали, які вони вважали «надмірними». Для місцевого населення, яке виробляло продукти та сировину, залишалося менше мінімуму, що потрібний був для його існування. Нацистами була встановлена наступна послідовність у розподілі продуктів харчування: «1) для діючої армії, 2) для решти військ на ворожій території, 3) для військ, що перебувають у Німеччині, 4) для німецького цивільного населення і, в останню чергу, для населення окупованих країн»¹⁶.

Гітлерівське керівництво сподівалося, що Німеччина після перемоги над СРСР не тільки повністю забезпечуватиме потреби своєї армії й країни в сільськогосподарській продукції, а й матиме надлишки для експорту продовольства на світовий ринок. Щодо кількісних показників, то відомо, що гітлерівці розраховували щорічно вивозити до Німеччини з окупованих областей СРСР 10–11 млн т зерна, майже 400 тис. т рослинної олії, 1 млн т жмихів, понад 260 тис. т цукру¹⁷, значну кількість м'ясних та інших продуктів. Потреба ж німецьких військ у продовольстві на радянсько-німецькому фронті також була надзвичайно великою. Так, за чисельністю Вермахту на весну 1942 р. вона сягала 1,5 млн т хліба, 1,8 млн т вівса, 600 тис. т м'яса, 100 тис. т жирів і т.п.¹⁸ Планувалося, що більшу частину цього продовольства повинна була поставляти Україна.

До зазначеного вище слід додати, що поліпшити свої справи за рахунок захоплених районів України планували й союзники Німеччини. Так, лише для діючих на території республіки військових частин командування румунських окупаційних військ розраховувало одержувати щорічно: пшениці – 94 500 т, фуражу – 311 000 т, кормів для коней – 206 500 т, картоплі – 135 500 т¹⁹.

Таким чином, у гітлерівських планах пограбування України питання продовольчої та іншої сільськогосподарської продукції стояло на першому місці. На його вирішення і була спрямована політика нацистів в аграрному секторі. Її реалізація здійснювалася в контексті всієї окупаційної політики гітлерівців щодо використання економічного потенціалу України в інтересах Райху, мету якого красномовно визначив Гітлер на нараді в ставці 16 липня 1941 р.: «Тепер перед нами стоїть завдання розрізати територію цього величезного пирога так, як це нам потрібно, щоб спромогтися: по-перше, панувати нею, по-друге, управляти нею, по-третє, експлуатувати її»²⁰.

Саме тому нацисти, негативно ставлячись до української державності й соборності, намагаючись створити ефективну систему управління окупованими територіями насамперед з метою економічного пограбування, розчленували Україну, запровадили новий територіальний і адміністративний поділ.

Окуповані землі України поділялись на зону цивільного і зону військового управління. Перша була утворена наказом Гітлера від 17 липня 1941 р. про введення цивільного управління на окупованих східних територіях. Згідно з ним, у поняття «окуповані території Сходу» входили всі області, які не належали до створеного німцями генерал-губернаторства (територія Польщі). У політико-адміністративному відношенні зона цивільного управління підпорядковувалась імперському міністерству у справах східних областей, яке офіційно почало діяти 17 липня 1941 р., зокрема департаменту у справах України та Прибалтики. При цьому керівні важелі влади на території республіки зосереджувалися у руках головного есесівця Райху – райхсфюрера

СС Г. Гімлера. Пізніше, 1 серпня 1941 р., чотири західні області УРСР – Львівська, Дрогобицька, Станіславська (нині Івано-Франківська) і Тернопільська (без північних районів) площею понад 48 тис. км² під назвою дистрикт (округ) «Галичина» з центром у м. Лемберг (Львові) були приєднані до польського генерал-губернаторства. Цей дистрикт поділявся на окружні староства («крайзгауптманшафти»), які, в свою чергу, поділялися на «бецирки» (округи) та «ландгемайнди» (сільські громади). Існували ще так звані «виділені міста» («крайзфрайштадти»). Всього на території дистрикту було 17 крайзгауптманшафтів та міст, які прирівнювалися до них за значенням. Крайзгауптманшафти мали від двох до п'яти округів.

З 1 серпня 1941 р. фактично почав діяти райхскомісаріат «Україна» з центром у м. Ровно, хоча розпорядження про його утворення Гітлер підписав 20 серпня 1941 р. У міру переміщення фронту й зони бойових дій на Схід території у тилу груп армій передавалися німецькій цивільній адміністрації. Саме тому райхскомісаріат «Україна», який на час свого створення займав 71 тис. км², 15 листопада того ж року охоплював 235 тис. км², а 1 січня 1943 р. його площа становила 339 275 км² (із 533,3 тис. км² території України напередодні війни)²¹. Таким чином до райхскомісаріату «Україна» увійшли 63,6% української території, при цьому найбільш продуктивної у сільськогосподарському відношенні.

Райхскомісаріат складався із шести генеральних округів (генералбецирків): 1. «Волинь» (центр – м. Ровно). До нього входили Ровненська, Волинська, Кам'янець-Подільська (нині Хмельницька) області, а також південні райони Брестської і Пінської областей БРСР. 2. «Житомир» (центр – м. Житомир) включав Житомирську область, північні райони Вінницької і південні райони Поліської області БРСР. 3. «Київ» (центр – м. Київ). До цього округу увійшли Київська (у тодішніх кордонах) і Полтавська області. 4. «Миколаїв» (центр – м. Миколаїв), до якого входили Миколаївська (без західних районів) і Кіровоградська області. 5. «Таврія» (центр – м. Мелітополь), який включав лівобережні південні райони Херсонської, Запорізької областей і Крим. 6. «Дніпропетровськ» (центр – м. Дніпропетровськ), що об'єднував Дніпропетровську і частину Запорізької областей. Генералбецирки поділялися на 114 крайзгебітів (округів), які включали в себе 431 район. Межі колишніх районів і сіл (громад) були збережені. Генералбецирки включали кілька областей чи їх частин, крайзгебіти – кілька районів (що не відповідало межах колишніх областей).

Зона військового управління, за винятком спеціальних питань економічного грабунку, підлягала Головному командуванню сухопутних військ Вермахту (ОКХ). Від лінії фронту до Райху структура зони військового управління складала: район бойових дій – оперативний тилловий район армій – тилловий район груп армій. При переміщенні фронту назад оперативні тиллові райони армій і тиллові райони груп армій частково ліквідовувалися, частково зливалися з районами бойових дій, а частково відходили до зони цивільного управління. У період повної окупації території республіки до зони військового управління входили райони Донбасу, Чернігівської, Сумської та Харківської областей. У зоні військового управління межі колишніх районів і сіл (громад) зберігалися, так само, як і в зоні цивільного управління, вони влаштовували окупантів. Виняток становили місцевості, де для полегшення боротьби проти партизанів і підпільників німці з одного утворювали два райони.

Українські землі ввійшли також до складу створених для управління окупованими територіями трьох губернаторств: Ізмаїльська область до губернаторства «Бессарабія»; Чернівецький, Старожинецький і Хотинський райони Чернівецької області до губернаторства «Буковина»; Одеська область, південна частина Вінницької і західні райони Миколаївської областей до губернаторства «Трансністрія» (у якому із загальної площі майже 100 тис. км² українські землі складали більше половини).

Губернаторства «Бессарабія» і «Буковина» входили до складу сателіта Німеччини – Румунії. «Трансністрія» ж формально до складу румунської держави не входила. У відповідності до «Угоди», підписаної 30 серпня 1941 р. між представниками німецького і румунського командування, Румунія отримала німецький мандат на здійснення тимчасової «адміністрації» і експлуатації території між Дністром і Бугом.

Гітлер і його оточення вважали, що такий територіальний і адміністративний поділ України дозволить Німеччині та її сателіту Румунії здійснювати ефективну експлуатацію її економічного потенціалу, зокрема сільськогосподарського.

Підсумовуючи викладене, є всі підстави стверджувати, що керівництво нацистського Райху відводило важливу роль сільському господарству України в своїх загартбницьких планах і ретельно готувалося до його всебічної експлуатації.

4.2. Організація сільськогосподарського виробництва окупаційною адміністрацією: плани та результати

З перших днів окупації війська Вермахту здійснювали тотальне пограбування українського села, відбирали продовольство і розподіляли його на свій розсуд або відправляли до Німеччини. Військове командування відверто санкціонувало таке пограбування. У наказі військового інтенданта верховного командування німецької армії «Про постачання військ» від 16 червня 1941 р. вказувалося: «Загальне напружене продовольче становище в Німеччині більше не дозволяє поновлювати склад обозів і постачання за її рахунок. Про це повинен пам'ятати кожен командир і начальник під час окупації у країні ворога. Для збереження запасів у Німеччині війська повинні жити за рахунок місцевого сільського господарства»²². «Хліб, велика рогата худоба, домашня птиця – все це має бути вилучене у населення для армії, – наголошувалося в інших наказах керівництва Вермахту військам, які наступали на Україну, – за найменший опір – розстрілювати на місці, а будинки – спалювати»²³.

Першим регіоном України, в якому окупанти на практиці реалізовували плани пограбування й експлуатації аграрного сектору, була Галичина. З початком окупації на це спрямовувалася діяльність німецьких господарських інстанцій, головними серед яких були господарська інспекція групи армій «Південь» та виділена в окремий відділ господарська команда «Львів», у підпорядкування якої перейшло 25 установ і трестів у Львові. Керівництво їхньою роботою здійснював господарський штаб «Схід» при головному командуванні Вермахту, який мав забезпечувати потреби в продовольстві діючого фронту. На період військового управління Галичиною господарські інстанції при групі армій «Південь» отримали широкі повноваження у сфері експлуатації сільського господарства регіону, зокрема у справі реквізиції для потреб Вермахту сільськогосподарської продукції. Команди господарського штабу «Схід», що просувалися за фронтом, зобов'язувалися вилучити всі залишки, а насправді – основну частину сільськогосподарської продукції краю²⁴.

Слідом за Галичиною практика масового вилучення сільськогосподарської продукції поширилася й на всі інші окуповані в перші тижні війни регіони України. Господарські інстанції та команди Вермахту фактично безконтрольно в необмежній кількості забирали її для армійських потреб з колгоспних і радгоспних комор, покинутих після радянського відступу продовольчих складів, елеваторів тощо. Поширеними були випадки, коли солдати військових підрозділів Вермахту після зайняття сільських населених пунктів вдавалися до реквізицій у селян продуктів, птиці, худоби для споживання та перепровадження родичам до Райху. Мародерство окупантів не знало меж. Тільки до вересня 1941 р. зі Східного фронту від солдатів та офіцерів у різні регіони Німеччини надійшло 11 млн 600 тис. продовольчих посилок²⁵.

Масштабні реквізиції від початку окупації здійснювали й румунські загарбники. Військові формування одержали з Бухареста вказівки про забезпечення власних потреб у продовольстві за рахунок окупованої ними зони й уповні їх виконували. Особливо нещадно грабувалися колгоспи і радгоспи. Наприклад, із колгоспу села Сербічани Сокирянського району Чернівецької області військовики вивезли врожай з 380 га, усю худобу та інвентар. У селі Ново-Дофінівка під Одесою румунська військова частина конфіскувала в місцевого колгоспу 3 тис. курей, 70 корів, 80 коней, понад 100 свиней, усю упряж. І таких прикладів тисячі. Великих пограбувань зазнавали також господарства селян. Як свідчать секретні документи румунської окупаційної адміністрації, в губернаторствах «Бессарабія» і «Буковина» вже восени 1941 р. економічний стан був вкрай тяжкий унаслідок надмірних реквізицій худоби й транспортних засобів, особливо на шляхах пересування військ²⁶.

Реквізиції здійснювали й угорські війська, котрі окупували окремі українські землі лише на короткий термін. Наприклад, у липні 1941 р. тільки з Коломийського округу Галичини угорські військові частини разом з іншими цінностями вивезли до Угорщини 180 із 200 виявлених на складах округу вагонів цукру, усіх свиней колишньої радянської свиноферми, неприватний сільськогосподарський реманент²⁷.

Однак у міру просування формувань Вермахту вглиб території України «пряма здобич» їхніх інтендантських структур ставала дедалі меншою, особливо на Лівобережжі та в східних областях. Адже звідти велику кількість наявних матеріальних сільськогосподарських ресурсів та зібраного в 1941 р. урожаю було евакуйовано в тиллові райони СРСР. Значна їхня частина була знищена відступаючими частинами Червоної армії в рамках здійснюваної, відповідно з вимогами директиви РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. та вказівок Сталіна під час його промови по радіо 3 липня 1941 р., тактики «випаленої землі». Чимало продовольства, худоби та майна потрапило до сільського населення, яке в умовах тимчасового безвладдя в період між відступом однієї армії та вступом іншої (а там, де окупаційних військових частин не було, – між зміною однієї адміністрації на іншу) привласнило їх, грабуючи колишні колгоспні та радгоспні комори, ферми, поля.

Часто, не знайшовши потрібних продуктів харчування в колишніх колгоспних і радгоспних коморах, інтендантські підрозділи фронтових частин Вермахту брали їх у населення, залишаючи спеціальні розписки, за якими обіцяли пізніше розрахуватися грошовою компенсацією. Забігаючи наперед, зауважимо, що це так і залишилося обіцянкою, селяни ніякої компенсації не отримали.

Водночас нацистська верхівка, усвідомлюючи, що одноразовими реквізиціями завдання безперервного постачання продовольством Вермахту та Райху вирішити неможливо, вживає рішучих заходів, спрямованих на припинення неконтрольованої заготівлі сільгосппродукції та зобов'язує військово командування та новостворену цивільну окупаційну владу забезпечити планомірну, організовану експлуатацію сільського господарства України. Головним завданням було визначено організацію сільськогосподарського виробництва, насамперед у колгоспах і радгоспах. Саме за рахунок цього передбачалося одержувати основну частину продовольства і сировини.

У контексті зазначеного варто звернути увагу на те, що якщо у питаннях стратегічних завдань політики в аграрній галузі на території СРСР серед керівництва Райху як напередодні війни, так і на самому її початку думки співпадали, то стосовно тактики їх здійснення позиції були різними. Керівництво міністерства у справах окупованих східних територій на чолі з райхскомісаром А. Розенбергом виступало за розпуск колгоспів і вважало, що сільськогосподарське виробництво мусить базуватися на індивідуальних господарствах. На їх думку, ліквідація колгоспно-радгоспної системи цілком відповідала політичним цілям війни Німеччини проти

СРСР їй задовольнила б бажання селян, котрі становили більшу частку населення на підкореній території, самостійно господарювати на власній землі, що забезпечило б підтримку ними окупаційного режиму. Натомість відомство «чотирирічного плану» на чолі з райхсміністром Г. Герінгом, виходячи з економічної доцільності, вважало за необхідне зберегти колгоспно-радгоспну систему, котра існувала в СРСР, і планувало організувати виробництво на базі великих сільськогосподарських господарств. Герінг та його оточення сподівалися, що це полегшить контроль за виробництвом продукції, її збирання й вивезення до Німеччини. Організаційні зміни в аграрному секторі в умовах війни вважалися недоцільними, тому що вимагали не лише значних зусиль, а й часу. Вагомим аргументом на користь збереження колгоспно-радгоспної системи слугувало й те, що перехід до індивідуального сільського господарства потребував значного матеріально-технічного підкріплення, адже дрібні селянські господарства потребували великої кількості сільськогосподарського реманенту, техніки, фінансів. У «Зеленій течії» прямо наголошувалося, що «через відсутність інструментів й машин для відновлення дрібних селянських господарств мають бути збережені великі сільськогосподарські підприємства»²⁸. Привабливою була й перспектива використати колективістські традиції українських селян, їхні навички спільної праці, та насамперед – сталінський досвід господарювання в сільському господарстві як ефективну форму експлуатації селян. Врешті за підтримки Гітлера цей варіант переміг і він домінував не лише на початку, а й протягом усієї окупації. Однак протиборство між прибічниками цих двох точок зору не припинилося, що зумовлювало певну непослідовність і суперечливість в аграрній політиці окупаційної влади.

Що ж до вимог керівництва Райху стосовно упорядкування процесу заготівлі та виробництва сільськогосподарської продукції, то вони стали предметом першочергової уваги господарських структур Вермахту та органів цивільної влади. Військово-господарською адміністрацією, яка підпорядковувалася Герінгу, були видані інструктивно-регламентуючі розпорядження, обов'язкові для виконання всіма підрозділами Вермахту та органами влади в регіонах. Серед них слід виокремити «Особливе розпорядження № 59» командуючого оперативним районом групи армій «Південь» від 18 серпня 1941 р., яким підрозділам Вермахту заборонялося забирати коней та іншу худобу, забивати племінну худобу і молодняк, використовувати посівне зерно, забирати трактори, розбирати їх та машини на запчастини й ставилося завдання забезпечити їхню збереженість. У розпорядженні особливо наголошувалося на необхідності відновлення роботи великих сільськогосподарських підприємств (колгоспів) під німецьким наглядом для збирання врожаю 1941 р. і проведення осінньої посівної кампанії, і що сама армія повинна змусити населення працювати²⁹. Та оскільки в реальній практиці не все відбувалося так, як вимагало нацистське керівництво, вищим посадовцям Райху та військово-господарській адміністрації доводилося періодично нагадувати про необхідність дотримання визначеного порядку у процесі заготівель та використання сільськогосподарських ресурсів. Так, у надісланій у війська 4 грудня 1941 р. «Інструкції про добування найбільшої кількості продовольства на Україні» зазначалося: «Звісно, постачання власних військ стоїть на першому плані, однак не байдуже яким чином це відбувається. Реквізиція останньої курки психологічно також нерозумна, як нерозумно з господарської точки зору різати тільних корів або різати останнього бика. Цим ми саботуємо заходи нашого власного сільськогосподарського управління. Ніхто не думає про те, що надзвичайно зруйноване господарство цієї країни – наше господарство, яке повинно бути обов'язково відновлене, з засобами й запасами якого треба обходитися обережно, щоб воно було здатне постачати і в наступному році армію і надавати надлишки для Німеччини»³⁰.

Відповідно до з вказівок керівництва Райху, окупаційною владою відразу вживалися заходи щодо відновлення роботи колгоспів, радгоспів та МТС. Процес організації їхньої роботи був детально регламентований численними розпорядженнями, службовими вказівками та інструкціями. У них містилися детальні настанови щодо організації та змісту виробничого процесу, використання техніки й тягла, залучення до роботи сільського населення, тривалості робочого дня й оплати праці, функціональних обов'язків керівників та спеціалістів, заходів покарання за ухилення від роботи та недобросовісне виконання обов'язків тощо.

Для наведення порядку в сільській місцевості, відновлення колгоспів і радгоспів та організації на цій базі сільськогосподарського виробництва окупаційна влада, як військова, так і цивільна, застосовувала заходи агітаційно-пропагандистського, попереджувального, обмежувального та репресивно-карального характеру. У селах запроваджувалася комендантська година, під страхом розстрілу заборонявся грабунок майна колгоспів та радгоспів, крадіжки сільськогосподарської продукції. Земля, усе майно колгоспів і радгоспів, знаряддя праці були оголошені німецькою власністю. У господарствах проводилася ретельна інвентаризація майна, усе привласнене або вкрадене мало бути повернуте. Негайно відновлювалася праця в колгоспах і радгоспах. При цьому були збережені деякі елементи колишньої організації аграрних господарств – бригади, ланки, бригадири, ланкові, обліковці тощо.

Питаннями експлуатації аграрного сектору та організації сільськогосподарського виробництва на окупованих територіях України займався розгалужений апарат. З переміщенням фронту далі на схід армійські господарські інстанції поступово замінювалися цивільними окупаційними структурами, основна мета яких, подібно до завдань військового господарського управління, в аграрній сфері залишалася незмінною. Єдиною суттєвою різницею між ними було те, що господарські інстанції при групі армій «Південь» здійснювали переважно ревізію вже готової продукції, тоді як німецькі цивільні установи повинні були організовувати вилучення того, що місцеві селяни могли виробити в умовах окупації. Після створення системи цивільного управління штаби інспекцій та господарських команд при армійських групах не припинили свого існування, а продовжували працювати відповідно до інструкцій керівників окупаційної цивільної адміністрації.

У дистрикті «Галичина» з утворенням цивільного управлінського апарату експлуатація сільськогосподарської галузі регіону була в компетенції відразу трьох установ дистрикту: відділу харчування та сільського господарства, господарського відділу та Центральної сільськогосподарської станиці та їхніх окружних структур, головними серед яких стали два перші відділи³¹. На них, зокрема, і був покладений обов'язок організації виробничого процесу в аграрній галузі.

На території дистрикту землю було оголошено власністю німецької держави й частину її передано для користування селянам. Водночас більшу кількість землі окупаційне керівництво дистрикту залишило в своєму розпорядженні. Замість радгоспів і колгоспів були створені (а фактично все звелось до переіменування) лігеншафти – маетки, які працювали на Райх. Усього на території дистрикту було створено 648 лігеншафтів, з них 140 – на Тернопільщині, 214 – на Львівщині та 295 – на Станіславщині (ще 312 лігеншафтів було створено у Волинській області, яка згодом була включена до райхскомісаріату «Україна»). У такому господарстві угіддя поділялися на ланки по 10 родин (6–7 га на родину). Загальне керівництво діяльністю лігеншафтів здійснювало одноіменне управління при відділі харчування та сільського господарства дистрикту³².

На території райхскомісаріату «Україна» центральним органом, який фактично керував усіма процесами в аграрній сфері, був «Централь Ост» у м. Києві. Йому

підпорядковані окружні сільськогосподарські управління «Вікадо» – господарського командування, що керували сільським господарством у генеральних округах. Ці управління були підконтрольні окружним сільгоспомендантам. Окружне управління, у свою чергу, поділялось на 4 управи (реферати): 1) організаційну, 2) пропаганди, статистики й землевлаштування, 3) тваринництва, 4) рослинництва. На чолі кожної управи стояв офіцер, який мав помічників – фахівців з кожної галузі господарства. При управах були також спеціальні референти з МТС, рибальства, сільськогосподарських шкіл та ін. В округах (гебітах) сільським господарством відали гебітсландвірти, а в районах – крайсландвірти, або районні сільгоспуправителі, з групою господарських комендантів (офіцерів). У віданні районних комендантів був штат дільничих німецьких комендантів, які безпосередньо контролювали діяльність колгоспів і радгоспів. Призначені окупантами керівники господарств відповідали за проведення сільськогосподарських робіт і щомісяця звітували перед відповідними органами окупаційної адміністрації про стан справ у господарствах.

Пізніше, наприкінці 1942 р., окупаційна влада з метою посилення контролю за сільськогосподарським виробництвом та заготівлею продукції в «громадських господарствах» ввела додаткову форму керівництва на місцях – так звані «опорні пункти», що створювалися по одному на 3–4 села, або на 6–8 «громадських господарств». Опорний пункт очолювався господарським офіцером і складався з агронома, бухгалтера і технічного працівника. Основне завдання «наглядачів» полягало в тому, щоб за допомогою німецьких охоронних і тилових частин силовими методами викачати якомога більше хліба та інших сільськогосподарських продуктів для Райху й одночасно вести боротьбу з партизанами та селянами, які чинили опір³³. На території райхскомісаріату «Україна» вже восени 1941 р. було призначено 330 німецьких сільгоспкерівників, навесні 1942 р. їх налічувалося вже 7 тис., а до кінця німецької окупації їхня кількість досягла 15 тис. На території дистрикту «Галичина» німецьких сільгоспкерівників було відносно небагато і кожен з них діяв на рівні округу як окружний сільськогосподарський керівник – крайсландвірт³⁴.

Крім німецького апарату діяв ще й український цивільний апарат земельних органів – окружні, обласні та районні земельні управи (агроуправління, на чолі яких стояли головні агрономи). Цивільні земельні управи були по-суті робочим апаратом німецького сільськогосподарського командування й безпосередньо підлягали його органам. Функції цих управ зводилися до організації сільськогосподарських робіт, розв'язання питань агротехніки, землевпорядкування та ін. Вони не мали права видавати накази або розпорядження, а коли ухвалювали якісь рішення, то тільки за вказівкою та з дозволу німецького сільськогосподарського командування. Планування в аграрному секторі, організація і проведення основних сільськогосподарських робіт, реалізація продукції цілком зосереджувалися в руках німецького командування³⁵.

Така структура органів управління сільським господарством існувала тільки у віддалених від театру воєнних дій окупованих районах. У прифронтових районах, а після повної окупації території України в зоні військового управління, всі адміністративно-господарські функції здійснювало безпосередньо військове командування. За дорученням економічного штабу «Схід» питання організації сільськогосподарського виробництва та заготівлі продовольства вирішували господарські інспекції груп армій і підпорядковані їм різноманітні «господарські» та заготівельні команди, окружні та районні сільськогосподарські фюрери та коменданти, що призначалися військовим командуванням³⁶. По-суті різниці між військовою і цивільною адміністраціями не було, адже їхні завдання й методи управління сільським господарством були майже однаковими.

Поряд з органами військової та цивільної німецької адміністрації до експлуатації сільського господарства України долучилися й спеціальні товариства. Одним з них було «Товариство по використанню сільськогосподарських ресурсів України», яке фактично контролювало майже всі господарства в сільській місцевості на території райхскомісаріату «Україна». Про його завдання та обсяги проведеної роботи свідчить витяг із секретного листа А. Розенберга керівнику канцелярії нацистської партії райхсляйтеру М. Борману від 17 жовтня 1944 р.: «Товариство по використанню сільськогосподарських ресурсів України» мало наступні завдання (цифри приведені на 1 липня 1943 р.):

а) господарське керівництво 31 тис. колективних господарств і сільськогосподарських кооперативів (колишні колгоспи) з 1,7 млн дворів, а також 540 тис. селянських одноосібних господарств. Максимальна корисна площа складала 38 млн га, а літом 1943 р. оброблено 24,5 млн га;

б) керівництво 1875 радгоспами з корисною площею 2,8 млн га;

в) керівництво 72 рослинницькими станціями з площею 124 тис. га; ведення насінневого господарства на площі, яку планувалось розширити до 424 тис. га. Керівництво 17 насінневими конторами, 270 насінневими пунктами та 619 складами насіння з сховищами на 192 тис. т;

г) керівництво 900 машино-тракторними станціями з 49 600 тракторами.

Товариство... мало одну центральну контору, 6 окружних (з 5 філіями), 114 обласних, 431 районну, а також 2870 опорних пунктів і 400 місцевих керівництв»³⁷. Персонал цього товариства станом на 30 червня 1943 р. нарахував 4500 німців і голландців³⁸.

З метою посилення експлуатації сільськогосподарських ресурсів України німецька влада упродовж 1942 р. створила на окупованій території акціонерні товариства: «Збіжжевий центр України», «Товариство по розплоду овець», «Птахівничо-яєчний центр України», «Волокно-рослинний центр України», «Центр закупівлі і збуту України», «Різниці і м'ясні підприємства України», «Молочний і товщовий центр України», «Овочево-городній і картопляний центр України», «Цукровий центр України», «Центр напоїв України», «Українське товариство закупівлі й збуту овочево-городини й картоплі», «Вукоопспілка»³⁹.

Заходи щодо організованої експлуатації аграрного сектору на підлеглий території України, яка прийшла б на заміну санкціонованим на початку окупації масштабним пограбуванням сільськогосподарських ресурсів, упроваджували й румунські загарбники. Уряд Румунії видав спеціальний наказ про проведення на місцях попереднього перепису всього майна і вжиття заходів щодо збирання врожаю, оголошеного власністю румунської держави. Плануючи по закінченню війни відновити приватну власність на землю і створити міцні господарства за рахунок колоністів, керівники Румунії, за прикладом берлінських хазяїв, також побоюлися здійснювати в умовах війни заміну колективних форм ведення господарства на індивідуальні. Колгоспи були перетворені в «трудоі общини», а радгоспи – у «державні маєтки». Усі мешканці колгоспних сіл повинні були працювати в «трудоіх общинах» згідно з визначеними окупаційною владою нормами і планами, а в «державних маєтках» працювати зобов'язувалися селяни навколишніх сіл. Майже вся вироблена в колективних господарствах сільськогосподарська продукція забиралася окупантами.

У губернаторствах «Бессарабія» і «Буковина» було відновлено поміщицьке і церковне землеволодіння, куркулям повернені відібрані в них за радянського часу надлишки землі. Землі поміщицьких і куркульських господарств повинні були обробляти місцеві селяни, використовуючи свій інвентар та робочу худобу. Невиконання цього обов'язку розцінювалося як саботаж і каралося відправленням у

«трудові» табори. У поміщицьких господарствах широко використовувалася також примусова праця радянських військовополонених⁴⁰.

Таким чином, при певних особливостях в організації управління та формах експлуатації аграрного сектору, в кожному з окупованих українських регіонів, що було зумовлено специфічними суспільними та економічними відносинами, притаманними цим територіям у довоєнні десятиліття, виразно відслідковується спільна економічна мета окупантів – максимальне використання продовольчих і сировинних ресурсів України для потреб власних армій і країн.

На базі відновленої в перші місяці окупації колгоспно-радгоспної системи нацистам вдалося до певної міри організувати функціонування сільськогосподарської галузі. Зусилля окупаційної влади були спрямовані на максимальне збирання врожаю, своєчасне проведення осінніх та весняних посівних кампаній, догляду за вирощуваними культурами, забезпечення виробничого процесу технікою, механізмами та реманентом, налагодження роботи тваринницької галузі. Про те, як окупанти на практиці вирішували ці завдання і якими були результати господарювання, свідчить наступне.

Окупаційна адміністрація восени 1941 р. поспішила оголосити про успішне завершення збирання урожаю у відновлених колгоспах і радгоспах, але насправді стан справ був іншим. Перш за все, це стосувалося збирання зернових культур. Дійсно, за рахунок використання переважно ручної праці на більшій кількості площ зернові були скошені та заскירתовані. У той же час вдалося обмолотити лише незначну частину зернових. Про це свідчать офіційні німецькі документи. Так, відділ тилу 454-ї охоронної дивізії, зона дії якої поширювалася на територію на захід від шосе Бердичів–Житомир–Коростень–Овруч, 3 жовтня 1941 р. повідомляв: «Збирання зернових закінчено. Зерно знаходиться у снопах. Гречку й просо не вдалося повністю зібрати внаслідок несприятливих погодних умов ... Зерно вдалося обмолотити поки що приблизно на 30%, ... вдалося вивезти на збірні пункти лише частину обмолоченого зерна, ... молотіння льону тільки розпочалося»⁴¹. У наказі Головного командування німецьких сухопутних сил від 20 листопада 1941 р. зазначалося: «У теперішній час урожай зернових майже повністю залишився необмолоченим у скиртах. Необхідно швидкими темпами провести молотіння й облік урожаю з тим, щоб не дати зерну зіпсуватися й попередити розкрадання з боку місцевого населення»⁴². Про зрив збирання урожаю свідчив і наказ начальника Кіровоградської земельної управи, опублікований у січні 1942 р. газетою «Українські вісті», у якому він визнавав: «Керівництво МТС не забезпечило збирання та скירתування хліба. Незадовільно здійснюється молотьба ...»⁴³.

В умовах осінньої негоди та ранніх морозів в усіх регіонах України не повністю був зібраний урожай цукрового буряку, соняшнику, кукурудзи, овочів, картоплі та інших сільськогосподарських культур. Не вдалося окупантам організувати й заготівлю необхідної кількості кормів для худоби.

Невдача зі збиранням урожаю восени 1941 р. призвела до зривів у забезпеченні зерном формувань Вермахту на німецько-радянському фронті. Як зазначалося у звіті відділу тилу командуючому військами оперативного тилового району групи армії «Південь», станом на 30 грудня 1941 р. з необхідних для забезпечення військ південної групи армій 600 тис. т зерна, поставки якого повинні були здійснюватися з районів на схід від Дніпра, було заготовлено лише 100 тис. т⁴⁴. Під загрозою зриву були і поставки 900 тис. т зерна до Німеччини, яке мали заготовити у районах на захід від Дніпра. Незадовільно здійснювалися також поставки для Вермахту овочів, картоплі та іншої рослинницької продукції⁴⁵.

Одночасно наприкінці 1941 р. в окупантів виникли великі проблеми з заготівлею тваринницької продукції. Керівництво Райху та окупаційна влада, розраховуючи на те,

що основна її частина буде вироблятися у великих господарствах, з початку окупації велику увагу приділяли відновленню роботи тваринницької галузі в колгоспах і радгоспах. У перші місяці окупації були вжиті суворі заходи щодо припинення масових несанкціонованих реквізицій та заготівель худоби військовими частинами та окремими військовослужбовцями. На колгоспні та радгоспні ферми поверталася худоба, яка залишилася після радянської евакуації, зокрема, та, що була перехоплена наступаючими частинами Вермахту та покинута під час перегону на Правобережній Україні, у тому числі біля дніпровських переправ, а також привласнена селянами. Вживалися протиепізоотичні заходи, залучені до роботи ветеринарні та зоотехнічні кадри, які залишилися на окупованій території. Однак всі ці заходи не принесли окупантам бажаних результатів. І хоча в селах функціонували тваринницькі ферми, однак поголів'я худоби на них було значно меншим, ніж у довоєнний період, що не дозволяло задовольнити принаймні нагальні поточні потреби Вермахту. Водночас в окупантів мали місце великі проблеми зі зберіганням та переробкою заготовленої сільськогосподарської продукції внаслідок браку складських приміщень, переробних підприємств, енергоносіїв.

Провал планів хлібозаготівель змушував окупантів вдаватися до силових заходів, здійснювати вилучення зерна за допомогою військ та поліції. Командувач військами оперативного тилового району групи армій «Південь» 28 листопада 1941 р. видав наказ про проведення операції реквізиції зерна, згідно з яким «у період з 15 грудня 1941 р. до 31 січня 1942 р. силами військ місцеве населення повинно бути примушене до повної здачі наявних запасів зерна за вказівками місцевих керівників сільського господарства»⁴⁶. Наказ про конфіскацію в колгоспах і радгоспах всього хліба, у т. ч. й того, що планувалося одержати від обмолоту пізніше, а також олійних, бобових та інших культур видав 13 лютого 1942 р. генеральний комісар округу «Миколаїв» Опперман⁴⁷. Однак подібні акції істотно покращити стан із хлібозаготівлею не могли, адже потрібної окупантам кількості хліба ні у великих господарствах, ні у сільського населення не було.

У ситуації, що склалася, окупаційна влада змушена була вирішувати проблему хлібозаготівель шляхом організації збирання та обмолоту зернових, що залишалися на полях господарств у скиртах та снопах. Але оскільки господарські структури були неспроможні власними силами провести молотьбу й організувати транспортування зерна, гітлерівці вдалися до екстрених заходів для організації цих робіт із залученням військових частин. Згідно з наказом головного командування німецьких сухопутних військ від 20 листопада 1941 р., військовослужбовці Вермахту та союзних військ зобов'язувалися в період з 15 грудня 1941 р. по 31 січня 1942 р. взяти участь у кампанії по збиранню та обмолоту врожаю. Відповідальність і керівництво цією кампанією на території України покладалися на командувача військами оперативного тилового району «Південь» генерала піхоти Фрідеріці, який у свою чергу 5 грудня 1941 р. спеціальним наказом за назвою «Збирання урожаю» зобов'язав командування 213-ї та 444-ї охоронних дивізій, підсилених запасною бригадою 202-го королівського румунського кавалерійського корпусу і королівською окупаційною групою (102-га, 105-та, 108-ма і 111-та бригади) забезпечити проведення заходів по збиранню та обмолоту врожаю в межах своїх зон дій. Передбачалося також залучення до цієї кампанії 62-ї піхотної дивізії після прибуття її в район Новомосковська. Завданнями військовиків було визначено: примусове залучення до збиральних робіт селян та військовополонених, нагляд за ходом робіт та працюючими, забезпечення цілості зібраного зерна.

Цим же наказом визначалися і завдання господарських управлінь щодо підготовки та проведення збиральної кампанії. Зокрема, вони зобов'язувалися надати

робочу силу для обмолоту і транспортування зерна, забезпечити розчищення доріг від снігових заметів, створити транспортні підрозділи з возів та саней для перевезення снопів на токи та зерна на заготівельні пункти, забезпечити їх тарою, надати технічні засоби для молотіння та необхідну кількість пального. У разі необхідності дозволялося використовувати запаси пального, призначені для весняних польових робіт⁴⁸.

Як додаток до цього наказу економічним штабом у зоні «Південь» була видана спеціальна «Інструкція щодо проведення кампанії з обмолоту й збирання зерна та посівів олійних культур», у якій конкретизувалися завдання військ, господарських органів та сільськогосподарських керівників щодо її організації, визначалися відповідальні за ту чи іншу ділянку роботи. Зокрема, інструкцією визначався наступний порядок організації робіт: «1) Сільськогосподарські керівники в залежності від місцевих умов визначають розташування токів у 10–15 колгоспах, які знаходяться в їхньому підпорядкуванні, обирають для цього місце, захищені від впливу погоди. 2) Зерно та олійні культури, які знаходяться більшою частиною в скиртах на полях, привозяться колонами, що складаються з саней або возів, на токи й обмолочуються там за допомогою місцевої робочої сили або за допомогою військовополонених. 3) Після молотіння зерно звозиться на заготівельний пункт, який знаходиться у спеціальному місці, що легко охороняється. 4) Наскільки дозволяють умови транспортування, зерно буде перевозитися із заготівельних пунктів у центральні склади ...»⁴⁹.

Отже, окупанти розраховували за допомогою військових частин за півтора місяці закінчити збирання зернових урожаю 1941 р. і реквізувати весь хліб для потреб Вермахту та Райху. Однак, незважаючи на такі широкомасштабні заходи, досягти бажаних результатів їм не вдалося. У червні 1942 р. на нараді в Е. Коха в Ровно представник головного відділу продовольства і сільського господарства райхскомісаріату вимушений був констатувати, «що в теперішній час на першому плані всіх сільськогосподарських робіт стоять все ще незакінчені роботи по обмолоту врожаю 1941 року», а «норма здачі зерна на Україні не виконана ще і на 40 відсотків»⁵⁰.

Що ж до загальних підсумків збирання багатого урожаю 1941 р., то він був зібраний всього на 60–70%, з якого для потреб німецької армії окупанти виділили 1 млн т⁵¹. Жорстокими насильницькими методами окупаційним властям вдалося впродовж першого року війни забезпечити, переважно за рахунок України, потреби Вермахту і Німеччини у хлібі на 80%, м'ясних продуктах – на 83%, жирах – на 74%⁵².

Незважаючи на всі зусилля окупаційної влади, восени 1941 р. фактично було провалено оранку та посівну кампанію. Осіння оранка на зяб становила лише 2% від загальної кількості орної землі, тоді як до окупації вона досягала 38–40%. Озиминою було засіяно лише 22 проценти площі від загальної кількості орної землі, тоді як традиційно озимі сіялися на 33% площі. До того ж, фахівці прогнозували, що внаслідок ранніх морозів, які настали вже у жовтні 1941 р., вимерзти могли понад 35% озимини⁵³. Такі результати були спричинені тим, що окупантам не вдалося належно організувати роботу у відновлених ними колгоспах та радгоспах, відсутністю достатньої кількості сільськогосподарської техніки та паливно-мастильних матеріалів, спеціалістів, живого тягла і робочої сили та посівного зерна. Не сприяли окупантам і погодні умови – часті дощі та ранні морози. Певною мірою вплинув на результати осінніх польових робіт і саботаж селян, хоча в цей період він ще не набув масового характеру.

Невдачі при проведенні осінніх польових робіт зумовили прийняття досить суворих заходів з боку окупаційної влади. Вже 7 грудня 1941 р. райхскомісаріат «Україна» розіслав відділам продовольства і сільського господарства генеральних комісаріатів та окружним сільськогосподарським керівникам директивні вказівки щодо підготовки до весняної сівби 1942 р. У них наголошувалося, що організованим проведенням весняної посівної кампанії при значному розширенні площ ярих культур

можна було б виправити стан, який склався після провальної посівної восени 1941 р. Для цього вимагалось вже взимку звільнити поля від бур'янів, відремонтувати весь сільськогосподарський інвентар, а для весняного обробітку полів широко використовувати людську робочу силу⁵⁴.

17 грудня 1941 р. головне управління продовольства і сільського господарства райхскомісаріату в своєму розпорядженні поставило перед відповідними структурами та їх керівниками на місцях завдання засіяти навесні 1942 р. максимальну кількість зернових і технічних культур, щоб досягти необхідного продовольчого балансу, розрахованого на постачання Вермахту і Райху. Цим розпорядженням були затверджені планові завдання сівби зернових для всіх областей. Усього передбачалося засіяти 1 345 000 га ярової пшениці, 1 326 000 га ячменю, 800 000 га проса, 192 000 га гречки⁵⁵.

18 лютого 1942 р. райхскомісар України Е. Кох надіслав усім відділам райхскомісаріату, генеральним окружним комісарам, їх головним відділам і установам, сільськогосподарським керівникам округів, районів, дільниць, іншим сільськогосподарським керівникам спеціальний циркуляр під назвою «Стосовно весняної посівної кампанії 1942 р.». У його першій частині в черговий раз роз'яснювалась важливість весняної посівної кампанії та наголошувалось, що їй «слід приділити увагу, як головному завданню і підтримати всіма засобами. Продовольче постачання військ і батьківщини вимагають прийняття надзвичайних заходів для того, щоб досягти максимальних результатів». У другій частині документа містилися детальні вказівки стосовно плану весняної посівної кампанії, структури та обсягів сівби окремих культур, термінів та технології проведення посівних робіт, використання техніки, тягла, робочої сили та ін.⁵⁶

Вимагалось головну увагу зосередити на сівбі у точно встановлені строки літніх зернових культур (пшениця, ячмінь, овес). Після завершення сівби літніх зернових зусилля потрібно спрямовувати на те, щоб якомога більші площі засіяти технічними культурами, а також просом, гречкою та кукурудзою. Оскільки насіння цих культур було обмаль, адже у зв'язку з великими морозами посівне зерно, що зберігалось у великих зерносховищах утратило здатність давати сходи, рекомендувалось сформувати їхній засівний фонд за рахунок насіння, одержаного від селян у обмін на хлібні злаки, льон та рослинну олію. При цьому дозволялось здійснювати обмін високоякісного насіння на хлібне зерно у співвідношенні 1:2, а також у рахунок майбутнього врожаю. Ставилось завдання збільшити площі, засаджені картоплею, але вирощування її мало здійснюватися у такому співвідношенні: 60 відсотків на городах селян і 40 відсотків на полях великих господарств. Збільшення посадок картоплі у господарствах селян планувалося досягти шляхом встановлення обов'язкової норми здачі картоплі по 3,5 ц з кожного сільського двору восени 1942 р.⁵⁷

У циркулярі містилася вимога за будь-яку ціну збільшити засівні площі під олійні культури. Зокрема, у південних регіонах мали бути збільшені площі для вирощування соняшнику та сої, насіння якої планували завезти з Болгарії, а у центральних та північних областях України – збільшені площі під літній рапс, гірчицю, мак, льон і коноплі на олію. Стосовно посіву цукрових буряків рекомендувалось розміщувати їх з урахуванням можливостей транспортування врожаю восени 1942 р., а також того, що нестача пального не дозволить запустити в роботу всі заводи по переробці цукрової сировини. Платанції цукрових буряків повинні розташовуватись на відстані не більше ніж 25 км у радіусі від переробних підприємств, а також навколо міст, щоб забезпечити харчуванням населення взимку 1942–1943 рр. Загалом, як зазначалося у документі, площа, відведена під цукровий буряк, мала бути значно меншою, ніж у 1941 р.⁵⁸

Автори директиви наголошували на необхідності значного розширення площ для вирощування овочів, зокрема, у великих господарствах. При цьому зверталась

увага на заготівлю у населення насіння овочевих культур та вирощування його на перспективу. Місцевим сільгоспкерівникам дозволялось виділяти в оренду промисловим підприємствам, які працювали на німців, землю під городи з розрахунку по 1 га на 50 працюючих. Як орендну плату за надану землю промислові підприємства зобов'язувались здавати на заготівельні пункти по 10 центнерів картоплі або овочів з 1 га. На таких же умовах мали орендувати землю для вирощування овочів та картоплі й стаціонарні військові установи Вермахту. У південних регіонах рекомендувалось збільшити засівні площі під гарбузи з метою використання їх для споживання населенням. На орендованих підприємствами площах для вирощування овочів та картоплі обробіток землі повинен здійснюватися власною робочою силою з використанням свого гужового транспорту, добрив і насіння, а зібраний урожай підлягав зарахуванню при виділенні робітникам належних продовольчих пайків⁵⁹.

Щодо вирощування таких культур як соняшник, гречка, кок-сагиз, бавовник, бобові, коноплі, льон, тютюн, лікарські рослини, прянощі вимогалось суворо дотримуватись спеціальних розпоряджень, які визначали порядок їх вирощування (малися на увазі спеціальні вказівки, що містили наступні інструкції: «Інструкція щодо розведення кок-сагизу», «Інструкція щодо сівби бобів» «Інструкція щодо сівби соняшнику», «Інструкція щодо сівби конопель», «Інструкція щодо сівби гречки»)⁶⁰. Одночасно рекомендувалось не збільшувати в 1942 р. посівних площ під кок-сагиз, а зосередити зусилля на догляді за наявними посадками, ні в якому разі не зменшувати посіви бавовнику, засіяти ним всі точно визначені площі, залучивши до цього відповідних спеціалістів. Ставилось завдання збільшити площі під тютюн вищої якості, не допустивши при цьому зменшення посівів тютюну інших сортів. Щодо обсягів сівби кормових культур, то у зв'язку зі зменшенням поголів'я худоби визнавалось недоцільним вирощувати їх у попередній кількості. Проте рекомендувалось не зменшувати площі, які відводились під кормові культури, а використати їх для вирощування трави на сіно та насіння⁶¹.

Значну увагу в циркулярі райхскомісаріату було приділено питанню підготовки до весняних польових робіт та використання під час них тягла. Попереджаючи про обмежені можливості використання механічних засобів та коней (кількість яких була невеликою, а ті, що залишились у великих господарствах, майже повністю були непридатні для роботи через нестачу кормів та надмірне виснаження), райхскомісаріат вимагав обмежити використання кінного тягла для нецільових перевезень та на інших роботах, у тому числі в селянських господарствах, підготувати до весняних польових робіт гужові засоби в містах, привчити до ходіння в упряжі корів та лошат. Дозволялося чисті поживні поля обробляти без оранки, сама ж оранка мала бути неглибокою. «Немає потреби, – зазначалось у циркулярі, – занадто ретельно обробляти та очищати поля, чорнозем своє візьме»⁶². Поля під соняшник та кукурудзу рекомендувалось обробляти вручну з використанням мотик та лопат. Сіяти дозволялося тільки вручну без використання сівалок⁶³. Згодом райхскомісаріат дав категоричні вказівки генералкомісаріатам та їхнім сільськогосподарським керівникам про використання на весняно-польових роботах корів в упряжі, у тому числі й тих, що належали селянам.

Рішучі заходи з підготовки до весняно-польових робіт вживались й військовим командуванням прифронтової зони. Так, наказом командувача охоронними військами оперативного тилу групи армій «Південь» від 31 березня 1942 р. «Про підготовку весняної сівби» командування 213-ї та 444-ї охоронних дивізій, а також 194-та та 197-ма польові комендатури зобов'язувались використати на весняно-польових роботах армійських коней, які знаходилися на підвідомчих їм територіях. А начальник поліції безпеки і СД оперативного тилового району цього ж угруповання зобов'язав свої служби

на місцях пильно стежити за тим, щоб до обслуговування сівалок залучалися абсолютно надійні селяни, оскільки саме тут «найлегше можна здійснити акт шкідництва»⁶⁴.

Нестачу техніки і тваринного тягла під час весняної посівної кампанії вищі німецькі посадовці розраховували компенсувати використанням примусової людської праці. Так, у названій вище директиві райхскомісаріату «Україна» від 7 грудня 1941 р. зазначалося: «Внаслідок того, що для необхідного весняного обробітку полів не вистачає тягової сили, необхідно застосовувати людську робочу силу... Весняно-польові роботи, які можна виконувати руками, слід виконати вручну»⁶⁵. При цьому нацисти планували залучити до весняних польових робіт із застосуванням ручної праці не лише все сільське населення, включаючи старих та підлітків, а й тисячі міських жителів. Про такі наміри свідчило, зокрема, розпорядження райхскомісара України від 22 січня 1942 р. генеральному комісару округу «Київ» щодо залучення населення до ручного копання полів для весняної сівби зернових поблизу Києва та інших міст, підпорядкованих генеральному комісаріату. Використання робочої сили Е. Кох вимагав організувати таким чином: «Виконавцем усіх заходів буде поліція. Її співробітники повинні негайно зробити підрахунок наявних придатних лопат. Мабуть, є можливість терміново переключити одну з місцевих фабрик на виробництво лопат. 50 тис. осіб якомога швидше необхідно сформувати в полки по 5 тис. осіб у кожному, ті, у свою чергу, слід поділити на роти чисельністю по 500 осіб, а роти – на групи по 50 осіб. Кожний командир групи при необхідності швидшого початку польових робіт з настанням весни знатиме, де він зі своїми людьми повинен приступати до роботи. Неприпустимо втрачати час на зайві пошуки місця роботи. Ця допомога з боку місцевого населення є у першу чергу почесним обов'язком і не підлягає оплаті, оскільки оплата такої праці виявилася б нерентабельною»⁶⁶.

По всій Україні передбачалось також створення перемішуваних робочих груп із числа міської молоді для використання на польових роботах, починаючи з весни й до пізньої осені.

Окупаційна влада не виключала можливість використати під час весняних польових робіт 1942 р. і частину військовополонених українців. 20 грудня 1941 р. командування тилових районів групи армій «Південь» повідомляло начальника тилу діючої армії верховного головнокомандування сухопутних військ: «Масова смертність страждаючих від недоїдання військовополонених привертає все більше увагу серед населення. Маса військовополонених внаслідок нестачі сил є непридатною до роботи. Лише швидке звільнення українців і вивезення ... до райхскомісаріату «Україна» дасть можливість зберегти на наступний рік принаймні бодай частину цієї робочої сили і змінити настрої серед українського населення»⁶⁷. У відповідь від верховного командування сухопутних військ начальнику тилового району групи армій «Південь» надійшов наказ від 25 грудня 1941 р. під назвою «Звільнення радянських військовополонених української національності», яким дозволявся відпуск додому для використання на сільськогосподарських роботах військовополонених української національності. Одночасно наказ містив ряд застережень, які відразу ж обмежували коло тих, хто міг потрапити під його дію. Так, відпускати дозволялося лише тих військовополонених, які перед війною працювали в сільському господарстві й проживали на території, що підпорядковувалась у даний період відомству начальника тилового району групи армій «Південь» і лише з трьох пересильних таборів військовополонених – 171-го, 182-го і 250-го. Із 346-го та 160-го таборів відпускати військовополонених заборонялось у зв'язку з випадками захворювань там на тиф. Відпущеними могли бути лише ті військовополонені, чиє місце проживання буде точно встановлено й здійснено перевірку за місцем проживання, та ще й після того, як вони зміцніють і зможуть самостійно здолати марш. У той же час дозволялося відразу

відпускати тих військовополонених, місце проживання яких знаходилося в радіусі 100 км від табору⁶⁸.

З весни 1942 р. цивільна окупаційна адміністрація за домовленістю з Вермахтом почала інтенсивно залучати до сільськогосподарських робіт сформовані в таборах військовополонених робочі команди. Вони направлялися в розпорядження сільськогосподарських керівників районів, а постійний контроль за їх використанням здійснювала адміністрація таборів. Масове залучення полонених на польові роботи дозволило окупантам задовольнити в окремих регіонах потребу в робочій силі на селі. Наприклад, у червні–липні 1942 р. у колишніх радгоспах Миколаївської області працювало близько 20 тис. військовополонених. У таборах також проводився відбір спеціалістів аграрних професій, яких направляли на роботу в громадські господарства. Проте така практика використання трудових ресурсів стримувалася відсутністю умов утримання та охорони в'язнів під час роботи в сільській місцевості⁶⁹.

Щоб вплинути на покращення ситуації з робочою силою в сільському господарстві, а водночас й знизити напругу в суспільстві, окупаційна адміністрація зазвичай не затримувала колишніх червоноармійців-українців, які не відступали з Червоною армією, а залишилися на окупованій території за різних обставин, й дозволяла їм повертатися у рідні місця (а то й приставати у «прийми» до самітніх жінок) з умовою працювати в «громадських господарствах» і «державних маєтках».

Починаючи з 1942 р., господарювання окупантів українському селі здійснювалося на засадах реформи, проведеної за сценарієм імперського Міністерства у справах східних окупованих територій. Початок їй поклав закон «Про новий аграрний лад» від 15 лютого 1942 р., згідно з яким передбачався «планомірний перехід від більшовицького колективного господарства до товарицьки зв'язаних або самостійних селянських господарств»⁷⁰.

Метою реформування аграрної сфери було прагнення окупантів створити прошарок населення, задоволеного аграрною політикою німців, яке б унаслідок цього підтримувало окупаційну адміністрацію і стало соціальною базою «нового ладу». Іншою причиною було те, що залишена німцями колгоспно-радгоспна система була «радянською» за своєю сутністю, й тривале її використання не могло бути прийнятним для них з політичної точки зору. Це могло скомпрометувати нову владу, яка проголосила себе борцем з усіма радянськими і більшовицькими «залишками». Ще одним чинником, який підштовхував керівництво Райху до проведення реформи, стало поширення невдоволення серед селян, які з приходом німців сподівалися на ліквідацію колгоспів і отримання землі.

Після опублікування закону 26 лютого 1942 р. окупанти за допомогою періодичної преси, виданих масовими тиражами відозв, листівок, плакатів розгорнули широку пропаганду його положень під гаслом «Кожному селянові своя земля!». Водночас селянам пояснювалося, що через об'єктивні причини, пов'язані з великими руйнуваннями в сільському господарстві в умовах війни, нестачею сільськогосподарської техніки й реманенту, тяглової худоби та ін., поділ землі може відбутися лише поетапно і тому впровадження індивідуального селянського господарювання здійснюватиметься через перехідні форми.

Перший етап реформи передбачав перетворення колгоспів у «громадські господарства». У доведеному на місця «Тимчасовому статуті роботи» містилися конкретні вказівки щодо організації та управління «громадськими господарствами». До їх складу входили колишні колгоспи в наявному на даний момент стані з їхнім земельним фондом, худобою та майном, на них переходили також всі їхні борги та претензії. Членами «громадського господарства» ставали колишні колгоспники та їхні діти, які досягли 16-ти річного віку. Допускалося й членство селян-одноосібників при їх бажанні та за умови сумлінної праці в господарстві. Членство у «громадському

господарстві» припинялося зі смертю. Але до членів господарства не приймалися особи через їхню негідну особисту та політичну поведінку.

Господарська діяльність у «громадських господарствах» мала відбуватися на основі директив Райху у відповідності з планами господарських органів цивільної чи військової адміністрації та під керівництвом і наглядом німецьких сільгоспкерівників. Керівники «громадських господарств» призначалися районним сільськогосподарським керівником, здебільшого з числа колишніх голів колгоспів та колгоспних спеціалістів, якщо вони визнавалися лояльними до окупаційної влади. Вони наділялися широкими повноваженнями в межах свого господарства: керували господарством та виробничим процесом у ньому, видавали накази, накладали стягнення, призначали керівників виробничих підрозділів у господарствах та визначали їхні обов'язки й права, контролювали облік та рахунки. Несучи повну відповідальність за роботу господарства їх керівники щомісяця звітували перед сільськогосподарськими інстанціями окупаційної влади про стан справ у господарствах.

Селяни, переведені в стан членів «громадських господарств», забов'язувалися, як і до цього в колгоспах, до колективної праці в господарствах. Встановлена норма трудоднів на рік: для чоловіків – 150, для жінок – 100, для осіб старше 60-ти років і підлітків – 30 трудоднів. Облік трудоднів здебільшого вівся не індивідуально, а для всієї родини.

Земля присадибної ділянки селян була оголошена приватною власністю і не підлягала оподаткуванню. У «Тимчасовому статуті роботи» також зазначалося, що ця земля могла бути збільшена до розмірів, які не перешкоджали б праці у «громадському господарстві».

Розподіл прибутків у «громадському господарстві» відрізнявся від подібного процесу в колгоспах. Після виконання обов'язкових державних поставок, засипки насінневого, фуражного, харчового для престарілих та інших фондів, відрахування податків, сплати грошима або натурою за послуги МТС тощо, здійснювався розподіл решти сукупної продукції між членами господарства, переважно в натуральній формі. Передбачалося за кожний трудодень видавати 500 г хлібного зерна. Дозволялася виплата на трудодні натуральних авансів (в основному зерном). Родини, які мали більше трьох непрацездатних, могли отримувати 750 г хлібного зерна на трудодень як аванс.

Частина натуральних прибутків членам господарства мала надходити від ділянок землі, яка після проведення посівної поділялася (у розмірі 12% від усієї орної землі в господарстві) на ділянки між окремими селянськими дворами за кількістю працівників у них. Селянська сім'я на цих ділянках повинна була доглядати посіви і збирати врожай, який був її власністю. Як правило, для індивідуального обробітку виділялися такі посівні площі, котрі потребували інтенсивного обробітку (картопля, цукровий буряк, соняшник, гарбузи, льон та ін.). Кожен двір також отримував 0,25 га сінокосу для заготівлі сіна або силосу. Однак не всі двори та сім'ї мали право на індивідуальне ведення господарства і збір урожаю. Це було можливе за умови сумлінної праці в громадському господарстві. У разі, якщо господар і працездатні члени його сім'ї не виробили визначеної норми трудоднів, то сім'я позбавлялася права на врожай з ділянки. У випадку, коли в «громадському господарстві» не вистачало врожаю для виконання обов'язкових поставок та для інших потреб, то керівник господарства мав право брати вирощену продукцію з селянських ділянок, погодивши це питання з ними й виплативши їм грошову компенсацію⁷¹.

На практиці «громадські господарства» були аналогами колгоспів. Майже нічого не змінилося в організації селянської праці, продовжували функціонувати бригади та ланки, розроблялися й доводилися до виконавців виробничі плани, облік і оплата праці здійснювалися за трудоднями. Новим було те, що замість радянських назв вони отримали номери. Хоча впродовж окупації у документах поряд з новою нумерацією вживалися й

попередні назви. Тож не випадково абсолютна більшість селян до створення «громадських господарств» віднеслася прохолодно, адже вони очікували значно більшого.

На наступному етапі «громадські господарства» планувалося перетворити у «хліборобські спілки» (сільськогосподарські кооперативи, товариства тощо). Проголошувалось, що в «громадських господарствах», де існуватимуть відповідні господарські та технічні умови, земля може бути передана селянам для індивідуального обробітку та користування. Такі перетворення могли здійснюватися лише з дозволу окупаційної влади, а він у свою чергу даватиметься лише тим «громадським господарствам», які виконали всі свої зобов'язання щодо окупаційної влади, зокрема норми по здачі сільськогосподарської продукції.

Конкретні роз'яснення з питань організації, функціонування та керівництва хліборобської спілки містилися в «Зразковому статуті хліборобської спілки». У ньому зазначалося, що хліборобська спілка створюється для селян, які мали земельний наділ для індивідуального користування і обробітку, включає все нерухоме і рухоме майно колишнього «громадського господарства» і перебирає на себе всі його права та обов'язки. Її членами з правом голосу вважалися тільки голови дворів, які відповідали за дії й вчинки всіх членів родини та двору. Членство в хліборобській спілці припинялося зі смертю, а також у випадку виключення та добровільного виходу за згодою повітового сільгоспуправителя. Виключення могло відбутися за неодноразове злісне порушення обов'язків по відношенню до спілки або нездатність до правильного ведення господарства за рішенням загальних зборів, за пропозицією керівника господарства або районного сільгоспкерівника при згоді повітового сільгоспкерівника. Членами спілки не могли бути юридичні, політично неблагонадійні, особисто непорядні та не проживаючі в даній сільській місцевості особи.

Керівництво спілки складалося з керівника, його заступника і трьох членів, які призначалися загальними зборами і затверджувалися повітовим сільгоспкерівником на термін три роки. Загальні збори мали скликатися один раз на рік, а також в особливих випадках, з обов'язковою присутністю сільгоспкерівника району та керівника опорного пункту. Спілка могла бути розпущена згідно з рішенням загальних зборів й лише з дозволу генералкомісара в областях з цивільним управлінням або групи сільського господарства господарського командування Вермахту в зоні військового управління.

Члени спілки підлягали об'єднанню в десятидвірки. Земля виділялася десятидвірці, а вже потім поділялася між окремими селянськими господарствами. Розміри земельних наділів у окремих регіонах могли бути різними. Так, наприклад, у Юзівській області на селянське господарство в середньому припадало по 4–7 га, у Сумській та Харківській – по 4 га. Формою користування землею визначалися смуги, які розташовувалися у різних місцях громадської землі. Така форма наділів дозволяла зберігати сівозміну і централізоване керівництво селянськими господарствами. План розподілу польових смуг та посівний план для десятидвірок визначала хліборобська спілка за вказівками німецьких властей. Частина землі виділялася в резерв. Луки, ліси, ставки та інші непридатні землі залишались у громадському користуванні з можливістю передачі їх (крім луків та лісів) в оренду окремим членам спілки. Робоча та продуктивна худоба й реманент розподілялися за господарською доцільністю між окремими селянськими господарствами – членами спілки або десятидвірками. У разі нестачі худоби (а такі непоодинокі випадки були) її ділили між десятидвірками. Складні сільськогосподарські машини та устаткування до них залишались у власності МТС або хліборобської спілки. Отримана селянами робоча худоба і реманент повинні були використовуватися для спільного обробітку землі, в іншому випадку їх відбирали. Зайняття тваринництвом у хліборобських спілках було справою кожного селянського господарства й не обмежувалося.

У залежності від наділеної для користування землі селянські господарства сплачували на користь Райху натуральний податок, але стягувався він в цілому з хліборобської спілки. Ті господарства, які не виконували податкових повинностей, втрачали свою землю на користь інших. Для покриття внутрішніх і зовнішніх видатків хліборобська спілка накладала на своїх членів натуральне та грошове обкладання, розмір якого залежав від розміру оброблюваної ними площі ріллі. Крім того, хліборобська спілка повинна була сплачувати натуральний податок у насінневий, фуражний, страховий, харчовий фонди, а також у фонд допомоги пристарілим та нужденним членам громади. І лише після виконання всіх поставок решта врожаю залишалася селянам.

Члени хліборобської спілки зобов'язувалися також брати участь у спільних роботах для загальних потреб, зокрема таких, як меліоративні, боротьба з шкідниками, підготовка посівного матеріалу та ін. Така робота обліковувалася в трудових й оплачувалася за розцінками, встановленими спілкою за рахунок внутрішнього оподаткування. Виконання всього комплексу робочих обов'язків щодо спілки вважалося обов'язковим і пріоритетним серед інших видів робіт, а відмова від них або неякісне їх виконання каралося виключенням із спілки⁷².

Таким чином, об'єднані в хліборобські спілки селяни зобов'язувалися обробляти виділені їм наділи і збирати врожай, більша частина якого підлягала обов'язковій здачі на користь Райху. У таємному німецькому документі під назвою «Пропагандистські тлумачення аграрного порядку» вказувалося, що за новим законом селянин може вільно проявляти свою особисту ініціативу, але користуватися прибутками від своєї землі буде лише після закінчення війни.

Третій, завершальний етап аграрних перетворень передбачав створення індивідуальних селянських господарств у формі «відрубів» і «хуторів» на переданих у користування, а не у приватну власність, громадських землях. Здійснення його відкладалось до повного завершення війни. Коли виникало питання, чому передача землі в приватну власність відкладається на невизначений термін, окупанти пояснювали це тим, що потрібно дочекатися «бійців з фронту, які в першу чергу мають право на наділення майновими об'єктами у східних областях, і без яких використання східного краю з новим прошарком підприємців із кращих, найбільш заслужених німецьких сил, не може бути здійсненим»⁷³. Але головне, зрозуміло, було не в цьому. Окупанти боялись, що, розпустивши великі господарства, вони не зможуть одержати необхідну кількість продовольства через низьку товарність дрібного селянського господарства і розорення сільськогосподарського виробництва в умовах війни. Тому в одній із директив Райху наголошувалось, що «наділення землею для особистого користування і тому подібні підготовчі заходи до майбутнього відновлення приватної власності повинні... здійснюватись з особливою обережністю, оскільки створення надлишків стане неможливим з самого початку»⁷⁴.

Обіцянками відновлення одноосібних господарств окупанти розраховували пробудити приватновласницькі інстинкти і досягти підтримки або нейтралітету якщо не всього селянства, то принаймні значної його частини. Але розрахунки гітлерівців зазнали краху. Незважаючи на величезні пропагандистські зусилля навколо «Закону про запровадження приватної власності на землю», практично для його реалізації не було вжито яких-небудь ефективних заходів. За даними окупантів, на 1 грудня 1942 р. у райхскомісаріаті «Україна» із 16 536 «громадських господарств» були перетворені в хліборобські спілки лише 10,4%⁷⁵, а до травня 1943 р. – 12,1%⁷⁶. Не кращим чином відбувався цей процес і в зоні військового управління, де на кінець 1942 р. хліборобських спілок було небагато: у Харківській області – 189 (із наявних 2023 «громадських господарств»), в Юзівській (до окупації – Сталінській. – *О. П.*) – 120 (із 1118 «громадських господарств»), у 14-ти районах Сумської області – 60 (із наявних

тільки у 9-ти з цих районів 463 «громадських господарств»). У Ворошиловградській області, де налічувалося 1072 «громадських господарств», створення хліборобських спілок розпочалося лише наприкінці вересня 1942 р. й також просувалося повільно⁷⁷. Загалом станом на травень 1943 р. на території зони військового управління було створено 969 хліборобських спілок, а в усіх окупованих регіонах України – 2700⁷⁸.

18 грудня 1942 р. у міністерстві східних окупованих територій під головуванням Розенберга й за участю представників Вермахту відбулася нарада, за наслідками якої було видано «Директиви» по здійсненню принципів аграрного порядку у 1943 р. на території райхскомісаріату «Україна», основні положення якої поширювалися й на зону військового управління. Будучи компромісною за своїм змістом, «Директива» враховувала побажання як цивільних, так і військово-господарських інстанцій. У ній містилися вказівки щодо подальшого збільшення присадибних ділянок селян та збільшення кількості сільськогосподарських кооперативів ще на 20%. При цьому зазначалося, що якщо у визначеній для реформування кількості «громадських господарств» не вдасться провести землевпорядні роботи, то дозволялося перетворення решти в кооперативи восени 1943 р. без них, тобто спрощеним методом. Передбачалося застосування до селян, котрі погано працюватимуть у полі й основну увагу приділятимуть власній присадибній ділянці, поширення натурального продовольчого податку й на присадибні ділянки.

У «Директиві» містилися рекомендації щодо здійснення ряду заходів у рамках наступного етапу реформи – створення окремих індивідуальних селянських господарств. Зокрема, рекомендувалося «хутори» створювати з урахуванням відповідних виробничо-господарських та природних умов, виділяти для них землі, де важко створювати розташовані поряд оброблювані смуги землі хліборобських спілок, наприклад, біля лісу чи болота, на дуже пересіченій місцевості. Допускалося виділення окремих селянських господарств з поля «громадського господарства» або хліборобської спілки і створення в цьому випадку окремого господарства типу хутора (т. зв. «відруб»). Розміри земельних наділів у хуторів та відрубів повинні бути на рівні, який мали господарства у хліборобській спілці в певній місцевості. Щодо забезпечення таких господарств реманентом, то він їм повинен виділятися за рахунок громадських господарств чи спілок, з яких вони виходили. Допускалася можливість спільного володіння реманентом кількома індивідуальними селянськими господарствами, але працювати вони повинні не спільно, а індивідуально⁷⁹.

В окупованих регіонах положення «Директиви» уточнювалися й доповнювалися з урахуванням місцевої специфіки. Наприклад, у Донбасі до перетворення у хліборобські спілки призначалися тільки такі «громадські господарства», де на селянський двір припадало не менше 4 га орної землі, а в південній зоні, від лінії Первомайськ – Кіровоград – Кременчук – Кобеляки, допускалося перетворення тих «громадських господарств», де на двір припадало 8 га. У Чернігівській області райземуправи одержали роз'яснення, згідно з якими належало, з огляду того, що в 1942 р. у хліборобські спілки було перетворено всього 5% «громадських господарств», довести за 1943 р. цей показник до 25%. Також у кожному районі дозволялося створення 5–10 господарств у формі хуторів та відрубів⁸⁰.

Проблема приватного землеволодіння була надзвичайно актуальною й для селян дистрикту «Галичина», особливо для тих, які його втратили під час розпочатої в Західній Україні перед війною колективізації, й сподівалися, що з приходом німців воно буде відновлене. Це було однією з головних причин того, що значна частина галицьких селян позитивно сприйняла німецьких окупантів. Водночас більшість західноукраїнських селян перебувала в стані тривожного очікування щодо рішень німців у земельному питанні. Враховуючи це, губернатор дистрикту О. Вехтер з метою стимулювання селян до

підтримки німецької влади та збільшення виробництва ними сільськогосподарської продукції особисто розробив план надання в Галичині землі в приватну власність усім, хто її обробляв. У керівництві Генерал-губернаторства і дистрикту «Галичина» цей проект був сприйнятий неоднозначно. Його підтримали найближчі співробітники О. Вехтера і, зокрема, шеф правління дистрикту Л. Льозакер. Водночас проти реприватизації землі вже під час першого представлення проекту 17-го лютого 1942 р. на засіданні уряду Генерал-губернаторства рішуче виступив вищий керівник СС і поліції Сходу в Генерал-губернаторстві Ф.-В. Крюгер, який був одним із представників тих сил у керівних структурах Райху, котрі заперечували доцільність запровадження на окупованих східних територіях приватної власності на землю.

Та все ж у той час вирішальною для питання реприватизації землі в Галичині стала позиція А. Гітлера і Г. Гімmlера, які негативно поставилися до плану О. Вехтера, оскільки розглядали східні території як «життєвий простір» для німецьких поселенців. З цієї причини центральні урядові інстанції Райху не поспішали давати дозвіл на його реалізацію. Тому не випадково навесні 1942 р., у момент загострення протиріч між О. Вехтером і Ф.-В. Крюгером, сам Г. Гімmlер, не зумівши примирити супротивників, запропонував О. Вехтеру залишити посаду губернатора дистрикту й продовжити службу у Відні. Однак той відмовився.

Протистояння щодо питання реприватизації землі в Галичині між сторонами ще більше загострилися під час повторного розгляду проекту на засіданні уряду Генерал-губернаторства 18 червня 1942 р. На пропозицію О. Вехтера про необхідність повернути українцям землю у власність, унаслідок чого вони працюватимуть продуктивніше і зростуть поставки сільськогосподарської продукції, Ф.-В. Крюгер, посилаючись на позицію Г. Гімmlера, заявив, що цілком достатньо є вже те, що селянам Галичини дозволено користуватися землею, і що надання землі українцям вже тепер було б передчасним кроком⁸¹.

Незважаючи на опір Ф.-В. Крюгера, О. Вехтерові вдалося переконати в необхідності реприватизації землі генерал-губернатора Г. Франка, який погодився проголосити з цього приводу спеціальний маніфест. Такий перебіг справ викликав серйозне занепокоєння в керівних інстанціях СС у Берліні. Особисте втручання Г. Гімmlера призвело до того, що у другій половині 1942 р. Ф.-В.Крюгер фактично вийшов переможцем у конфлікті з губернатором дистрикту «Галичина» стосовно проектів реприватизації землі в Галичині⁸².

Усі колишні радгоспи, згідно з «земельним законом», залишалися у державній власності й перейменовувались у «державні маєтки» та підпорядковувались створеному в Києві «Головному управлінню державних маєтків». У ньому було декілька відділів – агрономії, механізації, тваринництва та ін. В округах державними маєтками керували окружні управління і, крім того, на кілька маєтків призначався німецький управитель – оберлейтер, який розпоряджався ними на свій власний розсуд. Усі маєтки мали комендантів, що підпорядковувались окружному сільгоспоменданту по радгоспах. У кожному «державному маєтку» був ще управитель з місцевого населення. Управителями керував окружний агроном, а окружні агрономи підпорядковувались «управлінню держмаєтками». Поряд з останнім існувало ще так зване «Українське бюро держмаєтків», функції якого зводилися до надання допомоги «держмаєткам» у питаннях агротехніки, організації праці тощо.

Точні дані про кількість «державних маєтків», створених окупантами на Україні, відсутні. За повідомленнями німецької та окупаційної преси (1942–1943 рр.), їх налічувалося від 2515 до 3215, земельна площа кожного господарства становила понад 6000 га⁸³. Переважну більшість серед держмаєтків становили колишні радгоспи. Інші були створені на базі ліквідованих у покарання за невиконання поставок

сільгосппродукції колгоспів та громадських господарств, а також за рахунок кращих земельних угідь, майна, техніки, худоби, відібраних у радгоспів та колгоспів, та землі, яка була в особистому користуванні селян.

У малоефективні підприємства з економічної точки зору, порівняно з довоєнним періодом, перетворилися МТС. Намагаючись використати техніку, яка залишилася на захопленій території, окупаційна влада зберегла їх і навіть виділила в окреме відомство. У райхскомісаріаті «Україна» загальне керівництво ними здійснювалося через «Головне управління МТС», яке перебувало в Києві, а у західних областях МТС підпорядковувалися Центральному державному управлінню МТС в дистрикті «Галичина». В округах були створені обласні бюро МТС. У зоні військового управління МТС підпорядковувалися безпосередньо військовому командуванню. Комендантами МТС призначалися, в основному, німецькі офіцери інтендантської служби⁸⁴. На середину літа 1943 р. налічувалося 900 МТС з 49,6 тис. тракторів⁸⁵.

За МТС залишалася функція прокату сільськогосподарської техніки, використання якої дозволялося, насамперед, у збережених окупантами колгоспах та радгоспах, а пізніше у створених замість них «громадських господарствах» та «державних маєтках» і лише в другу чергу – у «хліборобських спілках» за договором. Роботи, виконувані МТС, названі господарства оплачували за розцінками, що їх встановлювало Головне управління МТС. Спочатку була встановлена плата за всі види робіт у розмірі 28 крб. за 1 га умовної оранки плюс 20% націнки. Згодом Головне управління МТС запропонувало зробити перерахунок і стягувати з господарств гроші за такими погектарними розцінками: оранка глибока – 36 крб., оранка звичайна – 34 крб., культивування – 8 крб., сівба – 7 крб. 30 коп., боронування – 2 крб. 30 коп., лущення стерні – 7 крб. Різницю між плановою собівартістю і грошовою розцінкою МТС повинні були вносити в Головне управління МТС. За молотьбу комбайном (4 га) стягувалось 112 крб., за користування іншими типами молотильних машин – 6% намолоченого зерна. Прокат молотарки з машиністом за десять годин роботи коштував: молотарки МК-1100 – 112 крб., молотарки МО-1000 – 90 крб. Весь зароблений МТС хліб підлягав здачі в обов'язковому порядку. Пальне для виконання робіт повинні були постачати за свій рахунок господарства, вартість його в оплату робіт не включалася. Ціни на пальне порівняно з радянськими були вищі: тонна бензину коштувала 4000 крб., нігролу – 9800 крб., мазуту – 4800 крб.

Штат МТС комплектувався трактористами і комбайнерами, які не встигли евакуюватися й проживали у районі діяльності станції. Заробітна плата працівникам МТС встановлювалася Головним управлінням МТС. За кожен відпрацьований день вони одержували від МТС плату з розрахунку 350 крб. на місяць, а 300 г хліба на день одержували від господарств за готівку.

Ремонт техніки здійснювався в майстернях самих МТС та на 28 підприємствах по ремонту і виробництву сільськогосподарських машин та інвентарю, які об'єднувало «Українське товариство сільськогосподарського машинобудування». Ціни на запасні частини були в 4 рази вищі порівняно з довоєнними. Лімітна вартість капітального ремонту була встановлена у наведених нижче розмірах. Трактори: ХТЗ – 4830 крб., у т. ч. вартість запчастин – 3580 крб.; У-2 – відповідно 3175 крб. і 2500 крб., НАТІ – відповідно 8640 крб. і 6000 крб.; ЧТЗ-60 – відповідно 14 600 крб. і 11 000 крб.; ЧТЗ-65 – відповідно 17 000 крб. і 12 500 крб.; комбайн – відповідно 5800 – 6700 крб. і 4500 – 5200 крб.; молотарка МК-1100 – відповідно 3550 крб. і 3500 крб. Вартість поточного ремонту визначалась у розмірі 60% від капітального⁸⁶.

Значну частину запланованих заходів по підготовці та проведенню весняно-польових робіт у 1942 р., зокрема, тих, що потребували безцеремонного використання

людської робочої сили, окупантам вдалося реалізувати. Лише в райхскомісаріаті «Україна» у результаті вжитих за вказівками Е. Коха примусових заходів було мобілізовано для сівби 407 тис. сільськогосподарських робітників з-поміж місцевого населення та використано 100 тис. т зерна посівного фонду⁸⁷. У багатьох селах гітлерівці примусили селян впрягатися в плуги та борони, перекопувати польову землю лопатами, боронувати ґрунт під посів ручними граблями, висівати зерно вручну. А таких випадків, як у селі Задонецькому Зміївського району на Харківщині, де під час посівної землю орали запряжені окупантами у плуг по 10–12 селян⁸⁸, в Україні були тисячі. Про таку практику використання селянської праці відверто говорили й писали самі гітлерівці. Так, у газеті, котра видавалася окупаційною адміністрацією в Києві, 15 червня 1942 р. була опублікована стаття, присвячена підсумкам весняної посівної кампанії в Україні, в якій повідомлялося, що «... посівна площа України дорівнює посівній площі Німеччини 1938 року ... Де не вистачало тягла й упряжі, там працювали вручну, і немало землі було оброблено лопатами»⁸⁹.

Однак досягти запланованого результату вдалося не скрізь. Так, якщо у Вінницькій області за допомогою насильницьких заходів окупантам вдалося добитись того, що навесні 1942 р. всі вільні площі й навіть землі, відведені під пар, були розорані та засіяні⁹⁰, то в Дніпропетровській області не було засіяно й 50% посівної площі⁹¹, у Житомирській та Миколаївській областях посівна площа становила від 40 до 60% довосної. У Київському генеральному комісаріаті план сівби ярових було виконано на 76%⁹². Дуже погано було проведено весняну сівбу й у Харківській області. Наприклад, у с. Бабан цієї області засіяли 10% посівної площі попереднього року⁹³. Підсумовуючи результати весняної сівби, німецьке інформаційне бюро 2 серпня 1942 р. констатувало, що в Україні було засіяно лише 65% посівної площі⁹⁴. При цьому поширеним явищем була надзвичайно низька якість сівби. Фахівці сільського господарства відділу тилу групи армій «Південь» повідомляли, що ярові посіви не дали у багатьох випадках сходів⁹⁵. На загальноукраїнському фоні дещо кращою були результати посівної кампанії в дистрикті «Галичина», де внаслідок гнучкішої щодо селян аграрної політики було засіяно 90% усіх посівних площ Галичини⁹⁶.

З великою ретельністю готувались окупанти й до збирання врожаю 1942 р. Були розроблені детальні інструкції, які регламентували проведення збиральних робіт і обмолоту зернових, встановлювали черговість молотіння тих чи інших культур, виділення пального, порядок використання робочої сили, у тому числі залученої з міст, зберігання хліба на складах, залучення до цієї кампанії військ, використання підрозділів Вермахту та поліції для охорони врожаю. У детальних роз'ясненнях начальника головного відділу продовольства та сільського господарства райхскомісаріату «Україна» Кернера щодо порядку організації збирання, обмолоту й завезення на склади зерна, розісланих усім відділам продовольства і сільського господарства генеральних комісаріатів, окружним і районним сільськогосподарським керівникам, ставилося завдання завершити збирання та забезпечити поставки хліба на заготівельні пункти до кінця жовтня 1942 р. Застерігаючи від повторення минулорічних прорахунків з обмолотом і заготівлею хліба, Кернер вимагав зосередити всі наявні сили на обмолоті й транспортуванні зерна. «Лише після того, як зерно буде знаходитися на заготівельних пунктах, – наголошувалося у роз'ясненнях, – можна буде гарантувати постачання Вермахту та Райху»⁹⁷. Райхскомісар України Е. Кох 30 липня 1942 р. видав спеціальне розпорядження «Про охорону сільськогосподарської продукції», в якому вимагав від усіх каральних та поліцейських служб жорстоких покарань за найменші провини, пов'язані з затримкою збирання врожаю⁹⁸.

У спішному порядку під жорстким контролем окупаційному режиму ціною великих зусиль вдалося зібрати, відремонтувати та запустити в роботу чималу кількість

тракторів, комбайнів та іншої сільськогосподарської техніки, що залишилася з радянських часів. Та оскільки сільськогосподарської техніки та інвентарю не вистачало окупанти вимушені були завозити їх з Німеччини. За період від квітня до вересня 1942 р. Центральним торговим товариством «Ост» було завезено 8850 жаток, 208 снопов'язалок, 1990 молотарок, 126 віялок, 735 568 кіс, 767 577 держаків для кіс. А до кінця 1942 р. із Райху в Україну було завезено 2901 трактор, 1 млн кіс та 116 тис. серпів⁹⁹, а також 100 тис. плугів та культиваторів, тисячі сівалок¹⁰⁰. Для обмолоту та вивезення хліба Верховне командування збройними силами Німеччини виділило: пального для тракторів – 35 483 т; бензину для автомашин – 17 063 т; дизельного палива – 3962 т і мастила – 3600 т¹⁰¹.

Та, незважаючи на вжиті окупантами заходи, із застосуванням техніки та механізмів було зібрано та обмолочено лише незначну частину врожаю. Переважно повсюди збиральні роботи проводилися вручну. Хліб косили косами, жали серпами, молотили ціпами та ланцюгами, вручну виконувалися й інші роботи в полі та на токах. До збиральних робіт в обов'язковому порядку залучалося все працездатне сільське населення. Під час жнив гітлерівці примушували селян працювати по 16–18 годин на добу: з 5–6 годин ранку і до заходу сонця, а також в усі святкові й недільні дні. Часто скиртування та обмолот хліба проводили й уночі. Для роботи на присадибних ділянках можна було використовувати лише 2 дні на тиждень, а решту часу кожний селянин повинен був працювати на землі «громадського господарства» чи «держмастку». За невихід на роботу без поважних причин, погане ставлення до роботи селян жорстоко карали: шмагали батогами, різками й кийками, штрафували, непоодинокі були випадки коли спалювали хати, заточували до в'язниць або відправляли на примусові роботи до таборів або навіть розстрілювали. Широко практикувалося використання на сільськогосподарських роботах мобілізованих та міських жителів. Останніх до літа 1942 р. в усіх окупованих областях налічувалося 13–16 млн осіб¹⁰². Згідно з розпорядженнями гебітскомісарів, до збиральних робіт залучалися й майже всі сільські діти віком від 10 років, а в багатьох регіонах і значна кількість міських дітей та підлітків. І хоча за цими документами робочий день дітей обмежувався 4–6 годинами, насправді ж їх примушували працювати по 8–12, а то й по 14 годин¹⁰³.

Враховуючи негативні наслідки збиральної кампанії 1941 р., окупанти вживали рішучі заходи щодо якнайшвидшого обмолоту та вивезення зерна на заготівельні пункти та склади. У листі від 25 січня 1942 р. генеральним та обласним комісарам, а також обласним та окружним сільськогосподарським керівникам, Е. Кох наголошував: «Успішне збирання врожаю матиме лише тоді свій сенс, коли маса продовольства необхідного військам і Німеччині, буде дійсно зібрана й відправлена. При здійсненні заходів, які слугують заготівлям сільськогосподарської продукції, не повинна мати місце помилкова сентиментальність стосовно місцевого населення. Потрібно також рахуватися з необхідністю застосування жорстких заходів ... Німеччина повинна мати все, що необхідно для перемоги... Тому я вимагаю від підпорядкованих мені установ, щоб вони всі заходи спрямували на якнайшвидше форсування поставок, особливо зерна»¹⁰⁴. Численними наказами та розпорядженнями керівники господарств зобов'язувалися все намолочене зерно щоденно, включаючи недільні та святкові дні, вивозити на заготівельні пункти та склади. Щотижня господарства подавали районному сільськогосподарському керівнику детальні звіти про стан косовиці, обмолоту та поставку зерна, кількість задіяних для його перевезення транспортних засобів¹⁰⁵. За невиконання планів здачі зерна до керівників господарств і старост сільських управ незрідка застосовувалися суворі покарання.

Однак, незважаючи на такі широкомасштабні організаційні та силові заходи, нацисти й у 1942 р. не досягли бажаних результатів у виробництві та заготівлі

рослинницької продукції. Урожайність зернових та інших сільськогосподарських культур, як правило, була низькою навіть порівняно з 1941 р., коли на території республіки йшли бої й багато хліба загинуло. Так, у Вінницькій області середня врожайність пшениці в 1941 р. становила 11,2 ц з га, а в 1942 р. – 6,3 ц з га, жита – відповідно 8,8 ц і 5,6 ц, гороху – 9,7 ц і 5,8 ц, гречки – 4,1 ц і 2,6 ц, проса – 12,5 ц і 3,8 ц, кукурудзи – 15,5 ц і 6,3 ц, соняшника – 9,7 ц і 5,0 ц, цукрового буряка – 120,0 ц і 58,8 ц¹⁰⁶. В Юзівській області (до війни – Сталінській) за підсумком 1942 р. середня врожайність озимої пшениці становила 7,87 ц з га, озимого жита – 6,62 ц, ярої пшениці – 6,23 ц, ячменю – 7,81 ц, вівса – 9,14 ц. Враховуючи те, що в 1940 р. в області з гектара пересічно збирали 13 ц зернових, можна констатувати різке падіння врожайності¹⁰⁷. У Валківському районі Харківської області середня врожайність становила: пшениці – 6 ц, ячменю – 8,9 ц, вівса – 8 ц, проса – 7 ц, гречки – 6,2 ц, соняшника – 8 ц¹⁰⁸. Загалом у 1942 р. середній урожай зернових в Україні становив лише 6,8 ц з га¹⁰⁹.

Збирання врожаю 1942 р. відбувалося у складних для окупантів умовах. Повсюди селяни масово не виходили на збиральні роботи. Так, у розпалі збирання врожаю Ново-Миколаївська сільська управа Дніпропетровської області 27 липня 1942 р. повідомляла старшому районному поліцейському: «Просимо надіслати в громадське господарство № 43/15 поліцаїв: в даний час вихід на роботу впав більше, ніж на 50 процентів. Самі ми вже не маємо сил що-небудь зробити, а зрушення можна зробити тільки через поліцію»¹¹⁰. Активізували диверсійну діяльність по виведенню із ладу збиральної техніки, молотарок та інших машин і реманенту партизани та підпільники. Надзвичайно великих розмірів набуло псування та приховування зерна. У зв'язку з цим гітлерівський уряд 11 липня 1942 р. оголосив від 1 серпня по 30 листопада 1942 р. воєнний стан для охорони врожаю. Поряд з цим, у серпні 1942 р. окупанти випустили звернення до населення, в якому оголошувалося, що той, хто ховає хліб – ворог німецької держави. «Хто викаже про захований хліб, – говорилося у зверненні, – той матиме нагороду 10 000 крб. або продуктів на цю суму, або 1 га присадибної землі»¹¹¹. Однак, селяни всюди продовжували ховати хліб, показуючи у звітах у 3–4 рази менше, ніж було фактично намолочено. Наприклад, за неповними даними, у 17 районах Полтавської області в 1942 р. було заховано і привласнено селянами 425 тис. ц зерна¹¹².

Розрахунки окупантів на завершення збирання врожаю зернових і поставку їх на заготівельні пункти до кінця жовтня 1942 р. не виправдалися, обмолот врожаю 1942 р. затримався аж до весни 1943 р. У результаті в 1942 р. окупантам вдалося вивезти з України лише 1 млн т зерна. Того ж року в Україні не була вирощена та заготовлена запланована кількість й інших сільськогосподарських культур та тваринницької продукції. Окупанти впродовж 1942 р. змогли взяти 28% зерна, 53% цукру, 18% олії від передбачених ними обсягів¹¹³. Це негативно позначилося на подальших воєнних планах Німеччини.

Влітку і восени 1942 р. нацистські газети скаржилися, що «українське селянське господарство не може виділити тепер лишків продовольства» і що «надії на Україну не справдилися»¹¹⁴. Самому райхсляйтеру Розенбергу довелося визнати гірку правду. 27 липня 1942 р. він заявив: «Німецькій владі не вдалось налагодити співробітництво з місцевим населенням»¹¹⁵.

Такі результати господарювання в 1942 р. були спричинені слабкістю матеріально-технічної бази «громадських господарств» та «державних маєтків», відсутністю достатньої кількості спеціалістів, техніки й тваринного тягла, сільськогосподарських знарядь і реманенту, якісного посівного зерна, добрив та робочої сили, низькою культурою землеробства, незадовільними результатами комплексу осінніх польових робіт у 1941 р., неповним виконанням обсягів польових робіт та прорахунками під час весняної посівної кампанії. До значних втрат призвів також

саботаж селян, який на цей час вже набув широкого розмаху у відповідь на грабіжницьку аграрну політику окупантів та їхнє жорстоке ставлення. Багато селян не тільки під будь-яким приводом ухилялися від сільськогосподарських робіт, а й свідомо неякісно виконували польові роботи, виводили з ладу трактори, молотарки і комбайни, псували, розкрадали вже вирощене та зібране зерно та іншу сільськогосподарську продукцію. Значний вклад у зрив господарських планів окупантів внесли бойові та диверсійні дії партизанів та підпільників.

Не спромоглися окупанти провести восени 1942 р. у запланованих обсягах і посівну озимих та підняття зябу. Посіви озимих значно скоротилися навіть порівняно з 1941 р. Наприклад, у 12 основних сільськогосподарських районах Ворошиловградської області площа під озимими посівами зменшилася на 43%, а в 5 районах Харківської області – на 52%¹¹⁶. Повсюди не вистачало посівного насіння. З урожаю 1942 р. дозволялося залишати в господарствах лише насінневий фонд, але розміри його не забезпечували фактичної потреби. В результаті такої політики в багатьох господарствах залишилося тільки 40–50% тієї кількості насіння, що була необхідна для осінньої сівби в 1942 р. А про потреби населення не могло бути й мови. Навпаки, окупанти, як це було і весною 1942 р., вдавалися до примусового вилучення зерна для посіву із особистих запасів селян.

Ще більш провальними виявилися результати німецького господарювання в 1943 р. Відсутність необхідної кількості техніки та реманенту, тягла, вилучення з сіл в результаті депортації до Німеччини величезної кількості працездатного населення, зростаючий саботаж селян та дії партизанів та підпільників призводили до того, що в багатьох місцях весняні польові роботи затягувалися, проводилися з грубими порушеннями агротехніки, не в повному обсязі, а то й зовсім зривалися. Це негативно позначалося на майбутньому врожаї. Наведемо характерний приклад. Восени 1942 р. у Михалпільському, Вінковецькому, Новоушицькому, Барському районах Кам'янець-Подільської області роботи по підняттю зябу були виконані на 30%. У результаті 70–75% площ довелося засіювати по весняній оранці, терміни якої також затягувалися. Сівба проводилася з порушенням агротехніки, що призвело до зменшення урожаю 1943 р. порівняно з 1941 р. на 70–80%¹¹⁷.

У період весняної сівби 1943 р. окупанти, як і в 1942 р., вдалися до найжорстокіших заходів, щоб максимально залучити до її проведення сільське населення всіх вікових категорій. За ухилення від участі в польових роботах та неякісне їх виконання селян жорстоко карали. На Полтавщині, наприклад, у селах визначалися заручники, які підлягали арешту, якщо робота не виконувалася у визначені терміни¹¹⁸. У Кам'янець-Подільській області на початку березня 1943 р. окупаційна влада розпорядилася запровадити примусову працю під час весняних польових робіт. У кожному «громадському господарстві» всіх працездатних записували в сотні. Планувалося, що кожному трудову сотню очолюватиме поліцейський або довірена особа. Було наказано негайно скласти списки і передати їх до райуправ. На полі селяни мали працювати від сходу до заходу сонця. За невиконання встановлених норм впроваджувалися фізичні розправи¹¹⁹.

Поразка під Сталінградом й загроза втрати загарбаних територій унаслідок наступу Червоної армії спонукала керівництво Райху вживати заходи щодо здобуття підтримки з боку українського селянства. З цією метою німці вимушені були поставити вирішення питання приватної власності на землю в практичну площину. На початку березня 1943 р. губернатор дистрикту «Галичина» О. Вехтер звернувся до Г. Гімлера з проханням прискорити вирішення цього питання. Після тривалих вагань Г. Гімлера врешті-решт дав принципову згоду на реприватизацію земель у дистрикті «Галичина», зробивши при цьому застереження, що вона повинна бути дозволена лише для тих

селян, які своєчасно виконали норми поставок сільськогосподарської продукції за 1941–1942 роки й повністю засіяли свої поля навесні 1942 і 1943 років. Розпорядженням генерал-губернатора Генерал-губернаторства Г. Франка від 24 квітня 1943 р. у дистрикті «Галичина» було відновлено приватну власність на землю, націоналізовану в передвоєнний період радянською владою. Проте це розпорядження, широко розрекламоване нацистською пропагандою, на практиці не було виконане й до кінця окупації сільське господарство Галичини функціонувало на засадах, запроваджених німцями ще на початку війни.

А влітку 1943 р. нацисти вдалися до чергової й однієї з останніх спроб покращити стан справ у сільському господарстві та повернути селянство на свій бік. 3-го червня Міністерство Розенберга оприлюднило «Декларацію про власність», в якій проголошувалося, що уряд Німеччини, продовжуючи реалізацію курсу на створення «нового земельного ладу» та визнаючи й захищаючи селянську земельну власність, на всіх підлеглих Райху територіях запроваджує приватну власність на землю для всього селянства. Таким чином, якщо в попередній період окупанти декларували надання землі тільки тій частині селянства, яка з ними співпрацюватиме, то відтепер право на її одержання обіцялося й решті селян, які проживають на окупованій території, а також тим, котрі працюють у Німеччині, перебувають у полоні, в армії, в евакуації чи на засланні.

Однак реалізувати свої наміри на території України окупантам так і не вдалося. По-перше, на цей час абсолютна більшість українських селян уже зневірилася в спроможності гітлерівців запровадити «новий аграрний лад» й ненавиділа їх. А, по-друге, в умовах розпочатого наступу Червоної армії й поступовою втратою загарбаних регіонів їм уже було не до реформувань в аграрному секторі.

Невдалою для окупантів була збиральна кампанія 1943 р. Вирішальним чинником, який призвів до її зриву на території Лівобережної України та частини областей Правобережжя, був наступ Червоної армії та звільнення цієї частини республіки від загарбників. Через це окупантам не вдалося зібрати урожай на великих площах. Так, у Дніпропетровській області врожай не було зібрано на 687 250 га (546 500 га зернових, 36 842 га кукурудзи і 103 908 га соняшника), у Полтавській – на 310 707 га. Лише у двох районах Ворошиловградської області – Сватівському і Біловодському – незібраними залишилися 9000 га зернових¹²⁰. Після визволення від окупантів цей урожай був зібраний, що надало можливість засипати насінневі фонди та здати державі 1 млн 308 тис. т зерна, у т. ч. у Полтавській області – 169,9 тис. т, Дніпропетровській – 137,7 тис. т, Запорізькій – 128,7 тис. т, Київській – 112,8 тис. т, Кіровоградській – 77,4 тис. т, Сумській – 75,2 тис. т¹²¹.

У зв'язку із втратою Лівобережжя окупанти в 1943 р. окупанти поклали головні надії на одержання хліба з Правобережної України. До збирання врожаю й охорони намолоченого хліба масово залучалися військові підрозділи та поліція. Тільки в генерал-комісаріаті «Волинь-Поділля» із цією метою було задіяно 15 тис. солдат Вермахту та поліцаїв. Але зусилля виявилися марними. У доповіді керівництву Райху 13 листопада 1943 р. райхскомісар Кох писав, що незважаючи на залучення солдат Вермахту для охорони урожаю і захисту заготівельної адміністрації, «збирання зерна виконується у розмірі: Волинь – близько 11 процентів, Північне Поділля – 21,7, Житомир – 35,4, Південне Поділля – 43,6, Вінниця – 53,3 процента. Такий стан збирання зерна відображає картину зростання банд (так окупанти називали партизанів. – *О. П.*), що діють у цих областях. У той час як акції саботажу спрямовані проти обмолоту, вони ще й перешкоджають вивезенню зерна за допомогою висаджування у повітря мостів, підпалів автомобілів, пускання поїздів під укіс ...»¹²².

У Коха були всі підстави пов'язувати зрив збирання і заготівлі хліба з рухом Опору. Хоча не всі акти саботажу, диверсії, бойові операції партизанів і підпільників,

взяті окремо, завдавали серйозних збитків ворогу, але загалом, постійно повторюючись і збільшуючись за масштабами, вони зривали розрахунки гітлерівців щодо одержання продовольства. Це визнавали й високопосадовці окупаційної адміністрації. Так, скаржачись на нездоланні труднощі у забезпеченні планів збирання та поставки хліба, начальник зерноштабу Житомирської області Хортвіг у розпалі жнив писав вищому начальству, що «умови збирання хліба в Житомирській генеральній окрузі дуже тяжкі... Без додаткової охорони зібрати зерно з полів неможливо. В інших районах ... зовсім охорона не має рації і ми повинні задовольнятися тим, що вдасться взяти»¹²³. Інший німецький чиновник, сільськогосподарський комендант Житомирського округу в своєму донесенні райхскомісару України писав: «У цьому році у нас скоротилася не тільки посівна площа, але й можливості збирання урожаю. Якщо у 1942 році ми зібрали 69 тисяч центнерів зерна, то у 1943 році ми маємо лише 4,5 тисячі центнерів. В області я можу розпоряджатися тільки 3 районами ...». У кінці свого невтішного донесення він просив прислати війська для продовження збирання зерна¹²⁴.

Особливо велику роль у зриві планів гітлерівців щодо збирання урожаю та хлібозаготівель відіграли партизанські з'єднання і загони, що діяли в тилу окупантів. Наведемо лише два характерні приклади, що підтверджують це. У звіті про діяльність Кам'янець-Подільського підпільного обкому КП(б)У, підпільних організацій та бойові дії партизанських з'єднань та загонів секретар обкому, начальник обласного штабу партизанського руху С. А. Олексенко писав: «Не дати німцям хліба!» – таким було гасло усіх наших загонів. Не випадково (за далеко не точними відомостями) ми знищили 332 молотарки, 122 трактори, 35 локомотивів, 27 комбайнів, сортувалки і т. д. Усе це було спрямоване на те, щоб не дати ворогові обмолотити хліб. Ще в червні 1943 р. ми розіслали по всіх районах своїх агітаторів-диверсантів для знищення збиральних машин і молотарок. У результаті ми зберегли багато хліба у Плужнянському, Ляховецькому, Теофіпольському та інших районах. Диверсії на залізниці Шепетівка–Тернопіль не дали можливості німцям вивезти й той хліб, який вони встигли намолотити. Тисячі тонн зерна ми відбили на станції Ізяслав...»¹²⁵.

У довідці про боротьбу з німецькими загарбниками на території с. Гранова на Вінниччині міститься наступна інформація: «Під час обмолоту хліба врожаю 1943 р. селяни крали хліб... Партизани тормозили хід робіт, шкодили німецькій владі проводити нормальну молотьбу хліба, спалювали на полі молотарки, розбивали двигуни, у зв'язку з чим німці кожного дня тягали молотарки з двигунами за 5–6 км з поля в село в двір МТС, а наступного дня вивозили в поле. У результаті молотьба тривала 3–4 години в день. Таким чином багато хліба залишилося необмолоченим»¹²⁶. Подібних свідчень сотні.

Партизани масово відбивали у ворога обози з награваним зерном та іншими продуктами харчування, гурти худоби. У звіті оперативного відділу Українського штабу партизанського руху вказується, що партизани України від початку своєї діяльності до 1 вересня 1944 р. захопили у ворога 12 371 т продовольства, 13 569 голів великої рогатої худоби і 5711 овець, у результаті чого окупанти втратили значну частину награваного добра¹²⁷.

Під час відступу окупантів лише частина партизанських загонів і з'єднань у зоні своєї діяльності не дозволила ворогові вивезти, за неповними підрахунками, 2074 коней, 586 возів, 43 трактори, 9511 голів великої рогатої худоби, 14 421 т зерна, 2460 т цукру, 710 т соняшникового насіння та ін.¹²⁸

В останні місяці окупації селяни приховували і зберігали до приходу Червоної армії худобу, майно, продовольство. Так, у Міловському районі Ворошиловградської області було приховано і збережено 406 робочих волів, 276 коней, 202 свині, 571 вівцю, 4007 ц посівного матеріалу, 1042 ц картоплі, 99 тракторів, з яких 50 були справні. Після

визволення району все це було передано колгоспам та МТС¹²⁹. Подібні факти були масовими в Київській області, де селяни зберегли в період окупації 15 000 голів худоби і багато сільськогосподарського майна. Все це вони відразу після визволення області повернули колгоспам¹³⁰. Селяни Кіровоградщини відразу після визволення за рахунок збереженого добра здали державі 5 477 345 пудів хліба, 243 223 пудів м'яса, 1 721 549 пудів картоплі, 10 317 гл молока¹³¹. Це мало велике значення для відбудови господарства на територіях, що звільнялися від окупації, сприяло зміцненню продовольчої бази Червоної армії.

Передбачаючи, що від наступного урожаю їм вже нічого не перепаде, окупанти восени 1943 р. категорично заборонили у багатьох місцях проводити сівбу озимих культур. Але селяни ігнорували заборону. Так, селяни Дніпропетровської області посіяли озимих на 142 тис. га, селяни Кіровоградської області посіяли 442 тис. га озимої пшениці й підняли зяб на площі 171 тис. га. Селяни Велико-Врадіївського та Кривоозерського районів Одеської області засіяли озимими 37 тис. га, нерідко працюючи вночі¹³². У Полтавській та інших областях, де фронт у 1943 р. був близько, гітлерівці, відступаючи, заборонили під загрозою смертної кари використовувати робочу силу і тягло на сівбі озимих. Проте, вже в серпні 1943 р., ще до визволення області, селяни Полтавщини провели масову сівбу озимих на площі 310, 8 тис. га¹³³.

Оцінюючи загальні результати діяльності окупаційної влади щодо забезпечення організованої експлуатації аграрного сектору України, можна зробити висновок, що в основному вже впродовж перших місяців окупації їй вдалося досягти поставленої мети. Завдання організації сільськогосподарського виробництва, як головного джерела одержання продовольства, стали пріоритетними в діяльності господарських структур Вермахту в зонах тимчасового військового правління та тих, що прийняли від нього повноту влади в окупованих регіонах органів цивільного управління. Після повної окупації України на території, що відносилася до зони військового управління, ці питання залишалися в компетенції господарських структур Вермахту.

Основною формою господарювання на селі на території райхскомісаріату «Україна» і зони військового управління впродовж окупаційного періоду залишалася формально реформована радянська колгоспно-радгоспна система. Проголошуючи і пропагуючи приватну власність на землю, окупанти фактично зберігали колективне господарювання і не поспішали його ліквідувати, експлуатуючи село радянськими методами. «Громадські господарства» були аналогами колгоспів, а «державні маєтки» – радгоспів, з подібною організацією та оплатою праці селян. Задекларована нацистами аграрна реформа досягла лише свого другого етапу – «хліборобської спілки», створення яких тільки-но починалося. Оцінюючи в червні 1943 р. результати реформи, А. Розенберг назвав її найбільш вдалою серед проведених Райхом акцій на окупованих територіях, зауваживши при цьому, що вона не переслідувала мету відновити дрібне селянське господарство необдуманим революційним шляхом, але запровадила перехідну форму землеробських кооперативів, котрі дозволили на 10–15% практично подолати колгоспну систему¹³⁴. Водночас нацисти, всупереч своїм декларативним заявам про те, що в свою чергу на зміну сільськогосподарським кооперативам («хліборобським спілкам») повинні прийти індивідуальні селянські господарства, практично для цього нічого не робили. На процес проведення реформи, та й взагалі на її долю, суттєво вплинула перемога в керівництві Райху тих сил, які стояли на позиції тотальної експлуатації аграрних ресурсів України й вважали, що дрібні індивідуальні селянські господарства не могли стати основою сільськогосподарського виробництва (Г. Герінг та підлеглі йому військово-економічні інстанції, а в райхскомісаріаті «Україна» – Е. Кох) на протигагу позиції політичної доцільності (А. Розенберг та частина військової влади). Далеко не останню роль відіграла й позиція Гітлера, який у

черговий раз 25 березня 1942 р. заявив, що на окупованих східних територіях більша частина сільськогосподарських угідь мала залишатися у власності держави, щоб прибутки діставалися виключно їй, а необхідні надлишки сільськогосподарської продукції могли бути отримані лише з великих земельних угідь¹³⁵. Декларування і пропаганду ж індивідуального селянського господарювання окупанти розглядали лише як засіб залучення українських селян на свій бік.

Загалом нацистам не вдалося досягти поставленої мети шляхом реформування аграрної сфери як в ідеологічному, так і в економічному відношенні. Здійснені в її процесі заходи не задовольнили прагнення селян одержати власну землю й господарювати на ній самостійно, що негативно позначилося на ставленні їх значної частини до окупантів, а в поєднанні з жорстокою експлуатацією призвело до втрати будь-якої підтримки з боку сільського населення. Що ж до розрахунків нацистів на одержання великих продовольчих ресурсів на базі використання збереженої системи колективних і державних господарств, то вони виявилися марними, про що свідчать наведені вище показники.

Такі результати господарювання спричинили слабкість матеріально-технічної бази «громадських господарств» та «державних маєтків» відсутності достатньої кількості спеціалістів, техніки й тваринного тягла, сільськогосподарських знарядь і реманенту, якісного посівного зерна, добрив та робочої сили, низької культури землеробства, провальних результатів при проведенні комплексів польових робіт, зокрема через неповне виконання обсягів посівних та збиральних робіт. До зриву планів нацистів призвів також саботаж селян, який поступово набув широкого розмаху у відповідь на грабїжницьку аграрну політику окупантів та їх жорстоке ставлення. Багато селян не тільки ухилялися під будь-яким приводом від сільськогосподарських робіт, але й свідомо неякісно виконували польові роботи, виводили з ладу трактори, молотарки і комбайни, псували, розкрадали вже вирощене і зібране зерно й іншу сільськогосподарську продукцію. Значний вклад у зрив господарських планів окупантів внесли бойові та диверсійні дії партизанів і підпільників.

Переможний наступ радянських військ після Курської битви не лише започаткував звільнення території України від німецьких загарбників, але й остаточно перекреслив їхні плани експлуатації українського економічного потенціалу. Втрачаючи окуповані території, гітлерівці намагалися максимально вивезти з них цінності й запаси, а те, що не встигли або не могли вивезти, – вони знищували. Залишаючи за собою зону пустелі, ворог сподівався затримати наступ Червоної армії й на десятиліття паралізувати економіку України. Ці дії, здійснювані за прямою вказівкою Гітлера спільними зусиллями органів СС, Вермахту та німецькою окупаційною владою, гітлерівці називали тактикою «випаленої землі».

З особливою жорстокістю ця тактика застосовувалася щодо українського села, до чого виконавців зобов'язували офіційні директивні документи. Так, у таємній директиві спеціального уповноваженого Управління чотирирічного економічного плану на Сході райхсмаршала Герінга від 7 вересня 1943 р., виданій від імені Гітлера, за назвою «Евакуація зібраного врожаю та знищення виробничих потужностей для випуску товарів сільського господарства й продуктів харчування на окремих із окупованих східних територій» наказувалося, що при відступі частин Вермахту «належить застосувати наступні заходи на територіях позаду від лінії, визначеної Верховним головнокомандуванням у зв'язку з поточною ситуацією на фронтах, і виконувати порайонно...: 1) сільськогосподарські продукти, обладнання, верстати та інше мають бути вивезені з установ сільського господарства й підприємств по виробництву продуктів харчування; 2) виробничі й переробні потужності промисловості по виробництву продуктів харчування повинні бути знищені; 3) виробнича база сільського

господарства, зокрема основні потужності та об'єкти (склади і т.п.) по збиранню й зберіганню продовольства підлягає знищенню; 4) населення, зайняте у сільському господарстві й харчовій промисловості, підлягає вивезенню в райони західніше позначеної лінії». Згідно з директивою, управління цими процесами покладалося на начальника Економічного штабу на Сході, генерала піхоти Штампа як представника Управління економіки. Відповідальними за виконання поставлених завдань були визначені вищі військові керівники, зокрема командувачі арміями, які зобов'язувалися взаємодіяти з спеціалістами – експертами відповідних економічних установ¹³⁶.

Одночасно Верховне командування Вермахту видало свій наказ «Про методи проведення руйнувань при відступі військових частин», яким поставило перед військовиками завдання: «У випадку відступу слід повністю знищити на залишеній території усі споруди та запаси, котрі в якій-небудь мірі можуть бути корисними для ворога: житлові приміщення (будинки й бліндажі), машини, млини, криниці, скирти сіна та соломи. Усі без винятку будинки спалювати; печі в будинках підривати за допомогою ручних гранат, криниці приводити в непридатність, знищуючи піднімальне пристосування, а також кидаючи в них нечистоти (падаль, гній, кізяки, бензин); скирти з соломою та сіном, а також різного роду запаси спалювати; сільськогосподарські машини й стовпи стаціонарних дротяних ліній підривати; пороми та човни топити. Руйнування мостів і мінування доріг покладається на саперів. Обов'язком кожного є зробити, щоб залишена ворогу територія впродовж тривалого часу не могла використовуватися ним ні для яких цілей у військовому та сільськогосподарському відношенні»¹³⁷.

Детальні вказівки щодо проведення під час відступу реквізицій та знищення майна, техніки, посівів сільськогосподарських культур, худоби, житла, об'єктів соціального призначення на території райхскомісаріату «Україна» містилися й у розпорядженні райхскомісара України Е. Коха від 6 вересня 1943 р., направленому генеральним комісарам округів Києва і Дніпропетровська, а також гебіткомісарам усіх округів, розташованих на схід від р. Дніпро. Наказуючи здійснювати поетапну евакуацію, Е. Кох при цьому категорично вимагав, щоб у першій зоні евакуації, до якої були віднесені населені пункти Гадяч, Опішня, Карлівка, Петриківка, Новомосковськ, Павлоград, Покровське, Оріхів, Пологи, Бердянськ та прилягаючі до них райони, «... усі будинки в селах були знищені. Усі запаси, які не вдасться вивезти, спалити або в обов'язковому порядку знищити іншими засобами. Видачу продовольства та інших видів постачання місцевому населенню припинити... У ході проведення евакуації у населення слід реквізувати всі запаси до останньої корови і коня, а також підводи. Усе працездатне населення обох статей переправити на захід... Посіви слід знищити шляхом переорювання ґрунтів. Обладнання, зіпсоване в результаті демонтажу важливих деталей, необхідно також знищити. Основний принцип, яким слід керуватися, полягає в тому, що противник, захопивши територію, не знайшов би на ній нічого, що він міг би використати для подальшого ведення війни, ... села, в яких залишається частина місцевого населення, також повинні бути спалені ...». Стосовно всіх інших областей райхскомісаріату «Україна», а також частин областей, розташованих на схід від Дніпра, котрі були віднесені до другої зони евакуації, у розпорядженні категорично вимагалось: «... польові роботи слід негайно припинити. Усі наявні гужові засоби і моторизовані тягачі необхідно використати для обмолоту і вивезення зерна. Зернові та олійні культури слід вивезти повністю, включаючи насіннєвий фонд, призначений для весняної сівби. Усі механічні транспортні засоби, молотарки, інша важлива сільськогосподарська техніка і запасні частини мають бути перевезені з цих областей на західний берег Дніпра. Племінну худобу, особливо кінні заводи, стада великої рогатої худоби та овець перегнати на захід ... Усі перелічені вище

заходи є дуже терміновими й їх необхідно здійснити без зволікання. Після завершення цих заходів слід приступити до евакуації працездатного чоловічого і жіночого населення...» Контроль за евакуацією був покладений на гебіткомісарів, вони ж персонально відповідали за знищення всіх будинків у селах та повне знищення всіх запасів. Залишити свої території гебіткомісари мали право лише після того, як евакуація буде повністю закінчена. У розпорядженні також зазначалося, що «кожний службовець цивільної установи, який залишить свій пост раніше, ніж визначено наказом генерал-комісара або гебітскомісара, буде підданий найсуворішому покаранню, а за певних обставин – й смертній карі»¹³⁸.

Принагідно зазначимо, що тактику «випаленої землі» німецькі окупанти застосовували й у попередній період війни. Так, у грудні 1941 р. наказом Верховного командування Вермахту армійські частини зобов'язувалися: «Усі території, які військам доводиться здавати супротивнику, повинні настільки, наскільки це можливо, бути некорисними для нього. Всі села потрібно спалювати й знищувати, не думаючи про населення, з тим щоб позбавити супротивника даху над головою. У відповідності з цим належить здійснювати відповідні приготування. Якщо чомусь населений пункт не вдається зруйнувати, це повинно бути досягнуте за рахунок застосування Люфтваффе...»¹³⁹. Але тоді тактику «випаленої землі» окупанти застосовували локально. І ось на цьому етапі війни цей метод вперше включався у німецький стратегічний план у повному масштабі. Вперше застосовувався у таких розмірах страхітливий бич вогню і розорення.

До реалізації директив про повне пограбування та нищення й обезлюднення українського села включилися військовослужбовці Вермахту та нацистський поліцейський апарат, структури військової та цивільної окупаційної влади, німецькі фірми та заготівельні товариства, транспортні установи окупантів. Терміново розроблені інструкції детально вказували, що грабувати, як вивести з ладу або знищити те, що неможливо вивезти. Намагання названих структур якнайшвидше та якнайповніше виконати поставлені керівництвом Райху завдання, а при цьому ще й захопити для себе побільше цінностей і запасів, призводили інколи навіть до протиріч між ними. Так, наприклад, мали місце протиріччя між командуванням оперативного тилового району групи армій «Південь» та керівництвом райхскомісаріату «Україна» щодо того, яка з цих структур буде головною при здійсненні тактики «випаленої землі» у процесі відступу гітлерівських військ із східних районів України. Їх не вдалося розв'язати навіть під час спеціальної наради керівників цих структур 18 вересня 1943 р.¹⁴⁰ Однак це аж ніяк не перешкодило одним і другим здійснювати небачені пограбування та руйнування в сільській місцевості.

Спеціальні команди реквізиторів, підричників, паліїв знищували, грабували й вивозили все можливе. Так, наприклад, при відступі з села Кононівки Ковалівського району Полтавської області солдати Вермахту забирали у селян все: хліб, одяг, посуд, взуття та ін. У селі не залишилось ні корів, ні коней, ні курей, навіть собак. У такому становищі опинилася більшість сіл області. З МТС області вивезено та пошкоджено 818 тракторів та 2423 різних сільськогосподарських машин¹⁴¹. В області відступаючі німці спалили врожай зернових культур на площі 100 тис. га, що складало 3 млн пудів зерна, та вивезли 1400 тис. пудів зерна¹⁴². У жовтні 1943 р. перед відступом окупантів загін СС за розпорядженням сільгоспоменданта Ганенкампа підпалив всі будівлі в колгоспі ім. Ілліча Київської області та знищив усі запаси продуктів, худобу, сільськогосподарські знаряддя, завдавши колгоспу збитків на суму понад 4 млн крб.¹⁴³ Подібні злочини здійснювали загарбники при відступі й в усіх інших областях України.

Під час відступу окупантів особливо великих збитків було завдано технічній базі сільського господарства України, адже цілеспрямовано грабувалося і вивозилося до

Німеччини все, що представляло хоч якусь цінність, і, в першу чергу, техніка та інвентар. Те, що не можна було вивезти – спалювалося, руйнувалося та знищувалося. У цей період гітлерівці вивезли до Німеччини або знищили 56 972 трактори, 24 556 комбайнів, 33 038 сівалок, 16 988 молотарок, 45 688 плугів, 6479 двигунів, 5092 автомобілі та багато тисяч інших сільськогосподарських машин та реманенту¹⁴⁴.

Село залишилося навіть без таких простих транспортних засобів, як вози та сани: гітлерівці вивезли їх 1 млн 278 тис. одиниць (у т.ч. 664,4 тис. возів), а також до 80% шкіряної упряжі¹⁴⁵. На період відступу окупантів припадає абсолютна більшість й зруйнованого і пограбованого майна українських колгоспів, радгоспів та МТС, знищених в колгоспах і радгоспах 251 тис. будівель виробничого призначення, тваринницьких та житлових споруд, знищених сотні тисяч га посівів сільськогосподарських культур¹⁴⁶.

І хоча не має можливості точно встановити, яка саме кількість худоби та птиці була реквізована в період здійснення відступаючими загарбниками тактики «випаленої землі», але на основі документів можна зробити висновок, що у загальних реквізиціях вона була досить значною й обраховується сотнями тисяч голів.

Про кількість «евакуйованої» окупантами худоби та матеріальних цінностей лише під час їхнього відступу з Східної України виразно свідчить, описуючи події з точки зору німецької сторони, П. Карель: «Німецькі сили з Донецького регіону і Східної України виступили на захід. З ними рушили 200 000 голів худоби і величезна кількість коней – 153 000. Притиснувшись один до одного, ... вони пішли по чорній землі України в хмарах куряви, як величезні колони полонених. Приблизно 270 000 овець погнали на захід; приблизно 40 000 селянських возів затряслися в напрямку Дніпра. І коли сонце зникло в чорних хмарах куряви, піднятої цим нескінченним переселенням, 3000 залізничних ешелонів застукали по рельсах між Сталіно й Києвом, вивозячи зерно, соняшник, людей, трактори, молотарки, верстати ...»¹⁴⁷.

Від німецьких окупантів не відставали й їхні союзники. Упродовж листопада–грудня 1943 р. румунські загарбники вивезли із «Трансністрії» тільки олійного насіння 1212 вагонів та 6038 вагонів іншого збіжжя та добра¹⁴⁸. Грабували худобу, запаси продовольства, домашні речі у селян і відступаючі угорські, словацькі та італійські військові частини.

Разом з тим зазначимо, що наказ керівництва Райху залишити після себе лише «випалену землю» відступаючі війська виконали лише частково. У більшості випадків військові операції й із запізненням розпочатий відступ не залишали військам Вермахту часу здійснити руйнування. Про це свідчать записи в бойових журналах багатьох німецьких дивізій. Типовим прикладом є звіт 23-ї танкової дивізії: «Операція «Випалена земля» здійснювалася дивізією, як і її сусідами, лише впродовж короткого часу, оскільки виявилася нездійсненною». Подібні заяви містилися й у службових рапортах дивізії «Велика Німеччина» і багатьох інших дивізій. Генерал Нерінг, танковий корпус якого влітку–восени 1943 р. воював південно-західніше Києва, доповідав: «У районі мого 24-го танкового корпусу «випалена земля» не проводилася через нестачу часу. Покинуто велику кількість худоби й продовольства. Декілька амбарів спалено, але села не тронуті». Генерал Буссе, начальник штабу групи армій Манштейна зазначав: «Випалена земля» здійснена лише на вузькій смузі землі на березі супротивника. Більше було нереальним. Однак цей захід, без сумніву, створив для ворога труднощі при підготовці до форсування річки»¹⁴⁹.

У деяких випадках рекомендовані директивними документами заходи по здійсненню тактики «випаленої землі» не виконувалися у повному обсязі через інстинктивне розуміння окремими воєначальниками Вермахту того, що декілька сотень тисяч голів худоби, коней та овець, масштабні руйнування господарських об'єктів не забезпечать перемогу у війні, не паралізують стійку націю навечно, але можуть суттєво

зіпсувати репутацію народу, представники якого чинитимуть такі дії. Зокрема командувач групи армій «Південь» генерал-фельдмаршал фон Манштейн сам наказав обмежити здійснювані заходи цілковито необхідним з воєнної точки зору. Директива групи армій обумовлювала, таким чином, що населення, яке залишалось, мало бути забезпечене зерном і худобою в кількості, достатній, щоб дожити до наступного врожаю. У секторі 6-ї армії залишили одну п'яту всіх запасів зерна. У бойовому журналі армії, однак, міститься нарікання, що цей захід, продиктований міркуваннями гуманності, призвів до збитків, оскільки Червона армія після прибуття негайно конфіскувала це зерно. Цей факт дійсно підтверджується в «Історії Великої Вітчизняної війни», хоча інтерпретується інакше: селяни сховали зерно від німців, щоб передати його Червоній армії, коли їх визволили¹⁵⁰.

Після війни німецькі генерали, офіцери та інші чини одержали в Радянському Союзі суворі вироки за злочини, вчинені під час здійснення тактики «випаленої землі», деякі з них були засуджені до страти. Не уникнув покарання й генерал-фельдмаршал фон Манштейн, якого судив у 1949 р. у Гамбурзі Британський військовий суд. Щоправда, по сімнадцяти пунктах звинувачення у «випаленій землі» Манштейн був виправданий, оскільки суд визнав воєнну необхідність тих заходів. Лише в одному пункті Британський суд не уgliedів воєнної необхідності – насильницькому вивезенні цивільного населення, і на цій підставі він був визнаний винним¹⁵¹.

Таким чином, застосовувана під час відступу нацистськими окупантами тактика «випаленої землі» мала яскраво виражений грабіжницький та злочинний характер, була спрямована на максимальне вилучення з українського села матеріальних цінностей, техніки, худоби, продовольства та ін., знищення сільськогосподарського потенціалу та сільського населення України. Можна лише уявити, якої шкоди завдали б українському селу відступаючі загарбники, коли б їм удалося здійснити тактику «випаленої землі» у повному обсязі. Перешкодили цьому рішучий наступ Червоної армії та партизани.

4.3. Аграрний аспект колонізаційної політики нацистських окупантів в Україні

У геостратегічних планах керівництва Райху німецькій колонізації завойованих східних територій, до яких відносилася й Україна, відводилося важливе місце. Про це свідчать неодноразові заяви Гітлера та інших нацистських керівників, офіційні документи Райху. Так, під час вечері з райхсміністром Тодтом і гауляйтером Заукелем 17 жовтня 1941 р. Гітлер заявив, що на окупованому Сході «Через десять років ... оселиться 4 мільйони німців, а через 20 років – принаймні 10 мільйонів. Вони прибудуть не лише з Райху, а також передусім з Америки, зі Скандинавських країн, Голландії і Фландрії»¹⁵². При цьому Гітлер вважав, що для успіху колонізації необхідно позбавитися місцевого населення шляхом прямого його знищення та депортації. Гітлеру вторив шеф гестапо Г. Гімmlер, якому фюрер доручив керівництво справою колонізації східних територій. Ще в січні 1940 р. він зазначив, що для успіху німецької політики на Сході треба знищити 30 млн слов'ян. В одному із циркулярів Гімmlер вимагав, щоб на цій території зникли такі народності, як українці, гораки і лемки¹⁵³. У підготовленому в 1941 р. відомством Гімmlера генеральному плані «Ост», який складався з двох фаз – короткочасної і розрахованої на тривалу перспективу (30 післявоєнних років), межа колонізації проходила по лінії Ладозького озера, через Валдай до Брянська і далі включала Україну. За 30 років передбачалося переселити у Західний Сибір майже всіх поляків (понад 20 млн), 75% білорусів і 65% українців Галичини. Загальна кількість місцевого населення, яке підлягало депортації або винищенню на схід від довоєнного німецького кордону, дорівнювала від 30 до 45 млн осіб¹⁵⁴.

У другому, більш радикальнішому, варіанті генерального плану «Ост», який був представлений Гімлеру в квітні 1942 р., кількість населення, яке вимагалось знищити або переселити (естонців, латишів, литовців, поляків, білорусів та українців), зростає до 46–51 млн, а залишити передбачалося лише 14 млн.¹⁵⁵ До числа територій на Сході, які планувалося колонізувати і заселити німцями у найкоротші терміни, включалися Придніпров'я, Таврія (нинішня Херсонська область. – *О. П.*), Крим.

План «Ост» керівництво Райху тримало під суворим секретом, але своїх намірів колонізувати завойовані землі на Сході не приховувало. Зрештою, приховування цієї мети було неможливим, оскільки серед населення Німеччини вже розгорталася агітація за переселення на східні землі. У травні 1942 р. в офіційній німецькій радіопередачі повідомлялося, що «на Україну буде надіслано 25 мільйонів колоністів з німців і споріднених з ними народів, які можуть не боятися труднощів, бо для важкої й чорної роботи будуть використані українці»¹⁵⁶. А в червні 1942 р. Гімлер оприлюднив в есесівському тижневику «Чорний корпус» цілком відверту заяву з приводу германізації: «Наше завдання полягає не в тому, щоб германізувати Схід відповідно до старої концепції, за якою люди повинні вивчити німецьку мову і дотримуватися німецьких законів, а в тому сенсі, щоб Схід був заселений людьми справді германської крові»¹⁵⁷.

У той же час у керівництва Райху були сумніви відносно можливості переселити на окуповані східні території велику кількість німців з Німеччини. У «Зауваженнях і пропозиціях по генеральному плану «Ост» райхсфюрера СС», підписаних 27 квітня 1942 р. Е. Ветцелем – начальником відділу колонізації 1-го головного політичного управління «Східного міністерства», зазначалося: «Корінним питанням всього плану колонізації Сходу є питання – чи вдасться нам знову пробудити в німецькому народі прагнення до переселення на схід. ... Таке прагнення у більшості випадків, без сумніву, є. Не можна, однак, забувати, що, з іншого боку, значна частина населення, особливо із західної частини імперії, різко відкидає переселення на схід, навіть у Вартську область, у район Данцига і в Західну Пруссію... Необхідно, щоб відповідні органи, особливо східне міністерство постійно стежили за тенденціями, які проявляються у небажанні переселятися на схід, і проводити з ними боротьбу за допомогою пропаганди»¹⁵⁸. Цей факт, між іншим, свідчить про побоювання гітлерівців, що після переселення народів Польщі, Прибалтики, Західної України й Західної Білорусії та відпадання надуманої ними проблеми «народ без життєвого простору» постане нова проблема – «життєвий простір без народу». Саме тому в меморандумі Розенберга від 2 квітня 1942 р. розглядалося питання про використання для колонізації території Польщі та Радянського Союзу, зокрема, України, представників інших «нордичних народів» з країн Західної Європи. «Слід продумати, – говорилось у меморандумі, – і питання про переселення данців, норвежців, голландців і – після переможного закінчення війни – англійців, щоб можна було протягом життя одного або двох поколінь приєднати цю територію в якості онімеченої країни до корінної німецької території»¹⁵⁹.

Важливе місце у колонізації завойованих східних територій нацисти відводили німецькій вояччині. Починаючи війну проти СРСР, Гітлер проголосив, що кожен, хто відзначиться у війні й дістане за бойові заслуги два залізні хрести, матиме право на одержання 100 га землі. Гітлерівський міністр землеробства Дарре прямо говорив, що «земля завойованих нами країн буде поділена між солдатами, які особливо відзначилися, та між офіцерами, членами націонал-соціалістичної партії». Головний друкований орган німецьких нацистів – газета «Фолькшер беобахтер» 12 червня 1941 р. писала: «Німецькі солдати після війни одержать землю. Перспективи оселення на Сході абсолютно сприятливі для солдатів... Селянське господарство розміром у 20–40 га ляже в основу землеустрою в східних районах. Але поряд з цим будуть створені і двори в 40–125 га, а також побудовані бараки для батраків і пункти натурального постачання»¹⁶⁰.

Хоча друга фаза плану «Ост» була розрахована на післявоєнний період, вона почала втілюватися у життя ще під час війни. Уже в 1941 р. частина радгоспних і колгоспних земель була роздана у власність німецьким поміщикам, найактивнішим прибічникам гітлерівського режиму з числа військових та високопоставленим чиновникам окупаційної влади.

У деяких областях України нацисти привласнили колгоспні і радгоспні ферми. Наприклад, у Старобільському районі Ворошиловградської області сільгоспоменданта Бек привласнив тваринницьку ферму колгоспу ім. Держинського. Крім того, він силоміць вилучив у сусідніх колгоспах 85 племінних коней і майно. Його помічник Візе підготовляв собі маєток у колгоспі ім. Чапаєва того ж району і для цього організував власну тваринницьку ферму на 180 голів великої рогатої худоби та свиноферму на 80 голів за рахунок громадської та селянської худоби. Конезавод № 22 у Волинській області став власністю барона фон Пепке і Рішара Тімлера¹⁶¹. І таких прикладів щодо створення поміщицьких маєтків, власниками яких були німці, багато.

Процес створення поміщицьких маєтків продовжувався і в 1942 р. за рахунок передачі новим господарям окремих «громадських господарств» та «державних маєтків», у які, згідно з законом «Про новий аграрний лад» від 15 лютого 1942 р., були перетворені колишні радгоспи та колгоспи. З липня 1942 р. організацією сільськогосподарських маєтків для есесівців керував начальник німецьких концтаборів О. Поль (концтабори входили в систему СС). За короткий строк він створив маєтки на території від Прибалтики до України загальною площею 600 тис. га. У зв'язку з тим, що у деяких випадках нові власники землі втрачали відчуття міри, райхсфюрер СС Гімmlер 26 жовтня 1942 р. видав циркуляр, яким обмежив площу маєтків – не більше 160 га. Керівники Райху не бажали розбазарювати землю на створення нечисленних латифундій. Вона була потрібна для наділення мільйонів німецьких колоністів ділянками по декілька десятків гектарів¹⁶². У результаті в Київській області було створено 19 поміщицьких маєтків і 2636 куркульських господарств, яким належало 519 998 га найкращих земель та велика кількість сільськогосподарських машин. На Львівщині існувало 240 поміщицьких маєтків, яким належало 99, 7 тис. га землі. До них зізнали 1969 коней, 518 голів великої рогатої худоби, 729 свиней і десятки тисяч овець. Унаслідок цього багато селянських господарств області залишились під час окупації без землі і худоби. У Станіславській області з'явилося 216 поміщицьких маєтків, земельні володіння яких досягли 43 тис. га. У Тернопільській області таких маєтків було 148, а їх земельні угіддя становили 66 800 га колишніх колгоспних площ і 49 700 га відібраної у селян землі. У Волинській області налічувалося 312 поміщицьких маєтків, для створення яких окупанти відібрали у селян 228 тис. га землі. У селян Дрогобицької області гітлерівці відібрали 58 773 га землі, створивши на цій базі 283 поміщицькі маєтки¹⁶³.

Непоодинокими були факти повернення окупаційною владою колишніх володінь українським поміщикам. Так, наприклад, були повернуті маєтки їх колишнім власникам у селах Росохач Чортківського району, Лосяч Скала-Подільського району, Малинівці Скалатського району і в багатьох інших населених пунктах Тернопільської області¹⁶⁴.

Поряд з організацією німецьких поміщицьких маєтків було зроблено спробу створення німецького етнічного масиву на великих площах за рахунок колоністів із Німеччини (насамперед німців за походженням), які в 1941–1943 рр. оселилися на землях райхскомісаріату «Україна» в межах 20 тис. чоловік, та фольксдойче – етнічних німців України. На початок 1941 р. на всій території України (враховуючи й приєднані

восени 1939 р. західноукраїнські області) мешкало близько 600 тис. етнічних німців¹⁶⁵. Після 22 червня 1941 р. їхня загальна чисельність скоротилася внаслідок проведеної сталінським режимом депортації, який в умовах війни вбачав у фольксдойче потенційних агентів нацизму. Як свідчать новітні історичні дослідження, у кінці 1943 р. на окупованій території республіки проживало понад 355 тис. етнічних німців – колишніх радянських громадян, у т. ч. близько 200 тис. – на території райхскомісаріату «Україна» (приблизно 1% від усього місцевого населення, з них 50–60 тис. були військовозобов'язаними), 130 тис. – на території губернаторства «Трансністрія», 26 тис. – у зоні військової адміністрації на території Сталінської області по річці Молочна¹⁶⁶.

Згідно з розробленими управліннями СС планами, із етнічних німців, які проживали до 1941 р. на зазначених вище землях, шляхом поступового переселення на нові місця мали формуватися компактні, наближені одна до одної німецькі колонії з потужними селянськими господарствами, насамперед у найбільш продуктивних в економічному відношенні регіонах України – на Півдні, Дніпропетровщині, Волині. Німецькі селянські поселення планувалося створити також у Житомирській, Київській, Вінницькій, Львівській, Станіславській та інших областях.

Для розміщення фольксдойче з місць їхнього майбутнього проживання в період від осені 1942 р. до осені 1943 р. масово виселялося населення українських сіл. Так, за наказом житомирського генерал-комісара від 16 листопада 1942 р. в 10 км від Житомира в північній частині Бердичівського району в радіусі 45 км було утворено самостійний округ (гегевальд) фольксдойче¹⁶⁷. Для розміщення 12–14 тис. фольксдойче підлягали виселенню 58 тис. українців. Восени 1942 р. переселення у районі Житомира було здійснено на 60%, а остаточне закінчення планувалося на осінь 1943 р.¹⁶⁸ У вересні 1943 р. у Житомирській області був організований другий «гегевальд», утворений на території Черняхівського, Володарсько-Волинського, Довбинського, Коростишівського і Попільнянського районів. Загальна територія цих двох «гегевальдів», до яких повністю або частково входили 13 районів з 249 населеними пунктами, становила 6750 кв. км. Протягом одного лише місяця з них було вигнано 90% місцевого населення. У Житомирському районі людей було виселено з 52 сіл, на землях яких розмістилося 426 господарств фольксдойче. У Черняхівському районі гітлерівці вигнали місцевих жителів з 5500 господарств, а на їх місця поселили 1668 колоністів. У Троянівському районі на місце висланих до Німеччини 2594 селян привезли 1632 фольксдойче. В Ємільчинському районі було поселено 168 фольксдойче. Гітлерівці наділяли у цих районах колоністів найкращою землею у розмірі до 10 га на двір¹⁶⁹.

Колонізація в 1942 р. проходила й на Київщині, де з 7 селищ утворилось німецьке поселення Форстенштадт. Німецькі села в 1942 р. виникали також на Херсонщині (Гагендорф – 212 німців), там же збільшувалась чисельність населення тих німецьких колоній, які брали свої витоки ще з XIX ст.¹⁷⁰ У Вінницькій області після депортації місцевого населення з перших семи сіл біля містечка Калинівка у листопаді 1942 р. було започатковано створення «гегевальда» площею 500 км², котрий підлягав заселенню 45 тисячами німецьких колоністів, які жили раніше в Україні розпорошено по 486 селах, переважно на Волині¹⁷¹. Згідно з планами есесівського відомства, в районі Калинівка – «Вервольф» переселенню підлягали, як і в районі Житомира, 58 тис. українських селян¹⁷². У 8 західних областях для потреб фольксдойче силою було загарбано землю 357 тис. селянських дворів¹⁷³.

Політика Райху стосовно фольксдойче загалом була протекціоністською, спрямованою на поліпшення їхнього становища й водночас розрахованою на безумовну співпрацю й покору. Її аграрна частина здійснювалася за рахунок українського сільського населення, яке зазнавало несправедливої експропріації за расовою ознакою й у якого для потреб переселенців – фольксдойче відбирали садиби,

майно, худобу. Присадибні й польові ділянки в «гегевальдах» мали становити на сім'ю від 8 до 20 га орної землі (без лук) залежно від становища та заслуг колоніста¹⁷⁴. Керівнику поселення, який призначався з людей СС, виділялося значно більше землі. Наприклад, у Вінницькій області йому виділялася садиба з ділянкою землі площею 100 га, а також нараховувалося 300 трудоднів¹⁷⁵. У грамоті, яку одержували фольксдойче, зазначалося, що земля закріплюється за ними навечно¹⁷⁶. Проте окупаційна влада не змогла надати фольксдойче земельні наділи в приватну власність. Як свідчать німецькі документи, службовці окупаційної адміністрації вимушені були роз'яснювати селянам-німцям, що це явище тимчасове, оскільки в умовах війни приватне землекористування не зможе забезпечити потреби Німеччини в сільськогосподарській продукції¹⁷⁷.

Переселення та влаштування фольксдойче зазвичай проводилося з таким розрахунком, щоб з двох-трьох українських селянських дворів виходила одна садиба¹⁷⁸. Колоністи забирали собі кращі будинки селян, їхнє особисте майно. При поганому удої корови, що належала родині фольксдойче, її можна було безкоштовно обміняти на іншу в українському селянському дворі. Між колоністами розподілялося й майно громадських господарств. Вигнання корінного населення супроводжувалося тотальним пограбуванням. На виїзд давали так мало часу, що селяни, переважна більшість з яких не мали транспортних засобів, а то й ручних візків і саней, нічого не встигали підготувати до вивезення, взяти з собою навіть найнеобхідніше. Тих, хто не встигав зібратися до встановленого часу, били, а за відмову виїжджати відправляли до таборів або розстрілювали. Ось як описує хід примусового виселення в ніч з 19 на 20 червня 1943 р. населення сіл Майдан–Бобрика та Бруслинова Калинівського району Вінницької області один із його учасників, унтерштурмфюрер СС Даннер: «У двох селах населення близько 3 тис. чоловік. Обоє сіл розташовані у лісі й проникнути до них із Калинівки дуже важко. Від об'єкту «Вервольф» вони розташовані в 20 км. ... Це завдання виконували батальйон СС із Бердичева, а також 2 роти солдат, 1 рота поліції, 40 осіб із особливого штабу Геншеле (Геншель – штандартфюрер СС, керівник переселенського бюро України. – О. П.) і 6 осіб із СД м. Вінниці ... О першій годині ночі розпочалася евакуація сіл. О третій годині ранку – закінчилася. Жителям дозволялося брати лише те, що вони могли взяти в руки. 15 осіб я виділив для збирання й вигону худоби. Деякі жителі ... чинили опір, але цей опір швидко припинився, адже ми мали достатню кількість солдатів. Солдати діяли дуже жорстоко, з усією старанністю ... Рано, о 6 год. 30 хв. села були повністю звільнені ... Евакуація населення у примусовий робочий табір проходила в м. Бердичів ... Заселення цих сіл буде проведено народними німцями»¹⁷⁹.

Фольксдойче-селянам, які в дорадянській та радянській часи володіли певною власністю, але потім її втратили, надавалася повномасштабна компенсація. Більшість податків, сплачуваних українськими селянами, на фольксдойче не поширювалися. Звільнялися вони і від інших грошових виплат, чинних на території райхскомісаріату. Для фольксдойче були створені сприятливі умови для одержання медичної допомоги, освітніх та інших послуг. Для німецьких дітей краще організовувалося навчання у змішаних школах, а у деяких селах були відкриті спеціалізовані німецькі школи. У березні 1943 р. у Житомирі німці відкрили для своїх співвітчизників школу сільського господарства. У Новоград-Волинському (Житомирська область) було відкрито сиротинець для фольксдойче-сиріт із окремим продовольчим забезпеченням¹⁸⁰.

Протягом окупаційного періоду селяни-фольксдойче райхскомісаріату «Україна» перетворилися з дискримінованої за радянських часів групи населення на достатньо привілейований прошарок, який був матеріально забезпечений і захищений окупаційною владою в соціальному плані, наскільки це дозволяли умови воєнного часу. Однак далеко не всі фольксдойче позитивно сприймали перетворення окупантів,

їхнє ставлення до інших верств населення, зокрема, українських селян, не в усіх з них свідомість та культурна орієнтація змінилася згідно з нацистськими стандартами. У різних регіонах райхскомісаріату «Україна» мали місце непорозуміння й навіть конфлікти між фольксдойче та органами окупаційної влади. Керівник зондеркоманди, яка займалася дослідженням німецьких колоній у західній частині СРСР і діяла при командуванні групи армій «Південь», доктор К. Штумп доповідав у своєму звіті 10 серпня 1942 р. до Міністерства східних окупованих територій, що це було викликано двома причинами: загальною незадовільною підготовкою цивільних німецьких службовців у плані розуміння проблем фольксдойче на Сході Європи та занадто перебільшеними сподіваннями фольксдойче на швидкі зміни у їхньому становищі¹⁸¹. І дійсно, органи управління, серед чиновників яких було багато людей малоосвічених, але пихатих і грубих, незрідка допускали брутальне поводження з фольксдойче селянами, яке їх принижувало і озлоблювало. Наприклад, етнічних німців ображав той факт, що під час громадських заходів вони повинні були займати місця позаду райхсдойче¹⁸². Були десятки випадків, коли нацистські карателі розстрілювали фольксдойче або за колишню співпрацю з радянською владою, або за належність до радянських владних структур. До частини селян німців, які не виявляли бажання переселятися в новоутворені колонії поселення, застосовувалися примусові заходи. Та й матеріально забезпеченими і соціально захищеними фольксдойче ставали не відразу, а частина не стала такими й при гітлерівцях. Становище селян німецької меншини на території України в перші місяці окупації залишилося тяжким і вони страждали від воєнного лихоліття не менше, ніж більшість сільського населення. Так, узимку 1941–1942 рр. на Волині чимало місцевих німців проживали у величезних злиднях, зафіксовано багато випадків голоду. Житло було таким убогим, що за відсутності ліжок діти спали на підлозі, підстеляючи солому. Багато дітей одягалися в обноски, більшість ходила босоніж¹⁸³.

Фольксдойче України під час війни опинилися між двома тоталітарними режимами. А те, що стосовно них один з цих режимів – нацистський – проводив сприятливу окупаційну політику, призвів до їхньої співпраці з ним. Втягнуті у сферу окупаційної політики нацистів, українські фольксдойче не змогли з неї вийти й зазнали краху разом із гітлерівським Райхом. Таким чином, аграрний аспект займав важливе місце в планах та практиці колонізаційної політики нацистської Німеччини на окупованій території України. В якості однієї з основних складових частин загального колонізаційного німецького руху на Схід, політика нацистів щодо створення німецьких поміщицьких маєтків та німецьких колоній з потужними господарствами селян-фольксдойче була в той же час невід’ємною частиною злочинної аграрної політики окупантів в українському селі.

Аграрний аспект був важливою складовою частиною й у планах Румунії по колонізації та румунізації окупованих нею українських територій, здійснення котрих мало відбуватися за німецьким зразком. 8 липня 1941 р. на засіданні уряду румунський диктатор І. Антонеску висловився за насильне звільнення Бессарабії й Буковини від усіх «іноплемянних», а в листопаді 1941 р. поставив це завдання й відносно «Трансністрії». Щоб зацікавити румунських селян у загарбницькій війні, керівництво країни оголосило, що на загарбаній території відбудеться «створення міцного селянина» і «зміцнення румунського елемента», що великі земельні наділи одержать, у першу чергу, заслужені учасники війни, а «нова власність» буде подарунком від держави. Однак насправді це був обман. 16 грудня 1941 р. на засіданні уряду було заявлено про здійснення колонізації «відбірними хліборобами», що вона не буде проводитися безплатно й кожний оплачуватиме свою власність. Пізніше, у схваленому 27 листопада 1942 р. проекті колонізації радянських територій, було визначено, що

перевага віддаватиметься особам, які володіють необхідними коштами для інтенсивного й спеціалізованого виробництва та офіцерам, відзначеним вищими урядовими нагородами, тобто заможним верствам румунського населення¹⁸⁴.

26 лютого 1942 р. на засіданні уряду І. Антонеску нагадав губернаторам, що поряд із вирішенням «проблем євреїв і циган» (вони вирішувалися спільно з військами СС і Вермахту нацистськими методами), необхідно позбавитися й від інших меншин – росіян, українців, поляків, болгар, гагаузів. Розпочалася активна підготовка до насильницької евакуації цього населення з місць їхнього проживання, проводився перепис рухомого й нерухомого майна національних меншин. У кінці 1941 р. у губернаторстві «Бессарабія» до земельного фонду колонізації вже входило 399 тис. га, а в губернаторстві «Буковина» – 50 тис. га орної землі та 56,1 тис. га інших угідь, які здавалися в оренду на пільгових умовах румунським поміщикам і вищим чиновникам. А в разі перемоги у війні керівництво Румунії планувало довести земельний фонд колонізації в губернаторствах «Бессарабія» і «Буковина» до 700–800 тис. га, у «Трансністрії» – до 3 млн га¹⁸⁵.

Навесні 1942 р. румунська окупаційна влада розмістила на Ізмаїльщині невелику групу колоністів-румун, вихідців із південної Добруджі, а наприкінці 1942 р. – на початку 1943 р. насильно переселила до р. Південний Буг, зокрема в Очаківській район на Миколаївщині, українське і російське населення з ряду сіл Рибницького уїзду Молдавської РСР, спричинивши величезні страждання як тим, кого переселяли, так і місцевим мешканцям. Поразка нацистських армій під Сталінградом та рішучий спротив місцевого населення змусили румунських окупантів призупинити подальше переселення «іногородців»¹⁸⁶.

Отже, спільність задумів керівництва нацистського Райху і Румунії щодо використання аграрного фактору при здійсненні планів колонізації загарбаних українських територій не викликає сумнівів. Різниця була лише в тому, що румунським окупантам не вдалося розгорнути їхню реалізацію в тих розмірах, у яких спромоглися започаткувати цю справу німецькі нацисти. Наслідки реалізованих окупантами тільки початкових заходів щодо колонізації території України завдали величезної шкоди українському селянству. Корінні зміни на німецько-радянському фронті й рішучий наступ Червоної армії унеможливили повне здійснення колонізаційних планів загарбників, наслідком яких була б ще одна масштабна трагедія в українському селі.

4.4. Економічна політика окупаційних властей стосовно селянства

Характерною ознакою повсякденного життя більшості українських селян під час окупації стала їх обов'язкова тяжка праця – спочатку в збережених окупаційною владою колгоспах та радгоспах, а потім у створених на їх базі «громадських господарствах» та «державних маєтках», а також у відроджених численних поміщицьких маєтках. Згідно з розпорядженням райхсміністра А. Розенберга від 5 серпня 1941 р. про запровадження обов'язку праці¹⁸⁷, примусову трудову повинність виконували селяни віком від 15 до 45 років. Незабаром верхня вікова межа дійшла до 65 років, а нижня опустилася до 14 років. Однак на практиці широко використовувалась праця підлітків та людей віком понад 65 років. Робочий день на польових роботах тривав з 5–6 години ранку до 6–7 години вечора. Наприклад, згідно з наказом генерал-комісара округу «Миколаїв», селяни були зобов'язані працювати від сходу до заходу сонця з перервами: на сніданок – півгодини, обід – година та післяобідня перерва – 15 хвилин¹⁸⁸. Установлена окупантами норма відробітку в період польових робіт нерідко сягала аж 22–25 трудоднів на місяць.

Польові роботи виконувалися здебільшого вручну, без застосування техніки та механізмів. За невихід на роботу, невиконання норми виробітку, розпоряджень керівників господарств до винних вживалися суворі покарання. Так, у Роменській окрузі на Сумщині з винних стягувалися штрафи: за перше порушення – 25 крб., друге – 50 крб., третє – 100 крб.¹⁸⁹ У Полтавській області за невихід на роботу карали кийком або штрафом у 1000 крб.¹⁹⁰ Масовими були випадки, коли за подібні порушення селян жорстоко били, спалювали селянські хати, відбирали присадибні ділянки, худобу та майно, кидали у в'язниці або відправляли на примусові роботи до таборів та навіть розстрілювали. Наприклад, в одному з розвідувальних донесень, яке надійшло до Українського штабу партизанського руху, повідомлялося: «Б'ють не лише колгоспників та колгоспниць, але й сільських старост, особливо керівників «громадських господарств». Були випадки, коли через зупинку молотарки в умовах зимового морозу та заметілі німці заарештовували всіх бригадирів і керівників колгоспу, били їх, а потім відпускали для продовження роботи. Якщо ж справа не покращувалася – знову били»¹⁹¹. І це при тому, що старости та керівники господарств призначалися із числа осіб, які прихильно ставилися до окупантів або вже чимось вислужилися перед ними. У листопаді 1941 р. в с. Сухонівка Чорнухинського району Полтавської області було страчено двох селян за те, що ті не вийшли на роботу. За невиконання норм виробітку в усіх селян громадського господарства № 51 Оржицького району цієї ж області було відібрано городи.

Щоб примусити селян працювати, окупаційна влада застосовувала такий засіб, як захоплення заручників. Наприклад, навесні 1943 р. в усіх районах Полтавщини були затверджені списки передбачуваних заручників із числа сільських жителів, які мали бути заарештовані й страчені в разі незадовільної роботи решти селян¹⁹². Примушуючи селян працювати в неділю та у дні релігійних свят, окупанти навіть зачиняли церкви. Наприклад, 11 червня 1942 р. гебітскомісар області «Александрштадт» (Херсонщина) видав наказ, згідно з яким «...до закінчення польових робіт вихідною буде лише одна неділя на місяць, ніяких свят, крім цих вихідних, також не дозволяється, а коли робота не буде виконуватися, то й ці вихідні будуть відмінені»¹⁹³. Під час посівної селян зобов'язували засівати своїм зерном поля «громадських господарств» з розрахунку 2,5 га ярівини на кожні 10 хат. В окремих районах Запорізької, Херсонської, Харківської областей селян під загрозою розстрілу змушували впрягатися в плуг або сівалку по 8–10 осіб, а у борону – по 2 особи і працювати в полі¹⁹⁴.

Упродовж усього періоду окупації сільське населення жорстоко експлуатувала й румунська адміністрація. При цьому не покладаючись лише на економічні форми примусу, вона масово застосовувала насильницькі заходи. Була запроваджена обов'язкова трудова повинність. У період сільськогосподарських робіт усе сільське населення віком від дванадцяти до сімдесяти років вважалося мобілізованим. За роботу дітей і підлітків відповідали їхні батьки. І. Антонеску радив губернаторам «Бессарабії», «Буковини» і «Трансністрії» виганяти людей на роботу кулями, якщо не вдається робити це інакше. З метою одержання безкоштовної робочої сили для польових робіт, «охорони трудових спільних ферм, сіл і установ», а також для «ознайомлення з ідеями Нової Європи» юнаки, які досягли 20-річного віку, зараховувалися до «Трудового війська»¹⁹⁵.

За свою працю селяни отримували мізерну платню на підставі вироблених «трудоднів». Цю систему окупанти запозичили з радянських часів. Переважно це була натуральна оплата зерном, іноді виплачували гроші. Найменше платили по трудоднях на території райхскомісаріату «Україна». Зокрема, на Полтавщині в окремих районах за один трудодень було видано по 460 грамів зерна та виплачено по 54 копійки¹⁹⁶. І це ще була досить висока платня, бо, як правило, платили менше, а у багатьох господарствах, які не виконували плани поставок сільгосппродукції, часто взагалі не платили.

У 1942 р. у багатьох регіонах райхскомісаріату було запроваджено пайкову оплату праці селян у «громадських господарствах» та «державних маєтках». На Вінниччині, наприклад, під час збирання й обмолоту урожаю 1942 р. видавався щомісячний пайок – по 12 кг зерна і крупів на одну особу. Після того, як увесь урожай було вивезено й залишено лише насіннєвий фонд, видачу продуктивних пайків було припинено¹⁹⁷.

У підконтрольній військовій адміністрації зоні оплата праці селян за роботу в колгоспах здійснювалася за результатами господарювання в 1941 р. після виконання визначених окупаційною владою державних поставок, створення посівного та страхового фондів. Розміри натуральної оплати встановлювалися органами окупаційної влади. Так, наприклад, на Сумщині на підставі розпорядження німецького обласного земельного управління українське обласне земельне управління розіслало в райони наказ, згідно з яким нарахування колгоспникам на трудовень за роботу в 1941 р. визначалися в розмірі 1 кг, з них: 500 грамів зернових, решта – гречка й просо. Отримане понад встановлену норму зерно колгоспники повинні були повернути. У господарствах, у яких були втрачені документи про облік трудовнів з початку року, нарахування натуроплати здійснювалося з часу вступу німецьких військ. У тих же господарствах, де такі документи збереглися, натуроплата нараховувалася за увесь рік, але при умові, якщо від початку окупації селянин виробив не менше 60 трудовнів. При цьому на натуроплату дозволялося видавати не більше 200 кг на одного їдця, а за решту оплата здійснювалася грошима. У господарствах, де внаслідок бойових дій урожай загинув, видача натуроплати передбачалася за рахунок позичок з лишків урожаю інших господарств, за умов погашення з урожаю наступного року¹⁹⁸.

Дещо кращою була оплата селянської праці у прифронтових районах (східні області), де господарювала військова адміністрація й де визиск був меншим, оскільки залежав від поточних потреб армії, в результаті чого щось залишалася й селянству. Там селянам, які працювали на польових роботах, видавали по 10–16 кг борошна на місяць, чого не робилося в інших окупованих районах¹⁹⁹. Така низька оплата праці була однією із форм економічного пограбування українських селян, для яких основним джерелом для виживання залишалася присадибна ділянка, з якої годувалася переважна більшість селян. Вона ж, як і в довоєнний період, була й основним джерелом для сплати ними численних податків та обов'язкових поставок. Знесилені тяжкою роботою в контрольованих окупантами господарствах селяни, не маючи вдосталь часу та сил для обробітку присадибних ділянок, вимушені були працювати на них у вихідні дні, часто навіть уночі.

Значно вищою, порівняно з оплатою праці простим селянам, була оплата праці керівників господарств та сільськогосподарських спеціалістів. Згідно розпоряджень окупаційних властей заробітна плата головам громадських господарств, агрономам, зоотехнікам, ветеринарам, механікам та іншим категоріям спеціалістів мала залишатися на рівні довоєнного часу. Цим самим окупанти намагалися заохочувати згаданих фахівців до співробітництва з ними²⁰⁰.

Однією з основних форм організованого економічного грабунку населення на окупованій нацистами території України стала система численних податків. За директивою А. Розенберга, з населення брали податок на потреби німецького житлового будівництва, на добротинні справи, податок зі спадщини, дарчий податок, податок з печаток, на транспортні засоби, худобу (додатково до встановлених поставок сільськогосподарських продуктів), податок з розваг, податки на домашніх тварин, кіно, різні промисли тощо. Було запроваджено навіть подушний податок, відмінений свого часу після скасування кріпацтва²⁰¹. Більшість із перерахованих податків поширювалися і на сільське населення.

Якоїсь єдиної системи у податковій політиці окупантів не було, адже окупаційні власті у кожному підлеглому їм регіоні встановлювали кількість і розміри податків на

свій розсуд. Так, у райхскомісаріаті «Україна» українські аграрії повинні були сплачувати понад 12 видів грошових і натуральних податків на рік²⁰². У Київській області, наприклад, селяни були зобов'язані сплачувати наступні грошові податки: одноразовий податок з господарства – 400 крб., подушний податок з кожної людини – 100 крб., податок з коня – 300 крб., податок з корови – 150 крб., податок з собаки чи кішки – 100–150 крб. Тут окупанти запровадили ще й податок за «звільнення» (від радянської влади. – *О. П.*) у розмірі 50 крб.²⁰³ У Баришівському районі на Житомирщині з кожного працездатного члена селянської родини стягували податок по 125 крб., з собаки – 150 крб., з кішки – 50 крб. та різні інші грошові податки²⁰⁴. У Зіньківському районі Полтавської області селяни сплачували такі грошові податки: одноразовий податок з господарства – 50 крб., податок на шляхове будівництво (з кожного працездатного) – 100 крб., податок з собаки – 150 крб., податок з бджолосім'ї – 50 крб., податок з велосипеда – 75 крб.²⁰⁵ Загалом, на Полтавщині загальна сума грошових податків, виплачуваних селянами, становила в 1942 р. 2135 крб. з двору, а в 1943 р. – 3112 крб.²⁰⁶

У західних областях, що входили до райхскомісаріату «Україна», селяни сплачували поземельний та подушний грошові податки, податок на собак та інші. Поземельний податок становив: 100 крб. з 1 га ріллі, 40 крб. з 1 га сінокосу. 20 крб. з 1 га лісу, 10 крб. з 1 га непридатної для сільськогосподарського використання землі; подушний при наявності до 5 га землі в господарстві – по 100 крб. із кожного члена сім'ї віком від 16 до 65 років, до 10 га – по 150 крб., понад 10 га – по 200 крб.; сільськогосподарський сягав 300 і більше крб., податок на собак – 150 225 крб., за випас однієї корови – 20 крб. на місяць, вівці – 10 крб., а за випас корови в лісі – 150 крб.²⁰⁷ Загалом грошові податки, які збирали окупанти з селян у цих областях, були значно більшими за ті, що сплачували селянські господарства у 1940 р.

Часто окупаційна влада практикувала повторне збирання одних і тих же податків упродовж короткого проміжку часу, а до неспроможних сплатити необхідну суму селян застосовувалися репресивні та конфіскаційні заходи. Наведемо типовий приклад. У грудні 1941 р. у Калинівському районі Вінницької області («Трансністрія») гітлерівці збрали податок на худобу, а вже 3 січня 1942 р. оголосили, що настав новий рік і треба вносити новий податок. Оскільки у селян не було грошей для його сплати, окупанти почали забирати корів. Не минуло й місяця, як до району прибули румунські частини. Нова влада заявила, що ні про які попередні податки вона не знає і знати не хоче, і запровадила свій податок. Урешті-решт у селян позабирали всю худобу²⁰⁸.

Крім грошових податків, окупантами були встановлені численні натуральні податки, які фактично стягувалися з усіх видів сільськогосподарської продукції. Селяни були зобов'язані здавати м'ясо, молоко, мед, овочі, квасолю, горох, ягоди, сіно і соломку, волокно, горіхи, рибу незалежно від того, чи міг селянин її піймати і чи росла у його садку горішина. Доходило до того, що кожне селянське господарство зобов'язували здати по 20 кг сушених буряків²⁰⁹, а восени 1942 р. здавати навіть квашену продукцію. Розмір натуральних податків у кожному районі, навіть у кожному селі, окупаційні власті встановлювали на свій розсуд. Наприклад, на Ровенщині натуральні податки становили: зернових – від 2,85 ц до 6 ц – з 1 га, картоплі – 20 ц з 1 га, м'яса – 25 кг з 1 га, молока – від 210 до 1050 л від корови²¹⁰. Натуральні податки для селян по Підлубецькому району Волинської області становили: зернових – 4,4 ц з 1 га, картоплі – 17 ц з 1 га, м'яса – 22 кг живої ваги з одного га, курей – 4 шт. з двору, яєць – 22 шт. з одного га, молока – 750 л від однієї корови, меду – 5 кг з одного вулика²¹¹. У згаданому вже вище Баришівському районі за розпорядженням сільгоспокоменданта старости стягували з селян такі натуральні податки: 6 ц зернових культур з кожного гектара, 60 кг м'яса з господарства, 800 л молока від корови²¹², а в

Зінківському районі на Полтавщині – 750 л молока від корови, 150 яєць від курки, 5 кг меду з бджолосім'ї та ін.²¹³

Порівняно з райкомісаріатом «Україна» у зоні господарювання військової адміністрації податкова політика була більш поміркованою, унаслідок чого грошові та натуральні податки, зокрема у Ворошиловградській та Сталінській областях, були меншими. Присадибні ділянки там від податків звільнялися, й замість грошового податку з кожного двору стягувався натуральний: 50–60 кг картоплі, 20 шт. яєць, 4 кг домашньої птиці, 700–800 л молока від корови за рік²¹⁴.

У поєднанні грошове і натуральне податкове навантаження на одне селянське господарство у більшості регіонів України було надзвичайно великим. Наприклад, одне середнє селянське господарство на Ровенщині, в якому було 7 членів сім'ї й яке мало 3 га землі, 13 голів різної худоби, 2 собаки і 12 курей, повинно було сплатити в рахунок податків грошима 3200 крб. та здати хліба – 300 кг, яєць – 150 шт., молока – 1950 л та ін.²¹⁵

Більшість селянських господарств були неспроможними сплачувати грошові та натуральні податки не лише у встановлені терміни, а й взагалі, про що свідчать численні розпорядження, накази, повідомлення, попередження та каральні заходи органів окупаційної влади різних рівнів. Наведемо деякі з них. Так, 20 травня 1942 р. про «покарання смертю або в легших випадках в'язницею» за несплату податків оголосив житомирський генерал-комісар²¹⁶. Згідно з розпорядженням шефа Димерського району Київської області староста с. Синяк у червні 1942 р. зобов'язувався упродовж п'яти днів закінчити збирання грошових податків по селу, які становили 1648,46 крб. одноразового збору, 2325 крб. податку на собак і 20 450 крб. податку на розвиток земгромад. У разі несплати селянами податків у зазначений термін їм загрожував опис і вилучення майна²¹⁷.

Відверто грабіжницький характер мала заготівельна політика окупантів на селі, основною метою якої було тотальне викачування сільськогосподарської продукції для потреб Вермахту та Райху. Кожне колективне господарство й кожний селянський двір в обов'язковому порядку повинні були здавати на заготівельні пункти рослинницьку і тваринницьку продукцію, городину, фрукти, ягоди, вовну, шкіри, хутра та ін. Норми здачі були різними в областях і навіть в окремих районах, але на більшості території України такими високими, що селяни дуже часто не мали змоги їх виконати з об'єктивних причин.

Восени 1941 р. були залишені в силі всі плани сільськогосподарських поставок на рослинницьку продукцію, встановлені ще за радянської влади. Потім було здійснено облік наявних зернових запасів і заплановані нові, додаткові здачі – інколи 3–4 за зиму 1941–1942 рр. А навесні 1942 р., на основі розпорядження райкомісара України Е. Коха, було здійснено примусове вилучення збіжжя як в колективних господарствах, так і в селян²¹⁸. Окупаційна влада ретельно контролювала виконання завдань по здачі зернових культур. У більшості сіл зерно прямо з току вивозилося на заготівельні пункти.

План вивезення хліба кожному «громадському господарству» сільгоспомендант встановлював, як правило, у такому розмірі, що після його виконання хліба для селян фактично не залишалося. А коли виявлялося, що в «громадських господарствах», які виконали свою норму поставок, ще залишався хліб, то відразу ж фабрикувалось додаткове завдання, унаслідок чого забирали 90–95% валового збору²¹⁹. Нерідко норми здачі продукції встановлювалися набагато більшими, ніж давав урожай. Гітлерівці жорстоко карали керівників «громадських господарств» за невиконання встановлених норм здачі хліба. Здавати збіжжя на заготівельні пункти були зобов'язані й селянські господарства. Насамперед це стосувалося посівного збіжжя, яке вилучалося майже повністю, особливо напередодні посівних кампаній, зокрема, навесні 1942 р. та 1943 р.

Тотального характеру набуло вилучення продукції тваринництва. Вся худоба і птиця колишніх колгоспів і радгоспів була оголошена власністю Німеччини. Все, що вирощувалося і вироблялося селянами на тваринницьких фермах колгоспів і радгоспів, а пізніше – «громадських господарств» та «державних маєтків», повністю забиралося окупаційною владою, оскільки було встановлено високі норми обов'язкових поставок.

Одночасно обов'язкові поставки тваринницької продукції повинен був виконувати кожний селянський двір. Норми здачі м'яса спочатку доводились «на двір», а з 1942 р. було встановлено загальні розміри поставок м'ясних продуктів на село загалом²²⁰, що дозволяло окупантам збирати їх у значно більшій кількості. Нерідко доведені раніше норми здачі коригувалися у бік збільшення, причому по декілька разів упродовж року. Розміри м'ясопоставок були такими, що фактично у населення забиралося все м'ясо і сало. Це відзначали навіть самі гітлерівці. Так, у німецькому донесенні від 20 жовтня 1942 р. стверджувалося, що «на селі квоти поставок були настільки непомірні, що селянам практично нічого не залишалось. М'ясні продукти (м'ясо, ковбаси, консерви) були призначені для Вермахту та для інших німців. У донесенні підкреслювалося, що українське населення не одержує ніяких м'ясних продуктів від початку окупації»²²¹.

Дозвіл на забій худоби для власних потреб видавався сільгоспомендантом лише тим селянам, які виконували поставки тваринницьких та інших продуктів. Так, розпорядження Пирятинської земельної управи (Полтавщина) від 19 березня 1942 р. інформувало населення, що «для того, щоб одержати право на забій кабана, необхідно здати-продати державі трьох кабанів, а четвертого можна зарізати з дозволу інспекції (німецької. – *О. П.*) «відділу хліборобства»²²². Проте часто було так, що коли селянин, маючи довідку про виконання м'ясопоставок, приходив до коменданта за дозволом, то у нього цю довідку відбирали і наказували відразу ж здати худобу. За самовільний забій худоби селяни каралися високими штрафами, тюремним ув'язненням та навіть смертною карою.

Однак це не зупиняло селян, які з різних причин вдавалися до недозволеного забою худоби. Про це свідчать численні документи окупаційного періоду. Наприклад, білоцерківський гебітскомісар Штельцер у розпорядженні від 4 грудня 1942 р., опублікованому в газеті «Дзвін волі», констатує, що «за останній час нечувано часто трапляються недозволені забої рогатої худоби та свиней», востаннє попереджав, «що для кожного забою рогатої худоби та свиней потрібно мати дозвіл крайсландвіртшафтсфюрера. Незаконний забій буде розглядатися як військово-господарський злочин і буде суворо покараний, а в особливих випадках може бути покараний навіть смертю»²²³.

Окупанти на всій території України запровадили обов'язкові поставки молока. Норми його поставок були різними для різних областей і навіть для окремих районів, але скрізь такими високими, що населенню молока не залишалось зовсім, або залишалася мізерна кількість. Дуже часто селяни не мали змоги навіть виконати норми з об'єктивних причин, зокрема, через нестачу кормів та низьку продуктивність корів. Обов'язкові поставки молока у Київській, Житомирській, Вінницькій, Харківській і Дніпропетровській областях дорівнювали 850 л на рік від кожної корови; в Одеській і Миколаївській областях – 1200 л²²⁴. А у 1942 р. для Миколаївської області норма здачі становила 1400 л, однак більшість корів через нестачу кормів таких надоїв не давала. Селяни мали право одержувати тільки 20% молочних відвіюк. Крім цього, гітлерівці ввели молокопоставку з кіз. У середині лютого 1943 р. Миколаївський гебітскомісар встановив обов'язкову норму здачі 40 л молока від кожної кози²²⁵. У 1942 р. селяни Кам'янець-Подільської області були зобов'язані поставляти від кожної корови найменше 1100 л молока з 3,8% жирністю²²⁶. У віддалених селах та там, де не було

сепараторних та пастеризаційних пунктів, з дозволу окружного або районного сільгоспкерівника дозволялося замість молока здавати масло або вершки: замість 24–25 л молока – 1 кг масла та замість 10 л молока – 1 кг вершків²²⁷.

Обов'язковій здачі підлягала і вся шкіра забитої худоби, вовна, кроляче, заяче, лисяче, собаче та інше хутро і навіть волосся з кінських грив та хвостів.

Сільському населенню суворо заборонялося продавати сільськогосподарську продукцію на базарах або вдома. Фактично всю продукцію належало здавати на заготівельні пункти. Хто порушував встановлений порядок, той жорстоко карався окупантами. Категорично заборонялося продавати живу або забиту худобу, свиней, овець, а часто також городину, овочі, картоплю, фрукти, ягоди та ін.²²⁸ Так, вінницький гебітскомісар заборонив продаж на базарах, вулицях та в інших місцях овочів, городини, ягід та картоплі з 24 липня 1942 р. аж до виконання плану їх обов'язкової здачі, причому у розмірах, збільшених у три рази проти попереднього року²²⁹.

У багатьох регіонах окупаційна влада взагалі періодично закривала базари або обмежувала та регламентувала їх роботу. Ось типовий приклад. 20 червня 1943 р. у надрукованому в газеті службовому повідомленні Ярмолинецький окружний комісар (Кам'янець–Подільська область) інформував населення, що на заміну його розпорядження від 6 грудня 1942 р. «... базари знову відкриті й відбуватимуться один раз на тиждень – у неділю. На базарі можна продавати продукти, які не підлягають заготівлі. На продаж продукту, який підлягає заготівлі, треба мати довідку від ...коменданта, в якій повинно бути зазначено, що план заготівлі виконано та на якому базарі продукт може бути проданий. Хто буде йти всупереч цього, буде оштрафований»²³⁰.

Продукція, яку здавали селяни на заготівельні пункти, оплачувалась за встановленими окупантами розцінками. Так, згідно з постановою командуючого оперативним тилом групи військ «Південь» від 17 липня 1941 р., було встановлено наступні заготівельні ціни (за 1 ц живої ваги) на призначену до забою велику рогату худобу: повножирну – 180 крб., добре жирну – 160 крб., середньої жирності – 120 крб., нижче середньої жирності – 90 крб., нестандартну – 70 крб.; на призначених до забою телят – відповідно 170 крб., 150 крб., 110 крб., 80 крб., 60 крб.; на призначених до забою овець – відповідно 175 крб., 155 крб., 120 крб., 85 крб., 65 крб.; на призначених до забою свиней – солонинових (понад 8 ц живої ваги) 300 крб., напівсолонинових (1,2–1,8 ц живої ваги) 280 крб., м'ясних (нижче 1,2 ц живої ваги) – 260 крб.²³¹ Заготівельна ціна на молоко становила 0,7 крб. за 1 л., а масло – 17 крб.²³² Заготівельні ціни на окремі зернові культури (за 1 ц) були такими: пшениця тверда – 35 крб.; пшениця м'яка – 33 крб.; жито – 25 крб.; овес – 23 крб.; ячмінь кормовий – 23 крб.; ячмінь пивний – 27 крб.; гречка – 23 крб.; просо – 23 крб.; кукурудза: рисова – 35 крб., біла – 23 крб., жовта – 22 крб., суміш – 20 крб.²³³ (Детальніше про закупівельні ціни на рослинницьку та тваринницьку продукції див. у додатках 150, 151, 152, 153, 154, 155). Рівень заготівельних цін був у декілька разів нижчим від встановлених окупаційною владою відпускних «твердих» цін на сільськогосподарську продукцію й у десятки разів нижчим від ринкової ціни. Так, розпорядженням Командувача оперативним тилом групи армій «Південь» від 6 липня 1941 р. було оголошено встановлені урядом наступні ціни на продаж рослинницької продукції (за 1 ц): пшениця – 140 крб., жито – 120 крб., 100 процентні житні крупи – 145 крб., ячмінь – 110 крб., овес – 120 крб., кукурудза – 100 крб., горох – 160 крб., просо – 100 крб., гречка – 130 крб., картопля – 50 крб., сіно – 30 крб., солома – 15 крб.; перероблені споживчі сільськогосподарські продукти (за 1 ц): 80-процентне борошно – 200 крб., 85-процентне житнє борошно – 155 крб., цукор – 400 крб.; худоба (жива): корова – 500 крб., свині – 600 крб., теля – 250 крб., вівця – 200 крб.; молочні продукти: молоко (за 1 л) – 1 крб., масло (за 1 кг) – 44 крб.²³⁴

За здану продукцію селянин одержував певну кількість «пунктів» – умовних одиниць, на які він міг одержати товари. «Пункти» було введено з таким розрахунком, щоб забрати якомога більше сільськогосподарської продукції, практично нічого не даючи селянинові взамін. За 1 ц зерна селянин одержував 10 «пунктів», за свиню вагою 110 кг – 400 «пунктів», 1 л молока – 1 «пункт». А тим часом промтовари оцінювалися так: костюм з грубого сукна – 1600 «пунктів», штани – 560, панчохи – 120, 1 м простої тканини – 320, 1 л горілки – 100, 1 кг солі – 30, 1 кг цукру – 100, 1 коробка сірників – 100 «пунктів». При цьому такі товари, як сіль, сірники, цукор, горілка, колісне мастило та інші, селянин міг придбати тільки у порядку отоварювання. А право одержувати товари мали тільки ті селяни, які виконали поставки²³⁵. (Детальніше про систему пунктування див. у додатку № 160).

Здійснюючи педантичний контроль за обов'язковими поставками сільськогосподарської продукції, окупаційна влада вживала також запобіжні організаційні та каральні заходи з тим, щоб унеможливити ухилення селян від їх виконання, а також запровадила розгалужену систему взаємовідповідальності селян та посадових осіб усіх рангів за виконання заготівельних планів. Для підтвердження зазначеного скористаємося витягами із декількох розпоряджень окупантів. Так, у розпорядженні голови Чернігівської міжрайонної управи 6 лютого 1942 р., адресованому головам районів, наголошувалося, що «Упродовж восьми діб необхідно доставити недовивезену кількість зерна та інших сільськогосподарських продуктів за планом; невиконання цього або неповне виконання хлібопоставок викличе примусову поставку. Про це попередження необхідно повідомити підлеглим вашої райуправи і старостам сіл... У села, які не виконали планів, будуть надіслані німецькі загони для вилучення незданих своєчасно продуктів... У селі, що не виконало поставок у зазначений термін, буде взято значно більше, староста і хлібороби, ...а також ви, як керівник району, будете заарештовані й покарані за законами військового часу... Притягайте до відповідальності кожного саботажника, мобілізуйте всю поліцію, аби вона поряд зі своєю основною роботою допомагала ... у виконанні планів»²³⁶. А сільськогосподарський комендант Вищедубечанського району Київської області у розпорядженні від 15 травня 1942 р. попереджав, що «...у селах, в яких не будуть виконуватися поставки худоби, молока, яєць і картоплі, щонеділі буде повішено 5 чоловік на село. Такі міри боротьби будуть застосовуватись до того часу, поки всі держпоставки налагодяться цілком»²³⁷.

Про репресії за невиконання селянами плану поставки молока та яєць йшлося й в оголошенні Ровенського гебітскомісара Беєра від 20 листопада 1942 р.: «... 1) за кожну бракуючу в контингенті села літру молока стягуватиметься кара 20 крб; за кожне бракуюче в контингенті села яйце – кара 10 крб. 2) Ця кара розкладатиметься на село, що не виконало контингенту, колективно, сільський старшина має тоді розподілити кару на окремі сільські господарства, які не виконали поставки... 5) ...кари мусять бути заплачені найпізніше в 4-х тижнях після наложення... 6) Заплачення кари не звільняє ні в якому разі від самого обов'язку поставки»²³⁸.

За розпорядженнями центральних та місцевих окупаційних органів влади в селах, особливо в тих, де не виконувалися у повному обсязі поставки продукції, періодично здійснювалися перевірки господарств селян з метою обліку наявного та використаного зерна, овочів, картоплі, наявності продуктивної худоби та молодняку, зокрема, наявності корів, які розтелилися, і телят, виявлення прихованого продовольства та сировини. У разі продажу корови або іншої худоби селянин повинен був негайно повідомити відповідні органи кому саме їх продано із зазначенням нового власника та його адреси.

Влада не тільки погрожувала покараннями за невиконання поставок сільгосппродукції, а й широко здійснювала каральні заходи. Так, наприклад, у

Миколаївській області штраф за нездачу молока стягувався у розмірі до 10 тис. крб.²³⁹ У Полтавській області штраф за невиконання норм здачі молока стягувався у розмірі 5–10 тис. крб., за забій худоби без дозволу – 2–3 тис. крб., за невиконання норм яйцепоставок – 30 крб.²⁴⁰ Широко здійснювалася конфіскація худоби та майна селян. Наприклад, за постановою Хорольської управи у селян села Павлівки А. М. Полтавець та Г. А. Ігнатенко за невиконання молокопоставки за 1942 р. були конфісковані корови²⁴¹, а за розпорядженням ровенського гебітскомісара за невиконання планів поставок зерна, молока та яєць здійснювалася конфіскація господарств селян²⁴². Та коли ж подібні каральні заходи не давали бажаного результату, окупанти вдавалися до прямого застосування силових дій.

Про надзвичайну жорстокість і брутальні злочини гітлерівців при вилученні в населення продуктів харчування свідчать зізнання високопоставлених німецьких чиновників під час відкритого судового засідання військового трибуналу Київського військового округу, що відбувся у січні 1946 р. Так, звинувачений, колишній гебітскомісар мелітопольського округу оберштурмбанфюрер СС Г. Хейніш зізнався в наступному: «Я закликав до вилучення як можна більшої кількості продуктів у сільського населення. Було встановлено, що у сільського населення повинно вилучатися 75% наявних продуктів. Уповноважені мої накази виконували і продуктів брали ще більше, ніж 75%.

Населення сіл неохоче віддавало продукти, які ми вимагали, а тому ми вдавалися до допомоги жандармерії і добивалися того, що нам було необхідно. При цьому, коли жандармерія виконувала свої завдання, вона не рахувалася ні з чим, застосовуючи всі методи і засоби, щоб досягти своєї мети. У моїй практиці був випадок, коли я сам віддав до суду трьох селян, які відмовилися поставити потрібні продукти..., і вони були засуджені до смертної страти – розстріляні... Був ще один випадок: селянин зарізав свиню без дозволу. Я його арештував і він був засуджений до смертної страти і був розстріляний.

За відмову виконувати мої вимоги ...було арештовано біля 4000 чоловік. Частина арештованих ...була засуджена до різних термінів покарання. Ті ж селяни, які попали до рук СД, були розстріляні або відправлені на каторгу до Німеччини»²⁴³.

Інший підсудний, який з жовтня 1941 р. до березня 1943 р. був начальником охоронної поліції та жандармерії на території Київської та Полтавської областей, генерал-лейтенант поліції П. Шеер зізнався на суді, що «З метою реквізиції продуктів харчування, худоби оточувалися села, і всі наявні там продукти і худоба забиралися поліцією та жандармерією. Жителі, які в якій-небудь мірі чинили опір, тут же арештовувалися і згодом відправлялися до Німеччини. Якщо опір був активним, то ці особи розстрілювалися на місці. Приховування продуктів розглядалося, як вияв опору. У випадку виявлення продуктів особи, що ховали їх, розстрілювалися»²⁴⁴.

Ще один підсудний – колишній комендант тилу 6-ї німецької армії, який діяв на території Сталінської та Дніпропетровської областей, генерал-лейтенант Вермахту К. Буркхард, відповідаючи на запитання прокурора про те, що йому відомо з приводу примусового вилучення у населення продуктів, заявив наступне: «При командуванні 6-ї армії був квартирмейстер, у розпорядженні якого знаходився спеціальний апарат, очолюваний начальником господарського відділу, у підпорядкуванні якого були начальники сільськогосподарського відділу і продовольства, а у підпорядкуванні їх знаходились уповноважені по вилученню продуктів. Увесь цей апарат займався вилученням продуктів у населення. Ортскоменданти, безумовно, брали участь у цих операціях..., застосовували каральні заходи при вилученні продовольства»²⁴⁵.

Жорстокими репресивними заходами окупаційна влада домагалася поставленої мети й збирала велику кількість сільськогосподарської продукції. Проте не скрізь і не

завжди окупантам вдавалося одержати заплановану продукцію. Виконання планів заготівель та поставок постійно зривалися не лише тому, що селяни саботували заготівельні заходи окупантів, а й тому, що знекровлене та пограбоване село об'єктивно не могло виконати непомірні квоти поставок. І тут не допомагали вже ні заохочувальні заходи влади, ні постійні погрози та міри покарань, ні реквізиції та конфіскації. Вилучення ж силовими методами худоби та продукції ще більше ускладнювало ситуацію. Наведемо декілька типових прикладів, які свідчать про реальний стан заготівлі окремих видів сільськогосподарської продукції в період окупації. Так, як свідчить «Відомість про виконання м'ясопоставки населенням Шепетівської округи станом на 6.08.1942 р.» за планом першого терміну в Шепетівському районі мало поступити 553,7 т м'яса, поступило – 906,14 т, або 163,8% від плану, у Полонському районі відповідно – 813,4 т, 1051,88 т, або 129,3%, у Берездівському районі відповідно – 478,4 т, 212,84 т, або 44,5%, у Славутському районі відповідно 806,6 т, 153,92 т, або лише 19,08%. Загалом по окрузі при плані 2625,1 т м'яса поступило 2324,78 т, що становило 87,6% від планових завдань²⁴⁶. 27 липня 1942 р. у листі Юзівського комітету голові Смоляннівської райуправи продовольчої торгівлі (Сталінська область) повідомлялося, що поставка молока і яєць за минулий період проходить слабо, зокрема станом на 23 липня 1942 р. не поставлено 547 000 л молока, або 31%. Особливо погано здають райони за липень місяць: Прохорівський – 55%, Рутченківський – 54%, Вознесенський – 60,5%. ...Поставка яєць проходить ще гірше; за другий і третій квартали здано всього 25,7%. Це свідчить про повний зрив плану поставки»²⁴⁷. Подібних фактів можна навести безліч.

Податкова та заготівельна політики окупантів на території дистрикту «Галичина» мала ряд особливостей. Там також окупаційна цивільна адміністрація стягувала з селян сільськогосподарський податок та інші численні грошові побори, для сплати яких їм доводилося віддавати значну частину зібраного урожаю та інших надходжень зі свого господарства. Контроль за сплатою податків здійснювали установи окупаційної господарської адміністрації – Центральної хліборобської палати. Одним з найбільших тягарів, що ліг на плечі селян, був так званий контингент – обов'язковий натуральний податок з продукції аграрного виробництва. Кожна сільська громада Галичини повинна була здавати контингент, визначений для неї окружним староством, а практичне виконання цього завдання здійснювали низові ланки органів управління. Розподіл контингентів між окремими господарствами покладався на повітові сільськогосподарські та контингентові комісії, членами яких призначалися запропоновані війтом сільської громади й затверджені окружним старостою відомі мешканці села. При розподілі контингентів до уваги брався не лише розмір засіяної площі окремого господарства, а й якість землі та чисельність сім'ї, і, тим самим, визначалася спроможність здати визначені контингенти²⁴⁸. Обов'язок проводити заготівлю накладених на селянські господарства контингентів з дозволу окупаційної влади взяли на себе повітові союзи сільськогосподарської кооперації Галичини, а саме загальної закупно-збутової й молочарської кооперації, що в організаційному відношенні підпорядковувалися Ревізійному союзів українських кооперативів (РСУК) в Генерал-губернаторстві, компетенція якого з 1 серпня 1941 р. поширювалась також на дистрикт «Галичина»²⁴⁹. (У 1941 р. у Галичині відновили свою діяльність і працювали в період окупації 2450 сільських кооперативів загального закупу і збугу, послугами яких користувалося населення всіх 3021 громади, та 133 молочарських кооперативи із 1350 збірними пунктами молока і сметани та 427 тисячами членів. Усього на початок 1944 р. під проводом РСУК працювало 800 000 скооперованих сільських господарств, або 80% усіх господарств)²⁵⁰. Рішення кооперативних союзів взяти на себе тягар співвідповідальності за заготівлю контингентів дослідник історії українського кооперативного руху І. Витович

пояснює так: «Зважилися вони на те з довір'я свого здисциплінованого членства, в його інтересі та в інтересі всього українського громадянства. Бо коли б кооперація не взяла на себе того непопулярного й матеріально неоплатного посередництва, то окупаційна влада передала б його в чужі руки; чужинці не зважали б на потреби і спроможності українського селянства, неоглядно збирали б ту воєнну данину. Це виявилось на прикладі приватних німецьких фірм, які захопили деякі ділянки заготівлі. Беручи на себе те нелегке завдання, українська кооперація мала на увазі не лише власну самоохорону (щоб таким чином забезпечити свою діяльність в інших напрямках), а передусім оборону українського селянства від насильств і експлуатації з боку чужинців»²⁵¹. Проте сподівання у такий спосіб захистити галицьких селян від непосильних для них контингентів виявилися марними впродовж усього періоду окупації. А відносно дозволу німців на заготівлю контингентів західноукраїнськими кооперативними союзами, то він був наданий у контексті загального допуску ними функціонування кооперативної організації, як необхідного і легкого контролю засобу товарообміну та налагодженого апарату для заготівлі сільгосппродуктів.

Встановлений керівництвом Генерал-губернаторства для Галичини загальний обсяг поставок зерна на перший рік збирання зернових контингентів сягав 415 911 т, у т.ч. хлібного (пшениця, жито) – 263 351 т і кормового (ячмінь, овес) – 152 560 т. Кожне селянське господарство мало здати по 300 кг зерна з одного гектара. Напротивагу цьому РСУК зібрав дані про можливості виконання таких поставок й доводив, що Галичина не може здати більше, ніж 120 тис. т. При обрахунках було враховано те, що у зв'язку з організацією колгоспів навесні 1941 р. поля не були як слід обсіяні, а воєнні події на території Галичини якраз у час жнив не дозволили повністю зібрати хліб. Крім того, у Підкарпатті (Дрогобицький округ та прилеглі до нього повіти сусідніх округів) був неврожай через весняну та осінні повені. Однак окупаційна адміністрація на це не реагувала й вимагала здачі контингенту зерна у визначених обсягах.

На інші зернові культури (гречку, просо, кукурудзу), а також стручкові та олійні культури спочатку контингент не був офіційно визначений, але сільгоспвиробники зобов'язувалися здавати усі надлишки рослинницької продукції за винятком запасів, потрібних для засіву. Уже на початку заготівельної кампанії прогнози щодо неможливості виконання визначеного контингенту зерна підтверджувалися, однак галицьких селян поступово примусили здавати й іншу сільськогосподарську продукцію. Контингент поширювався на стручкові та овочеві культури, картоплю, всі продукти тваринництва, сіно, соломі і т.п. Зокрема, загальний обсяг обов'язкових поставок молока встановлено у розмірі 172 млн л²⁵², а на одне селянське господарство – 400 л.

Основне навантаження з виконання встановлених окупантами обсягів заготівель сільськогосподарської продукції несли індивідуальні господарства. Через зазначені вище обставини контингент зерна на 1941 р. ними не був виконаний. До кінця року було зібрано лише 89 789 т, або 21,6% від визначеного німцями обсягу. Всього ж контингент зернових культур, зданих у дистрикті з урожаю 1941 р. упродовж другої половини 1941 р. – першої половини 1942 р. становив 112 649 т, з яких 112 000 т здали селянські господарства і 649 т – неіндивідуальні господарства. Тобто, селянські господарства здавали менше, ніж по 77 кг з одного гектара замість 300 кг, що вимагалось планом. Не були виконані контингенти й по інших видах продукції. Так, загальна кількість зданого в їх рахунок молока членами молочарської кооперації становила лише 16 млн л, тобто 9,3% від визначеного окупаційною владою до здачі загального обсягу. З огляду на те, що в 1941 р. у німців ще панували настрої швидкої перемоги й ситуація з забезпеченням харчовими продуктами не була критичною, а обсяги зданих контингентів в основному були близькими до передбачених обрахунками РСУК реальних можливостей їх виконання, в 1941 р.

окупанти на території Галичини ще не вдавалися до масових репресивних заходів (хоча були й такі випадки, як засудження і страта 4 січня 1942 р. чотирьох селян с. Рудників Мостиського району Дрогобицької області)²⁵³. Та й досягти якихось суттєвих результатів за допомогою силових засобів навряд чи вдалося б, оскільки в багатьох регіонах Галичини в селах достатніх запасів продовольства не було. А протягом першої половини 1942 р. більшість південних районів західних областей, а також значну частину Львівщини охопив масовий голод. Фактичний керівник ОУН (після арешту С. Бандери на початку липня 1941 р.) М. Лебедь свідчив: «Німці стягали рештки врятованого збіжжя, і зима та весна рр. 41–42 принесли також на Західні землі, зокрема в підгірські терени, голод. У малих підкарпатських селах бувало щоденно по 14 похоронів людей, що вмирали голодною смертю...»²⁵⁴. Починаючи з весни 1942 р. тисячі людей блукали по дорогах шукаючи хліба. Незважаючи на наявність кордону, селяни з районів дистрикту «Галичина» ходили за харчами навіть у райони Волині. Проте окупанти разом з поліцаями по дорозі відбирали хліб у голодуючих, які поверталися додому²⁵⁵. Зростанню смертності вдалося запобігти лише завдяки акції допомоги голодуючим, організованої Українським Центральним Комітетом та його філіями в округах – українськими допомогливими комітетами. У рамках цієї акції навесні 1942 р. для допомоги потерпілим було зібрано майже 129,5 т харчів, створені народні кухні й організовано переселення з Бойківщини, Підгір'я, Гуцульщини та Львівщини майже 22 тис. дітей, яким загрожував голод²⁵⁶. Саме події, пов'язані з голодом взимку–навесні 1941–1942 рр. показали мешканцям Західної України, чимало з яких до приходу гітлерівців вважали їх рятівниками від радянських репресій, справжнє обличчя нової влади.

У 1942 р., у зв'язку з зимовими невдачами гітлерівців на фронті та затягуванням війни, труднощами з харчовим забезпеченням Вермахту та Райху, оскільки запаси продовольства в окупованих на заході країнах упродовж двох років вичерпалися, а на окупованій радянській території необхідних запасів не було здобуто, нацистське керівництво взяло курс на отримання значно більшої кількості продовольчих ресурсів як шляхом нарощування їхнього виробництва, так і обов'язкових поставок від населення. Цей процес уповні охоплював і територію Галичини. На 1942 р. німецька окупаційна влада визначила загальний контингент зерна для неї у розмірі 345 тис. т, а для селянських господарств – по 350 кг з одного гектара. Загальний розмір контингенту молока був визначений у кількості 430 млн л, а для селянських господарств – 500 л від корови²⁵⁷.

З метою виконання встановлених обсягів збору контингентів окупаційною владою вживалися заходи як агітаційно-пропагандистського (обіцянки премій, поширення в західноукраїнських селах плакатів з політичним підтекстом на кшалт: «Твоя зброя проти більшовизму – здати контингент» тощо), так і обмежувального та карального характеру. До завершення здачі контингенту галицьким селянам було заборонено продавати (навіть за встановленими владою «твердими цінами») свою продукцію на базарах. Згідно з розпорядженням генерал-губернатора про контингент, селяни до 30 вересня були зобов'язані здати 60% встановленої кількості зерна, й до 30 листопада – всі 100%. Той, хто не виконував контингент, оголошувався саботажником і підлягав покаранню. У тексті розпорядження про здачу контингенту зокрема зазначалося, що «Твердо встановлений для селянських господарств контингент повинен бути зданий в зазначений термін... Властитель, або керівник господарства, який не здасть контингенту або здасть його не повністю, згідно зобов'язання підлягає: 1) високим грошовим штрафам, 2) конфіскації всього живого інвентаря, 3) примусовому обмолоту і конфіскації збіжжя і всього майна та відправці до робочого або концентраційного табору, 4) карі смерті»²⁵⁸. А під час жнив 1942 р. на території дистрикту був чинним наказ генерал-губернатора Г. Франка від 11 липня про «Охорону

жнив», яким на період збору врожаю від 1 серпня до 30 листопада 1942 р. запроваджувався воєнний стан. У наказі наголошувалося: «Смертю буде покараний кожний: 1. Хто злісно псуватиме або буде нищити всякого роду сільськогосподарські харчові і фуражні продукти. 2. Хто злісно не виконує обов'язку здачі сільськогосподарських продуктів. 3. Хто взагалі злісною поведінкою перешкоджатиме владі розпоряджатися значними кількостями сільськогосподарських продуктів. 4. Хто закликає або підбурює до злочинів, які караються відповідно пунктів 1–3. Суд і виконання вироку здійснюють військово-польові суди. Вирок може бути негайно виконаний»²⁵⁹.

Український Центральний Комітет не схвалював політику окупаційних властей у справі збирання контингентів і виступав проти збільшення їхніх норм й вів боротьбу за їхнє зниження та справедливий розподіл. Водночас його функціонери, під тиском німців, переконували селян своєчасно і повністю виконувати контингенти, докладали зусилля до збільшення врожаю та підвищення продуктивності своїх господарств²⁶⁰. Подібну позицію займало й українське уніатське духовенство на чолі з митрополитом Шептицьким та духовенство Української автокефальної православної церкви на чолі з єпископом Мстиславом (С. Скрипником). Один із діячів національно-визвольного руху на Галичині й активний учасник подій, про які йдеться, Кость Паньківський у своїх спогадах з цього приводу писав: «Владики, які в багатьох випадках не вагалися виступати проти рішень і вимог німецької влади, видавали розпорядження в справі польових робіт у неділі і свята. Вони закликали духовенство і вірних виконувати розпорядження, даючи дозвіл – коли потреба – працювати в неділі і свята. Вони доручали священикам прикладом і радою допомагати селянам у віддачі контингентів. Усі клітини УЦК відбули освідомні наради й анкети. В пресі поміщено ряд інформативних й інструктивних статей про «Збіжжеві контингенти», «Жнива і обов'язок села» тощо. Президія УЦК видала окремі заклик в цій справі під назвою – «Українські хлібороби»²⁶¹. Такий ідеологічний супровід обумовлювався намаганням забезпечити українських аграріїв від репресій з боку окупаційних властей. При цьому незрідка використовувалася суто пропагандистська лексика щодо німців-«визволителів» та більшовиків-«ворогів».

За поставлену продукцію здійснювалася оплата. Це мало переконувати селян у тому, що вона скуповується, а не реквізується. Але встановлені окупаційною адміністрацією заготівельні ціни були такими низькими, що за одержані гроші селяни майже нічого не могли придбати для своїх потреб. Дуже мало давала селянам і запроваджена окупантами система преміювального отоварювання за здану продукцію товарами першої необхідності. Так, за здані 160 кг пшениці, 280 кг жита та 80 кг гороху селянин міг отримати лише 165 цигарок, 2,75 л горілки, невеликий текстильний виріб, 1,5 кг залізних виробів, на 6 злотих – мила й мильного порошку, на 5 злотих – шкіряних виробів й на 2,50 злотих – виробів домашнього вжитку. За здані 10 т картоплі селянин міг придбати 720 цигарок, 12 л горілки, у середньому два невеликі текстильні вироби, 6 кг виробів із заліза, на 24 злотих – шкіряних виробів, на 24 злотих – мила або свічок та на 12 злотих – виробів домашнього вжитку²⁶². А 1 л нафти доводилося купляти за 1 ц зданого зерна, нову куртку – за 2 ц зданого жита²⁶³. До того ж, закупівлю товарів першої необхідності, дефіцит яких була дуже відчутним, селяни могли здійснювати лише за виданими органами влади спеціальними талонами, що засвідчували виконання ними норм контингенту. Але дефіцитні товари першої потреби рідко потрапляли в торговельну мережу, бо німці забирали їх собі, а те, що доходило на місця, опинялося перш за все в руках сільської верхівки. Тому незрідка премії для трудового селянина видавали горілкою. Прояви надмірного вживання алкоголю швидко стали грізною проблемою в сільській місцевості²⁶⁴.

Однак, незважаючи на всі зусилля окупантів, досягти повного виконання визначених їхніми керівними господарськими інстанціями дистрикту обсягів контингенту на 1942 р. не вдалося. Так, зерна до кінця 1942 р. надійшло 130 тис. т, або 37,8%. Селянські господарства здали в середньому 89 кг зерна, замість 350 кг, які належало здати з одного гектара²⁶⁵. Всього ж з урожаю того року за другу половину 1942 р. – першу половину 1943 р. зібраний контингент зерна становив 339 тис. т, з яких 336 тис. т здали селянські господарства²⁶⁶. Замість запланованих окупантами до збору на 1942 р. контингентів молока в обсязі 430 млн л у дійсності молочарською кооперацією було зібрано 147 млн л, а пересічно від селян – по 171 л з корови (при плані 500 л)²⁶⁷.

Значна кількість невеликих селянських господарств не змогла виконати встановлених для них на 1942 р. норм постачання аграрної продукції з різних причин. Так, зерновий контингент виявився надміру високим для Городеччини, Мостищени, Судово-Вишнівеччини, Жовківщини та Яворівщини. Ситуацію ускладнили несприятливі природні фактори, через що врожай був низьким, а на Мостищені того року взагалі був неврожай. На Жовківщині на початку серпня градом знищена половина дозріваючого збіжжя. Вже восени 1942 р. у названих районах населення відчувало нестачу хлібного зерна і зерна на засів, а в окремих селах зафіксовано навіть випадки смерті від голоду²⁶⁸.

Звернемо увагу на те, що керівництво Райху, незважаючи на невиконання в повному обсязі контингентів, констатувало, що заготівля продуктів сільського господарства пройшла в 1942 р. цілком задовільно. Геббельс у своєму щоденнику 12 грудня 1942 р. записав: «Генеральне губернаторство постачає харчі далеко вище наложених на нього цифр... Іншими словами, окуповані терени в змозі поставляти Райхові далеко більше ніж те, що до цього часу. Треба енергійно вимагати, а керівники мусять бути покликані до звітування»²⁶⁹. У своїх спогадах К. Паньківський з цього приводу пише: «Губернатор і його співробітники отримали від свого начальства навіть признання. Вони влаштували в неділю 4 жовтня урочисте «свято подяки за жнива» у Львові. Губернатор і керівник відділу прохарчування Гарайс виступали з промовами, в яких наголошували жертвенну працю населення Галичини. Свята подяки відбулися також і в інших містах»²⁷⁰.

На 1943 р. окупантами були встановлені ще більші контингенти рослинницької та тваринницької продукції. Загальна кількість зерна, що підлягала здачі галицьким селом, сягнула 500 тис. т, молока – 860 млн л. Від селян регіону окупаційні господарські установи вимагали здачі по 460 кг зерна з одного гектара та 800 л молока з кожної корови, понад 100 яєць від курки, а також м'ясо, картоплю, сіно, вовну та іншу продукцію²⁷¹. Таким чином, наприклад, господарства з земельною ділянкою до 2,5 га були зобов'язані щорічно здавати такий контингент: до 12 ц зерна, 25 ц картоплі, 800 л молока від кожної корови, 200 кг м'яса та інші продукти²⁷².

Поряд з підвищенням норм контингентів на 1943 р. було введено нову систему господарювання і нову систему преміювання, за якою було збільшено кількість зданої продукції, необхідної для одержання права на придбання одягу, взуття та товарів першої необхідності. Відтепер сільгоспвиробник не мав права за своїм бажанням здійснювати торгівлю понадконтингентовою продукцією й мусив віддавати визначеним окупантами структурам всі продукти, які не міг використати у власному господарстві. Були встановлені норми для перемелювання в млинах зерна на підставі «карт перемолу» й заборонено використовувати для перемолу жорна. Водночас запроваджувався суворий державний контроль за процесом виробництва й заготівлі сільськогосподарської продукції. З цією метою було створено Центральну

господарську палату в Кракові та Дистриктове хліборобське бюро, яке підпорядковувалося Центральній палаті. Щоб забезпечити виконання контингентів, окупаційна адміністрація знову вдалася до запровадження надзвичайного стану на період збирання врожаю. Згідно з розпорядженням генерал-губернатора, в 1943 р. він вводився раніше, уже з 15 липня, й закінчувався пізніше, 20 грудня 1943 р. Цим же розпорядженням заборонявся заріз худоби²⁷³.

Галицьке селянство було незадоволене збільшенням норм контингентів, однак загалом покійно прийняло ці нові розпорядження окупаційної влади, й з метою їхнього виконання зосередило свої зусилля на підвищенні продуктивності господарювання. В умовах зростаючого незадоволення в селянському середовищі заготівельною політикою окупантів Український Центральний Комітет вже не вдавався до масових освідомлених акцій, спрямованих на підтримку заготівельної політики німців, як це мало місце в 1942 р. Восени 1943 р. активізували протиконтингентові акції ОУН, але вони суттєво не вплинули на виконання заготівель, оскільки були поодинокими, й не одержали підтримки з боку селян, які не бажали наражати на небезпеку своє життя. Німецька адміністрація не влаштовувала вже крайового «свята подяки за жнива» як в 1942 р., але такі свята, а також «свята жнив», або «обжинки», відбувалися з ініціативи нижчої адміністрації на місцях²⁷⁴. Однак у багатьох випадках селяни за наказом ОУН їх саботували.

У 1943 р. окупаційна влада значно посилила контроль за виконанням контингентів й усе частіше вдавалася до жорстоких каральних заходів за несвоєчасну їх здачу. Так, 14 липня 1943 р. з цієї причини було спалено 240 селянських господарств у с. Шпиколоси Кременецького району на Тернопільщині, де разом з будинками згоріли 22 особи. З села було вивезено 113 коней, 497 корів, 80 овець, 46 свиней. Восени 1943 р. за таку ж провину нацисти спалили 112 господарств у с. Майдан Копичинського району, 609 господарств у Товстенському і 1878 – у Шумському районах, а майно селян пограбували²⁷⁵. Подібні факти мали місце і в інших регіонах дистрикту.

Результати виконання встановлених окупаційною владою Галичини завдань по контингентах на 1943 р. були такими. Зерна надійшло 472 642 т, тобто 94,5%, а всього ж з урожаю 1943 р. за другу половину 1943 р. – першу половину 1944 р. – 487 тис. т, з яких 452,4 тис. т здали селянські господарства. Молока було здано 222 млн л, або 25,8% від визначеного для поставок обсягу на 1943 р. У середньому одне селянське господарство в 1943 р. здало зерна по 239 кг з гектара, а при найбільшому напруженні в 1943 – 1944 рр. – по 366 кг з гектара, молока – по 258 л від корови²⁷⁶.

Переважаюча більшість селян Галичини виконувала визначені для них на 1943 р. й інші контингенти. Так, до березня 1943 р. ними було здано 35 003,6 т картоплі (79% від визначеної на той місяць норми), 3227,2 т соломи (відповідно 70,9%), 229,8 т льону (29,5%), 48,2 т конопель (8,3%), 1 478 052 шт. яєць (82%). Лише за період від 1 липня 1943 р. до 31 грудня 1943 р. селянами галицького регіону було заготовлено 424 471 гуску (або 442 218 кг живої ваги гусей), 40 201 качку (71 746 кг), 218 523 курки (288 360 кг), 175 індиків (427 кг) та 16 682 кролі.

Загальний обсяг зібраного в дистрикті «Галичина» за період від вересня 1941 р. до літа 1944 р. контингенту зерна становив 938 649 т, з яких 900 400 т здали селянські господарства й 38 249 т – неіндивідуальні господарства. За цей же період молочарськими кооперативами було заготовлено за рахунок контингентових поставок 385 млн л молока. З іншої аграрної продукції за період існування дистрикту тільки для Вермахту було передано 15 тис. т овочів, 3700 т масла, 25 967 т м'яса, у т.ч. 260 тис. голів великої рогатої худоби²⁷⁷.

На 1944 р. норми контингентових поставок окупаційна влада залишила на рівні попереднього року. Однак чіткої організації в системі заготівель окупантами

сільськогосподарської продукції та вивезення її до Райху вже не було. Ось що пише з цього приводу в своїх спогадах К. Паньківський: *(Орфографію оригіналу збережено. – О. П.)* «Повний безлад у справах заготівлі настав весною 1944 року. Німецьке бездумство було причиною, що управління залізниць не було в силах доставити потрібних вагонів для вивозу зібраних продуктів, передовсім збіжжя із східної частини Галичини, в яку вже увійшли большевики. Для Головного Уряду Державної Безпеки була в тому часі важливішою справа вивозу угорських жидів до Освенціма на знищення. Як повідомляли наші люди, шляхом крізь Мушину на Лемківщині йшло щоденно кілька потягів, навантажених в задротованих вагонах жидами, а в Тернополі великі запаси збіжжя поливали потрібним для транспорту паливом і спалювали, і ще багато залишили большевикам. В тому часі діяла вже УПА. Відділи УПА, користаючи з анархії, стягали контингенти по селах для себе, не дивлячись на те, що наступними днями німці застосовували в тих селах гострі репресії»²⁷⁸.

Оцінюючи податкову та заготівельну політику нацистів у Галичині за рахунок контингентових акцій, можна зробити висновок, що вона була грабівницькою за своїм змістом, прирікала частину західноукраїнського селянства, зокрема найбіднішу, на злиденне, напівголодне існування, а то й на голодну смерть. У той же час у 1942–1943 рр. вона була менш обтяжливою порівняно з іншими регіонами України для тієї частини галицьких селян, які ще з довоєнного часу мали в користуванні значно більше землі, продуктивної худоби, тваринне тягло й завдяки цьому зуміли інтенсифікувати свою господарську діяльність та збільшити продуктивність власного господарства. Після сплати контингентів (а нерідко вони повністю не сплачувалися, до чого в цьому регіоні окупанти відносилися терпиміше) у розпорядженні цієї категорії селян залишалася ще чимала кількість продукції. Так, після здійснення обов'язкових поставок зернового контингенту в 1943 р. (нагадаємо, що при тогорічній вимозі 460 кг з га в середньому було доставлено 269 кг, а при найбільшому посиленні в 1943–1944 рр. – 366 кг з одного га) на потреби селянина залишалось ще понад 9 центнерів зерна з гектара. У 1942 і 1943 рр. селяни також залишали для потреб свого господарства майже по 1000 л молока від однієї корови щорічно, здавши ледь ? від того, що здавали на заготівельні пункти перед війною добровільно (пересічний видій корів у Галичині до війни сягав 1200 л молока, а пересічна річна добровільна здача на заготівельні пункти молочарської кооперації становила тоді близько 1000 л від корови)²⁷⁹. Подібне «дозволити» собі селяни інших регіонів (скажімо, райхскомісаріату «Україна») не могли.

Не менш грабівницькою була податкова та заготівельна політика, яку здійснювали румунські окупанти у губернаторствах «Бессарабія», «Буковина» та «Трансністрія» щодо українських селян. Тут селяни платили понад 30 різних «державних» і «місцевих» податків і зборів, кожний із сільських мешканців був зобов'язаний мінімум 30 днів відпрацювати на будівництві та ремонті доріг, виконувати гужову повинність і т.д.²⁸⁰ Наведемо типовий приклад з податкової практики румунських окупантів, скориставшись «Розпорядженням Ободівської районної претури на Вінниччині від 8 квітня 1943 р. про стягнення податків з селян». У розпорядженні, адресованому старості села Нова Ободівка, зазначалося: «На підставі наказу губернаторства «Трансністрії» за № 102 по Вашому селу на 1943–1944 рік нараховані наступні податки: з орної землі громад – 18 223 РККС (румунська грошова одиниця – марка; 1 марка дорівнювала 20 крб. – О. П.), з них половина грошима і половина зерном; за присадибні землі (города, левади, сади і виноградники) – 14 750 РККС; шкільного податку – 27 300 РККС; податок на поліцію – 5000 РККС; на утримання пожежного обозу – 3000 РККС; гужовий – 10 500 РККС.

Крім того, Вами будуть збиратися наступні податки і такси: з осіб, які здійснюють продаж з підвід – 2 марки, за товари на прилавках і з рук – по 1 марці, за метричні посвідчення або смерть – 1 марка, за видачу посвідчень про власність великої худоби – 5 марок і малої – 2 марки за штуку, пропусків на поїздки в своєму уїзді – 3 марки і поза своїм уїздом – 5 марок, за пасовище великої рогатої худоби – по 10 марок і дрібної – по 5 марок за штуку.

Село на 1943–1944 рік переведено на свій бюджет і тому ... необхідно виділити на свій бюджет наступні податки: 1) на поліцію; 2) пожежний; 3) за пасовище; 4) паспортизацію худоби; 5) поїздки; 6) за видачу посвідчень і метрики; 7) базарний збір»²⁸¹.

А от у що виливалася така практика для рядового селянина свідчить наступний приклад. Із селянина села Танівки Березівського району на Одещині Мокана Олександра Федоровича були стягнуті наступні податки: земельний податок – у сумі 99 марок, з городу – 72 марки, з корови – 30 марок, за культзаходи – 30 марок. Таким чином, тільки за чотирма найголовніших видах податку він здав 231 марку, або 4620 крб. Крім того, він здав натуральні податки: молока – 300 л, м'яса – 50 кг, яєць – 108 штук та інші продукти. У той же час, за вироблені у «земтоваристві» 330 трудоднів він одержав лише 7 ц ячменю²⁸².

У губернаторстві «Трансністрія» селяни, згідно з наказами губернатора, повинні були здавати на утримання окупаційних військ птицю, молоко, свиняче м'ясо, бринзу, мед, шерсть та ін. У губернаторствах «Бесарабія» і «Буковина» селянин міг залишити собі на харчування 60 кг зерна на дорослого і 40 кг на дитину, решта підлягала здачі окупаційній владі²⁸³.

Крім того, деякі види сільськогосподарської продукції вважалися монополією румунської держави і вся продукція повністю конфісковувалася департаментом монополій, розпоряджатися або продавати продукцію такого виду селянин не мав права. Зокрема, відповідно до постанов губернатора «Трансністрії» (постанови № 90 від 5 жовтня 1942 р. і №3277 від 31 грудня 1942 р.), до таких видів продукції належали шерсть, бавовник, виноград, тютюн²⁸⁴.

Не обмежуючись пограбуванням сільського населення через систему оподаткування та обов'язкових поставок, румунські окупанти, використовуючи монополію на торгівлю, вилучали у нього останні запаси. Так, постановою губернатора «Трансністрії» № 124 від 12 січня 1943 р. на гас, сіль, сірники, тютюн, тютюновий папір та інші предмети першої необхідності оголошувалася державна монополія: ці предмети відпускалися населенню міст та районних центрів за гроші, а у сільській місцевості – в обмін на продукти. Під продуктами значилися – пшениця і жито урожаю 1941 р. та попередніх років, кукурудза, ячмінь, продукти тваринництва. З цією метою вводилися бони з написами, на кшталт, «Гас в обмін на продукти». Оскільки у сільських місцевостях магазинів не було, а піти на базар, щоб продати свою продукцію або купити що-небудь селянин не міг (оскільки для того, щоб піти до міста або іншого населеного пункту, у кожному окремому випадку потрібен був спеціальний дозвіл жандармського управління), то сільське населення вимушене було віддавати останню продукцію і хліб в обмін на предмети першої необхідності через обмінні пункти примарії.

До боржників по сплаті податків та поставках румуни застосовували драконівські заходи. Так, 5 лютого 1944 р. Березівська префектура розіслала всім примаріям і старостам директиву наступного змісту: «На підставі наказу № 115 у всіх жителів, які не виконали план молокопоставки, негайно заберіть корови.» Тих, хто не виконував плани здачі шерсті, м'яса та інших видів натуральних податків, направляли до трудових таборів²⁸⁵.

При цьому зазначимо, що простежувалася дискримінаційна політика румунських властей щодо українського та російського населення і прихильне ставлення до німецького і молдавського населення. Так, 23 грудня 1942 р. Мостівська районна управа Березанського повіту на Миколаївщині розповсюдила серед жителів розпорядження, згідно з яким вимагалось у тижневий термін «провести реквізицію у російсько-українського населення всіх свиней вагою понад 40 кг, а на свиноматок з маленькими поросятами та поросних, яких неможливо доставити транспортом, зібрати зобов'язувальні розписки й їх доставити до управи.

У молдавського і німецького населення зібрати тільки зобов'язальні розписки на свиней, які є у їхньому господарстві, і доставити їх до претури. Їхні свині реквізиції не підлягають.

У випадку, коли буде виявлено приховування свиней зазначеної ваги, глава сім'ї буде відданий під суд з конфіскацією майна»²⁸⁶.

На фоні безнадійного становища села і селянства у більшості регіонів України дещо кращим воно було в прифронтових районах східних областей, де господарювала військова адміністрація. Там визиск був меншим, оскільки залежав від поточних потреб армії. А те, що вилучення продуктів здійснювалося не безпосередньо військовою владою, а через старост і поліцаїв, дозволяло певну їх частину залишати й у селі. М. В. Коваль, звертаючи увагу на ці факти, водночас наголошував, що в інших регіонах становище було зовсім іншим²⁸⁷.

Заготівля сільськогосподарської продукції в Україні в період окупації здійснювалась як по військовій лінії, так і цивільною окупаційною владою через спеціально створений військово-економічний та адміністративний апарат. На території райхскомісаріату «Україна» заготівлю основних родів збіжжя, м'яса, жирів та іншої сільськогосподарської продукції проводили гебітскомісари за допомогою заготівельних структур, котрі діяли в радянський період – «Заготзерно», «Заготхудоба», «Заготсіно», «Держсортфонд» та ін., керівний та виконавчий апарат яких було замінено окупаційною владою, а також колгоспної організації. Заготівлю й поставки дикоростучих лікарських рослин, овочів, городини, меду, промислової сировини – щетини, пуху, льняного та конопляного волокна, вовни, насіння, городніх культур, металобрухту тощо також здійснювали крамниці та заготівельні пункти споживчої кооперації системи «Вукоопспілки» в обмін на товари²⁸⁸. Поряд з державними організаціями – військовими та цивільними, а також кооперацією, заготівлею продовольства та сировини займалися й німецькі монополії через свої дочірні, так звані «східні», відділення та товариства. Німецькі документи свідчать, що тільки в Кенінгсберзі були створені десять різних товариств з капіталом 100 тис. марок кожне, що займались оптовою торгівлею, експортно-імпортними операціями, постачанням німців, які проживали на території України. У Дніпропетровську функціонували 2 товариства з капіталом 100 тис. крб. кожне. У Німеччині існувало «Товариство сприяння німецьким торговельним фірмам в Україні»²⁸⁹.

З метою більш ефективного використання сільськогосподарських ресурсів України німецькі власті упродовж 1942 р. створили на окупованій території акціонерні товариства: «Збіжжевий центр України», «Товариство по розплоду овець», «Птахівничо-ячний центр України», «Волокно-рослинний центр України», «Овочево-городній і картопляний центр України», «Центр закупівлі й збуту України», «Різниця і м'ясні підприємства України», «Молочний і товщовий центр України», «Цукровий центр України», «Центр напоїв України», «Товариство закупівлі й збуту овочево-городини й картоплі»²⁹⁰.

Та особливо важливим інструментом нацистської державно-монополістичної системи пограбування сільського господарства України за

допомогою заготівельної політики було Центральне торговельне товариство з обмеженою відповідальністю «Централь–Ост» по заготівлі й збуту сільськогосподарської продукції та постачання (ЦТТ «Ост»), створене 27 липня 1941 р. за розпорядженням Герінга. Засновниками товариства виступили імперське управління з зерна, худоби, молокопродуктів, масла і жирів, яєць, складів посівного зерна та імперська група торгівлі²⁹¹. Засновники товариства отримали державні кредити на суму 300 млн марок²⁹².

Вміщений у додатках до монографії В. Косика німецький документ свідчить, що ЦТТ «Ост» «... як монопольне товариство, мало у східних районах такі завдання: а) Заготівля, транспортування і продаж усіх сільськогосподарських продуктів (поставки для військових органів влади і для Райху); б) Довірливе керівництво харчових підприємств; в) Постачання обладнання для харчових підприємств і засобів виробництва для сільського господарства, постачання сільському населенню предметів широкого вжитку (продаж товарів у порядку преміювання)»²⁹³. Таким чином, товариство одержало монопольне право на заготівлю та збут сільськогосподарської продукції на окупованій території СРСР, у його підпорядкування передавались всі торговельні підприємства та підприємства по первинній переробці сільськогосподарської сировини. Першочерговими завданнями товариства були визначені поставки Вермахту та Райху сільськогосподарської продукції, перш за все продовольства, а також введення в дію підприємств харчової промисловості. ЦТТ повинно було проводити свою «роботу» на всій окупованій радянській території, за винятком району Білостока та території, що відносилася до генерал-губернаторства²⁹⁴.

Товариство мало право створювати філії, здавати в оренду підприємства та інші установи, виділені в його розпорядження. Головна дирекція товариства знаходилася в Берліні, а на окупованій території діяли три головні контори – «Україна», «Остланд» і «Центр», які знаходилися в Ровно, Ризі та Борисові. До сфери діяльності головної контори «Україна» відносилися територія райхскомісаріату «Україна» і господарської інспекції «Південь». До головної контори «Остланд» відносилися генеральні округи Литви, Латвії, Естонії та Білорусії і територія господарської інспекції «Північ», а територія діяльності головної контори «Центр» відповідала території діяльності господарської інспекції «Центр»²⁹⁵. Головним конторам «Україна», «Остланд» й «Центр» були підпорядковані 30 контор з 200 філіями. На Україні товариством було створено 11 дочірніх компаній по виробництву продовольчих товарів з 130 філіями²⁹⁶. Влітку 1943 р. – у період найактивнішої діяльності – товариство разом з дочірніми компаніями здійснювало найбільшу частку операцій по заготівлі та збуту сільськогосподарської продукції й забезпеченню потреб сільського господарства на окупованій території СРСР й мало у своєму штаті 7 тис. працівників – німців. Крім того, товариство користувалося послугами 250 німецьких фірм²⁹⁷.

Всебічну підтримку в своїй діяльності ЦТТ «Ост» отримувало від міністерства східних територій і особисто його керівника – райхсміністра А. Розенберга, який здійснював контроль за роботою товариства, господарського штабу «Ост» і господарських інспекцій, а також підпорядкованих їм установ. Активно сприяли роботі товариства господарські керівники місцевих окупаційних органів влади.

Товарообіг товариства від початку заснування до 31 березня 1944 р. становив 5,6 млрд марок²⁹⁸. За цей період з його допомогою окупанти захопили майже 15 млн т продовольства, з яких Вермахт одержав майже 9 млн т²⁹⁹. Про кількість «заготовленого» товариством за означений період продовольства та його поставки по окремим видам свідчать дані, взяті з німецького документу й наведені в таблиці № 9³⁰⁰.

Таблиця № 9

Продукти (в тоннах)	Всього	У тому числі поставлено		
		Вермахту	до Райху	іншим організаціям
Зерно, включаючи помел*	9 151 924	5 560 004	1 160 817	2 341 103
Насіння, олійних культур	952 067	20 811	719 145	212 111
Рослинна олія	20 549	8 007	7 430	5 112
Вершкове масло*	206 794	118 063	20 815	67 916
Картопля	3 281 681	2 039 571	12 978	1 229 132
Цукор	400 957	243 574	61 972	95 411
М'ясо та м'ясні продукти*	563 660	411 885	66 644	5 131

*В інших німецьких документах наведені дані про заготівлю товариством за цей же період 9200 тис. т зернових, 208 тис. т вершкового масла, 662 тис. т м'яса та м'ясних продуктів³⁰¹.

Крім цього, товариство заготовило 1 млн 201 тис. т інших сільськогосподарських продуктів, 2 млн 500 тис. т грубих кормів, 141 тис. т насіння, 1 млрд 075 млн штук яєць³⁰².

Як свідчать наведені дані, більша частина сільгосппродукції поставлялася Вермахту, багато з них до Райху взагалі не завозилися або надходили в незначній кількості, наприклад, картопля, овочі, фураж, цукор. Крім поставок сільськогосподарської продукції Вермахту та до Райху товариство також забезпечувало нею й інші установи та організації в окупованих східних областях: німецькі установи, включаючи СС, якщо вони не перебували в розпорядженні Вермахту, місцеве населення й переробні підприємства.

Для транспортування заготовленої продукції товариство використало 1 млн 418 тис. вагонів і морських суден загальною тоннажністю 472 тис. т. Евакуаційних вантажів у період вигнання гітлерівців з окупованих територій товариство вивезло 32 900 вагонів, з них: зерна, насіння олійних культур та іншого насіння – 22,4 тис., сільськогосподарських машин та іншої техніки 9 тис., продовольчих і споживчих товарів – 1,5 тис.³⁰³

Переважну більшість сільгосппродукції ЦТТ «Ост» заготовило на окупованій території України. Так, поставки її Вермахту, завезення до Райху та іншим споживачам, здійснені головними конторами товариства за період від початку роботи до 30 червня 1943 р., становили: «Україна» – 71,1%, «Остланд» – 22,1%, «Центр» – 6,8%³⁰⁴.

Головним споживачем заготовленої товариством за цей період сільгосппродукції залишався Вермахт, про що свідчать наведені дані у таблиці № 10.

Таблиця № 10

Головні контори ЦТТ «Ост»	Вермахт	Райх	Інші
«Україна»	48,7%	20,5%	30,8%
«Центр»	89,7%	0,7%	9,6%
«Остланд»	52,0%	5,0%	43,0%
Окуповані області разом	52,3%	15,7%	32,0%

Як видно із наведених даних, близько половини заготовлених головною конторою «Україна» сільгосппродуктів поставлялися Вермахту. З того, що було вивезено товариством за цей період до Райху, більша частина також припадає на Україну – 92,7%. З територій, де діяли головні контори товариства «Остланд» і «Центр», до Німеччини надійшло лише відповідно 7% і 0,3% сільгосппродуктів³⁰⁵. До початку 1943 р. загарбники вивезли з України майже 2,8 млн т. різного продовольства. А за даними на 1 квітня 1944 р. кількість продовольства, вивезеного з України до Німеччини, становила вже 94,5% від загального обсягу, тоді як поставки «Остланду» до Райху становили 5,3%, «Центру» – 0,2%³⁰⁶.

Переважаючою була частка української сільгосппродукції й у поставках товариством основних її видів. Про це, зокрема, свідчать дані щодо поставок зерна, бобових та фуражу в 1941/42 і 1942/43 сільськогосподарських роках, що наведені у таблиці № 11.

Таблиця № 11

Продукти (в тоннах)	Поставлено від часу заснування по 31 липня 1943 р.			
	Головні контори ЦТТ «Ост»			Всього із окупованих східних територій
	«Україна»	«Центр»	«Остланд»	
Всього по ставлено зерна	5 461 259	378 276	986 639	6 826 174
Поставлено Вермахту зерна	2 354 362	292 166	433 538	3 080 066
у т.ч.:				
хлібне зерно	1 347 955	181 760	227 942	1 757 657
фуражне зерно	948 601	110 406	201 764	1 260 771
Бобові	57 766	–	3 832	61 598
Фураж	708 393	328 547	181 474	1 218 414

Оскільки потреба військ Вермахту на Східному фронті у зерні з надлишком покривалася поставками з України, то за рахунок цих запасів забезпечувалися потреби областей «Центр» і «Остланд». Загальний обсяг вивезеного до Райху зерна зі східних областей станом на 31 липня 1943 р. становив 897 001 тонну. Більша частина вивезеного зерна – 892 581 т, тобто 99,5%, припадає на Україну³⁰⁷.

В основному з окупованої території України здійснювалось завезення товариством до Райху і олійних культур. Так, станом до 31 липня 1943 р. з України було завезено 587 817 т, тоді як з територій, підпорядкованих головним конторам «Центр» та «Остланд», – 5954 т і 17 055 т відповідно³⁰⁸.

Україна була й основним центром з виробництва цукру в зайнятих окупантами східних областях. У 1941/42 і 1942/43 сільськогосподарських роках на її території його було вироблено 244 тис. т, а в «Остланді» – 85,4 тис. т. За рахунок виробленого в Україні цукру ЦТТ «Ост» задовольняло прямі й непрямі потреби Вермахту в окупованих східних областях, а також забезпечувалися армійські угруповання «Норд» і «Центр». А поставлений товариством до Райху цукор (зокрема, за період з 1 листопада 1942 р. по 30 червня 1943 р. Райх одержав 35 357 т) також був вироблений на українських цукроварнях із вирощених українськими селянами цукрових буряків³⁰⁹.

Головна контора товариства «Україна» та її філії за допомогою органів окупаційної влади заготовили величезну кількість тваринницької продукції. Її заготівлю в українському селі проводив 501 заготівельний пункт із 937 діючих на

окупованій території СРСР. Лише з 1 вересня 1942 р. до 30 червня 1943 р. ними було заготовлено 1 199 458 голів великої рогатої худоби, 228 258 свиней, 10 907 телят, 157 822 овець, 331 302 117 шт. яєць і 9 376 т домашньої птиці. При цьому зазначимо, що всього за цей період ЦТТ «Ост» заготовило: великої рогатої худоби – 1 706 690 голів, свиней – 626 321 голову, телят – 293 534 голови, овець – 584 920 голів, яєць – 409 395 887 шт., домашньої птиці – 11 120 т³¹⁰. Таким чином, саме за рахунок українського села ЦТТ «Ост» у значній мірі задовольняло потреби Вермахту в худобі, м'ясі та м'ясних виробках. Яйця ж і птиця переважно постачалися ним Вермахту, лазаретам та німецьким установам.

Діяльність ЦТТ «Ост» на території України здійснювалася в сприятливих умовах, які були створені керівництвом Райху та місцевою окупаційною владою в рамках запровадженої ними системи заготівель продовольства та іншої сільськогосподарської продукції. Значна частина заготовленої сільгосппродукції надходила саме на заготівельні пункти головної контори «Україна» Центрального торговельного товариства «Ост».

Разом з цим, як свідчили самі окупанти, ЦТТ «Ост» не враховувало реквізицій і «самозаготівель», які здійснювали німецькі військові частини та окремі особи за своєю ініціативою³¹¹. Наприклад, до квітня 1943 р. товариство передало Вермахту зерна в загальній кількості 2,3 млн т. Однак за цей час Вермахт одержав із окупованих радянських областей не менше 4,7 млн т³¹².

Велика різниця між низькими заготівельними і закупівельними цінами в окупованих районах і ринковими цінами в Німеччині дозволяла керівництву Райху за рахунок одержаного надприбутку покривати витрати на війну, годувати армію, утримувати військово-адміністративний і економічний окупаційний апарат, одержувати великі прибутки німецьким монополіям.

Жорстока заготівельна політика окупантів прирікала українське село та його мешканців на неймовірні страждання та бідкування. За таких умов вони довго існувати не могли. Визнаючи тяжкий стан, в якому перебували українські селяни, Головне командування Вермахту констатувало, що «З метою заготівель продовольства, які ми робимо, ми не зупиняємося навіть перед тим, щоб забрати в селянина останнє, прирікаючи його на голод і злидні»³¹³.

У результаті злочинної економічної політики окупантів тільки в особистих господарствах сільського населення України було відібрано 9 млн 420 тис. т зерна, 600 тис. т борошна і крупів, 6 млн 250 тис. т картоплі, овочів і фруктів, 200 тис. т фуражу, 2,1 тис. т інших різних продуктів³¹⁴. Крім цього, загарбники та їх спільники в усіх колишніх колгоспах, радгоспах і МТС на території України розграбували й використали для потреб Вермахту або вивезли до Німеччини величезну кількість сільськогосподарських продуктів: 7 млн 887 тис. т зерна і борошна, 2 млн 056 тис. т картоплі, овочів та фруктів, у т.ч. з колишніх колгоспів – 4 млн 415 тис. т зерна і борошна, 1 млн 310 тис. т картоплі, овочів та фруктів, з колишніх радгоспів – 750 тис. т зерна, 230 тис. т картоплі, овочів і баштанних культур, 458 тис. т сіна³¹⁵.

Особливо велика кількість продовольства була відправлена на потреби Вермахту та до Німеччини із райхскомісаріату «Україна». Як видно зі звіту, підготовленого за наказом райхскомісара «України» Е. Коха, від початку окупації до початку березня 1943 р. кількість заготовленого продовольства на території райхскомісаріату для Німеччини виражалась у таких цифрах: 3,46 млн т зерна і борошна, 80 тис. т бобових, 610 тис. т сояшникового насіння, 260 тис. т великої рогатої худоби або м'яса, 8 тис. т птиці, 6 тис. т риби, 35 тис. т масла, 4,5 тис. т меду, 230 тис. т овочів, 450 тис. т картоплі, 10 тис. т фруктів, 90 тис. т цукру, 10 тис. т повидла, 400 тис. т сіна, 310 тис. т соломи, 90 тис. т дрібного насіння, 5,1 тис. т бавовни, 5 тис. т шерсті, 5,5 тис. т льону і

конопель, 320 млн шт. яєць, 250 тис. л пива та 70 тис. л спирту³¹⁶. А вже на кінець червня 1943 р., за свідченнями того ж Е. Коха, з райхскомісаріату «Україна» Німеччина отримала: зернових – 3 млн 600 тис. т, бобових – 100 тис., олії – 50 тис., меду та варення – 25 тис., цукру 155 тис., бавовни – 5 тис., вовни – 7 тис., конопель та льону – 55 тис. тонн³¹⁷.

Упродовж тільки 1942–1943 рр. в дистрикті «Галичина» окупанти при посередництві тамтешньої української кооперації лише по 14 головних видах рослинницької та тваринницької сільськогосподарської продукції заготовили її в обсязі 934 508 т, а за перше півріччя 1943–1944 рр. – 1 082 148 т³¹⁸.

Не гребували привласненням сільськогосподарської продукції окупаційні органи та війська сателітів Німеччини. Губернатор «Трансністрії» Алексалянупу запевняв І. Антонеску, що «віддає все до останньої зернини». 17 липня 1943 р. на одному із таких звітів І. Антонеску написав: Без тих 53 тис. вагонів зерна привезених із Трансністрії з вересня 1942 р., в країні була б страхітлива криза». Згідно зі звітом губернатора Бессарабії, з 1 серпня 1942 р. по 15 липня 1943 р. до Румунії було вивезено 31 662 вагони зерна, картоплі та іншої сільськогосподарської продукції. При цьому в звітних документах незмінно наголошувалося, що наведені показники неповні, оскільки в результаті самоправства військових частин та інших окупаційних органів хліб, худоба, фураж й інші сільськогосподарські цінності вилучалися без будь-якого обліку³¹⁹. Нова хвиля пограбувань та насилля накопилася на селян у підвладних румунським окупантам губерніях з початком визволення України, особливо в кінці 1943 р. – на початку 1944 р. Прискореними темпами до Румунії вивозилися трактори, сільськогосподарський інвентар, зерно, худоба, вулики, продовольство. У «Трансністрії» було заборонено проводити осінню посівну, а насінневий фонд наказано відправити до Румунії. Згідно з офіційними звітами, лише з «Трансністрії» до Румунії за період від 1 вересня 1943 р. по 25 січня 1944 р. було вивезено 2084 трактори, а з 4 листопада по 9 грудня 1943 р. вивезено 136,1 тис. голів різної худоби, 7721 вагон селекційного насіння. Відступаючими німецькими та румунськими військами, які заповнили територію між Бугом і Дністром, у «трудох обцин», «державних маєтків» та населення було насильно вилучено десятки тисяч тонн сільськогосподарської продукції та велику кількість худоби³²⁰. Пограбування та мародерство у більшості випадків не мали меж.

У зв'язку з наближенням лінії фронту румунська окупаційна влада посилила мобілізацію селян на збирання та вивезення врожаю, риття окопів, будівництво мостів та ремонт шляхів і т.п., здійснювала масові реквізиції селянських підвід для транспортування військових грузів, вивезення до залізничних станцій награвованого майна³²¹. А перед тим, як остаточно залишити сільські населенні пункти під натиском Червоної армії, окупанти безжально нищили, руйнували та спалювали все, що не встигли вивезти, й що являло собою хоч якусь цінність.

Водночас необхідно зазначити, що при здійсненні реквізицій та інших заходів румунські окупанти наштовхувалися на зростаючий опір населення. У поєднанні з діями підпільників і партизан у багатьох районах (зокрема в Голтському, Анан'ївському, Піщанському, Кривоозерському, Кам'янському, Великоградієвському, Григоріопільському та ін.) це дозволило вберегти від вивезення до Румунії значну частину сільськогосподарських машин і знарядь, хліба, худоби, засіяти, всупереч забороні влади, частину полів озимими культурами³²².

Окупанти відібрали у сільського населення велику кількість худоби. На території України практично не залишилось жодного села, де б селяни не зазнали пограбувань. Так, у селян Полтавської області було відібрано 146 993 голови великої рогатої худоби, 2986 коней, 92 922 свині, 56 112 овець і кіз, 2 260 054 шт. домашньої птиці³²³, у селян Херсонської області було відібрано 59 031 голову великої рогатої худоби, 865 коней,

19 365 овець і кіз, 22 567 свиней, 652 659 шт. домашньої птиці³²⁴, у селян Сталінської області – 85 тис. голів великої рогатої худоби, 4 тис. коней, 38 тис. свиней, 33 тис. овець і кіз, понад 1 млн шт. домашньої птиці³²⁵, у селян Чернігівської області – 140 805 голів великої рогатої худоби, в т.ч. 68 224 корови, 72 202 свині, 31 541 голову овець і кіз, 1370 коней, 789 481 шт. птиці³²⁶, у сільських жителів тільки шести районів Ровенської області (Гошанського, Здолбунівського, Корецького, Ровенського, Сарненського і Тучинського) – 13 998 коней, 19 599 голів великої рогатої худоби і 23 026 голів дрібної худоби³²⁷. Подібний перелік можна продовжувати до безкінечності. Всього ж за даними Надзвичайної Державної Комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників окупантами на території України у населення було відібрано 3 млн 722 тис. голів великої рогатої худоби, 4 млн 941 тис. свиней, 1 млн 825 тис. овець і кіз, 326 тис. коней, 40 млн 246 тис. шт. домашньої птиці³²⁸.

Масові пограбування та забій худоби здійснювали і румунські окупанти, які тільки з території Одеської області вивезли до Румунії 87 649 голів великої рогатої худоби, 45 227 коней, 31 821 свиню, 64 778 овець³²⁹. Всього до початку 1944 р. румунськими окупаційними властями із «Трансністрії» до Райху було перегнано 217 тис. голів великої рогатої худоби³³⁰.

Поширеною формою економічного пограбування селян окупантами була широка система штрафів з найменшого приводу і без нього. Штрафували за невиконання розпоряджень окупаційної влади, за нездачу в строк продукції та ін. Штрафи накладалися довільно, ніяких обмежень в їх розмірах не було. Наприклад, у Полтавській області окупанти стягували такі штрафи: за неповагу до німецького солдата – 200 крб., за ходіння в сільгоспуправу в робочий час – 500 крб., за погану роботу – 500 крб., за простій тягла – 100 крб., за псування зброї – 50 крб., за невіїзд на роботу до Німеччини – 5000 крб., за потрапу – 1000 крб., за нездачу голубів – 500 крб., за нездачу корів для роботи в «громадському господарстві» – 1000 крб., за несвоєчасне виконання завдання – 100 крб., за невиконання норм виробітку – 200 крб., за невихід на роботу – 300 крб., за самовільне використання тягла – 100 крб., за невиконання норм яйцепоставок – 30 крб., за невиконання норм здачі молока – 5000–10 000 крб., за забій худоби без дозволу – 2000–5000 крб.³³¹

Від початку війни до 20 серпня 1942 р. Ніжинська управа Чернігівської області оштрафувала 996 селян на загальну суму 146 724 крб., а у селищі Жашків Київської області за 3 місяці 1942 р. оштрафували 78 селян на 11 тис. крб.³³² У селі Павлівка Хорольського району Полтавської області тільки за період від 19 січня до 13 лютого 1943 р. оштрафовано 9 селян по 100 крб. за те, що взяли соломку з залишків скирти «громадського господарства», 6 селян (із них троє – одинокі жінки) за невиконання плану молокопоставки за 1942 р. по 200 крб. кожного, 24 селян за невиконання яйцепоставок (з них 1 особу – на 200 крб., 3 особи – на 150 крб., 3 особи – на 100 крб., 17 осіб – на 50 крб.). При цьому селянку М. О. Полтавець було оштрафовано по 200 крб. за невиконання молокопоставки та яйцепоставки³³³.

Окупаційна влада нерідко штрафувала навіть своїх прислужників – сільських керівників. Так, за наказом Броварської районної управи Київської області за невиконання директиви райуправи від 11 березня 1942 р. про ліквідацію недоїмки одноразової данини та податку на собак було накладено штрафи на старост, заступників старост, секретарів сільуправ сіл Богданівка, Велика Димерка, Вигурівщина, Жердова, Калита, Красилівка, Княжичі, Мокрель, Русанів, Троєщина у розмірах від 200 до 400 крб. кожного. Всього було оштрафовано 20 осіб на загальну суму 5500 крб.³³⁴

Окупаційною владою були встановлені високі ставки адміністративних зборів. Згідно з розпорядженням райхскомісара України, селяни мусили сплачувати: за

реєстрацію шлюбу – 50 крб., за реєстрацію смерті – 20 крб., за видачу довідки – 15 крб., за дозвіл на забій худоби – 10 крб., за клопотання – 5 крб., за реєстрацію ремесла – 10 крб., за реєстрацію велосипеда – 15 крб., за видачу паспорта – 5 крб., за реєстрацію будівлі – 25 крб., за витяг з реєстрів громадського стану – 10 крб., за довідку (картку) на право вудження риби з спортивною метою у водоймищах – 10 крб., за переписування витяга та виготовлення документів за кожний початий рядок – 2 крб.³³⁵

Придушивши населення податками, обов'язковими поставками, штрафами, окупанти цим не задоволились, вони вирішили провести на окупованій території України одночасний масовий грабунок за допомогою так званої «грошової реформи». До 25 липня 1942 р. населенню, більшість якого становили селяни, було наказано обміняти радянські гроші номіналом у 5 і більше карбованців на нові. Однак при обміні більше ніж 20 карбованців «нова валюта» не видавалася, а зараховувалася на так званий безпроцентний «рахунок збережень», що фактично означало конфіскацію радянських грошей. Так, наприклад, зі зданих населенням заощаджень, близько 75% конфіскувалося на користь окупаційної влади, а населення ж могло отримати в карбованцевому еквіваленті ледве 1/4. За даними статистичного відділу Райхсбанку, обмін карбованця сягав на 25 квітня 1943 р. – 2 млрд крб., причому до грудня 1942 р. обмеження на обмін становило 150 крб., до квітня 1943 р. – до 300 крб.³³⁶ Підсунуті населенню України, в тому числі селянам, у примусовому порядку «українські карбованці» (грошова одиниця в райхкомісаріаті «Україна») були гірші, ніж фальшиві гроші, оскільки за них нічого не можна було придбати, вони поступово переставали виконувати функції еквівалента вартості товару, що негативно позначалося на житті населення.

Одним із засобів економічного пограбування селянства було запровадження з 1 січня 1943 р. обов'язкового страхування громадян та їх майна від пожеж, блискавки, землетрусу, граду, зливи, обвалу ґрунту та ін. У результаті із селян викачувались великі суми грошей, які доходили до 500 крб. у розрахунку на селянський двір.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що застосовувані нацистськими окупантами методи економічного пограбування селянства України були важливими ланками аграрної політики загарбників. Метою податкової та заготівельної політики окупантів було тотальне викачування з села продукції для потреб Вермахту і Райху. Засоби, які застосовували окупанти в процесі реалізації своїх планів, були злочинними за своєю суттю і принесли українському селянству небачені втрати.

Таким чином, аграрна політика нацистів була спрямована на максимальне використання сільськогосподарського потенціалу України в геополітичних та воєнних інтересах Німеччини й мала яскраво виражений грабницький і злочинний характер. Її результатом була нещадна експлуатація українського села, вилучення з нього продовольчих ресурсів, матеріальних цінностей, техніки, худоби тощо, загибель значної частини сільського населення.

Війна, криваві злочини німецьких окупантів та їх сателітів завдали величезної шкоди економіці українського села. На час визволення території України від загарбників вона перебувала у стані неймовірного спустошення та занепаду. Майже повністю були зруйновані матеріально-технічна база та цілі галузі сільськогосподарського виробництва. У 1943 р. валова продукція сільського господарства України становила лише 16 відсотків довоєнного рівня³³⁷. Тільки прямі збитки, завдані колгоспам України, становили 88,11 млрд крб.³³⁸, з них видів майна (у млрд крб.): будівлі та споруди – 8,818; сільськогосподарський інвентар і різне обладнання – 1,011; посіви та урожаї – 45,334; сади, ліси та лісозахисні насадження – 4,017; худоба та птиця – 21,459; запаси насіння, продуктів і матеріалів – 7,469; грошова готівка – 2,0³³⁹. Прямі збитки радгоспів та МТС становили 4,476 млрд крб. 53,4% цих

збитків (понад 2,390 млрд крб.) належать до основних фондів, з яких 18% (430,23 млн крб.) припадають на будівлі та споруди і 15,5% (370,5 млн крб.) на робочу і продуктивну худобу³⁴⁰. У загальній сумі прямих збитків 285 млрд крб., заподіяних окупантами економіці і населенню України³⁴¹, прямі збитки колгоспів, радгоспів та МТС сягають майже 32,5%.

Слід наголосити, що прямі матеріальні збитки, заподіяні війною та окупантами сільському господарству України, становлять лише частину тієї величезної шкоди, якої воно зазнало в результаті загарбницької політики нацистської Німеччини. До суми, що виражає прямі збитки, не увійшли такі втрати, зменшення прибутку від виробництва продукції в результаті припинення і скорочення роботи колгоспів, радгоспів, МТС та інших структурних підрозділів галузі, прямі та додаткові витрати, викликані перебудовою роботи галузі відповідно до умов війни, витрати на евакуацію та реевакуацію ресурсів сільського господарства, втрати прибутків населення під час війни та інше. Як відомо, гітлерівське нашествя та «господарювання» обійшлося Україні в 1 трильйон 200 млрд крб.³⁴² і в цій астрономічній цифрі частка втрат українського села є досить значною.

На подолання наслідків війни для сільського господарства України знадобилися величезні матеріальні ресурси та десятиліття напруженої праці мільйонів трудівників села.

4.5. Соціальна сфера села в період окупації

Соціальна політика нацистських загарбників щодо українського селянства здійснювалася в контексті експансіоністських планів вищого керівництва Райху стосовно східних слов'ян. Базуючись на расистських засадах, вона передбачала максимально ефективну його експлуатацію. Як і всі мешканці загарбаних територій, українське селянство мало бути цілком залежним від окупаційних інстанцій і позбавленим прав на участь у розподілі продукції власного виробництва та суспільному житті. Селу відводилася роль резервуара дешевої робочої сили для організованого німцями виробництва сільськогосподарської продукції за місцем їхнього проживання та економіки Німеччини.

Встановлюючи режим соціального пригнічення в окупованій Україні, нацисти позбавили її населення, у тому числі селянство, більшості суспільних свобод і громадянських прав. Урядові інстанції Райху, військова та цивільна окупаційна адміністрації заборонили на території України свободу зборів, друку, організації спілок, обмежили свободу, місце перебування населення тощо. Спеціальним розпорядженням райхсміністра окупованих східних областей А. Розенберга від 16 серпня 1941 р. було запроваджено реєстрацію жителів населених пунктів, а 19 листопада 1941 р. ще одним розпорядженням їм було заборонено переходити або виїжджати без спеціального дозволу німецької адміністрації за межі територіальних окупаційних зон³⁴³.

Керівництво нацистської Німеччини не мало намірів брати на себе жодної відповідальності або правових зобов'язань щодо населення окупованих територій. Ліквідувавши українську державність (навіть обмежену в довоєнний період у складі СРСР), нацисти звели мешканців окупованих територій до стану бездержавних і тим самим безгромадянних осіб. В умовах визначеного нацистами статусу України, як німецького колоніального адміністративно-територіального утворення, вийти з цього стану в українського населення перспективи не було. У виданих у квітні 1942 р. директивах під назвою «Цивільне управління в окупованих східних областях» з цього приводу зазначалося: «Остаточо питання про громадянство може бути вирішене лише

пізніше, позаяк це залежить від майбутнього державного розвитку у східному краї. Оскільки ця проблема може бути вирішена тільки однаковим для усіх східних областей чином, то нижчі адміністративні установи повинні утримуватися від будь-якого самостійного врегулювання питань»³⁴⁴.

Та звівши найчисельнішу групу економічно активного населення – селянство до стану безправних рабів, керівництво Райху, плануючи перетворити Україну на продовольчу базу Німеччини, змушене було вирішувати завдання привернення його до співпраці в аграрній сфері. Окупанти розраховували, що особливості соціального статусу селян в радянському суспільстві в умовах колгоспної системи та ще збережені в їхньому середовищі тенденції до приватновласницького хліборобського господарства дозволять без істотних проблем досягнути успіху в цій справі.

Задля досягнення поставленої мети нацисти вдавалися до різних методів впливу на свідомість сільського населення. Насамперед з перших днів окупації розпочалася ідеологічна обробка з використанням різноманітних штампів, основним з яких була ідея звільнення українців з-під влади злочинного сталінського режиму. Центральне місце в процесі її реалізації належало расистському антисемітизму. Завдяки використанню теорії «юдео-більшовизму» нацистське керівництво ототожнювало євреїв з ВКП(б) і НКВС, звинувачувало їх у переслідуванні українського населення, поклало на них відповідальність за злочини сталінського режиму, учинених ним проти народу України. У перших зверненнях окупантів до українського населення зазначалося: «Вас пригнічували московіти і поляки, мучили та експлуатували більшовики-жиди... Ми хочемо допомогти Вам звільнитися від гніту жидів і більшовиків...»³⁴⁵. Таким чином ставилася мета переконати населення, зокрема селянство, у тому, що гітлерівці є «визволителями» від смертельно небезпечного для України «юдео-більшовизму», довести, що репресивні заходи здійснюються виключно проти євреїв і комуністів. Окупанти активно пропагандували в селянському середовищі заплановані та вже здійснювані заходи в аграрній сфері (Питання, що стосуються суті та практики проведення окупантами земельної реформи детально розглянуті в попередніх підрозділах. – О.П.).

Для ідеологічного впливу на селянство нацисти широко використовували повністю підконтрольну їм періодичну пресу, насамперед місцеву україномовну. Редаговані колабораціоністами україномовні газети починали друкуватися в усіх регіонах невдовзі після їхньої окупації. Газетні видання, не маючи відомчої уніфікації, загалом відповідали структурі адміністративних окупаційних органів влади і розповсюджувалися по всіх підлеглих їм населених пунктах. Кількість газет та їх тиражі постійно збільшувалися й станом на 1943 р. (без стінгазет і сільськогосподарських періодичних видань) на 30 жителів був один примірник газети. Понад 400 періодичних видань щоденно пояснювали населенню окупованих територій, що більшовицько-сталінський режим та євреї були й залишаються їхнім справжнім ворогом, а німці принесли українцям визволення³⁴⁶.

Тематика публікацій окупаційної преси повністю відображала недоліки та прорахунки радянської влади, а також злочини, скоєні сталінським режимом щодо українського селянства. При цьому значна частина таких публікацій створювалася централізовано, навіть у відповідних відомствах у Берліні й після певного редагування, а у разі необхідності – доповнення місцевими фактами, поширювалася в пресі. Серед тем, які постійно використовувалися як загальноукраїнською, так і регіональною окупаційною пресою для впливу на свідомість сільського населення, були теми пов'язані з колективізацією та колгоспами, голодомором 1932–1933 рр. в Україні, репресіями, яких зазнало українське селянство. Водночас широко висвітлювалися успішні дії Вермахту на фронті, переваги німецької воєнної машини в боротьбі з Червоною армією. Та все ж у

публікаціях, призначених для селян, домінувала тематика з пропагандою земельної реформи та «Закону про новий земельний лад», «позитивних перемін, що відбуваються в житті сільського населення після звільнення від більшовицького ярма» і внаслідок здійснюваних німецькою владою реформуваль в аграрній сфері. Значне місце на шпальтах газет відводилося також публікаціям з інформацією про успішне господарювання на селі за нової влади, схвальне ставлення селян до аграрної політики німців, хороші умови роботи й проживання селян-українців у Німеччині. І хоча абсолютна більшість того, про що йшлося у таких публікаціях, далеко не відповідало дійсності, воно подавалося й рекламувалося як тогочасна реальність. Ну а у випадках відсутності рекламаних позитивних змін селянам рекомендували зачекати, доки влада їх запровадить. Періодично в газетах друкувалися матеріали з практичними порадами щодо організації й проведення сільськогосподарських робіт, вирощування рослинницьких культур, розведення та догляду худоби.

Окупаційною адміністрацією було зніційовано публікацію й спеціальних сільськогосподарських періодичних видань. Так, з січня 1942 р. в райхскомісаріаті «Україна» було започатковано видання щомісячного сільськогосподарського журналу «Український хлібороб». Із січня до жовтня 1942 р. у Ровно було надруковано десять номерів, а з листопада 1942 р. часопис видавався в Києві як щотижнева газета під новою назвою – «Український хлібороб. Ілюстрована сільськогосподарська газета». На сторінках видання здійснювалася цілеспрямована пропаганда аграрної політики окупантів в Україні та німецького досвіду господарювання в сільськогосподарській галузі, роз'яснювалися завдання, що стояли перед українськими селянами в умовах воєнного часу, а також у значній кількості друкувалися матеріали практичного спрямування на допомогу аграріям.

Для впливу на свідомість сільських мешканців окупанти масово використовували плакати та листівки, які видавалися багатотисячними тиражами й розповсюджувалися в селах, а також спеціальні радіопередачі для селян. Так, 25 березня 1943 р. газета «Волинь» повідомляла, що «група радіостанцій в Україні запланувала радіопередачі для селян про весняні польові роботи та подальший розвиток земельного ладу в Україні: 18.03 – «Кожному працювиту селянинові – своя земля», 20.03 – «Весняні польові роботи», а з 25.03 по радіо щодня відбуватимуться 2-годинні розмови щодо весняних польових робіт та земельного ладу»³⁴⁷.

Однією з особливостей соціальної політики окупантів щодо селянства було те, що водночас із грубим трудовим примусом, реквізиціями й конфіскаціями, надмірним податковим і заготівельним тиском, вони, з метою завоювання підтримки селян, вдавалися до заходів матеріального стимулювання та заохочення. Одним з них стало оголошення окупаційною владою присадибної ділянки приватною власністю селян й розпочате в 1942 р. повернення городніх відрізків, відібраних у довоєнний період радянською владою. Селяни з великим бажанням брали цю землю, про що свідчать їхні численні заяви, але наділялися не всі і не відразу. Спочатку кількість селянських господарств, які одержували дорізки, окупаційна влада обмежила 10 % від їх загальної кількості в громаді. Розмір дорізків був неоднаковий, але такий, щоб загальна кількість присадибної землі на один двір не перевищувала гектара. У більшості випадків за рахунок дорізків розміри ділянок доводилися до 0,5 га.

У деяких регіонах було дозволено збільшення розмірів присадибних ділянок понад 1 га. Зокрема, це мало місце на Харківщині, де взимку 1942 р. були великі труднощі з продовольством. За наказом Харківської облземуправи в громадських господарствах Богодухівського, Харківського, Чугуївського й Зміївського округів дозволялося збільшення розмірів садіб удвічі, але щоб вони не перевищували 1 га, а в інших округах – 1,5 га. У рамках цієї акції, наприклад, у Харківському сільському

районі на середину серпня 1942 р. землю з максимальним наділом 1 га на двір отримали 30% селян³⁴⁸.

Мали місце випадки, коли селяни самочинно збільшували присадибні ділянки понад дозволений розмір, навіть до 2 га. Так було, наприклад, в Ямпільському та Шалигінському районах на Сумщині, де селяни такі дії пояснювали тим, що в їхніх сім'ях мешкали особи з різними прізвищами. Там, де владі було вигідно з економічних чи інших мотивів, вона дозволяла мати такі ділянки за умови їх якісного обробітку. У випадках неякісного обробітку збільшених присадибних ділянок або ухилення їх власників від польових робіт у «громадських господарствах» через зайнятість на своїх ділянках дорізки відбиралися. Восени 1942 р. дорізки мали отримати ще 10% селянських господарств, але загальна кількість наділених обмежувалася 20% від їх загальної чисельності в громаді. На такому ж кількісному рівні цей процес продовжувався й у 1943 р.³⁴⁹ За даними періодичної преси, на середину травня 1943 р. в зоні військового управління 512 247 селянських господарств одержали додатково 237 537 га присадибної землі³⁵⁰.

Незрідка окупанти наділення дорізками супроводжували пропагандистськими заходами, влаштовували зібрання, під час яких видавали селянам спеціальні документи, котрі засвідчували їхнє право володіння ними. Наприклад, 23 липня 1942 р. документи на право володіння дорізками від 0,2 до 0,4 га одержали 157 мешканців села Вовча Гора Остерського району Чернігівської області³⁵¹. Навесні 1943 р. було навіть розроблено програму проведення свята Пасхи з урочистим врученням селянам документів на володіння землею. У Горлівському та Артемівському районах Юзівської області сім «громадських господарств» у присутності командуючого групою армій «А» генерал-фельдмаршала фон Клейста та представників сільськогосподарського командування області отримали документи на передачу у власність кожному селянському двору по одному гектару присадибних земель³⁵².

Селянам також надавалося право оренди землі, але окупаційна влада дозволяла її в обмежених розмірах, керуючись економічними інтересами в межах конкретного регіону. Наприклад, у Харківському районі згідно з наказом обласної земельної управи, станом на 22 квітня 1942 р. 53 «громадські господарства» здали селянам в оренду 3670 га землі. За укладеною з районною земуправою угодою кожний орендар зобов'язувався внести в державну касу 50 крб. за гектар під час її підписання та в термін з 1 серпня до 10 жовтня 750 кг орендної плати натурою з гектара, у тому числі 150 кг картоплі, 80 кг помідорів, 80 кг ранньої й 50 кг пізньої капусти, 80 кг огірків, 170 кг столового буряка, 40 кг моркви. Городину дозволялося замінювати кукурудзою та просом. На Сумщині в 1942 р. селянам здали на умовах оренди лише відібрані в 1939–1940 рр. землі. Орендар і його родина мали виробити щонайменше 600 трудоднів на рік у «громадському господарстві», тоді восени він мав сплатити 400 кг картоплі. Якщо ця умова не виконувалася, орендна плата зростала до 2000 кг з гектара. Картопля здавалася заготівельним організаціям, а гроші за це надходили «громадським господарствам». А згодом, відповідно з наказом економічного командування Сум від 9 серпня 1942 р., дозволялося здавати в оренду на тих же умовах всі зручні земельні площі в межах сіл³⁵³. На Полтавщині селяни, яким наділялася земля під городи, платили орендну плату в розмірі 150 крб. з гектара у натуральній оплаті за офіційними закупівельними цінами. То ж, щоб сплатити оренду, селянин мав здати заготівельним органам, наприклад, 430 кг картоплі за ціною 35 коп. за кілограм³⁵⁴.

З самого початку окупації гітлерівці частково повертали відібране в період колективізації майно й роздавали землю деяким колишнім куркулям та тим, хто надавав їм допомогу в боротьбі проти партизанів та підпільників, активно й старанно ніс службу в установих окупаційної влади. Згідно з розпорядженням Е. Коха від

21 серпня 1942 р., винагорода здійснювалася у формі надання промислових товарів, зменшення норм обов'язкових поставок сільгосппродукції, наділення землею й худобою. Щоправда, у цих випадках окупанти були не дуже щедрими й роздані наділи колаборантам були невеликими. Так, наприклад, у Сумській області на 25 червня 1942 р. за допомогу в боротьбі з партизанами землею в розмірі 26 га було наділено 52 особи, що становило близько 1% від кількості наділених дворів та 1,3% всієї наділеної землі³⁵⁵. Всього ж, за даними німецького інформаційного бюро, земельні ділянки у винагороду за співпрацю у боротьбі з партизанами отримали близько тисячі українських громадян. Повернення ж колишнім власникам майна здійснювалося у дещо більших розмірах. Наприклад, у Житомирському районі на середину лютого 1942 р. селянам було повернуто 389 хат³⁵⁶, у Глобинському районі на Полтавщині на початок листопада 1942 р. колишнім репресованим радянською владою було повернуто 568 хат з садибами³⁵⁷.

Практиковане повсюди преміювання «передовиків» за високопродуктивну працю в громадських господарствах та за своєчасне виконання планів здавання сільськогосподарських культур здійснювалося у формі роздачі певної кількості товарів першої необхідності, горілки, тютюну. У генеральному окрузі «Миколаїв» під час весняної сівби 1942 р. було визначено чотири види премій від 50 до 170 крб., що ділили між членами бригад за принципом набраних балів. Господарствам, котрі успішно виконували план здавання сільгосппродукції, вручалися так звані «преміальні грамоти», які підлягали викупу громадою села, унаслідок чого преміювання «передовиків» здійснювалося за рахунок решти селян³⁵⁸.

Вдавалися окупанти й до заходів, якими намагалися створити на селі видимість соціальної допомоги німцям, сиротам та іншим соціально незахищеним категоріям громадян. З цією метою у районах і селах створювалися так звані «товариства взаємодопомоги», які мали статuti, затверджені гебтскомісарами. Будучи створені переважно з пропагандистською метою, вони істотної ролі в покращенні матеріального становища нужденного сільського населення не відігравали. В окремих випадках матеріальну допомогу нужденним надавали й районні земельні управи за списками, поданими сільськими старостами³⁵⁹.

Указані вище заходи в перші місяці окупації позитивно сприймалися переважною більшістю селян, у результаті чого гітлерівцям вдалося організувати виробничий процес спочатку у відновлених колгоспах і радгоспах, а потім у створених на їх базі «громадських господарствах» і «державних маєтках», заготовити та поставити для потреб Вермахту й до Німеччини досить велику кількість продовольства. Та вже незабаром непослідовність окупантів в аграрній політиці, невиконання обіцянок, робота під жорстким примусом, репресії, реквізиції та конфіскації сільськогосподарської продукції, збільшення податкового та заготівельного преса (він став більшим, ніж за радянських часів), руйнування й нищення житла та закладів соціальної інфраструктури села, різке погіршення умов проживання, дискримінація в сфері медичного обслуговування та освіти, а також насильницька депортація сільської молоді на примусову роботу до Німеччини призвели до кардинальних змін у ставленні сільського населення України до окупаційної влади. Настрої очікування, сподівань та усвідомленої готовності до співробітництва, що домінували в початковий період окупації, упродовж 1942–1944 рр. поступово змінилися зневірою, пасивним й активним опором. Реальністю стало те, що через свою колоніальну та репресивну політику щодо селянства нацисти не змогли утримати й використати потенційно широку базу господарського колабораціонізму в українському селі³⁶⁰.

Для здійснення окупаційної політики в українському селі нацисти використовували створені ними структури місцевої влади. Від початку окупації владні

функції в сільській місцевості по всій зоні військової адміністрації аж до лінії фронту здійснювали громадські та сільські управи (управління), які були найнижчими органами створеної й контрольованої окупантами української адміністрації. Сільськими громадами керували бургомістри. Оскільки в сільську громаду входило кілька сіл, то в кожному з них призначалися старости. У більшості випадків старост призначав начальник райуправи за поданням сільського бургомістра, хоча в окремих регіонах це робив бургомістр. Старости підпорядковувалися сільським бургомістрам і працювали під їхнім керівництвом, були їм підзвітні. Бургомістри й старости підлягали перевірки на політичну благонадійність польовою жандармерією, гестапо чи безпосередньо комендатурою і в подальшому перебували під наглядом цих та інших німецьких органів. Сільуправі підпорядковувалися сільські поліцаї. Таку систему організації влади в сільській місцевості було збережено у райхскомісаріаті «Україна» після його утворення³⁶¹.

Практична робота сільуправ зводилася до управління територією і забезпечення своєчасного виконання наказів німецького військового та господарського командування чи німецьких органів влади насамперед щодо заготівель або реквізицій продовольства для окупантів.

У повноваженнях сільських бургомістрів і старост було багато спільного. Так, в обов'язки бургомістра входило виконання розпоряджень начальників районних управ та інших керівників, забезпечення громадського порядку в підпорядкованих селах, нагляд за своєчасним надходженням податків, своєчасна підготовка й подання планів і річних бюджетів сільських громад, перевірка стану пожежних депо сільських громад, підтримка заходів і вербування робочої сили для відправки до Німеччини, пропагандистська робота серед сільських мешканців, нагляд за роботою української допоміжної поліції й за її належним постачанням. Бургомістру підпорядковувалися начальник поліції села і писар. Писар займався справами сільської адміністрації й вів діловодство сільської управи, документи якого зосереджувалися ним у чотирьох папках: у першій – письмові розпорядження місцевої комендатури, сільськогосподарської комендатури та районної управи; у другій – скарги та заяви до бургомістра від селян; у третій – копії зведень і звітів; у четвертій – копії письмових розпоряджень до установ села, «громадських господарств» та окремих селянських господарств³⁶².

Староста зі своїм помічником, бухгалтером та підпорядкованими управі поліцаями втілювали «у життя» розпорядження німецьких адміністративних органів, бургомістра і начальника райуправи, вели облік місцевого населення (до обов'язку старости входило знати всіх мешканців населеного пункту, їхній рід занять, сімейний стан, матеріальне становище, ставлення до роботи і «нового порядку»), реєстрували прибулих, стягували податки та контролювали здійснення селянами обов'язкових поставок сільгосппродукції, надавали робочу силу та гужовий транспорт на вимогу бургомістра, районних управ та німецької адміністрації, розквартирували німецьких військовослужбовців, виконували рознарядки щодо вербування та відправки робочої сили до Німеччини. Крім того, староста та його помічники виконували завдання німецьких каральних органів по розшуку червоноармійців, командирів, політпрацівників, парашутистів, партизанів та ін., виявляли тих, хто давав їм притулок. Сільська управа забезпечувала проведення сільськогосподарських робіт, вилучення в населення одягу для потреб Вермахту, зброї, боєприпасів, радіоприймачів, фотоапаратів, організацію дотримання світломаскування, прибирання вулиць, виконання протиеврейських обмежень, репресій тощо³⁶³. Органи сільського управління та їхні керівники діяли в умовах повної підконтрольності й залежності від німецьких адміністративних (в зоні військового управління – військових) і поліцейських органів. У наказах і розпорядженнях місцевої влади так і зазначалося – «підстава: наказ

німецького командування, чи німецького керівника». Більш повне уявлення про функції органів сільського управління можна одержати, ознайомившись із змістом розпоряджень Хорольської районної управи за січень–травень 1943 р., адресованих одній із підлеглих їй сільських управ, котрі вміщені у додатку № 161.

У своїй діяльності по виконанню наказів та розпоряджень німецької окупаційної влади українські владні структури в сільських населених пунктах спиралися насамперед на українську допоміжну поліцію, яка була досить чисельною й мала розгалужену мережу дільниць. Наприклад, до війни в селах Балки і Скельки Василівського району Запорізької області був лише один міліціонер, у роки ж окупації – 45 поліцаїв, які утримувалися за рахунок селян. На Полтавщині на один район припадало в середньому 500 поліцаїв. А всього загальна кількість українських поліцаїв, які вірнопіддано служили окупантам на території республіки, сягала 250 тис. чоловік, становлячи 1% населення³⁶⁴. Якщо сільські старости часто були жертвами обставин і чимало з них допомагали, чим могли, своїм односельцям, то українська допоміжна поліція – навпаки³⁶⁵. Будучи сформованою на добровільній основі й у більшості з антирадянськи налаштованих, з кримінальним минулим осіб, вона відіграла досить значну роль в системі окупаційного режиму здійснюючи в контрольованих ними селах жорстокі каральні заходи.

Даючи відповідь на запитання, як могло статися, що окупанти за короткий час змогли досягти своєї мети – доценту пограбувати Україну, український історик М. В. Коваль пише: «Відповідь проста: фашисти спиралися на певну частину місцевого населення. Явище, котре було з різних причин поширене в окупованих Третім райхом країнах Європи – колабораціонізм, не обійшло, на жаль, і Україну. Кривдою, свавіллям та бузувірством багатьох представників партійно-радянських органів, беззаконням, особливо на виконавському рівні, тисячі людей було, по суті, відштовхнуто од влади, що називала себе народною. З їх числа німецька адміністрація висувала посадовців місцевого самоуправління – бургомістрів, старост тощо, комплектувала так звану українську допоміжну поліцію... Саме завдяки німецьким прислужникам, а поміж них нерідко були колишні комуністи, навіть працівники правоохоронних органів, змогли ефективно діяти на окупованій території таємна польова поліція, поліція безпеки та СД, інші спецслужби, які тримали місцеве населення в постійному жахові»³⁶⁶.

При розгляді питань соціального становища села в період окупації особливої уваги заслуговують ті, що стосуються повсякденного життя його мешканців. Насамперд, це питання забезпечення продовольством та товарами першої необхідності, житлово-побутових умов та медичного обслуговування, адже від рівня задоволення цих потреб прямо залежали як стан здоров'я, так і саме життя сільського населення.

Щодо рівня забезпечення продуктами харчування сільських мешканців, то воно не було однаковим у різні періоди окупації й залежало від багатьох чинників: регіону їхнього проживання, природно-кліматичних і метеорологічних умов, кількості землі, яка була в користуванні селянських сімей, наявності в них робочої й продуктивної худоби, реманенту, робочих рук та фізичного стану членів сімей, ступеня податкового та заготівельного тиску окупаційної влади, кількості одержуваного продовольства за роботу в колгоспах і радгоспах та «громадських господарствах» і «державних маєтках», масштабів насильницьких реквізицій, здійснюваних загарбниками, та інших чинників об'єктивного і суб'єктивного характеру. Так, більшість селян західних областей, через попередньо вже вказані обставини, упродовж усього періоду окупації мали в своєму розпорядженні більше продуктів і, відповідно, могли краще харчуватися. У Наддніпрянській Україні в кращому становищі щодо продовольчого забезпечення перебували селяни регіонів, що належали до зони військового управління, через менший визиск по відношенню до них тамтешньої влади. А в найгіршому становищі перебували

селяни, які проживали на території райхскомісаріату «Україна», де рівень гноблення селянства був найжорстокішим, а отже, обсяги вилучення сільськогосподарської продукції там були значно більшими порівняно з іншими регіонами України.

Загальний стан з продовольчим забезпеченням у селян був кращим у початковий період окупації, що було пов'язано з досить хорошим урожаєм у 1941 р., ще не дуже обтяжливою податковою та заготівельною політикою окупантів (у багатьох регіонах розміри податків були навіть меншими в порівнянні з радянськими часами). Багато селян, що проживали на початку війни в зонах бойових дій воюючих сторін та тимчасового беззладдя, пов'язаного зі зміною правлячих режимів, поповнили свої продовольчі запаси за рахунок привласнення вже зібраного зерна та іншої сільськогосподарської продукції, яка знаходилася в коморах та на токах колгоспів і радгоспів й котрі не встигли евакуювати, а також урожаю, який ще залишався на полях. Так вчиняли селяни після відступу Червоної армії й із залишеною після евакуації громадською худобою та іншим колгоспним та радгоспним майном і реманентом. (Однак вже незабаром, під загрозою репресій, привласнені худоба та майно були повернені у відновлені окупантами колгоспи й радгоспи).

Щоправда, можливості таких «заготівель» дедалі ставали меншими, оскільки в східних та багатьох районах центральних областей до моменту окупації колгоспний та радгоспний урожай встигли зібрати й вивезти на Схід, та й окупанти у подальшому досить швидко встановлювали контроль над захопленими територіями й жорстоко карали за будь-яку спробу привласнити сільгосппродукцію та інше майно, оголошене їхньою власністю.

Та після того, як окупанти в 1942 р. збільшили норми натуральних податків та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції й зменшили норми її видачі за трудодні, а також почали проводити реквізиції зерна, іншого продовольства та худоби в селянських господарствах, продовольчі ресурси більшості селянських родин різко скоротилися, що призвело до зменшення їхнього харчового раціону. У багатьох селянських сім'ях не споживалися або споживалися в обмеженій кількості м'ясо, молочні продукти, яйця, не вистачало хліба, жирів, крупів, а нерідко навіть картоплі.

У результаті безконтрольних і надмірних заходів окупантів з заготівлі сільськогосподарської продукції, що виходили, як правило, за межі продовольчих можливостей районів, напівголодне існування, котре подекуди межувало з голодом, стає неодмінним супутником повсякдення мешканців українського села. У кінці 1942–1943 рр. у сільській місцевості Вінниччини, Житомирщини, Сумщини траплялися випадки масового голоду й навіть смертності від нього³⁶⁷.

Значні труднощі в повсякденному житті сільських мешканців спричинило руйнування мережі закладів торгівлі. З початком окупації у сільській місцевості припинили роботу 85% сільмагів і 79% райунівермагів та всі структури радянської системи споживчої кооперації³⁶⁸, послугами яких у довоєнний період широко користувалося сільське населення. У результаті цього абсолютна більшість селянських сімей була позбавлена можливості придбати за місцем проживання навіть товари першої необхідності, зокрема сіль, гас, сірники, мило та ін., а також одяг, взуття, тканини, вироби господарсько-виробничого призначення і т.п. Ситуацію ускладнило запровадження окупантами системи нееквівалентного обміну промислових товарів на сільськогосподарську продукцію та обмеження щодо роботи базарів (про це йшла мова у підрозділі «Економічна політика нацистських окупантів стосовно селянства»), що фактично призвело до ліквідації в сільській місцевості вільної торгівлі. То ж, щоб хоч частково поліпшити своє становище із забезпеченням продовольчими і промисловими товарами, населення окупованої Наддніпрянської України вже восени 1941 р. почало самочинно відновлювати по селах (одночасно цей процес відбувався й у містах)

споживчі кооперативи. (Стосовно функціонування мережі кооперативів у дистрикті «Галичина» йшлося у вищезазначеному підрозділі). По суті це була спроба населення вдатися, як це не раз бувало в періоди ворожого нашествия на українську землю, до однієї з форм самобутньої взаємодопомоги й самопорятунку, щоб зберегти себе фізично. Німецька окупаційна адміністрація спочатку допускала відновлення кооперації (хоч і не визнавала її офіційно), вважаючи, що зможе також використовувати її для своїх цілей, насамперед для заготівлі харчів. Але плани й цілі кооперативної організації й німецької окупаційної влади відразу й надалі ставали все більш протилежними. Адже, згідно з планами нацистів, обмежено забезпеченими засобами проживання нижчої якості могли бути лише ті суспільні й вікові групи населення, котрі тимчасово були потрібні їм як продуктивні сили. «У ніякому разі не допустимо постачання місцевому населенню високоякісних промислових товарів і продуктів споживання», – такою було вимога керівництва Райху до структур окупаційної влади в Україні. То ж у руслі такої політики окупанти всіляко обмежували діяльність української споживчої кооперації, не допускаючи для неї будь-якої правової регламентації.

Розпочатий на місцях процес створення й розгортання роботи споживчих кооперативів набув організаційного й практичного спрямування з поновленням 6 жовтня 1941 р. діяльності «Вукоопспілки». На 1 липня 1942 р. її кооперативна система в центральних і східних регіонах України мала таку мережу: 16 обласних, 522 районних і 7782 споживчих товариств (відомості по регіонах наведені в додатку № 159). Організаційна робота зі створення споживчих товариств була проведена й у північних та південно-східних районах прифронтової зони, але повні відомості про них відсутні. На 1 січня 1943 р. система споживчої кооперації нараховувала 8 млн 116 тис. пайовиків, 13 134 крамниці, 1339 промислових підприємств, у торговельно-заготівельних відділах працювало 53 845 осіб, а в виробничих відділах і на підприємствах – 32 400 осіб. Пайові і власні фонди всієї системи «Вукоопспілки» склали на 1 жовтня 1943 р. 232 960 тис. крб. (з них приріст за 1942 р. – 176 639 тис. крб.), а власний транспортний парк кооперативів нараховував 639 автомобілів і 5914 коней³⁶⁹.

Діяльність споживчих товариств «Вукоопспілки» здійснювалася, головним чином, у сільській місцевості. Там зосереджувалася переважна більшість її пайовиків і споживчих товариств, крамниць, заготівельних пунктів і переробних підприємств. Виконання поточної роботи і товарообміну між віддаленими районами й населеними пунктами ускладнювали транспортні проблеми та відсутність необхідної кількості товарів споживання. Керівникам спілок та товариств було важко домогтися від представників окупаційної влади дозволу на постачання населення навіть таким необхідним товаром, як сіль, на яку тоді була велика потреба, на обмежену кількість інших товарів споживання, які зберігалися на колишніх кооперативних і державних складах, та на промислові товари домашнього і господарсько-виробничого призначення. В обмін на товари споживчі товариства змушені були організувати заготівлю й доставку лікарських рослин, овочів, городини, меду, промислової сировини – шкір, пуху, лляного й конопляного волокна, вовни, насіння, металобрухту тощо. У 1942 р. сума заготівель становила 1 072 253 тис. крб., у 1943 р. – майже 659 150 тис. крб. Товарів різного роду у 1942 р. було продано на 885 млн крб., а в першому півріччі 1943 р. – на 864 млн крб. Підприємства «Вукоопспілки» ремонтували господарське знаряддя, домашні речі, виробляли вози, цвяхи, соду, діжки для засолу овочів, хустки, гребінці, гудзики, шітки, шкіру тощо³⁷⁰. При споживчих товариствах було відкрито багато млинів, олійниць, молочарень, злучних та машинопрокатних пунктів, послугами яких користувалися селяни. Поруч із громадськими, з'явилося й чимало дрібних приватних підприємств, переважно для переробки сільськогосподарської продукції³⁷¹.

Наведені показники дають підстави зробити висновок, що послугами споживчої кооперації, яка в умовах окупації була наймасовішою громадською організацією й поширювала свою діяльність і в найвіддаленіші райони України, користувалася значна частина сільського населення, й вона відіграла важливу роль у забезпеченні його життєвих потреб. Водночас реальністю було те, що надані споживчими товариствами товарні та інші послуги були занадто малими для нормального життєзабезпечення сільських мешканців, та й скористатися ними могли переважно пайовики товариств.

Позитивним у діяльності споживчих спілок і товариств було й те, що вони передавали широким колам сільського населення інформацію загально-громадського характеру, нерідко надавали допомогу грошми та продуктами його нужденним верствам. Тому німецька окупаційна влада щодалі то більш підозріло дивилася на кооперативну організацію, неодноразово паралізувала її діяльність, вдавалася до терору стосовно активних працівників організації і, врешті-решт – майже повністю ліквідувала її в кінці свого перебування в Україні.

Одним із джерел одержання необхідних товарів селянами була їх купівля або через обмін на продукти харчування на міських базарах. Однак скористатися цим джерелом могли лише селяни приміських зон й, зокрема, ті, які мали для цього відповідні продовольчі ресурси. Для переважної більшості сільських мешканців, особливо з глибинних сіл, через відсутність транспортного сполучення з містами, бездоріжжя, заборонні заходи окупаційної влади такі купівельно-обмінні оборудки були недоступні. Багато селян змушені були користуватися послугами перекупників, ставали жертвами найбезсоромнішої спекуляції.

У кращому становищі перебували селяни тих сіл, куди добиралися міські жителі, котрі, рятуючись від голоду, в обмін на продовольство пропонували промисловий крам та речі домашнього вжитку. При цьому зазначимо, що на початку, коли «мінки» мали ще спорадичний характер і на селі бракувало найнеобхідніших товарів, а тим більше добротних речей – одягу, взуття та ін., предметом обміну були товари будь-якої якості, раніше вживані, застарілого фасону, то з перетворенням руху «мінки» в масове явище поступово, спочатку в прилеглих до міст районах, а з часом і далі, селяни при обміні продуктів на потрібні їм речі все більше звертали увагу на їхню якість та фасон, віддавали перевагу новому та красивому тощо, а також пропонували в обмін значно менше продовольства. Надзвичайно холодної, а для сотень тисяч мешканців великих міст України ще й вкрай голодної зими 1942 р., юрби зголоднілих та змерзлих городян, згодних на обмін на будь-яких умовах буквально заповнили села приміських районів. Бувало так, що впродовж одного дня до селянських хат зверталися з пропозиціями обміну десятки прохачів. Непоодинокими були випадки, коли сільські господарі, котрі вже накопичили потрібні речі та вичерпали надлишки продовольства для «мінки», роздратовано, а то й брутально проганяли мінял. Це змушувало городян розширювати маршрути «мінки», досягати навіть інших областей. Але дістатися до віддалених районів і сіл, здійснюючи багатогодинні, а то й багатоденні переходи, могли тільки фізично сильні люди. У ситуації, коли селяни, зважаючи на заборону окупаційної влади давати притулок стороннім та боячись пограбувань і заразних хвороб, не пускали на ніч чужинців, багато хто не витримував таких випробувань і навіки залишився в холодних полях і лісах України.

Та попри всі проблеми та негаразди, котрими супроводжувався натуральний обмін на селі, слід визнати, що він був глибоко народним рухом й врятував життя тисячам людей. Село в період війни годувало місто, а місто одягало, взувало та забезпечувало село промисловими товарами широкого вжитку завдяки встановленню безпосереднього товарообміну між селянином і городянином.

Неймовірно ускладнили життя сільського населення як у період війни, так і в перші післявоєнні роки масштабні нищення та руйнування житлових будівель. Беззаперечним є те, що головна вина за втрати, завдані житловому фонду українського села, лежить на німецьких загарбниках та їхніх союзниках, які були першоджерелом цього лиха та здійснили величезні нищення і руйнування під час окупації та відступу з території України. Водночас реальністю є й те, що втрати житлового фонду на селі були й з інших причин. Їх спричинили широкомасштабні бойові дії, що двічі вогняною лавою прокотилися територією республіки. До руйнувань призводили дії радянських партизанів та формувань ОУН і УПА на окупованій території під час їхньої боротьби з ворогом та між собою. Багаточисленними вони були під час польсько-українського військово-політичного протистояння на Волині та у західних областях України, мали місце й у ході внутрішньоукраїнської боротьби між бандерівцями й мельниківцями, бандерівцями й бульбівцями. Вже після визволення території України від нацистських загарбників масові нищення селянських жител відбувалися під час боротьби між загонами УПА і підрозділами радянських каральних органів та військових частин Червоної армії.

Багато житлових приміщень було зруйновано й згоріло в тих селах, які в період війни потрапили до зони бойового протистояння військових частин Червоної армії та загарбників. Правда, більшість українських сіл у зону бойових дій не потрапили ні в перший період війни, ні в період вигнання ворога з території України і тому їх руйнівних наслідків уникли. У той же час багато сіл, опинившись у зонах бойових дій, а нерідко і по декілька разів, зазнавали нищівних ударів артилерії, танків, інтенсивних бомбардувань. Так, наприклад, після запеклих боїв, які відбулися на території села – райцентру Олександрівка Сталінської області в січні – лютому 1942 р. та у вересні 1943 р., село було зруйновано дощенту й у ньому залишилося лише декілька десятків напівзруйнованих будинків³⁷². Село Петрівське Балаклійського району Харківської області було окуповане німцями в жовтні 1941 р., а остаточно визволене в серпні 1943 р. За цей період воно переходило з рук у руки шість разів. У результаті запеклих боїв, які точилися на його території, та наступної окупації було зруйновано 852 будинки колгоспників³⁷³. У Залозецькому районі Тернопільської області, по всій території якого проходила лінія оборони відступаючих німців, унаслідок упертих боїв село Оліїв було зруйновано на 75%, село Тростянець – на 85–90%, село Лопушини – 90%³⁷⁴. Сьогодні вже практично не можна встановити, яка зі сторін – радянська чи німецька – більше винна в руйнуваннях у зонах бойового протистояння. А в офіційній статистиці в той час усе, що було зруйновано, віднесли на рахунок загарбників.

Найбільших збитків житловому фонду в селах було завдано в період нацистської окупації України. Тільки в 197 районах Лівобережної України з 10 295 сільських населених пунктів окупантами було спалено та зруйновано 6226, або 60,5%; з них 1148 (11,2%) – повністю і 5078 (49,3%) – частково. Із загальної кількості 1402,2 тис. садіб колгоспників там було спалено та зруйновано 319,4 тис. (22,8%)³⁷⁵.

Причини знищення окупантами селянських садіб та житла були різними: у відповідь на будь-який прояв непокори з боку місцевого населення, зокрема невдоволення селян, що виникали на ґрунті пограбувань і насилля, невиконання розпоряджень окупаційної влади, несплата податків та обов'язкових поставок сільгосппродукції, ухилення від виконання трудової повинності та від виїзду на роботу до Німеччини, надходження інформації про невдачі гітлерівців на фронті. З особливою люттю окупанти знищували селянські садиби та цілі села за будь-які зв'язки з партизанами, й тим більше – у випадку партизанської активності поблизу них. Та особливо великих збитків житловому фонду в сільській місцевості було завдано окупантами під час відступу з України. Акції по знищенню сіл та житла селян здійснювали спеціалізовані загони (айнзац- і зондеркоманди), а також підрозділи

Вермахту. Діяли вони з надзвичайною жорстокістю, адже були звільнені від відповідальності за скоєне. Згідно з таємними директивами ОКВ від 13 травня 1941 р. та 16 грудня 1942 р., категорично заборонялося притягнення до відповідальності жодного німця ні в дисциплінарному, ні в судовому порядку за будь-які злочини щодо місцевого населення³⁷⁶.

Через перераховані вище причини нацисти в період окупації здійснювали масштабне руйнування та нищення сільського житлового фонду в усіх регіонах України. Так, у селах окупованих районів Харківщини вже за перші п'ять місяців гітлерівці спалили 6037 житлових будівель. З особливою люттю робили це відступаючі військові підрозділи Вермахту в результаті наступу Червоної армії в січні–березні 1942 р. У багатьох селах були спалені й зруйновані майже всі житла селян. Так, у п'яти селах Савинського району було спалено й зруйновано 1142 будинки. Особливо постраждало село Морозівка, де з 408 будинків нацисти спалили 272 і зруйнували 50. У цьому районі німці знищили приміщення семи шкіл та трьох лікарень. У селі П'ятницьке Чугуївського району гітлерівці спалили майже все село, цілими залишилися лише 8 хат. Німці забрали все майно, а селян вигнали до свого тилу; у селі залишилось всього 10–15 жителів. У спаленому дощенту селі Октябрське Печеніжського району без житла залишилися майже тисяча селян³⁷⁷. У селі Криштопівка Близнецівського району було спалено до 70 будинків. Та навіть після відступу гітлерівці продовжували руйнувати села, безперервно бомбардуючи їх з повітря. Зокрема, у кінці лютого 1942 р. більшість сіл Близнецівського району щоденно зазнавали інтенсивних бомбардувань. Тільки на села Короставка та Іванівка було скинуто відповідно 120 і 200 бомб. Унаслідок цього в селі Іванівка були зруйновані майже всі будинки, а його мешканці змушені шукати притулок у сусідніх хуторах і селах³⁷⁸. Нацисти нищили селянські хати й у періоди подальшої окупації та остаточного відступу з території області у 1943 р. Наведемо лише декілька фактів із сотень подібних. Так, у селі Караван Староверівського району в ніч з 24 на 25 лютого 1943 р. вони спалили до 300 хат³⁷⁹. У селі Сніжкове Валківського району вціліло всього 40 будівель із 599, що були тут до війни³⁸⁰. У селах Харківського району було зруйновано 1069 житлових будівель площею 17 848 м²³⁸¹. У селі Комишуватці Красноградського району за час свого господарювання та два відступи гітлерівці спалили 380 з 460 селянських хат³⁸². Перед відступом із села Веселок Липецького району гітлерівці спалили 170 хат селян, клуб, пошту, приміщення сільради, середньої школи, всі будівлі трьох колгоспів та радгоспів, попередньо забравши все, що там було (до цього в період окупації було зруйновано 150 селянських хат, лікарню, сільмаг, дитячий будинок, дві початкові та неповну середню школи, розібравши їх для облаштування доріг та бліндажів)³⁸³. Всього в Харківській області нацисти пограбували та спалили 57,7 тис. селянських будинків³⁸⁴.

Значними були втрати житлових будівель у сільській місцевості на Дніпропетровщині. Лише в 17 лівобережних районах області, звільнених від окупації на початок 1944 р., налічувалося 140 повністю і 654 частково зруйнованих і спалених населених пункти, а в них селянських дворів – 54747, житлових будинків та надвірних будівель – 80 512³⁸⁵. Тільки в Петриківському районі гітлерівці за два роки «господарювання» знищили 8875 будинків колгоспників із 10 997, або 80%; у Криворізькому – із 9100 будинків колгоспників повністю було зруйновано 1792 будинки, або 19% і частково – 1401, або 15%. Всього ж в області за період окупації загарбники знищили й зруйнували 3196 колгоспних житлових будинків і 57 102 будинки, що належали сільським мешканцям³⁸⁶.

У Чернігівській області під час окупації та в період свого відступу нацисти повністю знищили 61 населений пункт із кількістю дворів 9737. Частково були спалені

483 населені пункти з кількістю дворів 37 382. Особливо постраждало сільське населення Козелецького району, де було спалено 3655 садиб селян; у Семенівському районі було спалено 4000 садиб; у Добрянському – 3468³⁸⁷. У Гремячському районі були повністю спалені села Мурав'ї, Чайкіно, Бучки, Вороб'ївка, значна частина сіл Полюшкіно, Будище, Михальчина Слобода. Всього в районі спалено понад 2 тисячі селянських жител³⁸⁸. За зв'язки з партизанами та з помсти за їх напади в Щорському районі було повністю спалено село Єліно, у якому згоріло 600 селянських дворів та вбито понад 600 його мешканців,³⁸⁹ а також село Загребельна Слобода. У Новобасанському районі повністю були знищені села Мочалище та Піски, де в полум'ї разом з будівлями загинули відповідно 267 і 861 особа. 11 березня 1943 р. було повністю спалене село Козари Носівського району, де у вогні загинуло 3908 селян, а 14 березня 1943 р. така ж доля спіткала село Клубівку Добрянського району. 28 квітня 1943 р. німецькі автоматники оточили село Кувечичі Чернігівського району й почали палити хати разом з людьми, які перебували в них. Із 340 хат вогнем було знищено 270, згоріло 160 стариків, жінок і дітей³⁹⁰. Після масового невдоволення селян, що було наслідком пограбувань і насилля з боку гітлерівців у селі Озеряни Варвинського району, останні знищили понад 100 житлових будинків, а мешканців зігнали в один із сараїв і живцем спалили³⁹¹.

Трагічні наслідки для селян Чернігівщини мав і відступ окупантів. Залишаючи територію області, вони нещадно руйнували та палили села й селянські господарства та житла, нерідко разом із їхніми мешканцями. Так, за відмову залишити свої домівки й відправитися в тил окупованої ворогом території у вересні 1943 р. гітлерівці стерли з лиця землі село Тимоновичі Семенівського району, де за декілька годин дощенту згоріли 384 селянські садиби. Спочатку наряди солдат пройшли по домівках села й вигнали всіх мешканців у поле, жінок відділили від решти та відвели в сторону. Доки спеціальні команди факельників бігали по селу та підпалювали хати, озвірілі нацисти здійснювали страхітливую розправу над беззахисними селянами: спочатку закололи багнетами чоловіків, потім повкидали в розпечене вогнище живими дітей на очах у збожеволілих від горя матерів, а на завершення роздягнутих догола дівчат побили різками, а потім убили. Подібний злодійський акт вчинили гітлерівці залишаючи село Купчичі Сосницького району – спалили його дощенту, а загнаних у погребі селян закидали гранатами³⁹². Всього ж у приватному секторі на Чернігівщині окупанти зруйнували та знищили 31 841 житловий будинок загальним об'ємом 6 366 207 м³, і в цій кількості абсолютну більшість становили оселі селян. Загарбники знищили також 2975 колгоспних житлових будинків загальним об'ємом 640 496 м³³⁹³.

Із особливою жорстокістю знищували та палили окупанти села й селянські садиби на Житомирщині, зриваючи злість на селянах за невдачі в боротьбі з партизанами. Так, у Словечанському районі тільки за три місяці 1943 р. вони спалили 17 сіл із загальною кількістю 3400 садиб, в Олевському районі – 7 сіл із загальною кількістю 2300 садиб, розстрілявши і спаливши при цьому 950 сільських мешканців, у Городницькому районі – 6 сіл із загальною кількістю 1700 садиб; при цьому лише в одному селі цього району – Велика Цвиля було спалено 523 садиби³⁹⁴. У Коростенському районі за допомогу партизанам та саботаж німці повністю спалили села Сантарка (у селі тоді налічувалось близько 130 сімей з населенням 450 чоловік, які, за винятком 3–4 сімей, надавали велику допомогу партизанському загону ім. Котовського: допомагали продовольством, мололи зерно, випікали хліб, надавали транспорт, переховували поранених, прали перев'язувальні матеріали та білизну, добували розвідані про ворога та ін.) і Ковбашина, а їх населення змушене було переховуватися в лісі³⁹⁵.

У Полтавській області нацистами було знищено повністю 557 і частково 1175 населених пунктів, що становило 70% від їх загальної кількості, а кількість знищених селянських будинків становила 106 823³⁹⁶. Цілі села спалювалися загарбниками, як покарання за допомогу та зв'язки селян з партизанами вже в 1941 р. Зокрема, 28 листопада 1941 р. в області було поширене оголошення: «Встановлено, що партизани одержували допомогу з боку населення. Внаслідок цього нами було вжито таких заходів: 1) село Баранівка спалене; 2) село Обухівка спалене, а населення розстріляне». Обухівка стала першим в Європі селом, в якому все населення нацисти розстріляли, помстившись за партизанську діяльність³⁹⁷. Та найбільше сіл, господарств та жител селян на Полтавщині було спалено гітлерівцями під час проведення тактики «випаленої землі» при відступі з Лівобережжя. Лише в Полтавському районі в цей період німецькими смолоскипниками було спалено села Рублівка, Луковщина, Єжоківка, Путівка та ін., а населення цих сіл – понад 400 чоловіків, жінок і дітей зігнали в приміщення школи радгоспу с. Стехівка й протягом години стріляли у вікна школи з автоматів, кидали гранати. Потім гітлерівці облили приміщення школи бензином і підпалили. У селі Великі Липняги Семенівського району за п'ять днів – з 19 по 23 вересня 1943 р. – есесівці спалили й знищили 371 особу: 125 дітей, 49 чоловіків, 116 жінок і 84 стариків³⁹⁸. У Золотоніському районі відступаючими гітлерівцями спалено в селах Деньги – 492 із 658 дворів, Чапаєвка – 449 із 994 дворів, Залізки – 72 із 90 дворів, Липівське 82 із 87 дворів, село Хрести (130 дворів) спалено повністю³⁹⁹. Трагедію села Хрести так відтворено в спогадах уцілілої його жительки Т. Кошіль: «... Три дні відступали німці, в селі стояли війська, в лісі теж, а до Черкас день і ніч сунули танки, танкетки, підводи, гналась худоба... Вранці нас вигнали з погребя, де ми ховалися. Багато вже людей було вигнано на вулицю. Між хатами ходили німці з чимось схожим на велосипедні насоси. Качнуть такий «насос» і виривається з нього полум'я. На наших очах порізали та постріляли худобу, птицю. Почали палити хати... Загорілася і моя... Нас погнали поміж палаючі хати і під конвоем відправили в бік Чапаєвки. Біля Панського, де був раніше дерев'яний міст, німці зробили міст понтонний і ним гнали величезну колону людей ... Наші літаки налетять, але не стріляють, бо бачать, що німці між людей ховаються ... (Відступаючі підрозділи Вермахту під час переправи через Дніпро в районі м. Черкаси використовували жителів прибережних сіл як прикриття від ударів радянських літаків. – О. П.) Коли я повернулася в грудні в село... то на все село залишилося сім хат, два воли і одна корова. Всі, хто повернувся зимувати, зимували в землянках»⁴⁰⁰.

Масові пограбування, руйнування та вбивства вчинили перед відступом окупанти на території Запорізької області. В акті про їх злочини у селі Луганськ засвідчено, що перед тим, як залишити село, гітлерівці «...ходили з хати в хату, забирали одяг, взуття, цінні речі, били посуд та трошили меблі. Після цього пограбування німці підпалили село. Полум'ям знищено 46 житлових будинків із усіма господарськими будівлями, школу, будинок правління колгоспу та інші приміщення. Гітлерівці під загрозою розстрілу наказали всьому населенню евакуюватися в німецький тил»⁴⁰¹. В акті про звірства окупантів у селі Ново-Василівка Приазовського району записано: «Перед відступом німці погрожуючи розстрілом наказали всім жителям села евакуюватися в тил. Населення залишило свої домівки й втекло в степ, сховалося в садах та балках. Гітлерівці ризикали скрізь і вбивали на місці всіх, кого вдавалось знайти. Розстріляно багато мирних жителів... спалили 700 житлових будинків та пограбували все цінне майно. Сотні сімей залишилися без даху. Все, що не можна було вивезти з собою, німці знищували. Вони спалили 5 млинів, 2 маслозаводи, електростанцію, МТС, районну лікарню, амбулаторію, п'ять шкіл та інші будівлі»⁴⁰². А ще у 9 селах цього ж району відступаючі німці зруйнували та спалили 656 житлових будинків з присадибними будівлями. У селищі

Михайлівка Михайлівського району вони спалили 168 житлових будинків колгоспників, поліклініку, аптеку, піонерський клуб, підірвали млин, зруйнували школи, магазини та всі інші громадські будівлі; у селі Вознесенка Мелітопольського району – 8 середніх і початкових шкіл, лікарню, зерносховище, електростанцію та майже 1300 житлових будинків. Загалом під час відступу в Мелітопольському районі гітлерівці спалили та зруйнували 4650 будинків та господарських будівель селян⁴⁰³. У с. Новопетрівка Бердянського району відступаючими гітлерівцями було спалено 330 житлових будинків – 85% наявного житлового фонду⁴⁰⁴.

У Кам'янець-Подільській області нацисти спалили 33 села та 530 населених пунктів⁴⁰⁵. При цьому були спалені та зруйновані 960 колгоспних житлових будинків площею 422 600 м³ та 30 523 житлові будинки і 11 193 надвірні будівлі селян загальною площею 8 343 350 м³⁴⁰⁶. У селі Канівка Волочиського району окупанти знищили 400 селянських садиб, у селі Белецькому Полонського району – 260 садиб, у селі Дворець – 500 садиб, у селах Сошне, Клубівка – по 300 садиб у кожному, у селах Комини й Любарка Ізяславського району – по 150 садиб⁴⁰⁷. Всього в Ізяславському районі окупантами повністю було знищено 7 населених пунктів⁴⁰⁸.

Неймовірні звірства здійснили нацисти при відступі з області. У кореспонденції про спалення окупантами села Клембівка Ізяславського району, вміщеній у газеті «За честь Родины» 17 березня 1944 р., повідомлялося, що «24 лютого 1944 р. перед своїм відступом німці вирішили знищити все село. Прибули спеціальні команди факельників, і відразу в різних кінцях села запалили дахи. Стріляючи з автоматів, гітлерівці як худобу зганяли жителів села... Вони відбирали здорових, міцних жінок, юнаків, дівчат, щоб вивезти їх у Німеччину, а старих людей пристрілювали... Із палаючої хати, припадаючи на ногу, вийшов інвалід Петро Куличенко. Швидко йти він не міг. Автоматник, який вигнав Петра з хати, уважно глянув на нього, потім підняв автомат і спокійно пристрелив. Така ж доля спіткала й 80-річну Лукерію Репетюк, і 85-річного Мирона Собка та багатьох інших стариків, дітей, хворих, калік... Якраз напередодні цього фатального дня Ліда Суворова народила двох синів. Молода мати не чула, як увійшов німець. Він викинув її з хати, відігнав за поріг і підпалив домівку, де залишились немовлята. Збожеволіла від горя, мати даремно кидалася у вогонь. Німець з реготом ловив її та відштовхував»⁴⁰⁹. У селі Підлісці цього ж району перед відступом німці зруйнували всі житлові та господарські будівлі, все знищили та пограбували, а жителів погнали на станцію Чотирбоки для відправки до Німеччини. При обході будинків гітлерівці розстрілювали хворих та стариків. На станцію гітлерівці привели під конвоєм багато тисяч громадян із усієї округи й загнали їх у вагони. Коли радянські війська стали наближатися до станції, німці вчинили над ними жахливу розправу: два ешелони пустили під укіс, а два облили бензином і підпалили⁴¹⁰. У селі Лозова Волочиського району відступаючі гітлерівці вривалися в хати й у зв'язчій люті розстрілювали селян, спалили понад 160 селянських дворів із 318. Багато хат, що залишилися, були зруйновані й стали непридатними для проживання⁴¹¹. У селі Воробіївка Полонського району при відступі нацисти знищили 49 сімей, у яких нараховувалось 250 осіб. Таких сіл в окрузі було багато⁴¹².

У Сумській області окупанти спалили 35,6 тис. селянських садиб⁴¹³. Зокрема, було спалено майже всі села північної частини області. Їх мешканців частково знищили, решту вигнали до Німеччини⁴¹⁴. У Київській області ними було зруйновано та спалено повністю або частково 388 сіл; без житла залишилося майже 800 тис. чоловік⁴¹⁵. У селах Вінницької області було зруйновано та спалено 39 362 житлові будинки⁴¹⁶.

Масовими були руйнування селянських осель у Донбасі. Так, у Сталінській області під час окупації повністю були стерті з лиця землі села Юрківка, Гола Долина,

Карпівка, Пришиб Слав'янського сільського району, Дмитріївка, Степанівка, Малинівка і Саурівка Сніжнянського району. На 80–90% були знищені села Федорівка, Роздолівка, Варварівка, Химівка Ямського району, Богородичне, Маяки, Сидорово, Піскунівка, Краснопілля Слав'янського сільського району та багато інших сільських населених пунктів області⁴¹⁷. У селі Благодатне Амвросіївського району гітлерівці зруйнували 167 житлових будинків, у селі Гришине Красноармійського району – сотні будинків, у селі – райцентрі Мангуш – 800 будинків, у селі Єлизаветівка Мар'їнського району – 50 будинків,⁴¹⁸ у селі Закотному Краснолиманського району – 173 будинки⁴¹⁹. Всього ж німецькі окупанти в Сталінській області зруйнували та спалили 2413 колгоспних житлових будинки, повністю знищили 22 361 будинок селян, залишивши без житла десятки тисяч селянських сімей, а також 12 978 надвірних будівель на садибах селян⁴²⁰. Багато селянських осель було знищено під час окупації й на Ворошиловградщині. Так, наприклад, у селі Макарів Яр Новосвітловського району та селі – райцентрі Марківка гітлерівці спалили більше половини житлових будинків, у селі Боровське Лисичанського району – 600 будинків⁴²¹.

Великих втрат сільського житлового фонду зазнали й південні області України. У селах Одеської області німецько-румунськими окупантами були зруйновані та повністю спалені 1387 колгоспних житлових будинків та майже 25% всіх селянських дворів,⁴²² у селах Миколаївської області – 1160 колгоспних будинків та переважна більшість із знищених в області 4840 індивідуальних будинків⁴²³. Із знищених окупантами в Херсонській області 3869 житлових і надвірних будівель загальною площею 579 440 м², що належали громадянам, більшість теж була селянськими⁴²⁴.

Значних руйнувань унаслідок дій окупантів зазнали житла сільського населення і в західних областях України. У Львівській області вони разом зі своїми посібниками повністю знищили 38 сіл і понад 25 тис. селянських хат⁴²⁵. У Тернопільській області окупанти знищили 200 сіл, спалили тисячі селянських садиб. Тільки в Шумському районі вони спалили 1873 садиби. Крім того, окупанти відібрали для своїх потреб на території області 12 481 селянську хату⁴²⁶.

У Рівенській області окупанти повністю знищили 176 і дуже пошкодили 462 населені пункти, абсолютна більшість з яких – сільські. А із половини зруйнованого в області житлового фонду – абсолютна більшість також припадає на село⁴²⁷. Тільки у Корецькому районі області окупанти знищили 909 селянських господарств, зруйнували 50% житлових будинків у самому районному центрі. У Березнівському районі вони повністю змели з лиця землі 6 сіл, а в Олександрійському районі спалили 1237 житлових будинків і 2203 господарські будівлі⁴²⁸. Восени 1943 р. есесівці повністю знищили вогнем село Ремель Олександрійського району. Перед спаленням із села вигнали худобу, свиней, домашню птицю, вбили понад 500 чоловіків, жінок, дітей. Були спалені 180 хат і всі господарські будівлі. У селі Малин Острозького району було спалено 168 хат, 131 сарай, 54 амбари, школа та церква, загинуло 603 особи⁴²⁹. Перш за все нацисти у такій формі відплачували за напади радянських партизанів та діяльність українських повстанців, а також за невиконання доведених до сіл рознарядок відправлення на роботу до Німеччини.

У Волинській області за час окупації гітлерівці повністю спалили 442 населені пункти та 35 тис. селянських будинків⁴³⁰. Багато з них нацисти знищили разом із їх мешканцями у відплату за напади радянських партизанів. Так, 23 вересня 1942 р. вони знищили села Борки, Заболоття, Борисівку та Кортеліси. Замкнені в церкві та інших будівлях 2892 мешканці Кортелісів згоріли в полум'ї. Худобу, сільськогосподарський реманент, запаси хліба зі знищених сіл німці забрали собі⁴³¹. Принагідно звернемо увагу на те, що в літературі є розбіжності щодо кількості вбитих жителів села Кортеліси Ратнівського району. В офіційних радянських виданнях писали, що під час

його покарання було вбито 2875 жителів⁴³². У дослідженні українського історика С. Макарчука зазначається, що деякі інші джерела подавали числа вбитих 2800, 2500, понад 2000. Посилаючись на довідку про це село, яка зберігається у справі комісії з розслідування злочинів нацистів у Ратнівському районі, і в якій вказується, що до війни в Кортелісах проживало близько 1800 осіб, з яких німці стратили внаслідок розправи над селом 1783 особи, він допускає, що це останнє число є найближчим до дійсного, інші ж появилися під емоційним впливом⁴³³.

У Станіславській області загарбники зруйнували та спалили у сільській місцевості 30 тисяч індивідуальних житлових будинків⁴³⁴. Значної шкоди було завдано окупантами житловому фонду й колишньої Дрогобицької області. У Самбірському районі нацисти спалили 1083 селянські садиби, у Рудківському – 1021, у Дублянському – 352. Подібна картина спостерігалася й в інших районах області⁴³⁵.

Як свідчать джерела, найбільші нищення житла селян, як і криваві пацифікації, каральні окупаційні структури проводили в місцях здійснення антинімецьких акцій партизанами. З огляду на антилюдську природу німецького нацизму всі форми боротьби партизанів проти нього були виправданими. Разом з тим зазначимо, що в десятках і сотнях випадків антинімецькі дії партизанів, зокрема радянських, за міркою нанесення шкоди окупантам та їхнім прислужникам ніяк не відповідали масштабам покарання сільського населення. Для підтвердження цього наведемо декілька прикладів. Так, приводом для спалення вже згадуваного села Кортеліси на Волині став напад на поліцейську дільницю партизанського загону ім. Ворошилова, що діяв у районі цього села. Партизани розгромили поліцейську дільницю, захопили два кулемети, кілька автоматів і гвинтівок. Коли ж німці спробували відновити в селі поліцейську дільницю, партизани не допустили їх у село, але згодом, коли окупанти кинули на село регулярні есесівські частини, вони не вступили в бій з явно переважаючим противником і відійшли⁴³⁶. А із селом же трапилася страхітлива трагедія. Влітку 1943 р. біля села Шайно (нині – Журавлине Старовижівського району) партизани вбили двох німців. Коли ж появилася більше карателів з Ковеля, партизанів уже не було. Німці спалили у селі 208 дворів і вбили 150 селян. Тоді ж біля села Березичі Любашівського району на партизанській міні на мосту через річку Стохід підірвалася підвода, загинув кінь і був поранений німецький солдат. У відповідь на село виступив загін карателів. На щастя, селяни були попереджені й повтікали. Німці спалили 200 дворів і вбили шістьох селян. У Турійському районі партизани пошкодили залізничну колію від села Обеніжин до села Овадно. У помсту німці спалили в селі Бобли 159 дворів та вбили 180 його мешканців⁴³⁷. Влітку 1943 р. німці пограбували село Тростянець Ківерцівського району. Біля села Лички на них напали партизани, відібрали награбоване та повернули селянам. На місце події прибув каральний загін, але партизани були вже далеко. Карателі спалили 102 двори та вбили 59 селян. У селі Лісняки, караючи за вбивство старости, нацисти спалили 44 двори та вбили 180 селян⁴³⁸. Подібних випадків у всіх регіонах України було дуже багато.

Часто приводом для спалення сіл та житла селян були акції націоналістів проти німецьких окупантів. Так, наприклад, у відповідь за вбивство націоналістами в червні та липні 1943 р. німецьких районних сільськогосподарських керівників були спалені сільські районні центри Демидівка та Верби на Ровенщині. У ході операцій проти націоналістів німці знищили ряд сіл бомбардуваннями, зокрема, 13 липня було знищено село Унинець Млинівського району⁴³⁹.

Узагальнюючи матеріали про спалені гітлерівцями села і жертви серед сільських мешканців у ході таких операцій, слід зазначити, що робота зі встановлення кількості постраждалих населених пунктів та їхніх жителів ще не закінчена. Згідно останніх підрахунків, проведених науковими працівниками Національного музею історії Великої

Вітчизняної війни Л. Легасовою та М. Шевченко за результатами опрацювання зосереджених в ЦДАГО України уточнених повідомлень з обласних архівів, загальна кількість спалених українських сіл сягає 1296 (разом з Кримом – 1421), а кількість жертв серед мирних мешканців – 49 тис. 274 осіб, Три чверті з них були діти, жінки, люди старшого віку⁴⁴⁰.

Чималими були втрати житлового фонду в сільській місцевості в роки війни на Волині, Поліссі та в Галичині в зв'язку з польсько-українським військово-політичним протиборством. Не вдаючись у причини та перебіг подій у рамках цього конфлікту, зауважимо, що в тій боротьбі обидві сторони не раз включали до числа своїх противників мирних селян й жорстоко розправлялися з ними: вбивали їх та спалювали живцем, вішали, рубали сокирами та заколювали багнетами, укидали в криниці, нищили їхні житла та господарства. Оцінюючи засоби взаємної боротьби двох сторін, український історик С. Макарчук наголошує, що «у способах нищення людей українські загони і боївки, рівно ж як і польські, не дуже різнилися від німців»⁴⁴¹. Для підтвердження цього наведемо лише декілька фактів із багатьох зафіксованих джерельних свідчень. Так, у радіограмі, яка надійшла 14 квітня 1943 р. до УШПР від командування партизанського загону ім. М. Хрущова, повідомлялося, що «... у Цуманському районі Волинської області перед сотнею національної армії поставлене завдання знищити поляків і всі населені пункти спалити до 15 квітня 1943 р. 25 березня вирубано населення і спалені пункти Заулок, Галинівка, Мар'янівка, Перелисянка та ін.»⁴⁴². У доповідній записці, направленій 28 травня 1943 р. секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову та начальнику УШПР Т. Строкачу командуванням об'єднаних партизанських загонів Ровенської області, повідомлялося, що «В основному діяльність націоналістів до останнього часу спрямована на знищення польського населення, польських сіл... В селах райцентрів Степань, Деражна, Рафаловка, Сарни, Висоцьк, Володимирець, Клевань та інших націоналісти проводять масовий терор по відношенню до польського населення та сіл, причому необхідно відзначити, що націоналісти не розстрілюють поляків, а ріжуть їх ножами та рубають сокирами незалежно від віку і статі... У селах Березно, Чайково, Сехи Володимирецького та Висоцького районів націоналісти повністю вирізали населення і спалили понад 2000 будинків.

...У зв'язку з великим терором націоналістів польське населення почало організовуватися та чинити опір націоналістам. Німці почали допомагати полякам зброєю, створюючи одночасно польську поліцію замість української, яка відійшла до націоналістів. ...У південних районах області – Дубно, Сарни, Млинув, Клевань та інших німці озброюють поляків гвинтівками та кулеметами для боротьби проти партизанів і націоналістів, однак випадків виступів поляків проти партизанів ще не помічено... Населення польських сіл у зв'язку з відсутністю зброї створює групи самооборони, на озброєнні яких знаходяться сокири, вила, коси, піки і т.д... Поляки спільно з німцями беруть участь в операціях проти націоналістів, так ними повністю спалені село Трипутні і частково Грані, як найбільш націоналістичні»⁴⁴³.

У звіті від 12 листопада 1943 р. комендант військового району 4.10, що входив до надрайону «Долина» з'єднання «УПА – Північ», повідомляв про неодноразові напади та пограбування українських сіл німцями та польськими збройними загонами на території Ровенської області. Вказувалося, зокрема, що «...в село Переділи приїхали німці з ляхами, спалили 15 будинків, пограбували село та забрали 2 людей... У селі Карпилівка о п'ятій годині ранку німці з ляхами проводили грабунок. Приїхали на 10 машинах, обставили виходи з села і грабували, забирали майно включно до дров. Запалили 3 хати»⁴⁴⁴. У Турійському районі на Волині польськими збройними загонами в селі Купичі було спалено 48 будинків і вбито 48 осіб; в селі Озеряни під час сутичок між польськими загонами та загонами УПА було спалено 210 селянських садиб і загинуло 820 осіб⁴⁴⁵.

Наведені вище факти свідчать про величезні втрати, яких зазнав житловий фонд села в регіонах України. Всього ж у селах України окупанти зруйнували 1808 тисяч житлових будинків⁴⁴⁶. Але це тільки кількісні виміри цієї трагедії українського села. Про її якісні виміри певну уяву можна скласти, скориставшись даними вибіркового обстеження 194 потерпілих сіл майже в усіх областях України (крім Ізмаїльської), здійсненого за програмою Українського інститут комунальної гігієни під керівництвом його директора академіка АМН СРСР О. М. Марзєєва влітку 1945 р. Результати обстеження свідчать, що в селах, котрі зазнали руйнувань, більше половини жителів було зруйновано й збереглося лише 46,8%⁴⁴⁷. У 156 селах втратили свою домівку, залишилися без даху: сімей – 27 537, жителів – 94 662, що на одне село в середньому дало: безхатних сімей – 177, мешканців – 607. На основі наведених показників комісія зробила висновок, що у підрахунку на всю Україну це становило сотні тисяч бездомних селянських сімей і декілька мільйонів мешканців, котрі втратили житло⁴⁴⁸.

І перед кожною селянською сім'єю, житло якої було спалено або зруйновано, постало наповнене трагізмом питання, де жити? Куди подітися з малими дітьми, стариками, хворими? Адже їх життя та здоров'я опинилися під загрозою. При цьому полум'я, яке в лічені хвилини позбавило їх даху над головою, у більшості випадків забрало з собою й ті небагаті пожитки, які були в злиднених селянських оселях, і невибагливий одяг та взуття, яких й до цього було обмаль, і ощадливо збережені невеликі запаси продовольства та багато іншого, нажитого роками тяжкою селянською працею. У значній кількості уцілілих селянських сімей вирішення цих питань лягло на плечі жінок.

Матеріали вже названого обстеження показують, як сільське населення, що залишилося без даху, розв'язало питання щодо свого житла. Поселилися в уцілілих будинках шляхом підселення – 40,2%; у збудованих землянках – 38,3%; у тимчасово пристосованих будівлях – 16,3%; невідомо де – 5,2%⁴⁴⁹.

Як видно із наведених даних, велика кількість постраждалого сільського населення проживала в землянках, де з санітарної точки зору умови для цього були найбільш несприятливими. Результати детальних обстежень 594 землянок у 130 постраждалих селах (вибірково по 5 землянок на село) свідчили, що землянки були невеликими за розмірами: загальна площа дорівнювала 14,0–15,0 м²; площа, що припадала на одну проживаючу особу – 3,1 м²; висота середня – 2,2 м, мінімальна – 1,5 м, що в основному становило на одного проживаючого 7 м². Землянки на 1,0–1,5 м і більше були заглиблені в землю, мали недостатнє освітлення; у 87% із них була підвищена вологість⁴⁵⁰.

Поширеним явищем було проживання в одній землянці двох сімей. У таких антисанітарних умовах в землянках селянські сім'ї змушені були проживати роками. У використовуваних для проживання господарських приміщеннях – льохах, хлівах, стайнях, фермах умови проживання були не кращими, а пристосовані приміщення – лазні, клуби, комори та інші не мали елементарних побутових умов. Тривале проживання в таких антисанітарних умовах негативно позначалося на здоров'ї людей, особливо дітей. Якщо додати до цього недостатнє медичне обслуговування на селі, недоїдання та необхідність багато та важко працювати, то цілком пояснюваним буде велике зростання захворювань серед населення, особливо дітей, спалахи та поширення інфекційних хвороб.

Значно ускладнило повсякденне життя селян фактично повне згортання й так погано розвиненої довоєнної сільської сфери побутового обслуговування. Підприємства місцевої промисловості та промислової кооперації були зруйновні, а існуючим промартілям дозволялося виконувати лише замовлення окупаційної адміністрації. Кустарі-одиначки, що проживали в деяких селах, та майстровиті спеціалісти з числа

міських жителів та військовополонених, що осіли в селах, не могли задовольняти величезні потреби селян на побутові послуги. Та й плата за них часто була великою для збіднілих селян. Це змушувало їх переходити на самообслуговування. У більшості селянських сімей у домашніх умовах, використовуючи підручні матеріали, пряли, ткали полотно, вичиняли шкури, ремонтували, а то й шили одяг та взуття, виготовляли побутові речі й інвентар.

Жахливі наслідки агресії нацистських загарбників та їхньої окупації для житлово-побутової сфери українське село відчувало не одне післявоєнне десятиліття.

За роки війни та окупації були зведені нанівець довоєнні досягнення в справі медичного обслуговування сільського населення. До цього призвели масштабні руйнування медико-санітарних закладів у місцевостях, де відбулися жорстокі бойові дії воюючих сторін, мобілізація медичних працівників до діючої армії та евакуація у тиллові регіони країни. Та особливо великої шкоди медичній сфері в сільській місцевості завдав нацистський окупаційний режим. Вважаючи, що одним із джерел зменшення чисельності населення в Україні має стати штучне підвищення смертності внаслідок погіршення стану здоров'я цивільного населення, окупанти свідомо позбавляли мільйони українців елементарної медичної допомоги шляхом цілеспрямованого руйнування мережі медичних закладів та ліквідації радянської системи охорони здоров'я. Одночасно українському населенню заборонялося користуватися німецьким медичним обслуговуванням. Так, у спеціальній директиві, котра в липні 1942 р. була надіслана начальником канцелярії нацистської партії Борманом міністру східних окупованих територій А. Розенбергу, зазначалося: «Ні в якому разі не варто вводити німецьке медичне обслуговування для місцевого населення східних областей. Наприклад, за будь-яких умов не повинні робитися щеплення та інші оздоровчі заходи для населення України, воно для нас – ніщо»⁴⁵¹. У меморандумі міністерства у справах окупованих східних областей від 25 серпня 1942 р. зазначалося: «Слов'яни повинні працювати на нас. Вони можуть померти, оскільки вони нам не потрібні. Вони не повинні мати можливості користуватися німецьким громадським медичним обслуговуванням»⁴⁵².

Найбільш значним чинником, який призвів до недоступності медичної допомоги для переважної більшості сільського населення, були масштабні руйнування та ліквідація окупантами медичних закладів. Загалом на території України загарбниками було розорено та пограбовано понад 18 тисяч лікувальних і санітарних закладів⁴⁵³, у т. ч. вщент знищено майже 8 тисяч, зокрема, понад 500 лікарень, 200 пологових будинків, 28 фізіотерапевтичних лікарень, 1000 поліклінік і амбулаторій, понад 150 протитуберкульозних диспансерів, близько 600 консультацій та багато інших медичних закладів⁴⁵⁴. Лише матеріальні втрати на об'єктах республіканського підпорядкування Наркомату охорони здоров'я УРСР обчислювалися сумою 849 млн крб., у т. ч. на об'єктах лікувально-санітарних установ – 110 млн крб. А загальні збитки, яких зазнала вся система охорони здоров'я республіки, склали 2764 млн крб. (без закладів і підприємств союзного підпорядкування). За розмірами збитків Українська РСР знаходилася на першому місці: майже половина (47%) всіх втрат системи охорони здоров'я СРСР (5880 млн крб.) припадала на її долю⁴⁵⁵. Сума ж втрат з урахуванням закладів, підпорядкованих НКОЗ СРСР, сягала 3 млрд крб.⁴⁵⁶ Найбільша частка збитків (53,6%) припадала на будівлі та споруди, решта (46,4%) – на втрати по інших видах майна. По будівлях і спорудах більше половини збитків (57,3%) припадало на повністю зруйновані об'єкти. Відновлювальна вартість повністю знищеного майна визначалася в 76,5% до загальної суми збитків, а розмір втрат, необхідний для відновлення частково пошкодженого майна, – у 23,5%⁴⁵⁷.

Показники руйнування лікувально-профілактичної мережі в сільській місцевості в усіх областях республіки були приблизно однакові й становили 70–80%, а в окремих

районах – 100%⁴⁵⁸. Так, у Кіровоградській області нацисти вщент знищили 29 лікарень, 69 амбулаторій, зруйнували 173 лікувальні заклади. Загалом сільській мережі закладів охорони здоров'я в області було завдано матеріальних збитків на суму 47 млн крб. На території Полтавської області повністю було знищено 689 та зруйновано 192 медико-санітарні заклади. Лише в одному Шишацькому районі з наявних до війни 3 лікарень, районної амбулаторії, 3 лікарських дільниць, венеричного та туберкульозного пунктів уціліла лише пральня районної лікарні. Загальні збитки, заподіяні системі охорони здоров'я області, за неповними підрахунками, становили майже 202,8 млн крб.⁴⁵⁹ У сільській місцевості Дніпропетровської області за період окупації було зруйновано 27 лікарень (76% від довоєнної кількості), а кількість лікарняних ліжок скоротилася на 852, або на 45,5%. Причому припинили існування головним чином дільничні лікарні та інші невеликі стаціонари по 7–10 ліжок. Кількість амбулаторно-поліклінічних закладів скоротилася на 32 одиниці (або на 27%), фельдшерських і фельдшерсько-акушерських пунктів – на 145 одиниць (або на 52%), а спеціалізовані пункти були зовсім закриті⁴⁶⁰.

Більша частина районних і сільських лікарень, амбулаторій, жіночих і дитячих консультацій та інших лікувально-профілактичних закладів була пограбована, зруйнована і припинила своє існування й у Вінницькій області. Наведемо свідчення кількох сільських лікарів. «У районній лікарні, – свідчать лікарі Липовецького району Приступов, Морейніс і Паламарчук, – інфекційне відділення приведене в цілковиту непридатність, дах на половині будинку знесений, всі віконні рами і двері зламани, зірвані і спалені, головний корпус приведений в такий стан, що потребує термінового капітального ремонту. Водопровід і каналізація приведені у цілковиту непридатність, твердий інвентар знищений, м'який весь розкрадений. Медичне устаткування, включаючи і рентгенівський кабінет, по-варварському знищено. Будинки поліклініки, дитячої і жіночої консультацій, ясел, молочної кухні і районної санітарної станції також зруйновані, інвентар розкрадений або знищений. З п'яти мікроскопів вдалося врятувати тільки один. Дві дезинфекційні камери Крупіна і 6 камер системи Розанова знищені. Більшість підсобних будівель при лікувальних закладах було знищено, решту приведено в непридатний стан. Таке становище було в районному центрі.

Так само по-варварському була зруйнована і сільська дільнична мережа. Зозовська дільнична лікарня відразу ж була перетворена німцями на конюшню і майже повністю зруйнована. У Вахновській лікарні два корпуси – амбулаторія та інфекційне відділення – зрівняні з землею, зруйновані також усі підсобні будівлі (кухня, пральня, сарай, льох, льодовня). Приміщення медичних амбулаторій в Пісочині і Россоші приведені в жахливий стан, інвентар пограбований. Фельдшерсько-акушерські пункти в селах Лозовата, Лукашеєво, Нападівка і Троща, акушерський пункт у с. Стругинці, які розміщувалися до війни у хороших приміщеннях, приведені в непридатний стан.

Треба прямо сказати, – роблять висновок автори, – що від охорони здоров'я у Липовецькому районі після окупантів лишилися одні руїни.

Медичні заклади Брацлавського району, як про це пишуть лікарі Шалковський, Холявчук, Сергеев, Крушельницька, були зруйновані окупантами, деякі з них знесені зовсім, як, наприклад, інфекційне відділення районної лікарні. Все майно пограбоване. Будинки районної лікарні зайняли окупаційні війська, а стаціонарних хворих довелося тримати у пральні. Амбулаторія, ясла, дитяча консультація, всі фельдшерські і акушерські пункти в селах району, а також колгоспні пологові будинки були закриті».

З цих коротких спогадів видно, що на Вінниччині в період окупації сільська медична мережа, створена за роки радянської влади, була зовсім зруйнована. В області не лишилося жодного району, медичні заклади якого не були б в тій чи іншій мірі пограбовані й зруйновані. Все, що вдавалося зберегти, знаходилося у віддалених

населених пунктах, осторонь від місць масового перебування та пересування гітлерівців. Про стан сільської медико-санітарної мережі в області до початку війни й через місяць після визволення її від окупантів свідчать наступні порівняльні показники: із наявних у червні 1941 р. 81 лікарні з 2886 ліжками в кінці квітня 1944 р. функціонувала лише 31 з 586 ліжками; із 210 амбулаторій – 128; із 547 фельдшерських й акушерських пунктів – 236, із 330 колгоспних пологових будинків – жодний⁴⁶¹.

Цілеспрямована руйнація окупантами радянської системи охорони здоров'я призвела до ліквідації таких важливих її ланок, як дільничне лікарське обслуговування, профілактика та патронажна робота серед населення, профілактика дитячої захворюваності та ін.

Фінансування частково збереженої під час окупації мережі медичних закладів здійснювалося з місцевих бюджетів й було незначним. Наприклад, місячний бюджет Ємільчинської районної лікарні на Житомирщині у лютому 1942 р. складав 3 тис. німецьких марок. У цю суму входив фонд заробітної плати, витрати на лікарські й санітарно-гігієнічні засоби та обладнання. То ж за такого фінансування рівень медичної допомоги хворим був мінімальним⁴⁶².

Надзвичайно негативні наслідки мало скасування безплатної медичної допомоги. Усі стосунки населення з медичним персоналом регулювалися, як приватні, на засадах плати за надані послуги. Так, первинний прийом пацієнта в амбулаторії коштував 5 крб., повторний прийом – 3 крб., перебування протягом доби в лікарні – 10 крб., відвідування хворого вдома лікарем або фельдшером – 15 крб., інші види обслуговування (рентген, лабораторний аналіз та ін.) – 5 крб.⁴⁶³ Це було не під силу більшості населення в селах й істотно впливало на доступність медичних послуг.

Через руйнування лікувальних закладів та відсутність фахівців для більшості хворих була недоступна спеціалізована медична допомога. При загальній малій чисельності лікарських кадрів (з кожних 100 лікарів, які працювали до війни на селі, продовжували виконувати свої обов'язки в роки окупації лише 29) особливо гостро не вистачало хірургів, педіатрів, отоларингологів, офтальмологів, акушерів-гінекологів, фтизіатрів, кардіологів, венерологів та інших спеціалістів⁴⁶⁴. Натомість у сільській місцевості з'явилися забуті знахарі й бабки, активно підтримувані окупаційним апаратом управління. Між діючими в період окупації лікувальними закладами був відсутній будь-який взаємозв'язок.

У період окупації сільське населення було позбавлене й належного медикаментозного забезпечення. Окупантами було зруйновано аптечне господарство республіки. Із наявних в Україні до війни 2499 аптек, 520 магазинів санітарії та гігієни, 5360 аптечних пунктів було зруйновано і знищено 1834 аптеки (75% довоєнної кількості) й усі магазини та аптечні пункти, а збитки, завдані аптечній системі республіки, становили 280 млн крб.⁴⁶⁵ Особливо постраждала аптечна мережа у сільській місцевості, адже саме там знаходилися майже всі аптечні пункти та значна частина аптек, ліквідованих окупантами.

Проте й ті аптечні заклади, що функціонували, не могли здійснювати медикаментозне обслуговування населення, оскільки не мали навіть найнеобхідніших медикаментів та обладнання. У ході боїв і в період окупації з наявних до війни в республіці 25 спеціалізованих підприємств хіміко-фармацевтичної промисловості були повністю зруйновані 8, на решті підприємств – частково зруйновано будівлі та споруди, розграбовано устаткування, сировину, матеріали й готову продукцію. Окупанти також знищили 54 підприємства Головного аптечного управління, в тому числі 51 галено-фасувальну лабораторію. Окупаційна влада зробила спробу відновити роботу деяких підприємств, однак вдалося організувати виробництво медикаментів в незначній кількості лише на чотирьох підприємствах⁴⁶⁶.

Документальні дані, свідчення партизанів, медпрацівників та фармацевтів, які залишалися на окупованій території, вказували на той тяжкий стан, в якому перебувало населення, не маючи змоги придбати необхідні медичні препарати. У приватних аптеках, відкритих спритними «ділками», ціни на медикаменти були дуже високі (на 500–1000% вище цін, які існували до окупації). Так, один грам іхтіюлу коштував 1 крб. замість 3 копійок; один грам анестезину 5 крб. замість 50 коп., протаргол – 4 крб. замість 15 коп. і т. д.⁴⁶⁷ У багатьох випадках медикаменти й перев'язувальні матеріали лікувальні заклади й хворі змушені були купувати на ринку за нечуваною спекулятивною ціною. У ситуації, що склалася з забезпеченням медикаментами, переважна більшість сільського населення використовувала для лікування лікарські рослини та засоби народної медицини.

В умовах, коли більшість сільського населення погано харчувалася через надмірне викачування продовольства, гострого дефіциту предметів першої необхідності, суттєвого погіршення житлово-побутових умов, фізичного виснаження від безнормованої щоденної праці, часто в непогоду, при низькій температурі без належного одягу і взуття, поширення інфекційних і простудних хвороб, відсутність медичної допомоги призводила до великого рівня захворюваності та смертності.

Серед дорослого сільського населення надзвичайно поширилися туберкульоз, серцево-судинні, шкірно-венеричні, інфекційні хвороби, захворювання органів травлення. Значні негативні наслідки мала ліквідація всієї протитуберкульозної організації й допомоги хворим цією недугою. Хворі змушені були приховувати свою хворобу, забирали в лікувальних закладах свої історії хвороби, щоб не потрапити до числа «неповноцінних» людей, яких гітлерівці розстрілювали, подібно до того, як вони робили з психічнохворими. Оскільки туберкульозні хворі зовсім не лікувалися, а умови життя постійно погіршувалися, інфікованість та захворюваність населення туберкульозом збільшувалася. Смертність від туберкульозу в період окупації була надзвичайно високою. Наприклад, навіть у Дніпропетровській інфекційній лікарні вона становила 40–42% відносно госпіталізованих туберкульозних хворих⁴⁶⁸. Але ж для абсолютної більшості таких хворих, насамперед із числа селян, стаціонарне лікування було недоступним.

Окупанти знищили в сільській місцевості всю систему охорони материнства й дитинства. У зв'язку з ліквідацією колгоспних пологових будинків та акушерської служби рідкістю була госпіталізація сільських породіль. Вони народжували дітей вдома, а допомогу їм, у кращому випадку, надавали бабки-повитухи. Все це негативно позначалося на здоров'ї жінок, високою була смертність серед породіль та народжених дітей. Дитячі ясла на селі функціонували періодично лише там, де жінкам вдавалося підтримувати їх власними силами.

Особливо негативні наслідки мало різке збільшення серед сільського населення інфекційних захворювань, виникнення та швидке розповсюдження епідемій різних хвороб. На кінець 1930-х рр. такі хвороби, як висипний тиф, туляремія майже не зустрічалися на території УРСР, а черевний тиф, малярія, дизентерія, хоча й не були повністю ліквідовані, зустрічалися в одиничних випадках і не призводили до спалахів епідемій. Та в умовах незадовільного санітарного стану, припинення роботи, за окремими винятками, санітарно-епідеміологічних закладів і різкого звуження функцій діючих, на окупованих територіях названі вище хвороби поширювалися з неймовірною швидкістю й набули катастрофічних величин.

Зокрема, майже в усіх районах дії партизанських з'єднань у північній та північно-східній Україні в селах лютувала епідемія тифу. Наведемо для прикладу лише один показовий витяг із партизанського документа, який стосується окупованих Сумщини та Чернігівщини: «Південна група: ...серед населення епідемія висипного

тифу не спадає. У селах Тиховій, Кренидівці, Голубовці, Уланові та містечку Середино-Буді – серед населення до 200 випадків висипного тифу. Допомоги населенню ніхто не подає. Східна група: висипний тиф серед мирного населення... охопив понад 200 осіб. Допомоги населенню ніхто не подає, приватне лікування лікарям з числа військовополонених заборонене. Західна група: без змін. Висновки: у південній, східній і західній групах має місце епідемічний спалах висипного тифу, що вказує... на недотримання санітарно-гігієнічних правил допомоги населенню»⁴⁶⁹.

Було б не вірно стверджувати, що окупаційна влада не проводила ніякої боротьби з епідемічними хворобами. В окремих регіонах здійснювалися карантинні заходи, організовувалися пункти санітарної обробки, проводилося щеплення населення вакциною із запасів Вермахту тощо. Однак ці заходи не мали системного й всеохоплюючого характеру.

Водночас нерідко окупанти спеціально поширювали серед населення інфекційні хвороби. Командир партизанського з'єднання О. М. Сабуров свідчив: «Ми перехопили одну таємну німецьку інструкцію. У ній були страхітливі за своєю жорстокістю вказівки. Щоб викликати серед партизанів епідемію тифу, гітлерівці вирішили прищеплювати тиф мешканцям усіх лісових сіл»⁴⁷⁰. Гітлерівці свідомо розміщували тифозних хворих у населених пунктах, збільшуючи тим самим кількість вогнищ епідемії, у результаті чого цілі райони майже повністю були заражені висипним тифом⁴⁷¹.

З початком визволення території України від загарбників перед військовими частинами Червоної армії постала жахлива картина масштабного розповсюдження інфекційних хвороб. Серед населення лютували захворювання на висипний та поворотний тиф, кишкові й венеричні хвороби, дитячі інфекції. У ряді населених пунктів при звільненні більшість населення, нерідко цілими сім'ями, лежали вдома хворими на тиф без будь-якої медичної допомоги⁴⁷². Особливо тяжке становище склалося в районах Полісся та в північних областях республіки, де окупанти, не зважаючи на величезні масштаби захворювань інфекційними хворобами, перед відступом навмисно поширили серед місцевого населення висипний тиф. Метою цієї злочинної акції було подальше зараження ним наступаючих частин Червоної армії. Біля переднього краю своєї оборони гітлерівці створювали спеціальні концтабори, в яких разом із військовополоненими та виснаженим населенням розміщували в антисанітарних умовах тисячі хворих на висипний тиф, спеціально вивезених із різних районів окупованої території. Лише на кордоні України з Білорусією знаходилося три таких табори, в яких перебувало понад 33 тис. дітей, жінок, стариків⁴⁷³. З огляду на ситуацію, Голова РНК УРСР М. Хрущов у січні 1944 р. телеграмою попереджав усіх командуючих Українськими фронтами про небезпеку поширення епідемій, зазначивши при цьому, що «при швидкому відступі німецькі окупанти залишили на нашій території концентраційні табори цивільного населення та табори військовополонених. Зазвичай, усі ці табори сильно заражені різними інфекціями, особливо тифом. негайний розпуск після звільнення та розселення серед цивільного населення бранців цих таборів створює велику загрозу широкого розповсюдження інфекційних хвороб, особливо висипного тифу»⁴⁷⁴.

Відсутність медичного обслуговування в умовах погіршення житлово-побутових умов та харчування особливо шкідливо позначилася на дітях та підлітках. Серед цієї категорії сільського населення панували такі хвороби, як гіпотрофія, дистрофія, рахіт, нефрит, цинга, туберкульоз, кір, скарлатина, дизентерія, дифтерит, коклюш. Обов'язкове щеплення дітей проти хвороб було припинене. І лише в окремих районах воно проводилося за плату – 3 крб. за щеплення проти віспи, 5 крб. – проти дифтерії й черевного тифу. Дані про те, скільки дітей у селах померло від цих хвороб, не одержавши своєчасної медичної допомоги, відсутні. Але відомо, що лише в 1942 р. в

Україні летальність від кору досягла 12,7%, від скарлатини – 7,9%, дифтерії – 13,6%, коклюшу – 9,8%⁴⁷⁵. Є всі підстави вважати, що серед померлих від цих хвороб у період окупації кількість сільських дітей була значною.

Поширеною заразною хворобою в окупованих районах була короста, на яку хворіло 23–63% населення. Через несвоєчасне лікування перебіг корости призводив до масових ускладнень піодермією⁴⁷⁶.

Таким чином, нацистські окупанти завдали величезної шкоди медичній сфері українського села та здоров'ю його населення, ліквідація якої розтягнулася на тривалий час і вимагала значних матеріальних коштів та людських зусиль.

У період окупації величезну шкоду якісного і кількісного характеру було завдано освітній сфері українського села. На неї з усією повнотою була поширена нацистська шкільна політика, яка здійснювалася в контексті планів загарбників на підкорення та колонізацію окупованої України й була складовою налагодженого ними механізму духовного пригнічення українського населення, повністю відповідала освітній доктрині фюрера та його беззастережних прихильників Г. Гімmlера, Г. Герінга та Е. Коха. Вбачаючи в загальній освіті розтлінну отруту, вони вважали, що відкриття шкіл і вищих навчальних закладів в Україні в майбутньому призведе до пробудження в українців національної свідомості й створення умов для боротьби з окупаційним режимом. А. Гітлер, конкретно визначаючи яку освіту можна дозволити для окупованих народів, у тому числі для українців, вказував: «Якщо ми будемо навчати росіян, українців і киргизів читати і писати, то згодом це обернеться проти нас... Не можна, щоб вони знали більше, ніж значення дорожніх знаків. Навчання в галузі географії може бути обмежене однією фразою: столиця Райху – Берлін... Математика й тому подібне взагалі не потрібні»⁴⁷⁷. Своє негативне ставлення щодо освіти для українців А. Гітлер не змінював упродовж усього періоду окупації території республіки, відкидаючи будь-які пропозиції з боку прибічників ліберальної політики (міністр східних територій А. Розенберг, генерал-губернатор Галичини Г. Франк, райхсляйтер Г. Лейббранд, генерал-комісар Волині – Поділля Шене) стосовно окупованого населення з метою більш ефективної його експлуатації в майбутньому. 19 травня 1943 р. під час зустрічі з А. Розенбергом і гауляйтером Е. Кохом, спричиненою серйозними суперечностями між останніми відносно методів управління на території райхскомісаріату «Україна», А. Гітлер, підтримавши і виправдавши жорстоку політику Е. Коха, ще раз виклав основні напрямки німецької політики в Україні, й, зокрема, стосовно освіти нагадав, що занадто висока освіта має бути заборонена і це є нормальним. При цьому Гітлер сказав: «Кожна освіта, яка заходить за традиційні межі, є небезпечною. Історія учить нас, що кожного разу, коли людина має освіту вищу, ніж це потрібно для її професії, вона стає носієм революційного руху. Важливішим є, щоб інтелігентна українка замість того, щоб вчитися на Україні, виробляла в Німеччині детонатори...»⁴⁷⁸. Розглядаючи освіту населення окупованих територій як складову частину поневолення й онімечування загарбаного нацистами європейського Сходу, райхсфюрер СС Г. Гімmlер в одному зі своїх документів зазначав: «Для ненімецького населення на Сході не повинно бути ніяких шкіл, крім чотирикласної початкової школи. Початкова школа має ставити своєю метою навчання учнів рахуванню максимум до 500 і вмінню розписатись, а також поширення вчення про те, що покірність німцям, чесність, старанність і слухняність є божою заповіддю. Вміння читати я вважаю необов'язковим. Щорічно повинна проводитися фільтрація дітей у віці від 6 до 10 років для відбору повноцінних і неповноцінних дітей»⁴⁷⁹. Цю пропозицію Г. Гімmlер ще раз підтвердив виступаючи в 1942 р. в Житомирі перед вищими чинами СС і поліції, заявивши: «Принципова лінія для нас абсолютно ясна – цьому народу не треба давати культуру». Він зазначив, що повинен слово в слово

повторити те, що сказав йому А. Гітлер: «По-перше, щоб діти в школах запам'ятали дорожні знаки і не кидалися під машини; по-друге, щоб вони вивчили таблицю множення, але тільки до 25; по-третє, щоб вони навчилися підписувати своє прізвище. Більше їм нічого не треба»⁴⁸⁰.

Зловісною стосовно питання освіти українців була й позиція одного з найбільших катів українського народу Е. Коха. Він вважав, що оскільки головним обов'язком українців повинна бути робота на Райх, то «...їм не треба думати про школи й університети, тому що вони зобов'язані працювати, для роботи освіта не потрібна. Відкриття навчальних закладів вважаю зовсім недоцільним, бо тубільцеві-хліборобові і тубільцеві-робітникові освіта лише шкодить»⁴⁸¹. Виступаючи 28 серпня 1942 р. на зборах з приводу поведження з українським населенням, Е. Кох заявив: «Рівень освіти українців мусить бути втриманий низьким. Отже, треба застосовувати відповідну шкільну політику. Трикласні школи дають уже надто високу освіту»⁴⁸².

Наведені висловлювання головних нацистів Райху свідчать, що освітня політика, яку нацистські загарбники планували втілювати на окупованих українських землях, мала бути спрямована на пригнічення українців й допускала можливість функціонування як обов'язкової лише системи початкової освіти, середня – вважалася необов'язковою, а вища – лише для обмеженої кількості нєнімців. У відповідності з одним із головних напрямків нацистського плану колонізації України – перетворення її мешканців на робочу силу Третього райху – основними елементами нової освітньої політики визначалися початкові (або народні) та професійні школи, які повинні були забезпечити мінімальний рівень освіти молодшого покоління українців і підготувати його до виконання найпростіших функцій у сільському господарстві та промислового виробництва.

Визначена керівництвом Райху освітня політика для населення України знайшла своє втілення в педагогічній практиці нацистської адміністрації, яка від початку окупації почала запроваджувати заходи по згортанню на загарбаних територіях системи освіти. Уже в серпні 1941 р. відповідальні військові та цивільні німецькі керівники в Україні отримали директиву, в якій вказувалося, що в підпорядкованих їм регіонах «Допускається найнижче шкільництво. Наступні заходи будуть вжиті згідно з розвитком ситуації»⁴⁸³. Однак ця берлінська директива в перші місяці окупації в повному обсязі не виконувалася.

Насамперед це мало місце в Галичині, де завдяки колишній її приналежності до німецького світу і віддаленості від лінії фронту політика нацистської влади була менш жорстокою, у тому числі й у ставленні до освіти. Функціонування народної освіти в Галичині, її початкової, неповної середньої та середньої ланок хоч і обмежувалося нацистами, проте було значно ширшим, аніж в інших адміністративних утвореннях на окупованій території України. Там, як і в решті дистриктів Генеральної губернії, німецькою окупаційною владою було дозволено функціонування чотирьох основних типів освітніх закладів: 1) чотирирічні початкові або народні школи; 2) дворічні фахові школи; 3) гімназії; 4) дворічні вищі фахові курси⁴⁸⁴. У результаті станом на 20 червня 1942 р. українське шкільництво в Галичині характеризувалося наступними показниками: функціонували 3105 народних шкіл з понад 13 тис. класів та 495 тис. учнів і 7,7 тис. учителів (при цьому в школах бракувало 2 тис. вчителів); 76 фахових шкіл, у т.ч. 5 сільськогосподарських з контингентом понад 200 учнів і 71 іншого спрямування з 11 тис. учнів; 13 гімназій з 96 класами та 4379 учнями й 3 учительські семінарії⁴⁸⁵.

Наведені показники свідчать, що основним типом шкіл у Галичині були «народні школи». Переважна їх більшість зосереджувалася в сільській місцевості. Особливістю роботи сільських шкіл було те, що навчальний процес у них вимагалася

проводити на нижчому рівні порівняно з міською школою. У розпорядженні генерального губернатора дистрикту «Галичина» О. Вехтера від 1 жовтня 1942 р. зазначалося, що сільська школа має справу з селянськими дітьми, які бажають і повинні бути селянами і селянками, тому їй не слід брати для себе за зразок міську школу, яка має зовсім іншу мету⁴⁸⁶.

В інших регіонах України невиконання директиви щодо допуску лише початкової освіти було пов'язане з тим, що там, незважаючи на офіційну позицію, частина німецького військового керівництва та високопосадовців цивільних владних структур на місцях, орієнтована міністерством А. Розенберга, виявляла певну стриманість і не вдавалася до відверто брутальних антиукраїнських дій у питаннях культури і освіти. Подекуди вони відступали від окремих принципів освітньої політики, а часом і порушували їх, якщо вбачали в цьому якусь економічну чи іншу вигоду для себе чи регіону. Ще одним чинником було те, що німці на початковому етапі окупації передали функцію організації шкільної справи до повноважень української адміністрації, зокрема створених при міських і районних управах відділів народної освіти, серед керівників і посадовців яких було чимало представників патріотично налаштованих кіл українських націоналістів, у тому числі членів прибулих слідом за німецькими військами з Галичини «похідних груп» ОУН. Саме вони, перебуваючи в полоні ілюзій щодо позитивного сприйняття й підтримки нацистами української самостійницької ідеї, виношували плани розбудови національної освіти в Україні під егідою Німеччини й зробили спробу започаткувати їх реалізацію. Упродовж липня – грудня 1941 р., скориставшись відсутністю інтересу до освітянських справ з боку німецької окупаційної влади, їхніми зусиллями в ряді регіонів було відновлено роботу мережі закладів освіти розпочинаючи з початкової школи й закінчуючи вищою (йдеться про відновлення структурне, а не кількісне – *О.П.*). Наприклад, у генеральному окрузі «Житомир» українськими управами були відкриті й працювали поряд з початковими школами кілька неповно-середніх та середніх шкіл, два педагогічні інститути (у Вінниці та Житомирі)⁴⁸⁷. Зокрема, у Житомирській області в більшості районів українські школи почали працювати з вересня 1941 р. В інших районах області через воєнні обставини школи почали працювати пізніше, але з лютого – квітня 1942 р. перші чотири класи майже всіх народних шкіл, а також сільськогосподарський інститут, середні фахові (медичні, сільськогосподарські, технічні) на території області вже функціонували⁴⁸⁸. Не зустріло заперечень з боку місцевої окупаційної влади й відкриття націоналістами початкових і середніх шкіл на Вінниччині. 1 вересня 1941 р. навчання розпочалося в значній частині шкіл Вінницького гебіту, а на кінець року школи відкрилися майже в кожному населеному пункті. Тільки у Вороновицькому районі працювало 28 шкіл, в яких навчалася 5355 дітей⁴⁸⁹.

У регіонах, які були окуповані задовго до кінця літа 1941 р., заняття розпочалися з 1-го вересня й кількість відкритих там шкіл була більшою. У регіонах, окупованих наприкінці літа – на початку осені, заняття розпочалися пізніше й шкіл відкрили там значно менше. У деяких районах школи відкривалися пізніше через несвоєчасну підготовку приміщень та матеріальної бази. Так, наприклад, у Володимир-Волинському районі генерального округу «Волинь» заняття в школах розпочалися з 1 жовтня 1941 р., а в генеральному окрузі «Дніпропетровськ» – у листопаді 1941р.⁴⁹⁰ У частині Миколаївської області, яка ввійшла до генерального округу «Миколаїв», більшість шкіл не розпочали заняття ні у вересні 1941 р., ні в наступні місяці, оскільки їхні приміщення були використані для потреб німецької армії⁴⁹¹.

Уявлення про те, як відбувалася в 1941 р. організація навчального процесу в школах та яким був його зміст на території райхскомісаріату «Україна», можна скласти на прикладі Житомирського генерального округу. Там обласні та районні

відділи освіти, більшість керівних посад в яких обіймали члени місцевих проводів ОУН, робили все можливе, щоб розпочати навчальний рік у звичний час. Було призначено директорів шкіл з числа довірених або позитивно налаштованих до нового режиму осіб, організовано ремонт шкільних приміщень, проведено перепис дітей шкільного віку, проводився підбір учителів. Згідно з рекомендаціями, оформлялися приміщення шкіл. Звідти вилучалася наочна агітація радянської доби й натомість розміщувалися ікони, рушники та інша українська атрибутика, портрети українських письменників Т. Шевченка, М. Коцюбинського, І. Франка, Л. Українки, а також А. Гітлера, що мало означати лояльність до німецької влади. Обласні відділи освіти затвердили й довели на місця графік навчального процесу і нові навчальні плани та програми. Так, за затвердженим Вінницьким обласним відділом освіти графіком навчальний рік розпочинався 1 вересня і тривав до 22 травня. Перше півріччя складалося з 17 навчальних тижнів, друге – з 16. Іспити проводилися з 20 травня по 10 червня. Протягом навчального року для учнів передбачалися канікули на Різдво з 5 по 20 січня і двотижневі на Великдень, літні канікули – з 10 червня до 1 вересня⁴⁹².

Навчальний та навчально-виховний процес у відновлених закладах освіти рекомендувалося здійснювати на засадах української національної ідеології й спрямовувати на виховання дітей у національно-патріотичному дусі.

Про зміст навчального процесу можна судити на підставі введеного в дію тим же відділом освіти складеного націоналістами з урахуванням українських традицій за зразком західноєвропейської школи нового навчального плану (див. табл. № 12)⁴⁹³.

Таблиця № 12

№ п/п	Назва навчальних дисциплін	I клас		II клас		III клас		IV клас		V клас		VI клас		VII клас	
		НАВЧАЛЬНІ ГОДИНИ													
		Тижневі	Річні	Тижневі	Річні	Тижневі	Річні	Тижневі	Річні	Тижневі	Річні	Тижневі	Річні	Тижневі	Річні
1.	Закон Божий	2	62	2	62	2	62	2	62	2	62	2	62	2	62
2.	Українська мова	10	310	10	310	8	248	6	186	8	258	7	224	5	155
3.	Німецька мова	–	–	–	–	3	93	3	93	5	155	5	155	5	155
4.	Арифметика	6	186	6	186	5	155	5	155	2	62	–	–	–	–
5.	Алгебра	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	6	186	5	155
6.	Природознавство	–	–	–	–	1	31	2	62	4	128	3	93	3	93
7.	Історія України	–	–	–	–	1	31	2	62	3	93	3	93	2	62
8.	Географія	–	–	–	–	1	31	2	62	3	93	2	62	3	93
9.	Співи	1	31	1	31	1	31	–	–	1	31	1	31	1	31
10.	Каліграфія	2	62	2	62	1	31	–	–	–	–	–	–	–	–
11.	Малювання	1	31	1	31	1	31	1	31	1	31	1	31	1	31
12.	Фізика	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	93	3	93
13.	Хімія	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	93
14.	Креслення	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	31	1	31
15.	Ручна праця	1	31	1	31	1	31	1	31	–	–	–	–	–	–
16.	Фізкультура	1	31	1	31	1	31	1	31	1	31	1	31	1	31

Як бачимо, у нових навчальних планах запроваджувались нові навчальні дисципліни – Закон Божий (який викладали священники, але в багатьох школах і вчителі) і ручна праця, значна кількість годин виділялася на вивчення української та німецької мов, історії України, яка в радянській школі вивчалася фрагментарно і в контексті історії СРСР. Із навчальних планів було вилучено історію СРСР, російську мову і літературу, заборонено викладати конституції СРСР і УРСР, які розглядалися як антиукраїнські.

Навчання в школах «нового зразка» розпочиналось у молодших класах молитвою «Царю небесний», а в старших класах – «Преблагий Боже». Спочатку молитву в молодших класах читав викладач Закону Божого, а згодом учні старших класів. Перед початком уроку читалася молитва, після чого розпочиналося навчання. Заходячи в клас, учителі вітались словами «Слава Україні», а учні відповідали: «Навіки слава»⁴⁹⁴.

Однією з проблем, що гостро постала в ході підготовчих заходів по відновленню роботи шкіл, була проблема забезпечення педагогічними кадрами. Щоб отримати посаду вчителя, претенденту необхідно було пройти перевірку в рамках здійснюваної гестапо та місцевими органами влади «кампанії на благонадійність». Йому необхідно було заповнити спеціальну анкету, написати автобіографію, заручитися підтримкою двох-трьох свідків, які підтверджували правдивість цих документів. Окрім відповідей на загальні питання про вік, стать, освіту, необхідно було вказати національність, належність до комуністичної партії або інших політичних організацій, службу в радянській армії. Відповіді на ці питання впливали на остаточне рішення влади щодо можливості допуску претендента до вчительської роботи. У першу чергу можливість працювати вчителями надавалася особам, які потерпіли або переслідувалися за радянського часу, були лояльними до окупаційної влади й виявляли готовність до співпраці з нею. Суворо заборонялося працювати в школах комуністам та євреям, а також особам, які працювали в органах радянської влади або активно співробітничали з нею. У багатьох районах кількість учителів, які не витримували перевірку на «політичну благонадійність», обраховувалася десятками і сотнями. Так, наприклад, напередодні нового навчального року в серпні 1942 р. у Солонянському районі генерального округу «Дніпропетровськ» таку перевірку не витримали 219 учителів. Унаслідок чисток серед освітянських працівників учбові заклади очолювали, здебільшого, цілком лояльні «до нової» влади працівники, а в багатьох школах мала місце нестача вчителів. Наприклад, у школах Славутського району (Шепетівський гебітскомісаріат) для початкових шкіл не вистачало 133 учителів, а для 5–7-х класів – 94 учителів⁴⁹⁵. Від учителів, які одержували право працювати в школах, бралися зобов'язання, що вони здійснюватимуть навчальний процес лише згідно з вимогами окупантів і не будуть пропагувати більшовицькі ідеї та не чинитимуть будь-яких дій проти німецької влади⁴⁹⁶.

Необхідно також зазначити, що в період опікування справами шкільництва українськими націоналістами від учителів вимагалися не тільки фахові знання та бездоганна з кута зору нової влади репуґація, а й позитивне ставлення до української національної ідеології, національних символів, історії українського народу, здатність здійснювати свою освітню роботу задля національного відродження. Щоправда дещо пізніше, коли в освітні процеси почала втручатися німецька окупаційна влада, то вимоги дещо змінилися й прихильності до української національної ідеї при доборі вчителів перевага не надавалася. Проте спільним у вимогах німців і українських націоналістів до вчителів було негативне ставлення до радянської влади та комуністичної ідеології⁴⁹⁷.

Однак знайти необхідну кількість таких учителів у сільській місцевості, крім західних областей, було нереально, тому відділи освіти не завжди дотримувалися

вказаних вимог й зараховували на роботу учителів колишніх радянських шкіл. З метою забезпечення ідеологічної переорієнтації таких учителів й спрямування викладання ними навчальних дисциплін у відповідності з новими вимогами, відділи освіти організували курси перекваліфікації та перепідготовки. Насамперед це стосувалося вчителів історії та української літератури, для перекваліфікації яких створювалися місячні курси. У деяких районах практикувалося проведення методичних нарад учителів-предметників⁴⁹⁸.

Ще однією проблемою в справі організації навчального процесу в школах була нестача підручників. Поки нових підручників не надрукували, було дозволено користуватися радянськими, попередньо їх виправивши. Згідно з вимогами зі змісту текстів у підручниках викреслювалися слова та речення, а то й заклеювалися цілі сторінки, які нагадували про СРСР та радянський устрій (наприклад, Москва, соціалізм, комунізм, комуністична партія, комсомол, піонер, стахановець, колгосп, соціалістичне будівництво і т.п., прізвиська радянських діячів тощо). У деяких регіонах керівники відділів освіти навіть створювали спеціальні комісії з виправлення радянських підручників. На сторінках методичного часопису «Педагогічний інформаційний бюлетень» (видавався в Полтаві) та в регіональних газетах друкувалися матеріали на допомогу вчителям та учням при викладанні та вивченні шкільних дисциплін. Наприклад, у газеті «Вінницькі вісті» з 5 вересня 1941 р. друкувався загальний огляд історії України, викладений І. П. Крип'якевичем у «Малій історії України», та матеріали інших авторів, присвячені спеціальним питанням історії України. На сторінках житомирської газети «Нова доба» від жовтня до грудня 1941 р. шкільним справам присвячувалася ціла сторінка, де друкувалися тематичні розробки уроків історії, літератури, географії, методичні поради та настанови вчителям⁴⁹⁹.

Але вже незабаром сподіванням національно-демократичних сил на українське відродження в сфері національної освіти в практичній площині було покладено край рішучими заходами окупантів. Зрозумівши в кінці 1941 р., що війна набуває затяжного характеру, нацисти беруть під свій контроль і негайно реорганізують на окупованих територіях систему освіти у відповідності з расистськими поглядами керівництва Райху.

Найбільш послідовно нацистська політика в сфері освіти реалізовувалася в райхскомісаріаті «Україна». У виданій 12 січня 1942 р. і адресованій усім генерал- і гебітскомісарам директиві райхскомісара України Е. Коха про умови відкриття початкових шкіл наказувалося: «Навчання в ненімецьких школах допускається з 1 лютого 1942 р. в початкових чотирьох класах народних шкіл; навчання охоплюються діти віком до 11 років. Розпочати навчання дозволяється при таких умовах:

Наявність необхідного палива після покриття потреб Вермахту і цивільних німецьких службових інстанцій.

Відсутність небезпеки поширення інфекційних захворювань.

Наявність достатньої кількості учительських сил, політично благонадійних і спеціально підготовлених.

Відсутність потреби використання шкільних будинків для інших необхідних цілей.

Число учительських сил для проведення скороченого навчання треба обмежувати в безумовно необхідній кількості. Всі запроваджені більшовиками органи шкільного контролю і всі вчителі старших класів середньої школи звільняються. Для тимчасового заміщення цих посад слід віддавати перевагу особливо тим особам, які потерпіли від більшовицького режиму. Вчителі, що будь-яким чином співробітничали з КП, звільняються. Пенсії не виплачуються.

Застосовувати запроваджені за більшовицького режиму учбові плани, підручники, учнівські і викладацькі бібліотеки, а також потенційно тенденційні учбові посібники (фільми, карти, картини і т.д.) заборонено, предмети ці необхідно взяти під

охорону. Поки не з'являться нові учбові плани і підручники, запроваджується вільне навчання. Воно обмежується читанням, письмом, рахуванням, фізкультурою, іграми, виробничою і ручною працею. Мова навчання українська або, відповідно, польська. Російську мову викладати не слід...»⁵⁰⁰.

Як видно з цього документа, жорсткій регламентації й суворим обмеженням підлягали всі основні складові в справі організації та змісту шкільної освіти, насамперед, підстави для функціонування навчальних закладів, контингент тих, хто мав право на навчання, навчальні плани та зміст навчального процесу, його матеріальне забезпечення, критерії підбору педагогічних кадрів та ін.

Виконуючи цю директиву, окупаційна влада вживає рішучі дії по реорганізації розгорнутої за участю націоналістів мережі навчальних закладів й залишає в регіонах райхскомісаріату невелику кількість лише чотирикласних «народних шкіл», бере їхню роботу під жорсткий контроль й починає активно впроваджувати в шкільне життя систему заходів, орієнтованих на онімечення освіти. Відповідаючи за освітню ділянку роботи гітлерівські функціонери ставили перед українською школою завдання організувати навчальний і виховний процес таким чином, щоб виховувати в учнів працелюбність, акуратність, любов до батьків, доброзичливість і повагу до визволителя України від більшовицького іга – А. Гітлера і німецького народу з його культурою, покірливість та готовність до співпраці з німецькою владою.

Після постанови райхскомісара «України» Е. Коха від 12 січня 1942 р. ще більше загострилося питання з підручниками. Органи влади та їхні відділи освіти ретельно виконували вимогу постанови про заборону використання запроваджених за радянського часу навчальних підручників, навчальних планів та програм, а також політично-тенденційних посібників. За вказівками гебітскомісарів районними управами і відділами освіти проводилася кампанія планомірного вилучення з книжкових фондів шкільних бібліотек й знищення радянської навчальної літератури. Типовим прикладом таких дій є наказ Олешківської райуправи генерального округу «Миколаїв» від 12 лютого 1942 р., згідно з яким усі вчителі та батьки учнів зобов'язувалися до 25 лютого 1942 р. здати до сільських управ «... усі без виключення навчальні підручники починаючи від азбуки й до підручників вищих навчальних закладів», а також «... підручники чужоземних мов, видані Держвидавом більшовиків, та всі книги Політвидавництва». Особи, у яких після вказаного терміну будуть виявлені підручники, підлягали штрафуванню⁵⁰¹. У результаті цієї кампанії в школах республіки було знищено понад 2 мільйони підручників⁵⁰². А з посиленням переслідувань з боку німецьких спецслужб членів ОУН під заборону потрапляла й навчальна література. видана з ініціативи національно-патріотичних сил.

Вилучалися й спалювалися не лише «виправлені» підручники, а й спеціальна та художня література, зокрема російська класика, твори радянських і прогресивних іноземних авторів. Наприклад, розпорядженням Криничанської районної управи (Дніпропетровщина), прийнятим на виконання вказівок вищестоящих органів окупаційної німецької влади, старостам підлеглих сільських управ наказувалося вилучити з шкільних і сільських бібліотек, згідно з доданим списком твори 213 відомих українських та російських радянських і зарубіжних письменників (серед них твори українських письменників: М. Бажана, С. Воскресенка, Л. Дмитерка, А. Головка, О. Копиленка, О. Корнійчука, С. Крижанівського, І. Ле, А. Малишка, І. Микитенка, П. Панча, М. Рильського, С. Скляренка, В. Сосюри, П. Тичини, Н. Забіли, Ю. Смолича, М. Шеремета, М. Терещенка та ін.), а також оголосити населенню, що читання творів вказаних авторів не дозволяється й ці книжки потрібно здати через сільуправу до райуправи⁵⁰³.

Водночас окупаційні органи регламентували й дозували використання під час навчального процесу творів української та зарубіжної літератури. Так, наприклад, у

школах того ж Дніпропетровського генерального округу дозволялося використовувати для читання в 3-му класі народної школи твори таких авторів: Шевченко – 5 віршів, Олесь – 3 вірші, Куліш – 1 твір, Гребінка – 1 твір, Глібов – 2 твори, Л. Українка – 1 оповідання, Кіплінг – 2 твори, Андерсен – 3 твори, Коннор-Вілінська – 1 твір; у 4-му класі: Старицький, Тесленко, Л. Українка, Левицький – по одному твору, М. Вовчок, Гребінка – по два і т.д. При цьому відбиралися твори, які не мали ідеологічного навантаження. Для деяких творів вказувалося навіть від яких і до яких слів можна читати⁵⁰⁴.

Щодо обіцянок окупаційної німецької влади стосовно видання нових шкільних підручників для українських шкіл, то вони не були виконані. Плани щодо цього міністра східних територій А. Розенберга не були підтримані ні А. Гітлером, ні іншими вищими урядовцями Райху. Райхсфюрер СС Г. Гімmlер ідею А. Розенберга друкувати українські букварі взагалі назвав «чистим ідіотизмом». Щоправда, міністерство А. Розенберга зуміло все ж один раз видати підручники для першого класу. Це одержало різку негативну оцінку й протест з боку Е. Коха, він навіть звинуватив А. Розенберга в ігноруванні наказу А. Гітлера про заборону видання шкільних підручників кириличним письмом. Дискутуючи з А. Розенбергом, Е. Кох запропонував впровадити замість кириличного письма німецьке письмо й друкувати в Україні книжки німецькою мовою⁵⁰⁵.

Негативно позначалася на навчальному процесі відсутність достатньої кількості, а в окремих школах зовсім, зошитів, письмового приладдя, олівців і навіть паперу. Наприклад, про нестачу зошитів і письмового приладдя нарікали, у своїх звітах про роботу шкіл, Троянівський, Житомирський, Вінницький, Бердичівський, Черняхівський відділи освіти. Зокрема, згідно з розподілом зошитів по Житомирському району для Ново-Березанської школи, де навчалося 73 учні, було виділено 36 зошитів, Васильківська школа отримала 56 зошитів для 70 учнів, Виготська – 32 зошити для 56 учнів⁵⁰⁶. У Ставищанському районі Таращанського гебіту на Київщині в червні 1942 р. на одного учня 1–2 класів припадало лише 4 зошити⁵⁰⁷. У такій ситуації в багатьох сільських школах учні писали на газетах поміж рядків або використовували для письма будь-який вживаний раніше папір.

Ще однією проблемою, що негативно позначалася на роботі «народних шкіл», була відсутність палива, через що вони в зимовий період працювали неритмічно і часто закривалися. З цієї причини взимку 1941–1942 рр. навчання в сільських школах майже ніде не проводилося і було поновлено лише влітку 1942 р.⁵⁰⁸ Вчасно закінчити навчальний рік не дозволяли тимчасові закриття шкіл й з інших причин. Наприклад, школи Вінницького округу, за офіційним повідомленням обласного інспектора шкіл, взимку 1942 р. припинили роботу через епідемію тифу⁵⁰⁹.

У чималій кількості сіл в усіх територіально-адміністративних районах райхскомісаріату, насамперед тих, що зазнали величезних руйнувань, опинившись у зонах запеклих бойових дій, школи взагалі не працювали через відсутність належних приміщень. Поширеними були випадки, коли вже задіяні для навчальних цілей приміщення відбиралися німецькою владою, яка перетворювала їх на склади під сільськогосподарську продукцію, житлові приміщення для військових тощо.

Серйозною проблемою в процесі організації навчання вже від початку роботи відновлених шкіл й упродовж усього окупаційного періоду був низький відсоток відвідування учнями шкіл. Наприклад, на Житомирщині в Андрусівському районі у грудні 1941 р. відвідування учнями шкіл становило 68%, а деякі школи взагалі довелося закрити тільки тому, що учні не приходили на навчання. У Троянівському районі в 1942/1943 навч. р. відвідування становило 79,6%. У Вінницькій окрузі відвідування учнями шкіл становило 75–80%, а в окремих школах – 50–60%⁵¹⁰. У Таращанському

гебіті на Київщині у 1942/1943 навч. р. відвідування навчальних закладів учнями в середньому становило 54,9%, зокрема, по районах, які входили до його складу: Таращанському – 61,6%, Ставищанському – 61%, Жашківському – 42%, Тетіївському – 59%, Букському – 51%. Причому є підстави вважати, що наведені показники були завищені. Завідувач відділу освіти та культури Таращанського гебіту в липні 1942 р. визнавав, що фактично відвідування в багатьох школах становить лише 10–25% від спискового складу учнів. За пропуски учнями занять батьків штрафували, а самих учнів позбавляли обідів у шкільних їдальнях⁵¹¹. Про погане відвідування учнями занять у сільських школах на Дніпропетровщині свідчить розпорядження голови Апостолівської районної управи, яким він зобов'язував старосту села Софіївки негайно вжити заходів щодо прогульників і притягнути до відповідальності їхніх батьків наклавши на них штраф до 300 крб. На той час це були великі гроші⁵¹².

Такий низький відсоток відвідування занять школярами зумовлювався, насамперед, відсутністю у дітей одягу та взуття, що особливо дошкульним було в період холодів та морозів, холодом у погано опалюваних або й зовсім неопалюваних шкільних приміщеннях, високою захворюваністю дітей, пов'язаною з ослабленням їхніх організмів та імунітету й відсутністю належного медичного обслуговування, віддаленістю багатьох сіл від населених пунктів, де працювала школа (нерідко відстань сягала 6–15 км й діти 7–10 років неспроможні були щодня долати таку відстань), бездоріжжям, характерним для сільської місцевості восени, взимку та весною, голодом, який в умовах окупації був поширеним буденним явищем, що змушувало дітей займатися пошуками джерел прохарчування та берегти рештки фізичних сил та ін.

Підсумовуючи загальні наслідки роботи органів української та окупаційної влади в райхскомісаріаті «Україна» упродовж 1941/1942 навч. р. в справі організації роботи освітньої мережі, слід зазначити, що їм не вдалося відновити її в довоєнних масштабах. Однак те, чого вдалося досягти в окремих регіонах України, враховуючи воєнний стан, було значним успіхом. Про це свідчать наступні факти. Так, якщо у Словечанському районі Житомирської області до приходу німців працювало 7 початкових, 40 неповно-середніх і 2 середні школи, в яких навчалася 5002 дітей, то в період окупації в районі працювало 32 народні школи, в яких налічувалося 1600 учнів. Загалом у Житомирській області до початку війни працювало 1499 навчальних закладів, в яких навчалася 293 032 дітей⁵¹³. Перед початком 1941/1942 навч. р. на території області відділами освіти планувалося організувати роботу 528 початкових шкіл, 761 семирічної, 41 гімназії, 6 ремісничих шкіл, 14 середніх фахових, а також педагогічний та сільськогосподарський інститути⁵¹⁴. На кінець 1941/1942 навч. р. відновили навчання у 1210 школах, у яких навчалася 111 085 дітей, а заняття проводили 3187 учителів. Перший навчальний рік у «новій» українській школі закінчився 1 липня 1942 р. У районах, де школи працювали не менше 6-ти місяців, учні були переведені в старші класи і зроблені випуски учнів, які закінчили школу, у решті районів навчання тільки призупинялося з тим, щоб його продовжити далі⁵¹⁵. У 1940/1941 навч. р. у Вінницькій області у 1540 школах навчалася 3667 тис. дітей, а у 1942 р. у Вінницькій окрузі (Північна Вінниччина), яка входила до генерального округу «Житомир», функціонувало 74 народні школи, 2 технікуми (до війни 31) та одна реміснична школа. У цих навчальних закладах налічувалося понад 10 тисяч учнів⁵¹⁶. У 1941 р. було поновлено навчання в більшості сільських початкових і середніх шкіл на Київщині та Чернігівщині⁵¹⁷.

Стосовно освітньої політики окупантів у зоні військового командування та в районах індустріального Півдня, то можна до певної міри погодитися з оцінкою її деякими дослідниками, як ліберальнішою, ніж на території райхскомісаріату «Україна» (вони пояснюють це насамперед тим, що серед військового командування

було чимало тих, хто поділяв думку А. Розенберга про необхідність більш гнучкої окупаційної політики в Україні)⁵¹⁸. Так, дійсно, це мало місце, але тільки на початку окупації районів, включених до зони військового командування та стосувалося більшого сприяння щодо відкриття нижчих фахових шкіл, що зумовлювалося гострою потребою в кваліфікованій робочій силі в зв'язку з специфікою регіону, насамперед Донбасу, який окупанти розглядали як майбутню вугільно-металургійну базу Німеччини. Реалії, які склалися після провалу плану «блискавичної війни» й перетворення території східних областей України на прифронткову зону з концентрацією в ній значних військових сил Вермахту, змусили командний склад зони, заради економічної вигоди, прагматичніше ставитися до місцевого населення, зокрема проводити виваженішу, у порівнянні з офіційною нацистською, освітню політику й не ставати на перешкоді освітніх ініціатив національно свідомих представників місцевої інтелігенції.

Спочатку німецька влада дозволила в окупованих у 1941 р. районах залишити без змін структуру шкільної освіти, хоча передбачала роздільне навчання хлопчиків та дівчаток⁵¹⁹. Справами організації роботи навчальних закладів займалися відділи освіти у складі органів місцевого цивільного управління, кадри до яких набиралися з лояльних до окупантів колишніх місцевих освітян, що значною мірою позначилося на напрямках і характері їхньої діяльності. За таких умов до кінця 1941 р. у зоні військового командування було відновлено роботу частини середніх, неповних середніх та початкових шкіл, декількох чоловічих та жіночих гімназій. Але оскільки така система організації освіти суперечила офіційній освітній доктрині нацистів, то вже незабаром, згідно з постановою VII секції Вермахту зони Б (Україна) стосовно навчання від 29 грудня 1941 р., у зоні військового командування були дозволені лише початкові школи та промислові, сільськогосподарські, лісогосподарські професійні школи й професійні курси жіночого персоналу для навчання ведення господарства, кравецької справи, охорони здоров'я та гігієни. Одночасно заборонялися: «високі навчальні заклади: університети, політехнічні інститути; вищі школи: гімназії, ліцеї та інші подібні заклади; середні школи; семінарії, загальні середні школи; професійні школи: загальні школи зі спеціалізацією для певної спеціальності... Всі школи, що належать до цих категорій, треба закрити»⁵²⁰. Фактично відтоді у зоні військового командування розпочалося створення «нової» системи освіти, яка б відповідала інтересам окупантів і метою якої було забезпечення господарства слухняною робочою силою, а освітня політика командування зони мало чим відрізнялася від освітніх заходів у райхскомісаріаті. «Нова» система освіти повинна була складатися із обов'язкової загальноосвітньої початкової школи з терміном навчання 4 роки. Для дітей заможних батьків та обдарованих дітей передбачалося створити обмежену кількість загальноосвітніх 7-річних шкіл та гімназій, які б готували молодь до вищих навчальних закладів, котрі планувалося відкрити після війни. Така система освіти в регіоні, за задумом окупантів, забезпечила б підготовку необхідних кваліфікованих кадрів для ефективного використання економічного потенціалу сходу та півдня України, насамперед Донбасу.

Діючи в руслі цієї політики, відділи освіти в процесі організації чотирикласних «народних шкіл» внесли зміни до навчальних планів і програм, чим змінили ідеологічне наповнення навчання. Було скорочено перелік навчальних дисциплін, зменшено години на їх вивчення. Обов'язковим стало вивчення німецької мови, у деяких випадках і Закону Божого. Масово запровадити в навчальний процес Закону Божого владі на території Донбасу не вдалося через опір учителів та громадськості. У Свердловському районі Ворошиловградської області та в інших районах регіону місцевою владою було навіть видано спеціальні розпорядження, згідно з якими заняття

в школі повинні були розпочинатися і закінчуватися молитвою, а вчителі та учні зобов'язувалися відвідувати церковні служби, носити хрести. У більшості випадків ці розпорядження бойкотувалися. Учні початкових шкіл вивчали також рідну мову, математику, природознавство, географію, гімнастику, співи, малювання, каліграфію, подекуди історію. У більшості шкіл викладання історії припинилося до особливих вказівок, а в школах з українською мовою навчання з планів вилучили російську мову і скоротили кількість годин на вивчення української мови. Велика увага приділялася виробничому навчанню⁵²¹. Радянські підручники або вилучалися, або після розгляду спеціальними комісіями при відділах освіти виправлялися. Хоча влада ініціювала підготовку і видання нових підручників, однак їх тираж був мізерним. В основному учні навчалися без підручників. У багатьох випадках у школах використовувалися дореволюційні видання (щоправда в сільській місцевості їх було обмаль), твори українських письменників і окупаційна преса. Над школою встановлюється опіка з боку гестапо. Воно не тільки бере участь у ретельній перевірці і підборі вчительських кадрів, а й безпосередньо контролює роботу шкіл. А у Харківській області, наприклад, справа дійшла до того, що зондерфюрер Вайс щотижня викликав до себе завідувачів відділів освіти й давав розпорядження, що і як треба робити в школах наступного тижня. Інструкуючи, як слід виховувати учнів, він вимагав якомога менше конспектів і знань, побільше слухняності⁵²².

Окупаційна влада декларувала безкоштовність навчання в початковій школі, однак насправді своїх обіцянок не дотримувалася. Наприклад, уже в січні 1943 р. наказом Сніжнянської окружної ортскомендатури було запроваджено оплату за навчання навіть у початкових школах у розмірі 10 крб. щомісячно. Від плати звільнялися відмінники навчання та діти неплатоспроможних батьків. Це свідчило про те, що у влади не вистачало коштів на утримання шкіл і вона намагалася вирішити цю проблему залучаючи частково кошти батьків⁵²³.

Як і в райхскомісаріаті «Україна», у зоні військового командування навчальний процес у школах, особливо сільських, проходив у дуже важких умовах. Крім підручників бракувало меблів, навчального обладнання, зошитів, письмового приладдя, багато шкільних приміщень перебували в напівзруйнованому стані й майже не опалювалися. Це призводило до вимушених перерв у навчанні, а то й до закриття шкіл. Так, наприклад, у Сніжнянському районі в 1941/1942 навч. р. школи повноцінно працювали лише 2 місяці⁵²⁴. Подібне мало місце й в інших районах військової зони.

У багатьох сільських населених пунктах через те, що школи були зруйновані, а влада дозволяла відкривати їх лише у незайнятих військовими частинами приміщеннях, навчання так і не розпочалося. У зведенні Українського штабу партизанського руху про стан економіки окупованої ворогом території Харківської області від 25 серпня 1942 р. повідомлялося, що «Школи в окупованих районах області ніде не працюють. Відповідаючи на питання, задані на зборах у с. Островець, Безлюдовка та ін., «коли почнуть працювати школи», німці відповідали, що для того, щоб почали працювати школи, необхідно перевиховати вчителів, а також примусити дітей забути те, чому їх навчали в радянських школах. У селах Бабан, Хорошево, Високе, селищах Ржавець, Жихорь та інших..., усі школи німці використовують під конюшні. Увесь шкільний інвентар зруйнований і спалений...»⁵²⁵.

У зоні військового командування, як і в райхскомісаріаті «Україна», у селах учні погано відвідували школу. Причини були ті ж: відсутність одягу та взуття, недуги, віддаленість шкіл від місць проживання, холод у шкільних приміщеннях та інші обставини. Так, наприклад, у сільській місцевості Слов'янського району Сталінської області на початку 1942/1943 навч. р. працювало лише 36 шкіл, у яких навчалися 3968 учнів. Водночас у селах району 1216 дітей не відвідували школу, з них 302 особи

– через відсутність шкільних приміщень, 129 осіб – через недуги, 390 осіб – через відсутність одягу та взуття, 358 осіб – через інші матеріальні обставини, 37 осіб – з інших причин⁵²⁶.

Масовими були випадки, коли батьки через недовіру до влади чи то з інших причин не пускали дітей до школи. Наприклад, у Червоному районі Сумської області місцева влада відкрила 14 шкіл, але вже через півтора місяці вона змушена була закрити 4 з них, оскільки не вистачало учнів. Інші школи знаходилися також під загрозою закриття. Загалом у цьому районі тільки 1% учнів шкільного віку відвідували «народні школи»⁵²⁷. У Донбасі діти не ходили до школи й через те, що списки школярів подавалися на біржу праці, а це загрожувало відправкою до Німеччини, а також через надмірне використання сільськими старостами дитячої праці на сільськогосподарських роботах⁵²⁸.

Через складні умови, в яких доводилося працювати школам, та погане відвідування уроків учнями низькою була успішність. Для того, щоб покращити стан справ з шкільною освітою й залучити дітей до навчання, у деяких районах Донбасу з 1942/1943 навч. р. за ініціативою органів місцевої влади було введено обов'язкове початкове навчання, а на батьків, які порушували цю вимогу, накладалися штрафи⁵²⁹. Так, у Сніжнянському районі батьки, які не пускали своїх дітей до школи без поважних причин, каралися штрафом від 100 до 1000 крб. або ув'язненням від 5 до 30 днів⁵³⁰. У ряді районів, зокрема в Маріупольському, Горлівському, Краматорському, обов'язкове навчання було оголошене напередодні 1943/1944 навч. р. При цьому мали місце розбіжності й щодо віку дітей, які підлягали обов'язковому навчанню. Так, у Сніжнянському й Алчевському районах цей вік становив 7–11 років, Горлівському – 7–13 років, Маріупольському та Краматорському – 7–14 років. Така нескоординованість дій місцевих органів влади свідчила про відсутність чітких вказівок з боку німецького командування з огляду на офіційну позицію керівництва Райху щодо необов'язковості навчання для підкореного населення. Тож, ймовірно, що оголошення навчання обов'язковим було ініційоване місцевою владою. Вона ж навіть зобов'язувала сільських старост та директорів шкіл виявляти дітей, що ухилялися від навчання, а також тих, котрі не відвідували школи через відсутність одягу та взуття. За невиконання цих обов'язків до них застосовувалися покарання від штрафу в розмірі 1000 крб. до звільнення з посади й арешту терміном до 15 днів⁵³¹.

На території «Трансністрії», де румунські окупанти також планували обмежити освіченість місцевого населення на рівні початкової школи, освітні процеси мали ряд особливостей. Згідно з наказом цивільного губернатора «Трансністрії» від 7 вересня 1941 р., народні школи по всій території губернаторства мали відкритися 1 жовтня 1941 р. Наказ зобов'язував сільських старост скликати збори населення, на яких визначитися щодо мови навчання. Водночас застерігалось, що у випадку невирішення цього питання на зборах рішення приймає префектура. Учительський персонал дозволялося комплектувати з числа колишніх учителів за пропозицією голови управи з подальшим затвердженням у префектурі. Заробітну плату учителям повинна була виплачувати управа в розмірі колишніх ставок. Старостам сіл доручалося до 28 вересня 1941 р. провести ремонт приміщень та заготувати паливо на зиму, відкрити при школах буфети, де діти могли б дістати хліб, чай, молоко, мед або повидло⁵³².

Румунська адміністрація найбільшу загрозу для свого режиму вбачала як у більшовицькій ідеології, так і в ідеях українських націоналістів і розгортанні українського національного руху. Виходячи з цього, їхня освітня політика базувалася на румунізації навчальних закладів і характеризувалася антиукраїнською спрямованістю. І хоча згідно румунських статистичних звітів з 2051 школи, які діяли в «Трансністрії» в 1941–1942 р., 1667 припадало на українські, це аж ніяк не свідчило про

те, що вони були насправді українськими. Адже вони були українськими за контингентом учнів, а от програми, за якими навчали українців-школярів, були суто прорумунські; українська й українознавчі складові в них були геть відсутні⁵³³. У такий спосіб фактично одночасно відбувалося розгортання мережі румунських закладів освіти заборонялися українські школи. Заборонялося навіть вивчення української мови. Так, у с. Мар'янівка Одеської області румунські жандарми прилюдно відшмагали 6 школярів та їх батьків за таємне вивчення української мови⁵³⁴.

А стосовно того факту, що на території «Трансністрії» абсолютна більшість шкіл були українськими за контингентом учнів, то це є переконливим доказом того, що за своїм національним складом це були суто українські землі, корінному народу яких румунська цивільна адміністрація насильницьки накидала ярмо поневолення й румунізації⁵³⁵. На відміну від німців румунські окупанти вважали за менше зло школи з російською мовою навчання, функціонування яких дозволялося поряд з румунськими. Хоча нерідко допускалася дискримінація стосовно до тих, хто вживав російську мову. Так, наприклад, семикласниць Павлівської школи Арцизького району Одеської області Машу Афанасьєву й Уляну Заволоніну покарали за те, що в їхніх роботах, написаних румунською мовою, зустрічалися російські літери. За кожен таку літеру вони отримали по три удари різкою⁵³⁶. Ще однією особливістю освітньої політики румунів було те, що вони охоче використовували радянські традиції в методиці навчання, які нерідко сприймалися окупантами як передові⁵³⁷.

Окупанти узаконили пріоритетні права освіти для дітей заможних верств населення. Особливо широко це практикувалося в західних областях України, де з'явилися так звані «рідні школи», що утримувалися на кошти сімей учнів⁵³⁸. Серед учнів таких шкіл були й сільські діти, переважно із сімей куркулів.

Запроваджена окупантами нова педагогічна система передбачала застосування тілесних покарань учнів. У «Педагогічному інформаційному бюлетні» вчителям відверто рекомендували для підтримання дисципліни застосовувати метод фізичного впливу до недисциплінованих учнів⁵³⁹. Тож випадків, коли вчителі били учнів, змушували їх стояти на колінях по кілька годин, у сільських школах було багато.

У школах заборонялися дитячі організації, будь-яка дитяча ініціатива. В інструкції для директорів шкіл було записано: «Ніяких дитячих зборів і організацій. У класі – тільки черговий. Ніяких старост. Газет не потрібно. В класі повинен бути портрет фюрера і один-два плакати»⁵⁴⁰.

Сільські школярі під керівництвом учителів в обов'язковому порядку залучалися до сільськогосподарських робіт в громадських господарствах та держгоспах під час сезонних польових робіт. У багатьох випадках така багатогодинна робота була майже щоденною, особливо в період обробітку посівів, заготівлі кормів та збирання врожаю. Кожна сільська школа зобов'язувалася виконувати встановлені владою завдання по заготівлі лікарських рослин.

Оплата праці вчителів здійснювалася за тимчасовими нормами тарифних ставок й залежала від кількості проведених уроків, освіти та стажу роботи. Практикувалася також доплата за виховну роботу та перевірку зошитів. Наприклад, у Житомирському генеральному окрузі заробітна плата вчителя коливалася в межах 500–1100 крб. Зокрема, зарплата вчителя математики (за 21 годину) складала 701 крб. 72 коп., мовника (за 20 годин) – 675 крб. 98 коп., природознавця (за 24 години) – 849 крб. 42 коп., історика (за 18 годин) – 702 крб. 90 коп.; директора школи – 904 крб. 07 коп., інспектора шкіл – 1400 крб.⁵⁴¹ Молодий учитель в райхскомісаріаті спочатку місячно отримував 240 крб., згодом було зроблено незначне збільшення зарплати на 30 крб.⁵⁴² У Донбасі влітку 1943 р. заробітна плата вчителя, залежно від стажу та освітнього рівня і району розташування школи, становила від 300 до 500 крб. на місяць⁵⁴³. Місячна

заробітна плата українського вчителя початкової народної школи в Галичині, а таких було 40% усього вчителства, становила лише 130 злотих⁵⁴⁴. На перший погляд, зарплата вчителя за воєнними мірками була пристойною. Однак фінансове і матеріальне забезпечення сільських учителів насправді було незадовільним. Значна частина вчителів після вживаних гітлерівцями заходів по приведенню системи освіти до визначеного рівня була звільнена з роботи. У багатьох сільських школах через відсутність необхідного контингенту учнів тижневе погодинне навантаження вчителів було незначним, отже й зарплата була невеликою. У періоди, коли школи не працювали, зарплата взагалі не нараховувалася, а постійне зростання цін, різні відрахування, штрафи призводили до того, що вчителям не завжди навіть вистачало коштів на продукти харчування. Поширеним явищем була затримка виплати вчителям зарплати, а то й повна її несплата. Наприклад, вже на 1 лютого 1942 р. заборгованість по зарплаті вчителям Житомирського району становила 260 тис. крб. Неспроможність окупаційної влади оплачувати працю вчителів була однією з причин скорочення освіти⁵⁴⁵.

Сільські вчителі, які залишалися без роботи через скорочення штатів, залучалися до роботи в сільських управах та здійснюваних ними заходів по проведенню громадських робіт, обліку населення та худоби, збирання податків тощо. А в період весняно-польових і збиральних робіт працювали обліковцями, бригадирами, керівниками робітничих груп.

В умовах окупації в регіонах республіки в сільській місцевості продовжувала функціонувати й радянська школа. Відомі сотні випадків, коли прорадянські налаштовані вчителі за згодою батьків продовжували в нелегальній формі навчати невеликі групи дітей за радянськими програмами та підручниками. Наприклад, у селі Біла Криниця на Ровенщині таким чином навчав п'ятикласників учитель І. А. Волков. Подібне навчання дітей односельців проводила вдома вчителька із села Мар'янівка Одеської області А. Г. Головка, за що поплатилася своїм життям. У Волинській області в нелегальних школах навчалися близько 10 тис. дітей⁵⁴⁶.

Водночас легально навчалися за радянськими програмами та підручниками тисячі дітей шкільного віку на території країв і зон, контрольованих радянськими партизанами. Відновлювані там органи радянської влади – районні та сільські ради, поряд з вирішенням питань, пов'язаних з господарським та соціально-побутовим життям місцевого населення, приділяли увагу й організації роботи шкіл та навчання дітей. Наприклад, у травні 1943 р. відразу ж після встановлення партизанського контролю в зоні міжріччя Десни і Дніпра та прилеглих до нього районів й відновлення в тамтешніх населених пунктах радянської влади школа була відкрита в с. Стара Гута Остерського району Чернігівської області⁵⁴⁷, а згодом навчання дітей розпочалося й в інших селах. У разі відсутності вчителів серед місцевого населення за справу бралися вчителі-партизани. Вони по пам'яті складали навчальні програми, букварі, підручники та навчальні завдання і вправи, у процесі навчальної роботи при відсутності паперу використовували як матеріал для письма кору дерев, землю, дошки.

Питання організації навчання дітей у контрольованих партизанами краях і зонах були предметом особливої уваги керівних партизанських органів. Так, наприклад, ці питання обговорювали Волинський підпільний обком КП(б)У і обласний штаб партизанського руху. Спочатку було вирішено організувати маленькі школи вдома у вчителів і просити, щоб програми надіслали з радянського тилу⁵⁴⁸. Однак, щоб не гаяти час, за справу активно взявся командир 7-го батальйону Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання, колишній завідувач Волинським облвно Ф. І. Лисенко, який допомагав учителям навколишніх сіл складати програми, організовував пошук і збір підручників. Оцінюючи здійснювану партизанами роботу по налагодженню побуту,

господарського і культурного життя в контрольованих цим партизанським з'єднанням районах Волині, його командир О. Ф. Федоров зазначав: «Війна не закінчилася, кругом німці, а наш командир 7-го батальйону вже взявся за свої довоєнні обов'язки завідуючого Волинського облвню! Партизани лікують, партизани школи налагоджують, партизани землю дають...»⁵⁴⁹

З метою вироблення доцільних форм і методів проведення навчально-виховного процесу за радянською освітньою системою в умовах окупації партизанські політпрацівники організували ряд заходів за участю вчителів. Наприклад, учителі підпільних і партизанських шкіл Путивльського району на Сумщині обмінялися досвідом такої роботи під час проведеної політпрацівниками партизанського загону С. А. Ковпака антифашистської конференції вчителів у вересні 1941 р. У подальшому в зоні бойових дій цього з'єднання в селах відбулося кілька зборів учителів нелегально діючих шкіл з питань організації навчання, зокрема, з проведення уроків історії, яку німці заборонили викладати⁵⁵⁰.

У деяких партизанських загонах і з'єднаннях, які діяли на території Західної України, працювали школи, в яких навчалися партизани з числа місцевого населення, котрі не змогли одержати освіти за польських часів. Зокрема, така школа функціонувала аж до кінця 1943 р. у загоні під командуванням Ю. Собєсяка⁵⁵¹.

У контрольованих УПА регіонах Західної України в селах в українських школах навчання здійснювалося на засадах освітньої програми ОУН. Відповідно до рішень III Надзвичайного Великого Збору ОУН(б), який відбувся 21–25 серпня 1943 р., командування УПА віддало наказ до 15 вересня відкрити школи у «вільних зонах» Волині і Полісся. Були утворені методичні об'єднання вчителів; для контролю за процесом навчання у школах вводились посади інспекторів-кураторів⁵⁵². Про результати здійснених українськими націоналістами заходів у справі організації занять у сільських школах на території Ровенської області свідчить радіограма командування Ровенського партизанського з'єднання № 1 до ЦК КП(б)У і УШПР від 18 жовтня 1943 р., у якій повідомлялося, що «13 жовтня націоналісти в усіх своїх селах біля Сарн, Домбровиці відкрили заняття в початкових школах для дітей. У кінці вересня в лісі біля Домбровиці націоналісти проводили нараду вчителів. Запропонували їм не тільки в селах навчати дітей, але й вдома»⁵⁵³. Робота по відкриттю шкіл проводилася українськими націоналістами й в інших контрольованих ними регіонах.

Під час проведення бойових дій воюючими сторонами та за роки окупації мережі освітніх закладів на території України було завдано величезної матеріальної шкоди, зокрема було повністю знищено 8104 шкільні приміщення, наполовину зруйновано й пошкоджено 10 052 міські й сільські школи. Із числа повністю зруйнованих шкіл 6914 були сільські⁵⁵⁴, що становило 85,3% від загальної кількості повністю зруйнованих шкіл та 26,3% від наявних до війни в республіці сільських шкіл. Серед напівзруйнованих шкіл частка сільських шкіл становила понад 80%. У переважній більшості сільських шкіл майже повністю було знищено обладнання та устаткування навчальних кабінетів, спалено мільйони підручників та книжок шкільних бібліотек. Основних руйнувань сільська мережа освіти зазнала у процесі здійснення відступаючими окупантами тактики «випаленої землі». Наведемо приклади, які засвідчують величезні масштаби шкоди, завданої сільській мережі освіти в регіонах України. У Київській області окупанти зруйнували 1100 сільських шкіл, 1330 шкільних приміщень. У Полтавській області із 1162 сільських шкіл знищено 903, зруйновано 1360 шкільних приміщень⁵⁵⁵. У Миколаївській області під час окупації та бойових дій були пошкоджені більшість сільських шкільних приміщень, а 120 повністю зруйновані⁵⁵⁶. Під час відступу з Донбасу загарбники зруйнували 1467 шкільних приміщень, що складало понад половину шкіл, які працювали там до війни. Шкода,

завдана окупантами тільки від руйнувань шкільних приміщень у Ворошиловградській області, складала 51,5 млн крб. У 22 районах цієї області окупанти знищили 326 шкільних кабінетів, 355 шкільних бібліотек з книжковим фондом на 1 млн крб.⁵⁵⁷ Збитки, яких зазнали школи в сільській місцевості Одеської області, становили майже 130 млн крб.⁵⁵⁸ Загальна ж сума збитків, заподіяних війною та окупантами закладам Наркомату освіти УРСР, становила близько 10 млрд крб.⁵⁵⁹ Більша частина руйнувань і завданої шкоди припадає на сільську освітню мережу.

Одним із сегментів освітньої політики нацистів, що безпосередньо стосувався сільського населення окупованої України, була організація та функціонування фахових сільськогосподарських навчальних закладів, у яких здобувачами професійної освіти була переважно сільська молодь. До організації професійної освіти для частини сільського населення колонізованих територій окупанти змушені були вдатися через гостру потребу в фахівцях цілої низки сільськогосподарських професій. Без відповідного кадрового потенціалу повноцінна економічна експлуатація сільського господарства була б неможливою, оскільки потрібні були спеціалісти, які розумілися у питаннях організації та управління сільськогосподарського виробництва, вирощування та захисту рослинницьких культур, догляду за тваринами, експлуатації, ремонту та обслуговування техніки й устаткування. Таких фахівців від радянського періоду залишилося на окупованій території обмаль, а тому для їх підготовки в період окупації була відновлена робота деяких із числа закритих нацистськими загарбниками профільних навчальних закладів і відкриті нові.

Нижчою ланкою професійної сільськогосподарської освіти у райхскомісаріаті «Україна» були дворічні фахові школи відповідного профілю. Юнаки і дівчата після закінчення сільськогосподарської підготовчої школи мали право продовжити навчання лише в сільськогосподарському технікумі чи відповідній середній професійній школі (такі обмеження щодо свободи вибору професії існували й по інших напрямках професійної підготовки, завдяки чому окупаційна влада розраховувала контролювати процес забезпечення військової економіки необхідними кадрами). Правом вступу до середніх професійних шкіл користувалася молодь, яка закінчила повний курс дворічної професійної школи відповідного профілю.

Фахові дворічні підготовчі школи та середні професійні школи і технікуми, як правило, відкривалися на місці існуючих до війни навчальних закладів й часто використовували їхнє майно та навчально-матеріальну базу. Водночас непоодинокими були випадки, коли школи та технікуми організовувалися в районах і населених пунктах, де до війни їх не існувало⁵⁶⁰.

Уявлення про організацію роботи і зміст навчального процесу в дворічних фахових школах сільськогосподарського профілю можна одержати на прикладі функціонування однієї з них – Басово-Кутської садово-городньої школи в Ровенській області. Школа була відкрита окупаційною владою з метою підготовки дільничних агрономів для приміських сіл, в яких планувалося розвивати промислове городництво та садівництво. До школи, яка розпочала роботу 15 вересня 1941 р., після складання вступних іспитів з української мови та математики в обсязі програм початкової школи, на навчання приймалися юнаки та дівчата у віці не менше 17 років, які закінчили чотирирічну початкову школу. Для проведення навчально-дослідної роботи з учнями школа використовувала власну господарську базу: земельну ділянку розміром до 5 га, де застосовувалася польово-городня сівозміна при вирощуванні овочів, 14 га саду, міжряддя якого також використовувалися під город, 100 рамкових парників, теплицю та господарські приміщення. З весни 1942 р. учні додатково практикували в розташованому поруч з школою держгоспі, частину землі якого в подальшому планувалося передати школі для розширення підсобного господарства.

Навчальний процес у школі складався з теоретичних занять та виробничої практики. На 1-му курсі на теоретичні заняття в період з 15 вересня до 1 грудня відводилося щоденно по 3 години, під час яких учні вивчали ботаніку з систематикою й господарське значення організації сортової справи. Після класних занять учні брали участь у збиранні городини та плодів, закладанні їх на зимове зберігання, в осінніх посадках саду, підготовці ріллі й т.п. Вважалося, що це допоможе краще засвоїти теоретичний курс. У період з 1 грудня по 31 березня теоретичні заняття тривали по 6 годин щоденно. Вивчалися спеціальні дисципліни: основи рільництва й тваринництва, садівництво, городництво, квітництво й декоративне садівництво, а також українська мова і література, німецька мова, історія й географія України, всесвітня історія, українське мистецтво, математика, фізика та хімія. З 1 квітня обов'язкові теоретичні заняття скорочувалися до 4-х годин щоденно, під час яких головна увага зосереджувалася на спеціальних предметах, а інша частина дня відводилася практичній роботі, тобто до участі в посівній кампанії та догляду за рослинницькими культурами.

Виявили бажання навчатися на I-му курсі й склали вступні іспити 90 осіб, розпочали навчання – 65 осіб, а станом на січень 1942 р. у школі навчалось 45 учнів. Решта залишила школу через втрату інтересу до спеціальності та через великі фізичні навантаження під час обов'язкового виконання сільськогосподарських робіт, незадовільні побутові умови в гуртожитку (відсутність електричного світла, погане опалення) й труднощі з харчовим забезпеченням (учні до шкільної кухні постачали продукти з дому).

Навчальний процес на II-му курсі здійснювався в такому ж режимі. Під час теоретичних занять продовжувалося вивчення вже перерахованих спеціальних та загальноосвітніх дисциплін (останніх лише у зимовий період), а також вивчалися нові спеціальні дисципліни: рільнича економіка, рільнича бухгалтерія, переробка сировини, сільськогосподарське будівництво, мірництво та меліорація. Переважна частина відведеного на практичні заняття часу використовувалася для виконання сезонних сільськогосподарських робіт на полях і в садах школи та державного господарства, на дослідних ділянках. Учні залучалися до надання практичної допомоги селянським господарствам з питань сівозмін, а взимку здійснювали обов'язкові виїзди на села для читання рефератів на сільськогосподарську тематику⁵⁶¹.

Про те, на яких засадах здійснювалася організація роботи й яким був зміст навчального процесу в середніх спеціальних навчальних закладах сільськогосподарського профілю, свідчать матеріали, що стосуються функціонування сільськогосподарського технікуму в с. Піщане Решетилівського району Полтавської області. Проект організації цього навчального закладу передбачав підготовку фахівців упродовж трьох років. На навчання приймали юнаків і дівчат віком до 16–17 років, які мали атестат дворічної підготовчої сільськогосподарської школи або незакінчену середню освіту. Претенденти на навчання складали вступні іспити з української та німецької мов, математики, народознавства і фізики в обсязі програми семирічки. На другий курс зараховувалися особи, котрі закінчили підготовчі сільськогосподарські школи й склали іспити з навчальних дисциплін першого курсу. Після закінчення кожного курсу учні складали перевідні екзамени. Навчання в технікумі було платним – 240 крб. на рік. Проектом передбачалося створення трьох навчальних груп, що структурно відповідали трьом курсам: перша група – 100 учнів, друга і третя – по 30–35 учнів. Упродовж навчального року на теоретичне навчання відводилося 9 місяців з щоденним навантаженням 5 годин, а виробничу практику учні проходили влітку. На вивчення фахових дисциплін відводилося 1800 навчальних годин протягом трьох років. Вивчалися фізіологія та анатомія тварин, агротехніка, сільськогосподарське машинознавство, гігієна та профілактика тварин, загальна та спеціальна зоологія, ветеринарне акушерство та ін.

На вивчення дисциплін загальноосвітнього циклу у навчальному плані відводилося 1394 години. У переліку опановуваних дисциплін були: українська та німецька мови, географія, математика, природознавство, метрологія та ін.⁵⁶²

Навчальні заклади сільськогосподарського профілю зазначених типів відкривалися по всій окупованій Україні. Так, уже на початку серпня 1941 р. відновила роботу Житомирська школа механізації сільського господарства⁵⁶³, а планом організації фахової сільськогосподарської освіти в Житомирському генеральному комісаріаті передбачалося в 1942 р. відкрити 8 середніх сільськогосподарських та 1 агрономічну школу. Досить активно окупаційна влада організовувала їх на Полтавщині. Лише у Новосанжарському районі в лютому 1942 р. було відкрито 3 середні училища для підготовки спеціалістів сільського господарства, лісомеліоративної справи, тваринництва, садівництва та овочівництва. Тоді ж у сусідньому Козельщинському районі відкрили школу рільників і тваринників⁵⁶⁴. У 1942 р. було відкрито сільськогосподарський технікум у Бобринцях на Дніпропетровщині, сільськогосподарську школу у Веселих Теренах на Криворіжчині, яка готувала фахівців за спеціальностями «городництво» і «садівництво». У тому ж регіоні працювала Ямчинська школа хліборобства і садівництва з чотирирічним терміном навчання, яка мала в своєму користуванні 12 будівель, 23 навчальних класи, допоміжні майстерні та господарство площею 402 га землі. Спеціалістів у галузі тваринництва готували Тялянський зоотехнічний технікум (на I курс приймалися особи з освітою за 7 класів, а на II-й – учні 8–9 класів середніх шкіл) та Черкаський ветеринарний технікум. Фахівців-землепорядників готували Полтавська землепорядна школа, серед викладачів якої було 6 професорів і 8 доцентів, Дніпропетровський землепорядний технікум, на I-му курсі якого в 1941–1942 н.р. навчалося 76 осіб, на II-му – 47, а в 1942 р. до технікуму вступило ще 60 осіб. Випускникам Дніпропетровського технікуму планувалося присвоювати кваліфікацію інженера-землепорядника та інженера-геодезиста.

До середніх навчальних закладів приймалися й студенти, котрі раніше навчалися у сільськогосподарських вузах, та учні колишніх сільськогосподарських шкіл. Для колишніх студентів, які провчилися шість і більше семестрів, термін навчання встановлювався 1 рік, а для колишніх учнів сільськогосподарських шкіл – 2 роки. На таких умовах здійснювався набір до середніх навчальних сільськогосподарських закладів у Києві, Полтаві та Умані. Дозвіл на вступ до цих закладів давали німецькі органи управління.

У багатьох регіонах райхскомісаріату «Україна» поряд з сільськогосподарськими школами нижчого типу діяли короткотермінові курси, на яких готували фахівців-практиків вузької кваліфікації – садівників, городників, пасічників та ін. Наприклад, на курсах у Боярці Київської області готували пасічників та годівників шовкопрядів. У 1944 р. планувалося відкрити чотиримісячні курси, випускники яких могли вступати до фахових шкіл.

У зоні військового управління система сільськогосподарської освіти майже цілковито перебувала в підпорядкуванні військових, що зумовлювалося значенням для окупантів тамтешнього сільського господарства як джерела продовольства для армії. Безпосереднє керівництво сільськогосподарськими школами здійснювалося німецьким Господарчим Командуванням. Так, для цієї мети в 1942 р. в агрономічному управлінні при Юзівському обласному Господарчому Командуванні навіть був створений спеціальний сектор сільськогосподарських шкіл. Подібне мало місце й у Ворошиловградській області, де питаннями сільськогосподарської освіти опікувався відділ сільського господарства при Господарчому Командуванні м. Ворошиловграда⁵⁶⁵.

Військовим керівництвом планувалося організація трьох типів навчальних закладів сільськогосподарського профілю. Перший (нижчий) тип – сільськогосподарські школи на

базі семирічної загальноосвітньої школи, курс навчання в яких був розрахований на три роки й складався лише з 40 тижнів теоретичного навчання впродовж двох зим і виробничої практики в період між ними та ще протягом року. Підставою для зарахування до школи було успішне складання вступних іспитів з української мови, зоології, ботаніки, математики, фізики та хімії. Після закінчення школи випускники здобували спеціальність помічника техніка сільськогосподарського виробництва. Передбачалося, що кращі випускники таких шкіл одержать право вступати до сільськогосподарської середньої фахової школи. У 1942/1943 навч. р. на території Юзівської області нижчі сільськогосподарські школи діяли в Красногорівці, Держинську, Старому Керменчику, Гришиному, Старо-Ігнатівці, Ольгинці⁵⁶⁶, Волховасі⁵⁶⁷.

Середніх шкіл сільськогосподарського профілю в зоні військового управління було небагато. Зокрема в Донбасі їх було лише три – у Бахмуті, Новоселівці й Красногорівці (до війни в Донбасі працювало сім сільськогосподарських технікумів, у яких навчалося 1173 чол.). Навчальний процес у них був організований таким чином, що студенти набували переважно знання прикладного характеру під час роботи в підсобних господарствах. На теоретичне навчання відводилося 40 тижнів, упродовж яких, відповідно до фахової спеціалізації, вивчалися наступні дисципліни: городництво, переробка і збереження продуктів городництва і садівництва, ґрунтознавство, рільництво, тваринництво, бджільництво, механізація та електрифікація сільського господарства та ін. Випускники таких навчальних закладів мали одержувати кваліфікацію техніків сільського господарства (агротехніків, зоотехніків, техніків садівництва тощо). За відсутності відповідного контингенту учнів у середніх сільськогосподарських школах працювали в основному завершальні курси, які комплектувалися переважно із числа студентів, які до війни закінчили II–III-й курси сільськогосподарських технікумів чи інститутів. Навчання зазвичай було платним, хоча Господарче Командування іноді робило спроби запровадити й безкоштовне навчання.

Навчальні заклади сільськогосподарського профілю названих типів у зоні військового командування також утворювали на базі колишніх сільськогосподарських технікумів та інститутів, використовували їхню матеріальну частину та навчальні підсобні господарства (розмірами до 30–40 га), а викладали в них педагоги з числа тих, хто працював там до війни й в обов'язковому порядку пройшов реєстрацію в органах влади. Ретельно проводячи відбір викладачів, влада вживала заходи щодо їхньої ідеологічної підготовки, проводилися численні конференції, наради, семінари, на яких роз'яснювалися нові вимоги щодо викладання і виховання. Наприклад, у листопаді 1942 р. при Красногорівській сільськогосподарській школі було проведено семінар, на якому заняття проводили доктор сільськогосподарських наук Госман (м. Харків) та керівник сектору сільськогосподарських шкіл німецького Господарчого Командування. А восени 1942 р. у Харкові відбувся всеукраїнський 10-денний семінар з питань сільськогосподарської освіти⁵⁶⁸.

Як і по всій Україні, у зоні військового командування влада з метою прискореної підготовки вузькокваліфікованих кадрів сільського господарства відкривала спеціальні курси та короткотермінові школи. Навчальний процес на них передбачав викладання лише мінімуму спеціальних дисциплін із закріпленням набутих знань на практиці. Термін навчання коливався від півтора місяця до року й залежав від гостроти потреби у фахівцях певної спеціальності. На відмінну від курсів промислового та гуманітарного спрямування, навчання на сільськогосподарських курсах було безкоштовним, що свідчить про важливість таких спеціалістів для окупантів. Курси працювали як на базі початкової, так і неповно-середньої й середньої школи, а також залучалися й колишні студенти сільськогосподарських технікумів і вузів. Так, наприклад, у Ворошиловградській області, де через нетривалий період окупації не була впроваджена планована система

сільськогосподарського навчання, працювало декілька таких курсів та шкіл при МТС. Планувалася й організація у Ворошиловграді 8-місячних курсів землемірів у кількості 40 осіб на базі середньої освіти та курсів агрономів. У Юзівці було організовано півторамісячні курси помічників землемірів, на яких у лютому 1943 р. навчалося 33 чол. Учні були прикріплені до їдалень для харчування, їм надавалося житло та канцелярське приладдя. У Краматорську для колишніх студентів сільськогосподарських технікумів та інститутів були влаштовані курси агрономів-апробаторів⁵⁶⁹.

Якщо ефективність діяльності фахових шкіл була дуже низькою, оскільки налагодження запланованої системи сільськогосподарського навчання в зоні військового командування не було здійснено насамперед через порівняно нетривалий період окупації, то через короткотермінові форми навчання владі все-таки вдалося підготувати певну кількість фахівців. Але рівень їх підготовки був досить низьким.

Окупаційні адміністрації в регіонах певну увагу приділяли й практичній підготовці кадрів управлінських ланок. Так, взимку 1943 р. на Миколаївщині було проведено навчання бригадирів та техніків земельних господарств, які відзначалися під час збирання врожаю. Планувалося в подальшому використовувати їх на відповідальних посадах як керівників «громадських господарств» або як «допоміжні сили при сільськогосподарських провідниках у «державних мастках»⁵⁷⁰. Взимку 1943 р. шестиденні курси для керівників громадських господарств і бригадирів з питань підготовки до весняних посівних робіт були проведені в Житомирській генеральній окрузі⁵⁷¹.

Військово-політичні та соціально-економічні реалії досить швидко змусили окупантів переглянути свою політику щодо такої важливої частини вищої освіти, як сільськогосподарська. А. Розенберг 21 січня 1942 р. у розпорядженні «Про політику щодо вищої школи в райхскомісаріаті «Україна», підтверджуючи курс керівництва Райху на закриття вищих навчальних закладів, дозволив продовжувати підготовку спеціалістів медичним, ветеринарним, сільськогосподарським та природничим факультетам ліквідованих вузів з метою дати можливість студентам старших курсів завершити навчання з цих спеціальностей. У перспективі такі факультети передбачалося реорганізувати в самостійні інститути⁵⁷². У 1942 р. в райхскомісаріаті «Україна» функціонували окремі факультети Уманського, Житомирського, Київського, Дніпропетровського сільськогосподарських інститутів. Восени 1942 р. у Києві відкрили єдиний на райхскомісаріат ветеринарний інститут. Передбачався прийом студентів на всі курси без іспитів. Навчання мало тривати 9 семестрів. На 1-й курс прийняли 170 заяв, на IV-му курсі та у 9-му семестрі навчалося 60 студентів. Адміністрація планувала відкрити гуртожиток та їдальню, а опікувався відкриттям інституту керівник відділу міністерства східних територій, міністерський радник д-р Вімман та представник райхскомісаріату д-р Шварц⁵⁷³.

У зоні військового командування сільськогосподарський інститут було створено в Харкові шляхом концентрації матеріально-технічних ресурсів, навчального обладнання і кадрів навколо одного навчального закладу – до інституту сільського господарства увійшли інститути зоотехнічний, ветеринарний, агрономію, сільськогосподарської механізації, землевпорядкування та частина інституту автошляхів.

При зарахуванні на навчання проводилась обов'язкова ідеологічна й політична фільтрація контингенту студентів, право продовжувати навчання одержували лише ті з них, які виявляли лояльність до окупаційного режиму й мали бездоганну поведінку з точки зору нової влади. Обов'язкову перевірку проходив і викладацький склад збережених факультетів, а робота допущених до викладання та науково-дослідної діяльності ретельно контролювалася.

Наприкінці 1942 р. у зв'язку з різким зростанням потреби в робочій силі в Німеччині й намаганнями української молоді будь-що уникнути депортації, окупаційна

влада вдалася до перегляду своєї позиції щодо загальної трудової повинності та професійної освіти для місцевого населення. Райхскомісар Е. Кох розпорядженням 24 жовтня 1942 р. заборонив на території райхскомісаріату навчання молоді віком від 15 років і старших. Юнаки і дівчата, починаючи з цього віку, підлягали загальному обов'язку праці та могли бути відправлені до Німеччини. Розпочалося масове закриття середніх, фахових шкіл, технікумів, вузів. У доповідній міністру східних територій А. Розенбергу Е. Кох свої дії пояснив тим, що професійні середні школи фактично виконували роль вищих курсів для молоді з середньою освітою й відволікали її від відправки до Німеччини. А. Розенберг визнав такі дії Е. Коха неправильними й своїм указом відмінив його розпорядження, і більше того, 23 лютого 1943 р. видав директиву про організацію на окупованих територіях трирічних середніх шкіл з професійним ухилом у відповідності з конкретними потребами, право навчатися в яких одержала молодь після закінчення початкових народних шкіл. Насправді конфлікт між А. Розенбергом і Е. Кохом не був принциповим, бо йшлося лише про різне бачення ними шляхів і методів колоніальної експансії в Україні. На відміну від Е. Коха, А. Розенберг вважав, що систематичне професійне навчання, керівництво цим процесом і раціональне використання наявних людських ресурсів з точки зору потреб фронту й Райху є найпершою політичною необхідністю⁵⁷⁴.

У подальшому окупанти відмовилися від практики відновлення вузів сільськогосподарського профілю, а вже створені інститути були перетворені у вищі сільськогосподарські школи. У 1943 р. такі школи працювали у Києві, Житомирі, Полтаві та Умані. Єдиним в Україні працюючим вузом сільськогосподарського профілю залишався ветеринарний інститут у Києві.

Отже, є всі підстави стверджувати, що часткове відновлення окупантами системи професійної сільськогосподарської освіти здійснювалося виключно з метою задоволення потреби у фахівцях сільськогосподарських спеціальностей. Ця робота проводилася хаотично й мала суперечливий характер. Якщо нижчі та середні сільськогосподарські школи подекуди все ж працювали й готували спеціалістів, то відновлені вузи по-справжньому роботу так і не розгорнули. У відновлених навчальних закладах була недостатня навчальна та матеріальна база, бракувало кваліфікованих викладачів, учні та студенти змушені були більшість часу працювати на сільськогосподарських роботах, значну частину їх було вивезено до Німеччини. Планам нацистів не судилося здійснитися й через фактор часу, адже починаючи з літа 1943 р. в умовах розпочатого наступу радянських військ їм було вже не до організації підготовки фахівців. Жоден технікум чи факультет вузів сільськогосподарського профілю не встиг зробити навіть першого випуску спеціалістів.

Таким чином, освітня політика окупантів щодо сільського населення мала дискримінаційний, антиукраїнський характер. Вона була спрямована на формування покірних рабів нацистського режиму, кваліфікованої дешевої робочої сили.

У період окупації була ліквідована на селі і мережа культурно-просвітніх закладів. Більшість їх була зруйнована або використовувалася для інших цілей, матеріальна база, бібліотечні фонди були розграбовані або знищені. Частина сільських клубів була переобладнана під церковні храми. Як правило, молоді заборонялося збиратися у вечірній час, співати, танцювати, не проводилися спортивні заходи. Масово-розважальні заходи особливо категорично заборонялися в періоди проведення польових робіт, насамперед під час збирання врожаю. Однак, порушуючи заборони, сільська молодь, в основному у перший період окупації, нерідко збиралася вечорами гуртом, спілкувалася, співала, танцювала, потайки відзначала свята, зокрема, зустрічала Новий рік. В окремих місцях масові заходи влаштовувала окупаційна влада. Зокрема влітку–восени 1942 р. та частково в 1943 р. у селах, де успішно було здійснено

збирання врожаю, проводилися «Свята урожаю» за участю німецьких сільськогосподарських керівників. В окремих селах мали місце проведення театральних вистав та концертів на українську тематику як професійними театральними та художніми колективами, так і самодіяльними театрами та колективами громадської організації «Просвіта», які з дозволу окупаційної влади функціонували в період окупації в обласних центрах та містах. Театральні вистави та концерти в селах проводилися за дозволом районних управ, а на сільських старост було покладено обов'язок з одержаних від продажу квитків коштів робити відрахування податку фінвідділам у розмірі 15% та стягувати плату за оренду приміщень артистами⁵⁷⁵. Інколи в селах окупаційна влада дозволяла демонстрацію німецьких художніх та хронікально-документальних кінофільмів, в яких прославлялися Райх та перемоги німецьких збройних сил, пропагувалися переваги німецької культури та німецького способу життя, показувалися «принади», які очікують тих, хто погодиться поїхати на роботу до Німеччини та ін.

З початком окупації у селах була ліквідована радіотрансляційна та телефонна мережі. Категорично заборонялося користуватися радіоприймачами, вони були вилучені за розпорядженням окупаційної влади. Пізніше у частині великих сіл було відновлено роботу гучномовців на центральному майдані. У тих селах, де було налагоджено телефонний зв'язок, селяни не допускалися до нього. Обмеженим було користування поштою. На початку окупації дозволялося листування, зокрема з тими, хто перебував на роботі в Німеччині. Але після того, як звідти почала надходити інформація про нелюдські умови роботи та життя на німецькій каторзі, німецька цензура взяла листування між українськими остарбайтерами й їхніми родинами під суворий контроль, й кореспонденція часто не доходила до адресатів.

В умовах війни й особливо окупації в середовищі селян поширилися релігійні настрої, а в селах з'явилося багато ознак відродження релігійного життя. Селяни стали привселюдно хреститися, жінки і діти почали носити хрестики, а літні люди брали участь у церковних відправах, масово здійснювалися хрещення та вінчання. Траплялися також перепоховання з присутністю священика або без нього, під час яких відкривалися труни з тим, щоби всередину покласти хрест або іконку, але в жовтні 1941 р. ця практика була заборонена. Загалом поховання без участі священика вважалося нелегальним⁵⁷⁶. У школах було запроваджено вивчення Закону Божого.

Та найбільше ознаки релігійного відродження проявилися у відновленні храмів. Майже в кожному селі громада пристосовувала для богослужіння уцілілі храми, які за радянської влади використовувалися як колгоспні комори чи сільбуду. У тих селах, де храми були повністю зруйновані, для відправ використовували звичайні громадські, а то й господарські будівлі. Наприклад, у с. Ольшани Харківської області під церкву селяни пристосували колишню стайню⁵⁷⁷. У багатьох селах уповноважені ініціативних комісій та парафіяльних рад збирали кошти населення на церковні потреби. У тому ж с. Ольшани «... старики з хрестами й спеціальними кухлями обходили жителів, збираючи пожертви на побудову церкви...» У с. Петриківка Дніпропетровської області селяни зібрали кошти, на які зробили проект нової церкви на місці зруйнованої у радянський час. Віруючі селяни брали активну участь у будівельних та ремонтних роботах на церковних об'єктах. Наприклад, у с. Котельва Харківської області, де до революції діяло шість церков, віруючі відбудували напівзруйнований храм всіх Святих (інші п'ять були знищені повністю). Побожні парафіяни, які колись приховали й зберегли ікони, релігійну літературу, напрестольні хрести, священний посуд та іншу церковну атрибутику, діставали їх із схованок і приносили до церкви⁵⁷⁸.

Як під військовою владою, так і під цивільним німецьким управлінням допоміжна місцева адміністрація на території Наддніпрянської України сприяла

православному християнству. Керівник району міг, приміром, наказати сільським чоловікам відремонтувати церковну споруду. У багатьох місцевостях адміністрація також повернула багато традиційних релігійних свят, надавши їм офіційного статусу⁵⁷⁹.

Масове відвідування храмів і виконання релігійних обрядів сільськими мешканцями було зумовлене насамперед наявними в їхньому середовищі, зокрема в жінок, постійного відчуття страху та тривоги за власну долю та перебуваючих на фронті чи вивезених до Райху синів і дочок, проживаючих з ними дітей, рідних і близьких, а також викликаних труднощами повсякденного життя та відсутністю впевненості щодо майбутнього. Молитвами, зверненням до «всевишнього» вони сподівалися на вбереження рідних від загибелі та на покращення становища в повсякденному житті. На розповсюдження релігійних настроїв серед населення вплинули також відмова в умовах війни радянської влади від беззастережно здійснюваної в найбільш руйнівних формах атеїстичної експансії й підтримка православною церквою боротьби з загарбниками.

Збільшення кількості селян, які відчували потребу в релігії й відвідували церкви, було пов'язано й з тим, що окупанти на початку свого панування в Україні в більшості випадків не забороняли представникам різних релігійних течій проводити свою пропаганду. Нацистська «Інструкція з питань проведення німецької політики в Україні» орієнтувала окупаційну владу на терпимість у питаннях релігії, врахування настроїв віруючої частини населення й духовенства. Дозволяючи діяльність православної церкви й надаючи їй певні можливості для існування, нацисти вважали, що це сприятиме зменшенню опозиційних настроїв серед українців щодо окупаційного режиму. Водночас поширеними були випадки, коли окупаційні органи влади та німецькі військові структури на місцях, незважаючи на вказівки вищого керівництва та командування, не рахувалися з прагненнями віруючих, особливо православних, обмежували діяльність церковних закладів, а то й закривали їх. Особливо негативно окупаційна влада ставилася до численних православних свят, тому що селяни в ці дні не бажали працювати. Уже в розпорядженні Е. Коха від 8 грудня 1941 р., опублікованому 11 липня 1942 р. для відома генерал- та гебіткомісарів, зазначалося: «Вражає те, що місцеве керівництво дозволило релігійні свята в будні дні. Така практика сьогодні неприпустима, оскільки вона перериває робочий процес. Я забороняю проведення богослужіння в будні дні, на які припадають православні свята, за винятком Різдвяних свят – 7, 8 січня, Нового року – 14 січня і Пасхи – два дні...»⁵⁸⁰.

Оскільки для значної частини селян суть релігійних свят полягала у невиході на роботу, то їхня підвищена увага до них являла собою більше форму опору, ніж свідчила про набожність. У селянському середовищі по-справжньому відзначали лише декілька релігійних свят. Зокрема повсюди майже всі селяни відзначали Великодні свята. У ці дні комендантська година скасовувалася й селяни розважалися співами, піснями бандуристів та грою акторів аматорських театрів⁵⁸¹, відзначалися також Різдвяні свята, Новий рік за старим стилем, день Святої Трійці, Купала, Маковея, Спаса.

Щодо відвідування церкви, то воно не було масовим. Це було пов'язане з кількома причинами. Насамперед свою роль відігравали німецькі заборони. Відвідування церкви заборонялося на свята, які припадали на буденні дні або на суботні вечори, на середину дня в неділю, а подекуди навіть і на цілу неділю. У разі недотримання заборони, порушників виганяли з церкви й наказували священику її зачинити, при цьому розлючений місцевий ландвірт міг ще й відшмагати селян батогами або стеком. Священиків часто змушували брати участь у збиранні врожаю. Зменшувалася кількість відвідувачів й через страх бути затриманим у церкві або навіть депортованим до Німеччини, побоювання виявити себе віруючим з огляду на можливе повернення радянської влади. Однак головною причиною того, чому багато сільських мешканців не відвідували церкву, була байдужість. Переважна більшість чоловіків і жінок, які

народилися і виховувалися за радянської влади, а також молодь дотримувались атеїстичних поглядів. Багато селян середнього віку допомагали відбудовувати церкви, проте робилося це передусім з почуття солідарності, а не з релігійних переконань. Та й не всі селяни літнього віку відвідували церковні відправи. Оскільки окупанти намагалися використовувати священиків у своїх інтересах, вимагали від них спонукати парафіян до співпраці з німцями, шпигувати за молоддю, то нерідко їх ставлення до виконання таких вимог впливало на відвідування церкви з боку парафіян.

4.6. Заходи окупантів з вивезення сільського населення на роботу до Райху та протидія їм

У довгому ланцюгу трагічних наслідків війни та ворожої окупації для українського села особливе місце займає гірка доля селян-«остарбайтерів». Примусова депортація найбільш працездатної, найміцнішої частини сільського населення торкнулася практично всіх українських сіл, майже кожної селянської сім'ї.

Уже наприкінці 1941 – початку 1942 рр. гітлерівці розгорнули галасливу пропагандистську кампанію, щоб налагодити масовий добровільний виїзд на роботу до Німеччини. Жителів міст і сіл закликали взяти участь у «будівництві нової Європи та забезпеченні якнайшвидшого завершення війни». Нацистська пропаганда намагалася спокусити людей принадами всіляких благ, котрі начебто очікують їх у німецькому «краю»: високими заробітками, добротним житлом, набуттям цінних спеціальності і кваліфікації, можливістю побачити «Захід» і прилучитись до «європейської культури». У листівках та окупаційній пресі, які поширювалися у великій кількості по селах, містилися обіцянки, що всі, хто поїде до Німеччини, після повернення через півроку додому житимуть у кращих умовах, одержать у винагороду земельні наділи, матеріальну компенсацію, пільги тощо, а родинам «добровольців» надати допомогу фінансово або продовольством, «нарізати додатково землі до садиби» чи «дати наділ у полі». Окупаційна влада навіть видала низку відповідних документів, які декларували певну матеріальну підтримку тих селян, які добровільно поїхали до Райху, та їхніх сімей. Влітку 1942 р. таємною постановою німецького уряду українцям, що працювали в Райху, було дозволено подавати заяви про наділення землею в Україні. На певну частину сільського населення це подіяло. У перших «транспорхах», які окупанти урочисто відправляли до Німеччини з квітами на пероні, з вітальними транспарантами на вагонах, під грім духових оркестрів було чимало й сільських жителів. У селах за традицією від'їжджаючих добровольців проводжали з гармошкою і п'яними піснями. Щоправда, серед тих, хто виявив бажання їхати до Райху на роботу, переважали міські жителі, яких до цього спонукали безробіття та голод в українських містах. Відсутність цих явищ на селі, а також небажання у тривожний воєнний час на тривалий строк відриватися від сім'ї та Батьківщини, перспектива гнути спину в чужій і малоприємній країні, у значній мірі стримувало селян від такого кроку.

Однак уже незабаром плани гітлерівців на добровільне залучення нужденних українців до роботи на Райх провалилися. З листів, які надходили з Німеччини від перших «остарбайтерів» та робітників, котрі повернулися додому через хвороби та непрацездатність, населення дізналося про брутальне, нелюдське поводження з мобілізованими під час перевезення до Райху та несумісність між обіцянками та їхнім реальним жахливим становищем у Німеччині. Ці звістки нейтралізували і навіть перекреслили німецьку агітацію, а на сільське населення мали шокуючий вплив і призвели до посилення в його середовищі ухильницьких настроїв, які, зрештою, стали домінувати. Навесні 1942 р. кількість добровольців як загалом у республіці, так і серед селян значно зменшилася⁵⁸².

Однак слід зазначити, що у деяких регіонах кількість добровольців ще залишалася великою. Так, наприклад, про це свідчив наказ гебітскомісара області «Александрштадт» (Херсонщина) від 13 липня 1942 р., у якому зазначалося: «Перший транспорт у кількості біля 1000 чоловік повинен через декілька днів відправитися до Німеччини. Я знаю, що через короткий час ці люди писатимуть листи, в яких описуватимуть красу Німеччини. Але не дивлячись на це я прошу, щоб населення перестало писати заяви на відправку до Німеччини, тому що другий транспорт з нашої області туди неможливий. Відправка до Німеччини, між іншим, є нагородою за хорошу роботу ...»⁵⁸³. На Дніпропетровщині тільки по одній Чаплинській сільуправі станом на 25.05.1942 р. таких «ентузіастів» було 20, на 16.06 – 15, на 19.06 – 17, а на 12.10 – 15, а всього станом на кінець року – 90 осіб. З Новопільської сільуправи Межівського району було 208 добровольців, а з Ново-Петрівської – 60⁵⁸⁴.

Стосовно задекларованої окупантами матеріальної підтримки сімей, члени яких добровільно поїхали на роботу до Райху, то вона надавалася лише до того часу, доки не вичерпався потік добровольців. При цьому отримати її було досить складно, особливо продовольчі пайки. Та й фінансові субсидії не видавалися автоматично та щомісяця. Наприклад, на Дніпропетровщині, щоб їх отримати, треба було персонально з'явитися у відповідний відділ управ, скласти там за відповідною формою і змістом заяву, в якій вказати, хто з родини виїхав до Німеччини та заприсягти щодо правдивості наведених даних. Як правило, прохачам давали 100–130 крб.⁵⁸⁵

З весни 1942 р. для врятування програми забезпечення економіки Райху робочою силою нацистський уряд бере курс, який знайшов втілення у декреті Гітлера від 21 березня 1942 р., на примусове вивезення «східних робітників». Для його реалізації було створено спеціальну установу – «Імперське бюро з використання робочої сили» на чолі з Ф. Заукелем. Мобілізації підлягали люди обох статей віком від 15 до 60 років. Заукель вимагав від райхскомісарів східних територій форсувати вилучення робочої сили, особливо з райхскомісаріату «Україна». У телеграмі райхскомісару України Е. Коху від 31 березня 1942 р. Заукель просив для цього «... вжити всіх належних заходів, у випадку необхідності навіть жорстоке застосування трудової повинності ...», на що лютий ненависник і кат України й українців з готовністю відповів: «Я вижену з цієї країни всіх, аж до останньої людини». Вже незабаром Заукель оголосив Кохові подяку за його старанність у відправці українських рабів до Німеччини⁵⁸⁶.

3 жовтня 1942 р. Заукель у листі міністру по управлінню окупованими східними областями Мейєру знову наголошував на необхідності максимального вилучення додаткової робочої сили з східних територій, у першу чергу з райхскомісаріату «Україна», який повинен був дати 225 тис. робітників до 31 грудня 1942 р. і додатково 225 тис. робітників до 1 травня 1943 р.⁵⁸⁷

По всій окупованій Україні здійснювалися широкомасштабні заходи з організації набору робочої сили. Усім підрозділам, ланкам та службам окупаційного апарату і т. зв. цивільної адміністрації належало брати участь у них, як заходах першочергової ваги. Методи їхньої роботи не відрізнялися якою-небудь різноманітністю і зводилися до масових репресій. Видавалися у великих кількостях накази, у яких містилися відверті погрози тим, хто наважиться ухилитися від мобілізації. Такі особи оголошувалися саботажниками і партизанами й до них застосовувалися найжорстокіші покарання.

У селах окупанти та їхні прислужники вводили кругову поруку: всі члени сім'ї несли відповідальність у разі ухилення мобілізованого від виїзду на роботу в Райх. Наприклад, у розпорядженні шефа Васильківської районної управи старості Дебальцевської сільуправи (Дніпропетровська область) від 5 лютого 1943 р. містилася вимога, що в разі зникнення осіб, визначених на роботу в Райх, «... направляйте 2-х

чоловік з їхньої сім'ї на медкомісію для відправки до Німеччини (коли батьки та рідні мають до 45 років). У разі, коли рідні не підлягають відправці, старі або з фізичними недоліками, й їхні діти не з'являються, – такі будуть відправлені в табір»⁵⁸⁸. У багатьох випадках, коли ухилення були масовими, у заручниках опинилися всі мешканці села.

Погрози про жорстокі репресії містили й повідомлення-розписки про відправку до Німеччини, які одержували жителі багатьох сіл України. «Стверджую підписом, – говорилося в розписці, яку давав житель села Дзюньків Плисківського району на Вінниччині, Яровенко Микола, – що я одержав повідомлення про обов'язкову явку на працю в Німеччину. Мені відомо, що за невиконання цього наказу в мене або моєї сім'ї конфіскується будівля, двір і вся худоба ... Якщо я і після цього не явлюся, щоб відправитись до Німеччини, то моя будівля або будівля моїх рідних буде спалена»⁵⁸⁹.

До проведення широкомасштабних операцій, спрямованих на захоплення й вивезення великих мас людей до Німеччини, спеціальним розпорядженням верховного командування Вермахту в кінці квітня 1942 р. були офіційно підключені окупаційні війська на Україні. Активну участь у таких акціях брали каральні органи та їхні формування, зокрема, частини СС. Гімmlер невтомно нагадував своїм підлеглим, що коли в цьому є потреба, слід спалювати ціле село, а місцеве населення передавати в розпорядження уповноваженого відомства Заукеля для відправки до Німеччини⁵⁹⁰.

Далеко не останню роль у насильницькій депортації сільського населення до Німеччини відіграли колаборанти з числа місцевого населення, які перебували на службі в окупантів. Колишня «остарбайтерка» М. Карнаух з Вінниччини згадувала: «Під час окупації для нас, простих смертних, багато наших же земляків були страшнішими за німців. Бо німець всього і всіх знати не міг, це ж свої видавали, виловлювали, гнали до Німеччини. Особливо старалися поліцаї, старости, виконавці з управи ... Часто місцева влада та поліцаї перевершували своїх хазяїв у жорстокості в ставленні до своїх односельчан та знущаннях над ними»⁵⁹¹. Оскільки від місцевих «шишок» часто залежало кого, з чужих дітей, випхати у неволю, вони з люттю збиткувалися над сім'ями колишніх сільських активістів, добросовісних колгоспників, вдовами та їхніми дітьми, здавали в німецьке рабство хворих, неповнолітніх, вагітних, нерідко залишаючи знедолені сім'ї без єдиного годувальника. У їхньому середовищі поширеними були хабарництво, відверте вимагання винагороди, приставання до жінок та дівчат за послуги при вирішенні питання відправки до Німеччини.

Неоднозначним було ставлення ОУН до нацистської програми вивезення українців на роботи до Райху. Мельниківці не виступали проти неї. Їхня газета «Голос Прикарпаття» 21 лютого 1943 р. писала: «Тепер у нас багато обов'язків. Одним з перших є справа виїзду робочих сил до Німеччини. Знаємо, що війна відірвала і кинула на фронт багато людей На їхні місця мусять прийти другі люди, бо праця на господарствах, фабриках і заводах не сміє припинятися».

Зовсім протилежну позицію зайняли бандерівці. 12 червня 1942 р. командуючий поліцією безпеки і СД на Україні інформував берлінське керівництво: «Як повідомлялося з Ровно, прибічники Бандери ставляться різко негативно до надсилання робочої сили до Райху. Вони категорично забороняють своїм членам відправлятися на роботу до Райху і вимагають підвищення активності виступів проти використання робочої сили в Райху»⁵⁹².

У наборі робочої сили до Райху окупантам допомагали й деякі церковні діячі та частина духовенства. Начальник поліції безпеки і СД по київському генеральному округу оберштурмбанфюрер Елінгер, говорячи про те, що духовництво на окупованій території «багаторазово надавало себе на службу німецькій пропаганді», відзначав: «Особливо помітну підтримку надало духовництво при вербуванні робітників до Німеччини: єпископи відкрито виступали з цією метою в пресі й надавали підлеглим їм духовним особам в окремих селах відозви, психологічно добре оброблені для

прочитання їх у церквах». Глава української автокефальної православної церкви Полікарп закликав: «Кожен здатний до праці українець мусить з найбільшою радістю їхати до Райху й виконувати свій обов'язок щодо німецького народу»⁵⁹³.

За будь-які прояви непокори під час набору робочої сили окупанти, як правило, виконували свої погрози: спалювали села, хати, відбирали худобу, розстрілювали. По суті справи проти сільського населення велася справжня війна. За відмову їхати на роботу до Райху у селах Перевіз та Заруддя на Дніпропетровщині було розстріляно 44 жінки. У Верхньо-Хортицькому районі Запорізької області за це ж привселюдно були розстріляні А. Резніченко з с. Балабіне, Н. Патлах і Г. Трушенко з с. Біленьке та ін.⁵⁹⁴ У Корсунь-Шевченківському районі Київської області були заарештовані понад 200 батьків юнаків і дівчат, які відмовилися їхати до Німеччини. Тиждень гітлерівці та поліцаї катували немолодих людей, у результаті чого декілька з них померло⁵⁹⁵.

Жорстокими діями нацистам вдалося протягом 1941–1942 рр. загнати з України на каторгу в Райх 714 тисяч чоловік⁵⁹⁶, переважно молоді, у т. ч. сотні тисяч сільської. З початком весни 1943 р. кампанія по вивезенню українських робітників до Німеччини сягнула ще більших розмірів. З райхскомісаріату «Україна» планувалося депортувати по 6 тис. чоловік щодня⁵⁹⁷. Окупанти вже не обмежувалися «вербуванням» за допомогою повісток, а перейшли до поставок рабів по розверстках на кожну адміністративну одиницю, зокрема, на кожне село. Якщо до цього для відправки до Німеччини добиралися тільки фізично здорові особи віком переважно від 15 до 45 років, то вже в 1943 р. через нестачу робочої сили гітлерівці не гребували ні хворими, ні інвалідами, ні старими віком до 65 років. Мобілізаціями охоплювалися все більш молоді за віком люди. Якщо раніше вивозилися юнаки та дівчата, котрі народилися в основному до 1926 р., то з 1943 р. мобілізації підлягали підлітки 1927–1928 рр. народження. Нацисти провели навіть операцію, зашифровану під назвою «Сіно», по насильницькому вивезенню в рабство дітей віком від 10 до 14 років⁵⁹⁸. Розпорядженням райхскомісара України Коха були закриті навіть ті нечисленні школи, в яких навчалися діти старше 15 років. Разом з учителями їх відправляли до Німеччини. Лише з Ворошиловградської області гітлерівці вивезли понад 9 тис. дітей⁵⁹⁹, серед яких було чимало із сільської місцевості.

Щоб виконати визначені розверстками завдання з набору робочої сили в сільській місцевості, окупаційна влада вдається до ще більш жорстоких методів. Повсюди охоронні війська, жандармерія, поліція влаштовували справжнє полювання за людьми, розстрілами, спалюваннями хат та цілих сіл відплачували за невиконання доведених рознарядок. Так, у селах Плисецьке і Жернівка Київської області гітлерівці і поліція спалили 27 хат селян, члени сімей яких відмовилися їхати до Німеччини. За те, що село Осінки на Тернопільщині не дало людей до Німеччини, нацисти спалили 116 хат, пограбували жителів та забрали всю худобу. Були спалені всі села північної частини Сумщини, а їхніх жителів частково знищили, а решту послали до Райху⁶⁰⁰. Страхітливую розправу вчинили гітлерівські нелюди над мирним ровенським селом Яринівка, яке не дало людей до Райху. Непокірне село, яке за доносом старости окупаційні власті вирішили знищити, оточили німецькі солдати та поліцаї. 375 жителів зігнали в школу й розстріляли. Як зазначає М. В. Коваль, «таких непокірних сіл на Ровенщині виявилось (втім, як і в інших областях) досить багато. Наприкінці літа 1943 р. «вербовці» робочої сили стали передувати систематичні бомбардування десятків сіл і містечок північної Ровенщини»⁶⁰¹.

Акції з захоплення людей та розправах з непокірними були, як правило, ретельно спланованими. Наприклад, у деталях був розроблений наказ шефа Козятинської поліції безпеки і СД про облаву й спалення с. Карабчіїв на Житомирщині. У цьому документі детально визначалися не лише етапи організації та підрозділи, які брали участь в її проведенні, а й озброєння, навіть форма одягу солдат.

У ніч на 27 липня 1943 р., оточивши село, жандарми й поліція захопили 82 селян, відвезли на станцію Заруданці й відправили в Райх. Село було спалено, а підпалював його сам гебітскомісар⁶⁰².

Перед сотнями тисяч українських селян нацисти ставили ультиматум – примусова рабська праця або смерть. Навіть окупаційні чиновники змушені були проінформувати свого шефа Розенберга про застосування таких жадливих «методів вербування робочої сили, які, можливо, беруть свій початок у найчорніших періодах торгівлі рабами»⁶⁰³. Щоправда, їх турбувало не стільки те, якими методами здійснювалося вербування, як те, що село залишалося без працездатного населення.

Застосовуючи жорстокий терор і насилля, гітлерівцям вдалося вивезти із багатьох сіл у Німеччину майже все працездатне населення. У звіті партизанського з'єднання під командуванням Я. І. Мельника зазначається, що «У пройдених нами під час рейду селах ми майже не бачили працездатних – всі вони від 16 до 50 років були вигнані на каторгу до Німеччини». У звіті про партизанський рух у Сумській області також відмічено, що «на території Сумщини не було жодного села, звідки б фашисти не вигнали в рабство значну частину населення»⁶⁰⁴.

Прямим продовженням злочинних дій нацистів з вигнання українських громадян на німецьку каторгу була примусова «евакуація» населення при відступі гітлерівців з території України. Згідно з планами нацистського керівництва, важливим аспектом тактики «випаленої землі» мало стати вирішення завдання обезлюднення території, яку відвойовувала Червона армія, насамперед з тим, щоб позбавити її живої сили. Досвід попередніх відступів Вермахту свідчив, що на відвойованих територіях Червона армія негайно мобілізувала всіх здорових чоловіків від шістнадцяти до шістдесяти років і зараховувала їх до бойових частин. Щоб не допустити такого небезпечного збільшення рядів Червоної армії, чоловіки призовного віку, робітники основних промислових підприємств і селянських господарств були «евакуйовані» з німецькими силами. Водночас за рахунок обезлюднення втрачених територій окупанти вирішували й позбавлення радянської сторони робочої сили в промисловості та сільському господарстві, забезпечення власних потреб у робочій силі на ще утримуваних територіях і завдання поповнення контингенту остарбайтерів у Німеччині. Масове вигнання населення, що знаходилося за 100 км від лінії фронту, здійснювалося за директивою Гітлера, якою військам наказувалося забрати все цивільне населення, а потім використовувати його як робочу силу спочатку на спорудженні оборонних рубежів та вантажних роботах, далі – на роботах у Райху. З надзвичайною жорстокістю війська, жандармерія, поліція виганяли з домівок мешканців сіл, з дітьми, без будь-яких речей, запасів продовольства, збирали в колони приблизно по тисячі чоловік і пішки тижнями гнали за сотні кілометрів від лінії фронту до так званих приймальних таборів. І в дорозі, і в таборах люди не одержували майже ніякого харчування; жінки, діти, старики, незважаючи на спеку, дощі та морози, змушені були перебувати під відкритим небом, лише небагатьом вдавалося сховатися у виритих ними земляних норах або куренях. Тих, хто намагався залишити колону на марші або втекти із пересильних таборів, охорона розстрілювала. Примусові депортації сільського населення на захід нерідко перетворювалися у масові вбивства. Один із активних учасників цих акцій у Донбасі – командир взводу польової жандармерії лейтенант Е. Уогшат засвідчив на засіданні Військового трибуналу Київського військового округу, що «...дорогами відступаючої армії та в селах поблизу доріг... здійснювалася евакуація, і всіх не бажаних евакуйоватися вбивали... Був наказ усіх розстрілювати. Як правило, при відступі всі будинки, всі хати... підпалювалися. Якщо солдати знаходили в хатах або будинках людей, це означало, що ці люди відмовляються від евакуації, і їх розстрілювали»⁶⁰⁵.

Точні дані про кількість депортованого сільського населення в період відступу гітлерівців з території України відсутні. Але те, що в її жорнах було перемелено декілька сот тисяч селян, сумнівів не має. Так, лише в секторі німецької групи армій «Південь» на початку їх відступу восени 1943 р. було «евакуйовано» 200 тис. робітників і селян призовного віку. Оскільки їхнім сім'ям було дозволено відправлятися з ними, реальна кількість людей, котрі слідували за відступаючими німцями, була приблизно вдвічі більшою⁶⁰⁶. А в січні–лютому 1944 р., за даними штабів груп армій «Південь» і «А», було насильно «евакуйовано» 284 тис. чоловік призовного віку⁶⁰⁷. Більша їх частина була направлена у розпорядження органів «Імперського бюро з використання робочої сили», згідно з планами якого в 1944 р. окуповані області повинні були поставити до Німеччини 600 тис. робітників⁶⁰⁸. Тотальному вигнанню всього працездатного населення завадив рішучий наступ Червоної армії.

Згідно наведених у 3-му томі видання «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.» загалом, з України в її нинішніх межах, тобто включаючи Закарпаття і Крим, за роки окупації було депортовано до Німеччини 2 400 342 особи «остарбайтерів»*, або 48% загальної кількості людей, вивезених нацистами з усіх окупованих районів СРСР. Найбільше було вивезено з Сталінської області – 252,2 тис., Дніпропетровської – 176,3 тис., Полтавської – 175,1 тис., Запорізької – 174,4 тис., Львівської (разом з Дрогобицькою) – 170,4 тис., Київської – 170 тис. (без чисельності депортованого населення з м. Києва), Харківської – 164 тис., Тернопільської – 164 тис. чоловік⁶⁰⁹. Значну частину серед вивезених до Райху становили українські селяни-невільники.

Сільське населення чинило впертий опір насильницькому вивезенню на чужину. Однею з поширених його форм були втечі та переховування у лісах. Ще у жовтні 1942 р. командуючий військами оперативного тилового району групи армій «Б» («Південь») констатував: «На настрої населення дуже впливає ... жорстокість та насильство при вербовці сили для відправки до Німеччини. Населення тікає від відправки ... у ліси»⁶¹⁰. В одному із розпоряджень гітлерівських властей, яке відноситься до 1943 р., прямо зазначалося: «Багато людей, призначених для роботи в Німеччині, уникли відправки. Ці люди ховаються по селах або бродять по краю і становлять собою небезпеку для спокою»⁶¹¹.

Поширеними були випадки, коли при оголошенні чергової мобілізації молоді для відправлення до Німеччини мешканці цілих сіл кидали свої оселі, майно й тікали в навколишні ліси, болота, знищуючи за собою мости, переправи, робили загороди, щоб утруднити карателям переслідування, за можливості забирали майно й худобу. Наприклад, у Рокитнянському районі Житомирської області із-за масової втечі населення в ліси гітлерівцям вдалося захопити всього 6 чоловік. А в більшості сіл Давид-Городецького, Єльського, Лельчицького, Словечанського районів їм довго не вдавалося відправити на роботу в Райх взагалі жодного мешканця⁶¹². У Словечанському районі німці планували вивезти влітку 1943 р. 1500 чоловік, а вивезли 544⁶¹³. Секретар Житомирського підпільного обкому партії С. Ф. Маліков зазначав, що «При оголошенні німцями набору на роботу до Німеччини молодь не з'являється на комісії, незважаючи на погрози німців, і лише оточенням сіл німці сонними

* У книзі «Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945» М. В. Коваль наводить цифру 2,4 млн вивезених з України «східних робітників» (с. 216). До останнього часу ця цифра сприймалася більшістю істориків як незаперечна істина. Нині ряд дослідників цієї проблеми вважають, ця цифра не є точною й пропонують провести нові регіональні дослідження для більш достовірного визначення кількості вивезених з України «остарбайтерів». На їхню думку, не завжди варто очікувати, що результати будуть змінюватися у бік збільшення чисельних показників (*Детальніше див. : Україна в Другій світовій війні : погляд з XXI століття. – Кн. друга. – С. 60*).

захоплювали населення. Останнім часом населення лісових сіл на ніч відходить у ліси». Так чинили й жителі багатьох сіл Волинської та Чернігівської областей⁶¹⁴. Київський генерал-губернатор Магунія стурбовано зазначав, що на Київщині та Полтавщині на середину 1943 р. у лісових масивах переховувалося 90 тис. втікачів. Найменшу кількість сільських юнаків і дівчат окупанти зуміли вигнати саме з тих місцевостей, де населення мало можливість ховатися у лісах, болотах, плавнях (у Волинській, Ровенській, Житомирській, Чернігівській, Миколаївській, Херсонській)⁶¹⁵. На Півдні України втікачі ховалися у великих балках, ярах, каменоломнях.

Коли люди, визначені для вивезення, все ж потрапляли до ешелонів, найбільш рішучі та сміливі робили спроби втекти, стрибали з поїздів або вагонів і викидалися по ходу поїзда поміж рейками. Деякі юнаки тікали по декілька разів. Так, юнак В. Тараненко з Гуляй-Поля Запорізької області тричі втікав із ешелону, котрий віз молодь до Німеччини. У четвертий раз, рятуючи сестру від каторги, він сам з'явився на збірний пункт, але по дорозі до Німеччини знову втік і допоміг втекти ще трьом юнакам⁶¹⁶. Та далеко не для всіх такі втечі закінчувалися вдало. Багато втікачів гинули, ставали каліками.

Поширеною формою уникнення від німецької каторги для сільської молоді було самокаліцтво. Щоб обманути медичну комісію юнаки і дівчата завдавали собі рани, роз'ятрюючи їх екстратом часнику, сірчаною та соляною кислотою, вводили бензин у судини, ошпарювалися окропом, тяжко застуджувалися, пили настій тютюну, аби штучно викликати хвороби серця, самозаражалися висипним тифом, туберкульозом, малярією, коростою. У багатьох випадках такий засіб зробити себе непридатними для Райху закінчувався трагічно – вони помирали в страшних муках.

Важливу роль у порятунку української молоді від вивезення на каторгу відіграли радянські партизани та підпільники. Цей напрям був важливою складовою діяльності всіх партизанських формувань, які боролися на території України. Розроблялися і проводилися спеціальні бойові операції, здійснювалися напади на колони з мобілізованими робітниками, вербувальні пункти, залізничні ешелони тощо. Підпільні осередки влаштовували своїх людей на біржі праці, у поліцію, у медичні комісії, завдяки чому були інформовані про плани окупантів, а відтак могли вживати контрзаходи.

Про ефективність бойової діяльності партизанів по запобіганню вивезення сільського населення до Німеччини свідчать наступні факти. Так, в Олевському районі на Житомирщині в березні 1943 р. німці запланували вивезти 2000 чоловік, але у зв'язку з діями партизанів з'єднання ім. Щорса не вдалося вивезти жодного. У квітні 1943 р. партизани цього ж з'єднання знищили призивну комісію, яка прямувала в Овруцький район, і цим самим зірвали черговий план німців захопити рабів⁶¹⁷, а під час нападу на станцію Зарубенка звільнили до 500 чоловік, зачинених у вагонах для відправки до Німеччини. Партизанський загін ім. Богуна партизанського з'єднання «За Батьківщину» під командуванням І. П. Федорова в селі Рафалівка Ровенської області знищив на станції охорону і розпустив по домівках понад 300 юнаків і дівчат, підготовлених гітлерівцями для відправлення. У листопаді 1942 р. партизани загону під командуванням А. З. Одухи, раптово напавши на сільуправу, де перебувало до 100 «завербованих», звільнили їх. Усього це партизанське з'єднання звільнило від вивезення в неволю 630 осіб. 24 лютого 1943 р. партизани 2-ї бригади під командуванням А. Г. Кондратюка спільно з місцевими підпільниками напали на приміщення пересильного пункту села Соболівка Житомирської області, розгромили охорону із 45 поліцаїв і звільнили 1650 осіб. Загін ім. Чапаєва під командуванням Г. П. Бондаря на прохання населення сіл Турбівського району Вінницької області біля мосту поблизу Перемишля затримав ешелон, перебив охорону і випустив людей. Спроби нацистів вивезти селян у рабство були зірвані в багатьох районах партизанами великих з'єднань С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, М. І. Наумова під час їхніх рейдів по глибоких тилах окупантів⁶¹⁸.

Багато сільської молоді, врятованої від вивезення до Райху, перебували у спеціальних таємних лісових таборах, які створювалися, забезпечувалися і захищалися партизанськими формуваннями. Наприклад, у такому таборі, створеному в Чернігівському партизанському з'єднанні «За Батьківщину» під командуванням І. М. Бовкуна, у лютому 1943 р. перебувало 5 тис. осіб. У період активної діяльності нацистів під захист партизанів тікало населення цілих сіл. Наприклад, у Кіровоградській області мешканці 13 сіл з появою вербувальників відразу ж з усім майном і худобою втекли у розташування партизанських формувань. У Чорному лісі на території цієї області під захистом партизанів знаходилося до 40 тис. сільських мешканців. А всього на Кіровоградщині партизанські загони звільнили від вигнання до Німеччини понад 170 тис. громадян⁶¹⁹. На жаль, лише по п'яти областях є дані про тих, кого партизани врятували від вивезення на каторгу до Німеччини – Ровенській, Київській, Одеській, Вінницькій, Кіровоградській. Їхня кількість сягає 320 тис. чоловік⁶²⁰, й більшість серед врятованих становила сільська молодь.

Значна частина врятованої від вигнання до Райху сільської молоді вливалася до партизанських загонів, нерідко за рахунок неї створювалися нові загони. Так, багато чернігівчан, які врятувалися від вигнання до Німеччини, воювали у з'єднанні «За Батьківщину», а в Сумській області таким чином було організовано чотири нові партизанські загони⁶²¹. Уже в грудні 1942 р. з'явилися перші ознаки прямого зв'язку між розмахом діяльності окупантів по насильницькому вивезенню оstarбайтерів та загостренням усіх форм опору гітлерівцям, зокрема, партизанського руху, який набирав дедалі більшої сили. У серпні 1943 р. командуючий військами тилового району групи армій «Південь» писав: «Дії партизанів у липні порівняно з попереднім місяцем значно активізувалися. Ця акція характеризувалася не появою нових, більш крупних партизанських загонів, а формуванням незлічених нових дрібних груп, особливо в північній частині території оперативного тилового району. Ці дрібні загони ... складаються ... в основному з молоді, котра переходить від трудової повинності ...»⁶²².

Перешкоджали вивозити невільників до Райху і партизани із формувань Української повстанської армії та «Поліської Січі». Допомогали рятувати молодь від депортації до Німеччини і деякі сільські старости, підробляючи документи, що звільняли від мобілізації, повідомляючи односельчан про час приїзду в село «вербувальників». Одним з них був П. С. Гайдаєнко з Корсунь-Шевченківського району Київської області, який спільно з писарем П. Є. Марценюком, використовуючи викрадені бланки, фабрикували фіктивні довідки, нищили списки і таким чином допомогли врятуватися 334 особам. Поліцаї закатували П. Гайдаєнка до смерті та розстріляли його сім'ю⁶²³.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що здійснювані окупантами заходи з вивезення сільського населення України на роботу до Райху були злочинними за своєю суттю і являлися складовою частиною нацистського геноциду стосовно до українського народу. Масова протидія їм з боку самих селян, а також радянських партизанів та підпільників значною мірою сприяла зриву планів нацистів, однак сотні тисяч українських селян опинилися на каторзі, де зазнавали жажливої експлуатації та неймовірних знущань і принижень, а багато з них загинули на чужині.*

Масове вивезення до Німеччини працездатної частини сільського населення на десятиліття надзвичайно негативно позначилося на виробничій і соціальній сферах українського села, ускладнило в ньому демографічну ситуацію.

* Питання, що стосуються сфери використання праці, умов проживання, харчування, здоров'я на українських селян у III Райху, повернення їх на Батьківщину та правового й політичного статусу репатріантів, у монографії не розглядаються, оскільки вони аналізуються в численних публікаціях та дисертаційних дослідженнях, присвячених проблемі українських «остарбайтерів».

4.7. Селянство і радянський партизанський та український визвольний рухи

У контексті аналізу соціального становища українського села важливим є питання взаємостосунків між селянами та учасниками руху Опору в різні періоди окупації та в різних регіонах України, ролі селянства в продовольчому та речовому забезпеченні партизанів і допомоги партизанів селянам. Об'єктивне висвітлення зазначених питань дозволяє, з одного боку, подолати міф радянської історіографії про суцільну підтримку українськими селянами радянського партизанського руху, а з другого, – спростувати іншу крайність: твердження окремих вітчизняних істориків та публіцистів у пострадянський період про негативне ставлення майже всього українського селянства до радянського партизанського руху, його відмову від підтримки партизанів на добровільній основі.

Згідно з офіційними даними, упродовж війни на території республіки діяло 60 партизанських з'єднань, дивізій, бригад (287 полків, батальйонів і загонів) та 1993 партизанські загони, розвідувально-диверсійні групи, в яких налічувалося понад 501 тис. командно-політичного та рядового складу партизанів⁶²⁴. Щоправда, з зазначеної кількості учасників партизанського руху не всі брали одночасно участь у збройній боротьбі з нацистами. Реальна кількість одночасно діючих партизанів згідно з дислокаційними списками Українського штабу партизанського руху була максимальною на січень 1944 р. – близько 48 тис. бійців. Саме ці 48 тис. партизанів, об'єднаних у відповідні формування, належним чином навчені, озброєні та керовані, були ударною силою партизанського руху в Україні й виконували найвідповідальніші завдання радянського командування. Їхня діяльність органічно поєднувалася з діями місцевих партизанських загонів та груп, у складі яких перебувало 320 тис. чол., підпільних комітетів, організацій та груп що об'єднували понад 103 тис. підпільників, а також учасників інших форм антинацистської боротьби (допомога партизанам і підпільникам, участь у саботажних акціях щодо заходів окупаційної адміністрації тощо), у яких брали участь 1,4 млн громадян України⁶²⁵. Завдяки цьому поєднанню весь рух антинацистського Опору в Україні був значною силою в загальній боротьбі з окупантами.

Майже половина народних месників України була селянами. За даними УШПР, соціальний склад партизанів України виражався в наступних цифрах: «Робітники – 35,4%; селяни – 46,9%; службовці – 17,3%; учні та студенти – 0,4%»⁶²⁶. Соціальний склад окремих з'єднань чи загонів залежав здебільшого від району формування і подальшої дислокації. Наприклад, у партизанських загонах Чернігівської, Житомирської, Вінницької, Сумської та Кам'янець-Подільської областей питома вага селян була більшою, ніж у тих, що створювалися і діяли на Донбасі, Запоріжжі, Дніпропетровщині.

Найбільший відсоток селян був у Вінницькому з'єднанні партизанських загонів під командуванням Я. Мельника (77%), у ровенському партизанському з'єднанні № 2 «За Батьківщину» під командуванням І. Федорова, в якому з 1514 бійців було 980 селян (65,3%). У з'єднанні партизанських загонів Житомирської області під командуванням С. Малікова селян налічувалося 2395 (60%), у з'єднанні партизанських загонів Кам'янець-Подільської області під командуванням А. Одухи (4100 чол. на 12 травня 1944 р.) селян налічувалося 1552 (37,9%)⁶²⁷. У з'єднанні С.Ковпака (1854 чол. на кінець 1943 р.) було 639 селян (35,5%). Зрозуміло, що наведені дані належать до певного часового відрізка. Насправді ж у кожному загоні та з'єднанні кількість селян змінювалася упродовж усього періоду їхньої діяльності, головним чином через безповоротні втрати (під час війни загинули близько 60 тис. українських партизанів:

понад 40 тис. у 1941–1942 рр. і 15–20 тис. у 1943–1945 рр., з них 80% не повернулися з боїв, померли від ран, голоду, захворювань, були розстріляні окупантами)⁶²⁸. Але це суттєво не позначилося на кількості селян у складі партизанських формувань, і вона незмінно була високою. До того ж, невеликі партизанські загони майже повністю склалися з селян.

Численні партизанські формування потребували доволі значних обсягів продуктів харчування та речового забезпечення, зокрема, одягу та взуття, а також фуражу для коней. Враховуючи, що більшість закладених на початковій стадії війни баз продовольства і спорядження була виявлена німцями невдовзі після приходу, основним видом задоволення матеріальних потреб партизанів стало самозабезпечення. До речі, на це скеровували «народних месників» і керівні партійно-радянські органи: хоча малося на увазі, що все необхідне вони здобудуть у ворога. Що вже говорити про харчі, коли й зброю наказувалося здобувати в боях з окупантами. Навіть після утворення Українського штабу партизанського руху (30 травня 1942 р.) можливості постачання партизанських загонів за допомогою транспортної авіації були вкрай обмежені. До того ж, продукти, медикаменти, одяг, спорядження становили в усьому обсязі того, що десантувалося з повітря, лише 10%, решта припадало на зброю й вибухівку. При цьому 5–7% вантажів потрапляли до рук ворога чи пропадали⁶²⁹.

Керівні партійні та військові органи в Москві вважали, що рух Опору здатний самостійно вирішувати будь-які поточні проблеми. Насправді ситуація виявилася набагато складнішою. Нацисти прийшли в Україну з метою тотального пограбування й використання її економічного потенціалу і не збиралися ні з ким чим-небудь ділитися. Тому кожен кілограм сільськогосподарського збіжжя та інші продукти доводилося добувати зі зброєю в руках.

Партизани влаштовували так звані «господарські операції», під час яких відбивали в окупантів худобу та продукцію сільського господарства, призначені для Вермахту та вивезення до Райху. Ось деякі факти з тисяч подібних. Бійці з'єднання під командуванням А. Грабчака, ліквідувавши охорону млина в Новоград-Волинську, вивезли 35 підвод білого борошна, а також відбили на збірному пункті містечка Берездів велику кількість худоби. У 1942 р. сабурівці вивезли з німецьких складів у Ямполі й Свесі на Сумщині 45 т зерна, 5 т овочів, 2 ц вершкового масла, 2,5 мішки цукру, забрали 15 корів, мішок соди та ін. У результаті успішної операції 175 голів худоби та 200 пудів зерна відібрали у гітлерівців бійці з'єднання під командуванням І. Шитова. З німецьких складів у районі Шумськ (Тернопільська обл.) партизани вивезли 62 підводи продовольства⁶³⁰. Незрідка цими акціями користувалися місцеві селяни, повертаючи собі награване гітлерівцями добро.

Та зазвичай боротьба за продовольство потребувала значних зусиль і жертв. Так, лише з третьої спроби партизани Кам'янець-Подільського з'єднання С. Олексенка, які залишилися без харчів, узяли штурмом Рокитне і Городницю (Житомирщина), де були продовольчі склади окупантів, і вивезли кілька десятків тонн зерна та борошна⁶³¹. У 3-годинному бою з великим охоронним загonom (зі значними обопільними втратами) партизани цього ж з'єднання відбили великий обоз з сіллом, що рухався з Новоград-Волинська. Це дозволило зупинити масове захворювання на цингу серед партизанів та місцевого люду⁶³².

За свідченням А. Одухи, кількість «господарських» акцій не набагато поступалася кількості диверсійних та бойових операцій, а за напругою вони також наближалися до бойових зіткнень. Масштаби і результати таких операцій були настільки великими, що дозволяли задовольняти значну частину потреб партизанів у сільськогосподарській продукції. Так, з'єднання під командуванням Я. Мельника за весь період його діяльності відбило у ворога 830 т хліба, 655 голів худоби та ін.

Партизанами з'єднання під командуванням І. Шитова було захоплено 247 т зерна, 200 т цукру, 248 т картоплі, 30 т борошна, 3798 голів великої рогатої худоби, 4 ц вершкового масла, 7 ц крупи. За період бойових дій з'єднання під командуванням С. Малікова відбило у ворога 1003 т зерна, 234 т овочів, 180 свиней, 1200 голів худоби та овець. Всього за даними УШПР протягом 1941–1944 рр. партизани України захопили у ворога 12 371 тону продовольства, понад 19 тис. голів худоби і 30 тис. коней. Той же А. Одуха зазначав: «Протягом усієї бойової діяльності з'єднання не взяло у населення жодного грама продовольства. У цьому не було абсолютно ніякої потреби. Ми мали повну можливість забезпечити себе за рахунок противника»⁶³³. Автори тритомника «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза» зазначають: «Подібні операції проводилися всіма партизанськими з'єднаннями і загонами, оскільки місцеве населення не могло забезпечити постачання продуктами харчування багатотисячних партизанських формувань»⁶³⁴.

Більше того, інколи партизани здійснювали спеціальні акції, спрямовані на передачу місцевому населенню худоби та збіжжя, відбитих у ворога. Так, від партизанського з'єднання під командуванням І. Шитова населення отримало 5750 т зерна, 150 т картоплі, 1 т солі, понад 2 тис. голів великої рогатої худоби і коней; від з'єднання під командуванням С. Олексенка – 2 тис. т зерна, 4 тис. т картоплі, 600 ц цукру, 500 голів худоби; від з'єднання під командуванням С. Ковпака – 5,6 тис. т хліба, 1450 т картоплі, 585 голів рогатої худоби⁶³⁵, зокрема, під час 22–денного рейду в кінці 1942 р. на Правобережну Україну ковпаківці роздали населенню 1 тис. т хліба та 5 т солі⁶³⁶. Від з'єднання чернігівських партизанів під командуванням М. Тарануценка тільки за червень – жовтень 1943 р. населення одержало 700 т хліба, відібраного у гітлерівців⁶³⁷.

Однак стабільна ситуація з продовольством існувала тільки тоді, коли партизанські формування дислокувалися на віддалених від німецьких гарнізонів базах у лісовій місцевості. За цих умов вони здатні були прийняти ще й значну кількість мешканців навколишніх сіл, які тікали від каральних акцій окупантів і мобілізації на роботу до Райху.

Під час рейдів та каральних акцій окупантів продовольче становище учасників антинацистського руху Опору ставало непевним. Каральна експедиція гітлерівців на Брянщині в червні–липні 1942 р. спричинила голод у загоні під командуванням І. Федорова, який не мав хліба, картоплі, круп та жирів, а денний раціон складав лише 150 г м'яса. Серйозні труднощі доводилося переносити бійцям з'єднання М. Шукаєва, які долали Карпати. Наявність там численних німецьких гарнізонів та загонів націоналістів і негативне ставлення місцевого сільського населення залишили радянських партизанів без джерел поповнення продовольчих запасів. Партизани з'їли всіх коней, потім їхні нутроші, у хід пішли конячі шкури, страждаючи від голоду люди гризли навіть копита. Труднощі з продовольством майже постійно переживало Київське партизанське з'єднання, яке воювало на території, щільно насиченій ворожими військами. А під час преслідувань карателями партизани вимушено голодували по декілька діб поспіль⁶³⁸.

Великі труднощі з продовольством радянські партизани мали в західних областях України. Позицію західноукраїнського селянства до них зумовлювала надзвичайно складна військово-політична й соціально-економічна ситуація в регіоні. Німецькі господарські органи намагалися тримати під контролем сировину й сільськогосподарську продукцію. У свою чергу, керівники самостійницького руху небезпідставно вважали українську спільноту краю його соціальною базою і досить жорстоко реагували на спроби радянських партизанів отримати продукти і фураж у

місцевих селян Упівці та оунівці жорстоко карали селян, які давали продовольство радянським партизанам. Крім того, українське і польське населення було втягнуте у криваве міжнаціональне протистояння, інспіроване українським і польським націоналістичним підпіллям. Кожна військово-політична сила вимагала не лише лояльності, а й постійного надходження продукції сільського господарства, потенціал якого внаслідок цього перебував на межі виснаження.

Радянські партизани, відчуваючи неприхильне ставлення західноукраїнських селян, незрідка вдавалися до силових засобів. Так, під час рейду 30 червня – 2 липня 1944 р. через Дубнівський і Вербський райони Ровенщини партизанські загони чинили реквізиції коней, одягу, фуражу, харчів у місцевих селян⁶³⁹. У підгірських селах Санівці, Вилавче, Лукавець, Карапчів, Бергеміт, Іспас та інших червоні партизани відібрали у селян майже 3/4 худоби і свиней. Після цього ще одну реквізицію провели армійські заготівельники, заарештувавши тих, хто чинив спротив⁶⁴⁰.

У «Зверненні» українських повстанців до бійців та командирів Червоної армії наводяться дані про «геройства доблесних червоних парашутистів» (очевидно, організаторських груп, які закидалися по лінії УШПР для розгортання партизанського руху в тилу відступаючих німецьких військ) влітку 1943 – на початку 1944 р. Серед пограбованих сіл перелічувалися Смотричівка, Рудна, Тинна, Калинки, Коробчівка Смотрицького району Кам'янець-Подільської області, кілька сіл Олевського району Житомирщини, Рудники, Черниж Цуманського району, с. Омельки Колківського району (Волинь), в якому реквізовано 200 овець, 37 корів, 40 свиней, 10 коней і 10 возів. Спалено села Скриштівка (Волинська область), Мокре (Дубнівський район) Кобильна Межиріцького району, Стара Рафалівка, Бабка (Ровенщина). На карб «червоних парашутистів» віднесено також вбивство 6 селян у с. Підгородне, 9 – у с. Батьківці, 3 – у с. Мости Мізоцького району (Станіславщина), 20 – у с. Борове Сарненського району, 60 – в с. Стара Рафалівка, 60 – в с. Радка Демидівського району (Ровенщина). У с. Карпилівка спалено 100 хат, убито 180 селян, вигнано 600 голів худоби⁶⁴¹.

Під час «господарських операцій» Ровенського (польського) партизанського з'єднання № 3 неодноразово траплялися випадки мародерства щодо цивільного українського населення⁶⁴².

Мародерство і свавільні реквізиції мали місце не лише в західному, а й у інших регіонах республіки. Один з ковпаківців, політрук Минаєв у листі до Т. Строкача (начальника УШПР) у квітні 1943 р. писав: «У нас майже 1000 голів худоби, є і дійні корови, але молоко пораним і хворим не видають, тож доводиться його випрошувати в населення. Під час бойових операцій здобуваємо цукор, яйця, крупу, борошно та інші продукти. Можна було б цілковито забезпечити всіх тих, хто потребує кращого харчування. Та ба! У Павловського (заступник Ковпака з господарських питань – *О. П.*), крім м'яса, нічого не випросиш... за наказом № 200 трофеї передаємо в розпорядження господарської частини. Куди все зникає – не відомо. Через таке господарювання деякі бійці мусять займатися мародерством»⁶⁴³. У доповідній записці командування партизанських загонів Чернігівщини О. Федорова й П. Дружиніна на ім'я М. Хрущова й Т. Строкача «Про злочинні дії деяких командирів і бійців партизанських загонів з'єднання полковника Бринського», що підпорядковувався Головрозвідупру РСЧА (січень 1944 р.), містилась така інформація: «Ставимо Вас до відома, що дії окремих командирів цього з'єднання, не кажучи вже про рядових партизанів... відбуваються, як правило, у «формі бандитизму, грабунку, мародерства й вимагають Вашого втручання...»⁶⁴⁴. Чимало загонів, які діяли на Лівобережжі та в Донбасі, перебували не в тилу ворога, а в розташуванні радянських військ, втрачаючи боєздатність і займаючись реквізиціями. Так, командир партизанського загону Слов'янського району

Карнаухов, бійці якого знайшли у с. Сидорово закопані селянами картоплю й буряки, заявив, що забирає ці овочі на потреби загону⁶⁴⁵. Перебуваючи в надзвичайно несприятливих побутових умовах, рядовий склад партизанських формувань, не покладаючись на нерозпорядливих командирів, часто самотужки вирішував проблему харчування. Потерпали від цього селяни, які втрачали довіру до «політичних представників» радянської влади на окупованій території.

Варто зазначити, що переважна більшість партизанських командирів розуміла аморальність таких вчинків. Про намагання боротися з цим явищем свідчить спеціальний пункт резолюції наради членів нелегального ЦК КП(б)У з командирами і комісарами партизанських з'єднань у районі українсько-білоруського Полісся, що відбулася 28–29 травня 1943 р., в якому наголошувалося: «Засудити і заборонити шкідливу ... практику натуральних податків на селян у тилу ворога, яка проводиться окремими партизанськими загонами і, яка викликає незадоволення у місцевого населення та порушує правильні, радянські взаємини з ними»⁶⁴⁶. Однак, незважаючи на прагнення партизанського командування рішучими заходами підтримувати дисципліну серед особового складу, прояви примусового вилучення продовольства та мародерства щодо сільського населення мали місце й надалі.

Траплялися й випадки, коли через складні обставини партизани різних з'єднань проводили заготівлю продуктів в одних і тих же селах, що викликало незадоволення селян. Про це, зокрема, йшлося у листі від 19 грудня 1943 р. командира 2-го Ровенського партизанського з'єднання І. Федорова до командира Чернігівсько-Волинського з'єднання О. Федорова. Називаючи існуючу систему постачання, коли партизани обох з'єднань вилучали продовольство з тих самих сіл, неправильно, І. Федоров зазначав, що «народ ясно і справедливо ображається». Він пропонував поділити села, бо непродумана практика самопостачання псує відносини партизанів з місцевим населенням⁶⁴⁷.

Та все ж значна частина сільського населення України, за винятком західних областей, постійно й широко підтримувала радянських партизанів. Незаперечним свідченням цього слугують не тільки відповідні радянські та німецькі матеріали (документи, спогади), а й понад 250 спалених разом з жителями українських сіл, населення яких окупанти звинувачували у допомозі партизанам, та близько 3,9 млн мирних жителів, котрі стали жертвами нацистського терору⁶⁴⁸. Однак розрахунок радянських лідерів на те, що село стане соціальною базою широкого і масового антинацистського руху Опору, повною мірою не справдився. Ситуацію кардинально не змінили масштабні ідеологічні акції, ініційовані «Великою землею». Авіація розкидала сотні тисяч примірників листівок, звернень, повідомлень Радінформбюро, зі змістом яких могли ознайомитися мешканці найвіддаленіших сіл. Близько 70 періодичних видань друкувалися в партизанських загонах і з'єднаннях. Широко застосовувалися такі форми агітаційно-пропагандистської роботи як мітинги партизанів з селянами, бесіди, привселюдне читання газет і листівок тощо. Слід визнати, що це були дійові засоби протидії геббельсівській пропаганді. Однак практичні результати цих зусиль переоцінювати не слід. Характер окупаційного режиму, незрозуміння керівниками СРСР специфіки партизанської боротьби в умовах тогочасної війни, відсутність належного організаційного й матеріального забезпечення, наявність українського та польського націоналістичного підпілля унеможливили контроль радянських партизанів над великими територіями. Партизанські краї та зони виникали переважно в лісових масивах, віддалених від стратегічних об'єктів противника і шляхів сполучення. Селянство Західної України симпатизувало ОУН і УПА, та й на решті території республіки село суцільної підтримки радянським партизанам не надало. Більше того, жорстокі каральні акції окупантів за контакти з партизанами застерігали цивільне населення від

демонстрації своїх політичних симпатій. Загалом, на початку окупації більшість селян України зайняли вичікувальну позицію, намагаючись, перш за все, вижити, передбачити розвиток подій. У цей період певною мірою на стриманому ставленні селян до опору загарбникам позначалася також здійснювана окупаційною адміністрацією політика «загравання» з українським населенням, зокрема обіцянки провести земельну реформу, звільнення з полону червоноармійців-українців, дозвіл на відкриття церков, видання україномовної преси та створення національних громадських організацій, перепоховання жертв терору НКВС та інше. А в деяких селах Житомирщини, Полтавщини та інших регіонів України на ґрунті зростання антирадянських настроїв навіть мали місце факти ворожого ставлення населення до партизанів⁶⁴⁹. Лише з часом, коли селяни на собі відчули, що брутальна, грабіжницька, антиукраїнська політика нацистів приносить для них нові страждання, не враховує їхні економічні, соціальні та національні інтереси й прагнення, ставлення до окупаційного режиму змінилося. З огляду на це, вже з осені 1941 р. селяни стали схилитися до підтримки репрезентантів радянської влади на окупованій території – червоних партизанів, а вже з весни 1942 р. все активніше включатися в різні форми боротьби з окупантами.

По-іншому склалися стосунки західноукраїнських селян з учасниками українського повстанського руху, який був чисельним і популярним серед населення західноукраїнського регіону. Більшість селян Галичини та Західної Волині підтримали ОУН та створену нею й діючу під її керівництвом УПА. Різні дослідники подають різні дані про чисельність УПА. Так, І. Патриляк зазначає, що за оцінками сучасних науковців уже на травень 1943 р. в УПА налічувалося 35–50 тис. бійців, а звіти радянських партизанів за березень 1943 р. подають ще більш вражаючу цифру – 80–100 тис. стрільців та старшин⁶⁵⁰. І. Білас вважає, що на початку 1944 р., коли чисельність УПА була найбільшою, в її загонах налічувалося близько 45 тис. чоловік⁶⁵¹. Дослідник історії і діяльності УПА П. Мірчук писав, що «в хвилі приходу більшовиків на західноукраїнські землі кількість бійців УПА доходила до 80 тис. українців і 20 тис. чужонаціонального елемента»⁶⁵². А В. Косик вказує, що даними підготовленої німецькими службами у листопаді 1944 р. пам'ятки про УПА вона мала 60 тис. озброєних вояків⁶⁵³. УПА була фактично селянським військом – селянський елемент у ній сягав 70–75%⁶⁵⁴. Її загони тією чи іншою мірою контролювали територію площею до 150 тис. км, на якій проживало 15 млн. населення⁶⁵⁵.

У програмних документах, а головне у повсякденній діяльності, керівництво ОУН приділяло першочергову увагу саме селянству й розв'язанню аграрного питання. У «Нарисі проекту Основних Законів (Конституції) Української Держави», підготовленому в довоєнний період М. Сціборським, питання, пов'язані з землею, окреслювалися наступним чином: «Велика приватна земельна власність заборонена в Українській державі. Право на володіння й користування землею належить тим, що на ній працюють. Основним типом земельного устрою Держави є трудове середнє селянське господарство»⁶⁵⁶. Таким чином, соціальною опорою нової держави мало стати середнє, заможне селянство.

Виразно революційними ідеями пройнята концепція під назвою «Основні тези націоналістичного земельного програму». Визначаючи юридичні основи нового аграрного порядку, автори документа наголошували: «Право на землю дає не праця на ній, а кров, пролита в обороні, права даної нації суверенно розпоряджатися тою землею, безнастанна боротьба за досягнення і скріплення того права і творча праця на цій землі для добра свого народу, своєї нації, яка є самотнім цілковитим справжнім власником цієї землі протягом віків». Передбачалося відібрати землю у всіх чужинців, які заволоділи нею, скориставшись тимчасовою слабкістю української нації, а також тих українців, які будуть дотримуватися нейтральності у боротьбі за волю. Водночас ті

чужинці, які зі зброєю в руках боротимуться за українську державність, одержать таке ж право на землю, що й українці. Всі відібрані землі перейдуть до Українського Національного Земельного Фонду (УНЗФ).

Власне земельна реформа базувалась на засадах соціальної справедливості та рівних можливостей. У всіх, хто володів земельними ділянками, що перевищуватимуть розміри середнього господарства, надлишок мав бути відібраним безоплатно й переданий до УНЗФ. Те саме чекало на земельні угіддя тих, хто не працював на землі особисто. Натомість всі малоземельні й безземельні хлібороби-українці наділятимуться безоплатно землею в такій кількості, щоб вони вважалися «міцними середніми господарствами». Встановлену норму наділу не може перевищувати жодне приватне господарство.

У спадщину дозволятиметься передавати лише весь наділ, причому батьки мали заздалегідь підготувати спадкоємця, забезпечивши його фахову підготовку у рільничій школі. Передбачалося, що держава братиме на себе зобов'язання «дбати про організацію фахових шкіл, проведення комасації й меліорації й допомагати утворенню спілок приватних власників, що повставатимуть для закладання тракторних пунктів та машинно-тракторних станцій, опертих на кооперативних або секційних підставах», а також «про піднесення якості господарювання, забезпечення села дешевим кредитом, підтримку самоосвітніх установ та будову народних домів, шкіл і шляхів, однак за участю самих сільських громад».

У недбалих приватних господарів земля відбиратиметься на користь інших. Земля стане предметом передачі і купівлі та продажу, але в таких межах, щоб у руках одного господаря не скупчувалося землі понад норму. Селяни мали право на утворення кооперативів та спільних господарств (колективів)⁶⁵⁷.

Разом з тим, українські націоналісти не відкидали того позитивного, що напрацював радянський устрій та інші режими. Так, І. Міtringа, враховуючи ситуацію на сході України, обстоював право на існування колективної форми господарювання на селі, яку вважав не більшовицьким винаходом, а соціальним здобутком давніх часів, описаних утопістами й кооперативними теоретиками. Перевагою колгоспів, які в майбутній Українській Державі повинні набути нового змісту, він вважав дух колективізму, можливість шляхом спільної праці навчити селян мислити інтересами цілої держави, що сприятиме зростанню національної свідомості⁶⁵⁸.

Головна Команда УПА у середині серпня 1943 р., проголосивши себе «найвищою й одиноко-суверенною владою» на звільнених від німецької і радянської влади та польських колоністів теренах, задекларувала ставлення до селянства й Української повстанської армії. У серпні 1943 р. з'явився текст відозви «За що бореться УПА?», в якому вже в першому пункті вказувалося: «За знищення большевицької експлуаторсько-кріпацької системи в організації сільського господарства. Виходячи з того, що земля є власністю народу, українська народна влада не накидуватиме селянам однієї форми користування землею. Тому в українській державі допускатиметься індивідуальне та колективне користування землею, в залежності від волі селян»⁶⁵⁹. Серед першочергових заходів було запровадження приватної власності українських селян на землю. 15 серпня 1943 р. з'явилося розпорядження ГК УПА за підписом «Клима Савура» (Д. Клячківського), в якому вказувалося, що всі землі України з їх наземними та підземними багатствами належить українському населенню й стверджувалося, що ліквідується остаточно колгоспна система і частина колгоспної власності передається селянам, а також у їхню власність переходять усі землі колишніх землевласників і польських колоністів⁶⁶⁰. У розпорядженні також стверджувалося, що «Нормою наділу для одноосібних приватних господарств має бути така кількість землі, яка, з одної сторони, давала б змогу проводити вповні самовистарчальне господарство,

а з другої сторони, яка може бути оброблена власною працею даної сім'ї... Якщо більшість колгоспу не бажає собі розподілу колгоспу на приватні одноосібні господарства, то колгоспникам залишається дальша колгоспна господарка на артільних засадах. Такий колгосп є виключно власністю членів даного колгоспу»⁶⁶¹.

Цілком очевидно, що програмні засади УПА адекватно відбивали сподівання селянської маси на власну землю, а форми і засоби її обробітку при цьому були вже принципово не такі важливі. У вересні 1943 р. у контрольованих УПА районах розпочався розподіл вільних земельних угідь обраними по селах земельними комісіями⁶⁶².

Відчуваючи себе справжніми господарями краю, упівські загони, що діяли в межах так званої «Колківської республіки», ще влітку 1943 р. взяли на себе охорону селян та урожаю, який вони збирали. «УПА залізним кордоном загородила вступ усім займанцям на українські лани. Під охороною УПА люди живуть і молотять своє збіжжя. Декуди німці, щоб захопити збір у свої руки, посилають на поле польських наймитів, даючи їм зброю в руки. УПА завжди збіжжя відбиває, нагороджуючи смертю на місці вірних вислужників Гітлера»⁶⁶³. У «Нарисі історії боротьби української повстанської армії (УПА)» Г. Левенка (1944 р.) зазначається: «...Літом 1943 р. розгоряються на Волині запеклі бої з німецькими відділами за збір урожаю. Луччина, Горохівщина, Дубенщина, Ровенщина, Крем'яччина перетворюються в одно велике поле бою за хліб. Німці мобілізують до цієї кампанії великі піші, панцерні та летунські сили. З цієї акції УПА вийшла переможцем та забезпечила для себе і населення понад 75% збору»⁶⁶⁴.

Щоб захистити цивільне населення від нападів польських загонів та німецьких підрозділів ГК УПА організувала місцеву самооборону. Цьому присвячено окремий наказ Кліма Савура від 30 серпня 1943 р., в якому, зокрема, наголошувалося: «Кожний надрайон, район, село повинно стати військовим табором, а весь народ, здібний до оборони і наступу – воєнками». У спеціальній інструкції «Самооборона» містилися рекомендації стосовно того, як уникати зустрічі з ворогом, споруджувати схованки, загородження, барикади, траншеї тощо, житла під землею⁶⁶⁵. Тісний зв'язок з сільським населенням підтримували й інші самостійницькі формування.

Командування УПА намагалося знайти у селянства розуміння того, що вона бореться за їх корінні інтереси, а тому вимагає матеріальної і моральної підтримки. Утримуючи повноту влади й розбудувавши власну адміністрацію, керівництво самостійницького руху запровадило на території «Колківської республіки» бофони – своерідну форму позики – облігації, що видавалися населенню в якості підтвердження грошових внесків у «бойовий фонд» УПА. Існував також диференційований натуральний податок: за умови, що господар володів понад 5 га землі, він мав здати 5 кг м'яса, 2 кг смальцю, 10 кг борошна і ярини. Бідні родини звільнялися від обов'язкового податку, але могли робити добровільні внески⁶⁶⁶.

Господарські підрозділи ОУН і УПА, враховуючи складність ситуації, мали дбати про запаси харчів, особливо на зимовий час. 27 жовтня 1943 р. організаційний реферат Крайового Проводу ОУН видав наказ обласним, окружним і повітовим провідникам, у якому наголошувалося: «В зв'язку з тяжким майбутнім харчевим положенням і можливістю знищення нагромаджених хлібних резервів ... приступити до творення збірних і індивідуальних захистів, що служитимуть засобами прохарчування не тільки Організації, але й загалові українського громадянства в скрутний час дальших воєнних перипетій. В виду передбачаючих різних політичних можливостей (відворот німців, евакуація, нищення матеріальних дібр), зобов'язую всі клітинні проводи Організації заініціювати і розгорнути відповідні збіркові дії заготовки і скритого магазинування всяких сільськогосподарських ресурсів (збіжжя, бараболі, круп, муки, товщів і ін.), що в найгіршому етапі воєнної кризи будуть відведені до послуг

українського народу в боротьбі за фізичне забезпечення і самозбереження»⁶⁶⁷. Наведем характерний приклад того, як виконувалося це розпорядження. Під час допиту в органах НКВС секретар господарчого Колківського району Д. Загоровець свідчив: «У с. Копилля було викопано 7 бункерів. Заклали туди близько 450 центнерів жита, 45 центнерів борошна, 300 кг сухарів, центнер маку, 68 вичинених конячих шкур, 7 операційних столів, лікарняні ліжка і медикаменти. Все заготовлялося під керівництвом райпроводу ОУН»⁶⁶⁸. Про вагу харчових продуктів свідчить те, що їх нецільове використання могло стати приводом для покарання.

Без підтримки значної частини населення УПА не змогла б діяти так доволі результативно. Та чи могло бути по-іншому, коли у повстанських загонах воювали батьки, сини, брати, сестри тих, хто залишився вдома. Нелегко доводилося мешканцям сіл, над якими тяжіло непосильне ярмо контингентів, реквізицій, фізичних розправ з боку окупантів. Вимагали свою долю радянські партизани і польські бойовики. Та все ж саме УПА в Західній Україні вважали «своєю» армією.

Сільське населення Західної України постійно надавало допомогу продовольчу, речову, транспортну та іншу допомогу повстанцям. За свідченням одного з керівників УПА – начальника оперативного відділу М. Омелюсіка, «операції і саме існування відділів УПА були можливі тому, що все населення дуже сприяло тому рухові та охоче давало всяку допомогу... Треба було подивляти ту готовність селян допомогти чим можна, хоч вони за зв'язки з УПА та за те, що давали харчі, підводи, або нічліг, чи притулок для ранених, – наражувалися на знищення при більшій акції поліції. Все населення активно допомагало чим могло, і це була велика власне потенційна УПА. Транспорт для перевезення та пересування загонів УПА мобілізували з сіл. Траплялися, що мобілізувалися для перевозу хури з цілих сіл (200–300 хур). Цей апарат функціонував дуже чітко. В одну осінню ніч можна було зробити 80, а то й 100 км, бо хури на певних етапах підготовлялися заздалегідь... Не маючи баз постачання та підтримки з боку держави мусили спиратися виключно на місцеві господарські засоби, як харчування, так і різні господарські речі – взуття, одяг тощо. Правда, було організовано досить багато різного роду майстерень по цілому терені, однак вони не могли забезпечити потреби... Приймаючи до уваги, що перед тим людиність та господарські об'єкти були пограбовані спочатку більшовиками, а потім німцями, війська УПА мали в дечому недостачу, але вони не голодували. Одяг – свій, що здобули (німецька і радянська форми)... харчові засоби перевозились з південних багатших районів на Полісся... До шпиталів на Полісся доставляли овочі та пшеничну муку... Часто приходилось робити реквізиції продуктів за допомогою зброї з німецьких господарських об'єктів... В УПА були великі проблеми з медичним обслуговуванням. Допомогали виліковувати поранених місцеве населення, приймаючи до себе та доглядаючи»⁶⁶⁹.

А ось що писав відразу по свіжих слідах подій (у 1945 р.), які пережив і які великою мірою співтворив, один із провідних членів ОУН М. Лебедь: «В тому часі весь український народ бере участь у боротьбі. З цього погляду таких часів давно уже не було в історії українського народу. Їх можна порівняти хіба тільки до часів Хмельниччини. Немає партій, груп нейтральних. Чоловіки і жінки, старі і молоді працюють та борються в міру своїх сил, здібностей та фахового знання, проти німецького насильства в обороні життя й майна, гідності та національної честі. Село б'юкує місто, де стаціонує ворог, не доставляє харчів. Розбудовується далі ширше власний промисел. Старші гарбарують шкіри, варять мило, шиють чоботи, виправляють полотна, фарбують, шиють одяги, виготовляють бандажі. Дівчата несуть санітарну поміч, організують польові шпиталі, збирають лікувальні зела, харчі, виконують стежну і зв'язкову працю. Студенти медицини під рукою відомого хірурга вишколюються на польових військових лікарів; інші ведуть культурно-освітню та

пропогандивну працю, закладають самоосвітні курси... аптекарський відділ виготовляє ліки, ін'єкції... Шкільний інспекторат працює над виготовленням навчального матеріалу та виданням шкільних підручників.

Земельно-господарський відділ має багато турбот і праці з розподілом землі. Селянин оре землю, молотить збіжжя, ховає його старим випробуваним козацьким звичаєм у землю, забезпечує, щоб не загнило, а вночі їде з підводою, щоб довести зброю, харчі для відділів, інші магазинують у запасних лісних криївках, знаних тільки господарським референтам УПА. Їдуть довгі валки в різні сторони, минають села польовими шляхами, обмінюються здалека гаслами, гальпом перетинають головні шляхи і пропадають у нічній темряві. Це українська повстанська моторизація. Вона йде дуже справно, хоч шляхи її довгі, а контролю ворожа пильна. Полісся доставляє рибу, гриби. Дубенщина – овочі. Матері сушать хліб, гриби, м'ясо, овочі, що можуть пролежати в землі кілька років, то хто зна, як буде за рік-два»⁶⁷⁰.

Зважаючи на обмежені можливості розорених війною селян, українські самостійницькі формування часто здійснювали «господарські операції», для поповнення запасів харчових продуктів, медикаментів, амуніції, зброї нападаючи на німецькі склади і бази.

Невпинне просування німецько-радянського фронту на захід підштовхнуло ОУН(Б) до більш інтенсивних контактів з німецькими чинниками. Згідно з березневими домовленостями 1944 р. між гітлерівськими спецслужбами та УПА, в обмін на розвідувальну інформацію, відмову від нападів на німецькі підрозділи гітлерівці обіцяли зброю і «припинення різного роду самовільних реквізицій»⁶⁷¹. Ще раніше, у лютому, в одному з наказів УПА йшлося про реквізицію продуктів харчування на потреби Вермахту. Очевидно, у такий спосіб повстанці регулювали обсяги вилученої продукції й отримували взамін зброю і боєприпаси⁶⁷².

Коли ж окупанти вдавалися до карально-репресивних дій, українські повстанці відповідали збройною силою. Прикладом можуть бути сугички групи «Саблюка», яка відбила експедицію німців, які планували спалити с. Лисовірка Городоцького району Кам'янець-Подільської області, а також напад сотні «Довбуша» і «Сокола» на німецький підрозділ, який готував розправу над мешканцями с. Пирогівка (Вінковецький район тієї ж області). Один з командирів групи «Турів» В. Новак згадував: «Передусім відділи УПА насакавали на німецькі валки постачання та магазини, щоб здобути амуніцію, кращу зброю й військовий наряд. Відділам УПА доводилось теж ставати в обороні населення, коли німецькі інтенданти чи «мародери» грабували селян»⁶⁷³.

Слід визнати, що селяни добре усвідомлювали, хто їх вороги, а хто друзі. Від гітлерівців вони намагалися сховати все, що могли: відступаючи, окупанти цинічно й безоглядно грабували українське село. Досить стримано мешканці західноукраїнського регіону ставилися до партизанів, які репрезентували більшовицьку ідеологію і сталінський режим. Командир партизанського загону ім. С. Будьонного І. Артюхов, що оперував на Волині та на Львівщині, скаржився, що місцеве населення, особливо в Галичині, повністю підтримує націоналістів. А заступник начальника УШПР І. Старинов з розпачем казав: «Четверту війну воюю, але ніколи не зустрічав такого ворожого становища, як у звільнених районах Тернопільської області»⁶⁷⁴.

Натомість командир групи, що рейдувала Поділлям, Саблюк (О. Качан) у звіті писав про свої враження від зустрічей з місцевим населенням: «До нас ставилися з острахом і співчуттям. Дуже сердечно вітали в тих теренах, в яких діяли за німецької дійсності. Гостили, чим могли. В нових теренах (тобто визволених від окупантів. – О. П.) відносилися з недовірою. Тому що чули вже про бандерівців від більшовицької пропаганди»⁶⁷⁵. Вірогідно селяни дізнавалися про «надужиття» (особливо Служби

безпеки ОУН, не лише від більшовиків. Багато з них мали власний досвід «спілкування» зі співробітниками СБ ще в період окупації. Будь-який спротив селян під час реквізиції чи будь-яких інших заходів, допомога радянським партизанам суворо каралися.

Водночас мала місце й практика примусового залучення сільського населення, зокрема молоді до лав УПА та запровадження в її формуваннях залізної дисципліни. Так, згідно з одним із перших розпоряджень Головного командування УПА від 15 травня 1943 р., на землях, підпорядкованих УПА, встановлювалися воєнно-польові суди і революційні трибунали, на які покладалося завдання забезпечити безумовне виконання кожним громадянином розпоряджень ГК УПА як найвищої і єдино суверенної влади в Україні. У цілому розпорядження встановлювали 15 можливих дій і вчинків, котрі за законами воєнного часу мали каратися смертю. Зокрема, смертній карі підлягали ті, «хто зобов'язаний до військової служби в Українській повстанській армії – не хоче прийняти зброї до рук і воювати проти ворога і цим послаблює оборонну силу українського народу», а також ті, «хто самовільно покидає лави Української повстанської армії або відділу, до якого призначений», та ті особи, «хто має намір ухилитися від обов'язку чи праці взагалі або у відділі чи місці праці зокрема»⁶⁷⁶. В інформації М. С. Хрущова, адресованій Й. Сталіну 4 березня 1944 р., повідомлялося, що у вересні 1943 р. ГК УПА «у районах Волині й Полісся були проведені мобілізації чоловічого населення, й уведення його в ліси. Оунівці шляхом агітації й застосування терористичних заходів до сімей і родичів ухилившись від мобілізації примусово втягнули в УПА значну кількість населення...»⁶⁷⁷.

Непростими були стосунки між польським сільським населенням Волині і радянськими партизанами. В одній місцевості вони склалися добре: поляки постачали партизанам продовольство, надавали потрібну інформацію та ін. В інших місцях між ними відбувалися збройні сутички. Так, наприклад, на території Сарненського повіту такі сутички відбулися 27 квітня 1943 р. в с. Замрочене, 3 травня 1943 р. – в с. Чайків, 16 травня 1943 р. – в с. Стахівка. У звіті до УШПР командуючого партизанським з'єднанням у Ровенській області В. Бегми повідомлялося, що у с. Пшебраже Ківерцівського району перебувало до 2 тис. поляків, з них близько тисячі були озброєні гвинтівками та кількома кулеметами, й які були відверто вороже налаштовані щодо партизанів та підтримували тісний зв'язок з німцями, вбили 6 автоматників партизанського загону під командуванням «Олексія». У середині травня 1943 р. поляки не пропустили 50 автоматників партизанського загону Медведєва до залізниці в районі м. Ківерці, які після тригодинного бою змушені були відступити⁶⁷⁸. Водночас мали місце випадки, коли польські загоны самооборони і радянські партизани спільно воювали проти загонів УПА.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що на різних етапах війни й у різних регіонах України ставлення сільського населення до радянського партизанського й українського визвольного рухів та взаємостосунки між селянами й збройними формуваннями, що представляли ці рухи, не були однозначними. На них впливали чинники, обумовлені розвитком подій на фронті, політикою окупаційних властей стосовно селянства, впливом на нього політичних сил, які очолювали партизанську боротьбу та український визвольний рух, ставлення самих учасників цих рухів до селян. Негативні явища у взаємостосунках з селянством були притаманні представникам обох рухів й вони певною мірою послаблювали ефективність їхньої боротьби. Разом з тим, незаперечним фактом є те, що без опори на селянство, насамперед його людські, продовольчі та матеріальні ресурси, без його різнобічної допомоги та сприяння ні радянський партизанський рух, ні український визвольний рух функціонувати не могли б. Саме підтримка першого з них більшістю селянства Наддніпрянської України, рівно як і другого більшістю західноукраїнського селянства,

визначали історичне обличчя як антинацистського руху Опору, так і українського самостійницького руху в роки Другої світової війни. Водночас значна частина селянства на теренах України залишалася політично індивідуальною стосовно того чи іншого руху й дистанціювалася від збройної боротьби, сповідуючи стратегію виживання в складних умовах війни.

Примітки

- ¹ Гітлер А. Моя боротьба / пер. с нем.; А. Гитлер. – М. : Т – ОКО, 1992. – С. 482.
- ² Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 525.
- ³ Война Германии против Советского Союза 1941–1945. – Берлин, 1998. – С. 32.
- ⁴ «Совершенно секретно! Только для командования!»... – С. 189.
- ⁵ Лаута С. П. Вказ. праця. – С. 116.
- ⁶ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 535.
- ⁷ Германский империализм и Вторая мировая война (материалы научной конференции комиссии историков СССР и ГДР в Берлине 14–19 декабря 1959 г.). – М. : Воениздат, 1961. – С. 369.
- ⁸ Обзор международного положения 1939–1946 гг. Гитлеровская Европа / под ред. : А. Тойнби, В. Тойнби. – Оксфорд ; Лондон ; Нью-Йорк ; Торонто : Юниверсити Пресс, 1954. – С. 622.
- ⁹ Лаута С. П. Вказ. праця. – С. 117.
- ¹⁰ Загорулько М. М., Юденков А. Ф. Крах плана «Ольденбург»... – С. 46.
- ¹¹ Германский империализм и Вторая мировая война. – С. 518.
- ¹² Загорулько М. М., Юденков А. Ф. Вказ. праця. – С. 36.
- ¹³ Там само. – С. 40.
- ¹⁴ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 526.
- ¹⁵ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... – С. 4–5.
- ¹⁶ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов. В 7-ми томах / [под общей ред. Р. А. Руденко]. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1958. – Т. 3 : Военные преступления и преступления против человечности. – С. 432–433.
- ¹⁷ Загорулько М. М., Юденков А. Ф. Вказ. праця. – С. 59.
- ¹⁸ Прозектор Д. М. Агрессия и катастрофа / Д. М. Прозектор. – М. : Наука, 1968. – С. 132.
- ¹⁹ Немайтій В. Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. – С. 121.
- ²⁰ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 176.
- ²¹ Там само. – С. 174–175.
- ²² Немайтій В. Н. Вказ. праця. – С. 122–123.
- ²³ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы. В 3-х т. – М. : Политиздат, 1946. – Т. 1. – С. 201.
- ²⁴ Боляновський А. В. Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського «нового порядку» в Європі у 1941–1944 рр. – С. 142–143.
- ²⁵ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 187–188.
- ²⁶ Левит І. Э. Вказ. праця. – С. 133.
- ²⁷ Боляновський А. В. Вказ. праця. – С. 144.
- ²⁸ Нюрнбергский процесс: В 8-ми томах / под ред. Р. А. Руденко. – М. : Юриздат, 1990. – Т. 4. – С. 374.
- ²⁹ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 148. – Арк. 270.
- ³⁰ Немайтій В. Н. Вказ. праця. – С. 123–124.
- ³¹ Боляновський А. В. Вказ. праця. – С. 145.
- ³² Там само. – С. 145–146; Історія українського селянства. – Т. 2. – С. 331.
- ³³ Лаута С. П. Вказ. праця. – С. 122–123.
- ³⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 27. – Арк. 20; ЦДАГО України. – Ф. 116. – Оп. 3. – Спр. 145. – Арк. 40; Загорулько М. М., Юденков А. Ф. Вказ. праця. – С. 285; Боляновський А. В. Вказ. праця. – С. 150.
- ³⁵ Лаута С. П. Вказ. праця. – С. 122–123.
- ³⁶ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. – Кн. первая. – С. 294.
- ³⁷ Преступные цели – преступные средства... – С. 353–354.
- ³⁸ Там само. – С. 354.
- ³⁹ Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ століття. – С. 763.
- ⁴⁰ Левит І. Э. Вказ. праця. – С. 135.

- ⁴¹ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 151. – Арк. 116.
- ⁴² *Немять В. Н.* Вказ. праця. – С. 153.
- ⁴³ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. – Кн. первая. – С. 308.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 159. – Арк. 23.
- ⁴⁵ Там само. – Арк. 46–47.
- ⁴⁶ Там само. – Спр. 154. – Арк. 39.
- ⁴⁷ Історія застерігає... – С. 178.
- ⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 154. – Арк. 81–84.
- ⁴⁹ Там само. – Арк. 86–87.
- ⁵⁰ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине – Кн. первая. – С. 403.
- ⁵¹ *Коваль М. В.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945). – С. 222.
- ⁵² *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация : о роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории. – С. 130.
- ⁵³ *Немять В. Н.* Вказ. праця. – С. 154; ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 124. – Арк. 37.
- ⁵⁴ *Немять В. Н.* Вказ. праця. – С. 154; ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 124. – Арк. 22–25.
- ⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 124. – Арк. 38.
- ⁵⁶ Там само. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 122.
- ⁵⁷ Там само. – Арк. 125.
- ⁵⁸ Там само. – Арк. 122.
- ⁵⁹ Там само. – Арк. 128, 131.
- ⁶⁰ Там само. – Оп. 2. – Спр. 119. – Арк. 39–40, 44–45, 47–49, 52–53, 55.
- ⁶¹ Там само. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 131.
- ⁶² Там само. – Арк. 134.
- ⁶³ Там само. – Арк. 134, 137.
- ⁶⁴ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. – Кн. первая. – С. 304.
- ⁶⁵ *Немять В. Н.* Вказ. праця. – С. 154.
- ⁶⁶ Історія застерігає... – С. 136–137.
- ⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 159. – Арк. 49.
- ⁶⁸ Там само. – Арк. 26–29.
- ⁶⁹ *Нестеренко В. А.* Аграрні перетворення окупаційних властей у військовій зоні України, 1941 – 1943 рр. – С. 283.
- ⁷⁰ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 141. – Арк. 50.
- ⁷¹ *Нестеренко В. А.* Вказ. праця. – С. 282–283; *Власенко С. І.* Реформування німецькими окупантами аграрного сектору економіки України (на матеріалах військової зони України). – С. 165–166.
- ⁷² *Лаута С. П.* Вказ. праця. – С. 144; *Нестеренко В. А.* Вказ. праця. – С. 284–285; *Власенко С. І.* Вказ. праця. – С. 167.
- ⁷³ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 141. – Арк. 147–148.
- ⁷⁴ Там само. – Арк. 21.
- ⁷⁵ Там само. – Арк. 37.
- ⁷⁶ *Загорулько М. М., Юденков А. Ф.* Вказ. праця. – С. 59.
- ⁷⁷ *Нестеренко В. А.* Вказ. праця. – С. 288–289; *Власенко С. І.* Вказ. праця. – С. 168.
- ⁷⁸ Сумський вісник. – 1943. – 26 травня.
- ⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 299. – Арк. 36–61.
- ⁸⁰ *Нестеренко В. А.* – Вказ. праця. – С. 290.
- ⁸¹ *Боляновський А. В.* Вказ. праця. – С. 117–118.
- ⁸² Там само. – С. 118–119.
- ⁸³ *Лаута С. П.* Вказ. праця. – С. 132, 135.
- ⁸⁴ *Лаута С. П.* Вказ. праця. – С. 139; *Боляновський А. В.* Вказ. праця. – С. 146.
- ⁸⁵ Преступные цели – преступные средства... – С. 353.
- ⁸⁶ *Лаута С. П.* Вказ. праця. – С. 139–140.
- ⁸⁷ *Боляновський А. В.* Вказ. праця. – С. 151.
- ⁸⁸ *Немять В. Н.* Вказ. праця. – С. 127.
- ⁸⁹ Там само.
- ⁹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 10. – Арк. 8.
- ⁹¹ Днепровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. ... – С. 80.
- ⁹² *Немять В. Н.* Вказ. праця. – С. 155–156.
- ⁹³ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941–1943 гг. ... – С. 138.

- ⁹⁴ Загорулько М. М., Юденков А. Ф. Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. – С. 195.
- ⁹⁵ Немятый В.Н. Вказ. праця. – С. 156; ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 164. – Арк. 25.
- ⁹⁶ Боляновський А.В. Вказ. праця. – С. 151.
- ⁹⁷ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. – Кн. первая. – С. 305.
- ⁹⁸ Немятый В.Н. Вказ. праця. – С. 156.
- ⁹⁹ Там само. – С. 128.
- ¹⁰⁰ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. – Кн. первая. – С. 196.
- ¹⁰¹ Немятый В.Н. Вказ. праця. – С. 128.
- ¹⁰² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... – С. 129.
- ¹⁰³ ЦДАВО України. – Ф. КМФ – 8. – Оп. 2. – Спр. 192. – Арк. 324.
- ¹⁰⁴ Там само. – Арк. 20–21.
- ¹⁰⁵ Там само. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 122. – Арк. 1–2.
- ¹⁰⁶ Загорулько М. М., Юденков А. Ф. Вказ. праця. – С. 195.
- ¹⁰⁷ Титаренко Д. М. Преса східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.) : дис. ... канд. іст. наук / Д. М. Титаренко ; Донецький університет. – Донецьк, 2002. – С. 105.
- ¹⁰⁸ Бюлетень Валківської районної управи (м. Валки). – 1942. – 19 жовтня.
- ¹⁰⁹ История Украинской ССР: В 10-ти т. – Т. 8. – С. 344.
- ¹¹⁰ Немятый В. Н. Вказ. праця. – С. 157.
- ¹¹¹ Лаута С. П. Вказ. праця. – С. 184–185.
- ¹¹² Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. – Кн. первая. – С. 309.
- ¹¹³ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 376.
- ¹¹⁴ Правда. – 1942. – 10 июля.
- ¹¹⁵ За Радянську Україну. – 1942. – 28 липня.
- ¹¹⁶ Лаута С. П. Вказ. праця. – С. 128.
- ¹¹⁷ Поділля у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. ... – С. 219–220.
- ¹¹⁸ Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 р.)... – С. 46.
- ¹¹⁹ Олійник Ю. В. Німецький окупаційний режим на Хмельниччині : економічне пограбування і спроба земельної реформи / Ю. В. Олійник // Сторінки воєнної історії України / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 217.
- ¹²⁰ Лаута С. П. Вказ. праця. – С. 186.
- ¹²¹ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. – Кн. первая. – С. 311.
- ¹²² Там само. – С. 311.
- ¹²³ Кучер В. І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. – С. 78.
- ¹²⁴ Немятый В. Н. Вказ. праця. – С. 160.
- ¹²⁵ Поділля у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.... – С. 181.
- ¹²⁶ ДАВО. – Ф. 4422. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 43–43 зв.
- ¹²⁷ Кучер В. І. Вказ. праця. – С. 78.
- ¹²⁸ Лаута С. П. Вказ. праця. – С. 198.
- ¹²⁹ Советская Украина. – 1943. – 6 февраля.
- ¹³⁰ Лаута С. П. Вказ. праця. – С. 187.
- ¹³¹ Правда. – 1944. – 21 травня.
- ¹³² Немятый В. Н. Вказ. праця. – С. 171.
- ¹³³ Лаута С. П. Вказ. праця. – С. 187.
- ¹³⁴ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 94. – Арк. 3.
- ¹³⁵ Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера / пер. с нем.; Г. Пикер. – Смоленск : Русич, 1998. – С. 119.
- ¹³⁶ ЦДАВО України. – Ф. КМФ – 8. – Оп. 2. – Спр. 485. – Арк. 3–4; Історія застерігає... – С. 205–206; Документ № 6: Относительно: «Выжженная земля» // П. Карель. Восточный фронт. Книга вторая. Выжженная земля. 1943–1944. – С. 399.
- ¹³⁷ Преступные цели – преступные средства... – С. 326.
- ¹³⁸ ЦДАВО України. – Ф. КМФ – 8. – Оп. 2. – Спр. 223. – Арк. 9–12; Історія застерігає... – С. 202–204.
- ¹³⁹ Документ № 4: «Выжженная земля» // П. Карель. Вказ. праця. – С. 397–398.
- ¹⁴⁰ Історія застерігає... – С. 209–211.
- ¹⁴¹ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 32. – Арк. 112–113.
- ¹⁴² Там само. – Арк. 91.
- ¹⁴³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... Т. 3. – С. 264.
- ¹⁴⁴ Лаута С. П. Вказ. праця. – С. 178; Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 – С. 187; Київський процес... – С. 104.

- ¹⁴⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 3. – С. 264; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 33. – С. 36–37.
- ¹⁴⁶ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 3 – С. 264–266.
- ¹⁴⁷ Карель П. Вказ. праця. – С. 251.
- ¹⁴⁸ История Украинской ССР: В 10-ти т. – Т. 8. – С. 347.
- ¹⁴⁹ Карель П. Вказ. праця. – С. 252.
- ¹⁵⁰ Там само.
- ¹⁵¹ Там само.
- ¹⁵² Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 537.
- ¹⁵³ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 174.
- ¹⁵⁴ Мировые войны XX века : Кн. 3 : Вторая мировая война. Исторический очерк. – М. : Наука, 2002. – С. 396–397; Литвин В. М. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – С. 201.
- ¹⁵⁵ «Совершенно секретно. Только для командования!»... – С. 111.
- ¹⁵⁶ Леонтьев А. Провал немецко-фашистского хозяйничанья в оккупированных районах Украины. – С. 18; В тылу врага (листочки партийных организаций и партизан периода Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)). – М. : Политиздат, 1962. – С. 252.
- ¹⁵⁷ Литвин В. М. Вказ. праця. – С. 202; Косик В. Вказ. праця. – С. 556.
- ¹⁵⁸ «Совершенно секретно. Только для командования!»... – С. 109.
- ¹⁵⁹ Там само. – С. 109–110.
- ¹⁶⁰ Лаута С. П. Вказ. праця. – С. 130–131.
- ¹⁶¹ Там само. – С. 133–136.
- ¹⁶² Литвин В. М. Вказ. праця. – С. 211.
- ¹⁶³ Лаута С. П. Вказ. праця. – С. 133–136.
- ¹⁶⁴ Івасюта М. Нариси історії колективізації на Тернопільщині. 1939–1950 рр. / М. Івасюта. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 55–56.
- ¹⁶⁵ Коваль М. В., Медведок П. В. Вказ. праця. – С. 16.
- ¹⁶⁶ Іванов О. Ф., Іваньков І. О. Вказ. праця. – С. 87.
- ¹⁶⁷ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... – С. 189.
- ¹⁶⁸ ДАВО. – Ф. 425. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 33–34.
- ¹⁶⁹ Лаута С. П. Вказ. праця. – С. 142.
- ¹⁷⁰ Іванов О. Ф., Іваньков І. О. Вказ. праця. – С. 87.
- ¹⁷¹ Литвин В. М. Вказ. праця. – С. 203.
- ¹⁷² ДАВО. – Ф. 425. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 33–34.
- ¹⁷³ Лаута С. П. Вказ. праця. – С. 143.
- ¹⁷⁴ Там само. – С. 141.
- ¹⁷⁵ ДАВО. – Ф. 425. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 33.
- ¹⁷⁶ Лаута С. П. Вказ. праця. – С. 141.
- ¹⁷⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 132.
- ¹⁷⁸ ДАВО. – Ф. 425. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 33.
- ¹⁷⁹ Там само. – Спр. 4. – Арк. 6–7.
- ¹⁸⁰ Іванов О. Ф., Іваньков І. О. Вказ. праця. – С. 89–90.
- ¹⁸¹ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 128.
- ¹⁸² Там само. – Арк. 129.
- ¹⁸³ Там само. – Арк. 129 зв.
- ¹⁸⁴ Левит И. Э. Вказ. праця. – С. 131.
- ¹⁸⁵ Там само. – С. 132.
- ¹⁸⁶ Там само.
- ¹⁸⁷ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 6
- ¹⁸⁸ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 297. – Арк. 165.
- ¹⁸⁹ Нестеренко В. А. Вказ. праця. – С. 281.
- ¹⁹⁰ Немятый В. Н. Вказ. праця. – С. 126.
- ¹⁹¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 123. – Арк. 54.
- ¹⁹² ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 240. – Арк. 10–14.
- ¹⁹³ Державний архів Херсонської області. – Ф. 1520. – Оп. 17. – Спр. 2. – Арк. 16.
- ¹⁹⁴ Потільчак О. Трудова експлуатація українського селянства у роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) – С. 142.
- ¹⁹⁵ Левит И. Э. Вказ. праця. – С. 135.
- ¹⁹⁶ Політична історія України ХХ століття : у 6-ти тт. Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – С. 355.
- ¹⁹⁷ Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ ст. – С. 766.

- ¹⁹⁸ *Науменко В.* Зона військової адміністрації 1941–1943 рр.: основні напрями окупаційної економічної та соціальної політики / В. Науменко, В. Нестеренко // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. – Кн. перша. – С. 390.
- ¹⁹⁹ *Коваль М. В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – С. 223.
- ²⁰⁰ *Потильчак О. В.* Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: дис... канд. іст. наук. – С. 72.
- ²⁰¹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 186.
- ²⁰² *Немятьїй В. Н.* Вказ. праця. – С. 129.
- ²⁰³ Непокоренная земля Киевская... – С. 113–114.
- ²⁰⁴ Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.... – С. 100.
- ²⁰⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 32. – Арк. 114.
- ²⁰⁶ *Потильчак О. В.* До питання про соціальну політику фашистської Німеччини щодо селянства України в роки окупації (1941–1944 рр.). – С. 127.
- ²⁰⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 244. – Арк. 1; Спр. 250. – Арк. 77; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 16. – Арк. 28; Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 186; Історія українського селянства. – Т. 2. – С. 303.
- ²⁰⁸ *Лаута С. П.* Вказ. праця. – С. 165–166.
- ²⁰⁹ Там само. – С. 167.
- ²¹⁰ Історія українського селянства. – Т. 2. – С. 304.
- ²¹¹ *Лаута С. П.* Вказ. праця. – С. 167.
- ²¹² Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.... – С. 100.
- ²¹³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 32. – Арк. 115.
- ²¹⁴ *Коваль М. В.* Вказ. праця. – С. 223; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 32. – Арк. 137.
- ²¹⁵ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 16. – Арк. 29.
- ²¹⁶ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... – С. 126.
- ²¹⁷ Там само.
- ²¹⁸ *Потильчак О. В.* Вказ. праця. – С. 126.
- ²¹⁹ *Лаута С. П.* Вказ. праця. – С. 166.
- ²²⁰ *Потильчак О. В.* Вказ. праця. – С. 126.
- ²²¹ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 294.
- ²²² Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 рр.)... – С. 42.
- ²²³ Дзвін волі (Біла Церква). – 1942. – 13 грудня.
- ²²⁴ *Немятьїй В. Н.* Вказ. праця. – С. 129–130.
- ²²⁵ *Лаута С. П.* Вказ. праця. – С. 167.
- ²²⁶ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф. 420. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 3.
- ²²⁷ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 92; Спр. 11. – Арк. 88 зв.
- ²²⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 117. – Арк. 30.
- ²²⁹ Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр... – С. 49.
- ²³⁰ Вірним шляхом (Ярмолинці). – 1943. – 6 червня.
- ²³¹ ЦДАВО України – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 117. – Арк. 30; Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 144. – Арк. 10.
- ²³² ЦДАГО України – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 88 зв.
- ²³³ ЦДАВО України – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 144. – Арк. 9–10; Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 117. – Арк. 32.
- ²³⁴ Там само. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 4; Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 144. – Арк. 160–161.
- ²³⁵ *Лаута С. П.* Вказ. праця. – С. 162.
- ²³⁶ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... – С. 85–86.
- ²³⁷ Там само – С. 112.
- ²³⁸ Там само. – С. 74–75.
- ²³⁹ *Лаута С. П.* Вказ. праця. – С. 167.
- ²⁴⁰ Там само. – С. 168; Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 рр.)... – С. 40.
- ²⁴¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... – С. 183.
- ²⁴² Там само.
- ²⁴³ Київський процес... – К. : Либідь, 1995. – С. 18.
- ²⁴⁴ Там само. – С. 62.
- ²⁴⁵ Там само. – С. 30.
- ²⁴⁶ ДАХМО. – Ф. 420. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 80.
- ²⁴⁷ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... – С. 136–137.
- ²⁴⁸ *Боляновський А. В.* Вказ. праця. – С. 147.
- ²⁴⁹ *Витанович І.* Вказ. праця. – С. 506; *Боляновський А. В.* Вказ. праця. – С. 147.
- ²⁵⁰ *Витанович І.* Вказ. праця. – С. 506–507, 509.

- ²⁵¹ Там само. – С. 506–507.
- ²⁵² *Боляновський А. В.* Вказ. праця. – С. 146–148; ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 1; *Витанович І.* Вказ. праця. – С. 507; *Паньківський К.* Вказ. праця. – С. 189.
- ²⁵³ *Івасюта М. К.* Становище селянства західних областей Української РСР під час тимчасової німецько-фашистської окупації і його боротьба з загарбниками та їх наймитами (червень 1941 р. – жовтень 1944 р.) / М. К. Івасюта // 3 історії західноукраїнських земель. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 177.
- ²⁵⁴ *Лебець М.* УПА. І частина / М. Лебець. – Дрогобич, 1993. – С. 30; Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 567.
- ²⁵⁵ *Івасюта М. К.* Вказ. праця. – С. 177–178.
- ²⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3959. – Оп. 2. – Спр. 58. – Арк. 10; *Боляновський А. В.* Вказ. праця. – С. 242; *Боляновський А. В.* Соціальні аспекти гітлерівського «нового порядку» в Галичині у 1941–1944 роках / А. В. Боляновський // Вісник Львівського університету. Серія історична. Випуск 33. – Л., 1998. – С. 193.
- ²⁵⁷ *Витанович І.* Вказ. праця. – С. 507–508; *Боляновський А. В.* – Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського «нового порядку» в Європі у 1941–1945 рр. – С. 154.
- ²⁵⁸ Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників в 1941–1944 рр... – С. 90.
- ²⁵⁹ Там само. – С. 53–54.
- ²⁶⁰ *Паньківський К.* Вказ. праця. – С. 191–192.
- ²⁶¹ Там само. – С. 192.
- ²⁶² *Боляновський А. В.* Вказ. праця. – С. 120–121.
- ²⁶³ *Івасюта М. К.* Вказ. праця. – С. 176.
- ²⁶⁴ *Паньківський К.* Вказ. праця. – С. 192.
- ²⁶⁵ *Витанович І.* Вказ. праця. – С. 507.
- ²⁶⁶ *Боляновський А. В.* Вказ. праця. – С. 249.
- ²⁶⁷ *Витанович І.* Вказ. праця. – С. 507.
- ²⁶⁸ Там само.; *Боляновський А. В.* Вказ. праця. – С. 155.
- ²⁶⁹ Цит. за: *Паньківський К.* Вказ. праця. – С. 194.
- ²⁷⁰ Там само.
- ²⁷¹ *Витанович І.* Вказ. праця. – С. 507–508; *Боляновський А. В.* Вказ. праця. – С. 154; *Івасюта М. К.* Вказ. праця. – С. 176 .
- ²⁷² Історія українського селянства. – Т. 2. – С. 331.
- ²⁷³ *Паньківський К.* Вказ. праця. – С. 194.
- ²⁷⁴ Там само. – С. 196–197.
- ²⁷⁵ Нариси Тернопільської обласної партійної організації. – С. 51.
- ²⁷⁶ *Витанович І.* Вказ. праця. – С. 507–508; *Боляновський А. В.* Вказ. праця. – С. 155 .
- ²⁷⁷ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 1, 112, 114; *Боляновський А. В.* Вказ. праця. – С. 155–156; *Витанович І.* Вказ. праця. – С. 507 .
- ²⁷⁸ Цит. за: *Паньківський К.* Вказ. праця. – С. 197–198.
- ²⁷⁹ *Витанович І.* Вказ. праця. – С. 507–508.
- ²⁸⁰ *Левит І. Э.* Вказ. праця. – С. 135.
- ²⁸¹ Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр... – С. 55–56.
- ²⁸² Одесская область в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг... – С. 179.
- ²⁸³ *Левит І. Э.* Вказ. праця. – С. 135.
- ²⁸⁴ Одесская область в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг... – С. 179.
- ²⁸⁵ Там само. – С. 180–181.
- ²⁸⁶ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 194.
- ²⁸⁷ *Коваль М. В.* Вказ. праця. – С. 223.
- ²⁸⁸ *Витанович І.* Вказ. праця. – С. 512, 515.
- ²⁸⁹ *Лаута С. П.* Вказ. праця. – С. 161.
- ²⁹⁰ Україна : політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. – С. 763.
- ²⁹¹ *Загоруйко М. М., Юденков А. Ф.* Крах плану «Ольденбург»... – С. 164; *Косик В.* Вказ. праця. – С. 621.
- ²⁹² Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ століття. – С. 763.
- ²⁹³ *Косик В.* Вказ. праця. – С. 622.
- ²⁹⁴ *Загоруйко М. М., Юденков А. Ф.* Вказ. праця. – С. 164.
- ²⁹⁵ Історія застерігає... – С. 191.
- ²⁹⁶ Преступные цели – преступные средства... – С. 352.
- ²⁹⁷ Анатомия войны. Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении Второй мировой войны / пер. с нем. ; [под ред. Г. Н. Александрова, М. Ю. Рагинского]. – М. : Прогресс, 1971. – С. 462–463; Преступные цели – преступные средства... – С. 352.

- ²⁹⁸ Там само; *Косик В.* Вказ. праця. – С. 622.
- ²⁹⁹ *Загорулько М. М., Юденков А. Ф.* Вказ. праця. – С. 323.
- ³⁰⁰ Подано за: *Там само.* – С. 322.
- ³⁰¹ *Косик В.* Вказ. праця. – С. 623; Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1944–1945). Т. 4. – С. 221; Історія застерігає... – С. 198; Анатомія війни. – С. 463.
- ³⁰² *Косик В.* Вказ. праця. – С. 221; Історія застерігає... – С. 198; Анатомія війни. – С. 463.
- ³⁰³ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1944–1945). Т. 4. – С. 221; Анатомія війни... – С. 463.
- ³⁰⁴ Історія застерігає... – С. 192.
- ³⁰⁵ Там само. – С. 192–193.
- ³⁰⁶ *Загорулько М. М., Юденков А. Ф.* Вказ. праця. – С. 323.
- ³⁰⁷ Історія застерігає... – С. 193.
- ³⁰⁸ Там само. – С. 195.
- ³⁰⁹ Там само. – С. 196.
- ³¹⁰ Там само. – С. 194–195.
- ³¹¹ *Загорулько М. М., Юденков А. Ф.* Вказ. праця. – С. 322.
- ³¹² *Muller Norbert.* Wehrmacht und die Occupation 1941–1944. – S. 168.
- ³¹³ Цит. за: *Коваль М. В.* Вказ. праця. – С. 223.
- ³¹⁴ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 3. – С. 264–266.
- ³¹⁵ Там само.
- ³¹⁶ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942–1943); Т. 3. – С. 133–134.
- ³¹⁷ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 187.
- ³¹⁸ *Витанович І.* Вказ. праця. – С. 514.
- ³¹⁹ *Левит И. Э.* Вказ. праця. – С. 137.
- ³²⁰ Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945 гг. Сборник документов и материалов. – О. : Газ.-кн. изд-во, 1949. – Т. II. – С. 71; *Левит И. Э.* Вказ. праця. – С. 137.
- ³²¹ *Левит И. Э.* Вказ. праця. – С. 137.
- ³²² Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941–1945 гг... – Т. II. – С. 151, 245 – 246, 254, 256–257; Одесская область в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг... – С. 232, 234, 241, 246, 277–278, 280; Николаевщина в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945 гг... – С. 118, 130; *Левит И. Э.* Вказ. праця. – С. 137–138.
- ³²³ Київський процес... – С. 109–110.
- ³²⁴ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 3. – С. 234.
- ³²⁵ Там само. – С. 266.
- ³²⁶ Черниговщина в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)... – С. 106.
- ³²⁷ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 3. – С. 230; Радянська Ровенщина 1939–1959. Документи і матеріали. – Л. : Каменяр, 1962. – С. 168–169.
- ³²⁸ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 3. – С. 266.
- ³²⁹ Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1946. – С. 228.
- ³³⁰ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 188.
- ³³¹ *Лаута С. П.* Вказ. праця. – С. 168.
- ³³² Там само.
- ³³³ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 5–7.
- ³³⁴ Там само. – Арк. 8.
- ³³⁵ Там само. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 244. – Арк. 1; Спр. 250. – Арк. 77; Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 133. – Арк. 84.
- ³³⁶ *Ветров І.* Економічна експансія третього рейху в Україні 1941–1944 / І. Ветров. – К. : Четверта хвиля, 2000. – С. 64; *Лаута С. П.* Вказ. праця. – С. 169.
- ³³⁷ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу... – Т. 3. – С. 155.
- ³³⁸ Суми подані у цінах 1941 р.
- ³³⁹ Київський процес... – С. 102.
- ³⁴⁰ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 3. – С. 265.
- ³⁴¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. ... – Т. 3. – С. 155.
- ³⁴² Там само. – С. 156.
- ³⁴³ Німецько-фашистський режим на Україні... – С. 287.
- ³⁴⁴ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 142. – Арк. 71.
- ³⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 22–23; *Гончаренко О. М.* Політика сталінського режиму щодо українського селянства в інтерпретації нацистської пропаганди на території

- райхкомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.) / О. М. Гончаренко // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 215.
- ³⁴⁶ Там само. – С. 216.
- ³⁴⁷ Волинь (Рівне). – 1943. – 25 березня.
- ³⁴⁸ *Науменко В., Нестеренко В.* Вказ. праця. – С. 390–391; ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 156. – Арк. 312.
- ³⁴⁹ *Нестеренко В. А.* Вказ. праця. – С. 285–286; *Власенко С. І.* Вказ. праця. – С. 168–169.
- ³⁵⁰ Сумський вісник. – 1943. – 26 травня.
- ³⁵¹ *Нестеренко В. А.* Вказ. праця. – С. 285–286.
- ³⁵² *Власенко С. І.* Вказ. праця. – С. 169.
- ³⁵³ *Науменко В., Нестеренко В.* Вказ. праця. – С. 391.
- ³⁵⁴ *Кучер В. І., Потильчак О. В.* Вказ. праця. – С. 205.
- ³⁵⁵ *Власенко С. І.* Вказ. праця. – С. 168.
- ³⁵⁶ *Кучер В. І., Потильчак О. В.* Вказ. праця. – С. 206.
- ³⁵⁷ У рідній оселі // Український хлібороб. – 1942. – 8 листопада. – № 11. – С. 13.
- ³⁵⁸ Там само.
- ³⁵⁹ Там само. – С. 207.
- ³⁶⁰ Там само. – С. 191–192.
- ³⁶¹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 177.
- ³⁶² *Нестеренко В. А.* Формування «органів самоврядування» у військовій зоні України / В. А. Нестеренко // Сторінки воєнної історії України : 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7, ч. 1. – С. 204.
- ³⁶³ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 177–178.
- ³⁶⁴ *Коваль М. В.* Вказ. праця. – С. 126–127.
- ³⁶⁵ Там само. – С. 128.
- ³⁶⁶ Там само. – С. 126–127.
- ³⁶⁷ *Перишина Т. В.* Фашистський геноцид на Україні. 1941–1944. – С. 92–94.
- ³⁶⁸ *Рибак І. В.* Вказ. праця. – С. 104.
- ³⁶⁹ *Витанович І.* Вказ. праця. – С. 510–511.
- ³⁷⁰ Там само. – С. 512.
- ³⁷¹ *Пігідо-Правобережний Ф.* – Вказ. праця. – С. 161.
- ³⁷² Історія міст і сіл Української РСР. Сталінська область. – С. 646–647.
- ³⁷³ Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. – С. 185–186.
- ³⁷⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 395. – Арк. 137.
- ³⁷⁵ Там само. – Оп. 30. – Спр. 62. – Арк. 64, 80.
- ³⁷⁶ *Литвин В. М.* Вказ. праця. – С. 204.
- ³⁷⁷ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 1. – С. 327–328.
- ³⁷⁸ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. (Июнь 1941–1943 гг.) ... – С. 126.
- ³⁷⁹ Там само. – С. 146.
- ³⁸⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. – С. 325.
- ³⁸¹ Харківський район. Збірник архівних документів і матеріалів. – Х. : Прапор, 1994. – С. 92.
- ³⁸² Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (Июнь 1941–1943 гг.) ... – С. 146.
- ³⁸³ Там само. – С. 161.
- ³⁸⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. – С. 51.
- ³⁸⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 62. – Арк. 83.
- ³⁸⁶ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945 гг.)... – С. 171, 208–209, 274.
- ³⁸⁷ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 2. – С. 319.
- ³⁸⁸ Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)... – С. 86.
- ³⁸⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 2. – С. 319.
- ³⁹⁰ Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)... – С. 104.
- ³⁹¹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 2. – С. 319.
- ³⁹² Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)... – С. 82, 84–85.
- ³⁹³ Там само. – С. 105–106.
- ³⁹⁴ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 2. – С. 294.
- ³⁹⁵ Житомирщина в Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр... – С. 88–89.
- ³⁹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 62. – Арк. 82.
- ³⁹⁷ История Украинской ССР: в 10-ти т. – Т. 8. – С. 97; *Литвин В. М.* Вказ. праця. – С. 205.
- ³⁹⁸ Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 рр.)... – С. 6–7.

- ³⁹⁹ Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р – 629. – Оп. 1. – Спр. 712. – Арк. 46–49; Золотоніщина у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. . Документи. Спогади. Статті / автор текстів Г. М. Голиш ; упоряд. Г. М. Голиш, М. Ф. Пономаренко. – Черкаси : Відлуння-плюс : Черкаський ЦНТЕІ, 2000. – С. 13, 92.
- ⁴⁰⁰ Золотоніщина у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. ... – С. 92.
- ⁴⁰¹ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)... – С. 161.
- ⁴⁰² Там само. – С. 161.
- ⁴⁰³ Там само. – С. 162, 165, 224.
- ⁴⁰⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. – С. 171.
- ⁴⁰⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 3. – С. 264.
- ⁴⁰⁶ ДАХМО. – Ф. Р-863. – Оп. 2. – Спр. 39. – Арк. 105, 107.
- ⁴⁰⁷ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 3. – С. 264.
- ⁴⁰⁸ Поділля в Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.)... – С. 72–73.
- ⁴⁰⁹ Там само. – С. 72.
- ⁴¹⁰ Там само. – С. 83–84.
- ⁴¹¹ Там само. – С. 84.
- ⁴¹² ДАХМО. – Ф. Р-863. – Оп. 2. – Спр. 27. – Арк 62–62 зв.
- ⁴¹³ Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область. – С. 70.
- ⁴¹⁴ *Коваль М.В.* Вказ. праця. – С. 180.
- ⁴¹⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. – С. 56.
- ⁴¹⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – С. 56.
- ⁴¹⁷ Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)... – С. 254.
- ⁴¹⁸ Історія міст і сіл Української РСР Сталінська область. – С. 140, 501, 600, 669.
- ⁴¹⁹ Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)... – С. 142.
- ⁴²⁰ Там само. – С. 255
- ⁴²¹ История городов и сёл Украинской ССР. Ворошилоградская область. – С. 298, 378, 409.
- ⁴²² Одесская область в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг... – С. 198, 202.
- ⁴²³ Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941–1944. (До 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів). – Миколаїв, 2004. – С. 493.
- ⁴²⁴ Херсонская область в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – С. 126.
- ⁴²⁵ ЦДАГО України. – Ф-57. – Оп. 4. – Спр. 235. – Арк. 1.
- ⁴²⁶ *Івасюта М.* Нарис історії колективізації на Тернопільщині (1939–1950 рр.). – С. 60, 62; *Івасюта М.К.* Становище селянства західних областей Української РСР під час тимчасової німецько-фашистської окупації і його боротьба з загарбниками та їх наймитами (червень 1941 – жовтень 1944 р.). – С. 174.
- ⁴²⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. – С. 51.
- ⁴²⁸ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 3. – С. 229.
- ⁴²⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 241. – Арк. 93–94.
- ⁴³⁰ Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. – С. 36.
- ⁴³¹ *Косик В.* Вказ. праця. – С. 227.
- ⁴³² Див.: Вінок безсмертя: Книга-меморіал. – К. : Політвидав України, 1988. – С. 215.
- ⁴³³ Див.: *Макарчук С.* Нищення населення на Волині в часи війни (1941–1945). – С. 365–366.
- ⁴³⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область. – С. 37.
- ⁴³⁵ *Івасюта М. К.* Становище селянства західних областей Української РСР під час тимчасової німецько-фашистської окупації і його боротьба з загарбниками та їх наймитами (червень 1941 – жовтень 1944 р.). – С. 174.
- ⁴³⁶ Вінок безсмертя: Книга-меморіал. – С. 222–223.
- ⁴³⁷ *Макарчук С.* Вказ. праця. – С. 366.
- ⁴³⁸ Вінок безсмертя: Книга-меморіал. – С. 276–277, *Макарчук С.* Вказ. праця. – С. 366 .
- ⁴³⁹ Літопис УПА. Нова серія. Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКСВ-МВС, МДБ-КДБ. 1943–1959. Документи і матеріали. – Книга перша: 1943–1945. – К; Торонто, 2002. – С. 92.
- ⁴⁴⁰ *Легасова Л.* Спалені села (1941–1944 рр.): український вимір трагедії / Л. Легасова, М. Шевченко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2010. – Вип. 13. – С. 164–166.
- ⁴⁴¹ *Макарчук С.* Вказ. праця. – С. 372.
- ⁴⁴² Літопис УПА. Нова серія. Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля... – Книга перша: 1943–1945. – С. 65.
- ⁴⁴³ Там само. – С. 76–77.
- ⁴⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 125.
- ⁴⁴⁵ *Макарчук С.* Вказ. праця. – С. 375.

- ⁴⁴⁶ Українская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. ... – Т. 3. – С. 157.
- ⁴⁴⁷ *Марзеев А. Н.* Записки санитарного врача. – С. 142–143.
- ⁴⁴⁸ Там само. – С. 143.
- ⁴⁴⁹ Там само.
- ⁴⁵⁰ Там само. – С. 151.
- ⁴⁵¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... – С. 144.
- ⁴⁵² Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник документов в 7-ми томах. – Т. 3. – С. 524.
- ⁴⁵³ *Григорович Д. Ф.* Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. – С. 284.
- ⁴⁵⁴ *Каган С. С.* Основные итоги восстановления здравоохранения в УССР за 1944 год (в кратком изложении) / С. С. Каган // Здравоохранение УССР в 1944 году. Сводно-аналитический обзор составленный на основании отчетов органов здравоохранения УССР за 1944 год. – К. : Государственное издательство УССР, 1947. – С. 156; Здравоохранение и медицинская наука в Украинской ССР. В 3-х т. / под. ред. А. Е. Романенко. – Т. 1 : Здравоохранение в Украинской ССР. Пути и итоги развития. – К. : Здоровье, 1987. – С. 66.
- ⁴⁵⁵ *Натрадзе А. Г.* Вказ. праця. – С. 11–12.
- ⁴⁵⁶ Тридцятиріччя охорони здоров'я трудящих в УРСР 1917–1947. – С. 57.
- ⁴⁵⁷ *Натрадзе А. Г.* Вказ. праця. – С. 12.
- ⁴⁵⁸ *Маковська Н. В.* Деятельность КПСС по восстановлению системы здравоохранения освобожденных районов УССР в годы Великой Отечественной войны (1943-1945 гг) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Н. В. Маковська. – К, 1985. – С. 13.
- ⁴⁵⁹ *Терещенко Т. В.* Соціально-побутова сфера села Центральних областей України в період відбудови (1943–1950 рр.). – С. 109.
- ⁴⁶⁰ *Шкляр Б. М.* Мероприятия по ликвидации санитарных последствий войны и оккупации в Днепропетровской области... – С. 61–62; *Шкляр Б. М.* До історії розвитку охорони здоров'я в Дніпропетровській області. – С. 205.
- ⁴⁶¹ *Лекарев Л. Г.* Розвиток охорони здоров'я в Подільській губернії – Вінницькій області. – С. 268–269.
- ⁴⁶² *Кучер В. І., Потильчак О. В.* Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни. – С. 201.
- ⁴⁶³ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... – С. 105.
- ⁴⁶⁴ *Каган С. С.* Основные итоги восстановления здравоохранения в УССР за 1944 г. // Советское здравоохранение. – 1947. – № 10–11. – С. 40.
- ⁴⁶⁵ *Натрадзе А. Г.* Вказ. праця. – С. 20; *Губський І. М.* Відбудова і розвиток аптечного господарства УРСР в післявоєнні роки. – С. 10.
- ⁴⁶⁶ *Єна М. Г.* Хіміко-фармацевтична промисловість Української РСР в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / М. Г. Єна // Фармацевтичний журнал. – № 2. – С. 14–16.
- ⁴⁶⁷ *Губський І. М.* Аптечна справа в УРСР. – С. 65.
- ⁴⁶⁸ *Шкляр Б. М.* Мероприятия по ликвидации санитарных последствий войны и оккупации в Днепропетровской области... – С. 60.
- ⁴⁶⁹ *Масвська Н. К.* Медична служба в партизанських загонах / Н. К. Масвська. – К. : Здоров'я, 1985. – С. 90–91.
- ⁴⁷⁰ *Сабуров А. Н.* У друзей одни дороги / А. Н. Сабуров. – М. : Воениздат СССР, 1965. – С. 13.
- ⁴⁷¹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 553.
- ⁴⁷² *Ларін А. Ф.* Борьба за поліпшення санітарного стану визволених районів УРСР (1943–1945 рр.) / А. Ф. Ларін, Н. В. Маковська // Укр. іст. журн. – 1980. – № 2. – С. 56.
- ⁴⁷³ Історія застерігає... – С. 156.
- ⁴⁷⁴ ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 420. – Арк. 54.
- ⁴⁷⁵ Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. – С. 553.
- ⁴⁷⁶ *Масвська Н. К.* Вказ. праця. – С. 100.
- ⁴⁷⁷ Цит. за: *Коваль М. В.* Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів / М. В. Коваль // Укр. іст. журн. – 1993. – № 9. – С. 14.
- ⁴⁷⁸ Цит. за: *Косик В.* Вказ. праця. – С. 347–348.
- ⁴⁷⁹ СС в действии: Документы о преступлениях СС / под ред. М. Ю. Рачинского. – М. : Воениздат, 1968. – С. 546.
- ⁴⁸⁰ Нацистских преступников – к ответу! – М. : Воениздат, 1983. – С. 23; *Ленська В. В.* Фашистська шкільна політика на окупованій території України. – С. 81; *Стефанюк Г.* Особливості німецької

- освітньої політики у Генеральній губернії та Райхскомісаріаті «Україна» в період Другої світової війни (1941–1944 рр.). – С. 367.
- ⁴⁸¹ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали / упоряд. : Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів [та ін.] – К. : Наук. думка, 1995. – Т. 1: (1939–1953). – С. 155.
- ⁴⁸² *Косик В.* Вказ. праця. – С. 575.
- ⁴⁸³ Цит. за: *Гінда В. В.* Освіта в роки німецької окупації у генеральному окрузі «Житомир» 1941–1944 рр. – С. 46.
- ⁴⁸⁴ *Стефанюк Г.* Вказ. праця. – С. 368.
- ⁴⁸⁵ Культурне життя в Україні. Західні землі... – Т. 1. – С. 150.
- ⁴⁸⁶ *Стефанюк Г.* Соціальна парадигма українського шкільництва в Галичині у роки німецької окупації (1941–1944 рр.). – С. 814.
- ⁴⁸⁷ *Гінда В. В.* Вказ. праця. – С. 46–47.
- ⁴⁸⁸ На шляху до нової школи // *Голос Волині.* – 1942. – 26 серпня.
- ⁴⁸⁹ *Гінда В. В.* Освітні заклади Вінниччини в умовах фашистського «нового порядку» 1941–1944 рр. – С. 298, 301.
- ⁴⁹⁰ *Шайкан В.* Українська освіта в добу гітлерівської окупації як засіб ідеологічного протистояння. – С. 212.
- ⁴⁹¹ Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941–1945 рр. (до 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів). – С. 217.
- ⁴⁹² *Гінда В. В.* Вказ. праця. – С. 298–299.
- ⁴⁹³ Подано за: Там само. – С. 299.
- ⁴⁹⁴ Там само. – С. 300.
- ⁴⁹⁵ *Шайкан В. О.* Колабораціонізм на території Райхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. – С. 311–313.
- ⁴⁹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 274. – Арк. 151.
- ⁴⁹⁷ *Гінда В. В.* Проблеми шкільної освіти в окупаційний період 1941–1944 рр. (на матеріалах Житомирського генерального округу). – С. 312–313.
- ⁴⁹⁸ *Гінда В. В.* Там само. – С. 313–314.
- ⁴⁹⁹ Там само. – С. 314.
- ⁵⁰⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... – С. 71.
- ⁵⁰¹ Херсонская область в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – С. 96.
- ⁵⁰² *Ленська В. В.* Вказ. праця. – С. 82.
- ⁵⁰³ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945 гг.)... – С. 164.
- ⁵⁰⁴ *Шайкан В.* Вказ. праця. – С. 214.
- ⁵⁰⁵ *Гінда В. В.* Вказ. праця. – С. 316.
- ⁵⁰⁶ Там само.
- ⁵⁰⁷ *Голиш Г. М.* У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр... – С. 115.
- ⁵⁰⁸ *Пігідо-Правобережний Ф.* Вказ. праця. – С. 151.
- ⁵⁰⁹ *Гінда В. В.* Вказ. праця. – С. 318.
- ⁵¹⁰ Там само. – С. 319.
- ⁵¹¹ *Голиш Г. М.* Вказ. праця. – С. 119.
- ⁵¹² *Шайкан В.* Вказ. праця. – С. 215.
- ⁵¹³ *Гінда В. В.* Відкриття шкіл та організація навчального процесу в генеральному окрузі «Житомир» (1941–1944 рр.). – С. 103.
- ⁵¹⁴ *Голос Волині.* – 1941. – 12 жовтня.
- ⁵¹⁵ На шляху до нової школи // *Голос Волині.* – 1942. – 26 серпня.
- ⁵¹⁶ *Гінда В. В.* Вказ. праця. – С. 103.
- ⁵¹⁷ *Пігідо-Правобережний Ф.* Вказ. праця. – С. 151.
- ⁵¹⁸ Наприклад див.: *Голиш Г. М.* Вказ. праця. – С. 110.
- ⁵¹⁹ *Бистра М. О.* Освіта в Донбасі під час фашистської окупації. – С. 28.
- ⁵²⁰ *Косик В.* Вказ. праця. – Документ № 114. Постанова VII секції Вермахту зони Б (Україна) стосовно навчання. – С. 549–550.
- ⁵²¹ *Добров П. В.* Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни. – С. 79, 85.
- ⁵²² *Ленська В. В.* Вказ. праця. – С. 83.
- ⁵²³ *Добров П. В.* Вказ. праця. – С. 80.
- ⁵²⁴ *Бистра М. О.* Вказ. праця. – С. 29.
- ⁵²⁵ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941–1943 гг... – С. 139.
- ⁵²⁶ *Добров П. В.* Вказ. праця. – С. 249.

- ⁵²⁷ Ленська В. В. Вказ. праця. – С. 84.
- ⁵²⁸ Добров П. В. Вказ. праця. – С. 80.
- ⁵²⁹ Бистра М. О. Вказ. праця. – С. 28–29.
- ⁵³⁰ Добров П. В. Вказ. праця. – С. 81.
- ⁵³¹ Там само.
- ⁵³² ДАВО. – Ф. Р-1533. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 10.
- ⁵³³ Стецкевич В. В. Українські землі під румунською окупацією 1941–1944 рр. у сучасному молдавсько-румунському дискурсі (короткий аналіз). – С. 185.
- ⁵³⁴ В бою и труде. Подростки в Великой Отечественной войне. – М. : Молодая гвардия, 1981. – С. 121.
- ⁵³⁵ Стецкевич В. В. Вказ. праця. – С. 185.
- ⁵³⁶ Ленська В. В. Вказ. праця. – С. 82.
- ⁵³⁷ Добров П. В. Вказ. праця. – С. 72.
- ⁵³⁸ Ленська В. В. Вказ. праця. – С. 82.
- ⁵³⁹ Педагогічний інформаційний бюлетень. – 1943. – 15 травня. – № 2.
- ⁵⁴⁰ Цит. за: Ленська В. В. Вказ. праця. – С. 83.
- ⁵⁴¹ Гінда В. В. Проблеми шкільної освіти в окупаційний період 1941–1944 рр. (на матеріалах Житомирського генерального округу). – С. 320.
- ⁵⁴² Стефанюк Г. В. Соціальний фактор в культурно-освітньому житті Галичини і Волині у період нацистського «нового порядку» (1941–1944 рр.). – С. 472.
- ⁵⁴³ Добров П. В. Вказ. праця. – С. 34.
- ⁵⁴⁴ Стефанюк Г. В. Вказ. праця. – С. 472.
- ⁵⁴⁵ Гінда В. В. Вказ. праця. – С. 318.
- ⁵⁴⁶ Ленська В. В. Вказ. праця. – С. 85–86.
- ⁵⁴⁷ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. – Кн. вторая. – С. 310.
- ⁵⁴⁸ Кучер В. І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944). – С. 136.
- ⁵⁴⁹ Федоров А. Ф. Последняя зима / А. Ф. Федоров. – М. : Воениздат, 1965. – С. 180.
- ⁵⁵⁰ Ковпак С. А. Від Путивля до Карпат / С. А. Ковпак. – К. : Політвидав України, 1962. – С. 38; Кучер В. І. Вказ. праця. – С. 135–136; Коваль М. В. У битві з фашизмом: Соціалістична культура – могутнє зброя в народній боротьбі на Україні проти фашистських окупантів / М. В. Коваль. – К. : Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 79.
- ⁵⁵¹ Кучер В. І. Вказ. праця. – С. 136.
- ⁵⁵² Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Л. : Добра справа, 2003. – С. 132, 145.
- ⁵⁵³ Літопис УПА. Нова серія, том 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля... – С. 100.
- ⁵⁵⁴ Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР 1917–1967. – С. 94.
- ⁵⁵⁵ Терещенко Т. В. Відновлення та розвиток мережі сільських шкіл як важливий чинник соціального відродження українського села в 1943–1950 рр. (на матеріалах областей Центральної України). – С. 60.
- ⁵⁵⁶ Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941–1944 (до 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів). – С. 217.
- ⁵⁵⁷ Михненко А. М. Вказ. праця. – С. 101.
- ⁵⁵⁸ Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф. Р-2000. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 45.
- ⁵⁵⁹ Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965). – С. 171.
- ⁵⁶⁰ Потільчак О. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942–1944 рр.). – С. 783.
- ⁵⁶¹ Ходаківський М. Державна садово-городнича школа / М. Ходаківський // Український хлібороб (Рівне). – 1942. – № 1. – С. 29–30.
- ⁵⁶² ЦДАВО України. – Ф. КМФ. 8. – Оп. 2. – Спр. 157. – Т. 1. – Арк. 113–114; Потільчак О. Вказ. праця. – С. 788–789.
- ⁵⁶³ Житомирська школа механізації сільського господарства // Голос Волині. – 1941. – 23 жовтня.
- ⁵⁶⁴ Потільчак О. Вказ. праця. – С. 782–783.
- ⁵⁶⁵ Добров П. В. Вказ. праця. – С. 97.
- ⁵⁶⁶ Там само. – С. 100.
- ⁵⁶⁷ Тарнавський І. С. Впровадження на Донеччині німецько-фашистської окупаційної політики у сфері освіти (1941–1943 рр.). – С. 126.
- ⁵⁶⁸ Добров П. В. Вказ. праця. – С. 101, 102, 109.
- ⁵⁶⁹ Там само. – С. 100, 105–107.

- ⁵⁷⁰ Гончаренко О. М. Сільськогосподарська освіта в райхскомісаріаті «Україна»: до питання про відновлення діяльності навчальних закладів та спроби підготовки кваліфікованих фахівців (1941–1944 рр.). – С. 156–157.
- ⁵⁷¹ Сільськогосподарські курси в Житомирській генеральній окрузі // Волинь. – 1943. – 11 квітня.
- ⁵⁷² Потильчак О. Вказ. праця. – С. 787.
- ⁵⁷³ Ветеринарний інститут у Києві // Голос Волині. – 1942. – 23 вересня; Гончаренко О. М. Вказ. праця. – С. 156.
- ⁵⁷⁴ Потильчак О. Вказ. праця. – С. 786.
- ⁵⁷⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 133. – Арк. 91.
- ⁵⁷⁶ Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації / К. Беркгоф // Укр. іст. журн. – 2005. – № 3. – С. 22–23.
- ⁵⁷⁷ Гордієнко В. В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні. – С. 1.
- ⁵⁷⁸ Там само.
- ⁵⁷⁹ Беркгоф К. Вказ. праця. – С. 23.
- ⁵⁸⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 105.
- ⁵⁸¹ Беркгоф К. Вказ. праця. – С. 28.
- ⁵⁸² Безмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 213.
- ⁵⁸³ Державний архів Херсонської області. – Ф. 1520. – Оп. 17. – Спр. 2. – Арк. 15а.
- ⁵⁸⁴ Стецкевич В. Людність Наддніпрянщини в добу окупації: деякі аспекти буття і виживання. – С. 126.
- ⁵⁸⁵ Там само.
- ⁵⁸⁶ Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – С. 17; Нюрнбергский процесс. Сб. материалов в 7-ми т. – Т. 7. – С. 42, 247.
- ⁵⁸⁷ ДАВО. – Ф. Р-1433с. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 47.
- ⁵⁸⁸ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)... – С. 159.
- ⁵⁸⁹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... – С. 201.
- ⁵⁹⁰ Безмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 214.
- ⁵⁹¹ Молодь України. – 1990. – 9 травня; Безмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945... – С. 214.
- ⁵⁹² Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) – С. 177; Безмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 214.
- ⁵⁹³ Там само. – С. 177–178; Безмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 214.
- ⁵⁹⁴ Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – С. 21.
- ⁵⁹⁵ Третьяк П. Подвиг твоих отцов. Из истории борьбы комсомольцев и молодежи Советской Украины против немецко-фашистских захватчиков в период Великой Отечественной войны 1941–1945. – С. 167.
- ⁵⁹⁶ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. ... – Т. 1. – С. 368.
- ⁵⁹⁷ Преступные цели – преступные средства... – С. 245.
- ⁵⁹⁸ Нюрнбергский процесс. Сб. материалов в 7-ми т. – Т. 7. – С. 246.
- ⁵⁹⁹ Коваль М. В. Вказ. праця. – С. 27–28.
- ⁶⁰⁰ Там само. – С. 26.
- ⁶⁰¹ Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – С. 180.
- ⁶⁰² Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – С. 27.
- ⁶⁰³ Нюрнбергский процесс. Сб. материалов в 7-ми т. – Т. 7. – С. 15.
- ⁶⁰⁴ Коваль М. В. Вказ. праця. – С. 28.
- ⁶⁰⁵ Київський процес... – С. 25.
- ⁶⁰⁶ Карель П. Вказ. праця. – С. 250–251.
- ⁶⁰⁷ Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944). О роли Вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории. – С. 320.
- ⁶⁰⁸ Безмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 216.
- ⁶⁰⁹ Там само; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. ... – Т. 3. – С. 153.
- ⁶¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 196. – Арк. 23.
- ⁶¹¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... – С. 264.
- ⁶¹² Коваль М. В. Вказ. праця. – С. 66.
- ⁶¹³ Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.... – С. 102.
- ⁶¹⁴ Коваль М. В. Вказ. праця. – С. 66.
- ⁶¹⁵ Безмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 216.
- ⁶¹⁶ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)... – С. 95.

- ⁶¹⁷ Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. ... – С. 102.
321. ⁶¹⁸ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. – Кн. первая. – С. 320–321.
- ⁶¹⁹ *Немять В. Н.* Вказ. праця. – С. 191.
- ⁶²⁰ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 217.
- ⁶²¹ *Коваль М. В.* Вказ. праця. – С. 55.
- ⁶²² Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 217; ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 232. – Арк. 27.
- ⁶²³ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 217.
- ⁶²⁴ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.). – С. 25.
- ⁶²⁵ Там само.
- ⁶²⁶ *Патриляк І. К.* Радянські партизани та українські повстанці (порівняльна характеристика за віком, освітою, соціальним походженням і національністю) / І. К. Патриляк // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. праць / НАН України. Ін-т історії України. – Вип. 7, ч. 2. – К., 2003. – С. 23.
- ⁶²⁷ *Лаута С. П.* Вказ. праця. – С. 19.
- ⁶²⁸ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 392.
- ⁶²⁹ *Чайковський А. С.* Невідома війна. (Партизанський рух в Україні: 1941–1944 рр. мовою документів, очима істориків). – С. 139.
- ⁶³⁰ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944. – Кн. вторая. – С. 124–125.
- ⁶³¹ *Кентій А. В.* Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944). – С. 340.
- ⁶³² Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944. – Кн. вторая. – С. 126.
- ⁶³³ Там само.
- ⁶³⁴ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. ... – Т. 2. – С. 262.
- ⁶³⁵ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944. – Кн. вторая. – С. 130.
- ⁶³⁶ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 2. – С. 204.
- ⁶³⁷ Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)... – С. 200.
- ⁶³⁸ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944. – Кн. вторая. – С. 132–133.
- ⁶³⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 2.
- ⁶⁴⁰ *Сергійчук В.* ОУН–УПА в роки війни // Молодь України. – 1992. – 5 грудня.
- ⁶⁴¹ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 45–46.
- ⁶⁴² Там само. – Ф. 70. – Оп. 1. – Спр. 15. – С. 12.
- ⁶⁴³ *Чайковський А. С.* Вказ. праця. – С. 85.
- ⁶⁴⁴ Там само. – С. 62.
- ⁶⁴⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 60. – С. 20–21.
- ⁶⁴⁶ Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ століття. – Кн. перша. – С. 532.
- ⁶⁴⁷ Там само.
- ⁶⁴⁸ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.). – С. 26.
- ⁶⁴⁹ Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ століття. – Кн. перша. – С. 517.
- ⁶⁵⁰ *Патриляк І. К.* Вказ. праця. – С. 19.
- ⁶⁵¹ *Білас І. Г.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. Г. Білас. – К. : Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – С. 245.
- ⁶⁵² *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія 1942–1952. / П. Мірчук. – Л. : Просвіта, 1991. – С. 51.
- ⁶⁵³ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 445.
- ⁶⁵⁴ *Патриляк І. К.* Вказ. праця. – С. 26.
- ⁶⁵⁵ *Шаповал Ю.* Війна після війни / Ю. Шаповал // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК компартії України 1943–1959. – С. 19.
- ⁶⁵⁶ Документи і матеріали з історії організації українських націоналістів. – Том 7: Документи Комісії Державного планування ОУН (КДП-ОУН). – К., 2002. – С. 23.
- ⁶⁵⁷ Там само. – С. 87, 88.
- ⁶⁵⁸ *Орелюк С.* Наш шлях боротьби / С. Орелюк. – [б.м.] : [б.в.], 1940. – Ч. 1. – С. 100.
- ⁶⁵⁹ Архів у 40-річчя Української Повстанської Армії. – [б.м.] : [б.в.], [б.р.]. – С. 4.
- ⁶⁶⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4, кн. 1-ша: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КГБ 1943–1959. – С. 96.
- ⁶⁶¹ Polska – Ukraina: trudne pytania. – Warszawa, 1999. – Т. 4 – S. 203.

- ⁶⁶² *Вовк О.* Вступ / *О. Вовк* // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали. – С. 20.
- ⁶⁶³ Літопис УПА. Нова серія. Т. 1. Видання Головного Командування УПА. – С. 42.
- ⁶⁶⁴ *Левенко Г.* Нарис історії боротьби української повстанської армії (УПА) / *Г. Левенко* // Літопис УПА, Т. 1. Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн. 1. – Торонто: вид-во «Літопис УПА», 1978. – С. 47.
- ⁶⁶⁵ Там само. – С. 135–140.
- ⁶⁶⁶ *Никончук О.* Повстанська республіка на Волині / *О. Никончук* // Волинь у Другій світовій війні. – Луцьк, 2005. – С. 77, 78.
- ⁶⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 8.
- ⁶⁶⁸ *Никончук О.* Вказ. праця. – С. 80.
- ⁶⁶⁹ *Омелюсік М.* УПА на Волині в 1943 році / *М. Омелюсік* // Літопис УПА. – Т. 1., кн. 1-ша: Волинь і Полісся. Німецька окупація. – С. 332–334.
- ⁶⁷⁰ *Лебедь М.* УПА. Українська повстанська армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. 1 частина. Німецька окупація України: Репринтне вид. / *М. Лебедь*. – Дрогобич: Відродження, 1993. – С. 74–75.
- ⁶⁷¹ *Кентій А. В.* «Двофронтна боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 р.) / *А. В. Кентій* // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 194.
- ⁶⁷² ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 106. – Арк. 1.
- ⁶⁷³ *Кентій А. В.* Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. / *А. В. Кентій*. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – С. 59–61.
- ⁶⁷⁴ *Кентій А. В.* «Двофронтна боротьба УПА»... – С. 209–210.
- ⁶⁷⁵ *Кентій А. В.* Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. – С. 122, 123.
- ⁶⁷⁶ *Кентій А. В.* Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. / *А. В. Кентій*. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – С. 60.
- ⁶⁷⁷ ОУН і УПА у Другій світовій війні. Документи і матеріали // *Укр. іст. журн.* – 1994. – № 6. – С. 102.
- ⁶⁷⁸ *Ільюшин І. І.* Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні / *І. І. Ільюшин*. – К.: Ін-т історії НАН України, 2001. – С. 159.

РОЗДІЛ 5. ЕКОНОМІЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ СТАН СЕЛА В УМОВАХ ВІДБУДОВИ (1943–1945 РР.)

5.1. Відбудовний та виробничий процеси у сільськогосподарській галузі: проблеми та результати

У ході зимової наступальної кампанії 1942–1943 рр. радянські війська звільнили від окупантів частину Східної України, а до кінця вересня 1943 р. від загарбників була визволена майже вся Лівобережна Україна та Донбас. А в результаті успішного форсування Дніпра від вересня до кінця 1943 р. на Правобережжі було створено величезний плацдарм протяжністю близько 400 км вздовж й до 100 км – у глибину. Взимку 1943–1944 рр. гітлерівці були вигнані з Правобережної України. У визволених районах відразу ж приступали до ліквідації наслідків нацистського «господарювання», відбудови зруйнованого під час війни та відродження радянської системи ведення господарства.

На селі, як і в місті, відбудовний процес мав два аспекти – політичний і економічний. Ліквідація політичних наслідків нацистської окупації відбувалася порівняно швидко. На визволеній території відновлювалася радянська влада, формувалися партійно-радянський та господарський апарат, головним чином із кадрів, які брали участь у радянському підпільному та партизанському рухах, направлених із армії в порядку демобілізації, а також реєвакуйованих із тилкових районів.

Особлива увага компартійного керівництва країни була зосереджена на відновленні в сільській місцевості партійних органів та організацій, які разом з підпорядкованими їм Радами – районними і сільськими – повинні були впроваджувати на селі партійно-державну політику. Саме з цією метою до роботи в сільськогосподарській сфері була залучена більша частина з відряджених ЦК КП(б) України у визволені від окупантів регіони республіки понад 9 тис. партійних, радянських та комсомольських працівників¹. Щоправда, у 1943 р. деякий час після визволення партійні організації були не тільки не в усіх колгоспах, але навіть не в усіх сільських районах. Так, через два місяці після визволення Запорізької області в 11 сільських районах (із 27) через відсутність необхідної мінімальної кількості партійних працівників ще не були створені райкоми партії. Ще поспіль півтора місяця навіть не було перших секретарів райкомів партії в семи районах області, а первинні партійні організації були лише в семи колгоспах і укомплектовані в основному комуністами, котрі прибули із тилу². Але в подальшому таких випадків ставало все менше, оскільки підбір кадрів на керівні посади у визволених районах здійснювався заздалегідь. Для підготовки партійних і радянських кадрів на місцях була створена розгалужена мережа спеціальних курсів і шкіл. У 1945 р. в Україні вже функціонувало близько 850 районних партійних і 1170 політичних шкіл, в яких навчалася 61,4 тис. комуністів³. Значна кількість випускників цих шкіл та курсів працювала в керівних партійних, радянських і земельних органах сільських районів та безпосередньо на відповідальних посадах у колгоспах, радгоспах і МТС. У 1944–1945 рр. широко практикувалося направлення на керівну та господарську роботу в сільській місцевості визволених західних областей функціонерів та фахівців із східних областей України. З плином часу зміцнілий партійний і радянський апарат здійснював всезростаючий вплив на село.

У звільнених регіонах України переважна більшість селян радісно зустріла Червону армію як ратівницю від гітлерівської тиранії. Настрої селянських мас, як про це свідчать численні документи, були глибоко патріотичними. У визволених селах

відбувалися мітинги і збори, на яких селяни висловлювали щире вдячність Червоній армії за врятування, розповідали про звірства нацистів, тяжке життя в період окупації, заявляли про бажання докласти всіх зусиль для відбудови зруйнованого господарства й зробити свій внесок у справу остаточного розгрому ворога.

Однак мали місце й інші факти. Частина сільського населення деяких східних районів, яка під час окупації проживала в зоні господарювання військової адміністрації й через менший податковий та заготівельний визиск та дещо вищу оплату праці почувалося краще, ніж за радянської влади, не дуже-то й вітало її повернення. У спецповідомленні на ім'я М. Хрущова заступник наркома внутрішніх справ України С. Савченко 20 січня 1943 р. (відразу після повернення радянських військ в Україну) повідомляв, що «Через таку політику окупантів частина сільського населення лояльно ставилася до них і в окремих випадках недобррозичливо зустріла прихід Червоної армії»⁴. Відверто неприязно, а подекуди й вороже сприйняла прихід Червоної армії, а з нею й повернення радянської влади, значна частина західноукраїнських селян, зокрема тих, які постраждали від насильницької радянзації в передвоєнні роки, перебували під впливом ідей українських націоналістів, різним чином були зв'язані з діяльністю ОУН та УПА. На всій території України вороже зустріла прихід Червоної армії й та частина сільського соціуму, яка під час окупації повернула у свою власність втрачене в період колективізації майно або набула його, свідомо працюючи з ворогом. Чимало українських селян, які в силу обставин в окупаційний період були втягнуті або змушені були вступити в різного роду стосунки з окупантами, перебували в стані розгубленості й тривожного очікування.

До антирадянськи налаштованих селян у визволених районах влада застосовувала методи виховного, упереджувального та примусового характеру. У багатьох випадках такі селяни ставали об'єктом уваги правоохоронних та каральних органів.

Владні структури турбувало й те, що під час окупації селянство зазнало впливу нацистської пропаганди, особливо в плані дискредитації радянської влади, колгоспної системи, поширення приватновласницьких настроїв, розпалюванні ворожнечі між народами СРСР. Тому при ліквідації політичних наслідків окупації велика увага зверталася на масово-політичну роботу серед сільського населення. На виконання партійних настанов місцеві партійні та радянські органи провели на селі велику агітаційно-масову роботу, систематично організовували для селян доповіді, лекції, політінформації, налагоджували випуск газет, радіо-пропаганду, відновлювали хатичитальні, клуби. У багатьох місцях до проведення ідеологічної та політичної роботи серед селян долучалася армія. Військові ради фронтів, командування й політоргани військових формувань виділяли групи військових партійних працівників, які мали брати участь у відновленні в селах радянської влади й колгоспів, постачали газетами, політмасовою літературою, організовували демонстрацію кінофільмів, доповіді, радіопередачі, надавали свої поліграфічні засоби для випуску масових газет.

У сукупності здійснювані заходи дозволили впродовж 1943–1945 рр., у міру визволення території республіки від загарбників, в основному ліквідувати в сільській місцевості політичні наслідки окупації. Натомість подолання соціально-економічних та морально-психологічних наслідків вимагало набагато більше часу.

Зокрема, на більш тривалий термін розтягнулася найважливіша складова частина процесу післяокупаційного відродження села – відбудова його господарства. Вона була пов'язана з надзвичайними труднощами, зумовленими, перш за все, великими масштабами руйнувань, матеріальних та людських втрат. Господарство колгоспів, радгоспів і МТС було вщент зруйноване і пограбоване окупантами. У переважній більшості сільських населених пунктів у результаті грабіжницької аграрної політики окупантів були спустошені особисті господарства селян, а застосування

гітлерівцями тактики «випаленої землі» призвело до втрати багатьма селянами особистого господарства та худоби. Ситуація ускладнювалась тим, що у селах нараховувалося менше половини довоєнного працездатного населення.

Відновлення сільськогосподарського потенціалу українського села мало величезне господарське та військове значення. Від цього значною мірою залежали темпи відродження промисловості та налагодження життя населення в містах України, забезпечення продовольством промислових центрів СРСР, а головне – хліб та інше продовольство потрібні були діючій армії. З переміщенням лінії фронту на захід Україна ставала найближчим тиловим районом, який міг би оперативно задовольняти потреби фронту у продуктах харчування.

Базовим у відбудові економіки села став сталінський варіант системи колективного господарювання. Тож зусилля партійно-радянського керівництва центральних, республіканських та місцевих органів влади у відбудовному процесі на селі в першу чергу зосереджувалися на відновленні колгоспів, радгоспів і МТС та організації їхньої господарської діяльності. Повсюди воно розпочиналося відразу ж після визволення Червоною армією населеного пункту, а у значній частині районів здійснювалося фактично у прифронтових умовах. Практично заново доводилося створювати матеріальну базу, налагоджувати організацію виробництва, а в багатьох районах та селах повністю відроджувати сільськогосподарські галузі.

Відновлення колгоспно-радгоспної системи, організація виробничої діяльності колгоспів, радгоспів, МТС та інших структур сільськогосподарської галузі й їхнє подальше функціонування відбувалося у відповідності з визначеними союзними та республіканськими партійними й державними органами заходами, які по суті мали мобілізаційний характер. Упродовж 1943–1945 рр. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР, ЦК КП(б)У і Раднарком УРСР прийняли десятки обов'язкових для виконання всіма владними та господарськими органами в республіці постанов і розпоряджень, котрі стосувалися фактично всіх напрямків відбудовного й виробничого процесів на селі (Детальніше див. додаток 150). Зазначені питання постійно були предметом розгляду на засіданнях політбюро та секретаріату ЦК КП(б)У, Раднаркому УРСР, на сесіях Верховної Ради УРСР і місцевих рад, засіданнях обласних і районних комітетів партії та обласних і районних виконавчих комітетів рад, обговорювалися на республіканських, обласних та районних нарадах з працівниками сільського господарства. Постійно здійснювався жорсткий контроль партійно-державних органів за виконанням директивних розпоряджень і вказівок центральних органів влади.

В умовах війни, що поглинала переважну частину бюджету, держава не могла відразу асигнувати на відбудову сільського господарства необхідні кошти. У 1943–1945 рр. держава могла виділити на всі відбудовні роботи лише 7% коштів від суми збитків, завданих Україні війною та окупацією⁵, переважна частина яких направлялася на відбудову промислових енергетичних і транспортних об'єктів. У 1943 р. на відбудову виробничих об'єктів, придбання господарського реманенту та інші потреби колгоспів уряд СРСР виділив лише 15 млн крб., на відбудову МТС, МТМ і ремонтних заводів – 34 млн крб.⁶, радгоспів – 12,73 млн крб.⁷ У наступні роки бюджетні асигнування на проведення відбудовних робіт на селі збільшувалися. У 1944 р. постановою сесії Верховної Ради УРСР на розвиток аграрного сектору республіки було витрачено 314 млн крб.⁸ Із них 26,65 млн крб. становили капітальні вкладення в МТС, у тому числі понад 10,51 млн крб. – на ремонт та будівництво виробничих будівель і споруд і понад 16,14 млн крб. – на придбання техніки, устаткування та інвентарю⁹. (Детальніше дивись у додатку 116). У бюджеті УРСР на 1945 р. видатки на сільське господарство збільшилися на 429 млн крб. А всього з республіканського бюджету на відбудову сільського господарства було витрачено понад 1 млрд крб. Крім того, для

МТС, МТМ і ремзаводів України виділялися великі суми із союзного бюджету. На виконання першочергових робіт по відбудові МТС України і на відновлення їх діяльності в 1943–1945 рр. було витрачено 1586 млн крб.¹⁰

Для відбудови і будівництва приміщень, придбання худоби й інших потреб держава надавала колгоспам і колгоспникам кредити. Так, зокрема, у 1944 р. загальна сума відпущеного кредиту становила 388,9 млн крб.¹¹, що дозволило, у поєднанні з коштами, виділеними державою, здійснити капітальні вкладення в колгоспах республіки на загальну суму 558,17 млн крб., у тому числі на придбання машин та обладнання – 40,924 млн крб. і на закупівлю худоби – 386,11 млн крб. Порівняно з 1940 р. загальна сума капіталовкладень у колгоспах була меншою на 49,7%¹². (Детальніше дивись у додатку 117). Того ж року для потреб колгоспного й індивідуального будівництва на селі було виділено 2700,0 тис. м³ лісосічного фонду, у тому числі 2350,0 тис. м³ безкоштовно. Для колгоспів, що найбільш постраждали від нацистської окупації, відпущено понад 2 млн пудів насінневої й фуражної позики¹³ та надані значні пільги стосовно оподаткування і поставок сільськогосподарської продукції, котрі поширювалися й на широкі верстви сільського населення.

Однак державних коштів та матеріальних ресурсів все одно не вистачало. Виділені в 1943–1945 рр. державою кошти на відбудову сільського господарства республіки склали незначну частку від загальних потреб для вирішення цього важливого завдання, адже лише прямі збитки, завдані війною та окупантами колгоспам, радгоспам і МТС України, обраховувалися у сумі 92,586 млрд крб.¹⁴

Тому основним джерелом відродження колгоспів, радгоспів та МТС було трудове подвижництво селян. Великого поширення набула безкоштовна, по суті ненормована, праця на полях та фермах, на відбудові та спорудженні господарських приміщень, ремонті техніки, інвентарю та ін. Упродовж 1944–1945 рр. методом народної будови було відбудовано й зовано споруджено близько 45% усіх виробничих приміщень колгоспів, радгоспів і МТС¹⁵.

Абсолютна більшість селян визволених областей політику держави, спрямовану на відновлення колгоспно-радгоспної системи, сприйняла покірно. Причинами цього були, перш за все, гіркий досвід взаємовідносин сталінського режиму з ними у довоєнний період та фактично їхнє безправне становище в суспільстві, яке ще більше погіршилося в умовах війни. Далеко не останню роль відіграло й те, що селяни перебували у стані очікування оцінки факту їхнього проживання та вимушеної «співпраці» з загарбниками з боку відновленої радянської влади та її каральних органів. І справді, їхні побоювання були не безпідставними, адже в тогочасних умовах будь-яке відкрите заперечення, а тим більше протидія владі, могли стати предметом уваги з боку каральних органів. Ще однією важливою причиною позитивного сприйняття селянами заходів із відродження колгоспно-радгоспної системи господарювання було те, що саме з цим вони пов'язували надії на подолання жаклих наслідків окупації та відбудову села, сподівання зробити свій внесок у справу остаточного розгрому ворога.

Під час проведення організованих, а нерідко скликаних і за власною ініціативою загальних зборів селяни приймали рішення про відновлення чи створення сільгоспартілей, обирали правління, голів колгоспів, затверджували бригади й бригадирів. До новоутворених господарств вони звозили схований від окупантів реманент, приводили коней та іншу худобу, здавали посівний матеріал. У багатьох випадках ці заходи проводилися в обстановці емоційного та патріотичного піднесення духу населення, викликаного звільненням того чи іншого сільського населеного пункту, переважно на добровільній основі. Але непоодинокими були випадки, коли колгоспне майно поверталось примусово, навіть за допомогою правоохоронних органів.

Типовими для того часу були такі події, як, наприклад, у с. Петропавлівка Куп'янського району Харківської області. Уже в день визволення відбулися загальні збори, на яких вирішили організаційні питання з відновлення колгоспу, обрали його правління та керівників. Наступного дня колгоспники звели на колгоспний двір усі сільськогосподарські машини, які збереглися, знесли посівне насіння. Відновила роботу колгоспна кузня. На перших же зборах колгоспники внесли 17 тис. крб. на будівництво танкової колони «За Радянську Україну» і вирішили створити продовольчий фонд допомоги наступаючим частинам Червоної армії, послати листи і посилки фронтовикам¹⁶.

Водночас у багатьох селах у перші дні після визволення при відновленні колгоспів їхні голови та правління призначалися районними організаціями, а вибори правлінь і голів на загальних зборах проводилися через 5–10 днів. У ряді районів вибори затримувалися. Наприклад, у колгоспі ім. Чапаєва с. Попівка Конотопського району Сумської області вибори відбулися 4 грудня 1943 р., тоді як район було визволено 6 вересня. Загалом у цьому районі станом на 1 лютого 1944 р. правління й голови колгоспів були вибрані лише в 46 колгоспах із 73. Затримка з виборами керівництва колгоспів негативно позначалася на проведенні відбудовних та господарських робіт. З огляду на це згодом було визначено, що вибори й перевибори повинні проводитися впродовж двох-трьох тижнів після визволення населеного пункту.

Загалом процес відновлення колгоспів у всіх визволених областях, крім західних, здійснювався швидкими темпами. Так, наприклад, у Сталінській області всі 1118 колгоспів, що існували до війни, були відновлені протягом першого місяця після визволення. У найкоротші терміни були відновлені 966 колгоспів у Ворошиловградській області, 1600 – у Дніпропетровській, 2028 – у Харківській, 1938 – у Чернігівській і т.д. До кінця 1943 р. у лівобережних областях УРСР були відновлені 10 145 колгоспів¹⁷, а на 1 лютого 1944 р. їх кількість вже становила 15 945¹⁸. Аналогічна ситуація мала місце й в областях, визволених у 1944 р. На початок 1945 р. в Україні відновили роботу 26 487 колгоспів¹⁹. Про кількість відновлених і новоутворених колгоспів, наявних у них дворів і колгоспного населення в 1945 р. свідчать показники таблиці № 13.

Таблиця № 13

Кількість колгоспів, дворів і колгоспного населення²⁰

Регіони України	На початок 1941 р.				На початок 1945 р.				На кінець 1945 р.			
	Кількість колгоспів	у тисячах			Кількість колгоспів	у тисячах			Кількість колгоспів	у тисячах		
		Кількість дворів колгоспників	Наявне населення в колгоспах	Кількість працездатних у колгоспах		Кількість дворів колгоспників	Наявне населення в колгоспах	Кількість працездатних у колгоспах		Кількість дворів колгоспників	Наявне населення в колгоспах	Кількість працездатних у колгоспах
Всього по УРСР	27725	3895,2	14187,0	7246,0	26487	4239,7	12533,8	4734,1	26485	4118,1*	13608,3*	5428,1*
з них:												
у східних обл-х	27139	3858,7	–	–	26445	4238,4	–	–	26368	4118,1	13608,3	5428,1
у західних обл-х	586	36,5	–	–	42	1,3	–	–	117	–	–	–

* Без дворів колгоспників, наявного населення та кількості працездатних у 117 колгоспах західних областей.

На початок 1945 р. в Україні також функціонували 705 радгоспів (із 873 наявних у 1941 р.), з них у східних областях – 651, у західних областях – 54. За відомчою приналежністю радгоспи розподілялися таким чином: 287 підпорядковувалися республіканському і 57 – союзному Наркомрадгоспів, 72 – республіканському і 161 – союзному Наркомхарчопрому, 31 – республіканському і 16 – союзному Наркомм'ясомолпрому, 8 – Наркомзовнішторгу, 8 – Наркомрезинопрому і 64 – трестам приміських радгоспів²¹. А до кінця 1945 р. у республіці вже нараховувалося 727 відновлених та новоутворених радгоспів.

Багато з відновлених і новоутворених колгоспів і радгоспів на перших порах були надзвичайно слабкими в організаційному та господарському відношенні, не мали належної матеріальної бази, тяглової сили, підготовлених кадрів, достатньої кількості робочих рук. Більш повне уявлення про кількість на цей час колгоспів і радгоспів по регіонах та областях УРСР та їхній господарській і людській потенціал дають дані, що містяться у додатках 12–14, 17–18.

У плані організаційно-господарського зміцнення колгоспів важливими були заходи, пов'язані з відновленням їхньої бригадно-ланкової структури, повернення бригадам ролі повноцінної виробничо-господарської одиниці сільськогосподарської артілі та підвищення ролі бригадира, як відповідальної особи за виробничу діяльність бригади.

Значимо, що до війни в колгоспах УРСР (без західних областей) було 69 828 рослинницьких, 21 374 городніх, садово-городніх і виноградарських та 39 225 тваринницьких бригад²². У період окупації значення колгоспної бригади, як виробничої одиниці, було підірване. У багатьох колгоспах кількість бригад істотно скоротилась. Бригадири, як правило, виконували роль нарядників, відповідальних за прибуття й відправлення людей на роботи, а виробничими процесами керував безпосередньо призначений окупантами «керівник господарства».

У післяокупаційний період виробничі бригади в усіх колгоспах були відновлені. Однак у багатьох випадках – лише формально. За бригадами не скрізь закріплювалося тягло, сільськогосподарські машини й транспортні засоби. Так, розподіл і закріплення за бригадами засобів виробництва у колгоспах в областях, визволених у 1943 р., здійснювалися аж навесні 1944 р., у період підготовки до весняної сівби. Істотним недоліком у роботі бригад була відсутність попереднього планування. У більшості колгоспів голови давали наряди бригадирам щоденно звечора лише на наступний день.

У зв'язку з мобілізацією в Червону армію колгоспників, які працювали бригадами, та іншими обставинами воєнного часу важливого значення набували питання підбору й висування нових кадрів для такої роботи. У багатьох випадках цьому не приділяли належної уваги, унаслідок чого бригадами призначалися нездатні до виконання функціональних обов'язків особи. Так, наприклад, у колгоспі ім. Фрунзе Марківського району Ворошиловградської області бригадиром призначили малодосвідчену дівчину віком до 18 років лише тому, що вона була освіченою. Організувати роботу бригади вона не змогла²³.

Серйозні проблеми мали місце й в організації роботи колгоспних ланок. На початку 1941 р. у польових бригадах колгоспів 15 східних областей функціонувало 324 198 ланок, що спеціалізувалися на вирощуванні певних культур. Найбільше було ланок по вирощуванню цукрового буряку – 199 782 (61,6% від їхньої загальної кількості). У визволених у першій половині 1943 р. районах майже всі ланки були відновлені, за ними закріплювалися посіви цукрового буряку, кукурудзи, соняшнику, проса, картоплі та інших культур. Однак у подальшому ланки в більшості колгоспів розпалися. Усі роботи по обробітку просапних і технічних культур здійснювалися побригадно, а не ланками. У більшості колгоспів не вдалося зберегти навіть ланки по вирощуванню проса, незважаючи на спеціальне рішення з цього питання в 1943 р. РНК СРСР і ЦК ВКП (б).

У більшості колгоспів не здійснювалося нормування обсягів роботи, були відсутні розцінки за її виконання, а в деяких районах використовували довоєнні норми, які в тодішніх умовах були завищеними. Через відсутність необхідних документів облік виконаних робіт не здійснювався. Все це призводило до неправильного нарахування трудоднів. Поширеним було нарахування трудоднів не за виконання норм виробітку, а за вихід на роботу.

У колгоспах належним чином не застосовувалася додаткова оплата праці. Наприклад, у звільнених районах Харківської й Ворошиловградської областей планові завдання з урожайності культур доводилися бригадам і ланкам уже після проведення посівної. Часто додаткова оплата праці колгоспників не проводилася лише через незадовільно здійснюваний облік: не враховувалися трудодні, вироблені на закріплених культурах, й одержана продукція із закріплених ділянок. І лише в окремих колгоспах цих областей застосовувалася додаткова оплата праці²⁴.

Починаючи з весни 1944 р., керівні республіканські органи почали більше приділяти уваги питанням організації виробничого процесу в громадському секторі сільського господарства. У прийнятих Раднаркомом УРСР та ЦК КП(б)У, Наркоматом землеробства республіки постановках, рішенні сесії Верховної Ради УРСР (березень 1944 р.), на якій всебічно обговорювалося питання чергових завдань відбудови сільського господарства в Україні, ставилося завдання перетворення колгоспної бригади в ефективну виробничо-господарську структуру й підвищення ролі бригадира, як відповідальної особи за виробничу діяльність бригади. Для досягнення цього вимагалось: забезпечити закріплення за бригадами тягла, сільськогосподарських машин і транспортних засобів; за кожною бригадою закріпити для використання на сільськогосподарських роботах упродовж року корів членів колгоспу, які входять до складу даної бригади, а також корів робітників і службовців, що проживають на території конкретного колгоспу; поряд з виробничим плануванням по колгоспах загалом, здійснювати планування роботи бригад на окремі періоди сільськогосподарських робіт; здійснювати підбір і висування бригадирів із числа найбільш досвідчених і авторитетних осіб, всіляко підвищувати роль і значення бригадира. Рекомендувалось колгоспам запровадити порядок, при якому надання тягла й транспортних засобів для потреб колгоспників здійснювалось б бригадами, а не головами колгоспів, з урахуванням ставлення колгоспників до роботи.

Ставилося завдання до початку весняних польових робіт у 1944 р. організувати в усіх колгоспах виробничі ланки і закріпити за ними для догляду ділянки сільськогосподарських угідь, встановити завдання по урожайності культур і роз'яснити про умови додаткової оплати за перевищення планових показників урожайності. Призначаючи на посади ланкових досвідчених й авторитетних колгоспників, необхідно забезпечити нарахування їм 2–3% трудоднів від кількості вироблених трудоднів усіма членами ланки. Колгоспам також рекомендувалось застосувати індивідуальну відрядність, встановлюючи членам ланки завдання на певних ділянках на день або декілька днів, не допускати виконання робіт «гуртом» та проводити нарахування трудоднів за виконання норми виробітку, а не за вихід на роботу. У зв'язку з цим перед керівними земельними органами республіки було поставлено завдання дати колгоспам приблизні норми виробітку й розцінки в трудоднях, які б враховували стан колгоспного виробництва та розміри збитків, завданих окупантами. На основі таких приблизних норм у кожному колгоспі з урахуванням наявності та стану тягла, сільськогосподарських машин та інвентарю й виробничих можливостей господарства належало розробити й затвердити на загальних зборах свої тимчасові норми на період відбудови. При цьому рекомендувалось особливу увагу звернути на встановлення норм виробітку на роботах, що виконувалися коровами і волами, а з метою максимального залучення на сільгоспроботи особистих корів колгоспників – установити сезонні завдання в м'якій оранці на кожную корову. Колгоспи

зобов'язувалися виділяти певну кількість фуражу або сінокісних угідь (після забезпечення громадської худоби) для колгоспників, як заохочення за надання корів для роботи в колгоспах, оголошуючи про виділені обсяги ще до початку польових робіт²⁵.

Виконання зазначених вище заходів було важливою складовою процесу відбудови та налагодження виробничого процесу в сільському господарстві республіки в 1944–1945 рр. Однак через чинники об'єктивного та суб'єктивного характеру їх не вдалося запровадити повною мірою, що негативно позначалося на функціонуванні галузі.

Основний тягар у справі налагодження та забезпечення виробничого процесу сільськогосподарського виробництва лягав на плечі жінок. У 1943–1944 рр. жінки складали 80% загальної кількості колгоспників²⁶. Питома вага трудоднів, вироблених працездатними колгоспницями, у загальній кількості трудоднів, вироблених усіма працездатними колгоспниками, становила в 1944 р. 77,2%, в 1945 р. – 72,2% проти 39,2% у 1939 р. У 1945 р. середній виробіток трудоднів на одну працездатну колгоспницю по УРСР був вищий, ніж у 1940 р. В окремих областях ця різниця була такою:

Таблиця № 14

Річний виробіток трудоднів у середньому на одну працездатну колгоспницю²⁷

Назва областей	Роки		
	1940	1944	1945
Миколаївська	215	249	261
Запорізька	220	325	285
Сталінська	217	262	271
Ворошиловградська	196	244	245

Колгоспниці Київської, Кам'янець-Подільської та інших областей теж виробили в 1945 р. значно більше трудоднів, ніж виробляли у довоєнні роки. Великою була питома вага на сільськогосподарських роботах людей похилого віку та підлітків. Середній виробіток на одного колгоспника цієї категорії складав 103 дні на рік²⁸.

Успішне відродження всіх галузей сільського господарства залежало насамперед від його технічної бази. У зв'язку з цим першорядного значення набувала відбудова МТС, мотороремонтних заводів та відновлення технічного парку радгоспів. Упродовж 1943–1945 рр. були реалізовані широкомасштабні заходи по відбудові та введенню в експлуатацію МТС, здійсненні реєвакуації із східних районів СРСР вивезеної туди на початку війни техніки українських МТС і радгоспів, устаткування ремзаводів та МТМ, завезенні виділених Україні тракторів та іншої сільськогосподарської техніки із фондів союзних наркоматів, підготовці кадрів механізаторів та ін.

Звичайно, не всі намічені заходи через об'єктивні причини та нерозпорядливість владних і господарських органів були реалізовані в повному обсязі та своєчасно, що нерідко призводило до негативних наслідків, зокрема на першому етапі відбудови в 1943 р.

Показовою у цьому плані є ситуація з надходженням у звільнені на початку 1943 р. райони України сільськогосподарської техніки в порядку реєвакуації та спеціальних поставок. Згідно з постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 23 січня 1943 р. «Про заходи по відбудові МТС і колгоспів у районах, що звільнюються від німецько-фашистських окупантів», передбачалося ще до початку весняних польових робіт повернути Ворошиловградській і Харківській областям евакуйовані звідти трактори та інші сільськогосподарські машини і поставити їм значну кількість нової техніки²⁹. Однак реєвакуація техніки в 1943 р. у визволені райони України фактично здійснювалася вже після закінчення весняних польових робіт і вона могла бути використана вже тільки під

час збирання урожаю та осінніх польових робіт. А щодо поставок нової техніки, то в 1943 р. всі МТС СРСР одержали лише 500 нових тракторів³⁰, з них МТС звільнених районів України протягом першого півріччя одержали лише 67 тракторів, а також 500 моторів для комбайнів, 450 кінних сінокосарок, 197 жаток-самоскидок тощо³¹.

Факти недотримання організаціями, які займалися реєвакuaцією техніки у визволені райони, визначених урядовими рішеннями обсягів і строків їх поставок, мали місце й у наступні періоди. Так, згідно з рішеннями Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня та 7 листопада 1943 р., зі східних районів СРСР в Україну повинні були надійти 4366 тракторів, але станом на 5 лютого 1944 р. поступило лише 2634 трактори. При цьому 845 тракторів навіть не відвантажили³². Бували випадки, коли техніку просто не хотіли повертати колишнім власникам. Зокрема, упродовж тривалого часу за допомогою Сумського обкому партії та ЦК КП(б) У намагалися вирішити питання про повернення з Саратовської області евакуйованих туди 43 тракторів Лебединської МТС, 58 тракторів – Маловорожб'янівської МТС, 38 тракторів – Михайлівської МТС, 38 тракторів – Синівської МТС та 31 трактор – Банічеської МТС, а з Ростовської області 71 трактор – Охтирської МТС³³. Траплялися випадки, коли техніка надходила розкомплектованою, максимально виробленою і тому без капітального ремонту працювати не могла. Та попри всі труднощі поставки реєвакuaваної техніки щомісяця збільшувалися, й це мало важливе значення для відродження технічної бази сільського господарства.

Велика кількість техніки у визволені райони України надійшла також у порядку допомоги. До весни 1944 р. МТС України одержали від союзних республік близько 7 тис. тракторів, 1550 тракторних плугів, 525 металорізальних верстатів, комбайни та автомобілі. Тільки такі області РРФСР, як Куйбишевська, Чкаловська, Саратовська й Удмуртська АРСР направили Україні 750 тракторів і 350 тракторних плугів³⁴. Загалом за 1944 р. для МТС і радгоспів України було завезено 8,8 тис. тракторів, 895 комбайнів, 2,5 тис. тракторних плугів, 1193 автомашини й ще багато інших сільськогосподарських машин і знарядь³⁵. А всього за роки війни Україна одержала із республік СРСР 11 тис. тракторів, 7 тис. вантажних автомобілів і тисячу комбайнів³⁶.

Разом з технікою, яка надійшла в МТС і радгоспи в ході реєвакuaції та у формі допомоги, основою для відродження матеріально-технічної бази сільського господарства була техніка, передана військовими частинами. Так, у січні 1944 р. МТС, радгоспи та інші господарства республіки одержали від Українських фронтів близько 5 тис. вантажних автомобілів. 3-й Український фронт передав МТС Миколаївської області 301 трактор, 150 молотарок, відвойованих у загарбників, які намагалися їх вивезти. На початку 1944 р. МТС Дніпропетровської області одержали 560 вантажних автомашин від частин 3-го та 4-го Українських фронтів, а МТС Херсонської області – 151 автомашину від частин 4-го Українського фронту³⁷. Загалом у першому півріччі 1944 р. у районах розташування 3-го Українського фронту трудівникам села було передано 1276 автомашин, 315 тракторів, 59 комбайнів та чимало іншої сільськогосподарської техніки, 5 вагонів запасних частин до неї. За рішенням командування військові частини 4-го Українського фронту до 20 березня 1944 р. передали МТС і радгоспам звільнених районів усі колісні трактори та запасні частини до них³⁸.

Однак основним джерелом для масового комплектування машинно-тракторного парку на визволеній території були виведені з ладу (повністю або частково) й залишені загарбниками під час відступу трактори, комбайни, автомобілі та інші сільськогосподарські машини. Та у перші післякупаційні місяці ремонт цієї техніки відбувався невисокими темпами через слабкість ремонтної бази. До червня 1943 р. не було і централізованих поставок запасних частин, ремонтних матеріалів та

інструментів, тому ремонт тракторів проводився виключно за рахунок використання внутрішніх ресурсів³⁹. Для поліпшення стану справ з ремонтом сільськогосподарської техніки, важливе практичне спрямування мала постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 23 березня 1943 р. «Про підготовку до весняної сівби 1943 р. по колгоспах і радгоспах районів УРСР, звільнених від німецько-фашистських окупантів», якою до 1 квітня 1943 р. передбачалося здійснити заходи по укомплектуванню та відновленню роботи ремонтних заводів, МТМ, майстерень МТС і радгоспів, виготовленню і реставрації запасних частин, закінченню ремонту техніки та інвентарю, організації збирання запасних частин та ремонтних матеріалів. Цим же документом для виконання завдань, поставлених у постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 27 лютого 1943 р. «Про підготовку тракторів, комбайнів і сільськогосподарських машин МТС до польових робіт 1943 р.», облвиконкоми та обкоми КП(б)У зобов'язувались організувати з робітників промислових підприємств ремонтні бригади в складі кваліфікованих слюсарів, ковалів, токарів, електрозварників і направити їх на чолі з бригадиром-інженером або техніком в МТС, в яких не вистачає кваліфікованих спеціалістів для закінчення ремонту тракторів⁴⁰. Наркомземсправ, Наркомрадгоспів, облвиконкоми та обкоми КП(б)У, директори МТС і радгоспів зобов'язувались до 1 квітня 1943 р. закінчити підготовку трактористів у кількості, необхідній для забезпечення двозмінної роботи⁴¹. У районах була розгорнулася відповідна робота по виконанню вказаних постанов. Було зроблено чимало, але реалізувати намічені заходи повністю не вдалося.

Результативною виявилася проведена у визволених районах республіки в 1943–1944 рр. кампанія по збору поламаних тракторів, запчастин до них та іншої сільськогосподарської техніки, які залишалися на полях, садибах колгоспів, радгоспів та МТС, уздовж доріг, починаючи ще з доокупаційного періоду й після відступу загарбників. Здебільшого цю роботу проводили спеціально організовані комсомольсько-молодіжні бригади під час численних місячників, декадників, суботників, недільників. Наприклад, у Ворошиловградській області в період підготовки до весняної сівби 1943 р. цією справою займалися понад 200 комсомольсько-молодіжних бригад, зусиллями яких було зібрано понад 20 тис. запчастин. У Дніпропетровській області з початку визволення і до кінця 1943 р. було проведено 21 комсомольсько-молодіжний недільник по збору запчастин та реманенту. У комсомольсько-молодіжному місячнику, що проходив у Сталінській області з 1 грудня 1943 р. по 1 січня 1944 р., взяло участь понад 1 тис. комсомольсько-молодіжних бригад, зусиллями яких було зібрано 50 тис. запчастин та інструментів. А під час підготовки до весняної посівної кампанії 1944 р. на визволеній території республіки було зібрано 236 тис. запасних частин до сільськогосподарської техніки та реманенту; на ремонті тракторного парку працювали 3 тис. молодіжних бригад⁴².

Для успішного проведення ремонту сільськогосподарської техніки важливе значення мало налагодження постачання запасних частин із тилкових районів СРСР та відновлення їх виробництва на відбудованих заводах республіки. Від серпня 1943 р. до лютого 1944 р. Україна одержала запасних частин до тракторів та інших сільськогосподарських машин на суму 6,8 млн крб.⁴³ У другій половині 1944 р. приступили до випуску запасних частин Київський завод ім. Лепсе, Одеський завод ім. Жовтневої революції та інші машинобудівні заводи республіки⁴⁴ союзного та республіканського підпорядкування. Масове виробництво запасних частин було організовано також на відбудованих підприємствах місцевої промисловості: уже в 1944 р. їх було виготовлено на суму 2052,8 тис. крб., а в 1945 р. – на суму 3790,8 тис. крб. В основному на підприємствах місцевої промисловості зосереджувалося виробництво вівів і ходів до них (у 1944 р. їх виготовлено 10,9 тис. шт., у 1945 р. – 18,9 тис. шт.),

упряжі та іншого обладнання для гужового транспорту. На підприємствах галузі здійснювалося також масове виробництво сільськогосподарського інвентарю⁴⁵. У другій половині 1944 р. в Україні було відновлено виробництво сільськогосподарської техніки: харківський завод «Серп і молот» випустив перші молотарки «МК – 1100», а ХТЗ – трактори⁴⁶. Налагодження централізованого постачання та виробництва запасних частин на підприємствах республіки сприяло більш швидкому розгортанню ремонту сільськогосподарської техніки.

За порівняно короткий строк сільські механізатори за допомогою бригад робітників промислових підприємств відремонтували і зібрали з розрізаних деталей близько 30 тис. тракторів, 10,5 тис. комбайнів, 2248 автомобілів⁴⁷.

До ремонту сільськогосподарських машин та інвентарю залучалися також червоноармійці. Навесні 1943 р. у Зміївському районі Харківської області воїни Південно-Західного фронту відремонтували 8 тракторів, 16 комбайнів, 11 молотарок, 24 лобогрійки, восени того ж року – 13 тракторів, 19 комбайнів, 14 молотарок та іншу техніку. Солдати та офіцери 40-ї армії 1-го Українського фронту з розрізаних вузлів та агрегатів зібрали і передали Драбівському району Полтавської області 20 тракторів і 40 комбайнів. Воїни 236-ї ремонтної тракторної бази 3-го Українського фронту відбудували та налагодили роботу Привільнянської МТС Дніпропетровської області⁴⁸.

Ще в більших розмірах практикувалося залучення червоноармійців до ремонту техніки, інвентарю та спорудження будівель ремонтних майстерень у 1944 р. Солдати та офіцери 1-го Українського фронту лише під час проведення весняної сівби відремонтували 80 тракторів, 256 сівалок, 425 плугів, 113 борін, 316 возів та іншу сільськогосподарську техніку і дрібний інвентар. У Тернопільській області ремонт техніки в МТС і радгоспах проводили 20 бригад військовослужбовців. Пересувні ремонтні загони з 4-го Українського фронту ремонтували техніку в ряді районів Миколаївської та Запорізької областей, 1-го Білоруського фронту – у Чернігівській області.

До ремонтних робіт в МТС, радгоспах та колгоспах залучалися видужуючі та легкопоранені воїни. Навесні 1944 р. в евакопункті 1-го Українського фронту було сформовано ремонтну бригаду з 300 колишніх трактористів, механіків, ковалів, токарів, теслярів та інших спеціалістів, яка працювала в Броварському, Димерському, Бородянському та Іванківському районах Київської області. Під час підготовки та проведення весняної сівби у Фастівському районі сільськогосподарський інвентар ремонтувало 50 видужуючих бійців з 2688-го госпіталю, у Києво-Святошинському – 18 бійців з 3375-го госпіталю. У Дніпропетровській області видужуючих солдатів та офіцерів-спеціалістів госпіталі посилали у розпорядження своїх колгоспів-шефів. Так, у Волоській сільраді група у складі ремонтників та інших спеціалістів відпрацювала 500 робочих днів. У П'ятихатському районі колгоспникам допомагала бригада воїнів з колишніх спеціалістів сільського господарства, а в приміському Дніпропетровському районі – бригада механіків⁴⁹.

У результаті проведеної центральними та місцевими органами влади величезної організаційної та господарської роботи, допомоги інших республік СРСР та червоноармійських частин, за активної участі тисяч сільських трудівників уже до жовтня 1943 р. у визволених лівобережних областях України відновили роботу більшість МТС (440 МТС із 484, що були там до окупації), але їхній тракторний парк був майже у три рази, а комбайновий – більше ніж у п'ять разів менший, ніж до війни. Хоча МТС значно полегшили колгоспам звільнених районів виконання сільгоспробіт, все ж навіть там, де їхнє відновлення відбувалося швидко, вони в кращому випадку могли виконати лише до 40% основних польових робіт⁵⁰.

До кінця 1943 р. відновили діяльність усі 496 МТС, які працювали у визволених районах Лівобережної України до війни. Вони мали 13 694 трактори, що становило близько 40% наявних у 1941 р.⁵¹ А на кінець 1944 р. в Україні вже функціонували 1223 МТС, з них у східних областях – 1010, у західних областях – 213 (нагадаємо, що на початку 1941 р. кількість МТС відповідно складала 1220, 1011 і 209)⁵². Однак відновлення довоєнної кількості МТС аж ніяк не означало, що технічна база сільського господарства відновлена. Техніки було значно менше, ніж до війни, рівень механізації різко знизився. Ремонтна та обслуговуюча база технічного парку залишалася надзвичайно слабкою. Відновлені на кінець 1944 р. всі 22 ремонтні заводи та 79 (із 102 довоєнних) машинно-тракторні майстерні капітального ремонту⁵³ ще не спроможні були виконувати в необхідному обсязі завдання по капітальному ремонту тракторів і двигунів через відсутність верстатів, обладнання та недостатнє енергетичне забезпечення. У більшості МТС не було добре обладнаних ремонтних майстерень, ремонтні роботи здійснювалися переважно у погано пристосованих приміщеннях.

У сільському господарстві республіки станом на 1 січня 1945 р. уже нараховувалося близько 48 тис. тракторів, що порівняно з відповідним періодом 1941 р. становило 52,7%; комбайнів – 14 932, або відповідно 48%, вантажних автомобілів – 3575, або 7%, а також тракторних плугів – 39 494, або 50%, тракторних культиваторів – 27 825, або 43%, тракторних сівалок (зернових) – 20 999, або 55%, складних молотарок – 13 912, або 58%, кінних плугів – 469 542, або 66%, кінних культиваторів – 140 644, або 54%, кінних сівалок — 85 726, або 52%, лобогрійок – 63 263, або 55%, самоскидок – 22 389, або 38%, сінокосарок 11 680, або 47%. На 1 липня 1945 р. кількість тракторів зросла до 51 220, що становило 57% до їх кількості на 1 січня 1941 р.⁵⁴ (Детальніша інформація щодо кількості МТС, сільськогосподарської техніки та інвентарю в МТС, радгоспах і колгоспах загалом по республіці та по областях міститься у додатках 19–31). Однак, значна частина цієї техніки через несправність не використовувалася у виробничому процесі. Згідно з офіційними даними у 1944 р. на колгоспних полях в Україні працювало лише 38 163 трактори, 6574 комбайни, 12 166 молотарок⁵⁵.

Як видно із наведених показників, село на кожному етапі відбудови в умовах війни вже мало певну матеріально-технічну базу, відповідно до якої досягався той чи інший рівень механізації сільськогосподарських робіт. У 1943 р., особливо навесні, він ще був надзвичайно низьким. У міру наближення закінчення війни і зростання спроможності держави більше виділяти коштів на відбудову села та розширювати виробництво сільськогосподарської техніки та запасних частин до неї, рівень механізації сільського господарства зростав. Хоча в 1945 р. він залишався далеким від рівня 1940 р., але набагато перевищував показники 1944 р. Про ступінь механізації основних видів польових робіт у колгоспах УРСР у процентах до загального обсягу робіт свідчить таблиця № 15⁵⁶.

Таблиця № 15

Роки	Види робіт					
	весняна оранка	сівба ярових	підняття парів	сівба озимих	збирання зернових	підняття зябу
1940	73,9	81,8	98,0	52,4	54,6	90,0
1944	44,4	16,1	65,3	20,7	17,9	48,2
1945	67,1	26,3	71,5	26,9	18,6	54,9

Отже, МТС виконували, передусім, найбільш трудомісткі польові роботи – веснооранку, підняття парів, оранку на зяб. У 1944 р. МТС України виконали

тракторних робіт, включаючи молотьбу, 14 250 тис. га в переводі на м'яку оранку⁵⁷. Загальне виконання ними у складних умовах воєнного часу річного плану сільськогосподарських робіт становило 102%. У 1945 р., незважаючи на збільшення кількості тракторного парку тільки на 16%, обсяг тракторних робіт збільшився на 52%, досягнувши 21 632 тис. га, що становило 45,7% довоєнного обсягу. При цьому в загальному обсязі виконаних тракторних робіт понад 11 400 тис. га (57%) припадало на найважчі види оранки (до війни питома вага всіх видів оранки в тракторних роботах становила 38%)⁵⁸. Такого великого приросту тракторних робіт в 1945 р. МТС домоглися за рахунок збільшення річного виробітку на 15-сильний трактор по 1040 га умовної оранки, що становило 88,5 % довоєнного рівня⁵⁹.

В умовах післявоєнного спустошення надзвичайно важливою під час польових робіт була армійська допомога колгоспам транспортом, паливом та живим тяглом. Наприклад, улітку 1943 р. на період збору врожаю військова рада 2-го Українського фронту направила на село 164 автомашини. Необхідною кількістю автотранспорту були забезпечені військові команди, що працювали в Полтавській, Київській, Чернігівській, Сумській, Дніпропетровській та інших областях республіки. Транспортними засобами 3-го Українського фронту в 1943 р. було перевезено майже 300 тис. т сільськогосподарських вантажів⁶⁰. Навесні 1944 р. тилові і фронтові частини виділили для проведення посівних робіт у Кам'янець-Подільській області 320 т пального, Житомирській – 40 т гасу і 40 т нітролу, Ровенській – 25 т. У Тернопільській області всі трактори працювали виключно на гасі, виділеному армійськими частинами⁶¹. Така ж допомога надавалася селянам й під час наступних сільськогосподарських кампаній.

Армійський автотранспорт у великій кількості виділявся для перевезення зерна, овочів, цукрової сировини на заготівельні бази та переробні заводи й у 1944 р. та 1945 р. Наведемо деякі факти. За перше півріччя 1944 р. лише автотранспортом 46-ї армії було перевезено близько 40 тис. т сільськогосподарських продуктів, а 3-го Українського фронту – 58,8 тис. т зернових та 49 тис. т овочів. Наприкінці серпня 1945 р. близько 4000 армійських автомашин перевезли 367 472 т зерна. Для доставки цукрової сировини врожаю 1945 р. на заводи Кам'янець-Подільської, Київської та Житомирської областей Одеський та Львівський військові округи виділили 850 автомашин. У Кіровоградській області працювало 5 автобатальйонів⁶².

Ефективність роботи сільськогосподарської галузі значною мірою залежала від наявності в колгоспах, радгоспах і МТС профільних спеціалістів – агрономів, зоотехніків, ветлікарів, інженерів, механіків, кваліфікації та компетентності керівників господарств і МТС, кадрів організаторів роботи в їх господарських та економічних підрозділах, механізаторів та масових сільськогосподарських професій. На початку відбудови у них відчувалася гостра потреба. Насамперед це стосувалося кадрів спеціалістів сільського господарства. Це спонукало союзні та республіканські органи влади в березні 1943 р. терміново направити з тилових районів СРСР у визволені райони Ворошиловградської, Сталінської, Харківської та Сумської областей 118 директорів МТС, 50 завідувачів райземвідділами, 200 агрономів, 85 бухгалтерів, 187 механіків, 665 бригадирів тракторних бригад, 5000 трактористів і 375 комбайнерів⁶³.

До 1 лютого 1944 р. з евакуації в Україну повернулися й приступили до роботи 2266 спеціалістів сільського господарства. Серед них: 267 колишніх керівників та працівників апаратів обласних та районних земельних відділів, 328 директорів МТС, 528 агрономів, 48 інженерів, 186 механіків, 145 зоотехніків, 137 ветлікарів, 100 ветфельдшерів, 87 бухгалтерів, 39 заступників директорів МТС, 12 завідувачів МТМ, 54 землеупорядники, 19 спеціалістів-будівельників, 144 голови колгоспів⁶⁴. А загалом на цей час у звільнених від загарбників районах 9 лівобережних областей (Київської,

Дніпропетровської, Харківської, Сумської, Ворошиловградської, Полтавської, Сталінської, Чернігівської, Запорізької) у системі Наркомзему УРСР працювало 6937 фахівців, у т.ч. 5569 спеціалістів сільського господарства. Із них: керівних працівників облземвідділів – 163, спеціалістів облземвідділів – 204, завідувачів райземвідділами – 269, директорів МТС – 473, агрономів – 2256, механіків – 1436, зоотехніків – 822, ветлікарів – 315, ветфельдшерів – 740, землеупорядників – 219⁶⁵.

Із наведених показників видно, що наявних спеціалістів не вистачало навіть для вже відновлених на цей час 15 945 колгоспів у визволених від загарбників районах Лівобережної України. Станом на 1 лютого 1944 р. частка агрономів становила 34,4%, зоотехніків – 13,4%, механіків – 43,8%, ветлікарів – 32,9%, ветфельдшерів – 8,5% від їхньої кількості на початок 1941 р. Загальна ж кількість спеціалістів сільського господарства на цей же час порівняно з початком 1941 р. становила лише 21,7%. До того ж, частина з них працювала на керівних посадах в обласних і районних земельних відділах та інших структурах Наркомзему та Наркомрадгоспів УРСР. А якщо врахувати перспективу близького визволення решти окупованих нацистами регіонів України, то ситуація із забезпеченням сільського господарства спеціалістами з фаховою освітою була критичною.

Про укомплектованість визволених областей спеціалістами сільського господарства станом на 1 лютого 1944 р., порівняно з 1 січня 1941 р., свідчить наступна таблиця № 16⁶⁶.

Таблиця № 16

**Кількість спеціалістів сільського господарства в областях України
станом на 1.02.1944 р.**

Області	Рік		Зоотехніки		Механіки		Ветлікарі		Ветфельдшери		Всього	
	1941	1944	1941	1944	1941	1944	1941	1944	1941	1944	1941	1944
Київська	1056	247	692	123	466	123	231	68	1433	68	3778	620
Чернігівська	678	332	480	142	264	151	83	83	857	269	2362	977
Харківська	692	260	517	96	402	245	191	24	787	116	2589	741
Сумська	632	162	425	53	306	115	91	47	729	85	2183	462
Ворошилов-градська	560	237	502	85	309	166	85	40	636	163	2092	691
Полтавська	795	380	770	110	446	210	125	19	1261	18	3397	737
Сталінська	602	168	505	78	303	96	97	12	648	8	2155	362
Дніпропетровська	738	250	1106	65	359	180	105	13	1264	2	3572	510
Запорізька	812	220	1151	70	420	150	50	90	1046	11	3479	460
Всього	6565	2256	6148	822	3275	1436	958	315	8661	740	25607	5569

У таких умовах особливої актуальності набували питання відновлення системи підготовки кадрів у навчальних закладах сільськогосподарського профілю. Їх розв'язання було пов'язане з величезними труднощами, адже під час евакуації та за період окупації вони зазнали великих руйнувань і втрат. Так, із 6 сільськогосподарських вузів, які знаходилися на території визволених областей, лише в одному Житомирському сільськогосподарському інституті збереглися навчальні та допоміжні корпуси, тоді як навчально-матеріальна база Київських ветеринарного, сільськогосподарського та гідромеліоративного інститутів, Ворошиловградського сільськогосподарського інституту зазнала значних руйнувань, а Глухівського сільськогосподарського інституту була повністю знищена. Великих руйнувань зазнали також сільськогосподарські технікуми, а

навчально-матеріальна база 30% з них була повністю знищена⁶⁷. Подібних руйнувань зазнали вузи та технікуми і на ще не звільненій на цей час території України.

Відразу ж після вигнання окупантів у звільнених областях України розпочиналися відбудовчі роботи та вживалися заходи по відновленню навчального процесу у сільськогосподарських вузах та технікумах. Наприкінці 1943 р. – першому кварталі 1944 р. відновили роботу Ворошиловградський і Житомирський сільськогосподарські та Київський гідромеліоративний інститути, у другому кварталі 1944 р. – Київські ветеринарний та сільськогосподарський інститути. Відновили роботу також 33 сільськогосподарські технікуми. Згідно з планом, упродовж 2–3 років у сільськогосподарських навчальних закладах передбачалося підготувати 2400 агрономів, 3100 зоотехніків, 1200 ветлікарів, 225 землеупорядників. У зв'язку з великою потребою в кадрах по профілях зоотехнії, землеупорядкуванню, лісоводству та меліорації були організовані при Житомирському сільгоспінституті зоотехнічний, при Київському гідромеліоративному – землеупорядкувальний, при Харківському сільськогосподарському – лісовий та меліоративний факультети⁶⁸.

З метою прискореного забезпечення сільського господарства республіки кадрами спеціалістів за рішенням Раднаркому УРСР від 24 серпня 1944 р. Наркомзем УРСР та облвиконкоми облрад депутатів трудящих організували в 16 східних областях 50 однорічних сільськогосподарських шкіл, в яких навчалися 7620 осіб, у т.ч. за спеціальностями: рільників – 2470, тваринників – 2340, молодших ветеринарних фельдшерів – 2160, коневодів – 200, садівників-овочівників – 350. (Список шкіл з переліком спеціальностей та контингентом учнів наведено у додатку № 135). Навчальний процес у школах, який розпочався у першій половині листопада 1944 р., здійснювався таким чином, що не менше половини учбового часу відводилося на виробниче навчання і практику, під час яких учнів використовували на виконанні основних сільськогосподарських робіт по тій галузі сільського господарства, по якій вони готувалися. При кожній школі функціонувало учбове господарство, з площею 100–150 га, набором сільськогосподарських машин, інвентарю та худоби для практичних занять. Контингент учнів склали колгоспники, робітники МТС і земельних органів віком від 16 років з освітою за сім класів середньої школи (в окремих випадках приймалися особи з освітою не нижче чотирьох класів). Навчання в сільськогосподарських школах проводилось безкоштовно, учням виплачувалася стипендія в розмірі, встановленому для учнів першого курсу сільськогосподарських технікумів, вони забезпечувалися продовольчими товарами та хлібом за встановленими тоді нормами. Добір учнів і затвердження кожного кандидата проводилися виконкомом райрад за поданням райземвідділів, на території яких розташовувалися колгоспи, до яких мали направлятися випускники шкіл⁶⁹.

Водночас вживалися й інші заходи щодо посилення кадрів. Владні органи зверталися до спеціалістів сільського господарства, котрі працювали не за фахом, із закликом повернутися в колгоспне й радгоспне виробництво. А після публікації 16 лютого 1944 р. у газеті «Правда» статті «Про землемірів на м'ясобійні й агрономів у хлібопекарні», в якій у різкій формі наголошувалося, що «зоотехнікам, агрономам, землемірам... необхідно нагадати про їхнє справжнє покликання»⁷⁰, до таких осіб застосовувалися заходи адміністративного тиску, а до членів партії – ще й система партійних санкцій.

Значна робота проводилася також по відновленню шкіл і курсів по підготовці механізаторів та інших кваліфікованих кадрів для сільського господарства. Відразу ж, як тільки почалося визволення перших районів УРСР, за вказівкою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР Наркомзем СРСР видав наказ про підготовку резерву трактористів, бригадирів тракторних бригад і механіків для потреб МТС в областях РРФСР та союзних

республіках. Уже незабаром із Оренбурзької, Саратовської, Куйбишевської та інших областей в Україну було відправлено 1095 механізаторів⁷¹.

Широка підготовка і перепідготовка механізаторів, керівних кадрів колгоспів, радгоспів і МТС, спеціалістів для галузей сільського господарства розгорнулася у визволених областях республіки. Згідно з прийнятою 3 грудня 1943 р. постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про підготовку і перепідготовку трактористів, комбайнерів і бригадирів тракторних бригад для МТС та радгоспів Наркомрадгоспів УРСР», планувалося, головним чином у зимовий період 1944 р., на курсах при МТС, у школах і технікумах механізації сільськогосподарства з числа мобілізованих у віці від 16 років і старше колгоспників, робітників МТС, радгоспів, а також працездатного населення сільської місцевості підготувати для МТС: 30 700 трактористів, 3730 комбайнерів, 4620 помічників комбайнерів, 2960 бригадирів тракторних бригад, 1610 шоферів, охопити перепідготовкою 5 тис. трактористів і 1000 комбайнерів; для радгоспів підготувати: 3044 трактористи, 517 комбайнерів і 504 помічники комбайнерів, 288 бригадирів тракторних бригад, 700 шоферів, 105 механіків і 512 ремонтних робітників, провести перепідготовку 122 тракториста і 69 комбайнерів. (Детальніше див. додаток 145). Після закінчення навчання механізатори були зобов'язані відпрацювати в МТС і радгоспах не менше двох років⁷². Однак планові завдання були перевиконані. Лише трактористів і комбайнерів упродовж 1944 р. було підготовлено й перепідготовлено близько 70 тис. осіб⁷³.

З метою підвищення знань голів колгоспів, наново висунутих на цю роботу, але таких, що не мали достатнього досвіду та відповідної підготовки, за рішенням ЦК ВКП (б) і ЦК КП (б)У (відповідно від 15 листопада і 28 листопада 1944 р.), у січні – березні 1945 р. були проведені місячні обласні курси голів колгоспів. Навчання проводилося за спеціальною програмою з обов'язковим вивченням передового досвіду роботи колгоспів, бригад, ланок, ферм, МТС. У багатьох областях відсоток залучених до навчання серед голів колгоспів був досить високим. Наприклад, у Вінницькій області на курсах, які проводилися в три зміни за куштовим принципом у Вінниці, Гайсині, Тульчині, Могилів-Подільському та Погребищах, навчанням було охоплено 1560 голів колгоспів із 1937⁷⁴. У цей же період було організовано також масове навчання бригадирів рільничих бригад, ланкових, овочівників, рільників, садівників, виноградарів.

Загалом у зимовий період 1943–1944 рр. (на Лівобережжі) і 1944–1945 рр. (по всій Україні) навчалася на спеціальних курсах така кількість колгоспників і робітників МТС:

Таблиця № 17

**Кількість колгоспних кадрів і кадрів МТС, охоплених курсами
в зимові періоди 1943–1945 рр.⁷⁵**

Категорії працівників	Роки	
	1943–1944	1944–1945
Колгоспні кадри		
Голови колгоспів	5542	13 906
Рільники і овочівники	379	1850
Садівники і виноградарі	–	1047
Бригадири рільничих бригад	1051	2306
Ланкові	3100	133 906
Кадри МТС		
Бригадири тракторних бригад	1051	2306
Трактористи	34 986	49 461
Комбайнери	4147	2523

Отже, тільки з перелічених тут професій за дві зими було підготовлено для колгоспів понад 163 тис. колгоспників і для МТС – понад 94 тис. працівників, а разом – понад чверть мільйона чоловік.

Серйозною проблемою у справі забезпеченості аграрного сектору керівними кадрами була їхня велика плінність на займаних посадах. Про це свідчать показники, наведені у таблиці № 18⁷⁶.

Таблиця № 18
Кількість і склад керівників та організаторів роботи
в колгоспах УРСР у 1945 р.*

(на кінець року)

Керівники та організатори роботи в колгоспах	Всього	Із них працювали в даному колгоспі		
		до 1 року	від 1 року до 3 років	понад 3 роки
Голови колгоспів	26 364	13 851	8 848	3 665
Бригадир – рільник	85 143	42 284	30 607	12 252
Завідувачі тваринницькими фермами	28 359	15 554	9 315	3 490
Бухгалтери і рахівники	36 264	13 370	15 102	7 792

* Без 117 колгоспів західних областей.

Негативні наслідки мало й те, що кропітку роботу з керівними господарськими і радянськими кадрами на селі заміняв жорстко-командний, беззастережно-директивний стиль управління. Накази, погрози відправити на фронт, віддати під суд, постійні «прочухани», брутальність – такими загалом були методи роботи районного, а нерідко й обласного партійного та радянського керівництва з головами колгоспів та сільських рад. Нерідко голови колгоспів та директори радгоспів мали одночасно по кілька доган: одну знімали, другу виносили – і так без кінця. За свідченням голів колгоспів та сільрад, коли вони приїжджали в район на збори або нараду, то мали з собою сухарі і білизну, бо не були впевнені, що повернуться додому⁷⁷.

Поширеною була практика, коли замість надання кваліфікованої допомоги малодосвідчених керівників господарств та голів сільських рад за недовіки в роботі відразу звільняли з посад. Типовим прикладом такого «стилю роботи» був Оратівський район Вінницької області, де за 1944 р. змінилося 57 голів колгоспів і 56 голів сільрад, а в окремих колгоспах змінилося по 3–4 голови⁷⁸. У селі Ново-Каїрському Бориславського району Херсонської області впродовж березня – грудня 1944 р. змінилося три голови сільрад⁷⁹.

Мали місце випадки, коли керівників господарств, незважаючи на їхні ділові якості та професійну придатність, методично цькували й усували з посад через те, що були не до вподоби районним або обласним партійним керівникам, наділених майже абсолютною владою й правом контролю всіх сфер життя в підпорядкованих регіонах. У свою чергу подібне нерідко вчиняли по відношенню до профільних спеціалістів сільського господарства, навіть в умовах їх гострого дефіциту, голови колгоспів і директори радгоспів, серед яких було чимало таких, котрі призначалися на ці посади «згори» без урахування їхніх професійних і ділових якостей. Водночас голови колгоспів здебільшого були слухняними і послідовними провідниками волі керівництва країни. Лише деякі з них намагалися ініціювати нові форми господарювання, розкрити приховані резерви.

У відбудовний період серед керівників та організаторів роботи в колгоспах була високою питома вага жінок. Якщо у 1940 р. у числі голів колгоспів вона становила

0,6%, бригадирів – 1,2%, завідувачів тваринницькими фермами – 6,1%, бухгалтерів і рахівників – 10,7%, то в 1944 р. – відповідно 4,0%, 36,3%, 43,2%, 56,9% а в 1945 р. – 2,4%, 15,2%, 20,6%, 46,2%⁸⁰. Те саме мало місце й щодо технічних кадрів МТС. Так, на кінець 1944 р. в машинно-тракторних станціях України було 18 863 трактористки, що становило 36% усіх трактористів; 763 комбайнерки, або 14% всіх комбайнерів⁸¹.

Забезпеченість колгоспів, радгоспів і МТС керівними кадрами і кадрами спеціалістів та масових кваліфікацій набагато покращилася після закінчення війни, коли розпочалася демобілізація з Червоної армії, адже на село почали повертатися колишні досвідчені працівники. Проведені у травні 1946 р. обстеження в 10 районах Київської, Вінницької, Сумської, Харківської, Полтавської та Одеської областей засвідчили, що серед 654 голів колгоспів працювали на цій посаді до війни 30%, серед 1702 бригадирів рільних бригад – 35%, серед 9169 ланкових колгоспів – 45%, серед 1634 трактористів МТС – 57%. Серед бригадирів рільничих бригад, трактористів і, особливо, серед голів колгоспів переважали колгоспники віком понад 30 років; 53% голів колгоспів – віком понад 40 років, тобто більшість їх мала великий життєвий і практичний досвід. 52% голів колгоспів під час війни перебували в армії. Водночас їхній освітньо-кваліфікаційний рівень був надзвичайно низьким. Так, серед названої кількості керівних кадрів мали середню, загальну або сільськогосподарську освіту лише 8% голів колгоспів, 1,2% бригадирів рільничих бригад, 0,3% ланкових, 0,2% трактористів МТС⁸².

Успішне проведення відбудовних та господарських робіт у сільській місцевості певною мірою було пов'язано з вирішенням такого важливого завдання, як розмінування та очищення від вибухових речовин населених пунктів, шляхів, полів, особливо в місцях колишніх боїв. Насамперед цю роботу виконували спеціальні підрозділи військових частин, але до неї долучалися й органи цивільної влади на місцях. Так, у квітні 1943 р. у Харківській області за рішенням облвиконкому та обкому партії в усіх визволених районах було організовано виявлення й очищення від мін, снарядів, гранат та інших вибухових речовин території сіл та прилеглих до них полів. Для виконання цих заходів із числа партійно-комсомольського активу були підібрані й спеціально підготовлені організатори (по 2–3 особи на районному рівні й по 2 особи в кожному населеному пункті) на яких покладался обов'язок розмінування, виявлення та знешкодження вибухових речовин⁸³. У районах Запорізької області були організовані 5–8-денні спеціальні курси по підготовці інструкторів та саперів для виконання робіт по розмінуванню, відбір курсантів на які здійснювався за рахунок молоді по 1–2 особи від кожного колгоспу⁸⁴. Великий обсяг робіт по знешкодженню вибухових речовин проводили також організації Тсоввіахіму УРСР. Поряд з цим серед населення проводилася роз'яснювальна робота (шляхом проведення відповідних бесід, лекцій, поширення листівок, плакатів), метою якої було упередження втрат серед сільського населення від вибухових речовин і створення безпечних умов для здійснення відбудовних і виробничих завдань. Подібні заходи вживалися в усіх областях республіки відразу ж після їхнього визволення. Наслідки проведеної роботи вражають: всього упродовж 1943–1945 рр. тільки саперні частини Червоної армії на території республіки перевірили й розмінували 14 тис. населених пунктів, виявили й знешкодили 15 млн мін, снарядів і бомб⁸⁵.

Важливою складовою відбудовного процесу в сільському господарстві було проведення землеоблаштувальних робіт, зокрема інвентаризації земельної документації, її відновлення та передачі землекористувачам, приведення до встановлених державою норм розмірів землекористування колгоспів і колгоспників, а також робітників і службовців, які мешкали у сільській місцевості, відновлення сівозмін та впровадження правильних сівозмін у колгоспах і радгоспах. Про важливість цієї роботи та її обсяги свідчить наступне.

Унаслідок проведеної на кінець 1944 р. інвентаризації земельних документів у колгоспах, районних та обласних земельних відділах було встановлено, що у відновлених на цей час 26 403 колгоспах державні акти на землекористування в період окупації були знищені у 25 654 колгоспах, що становило 97,2%⁸⁶. За результатами проведеної роботи до кінця 1945 р. державні акти на право володіння землею були виготовлені й вручені 11 105 колгоспам. Шнурові книги були поновлені в 8148 колгоспах⁸⁷.

До війни всі колгоспи УРСР мали сівозміни, при цьому в 7336 колгоспах були правильні сівозміни. У період окупації сівозміни в колгоспах були порушені, а кордони полів розорані. Упродовж 1943–1944 рр. кордони полів сівозмін були відновлені в 2540 колгоспах, а до кінця 1945 р. – у 14 307 колгоспах. Більш успішно цю роботу проводили в Київській, Кам'янець-Подільській, Кіровоградській, Херсонській областях, а незадовільно – у Запорізькій, Харківській, Сумській областях, де на той час відсоток відновлення становив відповідно лише 35,1%, 35,8% і 26,2%. У 716 колгоспах, де до війни вже були введені правильні сівозміни, у зв'язку із знищенням в період окупації планових матеріалів і заорюванням полів, кордони полів сівозмін взагалі не могли бути відновлені без проведення землевпорядкувальних робіт⁸⁸.

У першу чергу роботи з відновлення сівозмін проводилися в тих колгоспах, котрі були визначені районними насінневими господарствами. Їхня кількість до кінця 1945 р., відповідно до рішення союзного уряду, на території республіки була збільшена до 368 проти 153 у 1940 р. У 1944 р. кордони полів сівозмін були відновлені в 108 районних насінневих господарствах. У 1945 р. кількість районних господарств, у яких була проведена робота з відновлення наявних у минулому або запровадження нових сівозмін, збільшилася до 170, що становило 46,2% від їхньої загальної кількості. Незадовільно здійснювалася ця робота в Миколаївській, Ворошиловградській, Житомирській та Чернігівській областях. Повністю завершити відновлення та введення нових сівозмін у районних насінневих господарствах Наркомзем УРСР планував у 1946 р.⁸⁹

Серед завдань, що вирішувалися в рамках кампанії з впорядкування землекористування на визволених територіях, було повернення колгоспам громадських земель, які в період війни опинилися в користуванні військового відомства та державних установ, мешканців сільських, а часом й міських, населених пунктів. Особливо турбувало державу, яка кваліфікувала це явище як «розбазарювання колгоспної землі», те, що у значній кількості селян збільшилися розміри присадибних ділянок понад дозволені нею норми. Проведені в 1943–1944 рр. органами Наркомзему СРСР та Держконтролю спеціальні ревізії в колгоспах виявили масові порушення в землекористуванні по всій країні, у тому числі й в Україні. За даними облземвідділів лише в 12 областях республіки до селянських садіб було прирізано за дозволом, а то й без нього, 797,3 тис. га колгоспної землі⁹⁰. Численними були випадки, коли селяни розширювали свої городи до гектара, а інколи й більше.

Вилучення земельних «надлишків» і приведення селянського землекористування до дозволених розмірів на завершальному етапі війни та в перші повоєнні місяці стає предметом особливої уваги державних та партійних органів. На засіданнях владних структур різного рівня лунала гостра критика на адресу тих керівників, котрі допускали розширення особистих посівів колгоспників за рахунок громадських земель. Газети «мобілізували» громадську думку й вимагали впорядкування особистого землекористування селян. При виявленні порушень у землекористуванні керівники колгоспів і земельних органів, котрі їх допустили, притягувалися до судової відповідальності згідно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП (б) про охорону колгоспних земель⁹¹.

Водночас реальністю було те, що держава, здійснюючи заходи з упорядкування землекористування селянських дворів, мала за мету не тільки й не скільки забезпечити

збереженість громадських земель колгоспів. Адже в багатьох випадках колгоспам поверталися всього декілька гектарів землі, тоді як володіли вони сотнями гектарів, до того ж не скрізь колгоспна земля використовувалася повністю. Перевищення розмірів присадибних ділянок заборонялося насамперед тому, що це могло порушити співвідношення між громадським і особистим землеробством і пробудити приватновласницькі настрої, а в періоди сільськогосподарських робіт відволікало робочу силу з колгоспного виробництва⁹².

Через відсутність урядового рішення з даного питання й запізнилу появу наказу Наркомзему УРСР (10 жовтня 1944 р.), яким райземвідділам було запропоновано відновити присадибне користування землею колгоспників, робітників і службовців у довоєнних розмірах, зазначений захід не було здійснено у 1944 р. Станом на 1 січня 1945 р. обмірювання присадибних ділянок було проведено лише в 6898 колгоспах (26,1% від кількості колгоспів на цей час). Тільки в Полтавській області відновлення присадибного землекористування в 1944 р. проводилося в усіх колгоспах й обмірювання ділянок було закінчено до кінця року в 2059 колгоспах (83,7%). У решті областей у 1944 р. ці роботи зовсім не були розпочаті (Житомирська, Ворошиловградська, Одеська) або проведені в незначній кількості колгоспів.

Лише після ухвалення 8 квітня 1945 р. спеціальної постанови РНК СРСР роботи з приведення до норми розмірів присадибного користування колгоспників, робітників і службовців розгорнулися в значному обсязі. Обмірювання присадибних ділянок відбувалося в усіх колгоспах й до кінця 1945 р. було завершено в більшості областей, за винятком Чернігівської (92,9%), Житомирської (91,1%), Вінницької (96,4%), Сумської (96,3%) та Одеської. Вилучення виявлених надлишків і приєднання їх до громадських земель колгоспів було проведено в 23 714 колективних господарствах, що становило 89,9% від їхньої загальної кількості. У Київській, Кам'янець-Подільській, Полтавській, Харківській, Сталінській, Запорізькій, Кіровоградській, Миколаївській, Херсонській областях вилучення надлишків було повністю завершено. Відставали Вінницька (61,2%), Житомирська (62,2%) та Одеська області⁹³.

Посівна кампанія навесні 1943 р. у визволених від окупантів районах відбувалася в надзвичайно складних умовах. У переважній більшості сіл не було майже ніяких технічних засобів, не вистачало тягла, робочих рук, посівного матеріалу. Незважаючи на проведені заходи зі збирання насіння серед населення та закінченню молотьби врожаю 1942 р., насінням ярових культур відновлені колгоспи повністю не були забезпечені. Дефіцит насіння по звільненій групі районів становив 40–50% потреби до плану посіву 1941 р., при цьому насіння бобових і трав у колгоспах майже зовсім не було⁹⁴. Часом навіть і та невелика кількість відремонтованої техніки через відсутність палива та мастил простоювала. Так, зокрема, масові роботи по комплексу весняної сівби у радгоспах визволених районів України розпочалися 11–12 квітня. А перші 28 т керосину радгоспи одержали лише 22 квітня, перші 3 т автолу – 29 квітня. Таким чином, тракторний парк радгоспів у кількості 306 відремонтованих тракторів (з наявних 428) розпочав роботу лише 30 квітня, тобто тоді, коли час сівби ранніх зернових культур наблизився до завершення⁹⁵. Загалом навесні 1943 р. сівба ранніх колосових культур, розрахована в основному на виконання тракторами, була проведена головним чином на живому тяглі – коровах селян, колгоспів та радгоспів⁹⁶. Так, під час весняних польових робіт у колгоспах Ворошиловградської області щодня в середньому працювало близько 40 тис. корів⁹⁷. У цілому в ході весняної посівної кампанії 1943 р. у визволених районах України було освоєно лише близько 60% орної землі порівняно з довоєнним рівнем⁹⁸.

У третій декаді липня 1943 р. колгоспи і радгоспи приступили до збирання урожаю зернових. У зв'язку з відсутністю потрібної кількості збиральної техніки

збирання хліба проходило з великими труднощами. Із 807 наявних комбайнів удалося відремонтувати лише 453, решту через відсутність двигунів та інших вузлів не змогли підготувати до збирання. Але з 453 відремонтованих комбайнів працювали лише 230, решта не використовувалася через відсутність шківів, корінних та арматурних пасів. Тому значна частина зернових збиралася простими механізмами та вручну. Так, станом на 10 серпня 1943 р. у колгоспах Ворошиловградської області було зібрано зернові на 90,2% площ, з них комбайнами тільки на 11,4%, а у колгоспах Харківської області ці показники становили, відповідно, 88,7% і 2,2%⁹⁹. Унаслідок нестачі техніки та робочих рук затримувалася молотьба та скиртування соломи. На вказану дату у колгоспах Ворошиловградської області було обмолочено молотарками і котками всього 17,7% зернових, а у колгоспах Харківської області – 5,4%. Дещо кращим був стан із використанням комбайнів у радгоспах системи Наркомземрадгоспів УРСР, у яких комбайнами зібрали зернові на 43,0% площ¹⁰⁰.

На темпи та якість сільськогосподарських робіт улітку 1943 р. негативно вплинула і слабкість тракторного парку. Станом на 15 серпня 1943 р. у звільнених районах України вже було відновлено роботу 72 МТС, в яких нараховувалося 3516 тракторів. Та значна частина й цього недостатнього тракторного парку не використовувалася з причин несправності, відсутності запасних частин та паливно-мастильних матеріалів. Тракторним парком МТС у Ворошиловградській області було виконано робіт всього на 39,1% від встановленого плану, а у Харківській області – на 39%. Виробіток на один умовний 15-сильний трактор у МТС Ворошиловградської області становив лише 175,5 га, а у МТС Харківської області – 181,5 га¹⁰¹ при річному плановому навантаженні 500 га¹⁰².

Значний дефіцит робочої сили в сільськогосподарській галузі змушував центральні, республіканські та місцеві органи влади в період проведення польових робіт удаватися до масштабних залучень додаткових контингентів працівників. За дозволом ДКО та вищих органів влади СРСР, згідно з постановами Військових рад фронтів, до виконання сільськогосподарських робіт залучалися солдати й офіцери тилкових, а коли були належні умови – і фронтових частин, дислокованих на території республіки. Так, у 1943 р. червоноармійцями було виконано великий обсяг робіт під час весняної посівної, а влітку та восени – збиральної кампанії, насамперед у тих районах, де складалося критичне становище. Тільки солдати 2-го Українського фронту виорали та засіяли близько 4000 га, заборонували та прокультивували 4320 га й обмолотили врожай з 20 тис. га. Воїни 3-го Українського фронту зібрали хліб майже з 6 тис. га, скосили траву з 1265 га, виорали близько 800 га. Восени на збиранні врожаю лише в Полтавській області працювало 5500 солдатів і 220 офіцерів 2-го Українського фронту та 1500 солдатів й офіцерів Харківського військового округу. На збиранні зернових, соняшнику та картоплі в Чернігівській області працювали 2200 солдатів і 32 офіцери, у Сумській – відповідно 1100 і 44, у Київській – 700 і 28 з частин 1-го Українського фронту. Протягом двох місяців на полях Дніпропетровської області урожай збирали 3000, Харківської області – 1000 спеціально виділених солдатів.

На прохання місцевих органів влади значний обсяг сільськогосподарських робіт восени 1943 р. виконали воїни окремих частин Червоної армії в місцях свого тимчасового розташування. Так, у Драбівському районі Полтавської області копали картоплю періодично 1000–1500 солдатів 47-ї армії. В Яготинському районі цієї ж області воїни 40-ї армії на копанні буряків, скиртуванні зернових тільки протягом 10–15 жовтня відпрацювали 12 500 людино-днів, завдяки чому район одним з перших в області завершив збирання врожаю. Колгоспникам с. Дідівці Прилуцького району допомогли 500 червоноармійців, на копанні картоплі в Броварському районі працювало

600 воїнів 3-ї гвардійської танкової та 2-ї гвардійської мотобригади, скиртуванні зернових у Баришівському районі – 250 бійців та офіцерів¹⁰³.

Часом воїнам доводилося працювати в надзвичайно складних умовах. Наприклад, на території Сумської і Чернігівської областей, де через бойові дії влітку й восени 1943 р. місцевим селянам не вдалося своєчасно повністю зібрати зернові, за рішенням ДКО хліб, що опинився під снігом, рятували воїни 1-го Білоруського фронту. Солдати спочатку граблями розгрібали сніговий покрив, а потім серпами жали полегли зернові культури. До весни 1944 р. воїни заготовили 13 607 тис. пудів хліба, забезпечивши потреби фронту на 8 місяців. Значну кількість зібраного ними зерна було відправлено військам інших фронтів та мешканцям Ленінграда¹⁰⁴.

У таких важких умовах у 1943 р. сільські трудівники десяти звільнених лівобережних областей України заготовили для Червоної армії та держави 91 млн пудів хліба та інших сільськогосподарських продуктів. Про трудовий доробок селянства свідчить той факт, що всі Українські й Білоруські фронти повністю і безперерійно постачалися хлібом та іншими продуктами за рахунок заготівель і закупівель, здійснених у цих областях. Крім того, тут були створені необхідні продовольчі запаси, із яких у 1943 р. майже 100 тис. т відвантажили Ленінградському фронту та місту Ленінграду¹⁰⁵.

Заготівлі і закупівлі хліба врожаю 1943 р. продовжувалися взимку–навесні 1944 р., поширившись й на визволені в цей час правобережні райони республіки. Загалом станом на 1 липня 1944 р. в областях України було заготовлено й закуплено 105,2 млн пудів (або 6577 тис. т) хліба врожаю 1943 р., абсолютну більшість якого виробили українські селяни в післяокупаційний період. Показники заготівлі й закупівлі хліба врожаю 1943 р. по областях наведені в таблиці № 19¹⁰⁶.

Таблиця № 19

Область	Заготовлено з урожаю 1943 р. (тис. пудів)	% виконання плану за 1943–1944 рр.
Київська	7 626	100,6
Чернігівська	11 479	100,2
Житомирська	5 750	107,2
Вінницька	5 049	100,4
Кам'янець-Подільська	3 362	99,5
Сумська	9 052	102,7
Полтавська	19 745	101,0
Харківська	6 128	97,1
Ворошиловградська	2 658	90,6
Сталінська	3 005	102,5
Дніпропетровська	14 504	100,6
Запорізька	10 644	103,6
Кіровоградська	6 228	111,2
Миколаївська	4 032	115,7
Одеська	4 018	76,0
Херсонська	7 078	102,7

Водночас необхідно зазначити, що в районах, які опинилися в 1943 р. у зоні бойових дій, значна частина врожаю загинула або на полях, або вже будучи зібраною. Втрати були пов'язані й з об'єктивними причинами, які зумовлювалися тогочасною реальністю й слабкістю матеріально-технічної бази сільського господарства. Так, із вирощеного в 1943 р. урожаю цукрового буряку працюючі в Україні 23 цукрові заводи в сезон 1943–1944 рр. переробили 2181,4 тис. ц буряку й виробили 179 тис. ц цукру.

Однак 1591 тис. ц цукрового буряку залишилося на полях через недостатню кількість транспорту, необхідного для його вивезення на цукрові заводи¹⁰⁷. Конкретно по областях ситуація була такою:

Таблиця № 20

Назва областей	Працювало цукрових заводів	Перероблено цукрового буряку	Залишилося буряку в полі (тис. ц)
Сумська	2	237,5	315
Харківська	3	359,1	98
Полтавська	2	572,7	958
Київська	10	427,3	190
Чернігівська	2	339,5	30
Житомирська	4	245,3	–
Всього	23	2 181,4	1 591

Частину невивезеного буряку можна було б врятувати, пустивши його на корм худобі в громадському тваринництві та селянських господарствах, однак через регламентуючі та заборонні приписи цього не зробили.

У не менш складних умовах здійснювалися відбудовні та господарські роботи в сільському господарстві й у 1944 р. Державна допомога селу цього року збільшилася, однак її обсяги були недостатні для вирішення наявних проблем. Ситуація ускладнювалася надзвичайно високими державними завданнями. Так, передбачений державним планом обсяг весняно-польових робіт становив майже 94% плану 1941 р., а наявного механічного і живого тягла було втричі, а працездатного населення вдвічі менше, ніж до війни. Основною робочою силою залишалися жінки, люди похилого віку й підлітки, а основною тягловою силою – корови колгоспів і колгоспників. Виробничі ланки комплектувалися з таким розрахунком, щоб у них була однакова кількість колгоспників із коровами, тобто, щоб тягло по ланках розподілялося рівномірно. Колгоспники і своїми коровами готувалися до весняних робіт: здійснювали снігозатримання, заготовляли добрива. У 1944 р. у Полтавській області на польових роботах під час весняної сівби працювало 90 тис. корів колгоспів та колгоспників¹⁰⁸, у Київській області – понад 36 тис., якими було виорано 71 тис. і забороновано 148 тис. га посівної площі¹⁰⁹. У Запорізькій області на коровах у 1944 р. було виконано до 40% усіх польових робіт, у Сумській – виорано 17% посівної площі¹¹⁰. Масово застосовувалося ручне перекопування землі, а нерідко селяни й самі впрягалися в плуги та борони. У багатьох селах колгоспникам доводилося переносити посівне зерно на плечах до місця посіву на далекі відстані й висівати його переважно вручну. Наприклад, у Слов'янському, Амвросіївському, Старокерменчикському, Ямському, Олександрівському, Сніжнянському та інших районах Сталінської області колгоспники на своїх плечах перенесли тисячі центнерів посівного матеріалу, перекопали вручну сотні гектарів для посіву городини, підносили пальне й воду для тракторів¹¹¹.

У багатьох господарствах визволених восени 1943 р. – взимку–навесні 1944 р. районів не було посівного матеріалу. Восени 1943 р. для посіву озимих під урожай 1944 р. у Ворошиловградську й Харківську області станом на 9 жовтня 1943 р. надійшло з областей РРФСР 9871 т насіннєвого зерна з відвантажених 12 025 т¹¹². Навесні 1944 р. самостійно не могли забезпечити себе насінням для ярового посіву колгоспи найбільш постраждалих від окупації районів, зокрема, Боково – Антрицитівського, Ворошиловського, Попаснянського, Краснодонського, Лисичанського, Ровеньківського, Сергівського, Слав'яносербського, Рубежанського, Успенського – Ворошиловградської

області; Ізюмського, Старосалтівського – Харківської області та інших, а також колгоспи з низьким урожаєм зернових культур у 1943 р.¹¹³ З метою надання таким районам і колгоспам допомоги насінням для весняного посіву, згідно з постановою Раднаркому УРСР від 12 лютого 1944 р., у Дніпропетровській, Запорізькій, Полтавській, Сумській і Чернігівській областях у колгоспів, колгоспників та одноосібних господарств, які виконали свої зобов'язання щодо здачі хліба у фонд Червоної армії та за державними хлібозаготівлями, було організовано закупівлю 25 тис. т зерна (у Дніпропетровській, Запорізькій і Полтавській – по 6000 т, у Сумській – 4000 т, Чернігівській – 3000 т). За рахунок закупленого зерна надавалася насіннева взаємодопомога колгоспам у порядку відпуску в позичку на умовах повернення з урожаю 1944 р. з нарахуванням 10 ц за кожні 100 ц відпущеного насіння. У такий спосіб колгоспи Ворошиловградської області одержали насіннєву позичку в розмірі 17 000 т, Сталінської – 3000 т, а райони інших областей – 5000 т¹¹⁴. Навесні 1944 р. Наркомзем СРСР виділив для УРСР насіння овочевих культур у розмірі 5137,4 ц, у тому числі імпортного – 2550,9 ц¹¹⁵.

Значна частина посівів здійснювалася несортним насінням. Так, сортові посіви зернових у колгоспах і радгоспах УРСР під урожай 1944 р. становили: пшениці озимої – 65,0%, жита – 56,3%, ячменю – 54,7%, вівса – 59,2% до загальної площі посіву¹¹⁶. (Детальніше про обсяги сортових посівів у 1944 р. дивись у додатках 55–56).

Однак, незважаючи на величезні труднощі, селяни справлялися з поставленими завданнями. При значній нестачі техніки та живої тяглової сили весняна сівба в 1944 р. в цілому була проведена організовано. Уже на 20 травня колгоспи виконали план сівби ранніх колосових культур на 117,1%, цукрового буряку – на 106,2%, радгоспи план сівби всіх ярових культур виконали на 101,4%. Загалом план весняних польових робіт був перевиконаний¹¹⁷. Колгоспи України навесні 1944 р. посіяли понад 8 млн га ярових культур¹¹⁸.

Посівна кампанія 1944 р. в республіці за існуючою в СРСР традицією, коли більшість виробничих кампаній і процесів одержували статус всесоюзного або республіканського соціалістичного змагання, відбувалася під відповідними гаслами за виконання й перевиконання встановленого державного плану весняної сівби. За результатом цього змагання Раднарком УРСР визнав переможцями колгоспи: ім. ОДПУ Верхньодніпровського району Дніпропетровської області, «Шлях до комуни» Ямпільського району Вінницької області, ім. Леніна Волочиського району Кам'янець-Подільської області, ім. Мануїльського Бабанського району Київської області, «Червона зірка» Полтавського району Полтавської області. Переможці були нагороджені перехідними Червоними прапорами та грошовими преміями¹¹⁹.

Одним з найважливіших завдань у процесі відбудови сільського господарства було відновлення довоєнних посівних площ. До війни в господарствах усіх категорій землекористувачів і, насамперед, у колгоспах, орнопридатні землі використовувалися для посівів майже повністю. У багатьох випадках навіть закладання нових садів, ягідників і виноградників здійснювалося за рахунок скорочення орної землі та посівних площ. Однак за роки війни розміри посівної площі значно скоротилися.

За даними на 1 січня 1945 р. у земельному фонді УРСР із загальним обсягом 55 222,9 тис. га орна земля становила 32 050,5 тис. га, тобто 58%, (у т. ч. рілля – 24 213,4 тис. га, перелоги і залежі – 7837,1 тис. га). У найбільшого землекористувача – колгоспів, яким належало 35 121 тис. га земельних угідь (63,3%), орнопридатна земля становила 24 159, 5 тис. га, або 68,8% (у т. ч. рілля – 17 658,5 тис. га, перелоги й залежі – 6501,0 тис. га)¹²⁰. (Повна інформація про земельний фонд в УРСР по угіддях, розподіл його по землекористувачах міститься в додатках 37–42). У той же час, незважаючи на здійснення в післявоєнний період широкомасштабних заходів, спрямованих на

відновлення посівної площі, її загальні розміри в 1944 р. по всіх категоріях господарств Української РСР досягли лише 20 932 тис. га, або 69,2% довоєнної площі, у тому числі: під зерновими і бобовими культурами – 15 775 тис. га, або 61,1%, під соняшником – 852 тис. га, або 120%, під картоплею – 1738 тис. га, або 85,9%, овочами – 417 тис. га, або 87,4%, під цукровим буряком – 287 тис. га, або 31,6% довоєнної площі¹²¹. У колгоспах східних областей республіки посівні площі становили 13 956 тис. га, або 65,3% довоєнного рівня, у т. ч. зернових – 11 182,9 тис. га, або 73,7%, усіх технічних культур – 1246,0 тис. га, або 55%, у тому числі соняшнику – 723,4 тис. га, або 114,7%, цукрового буряку – 267,2 тис. га, або 37,7%, овочів – 148,4 тис. га, або 63,4%, картоплі – 534,9 тис. га, або 98,6% від довоєнного рівня¹²². Встановлений на 1944 р. план освоєння орної землі колгоспи республіки виконали на 103,9%. Радгоспи освоїли 711 тис. га, або 71% своїх довоєнних посівних площ. У той же час у 1944 р. посівна площа в Україні ще була менша від довоєнної на 9,3 млн га. (Більш повна інформація про кількість використовуваної в 1944 р. посівної площі в усіх категоріях господарств республіки та посівні площі під сільськогосподарськими культурами містяться в додатках 45–54).

Наведені вище та в додатках показники свідчать, що насамперед відновлювалися довоєнні посівні площі зернових, овочів, картоплі, соняшнику, тобто тих культур, вирощування яких дозволяло полегшити розв'язання продовольчого питання.

Велику допомогу сільським трудівникам під час проведення весняних польових робіт у 1944 р. знову надали військові частини Червоної армії. У відповідь на звернення уряду УРСР про надання допомоги селу під час весняної сівби командування Українських та 1-го Білоруського фронтів розробило розгорнуту програму участі військових з'єднань у посівній кампанії. Політоргани й командири всіх частин цих фронтів зобов'язувалися розробити й реалізувати конкретні плани надання допомоги колгоспам, радгоспам і селянським господарствам. Так, постановою військової ради 4-го Українського фронту від 18 березня й доповненням до неї від 26 березня військові частини фронту повинні були надавати селянам «...всебічну допомогу в оранці і сіянні шляхом виділення коней, волів, тракторів з усіх частин і робочої сили з тилових установ, розташованих у Запорізькій і Миколаївській областях». 25–27 березня рішення «Про надання допомоги колгоспам й радгоспам УРСР у проведенні весняної сівби 1944 р.» ухвалили військові ради 1, 2 та 3-го Українських фронтів. Командування 1-го Білоруського фронту аналогічну постанову прийняло на місяць раніше. «Кожний трактор, кожний кінь, якщо дозволяє обстановка, – говорилося у ній, – повинні використовуватися на оранці, на сівбі... Військова рада зобов'язує генералів, офіцерів та політпрацівників домогтися, щоб кожна велика й мала військова частина, яка не перебуває на передовій лінії, включилась у цю велику роботу»¹²³.

З метою забезпечення політичного впливу і кращої організації виробничого процесу на селі за вказівками з центру військові ради та політвідділи армій відрядили у визволені взимку-навесні 1944 р. райони 220 офіцерів і політпрацівників, знайомих з сільськогосподарським виробництвом: у Кам'янець-Подільську область – 50 осіб, Ровенську – 30, Вінницьку – 25, Тернопільську – 35 і т.д. Військова рада 1-го Українського фронту в смузді дій фронту контролювала через своїх уповноважених кожний район і кожне село. Аналогічна робота проводилася на Півдні України 4-м Українським фронтом. Тільки з одного фронтового запасного полку в колгоспи було направлено 70 офіцерів, які проводили політико-масову роботу серед селян, брали участь в організації праці, розстановці нечисленних колгоспних кадрів та інших заходах, спрямованих на виконання завдань весняної посівної кампанії¹²⁴.

За розпорядженням командування Українських фронтів господарствам визволених районів навесні 1944 р. було передано значну кількість насіння зернових і

овочевих культур. Так, з фондів 4-го Українського фронту було виділено майже 4 тис. т посівного зерна для Ворошиловградської та Запорізької областей. Тільки 38-а армія 1-го Українського фронту передала колгоспам Вінницької області 1503 т посівного зерна. 1-а гвардійська та 2-а повітряна армії цього ж фронту передали колгоспам Кам'янець-Подільської області 2743 т.

Військові частини цього фронту надали також велику допомогу з посівним матеріалом і селянам, насамперед родинам червоноармійців, вдовам та сиротам. Так, селянам Тернопільської, Станіславської та Ровенської областей було виділено 572 т посівного зерна. Від частин 3-ї танкової армії тільки родини червоноармійців одержали 1500 т картоплі, 50 т ячменю, 100 т вівса для посіву. А всього військові частини 1-го Українського фронту навесні 1944 р. передали родинам червоноармійців для посівних цілей 4840 т зернових, близько 5000 т картоплі, 2420 т зерна обміняли на сортове насіння¹²⁵.

Війська Червоної армії не тільки надавали велику матеріально-технічну допомогу в проведенні весняної сівби, а й брали активну участь у виконанні польових робіт. Лише воїни тилкових і фронтових частин 1-го Українського фронту відпрацювали під час посівної 281 500 людино-днів. Ними було виорано та засіяно 55 378 га (у т.ч. у Тернопільській області – 19 291 га, Ровенській – 14 401 га, Станіславській – 7204 га, Вінницькій – 5000 га, Кам'янець-Подільській – 4286 га, Волинській – майже 4000 га), надано допомогу в обробітку понад 8 тис. ділянок індивідуальних господарств. Воїни цього фронту працювали також у селах Київської, Житомирської та Чернівецької областей. Бійці 3-го Українського фронту, відпрацювавши на весняно-польових роботах 25 316 робочих днів, виорали та засіяли 4306 га. Солдати і офіцери підрозділів 4-го Українського фронту у Миколаївській та Запорізькій областях виорали та засіяли 2550 га, а 1-го Білоруського фронту в північних районах республіки – 5500 га¹²⁶.

Роботи з обробітку землі воїнами виконувалися в основному плугами на живому тяглі, а висівання зерна – вручну. Переважна більшість червоноармійців, зокрема колишніх селян, з радістю працювали на землі, пригадуючи свої хліборобські навички. Їхні настрої яскраво виразив у публікації у фронтовій газеті «За честь Батьківщини» рядовий І. Володін: «Скучили мої руки по сільській роботі, як приємно було боронувати ще вологий чорнозем, дивитись, як зарівнюється земля, де не так давно були вирви від снарядів і мін. Хоч у колгоспі я давно відвик від мішка, але довелось його повісити через плече і дідівським способом сіяти»¹²⁷. Слід відзначити й те, що своєю дисциплінованістю, організованістю, безкорисливістю й працьовитістю фронтовики позитивно впливали на сільський соціум, особливо ставленні до роботи. У багатьох західноукраїнських селян така робота червоноармійців позитивно впливала на їхнє ставлення до Червоної армії.

Спільною працею сільських трудівників і воїнів армії під час посівної кампанії була закладена добра основа врожаю 1944 р. Сподівання на одержання хорошого врожаю в 1944 р. доповнювало й те, що через сприятливі метеорологічні умови осені й зими 1943–1944 рр. озими в більшості після зимування вийшли в доброму стані. Площа загиблих озимих була невеликою (у Дніпропетровській, Київській, Полтавській, Житомирській та ін. областях), причому більша частина їх загинула внаслідок бойових дій, і меншою мірою – від вимерзання і вимокання. На більшості площ загиблих посівів у колгоспах було проведено пересів яровими культурами й частково, у залежності від сівозмін, залишено під чисті пари¹²⁸.

Після завершення посівної кампанії перед селянами постало нове відповідальне завдання – доглянути посіви, своєчасно і без втрат зібрати врожай. Проте агротехнічні заходи з догляду за посівами, за висновками Наркомату землеробства УРСР, були здійснені не повністю¹²⁹.

Збиральна кампанія 1944 р. проводилася в умовах недостатньої кількості комбайнів та інших збиральних машин, молотарок, двигунів, пального, транспортних засобів, тягла, реманенту та робочих рук. Щоб не допустити затримки збирання врожаю зернових культур, а отже, й великих втрат, колгоспи значну частину їх, яка нерідко сягала 39–50 відсотків, а в окремих регіонах більше половини, збирали вручну. Наведемо типові приклади.

В Одеській області згідно з розрахунками, здійсненими на початку підготовки до збирання зернових, з 516 000 га планувалося зібрати комбайнами 54 640 га, жатками – 214 725 га й 246 635 га – косами та серпами. Розрахунок був таким: 50 тис. косарів за період збиральної компанії мали скосити по 5 га. Однак тут виникла ще одна серйозна проблема: для цього потрібно мати 50 тис. кос, а в населення було лише 17 тис. (із 173 тис. дворів колгоспників коси мали лише 10%). Терміново було здійснено рознарядку для виробництва на підприємствах області ще 8 тис. кос. Невистачаючи 25 тис. кос в область необхідно було завезти¹³⁰.

Критичною була в області й ситуація з забезпеченням транспортними засобами. Нестача живого тягла доповнювалася відсутністю возів і ходів. Так, згідно з визначеними обласними органами мінімальними потребами (по 20 возів і 10 ходів на колективне господарство), загальна кількість возів і ходів, у наявних на той час в області колгоспів, мала б складати 39 540 возів і 19 700 ходів, а фактично їх було відповідно 8 тис. і 6 тис. Для забезпечення роботи техніки й двигунів область потребувала також 2439 т пального¹³¹.

У процесі підготовки до збиральної компанії відбулися зміни, які стосувалися як обсягів роботи, так і її матеріально-технічного забезпечення та кількості залученої робочої сили. Унаслідок хід збиральних робіт характеризувався наступними показниками¹³²:

Таблиця № 21

Обсяги роботи та матеріально-технічні й людські ресурси	План на початок збирання	Фактично зібрано та використано	У % до плану
Підлягало збиранню га	548 896	555 708	101,2
у т.ч. комбайнами	72 200	27 063	37,5
простими машинами на тракторній і живій тязі	293 483	325 732	111,0
ручними косами та серпами	183 213	202 913	110,8
Використання техніки, інвентарю та людських ресурсів під час косовиці:			
комбайнів	446	290	65,0
простих машин на тракторній і живій тязі	5322	4326	81,3
ручних кос	36 957	29 449	79,7
возів (мінімальна потреба)	39 540	17 885	45,2
людей	130 000	131 298	101,0
Використання техніки та людських ресурсів під час обмолоту:			
комбайнів та молотарок	1055	711	67,4
катків	8999	3100	34,4
людей	–	54 150	–

Як видно із наведених даних, різниця між тим, що планувалося й що було в дійсності під час збиральної кампанії, досить суттєва.

До того ж в області поширеними були випадки простою техніки. Так, наприклад, у Валегоцуловському районі, де обмолот хліба розпочали на сьомий день після завершення косовиці й цю роботу проводили лише 12 молотарками та працюючими стаціонарно 9 комбайнами, через незадовільну підготовку техніки районною МТС вона тривалий час простоювала. Фактично лише в одному колгоспі ім. Фрунзе через несправність магнето й низьку кваліфікацію комбайнера комбайн простояв 8 днів, а в колгоспі «Червоний Путиловець» комбайн простояв 2 дні через те, що колгоспна підвода приїхала в МТС за пального о 20-й годині вечора, а директор МТС відмовився відпустити пальне, посилаючись на пізній час. Були простої молотарок по 2–4 дні через поломки, а директор МТС Степанюк на сигнали, навіть з райкому партії, не реагував. Належної оцінки таким діям директора МТС від керівництва району не було¹³³.

У Вінницькій області з загальної площі комбайнами планувалося зібрати 47,0 тис. га (5,5%), простими машинами на тракторній і живій тязі – 408,9 тис. га (36,5%), ручним способом – 443,1 тис. га (58,0%). Однак через невиконання норм дуже зношеними збиральними машинами із зібраного станом на 5 жовтня врожаю на загальній площі 848 316 га зібраний комбайнами становив лише 11 268 га, або 1,3%. Всього ж того року простими машинами було зібрано урожай на 250 тис. га – 61,1% від плану, а вручну – на 590 732 га, тобто 133,3% від плану¹³⁴.

Оскільки наявними комбайнами і молотарками колгоспи і МТС у 1944 р. (як, до речі, й у 1945 р.) могли обмолотити хліб лише за 2–3 місяці, а в ряді районів – за довший період, зусилля зосереджувалися на прискореному косінні зернових, зв'язуванні їх у снопи, просушуванні в копах та масовому й швидкому скиртуванні. У найменш забезпечених тяглом колгоспах хліб складали в невеликі скирти, виходячи з забезпечення обсягу роботи складної молотарки, яка працювала з трактором, не менше, ніж на один день. Це дозволяло, з одного боку, продуктивно використовувати молотарку протягом робочого дня, а ввечері чи вночі перевозити її на заздалегідь підготовлений інший тік й повністю завантажувати наступний робочий день колгоспників, а з другого боку, що було особливо важливо, швидко скиртувати хліб, не допускати замокання снопів у копах під час дощів. Скиртування організовувалося таким чином, щоб найдоцільніше поєднувалися роботи вручну й на живому тяглі. Наприклад, з площі, прилеглої до скирти, снопи зносили вручну, а з решти площі підвозили на живому тяглі, переважно коровами.

Під час збирання врожаю 1944 р. селу знову необхідна була допомога армії. Оскільки передові частини українських фронтів у цей час вже вели бої за межами СРСР, то на більшій території республіки до збирання врожаю залучалися воїни тилових фронтів частин та підрозділів, створених у визволених районах військових округів. За погодженням з місцевими органами влади військовослужбовці, армійські техніка та коні направлялися в колгоспи й радгоспи, що найбільше потребували допомоги, для косіння, скиртування й обмолоту зерна. Тиловим частинам 3-го Українського фронту, розташованим в Одеській області, належало зібрати врожай на 28 тис. га, а фактично вже до серпня 1944 р. ними було зібрано зернові майже з 36 тис. га. Солдати та офіцери тилових частин 2-го Українського фронту допомогли зібрати врожай зернових з 34 тис. га, витративши понад 57 тис. робочих днів. Великий обсяг збиральних робіт виконали воїни Київського, Харківського та Одеського військових округів. Лише в Овруцькому районі на Житомирщині, Баришівському та Васильківському районах Київщини воїни частин Київського військового округу відпрацювали на збиранні зернових 24 тис. робочих днів. Влітку 1944 р. силами військовослужбовців тилових частин українських фронтів було заготовлено 240 тис. т сіна, за рахунок чого забезпечувалися планові потреби фронту, й зроблено чималий внесок у створення кормової бази колгоспів¹³⁵.

У роки війни частина врожаю збиралася частинами Червоної армії в рамках самозаготівель для власних потреб. Самозаготівлі проводилися на полях тих колгоспів і радгоспів, які через відсутність робочих рук і матеріальних засобів не могли впоратися з обсягами збиральних робіт. Нерідко, виконавши завдання по формуванню власних продовольчих ресурсів, військові частини продовжували збиральні роботи й заготовлене продовольство направляли на державні заготівельні пункти та постачали населенню міст. У 1943 р. військовими тиловими частинами на території СРСР у рамках такої кампанії було зібрано лише зерна 2 414 200 т. Майже половину його заготовили війська Українських фронтів, зокрема, частини 2-го Українського фронту – 255 тис. т, 3-го – 200 тис. т, 4-го – 342 тис. т. Інтендантське управління 3-го Українського фронту наприкінці 1943 р. і в першому півріччі 1944 р. передало для постачання Дніпропетровська, Миколаєва та Одеси 73 тис. т зерна. 2-м Українським фронтом за цей час для власних потреб було заготовлено майже 140 тис. т продовольчого зерна, близько 17 тис. т борошна, 91,4 тис. т картоплі, а всього питома вага самозаготівель у постачанні військ цього фронту хлібопродуктами, крупами і м'ясопродуктами становила 75–80%¹³⁶.

З метою більш ефективного використання сільськогосподарських угідь і полегшення постачання фронту на базі довоєнних радгоспів у фронтових та армійських тилах організовувалися військові підсобні господарства. У 1943 р. у віданні військових частин нараховувалися 6220 таких господарств з посівною площею 300 тис. га. Працювали в них господарствах військовослужбовці з числа обмежено придатних до служби та легкопоранені з госпіталів. У підсобних господарствах 1-го Українського фронту в 1943 р. було зібрано 1560 т зернових, майже 20 тис. т картоплі та інших овочів, відгодовано 1150 свиней.

У 1944 р. практика створення підсобних господарств у визволених районах республіки поширилася. Їм встановлювали плани посівів зернових та овочів, сінокосіння, відгодівлі поголів'я свиней. Загальна площа зайнята під зерновими та овочевими культурами в підсобних господарствах 3-го Українського фронту, становила майже 30 тис. га, відгодовувалося 5200 свиней. У підсобних господарствах 4-го Українського фронту лише овочевими культурами було засаджено майже 2 тис. га та вирощувалося 3 тис. свиней¹³⁷.

До участі у сільськогосподарських роботах у колгоспах і радгоспах у 1943–1945 рр. масово залучалися діти й підлітки, причому не лише сільські, а й міські. З огляду на специфіку робіт у сільськогосподарській галузі, їхню нескладність і посиленість окремих з них для дітей, праця неповнолітніх використовувалася тут більшою мірою, ніж у інших галузях господарства республіки. Вагомою підставою для використання на сільгоспроботах праці неповнолітніх було їхнє прагнення взяти участь у відбудові, допомогти дорослим у вирощуванні та збиранні врожаю. Та все ж головним методом залучення дітей та підлітків до сільгоспробіт були мобілізаційні заходи, які здійснювалися на підставі рішень центральних, республіканських та обласних органів влади освітніми установами, комсомольськими та піонерськими організаціями.

Документи того періоду свідчать про досить жорсткі принципи щодо організації дитячої праці. Так, постановою Харківського облвиконкому від 5 червня 1944 р. передбачалася мобілізація на сільгоспроботи учнів 6–10 класів сільських і міських шкіл. Тривалість робочого дня у канікулярний час визначалася в обсязі 6–8 годин, до осіб, які ухилятимуться від цих робіт або самовільно залишать їх, передбачалося притягнення до кримінальної відповідальності. У нормативних документах установ Наркомату охорони здоров'я визначався досить обмежений перелік протипоказань для мобілізації дітей на сільгоспроботи: відкрита форма туберкульозу, ревматизм у гострому періоді, пороки серця з явищем субкомпенсації, хвороба нирок, фізичні вади,

які не дозволяли виконання сільгоспробіт¹³⁸. Таким чином, у переліку протипоказань були відсутні багато типових дитячих захворювань, а також захворювань, зумовлених тяжкими умовами війни. Через відсутність належного медичного обслуговування в період окупації та на початковому етапі відбудови, що особливо стосувалося сільської місцевості, у багатьох дітей не були встановлені діагнози про захворювання навіть вищезазначеними хворобами. Залучення нездорових та не повністю здорових дітей до польових робіт, які часто мали великі нормовані обсяги, призводило до погіршення їхнього здоров'я з ускладнюючими наслідками.

У зимово-весняний період сільські діти та підлітки заготовляли добрива, затримували на полях сніг, закладали парники, лагодили сільгоспреманент, поповнювали посівний і посадковий фонд. Влітку виконували значний обсяг робіт на прополюванні сільгоспкультур, по боротьбі з шкідниками, особливо з гризунами та довгоносом. Та найширше праця підлітків і дітей використовувалася в період збирання врожаю.

Влітку 1943 р. на полях колгоспів і радгоспів Ворошиловградської та Харківської областей працювали 32 635 учнів і вчителів, які виробили 1 116 225 трудоднів¹³⁹. Протягом літа і осені 1944 р. в Україні у сільськогосподарських роботах взяли участь понад 960 тис. учнів і понад 26 тис. учителів, які сумарно виробили 26 155 тис. трудоднів¹⁴⁰. Зокрема, на полях Вінницької області працювало 40 тис. учнів, Київської – 86,2 тис.,¹⁴¹ Дніпропетровської – понад 60 тис., Ворошиловградської – 37 тис., Кіровоградської – 43,7 тис.¹⁴² і т.д. У загальному обсязі сільськогосподарських робіт 1944 р. питома вага дітей і підлітків становила 17,8% від усієї маси працездатних колгоспників в УРСР. Це в свою чергу зменшило навантаження на одного працездатного дорослого колгоспника з 4,38 га до 3,6 га землі, яка перебувала в обробітку. У колгоспах Вінницької області підлітки в 1944 р. виробили 6470 тис. трудоднів, 1945 р. – 6063 тис., що становило відповідно 7% і 6,3% загальної кількості трудоднів, вироблених колгоспниками області протягом цих років. У Житомирській області протягом 1944 р. і 1945 р. підлітки, становлячи 14,2% та 12,6% робочої сили у колгоспах, виробили, відповідно, 8,6% та 7,7% від загальної кількості нарахованих по області трудоднів, займаючи за питомою вагою вироблених трудоднів третє місце після працездатних жінок і чоловіків¹⁴³.

Повсюди звичайним явищем було перевиконання підлітками встановленого для них у роки війни мінімуму трудоднів – не менше 50. Наприклад, у Херсонській області середній виробіток трудоднів підлітками в 1944 р. складав 106, а в 1945 р. – 115. У Кіровоградській області – відповідно 79 і 88 трудоднів¹⁴⁴.

Під час збиральної кампанії 1944 р. з великими труднощами здійснювалося вивезення зібраного зерна з колгоспів на заготівельні пункти «Заготзерно». Згідно рішення республіканських органів влади по республіці на вивезенні зерна в серпні 1944 р. мали працювати 8527 автомобілів, у т.ч. військових – 5170, однак фактично працювало 2700, решта простоювали через несправність та відсутність пального. Із виділених для УРСР на серпень 120 цистерн бензину було завезено лише 60. У Чернігівській області з виділених для перевезення хліба 1-м Білоруським фронтом 225 автомобілів не працював жодний; у Вінницькій області з 585 військових автомобілів працювало 280; у Полтавській області – 300 автомобілів так і не приступили до перевезень. У Миколаївській області через відсутність бензину останню п'ятиденку серпня простояли всі автомобілі, виділені 3-м Українським фронтом. З цієї ж причини в Сталінській області простоювали автомобілі, мобілізовані з народного господарства. У ситуації, що склалася, колгоспи вимушені були відволікати від і так надзвичайно напружених, через недостатню кількість техніки та живого тягла, збиральних робіт, велику кількість тягла, зокрема корів, для вивезення зерна на заготівельні пункти. Так,

наприклад, у Полтавській області на цій роботі було задіяно 12 203 підводи, у Чернігівській – 12 018, у Херсонській – близько 14 000 корів колгоспників й сільських робітників і службовців.

Відсутність пального обмежувала використання при молотінні врожаю молотарок та комбайнів, й призводила до збільшення обсягів ручної роботи. Наприклад, лише в Запорізькій області на молотінні зерна ціпами було зайнято 34 880 колгоспників¹⁴⁵.

За наслідками господарювання в 1944 р., що відбувалося у важких умовах воєнного часу за відсутності необхідної кількості техніки, тягла, робочих рук, кваліфікованих кадрів, сортового насіння, трудівниками села були одержані такі результати: урожайність зернових культур в колгоспах у середньому по Україні становила 10,8 ц з га (при плані 9,1 ц)¹⁴⁶, цукрового буряку – 112,0 ц з га, соняшнику – 8,2 ц з га, картоплі – 75,0 ц з га¹⁴⁷. Валовий збір у колгоспах зернових культур становив 121 321 тис. ц, цукрового буряку – 28 254 тис. ц, соняшнику – 5893 тис. ц, картоплі – 39 889 тис. ц, що, відповідно, становило лише 54,6%, 20,5%, 62,7% і 66,6% валового збору цих же культур у 1940 р.¹⁴⁸ (Розширені й повніші дані про урожайність і валові збори сільськогосподарських культур у 1944 р. наведені в додатках 57–59 та 66–68). Цього року колгоспи та радгоспи здали державі 67% довоєнної кількості поставок зерна¹⁴⁹.

У 1944 р., як і в попередньому, знову мали місце великі проблеми зі збиранням і вивезенням цукрового буряку на заводи та приймальні пункти. Але якщо ціною неймовірних зусиль основна маса буряків була викопана і закагатована, то план вивезення коренів на переробку не був виконаний, і цей процес тривав аж до весни 1945 р. Так, наприклад, в одній з основних бурякосіючих областей – Вінницькій, станом на 5 лютого 1945 р. було вивезено лише 79,5%. Особливо незадовільно здійснювалося вивезення буряків в Оратівському, Уланівському й Монастирищенському районах, звідкіля його було вивезено, відповідно, лише 38,4%, 44,7% і 49,3%. Щоб виправити ситуацію, Вінницький обком партії на початку лютого 1945 р. змушений був прийняти спеціальну постанову, якою зобов'язав районні органи влади, які не закінчили вивезення буряку, встановити графіки вивезення сировини по колгоспах, з тим, щоб закінчити цю роботу впродовж лютого–березня, мобілізувати автомобілі промислових і господарських організацій та встановити обов'язкову норму вивезення ними коренів у розмірі від 2 до 3 тис. ц у залежності від їхньої вантажопідйомності, звільнити на лютий місяць гужовий транспорт колгоспів окремих районів від вивезення хліба з глибинних пунктів, повністю переключивши його на вивезення буряку¹⁵⁰.

Водночас восени 1944 р. через нестачу техніки, тягла та робочих рук виникли серйозні проблеми з проведенням посівів озимини та оранки на зяб. У телеграмі Голови РНК УРСР М. Хрущова та Секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка, направлений виконкомам обласних рад та обкомам КП(б)У в кінці вересня 1944 р., зазначалося, що осіння посівна в більшості областей республіки проходила незадовільно, кращі агротехнічні строки посіву були упущені. Особливо погано посівні роботи проводилися в Житомирській, Сумській, Вінницькій, Кіровоградській, Запорізькій, Дніпропетровській областях, де станом на 20 вересня план сівби озимих було виконано, відповідно, лише на 75%, 67%, 66%, 46%, 47,7%, 54,5%, а також у Миколаївській, Херсонській та Одеській областях. Керівники республіки вимагали від місцевих органів влади вжити термінових заходів для виправлення ситуації. Зокрема, рекомендувалося: проблему з нестачею тягла розв'язати шляхом більш повного використання потужностей тракторного парку МТС, залучення до посівних робіт усіх придатних колгоспників та колгоспної худоби, незадіяної на вивезенні хліба; посівні роботи проводити за визначеними для кожного району та колгоспу конкретними щоденними

планами впродовж усієї світлої частини доби, організувати харчування та ночівлю сівачів у польових умовах; сіяти озимі, як виняток, після ярових попередників, насамперед проса, картоплі, баштанних культур¹⁵¹. Завдяки оперативним та рішучим заходам, здебільшого адміністративного характеру, стан справ із сівбою озимих вдалося дещо покращити, однак план сівби та оранки на зяб виконати не вдалося. Наприклад, станом на 14 жовтня у колгоспах Кіровоградської області на зяб було зорано лише 4500 га, а в радгоспах – 600 га¹⁵².

У 1945 р., порівняно з попередніми роками, сільськогосподарські роботи здійснювалися в умовах кращого матеріально-технічного забезпечення. Колгоспи і радгоспи якісніше підготувалися до весняних польових робіт і провели їх, незважаючи на пізню весну, більш організовано. План сівби ранніх культур було виконано на 107,2%, соняшнику – на 108,5%. Були перевиконані плани сівби цукрового буряку, кукурудзи та інших сільськогосподарських культур¹⁵³. Посівна площа у порівнянні з попереднім роком збільшилася на понад 1,9 млн га.

Водночас зазначимо, що хоча ситуація із забезпеченням сільськогосподарських робіт технікою та тяглом змінювалася на краще, питома вага використання корів як на весняних польових роботах, так і при проведенні всього комплексу сільськогосподарських робіт у 1945 р., залишалася надзвичайно високою. Про те, як широко використовувалися корови на польових роботах у колгоспах у 1945 р. видно, наприклад, з даних по двох областях – Кам'янець-Подільській і Харківській. Так, як свідчить план використання тяглової сили на весняній сівбі 1945 р., затверджений земельним відділом виконкому Кам'янець-Подільської обласної ради депутатів трудящих, обсяг весняних робіт в області у переводі на звичайну оранку становив 1 105 598 га (зокрема, план весняного посіву становив 654 000 га, у т.ч. по зябу – 238 579 га, по весняній оранці – 415 421 га) і для його виконання потрібно було 157 364 к.с. У той же час наявна сумарна тяглова сила в області складала всього 113 149 к.с. (тракторів у к.с. – 33 320, коней робочих – 103 465, волів робочих – 3002). Невистачаючи тяглову силу в кількості 44 215 к.с. планували частково покрити за рахунок використання на весняних польових роботах колгоспних та селянських корів. Із наявних на той час в області 203 321 корови (у них було 50 817 к.с.) планували використати на роботах 119 708 голів, що додатково дало б ще 29 460 к.с. і таким чином сумарна тяглова сила в області становила б 142 611 к.с. При цьому слід зазначити, що якщо в середньому по області використання на весняних польових роботах корів планувалося в обсязі 58%, то в Антонівському, Базалійському, Берездівському, Волочиському, Грицівському, Ізяславському, Красилівському, Ляховецькому, Остропольському, Полонському, Сатанівському, Славутському, Староконстантинівському, Старосинявському, Теофіпольському, Шепетівському та Новоушицькому районах – 80%. На цьому фоні більш сприятливою була ситуація в Ярмолинецькому районі, де планувалося залучити до весняних робіт 11% корів, та Плузнянському районі – 21%. І лише в Кам'янець-Подільському та Михалпільському районах використання корів не передбачалося¹⁵⁴. У Харківській області питома вага польових робіт, виконаних на коровах переважно особистого користування колгоспників, у 1945 р. становила 37% обсягу робіт, виконаних живим тяглом. На одну корову в середньому по області припадало 12 га польових робіт у переводі на умовну оранку, не рахуючи транспортного використання. Виконання робіт по періодах розподілялося так: на весняних роботах – 4,3 га, на оранці й обробітку парів, міжрядному обробітку культур – 1,3 га, на збиранні врожаю й осінніх роботах – 6,4 га. Водночас у деяких районах області вказані показники були набагато вищими. Зокрема колгоспи Барвінківського району виконали на коровах 49% усіх польових робіт, виробивши на корову в середньому по району 20 га у переводі на умовну оранку¹⁵⁵.

У цілому по Україні в 1945 р. вже було освоєно 76% довоєнних посівних площ, а посівна площа зернових досягла 84% довоєнного рівня, соняшнику – 125%, проса – 121%¹⁵⁶. Особливо важливе значення для економіки України й всього СРСР мало відновлення посівної площі основного виробника сільськогосподарської продукції – колгоспів. Цей процес у 1945 р. характеризувався такими показниками:

Таблиця № 22

Посівна площа в колгоспах УРСР по окремих групах культур¹⁵⁷

Групи культур	В тис. га	
	1945 р. *	1945 р. у % до 1940 р.
Вся посівна площа	15 125	71
в т. ч.:		
зернові культури	12 136	80
технічні культури	1 390	61
овочево-баштанні культури і картопля	734	76
кормові культури	856	29

* Показники в територіальних межах України в 1945 р. Показники в нинішніх кордонах України наведені в додатках 43–44

З наведених у даній таблиці та в додатках показників видно, що насамперед колгоспи відновлювали довоєнні посівні площі зернових (80%) та овочево-баштанних культур і картоплі (76%), що зумовлювалося необхідністю збільшення постачання продовольства для Червоної армії й населення звільнених міст, а також для забезпечення харчування сільського населення.

Посівні площі окремих зернових культур у колгоспах у 1945 р., порівнюючи з довоєнними площами, уже становили (у процентах): озима пшениця – 67, озиме жито – 91, ярова пшениця – 69, ячмінь – 98, гречка – 77, просо – 116, кукурудза – 108, вика на зерно – 88, зернобобові – 30, у тому числі: горох – 25, квасоля – 586, сочевиця – 11.

Найменш відновленою була посівна площа таких важливих культур, як озима і ярова пшениця та зернобобові. Виробництво цих дуже цінних продовольчих культур було майже зовсім знищено окупантами, які в першу чергу пограбували і вивезли до Німеччини зерно саме цих культур. Тому при відновленні посівів цих культур колгоспи мали найбільші труднощі. Водночас серйозне відставання з відновленням виробництва ярової пшениці, згідно з висновками постанов лютневого та березневого (1945 р.) Пленумів ЦК КП(б)У, було ще й результатом «зневажливого ставлення партійних і радянських організацій та сільськогосподарських органів до вирощування цієї цінної продовольчої культури», використання відновлюваних площ під посіви менш затратних фуражних та круп'яних культур.

Колгоспи перевищили довоєнні посівні площі кукурудзи та проса. Швидке відновлення посівної площі цих культур полегшило те, що обидві ці культури потребували мало насіння на одиницю площі й посів їх припадає в основному на час, коли тяглові ресурси колгоспів менш завантажені напруженими весняними посівними роботами. А зростання майже у 6 разів площі квасолі пояснюється тим, що довоєнна площа її була зовсім невеликою (у середньому чверть гектара на колгосп).

Швидкими темпами відновлювалися посівні площі в групі овочево-баштанних культур і картоплі, кількість яких у 1945 р. досягла 76%, що мало велике позитивне значення для забезпечення харчового раціону населення. Такого ж рівня було досягнуто й у відновленні посівів овочевих культур. Посіви баштанних культур, головним чином

через проблеми, пов'язані з транспортуванням їх до місць збуту, були відновлені менш, ніж наполовину. Площа насаджень картоплі через несприятливі в 1945 р. кліматичні умови дещо зменшилася, хоча площа весняних насаджень майже досягла довоєнного рівня (98%), а площа літніх була приблизно в 8 разів менша, ніж у 1940 р.

Найвищі темпи приросту посівних площ в колгоспах і радгоспах у 1945 р. були по групах технічних і кормових культур, хоча, водночас, саме по цих культурах довоєнний рівень було відновлено найменше. Пояснюється це тим, що вирощування цих культур у період окупації було надзвичайно занедбане. Тому досягнуте в 1945 р. відновлення посівних площ технічних культур на 61% було пов'язане з затратами значних зусиль і заслугоує позитивної оцінки. Насамперед було не лише відновлено, а й збільшено посіви соняшнику. Площа його посівів перевищила довоєнний рівень на 106 тис. га, або на 17%¹⁵⁸. Це мало важливе значення для покращення харчового балансу (рослинна олія) в умовах недостачі продуктів тваринництва.

Посіви ще однієї головної технічної культури – цукрових буряків – вдалося відновити лише на 52%. Колгоспи в 1945 р. посіяли 402 тис. га цукрових буряків, або на 135 тис. га більше, ніж у 1944 р.¹⁵⁹ Унаслідок руйнувань і втрат, заподіяних окупантами, бурякосіяння в Україні перебувало у важкому стані й для його відновлення потрібні були дуже серйозні заходи. Адже вирощування цукрових буряків, порівняно з іншими сільськогосподарськими культурами, потребувало не лише великих затрат праці, а й більш потужного забезпечення технікою, тягловими засобами й транспортом, а також значної кількості сортового насіння, органічних та мінеральних добрив.

Повільними темпами відновлювалися посівні площі й урожайність таких технічних культур, як льону, конопель, бавовнику, ріпаку, тютюну, махорки та ряду інших. Значною мірою утруднювали цю роботу відсутність насіння, недостача спеціальних сільськогосподарських машин, знищених на початку війни та під час окупації, зруйнування парникового господарства, потрібного для відновлення посівів тютюну та махорки, а також технічної бази для первинної переробки конопель, льону та ін.¹⁶⁰

Незважаючи на ряд вжитих заходів, площу кормових культур у колгоспах у 1945 р. вдалося відновити лише на 29%. Під час окупації багаторічні трави не сіялися й не збиралося їхнє насіння. Збереглося багаторічних трав, разом з підсівом у 1944 р., лише 314 тис. га, або 24% довоєнної площі, у тому числі конюшини – 13%, люцерни – 28%, еспарцету – 59%. Площа самих тільки багаторічних трав скоротилася проти 1940 р. на 1 млн га¹⁶¹. З метою виправлення ситуації в 1944–1945 рр. посівні площі кормових культур збільшувалися. Однак через недостатнє забезпечення насінням трав (наприклад, забезпеченість колгоспів республіки в 1945 р. насінням однорічних трав із централізованих фондів становила лише 53%)¹⁶² і кормових коренеплодів та інші причини об'єктивного характеру плани посівів недовиконувалися. Так, при загальному плані посівів кормових культур на 1945 р. в обсязі 1070,3 тис. га станом на 15 червня було посіяно 787,2 тис. га, або 73,6% до плану. Водночас сам посів ще не гарантував одержання врожаю, адже часто висівалося насіння низької якості. Наприклад, у Дніпропетровській, Сталінській та інших областях із виділених на кормові цілі 200 т насіння цукрового буряку частина дала низькі сходи (27%)¹⁶³. Проблема розвитку кормовиробництва взагалі, й зокрема травосіяння, в означений період залишалася однією з найважливіших як з огляду на гостру потребу зміцнення кормової бази для тваринництва, так і особливо з метою запровадження правильних сівозмін у рільничій галузі. (Більш повна інформація про обсяги посівних площ рослинницьких культур у республіці 1945 р. міститься в додатках 43–44).

У 1945 р. певною мірою покращився агротехнічний рівень виробництва в рільничій галузі колгоспів і радгоспів республіки. У колгоспах було піднято чистих парів більше, ніж у 1944 р. і навіть на 243 тис. га більше, ніж до війни, до того ж у

стисліші строки. Восени 1945 р. озимину посіяно в кращі строки і виорано зябу більше ніж у 1944 р. Суттєві позитивні зрушення відбулися у справі відновлення і запровадження правильних сівозмін.

Вживалися масштабні заходи щодо відновлення насінницької підгалузі та сортових посівів. У 1945 р. сортовим насінням уже було засіяно 56% всіх зернових культур, 39% соняшнику, 54% льону, 26% картоплі. Відповідно до постанови РНК СРСР про поліпшення насінництва зернових культур, в Україні було створено мережу райнасінгоспів, відновлено роботу всіх селекційних станцій, а також розширено площу колгоспних насінневих ділянок, що дало можливість колгоспам у 1945 р. засипати основну частину насінневих фондів із свого урожаю.

Разом з тим, через недостатню матеріально-технічну та кадрову забезпеченість сільського господарства й упущення організаційного характеру при виконанні польових робіт мали місце й досить значні недоліки. Так, у багатьох колгоспах було допущено значне забур'янення площі чистих парів, що призвело до їхнього часткового переорювання; через затримку оранки зайнятих парів і стерні (непарових попередників) під озимину значні площі її було засіяно з запізненням; через невиконання плану зяблевої оранки довелося багато ярини сіяти по веснооранці й із запізненням; у частині колгоспів при виконанні польових робіт на коровах було допущено мілку оранку, погане загортання насіння, висівання засміченого насіння, що призвело до розростання бур'янів й зниження врожайності та ін.¹⁶⁴ До цього слід додати, що в багатьох районах і цілих областях в період вегетації 1944–1945 рр. були несприятливі метеорологічні умови.

Збирання врожаю 1945 р. відбувалося в більш стислі терміни, ніж у 1944 р. Цьому значною мірою сприяло повернення до мирної праці перших груп демобілізованих воїнів. Проте несприятливі метеорологічні умови 1945 р. дещо знизили урожайність та валовий збір зернових і технічних культур порівняно з попереднім роком. (Показники урожайності й валового збору рослинницьких культур у 1945 р. наведені в додатках 60, 69). Однак і в цих умовах тисячі колгоспів, багато районів і цілі області перевиконали державний план урожайності. Так, колгоспи Сталінської області перевиконали план урожайності зернових на 39%, Дніпропетровської – на 8%, Полтавської – на 5%. Багато передових колгоспів і бригад одержали стопудові врожаї зернових культур, добилися високих урожаїв технічних культур, зокрема, виростили по 200 ц і більше цукрових буряків з гектара. А ланки відомих буряківниць Ганни Кошової, Олександри Кругляк, Олени Гонкало, Марії Лисенко, Катерини Андрощук і сотні інших ланок зібрали в 1945 р. урожай цукрових буряків по 300–400–500 ц і більше з гектара¹⁶⁵.

Відроджуючи сільськогосподарське виробництво, Україна уже в ході війни значною мірою поновила своє місце по виробництву найважливіших продовольчих культур. У 1945 р. питома вага України в колгоспних посівах зернових культур становила 18,2% до загального їх виробництва в СРСР проти 16,8% в 1940 р., картоплі – 18,2% проти 18,4%¹⁶⁶. У 1945 р. українське село здало державі понад 5 млн т зерна, 925 тис. т картоплі та багато іншої рослинницької продукції¹⁶⁷.

Відразу ж після вигнання окупантів у визволених районах розпочиналася цілеспрямована робота по відродженню тваринницької галузі. Як уже зазначалося вище, перед війною УРСР уже мала досить розвинуте тваринництво. Незважаючи на значні проблеми, які негативно позначалися на результатах функціонування галузі, до 1941 р. у республіці загалом уже була створена база для подальшого її швидкого розвитку, породистого покращення всіх видів тварин та підвищення їхньої продуктивності. Швидкими темпами зростало поголів'я худоби. За даними перепису худоби на 1 січня 1941 р. лише по 15 східних областях чисельність поголів'я робочої та продуктивної худоби досягла таких показників:

Таблиця № 23

Вид худоби	Кількість худоби по всіх категоріях господарств (тис. голів)	У т.ч. кількість худоби в колгоспах (тис. голів)	Щорічний приріст худоби в колгоспах у 1940 р. до 1938 р. (у %)	Приріст худоби в колгоспах у 1941 р. до 1940 р. (у %)
Коні	3256,9	2851,6	118,0	100,0
Велика рогата худоба	7741,4	3312,2	139,0	128,0
Свині	7335,7	2834,1	128,5	116,0
Вівці	4748,8	3099,2	158,5	132,1

Із наведених показників видно, що темпи збільшення кількості поголів'я продуктивної худоби зростали з кожним роком. При цьому зростання поголів'я худоби в колгоспах спиралося на щорічно зростаючу кормову базу за рахунок запровадження травопільних посівообігів, зростання врожайності зернових і технічних культур, трав і кормових коренеплодів. Були всі підстави сподіватися на подальше щорічне зростання поголів'я худоби як у громадському, так і приватному секторах. Якщо навіть виходити з того, що в подальшому кількісне прирощування худоби в колгоспах залишилося б на рівні останніх передвоєнних років, то за період з 1941 р. до 1 січня 1944 р. поголів'я колгоспної худоби могло б досягти таких розмірів: коней – 3362,0 тис. голів, великої рогатої худоби – 5929,0 тис., свиней – 4223,0 тис., овець – 6480,0 тис.¹⁶⁸

Війна перервала розвиток тваринницької галузі. На час визволення території окремих регіонів республіки від окупантів і початку відбудовних процесів тваринництво там, унаслідок понесених в умовах війни втрат, знаходилося в жалюгідному стані. (Відомості про завдані збитки тваринництву УРСР за період окупації наведені в додатку 71).

Особливо постраждало громадське тваринництво. Була вщент зруйнована його матеріально-технічна база. Великі тваринницькі приміщення були зруйновані та спалені. Складні механізми, доїльні апарати, техніка для прибирання тваринницьких приміщень та обробітку кормів, яких і до війни було обмаль, знищені. Та найбільшою шкодою, якої зазнав громадський сектор тваринництва, була втрата ним поголів'я продуктивної худоби. Про кількісні втрати поголів'я худоби вражаюче свідчить наступне. Коли в перший період після визволення території України від ворога заново утворювали колгоспні ферми й комплектували їх худобою, то частину худоби зібрали на добровільній, а нерідко й примусовій основі в селян, а також невелику частину одержали від військових частин з трофейного поголів'я тощо. У такий спосіб вдалося зібрати: великої рогатої худоби – 210,6 тис. голів, свиней – 55,3 тис., овець – 107,9 тис., коней, головним чином вибракуваних військовими частинами, – 683,1 тис. голів, що становило відповідно 6,3%, 1,9%, 3,4% і 23,8% від довоєнного поголів'я колгоспів і радгоспів¹⁶⁹. Із наведених даних видно, що найбільших втрат у громадському тваринництві було завдано живому тяглу – конярству, а також свинарству та вівчарству. Навіть на середину 1944 р. суттєвого збільшення поголів'я у громадському тваринництві східних областей не відбулося: кількість великої рогатої худоби досягла лише 61,1%, свиней – 16,1%, овець – 28,6% порівняно з довоєнною кількістю¹⁷⁰.

Великі збитки були завдані також тваринництву підсобних господарств колгоспників, робітників і службовців. За даними на 1 липня 1944 р. в особистому користуванні колгоспників залишилася така кількість худоби в процентах до довоєнної кількості: корів – 83,2%, свиней – 25,8%, овець і кіз – 94,3%¹⁷¹.

У процесі відновлення тваринницької галузі головна увага зосереджувалася на відновленні громадського тваринництва. Джерелами для цього, поряд з передачею в

колгоспи і радгоспи худоби селянами, яку вони зберегли в період окупації, та відбитої Червоною армією худоби у ворога, були також часткова реевакуація, контракція худоби у населення, закупівля худоби за рахунок державних кредитів в інших союзних республіках, цільова шефська допомога від республік та областей СРСР.

Основним джерелом відновлення та збільшення громадського поголів'я худоби стало його поповнення за рахунок приплоду та контракції молодняку, якою в обов'язковому порядку були охоплені практично всі селянські господарства. Виходячи з того, що особиста худоба селян найменше постраждала в період окупації, РНК СРСР і ЦК ВКП (б) у постанові від 13 квітня 1943 р. передбачили, поряд з поверненням на ферми громадської худоби, збереженої колгоспниками, робітниками й службовцями в період окупації та повним збереженням приплоду на тваринницьких фермах колгоспів і радгоспів, також контракцію та закупівлю молодняку¹⁷². Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. знову вказала на це джерело й разом з тим визначила додатковий план контракції телят, поросят, лошат та ягнят. Контракцією в обов'язковому порядку охоплювалися практично всі селянські господарства, котрі мали корів, свине-, вівце-, козо- та конематок. Колгоспники, які здавали за контракцією одне теля або двоє ягнят, звільнялися в 1943 р. від м'ясопоставок¹⁷³. За худобу, здану по контракції, колгоспники, робітники та службовці одержували певну компенсацію хлібом на тих же умовах, що й у тилових районах СРСР¹⁷⁴.

У ситуації, коли компенсація, передбачена умовами контракції, неповністю покривала вартість худоби, ставлення до неї серед селян не було однозначним. Частина їх, намагаючись як найбільше зробити для прискорення перемоги й відбудови, свідомо віддавала молодняк своєї худоби для поповнення громадського стада, інші, проявляючи законослухняність, робили це вимушено, а були й такі, що противилися цьому, відверто або приховано намагалися втримати молодняк у своїх господарствах, хоча, урешті-решт, для більшості з них такі дії були марними.

Лише впродовж 1943–1944 рр. в областях України в селян було законтраковано 1287 тис. голів молодняку великої рогатої худоби, свиней, овець та кіз¹⁷⁵. На 1 листопада 1944 р. було закуплено 1157 тис. телят, 120,6 тис. ягнят, 52,8 тис. поросят, тобто всього понад 1330 тис. голів, а до кінця 1945 р. кількість законтракованого молодняку перевищила 2 млн голів¹⁷⁶. За 1944 і 1945 рр. у колгоспників було знято з контракції й продано на колгоспні тваринницькі ферми: 1628,4 тис. телят, 91,5 тис. поросят, 199,2 тис. ягнят¹⁷⁷.

Згідно з рішенням центральних органів влади, в УРСР з РРФСР та інших республік було реевакуйовано близько 100 тис. голів збережених там великої рогатої худоби, овець, кіз і коней. Крім того, колгоспи України за рахунок виділених державою на відбудову тваринницьких ферм і закупівлю худоби 388,9 млн крб. та наданих кредитів закупили на пільгових умовах у східних регіонах країни тільки в 1943 р. 210 тис. голів великої рогатої худоби, 9,5 тис. волів, 510 тис. овець, 101 тис. свиней, 20,3 тис. коней¹⁷⁸.

Для відродження громадського тваринництва Україна одержала велику допомогу від республік й областей СРСР. Лише у 1943 р. у Ворошиловградську, Сталінську, Сумську й Харківську області надійшло із східних районів країни 6465 голів свиней, 35 264 овець та кіз, 100 тис. штук птиці. А всього в Україну в завершальний період війни було завезено 300,7 тис. коней, 282,4 тис. голів великої рогатої худоби, 500,7 тис. овець та кіз, 17,8 тис. свиней¹⁷⁹.

Вагомий внесок у відродження в республіці тваринництва внесла Червона армія. За розпорядженням Військових рад фронтів значна частина відбитої у ворога худоби,

насамперед племінної, передавалася колгоспам і радгоспам. Так, наприкінці 1943 р. військові частини 1-го Українського фронту передали колгоспам 1140 голів великої рогатої худоби та 5300 овець, частини 3-го Українського фронту за рік визвольних боїв – 3200 коней та лошат, 1260 овець, 188 голів великої рогатої худоби, частини 2-го Українського фронту – майже 5500 коней та лошат, 700 овець, 180 голів великої рогатої худоби. Навесні 1944 р. лише 38-ма армія передала колгоспам і радгоспам Вінницької області 3860 коней. Військові частини передавали трофейну худобу й селянам. Навесні 1944 р. селяни-одноосібники Тернопільщини одержали від 3-ї танкової армії 1377 коней. У першому півріччі цього ж року в зоні розташування 2-го Українського фронту селянам передано 3405 коней, а 3-го Українського фронту – 1000 коней. Значно збільшилася кількість переданої військами худоби наприкінці війни. Так, лише з 1-го Українського фронту для колгоспів республіки надійшло 100 тис. голів великої рогатої худоби та 20 тис. овець¹⁸⁰.

У результаті проведеної відновлюваної роботи за період від початку визволення України від загарбників і до кінця 1944 р. у тваринницькій галузі республіки відбулися певні позитивні зміни. Насамперед вони проявилися в збільшенні поголів'я худоби в усіх категоріях господарств. У громадському секторі державний план розвитку поголів'я великої рогатої худоби в 1944 р. було виконано на 115,2%, у тому числі корів – на 133,7%; поголів'я свиней – на 100%, у тому числі свиноматок – на 111,1%¹⁸¹. Звичайно, у східних областях, які були визволені раніше й де відбудовні роботи здійснювалися більш триваліший час, поголів'я худоби було набагато більшим, ніж в інших регіонах України. Загалом же в республіці на кінець 1944 р. поголів'я великої рогатої худоби становило 64,9%, свиней – 19,9%, овець і кіз – 42,5%, коней – 38,6% від наявного поголів'я на 1 січня 1941 р. Більш повна інформація про поголів'я худоби в Україні на зазначений період міститься у таблиці № 24¹⁸² та додатках 73–75.

Таблиця № 24

Поголів'я худоби в УРСР станом на кінець 1944 р. порівняно з 1 січня 1941 р.

Вид худоби	Всі категорії господарств		Колгоспи			Державні та інші кооперативні господарства			Колгоспники		
	1941 р.	1944 р.	1941 р.	1944 р.		1941 р.	1944 р.		1941 р.	1944 р.	
	тис. голів	тис. голів		тис. голів	тис. голів		у % до 1941р.	тис. голів		тис. голів	у % до 1941р.
ВРХ	10502,8	6815,4	3334,5	1613,0	48,4	572,3	143,2	25,0	3366,7	2976,8	88,4
Свині	8973,8	1784,3	2845,3	319,9	11,2	882,7	102,8	11,6	3003,6	933,5	31,1
Вівці та кози	6239,8	2653,8	3122,7	564,2	18,1	482,4	80,2	16,6	962,2	849,0	88,2
Коні	4531,5	1747,0	2879,0	833,1	28,9	419,0	158,2	37,8	1,4	2,7	192,9

Як видно із наведених у таблиці показників, за означений період відбулося деяке прирощення поголів'я худоби в усіх категоріях господарств і, зокрема, у громадському тваринництві. У колгоспах було відновлено й наново організовано 61 925 тваринницьких ферм (72,0% до довоєнної кількості), у тому числі ферм великої рогатої худоби – 26 292, або 96,0%, свиноферм – 17 378, або 63,9%, вівцеферм – 18 064, або 67,4%, конеферм – 191, або 4,1% до довоєнної кількості¹⁸³. (Детальніша інформація про кількість колгоспних ферм у східних і західних областях УРСР у вказаний період міститься в додатках 88–90). На них утримувалося 1613,0 тис. голів великої рогатої худоби, 319,9 тис. свиней, 564,2 тис. овець і кіз, 833,1 тис. коней. У процентах до 1941 р. поголів'я великої рогатої худоби становило 48,4%, свиней – 11,2%, овець і кіз – 18,1%, коней – 28,9%. У радгоспах поголів'я великої рогатої худоби складало 74,0 тис.

голів, свиней – 38,3 тис. голів, овець і кіз – 44,2 тис. голів, коней – 33,5 тис. голів, що становило відповідно лише 18,3%, 7,4%, 11,0%, 26,6% до рівня на початок 1941 р.¹⁸⁴ (Детальніше показники кількості худоби в колгоспах наведені у додатках 77–81, у радгоспах – у додатках 94–95).

Процес відновлення поголів'я худоби в 1943–1944 рр. стримувався через нестачу маточного поголів'я. На початок 1945 р. у республіці в усіх категоріях господарств маточне поголів'я худоби складало: по коровах 67,2%, свиноматках старше 9 місяців – 21,3%, вівцематках і ярках старше одного року – 37,2%, козоматках – 134,0%, кобилах старше трьох років – 45,2% до маточного поголів'я на початок 1941 р.¹⁸⁵ (Детальніше дивись додаток 76). Особливо невтішною була ситуація з маточним поголів'ям у громадському тваринництві колгоспів. Про його незначну кількість на колгоспних фермах свідчать показники таблиці № 25¹⁸⁶ та додатків 91–93.

Таблиця № 25

Групування колгоспів за наявністю корів, свиноматок та вівце-козоматок на кінець 1944 р.

Всього колгоспів	Кількість колгоспів, які мали:										
	кількість голів корів										
	0	1	2	3	4	5	6-7	8-9	11-14	15-24	25 і більше
26 362	9367	3189	2892	2120	1709	1399	1949	1704	1088	746	190
100 %	35,5 %	12,1 %	11,0 %	8,0 %	6,5 %	5,3 %	7,4 %	6,5 %	4,1 %	2,8 %	0,8 %
	кількість голів свиноматок										
26 362	13 974	2364	1915	1614	1321	1158	1471	1391	658	383	113
100 %	53,0 %	9,0 %	7,2 %	6,1 %	5,0 %	4,4 %	5,6 %	5,3 %	2,5 %	1,5 %	0,4 %
	кількість голів вівце-козоматок										
	0	1-3	4-6	7-12	13-21	22-30	31-50	51-75	76-100	100 і більше	
26 362	9219	1513	1567	3594	4430	2432	2199	851	313	244	
100 %	35,0 %	5,8 %	5,9 %	13,7 %	16,8 %	9,2 %	8,3 5	3,2 5	1,2 %	0,9 %	

Важливим черговим етапом у справі відновлення тваринницької галузі був 1945 рік. Темпи зростання поголів'я худоби за 1945 рік по всіх категоріях господарств були набагато вищі, ніж до війни. Так, середньорічні темпи зростання поголів'я худоби в східних областях УРСР за 1945 р. по великій рогатій худобі становили 18,8%, свинях – 56,9%, вівцях і козах – 20,5% й у середньому по всіх видах худоби – 24,6%, тоді як у 1934–1940 рр. ці показники становили, відповідно, 8,6%, 12,1%, 17,9% і 10,5%¹⁸⁷.

По всіх категоріях господарств відбувався також приріст продуктивної худоби. Про це свідчать показники таблиці № 26¹⁸⁸.

Таблиця № 26

Приріст поголів'я продуктивної худоби по всіх областях УРСР за 1945 р. (у процентах)

Назва господарств	Велика рогата худоба	Свині	Вівці та кози
Радгоспи (включаючи підсобні господарства)	69	117	80
Колгоспи	35	100	59
Колгоспники	9	38	2
Одноосібники	0,4	28	1

Із наведених показників видно, що найвищі темпи приросту продуктивної худоби мали радгоспи, за ними йшли колгоспи. Це свідчило про дотримання визначеного державою курсу на пріоритетність розвитку громадського тваринництва в процесі відродження галузі.

Протягом 1945 р. колгоспи збільшили поголів'я великої рогатої худоби на одну третину (на 571 тис. голів), свиней – удвічі, овець і кіз – більше, ніж у півтора раза. Загалом за період від початку відбудови до кінця 1945 р. громадське тваринництво в колгоспах було відновлено в таких розмірах¹⁸⁹:

Таблиця № 27

Поголів'я худоби в колгоспах УРСР на кінець 1945 р.

Назва худоби	Тис. голів	1945 р. у процентах до 1 січня 1941 р.
Велика рогата худоба	2174,3	65,2
у т.ч.: корови	164,7	21,5
робочі воли	255,0	46,3
Свині	637,1	22,4
Вівці і кози	891,0	28,5
Коні	907,5	31,5

Відзначаючи беззаперечні успіхи в справі відновлення поголів'я великої рогатої худоби в колгоспах, водночас звернемо увагу на ще надзвичайно низьку питому вагу в ньому корів – лише близько 7,6%, тоді як у 1941 р. вона становила 23%. Незначною була також і питома вага волів – 11,7% (у 1941 р. – 16,5%). Таким чином, з урахуванням поголів'я бугаїв-плідників, питома вага яких у загальній кількості поголів'я становила майже 2,1% (47 тис. голів), у череді великої рогатої худоби колгоспів доросла продуктивна худоба становила лише 21,4%, а молодняк – 78,6%. У свою чергу в стаді молодняка близько двох третин становили нетелі, телиці та бички віком від одного до двох років, що створювало хороші перспективи для подальшого зміцнення стада продуктивної худоби вже в найближчий період.

У справі відродження тваринницької галузі значна увага приділялася відновленню поголів'я свиней. Свинарству, завдяки ряду переваг перед іншими видами м'ясного тваринництва, належала велика роль у розв'язанні м'ясної проблеми. З усіх сільськогосподарських тварин свиня відзначається найбільшою скороспілістю і великою плодючістю, маючи найбільшу забійну вагу і даючи за рік велику кількість м'ясної продукції високої якості. Свині порівняно з іншими тваринами краще компенсують згодований корм. У зв'язку з цим до війни ця галузь продуктивного тваринництва швидко розвивалась, особливо в колгоспах, її продукція мала велику питому вагу в м'ясному балансі республіки. Тоді колгоспи України на 70% виконували свої зобов'язання по м'ясопоставках свинями¹⁹⁰.

За час окупації свинарство в колгоспах УРСР було зруйноване повністю, майже не залишилось свиней в особистому користуванні колгоспників. Незважаючи на здійснені від початку відбудови заходи, на кінець 1945 р. колгоспне свинарство було ще найвідсталішою галуззю продуктивного тваринництва, досягнувши тільки 22,4% довоєнного рівня.

Наприкінці 1945 р. в Україні вже функціонувало 76 319 тваринницьких ферм усіх видів худоби¹⁹¹. Кількість відновлених й заново організованих колгоспних ферм досягла 69 157, у тому числі ферм великої рогатої худоби – 26 344 (99,8% до числа колгоспів), свиноферм – 21 515 (81,2%), вівчарських ферм – 21 298 (80,7%). Крім того, було організовано 23 940 птахівничих ферм. По темпах відновлення колгоспних

тваринницьких ферм перше місце посідали лівобережні області, які раніше були звільнені від окупантів. Особливо успішно провели цю роботу в колгоспах Дніпропетровської та Ворошиловградської областей, де в усіх колгоспах були організовані по три ферми продуктивної худоби, Харківської – де в середньому на кожний колгосп було 2,9 ферми, Сталінської – 2,8 ферми, Запорізької – 2,8 ферми, Київської – 2,7 ферми¹⁹². На цей час у середньому на одну ферму припадало у Ворошиловградській області – 127 голів великої рогатої худоби, 47 свиней і 65 овець; у Сталінській області, відповідно, 105, 49 і 50, у Запорізькій області – 84, 35 і 76¹⁹³.

Одночасно, незважаючи на значні вилучення у селян за договорами контрактації молодняка худоби для громадського тваринництва (нагадаємо, що в 1944 р. було знято з контрактації й продано колгоспам на тваринницькі ферми 1458 тис. голів, а всього за 1944–1945 рр. – 2003 тис. голів продуктивної худоби)¹⁹⁴, зростало й поголів'я худоби в їхньому особистому користуванні. Про кількість худоби в господарствах колгоспників та одноосібників станом 1 січня 1945 р. свідчать показники додатків 73, 96–99 та таблиці № 28¹⁹⁵.

Таблиця № 28

Поголів'я худоби в господарствах колгоспників та одноосібників на 1 січня 1945 р. порівняно з 1 січня 1941 р.

Господарства	Велика рогата худоба		Свині		Вівці		Кози		Коні	
	Всього	у % до 1941 р.	Всього	у % до 1941 р.	Всього	у % до 1941 р.	Всього	у % до 1941 р.	Всього	у % до 1941 р.
Колгоспників	2976,8	88,4	933,7	31,1	505,6	65,4	343,4	181,6	2,7	192,9
у т.ч.:										
схід. обл.	2975,8	89,5	933,5	31,5	505,0	66,2	343,3	183,0	2,3	287,5
захід. обл. *	1,0	2,4	0,2	0,5	0,6	5,7	0,1	6,7	0,4	66,7
Одноосібників	1481,3	59,8	299,3	20,1	741,5	59,9	55,7	64,6	705,4	71,3
у т.ч.:										
схід. обл.	13,1	167,9	5,9	47,2	2,2	115,8	8,3	91,2	1,6	28,1
захід. обл.	1468,2	59,5	293,4	19,9	739,3	59,9	47,4	61,5	703,8	71,5

* У господарствах колгоспників показники 1944 р. по великій рогатій худобі подані лише по Ізмаїльській, Тернопільській і Чернівецькій областях; показники по свинях, вівцях і конях – лише по Ізмаїльській і Тернопільській областях; показники по козах – лише по Тернопільській області.

Як видно з наведених даних, на початку 1945 р. в особистому користуванні селян худоби було набагато менше, ніж до війни, за винятком поголів'я кіз, за рахунок розведення яких селяни намагалися задовольнити свої потреби в молочній продукції. Найгірша ситуація в селянських господарствах була з поголів'ям свиней. Водночас зазначимо, що в Сумській, Полтавській, Ворошиловградській, Дніпропетровській, Кіровоградській та Херсонській областях у господарствах колгоспників зовсім були відсутні коні. А в господарствах одноосібників коні були відсутні в Сталінській, Ворошиловградській, Запорізькій, Кіровоградській і Миколаївській областях¹⁹⁶.

У 1945 р. поголів'я худоби в особистому користуванні селян зростало набагато швидшими темпами порівняно не лише з 1944 р., що безумовно було пов'язано з закінченням бойових дій на території республіки, зростанням маточного поголів'я в селянських господарствах й дещо меншими контрактаційними завданнями, а й

порівняно з довоєнними роками. Насамперед, це стосувалося поголів'я великої рогатої худоби у колгоспників. Так, за 1945 р. воно дало приріст 213 тис. голів проти середньорічного приросту за 1934–1940 рр. у кількості 137 тис. голів. Та все ж головним було те, що приросло поголів'я продуктивної худоби: у господарствах колгоспників великої рогатої худоби на 9%, свиней – на 38%, овець і кіз – на 2%; у господарствах одноосібників відповідно на 0,4%, 28% і 1%¹⁹⁷. Однак до повного вирішення проблеми безкорівності й безхудобності серед колгоспників було ще далеко, оскільки на кінець 1945 р. 43% з них не мали корів, а 20% зовсім не мали ніякої продуктивної худоби¹⁹⁸. Головними причинами, що стримували розведення худоби в селянських господарствах, були відсутність достатньої кількості молодняка у вільному продажу через запровадження системи контрактації, коштів у селян для його придбання та сплати податків з поголів'я.

Серед завдань, які вирішувалися в процесі відродження тваринництва, поряд з відновленням кількості поголів'я худоби, одним з найважливіших було завдання досягнення її високої продуктивності. Це, у свою чергу, вимагало здійснення комплексу заходів щодо відновлення та подальшого поліпшення поголів'я породистої худоби. Для того, щоб більш повно досягнути складності завдань, котрі необхідно було вирішувати в цьому плані, проаналізуємо стан справ з породистим поголів'ям у тваринництві республіки в довоєнний і післявоєнний періоди.

Восени 1939 р. породисте поголів'я худоби (за даними її останнього довоєнного перепису) у радгоспах, колгоспах і господарствах колгоспників нараховувало: великої рогатої худоби – 2341,4 тис. голів, свиней – 2217,0 тис. голів, овець – 2522,4 тис. голів¹⁹⁹, у т.ч. у колгоспах, відповідно: 742,2 тис., 1555,0 тис., 1664,7 тис., а також 254,4 тис. голів коней²⁰⁰. (Показники поголів'я породистої худоби в колгоспах у 1939 р. по областях УРСР наведені в додатку 82). Про питому вагу породистого поголів'я (чистопородистої худоби і метисів) у радгоспах, колгоспах і в колгоспників (у процентах до всього поголів'я) видно з таких даних:

Таблиця № 29

	У радгоспах	У колгоспах	У радгоспах, колгоспах і в колгоспників
Велика рогата худоба	74,8	43,3	40,0
Свині	55,3	47,8	32,0
Вівці і кози	76,8	69,4	66,0

Напередодні війни питома вага породистої худоби була ще вищою²⁰¹.

З метою породистого покращення тваринництва й підвищення його продуктивності в республіці проводилася активна племінна селекційна робота. У колгоспах було організовано 687 племінних ферм великої рогатої худоби, 699 племінних свиноферм і 204 племінні вівцеферми, на яких зосереджувалося, відповідно, 108,1 тис. голів племінної великої рогатої худоби, 99,3 тис. племінних свиней і 117,3 племінних овець. У 1941 р. у районах найбільшого зосередження поширених в Україні порід худоби працювали державні племінні розплідники: 12 великої рогатої худоби, 4 свинарських і 5 вівчарських, які проводили племінну селекційну роботу по вдосконаленню існуючих порід, виведенню нових високопродуктивних порід, а також репродукції племінної худоби для постачання племінним матеріалом колгоспів і радгоспів не лише України, а й інших республік СРСР.

В Україні були виведені й поширені для вирощування нові високопродуктивні породи свиней – велика біла, степова, миргородська, сальна, овець – «Асканійський рамбуль» та ряд інших. Високі результати були досягнуті в справі підвищення

продуктивності таких порід великої рогатої худоби, як сірої української, швіцької, овець – сокільської й смушкової та ін. У державні племінні книги було записано 3592 голови коней, 28 649 голів великої рогатої худоби, 8334 голови свиней, 15 766 овець, а також багато тисяч голів худоби – у районні племінні книги²⁰². Створена база племінного тваринництва могла забезпечити швидке якісне покращення всього тваринництва України й подальше підвищення його продуктивності. Уже в 1940 р. все маточне поголів'я продуктивної худоби й 81% конематок у колгоспах спаровували з племінними плідниками. Для прискорення темпів породистого поліпшення поголів'я худоби застосовувався метод штучного осіменіння тварин, особливо овець і великої рогатої худоби. У 1940 р. у республіці працювало 1070 пунктів штучного осіменіння великої рогатої худоби й 1405 пунктів штучного осіменіння овець, на яких було запліднено 232,4 тис. корів і 775,5 тис. овець²⁰³.

Унаслідок евакуації в 1941–1942 рр. та масових акцій окупантів по знищенню, заготівлі та вивезенню худоби до Німеччини породистому поголів'ю було завдано величезної шкоди. У ряді районів республіки племінна худоба була повністю знищена²⁰⁴. Навіть у 1945 р., незважаючи на вже проведену за час після визволення території республіки значну селекційну роботу, питома вага чистопородистої худоби та метисів у радгоспах, колгоспах і в господарствах колгоспників становила лише: серед великої рогатої худоби – 29%, свиней – 28%, овець і кіз – 32%. А в 1943–1944 рр., коли відбувався процес звільнення території України від окупантів, поголів'я породистої худоби було набагато меншим²⁰⁵. Одночасно з винищенням племінної худоби окупанти завдали нищівного удару й племінній справі, котра велася десятиліттями, племінні книги й уся документація на племінних тварин була знищена повністю. Наприклад, у Градизькому держплемрозпліднику сірої української породи окупанти під час відступу, не змігши вивезти племінну худобу до Німеччини, утопили в Дніпрі й розстріляли 3594 голови з її стада, а на решті тварин, записаних у державні племінні книги, випалили номери держплемрозплідника й знищили племінні документи на них. У Валківському держплемрозпліднику симентальської худоби всі 59 ферм, на яких утримувалося 15 917 голів племінної великої рогатої худоби, у тому числі 10 856 корів і 128 племінних породистих виробників, були знищені. У цьому ж районі було вигнано й знищено 7105 породистих коней, усе поголів'я овець у кількості 5599 голів й усіх свиней – 21 143 голови²⁰⁶. У районах діяльності Канівського, Ново-Георгіївського, Красноокнянського держплемрозплідників овець на час визволення зовсім не залишилися породистих вівцематок і баранів²⁰⁷.

Особливо зменшилося поголів'я чистопородистих плідників, яких і до війни не вистачало. Якщо до війни колгоспи республіки мали племінних бугаїв-виробників 58,5 тис., кнурів – 44,9 тис. і баранів – 74,6 тис., то в період визволення областей України, зокрема станом на 1 липня 1944 р., їхня кількість становила: бугаїв – 22,4%, кнурів – 12,2%, баранів – 11,5% від довоєнного рівня²⁰⁸, тобто, відповідно, лише 13,1 тис., 5,5 тис. і 8,6 тис. голів.

У комплексі здійснюваних заходів з відновлення тваринницької галузі питання, пов'язані з племінним поголів'ям, були одними з центральних. Земельними органами проводилася робота з відродження та збільшення племінного стада, спільно з науково-дослідними установами вирішувалися завдання правильного розміщення й масового поліпшення породистого поголів'я худоби. Ця робота проводилася з величезними труднощами, адже часто породисту худобу для громадського тваринництва доводилося розшукувати ледве не поштучно. У випадках встановлення незаконного утримання колишньої колгоспної чи радгоспної породистої худоби в особистих господарствах селян, її повертали на ферми, вдаючись нерідко до адміністративних, а то й силових

методів. Широко проводилася контракція молодняка породистої худоби, особливо великої рогатої, у сільського населення.

Велике значення для відновлення племінної справи й породистого поголів'я мало повернення зі східних районів СРСР евакуйованої туди на початку війни племінної худоби. Так, працівники та науковці науково-дослідного інституту Асканія-Нова зберегли і повернули з числа евакуйованої худоби 5 тис. голів породистих овець, у тому числі тисячу голів чистопородистих овець «Асканійський рамбульє» і 300 голів чистопородистих свиней української степової породи. Це дало можливість зберегти нову породу свиней, а також найцінніше племінне ядро нової породи овець. Колгоспники і спеціалісти Градизького держплемрозплідника Полтавської області повернулися з племінною худобою сірої української породи, Молочанського держплемрозплідника – з худобою червоної степової породи, Лебединського держплемрозплідника Сумської області – з худобою швіцької породи, Полтавського держплемрозплідника – з свинями великої білої породи, Мелітопольського держплемрозплідника Запорізької області – зі степовими білими свинями, вівцями «Асканійський рамбульє», Кобиляцького держплемрозплідника Полтавської області – з сокільською породою овець. Робітники і спеціалісти державних кінних заводів і заводських стаєнь зберегли й повернули частину поголів'я цінних породистих коней. Українська науково-дослідна станція птахівництва повернулася в Україну з цінним племінним поголів'ям птиці²⁰⁹.

Упродовж 1944–1945 рр. відновили роботу 28 державних племінних розплідників, у т.ч.: великої рогатої худоби – 20, з кількістю поголів'я в районах їхньої діяльності – 87,1 тис. голів, свинарських – 4, з поголів'ям 24,5 тис. голів, вівчарських – 4, з поголів'ям 39,5 тис. голів²¹⁰. Крім того, поза межами діяльності держплемрозплідників були відновлені племінні колгоспні ферми у такій кількості: великої рогатої худоби – 242 ферми, з поголів'ям 17 163 голови, свинарських – 152 ферми, з поголів'ям 6892 голови, вівчарських – 69 ферм, з поголів'ям 7719 тис. голів, конярських – 224, з поголів'ям 3942 голови. Також майже повністю була відновлена довоєнна мережа парувальних пунктів²¹¹. Здійснення цих заходів давало позитивні результати у справі поширення породистої худоби, насамперед племінних плідників. Так, у 1944–1945 рр. держплемрозплідники виростили й реалізували колгоспам УРСР 10 239 племінних бугаїв, 2812 племінних кнурів, 730 племінних баранів²¹². Однак навіть наприкінці 1945 р. ще відчувалася гостра нестача породистих плідників із кожного виду продуктивної худоби. Із наявних на колгоспних фермах 47 тис. бугаїв порідних було 31,6 тис. (67,3%), із 19,8 тис. кнурів – порідних було 15,2 тис. (76,7%), із 32,7 баранів – порідних було 19,2 тис. (58,4%)²¹³.

У роботі над поліпшенням породистості худоби важливою була проблема правильного районування порід сільськогосподарських тварин. У передвоєнні роки в східних районах УРСР найбільш поширеними були шість основних порід великої рогатої худоби: симентальська, червона степова, білоголова українська, сіра українська, швіцька й ольденбурзька, на які припадало (за даними на 1 жовтня 1939 р.) 99,5% всього породистого поголів'я великої рогатої худоби. Так, серед 2341,5 тис. голів чистопородистої худоби й метисів поголів'я симентальської породи налічувало 655,9 тис. голів, або 28,0% до загальної кількості, червоної степової – 1202,9 тис., або 51,4%, білоголової української – 290,6 тис., або 12,4%, сірої української – 101,6 тис. голів, або 4,3%, швіцької – 55,9 тис. голів, або 2,4%, ольденбурзької – 22,5 тис. голів, або 1,0%, інших порід – 12,1 тис. голів, або 0,5%²¹⁴.

Розміщення цих порід на території України після війни збереглося в основному таким, яким воно було до війни. У районах правобережного Полісся та прилеглих до

нього районів серед породистої худоби переважала білоголова українська порода молочного напрямку. Майже по всьому Лісостепу й у прилеглих до нього районах серед порідної худоби переважала симентальська, яка характеризувалася високою молочністю й добрими м'ясними якостями. У степових районах півдня України переважала червона степова порода молочного напрямку. У частині районів Сумської і частково Чернігівської областей переважала швіцька порода, яка характеризується досить високою молочністю й непоганими м'ясними якостями. У ряді придніпровських районів Полтавської, Дніпропетровської й Кіровоградської областей була поширена сіра українська порода м'ясомолочного напрямку, яка давала робочу худобу – волів з найкращими якостями. Ольденбурзька (чорно-ряба) порода переважала в деяких районах Кам'янець-Подільської області. У західних областях УРСР серед породистої худоби перше місце займала симентальська, друге – голландська і третє – червонопольська порода, а в Закарпатській області була поширена бура закарпатська (швіцька) худоба.

Водночас, крім цих основних, планових порід, у багатьох районах, з різних причин, було зосереджено по 3–4 породи кожного виду худоби, а в деяких районах – навіть по 8–10. А, наприклад, у Лозівському районі Харківської області в 1945 р. нараховувалося навіть 14 порід великої рогатої худоби за наявності всього 3171 голови породистої худоби. Подібне мало місце й з іншими видами худоби.

Зосередження багатьох порід одного виду худоби в одному районі, а часто й в одному колгоспі, було спричинено війною та окупацією, а саме: осіданням частини поголів'я колгоспної та радгоспної худоби в дорозі під час евакуації й реєвакуації; залишенням у різних районах України захопленої частинами Червоної Армії худоби, яку гітлерівці під час своєї втечі виганяли до Німеччини; крім того, не завжди можна було врахувати вимоги породистого районування під час завезення худоби із східних областей порядком допомоги, а також при поверненні худоби з країн, які воювали проти СРСР. Деяку кількість різних порід привезли з собою українські переселенці з-за кордону²¹⁵. Така ситуація з багатопородистістю худоби була, з одного боку, стримуючим фактором у концентрації найбільш продуктивної для певної природно-кліматичної зони худоби, а з іншого – дозволяла тимчасово використовувати плідників різних порід одного напрямку для поліпшення продуктивності стада, зосереджуючи при цьому зусилля на розведенні придатних для районування найбільш цінних, серед наявних у конкретних регіонах, груп худоби.

В умовах, коли продуктивна частина поголів'я худоби на колгоспних фермах була малочисельною, земельні органи та керівництво колгоспів повинні були б спрямувати свої зусилля на підвищення продуктивності дорослої худоби, аби одержати від неї максимальну кількість продукції. Між тим не скрізь цьому приділялася належна увага.

Зокрема, забезпечення поширеного відтворення й якісного поліпшення поголів'я та підвищення його продуктивності в тогочасних умовах значною мірою залежало від правильної організації праці на тваринницьких фермах. Однак у більшості господарств вона була незадовільною. У доповіді наркома землеробства УРСР на всеукраїнській нараді передовиків тваринництва 24 грудня 1945 р. констатувалося, що в багатьох господарствах ще не були створені постійні тваринницькі бригади, допускалася часта зміна як завідувачів фермами, так і колгоспників у тваринницьких бригадах. Худоба не розподілялася для догляду за кращими колгоспниками, не здійснювався належний облік праці й продукції, одержаної від закріплених груп худоби. Все це призводило до порушень при виконанні робіт по годівлі та догляду за худобою й значних втрат поголів'я та тваринницької продукції, не стимулювало колгоспників до більш продуктивної роботи.

Доповідач навіть характерний приклад такого «господарювання» у колгоспі «П'ятирічка» Іванівського району Одеської області, де не було організовано постійних тваринницьких бригад, худоба за колгоспниками не закріплювалася, розпорядок робіт на фермі був відсутній. Оплата праці проводилася незалежно від кількості доглянутої худоби й одержаної продукції. Трудодні тваринникам нараховувалися за кожний день «перебування» їх на фермі. Через поганий догляд телята знаходилися у виснаженому стані, коні були вражені коростою. Від такої організації праці колгосп мав великі втрати в тваринництві.

Водночас було наведено й позитивний приклад по колгоспу ім. 25-го жовтня Чернігівського району Чернігівської області. Там були створені всі види тваринницьких ферм, на яких організовані постійні бригади, кожний член яких мав закріплену для догляду групу тварин. Робота на фермах проводилася згідно із встановленими правилами внутрішнього розпорядку. Усі приміщення були відремонтовані й добре утеплені. Корми згодовувалися по нормах й планово, худоба знаходилася в хорошому стані. План розвитку тваринництва й державних поставок колгосп перевиконав по всіх видах продукції²¹⁶. Та, на жаль, господарств з такою організацією праці було дуже мало.

Важливою умовою прискорення темпів росту поголів'я худоби й збільшення надоїв на фуражну корову могла стати ліквідація яловості маточного поголів'я. У 1945 р. на кожні 100 корів і нетелів, наявних на початок року, було одержано в середньому по УРСР 85 телят. А у колгоспах Сталінської, Дніпропетровської і Кіровоградської областей одержали на кожних 100 корів і нетелів по 91 теляті. Тим часом, у таких же умовах у багатьох областях ці показники були набагато меншими. Наприклад, у Чернігівській області одержали тільки 70 телят, Одеській – 75. Таким чином, у цих двох областях приблизно четверта частина корів не дала приплоду й не доїлась. Це в значній мірі зумовило одержання на тваринницьких фермах цих областей низького приплоду молодняку й удою молока на фуражну корову²¹⁷.

Продуктивність корів унаслідок вказаних недоліків і недостачі кормів, а також використання значної їх частини як живої тяглової сили, була дуже низькою. Так, у 1944 р. надій від фуражної корови в колгоспах у середньому по республіці становив 1006 л²¹⁸, а в 1945 р. – 1043 л²¹⁹. При цьому мав місце великий розрив у розмірах надоїв по областях. Так, якщо у Дніпропетровській, Сталінській, Полтавській, Херсонській, Запорізькій областях надій на фуражну корову за 10 місяців у 1945 р. становив 1100–1250 л, то у Вінницькій – 402 л, Кам'янець-Подільській – 618 л, Миколаївській – 673 л, Одеській – 681 л, тобто у 2–3 рази менше²²⁰.

Водночас у республіці було чимало як окремих тваринників, так і колгоспних ферм, які одержували високі надої на фуражну корову. Наведемо декілька прикладів. Доярка Марія Савченко з колгоспу «Червона зоря» Лебединського району Сумської області за 11 місяців 1945 р. від закріпленої за нею групи корів швіцької породи надоїла в середньому по 4078 л від фуражної корови. Доярка Олександра Глоба з колгоспу «Нове життя» Каховського району Херсонської області від 10 закріплених корів червоної степової породи за 9 місяців 1945 р. надоїла по 2511 л від корови, а доярка Параска Горбатенко з колгоспу «Промінь» Городнянського району Київської області від закріплених за нею корів білоголової української породи за 10 місяців 1945 р. надоїла по 1854 л від корови. На фермі колгоспу ім. Держинського Градизького держплемрозплідника сірої української породи за 10 місяців 1945 р. одержано надій по 1531 л від фуражної корови²²¹.

До викладеного вище зауважимо, що в 1939 р. у колгоспах України середній надій на фуражну корову становив 1361 л, а найбільші надої в колгоспах перед

війною були у Запорізькій області, де у 1940 р. в середньому надоїли по 1886 л від кожної корови²²². У той же час, як і перед війною, так і в 1944–1945 рр. надої на одну середньорічну фуражну корову в колгоспах УРСР були найвищими в СРСР. Зокрема в колгоспах РРФСР (другій за цими показниками після УРСР серед союзних республік) вони становили: у 1940 р. – 1001 л, у 1941 р. – 939 л, у 1944 р. – 877 л, у 1945 р. – 976 л, а в колгоспах СРСР – відповідно 949 л, 802 л, 771 л і 835 л²²³.

Низькі надої молока на колгоспних фермах стали однією з причин того, що річний план молокопоставок станом на 1 грудня 1945 р. колгоспами республіки було виконано лише на 48,9%, а Вінницької області – на 23,3%, Кам'янець-Подільської – 30,5%, Одеської – 34,1%, Житомирської – 39,4%²²⁴. Загалом у 1945 р. українські колгоспи і радгоспи здали державі лише 259 тис. л молока²²⁵.

Погано проводилася робота з відгодівлі великої рогатої худоби та свиней. У ряді областей мала місце недооцінка значення такої роботи для збільшення виробництва м'яса й збереження поголів'я. Так, наприклад, у 1945 р. у Вінницькій області, згідно зі звітними даними облземвідділу, було поставлено на відгодівлю 5900 голів великої рогатої худоби, а знято лише 1200 голів, свиней відповідно 5300 голів і 700 голів. У Житомирській області було знято з відгодівлі лише 100 голів свиней, або 5% до державного плану. В Одеській області колгоспи впродовж 1945 р. відгодували й здали державі всього 43 свині²²⁶.

Значна кількість худоби здавалася на державні заготівельні пункти та забивалася в колгоспах невгодованою, з низькою забійною вагою. Так, у 1945 р. колгоспи України здали в м'ясопоставку 39% дорослої худоби і 63% молодняка великої рогатої худоби нижче середньої вгодованості²²⁷. Здаючи державі та забиваючи для власних потреб невгодовану худобу на м'ясо, колгоспи допускали великі втрати поголів'я. У результаті завдавалася серйозна шкода як державі, так і самим господарствам – перша одержувала м'ясо низької якості, а другі змушені були здавати значно більшу кількість худоби, ніж це потрібно було б за кращої відгодівлі. Зазначене підтверджує наступний факт. Так, по Чернігівській області було здано в м'ясопоставки у 1945 р. худоби середньої годованості 7921 ц і нижче середньої – 9235 ц. Якби колгоспи відгодували та здали цю худобу жирною, то від цього вони мали б приріст ваги 3430 ц та одержали надбавки за підвищену вгодованість 4117 ц, тобто разом 7547 ц. Цим самим вони зберегли б від забою понад 3000 голів великої рогатої худоби²²⁸. Загальний обсяг зданого державі в 1945 р. м'яса українськими тваринниками становив 146 тис. т²²⁹.

У результаті адміністративного тиску з боку керівних владних структур колгоспами республіки станом на 1 грудня 1945 р. річний план м'ясопоставок було виконано загалом на 101,3%, проте в окремих областях він не був виконаний. Так, колгоспи Вінницької області виконали план здачі м'яса державі лише на 60,4%, Кам'янець-Подільської області на 57,3%²³⁰.

У справі підвищення продуктивності тваринництва позитивне значення могли б відігравати принципи матеріальної зацікавленості, зокрема впровадження, на основі діючого закону, додаткової оплати праці. Там, де це мало місце, одержували хороші результати. Так, наприклад, кращі доярки колгоспу ім. Леніна Олишівського району на Чернігівщині М. Зінкевич і О. Надточій надоїли в 1944 р. по 1050 л молока від кожної закріпленої за ними корови й у рахунок додаткової оплати одержали по 83 л молока²³¹. Передова доярка колгоспу «Промінь» Бородянського району Київської області П. Горбатенко у 1945 р. перевиконала план надою молока від закріпленої групи корів на 6575 л і одержала додаткової оплати 964 л молока. У порядку додаткової оплати

372 л молока було нараховано також пастухові цього колгоспу М. Богдану за перевиконання плану надою молока по фермі²³².

Однак з вини земельних органів та керівників господарств у переважній більшості колгоспів і радгоспів республіки додаткова оплата праці в тваринництві не застосовувалася. Так, у 1944 р. додаткову оплату одержали лише 2721, а в 1945 р. – 9584 колгоспні тваринники. У 1945 р. додаткова оплата праці у тваринництві найбільше застосовувалася в Запорізькій, Сталінській, Дніпропетровській і Полтавській областях, найменше – у Чернігівській, Кам'янець-Подільській та Одеській областях²³³.

Важливість якнайшвидшого відновлення тваринницької галузі зумовлювалась не лише тим, що вона повинна була давати так потрібну в умовах воєнного часу м'ясо-молочну та іншу тваринницьку продукцію, а й необхідністю енергетичного забезпечення інших галузей сільського господарства, у першу чергу рільничої. За майже повної відсутності в перші місяці після окупації у визволених областях як тракторів та іншої техніки, а в наступний період їх гострого дефіциту через неспроможність автотракторної промисловості ні в час війни, ні в перші роки після війни дати сільському господарству необхідної кількості тракторів та автомашин, саме тваринне тягло могло забезпечити виконання обсягів польових робіт. Однак кількість робочої худоби у перших визволених регіонах України була невеликою: поголів'я робочих коней – уп'ятеро, а робочих волів – учетверо менше довоєнного часу²³⁴.

В умовах гострої нестачі тягової сили першочергового значення набувало відродження та подальший розвиток конярства, якому за час війни, й особливо «господарювання» окупантів, було завдано найбільшої шкоди у порівнянні з іншими видами худоби. Кількість коней, відбитих Червоною армією в загарбників під час звільнення східних областей УРСР та збережених від них селянами й в основному сконцентрованих у відновлених колгоспах, становила, як зазначалося вище, 683,1 тис. голів, тобто 23,8% від їхньої довоєнної кількості. Найменше залишилося коней у таких областях: Ворошиловградській – у середньому на один колгосп 5 голів, або 5,6% від довоєнного часу, Харківській – відповідно 4 голови, або 6,4%, Запорізькій – 12 голів, або 7,4%, Сталінській – 8 голів, або 10,5%²³⁵. Поряд із зменшенням поголів'я коней змінився й їхній якісний склад. У відновлених колгоспах та радгоспах переважну більшість становили старі та виснажені коні, багато з них страждали хронічними захворюваннями, мали травматичні ушкодження.

Упродовж 1944 р. було розпочато й виконано значний обсяг роботи по відродженню й організації в конярстві племінної справи, що дозволило вже в 1945 р. мати в республіці 20 державних конюшень (з них 3 новостворених), на яких було зосереджено 605 голів племінних коней (75,6% до довоєнного рівня), 5 держплемрозплідників (з них 2 новостворених) з 2300 племінними конематками і жеребцями (37,0% до довоєнного рівня), 224 племінні конеферми з 3442 конематками і жеребцями (90% до довоєнної кількості). На конеферми республіки було передано з військових частин та завезено із східних областей понад 2 тис. племінних та поліпшених конематок. Саме цей фонд складав основу для розвитку племінного конярства²³⁶.

Уже за період від початку визволення території республіки й до кінця 1944 р. було зроблено чимало для відродження конярства. У колгоспах було відновлено 191 конеферму (хоча це складало лише 4,1% від наявних 4652 конеферм на початку 1941 р.), відремонтовано та збудовано заново сотні конюшень. Зросло, у порівнянні з післяокупаційним періодом, поголів'я коней, насамперед у колгоспах. Це підтверджують показники, що наведені у таблиці № 30²³⁷ та додатках 73–76, 80–81, 95–99.

Таблиця № 30

**Поголів'я коней в УРСР на 01.01.1945 р.
порівняно з поголів'ям на 01.01.1941 р.**

Поголів'я в категоріях господарств	(тис. голів)		
	На 01.01. 1941 р.	На 01.01.1945 р.*	
	Всього	Всього	у % до 01.01. 1941 р.
Поголів'я в господарствах усіх категорій	4531,5	1747,0	38,6
у т.ч. у східних областях	3256,9	981,5	30,1
у західних областях	1274,6	765,5	60,1
Поголів'я в колгоспах	2879,0	833,1	28,9
з них робочих	1790,8	566,9	31,6
у т.ч. у східних областях	2851,6	832,8	29,2
з них робочих	1769,5	566,6	32,0
у західних областях	27,4	0,3	1,1
з них робочих	21,3	0,3	1,4
Поголів'я у державних та кооперативних господарствах	419,0	158,2	37,6
у т.ч. у східних областях	377,7	137,0	36,3
у західних областях	41,3	21,2	51,3
У т.ч. поголів'я в радгоспах:	126,0	33,5	26,6
у т.ч. у східних областях	117,4	30,7	26,1
у західних областях	8,6	2,8	32,6
Поголів'я в господарствах колгоспників	1,4	2,7	192,9
у т.ч. у східних областях	0,8	2,3	287,5
у західних областях	0,6	0,4	66,7
Поголів'я в односібних господарствах у сільських місцевостях	989,3	705,4	71,3
у т.ч. у східних областях	5,7	1,6	28,1
у західних областях	983,6	703,8	71,5

* Показники, що стосуються західних областей, наведені лише по Ізмаїльській і Тернопільській областях.

Однак ситуація у конярстві залишалася складною. Значна частина поголів'я коней, як і раніше, через захворювання та виснаження була непридатна для ефективного використання. Мали місце серйозні недоліки в утриманні, догляді, годівлі та використанні тварин. У більшості господарств не були виділені спеціальні приміщення для конеферм і навіть не призначено завідувачів фермами, коні не були закріплені за конюхами та постійними їздовими. Знеособлення при утриманні та використанні коней призводило до безвідповідальності. Чищення їх або взагалі не проводилось, або проводилось погано. Вкрай незадовільно здійснювалась годівля. Як правило, в раціоні були відсутні концентрати, багато колгоспів не мали сіна (особливо у південних областях) і коней годували виключно соломною, а в деяких господарствах її не вистачало.

З настанням холодів виникли проблеми із забезпеченням конепоголів'я теплими приміщеннями, оскільки у багатьох господарствах плани їх будівництва та ремонту не були виконані. Втрати коней унаслідок погано організованої зимівлі в 1944/1945 рр.

становили 15%. У ряді областей загинула майже третя частина конепоголів'я. У Вінницькій області загинуло 29% до наявного поголів'я, в Одеській – 22,3%, Кам'янець-Подільській – 17,6%, Чернігівській – 15,4%²³⁸. Такі втрати коней в колгоспах значно перевищили кількість одержаного приплоду в 1945 р.

До того ж стан справ у республіці з одержанням та вирощуванням приплоду конепоголів'я в громадському тваринництві був незадовільним. У переважній більшості колгоспів не було бережного ставлення до конематок, насамперед не забезпечувалися такі умови утримання й використання кобил, які дозволяли б одержувати й вирощувати лошат від кожної конематки. Маточне поголів'я було розподілено по виробничих бригадах, жеребні конематки використовувалися в роботі нарівні з робочими кіньми.

Незадовільно проводилася в колгоспах робота по паруванню та заплідненню конематок. У більшості випадків вона здійснювалася безсистемно й безконтрольно. Наявна в республіці в 1945 р. мережа парувальних пунктів з 13 130 жеребцями була явно недостатньою. Штучне осіменіння конематок, яке дозволило б у 3–4 рази збільшити запліднення кобил, здійснювалося лише на 130 спеціальних пунктах (їхня кількість становила 32% від довоєнної)²³⁹. У поєднанні з вкрай поганим доглядом за молодняком, який здійснювали в основному підлітки, це негативно позначилося на справі відновлення й порідного поліпшення конепоголів'я. Наведемо типові приклади. У Миколаївській області на початку 1945 р. було 6,4 тис. конематок й при хорошому догляді від них можна було б одержати щонайменше 4–4,5 тис. лошат. Фактично в 1945 р. їх було одержано лише 1,1 тис., тобто 17 лошат на 100 наявних конематок. Причиною цього стало те, що в колгоспах області було спаровано лише 2,5 тис. конематок, або 38% до наявних. Приплід дали лише 1,2 тис. конематок. Решта із 1,3 тис. спарованих конематок (більше 50%) залишилися не заплідненими або абортували. Із приплоду загинуло 103 голови, або 8,4%. Незадовільними були результати запліднення конематок через нестачу жеребців-виробників та їхнє виснаження унаслідок надмірного використання на роботах та погану годівлю у Кам'янець-Подільській області. Навантаження на одного жеребця в області становило в середньому 44 конематки, до того ж із наявних 1343 жеребців 1098 були безпорідними. У результаті за перше півріччя 1945 р. в області було спаровано лише 27 403 конематки, або 53% від наявної кількості²⁴⁰. Подібна ситуація з паруванням та заплідненням конематок була й в інших областях.

У той же час було багато прикладів, коли колгоспники сумлінно ставилися до дорученої справи й домагалися значних успіхів у справі вирощування конепоголів'я. Наприклад, конюх колгоспу ім. Шевченка Ємільченського району Житомирської області Марія Ляшкевич в 1945 р. від 10 закріплених за нею конематок виростила 10 лошат. У колгоспі 1-го Травня Шишацького району Полтавської області було вирощено 15 лошат від 15 наявних конематок. Проте подібного роду факти мали локальний характер і не могли суттєво вплинути на загальний незадовільний стан справ з вирощуванням молодняку коней. Державний план на 1945 р. по цьому показнику колгоспи республіки виконали лише на 55,9%²⁴¹.

Знаючи про зазначені вище недоліки, радянські та партійні органи намагалися вплинути на поліпшення справ з відновленням та розвитком громадського конярства, приймаючи відповідні постанови. Серед них на увагу заслуговує постанова РНК СРСР та ЦК ВКП (б) «Про державний план розвитку конярства на 1945 р.», у якій містилися вимоги щодо здійснення низки невідкладних заходів, котрі могли б докорінно змінити ситуацію в галузі. У їх числі: організація в колгоспах, при наявності більше 10 конематок, конеферм; ліквідація знеосібнення при догляданні й використанні коней; регулювання їх робочого навантаження, звільнення від роботи виснажених і хворих

тварин та створення умов для їхньої реабілітації; організація правильної годівлі та раціонального використання кормів; забезпечення бережливого ставлення до конематок і молодняку, залучення до роботи з конепоголів'ям досвідчених і відповідальних колгоспників; посилення племінної роботи й ширше застосування штучного осіменіння для порідного поліпшення кінського поголів'я та ін. Без сумніву, пропонувані заходи мали виключно позитивну спрямованість і вимоги центральних органів влади були цілком обґрунтованими, правильними й своєчасними. Однак на місцях у більшості господарств до виконання вимог постанови віднеслися формально. І не тому, що не було розуміння щодо необхідності здійснення запропонованих заходів, а, головним чином, через об'єктивні тогочасні реалії, пов'язані з відсутністю приміщень, матеріалів, коштів і робочих рук для їх ремонту або будівництва, кормів та досвідчених кадрів тваринників, повсякденну гостру потребу в робочому тяглі, що зумовлювало надмірне використання коней на сільськогосподарських та інших роботах і т.п. Звичайно, вплинули й суб'єктивні чинники: відсутність у багатьох керівників господарств організаторських здібностей, невміння вирішити дану проблему як особливо важливу серед подібних інших, нездатність до рішучих дій у складних умовах та ін. Тож основним доробком у виконанні зазначеної постанови було створення в республіці впродовж 1945 р. понад 7 тис. конеферм (насамперед по цьому показнику оцінювали роботу господарств районні та обласні органи влади), а докорінних змін у ставленні до конепоголів'я так і не відбулося²⁴².

Вказані вище причини призвели до зменшення конепоголів'я в громадському стаді. Станом на 1 червня 1945 р. у колгоспах нараховувалося 763,8 тис. голів, тобто на 66,2 тис. голів менше, ніж було на початку року. Кількість робочих коней зменшилася з 561,5 тис. голів до 512,2 тис.²⁴³

У другій половині 1945 р. приріст конепоголів'я в колгоспах і радгоспах республіки відбувався в основному за рахунок коней, завезених із східних районів СРСР та переданих Червоною армією, а також трофейних та одержаних у порядку повернення вивезених окупантами до Німеччини й Румунії та в рахунок репарацій. Так, лише в червні 1945 р. із Румунії в Україну в порядку першої черги було повернуто 19 783 коней²⁴⁴. У 1945 р. господарства республіки одержали від фронтів і військових округів понад 200 тис. коней²⁴⁵.

На кінець 1945 р. поголів'я коней у колгоспах збільшилося до 907,5 тис. голів²⁴⁶. В особистих господарствах сільських мешканців конепоголів'я зросло майже до 1 млн голів. При цьому переважна більшість його була зосереджена в одноосібних селянських господарствах західних областей України. Загальна кількість конепоголів'я в усіх категоріях господарств України становила майже 2 млн голів²⁴⁷. Зростання поголів'я коней значною мірою сприяло вирішенню проблеми тягла в сільському господарстві.

Враховуючи те, що період відтворення кінського поголів'я більш тривалий, з метою прискореного збільшення живої тяглової сили значну увагу було приділено максимальному вирощуванню в колгоспах і радгоспах волів. Постановою Раднаркому УРСР від 30 травня 1944 р. для колгоспів, залежно від розмірів закріпленої за ними земельної площі (рілля, сади, сіножаті, пасовища) встановлювався обов'язковий мінімум поголів'я робочих волів, а також бичків для вирощування їх на волів упродовж 1944–1946 рр. Так, наприклад, колгоспи Київської, Вінницької, Сумської, Харківської, Кам'янець-Подільської, Полтавської та Кіровоградської областей повинні були в 1944 р. завести у себе, як мінімум, таку кількість волів і бичків: при наявності земельної площі до 200 га – 8 голів, понад 200 до 500 га – 14, понад 500 до 1000 га – 26, понад 1000 до 1500 га – 42, понад 1500 до 2000 га – 56, понад 2000 га – 80 голів. Відповідний обов'язковий мінімум встановлювався на 1944 р. також для інших областей²⁴⁸. Обов'язковий загальний

мінімум волів і бичків для колгоспів республіки на 1944 р. уряд встановив на рівні 810,4 тис. голів, з них робочих – 133,2 тис., неробочих волів старше одного року – 153,5 тис., бичків до одного року – 523,7 тис.²⁴⁹ Одночасно було встановлено мінімум для всіх областей і на 1945–1946 рр., зокрема загальнореспубліканський на 1945 р. у кількості 1446,7 тис. голів²⁵⁰. Виконання поставлених завдань господарства повинні були забезпечити за рахунок власних можливостей та використання такого джерела, як контракція молодняка бичків у колгоспників.

Протягом 1944–1945 рр. у більшості областей республіки було досягнуто значних успіхів у вирощуванні волів. На кінець 1944 р. поголів'я робочих волів у колгоспах УРСР становило 133,2 тис. голів, а на кінець 1945 р. – 254,8 тис. голів, тобто збільшилося майже вдвічі. Поголів'я воликів старше року за цей же час збільшилося у три рази. На кінець 1945 р. колгоспи України вже мали робочих волів і молодих биків 1196,8 тис. голів (у т.ч. молодих биків до одного року – 502 тис., від 1 – 2 років – 440 тис.) проти 1144 тис. голів на 1 січня 1941 р., тобто на 52 тис. голів більше довоєнного рівня²⁵¹.

Водночас слід зауважити, що в ряді районів та областей мала місце недооцінка важливості контракції бичків, а в частині колгоспів не дбали про їхнє збереження для подальшого вирощування на волів. На кінець 1944 р. в областях України було поставлено на вирощування з річного приплоду 624 тис. бичків, а на кінець 1945 р. їх залишилося 500 тис. Отже, близько 124 тис. бичків, які навесні 1946 р. уже можна було б використовувати на роботі, пішли на забій. Особливо великі втрати допустили в колгоспах Чернігівської області – майже 10 тис. голів, Харківської – майже 8 тис. голів, Одеської області – близько 5 тис. голів. Були колгоспи, які мали невелику кількість, а то й зовсім не мали волів. Наприклад, у Велико-Токмацькому районі Запорізької області колгоспи «Шлях Ілліча» та ім. Орджонікідзе мали по одному волу, а колгоспи ім. Гастелло та ім. Леніна не мали їх зовсім.

Сукупність цих та інших обставин призвела до невиконання доведених державних завдань. Встановлений на 1945 р. мінімум у республіці загалом було виконано на 82,7%. Найкращим був стан у Ворошиловградській області, де на 1 грудня 1945 р. встановлений мінімум був виконаний на 112,4%, а також Сталінській області – 91,8% і Полтавській – 86,8%. На той час колгоспи Ворошиловградської області вже мали дорослих волів у середньому на один колгосп 22 голови, Полтавської області – 15 голів. Поряд з цим незадовільною була ситуація в Миколаївській області, де встановлений мінімум було виконано на 31,2%, Кіровоградській – на 41,6%, Одеській – на 51,3%, Херсонській – на 58,2%²⁵².

Однак слід зауважити, що недовиконання державного плану не може применшити значення зростання поголів'я робочих коней і волів у колгоспах для збільшення тяглових ресурсів сільського господарства в областях УРСР. А наявність великого поголів'я молодняка забезпечила поповнення живого тягла в 1946–1947 рр. значною кількістю робочих коней і волів.

У справі післявоєнного відновлення тваринницької галузі важливе місце відводилося дрібному тваринництву – птахівництву, кролівництву, ставково-рибному господарству, бджільництву, яке могло давати чималі ресурси м'яса, яєць, риби, меду та інших продуктів як у громадському, так і, особливо, приватному секторі.

Серед галузей дрібного тваринництва найвагомішою була птахівнича. Особливо велике значення птахівництво мало для приватних селянських господарств. Саме в селянських господарствах вирощувалася абсолютна більшість курей і півнів, індиків та водоплавної птиці. Пташине м'ясо та яйця були не лише одними з основних продуктів у харчовому раціоні селян, а й важливим джерелом одержання грошових надходжень, необхідних для придбання промислових товарів, одягу, реманенту й т.п. та сплати

готівкової частини податків. Державні ресурси продукції птахівництва в абсолютній більшості формувалися за рахунок обов'язкових поставок і закупівель продукції, виробленої в особистих господарствах населення. Так, у 1940 р. в Україні було вироблено 3273 млн шт. яєць, з них лише 225 млн шт. (6,9%) у колгоспах, радгоспах та інших державних господарствах (у тому числі в колгоспах – 175 млн шт. і 29 млн шт. у радгоспах), а 3048 млн шт. (93,1%) в особистих господарствах населення²⁵³.

Стосовно ж колгоспного птахівництва, то ситуація була наступною. На початок 1941 р. усі колгоспи 15 східних областей мали птахівничі ферми. Поголів'я колгоспної птиці в 1939 р. складало 2017 тис. голів, у 1940 р. – 2713 тис. голів, а в 1941 р. уже 8622 тис. голів. З них водоплавної птиці – 832 тис. голів, у тому числі гусей – 370 тис., качок – 452 тис. У середньому на кожній колгоспній фермі було 324 голови птиці.

У 1940 р. у східних областях працювала 161 інкубаторно-птахівнича станція, де було виведено й передано колгоспам, радгоспам, колгоспникам та іншим категоріям сільських мешканців 22,7 млн голів молодняку птиці. На початку 1941 р. уже працювали 164 станції, у тому числі в лівобережних областях – 84 і в правобережних – 80²⁵⁴.

На колгоспних птахівничих фермах було 86% курей яйцenesучої породи леггорн. Багато колгоспів України одержували від 140 до 200 яєць на несучку²⁵⁵. Переслідуючи мету збільшити виробництво яєць та пташиного м'яса у колгоспах, Раднарком УРСР встановив для них на 1941 р. завдання по продуктивності птахівництва в середньому по республіці в наступних розмірах: несучість на одну несучку (з розрахунку 70% від наявних на початок року) у курей – 90 яєць, качок – 50 голів, індичок – 35 голів; збереження молодняку курчат і каченят (від усієї кількості, одержаної на вирощування) – 85%, індичат – 75%, вирощування гусенят до 6-місячного віку (на кожну наявну на початок року гуску) – 5 голів²⁵⁶. (Показники завдань по областях подані у додатку 86).

Водночас до війни в колгоспах було мало водоплавної птиці. Тільки 20,4% колгоспів мали гусей і 18,7% колгоспів – качок, хоча площа водних вигулів (ставків, річок) і природних пасовищ для птиці та незначні затрати концентратів – зернових відходів дозволяли мати водоплавної птиці в кілька разів, а в ряді областей і районів – у 20–30 разів більше порівняно з кількістю, яка була в цих районах. Між тим, при хорошому господарюванні вирощування водоплавної птиці могло бути вигідним для колгоспів. Про це свідчили наступні приклади. На передових гусефермах вага приплоду, одержаного від однієї гуски, становила за рік до 50 кг, крім того, ферми одержували по 300 грамів пуху і пір'я з кожної дорослої гуски. У колгоспі «Авангард» Синельниківського району Дніпропетровської області одержували в середньому на качку пекінської породи за рік живої ваги приплоду на одну качку-самицю за рік 151 кг м'яса й 108 яєць. При цьому на підгодівлю витрачалось на 1 кг живої ваги каченят лише близько 2 кг зернових концентрованих кормів²⁵⁷.

За роки окупації птахівнича галузь зазнала величезних втрат. Були ліквідовані майже всі колгоспні та радгоспні птахоферми, велика кількість будівель ферм зруйновані. Значно зменшилася кількість поголів'я птиці в особистих господарствах сільських мешканців. Інкубаторно-птахівничі станції в більшості були повністю зруйновані, а ті, що залишилися, розграбовані.

Про характер руйнувань і завдану шкоду свідчать такі дані. На час звільнення 8 лівобережних областей, де до війни було 12 676 птахівничих ферм з поголів'ям птиці 4792 тис. голів, громадське колгоспне птахівництво було повністю знищено. Із 84 інкубаторно-птахівничих станцій повністю знищені 23, решта вціліли частково. Так, у Харківській області з 9 інкубаторних станцій повністю були зруйновані 5 (Близнецівська, Лозовеньківська, Червоноградська, Савинська, Вовчанська,), а 2 зазнали значних

руйнувань. На вцілілих двох станціях обладнання та приміщення потребували капітального ремонту. У Сумській області з 14 інкубаторно-птахівничих станцій уціліло 6 і вони потребували капітального ремонту. З урахуванням зруйнованих інкубаторно-птахівничих станцій на Правобережній Україні кількість повністю зруйнованих станцій УРСР сягала майже 30% (54 станції) й відносно збереглися 70% (110 станцій), які могли бути введені в експлуатацію лише після великих капітальних затрат²⁵⁸.

У післявоєнний період відновлення птахівництва в громадському та приватному секторах набувало надзвичайно важливого значення. Воно повинно було відігравати значну роль у збільшенні м'ясних ресурсів і цим сприяти відновленню поголів'я робочої й продуктивної худоби в колгоспах, радгоспах та особистих господарствах сільських мешканців.

У звільнених у 1943 р. лівобережних областях України комплектація відновлюваних колгоспних птахівничих ферм здійснювалася в основному за рахунок контрактації птиці в селянських господарствах. На 1 січня 1944 р. було знято з контрактації й поставлено на колгоспні ферми 336,3 тис. голів птиці. Крім того, за рішенням ЦК ВКП(б) і РНК СРСР з інших областей у порядку допомоги звільненим районам УРСР було завезено 100,2 тис. голів птиці. Усього станом на 1 січня 1944 р. на колгоспних птахофермах нараховувалося 436,5 тис. голів птиці, або 9,1% до наявної на 1 січня 1941 р. (Детальніші дані про кількість поголів'я птиці у колгоспах лівобережних областей станом на 1 січня 1944 р. наведені у додатку 83)²⁵⁹.

Планом розвитку громадського птахівництва на 1944 р. передбачалося відновити птахівничі ферми в усіх колгоспах і довести поголів'я птиці в лівобережних районах до 2473,0 тис. голів, у тому числі курей – 2338,0 тис., водоплавної птиці – до 135,0 тис. голів. Ставилося завдання до початку сезону 1944 р. відбудувати й провести інкубацію на 61 інкубаторно-птахівничої станції, вивести курчат – 6337 тис. голів і молодняку водоплавної птиці – 330 тис. голів, з яких передати колгоспам – 5550 тис. голів курчат і молодняку водоплавної птиці – 330 тис. голів. З метою подальшого розвитку птахівництва планувалося розширення мережі інкубаторно-птахівничих станцій з таким розрахунком, щоб у найближчі два–три роки одна станція обслуговувала два–три райони. Зокрема, згідно з планом відбудови й будівництва нових інкубаторно-птахівничих станцій, у 1944 р. у східних областях повинні були функціонувати 164 станції, у 1945 р. – 220 станцій у східних областях і 30 станцій у західних областях, у 1946 р., відповідно, 260 і 80 станцій.

Щоб розв'язати складну проблему забезпечення інкубаторно-птахівничих станцій яйцями для інкубації уряд республіки звернувся з проханням до РНК СРСР щодо поширення дії положень постанови від 21 серпня 1943 р. на визволені райони УРСР і на підставі цього виділити в першому півріччі 1944 р. 4 млн шт. яєць за рахунок поточних заготівель, а також дозволити відпуск у 1944 р. курчат колгоспам з інкубаторно-птахівничих станцій з поверненням яєць у 1945 р.²⁶⁰

Завдяки вжитим заходам на кінець 1944 р. уже 21 275 колгоспів мали птахоферми²⁶¹ з поголів'ям птиці 3270,2 тис. голів²⁶², що становило 37,9% до поголів'я на 1 січня 1941 р. А на кінець 1945 р. кількість колгоспних птахоферм збільшилася до 23 940²⁶³, а поголів'я птиці – до 3701,6 тис. голів²⁶⁴ (42,9% до кількості на 1 січня 1941 р.). (Показники щодо кількості птахоферм в колгоспах по областях України подані у додатку 90).

Процес відновлення громадського птахівництва супроводжувався великими труднощами, пов'язаними з відсутністю приміщень для утримання птиці, будівельних матеріалів для їх будівництва та ремонту, малою кількістю інкубаторно-птахівничих станцій та племінної птиці, значним поширенням захворюваності птахів на чуму й

загибелі від неї, дефіцитом кормів. Зокрема великі проблеми виникли із забезпеченням птахоферм тваринним білковим кормом (до війни такий корм виробляв Дарницький м'ясокомбінат). У даній ситуації проблему намагалися вирішити шляхом обладнання районних утильустановок²⁶⁵.

Більш швидкими темпами збільшувалося поголів'я птиці в господарствах сільських мешканців, у тому числі водоплавної. Вирощування гусей та качок у колгоспах та радгоспах здійснювалося в незначних розмірах.

У деяких районах у справі відновлення птахівництва були одержані хороші результати. Наприклад, у Переяслав-Хмельницькому районі Київської області колгоспи і колгоспники в 1944 р. здали в рахунок м'ясопоставок 101,4 тис. штук птиці вагою 1271 ц і цим зберегли від забою приблизно одну тисячу молодих бичків, виростивши їх на волів. Колгоспи цього району понад 50% зобов'язань по м'ясопоставках за 1944 і 1945 рр. виконали птицею²⁶⁶.

Важливою галуззю дрібного тваринництва на селі було кролівництво. Швидка розмножуваність кролів, доступність кормової бази (трава, сіно, коренеплоди) і відносно швидке відгодовування сприяли тому, що кролівництво мало особливе значення в особистому господарстві всіх категорій сільських мешканців і було для них важливим джерелом одержання м'яса (при 3–4 кролематках можна було одержати не менше 80 кг м'яса), а також цінної хутряної сировини та пуху. Перед війною мав місце не лише масовий розвиток кролівництва в особистому користуванні селян, а й у колективних господарствах, свідченням чого була наявність у багатьох колгоспах кролеферм з численним поголів'ям. З метою стимулювання подальшого розвитку кролівництва в колгоспах Раднарком УРСР встановив на 1941 р. завдання одержати в середньому по колгоспах республіки по 12 кроленят на одну кролематку, наявну на початок року²⁶⁷. (Дивись також додаток 86).

У період окупації колгоспне кролівництво було знищене, а поголів'я кролів в господарствах селян значно зменшилося. У післявоєнний період поголів'я кролів у господарствах селян поступово зростало, хоча на перших порах, через відсутність достатньої кількості маточного поголів'я, приріст був незначним. Гостра нестача продовольства змушувала селян вишукувати джерела його поповнення й вирощування кролів було одним з них. Відродження кролівництва в громадському секторі відбувалося в незначних розмірах.

Значна кількість колгоспів і радгоспів України мали сприятливі умови для розвитку ставково-рибного господарства. У 1940 р. колгоспи УРСР мали 72,5 тис. га діючих ставків. Того року 9345 колгоспів зарибали ставки культурним коропом на площі 36 792 га й одержали 137,5 тис. центнерів риби. Багато колгоспів Київської, Одеської, Полтавської, Харківської, Дніпропетровської областей у 1940 р. одержали в середньому по 6–8 ц риби з кожного гектара зарибненої площі. Але були господарства, де показники були набагато більшими. Так, наприклад, у колгоспі ім. Кірова Грушківського району Одеської області одержали з кожного гектара водної площі – по 25,5 ц риби; у колгоспі «12-річчя Жовтня» Голованівського району тієї ж області – по 25,3 ц; у колгоспі «Нове життя» Макарівського району Київської області – по 23,1 ц²⁶⁸.

За роки окупації ставково-рибне господарство зазнало значних руйнувань і на час визволення знаходилося в занедбаному стані. Враховуючи важливу роль цієї галузі тваринництва в розв'язанні тогочасної продовольчої проблеми, центральні органи влади ставили перед своїми структурами на місцях, колгоспами та радгоспами завдання якнайшвидше домогтися її відбудови. Однак через нестачу коштів, матеріально-технічних засобів та робочої сили колгоспи й радгоспи не могли виконати поставлене завдання, і до кінця 1945 р. ставкове господарство в республіці було відбудоване лише частково.

Досить поширеною й продуктивною галуззю дрібного тваринництва в Україні в довоєнний період було бджільництво. На кінець 1940 р. 22 033 колгоспи (81,2%) мали пасіки з загальною кількістю 1233 тис. бджолосімей²⁶⁹. Згідно з встановленими урядом республіки завданнями на 1941 р., колгоспи повинні були забезпечити в середньому збір меду по 30 кг, у т.ч. товарного – по 10 кг, воску – по 0,8 кг на одну бджолосім'ю, наявну на початок року²⁷⁰. (Показники завдань по областях див. у додатку 86). Велику кількість бджіл мали в особистому користуванні колгоспники, одноосібники та робітники й службовці, що проживали в сільській місцевості.

Під час окупації бджільничій галузі було завдано величезної шкоди. Наприклад, у Харківській області загарбники знищили або вивезли до Німеччини 99 702 бджолосім'ї, у Дніпропетровській області – 55 777 бджолосімей, у колгоспів і одноосібників західних областей УРСР було відібрано 304 680 вуликів з бджолами²⁷¹ і т.д. У післяокупаційний період в республіці була проведена значна робота по відновленню бджільництва як у громадському, так і приватному секторах, зокрема в колгоспах на кінець 1945 р. налічувалося вже 314 тис. бджолосімей, або 25,5% до рівня 1941 р.²⁷²

Важливою складовою частиною у справі відродження тваринницької галузі було налагодження ветеринарної протиепізоотичної роботи. Адже під час окупації та в перші місяці після визволення областей республіки широких розмірів набули такі інфекційні хвороби тварин, як короста, захворювання коней сапом та чума птиці. Крім цього, значно поширилися захворювання коней енцефаломієлітом (літом і восени хвороба охопила північні та центральні лісисто-заболочені райони), митом, піроплазмозом і наталіозом (в усіх лісових районах), корів та волів – ящуром, свиней – бешихою. Всього ж у цей період на території республіки були зафіксовані випадки захворювання тварин на 26 інфекційних хвороб. Особливо загрозливою була ситуація з захворюванням птиці чумою. У 1944 р. лише у колгоспах від неї загинуло 783 121 шт. птиці, а під час локалізації її вогнищ було передчасно забито 339 096 шт. птиці, тобто загальні втрати становили понад 1 млн 122 тис. шт.²⁷³ Великою була й захворюваність та загибель тварин і від незаразних хвороб.

Уже відразу після визволення в регіонах республіки вживалися термінові заходи щодо відновлення мережі ветеринарних закладів та служб, вивчався епізоотичний стан, проводилися планові роботи по ліквідації та профілактиці заразних хвороб худоби. Так, зокрема, завдяки оперативним і рішучим заходам в багатьох регіонах було локалізовано і швидко ліквідовано ящур, не допущено подальше поширення інших інфекційних хвороб, організовано лікування хворих тварин. Правда не в усіх випадках вживані заходи давали позитивний кінцевий результат, тому нерідко доводилося терміново здійснювати рішучі заходи, щоб здолати епідемію.

Однак у справі ветеринарного забезпечення галузі були великі проблеми. Перш за все, не вистачало кваліфікованих ветеринарних працівників. Так, наприклад, на території 10 лівобережних областей станом на 1 лютого 1944 р. працювало всього 315 ветлікарів, проти 958 у 1941 р., та 740 ветфельдшерів, проти 8661 у 1941 р.²⁷⁴ У результаті в багатьох районах було лише по 2–3 ветфельдшери. На роботі ветпрацівників з проведення протиепізоотичних та профілактичних заходів негативно позначалося те, що більшість із них до визволення перебували на окупованій території. У зв'язку з цим у тодішніх умовах суцільної підозри і недовіри до тих, хто перебував на окупованій території, їх вимогливість та настійливість у здійснюваних заходах була недостатньою. Часто вони поблажливо ставилися до порушників ветеринарно-санітарних правил і вимог, не притягали їх до відповідальності, не вживали рішучих дій щодо подолання допущених порушень. Особливо складним було становище із колгоспними ветеринарними кадрами. У багатьох колгоспах не було навіть ветсанітарів

й їхні обов'язки виконували недостатньо підготовлені або й зовсім непідготовлені колгоспники. І хоча у багатьох районах розпочали підготовку ветсанітарів, однак вона супроводжувалася великими труднощами із-за повної відсутності спеціальної літератури, навчальних посібників та кваліфікованих викладачів.

Негативно позначалася на здійснюваних протиепізоотичних та профілактичних заходах незадовільна забезпеченість ветеринарними товарами, особливо ліками й вакцинами для щеплень, біопрепаратами та дезинфікуючими засобами. Спочатку використовувалися в основному ветеринарні товари, які залишилися із часів окупації. І хоча пізніше поставки ветеринарних товарів розширювалися, однак потреба в них була надзвичайно великою. Наведемо типовий приклад, який свідчить про вкрай незадовільне постачання ветеринарними товарами. У Кам'янець-Подільську область за 8 місяців 1944 р. їх було завезено на 221,3 тис. крб. при плані 2017 тис. крб., що становило лише 11% від річного плану постачання. Але ж план постачання області ветеринарними товарами далеко не відповідав реальним потребам у них²⁷⁵. Така ж ситуація була й в інших областях.

Після повного визволення території України від окупантів протиепізоотична робота значно активізувалася. На початок 1945 р. були відновлені й працювали більшість із наявних до війни ветдільниць із лікарнями та амбулаторіями, ветеринарні пункти, ветбаклабораторії, м'ясоконтрольні станції й пункти, твариннопрогонні контрольні пункти, збільшилася чисельність ветеринарних кадрів, більше надходило ліків і вакцини для щеплення худоби.

Проте епізоотичний стан у республіці наприкінці 1944 р. й упродовж усього 1945 р. залишався складним. Так, за даними звітів ветеринарного управління Наркомату землеробства УРСР у грудні 1944 р. – березні 1945 р. у східних областях республіки мало місце захворювання великої рогатої худоби 18 хворобами, коней – 16. Причому за період від грудня 1944 р. до березня 1945 р., незважаючи на вживані заходи по локалізації інфекційних захворювань, кількість населених пунктів з хворою на них худобою та кількість хворих тварин фактично суттєво не зменшувалися. Наприклад, у грудні 1944 р. захворювання коней сапом мало місце в 180 населених пунктах, у січні 1945 р. – у 176, у березні – 177; захворювання митом, відповідно, в 279, 278 і 269 населених пунктах. А захворювання коней коростою навіть зросло. Якщо в грудні 1944 р. ця хвороба була в 3414 населених пунктах, то в січні 1945 р. – у 7274, а в березні – уже в 8989 населених пунктах. Відповідно кількість виявлених на цю хворобу тварин була такою: 31 499, 76 861 і 76 173 голови. Упродовж цих трьох місяців у східних областях лише від названих вище хвороб, а також від енцефаломієліту та гемоскоридіозу загинуло та було вимушено забито майже 1800 коней.

Подібна ситуація була й із захворюваністю великої рогатої худоби, свиней, овець та птиці, яка, будучи ліквідованою в одних місцях, спалахувала й поширювалася в інших. Причинами цього в умовах стійлового утримання худоби були порушення карантинних і ветеринарно-санітарних правил та незначні обсяги здійснюваних профілактичних заходів, насамперед щеплень. Наприклад, у грудні 1944 р. до 19 населених пунктів, де було захворювання великої рогатої худоби на сибірську язву, додалося ще 29. У січні 1945 р. ця хвороба з'явилася ще в 32, а в лютому – у 42 населених пунктах. Щеплення ж проти неї в грудні були зроблені лише 19 207, у січні – 78 871, у березні – 56 993 тваринам. Захворювання великої рогатої худоби бруцельозом у грудні 1944 р. були зафіксовані в 307, у січні 1945 р. – у 338, у березні – у 404 населених пунктах, туберкульозом, відповідно, в 326, 368 і 415 населених пунктах, коростою – в 294, 684 і 469, ящуром – в 30, 40 і 12 населених пунктах, стригучим лишаєм – у 1897, 3421 і 2686 населених пунктах і т.д. Від цих та інших хвороб у 1945 р. загинуло та вимушено було забито тисячі голів худоби²⁷⁶.

У регіонах республіки продовжували виникати вогнища епідемії чуми птиці. Ця хвороба була надзвичайно поширеною навіть у кінці 1945 р. у Кіровоградській, Миколаївській, Харківській, Волинській та інших областях, створюючи загрозу розвитку птахівництва взагалі. На цей час вдалося ліквідувати цю хворобу лише в колгоспах Чернігівської, Сумської, Житомирської та Вінницької областей. Від неї лише в колгоспах у 1945 р. загинуло птиці 135 198 голів та було забито 169 202 голови, а разом втрати становили 304 400 голів. Отже, за 1944–1945 рр. птахівнича галузь тваринництва від цієї хвороби втратила понад 1 млн 426 голів птиці. Виходячи з того, що 1 голова птиці давала приблизно 2 кг м'яса, то колгоспи втратили майже 30 тис. ц м'яса²⁷⁷.

Проте, незважаючи на зазначені проблеми й труднощі воєнного часу, протягом 1944–1945 рр. у республіці була здійснена значна робота з ліквідації захворюваності тварин.

У відбудовний період у переліку здійснюваних заходів по відродженню в республіці сільського господарства великі завдання стояли щодо відтворення та подальшого розвитку садівництва. Довоєнна Україна завдяки родючим ґрунтам і порівняно м'якому клімату була одним із найбільших районів товарного плодівництва не лише в СРСР, а й в Європі. Перед війною в Україні налічувалося майже півмільйона гектарів плодючих насаджень. На цей час, у порівнянні з 1913 р., коли площа під садами займала 156,2 тис. га, площа садів зросла більше ніж у три рази. До традиційних районів плодівництва (Наддністров'я, Поділля, Чорноморське узбережжя) додалися нові. Зокрема, значні плодові насадження було закладено навколо промислових центрів у Донбасі, на Дніпропетровщині й Запоріжжі, – там, де садівництво раніше було розвинуто зовсім мало. Наприклад, у Донбасі (Сталінська і Ворошиловградська області) у 1925 р. було садів 13 448 га, у 1928 р. стало 28 041 га²⁷⁸, а вже перед війною – понад 60 тис. га²⁷⁹, у тому числі в колгоспах 18 133 га²⁸⁰. За орієнтовними підрахунками до війни, коли багато ще молодих садів не плодоносили, в Україні вирощувалося на душу населення 20 кг плодів (для порівняння зазначимо, що в усьому СРСР майже 15 кг, а в дореволюційній Росії – 8 кг).

Більше половини довоєнного садового фонду республіки припадало на колгоспи, радгоспи та інші державні господарства. Особливо швидкими темпами розвивалося товарне садівництво в колгоспах. У 1940 р. у колгоспах було насаджено 26,7 тис. га нових і підсаджено 10,1 тис. га старих садів, а всього садів у колгоспах на 1 січня 1941 р. було 212 тис. га²⁸¹.

Під час окупації та воєнних дій плодючі насадження в багатьох колгоспах і радгоспах, а також на садибах сільських мешканців були або зовсім знищені, або їхня кількість набагато зменшилась. Лише у колгоспах лівобережних областей загинуло не менше 15% старих і 30–35% молодих садів²⁸². Було цілком знищено 40,9 тис. га садів. (Детальніше про кількість плодючих насаджень у східних областях республіки у 1940 р., знищених у період окупації та наявних на 1 січня 1944 р., див. у додатку 70). Крім того, унаслідок хижацької експлуатації та відсутності належного догляду загинуло 22% дерев у решті насаджень, що в переведенні на суцільну посадку становило 73,2 тис. га. Отже, загальні втрати в галузі садівництва в Україні обрховувалися в 114,1 тис. га, або 30,6%²⁸³.

Після визволення України від загарбників у республіці в короткі строки була проведена велика робота по відродженню садівництва. Лише в колгоспах у 1944–1945 рр. було проведено ремонтні роботи на площі 15 720 га садів і плодючих плантацій²⁸⁴, посаджено тисячі гектарів нових садів. Однак до повного виконання обсягів відбудовних робіт у галузі було ще далеко, адже це потребувало тривалого часу й великих матеріальних і трудових затрат.

Відновлення старих і закладання нових садів затримувалося через відсутність посадкового матеріалу. До війни в Україні функціонувало 300 плодкових розсадників з черговим полем 930 га, де вирощувалося за рік майже 10 млн саджанців. Але й тієї кількості не вистачало для задоволення зростаючих потреб садівництва. Зокрема, дуже мало одержували саджанців колгоспники для своїх присадибних садів. Під час нацистської окупації майже всі плодкові розсадники були зруйновані й зовсім припинили свою діяльність. Велику кількість посадкового матеріалу загарбники вивезли до Німеччини. Тільки з плодкових розсадників Укрсадовинтресту за два роки було вивезено 1,6 млн саджанців²⁸⁵. Тому насамперед вживалися заходи, спрямовані на найшвидше відновлення довоєнної кількості та площі плодкових розсадників, поліпшення порідного та сортового складу посадкового матеріалу.

Станом на 1 січня 1945 р. площа садів у всіх категоріях господарств України становила 491,8 тис. га, у тому числі в колгоспах – 368,2 тис. га й радгоспах – 41,8 тис. га, площа ягідників, відповідно, 4,3 тис. га, 3,0 га і 0,6 тис. га²⁸⁶. (Показники щодо площ зайнятими садами та ягідниками по областях подані у додатках 40 та 41). Водночас не в усіх колгоспах і радгоспах відновленню садівництва приділялася належна увага. У багатьох з них до відновлюваних і ремонтних робіт у садах навіть не приступили або проводили їх у незначних розмірах. У 1945 р. понад 10 тис. (або 38%) колгоспів зовсім не мали садів і ягідників, а 40% колгоспів мали їх менше 10 га (у тому числі понад 7 тис. колгоспів мали сади площею менше 5 га). Майже в 40% садіб колгоспників зовсім не було плодкових дерев і ягідників на своїх садибах²⁸⁷. Незначна кількість плодкових дерев на садибах селян зумовлювалася головним чином тим, що через поганий сортовий склад насаджень, періодичне плодоношення яблунь і груш та низьку їх врожайність селянам не вигідно було відводити землю для присадибного садівництва. На селянських садибах переважали вишні та сливи.

Великий обсяг роботи належало виконати й по відновленню та розвитку в республіці виноградарства. Україна мала сприятливі умови і великі можливості для розвитку виноградарства і виноробства. У 1940 р. площа виноградників досягла 86,8 тис. га, у тому числі 53,7 тис. га в східних областях УРСР. Найбільша площа виноградників у 1940 р. була в таких областях: Ізмаїльська – 31 761 га, або 36,6% виноградників УРСР, Одеська – 30 062 га, або 34,6%, Миколаївська – 5804 га, або 6,7% виноградників УРСР, Запорізька – 5694 га, або 6,6%, Херсонська – 5328 га, або 6,1%, Дніпропетровська – 1991 га, або 2,3%, Вінницька – 1872 га, або 2,2%, Сталінська – 1463 га, або 1,7%, Чернівецька – 119 га, або 1,3% виноградників УРСР. На ці області припадало 98,1% виноградників України, у тому числі 71,2% на Ізмаїльську і Одеську області. Виноградники УРСР уже до війни по площі займали одне з перших місць у Радянському Союзі.

Чимало передових колгоспів Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької та інших областей збирали врожай винограду європейських сортів по 70–80 ц з гектара, а окремі колгоспи, бригади і ланки – по 100–120–150 ц з гектара. Колгосп «Вперед» Баштанського району Миколаївської області в 1939 р. одержав урожай винограду 116 ц з гектара. Колгосп ім. 120-ти Привольнянського району Миколаївської області в тому ж році одержав 116,2 ц з гектара. Радгосп «Перемога наймитів» Каховського району Херсонської області в 1939 р. з площі 296 га одержав у середньому по 118,9 ц винограду з гектара.

У господарствах, де приділяли належну увагу виноградарству, воно давало високі прибутки. Так, колгосп ім. К. Лібкнехта Одеського району, котрий у 1939 р. зібрав урожай по 80,4 ц з гектара, із загальної суми прибутку за 1939 р. у 1979 тис. крб. одержав прибутку від винограду 1132 тис. крб. Грошова оплата трудодня в колгоспі становила понад 13 крб. Колгосп ім. Петровського Могилів-Подільського району

Вінницької області одержав прибутку від виноградарства 1227 тис. крб. при загальному прибутку колгоспу в розмірі 1367 тис. крб. Грошова оплата трудодня в цьому колгоспі становила майже 25 крб.²⁸⁸

Під час війни виноградарство України зазнало великих втрат. Велика площа виноградників загинула (див. додаток 70), а ті, що лишилися, були дуже зрідженими. Були знищені цінні виноградні розсадники, а більшість маточників американських лоз викорчувана. Ситуація ускладнювалася тим, що в Україні були мало поширені кращі сорти винограду, натомість великого поширення набули низькоякісні сорти гібридів, які у порівнянні з європейськими сортами давали у кілька разів нижчий урожай і, до того ж, низької якості. Так, у виноградних насадженнях колгоспів і радгоспів, а також на присадибних виноградниках колгоспників та одноосібників питома вага гібридів становила 80%. Ще у 1939 р. було заборонено насадження гібридів і з того часу нові виноградні насадження потрібно було закладати виключно європейськими сортами. Серйозним недоліком було і те, що більшість виноградників були багатосортними. У промислових виноградниках південних областей України налічувалося десятки європейських сортів винограду, більша частина яких були нестандартними, їх асортимент не враховував особливості окремих зон і районів²⁸⁹.

За розрахунками Наркомату землеробства УРСР, для відновлення пошкоджених у період війни виноградників необхідно було організувати, починаючи з 1944 р., щорічне закладання нових виноградних плантацій на площі 3980 га, у т.ч. європейських сортів – 3475 га, маточників американських лоз – 415 га. Для забезпечення посадковим матеріалом необхідно було організувати виноградні розсадники на площі 270 га, у т.ч. підщеплених саджанців 90 га, кореневовласних саджанців європейських сортів – 136 га та американських лоз – 44 га, а для забезпечення виноградарського господарства кваліфікованими кадрами щорічно готувати 1270 бригадирів-виноградарів²⁹⁰.

З огляду на важливість відродження і розвитку в республіці виноградарської галузі Раднарком УРСР 27 червня 1944 р. прийняв спеціальну постанову «Про відбудову і дальший розвиток виноградарства Української РСР». Постановою було визначено на ближчі роки програму відновлення і ремонту наявних виноградних насаджень, створення в колгоспах і радгоспах великої кількості виноградарських розсадників і маточників американських лоз для значного розширення площі виноградників, а головне – поліпшення якості українського виноградарства та виноробства, визначено райони, які повинні були спеціалізуватися на виробництві марочних і столових вин, шампанських виноматеріалів, коньяків та у вирощуванні столового винограду, а також затверджено стандартний асортимент сортів винограду. Передбачалося в південних і південно-західних районах України, найбільш сприятливих для вирощування винограду, але віддалених від великих міст і промислових центрів, створити сировинні бази для виробництва високоякісних марочних і столових вин, шампанського і коньяків. Для одержання шампанських виноматеріалів і виробництва шампанського виділялися південно-західні райони Одеської області – Гросулівський, Роздільнянський і Цебриківський та Придністровські райони Вінницької області – Могилів-Подільський, Ямпільський і Яришівський. Розташовані на правому березі Дніпра Береславський, Калінінський і Херсонський райони Херсонської області мали спеціалізуватися на вирощуванні винограду для виробництва високоякісних марочних вин, в основному білих, а лівобережний Каховський район Херсонської області – на вирощуванні винограду для виробництва високоякісних марочних столових вин, в основному червоних. Для виробництва коньяків виділялися західні райони Одеської області – Фрунзівський, Котовський, Красноокнянський, Балтський і Піщанський. Вирощування столового винограду мало здійснюватися в особливо сприятливих для цього Ізмаїльській, Одеській, Миколаївській, Херсонській і Запорізькій областях, а також навколо всіх

великих міст і промислових центрів України. Передбачалося значно розширити площі виноградних насаджень столових, а також технічних сортів винограду для виробництва шампанських і столових вин у районах Донбасу²⁹¹.

Уже впродовж 1944 р. у республіці були виконані великі за обсягами роботи по відродженню виноградарської галузі, організації державних і колгоспних виноградарських господарств і виноградних розсадників та відновленню виноградних насаджень. З метою концентрації керівництва процесом вирощування й переробки винограду в складі Наркомату харчової промисловості було організовано Головне управління виноробної промисловості (з чотирма трестами: Одеським, Херсонським, Сталінським й Ізмаїльським), якому підпорядкували 20 виноградарських радгоспів інших наркоматів і трестів. Станом на 21 листопада було відновлено діяльність 5 виноградарських радгоспів в Ізмаїльській області, підбрані господарства для організації виноградарських радгоспів у Сталінській, Ворошиловградській і Чернівецькій областях. Приступили до організації 11 радгоспів в Одеській області й 10 радгоспів в Ізмаїльській області.

Для забезпечення виконання плану ремонту існуючих виноградників і закладання нових у 1944 р. радгоспами було вирощено 640 тис. шт. коренево власних європейських саджанців і 515 тис. шт. прищеплених саджанців, що дозволило забезпечити потреби в ремонті виноградників радгоспів на площі 800 га і посадку 25 га нових виноградників.

Велику кількість посадкового матеріалу надала для радгоспів і колгоспів України Грузинська РСР, а саме: прищеплених саджанців – 500 тис. шт., чубуків прищеплених сортів – 6 млн шт., чубуків європейських сортів – 600 тис. шт. Крім того, Україна одержала 11 млн 600 тис. шт. чубуків європейських стандартних сортів винограду з інших республік та областей Радянського Союзу.

Однак для виконання планових завдань по закладанню нових виноградників у радгоспах не вистачало: прищеплених саджанців – 600 тис. шт., американських прищеп – 10 млн шт. Тому з метою виконання встановленого урядом плану по виробництву посадкового матеріалу (по заготівлі, прищепленню і вирощуванню) Наркомхарчпромом УРСР і Наркомземом УРСР спільно були розроблені й реалізовані наступні заходи: визначено 47 колгоспних розсадників, які вирощували посадковий матеріал на договірних засадах з радгоспами; для заготівлі посадкового матеріалу до Грузії й Криму було відряджено 15 агрономів, 50 робітників радгоспів і 175 колгоспників; здійснено підготовку ґрунту (плантаж) під закладання шкілок навесні 1945 р. у радгоспах на площі 149 га і в колгоспах на площі 230 га²⁹².

Розпочата робота в 1944 р. по організації державних і колгоспних виноградних розсадників та відновленню виноградних насаджень була продовжена в 1945 р. Однак через відсутність необхідної кількості коштів, спеціальної техніки та тягла, посадкового матеріалу, спеціалістів і робочої сили в повному обсязі поставлені завдання у справі відродження галузі не вдалося виконати.

Таким чином, уже в ході війни в справі відбудови сільського господарства були досягнуті значні результати. В умовах відсутності у держави можливості виділяти необхідні фінансові та матеріально-технічні ресурси, відбудова здійснювалася за рахунок внутрішніх ресурсів звільнених районів, а також завдяки трудовому подвижництву селянства, допомозі армії та трудящих союзних республік. Одночасно з відродженням сільського господарства в селах звільнених районів відновлювалася колгоспно-радгоспна система, колгоспне землеволодіння й громадська організація праці.

У заключний період війни у зв'язку з покращенням воєнно-стратегічного становища держава одержала можливість виділяти більше коштів та ресурсів для відбудови й розвитку сільського господарства республіки. Збільшилося постачання техніки, запасних частин, пального, що призвело до покращення в технічному обслуговуванні колгоспів і радгоспів. Поліпшувалося забезпечення

сільськогосподарського виробництва кадрами спеціалістів. Унаслідок уже з 1944 р. спостерігалося зростання виробничих показників, хоча відставання від довоєнного рівня залишалось, як і раніше, досить великим. Завдяки зусиллям селянства багато труднощів воєнних років були пом'якшені, але не були зняті повністю. Низькою залишалася продуктивність праці, суттєво не збільшувалися врожаї, низькими були показники в тваринництві. Проте домінуючою була тенденція зростання сільськогосподарського потенціалу та продукції, яку він давав для потреб фронту та населення.

Аграрний сектор України в роки Великої Вітчизняної війни відповідно з наявними можливостями відіграв значну роль у вирішенні продовольчої проблеми в СРСР і в цьому полягає його велика роль в економічній перемозі над нацизмом.

5.2. Податкова та заготівельна політика держави на селі в 1943–1945 рр.

У міру визволення регіонів України та розгортання відбудовного процесу держава здійснювала заходи з відновлення системи оподаткування та заготівель сільськогосподарської продукції²⁹³. Вони базувалися на введених у дію в передвоєнні роки та доокупаційний період війни й чинних на той час на території СРСР законах з цих питань та директивних документах, які регламентували ці сфери на визволеній від загарбників території України.

На колгоспи поширювалася система прибуткового оподаткування, що застосовувалася в передвоєнний період. Водночас державні органи, списавши з усіх колгоспів попередню заборгованість за податковими зобов'язаннями, надавали економічно слабким із них пільги щодо обсягів і термінів сплати податків.

Одним із основних фіскальних зобов'язань у відбудовний період був сільськогосподарський податок, принципи якого базувалися на тих же засадах, що й у доокупаційний період війни. Разом з тим, у чинний закон про сільськогосподарський податок Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 червня 1943 р. було внесено зміни, якими держава намагалася впорядкувати оподаткування колгоспників та одноосібників шляхом ліквідації невідповідності, що існувала на цей час, між збільшеними прибутками від продажу продуктів на базарі (у зв'язку зі зростанням цін) і податковим обкладанням. У 1942 р. у середньому по СРСР фактичний прибуток селянського господарства з одного гектара посіву сільськогосподарських культур, порівняно зі встановленими в 1939 р. нормами прибутковості, збільшився майже в 6,9 раза і становив 16 326 крб., у т.ч. по зернових культурах збільшився в 6,8 раза і становив 4794 крб., по картоплі – більше ніж у 6,2 раза і становив 5137 крб., по овочах – більше ніж 8,2 раза і сягав 32 255 крб. Прибуток від корови зріс більше ніж у 5,6 раза і становив 16 326 крб., від вівці та кози – у 9,5 раза і дорівнював 757 крб., від свині – у 13,8 раза і становив 4453 крб. Загалом на початок 1943 р. у середньому по СРСР фактичний прибуток перевищував діючі норми прибутковості в 7–10 разів, по окремих союзних республіках – в 10–15 разів, а в деяких регіонах СРСР номінальні прибутки вирости навіть у 15–20 разів²⁹⁴. Водночас ставки оподаткування залишалися на рівні 1939 р. Оподатковуваний прибуток до фактичного прибутку становив по зернових культурах – 14,8%, картоплі – 16,1%, овочах – 12,1%, від корови – 17,8%, овець та кіз – 10,6%, свині – 7,3%²⁹⁵.

У цій ситуації держава пішла на збільшення в 1943 р. норм прибутковості селянських господарств у середньому по СРСР приблизно в 3–4 рази. Поряд з нормами прибутковості були переглянуті й ставки сільськогосподарського податку, оскільки попередні ставки обкладання за новими нормами прибутку могли перетворити прогресивну шкалу обкладання в пропорційну. За попередньою шкалою прогресія

ставок при річному прибутку господарства в 4000 крб. обривалася. З підвищенням норм прибутковості прогресивність обкладання значною мірою була б утрачена. Тому зі збільшенням норм прибутковості шкала обкладання була переглянута в бік продовження прогресії до 10 тис. крб. річного прибутку. Внаслідок цього сума податку з колгоспників й одноосібників, які мали вищі прибутки від свого господарства, збільшилася. Нарахована сума податку в середньому на одне господарство одноосібника була в 1945 р. майже в два рази більшою, ніж на господарство колгоспника, і в три рази більшою, ніж на господарство робітників і службовців²⁹⁶.

Водночас зміни до закону передбачали глибшу диференціацію норм прибутковості селянських господарств для обкладання їх податком залежно від економічних особливостей областей, районів та населених пунктів. З цією метою раднарками республік та облвиконками одержали право змінювати середні норми: республіканські – для окремих областей, а обласні – для окремих районів та населених пунктів на 30% у бік зменшення або збільшення. Крім того, облвиконкам було надано право районні норми прибутковості змінювати для окремих населених пунктів у тих же межах у бік збільшення або зменшення залежно від віддалі даного пункту від ринків збуту й розмірів ринкових прибутків колгоспних дворів від продажу сільгосппродукції²⁹⁷. Цими правами користувалися, зокрема, Раднарком УРСР та облвиконками, встановлюючи зменшені норми прибутковості для областей, районів та населених пунктів, які особливо постраждали внаслідок війни та окупації або були віддалені від ринків збуту продукції.

У післяокупаційний період у республіці значно зросла кількість господарств, які користувалися пільгами по сільськогосподарському податку. Основні пільги надавалися сім'ям військовослужбовців та інвалідам війни, громадянам похилого віку, у господарствах яких не було працездатних членів сім'ї.

Ще одним основним податковим платежем, який сплачували в означений період селяни, був військовий. Постановою Раднаркому УРСР від 30 березня 1943 р. «Про ставки воєнного податку з колгоспників та одноосібників у Ворошиловградській та Харківській областях на 1943 р.» середньообласні ставки воєнного податку були встановлені, зокрема, у Ворошиловградській області в сумі 350 крб., Харківській – 300 крб. При цьому облвиконками одержали право диференціювати ставки податку для окремих районів у межах від 150 крб. до 600 крб., виходячи з середньообласної ставки, а також знижувати ставку податку, встановлену для певного району та окремих населених пунктів залежно від їхнього економічного стану, відстані від ринків збуту й розміру ринкових прибутків від продажу сільгосппродуктів, та зовсім звільняти від сплати воєнного податку населення найбільш постраждалих від окупації населених пунктів²⁹⁸.

На 1944 р. у відповідності з постановою Раднаркому УРСР від 15 лютого 1944 р. «Про середньообласні ставки воєнного податку з колгоспників і одноосібників на 1944 рік» їх розміри встановлювалися для Ворошиловградської області – 320 крб., Харківської – 300 крб., Чернігівської, Сумської, Полтавської, Вінницької, Кам'янець-Подільської, Кіровоградської – 260 крб., Запорізької, Сталінської, Дніпропетровської, Київської, Житомирської, Миколаївської – 240 крб., Волинської, Ровенської – 220 крб. Виходячи з середньообласних ставок, облвиконками встановлювали ставки податку з колгоспників та одноосібників для окремих районів з урахуванням тих же факторів, про які йшла мова вище. Слід зауважити, що платниками податку в 1944 р. були визначені сільські мешканці не лише визволених до 1 січня 1944 р. територій (для них кінцевим терміном сплати податку встановлювалося 15 травня), а й тих регіонів, які передбачалося звільнити в 1944 р. (з кінцевим терміном сплати податку 15 жовтня)²⁹⁹.

Ще один податок, який у післяокупаційний період війни сплачувала значна частина селян, був податок на неодружених, одиноких та малосімейних громадян. Як уже зазначалося, вперше цей податок було введено у 1941 р. для неодружених, одиноких

та бездітних чоловіків у віці від 20 до 50 років і жінок у віці 20–45 років. А у 1944 р. контингент платників цього податку розширювався за рахунок малосімейних громадян, котрі мали одну і дві дитини³⁰⁰. Колгоспники та інші громадяни, які були платниками сільськогосподарського податку, незалежно від розміру прибутку сплачували цей податок за наступними ставками: бездітні – 150 крб., ті, хто мав одну дитину – 50 крб., ті, хто мав дві дитини – 25 крб. Бездітні робітники та службовці, які працювали і проживали в сільській місцевості, сплачували цей податок у розмірі 6% від заробітку, за наявності однієї дитини – 1% від заробітку, двох дітей – 0,5% від заробітку³⁰¹. До речі, для багатьох молодих сімей в українських селах таке нововведення було незрозумілим, адже до зазначеного віку вони не могли мати трьох і більше дітей, про що з обуренням заявляли представникам влади³⁰². Від цього податку повністю звільнялися наступні категорії сільських жителів: жінки, які одержували допомогу від держави на утримання дітей незалежно від їх кількості, громадяни, в яких діти загинули на фронтах війни, дружини солдатів та молодшого командного складу Червоної армії³⁰³.

У зв'язку з запровадженням воєнного податку та переглядом норм прибутковості по сільськогосподарському податку відпала необхідність у культжитлозборі як самостійному податковому платежі, і з другої половини 1943 р. його для сільського населення було скасовано.

З інших державних податків мешканці українського села сплачували тільки податок на коней в одноосібних господарствах, причому на західні області УРСР він не поширювався. А з комплексу місцевих податків селяни сплачували разовий збір на базарах з продажу продуктів свого підсобного господарства, предметів власного виробництва та особистих речей. Ставки разового збору встановлювалися для окремих регіонів у залежності від цін на продукти, що склалися на базарах, від постачання товарів та інших економічних показників. У період війни ставки разового збору були значно підвищені у зв'язку з різким зростанням цін на сільськогосподарську продукцію. З одержаних від разового збору сум 10% відраховувалися на потреби управління, експлуатації та благоустрою базарів, а 90% надходили у відповідні місцеві бюджети³⁰⁴.

Одним із елементів податкового навантаження на селянство залишалося самообкладання. Як уже зазначалося, воно декларувалося як форма добровільної участі сільського населення у господарсько-культурному будівництві на селі, насправді ж, отримавши правове оформлення, стало обов'язковою формою оподаткування. Відмінністю від державних податків було лише те, що рішення про його проведення та цілі ухвалювалися на загальних зборах мешканців села, а ставки визначалися на державному рівні у таких розмірах: для господарств колгоспників, робітників, службовців, кооперованих кустарів та ремісників, які постійно проживають у сільських місцевостях, – до 20 крб.; для одноосібних господарств та господарств інших некооперованих категорій сільських мешканців залежно від володіння земельною ділянкою та робочою худобою – від 40 до 75 крб. Одержані шляхом самообкладання кошти дозволялось використовувати лише на прокладання та ремонт доріг; на будівництво та ремонт шкіл, житла для педагогічного персоналу, мостів, криниць, лазень; на громадські протипожежні заходи; на ремонт лікарень, хат-читалень та інших культурних закладів. За спеціальним рішенням уряду в роки війни 75% коштів самообкладання направлялося на покриття навчальних та господарських витрат шкіл, що перебували на сільському бюджеті³⁰⁵.

На визволеній від нацистських окупантів території України застосовувався особливий порядок оподаткування. Зокрема, згідно з наданими союзним урядом правами, РНК УРСР своєю постановою від 30 березня 1943 р. «Про проведення в 1943 р. державних і місцевих податків і зборів в містах і районах Ворошиловградської та Харківської

областей» скасував з населення звільнених від окупантів районів недоїмки за попередні роки по всіх державних і місцевих податках і зборах. Облвиконкомам було надано право звільняти повністю або частково від сплати усіх або окремих державних і місцевих податків та зборів з населення в окремих населених пунктах, які найбільше постраждали від окупації. У результаті сотням тисяч селян було надано податкові пільги. Так, уже в 1943 р. від сплати всіх державних і місцевих податків і зборів звільнялися члени сімей (господарства) військовослужбовців, партизанів, громадян, які загинули або пропали безвісти під час окупації, якщо в сім'ї (господарстві) не залишилося працездатних, а також громадян, в яких під час окупації було повністю знищене господарство. Пільги не надавалися вищеназваним категоріям, якщо стосовно їх існували дані про компрометуючу поведінку під час окупації. На додаток до пільг, передбачених чинним законодавством, облвиконкоми знижували державні й місцеві податки і збори в межах до 50% громадянам, які зазнали збитків під час окупації, залежно від їх розміру. Оподаткування тих категорій населення, які повинні були сплачувати податки повністю або на пільгових умовах, здійснювалося лише через місяць після вигнання загарбників³⁰⁶. У подальшому зазначені пільги поширювалися на сільське населення визволених від окупантів інших регіонів України. Так, лише по сільськогосподарському податку сім'ям військовослужбовців упродовж січня–вересня 1944 р. було надано пільг на суму 158 млн крб.³⁰⁷

Сумарне податкове навантаження було різним як для окремих категорій сільських мешканців України, так і для селянських господарств у межах кожної категорії. Чи було воно посилюючим для знедоленого селянства в умовах воєнного лихоліття й, особливо, після руйнівного окупаційного періоду? Якщо виходити з базарних цін на сільгосппродукцію у великих містах, то, на перший погляд, фіскальна політика здається обґрунтованою. Розглянемо, наприклад, базарні ціни у карбованцях на окремі види сільськогосподарських продуктів в обласних містах Центральної України, що наведені у таблиці № 31.

Таблиця № 31

Базарні ціни на окремі види сільськогосподарської продукції в обласних центрах Центральної України (у крб.)³⁰⁸

Вид продукції	Київ			Полтава			Вінниця		Кіровоград		
	25.05. 1941 р.	Після визволення	25.05. 1944 р.	25.05. 1941 р.	Після визволення	25.05. 1944 р.	25.05. 1941 р.	25.05. 1944 р.	25.05. 1941 р.	Після визволення	25.05. 1944 р.
М'ясо (за кг)	14	200	160	9	210	80	7	45	10	90	80
Молоко (за л)	2	75	25	1,5	40	15	1,5	12	1,4	30	12
Масло тваринне (за кг)	21	1110	300	30,0	1000	600	27,5	125	27,5	300	200
Олія соняшникова (за л)	–	650	200	–	500	220	–	–	–	250	160
Яйця (за дес.)	5,8	160	58	4,5	115	45	4,5	20	3,5	50	40
Пшоно (за кг)	2,7	68	30	1,6	60	30	1	0,3	1,5	30	30
Хліб житній (за кг)	–	65	40	–	100	35	–	15	–	20	20
Картопля (за кг)	0,6	12	4	0,4	25	6	0,5	0,5	0,7	3	2
Капуста (за кг)	3	70	–	1,5	80	–	–	20	–	30	30
Буряк (за кг)	0,7	28	20	1,5	75	40	0,5	–	0,2	15	15
Цибуля (за кг)	3	100	50	1,5	85	40	–	–	5,5	25	25

Якщо в 1940 р., аби розрахуватися з усіма податковими платежами, наприклад, сім'я колгоспника, яка проживала біля Києва, у складі чоловіка, дружини й двох неповнолітніх дітей, з річним прибутком якої становив 2000 крб. (у т.ч. й з неусуспільнених джерел), повинна була заплатити *(за підрахунками автора)* 219 крб. (164 крб. сільськогосподарський податок з господарства, 35 крб. за максимальною ставкою на потреби житлового та культурно-побутового будівництва, 20 крб. самообкладання з господарства), то в 1944 р., після збільшення державою норми прибутковості селянського господарства в 4 рази (до 8000 крб.) й інших податкових змін, загальна сума податків з такої ж сім'ї сягала 1358 крб. (808 крб. сільськогосподарський податок, на двох дорослих 480 крб. воєнного податку і 50 крб. – з малосімейних, 20 крб. самообкладання з господарства). Така ж сім'я колгоспника, що проживала біля Полтави, у 1940 р. повинна була заплатити 221 крб., біля Вінниці – 220 крб., Кіровограда – 217 крб., оскільки максимальні ставки податку на потреби житлового та культурно-побутового будівництва для цих областей були встановлені, відповідно, у розмірі 37 крб., 36 крб. і 33 крб. (див. додаток 145). А в 1944 р. загальні суми податкових платежів цих сімей становили 1398 крб., оскільки воєнний податок для вказаних областей був установлений у розмірі 260 крб. з особи.

Щоб мати гроші для сплати податку на вказану суму, колгоспнику необхідно було продати на базарах названих вище обласних центрів таку кількість продуктів (див. табл. № 32):

Таблиця № 32

Обласні центри	У травні 1941 р.	Після визволення	У травні 1944 р.
Картоплі (кг)			
Київ	365	113	339,5
Полтава	552,5	56	233
Вінниця	440	–	2796
Кіровоград	310	466	694,5
Молока (літрів)			
Київ	109,5	18	55
Полтава	148	35	93
Вінниця	147	–	116,5
Кіровоград	155	47	117
Масла тваринного (кг)			
Київ	10,5	1,3	4,5
Полтава	7,4	1,4	2,4
Вінниця	8,0	–	11,2
Кіровоград	7,9	4,7	7,0
М'яса (кг)			
Київ	15,7	6,8	8,5
Полтава	24,6	6,7	17,5
Вінниця	31,5	–	31,1
Кіровоград	21,7	15,6	17,5
Яєць (десятків)			
Київ	37,6	8,5	23,4
Полтава	49,1	12,2	31,1
Вінниця	48,9	–	69,9
Кіровоград	62,0	28,0	35,0

Як видно з наведених даних, можливість одержання в такий спосіб необхідних господарству колгоспника грошей навіть на базарах зазначених міст була неоднаковою, та й скористатися нею могла обмежена частина колгоспників, переважно з приміських сіл. Подібна ситуація щодо використання селянами можливостей базарів великих міст і промислових центрів спостерігалася і в інших регіонах України. У невеликих містах ціни на базарах (а тим більше у сільській місцевості) були набагато нижчими. Переважна більшість селян, особливо з віддалених сіл, доставити на базар сільгосппродукцію в умовах відсутності транспортних засобів, весняного та осінньо-зимового бездоріжжя не мала можливості.

До того ж держава всіляко обмежувала вільний продаж окремих видів сільгосппродукції. Відбувалося це, як правило, через залучення селян до численних всесоюзних, республіканських та регіональних кампаній у відповідності з поширеним гаслом: «Усе для фронту, усе для перемоги над ворогом!» Більшість таких кампаній подавалися як патріотичні рухи мас, але насправді організовувалися партійними та радянськими органами влади. Так, у другій половині 1943 р. у визволених регіонах України колгоспників масово залучили до продажу державі для забезпечення потреб фронту т. зв. «лишків» хліба, насіння олійних культур, овочів за твердими, а отже, низькими заготівельними цінами. Такі кампанії проводилися й у 1944 р.

Поряд із цим уживалися й прями обмежувальні заходи. Так, 22 листопада 1943 р. уряд УРСР, у відповідності з вимогами постанови РНК СРСР «Про заборону торгівлі хлібом до виконання державного плану хлібозаготівель» (вересень 1943 р.), заборонив не лише колгоспам, а й колгоспникам та одноосібним господарствам (крім прифронтових районів) продаж та обмін зерна, борошна й печеного хліба до виконання ними планів здачі зерна за обов'язковими поставками, у фонд Червоної армії, натуроплати за роботи МТС, а також засипки колгоспами насінневих та мінімальних фуражних фондів. За порушення цієї постанови голів колгоспів та інших посадових осіб притягували до судової відповідальності, а колгоспники та одноосібники, затримані за незаконну торгівлю хлібом, вперше підлягали штрафу в сумі 300 крб., а у повторному випадку – притягувалися до судової відповідальності з конфіскацією продуктів³⁰⁹. Постанову про заборону торгівлі хлібом до виконання державного плану хлібозаготівель з урожаю 1944 р. Раднарком УРСР ухвалив також 2 вересня 1944 р. А 16 березня 1945 р. відповідною постановою республіканський уряд на території 20 областей, які виконали державний план хлібозаготівель (крім Одеської, Ворошиловградської, Харківської та Сумської), дозволив безборонний продаж і обмін зерна, борошна та печеного хліба. Та вже 20 липня 1945 р. уряд УРСР скасував цей дозвіл і в черговий раз заборонив торгівлю і обмін зерна, борошна і печеного хліба до виконання державного плану хлібозаготівель з урожаю 1945 р.³¹⁰

Отже, у післякупаційний період проблема накопичення грошей для сплати податків, а також страхових внесків, була найболючішою для переважної більшості українських селян. Розраховувати на грошову частку від заробленого на трудодні в колгоспах вони не могли, адже колгосп забезпечував грошовий прибуток колгоспних дворів у кращому випадку на рівні менше 10%. У результаті значна частина селянських господарств через неплатоспроможність мала заборгованість по сплаті податків. Так, лише в Одеській області станом на 1 січня 1945 р. недоїмки по сільськогосподарському податку становили 11 746 тис. крб., воєнному – 9421 тис. крб., самообкладанню – 1054 тис. крб.³¹¹

Поряд з податками грошима селяни виконували зобов'язання з поставок сільськогосподарської продукції. Як і колгоспи, вони здавали продукцію не безкоштовно, а за певну винагороду – продаж здійснювався за твердими державними цінами. Але оскільки задача державі певної частини продукції була обов'язковою й здійснювалася не за договором, а на підставі закону, то ці поставки мали силу і характер податку й були фактично натуральним податком із селянських господарств. Господарства колгоспників та інших

категорій сільських мешканців зобов'язані були здавати державі за встановленими для областей та районів нормами м'ясо, молоко, яйця, вовну, зерно, картоплю, шкірсировину та деякі інші види сільгосппродукції. До здачі зерна залучалися господарства, які мали їх посіви; молока та молочних продуктів, – які мали корів; вовни – овець та кіз. Здавати певну кількість м'яса, молока, яєць, шкірсировини зобов'язувалися навіть ті господарства, які не мали ні свиней, ні корів, ні овець, ні домашньої птиці. Шкури великої рогатої худоби в обов'язковому порядку селяни мали здавати заготівельним організаціям. Допускалася заміна продукції, якої не вистачає, іншою за встановленим еквівалентом.

Встановлені державою ціни, за якими колгоспи та сільські мешканці здавали сільськогосподарську продукцію, були дуже низькими, у декілька, а то й десятки разів нижчими від базарних, а отже, – часто символічними. Зокрема, середньорозрахункова ціна 1 кг зерна становила 7,4 коп., а картоплі – 3 коп., що було в сто разів менше від колгоспно-базарних цін й жодним чином не покривало їхню собівартість. Збитковими для колгоспів і селян були обов'язкові поставки тваринницької продукції. Фактично держава безкоштовно заготовляла в значних розмірах товарну продукцію колгоспів та селянських господарств³¹².

Порядок проведення державних заготівель та поставок сільськогосподарських продуктів колгоспами, радгоспами, колгоспниками та іншими категоріями сільських мешканців у період визволення території України від загарбників та здійснення відбудови в умовах ще триваючої війни регламентувався низкою постанов Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) та Раднаркому УРСР і ЦК КП (б)У. Так, на визволеній у ході осінньо-зимової наступальної кампанії 1942–1943 рр. радянськими військами частині Східної України та визволених у період до 1 липня 1943 р. інших регіонах Лівобережної України вони здійснювалися на засадах, визначених постановою РНК СРСР і ЦК ВКП (б) від 20 грудня 1942 р. «Про часткову заміну в прифронтових районах чинних постанов про поставки державі продукції тваринництва»³¹³ та ухваленими на її основі постановами РНК УРСР і ЦК КП (б) У від 9 квітня 1943 р. «Про створення хлібного фонду Червоної армії по зерну і насінню олійних культур з фактичних посівів 1942 р. колгоспами, колгоспними дворами і одноосібними господарствами в районах УРСР, визволених від німецько-фашистських окупантів», «Про створення м'ясного фонду Червоної армії і про нарахування обов'язкових поставок державі продуктів тваринництва на 1943 р.» та «Про план здачі зернових культур з урожаю 1942 р. радгоспами Наркомрадгоспів УРСР».

Перший з названих документів передбачав у визволених районах Ворошиловградської та Харківської областей списання всіх недоїмок минулих років по зернових та олійних культурах, натуроплаті МТС і поверненню позичок, які рахувалися на 1 березня 1943 р. за колгоспами, господарствами колгоспників, одноосібників та інших категорій сільських мешканців, і створення, за рахунок здачі ними з урожаю 1942 р. зерна та олійних культур, хлібного фонду Червоної армії. Для Ворошиловградської області (19 районів) він був визначений у розмірі 366 тис. пудів зерна й 61 тис. пудів олійних культур, а для Харківської області (8 районів) у розмірі 244 тис. пудів зерна і 18 тис. пудів олійних культур. Розподіл планових завдань по внесках у цей фонд по районах і колгоспах був диференційований з урахуваннями їхнього господарського стану. До 15 травня 1943 р. райони зобов'язувалися виконати планові завдання на 60%, а до 1 червня 1943 р. – на 100%³¹⁴.

Другою постановою РНК УРСР і ЦК КП (б) У були списані недоїмки минулих років по поставках м'яса, молока, яєць, бринзи-сиру, вовни, шкірсировини, що налічувалися на 1 січня 1943 р. за колгоспами, господарствами колгоспників, одноосібників та інших сільських жителів визволених районів. Колгоспи цих районів звільнялися від обов'язкових поставок тваринницької продукції, проте зобов'язувалися здійснювати поставки у м'ясний фонд

Червоної армії. Для колгоспів районів Ворошиловградської області розміри таких поставок становили в живій вазі 3 тис. ц, Харківської області – 140 ц. При цьому дозволялася диференціація норм здачі м'яса по колгоспах з урахуванням їхнього стану за умови збереження в цілому встановленого плану для району.

Водночас цією ж постановою господарства колгоспників та інших сільських мешканців тих же районів зобов'язувалися здійснювати поставки м'яса, молока, яєць і вовни за нормами, що застосовувалися при нарахуванні зазначених поставок на 1941 р. Вирахування розмірів цих поставок здійснювалося за термін від 1-го числа місяця, коли цей район повністю або частково був звільнений від окупантів, до кінця 1943 р. Селянські господарства, які потерпіли під час окупації найбільше, від обов'язкових поставок у 1943 р. м'яса та яєць звільнялися повністю або частково. Також скасовувався попередній порядок обов'язкових поставок шкірсировини. Колгоспи, господарства колгоспників та одноосібників повинні були всі шкури забитих та загиблих від незаразних захворювань тварин продавати заготівельним організаціям за встановленими державою заготівельними цінами³¹⁵.

Третьою постановою РНК УРСР і ЦК КП (б) У встановлювався план здачі до 1 червня 1943 р. зернових культур з урожаєм 1942 р. відновленими радгоспами системи Наркомрадгоспів УРСР у розмірі 480 тис. пудів (365 тис. пудів – радгоспами на території Ворошиловградської області й 115 тис. пудів – радгоспами на території Харківської області)³¹⁶.

З кінця літа 1943 р. державні заготівлі й обов'язкові поставки сільськогосподарських продуктів у визволених від нацистської окупації областях України здійснювалися на засадах, визначених постановою РНК СРСР і ЦК ВКП (б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації». Вони зумовлювалися становищем у сільському господарстві, насамперед у його громадському секторі. Відроджувані колгоспи використовували невелику частину угідь: посіви набагато скоротилися й за наявної там технічної бази неможливо було розраховувати на швидке їх відновлення. Ще менше було можливостей у колгоспів виконати поставки тваринницької продукції. Тож проведення заготівель за діючими перед війною нормами, коли розміри поставок обраховувалися не з гектара посіву й голови худоби, а в залежності від загальної кількості ріллі або сільськогосподарської площі, закріпленої за колгоспом, у післяокупаційний період було нереальним. Тому союзний уряд вказаною постановою призупинив на 1943 р. для визволених у 1943 р. районів дію закону про обов'язкові поставки й відрахування багатьох продуктів здійснювалося за пільговими нормами.

Облвиконкоми та обкоми партії одержали право звільняти повністю або частково в 1943 р. від здачі сільгосппродуктів окремі колгоспи, особливо постраждалі від окупантів; таке ж право було надано райвиконкомам і райкомам партії стосовно індивідуальних господарств – колгоспників, одноосібників, робітників, службовців і кустарів. Зокрема, всі колгоспи звільнялися від обов'язкових поставок зерна, насіння олійних культур, картоплі, овочів, шкірсировини, бринзи-сиру, яєць, льону та конопель, а колгоспи районів, визволених після 1 липня 1943 р., звільнялися від здачі державі м'яса, молока та вовни. Обласні органи влади також були наділені правом здійснювати, за погодженням з Наркомзагом, диференціацію порайонних заготівельних норм у бік збільшення або зменшення, з тим, однак, щоб були збережені в середньому вказані вище норми. Одночасно районним органам влади дозволялося встановлювати (також за погодженням з уповноваженими Наркомзагу по областях) для окремих колгоспів зменшення або збільшення порайонних норм здачі зерна, соняшнику, картоплі, овочів і сіна в межах 50% з тим, однак, щоб норми здачі в цілому по району були виконані у відповідності з нормами, затвердженими для даного району.

Господарства колгоспників, одноосібників, робітників, службовців та кустарів, які проживали в сільській місцевості районів, визволених після 1 липня 1943 р., звільнялися в 1943 р. від обов'язкових поставок вовни, шкірсировини, яець, бринзи-сиру, насіння олійних культур, льону та конопель. Водночас господарства, котрі мали в особистому користуванні худобу, у другій половині 1943 р. здавали м'ясо і молоко у фонд Червоної армії за нормами: господарства колгоспників – 15 кг м'яса (у живій вазі) з господарства й 50 л молока від корови, а господарства одноосібників та некооперованих кустарів за нормами не більшими на 30%.

Усі колгоспи та селянські господарства у цих же районах здавали зерно та картоплю з урожаю 1943 р. у фонд Червоної армії. Встановлені норми їх обов'язкових поставок у розрахунку з одного гектара збираної площі господарствами колгоспників були на 10%, а для господарств одноосібників – на 30% більшими за норми поставок колгоспами. Так, наприклад, норми поставок зерна у хлібний фонд Червоної армії з одного гектара збираної площі у лівобережних районах Дніпропетровської області для колгоспів становили від 120 до 160 кг, для колгоспників – від 132 до 154 кг, для одноосібників – від 156 до 182 кг. У правобережних районах області норми здачі встановлювалися відповідно у розмірі від 120 до 140 кг – для колгоспів, від 132 до 154 кг – для колгоспників і від 156 кг до 182 кг – для одноосібних господарств; у районах Чернігівської області: від 60 до 110 кг – для колгоспів, від 66 до 121 кг – для колгоспників і від 78 до 143 кг – для одноосібників; у лівобережних районах Київської області: від 70 до 90 кг – для колгоспів, від 77 до 99 кг – для колгоспників і від 99 до 117 кг – для одноосібних господарств (за винятком Броварського району, де норми становили, відповідно, 20, 22 і 26 кг); для більшості правобережних районів Київщини: від 50 до 70 кг – для колгоспів, від 55 до 77 кг – для колгоспників і 65 до 91 кг – для одноосібних господарств. У Васильківському, Обухівському й Фастівському районах вони були значно більшими: 120 кг – для колгоспів, 132 кг – для колгоспників і 156 кг – для одноосібних господарств³¹⁷.

Норми здачі картоплі з одного гектара збираної площі у районах, звільнених від окупації після 1 липня 1943 р., були такими: у Чернігівській області: 7 ц – для колгоспів, 7,7 ц – для господарств колгоспників і 9,1 ц – для господарств одноосібників; у Сумській області, відповідно, 6 ц, 6,6 ц і 7,8 ц, у Полтавській області, відповідно, 5 ц, 5,5 ц і 6,5 ц. У районах Київської області норми здачі для колгоспів становили 7 ц, Дніпропетровської – 5 ц, Запорізької – 5 ц, Миколаївської – 4 ц. Норми здачі овочів колгоспами у всіх областях встановлювалися в розмірі 18 ц з гектара. Процентні співвідношення між нормами поставок від колгоспів і господарств колгоспників та одноосібників були такими ж, як зазначено вище³¹⁸.

Для частини селянських господарств надавалися пільги на поставках сільгосппродуктів. Так, від поставок у 1943 р. повністю або частково звільнялися селянські господарства, які особливо постраждали під час окупації. Від здачі сільгосппродуктів у 1943 р. також були звільнені господарства: воїнів Червоної армії та партизанів, якщо в їхніх сім'ях були діти до 7-річного віку при одному працездатному членові сім'ї, зайнятому у господарстві; непрацездатних внаслідок похилого віку чоловіків, які досягли 60-річного віку, і жінок 55-річного віку за відсутності інших працездатних членів сім'ї, зайнятих у господарстві; учителів, агрономів, зоотехніків, землеупорядників, медичних і ветеринарних лікарів, фельдшерів, меліораторів і техніків сільського господарства, механіків і директорів МТС, МТМ і радгоспів, котрі мали в особистому користуванні поголів'я худоби, яке не перевищувало кількість, передбачену статутом сільгоспартілі для господарств колгоспників цього району. Пільги у розмірі 50% від норм здачі державі сільгосппродуктів надавалися господарствам воїнів і партизанів, у сім'ях яких при одному працездатному, зайнятому в господарстві, було двоє та більше непрацездатних членів сім'ї³¹⁹.

При цьому зазначені пільги не поширювалися на господарства, члени яких співпрацювали з окупантами, були засуджені за скоєні злочини, а також віднесені радянською владою до категорій зрадників та дезертирів з Червоної армії (хоча, як відомо, значна частина з них такими насправді не були), «ворогів народу».

Кількість колгоспів та сільських мешканців, які користувалися в післякупаційний період пільгами щодо поставок сільськогосподарських продуктів державі, була досить великою. За даними Ю. В. Арутюняна, в 1943 р. повністю або частково звільнялися від поставок державі зерна 19,9% колгоспів визволених районів, картоплі – 26,6%, м'яса – 24,1% і т.д. Майже половина підсобних господарств колгоспників була повністю звільнена від поставок³²⁰. Серед 412 350 селянських господарств, повністю звільнених у 1943 р. в Україні від усіх видів поставок сільськогосподарських продуктів державі, налічувалося 287 124 господарства воїнів Червоної армії та партизанів, 93 817 господарств непрацевдатних, 11 312 господарств пенсіонерів та інвалідів війни та праці³²¹. Це дозволило селянам визволених районів зосередити максимум наявних ресурсів та коштів на відбудові громадського та особистого господарства.

Обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції колгоспами, радгоспами та селянськими господарствами стали основним джерелом одержання державою в умовах війни необхідної кількості продовольства та сировини, але не єдиним. Значні їх ресурси одержували також шляхом державних закупівель, натуральної оплати за виконані машинно-тракторними станціями обсяги польових робіт у колгоспах, гарнцевого збору. При цьому кількість зерна та іншої продукції, які передбачалося одержати з цих джерел, також визначалася плановими завданнями й включалася до зведених показників плану заготівель. Структура заготівельних планів зернових з урожаю 1943 р. й їхнє фактичне виконання були такими (див. табл. № 33):³²²

Таблиця № 33

**ЗАГОТІВЛІ ЗЕРНА З УРОЖАЮ 1943 р.
У ВИЗВОЛЕНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ**

(у тоннах)

Вид заготівлі	Станом на 1.01.1944 р.			Станом на 1.04.1944 р.		
	План	Надійшло	% до плану	План	Надійшло	% до плану
Всього:	1 419 899	1 277 795	90,0	1 772 064	1 562 432	88,2
з них обов'язкові поставки:						
у фонд Червоної армії, натуроплата МТС, радгоспи, гарнцевий збір	827 608	729 529	88,1	1 131 802	935 577	82,3
у т.ч. гарнцевий збір	63 948	11 412	17,8	69 867	25 868	37,0
закупівлі	592 291	542 266	31,5	640 262	626 855	97,9

Із наведених показників видно, що в загальній кількості заготовленого зерна з урожаю 1943 р. станом на 1 квітня 1944 р. 40,1% було закуплено державою у колгоспів, радгоспів та селянських господарств з тих фондів, які залишилися в їхньому розпорядженні після виконання ними обов'язкових поставок у фонд Червоної армії, а в колгоспах ще й після натуроплати МТС.

З метою виконання планів закупівлі зерна владні структури поряд з адміністративним тиском вдавалися й до заходів стимулюючого характеру, зокрема, організували зустрічну торгівлю гостродефіцитними продовольчими та

промисловими товарами. Так, РНК УРСР і ЦК КП(б)У спеціальною постановою від 22 листопада 1943 р. «Про завезення товарів для стимулювання закупівель хліба» зобов'язали Укоопспілку завезти в райони і села десяти областей (Ворошиловградської, Сталінської, Харківської, Сумської, Полтавської, Чернігівської, Дніпропетровської, Запорізької, Київської, Миколаївської) для отоварювання хлібозакупівель товарів на загальну суму 728 039 тис. крб., у тому числі (див. табл. № 34)³²³:

Таблиця № 34

ТОВАРИ, ВИДЛЕНІ ДЛЯ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬ

Назва товару	На суму (в тис. крб.)	Назва товару	На суму (в тис. крб.)
Залізо сортове	470	Мотузка	876
Цвяхи	2190	Посуд порцеляновий	625
Скло віконне	975	Взуття	10 042
Цемент	1268	Панчохи	13 092
Толь	88	Тютюн	33 366
Бавовняні тканини	139 600	Чай	26 020
Вовняні тканини	65 400	Цукор	4360
Шовкові тканини	21 810	Кондитерські вироби	8720
Хустки	21 800	Сірники	5862
Нитки	8250	Сіль	12 540
Вовняні вироби	6100	Мило господарське	11 720
Трикотаж	10 900	Гас	43 010
Хутра	2615	Хлібне вино	276 340

На засадах, що діяли в 1943 р., здійснювалася державна заготівельна політика й у визволених у 1944 році регіонах республіки, а в інших були відновлені обов'язкові поставки. Кількість колгоспів та селянських господарств, яким було надано пільги, збільшилася після визволення Правобережжя та західних областей.

Державним планом хлібозаготівель з урожаєм 1944 р. структура обов'язкових зернопоставок була визначена такою (див. табл. № 35):³²⁴

Таблиця № 35

ПЛАН ОБОВ'ЯЗКОВИХ ЗЕРНОПОСТАВОК
З УРОЖАЮ 1944 р. ПО УРСР

Види поставок	У тис. пудів	у % до загального обсягу
Загальний обсяг поставок	308 631	100
з них:		
Поставки колгоспів, колгоспників та односібників	211 800	68,6
у т.ч.: колгоспи	208 500	67,6
колгоспники	3200	1,0
односібники	100	0,03
Поставки у фонд Червоної армії	15 000	4,9
Натуроплата МТС	46 000	14,9
Поставки радгоспами	23 504	7,6
Повернення позики колгоспами	2027	0,7
Повернення позики радгоспами	300	0,1
Мірчук	10 000	3,2

Наведені показники свідчать, що в структурі обов'язкових поставок зерна державі домінуючими були поставки колгоспами та натуроплата за роботи МТС, водночас поставки від селянських господарств становили відносно незначну частку.

У системі обов'язкових поставок найважливішим, поряд з поставками колгоспів, засобом мобілізації колгоспної продукції була натуральна оплата за роботу машинно-тракторних станцій. Здійснювалася вона на тих же засадах, що й у довоєнний період: за кількістю вироблених гектарів «м'якої оранки» та у залежності від видової (а не фактичної) урожайності, тобто за штучно завищеними ставками. При цьому відповідальність за втрати врожаю несли виключно колгоспи, навіть у тому випадку, коли насправді в них була винна МТС (наприклад, поганий обробіток ґрунту, висівання зерна на малопродатних землях, неякісне збирання зернових комбайнами).

За таких обставин питання про видову врожайність набуло виняткової гостроти, оскільки в роки війни між видовою й фактичною врожайністю мала місце особливо велика невідповідність. За підрахунками Ю. В. Аругюняна, втрати лише під час збирання сягали третини врожаю, а загалом видова врожайність зернових у деяких місцях у два й більше рази перевищувала фактичну³²⁵. Такі явища мали місце й на території України. (Принагідно зазначимо, що організоване масове збирання колосків силами школярів з огляду на такі втрати було цілком вмотивованим і практично значущим). Тож не випадково колгоспи намагалися занизити видову врожайність, а керівництво МТС і заготівельних організацій, навпаки, завищити. При цьому непоодинокими були випадки, коли директори МТС і районні земельні відділи робили це механічно, не обтяжуючи себе навіть оглядом полів, або «на око». Водночас будь-які спроби колгоспів зменшити видову врожайність рішуче присікалися й розцінювалися, згідно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 1 серпня 1940 р., як «антидержавницькі дії», спрямовані на зниження врожайності й зменшення розмірів натуроплати³²⁶. На визволені від окупантів регіони республіки поширювалася введена з кінця 1942 р. практика заборони будь-яких інших зведень обліку врожайності, крім видових оцінок органів ЦСУ.

Діяла жорстка практика особистої відповідальності за виконання натуроплати як з боку керівників та начальників політвідділів МТС, директорів радгоспів, так і керівників колгоспів, земельних та партійних і радянських органів усіх рівнів. Працівники МТС були зобов'язані своєчасно вручати колгоспам рахунки натуроплати й контролювали її надходження згідно з п'ятиденними графіками. У період хлібозаготівель у кожному колгоспі перебував уповноважений від районних органів влади, до охорони зерна залучалася міліція. За невиконання плану здачі натуроплати, що нерідко кваліфікувалося як «саботаж», винні піддавалися суворим покаранням: їх знімали з займаних посад, виключали з партії, притягували до судової відповідальності.

Колгоспи розплачувалися зерном і за надані транспортні послуги з перевезення сільгосппродукції на заготівельні пункти та інші роботи. Так, натуральна плата за вивезення зерна на пункти «Заготзерно» автомобілями «Союззаготтранс», МТС та інших організацій здійснювалася в розмірі 1,5 кг зерна за кожний тонно-кілометр, а за вивезення тракторами МТС – 2,5 кг за кожний тонно-кілометр. При обмолоті хліба молотарками МТС, що працювали на електроенергії, з колгоспів бралася натуральна плата в розмірі 4% від намолоченого зерна³²⁷.

Вживалися заходи щодо додаткових (після виконання обов'язкових поставок) заготівель зерна від селянських господарств.

Напружені плани хлібозаготівель супроводжувалися негативними наслідками. У деяких колгоспах робилися спроби «утримання хліба» під виглядом насінневого фонду, а нестачу пояснювали великими відходами, пускаючи при цьому в них якісне зерно. Незрідка з метою виконання планів заготівель (а часом і для здачі понад план)

відбиралося насіння й колгоспи залишалися без насінневих фондів, унаслідок чого їм в період посівної доводилося звертатися до держави за насінневою позичкою, позичати насіння в інших колгоспах, а то й у колгоспників. Це призводило до затягування посівних робіт, а, крім того, відволікало велику кількість тягла на перевезення насіння. Та найбільш негативним соціальним наслідком такої заготівельної політики було те, що чимало колгоспів змушені були здавати під заготівлі хліб, залишений для видачі колгоспникам на трудовні³²⁸.

У процесі хлібзаготівель мали місце численні зловживання. Так, лише за перше півріччя 1944 р. правоохоронними органами були виявлені 536 фактів розкрадання хлібопродуктів у колгоспах і МТС, 62 – у радгоспах, 218 – у структурах «Заготзерно» й у млинах. Аналіз справ засвідчив, що в колгоспах і радгоспах крадіжки хлібопродуктів здійснювалися за рахунок створення резервів шляхом неоприбуткування повної кількості зерна, яке надходило від обмолоту, а в МТС – від натуроплати; у структурах «Заготзерно» – за рахунок створення резервів у період прийняття на облік трофейного зерна після вигнання окупантів, а у млинах – за рахунок неоприбуткування й завищення розмірів гарцевого збору та зменшення виходу продукції при переробці зерна на борошно. Наведемо декілька характерних прикладів. Так, у колгоспі ім. Горького Велико-Писарівського району Сумської області група у складі голови колгоспу Е. М. Почерняка, рахівника А. Н. Морозова та комірника Г. І. Черкашина шляхом неоприбуткування частини зерна в період обмолоту створили його резерв. За фіктивними документами зерно вивозили з комори немовби до млина, а фактично реалізовували на базарі за спекулятивними цінами. Виручені гроші розподіляли між собою. У такий спосіб було викрадено й реалізовано 26,4 т зерна різних культур.

У радгоспі «Лиман» Ворошиловського району Ворошиловградської області група у складі директора радгоспу Є. Кондратенко та відповідальних працівників Захарова, Мануїлова, Новосьолова та інших за домовленістю між собою в період обмолоту врожаю 1943 р., з метою створення резерву повністю неоприбутковували зерно, яке надходило на радгоспний склад. Зловмисникам удалося викрасти й реалізувати на базарі 25,4 т зернопродуктів, а на виручені гроші влаштували п'ятики, купували для себе худобу, одяг, взуття та інші речі домашнього вжитку. Подібні факти за участю керівників господарств мали місце в колгоспі «Шлях Леніна» Гадяцького району Полтавської області, колгоспі «Комінтерн» Будьоннівського району Сталінської області. У колгоспі «Новий лан» Сквирського району Київської області з відома голови колгоспу А. З. Прокопенка вночі необмолочене зерно розкрадалося зі скирт, а надалі його молотили на садибі комірника колгоспу М. І. Філозопа, переробляли на борошно та самогон, які використовували для власних потреб та продавали на базарах Києва за спекулятивними цінами. На Ново-Псковському пункті «Заготзерна» у Ворошиловградській області, від обліку було приховано 56 т пшениці, 75 т – насіння соняшнику, 21 т проса. Зі створеного резерву зловмисники встигли викрасти й реалізувати 8,9 т – пшеничного борошна, 775 кг соняшникового насіння, 863 кг рослинної олії, 320 кг проса, 434 кг жмихів. Крім того, на садибах членів злочинної групи під час обшуків було виявлено чимало викрадених хлібопродуктів³²⁹. Ці та інші численні факти крадіжок та розбазарювання хлібопродуктів стали можливими в умовах поганої організації охорони, незадовільної роботи інспекції Наркомзагу в справі здійснення контролю за правильним використанням хлібопродуктів, незадовільної роботи ревізійних комісій у колгоспах та неналежного обліку й звітності.

Згідно зі статистичними даними, у республіці в ході хлібзаготівель з урожаю 1944 р. станом на квітень 1945 р. у державні засіки надійшло 365 037 тис. пудів зерна, що становило 66,9% від обсягу хлібзаготівель з урожаю 1940 р. Затверджений план хлібзаготівель з урожаю 1945 р. встановлював загально-республіканський обсяг

надходжень зерна в кількості 406 206 тис. пудів, що становило 111% до обсягу 1944 р. і 75% до обсягу 1940 р.³³⁰ Детальніші показники обсягів хлібозаготівель у 1940, 1944 і 1945 роках по областях наведені в додатку 113.

Починаючи з 1945 р., було поновлено нарахування обов'язкових поставок м'яса, молока, вовни, великої шкірсировини, овечих і козячих шкур державі колгоспами УРСР за обсягами земельної площі (ріллі, в тому числі садів і городів; луків і пасовищ) і поставки яєць колгоспами по площі ріллі, закріплених за колгоспами. Республіканські середньорічні норми поставок цих продуктів на 1945 р. були затверджені в таких розмірах: м'ясо (в живій вазі) – 1,5 кг, молоко – 3,0 л, вовна – 25,0 г з 1 га земельної площі; велика шкірсировина – 0,8 шт., овечі й козячі шкури – 0,3 шт. з 100 га земельної площі; яйця – 4,0 шт. з 1 га ріллі. Але для кожної області (крім західних) ці норми були різними, переважно більшими або меншими за середньорічні республіканські норми. Обласні середньорічні норми наведені у додатку 111.

На підставі затверджених Раднаркомом УРСР для областей розрахункових норм обов'язкових поставок виконкоми обласних Рад встановили на 1945 р. порайонні річні норми поставок колгоспами. Виконкомам районних Рад дозволялося допускати для окремих колгоспів з санкції уповноваженого Наркомату заготівель по області відхилення в бік збільшення або зменшення порайонних норм поставок у межах до 50% за умови обов'язкового дотримання середньорічних норм поставок, затверджених для районів.

Зберігався на 1945 рік порядок, що існував у 1944 р., обов'язкового продажу державі колгоспами республіки свинячих шкур, а обов'язкові поставки великої шкіряної сировини вираховувалися шкурами вагою від 8 до 17 кг у парному вигляді. Шкура вагою понад 25 кг зараховувалася за 3 штуки, від 17 до 25 кг – за 1,5, від 8 до 17 кг – за 1, від 6 до 8 кг – за 0,5, від 3 до 6 кг – за 0,25 штуки.

Господарства колгоспників, одноосібників та інших сільських мешканців республіки в 1945 р. притягалися до обов'язкових поставок молока, яєць, вовни і бринзи-сиру за нормами, що існували в 1941 р., і м'яса – за нормами, установленими постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 15 лютого 1942 р.

Як і в попередні роки, діяла система пільг. Виконкомам обласних Рад дозволялося звільняти повністю або частково в 1945 р. від здачі державі продуктів тваринництва окремі колгоспи, які особливо постраждали під час німецької окупації. Водночас розмір пропонованих у зв'язку з цим пільг, згідно з рішенням уряду, не повинен був перевищувати встановлені обсяги як загалом у республіці, так і в окремих областях. В УРСР загальний обсяг пільг колгоспам становив: за м'ясом (у живій вазі) – 4400 т, молоком – 10 млн л, яйцями – 9 млн шт., вовною – 730 ц, шкірсировиною – 14 700 шт. Обсяги пільг по областях вміщені в додатку 112. Не притягувалися в 1945 р. до обов'язкових поставок продуктів тваринництва державі колгоспи західних областей республіки, а колгоспи решти областей – до поставок бринзи-сиру.

3-поміж індивідуальних селянських господарств у 1945 р., як і в попередні роки, до обов'язкових поставок м'яса, молока, яєць, бринзи-сиру і вовни не притягалися господарства: спеціалістів сільського господарства та соціальної сфери села; працездатних унаслідок похилого віку (чоловіків, які досягли 60-річного віку, і жінок – 55-річного віку), при відсутності інших працездатних членів сім'ї, зайнятих у господарстві; пенсіонерів, які одержували пенсію від державних органів; інвалідів війни і праці 1-ї та 2-ї груп; калік, які не могли брати участь у польових та інших роботах, якщо їхні господарства не мали польових ділянок землі, не обкладалися сільськогосподарським податком і якщо в складі їхніх сімей не було працездатних членів сім'ї, які працювали у господарстві. Щодо господарств родин воїнів Червоної армії і радянських партизанів, то порівняно з попередніми роками скоротилася

кількість пільговиків: у 1945 р. від обов'язкових поставок тваринницьких продуктів були звільнені лише господарства тих воїнів і партизанів, які загинули в боротьбі з загарбниками, якщо в їхніх сім'ях залишилися діти до 7-річного віку при одному працездатному членові сім'ї, зайнятому в господарстві, а тим господарствам загиблих воїнів і партизанів, у яких за наявності одного працездатного, зайнятого в господарстві, було двоє і більше непрацездатних членів сім'ї, надавалися пільги за поставками у розмірі 50%. В окремих випадках виконками районних Рад звільняли з дозволу уповноважених Наркомату заготівель по областях від обов'язкових поставок державі м'яса і яєць господарства колгоспників, одноосібників, робітників і службовців, які особливо постраждали під час окупації й не мали в особистому користуванні худоби. Як і в попередні роки, колгоспам та селянським господарствам дозволялося виконувати в окремих випадках свої зобов'язання по поставках продуктів тваринництва іншими сільськогосподарськими продуктами за встановленими еквівалентами³³¹.

Виконання обов'язкових поставок у більшості селянських сімей у зв'язку з їхнім важким матеріальним становищем відбувалося з великими труднощами. Постановою РНК СРСР від 24 листопада 1942 р. «Про відповідальність за невиконання обов'язкових поставок сільськогосподарських продуктів державі колгоспними дворами й одноосібними господарствами» передбачалося накладання на боржників штрафів і притягнення злісних порушників до кримінальної відповідальності. У випадку невиконання в установленій термін визначених поставок народний суд за висновком районного уповноваженого Наркомату заготівель накладав на боржників штраф у розмірі двократної вартості незданих вчасно продуктів, вирахованою за ринковою ціною. Винні в неодноразовому невиконанні обов'язкових поставок, крім штрафу, притягувалися до кримінальної відповідальності. Згідно з інструкцією РНК СРСР про порядок застосування постанови уряду від 24 листопада 1942 р., районний уповноважений Наркомзагу або, за його дорученням, агент з державних поставок вручав боржнику письмове попередження, у якому зазначалося, що у випадку невиконання зобов'язань у десятиденний термін справа про стягнення заборгованості буде передана до суду. При цьому для забезпечення стягнення заборгованості здійснювався опис майна боржника. Після рішення суду про стягнення заборгованості народний суддя видавав районному уповноваженому Наркомзагу виконавчий лист для примусового виконання судового рішення³³². Але на практиці судові санкції застосовувалися не для всіх боржників, бо інакше необхідно було б засуджувати все село.

В умовах непередбачуваності та, як правило, малих розмірів грошових і натуральних виплат від колгоспів одним із основних джерел засобів існування для селян, як і в довоєнний період, була присадибна ділянка. Як і раніше, майже всі м'ясні та молочні продукти, яйця, овочі, дві третини картоплі, які споживалися селянами, забезпечували їм саме присадибні ділянки. Водночас вони були для селян не лише джерелом продуктів харчування, а й товарної продукції. Продаючи надлишки (й не лише надлишки) продукції з присадибної ділянки на базарі, селяни разом з продажем тих же продуктів державі за контрактом одержували понад половину грошей, необхідних їм для сплати податків та страхових внесків, придбання промислових, окремих продовольчих товарів, реманенту та ін. Однак через невеликі розміри присадибної ділянки вирішити повністю нагальні проблеми життєзабезпечення селянського двору та здійснити платежі й поставки державі було неможливо.

Таким чином, податкова та заготівельна політика радянської держави в післяокупаційний період була важким тягарем для переважної більшості колгоспів, радгоспів та українських селян, ускладнювала процес ліквідації руйнівних наслідків війни та окупації й особливо негативно позначалася на повсякденному житті сільських трудівників. Однак непомірно важкі й жорсткі умови оподаткування та заготівель,

застосування адміністративних заходів у процесі їх здійснення зумовлювалися в умовах війни необхідністю забезпечення діючої армії й цивільного населення країни продуктами харчування. Це спричинило цілком логічну реакцію колгоспів та селян – намагання зберегти мінімальну кількість продовольства та насіння, без якого неможливе взагалі будь-яке відтворення. Це протистояння інтересів держави і селянства нерідко супроводжувалося, з одного боку, проявами високої свідомості сільських трудівників й справжньої безкорисливості, котрі нерідко переходили в самопожертву, а з іншого – проявами протидії, а то й відвертого саботажу. Але головним і вирішальним був саме той факт, що переважна більшість українських селян основну частину своєї продукції віддавала армії, робітничому класу, віддавала фактично безкоштовно в ім'я перемоги над нацистськими загарбниками.

5.3. Відбудова та стан соціальної інфраструктури села в 1943–1945 рр.

Відразу після визволення від окупантів у селах розпочиналася робота щодо здійснення невідкладних заходів по відновленню соціально-побутової інфраструктури. Насамперед зусилля спрямовувалися на відбудову житла, адже необхідно було створити елементарні житлові умови для людей, які або зовсім залишилися без даху над головою, або знайшли притулок у землянках та інших малоприсаєдбаних для проживання спорудах. Однак на початковому етапі відбудови їх обсяги і темпи були далекими від реальних потреб. Зумовлювалося це низкою факторів: в умовах війни держава не мала можливості здійснити необхідне фінансування відбудовних робіт (у 1943 р. союзний уряд спромігся асигнувати на відбудову житлових будинків та індивідуальне житлове будівництво сільським мешканцям східних областей республіки лише 5 млн крб., а сума, надана для кредитування сільського житлового та господарського будівництва й придбання худоби колгоспниками, становила 10 млн крб.)³³³, а в селян потрібних коштів не було; першочергова увага зверталася на відбудову господарсько-виробничих приміщень колгоспів, радгоспів та МТС; не вистачало будівельних матеріалів, особливо деревини у безлісних регіонах, півночі Литви та залізо-скобельних виробів; обмеженість трудових ресурсів, які могли б бути залучені до відбудови житла. То ж за таких умов ремонт і будівництво нового житла в селах щойно визволених регіонів здійснювалися в основному силами самих постраждалих селян, які змушені були власноруч заготовляти необхідні будівельні матеріали й виконувати більшу частину будівельних робіт. Багатьом селянським родинам, чоловіки з яких воювали або загинули, це виявилось непосильним завданням. Створювані ж у цей час у колгоспах і радгоспах будівельні бригади були малочисельними й складалися переважно з людей похилого віку, жінок та підлітків, на яких не поширювалася постанова уряду про обов'язкову трудову повинність, та й зайняті вони були в основному на відбудові господарських приміщень та об'єктів громадського призначення. Колгоспи у зв'язку гострою нестачею трудових ресурсів не виділяли на допомогу забудовникам необхідну кількість працівників. До того ж, останні не були зацікавлені брати участь у таких роботах, оскільки за них не нараховувалися трудові дні. У багатьох випадках ремонт та будівництво житла проводилися лише завдяки селянській взаємодопомозі – одній із форм соціальної солідарності, що стала основою стратегії виживання сільських мешканців у період війни та важкі повоєнні роки.

Проблеми, що мали місце в справі забезпечення житлом сільських мешканців, змушували владні структури вживати заходи щодо їх розв'язання. 11 жовтня 1943 р.

РНК УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили спеціальну постанову «Про надання допомоги лісоматеріалами колгоспам і населенню, що постраждали від німецької окупації, у спорудженні господарських і житлових будівель», якою рекомендували партійним і радянським органам визволених областей України вважати невідкладним завданням організацію відбудови і зведення нових житлових будинків з місцевих будматеріалів та надання допомоги забудовникам³³⁴. Виконання цих та інших вказівок місцеві органи влади в свою чергу покладали на голів сільрад і колгоспів. Однак останні, зосереджуючись на вирішенні головним чином господарських проблем, не маючи в своєму розпорядженні ні матеріальних ресурсів, ні коштів, ні достатньої кількості робочих рук, були не в змозі належним чином організувати відбудову житлового фонду в підпорядкованих їм селах. У кращому випадку колгоспи сприяли своїм членам у будівництві виділенням лісу на пні, або, в окремих випадках, місцевих будівельних матеріалів і наданням в обмежених обсягах тяглової сили. За таких обставин значна кількість селян, які втратили житло, так і не змогла впродовж 1943 р. його поновити. Подібна ситуація мала місце у визволених регіонах республіки й у 1944 р.

Певну допомогу селянам у відбудові житла надавали воїни Червоної армії. Так, наприкінці 1943 р. – на початку 1944 р. бійці 3-го Українського фронту збудували для колгоспів 700 будинків і сотні будинків відремонтували. Солдати і офіцери 2-го Білоруського фронту навесні 1944 р. відбудували близько 200 житлових і громадських будинків для жителів українського Полісся. Командування 38-ї армії восени 1943 р. створило теслярські бригади, які у стислі терміни спорудили для колгоспників Вищедубечанського району Київської області 120 будинків³³⁵.

Уявлення про реальний стан з відбудовою житла в українському селі в перший період після його визволення від окупантів можна скласти на основі даних лише в районах однієї області – Кам'янець-Подільської. Так, до кінця 1944 р. на території Ляховецького району з 675 спалених селянських хат було відбудовано 180, Меджибізького – із 835–240, Кам'янець-Подільського – із 574–145, Славутського – із 330–81, Ярмолинецького – із 260–70, Миньковецького – із 222–102, Солобківського – із 93–31, Ізяславського – із 2725–685, Городківського – із 198–75, Волковинського – із 143–57, Дунаєвського – із 182–104, Оринінського – із 161–81, Сатанівського – із 96–36, Чермеровецького – із 347–159, Базалійського – із 112–90, Староушицького – із 60–40³³⁶. Подібна картина була характерною і для інших областей України.

Ціною надзвичайних зусиль протягом 1943–1944 рр. у визволених районах республіки було відновлено та побудовано нових лише 205 060 житлових селянських осель, що становило 34,7% від загальної кількості повністю знищених та зруйнованого до непридатного для проживання стану житлових будівель³³⁷.

Сприятливіші можливості для відбудови сільського житлового фонду склалися після визволення території республіки від окупантів й особливо після закінчення війни. У 1945 р. збільшилося державне фінансування та кредитування з цією метою. Для потреб житлового та господарського будівництва в колгоспах урядом республіки було виділено 1,5 млн м³ деревини³³⁸. Постановою РНК УРСР від 14 травня 1945 р. обласні контори сільгоспбанку західних, Чернівецької та Ізмаїльської областей зобов'язувалися видавати кредити строком на 5 років бідняцько-середняцьким господарствам (під 3,5% річних) на відбудову і нове будівництво житлових будинків і господарських будівель у розмірі до 5000 крб. на одне господарство. Загальна сума кредиту на вказані цілі, а також на придбання робочої і продуктивної худоби та сільськогосподарського реманенту, становила 14,5 млн крб.³³⁹ А постановою РНК СРСР від 21 липня 1945 р. сім'ям загиблих на фронті, інвалідам війни, у яких були знищені або зруйновані житлові будинки, а також позичальникам із сімей військовослужбовців рядового та сержантського (старшинського) складу, які одержували допомогу від держави,

надавалася відстрочка в погашенні кредиту, взятого на будівництво, капітальний ремонт житла й господарське облаштування переселенців, терміном до 5 років³⁴⁰.

У справі відбудови зруйнованих сіл й, зокрема, сільського житлового будівництва важливу роль відіграла постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 27 квітня 1945 р. «Про будівництво житлових будинків колгоспників, виробничих приміщень в колгоспах та культурно-побутових споруд на селі»³⁴¹. Визначені нею заходи не лише сприяли розгортанню відбудови зруйнованого житла на селі в тогочасних умовах, але й визначали нові підходи до здійснення сільського та колгоспного будівництва на перспективу. Так, новим і важливим було те, що сільському будівництву передбачалося надати планового характеру, а для його регулювання пропонувалося створити спеціальні державні структури – республіканське Управління у справах сільського і колгоспного будівництва при РНК УРСР, а в областях і районах – відповідні відділи при виконкомах обласних і районних рад, до компетенції яких входило б складання планів забудови, спорудження й організація роботи підприємств з виготовлення будівельних матеріалів, розподіл виділених для потреб сільського будівництва державних коштів і матеріалів. Визначалося, що будівництво житлових будинків колгоспникам повинно здійснюватися силами і коштом колгоспів з наступною виплатою колгоспниками вартості побудованих будинків, а сільська та колгоспна забудова мала здійснюватися за типовими проектами. Виготовлення проектів будівництва та перепланування сіл повинні були здійснювати спеціально створені проектні бюро та майстерні (з метою запровадження елементів гігієни в житлове будівництво і благоустрій на селі рекомендувалося до цієї справи також залучити санітарні організації). Для здійснення будівельних робіт належало створити будівельні контори та трести, а в колгоспах – будівельні бригади.

Варто зазначити, що частина поставлених у постанові завдань була виконана вже незабаром: створені пропоновані державні структури для керівництва та організації будівництва в сільській місцевості, Державний проектний інститут сільського будівництва, 16 обласних проектних бюро, десятки проектних майстерень, 12 будівельних трестів³⁴². Станом на 1 вересня 1945 р. у 21 050 колгоспах (80% від наявних на цей час) були створені колгоспні будівельні бригади, в яких працювало 177 973 колгоспників³⁴³.

У 1945 р. у регіонах України активізувалася робота зі створення матеріальної бази для потреб сільського будівництва на основі використання місцевої сировини. Згідно з рішенням директивних органів, упродовж року в сільській місцевості здійснювалися заходи по введенню в дію відбудованих та збудованих наново 1500 цегельних, 500 черепичних і 300 вапновипалювальних підприємств, котрі мали виробити 150 млн шт. цегли, 25 млн шт. черепиці й 50 тис. т вапна. Крім того, відновлювалася робота колишніх та організовувалася робота нових колгоспних підприємств і цехів по видобутку каменю, ракушняку, вапняку, гіпсу, мергелю, виробництву шлакоблоків, саману та ін.³⁴⁴ На початок весни 1946 р. у селах республіки вже працювало понад 4 тис. будівельно-допоміжних підприємств³⁴⁵.

У зв'язку з гострою нестачею пічного литва та залізо-скобельних виробів вживалися термінові заходи щодо організації їх виробництва. Так, на підприємствах союзного підпорядкування, розташованих на території республіки, у другому півріччі 1945 р. їх планувалося виробити відповідно 1330 т і 1763 тис. шт., а на підприємствах Наркомату місцевої промисловості, Укооппрозради й Укоопінради лише в третьому кварталі року 650 т пічного литва й на 700 тис. крб. скобельних виробів³⁴⁶.

У республіці було розгорнуто роботу з підготовки кадрів для сільського будівництва. За короткий строк було підготовлено кілька тисяч бригадирів і майстрів колгоспних будівельних бригад, організовані в усіх районах республіки численні

короткотермінові курси будівельників. Для підготовки спеціалістів сільського будівництва вищої кваліфікації в Україні в 1945 р. – першій половині 1946 р. було створено 8 технікумів та Інститут інженерів сільськогосподарського будівництва, однорічні курси техніків, в яких навчалася близько 5,5 тис. осіб. У сільські райони було направлено з підприємств і міст 2,5 тис. інженерів і техніків-будівельників³⁴⁷.

Важливим чинником, який позитивно позначався на процесі відбудови сільського житлового фонду було й те, що до нього залучалися демобілізовані після закінчення війни фронтовики.

Як свідчать наведені факти, упродовж 1945 р. було зроблено багато для реалізації визначених вищевказаною постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У заходів на покращення справ у сільському будівництві, однак безпосередньо того року село відчуло їх позитивні результати лише частково, адже більшість з них мали перспективний характер. До того ж, виконання ряду завдань, визначених постановою, у тогочасних умовах було нереальним. Зокрема, декларативним було завдання щодо будівництва житлових будинків колгоспникам силами і коштом колгоспів з наступною виплатою колгоспниками вартості побудованого житла шляхом відрахувань з їхнього річного виробітку трудоднів. Переважна більшість економічно слабких колгоспів, які знемагали під тягарем непосильних планів заготівель сільгоспродукції в умовах післякупаційної розрухи в господарствах, не могли повністю взяти на себе будівництво житла для своїх членів. Виняток складала найбільш постраждала та нужденні сім'ї колгоспників та німецьких інвалідів війни.

Загалом же і в 1945 р. відбудова сільського житлового фонду відбувалася в складних умовах. Як і в попередні роки, для цього гостро невістачало коштів, будівельних матеріалів, робочих рук, не всі створені колгоспні будівельні бригади були вкомплектовані кваліфікованими робітниками, багато з них були малочисельними, використовувалися на будівництві та ремонті господарських та інших об'єктів. То ж, як і раніше, відновлення селянами втраченого житла залишалося здебільшого їхньою особистою справою зі сподіваннями на взаємодопомогу односельчан.

Та все ж, хоча й з величезними труднощами, процес відбудови та нового будівництва сільських жител набирав все більшого розмаху. Упродовж 1945 р. було відновлено й побудовано ще 155 840 житлових будинків, унаслідок чого загальна кількість відновленого сільського житлового фонду досягла 61,1% від кількості повністю знищеного й зруйнованого до нежилого стану за роки війни та окупації³⁴⁸. Загальний обсяг введеної в республіці в користування житлової площі колгоспами, колгоспниками, сільською інтелігенцією та іншими групами сільського населення за період з 1 липня 1941 р. до кінця 1945 р. становив 9478 тис. м²³⁴⁹ (див. також додаток 137). Досягнуте дозволило до певної міри зменшити гостроту житлової проблеми, однак радикально поліпшити житлово-побутові умови сільських мешканців, які залишилися без даху над головою, не вдалося. Величезна кількість селян продовжувала проживати в землянках та інших непристосованих приміщеннях. Часто землянки, залишені селянами, яким вдалося збудувати хати, заселялися іншими безхатченками, а також з'являлися нові землянки, котрі будували на згарищах своїх осель люди, що поверталися в рідні села з фронту, полону, госпіталів, евакуації. Станом на кінець 1945 р. ще 179 573 сім'ї сільських мешканців не мали власного житла, з яких 61 836 сімей проживали в землянках і 117 674 – на чужій площі. Принагідно зазначимо, що житловий фонд у сільських місцевостях був в основному відновлений лише в 1948 році, тобто через 5 років після початку визволення території України від окупантів і через 3 роки після закінчення війни³⁵⁰.

Ведучи мову про стан справ з відновленням сільського житлового фонду, необхідно звернути увагу на його низьку якість. Переважна більшість побудованих у

цей час житлових будівель мали примітивне планування, склалися з сіней, комори та однокамерного жилого приміщення розміром 20–30 м², значну частину якого займала піч, з низькою стелею, глиняною або земляною долівкою. Нерідко поряд з житловим приміщенням частину будівлі займав хлів для худоби. Для спорудження стін у різних регіонах використовувалися наявні там місцеві матеріали: деревина, цегла, камінь, ракушняк, очерет, глина. Зокрема у безлісих районах вони робилися з саману або глиняно-хмизові, переважно без фундаменту, з невеликими вікнами, дах покривався очеретом або соломою. Нерідко за відсутності скла вікна вцілілих та новозбудованих осель були забиті дошками або затулені соломою, очеретом чи ганчір'ям.

На надзвичайно низькому рівні був благоустрій сільських населених пунктів, значна частина їх перебували в антисанітарному стані, у непогоду потерпали від бездоріжжя. Забудова в селах здійснювалася без дотримання елементарних правил планування й архітектурного оформлення та санітарії. Більшість селянських садіб забудовувалися так, що господарські будівлі розташовувалися біля вулиць, забруднюючи їх. Типовим явищем для багатьох сіл, що негативно позначалося на їхньому благоустрої та санітарному стані, було розташування поблизу житлових кварталів тваринницьких ферм та господарських об'єктів колгоспів і радгоспів³⁵¹. У багатьох селах у громадських місцях і на садибах селян майже не було дерев. Вони були зрізані та використані для опалення за час війни.

Важливою складовою в процесі відродження соціальної інфраструктури села було відновлення зруйнованої під час окупації торгівельної мережі. Оскільки через відсутність капіталовкладень відбудова державних торговельних закладів в основному здійснювалася на рівні міст та районних центрів, то в сільській місцевості вирішення цього питання владні структури пов'язували з відновленням довоєнної системи сільських споживчих товариств та залучення коштів сільського населення. Завдяки адміністративним заходам цей процес у визволених областях відбувався відносно швидкими темпами. Наприклад, у селах Ворошиловградської області у 1943 р. відновили роботу 264 сільські споживчі товариства, у Київській – 300. У Волинській області у 1944 р. членами споживчої кооперації стали 35 тис. селян, які внесли 2700 тис. крб. пайових внесків. Аналогічне мало місце й в інших областях України³⁵².

Зусиллями сільських споживчих товариств уже в 1943 р. у селах, звільнених від загарбників, було відкрито 4200 закладів торгівлі, а на 1 квітня 1944 р. – 8200 магазинів і крамниць³⁵³. На початку 1945 р. у сільській місцевості республіки функціонувало 19 484 торговельні заклади та 1784 підприємства громадського харчування, що становило відповідно 36,8% і 30,7% від їхньої кількості на початку 1941 р.³⁵⁴ (дані про мережу торговельних закладів та підприємств громадського харчування в сільських місцевостях по областях УРСР наведені в додатку 139). До кінця 1945 р. кількість таких закладів у селах значно збільшилася, однак досягти довоєнного рівня не вдалося.

Надзвичайно слабкою була матеріальна база відновлених сільських споживчих товариств та підпорядкованих їм торговельних закладів і підприємств громадського харчування: не вистачало складських приміщень і транспортних засобів для доставки товарів (переважно їх перевозили на підводах), більшість магазинів і крамниць знаходилися в непристосованих приміщеннях, а то й у звичайних селянських хатах.

Та найбільшою проблемою була відсутність у продажі достатньої кількості та асортименту товарів продовольчої та промислової груп. Часто були відсутні у вільному продажі навіть товари першої необхідності: мило, сіль, сірники, гас, значна частина асортименту товарів господарського призначення (мотузки, лампи, ліхтарі, посуд, сільськогосподарський інвентар, будівельні матеріали та інше), не рахуючи вже тканини, взуття, одяг, цукор, олію та інші продукти фабрично-заводського виробництва та промислові товари. Критичною, наприклад, була ситуація навіть із придбанням

таких товарів гігієнічної групи, як мило та зубний порошок. Мило, навіть господарське, було дефіцитом і наявність його виглядалася, як розкіш. У 1943 р. його споживання зменшилося порівняно з 1940 р. у п'ять разів. На одне господарство в рік припадало трохи більше кілограма³⁵⁵.

Дефіцит продовольчих та промислових товарів значною мірою був пов'язаний об'єктивними причинами, адже виробництво найнеобхідніших товарів зменшилося порівняно з довоєнним періодом у рази. Так, наприклад, в СРСР у 1945 р. порівняно з 1940 р. вироблялося менше лляних тканин, рослинної олії в 2,7 рази, мила – у 3, кондитерських виробів – у 3,7, трикотажу, гумового взуття, цукру – у 4,7, панчішно-шкарпеткових виробів – у 5,4 рази і т.п.³⁵⁶ У 1943–1945 рр. в умовах післявоєнної відбудови випуск гостродефіцитних товарів на підприємствах України лише налагоджувався й ними постачалися насамперед частини Червоної армії, робітники провідних галузей промисловості, дитячі та лікувальні заклади³⁵⁷.

Про незадовільне постачання товарами сільських споживачів свідчать показники роздрібного товарообігу в сільській торговій мережі (включаючи товарообіг у закладах громадського харчування), частка якого у 1945 р. у загальному обсязі роздрібного товарообігу в республіці становила лише 27,6% (547 млн крб. із 1982 млн крб., зменшившись до того ж порівняно з 1940 р. на 35,6%, коли він становив 849 млн крб.). Фактично незмінною залишалася державна політика щодо розподілу товарних фондів між міською і сільською торговельними мережами: у 1940 р. у республіці з 3203 млн крб. загального обсягу роздрібного товарообігу 2354 млн крб. припадало на товарообіг у міській державній та кооперативній торгівлі й 849 млн крб. у сільській торгівлі (відповідно 73,5% і 26,5%), у 1945 р. із 1982 млн крб. загального республіканського товарообігу 1435 млн крб. припадало на міську торгівлю й 547 млн крб. на сільську (відповідно 72,4% і 27,6%)³⁵⁸ (детальніше див. додаток 138). Але ж у 1943–1945 рр. селяни, на яких не поширювалося нормоване постачання продовольчими та промисловими товарами за картковою системою, як це практикувалося в містах, були позбавлені можливості хоча б частково купляти найнеобхідніші товари в міських торговельних закладах.

Суттєво не впливала на забезпечення сільського населення й організована Центроспількою зустрічна торгівля промисловими й продовольчими товарами в обмін на сільськогосподарську продукцію. У 1943 р. із загального ринкового фонду споживчої кооперації майже 40% товарів направлялися на стимулювання заготівель зерна, шерсті, коконів шовкопряда та іншої сільгоспродукції. У 1944 р. з цієї метою було виділено половину, а в 1945 р. – чотири п'ятих усіх виділених фондів³⁵⁹.

Особливо негативно такий стан справ з організацією торгівлі в сільській місцевості позначався на задоволенні потреб селян у тканинах, одязі та взутті фабричного виробництва, хоча завдяки зустрічній торгівлі їх придбання дещо збільшилося. Згідно розрахунків за матеріалами бюджетів колгоспників, одне господарство в середньому купляло за рік по 2–3 м тканини, переважно ситцю, а два господарства – лише одну пару шкіряного взуття³⁶⁰.

Повільно відновлювалася в сільській місцевості й мережа закладів громадського харчування. Кількість їдалень, чайних, буфетів у 1945 р. становила лише 32% від довоєнного рівня³⁶¹. Їдальні здебільше містилися в тісних приміщеннях. Нові приміщення будувалися тільки в районних центрах. Громадським харчуванням забезпечувалися насамперед робітники МТС, сільська інтелігенція, партійно-радянський актив та діти. Про незначний обсяг послуг, які надавали сільські заклади громадського харчування, свідчить те, що вони становили лише 2,7% у загальнореспубліканському роздрібному товарообігу і 9,7% роздрібному товарообігу сільської торгівлі³⁶² (детальніше див. додаток 138).

Повсякденне життя сільських мешканців значно ускладнювалося через відсутність належного побутового обслуговування. Будучи недостатньо розвинутою в довоєнний період, ця сфера соціальної інфраструктури села під час окупації занепала, а в багатьох місцевостях взагалі перестала функціонувати. Величезний попит сільських мешканців на побутові послуги не могли задовольнити працюючі в деяких селах кустарі-одинаки.

Подальше часткове поліпшення стану справ з побутовим обслуговуванням сільського населення було пов'язане з відновленням та організацією роботи промислових комбінатів системи Наркомату місцевої промисловості УРСР та підприємств і майстерень промислової та інвалідської кооперації. Упродовж 1943–1944 рр. у системі НКМП УРСР було створено навіть більшу за довоєнну мережу таких виробничих об'єктів: у кінці 1944 р. в Україні функціонувало 677 промкомбінатів, у складі яких нараховувалося 6543 підприємства, майстерні та цехи, котрі безпосередньо обслуговували населення. Зокрема 2013 майстерень здійснювали пошиття та ремонт одягу й взуття, 661 майстерня – ремонт металевих виробів, 309 майстерень – виготовляли та ремонтували вози й ходи до них та інше обладнання та облаштування для гужового транспорту; також працювали 395 деревообробних і бондарних цехів, 127 гончарних майстерень і 800 млинів і олійниць. До кінця 1945 р. кількість промкомбінатів зросла до 700, а працюючих в їхніх структурах майстерень, виробництв та цехів майже до 7 тис.³⁶³ Декілька сотень таких же підприємств, майстерень та цехів працювали й у системі промислової та інвалідської кооперації, підпорядкованих Укоопромраді та Укоопінраді.

Та створення такої мережі об'єктів побутового обслуговування суттєво не позначилося на рівні задоволення потреб сільського населення, оскільки переважна більшість таких виробництв та майстерень знаходилися у районних центрах і містах, й лише незначна частина з них – у великих селах (наприклад, у 1945 р. на всю Україну в селах функціонували лише 30 перукарень та 34 фотомайстерні)³⁶⁴. То ж за умов відсутності часу, транспорту, бездоріжжя систематично користуватися їхніми послугами селяни не мали змоги. А для мешканців віддалених сільських населених пунктів вони були майже недоступні. Надання послуг з побутового обслуговування сільського населення обмежувалося через слабку матеріальну та виробничу базу підприємств та майстерень, більшість з яких розташовувалися у пристосованих приміщеннях, не мали необхідного обладнання, сировини та матеріалів. У багатьох селянських сімей не було коштів для оплати послуг.

За такого стану справ у сферах торгівлі та побутового обслуговування в сільських населених пунктах селяни змушені були, значно в більшій мірі, ніж до війни, займатися побутовим самообслуговуванням. Вражаючу оцінку з цього приводу було дано в офіційному виданні – газеті «Колгоспне село» 11 лютого 1945 р.: «Якщо у містах побутове обслуговування населення налагоджено погано, то у переважній більшості сіл республіки воно взагалі відсутнє. Поодинокі кустарі та вбогі ремонтні майстерні промартілей не можуть істотно вплинути на стан цієї справи. От і доводиться колгоспникам не тільки працювати в колгоспі, в своїх господарствах, але й самотужки ремонтувати одяг, взуття, виконувати безліч інших робіт побутового характеру»³⁶⁵.

Викликане війною послаблення економіки села негативно позначилося на всіх сторонах життя та матеріальному достатку сільського населення, й особливо, на харчуванні. У переважній більшості селян їжа була малопоживною й бідною на білки, жири та вітаміни. Її асортимент, як і раніше, обмежувався хлібом, кашами, картоплею, овочами та молоком. Але хліба, головного продукту харчування, споживали в півтора–два рази менше, ніж у мирний час. І без того недостатнє споживання м'яса зменшилося в два рази, яєць – у півтора–два рази³⁶⁶. З селянського столу зникли харчові продукти

промислового виробництва, які до війни з'являлися в селянському раціоні: цукор, кондитерські вироби, ковбаса, консерви. Певною мірою втрати в харчуванні замінювалися за рахунок картоплі, а в господарствах де була корова або кози – молока. Картоплю, печену, смажену, у перепічках, у супі та борщі, а найчастіше просто так – відварену з солоним огірком або кислую капустою споживали і на сніданок, і в обід, і за вечерею. У 1944–1945 рр. селяни споживали картоплі у понад два рази більше, ніж довоєнного 1940 р. Якщо до війни в середньому на одну особу сільського населення його споживали приблизно 350–400 грам в день, то в кінці війни – близько кілограма (800–850 грам). У той же час хліба споживалося не більше 300 грам на особу. Картопля давала вуглеводи, а решта, необхідного для життя, – білки, жири, вітаміни одержували значною мірою за рахунок молока. Ситуація в родинях, які не мали молочних тварин, була критичною, що негативно позначалося на здоров'ї дітей. Але бували випадки коли картоплі, хліба та молока теж не вистачало, й тоді в їжу йшли жолуді, кропива, лобода та ін.³⁶⁷ М'ясо споживалося головним чином домашньої птиці та кроляче. У господарствах, які забивали свиней, м'ясо та сало солили й їх споживання розтягували якомога довше. У лісових районах харчовий раціон доповнювався грибами, ягодами, лісовими горіхами. У селах розташованих біля річок та водоймищ частина селян споживала рибу.

Невідкладним завданням, яке з усією гостротою поставало на визволених від окупантів територіях, було налагодження медичного обслуговування населення. Процес відновлення системи охорони здоров'я в сільській місцевості здійснювався в міру визволення регіонів України Червоною армією. За відсутності на звільненій території цивільних медичних закладів надання невідкладної медичної допомоги населенню та проведення першочергових протиепідемічних заходів забезпечували армійські санітарні загоони. Одночасно здійснювалися зусилля, спрямовані на налагодження роботи лікарень, амбулаторій, санітарно-епідеміологічних станцій. У районних центрах утворювалися й функціонували надзвичайні протиепідемічні комісії (до складу яких входили голова райвиконкому, райвоєнком, уповноважений НКВС, завідувач райздороввідділу та представник дислокованої на території району військової частини), які визначали комплекс заходів, спрямованих на організацію медичного обслуговування населення, ліквідацію наявних та упередження можливих епідемій, координували роботу цивільних органів охорони здоров'я та військових санітарних служб.

У зв'язку з значною захворюваністю населення у визволених регіонах інфекційними хворобами насамперед вживали заходи щодо їх локалізації та запобігання подальшого поширення. Виявлялися та госпіталізувалися інфекційні хворі та особи з підозрою на ці хвороби. Для госпіталізації використовувалися уцілілі стаціонари медичних закладів та спеціально облаштовані ізолятори, а для обслуговування хворих залучалися місцеві мешканці, зокрема ті, хто мав медичну підготовку. У населених пунктах терміново обладнувалися лазні та стаціонарні дезінфекційні пункти. За необхідності на небезпечні в епідемічному відношенні населені пункти накладався карантин. Серед сільського населення силами громадських активів та армійських політпрацівників проводилася роз'яснювальна робота щодо запобіжних заходів та правил поведінки в умовах епідемічної ситуації.

Важливе значення для боротьби з інфекційними захворюваннями в сільських місцевостях мала робота, яку здійснювали медико-санітарні підрозділи усіх Українських та 1-го Білоруського фронтів. Так, медико-санітарні підрозділи 3-го Українського фронту упродовж першої половини 1944 р. у пунктах своєї дислокації допомогли відкрити лікарні та ізолятори, а також передали цивільним органам охорони здоров'я кілька своїх ізоляторів. У зоні дії 4-го Українського фронту, у закріплених за армійськими з'єднаннями й частинами районах, начальники медико-санітарних підрозділів відповідали за організацію протиепідемічного обслуговування населення, а

в населених пунктах працювали військові санітарні уповноважені. Для роботи серед населення спеціально виділялася значна кількість медиків-військовослужбовців, зокрема лікарів-епідеміологів, які лікували хворих, проводили обстеження та санітарну обробку мешканців сіл, використовуючи армійські пересувні лабораторії та автодезкамери. Так, за неповними даними, у лікуванні місцевого населення взяли участь 1900 медичних працівників лише 61-ї армії 1-го Білоруського фронту³⁶⁸.

Спільна робота армійських медико-санітарних підрозділів Червоної армії та відновлюваних цивільних органів охорони здоров'я в щойно визволених від окупантів регіонах дозволяла вирішувати першочергові питання, пов'язані з наданням невідкладної медичної допомоги сільському населенню та поліпшенням санітарно-епідеміологічного стану в сільській місцевості. Однак на перших порах розв'язати всі проблеми на належному рівні й у повному обсязі вони не мали змоги. Чимало віддалених від райцентрів сіл ще тривалий час залишалися на самоті зі своїми епідемічними проблемами та без кваліфікованої медичної допомоги.

Поступово, в міру переміщення вперед фронтових військових частин, керівництво процесом відновлення діяльності медико-санітарних закладів та налагодження медичного обслуговування населення в регіонах переходило до компетенції органів радянської влади та охорони здоров'я, робота яких здійснювалася під повсякденним контролем компартійних структур усіх рівнів. У комплексі здійснюваних ними заходів особливо велика увага приділялася вирішенню завдань, пов'язаних з відновленням у стислі терміни довоєнної мережі сільських медичних закладів та охоплення всього сільського населення кваліфікованою медичною допомогою.

Серед багатьох проблем, які постали в процесі відбудови сільської медичної сфери, однією з найскладніших щодо вирішення була проблема відродження матеріальної бази закладів охорони здоров'я. Це було пов'язано передусім з відсутністю необхідних коштів, адже державні асигнування на відбудовні роботи в медичній сфері в умовах триваючої війни були занадто малі. На темпах та обсягах відновлювальних робіт негативно позначалася й відсутність достатньої кількості будівельних матеріалів та робочої сили. За таких обставин доводилося залучати кошти населення та використовувати громадські форми допомоги.

Оцінюючи проведену вже впродовж початкового періоду відбудови роботу з відновлення мережі сільських медичних закладів, слід зазначити, що, з огляду на складні умови військового часу, вона здійснювалася загалом успішно. Так, у Сталінській області вже до кінця 1943 р. відновили роботу всі довоєнні 114 сільські лікарські дільниці (з них 68 лікарняно-амбулаторних і 46 амбулаторних), які повністю були укомплектовані лікарськими кадрами³⁶⁹. Швидкими темпами відновлювалася мережа сільських лікувально-профілактичних закладів на Харківщині, де, на відміну від деяких інших областей, відбудовні роботи в медичній сфері в сільській місцевості не відставали від відповідної роботи в містах. Уже до кінця 1943 р. у лікувальних закладах райцентрів і сільських населених пунктів сільського типу було розгорнуто 1148 ліжок. У 1944 р. в області майже повністю було відновлено мережу сільських лікарських дільниць – 154, з них амбулаторно-лікарняного типу – 63³⁷⁰. У сільській місцевості Полтавської області впродовж 1943–1944 рр. мережа лікарняних закладів була відновлена на 85,3% (до рівня 1940 р.), амбулаторно-поліклінічна – на 109,6%; протитуберкульозні заклади – на 300%; противенеричні – на 266,6%; лікарські дільниці – на 100,9%; жіночі й дитячі консультації – на 93,2%; постійні ясла – на 74,5%. Відновлено 644 медичні заклади, які очолювали середні медичні працівники³⁷¹. Подібні результати були досягнуті й в інших областях. Про загальні результати відбудови мережі сільських лікувальних закладів у республіці в 1943–1944 рр. свідчать показники, що містяться в таблиці № 36 (*Таблиця складена автором за матеріалами*:³⁷²).

Мережа лікувальних закладів в Україні в 1941–1944 рр.

Лікувальні заклади	Всього в Україні			У тому числі					
				східні області			західні області		
	на 01.01. 1941 р.	на 01.01. 1945 р.	у % до 1941 р.	на 01.01. 1941 р.	на 01.01. 1945 р.	у % до 1941 р.	на 01.01. 1941 р.	на 01.01. 1945 р.	у % до 1941 р.
Лікарні:	2419	1912	79,0	2074	1567	75,6	345	345	100,0
з них: у містах	1204	873	72,5	968	645	66,6	236	228	96,6
у селах	1215	1039	85,5	1106	922	83,4	109	117	107,3
У них ліжок:	152570	95296	62,5	132664	78743	59,4	19 906	16553	83,2
з них: у містах	119305	68683	57,6	101392	54577	53,8	17 913	14106	78,7
у селах	33265	26613	80,0	31272	24166	77,3	1993	2447	122,8
Із загальної кількості ліжок:									
пологових	33937	7816	23,0	31234	6580	21,1	2703	1236	45,7
дитячих	13696	4587	33,5	–	–	–	–	–	–
з них: у містах	13031	4350	33,4	–	–	–	–	–	–
у селах	665	237	35,6	–	–	–	–	–	–
Пологові будинки:									
у містах	268	78	29,1	227	44	19,4	41	34	82,9
у них ліжок	23 241	5796	24,9	20538	4560	22,2	2703	1236	45,7
колгоспні	3209	717	22,3	3209	717	22,3	–	–	–
у них ліжок	10696	2020	18,9	10 696	2020	18,9	–	–	–
Жіночі та дитячі консультації	1280	805	62,9	–	–	–	–	–	–
з них: у містах	694	492	70,9	–	–	–	–	–	–
у селах	586	313	53,4	–	–	–	–	–	–
Амбулаторії та поліклініки:	6634	4780	72,1	5554	4136	74,5	1080	1080	59,6
у т.ч. дитячі	139	40	28,8	119	30	25,2	20	20	50,0
Фельдшерські, фельд.-акушерські, венеричні, малярійні пункти	8895	6829	76,8	7937	6389	80,5	958	440	45,9

Наведені в таблиці показники свідчать, що в 1943–1944 рр. у сільській місцевості визволених від окупантів регіонів швидкими темпами відновлювалися стаціонарні лікувальні заклади. При цьому показники їхнього відновлення та ліжок у них переважали показники у містах та загальноукраїнські. Водночас звернемо увагу на те, що в кінці 1944 р., ще при неповному відновленні лікувальних закладів, на тисячу осіб сільського населення припадало, як і в довоєнний період, 1,2 лікарняних ліжка (у містах ці показники становили 7,4 проти 6,9)³⁷³. Пояснюється це тим, що за роки війни та окупації кількість населення як у селах, так і в містах зменшилася. Хоча, як і в останньому передвоєнному році, забезпеченість лікарняними ліжками у сільських місцевостях республіки була значно меншою, ніж у містах.

Велика робота в 1943–1944 рр. здійснювалася з метою відновлення в сільській місцевості позалікарняних медичних закладів. Зокрема, на кінець 1944 р. загальна кількість відновлених там лікарських амбулаторій становила 92% у співставленні з 1940 р., а у третині областей вона перевищила довоєнний рівень³⁷⁴. Водночас, ще відносно мало було відновлено у сільських лікарнях дитячих лікарняних ліжок, колгоспних пологових будинків та місць у них, жіночих та дитячих консультацій. (Більш детально про стан мережі лікувальних закладів у сільській місцевості див. у додатках 118–123).

Обсяги відбудовних робіт у медичній сфері республіки значно зросли в 1945 р., чому сприяло остаточне визволення України від загарбників, а згодом і закінчення війни. У результаті відбулося значне збільшення мережі закладів охорони здоров'я у порівнянні з 1944 р. й стрімке наближення лікувально-санітарної справи до передвоєнного рівня. Особливо швидкими темпами поновлювалася робота медичних закладів у сільській місцевості. Значною мірою це було пов'язано з залученням до відбудовних робіт на медичних об'єктах широких верств населення в рамках загальнореспубліканської кампанії, яка одержала назву «житомирський рух». 16 червня 1945 р. баришівські, коростишівські, базарські й чоповські колгоспники Житомирської області організовано вийшли на суботники, присвячені відбудові та впорядкуванню лікувальних закладів. У Баришівському районі, наприклад, під час суботників, у яких взяло участь 11 900 осіб, було відремонтовано 20 медичних закладів, у чотирьох було зроблено капітальний ремонт, наново побудовано пологовий будинок і лікарню на 10 ліжок у селі Сушки. Загалом за період з 16 червня до 24 липня 1945 р. в області було відбудовано та відремонтовано 845 медичних закладів із 860, що функціонували до війни. У лікувальні установи завезли паливо на всю зиму, зокрема 11 500 м³ дров. Загальна вартість ремонтних робіт оцінювалася в 7 млн крб.³⁷⁵

Ініціатива житомирців була підтримана населенням інших областей України. Так, у Київській області зусиллями й на кошти громадськості було відбудовано та відремонтовано 945 медичних закладів, у т. ч. 51 районну лікарню, завезено 9000 м³ дров і 10 тис. т торфу для їхнього опалення³⁷⁶. У Полтавській області таким же методом було відбудовано 94 лікувальні заклади, у т. ч. 8 сільських лікарень та 56 сільських лікарняних дільниць, 16 фельдшерських пунктів, завезено 856 т вугілля, 173 т торфу, 227 м³ дров, 328 т іншого палива. У Кіровоградській області зусиллями та на кошти населення було відбудовано 17 районних і сільських дільничних лікарень, 57 сільських амбулаторій, 38 фельдшерських пунктів, 3 районні й 10 колгоспних пологових будинків, завезено 7175 м³ дров та 11 235 м³ соломи для їхнього опалення³⁷⁷.

Використання громадських форм допомоги та залучення коштів населення в умовах недостатнього державного фінансування дозволило прискорити процес відбудови зруйнованої війною медичної сфери села й поліпшити забезпечення медичною допомогою ту переважну частину населення України, яка проживала у сільській місцевості. Загалом до осені 1945 р. зусиллями громадськості на території республіки було відбудовано понад 2000 медичних закладів, у тому числі 335 сільських лікарень і 664 амбулаторії, а загальна вартість відбудовних робіт перевищувала 20 млн крб.³⁷⁸

Таким чином, ще в умовах воєнного лихоліття в республіці було чимало зроблено для відбудови медичної сфери на селі. Як свідчить довідка Наркомздоров'я СРСР «Про підсумки діяльності органів охорони здоров'я у сільських місцевостях у роки Великої Вітчизняної війни та перспективи розвитку сільської медичної мережі в післявоєнний період» станом на 25 липня 1945 р. у сільських місцевостях УРСР (у порівнянні з довоєнним рівнем) мережа загальних лікарень була вже відновлена на 91,5%, ліжка у них – на 84%, лікарських дільниць – на 94,8%, амбулаторій – на 90%, дитячих та жіночих консультацій – на 57%, тубпунктів на – 31,2%, зуболікувальних кабінетів – на 54%, шкірвенпунктів – на 200%³⁷⁹. Загалом до кінця 1945 р. в Україні було відновлено роботу 2384 лікарень із 134 тис. ліжок у них (відповідно 98,6% і 87,8% від довоєнного рівня), понад 7 тис. фельдшерсько-акушерських, венерологічних та малярійних пунктів,³⁸⁰ тобто понад 78,7%.

Водночас, поряд зі значними досягненнями у справі відродження сільської мережі закладів охорони здоров'я, ще залишалися невирішеними багато питань, що стосувалися їхнього матеріально-технічного та кадрового забезпечення, організації та якості лікувальної справи та ін. Відновлені лікувальні заклади розміщувалися переважно в

приспосованих будівлях колишніх лікарень або інших приміщеннях, які здебільшого не відповідали нормативним вимогам для такого типу установ. Усі відновлені приміщення довоєнних медичних закладів потребували капітального ремонту та переобладнання, а приспосовані приміщення підлягали заміні новозбудованими.

Серед відновлених у 1943–1945 рр. сільських лікарень близько половини були малопотужними – до 25 ліжок. У середньому в 1945 р. кількість ліжок на тисячу чоловік населення в сільській місцевості дещо збільшилася проти 1944 р. і становила 1,5 ліжка, тоді як у містах – 8,5³⁸¹. Збільшення кількості ліжок у лікарнях у 1943–1945 рр. відбулося головним чином за рахунок постійних та тимчасових інфекційних ліжок, що зумовлювалося зростанням чисельності хворих інфекційними хворобами. Так, на середину 1945 р. кількість інфекційних постійних ліжок у лікарнях збільшилася на 70%, тимчасових – на 387%³⁸². Загалом на кінець 1945 р. у сільських лікарнях системи Наркомздоров'я УРСР стаціонарних ліжок налічувалось у 2,6 раза менше, ніж у міських лікарнях (станом на 1 січня 1941 р. ця різниця становила 2,9 раза)³⁸³. Ситуація ускладнювалася й тим, що у багатьох сільських райцентрах не було районних лікарень, а в середині 1945 р. у селах, підпорядкованих 55,5% сільських рад, медичних закладів взагалі не було³⁸⁴.

Особливо гострою залишалася для сільських місцевостей проблема, пов'язана з наданням населенню спеціалізованої медичної допомоги. Спеціалізовані ліжка, крім пологових та інфекційних, і до війни становили досить незначну частку в загальній кількості ліжок у сільських лікарнях, а в післявоєнний період їхня кількість через відсутність фахівців ще більше зменшилася.

Повільно відновлювалася в 1943–1944 рр. в сільській місцевості мережа пологових закладів. Через відсутність приміщень, обладнання, акушерок не було відновлено роботу більшості колгоспних пологових будинків. Наприкінці 1944 р. функціонувало лише 22,3% їхньої довоєнної кількості (див. таблицю № 36). Стан справ з розгортанням пологово-допоміжних закладів у сільській місцевості значно покращився в 1945 р., особливо в другому півріччі, упродовж якого було відновлено майже 2 тис. колгоспних пологових будинків й понад 2,5 тис. ліжок для породіль. Разом з тим планові завдання на 1945 р. з розгортання пологово-допоміжних закладів і ліжок у них не були виконані. Не вдалося розгорнути роботу понад 300 колгоспних пологових будинків (особливо незадовільним було виконання плану в Кам'янець-Подільській області – 55%, Сталінській – 76%, Херсонській – 71%, Миколаївській – 80%, Запорізькій – 85%), а замість передбачених на кінець року 7 тис. ліжок їх кількість становила 5618 (план було виконано лише в Дніпропетровській, Ізмаїльській, Київській, Кіровоградській, Миколаївській, Одеській і Чернігівській областях). У результаті проведеної впродовж 1945 р. роботи з розгортання мережі сільських пологово-допоміжних закладів загальне охоплення медичною допомогою породіль на селі на кінець року становило в середньому по республіці 58,8%, у т.ч. стаціонарною – 39,1% (у містах ці показники становили відповідно 89,9% і 72,9%). Найвищий рівень охоплення медичною допомогою сільських породіль був досягнутий у Сталінській, Ворошиловградській, Кіровоградській, Одеській областях – 90%. В інших областях цей показник був таким: Ізмаїльська область – 77,2%, Тернопільська – 61%, Миколаївська і Київська – 60%, Херсонська і Вінницька – 51%, Кам'янець-Подільська – 44,1%. Найгіршою була ситуація в західних областях: у Ровенській області – 23%, Львівській – 21%, Дрогобицькій – 12%, Чернівецькій – 8,5%, Волинській – 6,3%. У Чернігівській, Житомирській і Кам'янець-Подільській областях зафіксовано випадки, коли при наявності в селах акушерок частина пологів відбувалися без їхньої допомоги. Гострою для сільських пологово-допоміжних закладів у республіці залишалася проблема виходжування недоношених дітей, значна частина яких помирала³⁸⁵.

Констатуючи факт загального зменшення в означений період стаціонарної допомоги сільському населенню у порівнянні з довоєнним періодом, зауважимо, що коли в 1943–1944 рр. це було пов'язане, головним чином, з незначною кількістю відновлених стаціонарів у визволених регіонах, то вже в 1945 р. для цього не було підстав. Однак у 1945 р. середньорічна зайнятість лікарняного ліжка в сільських стаціонарах перебувала на рівні приблизно 64% (у 1940 р. – понад 69%). Не використовувалися повною мірою пологові ліжка, які були зайняті приблизно на 51%, дитячі – приблизно на 70%, туберкульозні – приблизно на 74%³⁸⁶. Тобто в лікарнях «простоювали» ті ліжка, які з огляду на високу захворюваність та зростання народжуваності повинні були використовуватися повністю. Недовиконання передбачених планом днів використання ліжок було пов'язано з недоліками в організації лікувальної роботи з боку керівників лікарень, незадовільною організацією харчування хворих, поганим опалюванням лікарень, відсутністю транспортного сполучення в регіонах, небажанням частини хворих із числа дорослих залишати без догляду господарство та дітей.

Слабкою залишалася й сільська амбулаторно-поліклінічна мережа, хоча саме вона обслуговувала переважну масу населення. Багато цих закладів були малопотужними: у середньому по Україні у таких закладах існувало 2,5 лікарські посади, тоді як до війни – 3,5.

Сільські медичні заклади мали гостру нестачу в зуболікувальному, клінічному, лабораторному, рентгенівському³⁸⁷, фізіотерапевтичному устаткуванні та предметах догляду за хворими, що негативно впливало на рівень діагностики хворих і не дозволяло надавати їм медичну допомогу у повному обсязі. Якщо до війни рентгенівські кабінети функціонували лише в 4,9% сільських лікарень, то в кінці 1945 р. – у 1,5%; фізіотерапевтичні кабінети – відповідно в 6,1% і 0,4%; клінічно-діагностичні лабораторії – відповідно в 41,8% і 3,9%³⁸⁸. Значно меншою, ніж до війни, була й кількість амбулаторно-поліклінічних закладів, які мали рентгенівські та фізіотерапевтичні кабінети. А загальна кількість клінічно-діагностичних лабораторій у сільських медичних закладах зменшилася за роки війни з 545 до 44³⁸⁹. В усіх лікувальних закладах відчувався гострий дефіцит медичних інструментів та медикаментів, перев'язочних матеріалів, інвентарю, не вистачало ліжок, матраців, постільної білизни. Часто навіть бинти використовували по кілька разів після прання. У багатьох лікарнях бракувало спеціально обладнаних операційних, а через відсутність електричного освітлення ускладнювалося проведення планових та невідкладних операцій. Такий стан з матеріально-технічним забезпеченням сільських медичних закладів став наслідком як нещадного знищення їхнього майна окупантами, так і залишкового принципу постачання в умовах війни навіть порівняно з міськими. Лікарні погано забезпечувалися продуктами для харчування хворих.

Важливою складовою процесу налагодження системи охорони здоров'я в сільській місцевості вважалося відновлення мережі санітарно-епідеміологічних закладів, які за роки війни та окупації були зруйновані або й повністю знищені. На середину 1944 р. в Україні вже функціонували 27 міжрайонних і 291 районна сільська санітарно-епідеміологічна станція, а до кінця 1945 р. їхня мережа вже перевищила довоєнну кількість і нараховувала 353 станції з 854 наявних на той час у республіці,³⁹⁰ (тоді як у 1941 р. у сільських місцевостях республіки нараховувалося 317 санітарно-епідеміологічних станцій, а всього в Україні – 809)³⁹¹. На кінець 1945 р. у сільській місцевості відновили роботу також 37 санітарно-бактеріологічних лабораторій та декілька десятків дезінфекційних станцій³⁹². Однак на роботі відновлених санітарно-епідеміологічних закладів негативно позначалася їхня надзвичайно слабка матеріально-технічна база, зокрема відсутність необхідної кількості лабораторного та дезінфекційного обладнання.

З початком визволення території УРСР від загарбників розгорнулася робота з відбудови аптечного господарства й організації медикаментозного забезпечення населення. Аптечні заклади відбудовувалися й ремонтувалися в основному зусиллями аптечних працівників, яким надавало допомогу місцеве населення. Однак мережа аптечних закладів відновлювалася дуже повільно. У 1943 р. у визволених регіонах функціонували лише 499 аптек, з них сільських – 303, а на час визволення України від окупантів в республіці налічувалося всього 612 аптек. І тільки після повного визволення території республіки відбудова аптечних закладів здійснювалася більш активно. Особливо швидко відновлювалася мережа аптечних пунктів, які забезпечували медикаментозною допомогою сільське населення. Дані про хід відбудови аптечної мережі в республіці наведені у таблиці № 37 (Таблиця складена за:³⁹³) та додатку 123.

Таблиця № 37

Роки	Кількість аптек			Кількість аптечних пунктів	Кількість аптекарських магазинів
	всього	міських	сільських		
1941 р.	2499	1243	1256	5360	520
До 20 квітня 1942 р.	85	48	37	–	–
1943 р.	499	196	303	Даних немає	11
1944 р.	1637	680	957	2327	65
1945 р.	1843	729	1114	5995	87

Водночас, відбудова приміщень аптек ще не означала, що відразу були досягнуті суттєві покращення у справі забезпечення населення медикаментами. У 1943–1944 рр. аптеки не мали будь-яких запасів медикаментів. Обсяги виробництва фармацевтичної продукції були недостатніми, а випуск багатьох ліків ще не відновили. Про гостру нестачу медикаментів свідчить надзвичайно низький товарообіг в аптечній мережі. Так, у 1943 р. він становив лише 6,5 млн крб.; у 1944 р. через 2327 аптечних пунктів у сільській місцевості населенню було відпущено медикаментів тільки на 2 млн крб.³⁹⁴ Тому в усіх визволених районах аптечні працівники за активної участі населення, особливо школярів, займалися збором лікарських рослин з тим, щоб використовувати їх для лікування хворих замість дефіцитних медикаментів.

Ситуація з забезпеченням населення медикаментами почала покращуватися в 1945 р., що пов'язане з реєвакацією, відбудовою й введенням у дію підприємств хіміко-фармацевтичної промисловості України (у 1945 р. на них було випущено валової продукції на 41,28 млн крб., або 43,7% довоєнного рівня), відновленням роботи фармацевтичної фабрики та 36 галено-фасувальних лабораторій в системі Головного аптечного управління, створенням цехів медичних препаратів в Укрм'ясотресті, на Сталінському, Харківському і Львівському м'ясокомбінатах,³⁹⁵ а також зі збільшенням обсягів поставок медикаментів із республік СРСР. У 1945 р. загальний товарообіг в аптечній мережі республіки зріс до 245 млн крб. Водночас відпуск медикаментів 5995 аптечними пунктами, переважна більшість яких перебувала у сільській місцевості, становив лише 6,5 млн крб.³⁹⁶

Суттєво стримувало справу надання медикаментозної допомоги населенню й те, що в республіці, й особливо сільській місцевості, не вистачало фармацевтичних кадрів. На момент визволення в УРСР збереглося лише 13% провізорів та помічників провізорів від загальної кількості наприкінці 1940 р. (у цей час в аптечній мережі УРСР працювало 20 751 чоловік, у тому числі 4172 провізори і 4179 помічників провізорів)³⁹⁷. Навіть у

1945 р. тут працювало трохи більше половини довоєнної кількості працівників: усього 10 579 чоловік: 1906 провізорів і 2700 фармацевтичних кадрів з середньою освітою³⁹⁸.

Загалом для відбудови довоєнної аптечної мережі знадобилося майже п'ять років. Лише у 1948 р. мережа аптек не тільки була повністю відбудована, а й перевищила рівень 1940 р.

Серйозною проблемою в справі налагодження діяльності мережі медичних закладів в селах республіки була комплектація їх фахівцями – лікарями, фельдшерами, акушерками, медсестрами. Їх не вистачало, особливо в початковий період відбудови. Наприклад, через місяць після визволення в Дніпропетровській області нараховувалося лише 480 лікарів, що становило 19,8% від їхньої кількості у 1941 р., Полтавській – 354 лікарі (37,3%), Кіровоградській – 138 лікарів (33,8%), Київській – 412 лікарів (40,4%)³⁹⁹. У 1944 р. у сільських медичних закладах цих же центральних областей України працювало 69% від довоєнної кількості лікарів, у 1945 р. – 75%⁴⁰⁰. (Показники щодо загальної кількості лікарів та середнього медичного персоналу в республіці на початку 1945 р. наведені у додатку 124). Нестача медичного персоналу надзвичайно ускладнювала медичне обслуговування сільського населення. Особливо не вистачало в сільських медичних закладах республіки хірургів, педіатрів, акушерів-гінекологів⁴⁰¹. І лише з початком масової демобілізації медичних працівників з армії після закінчення війни кадрове забезпечення сільських медичних закладів поступово поліпшувалося.

Сільським лікарям в означений період доводилося працювати в надзвичайно складних умовах, зумовлених необхідністю обслуговувати великий контингент хворих, при цьому нерідко у декількох населених пунктах при відсутності транспорту, недостатнім забезпеченням інструментами та ліками, відсутністю кваліфікованих середніх медичних кадрів. У зимовий період працівники сільських медичних закладів часто змушені були самостійно заготовляти паливо. Незадовільними залишалися їхні житлово-побутові умови. Багато з них взагалі не мали свого житла. Поганим було продовольче забезпечення. Однак, незважаючи на труднощі, переважна більшість сільських медичних працівників сумлінно виконувала свої функціональні обов'язки, надаючи медичну допомогу населенню.

Зазначені проблеми та недоліки ускладнювали організацію роботи закладів охорони здоров'я та негативно позначалися на якості медичного обслуговування населення. Однак вони не могли суттєво завадити вирішенню головних завдань у справі відродження зруйнованої війною системи охорони здоров'я в сільській місцевості.

Відновлюваним медичним закладам упродовж 1943–1945 рр. доводилося вирішувати низку складних завдань, серед яких найголовнішим була боротьба з інфекційними хворобами. Кількість захворювань ними, незважаючи на вживані заходи, швидко зростала, спричиняючи в окремих регіонах виникнення епідемій. У довідці Наркомздоров'я УРСР від 1 січня 1944 р. констатовалося, що в 1943 р. в усіх областях республіки спостерігалось зростання захворюваності на висипний тиф, значними були показники черевного тифу, дифтерії та дизентерії⁴⁰². Станом на кінець 1943 р. у визволених регіонах України офіційно було зареєстровано 158 тис. випадків захворювань на висипний, черевний і поворотний тиф та дизентерію⁴⁰³.

Надзвичайно великою була кількість інфекційних захворювань й у 1944 р. Особливо це стосувалося захворювань на паразитарні тифи, кількість хворих якими значно збільшилася, а захворювання діагностувалися майже в усіх областях⁴⁰⁴. За даними Державної санітарної інспекції УРСР кількість тих, хто захворів у 1944 р. порівняно з 1939 р. висипним тифом, збільшилася у 28 разів, поворотним тифом – у 2,3, черевним тифом – у 2 рази, дифтерією – у 4,3 рази⁴⁰⁵.

Найпоширенішою інфекційною хворобою був висипний тиф. Загалом у 1944 р. на території республіки лише офіційно було зареєстровано 115 661 випадок

захворювань на висипний тиф⁴⁰⁶ та 19 378 випадків захворювань на черевний тиф і дизентерію⁴⁰⁷ (більша їх частина – у сільській місцевості). Серед офіційно зареєстрованих в республіці інфікованих поворотним тифом 20% були мешканцями сільських населених пунктів⁴⁰⁸. Поширеною в сільській місцевості на визволених територіях була захворюваність на туберкульоз, малярію та венеричні хвороби, для боротьби з якими не було достатньої кількості медикаментів та фахівців.

Та найбільшим лихом для села в післякупаційний період вважалося масове розповсюдження дитячих інфекцій. Так, у порівнянні з довоєнним часом смертність від дитячих інфекцій у щойно звільнених районах зросла на 51%, а від малярії – у 5,9 разів⁴⁰⁹. За період з лютого до грудня 1944 р. на території республіки було зареєстровано 285 тис. випадків захворювань на кір⁴¹⁰. Упродовж 1944 р. у Чернігівській, Сумській, Полтавській, Кіровоградській та Вінницькій областях кількість дітей до 14 років, які захворіли на скарлатину, порівняно з довоєнними роками, збільшилася на 94%. Захворюваність на дифтерію у звільнених областях збільшилася в порівнянні з 1939 р. на 15%, а в листопаді 1944 р. зростання сягнуло 18%⁴¹¹.

Офіційну статистику щодо поширення інфекційних захворювань на визволеній від окупантів території республіки доповнюють, сповнені драматизму та відчаю, витяги з вилучених у серпні 1944 р. цензурою листів сільських мешканців до рідних на фронт та в регіони СРСР з Київської, Полтавської, Житомирської, Ровенської, Кіровоградської та Вінницької областей, у яких містилися повідомлення про масові інфекційні захворювання в їхніх селах, особливо серед дітей, відсутність належної медичної допомоги та ліків, велику смертність серед хворих (того місяця в названих областях із перевірених цензурою 720 тис. листів громадян було виявлено і вилучено 394 листи). «2. 08. 1944 р. ... У нас діти помирають, у раз по 8 осіб хоронять щодня...» (Глобинський район, с. Білоусівка, Білоус О.); «06. 08. 1944 р. ... Багато дітей помирають від дифтерії, лікарні переповнені хворими дітьми...» (Любарський район, с. Стрижовка, Поліщук П.); «10. 08. 1944 р. ... Багато дітей померло від кору й по 2 особи щоденно помирають, а решта всі хворіють...» (Вінницький район, с. Хутора Мидякова, Івацько) «12. 08. 1944 р. ... Дуже лютують тиф, кір, дизентерія – велика смертність» (Богуславський район, с. Розкожанці, Шкараба О.); «12. 08. 1944 р. ... У нас лютують різні хвороби, дуже багато хворих, біля 60 дітей померло від скарлатини, дифтерії...» (Яготинський район, с. Лозовий Яр, Посна А.); «13. 08. 1944 р. ... У нас багато дітей помирає від тифу. Кожного дня – двоє, троє...» (Прачнівський район, с. Кодня, Новаковська В.); «14. 08. 1944 р. ... У нас лютує хвороба – дизентерія, від якої багато односельчан померло. А зараз немає ліків, щоб лікувати людей» (Тарашанський район, с. Северинівка, Луценко Є.А.); «17. 08. 1944 р. ... У нас у районі дуже сильно лютують хвороби – висипний і черевний тиф. По всіх селах багато гине людей...» (Словечанський район, с. Сирковщина, Аврамчук). «Серпень 1944 р. ... У нас багато дітей хворіє на кір, багато помирають... Якщо лікувати, то це жах скільки для цього потрібно грошей. Куди не підеш – скрізь треба платити...» (Знам'янський район, с. Дмитрівка, Вихрова Є.С.)⁴¹². Про подібні факти йшлося й в інших листах селян, які цензура щомісячно сотнями вилучала впродовж 1944 р. в усіх областях республіки. Так, лише у Чернігівській області за період з 5 до 20 березня 1944 р. цензурою було вилучено 328 листів із відомостями про масові епідемічні захворювання в населених пунктах області⁴¹³.

За результатами цензури листів Наркомат внутрішніх справ УРСР здійснював інформування керівників республіки, однак робилося це зі значним запізненням. Так, спеціальне повідомлення НКВС УРСР першому секретарю ЦК КП(б)У Д. С. Коротченку з наведеними вище фактами за серпень було направлене лише 11 вересня 1944 р., тобто в ньому йшлося про події майже місячної давності. То ж

розпорядження, які Д. С. Коротченко у своїй резолюції адресував керівникам центральних і місцевих органів влади щодо вжиття заходів з локалізації епідемій та надання допомоги хворим⁴¹⁴, суттєво вплинути на стан справ не могли. Є підстави вважати, що кількість хворих та померлих від інфекційних хвороб у селах у дійсності була більшою, ніж це фіксувала офіційна статистика.

Високий рівень захворюваності серед сільського населення інфекційними та шлунково-кишковими хворобами був спричинений незадовільними санітарно-побутовими умовами його проживання, антисанітарним станом у населених пунктах, вживанням недоброякісної води, сприятливими для надвеликого виплоду мух метеорологічними факторами, гострим дефіцитом ліків, дезінфікуючих засобів та мила, несвоєчасним виявленням та неповною госпіталізацією інфікованих хворих. У перші місяці після вигнання окупантів на санітарно-епідемічну ситуацію негативно впливали й міграційні процеси, зумовлені масовою реєвакацією населення.

Необхідно зазначити, що надзвичайно небезпечна ситуація з інфекційними захворюваннями стала предметом підвищеної уваги з боку республіканських та місцевих органів влади. З метою підвищення рівня протиепідемічної роботи та ліквідації вогнищ епідемій паразитарних тифів Раднарком УРСР та ЦК КП(б)У 13 січня 1944 р. ухвалили спеціальну постанову «Про санітарно-епідемічні заходи по боротьбі з висипним та черевним тифом», якою визначили основні завдання радянських, партійних та медичних структур усіх рівнів у боротьбі з цими небезпечними хворобами. 1 квітня 1944 р. було створено республіканську Надзвичайну протиепідемічну комісію на чолі з заступником голови РНК УРСР Л. Р. Корнійцем, яка зосередила в своїх руках функції координації, керівництва, здійснення контролю та надання допомоги місцевим органам влади у справі локалізації епідемій інфекційних захворювань⁴¹⁵. Питання боротьби з інфекційними захворюваннями неодноразово всебічно обговорювалися на засіданнях уряду республіки та ЦК КП(б)У, обласних, міських і районних партійних і радянських органів влади, за наслідками яких затверджувалися конкретні рішення. У багатьох випадках оперативні заходи давали позитивні результати: покращувалося забезпечення лікарень, амбулаторій, ФАПів медикаментами та спеціальним обладнанням, додатково розгорталися інфекційні ліжка в стаціонарах (у 1944 р. – 28 тис., а в 1945 р. – ще 25 тис.)⁴¹⁶.

Велику роботу в боротьбі з інфекційними хворобами в селах на визволених територіях республіки проводили 15 спеціалізованих санітарно-епідемічних загонів, організованих Раднаркомом СРСР спільно з виконкомом Спілки Товариства Червоного Хреста СРСР. Кожний такий загін очолював лікар, а під його керівництвом працювали лаборант, медсестри і сандружинниці – всього загін складався з 16 осіб й мав у своєму розпорядженні автотранспорт, лабораторію, медикаменти та дезінфекційні засоби, міг розгорнути невеликий стаціонар⁴¹⁷. В осередках інфекційних захворювань загонами надавали медичну допомогу хворим, здійснювали дезінфекційні заходи та профілактичні щеплення. Під час роботи в сільській місцевості санепідемзагонам доводилося долати чимало труднощів, зокрема побутових. Незрідка, за несправності транспорту та в умовах сезонного бездоріжжя, медикам доводилося пішки, несучи на собі важкі вантажі, долати великі відстані; ускладнювала роботу нестача медикаментів, обладнання. Та незважаючи на всі перешкоди, посланці Червоного Хреста працювали самовіддано, забуваючи про безпеку та втому. Загалом у 65 районах 9 областей республіки санітарно-епідемічні загонами надали допомогу мешканцям 654 сіл,⁴¹⁸ тобто десяткам тисяч селян.

Активно діяли й організації Червоного Хреста УРСР, зусиллями яких було створено численну добровільну армію – понад 50 тис. – громадських санітарних інструкторів, значна кількість яких були сільськими мешканцями. Вони стежили за

санітарним станом у населених пунктах, виявляли інфекційних хворих, допомагали медпрацівникам госпіталізувати їх, здійснювати санітарну обробку населення. Наприклад, на Ворошиловградщині обласним комітетом Червоного Хреста тільки у колгоспах і радгоспах до липня 1944 р. було організовано 1100 санітарних постів. На території області діяли 360 бригад з числа членів санітарних постів. Вони перевірили санітарний стан 82 тис. помешкань і дворів, знезаразили 5080 криниць, відремонтували 266 лазень, зробили майже 3200 санобробок. У проведенні протиепідемічної та масово-оздоровчої роботи організаціям Червоного Хреста допомагали шкільні сандружини та санпости, яких у республіці нараховувалося понад 4800 з кількістю членів 234 тис. Загалом по УРСР шкільні активісти Товариства Червоного Хреста 2,5 тис. разів надали медичну допомогу хворим, привели в належний санітарний стан 10 220 помешкань і дворів⁴¹⁹. Однак залучення школярів до надання допомоги інфекційним хворим не завжди було виправданим, оскільки призводило до зараження дітей інфекціями.

Важливою складовою боротьби з поширенням інфекційних хвороб була масова агітаційно-просвітницька робота серед населення щодо їх профілактики та дотримання санітарно-гігієнічних норм, яку проводили працівники медичних закладів та активісти організацій Червоного Хреста. Лише за перше півріччя 1944 р. ними було проведено 146 100 лекцій та бесід, котрі прослухали понад 1343 тис. осіб, розгорнуто 27 виставок та 11 пересувних бібліотек, розповсюджено 180 тис. примірників книг та брошур, 510 тис. листівок, 20 тис. плакатів. Відділ санітарної освіти НКОЗ СРСР у першій половині 1944 р. надіслав в Україну 210 тис. примірників спеціальної медичної літератури⁴²⁰. Такими заходами було охоплено й більшість сіл в епідемічно небезпечних районах.

Позитивну роль у справі надання медичної допомоги сільському населенню відігравали колгоспні медичні пункти, створення яких з ініціативи Товариства Червоного Хреста розгорнулося в Україні з листопада 1944 р. й було новою формою медико-санітарного обслуговування сільських мешканців та впровадження в їхній побут санітарної культури. Господарства відряджали сільських дівчат і жінок навчатися на спеціальних курсах колгоспних медичних сестер. Закінчивши курси, вони поверталися працювати за фахом до своїх сіл. Наприклад, в Артемівському сільському районі Сталінської області в кожному з 52 колгоспів були медичні пункти, на яких працювало понад 100 медсестер. До 1945 р. у республіці вже діяло понад 4 тис. таких пунктів, а надалі кількість їх зростала. Допомога працівників пунктів селянам була особливо потрібною в період польових робіт, а також весною, восени та взимку, коли внаслідок бездоріжжя сполучення багатьох сіл з райцентрами, де розміщувалися поліклініки та лікарні, надзвичайно ускладнювалося⁴²¹.

Вживані органами влади та охорони здоров'я впродовж 1944 р. заходи дозволили певною мірою локалізувати в сільській місцевості захворюваність на інфекційні хвороби й не допустити їхнє переростання в масові епідемії республіканського масштабу.

Епідемічна ситуація в Україні, зокрема з захворюваністю паразитарними тифами, ще залишалася напруженою у першій половині 1945 р. Так, у наказі НКОЗ СРСР від 27 вересня 1945 р. зазначалося, що незважаючи на зменшення захворюваності інфекційними та шлунково-кишковими хворобами у республіці загалом, у Вінницькій, Кам'янець-Подільській, Станіславській, Кіровоградській та Ізмаїльській областях залишалася високою захворюваність висипним тифом, а на місцях не були вжиті всі необхідні заходи для її максимального зниження. Упродовж 1945 р. на території республіки зростала захворюваність поворотним тифом, значною залишалася захворюваність коростою. З метою ефективнішої боротьби з паразитарними тифами НКОЗ СРСР зобов'язав органи охорони здоров'я на місцях забезпечити своєчасну й повну госпіталізацію хворих та підозрюваних у захворюванні ними, здійснювати санітарно-

дезінфекційну обробку вогнищ хвороб упродовж першої доби після госпіталізації хворих, а також здійснювати спостереження за місцями виявлених хвороб упродовж 25 днів⁴²². Однак повністю ліквідувати захворюваність інфекційними хворобами не вдалося, їх спалахи в кінці 1945 р. фіксувалися у більшості областей України.

Таким чином упродовж 1943–1945 рр. в республіці було здійснено значний обсяг роботи з відродження зруйнованої в період окупації мережі сільських закладів охорони здоров'я й значно покращити рівень медичного обслуговування населення. Однак через відсутність достатньої кількості коштів, будівельних матеріалів та робочої сили не всі медичні заклади вдалося відбудувати та належним чином відремонтувати. Сільські медичні заклади не були забезпечені достатньою кількістю спеціального медичного обладнання, медикаментів, кадрами лікарів та середнього медичного персоналу. Все це негативно позначалося на рівні надання медичної допомоги сільським мешканцям.

Одним із найважливіших і першочергових завдань у справі післявоєнної відбудови соціальної інфраструктури села вищі органи влади вважали відродження сільської освітньої мережі та організації навчального процесу в закладах освіти на засадах радянської педагогічної системи. На його прискорену реалізацію вищими державними та компартійними органами спрямовувалася робота їхніх місцевих структур.

Уже незабаром після звільнення від гітлерівців перших населених пунктів на території республіки вийшла постанова (27 лютого 1943 р.) Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У «Про поновлення роботи шкіл у районах, звільнених від фашистських окупантів», якою Наркомат освіти України, голови виконкомів облрад і секретарі обкомів КП(б)У Ворошиловградської, Харківської і Сталінської областей зобов'язувалися у визволених районах негайно поновлювати навчання в усіх класах початкових, неповних середніх і середніх шкіл, забезпечити всі школи придатними приміщеннями і обладнанням та завезти паливо, укомплектувати до 1 березня 1943 р. штати обласних відділів освіти, а після звільнення районів – райвідділи освіти, разом з учителями переглянути всі шкільні підручники й поновити в них попередні тексти та оформлення. Наркомат освіти УРСР мав забезпечити видання навчальних планів, програм і основних підручників для 1–4 класів усіх шкіл до 1 квітня, для 5–7 класів – до 1 червня та 8–10 класів – до 1 вересня 1943 р., а Наркоммісцевпром та Укооппромрада – розпочати виробництво шкільних письмових приладь: ручок, пер, чорнила, олівців та ін.⁴²³ Постанова відіграла позитивну мобілізуючу роль у справі початку відбудовних процесів у сфері освіти на звільненій від окупантів частині території України, оскільки визначала пріоритетні напрямки та засоби вирішення цього завдання. Однак слід визнати, що ухвалений в умовах ейфорійних сподівань на якнайшвидше визволення України від загарбників, цей документ не повною мірою враховував реальний стан у щойно визволених районах та можливості держави фінансово і матеріально забезпечити виконання поставлених завдань.

Реалізація передбачених постановою заходів відбувалася в надзвичайно складних обставинах, зумовлених об'єктивними причинами воєнного порядку. Внаслідок злочинних дій окупантів та руйнацій під час проведення бойових дій обома воюючими сторонами більшість приміщень сільських освітніх закладів була повністю знищена або стала непридатною для використання. Коштів, будівельних матеріалів, робочої сили, необхідних для відбудови та ремонту шкільних приміщень, у місцевої влади не було, а державні можливості залишалися обмеженими. Нереальними виявилися й сподівання щодо швидкого налагодження випуску підручників та організації виробництва шкільного письмового приладдя через відсутність необхідної для цього виробничої бази. Ситуація ускладнювалася нестачею кваліфікованих педагогічних кадрів і суворими погодними умовами. То ж виконання передбачених вказаною постановою заходів у повному обсязі було нереальним, що врешті й підтвердила практика.

Головне, що вдалося здійснити, це – відновити у визволених у першій половині 1943 р. районах роботу значної кількості шкіл та організувати навчальний процес за радянською освітньою системою більшої частини дітей шкільного віку. Так, до кінця 1942/1943 навч. р. у звільнених районах Ворошиловградської області працювало вже 625 шкіл (з них 350 початкових, 203 неповних середніх і 72 середніх)⁴²⁴, що становило 62,5% від довоєнної кількості шкіл в області. У визволених районах Сталінської області до кінця того ж навчального року вже працювало 83,6% шкіл⁴²⁵.

Серед відновлених у цей період у Донбасі шкіл переважну більшість становили сільські початкові школи. Зазвичай школи в селах визволених районів розпочинали роботу в поспіхом і частково відремонтованих або пристосованих приміщеннях, а часом й у звичайних сільських хатах. Поширеним явищем було погане опалення та матеріальне забезпечення навчальних приміщень, нестача підручників, матеріалів для письма та письмового приладдя. Багато дітей через відсутність одягу та взуття, застудні та інфекційні хвороби не відвідували школи. До того ж, у багатьох селах, зокрема невеликих, школи не були відкриті, а долати відстані в декілька кілометрів до місця навчання в умовах зимового й весняного бездоріжжя діти не мали змоги.

З огляду на те, що до осені 1943 р. вже було визволено від загарбників значну територію України й виходячи з вимог постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові народного господарства в районах, визволених від німецької окупації», Раднарком УРСР 28 вересня 1943 р. ухвалив нову постанову «Про відновлення роботи шкіл у 1943 – 1944 навчальному році в районах Харківської, Ворошиловградської, Полтавської, Сумської, Чернігівської, Сталінської, Запорізької, Дніпропетровської та Київської областей УРСР, звільнених від фашистської окупації». Цей документ, посуті, дублював вимоги постанови від 27 лютого 1943 р. щодо основних заходів, спрямованих на відновлення роботи шкіл у післяокупаційний період. Зокрема, встановлювалися надзвичайно стислі терміни відновлення роботи шкіл у визволених на осінь 1943 р. регіонах України та визначалися напрями діяльності загальноосвітніх шкіл у новому 1943 / 1944 навч. р. Ради й органи народної освіти повинні були провести облік і охопити навчанням усіх дітей шкільного віку, відновити зруйновані шкільні приміщення, підготувати навчальні плани, програми, забезпечити школи обладнанням, підручниками, зошитами, паливом, організувати ремонт і пошиття одягу та взуття для школярів. Особлива увага зверталася на комплектацію шкіл педагогічними кадрами⁴²⁶. Водночас нова постанова, дія якої поширювалася на визволену територію майже всього Лівобережжя та частини районів Правобережжя, ставила перед республіканськими та місцевими органами влади низку реальних для виконання завдань. Існувала можливість використати досвід, набутий у справі відбудови сфери освіти в східних районах республіки в попередні місяці, частково скористатися накопиченими там матеріальними ресурсами. На цей час держава могла вже надавати й дещо більшу фінансову підтримку освітній галузі, а українські освітяни почали одержувати допомогу з тилкових районів СРСР. Великі надії покладалися й на те, що значну частину зруйнованих шкільних приміщень вдасться відремонтувати до настання зимових холодів.

Ще до виходу вказаної постанови виконкоми обласних Рад депутатів трудящих та обласні комітети партії ухвалили власні рішення щодо відновлення та організації роботи шкіл в областях. Наприклад, одразу ж після визволення Харкова та окремих районів області від окупантів бюро Харківського обкому партії розглянуло питання про роботу шкіл і звернуло особливу увагу виконкомів Рад депутатів трудящих та органів народної освіти на необхідність термінового налагодження роботи шкіл, забезпечення дітей одягом і взуттям, функціонування у школах буфетів⁴²⁷. А вже після виходу постанови Раднаркомом УРСР обласні органи влади ухвалювали рішення, спрямовані на

її виконання. Так, своїм рішенням від 18 жовтня 1943 р. виконком Дніпропетровської обласної ради зобов'язав місцеві органи влади вже до 20 жовтня закінчити облік дітей шкільного віку, укомплектувати школи педкадрами, оперативно провести ремонт приміщень й до кінця жовтня відновити заняття в школах області⁴²⁸. У постанові Полтавського облвиконкому та обкому партії містилася вимога на адресу місцевих органів влади до 15 листопада 1943 р. завершити ремонт шкіл, забезпечити їх меблями, приладдям, паливом з використанням його місцевих видів (торфу, соломи, очерету, спресованого гною) і негайно розпочати в школах навчальний процес⁴²⁹. Аналогічні рішення наприкінці 1943 р. ухвалили бюро Київського, Ворошиловградського та Чернігівського обкомів партії⁴³⁰.

Координаційними центрами, що спрямовували роботу відомств, установ та трудових колективів у регіонах у справі відбудови розореного шкільного господарства, стали місцеві партійні органи. Питання, пов'язані з налагодженням роботи шкіл, регулярно розглядалися на пленумах та бюро комітетів партії й перебували під їхнім суворим контролем. Безпосередньо роботу з відбудови та ремонту шкіл й охоплення дітей навчанням очолювали й проводили виконкоми Рад. Як правило, там, де районні й сільські виконавчі комітети виявляли оперативність і діловитість, школи розпочинали свою роботу в установлені строки.

Оскільки освітні заклади починали працювати в міру визволення і проведення у них хоча б мінімальних підготовчих робіт, то в школах багатьох регіонів 1943/1944 навч. р. розпочинався не у вересні, а в жовтні – грудні 1943 р. і навіть у січні – березні 1944 р. Так, у Донбасі багато сільських шкіл розпочали навчальний рік у грудні 1943 р. – січні 1944 р.⁴³¹ У визволених районах Дніпропетровської області навчання розпочалося 18 жовтня, Полтавської – 4 листопада, Кіровоградської – 25 листопада 1943 р. При цьому в Дніпропетровській області з 1219 сільських шкіл до грудня 1943 р. навчальний процес розпочала 731 школа, між груднем 1943 р. і березнем 1944 р. – 214 шкіл, у березні – 213 шкіл, після березня – 81 школа; у Полтавській області з 1475 сільських шкіл до грудня 1943 р. навчання розпочали 1450 шкіл і між груднем 1943 р. і березнем 1944 р. – 24 школи; у 7 звільнених районах Кіровоградської області до 26 січня 1944 р. відновили роботу 259 шкіл⁴³². Подібна ситуація спостерігалась і в інших областях. У зв'язку з такими обставинами в 1943–1944 навчальному році педагогічні колективи в більшості районів пройшли програмний матеріал за скорочений термін – замість 32 робочих тижнів за навчальним планом діти навчалися 22–24 робочі тижні⁴³³. А в багатьох школах навчальна програма не була виконана. Наприклад у Сталінській області нараховувалося 73 таких школи⁴³⁴.

Відновлення роботи сільських освітніх закладів було пов'язано зі значними труднощами. Найскладнішою була проблема нестачі шкільних приміщень, пов'язана зі значними руйнуваннями навчально-матеріальної бази шкіл і неспроможністю її швидкого та якісного відновлення. Так, на час початку роботи майже половина шкіл Донбасу не мали власних навчальних площ і розташовувалися у пристосованих для цього приміщеннях громадських будівель, сільськогосподарських споруд, селянських хатах, а подекуди – землянках, бліндажах тощо. Було повністю знищене обладнання хімічних, фізичних та інших спеціальних кабінетів, багато шкіл не мали бібліотек⁴³⁵. У кінці 1943/1944 навч. р. у хатах колгоспників Миколаївської області працювали 69 шкіл, Одеської – 179. У багатьох селах областей Центральної України школи і класи також розпочинали роботу у селянських хатах та пристосованих приміщеннях. Так, у тимчасово пристосованих приміщеннях у Кіровоградській області працювали 124 школи, Київської – 256, Дніпропетровської – 600⁴³⁶.

Значна частина пристосованих приміщень не відповідала елементарним санітарним вимогам щодо шкільної гігієни через недостатню кубатуру класних

кімнат, земляні підлоги, погану освітлюваність, відсутність коридорів, роздягалень, туалетів. Часто навчальні класи розміщувалися в декількох приміщеннях, розташованих на далекій відстані одне від одного. Незрідка внаслідок нестачі навчальних приміщень учні змушені були навчатися у дві, а подекуди – навіть у три зміни. Багато сільських шкіл не мали електричного освітлення, тому тут у кращому випадку використовувалися газові лампи. Вдома учні виконували домашні завдання найчастіше при каганцях, що негативно позначалося на їхньому здоров'ї та якості навчання. Серйозною проблемою було погане опалювання шкільних приміщень, тому в зимовий період у багатьох сільських школах у класах було холодно й учням доводилося навчатися у верхньому одязі. Взимку 1943/1944 і 1944/1945 навч. рр. значна частина шкіл через відсутність палива повністю припиняла навчальний процес, що призводило до порушення його ритмічності.

Водночас багато уцілілих сільських шкільних приміщень використовувалися не за призначенням: у них розміщувалися підрозділи Червоної армії, госпіталі, колгоспні контори та сільради, крамниці тощо. Так, у 1943/1944 навч. р. в Сталінській області не за призначенням використовувалося 72 шкільні приміщення⁴³⁷, у Полтавській області – 108 шкільних приміщень, зокрема, у с. Попівка Кобиляцького району шкільний будинок було зайнято під церкву, а школа розташовувалася у пристосованому приміщенні. На Кіровоградщині приміщення Маловодянської Петровського району і Новогеоргієвської шкіл були зайняті під крамниці, а в приміщенні Зілінської школи Маловісківського району розташовувалася контора «Заготзерна»⁴³⁸. Спроби освітянських органів повернути приміщення для цільового використання не давали бажаних результатів через спротив структур, які ними користувалися, та пасивність у цій справі місцевих органів влади.

Стан справ з поверненням шкільним закладам належних їм приміщень дещо покращився після виходу 5 березня 1944 р. постанови Раднаркому СРСР «Про порядок повернення шкільних приміщень, що використовуються не за призначенням». Уряд зобов'язував органи влади, з метою зміцнення навчально-матеріальної бази шкіл, вжити ефективних заходів до повернення органам народної освіти всіх шкільних приміщень, що використовувалися не за призначенням без спеціального дозволу РНК СРСР та ЦК ВКП(б), окрім тих, що були зайняті під госпіталі⁴³⁹. Однак через відсутність належного контролю за виконанням цієї постанови повернення освітянам шкільних приміщень з різних причин відбувалося повільно. Від часу появи документа до кінця липня 1944 р. органам Наркомату освіти було повернуто лише 345 шкільних споруд, а ще 427 приміщень у 20 областях УРСР продовжували використовуватися не за цільовим призначенням⁴⁴⁰.

Відновлення шкільного господарства стримувалося відсутністю у держави коштів для його асигнування. Лише в 1944 р. сталися певні позитивні зрушення в цьому плані. У березні 1944 р. VI сесія Верховної Ради УРСР затвердила рішення про асигнування з державного бюджету на розвиток шкіл восьми визволених областей Лівобережної України на поточний рік 580,4 млн крб.⁴⁴¹ Однак з різних причин регіони не отримували в повному обсязі належні їм кошти. Так, на відновлення шкільних споруд Сталінської області було потрібно 38 265 тис. крб., а фактично перераховано 7300 тис. крб., що становило тільки 19,1% від потреби⁴⁴². Прикрою реальністю було те, що навіть виділені не в повному обсязі кошти не освоювалися повністю через відсутність будівельних матеріалів, устаткування та робочої сили. Так, у тій же Сталінській області бюджетні кошти, надані для ремонту шкіл і придбання інвентарю, було використано лише на 43%, а по сільських школах – на 26%, зокрема бюджетні кошти на ремонт шкільних приміщень – на 42%. У Ворошиловградській області асигнування на капітальне будівництво шкіл були освоєні на 58%⁴⁴³. Подібний стан з

використанням бюджетних коштів зафіксований і в інших областях. Державне фінансування ремонту, відбудови й капітального будівництва закладів загальноосвітньої школи значно збільшилося в 1945 р. У червні 1945 р. VII сесія Верховної Ради УРСР асигнувала на цю справу 4 млрд 673 млн крб.⁴⁴⁴ Їхнє освоєння, з огляду на майже піврічну затримку рішення про фінансування та наявність проблем, про які йшлося вище, також відбувалося не в повному обсязі.

Тому через реальні обставини воєнного часу відбудова й ремонт приміщень сільських шкіл здебільшого здійснювалися методом «народної будови». Так, у Донбасі з метою відбудовних робіт на шкільних об'єктах було проведено 1700 недільників, у яких взяли участь 1,5 млн осіб. Трудівники Ворошиловградської області відпрацювали на відбудові та ремонті шкіл у перший рік після визволення 28 780 людино-годин⁴⁴⁵. Зокрема у Краснодонському районі цієї області батьки, вчителі та учні в 1943 р. відремонтували власними силами 48 шкільних приміщень. У Горлівському районі Сталінської області населення передало для потреб поновлюваних шкіл 26 шаф, 540 столів, 1350 стільців, 190 тумбочок⁴⁴⁶. Після визволення Харківщини в області відбулося 1800 недільників допомоги школі, в яких узяли участь понад 80 тис. чол.⁴⁴⁷ У Дніпропетровській області методом «народної будови» до середини 1944 р. вже відбудували та відремонтували 1305 шкіл (78,9% від довоєнної кількості), Кіровоградській – 827 (77,8%)⁴⁴⁸.

Та по-справжньому всенародного характеру ця робота набула влітку 1944 р., коли завдяки організаційним та пропагандистсько-агітаційним заходам партійних і державних органів по всій Україні поширився почин колгоспників с. Верхівня Вчорайшанського району Житомирської області, які своїми силами відремонтували й підготували до навчання 25 класних кімнат та шкільне обладнання й устаткування, забезпечили школу паливом на весь рік, а виділені на це державні кошти перерахували до Фонду оборони⁴⁴⁹. По всій Україні проводилися суботники, недільники, декадники, під час яких сільські мешканці, учителі та учні ремонтували й облаштовували шкільні приміщення, завозили паливо, ремонтували та виготовляли шкільні меблі, збирали підручники та пожертви. Зазвичай такі заходи здійснювалися на добровільній основі, а партійні та державні органи лише ініціювали їх. Однак непоодинокими були випадки, коли керівників місцевих організацій та господарств зобов'язували підтримати почин житомирських колгоспників, вишукувати та надавати матеріали й трудові ресурси для відбудови зруйнованих шкіл. Реальністю було й те, що подібні ініціативи не завжди знаходили широку підтримку серед населення. Суттєво гальмувала відбудовні роботи за участю населення на сільських шкільних об'єктах відсутність будівельних матеріалів.

Та, врешті-решт, головним у цій справі було те, що вона дала позитивні результати. Так, у Київській області під час декадника допомоги школі силами громадськості було відремонтовано 43 шкільні будівлі, виготовлено 12 тис. парт, понад 3,5 тис. столів та 2 тис. шкільних дощок. В одному тільки Макарівському районі області колгоспники витратили на ремонт шкіл зі своїх власних заощаджень 500 тис. крб.⁴⁵⁰ Масовими в рамках цієї кампанії були недільники і суботники у селах Донбасу, під час яких селяни відремонтували десятки шкіл, завозили до шкіл паливо, ремонтували меблі, збирали підручники та гроші на ремонт шкіл. Так, лише у Волновахському районі Сталінської області батьки учнів зібрили з цією метою 500 тис. крб.⁴⁵¹

Активно включалися у роботу з відбудови та ремонту сільських шкіл місцеві органи радянської влади, батьки, учні та вчителі визволених влітку – восени 1944 р. районів західних областей. Так, у Станіславській області спеціальними бригадами молоді повністю було відремонтовано школи та завезено річну норму палива у

Коломийському, Снятинському, Десятинському, Заболотівському, Гвоздецькому та інших районах. У Дрогобицькій області силами батьків та учнів ремонт шкіл ще на 10 серпня 1944 р. було закінчено у Крукеницькому, Медиківському та Дрогобицькому районах⁴⁵². За активної допомоги громадськості були добре підготовлені до нового навчального року школи Львівщини⁴⁵³. Загалом спільними зусиллями органів радянської влади та громадськості в західних областях УРСР було відремонтовано та відбудовано 4460 шкіл, у яких станом на 1 жовтня навчалось 1 164 645 учнів⁴⁵⁴.

Вагомим був внесок у відбудову загальноосвітніх шкіл підрозділів Червоної армії, які визволяли територію України. Так, лише воїнами 3-го Українського фронту до кінця 1943 р. у визволених районах було відбудовано й відремонтовано близько 400 шкільних приміщень, переважна більшість яких розташовувалась у сільській місцевості. Численними були випадки, коли військові надавали допомогу школам дефіцитними матеріалами. Зокрема, переданим з фондів цього фронту склом були заklenі вікна більшості шкіл Сватівського району Ворошиловградської області. Військові частини також забезпечували школи паливом та надавали транспорт для його завезення. Допомогали сільським школам фронтовики й у період швидкого наступу територією України в 1944 р. Лише за перше півріччя того року у визволених районах вони допомогли відновити роботу 75 сільських шкіл⁴⁵⁵. Подібну допомогу у відбудові сільських шкіл надавали воїни й інших фронтів, котрі визволяли територію України.

У результаті розгорнутої органами влади відразу ж з початком визволення території республіки цілеспрямованої роботи з відновлення матеріальної бази шкільної освіти вдалося, головним чином за рахунок використання добровільної безоплатної праці та пожертв населення, до кінця 1945 р. відбудувати та відремонтувати переважну більшість приміщень сільських шкіл.

Заслуговує на увагу й те, що вже в період війни в областях республіки розпочалася капітальна відбудова повністю зруйнованих та будівництво нових шкіл. Так, в 1944 р. в умовах обмеженого, внаслідок браку коштів, державного фінансування було капітально відбудовано й наново збудовано 342 школи, з яких 149 – у селах⁴⁵⁶. А до кінця 1945 р. кількість таких шкіл зросла до 687, у яких налічувалося 229 тис. учнівських місць, у тому числі в сільській місцевості – до 343 на 88,5 тис. учнівських місць (з них 200 шкіл, у яких нараховувалося 22 тис. учнівських місць, були збудовані колгоспами)⁴⁵⁷.

Проведені у великих обсягах ремонтні та відбудовні роботи на шкільних об'єктах, а також введення в дію капітально відбудованих та новоспоруджених шкіл, дозволили вже в умовах війни та в перші повоєнні місяці відновити в селах республіки розгалужену мережу закладів освіти. Уже на початку 1944/1945 навч. р. в республіці функціонували 23 592 денні сільські школи (92,5% від довоєнної кількості), у тому числі: початкових – 14 723, неповних середніх (семирічних) – 7641, середніх – 1156, інших (в основному для дітей з фізичними та розумовими вадами) – 72, що відповідно становило 106,8%, 79,8%, 52,6%, 225,0% від їхньої довоєнної кількості. У сільських денних школах навчанням було охоплено 3 млн 533,7 тис. учнів (79,5% від довоєнної кількості), з них у початкових школах – 1224, 8 тис., неповних середніх школах – 1808,7 тис., середніх – 491,5 тис., інших – 8,4 тис., що відповідно становило 122,3%, 77,9%, 46,2% і 15,8% від їхньої довоєнної кількості. А наступного, 1945/1946 навч. р., у селах республіки працювало 25 014 денних шкіл (98,1% від довоєнної кількості), у тому числі 16 344 початкових, 7408 неповних середніх, 1098 середніх та 164 інші школи, що відповідно становило 119,4%, 77,4%, 49,9% і 512,5% від їхньої довоєнної кількості. Навчальним процесом було охоплено 3 млн 619,1 тис. сільських дітей, що становило 81,5% від їхньої довоєнної кількості. З них у початкових школах навчалось 1379,2 тис., у семирічних – 1741,0 тис., у середніх – 481 тис., в інших школах – 17,3 тис., що

відповідно становило 137,9%, 74,9%, 45,1% і 32,6% від їхньої довоєнної кількості⁴⁵⁸. (Дані про мережу сільських шкіл та контингент учнів у них по областях УРСР наведені в додатках 125, 126, 127, 128, 129).

Відзначаючи загалом високі показники відновлення сільської мережі шкіл та зростання чисельності учнів у них, слід звернути увагу на те, що в ній переважали початкові школи, частка яких серед інших типів шкіл на початковому етапі ліквідації згубних наслідків війни була навіть більшою порівняно з довоєнним періодом. Водночас повільнішими темпами відбувалося поновлення в сільській місцевості неповних середніх (семирічних) й, особливо, середніх шкіл. Щодо контингенту учнів у різних типах сільських шкіл, то порівняно з довоєнними показниками він збільшився в початкових школах, але був меншим на 22,1% у 1944/1945 навч. р. й на 25,1% у 1945/1946 навч. р. в неповних середніх школах (хоча був найбільшим серед учнів усіх типів шкіл) й майже наполовину меншим у середніх школах. Пояснюється це, насамперед, значним зменшенням у співставленні з довоєнним періодом населення, а отже, й дітей шкільного віку в сільській місцевості, особливо середнього та старшого шкільного віку.

Відновлювана в 1943–1945 рр. сільська мережа шкіл значно перевищувала за кількісними показниками мережу шкіл у містах. Так, з наявних у республіці в 1944/1945 навч. р. 26 477 денних шкіл усіх типів 23 592 (89,1%) функціонували в сільській місцевості, у тому числі з 15 490 початкових шкіл 14 723 (95%) розташовувалися в сільській місцевості, з 8575 семирічних шкіл 7641 (89,1%) були сільськими, а з 2252 середніх шкіл 1156 (51,3%) працювали в селах. Подібною була ситуація й у 1945/1946 навч. р.: із наявних в республіці 28 470 денних шкіл 25 014 (87,9%) були сільськими. У тому числі в сільській місцевості розташовувалися: з 17 365 початкових шкіл – 16 344 (94,1%), з 8467 семирічних – 7408 (84,7%), з 2321 середніх – 1098 (47,3%). Відповідно в сільських школах навчався значно більший, ніж у міських школах, контингент учнів: у 1944–1945 навч. р. він нараховував 3 млн 533,7 тис. осіб, що становило 76% від загальної кількості учнів, а в 1945–1946 навч. р. – 3 млн 619,1 тис. осіб, або 71,7%⁴⁵⁹. Таке кількісне співвідношення між міськими та сільськими школами й контингентом учнів у них знову ж таки зумовлювалося демографічною ситуацією в республіці.

Водночас звертає на себе увагу нерівномірність у розподілі різних типів шкіл між містом і селом. Так, у 1944–1945 навч. р. у структурі сільських шкіл за типами початкові школи становили 64,2% від їхньої загальної кількості, семирічні – 32,4%, а середні – лише 4,9%. Натомість у містах початкові школи становили 27,4%, семирічні – 33,4%, а середні – 39,2%. У 1945–1946 навч. р. у сільській місцевості кількість початкових шкіл збільшилася до 65,3%, тоді як кількість семирічних і середніх шкіл зменшилася відповідно до 29,6% і 4,4% (див. також додатки 127, 128, 129).

Така ситуація спричинена не лише зменшенням учнівського контингенту середнього та старшого шкільного віку в сільській місцевості, а й пріоритетністю для держави в умовах відсутності достатніх матеріальних і фінансових ресурсів та гострої потреби в робочій силі в промисловості та сільському господарстві розвитку саме початкової освіти. Багато сільських підлітків змушені були піти на постійну роботу в колгоспи та на підприємства, були мобілізовані до шкіл ФЗН і ремісничих училищ або на фронт. Збільшення питомої ваги початкових шкіл та учнів початкових класів пояснюється й запровадженням з 1944–1945 навч. р., згідно з постановою РНК СРСР від 8 вересня 1943 р. «Про прийом дітей семирічного віку до шкіл», обов'язкового навчання дітей з семирічного віку⁴⁶⁰, внаслідок чого до першого класу пішли діти як семирічного, так і восьмирічного віку, а також розпочинали або продовжували навчання діти більшого віку, які не навчалися або припинили навчання в період

окупації. Негативно позначилося на залученні до навчання дітей шкільного віку запровадження плати за навчання (у 1942/1943 і 1943/1944 рр. оплачувалося навчання дітей у 1–7 класах, а 6 грудня 1944 р., згідно з рішенням НКО УРСР, поновлювалася плата за навчання для учнів 8–10 класів, виняток становили лише школи західних областей України)⁴⁶¹. Введення платного навчання для старшокласників обмежувало доступ сільських мешканців до середньої освіти, оскільки в багатьох сім'ях для цього не було коштів, у зв'язку з чим перевага віддавалася трудовій діяльності.

Щодо запровадження обов'язкового навчання дітей з семирічного віку, то цим держава переслідувала мету зменшити навантаження на дошкільні дитячі заклади й вивільнити частину жінок для трудової діяльності, охопити більшу частину дітей обов'язковим, ідеологічно спрямованим вихованням і навчанням, закласти основи для початку більш раннього працевлаштування молоді. Загалом же стан справ з відновленням і розвитком шкільної мережі в сільській місцевості був складовою частиною тієї соціальної політики держави в освітній сфері, яка виходила з провідної ролі в суспільному розвитку робітничого класу.

Та все ж, незважаючи на вжиті масштабні заходи органів влади та освітніх структур, повністю забезпечити здійснення загальної обов'язкової освіти не вдалося. Чимало дітей та підлітків не відвідували школу, головним чином через об'єктивні причини, зумовлені воєнним часом, насамперед, незабезпеченість одягом і взуттям, хвороби, віддаленість шкіл від населених пунктів та відсутність транспорту для підвезення школярів, зайнятість підлітків на відбудові промислових та сільськогосподарських об'єктів, масове залучення школярів на польові роботи, неспроможність батьків забезпечити учнів підручниками та навчальним приладдям. За даними на 1 січня 1944 р., тільки по Сумській, Харківській, Запорізькій та Чернігівській областях з цих причин не змогли відвідувати школу 20 338 учнів. Загалом же у визволених на цей час областях УРСР не було охоплено шкільним навчанням 141 844 особи (9,5% дітей шкільного віку)⁴⁶². Переважну більшість серед них становили сільські діти.

Обласні та районні органи влади вживали заходів до організації допомоги нужденним дітям. На початок 1944/1945 навч. р. лише в 10 областях УРСР відкрито 684 майстерні, в яких було відремонтовано 137 685 пар взуття, 38 653 комплекти дитячого одягу, а також виготовлено 41 297 пар нового взуття та 46 190 комплектів нового одягу⁴⁶³. Частиною цього взуття та одягу одержали й сільські діти. У багатьох сільських школах також створювалися майстерні та гуртки, в яких силами учнів старших класів лагодили одяг та взуття для учнів початкових класів. Така допомога дозволила залучити до навчання тисячі малозабезпечених учнів.

Однак кількість неохоплених навчанням дітей й надалі залишалася великою, причому навіть у регіонах, визволених ще в 1943 р. Наприклад, якщо на 1 січня 1944 р. по Донбасу не було охоплено навчанням 20 052 (5,6%) дітей шкільного віку, то на середину 1944/1945 навч. р. тільки по Сталінській області таких дітей налічувалося 8518, з них 53,7% – через матеріальні проблеми⁴⁶⁴. З тих же причин цього навчального року в Харківській області не було охоплено навчанням 6 тис. дітей⁴⁶⁵, у 31 районі Полтавської області – 12 184 дітей⁴⁶⁶. Всього ж за зведеними даними Наркомату освіти УРСР станом на 1 січня 1945 р. у 16 східних областях та м. Києві з 2 667 348 дітей і підлітків у віці від 7 до 15 років не навчалася 243 980 осіб (9,15%), у тому числі з 1 960 173 сільських дітей і підлітків не навчалися 197 914, тобто 10,1% (у містах не навчалася 6,5% неповнолітніх шкільного віку).

Із вказаного загального числа сільських дітей і підлітків не охоплені навчанням за віком розподілялися так: 7 років – 24 722 (9,6% від загальної кількості дітей цього віку), 8 років – 29 649 (відповідно 6,8%), 9 років – 40 630 (відповідно 6,7%), 12–15 років

– 102 913 (відповідно 15,6%). З тієї ж кількості сільських дітей та підлітків 73 536 ніколи не навчалися (з них 63 565 були у віці 7–9 років), 60 822 вибули із 1–4 класів (з них 33 876 були у віці 12–15 років), 35 737 закінчили 1–7 класи й далі не навчалися (з них 4374 у віці 9 років і 31 353 у віці 12–15 років), 20 933 вибули з 5–8 класів (з них 20 817 у віці 12–15 років) і 6890 (у віці 12–15 років) закінчили 7 клас. Досить великим був і відсів учнів із сільських шкіл: 81 755 осіб, що становило 4,17% від загальної кількості учнів у таких школах⁴⁶⁷.

Ще гіршим було становище в західних областях республіки. 1 листопада 1944 р. лише в Чернівецькій та Львівській областях не з'явилися до школи 31 964 учні⁴⁶⁸, а в Тернопільській області в 1944/1945 навч. р. не навчалися майже 12 тис. дітей шкільного віку⁴⁶⁹.

Така ситуація з виконанням закону про загальне обов'язкове навчання змусила республіканські органи влади вдаватися до нових заходів, покликаних прискорити розв'язання цієї проблеми. При Радах депутатів трудящих створювалися спеціальні комісії з представників радянських і партійних органів, працівників освіти та громадських організацій, на які покладали облік дітей та з'ясування причин, котрі перешкоджали їм відвідувати школи. На підставі виявлення та аналізу відсіву учнів зі шкіл місцеві органи вживали конкретних заходів: організували шефство промислових підприємств, колгоспів, радгоспів і МТС над такими дітьми, відрахування ними коштів та виділення продуктів харчування; ініціювали та розгорнули роботу зі створення фонду всеобучу, куди перераховувалися пожертви населення; проводили декадникі зі збору коштів для дітей-сиріт та дітей фронтовиків; в міру можливості створювали інтернати та гуртожитки при школах, групи подовженого дня; організували підвезення дітей до місця навчання, виплати щомісячних і разових стипендій, безоплатне харчування, групове та індивідуальне навчання вдома тощо. Школам виділяли земельні ділянки для ведення підсобного господарства. Масово створювалися майстерні з виготовлення одягу та взуття для дітей.

Звичайно обсяги та якість наданої допомоги в різних населених пунктах в тодішніх умовах післяокупаційної руйни й суцільних злиднів були різними. Але головним було те, що у справі створення фондів матеріальної допомоги дітям малозабезпечених батьків, дітям-сиротам та дітям фронтовиків для здійснення всеобучу поєднувалися зусилля держави, громадських організацій та широких верств населення. У результаті поліпшення матеріально-побутових умов до шкіл вдалося повернути додатково тисячі дітей.

Та все ж до кінця останнього воєнного року ця проблема не була вирішена. Так, перевіркою обліку дітей шкільного віку в 1945/1946 навч. р. було встановлено, що, наприклад, у Дніпропетровській області не навчалася 6237 дітей, з них 4956 – через відсутність одягу і взуття, у Київській області – 3433, (2040 – з тієї ж причини), у Полтавській області – 7592, (2147 – з тієї ж причини), у Кіровоградській області – 5742, (3074 – з тієї ж причини)⁴⁷⁰. Подібна ситуація була й в інших областях.

У міру розгортання відновлювальних робіт в освітній сфері соціальної інфраструктури села поза увагою органів влади не залишалася й досить значна кількість сільських підлітків, які не могли продовжувати навчання у масовій школі й змушені були працювати в сільському господарстві через низку причин: необхідність заробляти на життя в зв'язку з скрутним матеріальним станом у сім'ях, особливо багатодітних та які втратили годувальника, відсутність у сім'ях, що не мали пільг, коштів для сплати вартості навчання, тривала перерва у навчанні й низький початковий рівень знань у тих дітей, котрі не мали семирічної, а то й закінченої початкової освіти, відсутність у селах, де вони проживали, семирічних і середніх шкіл та ін. Чимало таких підлітків залучалося до ремісничих училищ та шкіл ФЗН. А з метою організації

навчання працюючої в сільському господарстві молоді у віці від 14 до 25 років РНК УРСР 9 серпня 1944 р. ухвалила постанову «Про організацію вечірніх шкіл сільської молоді»⁴⁷¹. Згідно з вимогами постанови, Наркомат освіти та його регіональні структури спільно з органами місцевої влади зобов'язувалися провести в селах облік усіх підлітків, які не мали семирічної освіти, визначити початковий рівень їхніх знань, провести роз'яснювальну роботу серед сільської молоді цього та більш старшого віку щодо важливості підвищення їхнього освітнього рівня, створити належні умови для роботи сільських вечірніх шкіл, а учням цих шкіл всіляко сприяти в навчанні.

Проте через формальне виконання вказаних директив визначених відповідальними за їх реалізацію структурами процес організації вечірніх шкіл сільської молоді відбувався незадовільно. Їхня кількість була незначною. Наприклад, у Сталінській області створення шкіл розпочали лише після закінчення призову до ремісничих училищ та шкіл ФЗН, а навчальний процес у них розпочався фактично в другому півріччі 1944/1945 навч. р. В області працювало лише 11 шкіл сільської молоді⁴⁷², а по всій Україні – 575⁴⁷³.

Незрідка вже відкриті школи переривали заняття або й взагалі припиняли роботу через відсутність опалення, освітлення та інші проблеми. У середньому по республіці тривалість навчального року в переважній більшості вечірніх шкіл сільської молоді не сягала навіть 100 днів. Хоча вечірні школи й одержали однаковий статус із масовими, однак на практиці вони мали другорядне значення в системі шкільної освіти, внаслідок чого їхнє матеріальне забезпечення, насамперед підручниками та канцтоварами, було надзвичайно поганим. Набагато гіршим, порівняно з масовими школами, було й забезпечення вечірніх шкіл учительськими кадрами. Вчителі у вечірніх школах працювали здебільшого на засадах сумісництва, що негативно позначалося на якості навчального процесу. Частими були випадки, коли через понаднормову роботу на фермах та в полі, зайнятість у власному господарстві, відсутність одягу та взуття в період осінньо-зимово-весняної негоди та бездоріжжя, велику віддаленість школи від місця проживання учні не могли відвідувати заняття. Це спричиняло низьку успішність та великий відсів учнів зі шкіл. Наприклад, у 1944/1945 навч. р. у школах сільської молоді в Донбасі 19,2% учнів не було переведено до наступного класу або переведено умовно, а відсів учнів протягом року становив 39,4%. По УРСР ці показники були ще вищими: не встигали 25,8% учнів, а відсів становив 40,4%⁴⁷⁴.

На такий стан з організацією навчання працюючої молоді (а ситуація зі школами робітничої молоді також була подібною) РНК УРСР та ЦК КП(б)У відреагували постановою від 3 лютого 1945 р. «Про роботу вечірніх шкіл робітничої та сільської молоді», якою зобов'язали партійні, радянські та господарські органи подолати наявні недоліки в цій справі й надалі приділяти більше уваги як сільській вечірній школі, так і молоді, яка навчалася без відриву від виробництва⁴⁷⁵. Однак до кінця 1944/1945 навч. р. справу суттєво покращити не вдалося.

Водночас поступове виконання вимог зазначеної постанови створювало підстави для подальшого розвитку мережі освітніх закладів для працюючої сільської молоді. Уже на початок 1945/1946 навч. р. кількість шкіл сільської молоді в республіці зросла до 1730, а кількість в них учнів – до 61,9 тис. осіб⁴⁷⁶. Та все ж, незважаючи на таке збільшення, мережа вечірніх шкіл у селах республіки не була розгалуженою й становила лише близько 6,5% від загальної кількості масових шкіл, розташованих у сільській місцевості, а отже, не стала ефективною системою здобуття освіти працюючою сільською молоддю.

Однією з проблем, що мала місце від самого початку відродження системи освіти в післявоєнному селі, була гостра нестача кваліфікованих учительських кадрів. При цьому ця проблема стосувалася не лише сільських шкіл, в й усій сфері

освіти у визволених регіонах. Загалом у республіці на початку 1943/1944 навч. р. не вистачало 35 тис. учителів⁴⁷⁷. Так, у Ворошиловградській області на момент звільнення залишилися лише 3661 учитель з 12 560, які працювали до війни. У 1943/1944 навч. р. в школах цієї області не вистачало 663 педагоги, Сталінської – 727⁴⁷⁸, Полтавської області – 919 і т.д.⁴⁷⁹ Така ситуація склалася в зв'язку з тим, що десятки тисяч учителів перебували в лавах діючої армії, партизанських загонах та в евакуації в східних районах СРСР. Багато вчителів загинули на фронті або від рук окупантів, були вивезені на примусові роботи до Німеччини. Наприклад, на Полтавщині у Великобагачанському районі карателі розстріляли 20 учителів, Глобинському – 12, Лохвицькому – 10, Згурівському – 7. З Лазарківського району цієї ж області до Райху було вивезено 18 учителів, з Лохвицького – 16⁴⁸⁰ і т.д. Чимало вчителів працювали не за фахом в управлінських та господарських структурах, на виробництві. До викладацької роботи в школах не допускалися ті вчителі, які співробітничали з гітлерівцями або дискредитували себе з інших причин.

Замість них працювати в школи прийшли молоді, малокваліфіковані, без належної освіти та педагогічного досвіду кадри. Траплялися навіть випадки, коли учителі були малоосвіченими. Наприклад, у Пирогівській сільській середній школі Київського сільського району в 1943/1944 навч. р. працював лише один вчитель з вищою освітою⁴⁸¹. У Полтавській області з 8810 учителів, які працювали на кінець 1943/1944 навч. р. в сільських школах, 4050 мали середню освіту й 231 – незакінчену середню освіту⁴⁸². У сільських школах Донбасу навіть на початку 1945 р. серед 6231 учителя вищу освіту мали 195 (3,1%), неповну вищу освіту – 616 (9,9%), середню – 4324 (64,4%), не мали закінченої середньої освіти 1096 (17,6 %). При цьому серед 3636 учителів 1–4 класів з вищою освітою було лише 6 учителів (0,17%); з неповною вищою – 44 (1,2%); з середньою – 2945 (81,0%), у т.ч. з середньою педагогічною освітою – 1698 (46,7%); не мали закінченої середньої освіти – 631 (17,4%); 1715 учителів 5–7 класів показники були відповідно такими: 79 (4,6%), 464 (27,1%), 1123 (65,5%), у т.ч. з середньою педагогічною освітою 733 (42,7%); 49 (2,9%); 233 учителів 8–10 класів відповідно: 105 (45,1%); 85 (36,5%); 43 (18,5%); 657 учителів музики, малювання і фізкультури відповідно: 5 (0,8%); 23 (3,5%); 213 (32,4%); 416 (63,3%). Отже, серед учителів музики, малювання і фізкультури у сільських школах Донбасу 57% учителів були без відповідної освіти. Для порівняння зазначимо, що у міських школах регіону цей показник становив 44,7%⁴⁸³. Подібним був стан з освітньою кваліфікацією вчителів у сільських школах і в інших областях України. Найбільш загрозливою була ситуація із забезпеченістю сільських шкіл фахівцями з вищою освітою. Вона виявилася значно меншою навіть порівняно з невисокими середніми показниками по Україні: середньоукраїнська частка вчителів з вищою освітою становила тоді 14,1% і з незакінченою вищою освітою – 9,2%⁴⁸⁴.

Актуальною залишалася також проблема щодо відсутності у значної частини вчителів досвіду педагогічної роботи. По республіці на кінець 1944 р. 52,7% вчителів мали стаж педагогічної роботи менше 5 років. При цьому серед учителів музики, малювання та фізкультури ця категорія становила 86,4%⁴⁸⁵. У переважній більшості сільських шкіл відсоток учителів зі стажем педагогічної роботи менше 5 років був вищим за середні республіканські показники. Нестача кваліфікованих педагогічних кадрів негативно позначалася на якості навчання й рівні знань учнів сільських шкіл, оскільки за відсутності підручників роль учителя у проведенні навчально-виховного процесу була досить значною.

З метою вирішення кадрового питання керівні органи СРСР дозволили прискорити реевакуацію у визволені райони України вчителів зі східних регіонів країни. Для ефективного використання вчителів, які прибували з евакуації,

здійснювалися їх обов'язкова реєстрація в обласних відділах освіти й подальший розподіл безпосередньо по школах⁴⁸⁶.

Було вжито й адміністративних заходів. За погодженням з урядом нарком освіти УРСР 8 травня 1944 р. видав наказ, згідно з яким виявлялися й бралися на облік усі особи, які мали педагогічну освіту, але не працювали за фахом. Їм вручали направлення й відряджали в розпорядження обласних відділів народної освіти, які направляли їх на роботу в школи, насамперед, сільські⁴⁸⁷. Проте повернення вчителів до шкіл відбувалося повільно. Цей процес ускладнювався загальним гострим дефіцитом кваліфікованих кадрів у визволених районах, унаслідок чого вчителі мали переваги при влаштуванні на роботу в партійні та державні органи, адміністративно-управлінський апарат підприємств, яка приваблювала їх більш високим соціальним статусом і більшою матеріальною захищеністю, ніж у школі. Через це значна частина непрацюючих за фахом учителів під різним приводом так і не повернулася на педагогічну роботу. Наприклад, у Сталінській області в 1944 р. офіційно виявлено 373 учителі, котрі працювали не за фахом, хоча їх кількість була значно більшою. Повернути ж на педагогічну роботу вдалося тільки 172 педагоги⁴⁸⁸.

Вживалися конкретні заходи щодо організації підготовки вчителів в університетах, педагогічних й учительських інститутах та педагогічних школах (з другої половини 1944 р. реорганізовані в педагогічні училища), які поновлювалися або створювалися наново у визволених областях. Упродовж жовтня й листопада 1943 р. були відновлені й за рішенням Раднаркому УРСР розпочали підготовку педагогічних кадрів харківські вузи: державний університет, педагогічний інститут та педагогічний інститут іноземних мов з відділами учительських інститутів, Полтавський педагогічний інститут мов з відділом учительського інституту, Сумський педагогічний інститут, Ніжинський і Ворошиловградський педагогічні інститути з відділами вчительських інститутів, Глухівський, Старобільський і Конотопський учительські інститути. Крім цих десяти були відновлені й започаткували навчальний процес у січні 1944 р. наступні вузи: Київський державний університет ім. Т. Шевченка, Київський педагогічний інститут ім. О. Горького, Дніпропетровський державний університет, Сталінський, Запорізький і Мелітопольський педагогічні інститути, Артемівський, Осипенківський і Слов'янський учительські інститути. У квітні 1944 р. поновили роботу Кіровоградський та Черкаський педагогічні інститути з відділами учительських інститутів та Чернігівський і Бердичівський учительські інститути, а в травні 1944 р. – Херсонський і Миколаївський педагогічні інститути з відділами учительських інститутів та Ровенський учительський інститут⁴⁸⁹. РНК УРСР постановою від 30 травня 1944 р. встановив план прийому на перші курси університетів та педагогічних вузів у кількості 6550 осіб⁴⁹⁰ (детальніше див. додаток 131). На кінець 1943/1944 навч. р. в Україні педагогічні кадри готували вже 6 університетів, 20 педагогічних та 17 учительських інститутів, 69 педагогічних училищ, в яких здобували освіту 43 047 студентів (63,5% від їхньої кількості в 1941 р.)⁴⁹¹.

Незважаючи на обмеженість фінансових ресурсів, держава виділяла кошти на підготовку вчительських кадрів. VI сесія Верховної Ради УРСР у березні 1944 р. затвердила кошторис на відбудову закладів педагогічної освіти м. Києва й восьми областей Лівобережної України в сумі 65 252 тис. крб., з них на підготовку вчительських кадрів у педвузах і 11 652 тис. крб. – в педучилищах. Уже через рік, у червні 1945 р., VII сесія Верховної Ради УРСР збільшила асигнування на розвиток педагогічної освіти до 219 172 тис. крб. (довівши асигнування до 94% суми, виділеної в 1941 р.), з них 54 760 тис. крб. – на підготовку вчителів початкових класів в педучилищах (114% суми 1941 р.)⁴⁹².

За рахунок виділених коштів було відбудовано та відремантовано лише частину зруйнованих навчальних корпусів й частково відновлено матеріальну базу необхідну

для проведення навчального процесу. Тому навчальним закладам довелося працювати в умовах гострої нестачі аудиторного фонду, лабораторного обладнання, підручників, місць в гуртожитках, погано опалюваних приміщеннях.

У справі підготовки вчительських кадрів важлива роль відводилася системі заочного навчання. Ще в ході визволення території України РНК СРСР 18 грудня 1943 р. ухвалила постанову «Про заходи щодо зміцнення системи заочної педагогічної освіти», якою передбачалися заходи, спрямовані на поліпшення підготовки вчителів на цій формі навчання⁴⁹³. На виконання вказаної директиви РНК УРСР 11 березня 1944 р. ухвалила постанову «Про відновлення в системі Наркомосвіти заочної педагогічної освіти і про заходи щодо її зміцнення»⁴⁹⁴. У плані реалізації визначених цими документами заходів 4 травня 1944 р. Наркоматом освіти УРСР було видано наказ «Про поновлення системи заочної педагогічної освіти в Українській РСР та про заходи по її зміцненню», згідно з яким заочні відділи належало відкрити в 3 університетах, 10 педагогічних і 7 учительських інститутах та 23 педшколах, а всі учителі шкіл, котрі не мали відповідної освіти, зобов'язувалися здобути її в найближчі кілька років⁴⁹⁵. Та вже в червні 1944 р. кількість університетів, інститутів і педшкіл, в яких відкривалися заочні відділи, збільшили. Згідно з наказом Наркомату освіти УРСР від 5 червня 1944 р. «Про організацію набору на заочні відділи університетів, педагогічних, учительських інститутів і педагогічних шкіл та проведення навчально-настановчих сесій», місцеві органи влади зобов'язувалися широко оповістити через обласну та районну пресу про поновлення роботи заочних відділів та провести набір студентів на цю форму навчання ректори 4 університетів (Київського, Харківського, Дніпропетровського, Одеського), директори 15 педагогічних інститутів (Київського, Харківського, Харківського іноземних мов, Полтавського, Сумського, Ворошиловградського, Сталінського, Запорізького, Мелітопольського, Ніжинського, Черкаського, Кіровоградського, Житомирського, Херсонського, Миколаївського) та 10 учительських інститутів (Лебединського, Конотопського, Глухівського, Старобільського, Артемівського, Слов'янського, Осипенківського, Бердичівського, Уманського, Чернігівського), а також директори 31 педагогічної школи (Київської, Переяславської, Харківської, Куп'янської, Красноградської, Вовчанської, Білопільської, Путивльської, Охтирської, Лохвицької, Велико-Сорочинської, Золотоніської, Гадячської, Дніпропетровської, Дніпродзержинської, Маріупольської, Єнакієвської, Маріїнської, Костянтинівської, Старобільської, Прилуцької, Новгород-Сіверської, Житомирської, Коростишівської, Бердичівської, Кіровоградської, Олександрійської, Слов'янської). Наркомат освіти зобов'язав керівників перелічених навчальних закладів зарахувати на заочні відділи всіх учителів, які працювали в школах і не мали відповідної освіти, а завідувачів обласних, міських та районних відділів народної освіти до 10 липня 1944 р. перевірити вступ таких учителів на навчання та забезпечити їхню явку на навчально-настановчу сесію, яка повинна була розпочатися вже з 15 липня⁴⁹⁶.

З метою подальшого розширення системи заочної педагогічної освіти РНК УРСР 6 жовтня 1944 р. видала ще одну постанову – «Про мережу й контингент заочних відділів при педагогічних вузах і педагогічних школах системи Наркомосвіти УРСР на 1944/45 навчальний рік», якою розширила мережу заочних відділів при університетах, педагогічних та учительських інститутах і педагогічних школах та збільшила контингент набору на 1944–1945 навчальний рік у педагогічних вузах – до 28 300 осіб, в тому числі додатковий набір 18 300 осіб, і в педагогічних школах – до 13 950 осіб, у тому числі додатковий набір – 8950 осіб. Додатковий набір проводився до 1 листопада 1944 р. за рахунок учителів, які не мали належної педагогічної освіти⁴⁹⁷. (Детальніше про контингент і набір учителів-заочників по вузах системи Наркомосвіти УРСР на 1944–1945 навчальний рік див. додатки 132–133).

Надалі мережа заочного навчання зростала. У справу налагодження роботи з учителями-заочниками включався керівний апарат областей, у яких відновили роботу педвузи, обласні та районні відділи освіти контролювали й забезпечували своєчасне прибуття їх на сесії. При райметодкабінетах відділів освіти налагоджувалась навчально-консультаційна робота з учителями-заочниками, а вузи організували для допомоги студентам-заочникам мережу своїх навчально-допоміжних установ – консультаційні пункти (з розрахунку один пункт на 500 осіб студентів-заочників). При Наркоматі освіти працював науково-методичний кабінет, котрий готував і видавав навчальні програми, методичні вказівки, довідкову літературу тощо. У вузах до проведення навчального процесу з учителями-заочниками залучалися найкваліфікованіші викладачі, вони в першу чергу забезпечувалися навчально-методичною літературою.

У довідці Наркомосвіти УРСР «Про стан заочної педагогічної освіти вчителів у 1944/45 навчальному році» зазначалося: «Вже в липні 1944 року було проведено першу організаційно-настановчу сесію заочників при 20 педвузах і 23 педучилищах, на яку з'явилося 12 тис. заочників – майже весь контингент заочників, що був на той час. У 1944/45 навч. р. мережа заочних відділів та кількість заочників продовжує зростати. На 1 вересня 1945 р. на заочних відділах навчалось 47 796 осіб, що становило 66 відсотків від загальної кількості вчителів, які не мали спеціальної освіти. При університетах навчалось 3090 заочників, у педагогічних й учительських інститутах – 30 045, педучилищах – 14 661»⁴⁹⁸. Таким чином вже сама масовість залучення вчителів до навчання через систему заочної освіти свідчила на її користь. Особливо велике значення мала заочна форма навчання в підготовці вчительських кадрів для сільських шкіл.

Проте у воєнні роки охопити заочним навчанням усіх учителів, які потребували більш високої фахової підготовки, не вдалося через відсутність у педагогічних вузах та педагогічних училищах можливостей прийняти на навчання всіх бажаних, а також виробничі та сімейні обставини в самих учителів. Так, у 1945 р. у Ворошиловградській області нараховувалося 345 учителів, які ніде не навчалися (з 1079 учителів, які не мали відповідної освіти), а в Сталінській області таких учителів нараховувалося 262⁴⁹⁹. Багато сільських учителів, які були зараховані на заочну форму навчання до вузів і педагогічних училищ, через відсутність відповідних умов фактично не навчалися, не з'являлися на установчі та екзаменаційні сесії, низькою була їхня успішність. У деяких навчальних закладах практикувалося умовне переведення студентів на наступний курс, а більшість випускників, які закінчували навчальні заклади заочно, мали недостатньо підготовку як із фахових, так і загальних дисциплін. Основними причинами такого стану були перевантаженість учителів-заочників навчальною та громадською роботою, відсутність належного забезпечення навчальною та методичною літературою. Ці та інші обставини не дозволили протягом воєнних років вирішити проблему підвищення кваліфікації сільських учительських кадрів за допомогою організації заочного навчання.

З огляду на гостру нестачу педагогічних кадрів педагогічні вузи та педучилища, які відновили роботу наприкінці 1943 р. – на початку 1944 р., у 1944–1945 рр. провели дострокові випуски студентів стаціонарної та заочної форм навчання, унаслідок чого школи республіки, головним чином сільські, отримали 11 368 молодих учителів⁵⁰⁰.

Оскільки підготовка шкільних учителів через педагогічні вузи потребувала багато часу, з метою прискорення цього процесу вдалися до практики підготовки педкадрів через курсову систему. Вже влітку–восени 1943 р. у ряді педвузів були

проведені місячні курси. Наприклад, в серпні 1943 р. при Старобільському вчительському інституті на місячних курсах було підготовлено 240 учителів 5–10 класів⁵⁰¹. Ще більше активізувалася підготовка вчителів через курсову систему після виходу постанови РНК УРСР від 28 квітня 1944 р. «Про організацію курсів підготовки вчителів і перепідготовки завідуючих і директорів шкіл», згідно з якою при педвузах й педучилищах були організовані 4- і 6-місячні курси підготовки вчителів 1–4 і 5–7 класів, а також постанови РНК УРСР від 30 травня 1944 р. «Про організацію 2-місячних курсів підготовки і перепідготовки вчителів». А згідно з рішенням РНК УРСР від 10 листопада 1944 р., річні курси підготовки вчителів відкривалися ще й при педшколах (проте забезпечити виконання цього рішення повною мірою не вдалося через брак коштів). Підготовка вчительських кадрів через систему короткотермінових курсів була вимушеним заходом, який дозволив за короткий час підготувати значну кількість учителів, однак їхній професійний рівень був низьким.

Важка ситуація з забезпеченням педагогічними кадрами закладів освіти змусила уряд республіки вдатися ще до одного заходу. Згідно з постановою РНК УРСР від 13 вересня 1945 р., з початку 1945/1946 навч. р. в кращих жіночих середніх школах шести найбільших міст УРСР були відкриті одинадцять класи, у яких дівчата, маючи середню освіту, продовжували навчання за програмою підготовки вчителів 1–4 класів, а по закінченню навчання отримували диплом учителя⁵⁰². Частина підготовлених у такий спосіб учителів направлялася на роботу в сільські школи.

Значну роботу було проведено в справі забезпечення вчительськими кадрами сільських шкіл у західних областях України. На середину листопада 1944 р. у західний регіон зі східних областей республіки вже було надіслано 7000 учителів, відряджено 21 111 випускників вузів і педшкіл, відкликано з евакуації 1191 учителя, підготовлено на курсах 2850 учителів⁵⁰³. Більша частина цих освітянських кадрів була направлена на роботу в сільські школи. Всього в 1944/1945 навч. р. у сільських школах західних областей працювали 17 463 учителі.

Загалом у 1944/1945 навч. р. у сільських школах республіки працювало 117 079 учителів, що становило 71,1% від їхньої кількості в 1940/1941 навч. р.⁵⁰⁴. А на початку 1945/1946 навч. р. у сільських школах республіки (без шкіл сільської молоді) вже працювали 132,4 тис. учителів, у тому числі: у початкових школах – 42,2 тис.; семирічних – 69,1 тис.; середніх – 19,6 тис.; в інших школах – 1,2 тис. Така кількість учителів становила відповідно 80,3%, 127,1%, 76,5%, 45,8% і 133,3% від їхньої кількості в 1940/1941 навч. р.⁵⁰⁵

Та все ж, незважаючи на здійснювані заходи, повністю вирішити проблему забезпечення шкіл вчительськими кадрами, насамперед сільських шкіл, так і не вдалося. Навпаки, в 1944/1945 навч. р. дефіцит педагогічних кадрів ще більше зріс через збільшення кількості дітей шкільного віку за рахунок реєвакуйованих дітей та дітей семирічного та старшого віку, яких залучили до навчання у визволених областях. Наявні вакансії заміщувалися за рахунок додаткового навантаження на працюючих учителів, що негативно впливало на якість навчального процесу. А у частині сільських шкіл через відсутність вчителів потрібних спеціальностей навіть не вивчалися окремі навчальні предмети.

З метою стабілізації кадрового складу шкіл і ширшого залучення до педагогічної роботи вчителів, які не працювали за фахом, та молодих учителів РНК СРСР і ЦК ВКП(б) 11 серпня 1943 р. ухвалили постанову «Про підвищення заробітної плати вчителям та іншим працівникам початкових і середніх шкіл»⁵⁰⁶. Розміри встановлених з 1 серпня 1943 р. нових ставок заробітної плати вчителів на місяць наведені у таблиці № 38.

Таблиця № 38

**Ставки заробітної плати вчителям початкових, неповних середніх і середніх шкіл
встановлені з 1 серпня 1943 р.⁵⁰⁷**

Категорії працівників	Міста і робітничі селища			Сільські місцевості		
	із стажем педагогічної роботи					
	до 5 років	від 5 до 10 років	понад 10 років	до 5 років	від 5 до 10 років	понад 10 років
а) Учителі початкових шкіл і 1–4 класів неповних середніх і середніх шкіл:						
I розряд – ті, хто мають середню педагогічну освіту...	400	450	500	350	400	450
II розряд – ті, хто мають загальну середню освіту.....	350	400	450	325	375	425
б) Учителі 5–7 класів неповних середніх і середніх шкіл:						
Учителі російської і рідної мови, літератури, математики, фізики, хімії, географії, історії, Конституції СРСР, природознавства, початкової військової підготовки та іноземних мов:						
I розряд – з вищою освітою.....	500	550	600	450	500	550
II розряд – ті, хто закінчили вчительські інститути і прирівнені до них навчальні заклади.....	475	525	575	425	475	525
Учителі малювання й рисування:						
I розряд – з вищою освітою.....	430	460	500	400	430	470
II розряд – із середньою освітою.....	400	430	470	370	400	430
в) Учителі 8–10 класів середніх шкіл і викладачі педагогічних училищ:						
Учителі російської і рідної мови, літератури, математики, фізики, астрономії, хімії, географії, історії, Конституції СРСР, природознавства, педагогічних дисциплін, допризовної військової підготовки та іноземних мов:						
I розряд – з вищою освітою.....	525	575	650	475	525	575
II розряд – ті, хто не мають закінченої вищої освіти....	500	550	600	450	500	550
Учителі малювання, рисування, музики та співів:						
I розряд – з вищою освітою.....	450	500	550	425	450	500
II розряд – ті, хто не мають закінченої вищої освіти....	420	450	500	400	425	450

Встановлені постановою ставки заробітної плати виплачувалися вчителям початкових і 1–4 класів неповних середніх і середніх шкіл за 4 години, а вчителям 5–

10 класів – за 3 години викладацької роботи на день. Для вчителів рідної, російської та іноземної мов, літератури й математики в 5–10 класах встановлювалася додаткова оплата за перевірку письмових робіт учнів у розмірі 60 крб. на місяць, а за виконання обов'язків класних керівників у тих же класах сільських шкіл – 50 крб. на місяць. Ставки заробітної плати вчителів шкіл з особливим режимом (для розумово-відсталих дітей, глухонімих, сліпих та ін.) обчислювалися на 25% вище проти встановлених для вчителів відповідних масових шкіл. Ставки вчителям із 25-річним стажем підвищувалися на 10% у порівнянні зі ставками вчителів із 10-річним стажем. Водночас на 10% були нижчі ставки від ставок вчителів II розряду для вчителів початкових і 1–4 класів неповних середніх і середніх шкіл, які не мали закінченої середньої освіти, а також учителів мови, літератури, математики, фізики, хімії, географії, історії, Конституції СРСР, природознавства, які мали тільки середню освіту, й учителів малювання та рисування, які не мали закінченої середньої освіти. Постановою також підвищувалася заробітна плата директорам, завучам та військовим керівникам шкіл з диференціацією ставок залежно від освіти та стажу роботи⁵⁰⁸.

Принагідно зазначимо, що вчителям, які не працювали за фахом в період окупації, цей час зарахувався до педагогічного стажу, тоді як учителям, які працювали в окупації в закладах освіти, він до стажу не зараховувався⁵⁰⁹.

Таким чином, підвищуючи заробітну плату й диференціюючи ставки педпрацівників залежно від рівня освіти та стажу педагогічної роботи, держава певним чином стимулювала окремі їх категорії до підвищення кваліфікації шляхом здобуття освіти вищого рівня.

Водночас звернемо увагу на те, що заробітна плата вчителів у сільській місцевості була нижчою в середньому на 10%, ніж у містах і робітничих селищах. Негативною реальністю було й те, що розміри нових зарплат (350–600 крб. на місяць) не узгоджувалися з ринковими цінами на продукти харчування та промислові товари й значно відставали від них. Це не дозволяло переважній більшості сільських учителів забезпечувати свої матеріально-побутові потреби хоча б на мінімальному рівні. В особливо складному становищі перебували вчителі, які прибували на роботу в сільські школи й не мали свого житла, земельних ділянок і власного підсобного господарства та запасів продовольства.

Поширеним явищем була затримка з виплатою зарплати. Наприклад, у Свердловському районі Ворошиловградської області від початку роботи шкіл і до травня 1943 р. учителі не отримували заробітної плати в повному обсязі, у Лиманському районі Сталінської області в 1943 р. учителі залишалися без зарплати впродовж чотирьох місяців. У Сталінській області заборгованість учителям по заробітній платі станом на 1 квітня 1944 р. становила 680 тис. крб. А вже з липня 1944 р. затримки з виплатою зарплати вчителям майже в усіх областях України були постійними. Ситуація суттєво не змінилася й у 1945 р., зокрема, затримка з виплатою зарплати в першому кварталі року мала масовий характер у багатьох областях України⁵¹⁰.

Державними директивними документами були визначені певні норми постачання учителів хлібом та іншими продуктами харчування, а також промисловими товарами, однак вони фактично не виконувалися. Так, постановою РНК СРСР від 25 серпня 1943 р. Центроспілка була зобов'язана не пізніше четвертого кварталу 1943 р. провести одноразовий продаж сільським вчителям промислових товарів (тканин, трикотажних виробів, взуття, ниток, мила та ін.) на суму 500 крб. на одного вчителя та отоварити промтоварні картки й ордери, видані відділами народної освіти. Однак далі видачі карток і ордерів справа не пішла, промислових товарів учителі майже не отримували. На місцях райторгвідділи з власної ініціативи значно зменшували норми постачання вчителів продуктами харчування, а промислових товарів зовсім не виділяли. У багатьох випадках

відсутність лімітів для забезпечення вчителів продуктами харчування та промисловими товарами зумовлювалася об'єктивними причинами, головним чином через відсутність їх ресурсів, однак поширеними були випадки використання виділених продуктів і товарів не за призначенням. Час від часу певну допомогу продуктами харчування сільським учителям надавали колгоспи тих сільських населених пунктів, де розмішувалися школи. Але часто їх виписка залежала від позиції голів колгоспів та можливостей колгоспів виділити ці продукти. Органи місцевої влади не завжди надавали кошти для забезпечення приїзжих учителів житлом та паливом.

Важливим завданням, яке вирішувалося в рамках здійснюваних радянською владою заходів з реформування та відбудови соціальної сфери західноукраїнського села в післявоєнний період, стала ліквідація неписьменності та малописьменності серед дорослого сільського населення. Адже саме сільські мешканці становили переважну більшість серед виявлених за наслідками проведеного наприкінці 1944 р. обліку в західних областях, 335 тис. неписьменних і малописьменних громадян (в окремих районах вони становили 60–70% всього дорослого населення)⁵¹¹.

Як відомо, вищі органи влади СРСР і УРСР ще в ході визволення західноукраїнських земель визначили завдання, шляхи і методи реалізації широкої програми ліквідації неписьменності й малописьменності серед дорослого населення цього регіону. Її виконання покладалося на Наркомат освіти УРСР та його місцеві відділи, учителів та інтелігенцію краю. Уже в березні 1944 р. Наркомат освіти зобов'язав завідувачів обласних, міських і районних відділів народної освіти республіки розробити відповідні заходи з метою організації навчання осіб віком від 14 до 50 років та затвердити для цього мережу шкіл та гуртків⁵¹². На нараді завідувачів обласних відділів освіти, проведеної незабаром Наркоматом освіти, було вироблено конкретні рекомендації щодо розгортання на базі шкіл, бібліотек, хат-читалень, будинків культури і будинків колгоспів, сільських клубів, червоних кутків мережі шкіл та гуртків з ліквідації неписьменності та залучення до цієї справи найбільш кваліфікованих фахівців. У постанові ЦК КП(б)У в жовтні 1944 р. «Про ліквідацію неписьменності і малописьменності серед дорослого населення в західних областях УРСР» завдання підвищення освітнього рівня дорослого населення західних областей республіки визначалося як пріоритетне в роботі всіх місцевих партійних, радянських й освітянських органів, громадських організацій. Ставилося завдання вже в 1944/1945 навч. р. охопити навчанням 180 тис. чоловік, зокрема, у Львівській області – 35 тис., Чернівецькій – 30 тис., Ізмаїльській – 25 тис., Волинській – 15 тис., Станіславській – 20 тис., Ровенській – 15 тис., Тернопільській – 20 тис., Дрогобицькій – 20 тис. неписьменних та малописьменних.

Для оперативного розв'язання організаційних питань, пов'язаних з навчанням дорослого населення, при РНК УРСР у грудні 1944 р. була створена спеціальна рада, що тісно співпрацювала з Наркоматом освіти республіки. Питання про ліквідацію неписьменності в західних областях в 1944–1945 рр. неодноразово обговорювалися на Пленумах ЦК КП(б)У, на республіканських і місцевих партійних нарадах, сесіях Рад депутатів трудящих, засіданнях колегії Наркомату освіти, учительських конференціях та інших зібраннях, де приймалися конкретні рішення з цього питання, насамперед щодо створення належної матеріальної бази для проведення занять, забезпечення навчальними посібниками, письмовим приладдям педагогічних кадрів та ін.⁵¹³

У результаті розгорнутої роботи в усіх сільських населених пунктах працювали гуртки та навчальні групи, в яких навчалися десятки тисяч неписьменних і малописьменних дорослих сільських мешканців. Навчальний процес з ними забезпечували тисячі місцевих та прибулих з інших областей республіки вчителів, представники місцевої інтелігенції, учні старших класів. Заняття проводилися як у

груповій, так і в індивідуальній формі, до них залучалися не тільки працюючі, а й члени їхніх сімей, у тому числі люди похилого віку і багатодітні жінки. У Куликівському, Краснянському, Львівському сільському, Магерівському та Золочівському районах на Львівщині учителі та культармійці проводили заняття з окремими неписьменними навіть у них удома⁵¹⁴. Селяни з великою зацікавленістю й старанністю становилися до навчання. У багатьох селах заняття проходили в переповнених класах, а результати навчання були досить високими. Наприклад, у Чернівецькій області в 1944 р. навчалися писати і читати 33 734 чол., замість 30 тис., передбачених планом⁵¹⁵.

Загалом у західних областях у грудні 1944 р. вже діяли 11 234 школи та гуртки лікбезу, в яких навчалосся майже 100 тис. неписьменних і малописьменних. Заняття в них проводили 4860 учителів та 6780 культармійців⁵¹⁶. На 1944/1945 навч. р. для шкіл і гуртків неписьменних і малописьменних Наркоматом освіти, Укркнигокультторгом, торговельними базами та іншими організаціями було виділено 540 тис. зошитів, 800 тис. олівців і ручок, 600 тис. пер, близько 6 тис. ламп, 12,6 т гасу. Наркомат освіти республіки підготував для вчителів, культармійців і громадських методистів системи лікнепу збірник навчальних планів, програм та інструктивно-методичних матеріалів⁵¹⁷. А у 1945/1946 навч. р. школи лікнепу одержали 6 назв підручників загальним тиражем 330 тис. примірників, багато канцприладдя та іншого обладнання⁵¹⁸.

У травні–червні 1945 р. у школах і гуртках лікнепу були проведені перші випускні та перевідні екзамени. За їхніми результатами було встановлено, що впродовж 1944/1945 навч. р. у західних областях республіки ліквідували неписьменність 47,2 тис. і малописьменність 43,3 тис. чоловік, серед яких – десятки тисяч селян. Це було великим досягненням.

Однак досягнуті в 1944/1945 навч. р. успіхи не слід переоцінювати, оскільки темпи ліквідації неписьменності й малописьменності були невеликими. На них негативно позначалися нестача підручників, зошитів та іншого письмового приладдя, не всі школи лікнепу для дорослих були вкомплектовані кадрами вчителів. Упродовж навчального року значну кількість чоловіків було мобілізовано до Червоної армії та на роботу в промисловості. Виконанню державної програми ліквідації неписьменності й малописьменності в 1944/1945 навч. р. певною мірою перешкодила епідемія висипного тифу, що поширилася в деяких районах, а також агітаційна та терористична діяльність націоналістів. Жертвами громадянського протистояння стали вчителі, культармійці та інші представники інтелігенції, які брали участь у ліквідації неписьменності в Седлищанському та Маневицькому районах на Волині, Сокальському, Куликівському, Поморянському та Львівському сільському районах на Львівщині⁵¹⁹.

Ще більших масштабів ліквідація неписьменності й малописьменності серед дорослого населення в західних областях республіки набула в 1945/1946 навч. р., коли в 3257 школах і 11 729 гуртках лікнепу під керівництвом близько 8 тис. учителів та 18,5 тис. культармійців усіма формами навчання було охоплено 211 747 чол.⁵²⁰ А загалом упродовж 1944/1945 та 1945/1946 навч. рр. у західноукраїнському регіоні неписьменність ліквідували 270 тис. дорослих⁵²¹, переважну більшість серед яких становили сільські мешканці.

Одним із основних завдань у справі відродження соціальної інфраструктури села була відбудова та налагодження роботи культурно-просвітницьких закладів. Війна та окупація завдали їм великих руйнувань і збитків. В Україні було знищено близько 8 тис. сільських клубних закладів, понад 14 тис. сільських бібліотек⁵²². Приміщення тих закладів, що уціліли, були занедбані, їхнє облаштування, інвентар та книжкові фонди було знищено. Характерною особливістю відбудовного процесу в цій сфері соціальної інфраструктури села була підвищена увага з боку керівних компартійних і державних владних структур, котрі розглядали культурно-просвітницькі заклади, як важливий

інструмент політичного та ідеологічного впливу на селянські маси. Про це свідчить ухвалення ними спеціальних директивних документів та пильна увага до виконання визначених ними завдань. Так, уже в березні 1943 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про розгортання мережі політпросвітницьких закладів у визволених від німецьких загарбників містах і селах», а в серпні 1943 р. постанову «Про заходи щодо посилення культурно-просвітницької роботи в районах, звільнених від німецької окупації», які зобов'язували місцеві партійні й радянські органи в найкоротші терміни налагодити випуск газет і журналів, відновити в сільській місцевості радіомережу, клуби, бібліотеки та хати-читальні⁵²³, того ж року РНК СРСР ухвалив постанову «Про заходи з відбудови кіномережі в містах і районах, звільнених від німецької окупації»⁵²⁴. У подальшому було ухвалено ще низку, у тому числі й на республіканському рівні, інших директив, які зосереджували увагу місцевих органів влади на вирішенні питань, пов'язаних з відбудовою матеріально-технічної бази та організації ідеологічної й культурно-масової роботи в сільській місцевості.

Однак, як і в більшості інших випадків, постановка зверху відповідальних завдань, не супроводжувалася виділенням відповідних матеріальних і фінансових ресурсів. То ж будівництво нових та ремонт уцілілих культурно-просвітницьких закладів, виготовлення меблів та заготівля палива для них мали здійснювати своїми силами і коштом сільські ради та колгоспи. Ті ж, у свою чергу, зробити це могли лише на громадських засадах, проводячи суботники, недільники та загальносільські толоки. Масовим явищем було створення добровільних комсомольсько-молодіжних бригад для проведення відновлюваних робіт на вказаних об'єктах. У багатьох селах під клуби, бібліотеки та хати-читальні пристосовувалися звичайні хати.

Позитивні результати у відбудові культурно-просвітницьких закладів досягалися тоді, коли до цього відповідально ставилися керівники села і господарств, які мали реальні можливості допомагати справі. Наприклад, у Дніпропетровській області в селі Нова Підгородня Межівського району відбудовою сільського клубу опікувався голова колгоспу «13 років Жовтня» Топчик, який вишукав будівельні матеріали та виділив необхідну кількість тяглової сили, унаслідок чого клуб був відновлений у стилі строки. У сусідньому селі Гаврилівці роботу з відбудови сільського клубу очолював секретар територіальної парторганізації Деробас, який теж зумів мобілізувати необхідні ресурси для відбудови закладу. Водночас в області непоодинокими були інші факти. Так, голова Водянської сільської ради Юр'ївського району частину призначених для ремонту сільського клубу коштів витратив для ремонту власного кабінету. А голова колгоспу ім. Петровського села Кіровка Томаківського району приміщення червоного кутка використовував під свою квартиру. Були випадки, коли через відмову сільських керівників надати допомогу зривалися культурні заходи. Так, у селі Мотронівка Верхньодніпровського району тієї ж області молодь, відремонтувавши своїми силами сільський клуб, підготувала виставу, музичні та хорові номери, однак довгоочікуваний концерт не відбувся, бо голова колгоспу відмовився виділити гас для освітлення⁵²⁵.

Уже на початок липня 1944 р. у звільнених на цей час областях України було відновлено роботу 120 районних і сільських будинків культури, 399 районних, 3914 сільських і 1543 колгоспних клубів, 4580 хат-читалень, 1884 червоних кутків⁵²⁶. А на початок 1945 р. у сільських населених пунктах республіки вже функціонувало 14 593 клубних закладів із 21 852 наявних у довоєнний період (тобто 66,8%), причому в західних областях їх було навіть більше, ніж до війни⁵²⁷ (детальніше див. додаток 140). Після закінчення війни робота по відновленню сільських клубів активізувалася, однак на кінець 1945 р. ще багато сіл залишалися без цих закладів. Переважна більшість відновлених клубів мали слабку матеріальну базу. Обстеження, проведене в областях республіки в квітні 1945 р., засвідчило, що кожний третій сільський клуб

розташовувався в малоприспособованих приміщеннях. У багатьох клубах були відсутні кімнати для гурткової роботи та зали для глядачів, меблі, навіть стільці та лави для сидіння, музичні інструменти, настільні ігри і т.п. З настанням холодів через відсутність опалення чимало клубів взагалі припиняли роботу. Були й такі клуби, які значилися лише на папері.

До того ж значна частина клубних приміщень використовувалась не за призначенням: під зернохосвища, колгоспні комори, контори, стайні, житло та ін. Наприклад, у 19 районах Полтавської області було зафіксовано 80 таких випадків, у Кіровоградській області – 50⁵²⁸, масово таке практикувалося в селах Харківської та Херсонської областей⁵²⁹. Подібне спостерігалось й в інших областях. У зв'язку з поширенням такої практики голова РНК УРСР М. С. Хрущов восени 1945 р. змушений був направити головам облвиконкомів спеціального листа, в якому вимагав негайно вжити заходи щодо припинення нецільового використання клубних приміщень й організації в них культурно-масової роботи, а керівників на місцях, які допускать такі порушення, притягати до суворої відповідальності⁵³⁰. Однак, як показали подальші події, навіть таке суворе застереження з центру не мало суттєвого впливу на практику використання клубних приміщень не за призначенням. У переважній більшості керівники господарств розуміли, що вони чинять не правильно, але змушені були через відсутність громадських господарських приміщень та житла в сільських погорільців вдаватися до таких дій.

Упродовж 1945 р. ситуація з матеріальним забезпеченням та організацією роботи клубних закладів поступово дещо поліпшувалася, особливо це стало відчутним після закінчення війни, що було пов'язано з виділенням деяких коштів для їхніх потреб, передачею частини майна військових частин для цивільних потреб, організацією випуску музичних інструментів та радіобладнання на підприємствах республіки, поверненням із евакуації та з фронту культпрацівників.

Важливою складовою роботи сільських клубів була організація гуртків художньої самодіяльності. Художня творчість приваблювала сільських мешканців, особливо молодь, яка потребувала реалізації своїх здібностей та духовних потреб. Слід зазначити, що тогочасна влада сприяла відродженню гурткової роботи мистецького спрямування, вбачаючи в ній важливий засіб ідеологічного впливу на селянські маси. Уже в серпні 1945 р. в Україні нараховувалося 18 тис. гуртків художньої самодіяльності (із 40 тис. наявних до війни), у яких різними видами художньої творчості займалися 250 тис. осіб. Найбільшою популярністю користувалися драматичні та хорові гуртки, яких при клубах діяло відповідно 7500 і 6600; музичних гуртків було 3000, танцювальних – 1500, інших – 438⁵³¹.

Аматорські художні колективи по декілька разів на рік виступали з виставами та концертами перед своїми односельчанами. Наведемо лише один типовий приклад. У селах Катеринопільського району Київської області (нині Черкаської) наприкінці 1945 р. функціонувало 44 колективи художньої самодіяльності (23 драматичні гуртки, 10 духових та 2 струнні оркестри, 9 хорів), в яких брали участь близько 600 осіб. У 1945 р. учасники цих колективів художньої самодіяльності 536 разів виступали з концертами та виставами перед земляками⁵³². Кращі аматорські колективи брали участь у районних та обласних олімпіадах художньої самодіяльності, а їх переможці – у республіканській олімпіаді. Так, у вересні–жовтні 1944 р. сільські та районні огляди художньої самодіяльності були проведені в Кіровоградській області, у яких взяли участь 2100 учасників у складі колективів і 324 індивідуальних виконавців. Переможці районних олімпіад отримали премії в 1 тис. крб. А в обласній олімпіаді художньої самодіяльності Кіровоградщини, яка відбулася 14–18 жовтня 1944 р. взяли участь 32 колективи і 105 окремих виконавців – усього 478 учасників з 27 районів. На обласній

олімпіаді художньої самодіяльності Київщини, яка відбулася в листопаді 1944 р., виступили 12 колективів і 76 окремих виконавців з 16 районів – усього 214 сільських аматорів⁵³³.

Через відсутність приміщень та книжкового фонду повільно відновлювалася в сільській місцевості мережа бібліотек. На початок 1945 р. у республіці із 16 835 довоєнних сільських бібліотек відновили роботу лише 2635 (15,7%), книжковий фонд яких становив усього 7,0% від довоєнного (810,9 тис. примірників проти 11 566,6 у 1940 р.). У середньому на одну бібліотеку приходилося по 307,7 примірників літератури⁵³⁴ (детальніше див. додаток 142). Але ж реальністю було те, що більшість літератури зосереджувалася в районних бібліотеках, тоді як у сільських бібліотеках книжковий фонд був незначним. Наприклад, у багатьох селах Кіровоградської області книжковий фонд бібліотек нараховував не більше 15–20 примірників⁵³⁵. У Полтавській області в перший повоєнний рік на 100 сільських мешканців припадало лише по 4 книги⁵³⁶. Водночас у багатьох районних бібліотеках книжковий фонд був також мізерним. Наприклад, у Тальнівському районі Київської області працювала тільки одна районна бібліотека, книжковий фонд якої нараховував 500 примірників⁵³⁷, а в єдиній у Ротмістровському районі цієї ж області районній бібліотеці книжковий фонд складався лише з 137 примірників⁵³⁸.

До кінця 1945 р. кількість відновлених сільських бібліотек збільшилася до 3,5 тис., а кількість наявних у них примірників літератури збільшилася приблизно в 1,5 рази⁵³⁹. Більшість бібліотек розміщувалися у малоприспособованих приміщеннях, а основним джерелом комплектування фондів було виявлення уцілілих бібліотечних книг та передача книг населенням. Так, наприклад, населення Золотоніського району Полтавської області, передало до бібліотек близько 50 тис. книг⁵⁴⁰. У селах, де не було відновлено роботу бібліотек, читачі періодично обслуговувалися пересувками від районних бібліотек.

Складною була проблема з кадрами культпрацівників на селі. Навіть станом на кінець 1945 р. серед завідувачів сільських клубів, бібліотек і хат-читалень 4439 мали початкову освіту й вперше працювали на цій посаді, а в 722 закладах взагалі були відсутні керівники⁵⁴¹. До того ж значна частина керівників сільських культурно-просвітницьких закладів не мали фахової освіти. Ситуацію з кадрами культпрацівників на селі ускладнило здійснене в лютому 1945 р. відомче перепідпорядкування культурно-просвітницьких закладів з Народного комісаріату освіти до новоутвореного Комітету у справах культурно-просвітницьких закладів, унаслідок чого культпрацівників було знято з постачанням й для них відмінили існуючі для працівників освітньої сфери пільги. Тому вчителі, які працювали в сільських культурно-просвітницьких закладах намагалися перейти на роботу до школи, щоб зберегти за собою нормоване забезпечення, педагогічний стаж та інші пільги. У багатьох випадках ті працівники, які залишилися на клубній та бібліотечній роботі, не затримувалися на своїх посадах через погане матеріальне забезпечення й при першій нагоді переходили на іншу роботу. При комплектації кадрів сільських культпрацівників мало місце призначення на роботу випадкових і несумлінних осіб. Нестача кваліфікованих спеціалістів негативно позначалася на рівні проведення на селі культурно-масової роботи.

В означений період сільські клуби та бібліотеки, разом з школами, були осередками культурно-просвітньої роботи на селі, виконували інформаційні й виховні функції, суттєво впливали на формування громадської думки, настроїв та загальної культури сільських мешканців. Клуби були також місцем їхнього дозвілля та спілкування. З огляду на це центральні та місцеві компартійні структури відводили сільським культурно-просвітницьким закладам насамперед роль провідників

компартійної ідеології та політики й тримали їхню діяльність під постійним контролем, регламентували зміст та форми й методи роботи, рішуче присікали будь-які відступи від офіційно визначених напрямків у культурно-просвітньому процесі. Сформульовані в директивних партійних документах й конкретизовані ЦК КП(б)У та місцевими партійними комітетами у відповідності з потребами часу та обставин завдання, становили основу розроблених республіканськими та регіональними культурно-просвітніми відомствами інструктивно-методичних матеріалів та рекомендацій щодо організації клубної та бібліотечної роботи на селі, проведення на їх базі культурно-масових та інших заходів. Варто зауважити, що вони містили й чимало слухних практичних порад і необхідних методичних рекомендацій, які були корисними для сільських культпрацівників з огляду на недостатню освітньо-фахову кваліфікацію багатьох з них. А регламентації щодо переліку та змісту заходів, які повинні були проводити клуби та бібліотеки, зокрема репертуару художньої самодіяльності, унеможлилювали проникнення в сферу культурного обслуговування сільського населення проявів аморальності, вульгарщини та хамства, а також певною мірою сприяли залученню селянських мас до історії та традицій свого народу, української літературної та культурно-мистецької скарбниці.

Поряд з виконанням своїх прямих функцій, сільські культурно-просвітницькі заклади використовувалися компартійно-радянськими органами, як опорні пункти для проведення заходів політичного та агітаційно-пропагандистського характеру з метою мобілізації селян на виконання партійних та урядових рішень, утвердження комуністичної ідеології, прославлення комуністичної партії й Сталіна, роз'яснення переваг соціалістичного способу життя й критики міжнародного імперіалізму та ін. Здійснювалося це шляхом проведення політінформацій, спеціальних лекцій та бесід, занять в гуртках з вивчення партійних документів, промов і статей Сталіна, використання тематично спрямованої наглядної агітації, колективних читань офіційних матеріалів з газет, перегляду виступів агітбригад та інших видів масово-політичної роботи.

Важливим напрямком роботи сільських культурно-просвітницьких закладів вважалася також пропаганда науково-природничих, агрозоотехнічних та медико-санітарних знань. До проведення перерахованих заходів залучалися вчителі, бібліотекарі, сільські спеціалісти, партійно-комсомольських актив, військові політпрацівники, направлені з обласних і районних центрів партійні та радянські функціонери, лектори, пропагандисти та доповідачі. Так, наприклад, у 1945 р. Дніпропетровський обком КП(б)У направив із міст в села області терміном на 2 місяці 500 агітаторів і пропагандистів та 630 доповідачів з числа партійно-радянського активу, які виступали перед селянами з розробленими обкомом доповідями на теми: «Поточний момент і завдання колгоспного селянства», «Сила колгоспного ладу», «Берлінська конференція трьох держав», «Партія Леніна – Сталіна – натхненник перемог радянського народу у Великій Вітчизняній війні», «Японського агресора розгромлено»⁵⁴². У Корсунь-Шевченківському районі Київської області до агітаційно-пропагандистської роботи райкомом партії було залучено 944 агітатори, у т.ч. 414 учителі, 68 агрономів, 48 медпрацівників, 132 демобілізовані воїни Червоної армії, 282 радянсько-колгоспні активісти; з них 112 були членами і кандидатами в члени ВКП(б), 149 – комсомольцями. На кінець 1945 р. у районі було організовано 775 двадцятихаток, в яких було проведено понад 6560 масово-політичних заходів – лекцій, бесід, політзанять, читок газет, в яких взяли участь близько 31 тис. селян⁵⁴³. Подібне мало місце й в інших областях України. Однак варто зауважити, що в багатьох випадках, через слабку підготовленість доповідачів із числа місцевого активу, лекційно-пропагандистські заходи мали формальний характер.

У практичній роботі культурно-просвітницьких закладів поширеним явищем було переважання проведених масово-політичних заходів над кількістю культурно-масових заходів. Наприклад, у клубах уже названого Корсунь-Шевченківського району в рамках розгорнутої в кінці 1945 р. кампанії по підготовці до виборів у Верховну Раду в 1946 р. було проведено 540 масово-політичних заходів, тоді як концертів, вистав, вечорів відпочинку тощо – 245⁵⁴⁴.

Важливим джерелом одержання інформації для сільського населення, а для влади засобом впливу на нього, була періодична преса. У визволених регіонах відразу ж вживалися заходи щодо організації видання обласних та районних газет й уже невдовзі розпочиналося їх друкування. Усі обласні газети були органами обкомів КП(б)У та обласних рад депутатів трудящих, а районні – органами райкомів КП(б)У та районних рад депутатів трудящих. Через відсутність належної поліграфічної бази, яка майже повністю була знищена або вивезена окупантами, та паперу тиражі місцевих газет, особливо в перші місяці після визволення, були невеликими. Так, наприклад, у Полтавській області, де окупанти знищили поліграфічну базу в 19 районах, у листопаді 1943 р. друкування 18 районних газет здійснювалося накладом лише 500 примірників 2 рази на тиждень, а у 8 районах друкування районних газет не відновилося через відсутність паперу⁵⁴⁵. Навіть відновлений з 1 березня 1944 р. випуск Дравівської районної газети цієї ж області здійснювався накладом 750 примірників, з яких сільські читачі отримували 650 примірників. До речі в 1944 р. у села цього району також надходило 333 примірники центральних і республіканських газет та 169 примірників обласної газети⁵⁴⁶. У Дніпропетровській області на кінець 1945 р. тираж усіх районних газет складав лише 47 тис. примірників⁵⁴⁷. Подібне мало місце й в інших областях України.

За таких обставин газети в основному отримували сільради, контори господарств, клуби, бібліотеки, школи, а от індивідуальна підписка на періодичні видання в сільській місцевості навіть у кінці 1945 р. була рідкістю. Крім обмежених тиражів, причиною цього була й відсутність коштів у селян, тому передплатниками газет були лише окремі вчителі та сільські керівники й спеціалісти. Пересічний же селянин міг прочитати газету лише в сільській бібліотеці, клубі, та хатах-читальнях, які за вказівками партійних органів були створені в усіх сільських населених пунктах, при цьому у великих селах їх було створено по 5–6. Широко практикувалося проведення голосних читок матеріалів з газет у клубах, бібліотеках, хатах-читальнях, червоних кутках колгоспів і радгоспів, по десяти- та двадцятихатках, у перервах під час польових робіт. Газети вивішувалися на стендах, розміщених біля сільрад, контор колгоспів і радгоспів, або ж у центрі села.

Якщо з центральних і республіканських газет селяни дізнавалися про події на фронті, в СРСР, республіці та в світі, знайомилися з рішеннями комуністичної партії та союзного й республіканського урядів, то на шпальтах місцевих періодичних видань, поряд з такою ж інформацією у скороченій редакції, головна увага приділялася висвітленню питань організації та ходу сільськогосподарського виробництва в регіоні, заготівель хліба та іншої рослинницької й тваринницької продукції, пропаганді передового досвіду в роботі колгоспів, радгоспів, МТС, бригад, ланок та окремих селян-передовиків колгоспно-радгоспного виробництва. Обов'язковою була публікація в обласних газетах статистичних зведень про виконання планів та зобов'язань у розрізі по районах, а в районних газетах по кожному господарству району. Зі сторінок обласних і районних газет сільські читачі дізнавалися про хід відбудовних робіт у виробничій та соціальній інфраструктурі сіл області чи району, роботу закладів освіти, охорони здоров'я та культури, участь трудящих регіону в акціях на допомогу фронту та постраждалим під час війни. При цьому всі матеріали такого змісту мали ідеологічне

спрямування й подавалися в позитивному плані й під мобілізуючими назвами та гаслами. Практикувалася також публікація критичних матеріалів про негативні явища в житті регіонів, недоліки в роботі окремих керівників, зловживання та порушення радянських законів, викривалися порушники трудової дисципліни, бракороби, ледарі та ін. Разом з тим, в газетах практично були відсутні матеріали з неофіційною інформацією про події в регіоні, з побутовими та господарськими порадами. Типовим явищем було надходження газет до сільського читача через 5–6, а той і більше діб з моменту їх друкування.

Відразу ж після визволення регіонів здійснювалися заходи щодо відновлення в сільських населених пунктах радіомовлення. Однак через слабку матеріально-технічну базу районних радіовузлів – основної ланки в цій справі, сільська радіофікація проводилася повільно. Наприклад, у кінці 1943 р. Драбівський районний радіовузол зв'язку Полтавської області мав 261 діючу радіоточку, з них у селах – 43⁵⁴⁸, а в сусідньому Золотоніському районі навіть у кінці 1944 р. (через 15 місяців після визволення) районний радіовузол через погану технічну оснащеність обслуговував лише районний центр і 5 сільських рад⁵⁴⁹. Подібна ситуація мала місце й у більшості інших визволених регіонів. Лише після закінчення війни технічна оснащеність місцевих радіовузлів поступово покращувалася за рахунок надходження апаратури від військових частин та з трофейних фондів, а також виробленої на відбудованих та переведених на випуск мирної продукції підприємствах. Радіофікації сіл сприяло й відновлення у сільській місцевості дротяних ліній зв'язку, по яким здійснювалася трансляція радіопередач. Уже до кінця війни майже в усіх селах республіки радіомовлення було поновлено. Загальний обсяг радіомовлення до кінця 1945 р. був доведений до 13 годин 36 хвилин на добу, що перевищило довоєнний показник⁵⁵⁰. Переважна більшість селян мали змогу слухати радіопередачі з установленого на майдані в центрі села гучномовця, а також у сільських клубах, бібліотеках та хатах-читальнях у випадках їхньої радіофікації, а от у селянських оселях радіоточка була великою рідкістю.

На початку відбудови з великими труднощами вирішувалося питання кінообслуговування сільського населення. Поставлене у березні 1944 р. ЦК ВКП(б) завдання забезпечити демонстрацію кінофільмів у кожному селі не рідше одного разу на місяць⁵⁵¹ у республіці не виконувалося через відсутність необхідної кількості кіноустановок, приміщень для демонстрації кінофільмів та кадрів кіномеханіків. Під час окупації була цілковито зруйнована й розграбована апаратура стаціонарної та пересувної кіномережі, яка обслуговувала колгоспи, радгоспи й МТС⁵⁵². Станом на кінець 1944 р. у селах республіки нараховувалося лише 404 кіноустановки (що становило 10,9% від їхньої кількості – 3718 на початку 1941 р.)⁵⁵³ (детальніше див. додаток 143), з яких близько половини працювали стаціонарно. У зв'язку з цим демонстрація кінофільмів на селі була великою рідкістю. За даними Управління кінофікації УРСР протягом 1944 р. в 64% сіл республіки кінофільми не демонструвалися жодного разу або демонструвалися 1–2 рази на рік⁵⁵⁴.

З метою кінообслуговування селян періодично вдавалися до використання кінопересувок та проведення за їх допомогою своєрідних кінофестивалів. Наприклад, у березні 1944 р. у Сталінській області за допомогою 17 кінопересувок кінофільми переглянули 12 208 сільських мешканців, у травні 1944 р. у Ровенській області – 47 тис., а в Кіровоградській області в рамках триденного кінофестивалю 10 тис. селян⁵⁵⁵.

Однак такі заходи кардинально поліпшити кінообслуговування населення в сільській місцевості не могли, й загальний стан повсякденного функціонування кіномережі повоєнного села залишався незадовільним. Поряд з недостатньою кількістю кіноапаратури та кадрів кіномеханіків, на якості кінообслуговування негативно

позначилася також зношеність апаратури та відсутність запчастин для її ремонту, низький рівень виконавської дисципліни багатьох сільських кіномеханіків, які свої обов'язки виконували, як правило, на тимчасових засадах або за сумісництвом, мали низьку технічну підготовку. Системний характер мали порушення графіків завезення й демонстрування кінофільмів. Через зношеність фільмокопій стрічки під час демонстрації часто рвалися, зникав або зовсім був відсутній звук, інколи відсутніми були окремі частини фільмів. Нерідко через несправність апаратури демонстрування кінофільму припинялося взагалі.

Вважаючи кіно важливим засобом ідеологічного впливу на свідомість сільського населення, владні структури вдавалися до заходів, які могли б поліпшити стан справ з кінообслуговуванням на селі. Саме цим було зумовлене прийняття Раднаркомом УРСР 14 березня 1944 р. постанови «Про заходи щодо поліпшення кінообслуговування населення УРСР»⁵⁵⁶, якою перед виконкомом обласних Рад ставилося завдання прискорити процес відновлення сільської кіномережі та організації роботи сільських кіноустановок, забезпечити кваліфіковане керівництво сферою кінообслуговування сільського населення. З цією метою належало розукрупнити міжрайонні відділи кінофікації й організувати райвідділи кінофікації в усіх районах республіки та зміцнити їх в організаційно-господарському відношенні з тим, щоб вони стали основною ланкою, яка мала забезпечити відновлення й якісну роботу сільської кіномережі. З метою стимулювання й закріплення кадрів сільських кіномеханіків передбачалося включення їх на постачання за нормами другої категорії, встановлених для робітників промисловості. Та вже невдовзі, переконавшись у повільному й неповному виконанні вимог вказаної постанови та подальшому перебуванні кіномережі села в занедбаному стані, про що свідчили наведені вище факти, Раднарком УРСР спільно з ЦК КП(б)У 11 жовтня 1944 р. приймають ще одну, на цей раз більш конкретну й категоричного характеру постанову «Про поліпшення роботи сільських кіноустановок», якою вся справа кінофікації села покладалася на Управління кінофікації при РНК УРСР та його обласні й районні органи. У розпорядження останніх у п'ятиденний строк передавалися, без права подальшого вилучення, усі діючі та недіючі кіноустановки районних та сільських клубів. Управління кінофікації зобов'язувалися до 1 січня 1945 р. провести ремонт кіноапаратури та забезпечити високоякісну демонстрацію кінофільмів, а електростанції та кіноапаратуру, що знаходилися у райцентрах сільського типу на стаціонарі, належало використовувати протягом 2–3 днів на тиждень для обслуговування сіл району.

Держкомітет з прокату кінофільмів зобов'язувався створити в кожній обласній прокатній конторі сільський фільмофонд з кращих радянських фільмів та постачати сільські кіноустановки кінофільмами високої технічної якості, а при одержанні двох або більше копій кінофільмів нових назв одну копію пускати в прокат виключно на сільські кіноустановки. З метою забезпечення безперебійного постачання сільських кіноустановок фільмами відновлювалася мережа міжрайонних прокатних пунктів. Задля підвищення відповідальності за доручену ділянку роботи завідувачі райвідділами кінофікації були включені до номенклатури обкомів КП(б)У. На обкоми партії та обласні управління кінофікації покладалася завдання в місячний строк укомплектувати райвідділи кінофікації відповідальними і кваліфікованими працівниками. Постанова також зобов'язувала заслухати на засіданнях виконкомів обласних і районних рад та обкомів і райкомів КП(б)У питання про кінообслуговування сільського населення і організаційно-господарське зміцнення райвідділів кінофікації та сільських кіноустановок та проінформувати до 1 грудня 1944 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У про стан кінообслуговування сільського населення в областях⁵⁵⁷.

Оперативно організоване на місцях виконання визначених постановою завдань, яке відбувалося уже в умовах визволеної України, уже незабаром почало, хоч і

повільно, давати позитивні результати. До закінчення війни кількість сільських кіноустановок збільшилася до 824⁵⁵⁸, що становило вже 22,2% довоєнного рівня, було проведено ремонт непрацюючих установок, активніше використовувалися для демонстрації кінофільмів у селах кінопересувки, у т. ч. пересувні електростанції та апаратура районних клубів та будинків культури, покращувалося забезпечення сільської кіномережі прокатними фільмокопіями, якіснішими ставали кіносеанси. Упродовж 1945 р. у сільській кіномережі було проведено 101 368 кіносеансів, під час яких кінофільми переглянули 11 771,7 тис. глядачів (у т.ч. у західних, Ізмаїльській та Закарпатській областях – 14 715 кіносеансів і 1501,0 тис. глядачів). Однак за показниками кінообслуговування село значно відставало від міста, де того року було проведено 288 708 кіносеансів, на яких були присутніми 66 415,1 тис. глядачів (у західному регіоні відповідно 71 996 і 12 213,0 тис. глядачів)⁵⁵⁹.

Кінорепертуар, який пропонувався сільській аудиторії, був ідеологічно спрямований, у ньому переважала військово-патріотична тематика, яка покликана була формувати в той важкий час моральний оптимізм і готовність самовіддано працювати заради остаточної перемоги над нацизмом та найшвидшого подолання наслідків війни. За відсутності репертуарної альтернативи мешканці села з великим інтересом переглядали пропоновані їм кінофільми, зокрема, особливою популярністю користувалися кінофільми «Чапаєв», «Щорс», кадри кінохроніки та документальні стрічки, де показувалися наступальні переможні операції Червоної армії, хронікально-документальні кіножурнали «Наша Советская Родина», «Радянська Україна», «Новини дня», які з традиційним для того часу пафосом інформували про події в республіці, СРСР та за кордоном.

Упродовж 1943–1945 рр. у селах республіки здійснювалися певні заходи, головним чином на громадських засадах зусиллями сільської молоді, щодо відродження спортивно-масової роботи. Упорядковувалися спортивні майданчики та сільські стадіони. Наприклад, навесні–влітку 1944 р. на Харківщині методом народної будови було відновлено й створено заново 184, а в Київській області – 88 спортивних майданчиків⁵⁶⁰.

Поступово в селах відновлювалися спортивні змагання. Зокрема на відбудованому стадіоні в с. Ломовате Київської області у вересні 1944 р. було проведено першу за роки війни обласну колгоспну спартакіаду⁵⁶¹. Та найбільш популярною в селах була гра у волейбол. Нерідко влітку у вихідні дні на розташованому в центрі села майданчику точилися «запеклі бої», подивитися на які збиралися десятки, а то й сотні селян. На регулярній основі фізкультурою і спортом займалися тільки сільські школярі. Однак загалом стан сільської спортивної інфраструктури залишався вкрай незадовільним через надзвичайно слабку матеріальну базу, відсутність коштів і будівельних матеріалів для відновлення та будівництва нових спортивних об'єктів та нестачу спортивного інвентарю.

У повоєнному селі серед населення популярними були «неофіційні» форми проведення дозвілля: вечорниці та відзначення різних народних свят, під час яких селяни співали українські пісні, а молодь танцювала під гармошку. У теплі місяці молодь також розважалася співами та танцями під гармошку на вулиці, катанням на гойдалці, іграми в квача та схованку, а взимку – катанням на санках, прив'язаних до жердини, прикріпленої до колеса, і ковзанах на річці або сільському ставку. Взимку люди похилого віку збиралися в сусідських хатах, де обговорювали поточні справи та згадували минуле.

Важливою складовою в справі відродження соціальної інфраструктури післяокупаційного села було налагодження роботи поштових відділень та телефонного зв'язку. Довоєнні сільські поштові відділення відновлювали роботу вже невдовзі після

визволення регіонів від окупантів, однак працювали вони у складних умовах. У переважній більшості з них не було пристосованих приміщень, через погане забезпечення транспортними засобами кореспонденція надходила та відправлялася зі значним запізненням, не завжди в продажу були конверти, марки, пера, чорнила та поштовий папір. Та попри всі труднощі в роботі сільських поштових відділень головним було те, що сільське населення могло скористатися поштовими послугами.

Значно гіршими були справи з відновленням у сільській місцевості телефонного зв'язку. На початок 1945 р. його мали лише 4714 із 13 589 сільських рад і 784 із 1192 МТС⁵⁶² (детальніше див. додаток 144). До кінця 1945 р. телефонний зв'язок мали вже майже всі сільради та МТС, однак для пересічного сільського мешканця він залишався не доступним.

При цьому зазначимо, що в західноукраїнському регіоні нормальному функціонуванню поштових відділень, ліній радіомовлення та телефонного зв'язку часом перешкоджали диверсійні акції збройних відділів націоналістичного підпілля. Наприклад, за 1944 р. – січень 1945 р. лише у Станіславській області ними було вирізано на різних ділянках 58 км лінії телефонно-телеграфного зв'язку й знищено 573 стовпів. У січні–березні 1944 р. у Жовтневому, Більшевіцькому, Лисецькому і Богородчанському районах були зруйновані комутатори телефонного зв'язку й забрані телефонні апарати. У вересні 1944 р. у Рожнятівському районі було знищено обладнання трьох поштових відділень, викрадені телефонні апарати та комутатор. У жовтні того ж року в Коршівському районі було знищено радіовузол потужністю 5 ватт, у Рогатинському й Снятинському районах знищені телефонні підстанції в 3 відділеннях зв'язку, у Вигодському, Снятинському та Рогатинському районах розбиті в сільрадах 6 телефонних апаратів. У ряді районів області неодноразово були випадки пошкодження дротів та ізоляторів. Загальні матеріальні збитки від вказаних дій становили 201,5 тис. крб., а також було вбито 11, поранено – 5, забрано – 10 осіб працівників сфери зв'язку⁵⁶³. За період від 5 квітня до 10 липня 1945 р. у західних областях загонами УПА було пошкоджено й знищено 27 км ліній зв'язку (спіляно 534 стовпи, вирізано 162 км дроту), здійснено 43 напади і пограбування підприємств зв'язку й поштових відділень у сільських населених пунктах, убито й уведено 30 працівників зв'язку й 12 бійців ремонтно-відбудовного загону зв'язку⁵⁶⁴.

Підсумовуючи викладене варто зазначити, що в 1943–1945 рр. в Україні було зроблено чимало щодо відновлення та налагодження функціонування найбільш важливих складових соціальної інфраструктури села, насамперед, житлової сфери, торгівлі, побутового обслуговування, закладів охорони здоров'я, освіти та культури. Проте через відсутність коштів, недостатнє забезпечення матеріальними й трудовими ресурсами, державну політику щодо пріоритетності відбудови виробничої сфери, відродження сільської соціальної інфраструктури в умовах війни в значній мірі здійснювалося на громадських засадах і нерідко зводилося лише до відновлення найелементарніших її функцій, покликаних забезпечити мінімально необхідний рівень життєдіяльності сільських мешканців.

5.4. Участь селянства в акціях на допомогу фронту

У 1943–1945 рр. селянство України взяло активну участь в організованому компартійно-радянськими органами патріотичному русі по збиранню коштів на будівництво бойової техніки для Червоної армії. Так, взимку–весною 1943 р. селяни щойно звільнених районів республіки прилучилися до кампанії збирання коштів на будівництво танкової колони «За Радянську Україну», яка розпочалась у жовтні 1942 р. за ініціативою евакуйованого у Саратовську область колективу Харківського заводу «Серп і молот» і в якій брали участь українські робітники, селяни, інтелігенція в

евакуації, партизани, воїни Південно-Західного, Південного і Ленінградського фронтів, а також населення тих областей Радянського Союзу, де знаходилися евакуйовані українські підприємства, колгоспи, радгоспи та МТС. Уже станом на 25 лютого 1943 р. на території перших звільнених районів Ворошиловградської, Харківської та Сталінської областей для цієї справи було зібрано 4104,7 тис. крб. готівкою і 821,5 тис. крб. облігаціями державних позик⁵⁶⁵. Загальна сума коштів, зібраних на будівництво танкової колони «За Радянську Україну», становила 25 млн крб. На початку липня 1943 р. колона була урочисто передана фронту⁵⁶⁶.

Відповідно до того, як відбувалося вигнання загарбників з України, все більше селян приєднувалося до руху по збиранню коштів на будівництво бойової техніки, вносячи хто значні суми грошей, а хто всього декілька десятків карбованців, чесно і тяжко зароблених у довоєнний період і збережених під час окупації. Всебічному розвитку руху сприяв почин окремих селян, які внесли із власних збережень великі індивідуальні грошові внески. Так, голова колгоспу ім. Свердлова Зачепилівського району Харківської області, колишній льотчик, інвалід війни В.С. Коршун вніс 200 тис. крб., подружжя колгоспників із сільгоспартілі «Нове життя» цього ж району Ф.Н. Дикун і П.Е. Дикун – 130 тис. крб., колгоспник із Лосинівського району Чернігівської області К.І. Парубець – 150 тис. крб., колгоспники В.А. Виноградчий із Софіївки Запорізької області та А.Ю. Пономаренко із колгоспу «Червоний хлібороб» Авдіївського району Сталінської області – по 110 тис. крб., колгоспник В.С. Коваль із колгоспу «П'ятирічка за чотири роки» Богодухівського району Харківської області – 105 тис. крб. Колгоспники А.Д. Власенко, Г.З. Безсмертний і Г.М. Козирев здали на будівництво бойових літаків 450 тис. крб. У кінці 1944 р. А.Д. Власенко купив і передав гвардійській частині ще два винищувачі «Ла-5» з написом «Від колгоспника Власенка». По 100 тис. крб. на будівництво танків і літаків внесли колгоспники: Г.К. Руденко і О.Т. Горюха з Полтавщини, П.А. Хірний, А.П. Галін, І.А. Нечитайло і Н.А. Жадан із Харківської області, Г.А. Богаченко і С.І. Яремченко із Одеської, Г.М. Тимко з Миколаївської, П.Ф. Кириченко, Л.Л. Кривицький й А.С. Грищенко із Чернігівської, Ф.Ф. Лисков і Н.П. Покашевський із Сталінської, А.Ф. Колько з Кіровоградської, подружжя С.М. і П.Р. Гетьман із Дніпропетровської області та інші⁵⁶⁷. Загалом у завершальний період війни селяни склали більшість серед 35 трудівників республіки, які внесли у фонд оборони для будівництва бойової техніки по 100 тис. крб. і більше⁵⁶⁸. Кількість же тих селян, які вносили суми від 5 тис. крб. до 40 тис. крб., обчислювалася тисячами осіб. Так, у відповідь на патріотичний вчинок свого односельчанина Ф.Н. Дикуну колгоспники сільгоспартілі «Нове життя» Зачепилівського району Харківської області зібрали 855 тис. крб., у т. ч. Д. Гербут вніс 35 тис. крб., Д. Ткаченко – 25 тис., П. Кирпа – 20 тис., Лохова – 6 тис., Кизилова – 5 тис. крб.⁵⁶⁹.

Підтримуючи патріотичний почин колгоспника сільгоспартілі ім. Петровського Юріївського району Дніпропетровської області Х.К. Лободи, який вніс із власних коштів 35 тис. крб. на будівництво танкової колони «Звільнена Дніпропетровщина», селяни області взяли активну участь у цій акції. Колона, на будівництво якої в області зібрали понад 100 млн крб., у січні 1945 р. була передана у розпорядження 3-го Українського фронту⁵⁷⁰. У Чернігівській та Сумській областях селяни зібрали по 60 млн крб. на танкові колони «Колгоспник Чернігівщини» та «Колгоспник Сумщини»⁵⁷¹. На кошти селян були побудовані також танкові колони «Колгоспник Вінниччини», «Колгоспник Миколаївщини», авіаескадрилі «Колгоспник Донбасу», «Березанський колгоспник» (Київська область) та ін. Переважаючою була селянська частка коштів у зібраних на Полтавщині від моменту вигнання ворога й до кінця війни понад 150 млн крб. (не рахуючи золота та коштовностей) на танкову колону «Визволена Полтавщина» та ескадрилю літаків «Полтавщина – переможцям», у зібраних у Кам'янець-

Подільській області 151 млн крб. на будівництво танкової колони «Радянське Поділля», у зібраних у Сталінській області 118 млн крб. у фонд будівництва бойової техніки⁵⁷². Подібна картина була і в інших областях, зокрема, при збиранні коштів на будівництво танкових колон «Радянська Житомирщина», «Молода гвардія» (Ворошиловградська область), «Кіровоградський комсомолец», авіаескадрилі «Комсомол України» та ін.

Масовою була участь у цьому патріотичному русі селян звільнених придунайських земель, де широкий відгук знайшов заклик мешканців Ренійського району: «Побудуємо могутній Дунайський військовий флот!». Практично в краї не було села, жителі якого б не взяли участі у цій справі. На зібрані 22 млн крб. були збудовані для Дунайської військової флотилії бронекатери «Ренієць», «Червоний дунаєвець», «Саратський патріот» та інші бойові кораблі. Селяни Білгород-Дністровського, Лиманського, Ново-Іванівського, Старокозацького, Тарутинського, Суворівського районів внесли особисті заощадження на будівництво танкової колони «Суворов» й авіаескадрилі «Ізмаїлець»⁵⁷³.

Після звільнення від окупації включились у рух по збиранню коштів на будівництво бойової техніки і селяни західних областей України. На їх кошти була побудована танкова колона «Селянин Тернопільщини». На будівництво танкової колони «Радянська Буковина» надійшло 13 млн крб., танкових колон «Радянська Львівщина», «Радянська Дрогобиччина» і авіаескадрилі «Радянський Львів» – понад 35 млн. крб., танкової колони «Ровенщина» – 12 млн крб., танкової колони «Від трудящих Станіславщини» – 7 млн крб. У фонд Червоної армії та на будівництво танкової колони ім. Героїв Радянського Союзу, які загинули при визволенні Волині, населення Волинської області здало 7 млн 239 тис. крб.⁵⁷⁴.

При цьому слід зазначити, що беручи участь у рухах на допомогу Червоній армії, західноукраїнські селяни опинялися у складному становищі. З одного боку, за участь у них селян нерідко карали, спалюючи житло та господарство, вбивали загонами ОУН-УПА, а з другого боку, ухиляння від участі у будь-яких формах допомоги фронту розглядалося партійно-радянськими органами влади та структурами НКВС-НКДБ як акти саботажу або злочинної протидії заходам по радянзації й селяни теж підлягали покаранню.

У ході та після визволення території республіки від ворога селянство України було залучено до шефських зв'язків з фронтовими частинами, зокрема, з тими, які визволяли їх місцевість і носили почесне найменування звільнених населених пунктів. У 1944–1945 рр. населення республіки шефствовало над 1100 такими бойовими частинами та з'єднаннями. Наприклад, міцними і постійними були зв'язки населення Полтавщини з частинами, які звільняли область – Миргородськими, Полтавськими, Кременчуцькими і Лубенськими полками і дивізіями, населення Дніпропетровщини, Вінниччини, Чернігівщини та інших регіонів – з частинами, які звільняли їхні області.

Широкими були також шефські зв'язки населення ряду областей з військовими частинами, котрі були укомплектовані уродженцями та призовниками з їхньої місцевості. Такими, наприклад, були зв'язки між трудящими Донбасу і 50-ю гвардійською дивізією, у складі якої було багато донбасівців, трудящих Дніпропетровщини – і 230-ю стрілецькою дивізією, серед особового складу якої більшість складала уродженці міст і сіл області⁵⁷⁵.

У підшефні військові частини селяни відправляли продуктові та речові подарунки, до яких додавалися колективні та індивідуальні листи, що містили інформацію про хід відбудовних робіт та повсякденне життя, селянські прохання-накази відплатити ворогові за його жажливі злочини. Такі листи із тилу читалися воїнами у вільний від боїв час, оголошувалися на зборах та мітингах й їхній зміст глибоко западав у душі захисників Вітчизни. А з фронту йшли листи-відповіді зі

словами вдячності за турботу й увагу, з розповідями про бойове життя фронтовиків-земляків, з закликами та побажаннями ударною працею сприяти відродженню повоєнного села та його господарства задля перемоги над гітлерівцями, обіцянками ще сильніше громити ворога. «Ми впевнені, – писалось у листі командування 241-ї Вінницької стрілецької дивізії трудящим Вінниччини у травні 1944 р., – що Ви працюватимете не знаючи втоми, не шкодуючи сил, не рахуючись з часом, щоб залікувати нанесені гітлерівцями рани, щоб знову розцвів багатством і достатком наш рідний Вінницький край, ... щоб відчутнішею була Ваша допомога фронту... Бійці, сержанти й офіцери 241-ї стрілецької Вінницької дивізії запевняють Вас у тому, що і надалі всі свої сили, всі свої знання і нагромаджені у боях досвід віддадуть справі нашої перемоги, з гідністю і честю виконають усі завдання командування»⁵⁷⁶. Листи з фронту, в свою чергу, зачитувалися на зборах трудових колективів в колгоспах і радгоспах і позитивно сприймалися селянами.

Цілком зрозуміло, що у більшості випадків такі листи готувалися в партійних та радянських органах й армійських політвідділах і були складовою загальної пропагандистсько-агітаційної кампанії, направленої на мобілізацію сил і засобів на переможне завершення війни. Нерідко під час заходів, пов'язаних із зачитуванням листів з фронту, селяни брали зобов'язання про участь у акціях на допомогу фронту. Наприклад, у відповідь на лист воїнів 3-го Українського фронту, які дякували за танкову колону «Колгоспник Миколаївщини», колгоспники, робітники радгоспів і МТС Миколаївської області зобов'язалися у стислі строки і без втрат зібрати урожай⁵⁷⁷.

Селянство України в 1943–1945 рр. взяло участь у такій важливій формі допомоги державі у фінансуванні військових витрат, як передплата воєнних позик. Здійснювалася вона у тодішніх умовах фактично на добровільно-примусових засадах. Передплата на Другу державну воєнну позику проводилася у червні 1943 р. і в багатьох селах звільнених областей і районів республіки закінчилася упродовж одного дня. Загалом нею було охоплено 100% робітників та службовців і 99,1 % колгоспників. Сума передплати на 21 червня 1943 р. склала 80 млн 126 тис. крб. (320 % від доведеного плану), з яких 28 млн 436 тис. крб. надійшло готівкою⁵⁷⁸. Підписка на цю позику продовжувалася в Україні до кінця року і становила 500 млн крб.⁵⁷⁹

На таких же засадах в республіці було проведено у травні 1944 р. передплату на Третю, а у травні 1945 р. – на Четверту державні воєнні позики. Суми передплати значно зросли. На третю позику передплата становила 2 млрд 591 млн крб. (189% від доведеного плану)⁵⁸⁰, а на четверту, яка проводилася під гаслом «Всі сили на відбудову народного господарства!» – 3 млрд 139 млн крб.⁵⁸¹ До цих передплатних кампаній були залучені практично всі колгоспники, робітники радгоспів та МТС, інші працездатні категорії сільських мешканців республіки. Разом з тим слід зазначити, що не скрізь передплата позик проходила безпроблемно й була одностайною та своєчасною. Так, наприклад, у травні 1945 р. у Вінницькій області ряд районів не виконували плани щоденних надходжень коштів з позики: у Турбівському районі при плані 58 тис.крб. фактично надходило 6 тис. крб., у Монастирищенському районі ці показники становили відповідно 74 тис. крб. і 16 тис. крб., у Плисківському районі – 80 тис. крб. і 7 тис. крб., у Ямпільському районі – 130 тис. крб. і 19 тис. крб. План II-го кварталу по надходженнях за травень 1945 р. у Монастирищенському районі було виконано на 41, 4%, у Плисківському районі – на 54, 1 %⁵⁸².

Загалом від реалізації позик серед населення УРСР було одержано 6 млрд 128 млн крб.⁵⁸³ За селянські гроші також була придбана й велика кількість грошово-речових лотерей, реалізованих у республіці на 900 млн крб. у жовтні 1943 р. та листопаді 1944 р.⁵⁸⁴

У період визволення території республіки та на завершальному етапі війни великою масовістю та ефективністю характеризувався рух допомоги пораненим. До травня 1945 р. на Україні працювали 263 шпиталі на 128 тис. ліжок. В обслуговуванні поранених у шпиталях і санітарних ешелонах постійно брали участь майже 57 тис. осіб⁵⁸⁵, у числі яких було чимало жителів сільських населених пунктів. Усього ж у різних формах шефської допомоги пораненим разом з іншими верствами населення республіки брали участь сотні тисяч селян. Фактично кожен шпиталь мав по 3 – 5 шефів, серед яких обов'язково були колгоспи й радгоспи та сільські населені пункти. Якщо шефська допомога госпіталям промислових підприємств виражалась у будівельно-ремонтних роботах, зміцненні матеріально-технічної бази, то шефські зусилля трудівників села направлялися на вирішення однієї з найскладніших проблем військового часу – безперебійно і якісно постачати шпиталі продуктами харчування. Весною 1943 р. і в наступні роки в багатьох районах республіки у фонд допомоги шпиталям засівались понад план сотні гектарів зернових, картоплі та овочів. Багато колгоспів і радгоспів, а також окремі селяни відгодовували велику рогату худобу, свиней, овець та кіз, свійських птахів. Так, наприклад, весною 1944 р. Ульяновський район Сумської області для підшефного шпиталю виділив 20 га під картоплю, просо, ячмінь, городні культури. Лебединський район за шпиталем закріпив птахо- і кролеферми⁵⁸⁶. У відповідь на ініціативу челябінських та саратовських колгоспників створити «Фонд здоров'я захисників Батьківщини» тисячі колгоспів і радгоспів, сотні тисяч колгоспників та робітників радгоспів у великій кількості передавали для шпиталів молоко, сир, масло, м'ясо, зерно, борошно, мед, овочі, фрукти. До травня 1944 р. селяни Ворошиловградської області, наприклад, безкоштовно передали 3,5 т масла, 146 т картоплі, 70 500 шт. яєць, 148 тис. л молока, 267 т овочів, понад 100 голів худоби та інші продукти⁵⁸⁷; колгоспники Житомирської області – 197,4 тис. л молока⁵⁸⁸. До кінця війни колгоспники Полтавської області передали 127 тис. л молока, понад 86 тис. штук яєць, 145 тис. кг овочів і фруктів, 1200 кг меду та багато інших продуктів⁵⁸⁹. Трудящі Волині передали шпиталям зі своїх продовольчих запасів 56 тис. пудів зерна, 43 тис. пудів м'яса, 98 тис. пудів овочів, 134 тис. пудів картоплі, 44 тис. пудів фруктів, 85 тис. пудів масла, 150 тис. штук яєць⁵⁹⁰.

Значними були і продовольчі подарунки підшефним шпиталям до свят. Лише колгоспники Житомирщини до 1 травня 1944 р. для 77 шпиталів, розташованих на території області, зібрали 38 086 індивідуальних подарунків, 142 154 штук яєць, 399 кг домашнього печива, 1031 штук курей, 146,5 кг вершкового масла, 321 кг сиру, 203 кг сала, 9050 кг круп, 666 кг гороху, 3889 кг квасолі, 350 кг м'яса, 40,5 кг цукру, 464 кг сухарів, 83 126 кг овочів, 64 712 л молока⁵⁹¹. У день річниці визволення Харкова делегація колгоспників Олексіївського району привезла підшефному шпиталю 45 кг масла, 900 штук яєць, 1700 кг яблук, 20 кг меду, 250 кг пшеничного борошна, 460 кг сухофруктів⁵⁹². Усього ж упродовж 1943–1945 рр., за приблизними підрахунками, трудящі республіки, а це були в основному селяни, зібрали й передали шпиталям 3 тис. т продовольства та 412 тис. індивідуальних продовольчих подарунків⁵⁹³.

До посильної роботи в шпиталях, догляду за пораненими широко залучалися сільські діти. Вони чергували в палатах біля одужуючих воїнів, читали газети та книги, писали листи, організовували концерти, прибирали, під час новорічних свят влаштовували ялинки й вручали бійцям подарунки, виготовлені власними руками, й т.п. Неоціненне значення мала заготівля для потреб шпиталів лікарських рослин. Лише за 1943–1944 рр. діти зібрали та здали для потреб поранених воїнів 92 т лікарських трав та рослин⁵⁹⁴. Участь сільських дітей у русі допомоги пораненим мала не лише практичне, а й виховне значення.

Як і в довоєнних масових суспільно-політичних кампаніях, ініційованих партійно-радянськими структурами, в роки війни мали місце цифроманія та примусові методи. Однак важко заперечити й природний патріотичний порив людей, яких спіткало спільне лихо – війна. Важкі умови повсякденного життя та побуту, біль від втрати рідних та близьких, спільне бажання допомогти армії у боротьбі з ворогом згуртували більшість односельчан і допомагали їм вижити у часи воєнного лихоліття. Надаючи масштабну безкорисливу допомогу Червоній армії українське селянство вносило значний вклад у перемогу над нацистською Німеччиною.

Примітки

- ¹ Арутюнян Ю. В. Вказ. праця. – С. 237.
- ² Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)... – С. 227.
- ³ Арутюнян Ю. В. Вказ. праця. – С. 237.
- ⁴ Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – С. 223.
- ⁵ Там само. – С. 296.
- ⁶ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.... – Т. 2. – С. 459.
- ⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр 62. – Арк. 49.
- ⁸ Історія селянства Української РСР. – Т. 2. – С. 312.
- ⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр 3987. – Арк. 172 зв.
- ¹⁰ Історія селянства Української РСР. – Т. 2. – С. 312.
- ¹¹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 3. – С. 335.
- ¹² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр 3987. – Арк. 173.
- ¹³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 3. – С. 335.
- ¹⁴ Там само. – С. 102.
- ¹⁵ Буцько М. Відродження колгоспного села... – С. 77.
- ¹⁶ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.... – Т. 2. – С. 462.
- ¹⁷ Там само. – С. 462.
- ¹⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 62. – Арк. 130.
- ¹⁹ Там само. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 41, 108 зв., 109.
- ²⁰ Складено автором за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр 3987. – Арк. 109; Оп. 30. – Спр 62. – Арк. 109; Арутюнян Ю. В. Вказ. праця. – С. 386, 388, 390, 392.
- ²¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр 3987. – Арк. 41 зв., 108 зв..
- ²² Там само. – Оп. 30. – Спр 62. – Арк. 130.
- ²³ Там само. – Арк. 131.
- ²⁴ Там само. – Арк. 133–135.
- ²⁵ Там само. – Арк. 131, 133–134.
- ²⁶ Буцько М. Вказ. праця. – С. 111.
- ²⁷ Подано за: Канєвський О. П. Вказ. праця. – С. 65.
- ²⁸ История Украинской ССР : В 10-ти т. – Т. 8. – С. 483–484.
- ²⁹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза ... – Т. 2. – С. 458.
- ³⁰ Там само. – С. 74.
- ³¹ Буцько М. Вказ. праця. – С. 66.
- ³² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр 62. – Арк. 25.
- ³³ Там само. – Спр. 33. – Арк. 26.
- ³⁴ История Украинской ССР : В 10-ти т. – Т. 8. – С. 481.
- ³⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 3. – С. 335.
- ³⁶ Історія селянства Української РСР. – Т. 2. – С. 314.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Ткачова Л. І. Радянська армія – українському народові. – С. 112–113.
- ³⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 2. – С. 344.
- ⁴⁰ РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 43. – Спр. 2270. – Арк. 46.
- ⁴¹ Там само. – Арк. 48.
- ⁴² Молодь України. – 1944. – 19 березня; Костенко В. С. Про роботу комсомольських організацій / В. С. Костенко // Молодь України. – 1944. – 24 червня; Мельник П. І. Участь молоді у відбудові сільського господарства УРСР. – С. 96–97.
- ⁴³ История Украинской ССР : В 10-ти т. – Т. 8. – С. 481.
- ⁴⁴ Буцько М. Вказ. праця. – С. 72.

- ⁴⁵ *Тітка О. О.* Відбудова та робота місцевої промисловості України в повоєнний період (1943–1948 рр.) / *О. О. Тітка* // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 363; *Тітка О. О.* Місцева промисловість України в 1943–1945рр.: здобутки та проблеми відбудови / *О. О. Тітка* // Україна соборна: Зб. наук. статей. – Вип. 4, т. 2. – К. : Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 296.
- ⁴⁶ История Украинской ССР : В 10-ти т. – Т. 8. – С. 482; *Буцько М.* Вказ. праця. – С. 72.
- ⁴⁷ История Украинской ССР : В 10-ти т. – Т. 8. – С. 481.
- ⁴⁸ *Ткачова Л. І.* Вказ. праця. – С. 108.
- ⁴⁹ Там само. – С. 114–115.
- ⁵⁰ *Арутюнян Ю. В.* Вказ. праця. – С. 256.
- ⁵¹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг... – Т. 2. – С. 463–464.
- ⁵² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр 3987. – Арк. 41 зв., 110.
- ⁵³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 3. – С. 334.
- ⁵⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр 3987. – Арк. 45, 111–114; *Буцько М.* Вказ. праця. – С. 78; проценти вираховані автором.
- ⁵⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 3. – С. 334.
- ⁵⁶ *Старченко В. Ф.* Підсумки 1945 р. і завдання на 1946 рік по сільському господарству Української РСР / *В. Ф. Старченко.* – К. : Укрдержвидав, 1946. – С. 55; *Буцько М.* Вказ. праця. – С. 81.
- ⁵⁷ *Канєвський О. П.* Вказ. праця – С. 48 .
- ⁵⁸ Там само. – С. 48–49.
- ⁵⁹ Там само. – С. 48; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. ... – Т. 3. – С. 219.
- ⁶⁰ *Ткачова Л. І.* Вказ. праця. – С. 108.
- ⁶¹ Там само. – С. 112.
- ⁶² Там само. – С. 128–129.
- ⁶³ ЦДАВО України. – Ф.Р-27. – Оп. 18. – Спр. 6. – Арк. 16, 16а.
- ⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 30. – Спр. 62. – Арк. 239.
- ⁶⁵ Там само. – Арк. 238.
- ⁶⁶ Там само. – Арк. 240.
- ⁶⁷ Там само. – Арк. 242.
- ⁶⁸ Там само. – Арк. 246.
- ⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 1009. – Арк. 87–94.
- ⁷⁰ Правда. – 1944 р. – 16 лютого.
- ⁷¹ *Буцько М.* Вказ. праця. – С. 80.
- ⁷² РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 43. – Спр. 2272. – Арк. 277–283.
- ⁷³ Колгоспник України. – 1944. – 29 серпня.
- ⁷⁴ ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 12. – Спр. 47. – Арк. 8–9.
- ⁷⁵ *Канєвський О. П.* Вказ. праця. – С. 69.
- ⁷⁶ Складено за: *Арутюнян Ю. В.* Вказ. праця. – С. 398–401.
- ⁷⁷ *Першина Т. С.* До питання про забезпечення керівними кадрами народного господарства України (1943–1945 рр.) / *Т. С. Першина* // Укр. іст. журн. – 1995. – № 3. – С. 30.
- ⁷⁸ ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 12. – Спр. 86. – Арк. 312.
- ⁷⁹ ДАХО. – Ф.П-127. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 17.
- ⁸⁰ *Арутюнян Ю. В.* Вказ. праця. – С. 404; *Канєвський О. П.* Вказ. праця. – С. 68.
- ⁸¹ *Канєвський О. П.* Вказ. праця. – С. 68.
- ⁸² Там само. – С. 66–68.
- ⁸³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 2. – С. 342–343.
- ⁸⁴ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.) – С. 218.
- ⁸⁵ Киевский Краснознаменный. История Краснознаменного Киевского военного округа. 1919–1972. – М. : Воениздат, 1974. – С. 287; *Коваль М. В.* Роль Тсоавіахіму у суцільному розмінуванні території УРСР (1943–1945 рр.) / *М. В. Коваль* // Укр. іст. журн. – 1974. – № 2. – С. 45; *Ларін А. Ф.* Допомога Червоної армії населенню в ході визволення території УРСР. – С. 94.
- ⁸⁶ ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 3353. – Арк. 4.
- ⁸⁷ Там само. – Арк. 16.
- ⁸⁸ Там само. – Арк. 11–13.
- ⁸⁹ Там само. – Арк. 14–15; Спр. 5556. – Арк. 21–21 зв., 22.
- ⁹⁰ Там само. – Арк. 17–18.
- ⁹¹ *Арутюнян Ю. В.* Вказ. праця. – С. 344; Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1938–1946 гг. – С. 281–286.
- ⁹² *Арутюнян Ю. В.* Вказ. праця. – С. 344.

- ⁹³ ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 3353. – Арк. 18–19.
- ⁹⁴ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 3. – С. 339.
- ⁹⁵ Там само. – Т. 2. – С. 345.
- ⁹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 32. – Арк. 129.
- ⁹⁷ РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 88. – Спр. 241. – Арк. 9.
- ⁹⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 32. – Арк. 129.
- ⁹⁹ Там само. – Арк. 130–131.
- ¹⁰⁰ Там само. – Арк. 132.
- ¹⁰¹ Там само. – Арк. 133–34.
- ¹⁰² Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 2. – С. 344.
- ¹⁰³ *Ткачова Л. І.* Вказ. праця. – С. 107.
- ¹⁰⁴ Там само. – С. 108.
- ¹⁰⁵ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.... – Т. 2. – С. 465.
- ¹⁰⁶ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 3. – С. 306.
- ¹⁰⁷ Там само. – С. 300.
- ¹⁰⁸ *Арутюнян Ю. В.* Вказ. праця. – С. 257.
- ¹⁰⁹ Визволена Київщина... – С. 93; *Лавринович М. І.* Діяльність парторганізацій Української РСР по відбудові сільського господарства (1943–1945 рр.). – С. 60.
- ¹¹⁰ *Арутюнян Ю. В.* Вказ. праця. – С. 257.
- ¹¹¹ ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 3041. – Арк. 1.
- ¹¹² Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. ... – Т. 2. – С. 391.
- ¹¹³ Там само. – С. 282.
- ¹¹⁴ Там само. – С. 282–283.
- ¹¹⁵ Там само. – С. 379.
- ¹¹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 124 зв., 125.
- ¹¹⁷ Радянська Україна. – 1944. – 9 червня.
- ¹¹⁸ *Каневський О. П.* Вказ. праця. – С. 46.
- ¹¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 1003. – Арк. 83.
- ¹²⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 47 зв.; проценти вираховані автором.
- ¹²¹ Вираховано автором за: Там само. – Арк. 48 зв., 49, 119.
- ¹²² Там само. – Арк. 119, 122–124.
- ¹²³ *Ткачова Л. І.* Вказ. праця. – С. 109–110.
- ¹²⁴ Там само. – С. 111.
- ¹²⁵ Там само.
- ¹²⁶ Там само. – С. 115–116.
- ¹²⁷ За честь Батьківщини. – 1944. – 5 травня.
- ¹²⁸ ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 802. – Арк. 39, 41.
- ¹²⁹ Там само. – Арк. 41.
- ¹³⁰ ДАОО. – Ф. 11. – Оп. 11. – Спр. 182. – Арк. 45.
- ¹³¹ Там само. – Арк. 46, 70.
- ¹³² Складено та вираховано автором за: Там само. – Арк. 67–68, 70.
- ¹³³ Там само. – Ф. 2086. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 15.
- ¹³⁴ ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 20. – Спр. 1. – Арк. 144, 148.
- ¹³⁵ *Ткачова Л. І.* Вказ. праця. – С. 120–122, 125.
- ¹³⁶ Там само. – С. 123.
- ¹³⁷ Там само. – С. 124–125.
- ¹³⁸ *Голиш Г. М.* У вирі війни... – С. 160.
- ¹³⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. ... – Т. 3. – С. 284.
- ¹⁴⁰ Там само. – С. 327; *Коваль М. В.* Все – для перемоги... – С. 179.
- ¹⁴¹ *Мельник П. І.* Вказ. праця. – С. 101; *Голиш Г. М.* Вказ. праця. – С. 161.
- ¹⁴² Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. ... – Т. 3. – С. 285.
- ¹⁴³ *Мельник П. І.* Вказ. праця. – С. 101–102.
- ¹⁴⁴ Там само. – С. 102.
- ¹⁴⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 31. – Арк. 270–271.
- ¹⁴⁶ История Украинской ССР : В 10-ти т. – Т. 8. – С. 487; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 125 зв.
- ¹⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 49 зв., 127, 127 зв.
- ¹⁴⁸ Там само. – Арк. 50, 128, 128 зв, 129, 129 зв.

- ¹⁴⁹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. ... – Т. 3. – С. 223.
- ¹⁵⁰ ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 12. – Спр. 74. – Арк. 7.
- ¹⁵¹ ДАЧО. – Ф. Р-539. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 135.
- ¹⁵² Там само. – Арк. 142.
- ¹⁵³ История Украинской СССР : В 10-ти т. – Т. 8. – С. 487; *Каневський О. П.* Вказ. праця. – С. 54.
- ¹⁵⁴ ДАХМО. – Ф. Р-791. – Оп. 2. – Спр. 157. – Арк. 25.
- ¹⁵⁵ *Каневський О. П.* Вказ. праця. – С. 51.
- ¹⁵⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. ... – Т. 3. – С. 218; История Украинской СССР : В 10-ти т. – Т. 8. – С. 484; *Каневський О. П.* Вказ. праця. – С. 54.
- ¹⁵⁷ Подано за: *Каневський О. П.* Вказ. праця. – С. 54.
- ¹⁵⁸ Там само. – С. 56; Народне господарство в Українській РСР в 1959 році. – С. 170, 176, 182, 188.
- ¹⁵⁹ *Каневський О. П.* Вказ. праця. – С. 5.
- ¹⁶⁰ Там само.
- ¹⁶¹ Там само.
- ¹⁶² ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 8864. – Арк. 12.
- ¹⁶³ Там само. – Арк. 12, 12 зв.
- ¹⁶⁴ *Каневський О. П.* Вказ. праця. – С. 58–59.
- ¹⁶⁵ Історія селянства Української РСР. – Т. 2. – С. 318.
- ¹⁶⁶ *Арутюнян Ю. В.* Вказ. праця. – С. 296.
- ¹⁶⁷ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. ... – Т. 3. – С. 223.
- ¹⁶⁸ ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 8866. – Арк. 1–3.
- ¹⁶⁹ Там само. – Спр. 8882. – Арк. 7; Спр. 8866. – Арк. 6.
- ¹⁷⁰ Там само. – Спр. 8882. – Арк. 8.
- ¹⁷¹ Там само. – Спр. 8866. – Арк. 6–7.
- ¹⁷² Директиви КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. – Т. II. – М. : Политиздат, 1957. – С. 762.
- ¹⁷³ Там само. – С. 771.
- ¹⁷⁴ *Арутюнян Ю. В.* Вказ. праця. – С. 266.
- ¹⁷⁵ История Украинской ССР : В 10-ти т. – Т. 8. – С. 484.
- ¹⁷⁶ *Арутюнян Ю. В.* Вказ. праця. – С. 266.
- ¹⁷⁷ ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 8880. – Арк. 15.
- ¹⁷⁸ История Украинской ССР : В 10-ти т. – Т. 8. – С. 484.; Історія селянства Української РСР. – Т. 2. – С. 310.
- ¹⁷⁹ Історія українського селянства. – Т. 2. – С. 325.
- ¹⁸⁰ *Ткачова Л. І.* Вказ. праця. – С. 112.
- ¹⁸¹ ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 58. – Арк. 265.
- ¹⁸² Складено та вираховано автором за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 51 зв.
- ¹⁸³ Там само. – Арк. 52, 133 зв.
- ¹⁸⁴ Там само. – Арк. 51 зв.; Арк. 136.
- ¹⁸⁵ Там само. – Арк. 132.
- ¹⁸⁶ Складено за: Там само. – Арк. 138 зв., 139, 139 зв.
- ¹⁸⁷ *Каневський О. П.* Вказ. праця. – С. 63.
- ¹⁸⁸ Подано за: Там само. – С. 64.
- ¹⁸⁹ Подано за: Там само. – С. 62–63.
- ¹⁹⁰ Там само. – С. 189.
- ¹⁹¹ ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 8882. – Арк. 47.
- ¹⁹² Там само. – Арк. 11.
- ¹⁹³ *Каневський О. П.* Вказ. праця. – С. 62–63.
- ¹⁹⁴ Там само. – С. 61.
- ¹⁹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 51 зв., 140 зв., 141, 141 зв.
- ¹⁹⁶ Там само. – Арк. 140, 141.
- ¹⁹⁷ *Каневський О. П.* Вказ. праця. – С. 63–64.
- ¹⁹⁸ Там само. – С. 188.
- ¹⁹⁹ Там само. – С. 173.
- ²⁰⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 136 а.
- ²⁰¹ *Каневський О. П.* Вказ. праця. – С. 174–176.
- ²⁰² ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 8866. – Арк. 5.
- ²⁰³ *Каневський О. П.* Вказ. праця. – С. 174–176.

- ²⁰⁴ ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 8882. – Арк. 21.
²⁰⁵ Каневський О. П. Вказ. праця. – С. 174.
²⁰⁶ ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 8882. – Арк. 8.
²⁰⁷ Там само. – Арк. 21.
²⁰⁸ Там само. – Спр. 8866. – Арк. 8–9; Спр. 8822. – Арк. 21.
²⁰⁹ Каневський О. П. Вказ. праця. – С. 177–178.
²¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 8882. – Арк. 22.
²¹¹ Там само. – Арк. 22; Спр. 8881. – Арк. 30.
²¹² Там само. – Арк. 31.
²¹³ Там само. – Спр. 8882. – Арк. 24.
²¹⁴ Каневський О. П. Вказ. праця. – С. 185–186.
²¹⁵ Там само. – С. 186–187.
²¹⁶ ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 8880. – Арк. 1–2; Спр. 8822. – Арк. 52–53.
²¹⁷ Каневський О. П. Вказ. праця. – С. 186–187.
²¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 8880. – Арк. 24.
²¹⁹ Арутюнян Ю. В. Вказ. праця. – С. 436.
²²⁰ ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 8880. – Арк. 21–24.
²²¹ Там само. – Арк. 24.
²²² Каневський О. П. Вказ. праця. – С. 181.
²²³ Арутюнян Ю. В. Вказ. праця. – С. 436.
²²⁴ ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 8882. – Арк. 19–20.
²²⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. ... – Т. 3. – С. 223.
²²⁶ ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 8882. – Арк. 19; Спр. 8882. – Арк. 19; Спр. 8880. – Арк. 20.
²²⁷ Каневський О. П. Вказ. праця. – С. 184.
²²⁸ ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 8882. – Арк. 20.
²²⁹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. ... – Т. 3. – С. 223.
²³⁰ ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 8882. – Арк. 20.
²³¹ Буцько М. Вказ. праця. – С. 103.
²³² Радянська Україна. – 1945. – 15 грудня.
²³³ ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 8882. – Арк. 54; Спр. 8880. – Арк. 4.
²³⁴ Каневський О. П. Вказ. праця. – С. 49.
²³⁵ ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 8882. – Арк. 25–26.
²³⁶ Там само. – Арк. 26–27.
²³⁷ Складено та вираховано автором за : ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 51 зв., 52, 131 зв., 133, 135 зв., 136, 140, 140 зв., 141, 141 зв.
²³⁸ ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 8882. – Арк. 27.
²³⁹ Там само.
²⁴⁰ ДАХМО. – Ф. Р-791. – Оп. 2. – Спр. 1113. – Арк. 53.
²⁴¹ ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 8882. – Арк. 28–29.
²⁴² Там само. – Арк. 30.
²⁴³ Там само. – Арк. 28–29.
²⁴⁴ Там само. – Спр. 8864. – Арк. 21.
²⁴⁵ Ткачова Л. І. Вказ. праця. – С. 112.
²⁴⁶ Арутюнян Ю. П. Вказ. праця. – С. 434.
²⁴⁷ Народне господарство в Українській РСР в 1959 році. – С. 269.
²⁴⁸ Каневський О. П. Вказ. праця. – С. 50.
²⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 8864. – Арк. 18.
²⁵⁰ Там само.
²⁵¹ Каневський О. П. Вказ. праця. – С. 50–51.
²⁵² Подано та вираховано за: ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 8882. – Арк. 31–33.
²⁵³ Показники наведені в нинішніх кордонах України за: Народне господарство Української РСР в 1973 році. – С. 264.
²⁵⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 62. – Арк. 205.
²⁵⁵ Каневський О. П. Вказ. праця. – С. 207.
²⁵⁶ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1941. – № 19 (6112). – 24 січня; Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської соціалістичної республіки. – 1941. – № 3. – 10 лютого. – С. 15.

- ²⁵⁷ *Канєвський О. П.* Вказ. праця. – С. 207–208.
- ²⁵⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 62. – Арк. 205–206.
- ²⁵⁹ Там само. – Арк. 206.
- ²⁶⁰ Там само. – Арк. 207.
- ²⁶¹ Там само. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 138.
- ²⁶² *Арутюнян Ю. В.* Вказ. праця. – С. 432.
- ²⁶³ ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 8822. – Арк. 1.
- ²⁶⁴ *Арутюнян Ю. В.* Вказ. праця. – С. 434.
- ²⁶⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 62. – Арк. 208.
- ²⁶⁶ *Канєвський О. П.* Вказ. праця. – С. 208.
- ²⁶⁷ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1941. – № 19 (6112). – 24 січня; Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської соціалістичної республіки. – 1944. – № 3. – 10 лютого. – С. 15.
- ²⁶⁸ *Канєвський О. П.* Вказ. праця. – С. 208–209.
- ²⁶⁹ Там само. – С. 209.
- ²⁷⁰ Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1941. – № 19 (6112). – 24 січня; Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської соціалістичної республіки. – 1944. – № 3. – 10 лютого. – С. 15.
- ²⁷¹ *Лаута С. П.* Вказ. праця. – С. 180–181.
- ²⁷² *Канєвський О. П.* Вказ. праця. – С. 62.
- ²⁷³ ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 8882. – Арк. 40.
- ²⁷⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 62. – Арк. 240.
- ²⁷⁵ ДАХм О. – Ф. Р-791. – Оп. 2. – Спр. 1200. – Арк. 9.
- ²⁷⁶ ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 11 395. – Арк. 9–10; Спр. 11 399. – Арк. 2, 10.
- ²⁷⁷ Там само. – Спр. 8882. – Арк. 40.
- ²⁷⁸ *Канєвський О. П.* Вказ. праця. – С. 212–213.
- ²⁷⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 115.
- ²⁸⁰ Там само. – Оп. 30. – Спр. 62. – Арк. 200.
- ²⁸¹ *Канєвський О. П.* Вказ. праця. – С. 214.
- ²⁸² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 62. – Арк. 23.
- ²⁸³ *Лаута С. П.* Вказ. праця. – С. 179.
- ²⁸⁴ *Буцько М.* Вказ. праця. – С. 138.
- ²⁸⁵ *Канєвський О. П.* Вказ. праця. – С. 221.
- ²⁸⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 47 зв.
- ²⁸⁷ *Канєвський О. П.* Вказ. праця. – С. 215–216.
- ²⁸⁸ Там само. – С. 225–226.
- ²⁸⁹ Там само. – С. 227.
- ²⁹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 62. – Арк. 195.
- ²⁹¹ *Канєвський О. П.* Вказ. праця. – С. 226–228.
- ²⁹² Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 3. – С. 396–397.
- ²⁹³ Системи оподаткування та заготівель сільськогосподарської продукції в українському селі в доокупаційний період розглянуті в розділі, присвяченому функціонуванню аграрного сектора в перший період війни.
- ²⁹⁴ *Марьяхин Г. Л.* Очерки истории налогов с населения в СССР. – С. 209; *Арутюнян Ю. В.* Вказ. праця. – С. 336.
- ²⁹⁵ *Марьяхин Г. Л.* Вказ. праця. – С. 209.
- ²⁹⁶ Там само. – С. 209–210.
- ²⁹⁷ Там само. – С. 210.
- ²⁹⁸ РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 43. – Спр. 2270. – Арк. 59; ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 582. – Арк. 167.
- ²⁹⁹ ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 967. – Арк. 72.
- ³⁰⁰ *Марьяхин Г. Л.* Налоги и сборы с колхозов и населения. – С. 97.
- ³⁰¹ *Марьяхин Г. Л.* Очерки истории налогов с населения в СССР. – С. 208.
- ³⁰² РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 88. – Спр. 351. – Арк. 15–17.
- ³⁰³ *Марьяхин Г. Л.* Вказ. праця. – С. 208.
- ³⁰⁴ *Марьяхин Г. Л.* Налоги и сборы с колхозов и населения. – С. 124.
- ³⁰⁵ Там само. – С. 128–129.
- ³⁰⁶ РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 43. – Спр. 2270. – Арк. 60–61; ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 582. – Арк. 165–166.
- ³⁰⁷ ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 582. – Арк. 120.
- ³⁰⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1243. – Арк. 121–126.
- ³⁰⁹ РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 43. – Спр. 2272. – Арк. 206.

- ³¹⁰ Збірник указів і розпоряджень Уряду Української Радянської соціалістичної республіки. – 1945. – № 2. – С. 102; № 9. – С. 264.
- ³¹¹ ДАОО. – Ф. Р-2000. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 7.
- ³¹² Арутюнян Ю. В. Вказ. праця. – С. 203–204.
- ³¹³ Див.: Сборник постановлений Центрального Комитета ВКП (б) и Совета Народных Комиссаров Союза ССР по вопросам заготовок и закупок сельскохозяйственных продуктов. – 4-е допол-е изд. – М. : Заготиздат, 1943. – С. 116–117.
- ³¹⁴ РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 43. – Спр. 2270. – Арк. 69.
- ³¹⁵ Там само. – Арк. 69–70; ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 582. – Арк. 191–192.
- ³¹⁶ РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 43. – Спр. 2270. – Арк. 68.
- ³¹⁷ Там само. – Спр. 2272. – Арк. 103, 105, 138–142, 340 .
- ³¹⁸ Там само. – Арк. 88, 127–128.
- ³¹⁹ Там само. – Арк. 142–143.
- ³²⁰ Арутюнян Ю. В. Вказ. праця. – С. 268.
- ³²¹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.... – Т. 2. – С. 465.
- ³²² Складено за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 31. – Арк. 81, 84, 87, 189, 191–192.
- ³²³ РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 43. – Спр. 2272. – Арк. 211.
- ³²⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 31. – Арк. 266.
- ³²⁵ Арутюнян Ю. В. Вказ. праця. – С. 191–192.
- ³²⁶ Див.: Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Т. II. – М. : Политиздат, 1957. – С. 644; Збірник указів і розпоряджень Уряду Української Радянської соціалістичної республіки. – 1945. – № 4–5. – С. 110–113.
- ³²⁷ Сборник постановлений Центрального Комитета ВКП (б) и Совета Народных Комиссаров Союза ССР по вопросам заготовок и закупок сельскохозяйственных продуктов. – С. 23.
- ³²⁸ Арутюнян Ю. В. Вказ. праця. – С. 194–197.
- ³²⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1387. – Арк. 2–5, 9–10.
- ³³⁰ Советская Украина в Великой Отечественной войне 1941–1944... Т. 3. – С. 353.
- ³³¹ Збірник указів і розпоряджень Уряду Української Радянської соціалістичної республіки. – 1945. – № 4–5. – С. 110–113.
- ³³² Сборник постановлений Центрального Комитета ВКП (б) и Совета Народных Комиссаров Союза ССР по вопросам заготовок и закупок сельскохозяйственных продуктов. – С. 122 – 125.
- ³³³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. ... – Т. 2. – С. 460 – 461.
- ³³⁴ Рибак І. В. Вказ. праця. – с. 106.
- ³³⁵ Ларін А. Ф. Допомога Червоної армії населенню в ході визволення території УРСР / А. Ф. Ларін // Укр. іст. журн. – 1980. – № 2. – С. 95.
- ³³⁶ ДАХмО. – Ф. Р-338. – Оп. 14. – Спр. 1. – Арк. 9–26.
- ³³⁷ Марзеев А. Н. Вказ. праця. – С. 151.
- ³³⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1847. – Арк. 22.
- ³³⁹ Збірник указів і розпоряджень Уряду Української Радянської соціалістичної республіки. – № 4 – 5. – 1945. – С. 130 – 131.
- ³⁴⁰ Известия. – 1945. – 23 липня.
- ³⁴¹ Правда України. – 1945. – 8 травня.
- ³⁴² Там само.
- ³⁴³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1847. – Арк. 20.
- ³⁴⁴ Там само. – Арк. 21.
- ³⁴⁵ Правда України. – 1946. – 27 квітня.
- ³⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1847. – Арк. 24.
- ³⁴⁷ Правда України. – 1946. – 24 вересня.
- ³⁴⁸ Марзеев А. Н. Вказ. праця. – С. 151.
- ³⁴⁹ Народне господарство Української РСР в 1973 році. – С. 401.
- ³⁵⁰ Марзеев А. Н. Вказ. праця. – С. 151.
- ³⁵¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 274. – Арк. 1–98.
- ³⁵² Рибак І. В. Вказ. праця. – С. 114.
- ³⁵³ Там само.
- ³⁵⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 163 зв., 164.
- ³⁵⁵ Арутюнян Ю. В. Вказ. праця. – С. 357.
- ³⁵⁶ Промышленность СССР. Статсборник. М.: Статиздат. 1964. – С. 42–43.

- ³⁵⁷ *Зинич М. С.* Забота Советского государства о материально-бытовом положении населения в 1941–1945 годах / М. С. Зинич // История СССР. – 1985. – № 3. – С. 110.
- ³⁵⁸ Народне господарство Української РСР в 1973 році. – С. 448–450.
- ³⁵⁹ 40 лет советской потребительской кооперации. 1917–1957 гг. – М. : Изд-во Центросоюза, 1957. – С. 83.
- ³⁶⁰ *Арутюнян А. В.* Вказ. праця. – С. 357.
- ³⁶¹ *Рибак І. В.* Вказ. праця. – С. 116.
- ³⁶² Народне господарство Української РСР в 1973 році. – С. 448–450.
- ³⁶³ *Тігіка О. О.* Відбудова і робота районних і міських промислових комбінатів системи Наркомату місцевої промисловості УРСР по забезпеченню потреб населення та місцевого господарства в початковий період повоєнного відродження (1943–1945 рр.) / О. О. Тігіка // Велич подвигу народного. Збірка наукових статей міжнародної конференції, присвяченої 60-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, 8 квітня 2005 р. ... – С. 175.
- ³⁶⁴ *Рибак І. В.* Вказ. парця. – С. 117.
- ³⁶⁵ Колгоспне село. – 1945. – 11 лютого.
- ³⁶⁶ *Арутюнян Ю. В.* Вказ. праця. – С. 356–357.
- ³⁶⁷ Там само. – С. 357.
- ³⁶⁸ *Ткачова А. І.* Вказ. праця. – С. 145–146; *Ларін А. Ф.* Боротьба за поліпшення санітарного стану визволених районів УРСР (1943–1945 рр.) // Укр. іст. журн. – 1982. – № 8. – С. 55–56.
- ³⁶⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1387. – Арк. 2–5, 9–10; Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). – С. 266.
- ³⁷⁰ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 3. – С. 353; *Каракаш Д. Ф.* Вказ. праця. – С. 176.
- ³⁷¹ Збірник указів і розпоряджень Уряду Української Радянської соціалістичної республіки. – 1945. – № 4–5. – С. 112; *Хорош І. Д.* Шляхи та основні підсумки розвитку охорони здоров'я в Полтавській губернії – Полтавській області. – С. 126.
- ³⁷² Там само. – С. 113; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 60, 299; Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР. – С. 238.
- ³⁷³ Там само. – С. 110–113; Здоровоохранение и медицинская наука в Украинской ССР. В трех томах / под ред. А.Е. Романенко. – Том первый: Здоровоохранение в Украинской ССР. Пути и итоги развития. – К. : Здоровье, 1987. – С. 67.
- ³⁷⁴ Сборник Постановлений Центрального Комитета ВКП(б) и Совета Народных Комиссаров СССР по вопросам заготовок и закупок сельскохозяйственных продуктов. – 4-е доп. изд. – М., 1943. – С. 122–125; Здоровоохранение и медицинская наука в Украинской ССР... – Том первый: Здоровоохранение в Украинской ССР. Пути и итоги развития. – С. 68.
- ³⁷⁵ Тридцятиріччя охорони здоров'я трудящих в УРСР. 1917–1947. – С. 60.
- ³⁷⁶ ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 4003. – Арк. 23.
- ³⁷⁷ Там само. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 2696. – Арк. 52, 54.
- ³⁷⁸ Тридцятиріччя охорони здоров'я трудящих в УРСР. 1917–1947. – С. 60.
- ³⁷⁹ Здоровоохранение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Сб. документов и материалов / под ред. М. И. Барсукова, Д. Д. Кувшинского. – М. : Медицина, 1977. – С. 523, 525–526.
- ³⁸⁰ Народне господарство Української РСР в 1959 році. – С. 675, 679–681; Народне господарство Української РСР в 1971 році. – С. 489.
- ³⁸¹ *Михненко А. М.* Вказ. праця. – С. 97.
- ³⁸² Здоровоохранение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. ... – С. 524.
- ³⁸³ *Семашко Н. А.* Состояние мероприятий по ликвидации медико-санитарных последствий войны. – С. 5.
- ³⁸⁴ Там само. – С. 5.
- ³⁸⁵ ДАЧО. – Ф. Р-856. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 62–63.
- ³⁸⁶ Такий висновок зроблено на основі загальносоюзних даних, оскільки республіканські показники мали незначні відхилення від них Див.: *Семашко Н. А.* Вказ. праця. – С. 5.
- ³⁸⁷ ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 2730. – Арк. 2–3.
- ³⁸⁸ *Каган С. С.* Первые итоги ликвидации последствий войны и германо-фашистской оккупации УССР в области охраны народного здоровья. – С. 21.
- ³⁸⁹ Здоровоохранение в годы войны Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. ... – С. 526.
- ³⁹⁰ Здоровоохранение и медицинская наука в Украинской ССР... – Том первый. Здоровоохранение в Украинской ССР, Пути и итоги развития. – С. 317–318.
- ³⁹¹ *Марзеев А. Н.* Записки санитарного врача. – С. 145.
- ³⁹² Здоровоохранение и медицинская наука в Украинской ССР... – Том первый. Здоровоохранение в Украинской ССР. Пути и итоги развития. – С. 317–318; ЦДАГО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 5062. – Арк. 132.

- ³⁹³ *Хорош І. Д.* Розвиток охорони здоров'я на селі в Українській РСР. – С. 31, *Губський І. М.* Вказ. праця. – С. 68, 71, 76.
- ³⁹⁴ *Губський І. М.* Вказ. праця. – С. 72.
- ³⁹⁵ *Єна М. Г.* Вказ. праця. – С. 18 – 19.
- ³⁹⁶ *Губський І. М.* Вказ. праця. – С. 72.
- ³⁹⁷ *Губський І. М.* Там само. – С. 69.
- ³⁹⁸ *Губський І. М.* Відбудова і розвиток аптечного господарства УРСР в післявоєнні роки. – С. 12.
- ³⁹⁹ *Каган С. С.* Медико-санитарные кадры Наркомздрава УССР в первый год его восстановительной деятельности / С. С. Каган // *Здравоохранение УССР в 1944 году. Сводно-аналитический обзор, составленный на основании отчетов органов здравоохранения УССР за 1944 год.* – С. 11.
- ⁴⁰⁰ *Каган С. С.* Основные итоги восстановления здравоохранения в УССР за 1944 год... // *Здравоохранение УССР в 1944 году. Сводно-аналитический обзор составленный на основании отчетов органов здравоохранения УССР за 1944 год.* – С. 158.
- ⁴⁰¹ *Коваленко П. И.* Вказ. праця. – С. 7.
- ⁴⁰² ЦДАВО України. – Ф. Р – 4620. – Оп. 3. – Спр. 321. – Арк. 7.
- ⁴⁰³ Там само. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 445. – Арк. 27.
- ⁴⁰⁴ Там само. – Спр. 563. – Арк. 78.
- ⁴⁰⁵ ДАЧО. – Ф. Р-80. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 14; *Перехрест І.В.* Медико-санітарні наслідки Великої Вітчизняної війни для населення України та їх ліквідація у період відбудови (1943 – 1950 рр.). – С. 129.
- ⁴⁰⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1360. – Арк. 7.
- ⁴⁰⁷ ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 558. – Арк. 35.
- ⁴⁰⁸ Там само. – Спр. 563. – Арк. 19.
- ⁴⁰⁹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 553.
- ⁴¹⁰ *Коваль М. В.* Товариство Червоного Хреста і Червоного Півмісяця УРСР – фронту і тилу (1941–1945 рр.). – С. 85.
- ⁴¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1360. – Арк. 88; ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 557. – Арк. 14.
- ⁴¹² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1360. – Арк. 58 – 61 зв.
- ⁴¹³ Там само. – Арк. 14; *Перехрест І.В.* Вказ. праця. – С. 134.
- ⁴¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1360. – Арк. 58.
- ⁴¹⁵ ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 1450 – Арк. 3.
- ⁴¹⁶ Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР. – С. 52.
- ⁴¹⁷ *Барсуков М. И.* Красный Крест и Красный Полумесяц СССР. Краткий исторический очерк / М. И. Барсуков. – М. : Медгиз, 1946. – С. 339.
- ⁴¹⁸ *Коваль М. В.* Вказ. праця. – С. 87; *Перехрест І. В.* Вказ. праця. – С. 138.
- ⁴¹⁹ *Коваль М. В.* Вказ. праця. – С. 86; *Коваль М. В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – С. 65; *Перехрест І. В.* Вказ. праця. – С. 139.
- ⁴²⁰ *Ларін А. Ф.* Боротьба за поліпшення санітарного стану визволених районів УРСР (1943–1945 рр.). – С. 58.
- ⁴²¹ *Коваль М. В.* Вказ. праця. – С. 85; 40 лет Советского Красного Креста 1918–1958 / гл. ред. Г. А. Митерев. – М. : Госмедиздат, 1959. – С. 198; *Перехрест І. В.* Вказ. праця. – С. 140.
- ⁴²² ДАЧО. – Ф. Р-856. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 14 – 14 зв., 18.
- ⁴²³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 2. – С. 340 – 341.
- ⁴²⁴ *Добров П. В.* Вказ. праця. – С. 119.
- ⁴²⁵ *Михненко А. М.* Вказ. праця. – С. 100.
- ⁴²⁶ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. ... – Т. 2. – С. 467.
- ⁴²⁷ *Завадська О. А., Корнілов А. А.* Розвиток народної освіти на Харківщині. / О. А. Завадська, А. А. Корнілов. – К., 1959. – С. 17.
- ⁴²⁸ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.)... – С. 227 – 228.
- ⁴²⁹ Полтавщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 гг.... – С. 175 – 176.
- ⁴³⁰ *Сушко О.О.* Боротьба трудящих за відновлення матеріальної бази загальноосвітньої школи УРСР (1943–1945 рр.). – С. 108.
- ⁴³¹ *Михненко А.М.* Вказ. праця. – С. 102.
- ⁴³² *Терещенко Т.В.* Відновлення та розвиток мережі сільських шкіл у початковий період відбудови народного господарства 1943 – 1945 рр. (На матеріалах центральних областей України) // *Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. Видання Донецького національного університету.* – 2005. – № 1 (23). – С. 182 – 183.

- ⁴³³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 876. – Арк. 59.
- ⁴³⁴ *Михненко А.М.* Вказ. праця. – С. 102.
- ⁴³⁵ *Добров П.В.* Вказ. праця. – С. 124.
- ⁴³⁶ *Скопець М.С.* Діяльність місцевих Рад України по відродженню і налагодженню роботи шкіл, вузів та культосвітніх закладів (1943–1945 рр.) / М. С. Скопець // 3 історії боротьби Комуністичної партії за розвиток народної освіти на Україні (1943–1970 рр.). – К., 1972. – С. 22.
- ⁴³⁷ *Добров П.В.* Вказ. праця. – С. 124.
- ⁴³⁸ *Терещенко Т.В.* Вказ. праця. – С. 184.
- ⁴³⁹ Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917–1973 / сост. А. А. Абакумов, И. П. Кузин, Ф. И. Пузирёв и др. – М. : Педагогика, 1974. – С. 523.
- ⁴⁴⁰ *Сушко О.О.* Вказ. праця. – С. 110.
- ⁴⁴¹ Радянська Україна. – 1944. – 11 березня.
- ⁴⁴² *Добров П. В.* Вказ. праця. – С. 134.
- ⁴⁴³ Там само.
- ⁴⁴⁴ Сьома сесія Верховної Ради УРСР. Стеногр. звіт. – К. : Держполітвидав УРСР, 1946. – С. 15.
- ⁴⁴⁵ *Ленська В. В.* Всенародна допомога школі УРСР у відбудові і зміцненні її матеріальної бази (1943–1945 рр.). – С. 101.
- ⁴⁴⁶ *Добров П. В.* Вказ. праця. – С. 135.
- ⁴⁴⁷ Партийная организация Харьковщины в годы Великой Отечественной войны. – Х. : прапор, 1968. – С. 215.
- ⁴⁴⁸ *Терещенко Т. В.* Вказ. праця. – С. 183.
- ⁴⁴⁹ *Коваль М. В.* Все для перемоги... – С. 181; *Грищенко М. М.* Народна допомога школі. – С. 91–92.
- ⁴⁵⁰ *Денисенко П. І.* Вказ. праця. – С. 146; *Визволена Київщина...* – С. 11; *Терещенко Т.В.* Вказ. праця. – С. 183.
- ⁴⁵¹ *Добров П. В.* Вказ. праця. – С. 135.
- ⁴⁵² Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 3. – С. 328.
- ⁴⁵³ *Сушко О. О.* Вказ. праця. – С. 113.
- ⁴⁵⁴ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 3. – С. 328.
- ⁴⁵⁵ *Ткачова Л. І.* Вказ. праця. – С. 132.
- ⁴⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 173 зв.
- ⁴⁵⁷ Народне господарство Української РСР в 1973 році. – С. 412; Народне господарство Української РСР в 1971 році. – С. 374.
- ⁴⁵⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 142, 143, 143 зв., 144, 144 зв., 145, 145 зв., 146; Народне господарство в Українській РСР в 1959 році. – С. 604, 608, 612.
- ⁴⁵⁹ Там само.
- ⁴⁶⁰ Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа: Сборник документов 1917–1973 / сост. А. А. Абакумов, И. П. Кузин, Ф. И. Пузирёв и др. – М. : Высшая школа, 1974. – С. 120.
- ⁴⁶¹ *Добров П. В.* Вказ. праця. – С. 123.
- ⁴⁶² *Сушко О. О.* Вказ. праця. – С. 108 – 110.
- ⁴⁶³ Там само. – С. 109.
- ⁴⁶⁴ *Добров П. В.* Вказ. праця. – С. 123.
- ⁴⁶⁵ *Ленська В. В.* Піклування партії про загальне навчання дітей і підлітків у роки війни. – С. 84.
- ⁴⁶⁶ *Терещенко Т. В.* Відновлення та розвиток мережі сільських шкіл у початковий період відбудови народного господарства 1943–1945 рр. (На матеріалах центральних областей України). – С. 185.
- ⁴⁶⁷ *Голиш Г. М.* Вказ. праця. – С. 194–195.
- ⁴⁶⁸ *Сушко О. О.* Вказ. праця. – С. 109.
- ⁴⁶⁹ *Ленська В. В.* Вказ. праця. – С. 84.
- ⁴⁷⁰ *Терещенко Т. В.* Відновлення та розвиток мережі сільських шкіл як важливий чинник соціального відродження українського села в 1943–1950 рр. (на матеріалах областей Центральної України). – С. 61.
- ⁴⁷¹ Культурное строительство на Украине: Сб. документов. В 2-х т. – К., 1961. – Т. 2. – С. 56.
- ⁴⁷² *Добров П.В.* Вказ. праця. – С. 138.
- ⁴⁷³ История Украинской ССР. – Т. 8. – С. 500.
- ⁴⁷⁴ *Добров П. В.* Вказ. праця. – С. 140.
- ⁴⁷⁵ *Денисенко П. І.* Вказ. праця. – С. 146.
- ⁴⁷⁶ Народне господарство в Українській РСР в 1959 році. – С. 612.
- ⁴⁷⁷ История Украинской ССР: в 10-ти. – Т. 8. – С. 502.
- ⁴⁷⁸ *Добров П. В.* Вказ. праця. – С. 127.
- ⁴⁷⁹ *Філіппов О. М.* Розвиток радянської школи в УРСР в період першої післявоєнної п'ятирічки. / О. М. Філіппов. – К., 1957. – С. 148.

- ⁴⁸⁰ *Тереженко Т. В.* Відновлення та розвиток мережі сільських шкіл у початковий період відбудови народного господарства 1943–1945 рр. (На матеріалах центральних областей України). – С. 184.
- ⁴⁸¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 876. – Арк. 59.
- ⁴⁸² *Філіппов О. М.* Вказ. праця. – С. 148.
- ⁴⁸³ *Добров П. В.* Вказ. праця. – С. 129, 264 – 265.
- ⁴⁸⁴ Там само. – С. 130.
- ⁴⁸⁵ Там само. – С. 130.
- ⁴⁸⁶ ДАЧО. – Ф. Р-873. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 14.
- ⁴⁸⁷ Там само. – Ф. Р-3640. – Оп. 3. – Спр. 4. – Арк. 4.
- ⁴⁸⁸ *Добров П. В.* Вказ. праця. – С. 129.
- ⁴⁸⁹ Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941–1950). – С. 78–82, 109; *Цимбал Л. М.* Вказ. праця. – С. 109–116.
- ⁴⁹⁰ *Цимбал Л. В.* Вказ. праця. – С. 119–120.
- ⁴⁹¹ *Головко М. Л.* З історії відбудови і розвитку вищої та середньої педагогічної школи УРСР (1943–1950 рр.) / М. Л. Головко // Укр. іст. журн. – 1986. – № 12. – С. 64.
- ⁴⁹² *Головко М. Л.* Там само.
- ⁴⁹³ Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917–1973. – М. : Просвещение, 1974. – С. 437.
- ⁴⁹⁴ Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. – Т. 2. – С. 15 – 21.
- ⁴⁹⁵ *Цимбал Л. М.* Вказ. праця. – С. 52, 122.
- ⁴⁹⁶ Там само. – С. 52, 122 – 123.
- ⁴⁹⁷ Там само. – С. 137.
- ⁴⁹⁸ Циг. За: *Цимбал Л. М.* Вказ. праця. – С. 53.
- ⁴⁹⁹ *Добров П. В.* Вказ. праця. – С. 130 – 131.
- ⁵⁰⁰ *Петляк Ф. А.* Партийное руководство Советами на Украине в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). – С. 148.
- ⁵⁰¹ *Добров П. В.* Вказ. праця. – С. 130.
- ⁵⁰² Там само. – С. 131.
- ⁵⁰³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 3. – С. 328.
- ⁵⁰⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 146 зв.
- ⁵⁰⁵ Народне господарство в Українській РСР в 1959 році. – С. 608.
- ⁵⁰⁶ Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської соціалістичної республіки. – 1943. – № 11. – 30 вересня. – С. 194–199.
- ⁵⁰⁷ Там само. – С. 194 – 195.
- ⁵⁰⁸ Там само. – С. 195 – 198.
- ⁵⁰⁹ ДАЧО. – Ф. Р-873. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 8 – 9.
- ⁵¹⁰ *Добров П. В.* Вказ. праця. – С. 128.
- ⁵¹¹ Украинская ССР Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.... – Т. 3. – С. 286.
- ⁵¹² *Сушко О. О.* З історії боротьби за ліквідацію неписьменності серед дорослого населення західних областей Української РСР (1944–1945 рр.) / О. О. Сушко // Укр. іст. журн. – 1984. – № 7. – С. 55.
- ⁵¹³ Там само. – С. 65.
- ⁵¹⁴ Там само. – С. 58.
- ⁵¹⁵ Радянська освіта. – 1945. – 16 листопада.
- ⁵¹⁶ *Коваль М. В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – С. 16.
- ⁵¹⁷ *Сушко О. О.* Вказ. праця. – С. 57.
- ⁵¹⁸ Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939–1979: 36. документів і матеріалів. – К. : Наук. думка, 1980. – С. 160.
- ⁵¹⁹ *Сушко О. О.* Вказ. праця. – С. 59 – 60.
- ⁵²⁰ Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939 – 1979. – С. 158; *Ананійчук В. Б.* Визволення західних областей України від німецько-фашистських окупантів. / В. Б. Ананійчук. – К., 1969. – С. 145; *Сушко О. О.* Вказ. праця. – С. 60.
- ⁵²¹ Розвиток української культури за роки Радянської влади. – К. : Політвидав України, 1967. – С. 222.
- ⁵²² *Тереженко Т. В.* Соціально-побутова сфера села центральних областей України в період відбудови (1943–1950 рр.) – С. 172; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 57, 152.
- ⁵²³ История Коммунистической партии Советского Союза. В 6-ти томах. – М. : Политиздат, 1970. – Т.5. – Кн. 1. – С. 432; Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Хроника событий. – С. 332.

- ⁵²⁴ Кондакова Н. И. Некоторые вопросы идейно-политической работы партии в освобожденных районах (1943–1945 гг.) / Н. И. Кондакова // Вопросы истории КПСС. – 1970. – № 5. – С. 43.
- ⁵²⁵ Шамрай О. Г. Культурно-освітні процеси в сільській місцевості Центральної України у 1943–1950 рр. – С. 47.
- ⁵²⁶ Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941–1950. Збірник документів і матеріалів / упор. А. І. Бичкова, В. П. Даниленко, О. Г. Луговський та ін. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 123.
- ⁵²⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 105, 151 зв.
- ⁵²⁸ Там само. – Спр. 1622. – Арк. 150.
- ⁵²⁹ Радянська Україна – 1944 – 26 вересня; Надніпрянська правда. – 1944. – 27 вересня; Рибак І. В. Вказ. праця. – С. 119–120.
- ⁵³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1622.
- ⁵³¹ ЦДАВО України. – Ф. 4762. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 17 зв.
- ⁵³² Шамрай О. Г. Вказ. праця. – С. 73.
- ⁵³³ Там само. – С. 78.
- ⁵³⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 57, 152.
- ⁵³⁵ Там само; Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941 – 1950. – С. 239.
- ⁵³⁶ Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Статистичний збірник. – К. : Статистика, 1973. – С. 31.
- ⁵³⁷ ДАЧО. – Ф. Р-1596. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 5–6.
- ⁵³⁸ Там само. – Ф. Р-4429. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 9.
- ⁵³⁹ Народне господарство в Українській РСР в 1959 році. – С. 629, 630.
- ⁵⁴⁰ Історія бібліотечної справи на Черкащині. – Черкаси, 2003. – С. 32.
- ⁵⁴¹ Шамрай О. Г. Вказ. праця. – С. 56.
- ⁵⁴² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1580. – Арк. 14.
- ⁵⁴³ ДАЧО. – Ф. Р-5033. – оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 1–2.
- ⁵⁴⁴ Там само.
- ⁵⁴⁵ Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941–1950. – С. 76–77.
- ⁵⁴⁶ ДАЧО. – Ф. П-229. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 71–72.
- ⁵⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1580. – Арк. 29.
- ⁵⁴⁸ ДАЧО. – Ф. П-229. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 71–72.
- ⁵⁴⁹ Там само. – Ф. Р-630. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 7.
- ⁵⁵⁰ Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941–1950. – С. 229–230.
- ⁵⁵¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК. – К. : Політвидав України, 1979. – Т. 7. – С. 513–520.
- ⁵⁵² Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941–1950. – С. 85.
- ⁵⁵³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 56, 151.
- ⁵⁵⁴ Рибак І. В. Вказ. праця. – С. 121.
- ⁵⁵⁵ Там само. – С. 120.
- ⁵⁵⁶ Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду (1917–1960 рр.). Збірник документів. – К. : Держполітвидав України, 1961. – Т. 2 (червень 1941–1960 рр.). – С. 21.
- ⁵⁵⁷ Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941–1950. – С. 146–148.
- ⁵⁵⁸ Рибак І. В. Вказ. праця. – С. 120.
- ⁵⁵⁹ Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941–1950. – С. 258.
- ⁵⁶⁰ Рибак І. В. Вказ. праця. – С. 121.
- ⁵⁶¹ Там само.
- ⁵⁶² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 161 зв.
- ⁵⁶³ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4 : Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля : інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС – МВС, МДБ-КГБ. 1943–1959. Кн. перша : 1943–1945. – С. 318–319.
- ⁵⁶⁴ Там само.
- ⁵⁶⁵ Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Хроника событий. – К. : Политгиздат Украины, 1985. – С. 273.
- ⁵⁶⁶ Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – С. 92.
- ⁵⁶⁷ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 ... – Т. 3. – С. 107; Д. Ф. Денисенко Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны... – С. 266; Коваль М. В. Все – для победы. – С. 41; История Украинской ССР : В 10-ти т. – Т. 8. – С. 408.
- ⁵⁶⁸ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 ... – Т. 3. – С. 451.
- ⁵⁶⁹ Там само. – С. 121.
- ⁵⁷⁰ Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. – С. 411–412.

- ⁵⁷¹ Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. – С. 217; *Синицын А. М.* Всенародная помощь фронту. О патриотических движениях советского народа в годы Великой Отечественной войны. – С. 171.
- ⁵⁷² Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. – С. 160.
- ⁵⁷³ *Бачинский А. Д.* Непокоренный Дунай. – Одесса : Маяк, 1985. – С. – 138.
- ⁵⁷⁴ Борьба трудящихся западных областей УРСР проти фашистских захарбников у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. – С. 191–192.
- ⁵⁷⁵ *Коваль М. В.* Вказ. праця. – С. 105–107.
- ⁵⁷⁶ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 ... – Т. 3. – С. 122–123.
- ⁵⁷⁷ История Украинской ССР: В 10-ти т. – Т. 8. – С. 405.
- ⁵⁷⁸ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 ... – Т. 2. – С. 170.
- ⁵⁷⁹ Там само. – С. 438.
- ⁵⁸⁰ История Украинской ССР : В 10-ти т. – Т. 8. – С. 410.
- ⁵⁸¹ *Синицын А. М.* Вказ. праця. – С. 184.
- ⁵⁸² ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 12. – Спр.106. – Арк. 29.
- ⁵⁸³ *Коваль М. В.* Вказ. праця. – С. 95.
- ⁵⁸⁴ Там само.
- ⁵⁸⁵ *Коваль М. В.* Все – для перемоги. – С. 50.
- ⁵⁸⁶ История Украинской ССР : В 10-ти т. – Т. 8. – С. 412.
- ⁵⁸⁷ *Коваль М. В.* Вказ. праця. – С. 50.
- ⁵⁸⁸ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 ... – Т. 3. – С. 117.
- ⁵⁸⁹ Нариси історії Полтавської обласної партійної організації. – С. 209.
- ⁵⁹⁰ Борьба трудящихся западных областей УРСР проти фашистских захарбников у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. – С. 190.
- ⁵⁹¹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 ... – Т. 3. – С. 117.
- ⁵⁹² Там само. – С. 132.
- ⁵⁹³ История Украинской ССР : В 10-ти т. – Т. 8. – С. 412.
- ⁵⁹⁴ *Коваль М. В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – С. 123.

РОЗДІЛ 6. ДЕМОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ ВІЙНИ 1941–1945 РР. ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

Серед величезних втрат українського села, пов'язаних з роками воєнного лихоліття, були демографічні. Війна й окупація призвели до різкого, катастрофічного зменшення кількості сільського населення, значних деформацій у його статевому, віковому й професійному складі. Станом на 1 січня 1945 р., порівняно з 1941 р., його чисельність скоротилася на 27,2% – з 27,2 до 19,8 млн чол. У східних областях сільське населення зменшилося на 25,1% – з 19,8 до 14,8 млн чол., у західних областях відповідно на 32,8% – з 7,4 до 5,0 млн чол.¹ Такі демографічні зміни відбулися внаслідок взаємодії багатьох факторів: мобілізації значної частини сільського населення чоловічої статі до лав Збройних Сил і їх масової загибелі; евакуації у тиліві регіони СРСР на початку війни; загибелі мирного сільського населення в районах бойових дій воюючих сторін; масового знищення окупантами значної кількості цивільного сільського населення та військовополонених із числа колишніх селян; депортації працездатного сільського населення на примусові роботи до Німеччини та під час застосування тактики «випаленої землі» відступаючими загарбниками; високої смертності серед сільських мешканців під час окупації від голоду, виснаження та хвороб; значного зменшення народжуваності; унаслідок українсько-польського протистояння на Волині та в Галичині; загибелі селян, що боролися з загарбниками в лавах радянських партизанів і підпільників; бойових дій ОУН–УПА та каральних заходів проти них і населення, яке їх підтримувало, здійснюваних органами НКВС та інших.

Для відтворення причин демографічних втрат українського села розглянемо кожен із названих факторів. При цьому в тих випадках, коли чинники, що спричинили людські втрати серед сільського населення, вже розглядалися в попередніх розділах, вони розгорнуто аналізуватися не будуть, а виклад обмежимо лише наведенням узагальнених кількісних показників людських втрат, в інших – аналіз буде більш розгорнутий.

Одним із головних чинників, що спричинив величезні демографічні зміни в українському селі, була мобілізація сотень тисяч сільських мешканців до діючої армії та загибель більшості з них на фронтах та у ворожому полоні в перші місяці війни. Дослідженнями українських істориків на основі залучення нових архівних джерел встановлено, що в результаті мобілізації військовозобов'язаних та поповнення військового контингенту за рахунок добровольців, а також бійців народного ополчення та винищувальних батальйонів до Червоної армії і Військово-морського флоту протягом перших місяців війни було направлено майже 3 млн 185 тис. українців та громадян України інших національностей². Після окупації території України до Червоної армії було мобілізовано десятки тисяч українців, які перебували в евакуації у східних районах СРСР.

У період вигнання окупантів з території України й після її повного визволення Червона армія поповнювалася контингентом із числа юнаків призовного віку, учасників партизанського та підпільного рухів, військовополонених, виявлених дезертирів, затриманого кримінального елементу тощо. Окремою категорією призовників були жінки, мобілізовані для допоміжних військових служб. Упродовж 1943–1945 рр. червоноармійцями стали ще майже 4 млн громадян України. Щоправда, певна частина мобілізованих вдруге призивалась до Червоної армії, оскільки на окупованій території України осіло чимало оточенців і відпущених гітлерівцями полонених українців. Серед мобілізованих у цей період переважав сільський контингент. Базуючись на показниках щодо кількості сільського населення в УРСР у 1941–1945 рр. (див. додаток 2) можна припустити, що всього в числі більше 7 млн

українських громадян, які воювали в роки війни в складі Збройних сил СРСР³, сільські мешканці становили понад половину.

Значна частина мобілізованих до діючої армії селян України загинула. За останніми підрахунками встановлено, що втрати військового персоналу з числа українців і громадян України інших національностей за роки війни становили близько 4,1 млн осіб (вбитих, загиблих у полоні, зниклих безвісти, померлих у госпіталах у перші повоєнні роки)⁴. То ж, зважаючи на високу питому вагу селян серед українських громадян у складі Червоної армії та ВМФ, можна стверджувати, що селяни становили не менше половини фронтних втрат українців за роки війни.

До великих втрат серед недостатньо підготовлених у військовому відношенні українських селян на початковому етапі війни, коли Верховне командування СРСР, неспроможне реально оцінити ситуацію на фронті, категорично вимагало від військ будь-якою ціною зупинити противника й перейти в наступ, а через військову некомпетентність та волонтаризм цілі армії гинули в оточенні, додалися величезні втрати серед мобілізованих сільських мешканців у 1943 – першій половині 1945 рр. Особливо великими вони були в 1943–1944 рр., коли під час напружених визвольних боїв радянське військово командування, діючи відповідно наказу Сталіна, для досягнення стратегічних цілей не шкодувало сил і не зупинялося ні перед якими жертвами.

Серед причин значних втрат особого складу Червоної армії в означений період була погана, а то й зовсім відсутня, військова підготовка мобілізованих польовими військкоматами. Типовою, наприклад, була ситуація, яка мала місце з новим поповненням у кількості 17 797 осіб, що прибуло у травні–червні 1944 р. із Кіровоградської та Одеської областей у 5-у гвардійську армію 1-го Українського фронту, серед яких 50–60% раніше зовсім не служили в лавах Червоної армії, 7811 перебували в полоні й оточенні, навчених військовій справі було 5009, ненавчених – 12 888. Установлені строки місяць–півтора для військової підготовки мобілізованих в армійських запасних стрілецьких полках рідко витримувалися, особливо під час наступу, а ті, хто відразу потрапляв до діючих частин, нерідко навіть не встигали перед боєм потримати в руках зброю і йшли в бій, не вміючи володіти нею⁵. Зокрема в багатьох випадках щойно мобілізованих польовими військкоматами сільських юнаків і чоловіків, не навчивши військовій справі, а нерідко навіть не озброївши й не переодягнувши у військову форму, відразу ж кидали в бій. Так було після першого взяття Харкова, коли у місті й навколишніх визволених районах мобілізували до Червоної армії 15 тис. осіб віком від 15 до 45 років і негайно, без підготовки послали на фронт вдягнутими у власний цивільний одяг і майже без зброї – 1 гвинтівка на 5–10 осіб. Подібне мало місце під час Корсунь-Шевченківської битви, коли мобілізованих на території Кіровоградської й нинішньої Черкаської областей селян із навколишніх сіл кидали до бою непідготовленими й без зброї, наказуючи здобувати її самим у бою з ворогом. Багато з них загинули у першому ж бою та поховані у безіменних могилах за декілька кілометрів від власних домівок й до цих пір вважаються серед зниклих безвісти⁶.

Значною мірою примусово, а подекуди методом облав на місцевих мешканців, проводилася військова мобілізація до Червоної армії на території Західної України. Крім прямого її призначення – поповнення фронтних частин, мобілізація в західних областях була спрямована й на позбавлення ОУН і УПА потенційних людських ресурсів для формування їхніх загонів. Проведення мобілізації певною мірою гальмувалося через застосування ОУН і УПА тактики зриву її як агітаційно-роз'яснювальними засобами, так і погрозами та каральними акціями по відношенню до тих, хто погоджувався на вступ до Червоної армії та їхніх родин. Наприклад, на території Тернопільської області упівці в другій половині серпня – на початку вересня 1944 р. провели ряд сільських сходів та мітингів, на яких місцевому населенню

заборонялося вступати до Червоної армії⁷. У Межирицькому районі Ровенської області пропагандисти УПА, закликаючи сільське населення саботувати призов до Червоної армії, водночас попереджали, що сім'ї осіб, які з'являться до райвійськкомату, будуть знищуватися. Унаслідок проведеної оунівцями роботи із 543 осіб, зобов'язаних прибути до райвійськкомату до 5 березня 1944 р., з'явилося лише 299, а з ряду сіл району взагалі не з'явився жодний призовник. У Здолбунівському районі цієї ж області на початку березня 1944 р. підлягало мобілізації 700 осіб, однак у визначений термін на збірний пункт з'явилося лише 18 осіб⁸. До другої декади квітня 1944 р. у лісах на межі Ровенської та Тернопільської областей розташовувалося кілька таборів із місцевими чоловіками, які переховувалися від мобілізації до Червоної армії⁹.

Про ефективність подібних пропагандистських акцій, проведених на території Дрогобицької області в 1944 р., свідчить те, що там станом 31 серпня 1944 р. не з'явилися на призовні пункти й ухилялися від мобілізації 8818 осіб із 59 196 осіб взятих на облік. Якщо по 14 районах області явка на призов становила 87–100%, то по 6 районах – 74–83%, а по 4 – 35–60%. Найменша кількість військовозобов'язаних з'явилася на призовні пункти в районах, в яких вплив націоналістів був досить великим: Комарнівському (35%), Ходорівському (57%), Рудківському (60%), Дублянському (74%), Судово-Вишнянському (77%), а в Ново-Стрілківському навіть не було проведено облік військовозобов'язаних, оскільки 90% військовозобов'язаних, частина з них із сім'ями, втекли до лісів і в селах не проживали. Більша частина тих, хто не з'явився на призовні пункти – це були селяни, залякані агітацією, погрозами й прямими каральними акціями націоналістів або просто забрані ними до лісів. В окремих селах майже всі військовозобов'язані тікали в ліси. Так, у Ходорівському районі у селі Новосельці зі 102 призовників прийшло на збірний пункт лише двоє; у селі Чернишов усі 42 військовозобов'язаних разом з головою сільради подалися до лісу; у селі Ляшки-Долишні не з'явилися всі 83 військовозобов'язані; у селі Молодничі не з'явилися всі 73 військовозобов'язані на чолі з головою сільради; у селі Буковина із 195 осіб не з'явилися 138 осіб; у селі Березовиці із 231 особи не з'явилися 130 осіб і т.д.¹⁰

З метою зриву планів мобілізації загони УПА здійснювали напади на військкомати та їхніх представників, голів і секретарів сільських рад й забирали або знищували списки обліку військовозобов'язаних. Наприклад, 24 лютого 1944 р. до голови Кунинської сільради Мізоцького району Ровенської області з'явилося шість осіб, одягнутих у форму офіцерів і рядових Червоної армії й, погрожуючи зброєю, забрали в нього списки обліку військовозобов'язаних села й залишили розписку наступного змісту: «Поквитовання цим стверджую, що дня 24.2.44 р. списки селян, які були в сільраді, забрано відділом УПА. Комендант УПА Гуляй». А в ніч з 6 на 7 березня 1944 р. загін УПА здійснив збройний напад на Ровенський райвійськкомат (у 1,5 км від м. Ровно), під час якого було вбито двох лейтенантів – працівників військкомату, а приміщення частково спалено¹¹.

Нерідко упівці вдавалися до превентивних дій на випередження й проводили власну мобілізацію. Так, наприклад, було у деяких районах Ровенської області, де вони на протигагу запланованого призиву військовозобов'язаних військкоматами проводили мобілізацію всього чоловічого населення в загони повстанської армії, які діяли на території області. Зокрема Мізоцьким райвійськкоматом на 3 березня 1944 р. було оголошено призов військовозобов'язаних у населених пунктах Мізоч, Белашів і Дермань. Дізнавшись про це, упівці в ніч на 3 березня направили в названі села озброєні групи, які оголосили населенню, що «мобілізація в Червону армію припинена» і провели мобілізацію всього чоловічого й частково жіночого населення в загони УПА. Усі мобілізовані були забрані до лісу, а на призовний пункт райвійськкомату з цих сіл не з'явилася жодна людина¹². У Почаївському районі Тернопільської області в ніч на

30 серпня 1944 р. повстанці мобілізували й забрали з собою 19 осіб 1928 року народження з с. Лопушино, 27 – з с. Розтоки, 9 – з с. Раславки, 114 – з с. Шваківці. Подібні акції мали місце в Золотопотіцькому, Бережанському та інших районах і областях Західної України¹³.

Варто зазначити, що в багатьох випадках упівці заздалегідь готувалися до зриву радянських мобілізацій і оперативного проведення своїх. Арештований комендант відділу УПА С. П. Василишен, уродженець і мешканець с. Белашів Мізоцького району, під час слідства заявив, що УПА має розроблений план зриву призову до лав Червоної армії та проведення мобілізації в загони УПА. При цьому Василишен повідомив, що його, як коменданта УПА, було зобов'язано провести підготовку до мобілізації населення в УПА у випадку звільнення села радянськими військами: заздалегідь скласти списки на весь призовий контингент села, облікувати наявне кінське поголів'я й чекати від керівництва УПА подальших вказівок¹⁴.

Не поодинокими були випадки, коли упівські загони перехоплювали колони військовозобов'язаних, які рухалися на призовні пункти військкоматів, а то й колони вже мобілізованих до Червоної армії й забирали їх до загонів УПА. Так, наприклад, було вчинено 12 березня 1944 р. з групою військовозобов'язаних у кількості 75 осіб із с. Сухівці Клеванського району Ровенської області¹⁵.

Однак протидія з боку ОУН і УПА не могла перешкодити радянським військовим структурам провести в західних областях масову мобілізацію населення, насамперед сільського, до Червоної армії. Наприклад, у Ровенській області лише на 15 квітня 1944 р. було мобілізовано 57 677 осіб, з них 10 500 осіб у примусовому порядку¹⁶. У деяких західних регіонах мобілізація сільського контингенту мала тотальний характер, зокрема на Волині, де мобілізували 16% населення¹⁷. До кінця вересня 1944 р. по областях Львівського військового округу до радянських Збройних сил було призвано 525 898 віськовозобов'язаних (у Львівській області – 47 446, із Тернопільської – 135 833, із Станіславської – 59 218, Дрогобицької – 34 201, із Волинської – 82 539, із Ровенської – 103 955, із Чернівецької – 61 706), у переважній більшості сільських мешканців, що водночас свідчило про високі темпи скорочення кількості потенційних бійців УПА в західному регіоні України¹⁸.

Проте використовувати нове поповнення як «гарматне м'ясо», як це було в східних і центральних регіонах, на території Західної України було складніше, оскільки кинуті до бою непідготовлені західняки нерідко вдавалися до масового переходу на бік німців. Наприклад, лише за період з 4 до 25 вересня 1944 р. з частин 1-го Українського фронту на бік німців перейшло 172 військовослужбовці з числа призваних у західних областях України, у т.ч. 73 – під час бою, 99 – з переднього краю оборони¹⁹. Це примусило радянське командування здійснювати військову підготовку мобілізованих із західних областей в тилу та розсосереджувати їх по різних бойових підрозділах.

Про масштаби ухилинь від мобілізації і дезерції в Західній Україні свідчить те, що лише в 1944–1945 рр. радянськими органами безпеки під час проведення каральних операцій проти учасників українського визвольного руху паралельно було затримано 96 988 дезертирів із Червоної армії та втікачів від призову²⁰.

До втрат серед сільського населення призвело й створення у складі Вермахту українських збройних формувань. Зокрема, селяни становили більшість особового складу створеної за ініціативою Українського Центрального Комітету з українців дистрикту «Галичина» 14-ї гренадерської дивізії військ СС «Галичина». Чимало селян перебувало й у складі інших українських підрозділів Вермахту²¹. Вважається, що на час закінчення війни загинуло майже 16 тис. українців, які воювали у складі таких формувань на боці Німеччини²², а ще декілька десятків тисяч, опинившись у полоні в західних союзників СРСР, пізніше поселилися в багатьох країнах світу.

Але основна причина демографічної трагедії українського села пов'язана з геноцидом нацистів щодо місцевого населення окупованих територій. Нацистський геноцид став найбільш крайнім виявом терору, здійснюваного гітлерівцями в окупованій Україні, мета якого полягала у знищенні великих груп населення за расовими, національними, релігійними, політичними, соціально-економічними мотивами. Спланований керівництвом Райху геноцид щодо до народу України мав наперед визначений кінцевий результат – його винищення задля звільнення «життєвого простору» і здійснювався як шляхом прямого знищення великої кількості людей, так і в прихованих формах, за яких цілеспрямовано створювалися такі життєві умови, котрі спричиняли повне або часткове фізичне винищення населення.

Зарахований до расово неповноцінних, український народ був приречений нацистами більшою частиною на винищення, меншою – на слугування німецьким колонізаторам. Расистські ідеї Гітлера-Гімmlера стали основоположними для каральних органів СС, СД, гестапо, польових командирів Вермахту тощо. Перед ними стояли конкретні демографічні завдання. «В Україні найкраще буде вбити всіх чоловіків віком понад 15 років», – говорив Герінг, рекомендуючи на посаду райхскомісара України Е. Коха. Фельдмаршал Рундштедт твердив: «Ми маємо знищити принаймні третину населення приєднаних територій». (Принагідно зазначимо щодо України, що кожного третього її мешканця гітлерівцям знищити не вдалося, проте її прямі й непрямі демографічні втрати становили саме третину населення!)²³. Чітке уявлення про гітлерівський окупаційний режим та його ставлення до цивільного населення в Україні створюють й заяви Е. Коха, який очолював окупаційну владу в Україні. Він відверто сформулював власну політику в Україні: «Наше завдання полягає в тому, щоб вилучити з України все, до чого дійдуть наші руки, і в цьому ми не звертаємо жодної уваги на почуття українців чи на їхні права власності. Від вас я чекаю якнайсуворішого ставлення до місцевого населення»²⁴.

Ще до нападу на СРСР керівниками нацистської Німеччини було підготовлено чотирнадцять директив щодо репресій та заздалегідь спланованих злочинів. А вже безпосередньо у ході війни з'явилися сотні директив, розпоряджень, наказів, інструкцій вищого керівництва Райху та Вермахту, які потім ретельно дублювалися в нижніх ланках і в сукупності мали забезпечити «правові» підстави здійснення геноциду на окупованих східних територіях. Серед документів, які передбачали фізичне знищення військовослужбовців та політпрацівників Червоної армії, партійних та радянських працівників цивільних інституцій, партизанів та підпільників, осіб із числа цивільного населення, насамперед, слід назвати: «Про особливі повноваження військ», «Про поведінку військ на Сході», «Дванадцять заповідей поведінки німців на Сході та їх поводження з росіянами», «Про комуністичний повстанський рух в окупованих областях», «Про особливе поводження з радянськими противниками», «Про поведінку з комуністичними комісарами», «Про застосування військових юрисдикцій в районі «Барбаросса» і про особливі заходи у військах»²⁵, «Про запровадження надзвичайних каральних заходів до місцевого населення», «Про придушення комуністичного повстанського руху»²⁶ та багато інших.

Санкціонуючи масове винищення широких верств громадян України, Гітлер категорично заборонив притягати до відповідальності особовий склад Вермахту за будь-які злочини, вчинені щодо цивільного населення²⁷. А оскільки серед нацистського керівництва та військового командування переважали прихильники жорсткої політики стосовно населення України, це зумовило небачений терор і масову загибель людей на окупованих українських землях.

Такі директиви, накази та інструкції підкріплювалися відповідними організаційними заходами. З цією метою було створено спеціальні оперативні групи

поліції безпеки та СД у складі Вермахту (айнзацгрупи – айнзацкоманди – зондеркоманди). Айнзацгрупа «С» діяла на основній території України, а айнзацгрупа «Д» у південній її частині. Головне завдання цих підрозділів полягало в «утихомиренні» населення окупованих земель будь-якими засобами. На рахунку айнзацгруп за короткий період їхньої терористичної діяльності (від початку війни до ліквідації наприкінці 1942 р.) – більше мільйона людських жертв. Після ліквідації айнзацгруп масові езекуції проти населення здійснювали включені в тилові війська зондеркоманди, загальна чисельність яких на всій окупованій території СРСР становила 350 тис. осіб²⁸. Найактивнішими учасниками геноциду були також таємна польова поліція (ГФП), польова жандармерія, військова розвідка і контррозвідка (абвер), ягдкоманди, територіальні органи військової адміністрації, польові та місцеві комендатури, сили СС та поліції Гімmlера²⁹. Діяли вони з надзвичайною жорстокістю, адже їх особовий склад згідно з таємними директивами ОКВ від 13 травня 1941 р. та 16 грудня 1942 р. був звільнений від дисциплінарної чи судової відповідальності за скоєне³⁰.

Здійснюючи тотальну війну на фізичне винищення населення, окупанти тисячами вигублювали мирних сільських мешканців. У четвертому розділі цієї праці наведені приклади жорстоких каральних акцій, які здійснювали окупанти з метою «утихомирення» сільського населення, котре підтримувало або потенційно могло підтримувати партизанський рух. У рамках цих акцій гітлерівці стерли з лиця землі понад 250 українських сіл, населення яких звинувачувалося у допомозі партизанам та знищили десятки тисяч мирних жителів. Жертвами боротьби окупантів з рухом Опору стали не лише особи, причетні до нього, а й сотні тисяч ні в чому невинних селян, у їх числі й ті, хто не становив ніякої загрози окупаційному режиму – діти, жінки, люди похилого віку, хворі.

Масові вбивства мирного сільського населення окупанти вчиняли й з інших причин: у відповідь на будь-який прояв непокори, зокрема невдоволення селян, що виникали на ґрунті пограбувань і насилля, невиконання розпоряджень окупаційної влади, несплату податків та обов'язкових поставок сільгосппродукції, ухиляння від виконання трудової повинності та виїзду на роботу до Німеччини, надходження інформації про невдачі гітлерівців на фронті, вбивства німецьких військовослужбовців тощо. Приклади таких злочинів вже наводилися вище.

Десятки тисяч сільських мешканців було вбито в ході здійснюваної з особливою лютю політичної «дезінфекції» по-нацистськи. Її метою було знищення комуністів, комсомольців, посадовців радянських органів влади, профспілкових та колгоспних активістів, депутатів рад, працівників НКВС і політпрацівників Червоної армії та взагалі всіх небажаних для окупантів осіб. Їхні списки й адреси ще до війни склалися німецькими спецслужбами й були зосереджені в спеціально підготовлених довідниках: «Особлива розшукова книга для СРСР», «Німецька розшукова книга», «Довідковий лист виявлень місць проживання», а вже з початком окупації до полювання на цих людей заповзято долучилися жертви сталінського терору та колективізації, засуджені радянськими правоохоронними органами злочинці, колаборанти з числа місцевого населення. Жодне повідомлення не залишалось поза увагою окупантів. Багато комуністів та радянських активістів було вигублено через систему заручників, яку широко використовували загарбники. Наслідки боротьби з «політично неблагонадійними елементами» на селі жахливі. Так, лише у с. Срібне Чернігівської області в приміщенні школи було спалено 1500 сільських активістів, а в сільському райцентрі Корюківка за рік панування нацистами було знищено до 500 радянських активістів³¹. Серед розстріляних гітлерівцями у м. Золотоноша на Полтавщині понад 12 750 осіб переважну більшість становили сільські активісти із Золотоніського, Чорнобаївського, Гельмязівського, Драбівського й Іркліївського районів³². Більші або

менші екстермінації щодо до цієї категорії сільських мешканців мали місце по всій території республіки.

До великої смертності серед сільського населення під час окупації призвели також такі приховані форми геноциду, як голод, викликаний грабінницькою політикою загарбників, вилучення необхідного мінімуму сільськогосподарської продукції, заборона вільного товарного обміну, відсутність системи охорони здоров'я і належних житлово-побутових та санітарно-гігієнічних умов, поширення епідемій інфекційних хвороб, застосування тактики «випаленої землі».

Смерть багатьох тисяч сільських мешканців спричинило використання німецьким командуванням місцевого населення в якості «живого щита», яким прикривалася передислокація, відступ чи наступ військ, а також при розмінуванні загороджувальних перешкод. Значна частина сільського населення загинула від бомбардувань, артилерійських та мінометних обстрілів, які здійснювали воюючі сторони, особливо німецька, в початковий період війни. Знаючи про відступ радянських військ, частини Вермахту з метою залякування та знищення продовжували вести жорстокий вогонь по мирних населених пунктах. Часто відступ німецьких військ супроводжувався майже повним обезлюдненням цілих районів у прифронтовій смузі.

Демографічною трансформацією неосяжних масштабів, завданою війною українському селу, стала примусова депортація працездатних людей на рабську працю до Німеччини, що торкнулася майже кожної сільської сім'ї. Оскільки ця трагічна сторінка історії українського селянства вже детально розглядалася, обмежимося лише констатацією масштабів втрат, яких зазнало село внаслідок цих злочинних дій нацистів. З території України на примусову роботу до Райху було вивезено 2 400 342 «остарбайтерів». У завершальному томі історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України» – «Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945» вказується, що всього з 1942 по 1950 рр. на Україну повернулося 1 млн 850 тис. колишніх «остарбайтерів». Понад 150 тис. чоловіків та жінок з України з різних причин вирішили не повертатися на батьківщину й, скориставшись можливістю, залишилися на Заході³³, а також виїхали до країн Північної та Південної Америки, Великобританії, Австралії, Нової Зеландії. Отже, близько 400 тис. українських «остарбайтерів» загинули на чужині в Райху. За даними шести областей України – Житомирської, Кіровоградської, Кам'янець-Подільської, Львівської, Дрогобицької, Київської – не повернулися додому приблизно 30% вивезених у неволю³⁴. Частка селян серед загиблих у неволі була досить значною – не менше 200 тис. осіб, а багато селян-«остарбайтерів» повернулися додому інвалідами та хронічно хворими.

Фізичне знищення нацистами мільйонів громадян України кардинальним чином вплинуло на генофонд України. Про результати цієї політики нацистських окупантів свідчить наступне: у Вінницькій області було знищено цивільного населення 204 781 особу, Волинській – 165 339 осіб, Ворошиловградській – 19 671, Дніпропетровській – 78 119, Житомирській – 220 364, Закарпатській – 114 582, Запорізькій – 86 745, Кам'янець-Подільській – 221 820, Київській – 269 268, Кіровоградській – 71 000, Львівській разом з Дрогобицькою – 674 804, Миколаївській – 74 662, Одеській разом з Ізмаїльською – 278 024, Полтавській – 112 850, Сталінській – 240 000, Станіславській – 239 920, Харківській – 270 296, Херсонській – 21 353, Чернівецькій – 15 895, Чернігівській – 127 778³⁵. А загальні втрати цивільного населення на окупованій території України оцінюються в 4,5 млн осіб (вбитих і зниклих безвісти)³⁶. Враховуючи те, що в багатьох областях сільські мешканці становили більшу частину населення, є всі підстави стверджувати, що майже половина втрат серед цивільного населення внаслідок нацистського геноциду припадає саме на селянську верству громадян України.

Великими були безповоротні втрати серед селян, які брали участь в радянському русі Опору окупантам. Так, за підрахунками М. В. Коваля під час війни наклали головою близько 60 тис. радянських партизанів (понад 40 тис. у 1941–1942 рр. і 15–20 тис. у 1943–1945 рр., з них 80% загинули в боях, померли від ран, голоду, захворювань, були розстріляні окупантами)³⁷. Документальних свідчень про соціальний стан загиблих партизанів бракує. Але якщо взяти до уваги те, що майже половина народних месників України були селянами³⁸, то можна стверджувати, що серед загиблих у боротьбі з ворогом партизанів близько половини були селяни-партизани. Щодо кількості загиблих за роки окупації сільських мешканців, які були учасниками радянського підпілля, то документальних даних, на жаль, немає. Але те, що вони становили декілька тисяч із тих 40–45 тис. українських підпільників (у республіці загальне число підпілля в роки війни, за офіційними даними, становило понад 100 тис. чоловік), які, за даними М. В. Коваля, втратили життя у протистоянні з ворогом³⁹, незаперечний факт.

Значними були втрати селян, які становили більшість серед оунівців та вояків УПА, під час окупації та протистояння між підрозділами військ НКВС і НКДБ та учасниками самостійницького руху в 1944–1945 рр. Саме ці роки були найкривавішими у понад десятилітній після закінчення війни боротьбі українських націоналістів. За цей час підпілля ОУН і УПА здійснило 6600 акцій, яким радянські органи безпеки протиставили 39 773 каральні операції. Під час боїв, облав і блокад у 1944–1945 рр. загинуло (за радянськими даними) 103 313 підпільників, 110 758 було взято в полон, 50 058 прийшли до органів НКВС повинитись. Щоправда, наводячи ці показники, дослідники І. Патриляк і В. Трофимович вважають цифру офіційної статистики про втрати підпіллям за два роки понад 260 тис. осіб завищеною, і зазначають, що вона може бути пояснена тільки тим, що до числа повстанців записували також убитих під час каральних операцій мирних мешканців⁴⁰. Трагічною була подальша доля заарештованих. Частина найбільш активних членів оунівських та упівських формувань за звинуваченнями у тероризмі та вбивствах були засуджені до смертної кари, а більшість, у тому числі й дезертири з Червоної армії та втікачі від призову до неї, засуджені до тривалих термінів сибірського ув'язнення.

В умовах громадянського протистояння в західноукраїнському регіоні чимало селян загинуло в результаті дій вояків ОУН–УПА. Націоналісти, особливо відділення Служби безпеки ОУН–УПА, жорстоко розправлялися з тими селянами, які співпрацювали з радянською владою, насамперед керівниками сільських органів влади та сільськими активістами, сім'ями тих мобілізованих до Червоної армії, які проігнорували їхні вимоги бойкотувати призивну кампанію, а також з тими, хто не виконував їхні накази і розпорядження. Наведемо лише декілька характерних прикладів із багатьох подібних, що мали місце в усіх західних областях упродовж 1944–1945 рр. Так, у березні 1944 р. у селі Ясинопілля Городенківського району Станіславської області було вбито 8 осіб місцевих активістів; у селі Тишківці – 4 особи; у селі Чернятино – 4 особи, у т.ч. учителька. У селі Стопчате Жаб'ївського району цієї ж області в ніч з 16 на 17 березня 1944 р. були вбиті і повішані голова та заступник голови сільради, а також 8 осіб сільського активу. У ніч з 17 на 18 березня в селі Лючяя того ж району вбито 4 активісти, у тому числі 3 жінки⁴¹.

На території Ровенської області за січень–лютий 1944 р. збройні формування УПА провели в селах 64 акції, знищивши понад 500 представників радянської влади, а також здійснили 174 акти індивідуального терору, вбивши 464 місцевих активістів та членів їхніх родин⁴². На початку квітня 1944 р. у селі Ляхово Острозького району цієї області націоналісти зарізали 40 осіб за співчуття радянській владі. Серед них були сім'ї військовозобов'язаних, призваних до лав Червоної армії. У селі Бухаріво цього ж

району були вбиті голова сільради та допризовник, який з'явився до військкомату для реєстрації⁴³. Лише упродовж одного дня – 15 квітня 1944 р. у селі Волиця Сокальського району Волинської області було повішено 5 сімей співчуваючих радянській владі, у селі Новини цього ж району повішено й розстріляно 16 радянських активістів села, а у селі Щенятин розстріляно 87 осіб колишніх радянських активістів й українців, котрі повернулися зі східних областей України⁴⁴. 26 квітня 1944 р. у селі Котляровське Дедеркальського району Тернопільської області були повішені голова й секретар сільради за невиконання наказу про мобілізацію мешканців села до УПА⁴⁵. У серпні 1944 р. у Поморянському районі Львівської області було знищено керівний склад 8 сільських рад⁴⁶. У селі Грушатинці Нижанковицького району Дрогобицької області 14 вересня 1945 р. було вбито голову земельної общини Павла Гілето, його сина – секретаря сільської комсомольської організації й сільську активістку Марію Добромільську⁴⁷. Всього ж упродовж вересня–жовтня 1945 р. у Дрогобицькій області було здійснено 85 нападів на сільських посадовців та активістів, зокрема вбито 25 голів сільських рад⁴⁸.

Безвинні мирні селяни масово гинули під час боротьби радянських каральних органів проти українського національно-визвольного руху. Наведемо лише декілька характерних прикладів з ряду сотень подібних. Так, 22 жовтня 1944 р. у село Кривеньке Пробіжнянського району Тернопільської області прибув загін військ НКВС у кількості 60 осіб на чолі з майором Полянським і представником УНКВС молодшим лейтенантом Молдавановим. Не виявивши в селі оунівської боївки, Полянський і Молдаван, перебуваючи в нетверезому стані, розстріляли ні в чому не винних 10 селян у віці від 60 до 80 років і спалили 45 будинків з надвірними будівлями, домашнім майном і великою кількістю намолоченого хліба. Серед убитих були п'ять осіб із сімей червоноармійців, а у числі спалених будинків 20 належали таким родинам⁴⁹. У листопаді 1944 р. в селі Красієво Коропецького району оперативна група на чолі з начальником райвідділу міліції Белашом без достатніх підстав відкрила в селі стрілянину і почали в різних кінцях села підпалювати будинки. У результаті цього було вбито шість селян, знищено 117 селянських господарств, у т.ч. 14 господарств сімей військовослужбовців⁵⁰. У Дедеркальському районі цієї області дільничий міліціонер Петрушевський з групою бійців винищувального батальйону 9 лютого 1945 р. на хуторі Тури, будучи в нетверезому стані, розстріляв 2 селянські родини в кількості 6 осіб, майно їх розграбували, а будинки спалили. У Золотницькому районі уповноважений міліції Горич затримав 14-річну дівчину Лемашко й розстріляв її. Подібні факти мали місце в Підгаєцькому, Микулинецькому та інших районах Тернопільщини⁵¹.

У селі Ляхове Порицького району Волинської області дільничий уповноважений міліції Воротніков, одержавши завдання від начальника райвідділу НКВС затримати громадянина Парфенюка, що нібито дезертирував з Червоної армії, з чотирма бійцями з групи охорони громадського порядку ввечері оточив будинок його дружини, увірвався в нього і, щоб «налякати» господарку, застрелив з автомата її дочку. З метою приховання злочину Воротніков застрелив громадянку Парфенюк, її 15-ти річного сина, другу дочку і 3-місячне немовля. Перевіркою було встановлено, що громадянин Парфенюк перебував у Червоній армії і ніколи звідти не дезертирував⁵².

У грудні 1944 р. працівники Станіславського НКДБ Д. В. Щербаков, П. Н. Довгополов, Г. А. Примаков виїхали в село Русово Снятинського району з метою виплати селянам заробітної плати за роботу в підсобному господарстві. Замість виконання доручення вони почали здійснювати незаконні обшуки, вилучення речей, вимагати горілку. Селян, які чинили їм в цьому спротив, вони били і навіть розстрілювали як бендеревців. Було вбито сім осіб, серед яких дружина червоноармійця О. Н. Луцик, мати двох синів червоноармійців М. А. Додух. Під час

вилучення речей у будинку О. Луцик, Долгополов за вчинений спротив розстріляв її дочку. 18 грудня 1944 р. заступник голови Заболотського райвиконкому цієї ж області Голубцов і другий секретар райкому КП(б)У Нарижний виїхали в село Ганківці для участі в похоронах громадян, розстріляних бандерівцями. Ідучи по дорозі до сільради, вони побачили знятий з могили загиблих бійців Червоної армії пам'ятник. У цей час повз них проходили дві дівчини – Ворушук Марія і Губшіт Ганна, котрим вони запропонували поставити пам'ятник на місце. За відмову виконати розпорядження Голубцов чергою із автомата розстріляв дівчат.

У селі Чайковичі Рудківського району Дрогобицької області у січні 1945 р. група працівників райвідділу НКВС на чолі з його начальником Подувальцевим без жодних підстав розстріляли мешканця села Тимковича, у будинку якого ночував і був убитий повстанцями дільничий міліціонер, арештували його дружину й дочку, спалили 9 будинків, у числі яких 3 належали сім'ям червоноармійців, знищили все майно, а хліб, худобу й частину майна привласнили. У Славському районі цієї області упродовж грудня 1944 р. – березня 1945 р. працівниками райвідділу НКВС безпідставно були вбиті 5 сільських мешканців⁵³.

Подібні випадки самочинних вбивств представниками влади і військовими місцевих жителів, безпідставних арештів, побиття селян, інших невмотивованих насильств, садизму, підпалів, вилучення майна мали місце в багатьох інших сільських населених пунктах західних областей України. Фактично в усіх випадках це свавілля прикривалося, нібито, боротьбою з «німецько-фашистськими націоналістами».

З огляду на поширеність таких випадків ЦК КП(б)У змушений був ухвалити спеціальні постанови від 21 березня і 19 травня 1945 р., якими вимагав припинити грубі порушення «радянської» законності в даному регіоні й зобов'язав партійні та радянські органи, структури НКВС і НКДБ, військ НКВС, прокуратури здійснити комплекс заходів щодо недопущення таких дій працівниками силових структур, а винних у їх скоєнні притягувати до кримінальної відповідальності. Однак, незважаючи на вжиті з їх сторони заходи, працівники органів НКВС і НКДБ та військовослужбовці військ НКВС продовжували чинити такі дії. За даними довідки відділу управління кадрами ЦК КП(б)У «Про виконання постанов ЦК КП(б)У від 21 березня і 19 травня 1945 р. стосовно фактів брутальних порушень радянської законності у західних областях по Волинській, Львівській, Дрогобицькій і Станіславській областях» від 8 жовтня 1945 р. за період з 1 січня по 1 вересня 1945 р. у цих областях за порушення «радянської законності» особливими інспекціями та прокурорами УНКВС, УНКДБ та військ НКВС до кримінальної відповідальності було притягнуто й засуджено 117 осіб військовослужбовців внутрішніх і прикордонних військ, 103 особи працівників НКВС і 14 осіб співробітників НКДБ, крім того, притягнуто до дисциплінарної відповідальності 277 осіб. Унаслідок проведеної роботи кількість подібних зловживань дещо скоротилася. У Станіславській області, наприклад, за п'ять місяців, з жовтня 1944 р. до березня 1945 р., було 119 таких випадків, а з квітня по вересень 1945 р. мали місце 42. Також зменшилася кількість подібних злочинних акцій у Дрогобицькій, Львівській і Волинській областях. Однак їх кількість залишалася ще значною. Лише упродовж липня і серпня 1945 р. у цих областях мали місце 128 випадків порушення «радянської законності»:

	Липень	Серпень	Усього
Волинська	18	11	29
Львівська	23	12	35
Станіславська	11	17	28
Дрогобицька	15	21	36
Усього:	67	61	128

Із 128 випадків порушень законності в липні і серпні – 56 випадків були кримінального характеру, винні в яких засуджені військовими трибуналами⁵⁴.

Щоб підірвати соціальну базу УПА, радянські спецслужби в 1944–1945 рр. здійснили масову депортацію «членів родин» оунівців, вояків УПА, УНА і УНРА. У 1944 р. із 7 областей (Ровенської, Волинської, Львівської, Тернопільської, Станіславської, Чернівецької, Дрогобицької) у 1944 р. у східні райони СРСР було вивезено 12 762 особи, а в 1945 р. – 17 487 осіб, абсолютна більшість яких були селяни⁵⁵.

Великими були людські втрати серед сільського населення в роки війни на Волині, Поліссі та в Галичині в зв'язку з польсько-українським військово-політичним протиборством. У тій боротьбі обидві сторони не раз включали до числа своїх противників мирних сільських мешканців, вдавалися до обопільних масових убивств, нищення житла й господарства (про це вже мова йшла на С. 228). Остаточна кількість жертв з обох сторін до цих пір не з'ясована. Історики, які досліджують цю проблему, називають різні цифри. Так, українські історики Ю. Киричук і С. Макарчук у спільному дослідженні зазначають, що в ході цієї боротьби загинуло з обох сторін приблизно 40–60 тис. осіб, причому більшу частину загиблих становили поляки⁵⁶. Сам же Ю. Киричук в іншій праці пише, що за оцінками польських істориків кількість жертв з польської сторони становить до 50 тис., а з української – приблизно утричі менше. На його думку, ці дані серйозно завищені й він вважає, що найправдоподібніша чисельність жертв на Волині, згідно звітів Армії Крайової за 1943 р., складає 15 тис. поляків і дещо менше українців, а в Галичині жертвами збройного протистояння стали 10–12 тис. поляків⁵⁷. У монографії В. Литвина зосереджені дані про жертви, котрі наводяться в дослідженнях польських істориків, а саме: В. Серчика, який вважає, що кількість жертв серед поляків доходила до 100 тис., а серед українців – від 15 до 20 тис. осіб; Б. Мотики, який оцінює польські жертви в діапазоні 80–100 тис., а українські – 15–20 тис. осіб; Р. Тожецького, який погоджується з цифрою вбитих українцями поляків – від 80 до 100 тис. осіб (кількість вбитих українців він не називає) й вважає неймовірно завищеною цифрою, яку називали польські націоналісти (від 300 до 500 тис. осіб), а також не погоджується з оцінкою польських жертв до 100 тис. тільки на Волині, наведеними у публікаціях В. Семашка і Ю. Туровського; В. Семашка і Е. Семашко, які стверджують, що на Волині з польського боку загинуло 35 тис. осіб, з яких 18 тис. зі встановленими прізвищами (на їх думку, це виключно жертви УПА), а з українського боку – від 1 до 2 тис. осіб. З цього приводу В. Литвин зауважує, що проведені вже після публікації праці вказаних авторів контростереження волинських сіл засвідчили істотне завищення ними кількості польських жертв і відповідне незафіксування кількості українських жертв⁵⁸.

Наслідком українсько-польського протистояння були також значні втрати сільського населення, пов'язані з масовою втечею польських біженців на територію Генерального губернаторства та добровільним виїздом на роботу до Німеччини аби врятуватися від загибелі. Так, уже наприкінці квітня 1943 р. німці відправили із Сарн цілий ешелон, завантажений поляками⁵⁹. Польські історики вважають, що сукупні втрати польського населення, наприклад, на Волині (вбитими, пораненими, вивезеними на роботу до Німеччини) з травня 1943 р. до літа 1945 р. становили 150 тис. чол.⁶⁰

Попри невстановлення достовірної кількості людських жертв з обох сторін у рамках українсько-польського протистояння незаперечним фактом є те, що переважну більшість серед них становили селяни української та польської національностей.

До істотних змін у кількості сільських жителів УРСР призвели також масштабні міграційні процеси у роки війни, які були зумовлені евакуацією, реєвакуацією та

депортацією громадян України, здійснюваними радянською стороною, вивезенням окупантами найбільш працездатної частини населення республіки до Німеччини на примусову роботу, депортацією під приводом «евакуації» при відступі окупантів, примусовим переселенням ними цивільного населення та трудовими мобілізаціями, вимушеною зміною місця проживання міського населення у пошуках засобів до існування, радянськими мобілізаціями на відбудовні роботи. Серед негативних наслідків цих процесів найбільш визначальними стали: різке погіршення санітарних умов життя людей, зростання інфекційних та загальних захворювань, зменшення тривалості життя й народжуваності, висока смертність.

Війна змусила значну частину українських селян залишити рідні домівки й евакуюватися у східні райони СРСР. У порівнянні з робітниками селян виїхало набагато менше, адже евакуація, за винятком МТС й окремих колгоспів з технікою і частиною фахівців сільського господарства, у селі не проводилася. Та й саме селянство не виявляло особливого бажання утікати, кидаючи напризволяще оселю, власне майно й господарство. Та попри вказані обставини декілька сотень тисяч українських селян були евакуйовані на територію Російської Федерації та інших союзних республік, де вони активно включалися у виробничий процес, робили все можливе для зростання обороноздатності країни. Велика частина з них полишила Україну назавжди, хтось із них помер у місцях нового проживання, був мобілізований до Червоної армії й загинув на фронті, а після вигнання німецьких окупантів на Батьківщину не повернулися й залишилися мешкати в означених регіонах.

Значні втрати сільського населення були пов'язані з міждержавними міграціями. У роки Другої світової війни та перші післявоєнні місяці тільки в результаті організованих переселень, за неповними даними, територію України залишили й виїхали за кордон близько 1,3 млн осіб, у тому числі 810,4 тис. – до Польщі в рамках українсько-польського трансферу 1944–1946 рр. (з них 776,2 тис. осіб польської національності, майже 248 тис. селян); 32,8 тис. чехів і словаків (значну частину з них становили селяни – *О. П.*); 447,6 тис. німців, яких гітлерівці переселяли не тільки із західних, а й із східних областей⁶¹. Водночас в рамках українсько-польського трансферу з Польщі в Україну прибуло 122 622 українські родини (482 880 осіб). Серед них українців налічувалося 439 903 особи, а за соціальним складом найбільш чисельну категорію «самостійного» населення становили селяни – 286 858 осіб та 182 944 особи «несамостійного» (діти, люди пенсійного віку, інваліди та інші)⁶². Доля більшості переселенців була трагічною. Жахливі умови переїзду, величезні труднощі в облаштуванні на новому місці та пристосуванні до нових умов праці, радянських порядків. Значно пригнічував переселенців моральний стан, коли вони відчували упереджене, а часом й вороже відношення до себе зі сторони місцевих жителів та керівників, розуміли, що вони там зайві, чужі.

Багато хто з них вимушений був по декілька разів змінювати місце проживання, і, втрачаючи при цьому рештки свого майна, осідати в якому-небудь населеному пункті. Частина переселенців навіть правдами і неправдами поверталася до рідного краю.

Стосовно долі українських етнічних німців, переважну більшість яких становили селяни, то значна їх частина була депортована з України радянськими органами безпеки в східні регіони Радянського Союзу упродовж 1941–1942 рр. в рамках кампанії з нейтралізації потенційно небезпечних для СРСР громадян. Так, згідно з наказом військової ради Південного фронту від 26 серпня 1941 р. про евакуацію німецького населення з території Криму і Дніпропетровської області до Алтайського краю було відправлено 3200 етнічних німців з Дніпропетровщини.

Туди ж (станом на 2 жовтня 1941 р.) було доправлено 6000 етнічних німців з Одеської області⁶³.

У рамках заходів по виконанню постанови Політбюро ЦК ВКП(б) від 31 серпня 1941 р. «Про німців, що проживають на території Української РСР», котра містила вказівки: «1) німців, які перебувають на обліку як антирадянський елемент, заарештувати; 2) іншу частину працездатного чоловічого населення у віці від 16 до 60 років НКО мобілізувати до будівельних батальйонів і передати НКВС для використання в східних областях СРСР», на території Запорізької, Сталінської та Ворошиловградської областей у період від 2 до 5 вересня 1941 р. 7091 німець був заарештований як «антирадянський елемент», а 13 484 особи чоловічої статі німецького населення мобілізовано й під конвоєм направлено на будівництво ГУЛАГу НКВС СРСР. Усього ж із німців України було сформовано 13 будівельних батальйонів чисельністю 18 600 осіб, тобто понад 5000 осіб надійшли до будівельних батальйонів з інших неокупованих областей України. Ці батальйони було направлено в табори НКВС на Уралі й в Актюбинській області Казахстану⁶⁴.

Услід за мобілізацією відповідно до постанови ДКО від 22 вересня 1941 р. було проведено депортацію німецького населення із Ворошиловградської, Сталінської областей та лівобережної частини Запорізької областей (правобережна частина області від 18 серпня вже була окупована). З передбачуваних до депортації 109 487 осіб НКВС зміг охопити 79 589 осіб і вивезти їх до Казахстану й Новосибірської області. Ще 3250 німців було вивезено до Актюбинської області з Дніпропетровщини.

Навесні – на початку літа 1942 р. на тимчасово звільнених Червоною армією територіях східних областей України етнічні німці опинилися в числі репресованих органами НКВС осіб за співпрацю з німецькою окупаційною владою. З прифронтових районів Харківської області до Кустанайської області було депортовано 1500 членів родин етнічних німців, серед них жінок – 500 осіб, дітей до 16 років – 770, літніх чоловіків – 180. На початку липня 1942 р. туди ж прибуло 2748 німців з Ворошиловградської області⁶⁵.

Трагічною була доля селян-фольксдойче, які проживали на окупованій території й вимушено співпрацювали з нацистським окупаційним режимом, котрий проводив сприятливу аграрну політику щодо них. Боячись бути покараними за це, селяни-фольксдойче залишали територію України з відступаючою німецькою армією. Лише територію Придніпров'я за період від початку відступу окупантів до липня 1944 р. залишили 125 тис. селян-фольксдойче⁶⁶. Селяни-фольксдойче становили більшість і серед 108 тис. фольксдойче, яких навесні 1944 р. за рішенням окупаційної влади під приводом «адміністративного переселення» евакуювали з «Трансністрії». Переселення фактично здійснювалося примусово під керівництвом й охороною окупаційної влади, яка стежила за тим, щоб усі члени родин фольксдойче зайняли призначене для них місце в обозі й у весняну негоду вирушили в дорогу до Вартегау завдовжки близько 2 тис. км⁶⁷. А загалом разом з військами противника територію України покинули від 300 до 350 тис. українських фольксдойчів і тих, хто себе за таких видавав. Опинившись у Німеччині, вони працювали на військових заводах тощо. А після закінчення війни українські фольксдойчі потрапили до числа тих радянських громадян, які підлягали репатріації до СРСР. У 1945–1948 рр. з Німеччини і Австрії було повернуто в СРСР до 120 тис. осіб німецької національності, а загалом кількість репатрійованих фольксдойчів сягала 250 тис. осіб. Але жоден з українських фольксдойчів на батьківщину не повернувся, адже всі вони були відправлені на спецпоселення в Комі АРСР та до Сибіру⁶⁸.

Ті ж фольксдойче, які залишились в післяокупаційний період на території України, після повернення радянської влади були виселені в східні регіони СРСР.

Дослідники А. Айсфельд і В. Мартиненко, зазначаючи, що дані про кількість фольксдойче, виявлених в цей час на території України, та їхню подальшу долю ще потребують уточнення, пишуть про виселених за межі республіки в 1944 р. 989 осіб, а в 1945 р. 2011 членів родин фольксдойче⁶⁹. Певну частину серед них становили фольксдойче, котрі мешкали в сільській місцевості.

Великих втрат людський потенціал села зазнав у зв'язку з масовим залученням сільських мешканців, насамперед сільської молоді, на відбудову та роботу в промисловості, будівництві й на транспорті України. У 1943–1944 рр. З цією метою в республіці було мобілізовано 970 тис. чол.⁷⁰ і переважну частину з них становили примусово залучені сільські мешканці. Особливо багато сільського населення було мобілізовано на роботу у вугільну, коксохімічну, машинобудівну та будівельних матеріалів галузі промисловості. Так, у відповідності з постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про першочергові заходи по відбудові вугільної промисловості Донбасу» у листопаді 1943 р. розпочалася мобілізація для роботи на шахтах і підприємствах Наркомату вугільної промисловості в Сталінській і Ворошиловградській областях та м. Харкові 100 тис. осіб працездатного сільського населення, у т. ч. у Сталінській області – 45 тис., Ворошиловградській – 6,3 тис., Запорізькій – 10 тис., Полтавській – 10 тис., Сумській – 13 тис., Чернігівській – 10 тис., Харківській – 2,7 тис., Миколаївській – 3 тис.⁷¹ На 1 березня 1944 р. уже було мобілізовано 97 785 осіб⁷². Загалом же до вересня 1944 р. на роботу у вугільну промисловість було мобілізовано 140 тис. селян⁷³.

Сільське населення масово залучалося до відбудовних робіт і в інших галузях промисловості. Зокрема на відбудовних роботах підприємств Криворізького басейну в штаті криворізької будівельної організації «Спецбудтрест» № 2 до липня 1944 р. уже працювали 1574 колишні колгоспники, а на початку 1945 р. – близько 25 тис.⁷⁴ На відбудову підприємств металургійної і хімічної промисловості тільки з Дніпропетровської області було мобілізовано 17 200 колгоспників⁷⁵. У роботах на відбудові Дніпрогесу взяли участь 16 тис. мешканців сіл Запорізької області⁷⁶ та декілька тисяч з інших областей України.

Примусово залучене в промисловість сільське населення, яке не мало ні досвіду роботи на виробництві, ні необхідної кваліфікації, й тому використовувалося переважно на роботах, пов'язаних із застосуванням фізичної ручної сили. Вчорашні селяни за тяжку працю, до якої не лежала душа, одержували низьку заробітну плату, погано харчувалися. Значна їх частина не мали придатного житла й вимушена була проживати в бараках, землянках, підвалах, перебудованих сараях та інших непристосованих до мешкання приміщеннях, де не було елементарних побутових умов. Важкими були побутові умови й у тих робітників, яким пощастило влаштуватися в гуртожитках. Наведемо один із характерних тогочасних прикладів. У довідці ЦК КП(б)У «Про хід відбудови Харківського тракторного заводу ім. Орджонікідзе» від 1 березня 1944 р., котра детально висвітлює умови життя мобілізованих робітників (на 25 лютого їх нараховувалося 1785 чол.), зазначалося, що в гуртожитках лише 30% робітників забезпечено матрацами, здебільшого без соломи, майже зовсім відсутня постільна білизна, подушки, ковдри, немає столів, табуреток, бачків для води, тумбочок. У приміщеннях брудно й холодно, новоприбулі робітники не мають змінної білизни та взуття, внаслідок чого поширилась вошивість⁷⁷.

Цілком закономірно, що відірвані від своїх домівок і присадибних ділянок, вимушені проживати напівголодними без елементарних умов для життя, селяни бажали якнайскоріше повернутися додому, а значна їх частина вдавалася до дезертирства. Селян-дезертирів не зупиняло навіть те, що за самовільне залишення робочого місця їм загрожувало притягнення до судової відповідальності згідно з

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р. «Про відповідальність робітників і службовців підприємств воєнної промисловості за самовільне залишення підприємств», за яким встановлювався строк ув'язнення від 3 до 5 років⁷⁸.

Про масштаби дезертирства, в якому селянська частка була основною, можна судити за наступними даними. Тільки в січні 1944 р. на комбінатах «Ворошиловградвугілля» та «Сталіновугілля» було зареєстровано 5455 дезертирів. І хоча в наступні місяці їхня кількість зменшувалася, все ж лише в липні 1944 р. виробництво на комбінатах самовільно залишили 3800 осіб. У липні 1944 р. до органів прокуратури поступило 19 436 матеріалів на дезертирів з підприємств, а в серпні – 10 829. Лише в липні–серпні 1944 р. у 23 областях УРСР військові трибунали розглянули 4276 справ про дезертирство. Було засуджено 2121 дезертирів, з яких тільки 152 умовно. Про масовість дезертирства свідчить і те, що органи міліції (як засвідчено в інформації ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б) 15 вересня 1944 р.) не справлялися з розшуком дезертирів. Упродовж лише перших семи місяців (січня–липня) 1944 р. до органів міліції республіки надійшло присудів і розшукових завдань та ухвал на 32 579 дезертирів, а розшукано було лише 7104 особи⁷⁹.

Частина розшуканих дезертирів добровільно поверталася на підприємства (за неповними даними, по Ворошиловградській області – понад 2 тис., по Сталінській – понад 1 тис. осіб). Більшість засуджених трибуналами згідно з Указом від 26 грудня 1941 р. становили колгоспники, мобілізовані з раніше окупованих областей УРСР і більшість з яких про цей Указ нічого не знали⁸⁰. У боротьбі з дезертирством не допоміг й Указ Президії Верховної Ради СРСР від 30 грудня 1944 р. «Про амністію трудових резервів, які добровільно повернулися на підприємство»⁸¹.

Намагаючись зменшити дезертирство серед мобілізованих із сільської місцевості, Раднарком УРСР спільно з Наркоматом вугільної промисловості з другої половини 1944 р. запроваджують практику направлення на роботу в Донбас колгоспників на основі укладення договорів між вугільними шахтами та колгоспами. За укладеними договорами правління колгоспів зобов'язувалися направляти на роботу на шахти по 1–2 колгоспники терміном від шести місяців до одного року без права відкликання. У свою чергу вугільні трести зобов'язувалися забезпечувати їх заробітною платою, житлом, спецодягом, постільною білизною, продовольчим та промисловим постачанням⁸². Однак приймаюча сторона своїх зобов'язань здебільшого не виконувала. Тому значна частина мобілізованих у такий спосіб селян також намагалися залишити виробництво й повернутися додому.

Водночас здійснювалася масова мобілізація (привіз) сільської молоді за державним планом, що мав силу закону, до ремісничих училищ та шкіл ФЗН. Лише в 1944 р. у республіці до них було направлено 150 тис. осіб⁸³. У ремісничих училищах упродовж двох років готували кваліфікованих робітників 4–5 розрядів, у школах ФЗН за шість місяців – робітників масових професій відповідно до специфіки галузей промисловості. Сільська молодь разом з безпритульними становили основний контингент учнів ремісничих училищ та шкіл ФЗН; міська молодь, як правило, відразу йшла на виробництво. Так, наприклад, сільська молодь становила переважну більшість серед мобілізованих у листопаді 1943 р. і січні 1944 р. у Сталінській, Ворошиловградській, Харківській і Сумській областях 33,5 тис. осіб для навчання у школах ФЗН і 8,7 тис. осіб у ремісничих училищах вуглярів⁸⁴. Теж саме мало місце й під час здійснюваного упродовж двох місяців 1945 р. призову до ремісничих училищ і шкіл ФЗН машинобудівної галузі⁸⁵ й т.д.

У багатьох випадках місцеві органи влади з метою забезпечення виконання плану набору застосовували насильницькі методи мобілізації, навіть влаштовували в селах облави на молодь з метою затримання та відправлення до шкіл ФЗН,

пропускали учнів через призовні комісії задовго до призову. Залучена в ремісничі училища та школи ФЗН сільська молодь в умовах післяокупаційної розрухи була приречена на тяжке існування: не мала достатньо одягу та взуття, неякісно харчувалася, проживала в антисанітарних умовах, страждала від простудних та інфекційних хвороб, зокрема, через вошивість, на черевний тиф; траплялися крадіжки та насильства наставників та місцевих жителів щодо учнів.

На початку відбудовного періоду мобілізована до ремісничих училищ та шкіл ФЗН сільська молодь більше працювала, ніж навчалася, адже основна робота з відбудови цих училищ та шкіл здійснювалася силами самих учнів та працівників, які буквально з руїн зводили навчальні корпуси, майстерні та гуртожитки, ремонтували та виготовляли інструменти, верстатне устаткування для оснащення навчально-виробничих майстерень. У міру розгортання навчального процесу й підготовки молодих робітників із них формувалися молодіжні відбудовні загони, які працювали на базових підприємствах (тобто тих, при яких їх було створено). Трудовий внесок таких молодіжних загонів на відбудові підприємств у середньому становив 50%⁸⁶. Таким чином, мобілізація сільської молоді до ремісничих училищ та шкіл ФЗН була ще одним із джерел залучення селян до відбудови промисловості, унаслідок чого село втрачало частину найперспективнішої та найпродуктивнішої в тогочасних умовах робочої сили.

Викладене вище свідчить про те, що залучення сільського населення до відбудови та роботи в промисловому секторі економіки здійснювалося переважно в примусовій формі, без урахування особистих інтересів селян та потреб розореного війною села. Це негативно позначалося на темпах відбудови не лише сільськогосподарського виробництва та сільської соціально-побутової сфери, а й промисловості.

До зменшення кількості сільського населення в республіці в роки війни призвели також деформації його природного приросту, що сталися як через вимушене безпліддя сотень тисяч сільських жінок, зумовлене мобілізацією та загибеллю чоловіків на фронті, так і внаслідок підвищеної смертності людей, спричиненої нацистським геноцидом та тяжкими умовами життя, пораненнями, контузіями, хворобами тощо. Разом з тим, на селі були значно сприятливіші умови для народжуваності (при цьому варто мати на увазі традицію народжувати в сільській родині багато дітей), свідченням чого є облікові дані на 1 січня 1950 р. про кількість дітей, які народилися у 1942–1945 рр. в УРСР. Чисельність народжених там у згаданий період дітей, які дожили до 1 січня 1950 р., становила: 1942 р. – 444 тис. осіб; 1943 р. – 353 тис.; 1944 р. – 372 тис.; 1945 р. – 258 тис. Однак загалом, за даними ЦСУ УРСР, природний приріст населення в республіці за роки нацистської окупації дістав вираз у від'ємній величині – у мінус 1 млн 471 тис. осіб. У той час народилося 1 млн 152 тис. дітей, а померло 2 млн 623 тис. осіб, тобто на одне народження припадало 2,3 смерті «через природні причини»⁸⁷.

Загалом динаміка чисельності жителів Української РСР віддзеркалювала тяжкі демографічні втрати та масштабні міграції населення, пов'язані з періодом війни. Про це свідчать наступні дані. Так, загальна чисельність населення в Україні (без Криму та Закарпатської обл.) на 1 січня 1941 р. становила – 40 967 тис. осіб, на 1 січня 1945 р. – 27 383 тис., на 1 липня 1946 р. – 32 099 тис. тобто відповідно 66,8% і 78,3% довоєнної чисельності; у східних областях на 1 січня 1941 р. – 31 570 тис., на 1 січня 1945 р. – 21 534 тис., на 1 липня 1946 р. – 25 429 тис., тобто відповідно 68,2% і 80,5% довоєнної чисельності. У західних областях на 1 січня 1941 р. – 9 397 тис., на 1 січня 1945 р. – 5849 тис., на 1 липня 1946 р. – 6070 тис., тобто відповідно 62,2% і 70,9% довоєнної чисельності. Детальніші дані про кількість населення Української РСР у 1941–1946 рр. містить таблиця № 39⁸⁸.

Таблиця № 39

**Загальна чисельність населення Української РСР
в 1941–1946 рр.***

ОБЛАСТІ	1.01. 1941 р.	1.01. 1945 р.	1945 р. в % до 1941 р.	1.07 1946 р.	1946 р. в % до 1941 р.
<i>Східні області</i>	31 570	21 534	68,2	25 429	80,5
Київська	3694	2456	66,5	2972	80,5
Чернігівська	1784	1278	71,6	1412	79,1
Житомирська	1725	1173	68,0	1374	79,7
Вінницька	2390	1774	74,2	2037	85,2
Кам'янець-Подільська	1770	1199	67,7	1442	81,5
Сумська	1717	1270	74,0	1428	83,2
Полтавська	2226	1591	71,5	1820	81,8
Харківська	2618	1747	66,7	2041	78,0
Ворошиловградська	2018	1244	61,6	1556	77,1
Сталінська	3324	1998	60,1	2507	75,4
Дніпропетровська	2312	1607	69,5	2002	86,6
Запорізька	1443	994	68,9	1144	79,3
Кіровоградська	1190	935	78,6	1063	89,3
Миколаївська	793	565	71,2	617	77,8
Одеська	1804	1129	62,6	1380	76,5
Херсонська	762	574	75,3	634	83,2
<i>Західні області</i>	9397	5849	62,2	6670	70,9
Львівська	1435	853	59,4	1036	72,2
Дрогобицька	1111	751	67,6	795	71,6
Станіславська	1462	880	60,2	1054	72,1
Тернопільська	1576	933	59,2	962	61,0
Ровенська	1223	736	60,2	779	63,7
Волинська	1031	665	64,5	809	78,5
Ізмаїльська	684	464	67,8	534	78,1
Чернівецька	875	567	64,8	701	80,1
Українська РСР	40 967	27 383	66,8	32 099	78,3

* Відсотки в третій колонці вираховані, а в п'ятій уточнені автором.

Із наведених у таблиці та на початку розділу даних видно, що за період з 1 січня 1941 р. по 1 січня 1945 р. чисельність населення в Україні зменшилася на 13 584 тис. осіб (тобто на 33,2%), серед яких сільські мешканці становили 7400 тис. осіб (54,5% від вказаної вище кількості й 18,1% від загальної кількості населення республіки на початку 1941 р.) То ж саме сільський чинник найбільш негативно позначився на динаміці чисельності населення в Україні на означеному відтинку війни.

Наведені в таблиці дані також свідчать, що в 1945 – першій половині 1946 р. у республіці стався приріст загальної чисельності населення в кількості 4716 тис. осіб. В основному він відбувався за рахунок повернення демобілізованих з армії, репатріантів із Німеччини, евакуйованих зі східних районів СРСР. За відсутності точних офіційних даних, базуючись на довоєнних показниках соціальної структури населення республіки та показниках щодо кількості селян серед червоноармійців та «остарбайтерів», можна припустити, що понад половину з тих, хто повернувся становили сільські мешканці. Оскільки серед прибулих переважно більшість становили чоловіки, це позитивно

позначилося на віково-статевій структурі сільського населення. Однак ці зміни не були істотними як у той період, так і в подальшому. На селі мала місце характерна для всієї статеві-вікової структури працездатного населення в республіці ситуація, коли кількість жінок значно перевищувала кількість чоловіків (зокрема, у 1946 р. в Україні на 100 жінок у середньому налічувалося 54,2 чоловіків, при цьому на 100 жінок віком 18–29 років припадало тільки 36,4 чоловіків, віком 30–39 років – 52,2, а віком 40–49 років – 60,7 чоловіків; навіть у 1950 р. коли хвилі повоєнного повернення населення вщухли, на 100 жінок у віці 22–33 роки налічувалося тільки 54,7 чоловіків, а у віці 34–45 роки – 56,6 чоловіків)⁸⁹. А оскільки саме на ці вікові контингенти припадало основне навантаження з народження дітей у перші повоєнні роки, то зростання народжуваності дітей після війни у другій половині 40-х років як в Україні загалом, так і в сільській місцевості, через величезний «дефіцит» чоловіків у найбільш активному віці й вимушене безпліддя значної кількості жінок, не сталося. Внаслідок цього у повоєнний час відновити в республіці рівень народжуваності, що існував до 1941 р., не вдалося: у 1940 р. середня народжуваність на 1 тисячу населення становила 27,3, а в 1950 р. – тільки 22,8⁹⁰.

Демографічні зміни воєнного часу призвели до уповільнення в повоєнні роки темпів відтворення сільського населення. Якщо в 1939 р. у республіці народжуваність на 1000 жінок віком 15–49 років у сільській місцевості становила 131,9 дитини, то в 1949 р. – 85,2 а в 1950 р. – 76,8 (у міських поселеннях відповідно: 106,3; 73,1; 72,5, а по республіці загалом: 121,6; 80,8; 74,8), тобто коефіцієнт народжуваності у 1950 р. у порівнянні з 1939 р. у сільській місцевості був нижчим на 41,8% (у містах – на 31,8% і в цілому по республіці – 35,8%). Отже, хоча уповільнення темпів відтворення населення в республіці в повоєнні роки відбувалося за рахунок зменшення народжуваності як у селах, так і в містах, однак сільський чинник більш негативно впливав на загальнореспубліканські показники⁹¹. Варто звернути увагу й на те, що уповільнення темпів відтворення сільського населення у повоєнні роки призвело до значного зменшення різниці у рівнях народжуваності в сільських і міських населених пунктах. Якщо в 1939 р. народжуваність в селах була вищою, ніж у містах на 25,6 пунктів, то в 1950 р. – лише на 4,3 пункти⁹². Однією із причин цього були більші відносні втрати здатної до дітонародження частини населення саме серед сільських жителів та глибокі деформації шлюбно-вікової структури, які сталися під впливом демографічних наслідків війни. Зменшення народжуваності в селах у перші повоєнні роки негативно позначалося на відновленні демографічного потенціалу республіки в цілому. Адже сільське населення становило тоді переважну більшість.

Після визволення від окупантів до міст повернулася частина міського населення, яка змушена була переїхати під час окупації в сільську місцевість через голод.

Демографічні зміни в роки війни істотно деформували й трудовий потенціал села. Так, на 1 січня 1948 р. у колгоспах республіки налічувалося 6077,2 тис. працездатних членів господарств у віці понад 16 років. З них чоловіків від 16 до 60 років – 1990,2 тис. осіб, а жінок від 16 до 55 років – 4086,9 тис. осіб. Жінки, таким чином, становили 67,2% всього працездатного населення колгоспів. Крім того, у колективних господарствах налічувалося 792,8 тис. підлітків від 12 до 16 років та більш як мільйон дорослих непрацездатних (похилого віку та хворих) колгоспників, які брали участь у колгоспному виробництві та в присадибному господарстві⁹³. Все це помітно знижувало ефективність використання трудового потенціалу в повоєнному колгоспному селі України, оскільки основне трудове навантаження лягало на плечі жінок, підлітків і стариків.

Ще одним наслідком війни, що обтяжував демографічну ситуацію, стало значне збільшення кількості інвалідів серед населення України, що сталося через одержання

ушкоджень, каліцтв, хвороб учасниками бойових дій та цивільними громадянами, які вимушено опинилися в зоні бойових дій та окупації. Станом на 1 вересня 1945 р. у республіці на обліку загалом перебувало 710 304 інваліди. Серед них 377 889 чол. були інвалідами Вітчизняної війни, у т.ч. 6388 – інвалідами першої групи (1,7%), 193 128 – інвалідами другої групи (51,1%), 178 423 – інвалідами третьої групи (47,2%)⁹⁴.

За результатами проведеного до кінця 1945 р. персонального медичного обстеження лікувально-відбірними комісіями інвалідів війни показники за групами інвалідизації дещо змінилися: до першої групи було віднесено 1,6%, до другої – 37,6%, до третьої – 60,8% від їхнього загального числа. Серед інвалідів чоловіки становили 99,4% і жінки 0,6%; 14,9% інвалідів мали вищу освіту. Інвалідів у віці до 20 до 30 років налічували 32,4%, від 30 до 40 років – 37,8% і старші 40 років – 23,2%. Основний контингент становили громадяни, у яких причиною інвалідності були наслідки поранень, травми та контузії: їхня кількість досягала 85,8%. На 1 січня 1946 р. кількість інвалідів війни становила 465,3 тис. чол.⁹⁵, а станом на 1 вересня 1946 р. їхня кількість зросла до 529,7 тис. чол.⁹⁶, що пояснюється поверненням додому значної кількості інвалідів після лікування в госпіталях і санаторіях та з евакуації. Таким чином, інвалідом війни був кожний шістдесятий мешканець України, або 16 осіб на 1000 мешканців республіки.

Слід зазначити, що вже впродовж 1943–1945 рр. в УРСР було чимало зроблено для забезпечення інвалідів війни медичною допомогою. Насамперед їй надавали позачергово й по можливості силами кращих фахівців усі медичні заклади та створені в областях спеціальні лікарні або відділення відновлювального лікування інвалідів (із загальною кількістю 1625 стаціонарних ліжок), а також відкриті в обласних центрах і містах з кількістю населення понад 50 тис. мешканців при поліклініках відділення для їхнього амбулаторного лікування та кабінети при багатьох амбулаторіях у сільській місцевості. А в другій половині 1945 р. в усіх областях України на базі військових евакошпиталів було створено 74 спеціалізовані шпиталі або шпиталі зі спеціалізованими відділеннями (з загальною кількістю 18,1 тис. ліжок) для профільного лікування та протезування інвалідів війни⁹⁷. Спеціальне профільне лікування та складне протезування інвалідів війни з важкими тілесними ушкодженнями здійснювалося в клініках відновлювальної хірургії та протезування при Київському та Харківському науково-дослідних інститутах травматології та ортопедії (клініки одночасно могли приймати на лікування 500 осіб)⁹⁸. На кінець 1945 р. у системі українського курортного управління для лікування й оздоровлення інвалідів та поранених воїнів Червоної армії вже було розгорнуто 4535 ліжок, у т.ч. 3270 постійних і 1265 сезонних⁹⁹.

Однак такої кількості стаціонарних ліжок для спеціального лікування інвалідів війни було замало, то ж значна їх частина, особливо в сільській місцевості, залишалася без кваліфікованої медичної допомоги. Так, у 1944 р. у загально-цивільних медичних закладах стаціонарну та амбулаторну спеціалізовану допомогу в Сумській області одержали лише 2316 інвалідів війни, Запорізькій – 2745, Миколаївській – 2400, Полтавській – 5727, Харківській – 13 371¹⁰⁰. У 1945 р. у лікарнях 15 східних областей курс лікування пройшли всього 26 675 інвалідів війни, у клініках науково-дослідних та навчальних інститутів – 6909, а реорганізованих шпиталів у кінці 1945 р. – на початку 1946 р. лікувалося 6 тис. інвалідів війни¹⁰¹. Та й якість лікування в багатьох випадках не була належною, що зумовлювалося слабкістю матеріально-технічного та кадрового потенціалу медичних закладів у тогочасних умовах.

Надзвичайно гострою була проблема соціальної реабілітації інвалідів війни, насамперед відновлення їхньої працездатності та повернення до трудової діяльності. Однак у сільській місцевості можливості працевлаштування інвалідів, особливо першої

й другої груп, були обмежені. Лише частина з них, зокрема тих, хто мав освіту, була працевлаштована в громадських господарствах та інших сільських структурах на керівних, адміністративних та виробничих посадах (головами колгоспів, бухгалтерами, завідувачами ферм та клубів, комірниками, членами будівельних бригад тощо). Ще меншою для сільських інвалідів була перспектива пройти професійну перепідготовку та перекваліфікацію для набуття нових спеціальностей.

Відсутність можливостей для якісного і швидкого протезування, посттравматичний синдром, нервово-психічні розлади, що супроводжували контузії та поранення, в цілому не досить висока якість лікування ускладнювали процес соціальної реадaptaції інвалідів. Їм не тільки важче було знайти роботу й власне місце в суспільстві, а й влаштувати особисте життя, створити повноцінну сім'ю. Вони частіше від інших громадян впадали у відчай, шукаючи розраду в алкоголі, замикалися в собі, відгороджувалися від інших, відчуваючи себе зайвими для держави, яка не дуже поспішала віддячити їм увагою і турботою. Певна їх частина маргіналізувалась, так і не змігши знайти себе в повоєнному соціумі.

Надзвичайно тяжким наслідком війни, що спричинив фізіологічні і моральні страждання для десятків тисяч сільських жінок, стало вдовство. На плечі цих жінок ліг важкий тягар турботи про матеріально-побутове забезпечення і виховання дітей та догляд у за престарілими рідними.

Таким чином, війна і пов'язані з нею події, зокрема нацистський геноцид, завдали українському селу непоправних демографічних втрат. Спотворена демографічна ситуація, загибель найбільш дієздатної частини сільського населення, особливо чоловічої статі, на тривалий час ускладнили можливості нормального відтворення сільського соціуму. Значне зменшення чисельності сільського населення республіки, виснаження трудових ресурсів села негативно впливали на стан післявоєнної відбудови і подальшого розвитку сільськогосподарської галузі й усєї економіки України.

Примітки

¹ Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. – К. : Статистика, 1972. – С. 11–12, 14, 16; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 7.

² *Муковський І. Т.* Звитяга і жертвність... – С. 37.

³ Там само. – С. 401.

⁴ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 561.

⁵ Див. докладніше про це: Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3 т. – Т. 2. – С. 201.

⁶ Там само. – С. 197–198, 202.

⁷ ОУН-УПА у Другій світовій війні // Укр. іст. журн. – 1995. – № 2. – С. 111; Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3 т. – Т. 2. – С. 330.

⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4 : Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля : інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС – МВС, МДБ-КГБ. 1943–1959. Кн. перша : 1943–1945. – С. 215–216.

⁹ Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ століття. – Кн. друга. – С. 419.

¹⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4 : Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля : інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС – МВС, МДБ-КГБ. 1943–1959. Кн. перша : 1943–1945. – С. 283–284.

¹¹ Там само. – С. 216.

¹² Там само. – С. 213.

¹³ ОУН-УПА у Другій світовій війні // Укр. іст. журн. – 1995. – № 2. – С. 111; Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3 т. – Т. 2. – С. 330.

¹⁴ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4 : Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля : інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС – МВС, МДБ-КГБ. 1943–1959. Кн. перша : 1943–1945. – С. 213, 217.

¹⁵ Там само. – С. 216.

- ¹⁶ Там само. – С. 232.
- ¹⁷ Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3 т. – Т. 2. – С. 198.
- ¹⁸ Там само. – С. 330; *Муковський І. Т.* Вказ. праця. – С. 399.
- ¹⁹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4 : Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля : інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС – МВС, МДБ-КГБ. 1943–1959. Кн. перша : 1943–1945. – С. 291.
- ²⁰ Україна в Другій світовій війні : погляд з XXI століття. – Кн. друга. – С. 422.
- ²¹ Дивізія СС «Галичина», створена за зразком німецьких гренадерських дивізій, налічувала 16 тис. вояків. Розбита Червоною армією в боях під Бродами 17–22 липня 1944 р. дивізія в переформованому вигляді під назвою «14-а гренадерська дивізія військ СС» використовувалася проти партизанів Югославії, а в 1945 р., коли її склад налічував уже 18 тис. вояків, діяла на східному німецькому фронті біля австрійського м. Грац. У квітні 1945 р. дивізія у повному складі капітулювала перед американськими військами. Крім дивізії СС «Галичина» у складі Вермахту функціонували українські збройні формування: 281-а запасна бригада, парашутна бригада ім. Бульби-Боровця, близько 100 саперно-будівельних, технічних та інших підрозділів. З кінця 1944 р. з розкиданих по всіх фронтах українських формувань під патронатом УНК розпочалося формування Української національної армії, як придатку до Вермахту, війська якої налічували до 220 тис. чоловік. Див. : *Коваль М. В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах. – С. 157.
- ²² Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 561.
- ²³ Там само. – С. 569.
- ²⁴ Там само. – С. 550.
- ²⁵ Там само. – С. 549–550.
- ²⁶ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: 1941–1945... – Т. 1. – С. 305, 311.
- ²⁷ *Литвин В. М.* Вказ. праця. – С. 204.
- ²⁸ Там само. – С. 205.
- ²⁹ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945. – С. 550.
- ³⁰ *Литвин В. М.* Вказ. праця. – С. 204.
- ³¹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – Т. 2. – С. 301, 320.
- ³² Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1945) : Збірник документів. – Полтава : Зоря Полтавщини, 1947. – С. 26.
- ³³ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 219.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Украинская РСР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. ... – Т. 3. – С. 153; Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 552.
- ³⁶ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 561.
- ³⁷ Там само. – С. 392.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Україна в Другій світовій війні : погляд з XXI століття. – Кн. друга. – С. 422–423.
- ⁴¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4 : Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля : інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС – МВС, МДБ-КГБ. 1943–1959. Кн. перша : 1943–1945. – С. 405.
- ⁴² Україна в Другій світовій війні : погляд з XXI століття. – Кн. друга. – С. 418–419.
- ⁴³ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4 : Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля : інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС – МВС, МДБ-КГБ. 1943–1959. Кн. перша : 1943–1945. – С. 235.
- ⁴⁴ Там само. – С. 238.
- ⁴⁵ Там само. – С. 245.
- ⁴⁶ Там само. – С. 264.
- ⁴⁷ Там само. – С. 482–483.
- ⁴⁸ Там само. – С. 490.
- ⁴⁹ Там само. – С. 307–308.
- ⁵⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3 : Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля : директивні документи ЦК компартії України. 1943–1959. – Київ-Торонто : Вид-во «Літопис УПА», 2001. – С. 133.
- ⁵¹ Там само. – С. 446.
- ⁵² Там само. – С. 24.
- ⁵³ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4 : Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля : інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КГБ. 1943–1959. Кн. перша : 1943–1945. – С. 457.
- ⁵⁴ Там само. – С. 477.
- ⁵⁵ *Вронська Т. В.* Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в Західних областях України / Т. В. Вронська. – Х. : Право, 2008. – С. 122.
- ⁵⁶ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945. – С. 572.

- ⁵⁷ Киричук Юрій. Український національний рух 40–50 років ХХ ст.: ідеологія та практика / Юрій Киричук. – Львів, 2003. – С. 129–130.
- ⁵⁸ Литвин В. М. Вказ. праця. – С. 250–251.
- ⁵⁹ Льюшин І. І. ОУН–УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – С. 87.
- ⁶⁰ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 572–573.
- ⁶¹ Перковський А. Л. Вказ. праця; Буцько О. В. Україна – Польща: Миграционные процессы 40-х годов / О. В. Буцько. – К., 1997. – С. 70.
- ⁶² Там само. – С. 770.
- ⁶³ Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ століття. – Кн. перша. – С. 608.
- ⁶⁴ Там само. – С. 608–609.
- ⁶⁵ Там само.
- ⁶⁶ Іванов О. Ф. Фольксдойче в Україні / О. Ф. Іванов, І. О. Іваньков // Укр. іст. журн. – 2005. – № 3. – С. 92.
- ⁶⁷ Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ століття. – Кн. перша. – С. 617.
- ⁶⁸ Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ століття. – С. 747.
- ⁶⁹ Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ століття. – Кн. перша. – С. 624.
- ⁷⁰ Рабочий класс Украинской ССР: Традиции и современность / Ю. Ю. Кондуфор, А. П. Гриценко, М. В. Коваль и др. – К., 1986. – С. 157.
- ⁷¹ РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 43. – Спр. 2279. – Арк. 175, 181–182.
- ⁷² Хойнацька Л. М. Мобілізація сільського населення на відбудову важкої промисловості України (1943–1950 рр.) – С. 260.
- ⁷³ РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 88. – Спр. 351. – Арк. 32.
- ⁷⁴ Кравчук М. І. Участь колгоспного селянства у відбудові промислових центрів Радянської України (1943–1945 рр.) / М. І. Кравчук // Укр. іст. журн. – 1977. – № 5. – С. 44.
- ⁷⁵ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. – С. 273.
- ⁷⁶ Хойнацька Л. М. Вказ. праця. – С. 260.
- ⁷⁷ Хойнацька Л. М. Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943–1950 рр.). – С. 97.
- ⁷⁸ История советского рабочего класса: В 6-ти т. Т.3 : Рабочий класс СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны, 1938–1945 гг. / редкол. : А.Ф. Митрофанова (отв. ред.) и др. – М. : Наука, 1987. – С. 547.
- ⁷⁹ РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 88. – Спр. 351. – Арк. 35–37.
- ⁸⁰ Там само. – Арк. 37.
- ⁸¹ Хойнацька Л. М. Вказ. праця. – С. 78.
- ⁸² Ветров І. Г. Засоби залучення трудових ресурсів до відбудови важкої промисловості України (1943–1950 рр.). – С. 223; Хойнацька Л. М. Мобілізація сільського населення на відбудову важкої промисловості України (1943–1950 рр.). – С. 260.
- ⁸³ Чадаев Я. Е. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) / Я. Е. Чадаев. – М. : Мысль, 1985 – С. 407.
- ⁸⁴ РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 43. – Спр. 2272. – Арк. 176.
- ⁸⁵ Хойнацька Л. М. Вказ. праця. – С. 84.
- ⁸⁶ Там само.
- ⁸⁷ Перковський А. Л. Вказ. праця. – С. 16.
- ⁸⁸ Подано за: Там само. – С. 17; Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 561.
- ⁸⁹ Перковський А. Л. Вказ. праця. – С. 18, 19.
- ⁹⁰ Там само. – С. 22.
- ⁹¹ Там само. – С. 23.
- ⁹² Там само.
- ⁹³ Там само. – С. 23–24.
- ⁹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1840. – Арк. 99.
- ⁹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 294. – Арк. 2.
- ⁹⁶ Там само. – Спр. 138. – Арк. 9.
- ⁹⁷ Кононенко І. Ф. Вказ. праця. – С. 84, 89.
- ⁹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 1637. – Арк. 23.
- ⁹⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1841. – Арк. 213.
- ¹⁰⁰ ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 1637. – Арк. 23.
- ¹⁰¹ Там само. – Оп. 3. – Спр. 149. – Арк. 15.

ВИСНОВКИ

Українському селу, його матеріальним і людським ресурсам судилося відіграти надзвичайно важливу роль у Великій Вітчизняній війні народів СРСР проти нацистської Німеччини. Адже доля цієї війни вирішувалася не лише на полях битв, але й на хлібних полях та тваринницьких фермах, повсякденною тяжкою працею мільйонів сільських трудівників. Селянство вирішувало в роки війни найвідповідальніше після виробництва озброєння та боєприпасів завдання – воно забезпечувало фронт і тил продовольством. Давалося це надзвичайно важко. У початковий період війни сільському господарству УРСР довелося функціонувати в екстремальних умовах, зумовлених стрімким наближенням фронту, вилученням із виробничої сфери внаслідок мобілізації до діючої армії найбільш працездатної частини робочої сили – чоловіків, а також великої кількості техніки й живого тягла для потреб Червоної армії та будівництва оборонних рубежів, масовим залученням до оборонних робіт сотень тисяч селян, підготовкою та здійсненням евакуаційних заходів. Однак, незважаючи на значні труднощі, селянство України зробило величезний внесок у зміцнення обороноздатності країни і забезпечення потреб фронту і тилу продовольчими та сировинними ресурсами.

Ціною неймовірних зусиль українським селянам удалося евакуювати в глибокий тил, переважно своїм ходом, тисячі машин і сотні тисяч голів худоби. Завдяки цьому було врятовано від знищення й використання ворогом значні матеріальні цінності, що сприяло зміцненню технічної бази сільськогосподарського виробництва і тваринництва в тилкових районах СРСР, а після вигнання окупантів з території України відіграло значну роль у відродженні сільського господарства звільнених районів.

У період нацистської окупації сільському господарству України було завдано величезної шкоди. Реалізуючи злочинну аграрну політику, нацисти нещадно експлуатували й грабували з метою забезпечення потреб Вермахту й Третього райху сільськогосподарський потенціал українського села, а залишаючи територію України, доценту нищили й руйнували його. На час звільнення окупованих районів від загарбників село та його господарство перебували в стані неймовірного розорення та зубожіння.

Героїчною сторінкою в історії українського села є період його відродження в умовах війни. Стратегія відродження аграрного сектора економіки в цей період визначалася не тільки відповідними політичними настановами радянського керівництва, а й характером і масштабами збитків, яких він зазнав під час війни й окупації. За відсутності у держави можливості в умовах триваючих бойових дій виділяти необхідні фінансові, матеріально-технічні та трудові ресурси відбудова здійснювалася за рахунок внутрішніх джерел звільнених районів, а також завдяки трудовому подвижництву селянства, допомозі армії та трудящих союзних республік. Одночасно з відродженням сільського господарства в селах звільнених районів відновлювалася колгоспно-радгоспна система, колгоспне землеволодіння й громадська організація праці.

У заключний період війни у зв'язку зі зміною воєнно-стратегічної обстановки держава одержала можливість виділяти більше коштів і ресурсів для відбудови й розвитку сільського господарства республіки. Збільшилося постачання техніки, запасних частин, пального, що зумовило покращення в технічному обслуговуванні колгоспів і радгоспів, поліпшувалося забезпечення сільськогосподарського виробництва спеціалістами. У результаті починаючи з 1944 р. поступово формуються позитивні тенденції та динаміка виробництва, однак у більшості випадків вони базувалися на надзвичайних мобілізаційних і фіскальних засадах, позаекономічних, адміністративних засобах впливу, що виправдовувалося воєнним станом. Завдяки зусиллям селянства багато труднощів було пом'якшено, але повністю зняти їх не вдалося. Відставання виробничих показників від довоєнного рівня було ще досить

значним. Низькою залишалася продуктивність праці, суттєво не збільшувалися врожаї, низькими були показники в тваринництві. Проте домінуючою була тенденція зростання сільськогосподарського потенціалу та обсягів виробленої продукції, яку аграрний сектор давав для потреб фронту та населення.

Істотних змін на краще в аграрній галузі не відбулося й після завершення війни. Повернення до колгоспно-радгоспної системи консервувало неринкові методи господарювання, відчуження сільського виробника від засобів виробництва та його незацікавленість у результатах своєї праці. А надання державою в період післявоєнного відродження пріоритетного значення відбудові промисловості ще більше поглиблювало традиційний дисбаланс у розвитку важкої індустрії та сільського господарства й закладало на майбутнє галузеві диспропорції, що негативно позначались на рівні матеріального споживання радянських людей упродовж усіх повоєнних десятиліть.

Загалом же сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни відповідно до наявних можливостей зробило вагомий внесок у вирішення продовольчої проблеми в СРСР. У цьому й полягає його велика роль в економічній перемозі над нацизмом.

Величезних трансформацій негативного характеру за роки війни та окупації зазнала соціальна сфера українського села. Майже повне припинення з початком війни фінансування та матеріально-технічного постачання державою, мобілізація на фронт та залучення до сільськогосподарських й оборонних робіт працівників призвели до згортання роботи багатьох її закладів й зменшення обсягів надання послуг сільському населенню. У поєднанні з посиленням трудового навантаження, фактичним припиненням оплати праці в колгоспах і радгоспах та збільшенням податкового обкладання це призвело до значного погіршення життя селян. В умовах війни держава ще більше обмежила права і свободи сільських мешканців.

Соціальне становище села й повсякденне життя сільського населення неймовірно погіршилося під час окупації. Соціальна політика нацистів щодо українського селянства була спрямована на забезпечення максимальної його експлуатації й повної залежності від окупаційних інстанцій. В умовах встановленого окупантами режиму соціального пригнічення селянство було позбавлене більшості суспільних свобод і громадянських прав, зведене до стану безправних рабів.

За період окупації більшість об'єктів соціальної інфраструктури села було повністю знищено або зруйновано. Унаслідок цілеспрямованої руйнації медичних закладів та ліквідації довоєнної системи охорони здоров'я переважна більшість сільських мешканців була позбавлена медичної допомоги, що спричиняло велику захворюваність і смертність. Здійснювана окупантами освітня політика щодо сільського населення мала дискримінаційний й антиукраїнський характер, була спрямована на формування покірних рабів й дешевої кваліфікованої робочої сили для нацистського Райху. Унаслідок знищення й руйнування сільського житлового фонду мільйони сільських мешканців залишилися без даху над головою й тривалий час вимушені були проживати в антисанітарних умовах. У результаті безконтрольних і надмірних заготівель окупантами сільськогосподарської продукції та високих ставок натуральних податків напівголодне існування, котре нерідко межувало з голодом, було неодмінним супутником повсякдення багатьох мешканців села. Значні труднощі у повсякденному житті селян спричинили руйнування в сільській місцевості мережі закладів побутового обслуговування й торгівлі, періодична заборона вільної торгівлі продуктами, гостра нестача продовольчих і промислових товарів першої необхідності, особливо одягу і взуття. Та найтрагічнішим соціальним наслідком нацистської окупації для села стала загибель мільйонів його мешканців унаслідок фізичного терору нацистів, хвороб, голоду, трудової експлуатації в Райху та інших злочинних дій окупантів.

Після визволення від окупантів у селах відразу розпочиналася робота по відбудові соціально-побутової інфраструктури. Зусилля насамперед спрямовувалися на відбудову житла, медичних та освітніх закладів. Однак на початковому етапі обсяги і темпи відбудовних робіт у соціальній сфері були далекими від реальних потреб, що зумовлювалося неспроможністю держави в умовах війни здійснити необхідне фінансування, пріоритетністю відбудови господарсько-виробничих приміщень колгоспів, радгоспів та МТС, відсутністю будівельних матеріалів, обмеженістю трудових ресурсів. То ж за таких умов ремонт і будівництво нових об'єктів соціального призначення здійснювалися силами самих селян із залученням, у випадках наявності, фінансових і матеріальних ресурсів колгоспів та допомоги армійських частин. Сприятливіші можливості для відбудови об'єктів соціально-побутового призначення склалися після визволення території республіки від окупантів й особливо після закінчення війни. Збільшилося державне фінансування та кредитування з цією метою, виділялися фонди будівельних матеріалів, готувалися кадри будівельників, створювалися спеціальні будівельні контори, трести, бригади. Водночас у справі відбудови сільських об'єктів соціального призначення було чимало невіршених проблем, що негативно позначалося на темпах і якості будівельних і ремонтних робіт.

До кінця 1945 р. загальна кількість відновленого сільського житлового фонду становила понад шістьдесят відсотків, що дозволило до певної міри зменшити гостроту житлової проблеми, однак радикально поліпшити житлово-побутові умови сільських мешканців не вдалося.

У більших обсягах в республіці було відновлено зруйновану в період окупації мережу сільських закладів охорони здоров'я, що дозволило значно покращити рівень медичного обслуговування населення. Однак не всі медичні заклади вдалося відбудувати і належним чином відремонтувати. У сільських медичних закладах не вистачало спеціального медичного обладнання, медикаментів, лікарів та середнього медичного персоналу. Все це негативно позначалося на якості медичної допомоги сільським мешканцям. На кінець 1945 р. не вдалося повністю ліквідувати спалахи інформаційних хвороб, високою залишалась захворюваність іншими хворобами.

У результаті проведених упродовж 1943 – 1945 рр. ремонтних та відбудовних робіт на шкільних об'єктах, а також введення в дію капітально відбудованих та новоспоруджених шкіл у селах республіки було відновлено розгалужену мережу закладів освіти, що дозволило охопити навчальним процесом понад 3 млн 619 тис. сільських дітей. Водночас в організації навчання сільських дітей ще були наявні серйозні проблеми, зокрема слабкою залишалася матеріально-технічна база шкільних закладів, не вистачало підручників, зошитів, навчального обладнання, письмового приладдя, не всі сільські діти були охоплені навчанням та ін.

У сільській місцевості було обмаль торгівельних закладів та підприємств громадського харчування. Гострою залишалася проблема забезпечення сільського населення продовольчими та промисловими товарами, незадовільним був стан справ з побутовим обслуговуванням. За таких умов селяни змушені були, значно більшою мірою, ніж до війни, займатися побутовим самообслуговуванням. Характерною ознакою повсякденного життя переважної більшості сільських сімей був низький матеріальний достаток і бідність.

Такими були реалії економічного й соціального становища українського села, зумовлені руйнівними наслідками війни і окупації.

ДОДАТКИ

ТЕРИТОРІЯ, НАСЕЛЕННЯ, ГРУНТИ, ЛІСИ, ОПАДИ

Додаток 1

ТЕРИТОРІЯ УРСР НА 01.01.1945 р. ТА ДАТА ВИЗВОЛЕННЯ ВІД ОКУПАЦІЇ

Області	Територія (тис. кв. км)	Дата визволення від окупації	
		обласного центру	всієї Області
Київська	40,8	06. 11. 1943 р.	Березень 1944 р.
Чернігівська	31,5	21. 09. 1943 р.	Вересень 1943 р.
Житомирська	29,9	31. 12. 1943 р.	Березень 1944 р.
Вінницька	27,5	20. 03. 1944 р.	Березень 1944 р.
Кам'янець-Подільська	20,5	25. 03. 1944 р.	Квітень 1944 р.
Сумська	24,3	02. 09. 1943 р.	Вересень 1943 р.
Полтавська	34,3	23. 09. 1943 р.	Вересень 1943 р.
Харківська	31,4	23. 08. 1943 р.	Вересень 1943 р.
Ворошиловградська	26,7	04. 02. 1943 р.	Вересень 1943 р.
Сталінська	26,1	08. 09. 1943 р.	Вересень 1943 р.
Дніпропетровська	31,7	25. 10. 1943 р.	Лютий 1944 р.
Запорізька	26,7	14. 10. 1943 р.	Лютий 1944 р.
Кіровоградська	23,8	08. 01. 1944 р.	Березень 1944 р.
Миколаївська	19,3	28. 03. 1944 р.	Квітень 1944 р.
Одеська	27,1	10. 04. 1944 р.	Серпень 1944 р.
Херсонська	25,1	13. 03. 1944 р.	Березень 1944 р.
Волинська	19,1	05. 02. 1944 р.	Липень 1944 р.
Дрогобицька	10,2	06. 08. 1944 р.	Жовтень 1944 р.
Ізмаїльська	10,9	26. 08. 1944 р.	Серпень 1944 р.
Львівська	10,8	27. 07. 1944 р.	Серпень 1944 р.
Ровенська	19,4	03. 02. 1944 р.	Вересень 1944 р.
Станіславська	13,9	27. 07. 1944 р.	Липень 1944 р.
Тернопільська	13,5	15. 04. 1944 р.	Липень 1944 р.
Чернівецька	7,7	30. 03. 1944 р.	Серпень 1944 р.
По УРСР	552,2		

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 73 зв.

Додаток 2

ЧИСЕЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УРСР

(тис. чоловік)

Роки	Все населення	У тому числі		У % до всього населення	
		міське	сільське	Міське	сільське
1939 рік за переписом на 17 січня Східні області	30671,6	11143,9	19527,7	36,3	63,7
1940 рік на 1 січня* По УРСР	40171,0	13395,9	26775,1	33,5	66,5
1941 рік на 1 січня: Східні області	31568,3	11757,5	19810,8	37,2	62,8
Західні області	9397,3	1976,6	7420,7	21,0	79,0
По УРСР	40965,6	13734,1	27231,5	33,5	66,5
1945 рік на 1 січня: Східні області	21533,1	6704,2	14828,9	31,1	68,9
Західні області	5848,7	861,8	4986,9	14,7	85,3
По УРСР	27381,8	7566,0	19815,8	27,6	72,4

* Показники 1940 р. та проценти вираховані автором за вказаними нижче джерелами.

Подано за: Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. – К.: Статистика, 1972. – С. 12, 14, 16; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 7.

Додаток 3

НАСЕЛЕННЯ УРСР ПО ОБЛАСТЯХ

(на початок року)

(тис. чоловік)

Області	1939 р.	1941 р.	1945 р.	Області	1939 р.	1941 р.	1945 р.
Київська	2716,4	2804,1	1983,8	Миколаївська	732,8	792,9	565,0
Чернігівська	1783,4	1783,6	1277,8	Одеська	1791,5	1804,2	1129,1
Житомирська	1690,7	1725,4	1172,8	Херсонська	744,8	761,7	574,5
Вінницька	2348,3	2389,9	1773,9	Всього у східних областях	30671,6	31568,3	21533,1
Кам'янець-Подільська	1739,6	1770,4	1199,2	Волинська	–	1031,3	665,4
Сумська	1706,7	1717,2	1269,6	Дрогобицька	–	1110,8	751,1
Полтавська	2230,8	2225,6	1590,8	Ізмаїльська	–	684,1	463,5
м. Харків	833,4	858,0	525,0	Львівська	–	1435,2	852,9
Харківська	1721,3	1759,7	1222,0	Ровенська	–	1223,1	735,6
Ворошиловградська	1843,0	2017,6	1244,1	Станіславська	–	1462,3	880,3
Сталінська	3102,3	3323,6	1997,9	Тернопільська	–	1575,8	933,4
Дніпропетровська	2273,6	2312,2	1606,6	Чернівецька	–	874,7	566,5
Запорізька	1389,8	1442,6	994,3	Всього у західних областях	–	9397,3	5848,7
				Всього в УРСР	30671,6	40965,6	27381,8

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 74.

Додаток 4

СКЛАД НАСЕЛЕННЯ УРСР ЗА СТАТЕВОЮ ОЗНАКОЮ

	На 17.01.1939 р.*		На 01.01.1945 р.	
	тис.	у % до всього	тис.	у % до всього
Чоловіки	14632,7	47,7	9835,3	35,9
Жінки	16038,9	52,3	17546,5	64,1
Всього	30671,6	100,0	27381,8	100,0

* 1939 р. по східних областях.

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 7 зв.

Додаток 5

СКЛАД НАСЕЛЕННЯ УРСР ЗА ВІКОМ

	На 17.01.1939 р.*		На 01.01.1945 р.	
	тис.	у % до всього	тис.	у % до всього
Чоловіки:				
у віці до 7 років	2498,2	17,1	3053,2	31,1
у віці від 8 до 13 років	2172,5	14,8	1863,0	18,9
у віці від 14 до 17 років	1287,9	8,8	1102,0	11,2
у віці від 18 до 59 років	8014,4	54,8	2928,3	29,8
у віці від 60 років і старше	659,7	4,5	888,8	9,0
Всього	14632,7	100,0	9835,3	100,0
Жінки:				
у віці до 7 років	2448,4	15,3	3067,8	17,5
у віці від 8 до 13 років	2204,6	13,7	1937,2	11,0
у віці від 14 до 17 років	1363,0	8,5	1469,1	8,4
у віці від 18 до 59 років	8366,8	52,2	8663,1	49,4
у віці від 60 років і старше	1656,1	10,3	2409,3	13,7
Всього	16038,9	100,0	17546,5	100,0

* 1939 р. по східних областях.

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 7 зв.

Додаток 6

СІЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ УРСР У 1940 р. ПО ОБЛАСТЯХ*

(на початок року)

(тис. чоловік)

Східні області	Миколаївська	692,0
Київська	Одеська	1308,2
Чернігівська	Херсонська	589,7
Житомирська	Черкаська	1349,0
Вінницька	Всього	20379,7
Кам'янець-Подільська	Західні області	
Сумська	Волинська	1539,4
Полтавська	Львівська	1504,2
Харківська	Ровенська	1363,1
Ворошиловградська	Станіславська	2044,0
Сталінська	Тернопільська	1550,4
Дніпропетровська	Чернівецька	1384,4
Запорізька	Всього	6395,4
Кіровоградська	Всього в УРСР	26775,1

* Відповідно до нинішнього обласного поділу.

Подано за: Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. – К.: Статистика, 1972. – С. 16.

Додаток 7

ГРУНТИ УРСР

(на початок 1940 р.)

	У % До всього
Підзолисті піщані й глинисто-піщані	8,60
Підзолисті супіщані і суглинисті	3,89
Болотні й торф'яні	2,77
Чорноземи, глибокі, а також вилужені середні й малогумусні	15,45
Чорноземи підзолисті й темно-сірі підзолисті ґрунти	10,20
Сірі й світло-сірі підзолисті ґрунти	6,14
Чорноземи звичайні й південні	36,08
Каменисті чорноземи Донбасу	2,47
Солонцюваті чорноземи лісостепу	2,02
Солонці лісостепу	1,78
Каштанові ґрунти й солонцюваті їхні різновиди	2,46
Солонці й солончаки півдня	0,67
Лугові й дернові ґрунти	6,43
Під водою	1,04
Всього	100,00

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 16 зв.

ЛІСИ ДЕРЖАВНОГО ФОНДУ В УРСР

(на початок 1940 р.)

Породи	Площі, покриті лісом (тис. га)	Запаси деревини (млн м ³)	
		загальні	у тому числі спілі й перестійні
Східні області			
Хвойні	1013,9	95,7	22,5
В тому числі: сосна	1010,9	95,4	22,5
Листвяні	1477,9	125,4	27,9
у тому числі: дуб	777,8	66,5	14,4
береза	155,7	11,6	3,7
осина	68,4	6,8	2,0
вільха	75,8	5,6	2,0
ясен	44,0	4,2	0,4
ільмові	19,5	1,3	0,32
граб	219,9	24,8	3,7
лоза, шельюга	49,4	0,7	0,4
Всі породи	2491,8	221,1	50,4
Західні області			
Хвойні	1009,7	149,4	60,0
у тому числі: сосна	551,5	56,9	17,7
ялина	313,5	59,2	24,6
піхта	141,2	33,3	17,6
Листвяні	759,4	67,0	23,1
у тому числі: дуб	173,1	16,6	8,0
береза	114,1	7,7	1,7
вільха	99,2	6,8	1,8
граб	181,4	11,7	1,5
бук	146,3	21,8	10,1
Всі породи	1769,1	216,4	83,1

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 17.

Додаток 9

КІЛЬКІСТЬ ОПАДІВ

(за даними на початок 1940 р.)

(у мм)

Області	Взимку XII–I–II	Весною III–IV–V	Влітку VI–VII–VIII	Восени IX–X–XI	Сума опадів за рік
Київська	76 – 117	100 – 148	177 – 217	101 – 140	472 – 622
Чернігівська	84 – 104	106 – 129	190 – 242	118 – 141	504 – 614
Житомирська	71 – 88	115 – 131	231 – 244	130 – 143	563 – 596
Вінницька	67 – 86	114 – 133	179 – 221	95 – 121	461 – 556
Кам'янець-Подільська	59 – 72	124 – 137	234 – 244	122 – 142	568 – 572
Сумська	81 – 106	112 – 134	186 – 211	117 – 141	504 – 592
Полтавська	81 – 91	105 – 119	173 – 192	100 – 124	461 – 518
Харківська	81 – 100	106 – 125	155 – 192	101 – 129	457 – 536
Ворошиловградська	82 – 94	98 – 114	130 – 161	86 – 106	396 – 464
Сталінська	90 – 105	98 – 126	139 – 187	101 – 109	443 – 504
Дніпропетровська	72 – 89	95 – 110	151 – 169	87 – 108	408 – 472
Запорізька	62 – 84	75 – 108	121 – 171	83 – 104	343 – 457
Кіровоградська	62 – 88	98 – 109	158 – 189	89 – 107	432 – 476
Миколаївська	57 – 75	68 – 96	116 – 162	86 – 91	327 – 419
Одеська	63 – 78	80 – 122	133 – 183	78 – 94	367 – 466
Херсонська	60 – 80	71 – 96	92 – 139	80 – 84	307 – 396
Волинська	91 – 93	119 – 126	241 – 256	135 – 143	580 – 618
Дрогобицька	74 – 95	144 – 174	277 – 361	153 – 179	669 – 792
Ізмаїльська	74	87	116	112	389
Львівська	69 – 93	128 – 153	247 – 269	135 – 145	579 – 660
Ровенська	82 – 101	130 – 139	255 – 256	137 – 142	618 – 624
Станіславська	66 – 75	139 – 156	247 – 291	120 – 135	572 – 657
Тернопільська	83	144	254	132	613
Чернівецька	68	172	254	147	641

- Примітка:** 1. Середні багаторічні дані.
2. Два числа по області позначають межі кількості опадів.

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 12 зв. – 13.

КІЛЬКІСТЬ ДНІВ З ОПАДАМИ*

(за даними на початок 1940 р.)

Області		Взимку XII–I–II	Весною III–IV–V	Влітку VI–VII–VIII	Восени IX–X–XI	За рік
Київська	Всього	40–51	32–42	31–41	28–39	131–173
	Більше 5 мм	3–6	7–10	11–14	6–10	30–39
Чернігівська	Всього	47–51	41–44	39–42	37–40	164–177
	Більше 5 мм	4–5	7–10	12–16	8–10	32–40
Житомирська	Всього	48–50	38–41	38–41	35–39	159–171
	Більше 5 мм	2–5	7–9	14–16	9–10	32–38
Вінницька	Всього	39–45	31–38	31–36	28–34	129–153
	Більше 5 мм	2–5	7–9	11–15	5–7	26–35
Кам'янець-Подільська	Всього	40–45	32–38	28–37	28–34	128–154
	Більше 5 мм	2–3	8	13–15	7–9	31–35
Сумська	Всього	47–51	40–42	38–41	37–39	162–173
	Більше 5 мм	4	8–9	11–14	8	31–35
Полтавська	Всього	41–47	36–39	34–39	31–35	142–160
	Більше 5 мм	4	7–8	11–13	6–8	28–33
Харківська	Всього	37–43	32–36	31–36	28–34	128–147
	Більше 5 мм	4–5	7–8	10–12	6–8	27–33
Ворошиловградська	Всього	35–39	30–33	29–31	26–30	120–133
	Більше 5 мм	5–6	7	9	6	27–28
Сталінська	Всього	32–37	28–33	22–31	21–27	103–126
	Більше 5 мм	4–5	6–7	9	6	25–27
Дніпропетровська	Всього	32–36	28–31	25–30	24–27	109–123
	Більше 5 мм	3–4	6	8–10	6	23–26
Запорізька	Всього	28–33	24–29	21–26	18–24	91–112
	Більше 5 мм	3–4	5–6	9	6	23–25
Кіровоградська	Всього	35–40	30–33	28–33	24–30	117–136
	Більше 5 мм	3–4	6–7	10–12	6	25–30
Миколаївська	Всього	31–33	26–27	22–25	19–23	98–108
	Більше 5 мм	4	6	7–8	5–6	22–24
Одеська	Всього	30–40	25–31	22–30	20–28	97–128
	Більше 5 мм	4–5	5–7	8–11	6	24–28
Херсонська	Всього	29–31	22–25	20–22	18–20	89–97
	Більше 5 мм	3–5	5–7	6–7	4–5	19–24
Волинська	Всього	39–45	37	36–39	31–34	145–152
	Більше 5 мм	4	7	13	10	34
Дрогобицька	Всього	44	37	41	35	157
	Більше 5 мм	2	8	13	7	30
Ізмаїльська	Всього	30	22	18	19	89
	Більше 5 мм	3–4	4–5	6–8	3–6	16–22
Львівська	Всього	37–44	37	40–41	32–35	146–157
	Більше 5 мм	2	8	13	7	30
Рівненська	Всього	35–48	33–40	36–39	31–36	133–163
	Більше 5 мм	4	8	14	10	36
Станіславська	Всього	32–37	35–44	38–50	28–38	132–169
	Більше 5 мм	2	8	13	8	31
Тернопільська	Всього	48	40	40	40	168
	Більше 5 мм	3	8	13	8	32
Чернівецька	Всього	43	38	32	34	147
	Більше 5 мм	2	8	14	8	32

* 1. Середні багаторічні дані.

2. Два показники по області відображають коливання числа днів з опадами.

ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР

Додаток 11

ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР У ПОРІВНЯННІ З 1940 Р.*

(у процентах)

	1940 р.	1950 р.	1955 р.
Валовий збір по всіх категоріях господарств:			
зерна	100	77	130
цукрових буряків (фабричних)	100	112	168
соняшника	100	77	153
волокна льону-довгунця	100	62	254
Поголів'я худоби по всіх категоріях господарств (на кінець року):			
Велика рогата худоба	100	102	113
у тому числі корови	100	81	104
Свині	100	85	128
Вівці та кози	100	92	126

* у нинішніх кордонах України.

Подано за: Народне господарство Української РСР в 1959 році. – Статистичний щорічник. – К.: Держстатвидав, 1960. – С. 27.

Додаток 12

КІЛЬКІСТЬ КОЛГОСПІВ, КОЛГОСПНИХ ДВОРІВ, МТС І РАДГОСПІВ УРСР (на початок року)

	1941 р.			1945 р.		
	Східні області	Західні області	По УРСР	Східні області	Західні області	По УРСР
Кількість колгоспів	27139	586	27725	26445	42	26487
Колгоспних дворів (тис.)	3858,7	36,5	3895,2	4238,4	1,3	4239,7
Кількість МТС	1011	209	1220	1010	213	1223
Кількість радгоспів	796	77	873	651	54	705
у тому числі:						
Наркомрадгоспів СРСР	101	5	106	55	2	57
Наркомрадгоспів УРСР	248	37	285	257	30	287
Наркомхарчопрому СРСР	152	10	162	153	8	161
Наркомхарчопрому УРСР	52	6	58	58	14	72
Наркомм'ясомолпрому СРСР	12	–	12	16	–	16
Наркомм'ясомолпрому УРСР	21	–	21	31	–	31
Наркомзовнішторгу	5	1	6	8	–	8
Наркомрезинпрому	–	–	–	8	–	8
Трестів приміських радгоспів	200	18	218	64	–	64

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 41 зв.

Додаток 13

ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ КОЛГОСПІВ УРСР *

(на кінець року)

	1940 р.	1950 р.
Кількість колгоспів (включно з риболовецькими та промисловими)	28637	19527
у тому числі сільгоспартілей	28374	19295
Наявних колгоспних дворів – тис.	3990,4	5500,6
Неподільні фонди – млн крб.	5506	6986
Грошові доходи – млн крб.	4811	6183
Відрахування від грошових доходів на поповнення неподільних фондів – млн крб.	757	1047
Посівна площа – тис. га	2137,3	25172,3
у тому числі зернових культур	15820,1	17429,0
Поголів'я продуктивної худоби – тис. голів:		
Велика рогата худоба	3439,3	5362,3
у тому числі корови	792,6	1001,5
Свині	2884,7	3941,4
Вівці та кози	3665,5	4015,3
Кількість тракторів в переводі на 15-сильні – штук	–	–
Кількість комбайнів – штук	–	–
Кількість вантажних автомашин – тис. штук	27,4	24,5
Припадає в середньому на один колгосп:		
Колгоспних дворів	141	285
Сільськогосподарських угідь – га	–	1876
Ріллі – га	–	1502
Посівної площі – га	773	1289
Поголів'я продуктивної худоби голів:		
Великої рогатої худоби	120	273
у тому числі корів	28	51
Свиней	101	200
Овечь та кіз	128	204
Неподільних фондів – тис. крб.	194	362
Грошових доходів – тис. крб.	170	320

* У нинішніх кордонах України

Подано за: Народне господарство Української РСР у 1959 році. Статистичний щорічник. – К.: Держстатвидав, 1960. – С. 347–348.

Додаток 14

КІЛЬКІСТЬ КОЛГОСПІВ І КОЛГОСПНИХ ДВОРІВ ПО УРСР

(на початок року)

Області	1941 р.		1945 р.	
	Кількість колгоспів	У них дворів (тис.)	Кількість колгоспів	У них дворів (тис.)
Київська	2377	490,2	2358	539,7
Чернігівська	1927	301,9	1900	322,2
Житомирська	1941	262,6	1940	280,8
Вінницька	1962	449,4	1936	482,6
Кам'янець-Подільська	1638	328,9	1623	344,3
Сумська	1614	248,7	1590	279,3
Полтавська	2499	353,3	2468	402,4
Харківська	2088	201,7	2029	241,2
Ворошиловградська	1076	106,7	996	109,0
Сталінська	1131	112,0	1112	126,5
Дніпропетровська	1755	209,0	1694	245,6
Запорізька	1294	165,7	1232	182,7
Кіровоградська	1777	200,7	1717	235,5
Миколаївська	1006	96,4	953	103,6
Одеська	2116	225,8	1999	227,7
Херсонська	938	105,7	898	115,3
Всього:	27139	3858,7	26445	4238,4
Волинська	180	9,2	–	–
Дрогобицька	56	2,8	–	–
Ізмаїльська	42	4,2	5	0,4
Львівська	67	4,0	–	–
Ровенська	87	4,1	1	–
Станіславська	68	5,5	–	–
Тернопільська	86	6,7	35	0,9
Чернівецька	–	–	1	–
Всього:	586	36,5	42	1,3
По УРСР	27725	3895,2	26487	4239,7

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 109.

НЕПОДІЛЬНІ ФОНДИ ТА ГРОШОВІ ДОХОДИ КОЛГОСПІВ

ПО ОБЛАСТЯХ УРСР*

(на кінець року)

(млн крб.)

Області	Неподільні фонди		Грошові доходи колгоспів		Грошові доходи від продажу продукції рослинництва		Грошові доходи від продажу продукції тваринництва та худоби	
	1940 р.	1950 р.	1940 р.	1950 р.	1940 р.	1950 р.	1940 р.	1950 р.
Вінницька	366	473	288	435	174	353	37	32
Волинська	3	76	2	101	1	79	0,5	8
Дніпропетровська	399	417	471	337	291	204	104	91
Житомирська	343	341	171	192	84	120	39	30
Закарпатська	–	88	–	109	–	81	–	12
Запорізька	418	291	465	273	276	182	118	64
Київська	505	728	407	306	220	223	90	71
Кіровоградська	226	370	218	388	136	288	39	44
Кримська	301	265	283	170	191	113	62	34
Ворошиловградська	171	214	158	139	99	74	39	47
Львівська	12	122	5	128	2	95	2	12
Миколаївська	281	182	241	229	139	172	44	38
Одеська	337	489	369	347	247	248	59	63
Полтавська	486	537	411	449	269	327	76	82
Ровенська	4	57	2	83	1	69	0,5	4
Сталінська	237	364	283	275	168	172	76	70
Станіславська	2	42	1	57	1	47	–	3
Сумська	354	373	270	320	183	251	38	34
Тернопільська	9	70	4	88	2	74	1	4
Харківська	335	451	323	386	200	260	67	91
Херсонська	–	210	–	283	–	227	–	29
Хмельницька	370	389	204	255	113	191	36	25
Черкаська	–	–	–	431	–	342	–	44
Чернівецька	–	70	–	141	–	120	–	6
Чернігівська	347	367	235	261	153	185	35	45
По УРСР	5506	6986	4811	6183	2950	4497	963	983

* У нинішніх кордонах України.

Подано за: Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. – К.: Держстатвидав, 1960. – С. 363–365, 368.

Додаток 16

ГРОШОВІ ДОХОДИ КОЛГОСПІВ (СІЛЬГОСПАРТІЛЕЙ) УРСР*

(млн крб.)

Показники	1940 р.	1950 р.
Всього грошових доходів	4811	6183
у тому числі:		
Від рослинництва – всього	2950	4497
з них:		
від продажу продукції державі та кооперації	1600	2800
від продажу продукції в порядку колгоспної торгівлі	1350	1697
Від тваринництва – всього	963	983
з них:		
від продажу продукції тваринництва і худоби державі та кооперації	–	333
від продажу продукції тваринництва і худоби в порядку колгоспної торгівлі	–	597
інші доходи від тваринництва	–	53
Від допоміжних підприємств і промислів та інші грошові доходи	898	703
Всього грошових доходів на 100 га сільськогосподарських угідь – тис. крб.	15,6	17,0
у тому числі:		
від рослинництва	9,5	12,4
від тваринництва	3,1	2,7
Всього грошових доходів на один колгоспний двор – крб.	1206	1124
у тому числі:		
від рослинництва	739	818
від тваринництва	241	179
У процентах до всіх грошових доходів.		
Всього грошових доходів	100	100
у тому числі:		
Від рослинництва – всього	61,3	72,7
з них:		
від продажу продукції державі та кооперації	33,2	45,3
Від продажу продукції в порядку колгоспної торгівлі	28,1	27,4
Від тваринництва – всього	20,0	15,9
з них:		
від продажу продукції тваринництва і худоби державі та кооперації	–	5,4
від продажу продукції тваринництва і худоби в порядку колгоспної торгівлі	–	9,6
Інші доходи від тваринництва	–	0,9
Від допоміжних підприємств і промислів та інші грошові доходи	18,7	11,4

* У нинішніх кордонах України

Подано за: Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. – К.: Держстатвидав, 1960. – С. 350–351.

КІЛЬКІСТЬ РАДГОСПІВ ПО УРСР

(на початок року)

Області	1941 р.				1945 р.			
	Всього	У тому числі			Всього	У тому числі		
		Наркомрадгоспів	Наркомхарчпрому	Наркомм'ясомоллпрому		Наркомрадгоспів	Наркомхарчпрому	Наркомм'ясомоллпрому
Київська	49	10	28	2	45	7	29	5
Чернігівська	20	7	12	1	20	7	12	1
Житомирська	17	1	16	–	16	1	15	–
Вінницька	43	5	38	–	44	5	38	1
Кам'янець-Подільська	11	3	8	–	11	3	8	–
Сумська	22	5	14	2	23	5	15	2
Полтавська	54	27	23	2	52	24	23	3
Харківська	94	46	19	8	83	39	19	9
Ворошиловградська	95	43	1	4	60	41	1	6
Сталінська	142	51	5	6	81	42	5	11
Дніпропетровська	56	30	3	2	31	26	3	2
Запорізька	44	31	5	1	37	27	5	1
Кіровоградська	34	18	12	1	31	17	12	1
Миколаївська	40	28	4	1	37	28	3	2
Одеська	34	15	9	2	39	15	14	2
Херсонська	41	29	7	1	41	25	9	1
Всього:	796	349	204	33	651	312	211	47
Волинська	10	7	–	–	1	1	–	–
Дрогобицька	12	5	1	–	3	3	–	–
Ізмаїльська	12	7	5	–	21	7	14	–
Львівська	10	4	1	–	4	3	1	–
Ровенська	6	3	2	–	4	2	2	–
Станіславська	11	6	1	–	5	4	1	–
Тернопільська	8	6	2	–	9	9	–	–
Чернівецька	8	4	4	–	7	3	4	–
Всього:	77	42	16	–	54	32	22	–
По УРСР	873	391	220	33	705	344	233	47

Подано за: ЦДАГО України. - Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 108 зв.

ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ РАДГОСПІВ УРСР*
(на кінець року)

Показники	1940 р.	1945 р.	1950 р.
Кількість радгоспів	929	784	935
Середньорічна чисельність: усіх працівників – тис.	303	198	326
у тому числі робітників – тис.	265	172	298
У середньому припадає на один радгосп	285	219	319
Основні фонди – млн крб.	1509	1845	3630
Земельна площа – тис. га	3939	3729	4036
у тому числі:			
рілля	2914	2379	2890
перелоги та залежі	–	428	59
луки	–	89	71
вигони	–	422	548
сади та ягідники	–	{45	{56
виноградники	–		
У середньому припадає земельної площі на один радгосп – тис. га	4,2	4,8	4,3
Кількість тракторів – тис. штук	14,4	6,4	11,6
Їх потужність – тис. кінських сил	262	138	302
У середньому припадає тракторів у переводі на 15-сильні – штук	19	12	22
Кількість комбайнів – штук	5194	2517	4988
Кількість вантажних автомобілів (включаючи автоцистерни) – штук	3708	1651	5366
Посівна площа – тис. га	2309	1172	2374
у тому числі:			
зернові	1350	855	1282
технічні	100	76	106
кормові	773	204	920
картопля	35	13	25
овочево-баштанні	47	24	37
Питома вага в загальній посівній площі – у процентах:			
зернові культури	58	73	54
кормові культури	33	17	39
У середньому припадає посівної площі на один радгосп – тис. га	2,5	1,5	2,5
Поголів'я худоби і птиці – тис. голів:			
великої рогатої худоби	416	141	368
у тому числі корів	162	28	90
свиней	535	102	540
овець та кіз	545	147	525
птиці	332	196	904
У середньому припадає на один радгосп худоби – голів:			
великої рогатої худоби	448	180	394
свиней	576	130	578
овець та кіз	587	188	561
Середній надій молока від однієї корови – кг	2381	1516	2431
Середній настриг вовни на одну вівцю – кг	2,9	2,8	2,9

* У нинішніх кордонах України.

Подано (з частиною вирахувань зроблених автором) за: Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. – К.: Держстатвидав, 1960. – С. 352, 354.

ТЕХНІЧНА ОСНАЩЕНІСТЬ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Додаток 19

МАШИННО-ТРАКТОРНІ СТАНЦІЇ УРСР

(на кінець року)

Області	1940 р.			1944 р.	
	Кількість МТС	Процент площі колгоспів, обслуговуваних МТС	Кількість колгоспів, обслуговуваних в середньому однією МТС	Кількість МТС	Кількість колгоспів, обслуговуваних в середньому однією МТС
Київська	90	99,4	26	90	25
Чернігівська	60	98,2	31	59	25
Житомирська	59	97,5	31	59	29
Вінницька	84	100,0	23	84	23
Кам'янець-Подільська	66	100,0	25	66	24
Сумська	57	100,0	28	57	28
Полтавська	77	99,5	32	77	32
Харківська	65	99,1	32	65	31
Ворошиловградська	51	100,0	21	51	20
Сталінська	54	100,0	21	54	20
Дніпропетровська	66	100,0	26	66	26
Запорізька	61	100,0	21	61	20
Кіровоградська	64	99,6	28	64	27
Миколаївська	39	99,8	25	39	24
Одеська	70	100,0	30	70	29
Херсонська	48	99,8	19	48	18
Всього	1011	99,5	26	1010	25
Волинська	30	100,0	5	30	–
Дрогобицька	16	100,0	3	20	–
Ізмаїльська	27	100,0	–	28	–
Львівська	30	100,0	2	30	–
Ровенська	30	100,0	3	26	–
Станіславська	25	100,0	3	25	–
Тернопільська	38	100,0	2	38	–
Чернівецька	13	100,0	–	16	–
Всього	209	100,0	3	213	–
По УРСР	1220	99,5	–	1223	–

Подано за: ЦДАГО України – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 110.

РОЗМІРИ МТС УРСР У 1940 р.

На одну МТС припадало:	
Обслуговуваних колгоспів	26
Посівних площ обслуговуваних колгоспів (тис. га)	21
Тракторів (на кінець року)	72
Комбайнів (на кінець року)	26
Вантажних автомашин (на кінець року)	6
Молотарок складних (на кінець року)	21
Групи МТС по кількості обслуговуваних колгоспів (у %):	
До 20 колгоспів	27,4
Від 21 до 40 колгоспів	65,7
Від 41 до 60 колгоспів	6,8
Більше 60 колгоспів	0,1
Всього:	100,0
Групи МТС по потужності тракторного парку на кріюку (у %)	
Від 301 до 600 НР	1,3
Від 601 до 900 НР	12,2
Від 901 до 1200 НР	30,7
Більше 1200 НР	55,8
Всього:	100,0
Групи МТС за розмірами посівної площі обслуговуваних колгоспів (у %)	
До 5000 га	0,1
Від 5001 до 10000 га	1,2
Від 10001 до 20000 га	48,4
Від 20001 до 40000 га	50,3
Від 40001 до 50000 га	–
Понад 50000 га	–
Всього:	100,0

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 42.

**ПАРК ТРАКТОРІВ, ЗЕРНОЗБИРАЛЬНИХ КОМБАЙНІВ ТА ВАНТАЖНИХ
АВТОМОБІЛІВ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УРСР
(на початок року)**

	1941 р.	1944 р.	1945 р.	1946 р.*
Трактори фізичні – всього в сільському господарстві	90519	39795	47807	54100
у тому числі в:				
МТС	74637	34308	40386	44400
радгоспах і підсобних господарствах	15561	5456	7379	6400
Потужність всіх тракторів у сільському господарстві – тис. кінських сил	1607,4	650,4	820,5	944
у тому числі в:				
МТС	1321,9	549,7	671,2	737
радгоспах і підсобних господарствах	280,6	100,2	148,7	138
Парк комбайнів фізичних – всього в сільському господарстві	31150	–	14932	15400
у тому числі в:				
МТС	26472	–	12370	12500
радгоспах і підсобних господарствах	4678	–	2562	2500
Парк вантажних автомобілів (включаючи автоцистерни)	54900	–	3575	8900
у тому числі в:				
МТС	27400	–	2100	–
радгоспах	3700	–	–	–

* Показники на 01.01.1946 р. подані в нинішніх кордонах України

Подано за: ЦДАГО України – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 45, 110 зв. – 112; Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник – К.: Держстатвидав, 1960. – С. 314; Народне господарство Української РСР в 1971 році Ювілейний статистичний щорічник. – К.: Статистика, 1972. – С. 227; Буцько М., Лавринович М. Відродження колгоспного села. (Комуністична партія України – організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни). – К.: Вид-во Київського університету, 1968. – С. 78.

**МАШИННО-ТРАКТОРНИЙ ПАРК МТС І РЕМАНЕНТ КОЛГОСПІВ УРСР
НА 01.01.1945 р. У ПОРІВНЯННІ З ВІДПОВІДНИМ ПЕРІОДОМ 1941 р.**

Сільськогосподарські машини	Роки	
	1945 р.	1945 р. у % до 1941 р.
Трактори на 01.01.1945 р.	47807	52,7
Трактори на 01.07.1945 р.	51220	57
Вантажні автомобілі	3575	7
Комбайни	14932	48
Тракторні плуги	39494	50
Тракторні культиватори	27825	43
Тракторні сівалки (зернові)	20999	55
Складні молотарки	13912	58
Кінні плуги	469542	66
Кінні культиватори	140644	54
Кінні сівалки	85726	52
Лобогрійки	63263	55
Самоскиди	22389	38
Сінокосарки	11680	47

Подано за: Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник – К.: Держстатвидав, 1960. – С. 314; Народне господарство Української РСР в 1971 році Ювілейний статистичний щорічник. – К.: Статистика, 1972. – С. 227; Буцько М., Лавринович М. Відродження колгоспного села. (Комуністична партія України – організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни). – К.: Вид-во Київського університету, 1968. – С. 78.

**ТРАКТОРНИЙ ПАРК У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ
ПО ОБЛАСТЯХ УРСР**
(на початок року)

Області	1941 р.		1944 р.*		1945 р.	
	всього тракторів (штук)	їхня потужність (тис. НР)	всього тракторів (штук)	їхня потужність (тис. НР)	всього тракторів (штук)	їхня потужність (тис. НР)
Київська	7757	129,0	3901	62,1	3833	61,4
Чернігівська	3511	62,2	1088	18,0	1286	21,0
Житомирська	3588	62,6	1725	28,3	1716	27,7
Вінницька	7493	124,8	2954	47,4	2911	47,0
Кам'янець-Подільська	4027	71,5	2245	36,5	2228	35,4
Сумська	4362	70,6	1490	21,5	2273	33,4
Полтавська	6497	111,8	2470	38,9	4022	63,1
Харківська	7127	124,9	2312	37,4	3383	60,0
Ворошиловградська	5647	99,1	3626	60,9	3831	66,2
Сталінська	6298	109,6	3244	54,7	4224	77,2
Дніпропетровська	5805	111,6	2463	42,3	2852	53,5
Запорізька	5573	100,5	2937	49,4	3254	58,7
Кіровоградська	5378	98,8	3310	50,7	3359	53,0
Миколаївська	4160	82,5	1923	34,2	2515	49,5
Одеська	5311	96,1	1655	27,2	2246	41,3
Херсонська	5922	108,3	2452	40,9	2962	54,5
Всього	88456	1563,9	39795	650,4	46895	802,9
Волинська	336	7,4	–	–	59	1,2
Дрогобицька	174	3,7	–	–	104	1,8
Ізмаїльська	110	2,4	–	–	131	2,6
Львівська	311	6,6	–	–	124	3,0
Ровенська	310	6,8	–	–	132	2,7
Станіславська	266	5,7	–	–	67	1,2
Тернопільська	423	9,2	–	–	208	3,8
Чернівецька	133	1,7	–	–	87	1,3
Всього	2063	43,5	–	–	912	17,6
По УРСР	90519	1607,4	39795	650,4	47807	820,5

*По Чернігівській, Сумській, Полтавській, Харківській, Ворошиловградській і Сталінській областях показники на 01.01.1944 р., по решті областей – на 01.07.1944 р.

Подано за: ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 110 зв.

ТРАКТОРНИЙ ПАРК МТС ПО ОБЛАСТЯХ УРСР

(на початок року)

Області	1941 р.		1944 р.*		1945 р.	
	кількість тракторів (штук)	їхня потужність (тис. НР)	кількість тракторів (штук)	їхня потужність (тис. НР)	кількість тракторів (штук)	їхня потужність (тис. НР)
Київська	7106	118,6	3580	56,7	3532	56,0
Чернігівська	3205	57,2	1000	16,4	1135	18,2
Житомирська	3346	58,4	1642	26,7	1632	26,1
Вінницька	6876	114,6	2728	43,8	2666	43,0
Кам'янець-Подільська	3923	69,8	2202	35,8	2182	34,7
Сумська	3830	61,6	1323	18,8	1999	28,6
Полтавська	5573	96,8	2228	34,6	3548	54,5
Харківська	4989	88,9	1907	30,3	2579	42,7
Ворошиловградська	4084	71,4	2904	48,5	2932	49,1
Сталінська	3911	68,3	2413	39,9	2774	46,1
Дніпропетровська	4604	91,1	1959	32,3	2302	42,0
Запорізька	4583	83,0	2450	39,5	2747	48,3
Кіровоградська	4611	84,9	3012	45,6	3041	47,1
Миколаївська	3123	57,4	1572	26,1	2086	39,1
Одеська	4630	84,6	1506	24,9	2034	37,7
Херсонська	4563	79,3	1882	29,8	2363	41,8
Всього	72957	1285,9	34308	549,7	39552	655,0
Волинська	292	6,5	–	–	59	1,2
Дрогобицька	146	3,2	–	–	103	1,8
Ізмаїльська	37	0,4	–	–	109	2,3
Львівська	277	5,9	–	–	117	2,8
Ровенська	283	6,3	–	–	116	2,4
Станіславська	229	5,0	–	–	65	1,1
Тернопільська	374	8,3	–	–	199	3,6
Чернівецька	42	0,4	–	–	66	1,0
Всього	1680	36,0	–	–	834	16,2
По УРСР	74637	1321,9	34308	549,7	40386	671,2

*По Чернігівській, Сумській, Полтавській, Харківській, Ворошиловградській і Сталінській областях показники на 01.01.1944 р., по решті областей – на 01.07.1944 р.

Подано за: ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 111.

ТРАКТОРНИЙ ПАРК РАДГОСПІВ І ПІДСОБНИХ СІЛЬГОСППІДПРИЄМСТВ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР

(на початок року)

Області	1941 р.		1944 р.*		1945 р.	
	кількість тракторів (штук)	їхня потужність (тис. к.с.)	всього тракторів (штук)	їхня потужність (тис. к.с.)	всього тракторів (штук)	їхня потужність (тис. к.с.)
Київська	640	10,2	321	5,4	301	5,4
Чернігівська	276	4,5	87	1,6	150	2,8
Житомирська	219	3,9	82	1,6	84	1,6
Вінницька	615	10,2	226	3,6	245	4,0
Кам'янець-Подільська	103	1,7	43	0,7	46	0,7
Сумська	515	8,7	167	2,7	274	4,8
Полтавська	914	14,9	242	4,3	474	8,6
Харківська	2054	34,7	378	6,6	763	16,7
Ворошиловградська	1562	27,7	722	12,4	899	17,1
Сталінська	2383	41,2	831	14,8	1450	31,1
Дніпропетровська	1181	20,2	502	10,0	550	11,5
Запорізька	981	17,4	487	9,9	507	10,4
Кіровоградська	757	13,7	298	5,1	318	5,9
Миколаївська	1037	25,1	351	8,1	429	10,4
Одеська	658	11,2	149	2,3	212	3,6
Херсонська	1359	29,0	570	11,1	599	12,7
Всього	15254	274,3	5456	100,2	7301	147,3
Волинська	44	0,9	–	–	–	–
Дрогобицька	28	0,5	–	–	1	–
Ізмаїльська	63	1,8	–	–	22	0,3
Львівська	33	0,7	–	–	7	0,2
Ровенська	27	0,5	–	–	16	0,3
Станіславська	37	0,7	–	–	2	0,1
Тернопільська	49	0,9	–	–	9	0,2
Чернівецька	26	0,3	–	–	21	0,3
Всього	307	6,3	–	–	78	1,4
По УРСР	15561	280,6	5456	100,2	7379	148,7

*По Чернігівській, Сумській, Полтавській, Харківській, Ворошиловградській і Сталінській областях показники на 01.01.1944 р., по решті областей – на 01.07.1944 р.

Подано за: ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 111 зв.

Додаток 26

ПАРК КОМБАЙНІВ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР (на початок року)

(штук)

Області	1941 р.		1945 р.	
	всього	у т.ч. в МТС	всього	у т.ч. в МТС
Київська	1750	1663	670	603
Чернігівська	1018	978	170	151
Житомирська	850	818	211	191
Вінницька	1439	1354	555	497
Кам'янець-Подільська	1015	996	336	326
Сумська	1148	1083	345	279
Полтавська	2040	1874	1050	918
Харківська	2066	1620	547	349
Ворошиловградська	2091	1556	1186	912
Сталінська	2210	1537	1440	1119
Дніпропетровська	3071	2743	1355	1167
Запорізька	2983	2620	1738	1467
Кіровоградська	2278	2065	1427	1300
Миколаївська	2200	1525	1373	1021
Одеська	2317	2133	1053	976
Херсонська	2556	1895	1374	999
Всього	31032	26460	14830	12275
Волинська	18	2	4	4
Дрогобицька	13	2	10	10
Ізмаїльська	41	–	70	64
Львівська	8	2	4	4
Ровенська	8	2	4	4
Станіславська	16	2	6	6
Тернопільська	14	2	–	–
Чернівецька	–	–	4	3
Всього	118	12	102	95
По УРСР	31150	26472	14932	12370

Подано за: ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 112.

**СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ ІНВЕНТАР МТС ПО ОБЛАСТЯХ УРСР
НА 01.01.1945 р.**

(штук)

Області	Плуги тракторні	Сівалки тракторні	Сінокосилки тракторні	Снопов'язалки тракторні	Снопов'язалки кінні	Самоскидки
Київська	2774	1018	1	–	6	11
Чернігівська	1028	697	16	–	–	25
Житомирська	1358	498	2	17	7	28
Вінницька	1892	1032	2	1	–	–
Кам'янець-Подільська	1318	705	–	–	8	–
Сумська	1056	675	8	–	–	56
Полтавська	2357	1320	1	–	–	47
Харківська	2203	959	2	–	–	19
Ворошиловградська	2639	1485	2	–	–	42
Сталінська	2331	1149	10	–	–	37
Дніпропетровська	2772	1446	–	–	–	72
Запорізька	2317	1338	8	7	–	1
Кіровоградська	2634	1172	–	–	–	3
Миколаївська	1423	747	1	–	3	4
Одеська	1426	837	–	–	–	–
Херсонська	1753	1281	6	16	2	27
Всього	31281	16359	59	41	26	372
Волинська	37	21	1	–	–	54
Дрогобицька	85	68	68	6	–	198
Ізмаїльська	173	66	–	26	13	45
Львівська	118	51	–	–	4	28
Ровенська	71	42	4	–	1	73
Станіславська	43	8	1	1	3	7
Тернопільська	164	75	12	19	18	79
Чернівецька	65	41	–	–	–	37
Всього	756	372	86	52	39	521
По УРСР	32037	16731	145	93	65	893

Подано за: ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 112 зв.

Додаток 27
(продовження)

Області	Лобогрійки	Молотарки			Картоплекопалки тракторні	Бур'якопіднімачі
		МК- 1100	МО- 900	БДО- 34 та ін.		
Київська	11	558	229	754	29	242
Чернігівська	4	371	129	277	2	68
Житомирська	2	374	115	241	3	79
Вінницька	23	558	290	538	–	305
Кам'янець-Подільська	–	591	315	305	1	241
Сумська	18	499	141	328	7	241
Полтавська	25	360	278	555	10	446
Харківська	–	400	140	252	–	131
Ворошиловградська	2	272	98	35	3	6
Сталінська	16	276	54	71	6	–
Дніпропетровська	42	258	115	123	–	7
Запорізька	9	105	29	23	–	–
Кіровоградська	12	381	119	207	2	249
Миколаївська	3	226	51	39	1	24
Одеська	4	405	153	188	–	126
Херсонська	15	155	23	35	1	–
Всього	186	5789	2279	3971	65	2165
Волинська	14	7	5	38	–	–
Дрогобицька	12	10	–	45	–	–
Ізмаїльська	56	–	–	8	–	–
Львівська	27	5	2	71	–	–
Ровенська	2	3	–	41	–	2
Станіславська	3	11	3	19	–	–
Тернопільська	15	126	17	84	–	–
Чернівецька	2	12	6	81	–	–
Всього	31	174	33	387	–	2
По УРСР	317	5963	2312	4358	65	2167

Подано за: ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 113.

Додаток 28

НАВНІСНЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ МАШИН ТА ІНВЕНТАРЮ В МТС СХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР
(на початок року)

Найменування сільськогосподарських машин	1941 р.	1945 р.	Найменування сільськогосподарських машин (штук)	1941 р.	1945 р.
А. Грунтообробні машини та знаряддя			В. Машини і знаряддя по догляду за рослинами		
Плуги тракторні 3 – 4 корпусні	42922	23729	Культиватори УКС – 1 (6 – рядні)	4513	657
–//– 5 корпусні	18062	6561	–//– УКС – 2 (12 – рядні)	6413	650
Інші тракторні плуги корпусні	2370	991	–//– навісні тракторні	2426	207
Плуги плантажні	668	95	–//– оочеві тракторні	58	26
Плуги садові	404	54	Могники ротатійні	409	75
Лушпильники тракторні	32796	14956	„Українка” 6-рядні	753	190
Борони тракторні	5570	825	Культиватори тракторні інші	1155	210
Культиватори ТК – 17 і 17 – а	9440	7894	Підгортачі тракторні	681	38
Культиватори УТК і АУТК	27983	12321	Г. Машини для збирання врожаю		
–//– Штангові (Ш, К, 24)	1068	224	Віндуруери	302	47
–//– „Чизель”	486	157	Снопов’язалки тракторні	461	41
Б. Посівні і посадкові машини			Пристосування до комбайнів для збирання сояшника	6072	12
Сівалки зернові тракторні	30184	16359	Теж для збирання кукурудзи	456	1
Сівалки бавовникові	2149	282	Самозбірники	11	372
Сівалки льянні тракторні	237	67	Лоботрійки	439	186
Сівалки бурякові	14875	6106	Молотарки МК 1100	9253	5789
Сівалки тикові	557	32	–//– МО – 900	4530	2279
Сівалки овочеві тракторні	64	2	–//– БДО – 34	4199	2211
Картопесадилки	1243	123	Інші зернові молотарки	2727	1760
Табакопосадкові машини	76	4	Молотарки рисові	252	4
Лісопосадкові машини	219	1	Зерноочисні машини ВІСХОМ, ВІМ – 2.	732	114
			Зерноочисні машини Союзнаркомзему	10	4

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 44, 44 зв.

Найменування сільськогосподарських машин	1941 р.	1945 р.
Картошлекочачі тракторні	1160	65
Буракопідіймачі	11012	2165
Бавовнозбиральні следінгі	115	—
Льонотріпачі широкозахватні	866	20
Льономотарні машини Сергєєва	280	6
Льономотарні складні	168	2
Коноплезбиральні машини	314	25
Турбіни ВНКО	85	2
Д. Машини та інвентар дорожнього та меліоративного господарства		
Грейдери	300	7
Катки	252	3
Канавокопачі плужні	256	5
Болотні плуги	124	6
Кущові плуги	165	7
Корчувальні машини тракторні	26	—
Е. Апаратура для боротьби зі шкідниками сільськогосподарських рослин		
Оприскувачі кінні „Зара”	9553	130
—//— кінно-моторні „Піонер”	550	12
—//— тракторні	3076	204
Обпилювачі кінні „Ніагара”	1117	13
тракторні „ТН — 6”	202	6
Протравочні апарати АБ — 2	588	1
—//— ПУМ — 1	435	—
Ж. Автомашини		
Автомашини вантажні	6302	2053
Іхній тоннаж	11554	3605
Автомашини легкові	1227	135
Тягачі	893	124
Іхня загальна потужність на кроку НР	13360	3765

Подано за: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3987. — Арк. 45.

Додаток 29

**НАЯВНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ІНВЕНТАРІЮ В МТС
ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР**
(на початок року)

(штук)

	1941 р.	1945 р.
Плуги тракторні	1722	806
Луцильники тракторні	1018	150
Культиватори суцільної обробки тракторні	985	227
Сівалки зернові тракторні	810	360
Сівалки бурякові тракторні	108	20
Сівалки бавовникові тракторні	–	16
Сівалки ллянні тракторні	–	–
Картоплесадилки	–	–
Жатки самоскидки	493	526
Жатки лобогрійки	14	92
Бурякокопачі	60	2
Картоплекопачі	19	2
Льонотріпачі	–	–
Сінокосилки тракторні	4	98
Граблі тракторні	–	2
Молотарки хлібні тракторні	1037	536

Подано за: ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 45 зв.

Додаток 30

**НАЯВНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ІНВЕНТАРІЮ
В КОЛГОСПАХ УРСР**
(на початок року)

(штук)

	1941 р.	1945 р.
Плуги	712485	473802
Луцильники	27993	33208
Культиватори суцільної обробки	182442	102892
Культиватори міжрядної обробки	77600	50753
Сівалки зернові	154883	83199
Сівалки бурякові	3626	2942
Жатки самоскидки	59439	31029
Жатки лобогрійки	113551	62120
Снопов'язалки	3004	423
Сінокосарки	24851	11187
Граблі кінні	68774	40222
Молотарки кінні	12082	6139
Трієри зернові	29442	19459
Сортувальники зернові	33993	12376
Соломорізки	5364	13921

Подано за: ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 46.

Додаток 31

**СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ МАШИНИ В КОЛГОСПАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР
НА 01.01.1945 р.**

(штук)

Області	Плуги кінні	Сівалки зернові	Культиватори всі	Жатки	Снопов'язалки кінні	Молотарки всі
Київська	50342	4870	22496	4047	23	595
Чернігівська	54460	2228	13650	2607	22	1074
Житомирська	36957	1533	10596	2137	29	1491
Вінницька	35297	4322	11580	4167	39	135
Кам'янець-Подільська	35755	3853	15269	4200	28	168
Сумська	42144	3685	10967	3748	–	899
Полтавська	51304	13868	15333	11009	58	507
Харківська	25806	8129	8227	5646	38	209
Ворошиловградська	10323	4785	1305	3881	5	41
Сталінська	10762	5557	5154	6606	31	30
Дніпропетровська	23890	8808	9944	12411	21	459
Запорізька	13408	5381	9646	8701	12	70
Кіровоградська	28663	7016	5692	7485	33	287
Миколаївська	13657	3214	3242	5394	32	31
Одеська	13369	4715	6897	5674	46	118
Херсонська	9665	1235	3647	5436	6	25
Всього	473802	83199	153645	93149	423	6139

Подано за: ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 114.

СІЛЬСЬКІ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЇ УРСР
(на початок року)

Області	Кількість електростанцій		Потужність електрогенераторів		Вироблено електроенергії (тис. кВт/год.)	
	1941 р.	1945 р.	1941 р.	1945 р.	1940 р.	1944 р.
Київська	251	45	6050	2195	12236	1017
Чернігівська	91	22	1731	434	1700	255
Житомирська	147	35	2169	1011	1799	1079
Вінницька	194	75	3043	2111	4530	1878
Кам'янець-Подільська	179	61	3646	1295	2575	1275
Сумська	171	35	2189	725	1924	293
Полтавська	283	62	4398	824	3349	606
Харківська	252	50	5376	826	6497	669
Ворошиловградська	113	38	2020	581	2007	660
Сталінська	195	33	3421	871	3346	257
Дніпропетровська	197	50	3788	1303	4165	1074
Запорізька*	276*	29	7414	685	8191	291
Кіровоградська	178	31	2794	497	3044	450
Миколаївська*	173*	50	3773	1371	5401	617
Одеська*	241*	57	4136	1251	3865	900
Херсонська	–	38	–	1644	–	995
Всього	2941	711	55948	17624	64629	12316
Волинська	–	–	–	–	–	–
Дрогобицька	–	8	–	84	–	35
Ізмаїльська	–	4	–	134	–	4
Львівська	–	1	–	62	–	–
Ровенська	–	34	–	454	–	488
Станіславська	–	8	–	112	–	44
Тернопільська	–	32	–	528	–	268
Чернівецька	–	24	–	163	–	11
Всього	–	111	–	1537	–	850
По УРСР	2941	822	55948	19161	64629	13166

*У кордонах 1941 р.

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 78 зв.

КОЛГОСПНІ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЇ УРСР

(на початок року)

Області	Кількість електростанцій		Потужність електрогенераторів (кВт)		Вироблено електроенергії (тис. кВт/год.)	
	1941 р.	1945 р.	1941 р.	1945 р.	1940 р.	1944 р.
Київська	23	–	249	–	178	–
Чернігівська	9	3	162	49	106	–
Житомирська	32	6	795	117	443	113
Вінницька	22	11	290	173	192	61
Кам'янець-Подільська	33	10	612	303	328	316
Сумська	17	3	226	49	121	26
Полтавська	13	–	290	–	63	–
Харківська	27	–	571	–	260	–
Ворошиловградська	3	–	22	–	14	–
Сталінська	30	2	496	25	209	–
Дніпропетровська	30	–	596	–	437	–
Запорізька	51	2	1449	78	495	–
Кіровоградська	10	1	164	37	24	3
Миколаївська	18	2	370	42	260	–
Одеська	30	1	553	20	293	15
Херсонська	–	–	–	–	–	–
По УРСР	348	41	6845	893	3423	534

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 79.

ЗЕМЕЛЬНИЙ ФОНД, ПОСІВНІ ПЛОЩІ, УРОЖАЙНІСТЬ, ВАЛОВІ ЗБОРИ

Додаток 34

ЗЕМЛЕЗАБЕЗПЕЧЕНІСТЬ ОДНООСІБНИХ ГОСПОДАРСТВ ПО ОБЛАСТЯХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ НА 01.01.1941 р.*

Район	Кількість одноосібних господарств	У них		Припадало на одне господарство	
		всього землі га	у т.ч. орної га	всього землі га	у т.ч. орної га
Львівська область					
Велико-Мостівський	6725	41 683	18 633	6,2	2,8
Щирецький	4961	19 775	13 525	5,0	2,7
Сокальський	4765	23 817	19 850	5,0	4,2
Бродівський	5298	22 707	12 378	4,3	2,3
Буський	4428	18 822	10 144	4,2	2,3
Поморянський	8877	34 048	25 063	3,8	2,8
Олеський	8875	32 226	16 959	3,6	1,9
Паніковецький	7741	27 447	20 112	3,6	2,6
Бібркський	6809	24 780	17 554	3,5	2,6
Синівський	4258	14 980	6511	3,5	1,6
Вінниківський	5970	15 250	11 278	2,6	1,9
Львівський	8285	19 721	1017	2,4	1,3
В цілому по 36 районах області	221 892	897 578	578 040	4,0	2,6
Ровенська область					
Морочнянський	6860	83 215	16 904	2,10	2,45
Рокитнянський	6320	70 544	12 489	11,32	1,98
Володимирецький	8432	63 746	25 130	7,56	2,98
Висоцький	7772	55 767	15 268	7,18	1,96
Степаньський	3938	23 840	9584	6,05	2,43
Березнівський	8225	49 674	21 698	6,03	2,63
Вербський	7845	44 340	21 698	4,67	3,78
Острогський	10 608	49 569	35 720	5,65	3,37
Ровенський	10 347	45 815	29 626	4,43	3,65
В цілому по 30 районах області	196 502	118 6212	653 300	6,04	3,32
Дрогобицька область					
Журківський	6958	46 022	23 810	6,81	3,42
Устрико – Долинський	4348	26 707	18 240	6,14	4,19
Дублянський	7350	25 667	13 621	3,49	1,85
Стрийський	11 452	36 931	18 474	3,23	1,70
Дрогобицький	12 333	34 558	19 212	2,80	1,65
В цілому по 29 районах області	186 828	761 637	448 879	4,08	2,40
Тернопільська область					
Велико – Глибочиський	5483	28 496	24 618	5,2	4,5
Бережанський	10 930	41 261	28 542	4,8	2,6
Новосельський	7561	33 576	31 440	4,4	4,2
Бучацький	12 966	39 579	35 844	3,1	2,8
Чортківський	10 441	23 244	19 726	2,2	1,9
В цілому по 41 району області	307 010	1 029 858	889 492	3,4	2,9
Волинська область					
Любешівський	6864	88 598	13 806	12,9	2,0
Володимир – Волинський	7983	47 145	34 846	5,9	4,4
Мацієвський	7639	42 897	14 124	5,6	1,9
Рожищенський	8045	44 402	25 811	5,5	3,2
Устилузький	4511	20 843	6777	4,6	1,5
Цуманський	3051	12 258	2164	4,0	0,7
В цілому по 30 районах області	182 405	1 211 200	511 996	6,6	2,8

*Вибрані райони, у яких на одне господарство припадало найбільше та найменше гектарів землі.

Подано за: ЦДАГО України. – ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2. – Арк. 9-14.

Додаток 35

**РОЗМІРИ ВІДРІЗАНОЇ ЗЕМЛІ (ОРНОЇ ТА ЛУКІВ) ПО ОКРЕМИХ ГРУПАХ ГОСПОДАРСТВ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР
І ЯКА ПЕРЕДАВАЛАСЯ МАЛОЗЕМЕЛЬНИМ СЕЛЯНАМ
У ВІДПОВІДНОСТІ З ПОСТАНОВОЮ РНК УРСР І ЦК КП(Б)У ВІД 24 БЕРЕЗНЯ 1941 Р.**

(у гектарах)

Області	від 5 – 10 га		від 10 – 15 га		від 15 – 20 га		від 20 – 25 га		від 25 га і вище		Всього га	
	орної	луки	орної	луки	орної	луки	орної	луки	орної	луки	орної	луки
Волинська	4682	2762	12 271	4417	5620	1844	2706	731	1691	452	26 970	10 206
Дрогобицька	1438	—	8648	—	2859	—	1265	—	309	—	14 519	—
Львівська	6754	1929	6503	2069	1168	383	583	70	213	79	15 221	4530
Ровенська	2149	2673	21 419	12 459	12 837	17 454	4578	14 765	3263	1916	44 246	49 267
Станіславська	4625	5799	3639	1281	1357	484	693	279	1054	190	11 368	8033
Тернопільська	2097	276	11 728	496	3432	172	1474	56	867	24	19 598	1024
Всього	21 745	13 439	64 208	20 722	27 273	20 337	11 299	15 901	7397	2661	131 922	73 060

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2. – Арк. 8.

Додаток 36

**КІЛЬКІСТЬ ГОСПОДАРСТВ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР,
У ЯКИХ ЗДІЙСНЮВАЛОСЬ ВІДРІЗАННЯ ЗЕМЛІ**

(орієнтовні підрахунки)

Області	Всього господарств із землею	У т. ч. зачеплених відрізками землі	% господарств, зачеплених відрізками землі
Волинська	182 923	21 012	11,5
Дрогобицька	200 454	2777	1,4
Львівська	219 498	5750	2,6
Ровенська	196 275	14 941	7,6
Станіславська	191 955	3741	1,9
Тернопільська	299 210	4225	1,4
Всього	1 290 315	52 446	4,1

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2. – Арк. 7.

**ЗЕМЕЛЬНИЙ ФОНД УРСР ПО УГІДНЯХ
НА 01.01.1945 р.**

(тис. га)

Угіддя	Всі категорії господарств	У тому числі:	
		колгоспи	радгоспи
Всього землі	55222,9	35121,3	3870,7
у т.ч. орної	32050,5	24159,5	2909,7
рілля	24213,4	17658,5	2028,2
перелоги й залежі	7837,1	6501,0	881,5
Сінокоси	3068,9	1708,1	126,2
Вигони й пасовища	4038,0	2638,4	350,0
Під городами	2564,7	2044,7	72,4
Під виноградниками	76,1	47,2	6,9
Під тутовими насадженнями	19,0	18,6	0,4
Під хмільниками	2,1	1,6	0,3
Під садами	491,8	368,2	41,8
Під ягідниками	4,3	3,0	0,6
Під будівлями й дворами	694,2	340,5	49,8
Чагарники	586,0	359,8	7,3
Ліси	5794,0	774,2	54,8
Вирубки й згарища	95,4	20,6	0,1
Полезахисні лісосмуги	101,3	82,1	16,3
Болота	926,2	532,2	9,3
Під дорогами, провулками й громадськими площами	1611,5	577,2	62,3
Під водою	660,4	209,3	29,3
Інші використовувані землі в сільському господарстві	2372,5	1206,4	126,4
Нерозшифровані землі	66,0	29,7	6,8

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 47 зв.

**УГІДНЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ФОНДУ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР
НА 01.01.1945 р.**

(тис. га)

Області	Всього	У тому числі					
		орна		сінокоси	вигони і пасовища	під городами	під виноградниками
		рілля	перелоги та залежі				
Київська	4077,3	1757,5	322,9	250,7	137,5	273,0	0,2
Чернігівська	3144,5	1226,9	232,7	400,7	183,1	153,7	–
Житомирська	2985,8	1001,5	187,1	272,4	66,1	147,1	–
Вінницька	2753,1	1527,3	298,6	59,9	47,4	204,9	2,0
Кам'янець-Подільська	2052,0	1268,2	29,0	83,2	31,0	134,4	0,2
Сумська	2425,5	1054,6	332,0	197,5	106,8	143,4	–
Полтавська	3424,8	1758,4	389,4	229,6	171,0	188,8	0,1
Харківська	3144,4	1220,3	722,2	98,3	280,2	153,9	0,2
Ворошиловградська	2667,5	1100,4	382,1	73,7	326,3	124,1	0,2
Сталінська	2610,8	1207,1	495,9	23,6	304,1	128,3	1,5
Дніпропетровська	3171,0	1424,2	688,6	61,5	347,5	183,6	1,4
Запорізька	2669,8	1113,8	823,8	46,2	246,7	121,2	4,7
Кіровоградська	2384,3	1179,3	509,9	35,1	158,4	137,3	0,2
Миколаївська	1932,9	893,6	549,6	15,0	202,7	56,6	5,0
Одеська	2712,8	1127,4	721,9	33,7	254,4	141,4	32,3
Херсонська	2511,5	963,1	764,6	79,9	246,7	81,1	4,9
Волинська	1909,7	639,2	68,6	307,6	228,5	25,1	–
Дрогобицька	1016,7	339,2	42,2	125,7	118,5	12,5	–
Ізмаїльська	1093,4	749,2	21,4	10,5	99,0	19,8	22,9
Львівська	1075,4	425,0	55,9	146,8	82,0	17,2	–
Ровенська	1943,8	564,2	102,2	244,8	151,9	25,0	–
Станіславська	1392,8	403,5	32,4	165,3	154,1	31,8	–
Тернопільська	1353,5	938,4	41,4	48,7	41,0	37,5	0,1
Чернівецька	769,6	331,1	22,7	58,5	53,1	23,0	0,2
По УРСР	55222,9	24213,4	7837,1	3068,9	4038,0	2564,7	76,1

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 114 зв.

**УГІДНЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ФОНДУ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР
НА 01.01.1945 р.**

(тис. га)

Області	Під садами і ягідниками	Ліси	Чагарники	Полезихисні лісосмуги	Болота	Під водою	Під будівлями і дворами
Київська	40,1	581,7	61,3	0,4	115,1	4,7	51,5
Чернігівська	22,0	469,8	61,2	1,6	153,8	29,4	35,7
Житомирська	11,4	739,8	127,5	0,1	99,5	18,3	24,9
Вінницька	46,1	273,7	11,7	–	15,4	27,9	36,9
Кам'янець-Подільська	39,1	221,6	9,8	–	27,7	22,9	29,2
Сумська	18,9	328,6	15,7	–	44,0	16,7	5,8
Полтавська	33,0	168,7	41,9	3,9	125,2	39,2	75,2
Харківська	34,1	270,4	17,6	8,8	22,0	19,2	9,7
Ворошиловградська	22,4	128,0	15,4	7,3	7,5	13,1	29,8
Сталінська	40,6	62,3	5,9	11,0	3,5	13,6	48,7
Дніпропетровська	38,6	50,7	22,4	13,0	18,6	48,2	49,3
Запорізька	42,7	18,4	12,7	14,8	17,2	26,8	40,2
Кіровоградська	18,3	102,2	5,4	7,6	13,8	15,4	27,0
Миколаївська	11,2	5,6	1,1	9,3	10,8	33,6	19,6
Одеська	21,7	78,5	5,7	10,8	20,0	39,6	37,9
Херсонська	12,8	30,6	16,6	11,7	34,0	33,0	29,5
Волинська	8,7	331,2	50,6	–	66,6	26,9	19,8
Дрогобицька	3,1	263,2	39,4	–	3,4	15,4	13,3
Ізмаїльська	0,6	3,8	0,1	0,3	2,5	98,4	17,8
Львівська	3,7	272,0	3,7	–	6,9	8,1	17,2
Ровенська	8,0	549,9	33,6	0,6	107,3	22,3	22,0
Станіславська	4,2	486,4	22,8	–	1,5	17,0	16,7
Тернопільська	7,0	152,1	0,6	0,1	6,7	10,5	20,1
Чернівецька	7,8	204,8	3,3	–	3,2	10,2	16,4
По УРСР	496,1	5794,0	586,0	101,3	926,2	660,4	694,2

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 115.

**РОЗПОДІЛ ЗЕМЛІ УРСР ПО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАЧАХ
НА 01.01.1945 р.**

Землекористувачі	Тис. га
Колгоспний сектор – всього	35121,3
у т.ч. громадські землі	32994,8
присадибний земельний фонд для нових колгоспних дворів	97,8
в особистому користуванні колгоспників	20008,4
у користуванні не членів колгоспів	20,3
у тимчасовому користуванні підсобних господарств	560,8
у тимчасовому користуванні індивідуального й колективного городництва	73,0
Одноосібні господарства	6669,2
Робітники і службовці та інші не члени колгоспу, не на колгоспних землях	107,8
Радгоспи: Наркомрадгоспів	2307,9
Наркомм'ясомолпрому	139,7
Наркомхарчопрому	648,5
Інших систем	774,6
Землі промисловості ,транспорту й спецпризначення	1572,4
Землі міст і селищ міського типу	714,7
у т.ч. під підсобними господарствами	30,7
під індивідуальними й колективними городами.	90,8
Інші землекористувачі	236,9
Інші землі під сільськогосподарським виробництвом	345,4
у т.ч. із земель радгоспів та інших землекористувачів – під підсобними господарствами	187,3
Держземфонд	875,8
у т.ч. у тривалому користуванні колгоспів	8,4
Держфонд	5708,7
у т.ч. у тривалому користуванні колгоспів	5,5
Всього	55222,9

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 47.

**ЗЕМЕЛЬНИЙ ФОНД КОЛГОСПІВ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР
НА 01.01.1945 р.**

(тис. га)

Області	Всього	У тому числі					
		Орна		сінокоси	вигопи та пасовища	під городами	під виноградниками
		рілля	перелоги та залежі				
Київська	3133,1	1658,9	315,3	233,6	124,9	250,3	0,2
Чернігівська	2594,5	1188,4	227,9	383,7	179,0	139,7	–
Житомирська	2105,3	965,5	183,9	256,9	62,3	136,8	–
Вінницька	2303,4	1441,9	297,8	55,6	41,2	190,8	2,0
Кам'янець-	1754,2	1247,3	27,4	78,1	29,8	128,4	0,2
Подільська	1965,6	992,2	326,5	180,3	100,9	126,2	–
Сумська	2982,6	1637,8	372,5	214,7	162,5	174,5	–
Полтавська	2344,6	1018,5	603,5	86,5	243,2	130,3	0,2
Харківська	1786,0	826,0	260,6	41,8	222,6	71,6	0,2
Ворошиловградська	1701,4	780,3	426,5	16,9	215,9	70,1	1,1
Сталінська	2580,9	1266,1	600,1	48,9	315,4	146,1	1,3
Дніпропетровська	2191,2	973,6	737,8	15,1	206,1	110,0	4,0
Запорізька	2052,1	1056,3	492,6	32,4	147,4	124,5	0,2
Кіровоградська	1490,9	724,9	399,1	12,1	178,1	50,4	4,5
Миколаївська	2339,2	1061,8	659,8	23,8	239,2	127,9	29,6
Одеська	1782,0	807,8	568,9	27,2	169,1	66,8	3,7
Херсонська	–	–	–	–	–	–	–
Волинська	–	–	–	–	–	–	–
Дрогобицька	–	–	–	–	–	–	–
Ізмаїльська	–	–	–	–	–	–	–
Львівська	1,0	0,7	–	0,1	0,1	0,1	–
Ровенська	–	–	–	–	–	–	–
Станіславська	13,1	10,4	0,8	0,4	0,6	0,2	–
Тернопільська	0,2	0,1	–	–	0,1	–	–
Чернівецька	–	–	–	–	–	–	–
По УРСР	35121,3	17658,5	6501,0	1708,1	2638,4	2044,7	47,2

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 115 зв.

Додаток 40
(продовження)

ЗЕМЕЛЬНИЙ ФОНД КОЛГОСПІВ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР
НА 01.01.1945 р.

(тис. га)

Області	Під садами і ягідниками	Ліси	Чагарники	Полезакисні лісосмуги	Болога	Під водою	Під будівлями
Київська	34,3	69,5	54,5	0,2	90,8	28,3	33,0
Чернігівська	19,2	136,8	57,0	1,4	127,7	18,9	27,7
Житомирська	9,6	150,1	125,7	0,1	55,5	15,3	19,6
Вінницька	39,3	67,9	11,2	–	13,9	18,1	25,7
Кам'янець-Подільська	37,0	68,6	9,6	–	18,6	17,1	23,1
Сумська	15,8	76,5	14,8	–	30,7	12,4	3,6
Полтавська	28,3	63,2	27,9	3,4	113,3	20,1	57,5
Харківська	27,1	47,6	14,2	7,2	17,6	12,2	4,2
Ворошиловградська	13,5	38,5	11,7	4,9	6,1	6,5	10,7
Сталінська	22,4	8,4	4,4	7,7	2,6	5,9	14,6
Дніпропетровська	32,8	10,9	12,9	11,6	16,3	16,7	26,2
Запорізька	36,2	1,8	3,4	12,9	1,6	8,1	23,5
Кіровоградська	16,6	18,5	4,7	6,6	13,3	9,0	19,2
Миколаївська	9,1	0,6	0,9	7,3	10,4	6,0	10,5
Одеська	19,3	14,0	5,0	10,1	8,4	7,2	25,0
Херсонська	10,5	1,2	1,9	8,7	5,4	7,4	16,3
Волинська	–	–	–	–	–	–	–
Дрогобицька	–	–	–	–	–	–	–
Ізмаїльська	–	–	–	–	–	–	–
Львівська	–	–	–	–	–	–	–
Ровенська	–	–	–	–	–	–	–
Станіславська	–	–	–	–	–	–	–
Тернопільська	0,2	0,1	–	–	–	0,1	0,1
Чернівецька	–	–	–	–	–	–	–
По УРСР	371,2	774,2	359,8	82,1	532,2	209,3	340,5

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 116.

**ЗЕМЕЛЬНИЙ ФОНД РАДГОСПІВ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР
НА 01.01.1945 р.**

(тис. га)

Області	Всього	У тому числі						
		орна		сінокоси	вигони й пасовища	під городами	під садами, виноградиками, ягідниками	під будівлями
		рілля	перелоги та залежі					
Київська	103,3	77,4	2,8	4,0	3,2	2,1	1,1	2,3
Чернігівська	41,2	30,7	0,5	2,6	1,1	0,8	0,9	1,1
Житомирська	33,3	25,4	0,8	2,3	0,4	0,8	0,2	1,6
Вінницька	93,4	71,0	–	2,9	2,1	2,0	4,1	1,5
Кам'янець-Подільська	16,7	12,9	–	1,1	0,1	0,2	1,1	0,5
Сумська	75,7	55,1	5,0	2,5	4,0	1,4	0,7	0,1
Полтавська	152,4	110,1	15,5	4,5	6,1	2,6	1,6	3,8
Харківська	373,0	179,9	114,5	4,9	31,7	6,6	4,3	0,8
Ворошиловградська	552,1	259,4	104,0	28,9	75,5	10,6	4,6	5,5
Сталінська	590,9	388,5	68,1	4,4	51,1	16,4	11,5	8,4
Дніпропетровська	250,1	129,6	73,4	1,7	20,9	6,2	3,5	3,5
Запорізька	258,1	118,9	80,4	7,2	23,5	3,5	3,8	3,7
Кіровоградська	149,5	111,9	16,5	0,6	8,3	2,6	0,7	2,1
Миколаївська	353,0	157,3	147,7	2,6	23,0	3,1	1,8	4,5
Одеська	140,7	54,4	53,6	3,1	12,4	3,0	3,4	2,2
Херсонська	514,4	149,7	192,5	41,2	65,0	8,9	3,4	8,1
Волинська	9,1	5,0	–	1,2	0,4	0,1	0,1	–
Дрогобицька	8,1	4,3	0,1	1,6	0,8	0,1	0,1	0,2
Ізмаїльська	65,3	46,4	4,5	2,5	6,3	0,9	2,3	0,6
Львівська	27,3	4,6	–	1,1	1,2	0,1	–	–
Ровенська	6,4	3,9	0,3	1,5	0,1	0,1	0,1	0,1
Станіславська	7,2	5,2	0,7	0,6	0,2	–	–	–
Тернопільська	25,3	18,9	–	0,7	0,7	0,3	0,1	0,2
Чернівецька	24,2	7,7	0,6	2,5	11,9	–	–	–
По УРСР	3870,7	2028,2	2881,5	126,2	350,0	72,4	49,4	49,8

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 116 зв.

**РОЗПОДІЛ ЗЕМЕЛЬ МІЖ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАЧАМИ
ПО ОБЛАСТЯХ УРСР
НА 01.01.1945 р.**

(тис. га)

Області	Землекористування колгоспів (землі, закріплені державними актами)						
	громадські землі	присадибний земельний фонд для нових колгоспних дворів	в особистому користуванні колгоспників	у користуванні робітників, службовців та інших не членів колгоспів	всього по колгоспному сектору	у тому числі	
						у користуванні підсобних господарств	у тимчасовому користуванні інд. і кол. городництва
Київська	2869,1	7,5	255,4	1,1	3133,1	71,5	1,5
Чернігівська	2443,4	5,6	144,9	0,6	2594,5	36,0	3,2
Житомирська	1967,4	2,5	134,1	1,3	2105,3	47,1	0,6
Вінницька	2093,8	8,5	200,3	0,8	2303,4	13,2	1,4
Кам'янець-Подільська	1612,8	2,0	138,6	0,8	1754,2	1,9	0,2
Сумська	1827,8	8,2	128,9	0,7	1965,6	25,5	4,7
Полтавська	2787,7	7,7	185,4	1,8	2982,6	23,2	2,9
Харківська	2210,3	4,1	128,0	2,2	2344,6	43,3	11,8
Ворошиловградська	1720,4	7,5	57,1	1,0	1786,6	10,6	8,6
Сталінська	1636,1	11,9	52,9	0,5	1701,4	31,5	22,3
Дніпропетровська	2425,6	6,0	146,3	3,0	2580,9	37,1	7,9
Запорізька	2076,0	7,4	105,1	2,7	2191,2	8,9	2,0
Кіровоградська	1922,3	2,7	124,3	2,8	2052,1	10,1	3,6
Миколаївська	1447,5	5,3	38,1	—	1490,9	33,2	1,5
Одеська	2216,2	7,6	114,7	0,7	2339,2	165,4	0,2
Херсонська	1724,3	3,3	54,1	0,3	1782,0	2,3	0,6
Волинська	—	—	—	—	—	—	—
Дрогобицька	—	—	—	—	—	—	—
Ізмаїльська	—	—	—	—	—	—	—
Львівська	—	—	—	—	—	—	—
Ровенська	1,0	—	—	—	1,0	—	—
Станіславська	—	—	—	—	—	—	—
Тернопільська	12,9	—	0,2	—	13,1	—	—
Чернівецька	0,2	—	—	—	0,2	—	—
По УРСР	32994,8	97,8	2008,4	20,3	35121,3	560,8	73,0

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 117.

**РОЗПОДІЛ ЗЕМЕЛЬ МІЖ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАЧАМИ
ПО ОБЛАСТЯХ УРСР
НА 01.01.1945 р.**

(тис. га)

Області	Одноосібні господарства	Робітники, службовці та інші не члени колгоспу не на колгоспних землях	Наркомрадгоспів	Наркомм'ясомолпрому	Наркомхарчпрому	Інших систем
Київська	1,6	4,8	18,3	5,1	69,2	10,0
Чернігівська	3,3	1,7	16,1	2,1	20,1	2,9
Житомирська	0,3	1,7	4,1	0,6	26,5	2,1
Вінницька	1,7	2,9	8,0	–	80,5	4,9
Кам'янець-	0,7	1,2	1,2	–	15,5	–
Подільська	1,3	3,9	7,0	6,8	56,5	5,4
Сумська	1,2	3,3	46,4	7,0	87,4	11,6
Полтавська	0,5	6,2	201,6	41,1	93,6	36,7
Харківська	0,2	8,9	339,9	21,2	1,2	189,8
Ворошиловградська	0,2	35,4	318,0	10,1	12,6	250,3
Сталінська	0,2	5,7	164,8	2,8	8,1	74,4
Дніпропетровська	0,1	2,5	219,6	6,4	6,3	25,8
Запорізька	0,6	4,5	69,9	12,0	59,0	8,6
Кіровоградська	–	2,2	327,9	4,2	8,5	12,4
Миколаївська	0,2	2,8	85,9	3,3	27,0	24,5
Одеська	0,3	1,8	375,1	–	36,3	103,0
Херсонська	1263,6	–	8,4	–	–	0,7
Волинська	645,0	4,0	6,3	–	1,0	0,8
Дрогобицька	699,3	–	57,2	–	5,0	3,1
Ізмаїльська	697,7	11,6	2,2	3,2	21,9	–
Львівська	1052,4	1,6	3,2	–	2,3	0,9
Ровенська	790,3	0,7	3,2	2,2	1,4	0,4
Станіславська	1011,0	0,4	17,6	–	3,9	3,8
Тернопільська	497,5	–	6,0	11,7	4,7	1,8
Чернівецька						
По УРСР	6669,2	107,8	2307,9	139,7	648,5	774,6

Подано за: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 117 зв.

Додаток 42
(продовження)

РОЗПОДІЛ ЗЕМЕЛЬ МІЖ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАЧАМИ
ПО ОБЛАСТЯХ УРСР
НА 01.01.1945 р.

(тис. га)

Області	Інші землі під сільгоспвиробництвом	Із земель радгоспів та інших землекористувачів підсобних господарств	Держземфонд		Держлісфонд	
			всього	в тому числі в довготривалому користуванні колгоспів	всього	у тому числі в довготривалому користуванні колгоспів
Київська	22,0	7,8	2,3	0,1	546,8	—
Чернігівська	7,6	0,9	7,7	2,9	374,3	—
Житомирська	11,7	6,5	3,8	0,3	646,1	0,3
Вінницька	15,2	4,1	0,8	—	214,3	—
Кам'янець-Подільська	8,7	0,3	6,7	1,4	161,1	—
Сумська	10,9	2,7	3,0	—	272,7	—
Полтавська	16,4	2,0	3,7	2,7	136,3	3,1
Харківська	25,2	13,9	3,4	0,4	236,3	—
Ворошиловградська	21,1	7,8	32,6	0,1	108,3	—
Сталінська	23,0	13,9	10,1	—	60,1	—
Дніпропетровська	26,6	54,0	14,7	—	97,4	—
Запорізька	14,1	4,5	2,3	0,3	92,6	2,1
Кіровоградська	12,1	3,3	0,2	0,1	94,1	—
Миколаївська	13,4	1,9	1,3	—	7,6	—
Одеська	13,6	1,2	3,2	0,1	84,9	—
Херсонська	27,3	2,9	0,1	—	144,6	—
Волинська	11,6	6,3	181,3	—	373,5	—
Дрогобицька	1,4	—	47,1	—	258,4	—
Ізмаїльська	10,6	10,0	195,9	—	1,5	—
Львівська	14,1	11,7	23,1	—	236,6	—
Ровенська	16,3	13,9	166,9	—	658,3	—
Станіславська	11,9	11,2	20,2	—	523,4	—
Тернопільська	2,0	—	119,8	—	156,3	—
Чернівецька	8,6	6,5	25,6	—	193,2	—
По УРСР	345,4	187,3	875,8	8,4	5708,7	5,5

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 118.

**РОЗПОДІЛ ЗЕМЕЛЬ МІЖ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАЧАМИ
ПО ОБЛАСТЯХ УРСР
НА 01.01.1945 р.**

(тис. га)

Області	Землі промисловості, транспорту і спецпризначення	Землі міст і поселень міського типу			Інші землекористувачі	Територія області
		всього	у т. ч.			
			під підсобними господарствами	під індивідуальними і колективними городами		
Київська	164,0	95,3	0,8	3,4	4,1	4076,6
Чернігівська	90,0	18,6	0,2	1,6	5,6	3143,6
Житомирська	139,1	13,9	1,9	1,6	0,6	2985,8
Вінницька	104,6	10,9	0,4	0,9	5,9	2753,1
Кам'янець-Подільська	88,2	7,3	0,4	0,8	7,2	2052,0
Сумська	65,7	22,1	0,7	2,2	4,6	2425,7
Полтавська	102,7	20,2	0,4	1,6	6,0	3424,8
Харківська	91,7	52,4	2,0	6,2	11,1	3144,4
Ворошиловградська	60,6	92,4	3,2	20,1	5,3	2673,2
Сталінська	68,1	114,9	4,2	27,3	6,7	2610,8
Дніпропетровська	131,8	61,1	2,9	11,5	2,5	3167,8
Запорізька	60,1	44,4	6,1	4,6	4,4	2668,7
Кіровоградська	53,3	12,3	1,3	2,5	5,6	2381,6
Миколаївська	45,0	5,6	–	0,8	13,9	1924,3
Одеська	76,3	20,2	1,1	1,6	31,7	2718,4
Херсонська	30,7	6,8	0,1	0,7	3,5	2514,5
Волинська	47,3	12,7	–	0,2	10,6	1909,7
Дрогобицька	25,1	21,8	–	–	5,8	1016,7
Ізмаїльська	6,5	34,4	1,9	–	79,9	1093,4
Львівська	54,1	10,0	–	0,1	0,9	1078,1
Ровенська	20,9	7,0	0,4	0,2	13,0	1943,8
Станіславська	27,4	9,6	0,5	1,3	2,1	1393,2
Тернопільська	12,2	8,9	0,6	1,6	4,5	1353,5
Чернівецька	7,0	11,9	1,6	–	1,4	769,2
По УРСР	1572,4	714,7	30,7	90,8	236,9	55222,9

Подано за: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 118 зв.

ПОСІВНІ ПЛОЩІ РОСЛИННИЦЬКИХ КУЛЬТУР В УРСР*

(тис. га)

Посівні культури	У всіх категоріях господарств			Структура посівних площ всіх категорій господарств в % до посівної площі			У колгоспах			У радгоспах та інших державних господарствах	
	1913 р.	1940 р.	1945 р.	1913 р.	1940 р.	1945 р.	1940 р.	1945 р.	1940 р.	1945 р.	
Вся посівна площа	27951,7	31336,5	23613,4	100,0	100,0	100,0	22137,3	15557,7	2616,3	2016,1	
Всі зернові культури (включаючи люпин)	24696,7	21384,6	17804,3	88,4	68,2	75,4	15820,1	12518,8	1495,9	1348,8	
Озимі зернові	7626,4	10116,3	7773,4	27,3	32,3	32,9	7772,7	5747,6	638,1	442,9	
жито озиме	4517,0	3685,3	3550,3	16,2	11,8	15,0	2642,1	2395,0	49,9	80,2	
пшениця озима	3088,3	6317,2	4174,5	11,0	20,2	17,7	5043,8	3321,5	563,2	347,2	
ячмінь озимий	21,1	113,8	48,6	0,1	0,3	0,2	86,8	31,1	25,0	15,5	
Ярові зернові	17070,3	11268,3	10030,9	61,1	35,9	42,5	8047,4	6771,2	857,8	905,9	
жито ярове	29,6	6,1	5,4	0,1	0,0	0,0	0,2	0,4	-	-	
пшениця ярова	5770,0	901,0	650,7	20,6	2,9	2,8	748,2	514,6	77,8	52,0	
ячмінь ярий	5824,4	3986,6	3910,9	20,8	12,7	16,6	2845,3	2793,1	445,4	428,4	
овес	2922,7	2281,3	1555,6	10,5	7,3	6,6	1562,8	890,2	201,8	173,8	
кукурудза	853,0	1560,8	1664,8	3,1	5,0	7,0	798,2	871,8	45,9	95,0	
просо	524,6	955,2	1161,6	1,9	3,0	4,9	824,3	957,8	47,9	103,0	
гречка	697,9	723,1	581,5	2,5	2,3	2,5	573,4	440,3	4,1	21,2	
вика та викові суміші на зерно	-	252,1	240,6	-	0,8	1,0	177,0	155,7	23,5	19,2	
сорго і джугара	-	16,1	1,4	-	0,0	0,0	12,5	0,7	1,7	0,3	
зернобобові	438,3	531,4	239,7	1,6	1,7	1,0	461,6	137,4	9,0	12,9	
у тому числі: горох	-	357,7	115,4	-	1,1	0,5	333,6	83,1	6,4	4,3	
квасоля	-	32,2	95,3	-	0,1	0,4	7,2	41,8	0,1	7,9	
сочевиця	-	93,2	19,0	-	0,3	0,1	82,7	8,6	0,8	0,2	
інші бобові	-	48,3	10,0	-	0,2	0,0	38,1	3,9	1,7	0,5	
Люпин і серадела на зерно	-	52,9	18,4	-	0,2	0,1	42,3	9,0	0,6	-	
Всі технічні культури	904,1	2699,6	1762,2	3,2	8,6	7,4	2331,5	1413,0	103,0	125,8	
цукрові буряки (фабричні)	558,2	820,0	437,6	2,0	2,6	1,9	769,4	402,0	20,1	11,5	

*У нинішніх кордонах України

Складено і подано за: Народне господарство в Українській РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. - К.: Держстатвидав, 1960. - С. 168, 170, 172, 174, 176, 178, 180, 182, 184, 186, 188, 190.

Додаток 43
(продовження)

ПОСІВНІ ПЛОЩІ РОСЛИННИЦЬКИХ КУЛЬТУР В УРСР

	16,4	118,2	50,9	0,1	0,4	0,2	100,6	30,0	—	0,2
льон довгунець	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
льон кудряш	93,0	77,6	17,3	0,3	0,2	0,1	69,1	15,5	0,9	0,4
коноплі середньорослі та південні	126,6	200,8	106,7	0,5	0,5	0,5	142,1	51,9	—	0,4
бавовник	—	282,4	5,7	—	0,9	0,0	274,0	5,7	8,4	—
соєвник	76,0	720,1	920,3	0,3	2,3	3,9	637,1	756,7	22,6	72,1
рицина	—	52,5	12,5	—	0,2	0,1	51,0	12,5	—	—
соя	—	76,3	14,5	—	0,3	0,1	53,4	13,5	—	—
гірчиця	—	4,7	2,4	—	0,0	0,0	0,7	1,9	—	—
ріпак озимий	—	91,2	18,4	—	0,3	0,1	70,6	12,5	1,3	0,6
арахіс	—	5,3	—	—	0,0	—	5,1	—	0,2	—
кукут	—	10,4	0,1	—	0,0	0,0	10,4	0,1	—	—
рожі	—	11,4	44,8	—	0,0	0,2	10,3	41,2	—	2,0
тютюни	8,6	22,5	10,4	0,0	0,1	0,0	17,2	9,6	0,6	0,1
маорка	16,1	39,5	32,4	0,0	0,1	0,1	36,9	28,7	1,4	0,6
ефіроолійні культури	—	44,3	17,4	—	0,1	0,1	42,0	16,4	1,9	1,0
Картопля та овочево-баштанні культури	1400,1	2811,5	2470,2	5,0	9,0	10,5	994,6	749,2	116,0	214,1
картопля	1080,2	2060,6	1833,5	3,9	6,6	7,8	553,1	470,3	44,9	108,7
овочі без насінників	267,2	486,4	483,2	0,9	1,6	2,0	240,4	182,2	41,4	74,9
продовольчі баштанні	52,7	261,0	149,2	0,2	0,8	0,6	—	—	—	—
Всі кормові культури	893,5	4440,8	1576,7	3,2	14,2	6,7	2991,1	876,7	901,4	327,4
укісна площа багаторічних трав посіву минулих років	490,3	1751,2	574,8	1,8	5,6	2,4	1149,6	291,5	348,7	164,9
однорічні трави	377,5	1793,1	565,1	1,3	5,7	2,4	1269,3	353,0	413,2	101,7
посіви на сілос	—	251,0	117,6	—	0,8	0,5	184,4	90,7	52,0	20,3
кормові корнеплоди	—	350,2	201,5	—	1,1	0,9	176,7	88,3	33,2	17,5
кормові баштанні	—	—	26,9	—	—	0,1	—	16,0	—	4,8
багаторічні безкорієві трави посіву поточного року	—	206,9	87,4	—	0,9	0,4	204,2	34,1	52,8	17,9
Кукурудза на зерно, сілос і зелений корм	853,0	1560,8	1664,8	3,1	5,0	7,0	798,2	871,8	45,9	95,0

Складено і подано за: Народне господарство в Українській РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. — К.: Держстатиздав, 1960. — С. 168, 170, 172, 174, 176, 178, 180, 182, 184, 186, 188, 190.

ПОСІВНІ ПЛОЩІ В УРСР ПО КАТЕГОРІЯХ ГОСПОДАРСТВ*

(тис. га)

Посівні площі	Загальна посівна площа		У % до загальної посівної площі	
	1940 р.	1945 р.	1940 р.	1945 р.
Вся посівна площа				
Всі категорії господарств	31336,5	23613,4	100,0	100,0
у тому числі:				
Радгоспи і інші державні господарства	2616,3	2016,1	8,4	8,5
Колгоспи	22137,3	15557,7	70,6	65,9
Особисті підсобні господарства колгоспників	1376,1	1555,2	4,4	6,6
Особисті підсобні господарства робітників і службовців	305,0	387,0	1,0	1,6
Одноосібні селянські господарства і господарства інших груп населення	4901,8	4097,4	15,6	17,4
Посівні площі зернових культур				
Всі категорії господарств	21384,6	17804,3	100,0	100,0
у тому числі:				
Радгоспи і інші державні господарства	1495,9	1348,8	7,0	7,6
Колгоспи	15820,1	12518,8	74,0	70,3
Особисті підсобні господарства колгоспників	275,9	590,7	1,3	3,3
Особисті підсобні господарства робітників і службовців	95,0	173,6	0,4	1,0
Одноосібні селянські господарства і господарства інших груп населення	3697,7	3172,4	17,3	17,8
Посівні площі технічних культур				
Всі категорії господарств	2699,6	1762,2	100,0	100,0
у тому числі:				
Радгоспи і інші державні господарства	103,0	125,8	3,8	7,1
Колгоспи	2331,5	1413,0	86,4	80,2
Особисті підсобні господарства колгоспників	51,0	75,8	1,9	4,4
Особисті підсобні господарства робітників і службовців	14,0	30,7	0,5	1,7
Одноосібні селянські господарства і господарства інших груп населення	200,1	116,9	7,4	6,6
Посівні площі картоплі та овочево-баштанних культур				
Всі категорії господарств	2811,5	2470,2	100,0	100,0
у тому числі:				
Радгоспи і інші державні господарства	116,0	214,1	4,1	8,7
Колгоспи	994,6	749,2	35,4	30,3
Особисті підсобні господарства колгоспників	846,6	774,2	30,1	31,3
Особисті підсобні господарства робітників і службовців	174,9	172,0	6,2	7,0
Одноосібні селянські господарства і господарства інших груп населення	679,4	560,7	24,2	22,7
Посівні площі кормових культур				
Всі категорії господарств	4440,8	1576,7	100,0	100,0
у тому числі:				
Радгоспи і інші державні господарства	901,4	327,4	20,3	20,8
Колгоспи	2991,1	876,7	67,3	55,6
Особисті підсобні господарства колгоспників	202,6	114,5	4,6	7,3
Особисті підсобні господарства робітників і службовців	21,1	10,7	0,5	0,7
Одноосібні селянські господарства і господарства інших груп населення	324,6	247,4	7,3	15,6

* У нинішніх кордонах України

Подано за: Народне господарство в Українській РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. – К.: Держстатвидав, 1960. – С. 160.

**ПОСІВНІ ПЛОЩІ КУЛЬТУР В УРСР
ПО УСІХ КАТЕГОРІЯХ ГОСПОДАРСТВ**

(тис. га)

Посівні культури	1913 р.	1940 р.		1944 р.	
		Східні області	Західні області	Східні області	Західні області
Всього	22669	25259	4975	17471	3461
у тому числі:					
Зернові і бобові	20494	19771	3736	13013	2762
із них:					
Жито	3672	2708	979	2968	855
Пшениця озима.	2178	5139	705	3279	525
Пшениця ярова	5547	822	76	477	49
Ячмінь яровий.	5048	3238	673	2768	433
Овес	2113	1687	520	648	321
Гречка	590	576	150	390	80
Просо	490	891	56	1005	1051
Кукурудза	508	1000	485	1118	354
Рис	–	2	–	0,1	–
Віка на зерно	–	199	54	103	58
Бобові	314	489	35	253	37
Технічні культури					
Цукровий буряк	532	789	31	269	18
Соняшник	72	675	35	839	13
Бавовник	–	236	–	1	–
Льон-довгунець	–	103	16	27	10
Льон-кудряш	76	70	7	16	0,1
Конопля північна	105	84	25	50	16
Конопля південна	–	88	2	17	0,4
Соя	–	54	23	14	0,6
Кліщевина	–	51	2	6	–
Тютюн	3	9	3	7	0,5
Махорка	16	38	1	27	0,3
Картопля	618	1409	614	1377	361
Овочі	150	417	60	379	38
Баштани	46	247	4	128	2
Кормові культури	500	3951	348	1127	226
із них:					
Силосні культури	–	220	1	42	0,3
Кормові коренеплоди	–	334	20	115	20
Однолітні трави	302	1694	48	273	52
Багатолітні трави	198	1703	279	682	153
Люпин на насіння	–	43	12	7	4

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 48 зв., 49.

**ПОСІВНІ ПЛОЩІ В УСІХ КАТЕГОРІЯХ ГОСПОДАРСТВ
ПО ОБЛАСТЯХ УРСР**

(тис. га)

Області	1940 р.			1944 р.		
	Всього	У тому числі		Всього	У тому числі	
		у колгоспах	у радгоспах і підсобних господарствах		у колгоспах	у радгоспах і підсобних господарствах
Київська	2100,7	1809,3	82,9	1623,5	1310,8	84,9
Чернігівська	1453,3	1291,0	30,7	1128,1	960,6	31,1
Житомирська	1227,8	1088,3	25,4	904,8	720,9	28,0
Вінницька	1817,2	1575,1	70,9	1397,1	1164,2	59,7
Кам'янець-Подільська	1329,5	1199,5	14,5	1164,5	1016,7	20,9
Сумська	1387,5	1216,9	60,8	946,5	765,4	51,4
Полтавська	2062,9	1814,1	118,3	1585,3	1316,9	93,4
Харківська	1811,1	1446,5	270,7	1018,8	743,1	145,9
Ворошиловградська	1294,6	962,9	266,3	838,4	603,5	151,4
Сталінська	1532,2	1058,0	395,7	928,1	550,9	244,2
Дніпропетровська	1918,7	1635,3	175,4	1266,9	977,0	139,9
Запорізька	1682,0	1449,1	164,9	964,7	755,9	120,9
Кіровоградська	1511,1	1322,5	106,4	1010,5	834,8	75,3
Миколаївська	1147,6	907,6	215,5	791,0	646,4	115,2
Одеська	1599,5	1423,0	92,2	983,1	866,4	39,7
Херсонська	1383,7	1102,2	250,4	920,1	722,5	157,7
Всього	25259,4	21301,3	2341,0	17471,4	13956,0	1559,6
Волинська	682,5	11,8	16,8	481,1	–	5,1
Дрогобицька	441,5	8,2	7,0	279,7	–	23,8
Ізмаїльська	840,8	–	–	524,8	–	10,9
Львівська	568,5	11,9	6,6	368,2	–	22,3
Ровенська	629,1	8,1	10,2	481,0	–	5,5
Станіславська	460,6	5,7	10,3	336,5	–	1,4
Тернопільська	961,8	25,0	11,7	690,4	–	32,3
Чернівецька	390,1	–	–	299,4	–	19,6
Всього	4974,9	70,7	62,6	3461,3	–	120,9
По УРСР	30234,3	21372,0	2403,6	20932,7	13956,0	1680,5

Подано за: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 119.

**ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОЗИМИХ І ЯРОВИХ
В УСІХ КАТЕГОРІЯХ ГОСПОДАРСТВ
ПО ОБЛАСТЯХ УРСР**

(тис. га)

Області	Під урожай 1940 р.		Під урожай 1944 р.	
	озимі	ярові	озимі	ярові
Київська	595	1506	642	982
Чернігівська	411	1043	323	805
Житомирська	373	855	373	532
Вінницька	512	1305	476	921
Кам'янець-Подільська	373	957	410	754
Сумська	387	1001	269	678
Полтавська	649	1414	548	1037
Харківська	576	1235	284	735
Ворошиловградська	362	933	170	668
Сталінська	450	1082	143	785
Дніпропетровська	676	1243	510	757
Запорізька	679	1003	398	567
Кіровоградська	497	1014	467	544
Миколаївська	288	859	366	425
Одеська	521	1078	345	638
Херсонська	502	881	524	396
Всього	7852	17407	6248	11224
Волинська	325	357	267	214
Дрогобицька	158	284	98	182
Ізмаїльська	119	722	128	397
Львівська	232	337	155	213
Ровенська	270	359	220	260
Станіславська	161	299	158	179
Тернопільська	309	653	261	429
Чернівецька	111	279	94	206
Всього	1685	3290	1381	2080
По УРСР	9537	20697	7629	13304

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 119 зв.

**ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОЗИМИХ І ЯРОВИХ
В УСІХ КАТЕГОРІЯХ ГОСПОДАРСТВ
ПО ОБЛАСТЯХ УРСР**

(тис. га)

Області	За 1940 р.			За 1944 р.		
	Всі зернові	У тому числі		Всі зернові	У тому числі	
		колоскові	кукурудза		колоскові	кукурудза
Київська	1367,2	1044,7	16,8	1202,6	969,7	18,3
Чернігівська	947,0	692,3	1,6	814,9	621,3	2,0
Житомирська	788,0	630,5	0,1	683,7	586,4	0,4
Вінницька	1156,8	877,8	71,7	1003,2	744,0	87,0
Кам'янець-Подільська	838,3	637,1	44,7	844,6	676,2	39,8
Сумська	916,4	695,0	4,6	694,8	530,4	5,3
Полтавська	1411,5	1111,3	105,5	1182,2	920,6	97,0
Харківська	1197,1	1016,4	65,5	732,9	511,2	100,3
Ворошиловградська	857,0	733,8	54,7	983,8	391,7	95,9
Сталінська	926,8	836,0	61,2	622,5	392,3	147,2
Дніпропетровська	1348,4	1128,0	155,3	949,4	752,4	126,8
Запорізька	1175,9	1051,8	75,2	752,9	603,5	90,7
Кіровоградська	1030,4	821,8	82,8	784,0	624,6	72,2
Миколаївська	782,1	624,4	0,6	644,5	549,4	52,6
Одеська	1088,3	838,1	176,5	760,5	590,8	136,0
Херсонська	937,9	860,8	22,9	756,2	676,6	46,9
Всього	16771,1	13599,8	999,7	13012,7	10141,2	1118,4
Волинська	512,5	476,6	0,1	395,2	372,8	–
Дрогобицька	293,4	278,4	2,8	171,2	152,9	3,0
Ізмаїльська	759,4	470,8	281,4	505,1	293,9	197,3
Львівська	407,1	369,1	1,9	269,4	235,8	1,6
Ровенська	474,7	425,0	0,1	383,2	248,8	–
Станіславська	283,5	220,7	48,8	265,5	216,7	39,0
Тернопільська	740,8	559,0	46,0	544,1	428,1	27,2
Чернівецька	264,4	156,8	104,1	228,3	135,2	85,9
Всього	3735,8	2956,4	485,2	2762,0	2184,2	354,0
По УРСР	20506,9	16556,2	1484,9	15774,7	12325,4	1472,4

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1.– Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 120.

**ПОСІВНІ ПЛОЩІ ТЕХНІЧНИХ КУЛЬТУР
В УСІХ КАТЕГОРІЯХ ГОСПОДАРСТВ
ПО ОБЛАСТЯХ УРСР**

(тис. га)

Області	За 1940 р.			За 1944 р.		
	Всі технічні культури	У тому числі		Всі технічні культури	У тому числі	
		цукровий буряк	соняшник		цукровий буряк	соняшник
Київська	216,0	151,3	8,2	10,6	46,8	18,7
Чернігівська	120,7	25,9	0,2	79,9	12,1	0,4
Житомирська	113,3	36,4	–	41,1	18,5	0,3
Вінницька	230,2	164,8	14,7	130,6	61,6	32,8
Кам'янець-Подільська	142,4	85,1	1,9	69,4	27,5	4,6
Сумська	143,1	77,3	7,1	67,0	20,0	14,5
Полтавська	215,6	97,4	52,7	164,0	30,2	90,6
Харківська	153,3	63,9	72,4	113,0	17,8	89,2
Ворошиловградська	104,1	2,0	82,9	105,2	–	101,7
Сталінська	83,8	–	65,9	105,0	–	100,0
Дніпропетровська	149,2	2,5	97,4	100,6	–	91,0
Запорізька	147,9	–	55,6	86,1	–	75,0
Кіровоградська	153,8	47,1	65,4	78,4	18,6	48,6
Миколаївська	134,8	2,4	48,8	56,5	0,9	52,4
Одеська	156,8	32,4	80,3	99,1	15,0	80,7
Херсонська	156,6	–	21,6	44,0	–	38,1
Всього	2421,6	788,5	675,1	1440,5	269,0	838,6
Волинська	17,6	0,5	–	7,7	0,1	–
Дрогобицька	8,0	2,0	–	6,9	3,8	–
Ізмаїльська	57,8	–	10,0	7,3	–	3,8
Львівська	9,7	1,1	–	4,2	0,8	–
Ровенська	24,8	9,2	–	13,0	4,3	–
Станіславська	12,0	4,5	1,0	2,7	0,2	0,4
Тернопільська	19,9	4,8	0,6	8,6	1,5	0,6
Чернівецька	51,3	9,3	23,6	18,5	6,8	8,6
Всього	201,1	31,4	35,2	68,9	17,5	13,4
По УРСР	2622,7	819,9	710,3	1509,4	286,5	852,0

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 120 зв.

**ПОСІВНІ ПЛОЩІ КАРТОПЛІ ТА ОВОЧЕВО-БАШТАННИХ КУЛЬТУР
В УСІХ КАТЕГОРІЯХ ГОСПОДАРСТВ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР**

(тис. га)

Області	За 1940 р.			За 1944 р.		
	Всі овочево- баштанні та картопля	у тому числі		Всі овочево- баштанні та картопля	у тому числі	
		картопля	овочі		картопля	овочі
Київська	251,8	193,5	43,3	229,8	186,1	37,4
Чернігівська	206,8	179,6	21,8	189,0	168,7	19,3
Житомирська	153,8	137,5	15,3	134,4	120,0	14,3
Вінницька	177,7	149,2	21,2	159,1	141,8	15,0
Кам'янець-Подільська	134,3	115,8	16,8	127,4	112,0	15,2
Сумська	152,4	119,6	27,3	146,0	118,9	25,9
Полтавська	143,2	86,2	35,5	153,5	113,6	30,4
Харківська	128,7	68,7	42,0	112,9	69,2	36,3
Ворошиловградська	87,5	47,9	24,6	73,3	36,5	27,8
Сталінська	138,6	70,5	42,9	116,8	50,0	47,2
Дніпропетровська	130,0	60,4	31,0	127,6	75,4	34,8
Запорізька	87,5	43,1	20,3	69,3	32,6	20,7
Кіровоградська	82,4	45,6	17,6	82,8	57,0	18,2
Миколаївська	50,8	20,9	16,5	46,2	25,2	11,4
Одеська	91,6	45,1	26,9	68,3	49,5	13,4
Херсонська	55,5	25,6	14,3	47,1	20,4	11,6
Всього	2073,6	1409,2	417,3	1883,5	1376,9	378,9
Волинська	105,5	95,0	10,3	58,0	52,1	5,9
Дрогобицька	95,7	88,3	7,3	52,1	47,9	4,2
Ізмаїльська	10,7	5,0	2,5	9,5	7,1	0,9
Львівська	108,7	98,5	10,1	54,3	50,3	4,0
Ровенська	85,3	76,2	8,7	56,9	49,3	7,4
Станіславська	100,4	93,6	6,7	66,8	62,9	3,5
Тернопільська	125,4	116,8	8,4	75,5	67,0	8,5
Чернівецька	46,2	40,6	5,6	27,4	24,4	2,9
Всього	677,9	614,0	59,6	400,5	361,0	37,7
По УРСР	2751,5	2023,2	476,9	2284,0	1737,9	416,6

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 121.

**ПОСІВНІ ПЛОЩІ ТРАВ В УСІХ КАТЕГОРІЯХ ГОСПОДАРСТВ
ПО ОБЛАСТЯХ УРСР**

(тис. га)

Області	1940 р.		1944 р.	
	Однорічні	Багаторічні (укісна площа)	Однорічні	Багаторічні (укісна площа)
Київська	80,3	145,0	16,8	54,8
Чернігівська	39,8	98,9	15,3	12,9
Житомирська	18,8	135,0	8,8	29,7
Вінницька	62,4	161,1	18,7	69,5
Кам'янець-Подільська	47,3	150,4	16,1	101,3
Сумська	63,9	84,8	10,9	19,5
Полтавська	167,6	78,5	44,5	24,5
Харківська	188,4	83,2	11,7	34,8
Ворошиловградська	103,4	71,9	9,0	51,6
Сталінська	203,2	83,7	20,0	41,6
Дніпропетровська	150,7	63,7	31,8	33,6
Запорізька	143,5	54,9	14,4	22,8
Кіровоградська	136,8	60,5	19,8	35,3
Миколаївська	77,1	46,3	12,8	26,5
Одеська	107,7	67,4	14,2	32,7
Херсонська	103,0	68,4	8,3	58,8
Всього	1693,9	1453,7	273,1	649,9
Волинська	6,4	26,4	2,8	15,8
Дрогобицька	3,7	27,5	14,5	19,8
Ізмаїльська	9,2	1,3	2,1	0,4
Львівська	7,1	24,5	11,2	16,0
Ровенська	4,6	32,3	4,8	18,8
Станіславська	5,2	56,7	1,0	0,3
Тернопільська	8,9	63,7	14,4	36,6
Чернівецька	3,0	23,6	1,6	19,6
Всього	48,1	256,0	52,4	127,3
По УРСР	1742,0	1709,7	325,5	777,2

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 121 зв.

**ПОСІВНІ ПЛОЩІ ЗЕРНОВИХ КУЛЬТУР
У КОЛГОСПАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР**

(тис. га)

Області	За 1940 р.			За 1944 р.		
	Всі зернові	у тому числі		Всі зернові	у тому числі	
		колоскові	кукурудза		колоскові	кукурудза
Київська	1297,2	995,6	8,3	1077,3	869,8	13,0
Чернігівська	911,9	665,7	0,1	747,5	567,6	0,2
Житомирська	759,1	608,2	–	589,3	500,7	0,3
Вінницька	1104,4	845,1	57,3	920,6	685,6	72,3
Кам'янець-	812,7	626,5	32,6	784,0	638,9	23,4
Подільська	876,3	667,6	1,7	624,6	481,3	2,2
Сумська	1311,5	1052,9	75,2	1041,7	828,7	68,4
Полтавська	1040,5	892,8	46,4	586,2	431,1	61,3
Харківська	692,7	599,0	34,1	452,5	324,3	49,9
Ворошиловградська	702,3	642,9	37,8	406,8	289,4	63,6
Сталінська	1216,3	1038,4	120,4	781,9	645,7	81,7
Дніпропетровська	1058,8	951,3	63,3	617,4	506,9	64,0
Запорізька	948,8	763,4	65,7	693,0	562,8	52,6
Кіровоградська	624,1	490,0	56,3	542,6	459,5	45,5
Миколаївська	1007,7	784,6	154,1	697,0	549,9	116,1
Одеська	766,2	697,9	19,9	620,5	553,3	38,3
Херсонська						
Всього	15130,5	12321,9	773,2	11182,0	8895,5	752,8
Волинська	9,3	8,7	–	–	–	–
Дрогобицька	5,9	5,5	–	–	–	–
Ізмаїльська	–	–	–	–	–	–
Львівська	9,0	8,3	–	–	–	–
Ровенська	6,1	5,6	–	–	–	–
Станіславська	4,0	3,4	0,3	–	–	–
Тернопільська	18,2	15,0	0,4	–	–	–
Чернівецька	–	–	–	–	–	–
Всього	52,5	46,5	0,7	–	–	–
По УРСР	15183,0	12368,4	773,9	11182,9	8895,5	752,8

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 122.

**ПОСІВНІ ПЛОЩІ ТЕХНІЧНИХ КУЛЬТУР
У КОЛГОСПАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР**

(тис. га)

Області	1940 р.			1944 р.		
	Всі технічні культури	у тому числі		Всі технічні культури	у тому числі	
		цукровий буряк	соняшник		цукровий буряк	соняшник
Київська	201,5	149,7	7,2	86,5	46,7	16,5
Чернігівська	112,4	25,6	0,1	70,8	12,1	0,1
Житомирська	107,6	35,8	–	35,7	17,9	0,2
Вінницька	215,7	163,8	14,4	119,9	61,5	32,1
Кам'янець-Подільська	135,4	85,0	1,9	63,3	27,5	4,5
Сумська	129,0	75,1	6,4	54,4	20,0	12,1
Полтавська	195,1	91,8	49,4	146,2	30,2	83,2
Харківська	135,5	59,0	68,1	90,0	17,3	71,5
Ворошиловградська	95,7	2,0	75,8	89,3	–	86,5
Сталінська	75,8	–	58,3	73,8	–	70,1
Дніпропетровська	144,1	2,5	93,5	84,9	–	76,4
Запорізька	142,8	–	51,7	74,9	–	64,6
Кіровоградська	143,6	44,5	63,1	68,9	18,2	44,1
Миколаївська	129,9	2,3	44,4	53,1	0,8	49,3
Одеська	153,5	31,8	79,1	95,7	15,0	79,1
Херсонська	143,8	–	17,3	38,6	–	33,1
Всього	2261,4	768,9	630,7	1246,0	267,2	723,4
Волинська	0,3	–	–	–	–	–
Дрогобицька	0,2	0,1	–	–	–	–
Ізмаїльська	–	–	–	–	–	–
Львівська	0,1	–	–	–	–	–
Ровенська	0,3	0,1	–	–	–	–
Станіславська	0,2	0,1	–	–	–	–
Тернопільська	1,1	0,2	–	–	–	–
Чернівецька	–	–	–	–	–	–
Всього	2,2	0,5	–	–	–	–
по УРСР	2263,6	769,4	630,7	1246,0	267,2	723,4

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 122 зв.

Додаток 53
(продовження)

**ПОСІВНІ ПЛОЩІ ТЕХНІЧНИХ КУЛЬТУР
У КОЛГОСПАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР**

(тис. га)

Області	1940 р.			1944 р.		
	Бавовник	Льон	Коноплі	Бавовник	Льон	Коноплі
Київська	–	14,0	5,7	–	0,9	1,4
Чернігівська	–	28,1	26,7	–	14,7	8,3
Житомирська	–	58,3	0,6	–	7,8	0,3
Вінницька	–	–	2,5	–	–	1,6
Кам'янець-Подільська	–	0,1	9,6	–	–	1,8
Сумська	–	0,1	31,4	–	0,1	9,5
Полтавська	–	0,1	22,0	–	–	8,2
Харківська	–	0,1	0,8	–	–	0,1
Ворошиловградська	–	15,4	0,6	–	2,5	0,2
Сталінська	0,5	16,7	0,2	–	2,7	–
Дніпропетровська	3,0	7,2	16,3	–	3,3	0,5
Запорізька	50,6	10,3	0,1	–	4,7	–
Кіровоградська	–	9,1	2,5	–	0,1	0,8
Миколаївська	45,5	2,6	18,6	–	0,1	0,8
Одеська	8,0	7,3	3,7	–	0,1	0,5
Херсонська	119,9	–	0,5	1,2	0,1	–
Всього	227,5	169,4	141,8	1,2	37,1	34,0
Волинська	–	–	0,1	–	–	–
Дрогобицька	–	–	–	–	–	–
Ізмаїльська	–	–	–	–	–	–
Львівська	–	–	–	–	–	–
Ровенська	–	–	–	–	–	–
Станіславська	–	–	–	–	–	–
Тернопільська	–	–	0,2	–	–	–
Чернівецька	–	–	–	–	–	–
Всього	–	–	0,3	–	–	–
По УРСР	227,5	169,4	142,1	1,2	37,1	34,0

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 123.

**ПОСІВНІ ПЛОЩІ ТЕХНІЧНИХ КУЛЬТУР ТА КАРТОПЛІ
У КОЛГОСПАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР**

(тис. га)

Області	За 1940 р.			За 1944 р.		
	Тютюни	Махорка	Картопля	Тютюни	Махорка	Картопля
Київська	–	1,1	59,4	0,1	1,4	60,3
Чернігівська	2,4	15,2	87,5	3,3	10,3	97,2
Житомирська	–	–	54,6	–	–	51,9
Вінницька	2,1	–	25,2	0,9	–	35,3
Кам'янець-Подільська	2,9	–	37,1	1,3	–	49,8
Сумська	–	7,8	50,2	–	6,1	51,3
Полтавська	–	11,8	40,2	1,0	8,2	52,4
Харківська	–	–	25,1	–	–	21,8
Ворошиловградська	–	–	18,3	–	–	7,4
Сталінська	–	–	27,5	–	–	9,3
Дніпропетровська	–	–	26,5	0,1	0,1	28,4
Запорізька	–	–	18,9	–	–	9,1
Кіровоградська	–	1,0	16,8	–	0,2	20,3
Миколаївська	–	–	11,6	–	–	11,2
Одеська	1,6	–	27,3	0,4	–	22,7
Херсонська	–	–	10,5	–	–	6,5
Всього	9,0	36,9	536,7	7,1	26,3	534,9
Волинська	–	–	0,9	–	–	–
Дрогобицька	–	–	0,8	–	–	–
Ізмаїльська	–	–	–	–	–	–
Львівська	–	–	1,2	–	–	–
Ровенська	–	–	0,6	–	–	–
Станіславська	–	–	0,6	–	–	–
Тернопільська	–	–	1,9	–	–	–
Чернівецька	–	–	–	–	–	–
Всього	–	–	6,0	–	–	–
По УРСР	9,0	36,9	542,7	7,1	26,3	534,9

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 124.

**ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОВОЧІВ І ТРАВ
У КОЛГОСПАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР**

(на початок року)

(тис. га)

Області	1940 р.			1944 р.		
	Овочі	Трави		Овочі	Трави	
		однорічні	багаторічні (укісна площа)		однорічні	багаторічні (укісна площа)
Київська	22,3	64,1	128,2	16,5	12,7	43,1
Чернігівська	12,2	34,9	91,7	8,8	13,1	9,5
Житомирська	6,6	15,2	128,4	4,4	7,6	26,7
Вінницька	13,4	50,6	144,0	7,9	15,2	55,2
Кам'янець-Подільська	8,7	44,1	146,9	5,2	14,2	96,7
Сумська	12,0	51,8	74,4	7,4	8,4	13,9
Полтавська	20,0	141,3	58,5	12,0	36,5	13,9
Харківська	25,7	134,0	38,1	14,7	7,8	12,9
Ворошиловградська	11,8	55,6	33,2	11,3	4,3	24,5
Сталінська	21,0	113,2	42,2	17,0	10,5	17,0
Дніпропетровська	18,9	106,6	39,9	13,3	23,0	19,5
Запорізька	14,5	105,8	35,3	8,7	10,7	11,8
Кіровоградська	9,0	116,5	41,8	5,4	17,1	19,6
Миколаївська	8,7	50,8	28,9	5,0	11,5	13,9
Одеська	19,0	86,0	54,7	5,5	11,0	26,7
Херсонська	9,5	71,5	42,6	5,3	7,3	31,4
Всього	233,5	1242,0	1128,8	148,4	210,9	436,3
Волинська	0,1	0,1	0,6	–	–	–
Дрогобицька	–	0,1	0,6	–	–	–
Ізмаїльська	–	–	–	–	–	–
Львівська	0,1	0,3	0,9	–	–	–
Ровенська	0,1	0,1	0,6	–	–	–
Станіславська	0,1	0,1	0,6	–	–	–
Тернопільська	0,1	0,7	2,4	–	–	–
Чернівецька	–	–	–	–	–	–
Всього	0,5	1,4	5,7	–	–	–
По УРСР	234,0	1243,4	1134,5	148,4	210,9	436,3

По Чернігівській, Сумській, Полтавській, Харківській, Ворошиловградській і Сталінській областях показники на 01.01.1944 р., по решті областей – на 01.07.1944 р.

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 123 зв.

**СОРТОВІ ПОСІВИ ЗЕРНОВИХ У КОЛГОСПАХ
ПО ОБЛАСТЯХ УРСР
ПІД УРОЖАЙ 1944 р.**

(у відсотках до загальної площі посіву)

Області	Жито	Пшениця озима	Ячмінь	Овес
Київська	59,2	76,1	64,9	56,5
Чернігівська	20,4	62,5	53,0	59,0
Житомирська	86,2	90,9	81,3	84,9
Вінницька	69,9	67,2	74,6	64,7
Кам'янець-Подільська	78,5	81,8	67,8	71,0
Сумська	59,3	76,0	63,0	65,7
Полтавська	63,8	63,5	32,9	36,0
Харківська	34,7	60,8	25,6	21,3
Ворошиловградська	43,3	83,0	19,2	20,9
Сталінська	62,5	79,8	51,2	39,8
Дніпропетровська	47,6	53,7	68,2	63,9
Запорізька	48,4	56,7	60,4	62,5
Кіровоградська	73,0	75,0	46,2	50,7
Миколаївська	70,8	55,6	63,4	86,2
Одеська	32,8	55,0	45,6	66,2
Херсонська	23,5	62,6	63,1	76,0
По УРСР	56,6	65,6	55,7	59,9

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 124 зв.

**СОРТОВІ ПОСІВИ ЗЕРНОВИХ У КОЛГОСПАХ І РАДГОСПАХ
ПО ОБЛАСТЯХ УРСР ПІД УРОЖАЙ 1944 р.**

(у відсотках до загальної площі посіву)

Області	Жито	Пшениця озима	Ячмінь	Овес
Київська	59,2	75,9	64,8	56,5
Чернігівська	20,8	63,1	53,2	58,9
Житомирська	86,0	89,1	80,8	84,5
Вінницька	70,0	67,8	74,3	64,9
Кам'янець-Подільська	78,5	81,8	67,9	70,9
Сумська	59,2	74,3	61,8	63,8
Полтавська	64,2	67,7	34,9	36,8
Харківська	34,8	61,2	25,4	19,4
Ворошиловградська	42,2	83,1	24,4	24,7
Сталінська	59,1	75,2	46,1	37,0
Дніпропетровська	46,6	53,1	66,7	62,0
Запорізька	45,2	55,0	58,0	61,9
Кіровоградська	72,1	74,7	46,1	53,8
Миколаївська	65,6	54,3	60,3	81,7
Одеська	33,0	55,1	45,4	65,9
Херсонська	24,2	60,6	62,1	70,8
По УРСР	56,3	65,0	54,7	59,2

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 125.

УРОЖАЙНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР ПО ВСІХ КАТЕГОРІЯХ ГОСПОДАРСТВ В УРСР

(у центнерах з га)

Сільськогосподарські культури	1913 р.	1928 р.	1940 р.		1944 р.	
			Східні області	Західні області	Східні області	Західні області
Зернові і бобові у тому числі:	9,9	7,1	14,6	11,1	10,8	9,4
жито	11,0	8,1	13,1	10,4	11,8	9,7
пшениця озима	12,5	8,8	14,2	11,0	15,2	9,8
пшениця яра	7,9	6,2	9,9	5,9	7,8	4,6
ячмінь	9,8	6,9	17,1	11,7	8,4	8,5
овес	11,4	9,7	14,4	11,3	9,5	9,2
просо	10,2	4,5	17,1	12,3	7,0	7,9
гречка	6,1	5,7	8,9	9,4	5,9	6,8
кукурудза	11,2	5,3	20,5	12,7	9,7	11,5
цукровий буряк	167,7	130,3	179,9	197,9	112,0	–
бавовник	–	–	2,2	–	1,2	–
соняшник	9,4	4,0	14,6	9,5	8,2	–
картопля	87,7	75,9	100,4	122,7	75,0	–

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 49 зв.

**УРОЖАЙНІСТЬ ЗЕРНОВИХ КУЛЬТУР
У КОЛГОСПАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР**

(у центнерах з га)

Області	За 1940 р.				За 1944 р.			
	Всі зернові	у тому числі			Всі зернові	у тому числі		
		жито	пшениця озима	пшениця ярова		жито	пшениця озима	пшениця ярова
Київська	14,2	13,5	14,5	6,7	10,4	11,5	14,6	6,5
Чернігівська	11,5	12,2	16,1	12,9	8,3	9,4	13,7	7,3
Житомирська	10,2	10,0	14,1	10,3	9,3	9,4	12,4	8,3
Вінницька	15,5	15,0	15,5	5,6	9,6	12,1	11,1	6,5
Кам'янець-Подільська	14,7	12,9	16,0	10,0	10,6	12,2	11,7	7,9
Сумська	16,1	15,0	19,0	15,3	8,9	10,9	12,0	6,8
Полтавська	17,0	15,5	15,8	12,6	12,5	14,7	18,2	8,3
Харківська	14,3	11,7	14,2	10,8	9,2	10,4	14,6	7,9
Ворошиловградська	8,1	8,0	7,6	3,6	8,1	9,0	11,2	8,5
Сталінська	15,0	12,3	16,3	11,1	11,8	12,2	15,8	9,3
Дніпропетровська	16,5	14,9	16,2	10,7	14,2	15,1	19,1	8,0
Запорізька	16,3	13,0	15,2	11,0	13,0	12,5	16,6	8,0
Кіровоградська	15,5	14,6	13,0	8,8	13,3	14,9	18,0	5,0
Миколаївська	14,5	11,9	10,4	8,7	11,8	12,0	15,5	7,0
Одеська	15,9	14,3	13,0	9,0	8,9	12,9	12,6	5,8
Херсонська	14,7	12,3	12,4	8,1	12,6	10,2	15,8	7,0
Всього	14,6	13,1	14,3	10,2	10,8	11,8	15,2	7,8
Волинська	12,1	11,7	13,4	11,6	–	–	–	–
Дрогобицька	11,5	10,3	11,0	10,7	–	–	–	–
Ізмаїльська	–	–	–	–	–	–	–	–
Львівська	12,1	11,0	13,5	12,9	–	–	–	–
Ровенська	13,6	12,1	15,2	15,1	–	–	–	–
Станіславська	12,6	10,7	14,7	11,3	–	–	–	–
Тернопільська	13,2	11,8	13,2	11,5	–	–	–	–
Чернівецька	–	–	–	–	–	–	–	–
Всього	12,6	11,4	13,4	11,9				

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 125 зв.

Додаток 58
(продовження)

**УРОЖАЙНІСТЬ ЗЕРНОВИХ КУЛЬТУР
У КОЛГОСПАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР**

(у центнерах з га)

Області	За 1940 р.			За 1944 р.		
	Ячмінь	Овес	Кукурудза	Ячмінь	Овес	Кукурудза
Київська	19,3	11,6	21,6	7,5	9,0	10,4
Чернігівська	15,3	12,4	15,3	7,7	9,4	7,0
Житомирська	13,1	8,6	15,0	8,8	9,0	9,5
Вінницька	17,9	13,2	23,0	7,5	8,3	11,0
Кам'янець-Подільська	16,8	13,4	23,2	10,0	10,1	13,0
Сумська	19,7	17,9	24,3	7,8	9,8	7,0
Полтавська	18,6	19,0	27,0	9,4	11,0	12,6
Харківська	16,7	15,3	20,2	8,6	9,5	7,0
Ворошиловградська	8,3	7,8	15,0	9,0	9,3	4,2
Сталінська	15,4	15,0	23,0	11,9	11,0	12,0
Дніпропетровська	17,7	16,5	23,0	9,3	10,0	14,2
Запорізька	18,7	19,0	21,5	9,2	9,5	12,1
Кіровоградська	17,4	16,1	22,5	6,6	8,5	10,5
Миколаївська	17,7	18,3	17,0	8,5	9,5	8,0
Одеська	17,8	19,2	21,1	6,3	6,6	6,4
Херсонська	18,6	18,6	16,1	8,0	7,8	5,6
Всього	17,3	14,4	21,7	8,4	9,5	9,7
Волинська	13,8	11,3	14,0	–	–	–
Дрогобицька	13,2	12,5	14,4	–	–	–
Ізмаїльська	–	–	–	–	–	–
Львівська	12,3	11,8	14,9	–	–	–
Ровенська	16,9	13,2	12,9	–	–	–
Станіславська	16,3	10,1	14,9	–	–	–
Тернопільська	15,7	12,0	16,8	–	–	–
Чернівецька	–	–	–	–	–	–
Всього	14,9	12,0	15,9	–	–	–

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 126.

**УРОЖАЙНІСТЬ КРУП'ЯНИХ І БОБОВИХ КУЛЬТУР
У КОЛГОСПАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР**

(у центнерах з га)

Області	За 1940 р.			За 1944 р.		
	Просо	Гречка	Всі бобові	Просо	Гречка	Всі бобові
Київська	17,1	8,6	10,2	9,0	6,2	5,0
Чернігівська	14,7	6,7	4,7	7,5	4,6	6,8
Житомирська	10,7	6,0	7,3	8,2	5,7	8,5
Вінницька	19,3	10,0	26	7,4	7,0	6,4
Кам'янець-Подільська	14,9	10,2	13,0	8,4	6,3	6,5
Сумська	19,9	9,8	11,1	7,1	5,8	5,9
Полтавська	25,0	13,3	11,6	8,4	7,7	5,6
Харківська	21,5	13,2	12,0	6,0	6,6	6,9
Ворошиловградська	15,2	8,5	5,2	4,8	4,3	3,8
Сталінська	16,4	8,9	6,8	8,0	6,8	5,1
Дніпропетровська	16,4	4,7	8,2	7,3	5,2	5,9
Запорізька	15,9	–	7,1	6,5	–	5,3
Кіровоградська	19,5	11,9	12,7	7,5	5,0	5,0
Миколаївська	15,3	10,0	7,0	5,1	5,2	5,7
Одеська	16,9	14,4	12,2	4,1	4,6	3,6
Херсонська	13,5	–	7,1	3,2	–	3,2
Всього	17,4	8,9	10,7	7,0	5,0	6,2
Волинська	12,7	7,4	7,4	–	–	–
Дрогобицька	14,7	8,0	8,7	–	–	–
Ізмаїльська	–	–	–	–	–	–
Львівська	13,8	10,5	10,0	–	–	–
Ровенська	17,2	8,4	9,4	–	–	–
Станіславська	11,8	7,9	11,8	–	–	–
Тернопільська	17,5	11,8	11,9	–	–	–
Чернівецька	–	–	–	–	–	–
Всього	15,0	10,4	11,0	–	–	–

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 126 зв.

УРОЖАЙНІСТЬ ТЕХНІЧНИХ КУЛЬТУР У КОЛГОСПАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР

(у центнерах з га)

Області	За 1940 р.			За 1944 р.		
	Цукровий буряк	Соняшник	Бавовник-сирець	Цукровий буряк	Соняшник	Бавовник-сирець
Київська	150,0	12,8	—	118,0	7,5	—
Чернігівська	180,0	10,0	—	120,0	—	—
Житомирська	126,0	8,0	—	102,0	5,0	—
Вінницька	172,0	15,1	—	111,0	7,3	—
Кам'янець-Подільська	181,0	10,6	—	110,0	6,8	—
Сумська	180,0	13,0	—	104,0	6,0	—
Полтавська	203,0	17,6	—	121,0	10,5	—
Харківська	205,0	16,7	—	102,0	8,0	—
Ворошиловградська	230,0	14,9	—	—	6,6	—
Сталінська	—	17,6	2,3	—	10,5	—
Дніпропетровська	240,0	14,3	2,2	—	9,5	—
Запорізька	—	14,9	2,6	—	8,6	—
Кіровоградська	200,0	12,9	—	116,0	8,6	—
Миколаївська	230,0	12,3	1,1	108,0	7,4	—
Одеська	240,0	14,2	2,0	114,0	5,7	—
Херсонська	—	10,9	2,3	—	6,1	1,2
Всього	178,8	14,8	2,1	112,0	8,2	1,2
Волинська	233,0	—	—	—	—	—
Дрогобицька	224,0	10,0	—	—	—	—
Ізмаїльська	—	—	—	—	—	—
Львівська	200,0	—	—	—	—	—
Ровенська	211,0	—	—	—	—	—
Станіславська	224,0	10,4	—	—	—	—
Тернопільська	213,0	12,9	—	—	—	—
Чернівецька	—	—	—	—	—	—
Всього	216,0	11,6	—	—	—	—

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 127.

**УРОЖАЙНІСТЬ ТЕХНІЧНИХ КУЛЬТУР
У КОЛГОСПАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР**

(у центнерах з га)

Області	За 1940 р.			За 1944 р.		
	Льон- довгунець		Картопля	Льон- довгунець		Картопля
	насіння	волокно		насіння	волокно	
Київська	2,5	2,9	133,0	2,6	2,6	90,0
Чернігівська	3,1	2,9	123,0	3,5	3,1	85,0
Житомирська	2,4	3,2	141,0	3,0	3,4	80,0
Вінницька	–	–	104,0	–	–	85,0
Кам'янець-Подільська	2,3	2,8	128,0	–	–	80,0
Сумська	2,3	2,8	130,0	–	–	87,0
Полтавська	–	–	135,0	–	–	88,0
Харківська	–	–	131,0	–	–	61,0
Ворошиловградська	–	–	59,0	–	–	33,0
Сталінська	–	–	65,0	–	–	65,0
Дніпропетровська	–	–	75,0	–	–	54,0
Запорізька	–	–	58,0	–	–	50,0
Кіровоградська	–	–	95,0	–	–	58,0
Миколаївська	–	–	72,0	–	–	32,0
Одеська	–	–	65,0	–	–	31,0
Херсонська	–	–	72,0	–	–	28,0
Всього	2,6	3,1	111,5	3,3	3,2	75,0
Волинська	3,8	2,9	140,0	–	–	–
Дрогобицька	3,7	2,7	116,0	–	–	–
Ізмаїльська	–	–	–	–	–	–
Львівська	4,0	2,7	133,0	–	–	–
Ровенська	3,5	2,8	126,0	–	–	–
Станіславська	3,7	2,6	139,0	–	–	–
Тернопільська	3,6	2,8	135,0	–	–	–
Чернівецька	–	–	–	–	–	–
Всього	3,7	2,7	133,0	–	–	–

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 127 зв.

УРОЖАЙНІСТЬ РОСЛИННИЦЬКИХ КУЛЬТУР ПО УРСР*

(у центнерах з га)

Рослинницькі культури	У всіх категоріях господарств			У колгоспах		У радгоспах та інших державних господарствах	
	1913 р.	1940 р.	1945 р.	1940 р.	1945 р.	1940 р.	1945 р.
Всі зернові	9,4	12,4	7,0	12,6	6,1	12,5	7,6
Озимі – всього	10,8	11,7	6,9	12,0	6,1	11,8	7,4
Жито озиме	10,1	11,1	7,1	11,4	5,9	13,1	7,5
Пшениця озима	11,8	12,1	6,7	12,3	6,2	11,7	7,4
Ячмінь озимий	10,1	11,2	7,4	11,4	7,4	10,7	7,4
Жито ярове	8,0	7,4	6,1	6,6	5,0	–	–
Пшениця ярова	7,5	8,4	6,7	8,9	6,7	6,6	6,9
Ячмінь ярий	9,3	14,2	7,7	14,8	7,1	13,9	8,1
Овес	10,4	12,1	8,1	12,4	7,1	12,8	8,8
Колосові – всього	9,5	12,2	7,3	12,5	6,5	12,4	7,9
Кукурудза на зерно	10,2	16,3	7,8	18,5	6,3	17,9	7,7
Просо	9,6	14,7	4,0	14,9	3,4	12,5	5,7
Гречка	5,7	8,0	3,4	7,7	2,3	8,8	5,1
Зернобобові	8,6	9,3	6,3	9,2	5,4	11,6	5,2
Вика на зерно	–	10,9	8,0	10,5	7,4	11,0	8,2
Рис	–	28,8	16,7	30,0	12,5	–	–
Сорго та джугара	–	8,1	5,0	8,0	5,7	–	–
Цукрові буряки (фабричні)	167	159	78	157	76	185	93
Соняшник	9,3	13,1	4,5	13,5	4,0	8,3	4,1
Льон довгунець:							
волокно	2,6	1,6	2,0	1,4	0,9	–	–
насіння	–	2,1	2,9	1,8	2,3	–	–
Коноплі середньоруські та південні разом (крім південних на стебло):							
волокно	–	3,0	2,4	2,3	0,9	–	–
насіння	–	3,2	2,7	2,7	1,5	–	–
Коноплі південні:							
стебло	–	10,7	20,3	9,5	14,5	–	–
насіння	–	2,5	2,3	2,5	0,7	–	–
Льон-кудряш, насіння	4,2	3,2	2,4	3,1	2,2	7,3	2,5
Озимий ріпак	–	8,8	2,1	8,0	1,8	–	–
Рижій	–	2,2	1,3	2,0	1,1	–	–
Соя	–	8,9	3,1	9,1	2,9	–	–
Гірчиця	–	7,6	1,0	6,0	0,4	–	–
Рицина	–	3,0	1,1	3,0	1,1	–	–
Тютюни	–	9,2	2,9	8,7	2,7	4,7	6,0
Махорка	–	26,3	5,3	26,6	4,8	–	–
Картопля	79	101	75	92	40	68	63
Овочі	–	113	59	102	40	115	41
Баштанні продовольчі культури	–	79	–	72	–	73	–
Кормові корнеплоди	–	179	–	166	–	208	–
Силосні культури (крім кукурудзи)	–	83	–	–	–	81	–
Сіно однорічних трав	–	12,4	–	–	–	11,4	–
Сіно багаторічних трав	–	11,1	–	–	–	10,9	–
Сіно природних сіножатей	–	14,1	–	–	–	8,4	–

*У нинішніх кордонах України.

Складено і подано за: Народне господарство в Українській РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. – К.: Держстатвидав, 1960. – С. 230, 232, 234, 236.

Додаток 61

ПЛАН УРОЖАЙНОСТІ ЗЕРНОВИХ КУЛЬТУР У КОЛГОСПАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР НА 1941 Р.

(у центнерах з га)

Області	Пшениця озима	Жито озиме	Пшениця яра	Ячмінь	Овес	Просо	Гречка	Кукурудза	Сорго	Рис	Бобові зернові	Вика на насіння	Середня врожайність по всіх зернових
Київська	15,8	13,2	—	15,8	11,4	15,6	8,8	20,0	—	—	11,4	11,8	13,7
Чернігівська	13,7	11,7	10,0	12,7	11,3	14,5	7,5	—	—	—	10,0	11,0	11,2
Житомирська	13,0	11,0	9,0	10,8	9,6	13,0	7,0	—	—	—	11,0	10,0	10,8
Вінницька	15,8	14,7	—	15,0	13,0	16,0	8,3	23,5	—	—	13,0	12,2	14,8
Кам.-Подільська	16,5	14,7	—	15,6	13,9	16,2	8,5	22,5	—	—	14,0	13,0	15,1
Сумська	15,5	13,9	11,0	15,6	14,8	16,0	8,3	19,0	9,0	—	11,6	13,0	13,7
Полтавська	15,0	14,7	9,5	14,2	14,4	16,0	8,0	21,0	13,5	40,0	10,6	13,5	14,5
Харківська	14,7	14,1	9,5	13,8	13,7	15,3	7,7	19,0	—	30,0	11,0	13,0	13,8
Ворошиловградська	14,0	11,2	8,0	11,5	12,0	14,0	6,0	17,0	9,0	39,0	8,0	10,0	12,1
Сталінська	15,5	12,0	10,0	14,3	14,2	14,0	—	18,0	10,0	46,0	8,0	10,5	14,0
Дніпропетровська	15,6	12,9	10,0	14,6	14,5	14,3	—	21,0	11,5	38,0	9,0	10,5	15,2
Запорізька	16,0	12,5	10,5	15,1	15,3	14,2	—	19,5	11,6	38,0	9,0	10,5	15,7
Кіровоградська	14,8	13,2	8,0	13,0	12,8	14,1	7,0	20,0	10,5	—	11,5	10,0	14,1
Миколаївська	14,8	12,0	8,0	13,1	13,0	14,0	—	17,0	10,0	35,0	9,0	9,0	14,2
Одеська	14,9	13,1	8,0	13,1	12,2	14,2	7,0	19,5	10,0	40,0	10,0	9,5	14,7
По УРСР	15,2	13,2	9,5	14,1	12,9	15,0	7,8	20,0	10,8	39,0	12,0	12,0	14,0

Подано за: Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. — 1941р. — №19 (6112). — 24 січня; Збірник указів і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — 1941. — №3. — 10 лютого. — С.11.

ПЛАН УРОЖАЙНОСТІ ТЕХНІЧНИХ КУЛЬТУР У КОЛГОСПАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР НА 1941 Р.

(у центнерах з га)

Області	Цукрові буряки	Бавовник-сирець	Льон-довгунець		Середньоросійські коноплі		Південні коноплі		Соняшник	Озимий ріпак	Льон кудряш (насіння)	Соя	Рицина
			насіння	волокно	насіння	волокно	насіння	волокно					
Київська	193	-	3,7	4,0	-	-	3,0	7,0	12,8	8,0	-	-	-
Чернігівська	205	-	3,8	4,1	4,4	5,4	2,5	6,7	-	-	-	-	-
Житомирська	190	-	4,0	4,3	-	-	-	-	-	9,0	-	-	-
Вінницька	206	-	-	-	-	-	2,5	6,5	13,8	10,2	-	8,3	-
Кам.-Подільська	215	-	-	-	5,0	5,3	2,5	6,5	12,0	11,8	-	7,0	-
Сумська	205	-	-	-	4,4	5,4	2,7	7,0	13,0	-	-	-	-
Полтавська	202	-	-	-	5,2	5,0	3,0	7,3	14,0	9,0	-	8,3	-
Харківська	202	-	-	-	-	-	-	-	13,5	-	-	7,4	-
Ворошиловградська	200	-	-	-	-	-	-	-	12,0	-	-	-	-
Сталінська	-	4,5	-	-	-	-	-	-	13,2	-	-	-	-
Дніпропетровська	210	5,1	-	-	-	-	3,4	-	13,2	-	7,0	7,4	7,0
Запорізька	-	5,8	-	-	-	-	-	-	12,4	-	7,8	-	7,5
Кіровоградська	190	-	-	-	-	-	3,5	7,1	11,9	11,3	6,8	8,2	7,0
Миколаївська	205	5,84	-	-	-	-	3,5	-	10,6	-	-	-	6,7
Одеська	210	5,5	-	-	-	-	3,6	-	11,3	-	6,8	7,2	6,0
По УРСР	202	5,8	3,9	4,2	4,5	5,4	3,2	7,0	12,5	10,0	7,0	8,0	7,0

Подано за: Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1941. – №19 (6112) – 24 січня.; Збірник указів і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1941. – №3. – 10 лютого – С.12.

Додаток 63

**ПЛАН УРОЖАЙНОСТІ КАРТОПЛІ І ЗАВДАННЯ ПО УРОЖАЙНОСТІ ОВОЧЕВИХ КУЛЬТУР
У КОЛГОСПАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР НА 1941 Р.**

(У центнерах з га)

Області	Картопля	Капуста			Помідори	Огірки	Столові буряки	Морква	Цибуля
		рання	середня	пізня					
Київська	140	130	150	196	153	135	170	153	130
Чернігівська	145	135	150	200	160	150	175	155	130
Житомирська	147	135	157	209	164	140	168	155	130
Вінницька	132	135	160	210	170	145	170	150	130
Кам.-Подільська	147	140	140	190	160	145	170	155	130
Сумська	140	135	144	185	160	139	180	146	123
Полтавська	130	140	150	212	180	133	180	153	125
Харківська	118	140	165	208	180	130	175	145	117
Ворошиловградська	80	150	169	195	184	112	165	120	110
Сталінська	80	150	169	195	190	113	150	115	105
Дніпропетровська	85	150	170	216	190	115	175	145	120
Запорізька	85	150	170	198	190	120	170	145	120
Кіровоградська	85	140	160	190	200	115	170	130	110
Миколаївська	85	140	160	197	200	115	170	140	125
Одеська	90	140	170	180	170	120	170	110	100
По УРСР	120	142	162	200	180	129	170	139	120

Подано за: Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1941. – №19 (6112) – 24 січня; Збірник указів і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1941. – №3. – 10 лютого – С.13.

Додаток 64

ЗАВДАННЯ ПО УРОЖАЙНОСТІ КОРМОВИХ КУЛЬТУР У КОЛГОСПАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР НА 1941 р.

(у центнерах з га)

Області	Насіння багаторічних трав		Сіно		Кормові коренеплоди та кормові баштанні культури			
	коношина	люцерна	багаторічних трав	однорічних трав	природних сіножатей	кормові буряки	кормова морква	кормові баштани
Київська	1,3	1,5	27,5	22,0	22,0	270	180	275
Чернігівська	1,4	1,5	27,0	22,0	20,0	250	175	250
Житомирська	1,2	1,5	26,0	22,0	20,0	240	175	250
Вінницька	1,5	1,8	27,5	23,0	24,0	275	180	300
Кам.-Подільська	1,5	1,7	28,0	23,0	24,0	280	180	300
Сумська	1,5	1,7	27,0	24,0	24,0	270	175	300
Полтавська	1,5	1,7	27,0	24,0	24,0	275	175	350
Харківська	1,4	1,7	25,0	23,0	24,0	270	150	350
Ворошиловградська	-	1,5	22,0	23,0	23,0	230	120	320
Сталінська	-	1,5	22,0	24,0	22,0	240	120	350
Дніпропетровська	-	1,6	24,0	26,0	23,0	260	125	400
Запорізька	-	1,6	24,0	26,0	23,0	260	125	400
Кіровоградська	1,5	1,6	24,0	24,0	24,0	240	125	350
Миколаївська	-	1,5	23,0	24,0	22,0	200	105	375
Одеська	-	1,5	23,0	24,0	22,0	210	110	390
По УРСР	1,4	1,6	26,0	24,0	22,0	250	150	350

Подано за: Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1941. – №19 (6112) – 24 січня.; Збірник указів і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1941. – №3. – 10 лютого – С.14.

**ВАЛОВИЙ ЗБІР РОСЛИННИЦЬКИХ КУЛЬТУР
В УСІХ КАТЕГОРІЯХ ГОСПОДАРСТВ УРСР ***

(тис. центнерів)

Рослинницькі культури	1913 р.	1928 р.	1940 р.		
			Східні області	Західні області	Всього
Зернові і бобові	202383	138167	244827	41366	286193
у тому числі:					
жито	40500	28553	35515	10152	45667
пшениця озима	27243	13781	72898	7745	80643
пшениця ярова	43686	19430	8174	447	8621
ячмінь	49245	25377	55233	7876	63109
овес	24019	21682	24327	5878	30205
просо	5020	7090	15226	685	15911
гречка	3589	5725	5108	1401	6509
кукурудза	5681	12109	20496	6158	26654
бобові	3085	–	5179	350	5529
цукровий буряк	89285	84020	141832	6215	148047
соняшник	675	4995	9872	336	10208
бавовник	–	–	514	–	514
картопля	54168	101979	141416	75332	216748

* У кордонах 1940 р.

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 50.

ВАЛОВИЙ ЗБІР ЗЕРНОВИХ КУЛЬТУР У КОЛГОСПАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР

(тис. центнерів)

Області	За 1940 р.			За 1944 р.		
	Всього зернових	у тому числі		Всього зернових	у тому числі	
		пшениця озима і ярова	жито		пшениця озима і ярова	жито
Київська	18452	4146	3804	11229	3492	3852
Чернігівська	10527	1022	4274	6188	507	2683
Житомирська	7762	1706	2437	5473	919	2225
Вінницька	17126	4963	2611	8831	3043	1962
Кам'янець-Подільська	11978	3154	2200	8320	2068	2551
Сумська	14085	3191	3806	5564	642	2520
Полтавська	22328	6302	4596	13060	4037	4591
Харківська	14843	5530	2814	5417	1361	1874
Ворошиловградська	5609	1996	849	3644	1023	758
Сталінська	10549	5926	1032	4810	1463	491
Дніпропетровська	20059	9353	2088	11118	5296	2912
Запорізька	17252	9395	557	8034	4965	682
Кіровоградська	14673	4859	1663	9203	5223	2019
Миколаївська	9072	2152	458	6391	3854	637
Одеська	16001	5833	777	6226	3584	381
Херсонська	11262	4815	434	7813	5723	772
Всього	221578	74243	34402	121321	47201	30910
Волинська	113	31	43	–	–	–
Дрогобицька	68	17	17	–	–	–
Львівська	109	38	25	–	–	–
Ровенська	84	17	24	–	–	–
Станіславська	50	20	9	–	–	–
Тернопільська	240	75	39	–	–	–
Всього	664	198	157	–	–	–
По УРСР	222242	74441	34559	121321	47201	30910

Подано за: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. – 23. – Спр. 3987. – Арк. 128.

Додаток 66
(продовження)

**ВАЛОВИЙ ЗБІР ЗЕРНОВИХ КУЛЬТУР
У КОЛГОСПАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР**

(тис. центнерів)

Області	За 1940 р.			За 1944 р.		
	Ячмінь	Овес	Кукурудза	Ячмінь	Овес	Кукурудза
Київська	4632	2181	181	1795	506	135
Чернігівська	1421	1934	2	1036	885	2
Житомирська	1304	1232	–	1013	667	3
Вінницька	3604	1960	1299	1549	345	795
Кам'янець-Подільська	2347	1598	757	1860	675	304
Сумська	2057	2328	43	896	544	15
Полтавська	3867	2491	2032	1746	651	863
Харківська	2404	1311	938	1020	159	429
Ворошиловградська	1058	342	512	1068	206	210
Сталінська	1718	705	871	1503	163	763
Дніпропетровська	3859	1080	2772	1152	206	1160
Запорізька	4278	1107	1361	1192	121	774
Кіровоградська	3370	1171	1478	764	106	552
Миколаївська	3642	671	957	1299	42	364
Одеська	4057	950	3261	1296	93	743
Херсонська	4413	637	324	902	95	214
Всього	48031	21698	16788	20091	5464	7326
Волинська	17	16	–	–	–	–
Дрогобицька	8	21	–	–	–	–
Львівська	13	25	–	–	–	–
Ровенська	16	20	–	–	–	–
Станіславська	7	7	4	–	–	–
Тернопільська	55	30	7	–	–	–
Всього	116	119	11	–	–	–
По УРСР	48147	21817	16799	20091	5464	7326

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 128 зв.

ВАЛОВИЙ ЗБІР ТЕХНІЧНИХ КУЛЬТУР У КОЛГОСПАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР

(тис. центнерів)

Області	За 1940 р.			За 1944 р.		
	Цукровий буряк	Соняшник	Бавовник	Цукровий буряк	Соняшник	Бавовник
Київська	22457	93,0	–	5507	123	–
Чернігівська	4611	1,0	–	1450	–	–
Житомирська	4509	0,1	–	1830	1	–
Вінницька	28182	218,0	–	6830	234	–
Кам'янець-Подільська	15380	20,0	–	3029	31	–
Сумська	13519	83,0	–	2069	73	–
Полтавська	18632	869,0	–	3657	874	–
Харківська	12089	1137,0	–	1764	572	–
Ворошиловградська	458	1129,0	–	–	571	–
Сталінська	–	1027,0	1,2	–	736	–
Дніпропетровська	600	1338,0	6,7	–	726	–
Запорізька	–	770,0	132,6	–	555	–
Кіровоградська	8896	814,0	–	2118	379	–
Миколаївська	529	547,0	50,5	–	365	–
Одеська	7632	1123,0	16,1	–	451	–
Херсонська	–	189,0	277,8	–	202	1,5
Всього	137494	9358,1	484,9	28254	5893	1,5
Волинська	4	–	–	–	–	–
Дрогобицька	13	–	–	–	–	–
Львівська	7	–	–	–	–	–
Ровенська	25	–	–	–	–	–
Станіславська	23	0,3	–	–	–	–
Тернопільська	47	0,5	–	–	–	–
Всього	119	0,8	–	–	–	–
По УРСР	137613	9358,9	484,9	28254	5893	1,5

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 129.

**ВАЛОВИЙ ЗБІР КАРТОПЛІ ТА ТЕХНІЧНИХ КУЛЬТУР
У КОЛГОСПАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР**

(тис. центнерів)

Області	За 1940 р.			За 1944 р.		
	картопля	Льон		картопля	Льон	
		насіння	волокно		насіння	волокно
Київська	7904	34,9	40,5	5423	2,4	2,4
Чернігівська	10758	87,1	81,5	7774	51,3	45,4
Житомирська	7693	139,9	186,4	3943	23,4	26,5
Вінницька	2627	–	–	3000	–	–
Кам'янець-Подільська	4745	0,2	0,2	4485	–	–
Сумська	6530	0,1	0,2	4149	–	–
Полтавська	5427	–	–	4616	–	–
Харківська	3274	–	–	1327	–	–
Ворошиловградська	1077	–	–	246	–	–
Сталінська	1785	–	–	512	–	–
Дніпропетровська	1987	–	–	1536	–	–
Запорізька	1105	–	–	454	–	–
Кіровоградська	1600	–	–	1179	–	–
Миколаївська	832	–	–	360	–	–
Одеська	1788	–	–	704	–	–
Херсонська	756	–	–	181	–	–
Всього	59888	262,2	308,8	39889	77,1	74,3
Волинська	126	0,1	–	–	–	–
Дрогобицька	96	0,1	0,1	–	–	–
Львівська	152	–	–	–	–	–
Ровенська	91	–	–	–	–	–
Станіславська	88	0,1	0,1	–	–	–
Тернопільська	259	–	–	–	–	–
Всього	812	0,3	0,2	–	–	–
По УРСР	60700	262,5	309,0	39889	77,1	74,3

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 129 зв.

ВАЛОВИЙ ЗБІР (АМБАРНИЙ УРОЖАЙ) РОСЛИННИЦЬКИХ КУЛЬТУР УРСР*

(тис. центнерів)

Рослинницькі культури	У всіх категоріях господарств			У колгоспах		У радгоспах та інших державних господарствах	
	1913 р.	1940 р.	1945 р.	1940 р.	1945 р.	1940 р.	1945 р.
Всі зернові: мільйонів пудів	1414	1613	757	1216	466	114	63
Тисяч центнерів	231569	264197	123969	199225	76344	18679	10270
Озимі – всього	82070	118742	53835	93188	35058	7532	3271
Жито озиме	45404	40970	25383	29990	14101	660	599
Пшениця озима	36452	76501	28090	62212	20726	6605	2558
Ячмінь озимий	214	1271	362	986	231	267	114
Жито яре	238	44	33	2	2	–	–
Пшениця яра	43250	7567	4388	6626	3434	515	358
Ячмінь ярий	54200	56618	29966	42242	19882	6205	3465
Овес	30258	27652	12660	19331	6325	2593	1524
Колосові – всього	210016	210623	100882	161389	64701	16845	8618
Кукурудза на зерно	8697	25498	12953	14761	5453	823	730
Просо	5022	13998	4687	12320	3269	597	584
Гречка	3997	5807	2001	4413	1021	36	109
Зернобобові	3768	5277	1520	4256	747	104	67
Вика на зерно	–	2814	1915	1938	1147	258	158
Рис	–	49	4	48	2	–	–
Сорго та джугара	–	131	7	100	4	–	–
Цукрові буряки (фабричні)	93366	130523	34014	120796	30553	3713	1065
Соняшник	708	9465	4134	8614	3024	189	295
Льон-довгунець: волокно	42	189	103	139	28	–	–
насіння	–	246	146	182	68	–	–
Коноплі середньоруські та південні разом (крім південних на стебло):							
волокно	–	473	229	236	41	–	–
насіння	–	460	226	250	58	–	–
Коноплі південні:							
стебло	–	458	247	375	125	–	–
насіння	–	108	13	99	2	–	–
Льон-кудряш: насіння	456	247	42	216	34	–	–
Озимий ріпак	–	806	39	566	22	–	–
Рижій	–	25	57	21	45	–	–
Соя	–	679	45	486	40	7	1
Гірчиця	–	36	3	4	1	–	–
Рицина	–	157	14	152	14	–	–
Тютюни	–	206	31	149	26	3	1
Махорка	–	1038	173	382	139	31	4
Картопля	85458	206638	137697	50635	18697	3036	6880
Овочі	–	54857	28349	24632	7236	4754	3103
Баштанні продовольчі культури	–	20593	–	14240	–	2134	–
Кормові коренеплоди	–	62849	–	29328	–	6916	–
Силосні культури крім кукурудзи	–	20740	–	14936	–	4196	–
Сіно однорічних трав	–	22286	–	15831	–	4727	–
Сіно багаторічних трав	–	19516	–	12834	–	3795	–
Сіно природних сіножатей	–	40214	–	27065	–	1292	–

* У нинішніх кордонах України

Складено і подано за: Народне господарство в Українській РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. – К.: Держстатвидав, 1960. – С. 218, 220, 222 – 224, 226.

Додаток 70

ПЛОДОВО-ЯГІДНІ ВИНОГРАДНІ НАСАДЖЕННЯ В КОЛГОСПАХ СХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР СТАНОМ НА 01.01.1944 р.*

(гектарів)

Області	Сади			Ягідники			Виноградники		
	Було в 1940 р.	Знищено в період окупації	Залишилося	Було в 1940 р.	Знищено в період окупації	Залишилося	Було в 1940 р.	Знищено в період окупації	Залишилося
Харківська	15094	3000	12094	651	135	516	36	15	21
Вороніжградська	6381	1600	4781	355	125	230	247	86	161
Сталінська	11752	3000	8752	468	180	288	754	190	564
Полтавська	10863	2700	8768	672	180	492	82	30	52
Сумська	8028	1600	6428	265	45	220	6	3	3
Чернігівська	9387	2400	6987	489	95	394	21	21	—
Дніпропетровська	13334	2600	20734	398	95	303	1451	20	1281
Запорізька	19751	4000	15751	406	105	301	4342	870	3472
Київська	17582	3500	14082	986	330	656	123	40	83
Житомирська	4914	1000	3914	260	90	170	—	—	—
Вінницька	20371	4100	16271	317	100	217	1413	200	1213
Кам'янець-									
Подільська	24236	4800	19436	290	100	190	177	60	117
Кіровоградська	5973	1200	4773	162	50	112	256	85	171
Миколаївська	8157	1600	6557	41	15	26	4548	910	3638
Одеська	5832	1200	4632	55	20	35	14655	3000	11655
	181655	38300	143355	5815	1665	4150	28141	5710	22431

* По незвільненим областям площа знищених насаджень обрахована по процентам загинутих у звільнених областях.

Подано за: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 30. – Спр. 62. – Арх. 200.

ВІДОМОСТІ ПРО ЗАВДАНІ ЗБИТКИ ТВАРИННИЦТВУ УРСР ЗА ПЕРІОД ТИМЧАСОВОЇ ОКУПАЦІЇ

По УРСР	Залишилось на день визволення				Забрано та знищено окупантами				Залишилось на день визволення				Забрано та знищено окупантами			
	у колгоспах	у особистих господарствах та одноосібників	всього	у колгоспах	у особистих господарствах та одноосібників	всього	у колгоспах	у особистих господарствах та одноосібників	всього	у колгоспах	у особистих господарствах та одноосібників	всього	у колгоспах	у особистих господарствах та одноосібників	всього	
Всього по 16 східних областях	171,2	2729,0	2900,2	2602,2	896,7	3498,7	8,45	1,2	9,65	49,3	1,3	50,6	у т. ч. бляків-виробників			
													у колгоспах	у особистих господарствах та одноосібників	всього	у колгоспах
Всього по західних областях	-	1299,9	1299,9	34,3	1450,2	1484,5	-	7,6	7,6	1,0	4,9	5,9	у т. ч. бляків-виробників			
													у колгоспах	у особистих господарствах та одноосібників	всього	у колгоспах
Разом	171,2	4028,9	4200,1	2636,3	2346,9	4983,2	8,45	8,8	17,25	50,3	6,2	56,5	Корів			
Всього по 16 східних областях	90,6	13,3	103,9	385,0	1,9	386,9	14,0	1896,3	1910,3	712,8	490,2	1203,0	у т. ч. свинюток			
													у колгоспах	у особистих господарствах та одноосібників	всього	у колгоспах
Всього по західних областях	-	28,5	28,5	0,7	16,1	16,8	-	961,0	961,0	15,7	894,4	910,1	у т. ч. свинюток			
													у колгоспах	у особистих господарствах та одноосібників	всього	у колгоспах
Разом	90,6	41,8	132,4	385,7	18,0	403,7	14,0	2857,3	2871,3	728,5	1384,6	2113,1	у т. ч. свинюток			
Всього по 16 східних областей	40,1	574,5	614,6	2573,4	846,6	3420,0	9,75	55,8	65,55	498,1	82,4	580,5	у т. ч. свинюток			
													у колгоспах	у особистих господарствах та одноосібників	всього	у колгоспах
Всього по західних областях	-	246,0	246,0	28,4	1376,6	1405,0	-	45,7	45,7	3,3	142,1	145,4	у т. ч. свинюток			
													у колгоспах	у особистих господарствах та одноосібників	всього	у колгоспах
Разом	40,1	820,5	860,6	2601,8	2223,2	4825,0	9,75	101,5	111,25	501,4	224,5	725,9	у т. ч. свинюток			

Додаток 71
(продовження)

	овесь І квт				У т. ч. м'яток							
Всього по 16 східних областях	90,1	570,1	660,2	3398,0	332,3	3730,3	37,8	247,3	285,1	1939,5	163,3	2102,8
Всього по західних областях	–	692,0	692,0	36,5	696,7	733,2	–	375,2	375,2	28,3	352,6	380,9
Разом	90,1	1262,1	1352,2	3434,5	1029,0	4463,5	37,8	622,5	660,3	1967,8	8515,9	2483,7
			птаці									
Всього по 16 східних областей	108,3	4163,8	4272,1	11539,9	6158,6	17698,5	101,5	152,0	253,5	969,8	170,5	1140,4
Всього по західних областях	–	1130,2	1130,2	50,8	1856,4	1907,2	–	108,9	108,9	1,5	374,4	375,9
Разом	108,3	5254,0	5402,3	11590,7	8015,0	19605,7	101,5	260,9	362,4	971,3	545,0	1516,3

Подано за: ЦДАВО України. – Ф. Р-27. – Оп. 17. – Спр. 8866. – Арк. 12 – 16.

Додаток 72

ПОГОЛІВ'Я ХУДОБИ В УРСР*

(на початок року)

(тис. голів)

Роки	Велика рогата худоба		Свині	Вівці та кози		Коні
	всього	у тому числі корови		всього	у тому числі вівці	
У всіх категоріях господарств						
1916	9132	4116	6469	6904	6849	6454
1941	10997	5965	9186	7325	6700	4674
1946	8275	4312	2889	3390	2587	2000
У т. ч. у колгоспах і радгоспах						
1941	3855	955	3420	4210	—	3092
У т. ч. у колгоспах						
1941	3439	793	2885	3666	3655	2960
1946	2233	176	640	966	928	936

*У нинішніх кордонах України

Складено за: Народне господарство в Українській РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. – К.: Держстатвидав, 1960. – С. 269; Народне господарство в Українській РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник, - К.: Статистика, 1972. – С. 207.

Додаток 73

ПОГОЛІВ'Я ХУДОБИ В УРСР

(тис. голів)

Господарства та худоба	На літо		На 01.01 1937 р.	На 01.01. 1941 р.		На 01.01. 1945 р.	
	1916 р.	1932 р.		Східні області	Західні області	Східні області	Західні області
Всі категорії господарств							
Велика рогата худоба	7706,6	5006,7	7041,7	7741,4	2761,4	5222,6	1592,8
Свині	4629,4	2623,7	6392,6	7335,7	1638,1	1464,0	320,3
Вівці та кози	6379,8	2109,5	2709,1	4748,8	1491,0	1805,9	847,9
Коні	5477,2	3658,9	2713,4	3256,9	1274,6	981,5	765,5
Колгоспи:							
Велика рогата худоба	—	1144,6	1740,8	3312,3	22,2	1612,9	0,1
Свині	—	969,0	1660,6	2834,1	11,2	319,8	0,1
Вівці та кози	—	826,4	1261,4	3099,2	23,5	563,9	0,3
Коні	—	2110,3	2244,6	2851,6	27,4	832,8	0,3
Державні та кооперат. господарства:							
Велика рогата худоба	—	642,8	627,1	515,8	56,5	131,1	12,1
Свині	—	692,7	794,2	802,8	19,9	97,7	5,1
Вівці та кози	—	406,0	486,8	411,7	70,7	72,2	8,0
Коні	—	350,7	393,2	377,7	41,3	137,0	21,2
Колгоспники:							
Велика рогата худоба	—	2009,6	3754,8	3324,2	42,5	2975,8	1,0
Свині	—	554,6	3001,2	2967,1	36,5	933,5	0,2
Вівці та кози	—	397,6	746,5	950,1	12,1	848,3	0,7
Коні	—	33,3	3,3	0,8	0,6	2,3	0,4

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 51 зв.

ПОГОЛІВ'Я ХУДОБИ В УСІХ КАТЕГОРІЯХ ГОСПОДАРСТВ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР

Області	Велика рогата худоба				Свинні		Вівці та кози		(на початок року)	
	1941 р.	1945 р.	1941 р.	1945 р.	1941 р.	1945 р.	1941 р.	1945 р.	1941 р.	1945 р.
Київська	754,1	487,2	718,5	127,4	282,1	103,0	314,6	127,9	127,9	127,9
Чернігівська	527,1	464,9	514,8	190,7	268,0	132,6	257,8	83,8	83,8	83,8
Житомирська	566,5	364,1	467,5	94,4	182,5	42,8	235,8	84,8	84,8	84,8
Вінницька	625,2	441,0	512,2	137,8	252,0	171,0	268,8	121,7	121,7	121,7
Кам'янець-Подільська	516,0	356,5	445,2	125,5	175,4	128,2	290,0	149,7	149,7	149,7
Сумська	430,0	309,7	455,4	141,5	250,5	142,0	208,2	41,3	41,3	41,3
Полтавська	616,6	506,9	660,5	159,2	307,7	158,3	281,6	88,9	88,9	88,9
Харківська	537,3	359,6	545,1	47,1	264,0	144,4	202,0	22,5	22,5	22,5
Ворошиловградська	360,0	314,0	301,9	68,8	344,3	166,4	122,6	16,1	16,1	16,1
Сталінська	424,9	303,5	562,1	65,1	475,1	187,3	158,2	23,2	23,2	23,2
Дніпропетровська	546,3	340,8	589,2	104,2	339,3	79,4	210,7	38,3	38,3	38,3
Запорізька	432,9	232,7	435,3	60,7	479,5	108,4	151,5	22,8	22,8	22,8
Кіровоградська	383,0	211,3	354,9	39,1	140,8	50,3	155,0	38,6	38,6	38,6
Миколаївська	276,7	94,0	189,5	14,3	213,0	45,8	101,3	26,5	26,5	26,5
Одеська	422,1	278,6	365,5	47,8	359,6	99,5	201,3	72,7	72,7	72,7
Херсонська	312,7	157,8	218,1	40,4	414,8	46,5	97,5	22,7	22,7	22,7
Всього	7741,4	5222,6	7335,7	1464,0	4748,7	1805,9	3256,9	981,5	981,5	981,5
Волинська	419,6	169,2	341,2	35,8	190,8	88,8	211,6	112,9	112,9	112,9
Дрогобицька	374,4	268,2	102,8	21,4	54,8	26,3	125,1	77,1	77,1	77,1
Ізмаїльська	102,4	108,4	105,4	39,8	455,0	321,3	124,4	91,0	91,0	91,0
Львівська	348,4	194,8	190,1	27,0	61,3	23,4	172,1	99,7	99,7	99,7
Ровенська	441,7	195,5	360,0	65,8	153,3	63,7	189,8	107,7	107,7	107,7
Станіславська	401,4	217,2	137,7	25,0	168,1	68,4	125,3	71,2	71,2	71,2
Тернопільська	462,5	243,3	267,7	31,7	127,7	71,1	240,6	151,6	151,6	151,6
Чернівецька	211,0	196,4	133,2	73,8	280,0	184,9	85,7	54,3	54,3	54,3
Всього	2761,4	1592,8	1638,1	320,3	1491,0	847,9	1274,6	765,5	765,5	765,5
По УРСР	10502,8	6815,4	8973,8	1784,3	6239,8	2653,8	4531,5	1747,0	1747,0	1747,0

Подано за: ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 130 зв, 131.

**ПОГОЛІВ'Я ХУДОБИ В УСІХ КАТЕГОРІЯХ ГОСПОДАРСТВ
ПО ОБЛАСТЯХ УРСР
НА 01.01.1945 р. У % ДО ПОГОЛІВ'Я НА 01.01.1941 р.**

Області	Велика рогата худоба	Свині	Вівці	Кози	Коні
Київська	64,6	17,7	15,3	177,5	40,7
Чернігівська	88,2	37,0	38,0	144,3	32,5
Житомирська	64,3	20,2	22,1	140,0	36,0
Вінницька	70,5	26,9	66,4	89,2	45,3
Кам'янець-Подільська	69,1	28,2	71,3	138,3	51,6
Сумська	72,0	31,1	33,0	184,9	19,8
Полтавська	82,2	24,1	30,2	153,4	31,6
Харківська	66,9	8,6	31,5	174,7	11,1
Ворошиловградська	87,2	22,8	28,5	155,2	13,1
Сталінська	69,8	11,6	20,4	136,7	14,7
Дніпропетровська	62,4	17,7	10,6	157,1	18,2
Запорізька	53,8	13,9	18,7	141,6	15,0
Кіровоградська	55,2	11,0	19,1	175,8	24,9
Миколаївська	34,0	7,5	16,7	145,0	26,2
Одеська	66,0	13,1	25,1	62,4	36,1
Херсонська	50,5	18,5	10,2	109,5	23,3
Всього	67,5	20,0	26,3	149,4	30,1
Волинська	40,3	10,5	46,7	37,5	53,4
Дрогобицька	71,6	20,8	39,9	80,7	61,6
Ізмаїльська	105,9	37,8	70,6	75,0	73,2
Львівська	55,9	14,2	35,8	58,7	57,9
Ровенська	44,3	18,3	41,7	37,1	56,7
Станіславська	54,1	18,2	34,6	63,0	56,8
Тернопільська	52,6	11,8	54,7	58,9	63,0
Чернівецька	93,1	55,4	66,5	55,5	63,4
Всього	57,7	19,6	56,5	61,3	60,1
По УРСР	64,9	19,9	33,7	133,0	38,6

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 131 зв.

**МАТОЧНЕ ПОГОЛІВ'Я ХУДОБИ В УСІХ КАТЕГОРІЯХ ГОСПОДАРСТВ
ПО ОБЛАСТЯХ УРСР НА 01.01.1945 р. У % ДО ПОГОЛІВ'Я НА 01.01.1941 р.**

Області	Корови	Свиноматки старше 9 місяців	Вівцематки і ярки старше 1 року	Козоматки	Кобили старше 3 років
Київська	63,6	15,6	17,9	179,1	48,2
Чернігівська	78,3	29,3	40,3	148,5	38,6
Житомирська	62,7	19,4	24,1	146,2	43,6
Вінницька	79,3	34,9	72,2	93,5	58,1
Кам'янець-Подільська	71,6	31,7	78,4	141,9	64,2
Сумська	64,9	23,6	35,1	193,3	20,3
Полтавська	79,5	17,5	29,2	146,9	33,5
Харківська	65,6	8,1	35,6	179,6	11,9
Ворошиловградська	80,3	24,3	28,6	151,4	16,3
Сталінська	64,6	12,4	21,0	134,6	17,2
Дніпропетровська	62,1	14,2	11,1	165,8	17,5
Запорізька	56,6	13,4	22,5	152,7	15,6
Кіровоградська	59,2	9,1	23,6	191,4	26,2
Миколаївська	42,4	12,6	16,8	146,3	27,8
Одеська	83,7	15,0	26,6	65,7	40,2
Херсонська	58,9	16,9	11,9	127,3	25,0
Всього	68,2	19,1	28,6	151,3	34,8
Волинська	49,9	15,9	56,1	35,3	58,2
Дрогобицька	69,3	39,8	46,5	82,7	70,4
Ізмаїльська	109,7	55,4	72,0	73,3	76,6
Львівська	61,5	30,0	43,8	63,6	67,9
Ровенська	54,6	26,3	45,6	36,0	72,1
Станіславська	65,1	31,1	36,6	62,5	66,4
Тернопільська	65,7	27,0	59,7	64,5	67,7
Чернівецька	104,6	91,0	72,8	57,4	68,1
Всього	65,1	32,8	61,8	63,3	67,8
По УРСР	67,2	21,3	37,2	134,0	45,2

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 132.

**ПОГОЛІВ'Я ВЕЛИКОЇ РОГАТОЇ ХУДОБИ
В КОЛГОСПАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР**
(на початок року)

(тис. голів)

Області	1941 р.		1944 р.*		1945 р.	
	Всього	у т. ч. корів	Всього	у т. ч. корів	Всього	у т. ч. корів
Київська	309,3	78,4	26,9	3,7	159,4	8,0
Чернігівська	220,1	49,8	64,4	1,4	155,1	4,0
Житомирська	214,2	61,0	55,6	0,5	92,2	2,2
Вінницька	232,4	53,0	21,4	2,0	115,2	5,4
Кам'янець-Подільська	179,4	44,2	8,7	1,3	66,3	3,4
Сумська	169,2	33,7	36,9	1,6	93,6	4,5
Полтавська	290,5	44,3	75,3	3,5	186,3	7,9
Харківська	244,4	43,0	49,2	3,3	132,5	7,8
Ворошиловградська	165,0	36,1	66,9	6,1	114,5	9,2
Сталінська	165,3	42,3	32,8	4,5	87,9	8,3
Дніпропетровська	271,8	68,0	53,0	4,3	118,5	6,2
Запорізька	203,0	51,0	27,7	4,6	75,3	7,0
Кіровоградська	178,9	43,0	6,0	0,9	66,3	3,5
Миколаївська	127,5	28,0	6,2	2,9	22,7	4,7
Одеська	200,3	46,3	13,4	2,6	75,2	5,4
Херсонська	141,0	33,0	17,4	1,3	51,9	2,6
Всього	3312,3	755,1	561,8	44,5	1612,9	90,1
Волинська	3,9	1,8	–	–	–	–
Дрогобицька	2,9	1,3	–	–	–	–
Ізмаїльська	4,1	2,6	–	–	0,1	0,1
Львівська	3,7	2,0	–	–	–	–
Ровенська	2,2	0,9	–	–	–	–
Станіславська	1,1	0,3	–	–	–	–
Тернопільська	4,6	2,2	–	–	–	–
Чернівецька	–	–	–	–	–	–
Всього	22,2	11,1	–	–	0,1	0,1
По УРСР	3334,5	766,2	561,8	44,5	1613,0	90,2

* Дані по Чернігівській, Сумській, Полтавській, Харківській, Ворошиловградській і Сталінській областям на 01.01.1944 р.; по решті східних областей – на 01.06. 1944 р.

Подано за: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 134.

ПОГОЛІВ'Я СВИНЕЙ У КОЛГОСПАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР

(тис. голів)

Області	1941 р.		1944 р.*		1945 р.	
	Всього	у т. ч. свиноматок	Всього	у т. ч. свиноматок	Всього	у т. ч. свиноматок
Київська	273,3	67,8	7,9	1,7	24,8	4,4
Чернігівська	167,7	45,6	9,1	2,6	30,2	5,8
Житомирська	154,7	42,7	1,7	0,3	4,7	0,6
Вінницька	211,9	51,4	6,1	1,3	20,5	4,1
Кам'янець-Подільська	191,5	46,6	7,2	2,5	21,0	3,8
Сумська	154,1	36,4	6,4	1,6	22,9	4,2
Полтавська	298,9	65,2	13,6	3,7	47,3	9,4
Харківська	198,1	44,1	3,7	1,3	18,0	3,2
Ворошиловградська	96,0	26,1	15,4	3,3	30,2	6,4
Сталінська	134,9	30,9	5,6	1,3	23,9	3,9
Дніпропетровська	235,8	51,0	17,1	3,0	31,9	6,5
Запорізька	189,1	37,4	8,2	1,6	20,3	3,4
Кіровоградська	154,0	39,5	1,4	0,2	4,8	1,0
Миколаївська	89,1	20,8	1,7	0,2	4,1	1,4
Одеська	176,7	40,6	1,6	0,3	5,1	1,1
Херсонська	108,3	23,4	4,5	0,9	10,1	1,9
Всього	2834,1	669,5	111,2	25,8	319,8	61,1
Волинська	1,6	0,4	–	–	–	–
Дрогобицька	1,3	0,3	–	–	–	–
Ізмаїльська	1,6	0,7	–	–	0,1	–
Львівська	1,4	0,3	–	–	–	–
Ровенська	1,2	0,3	–	–	–	–
Станіславська	0,5	0,1	–	–	–	–
Тернопільська	3,6	0,9	–	–	–	–
Чернівецька	–	–	–	–	–	–
Всього	11,2	3,0	–	–	0,1	–
По УРСР	2845,3	672,5	25,8	25,8	319,9	61,1

* Дані по Чернігівській, Сумській, Полтавській, Харківській, Ворошиловградській і Сталінській областям на 01.01.1944 р.; по решті східних областей – на 01.06.1944 р.

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 134 зв.

ПОГОЛІВ'Я ОВЕЦЬ І КІЗ У КОЛГОСПАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР
(на початок року)

(тис. голів)

Області	1941 р.		1944 р.*		1945 р.	
	Всього	у т. ч. віце-козوماتок	Всього	у т. ч. віце-козوماتок	Всього	у т. ч. віце-козوماتок
Київська	220,5	137,2	3,9	2,0	31,4	23,3
Чернігівська	182,1	120,8	13,3	9,3	50,0	35,4
Житомирська	145,2	88,0	3,5	0,8	15,8	10,6
Вінницька	167,0	111,4	21,1	12,9	43,5	27,3
Кам'янець-Подільська	131,4	81,4	39,7	22,4	56,2	35,2
Сумська	138,5	89,4	5,7	4,1	24,7	15,7
Полтавська	170,7	123,7	6,3	4,5	25,3	13,0
Харківська	171,3	112,4	12,1	9,9	56,8	42,5
Ворошиловградська	174,9	116,8	30,2	19,0	52,4	34,5
Сталінська	270,2	174,4	22,3	13,6	56,2	35,8
Дніпропетровська	273,2	191,3	8,8	4,5	23,1	16,2
Запорізька	330,5	207,8	12,5	6,1	55,9	43,2
Кіровоградська	109,3	72,6	0,4	0,2	19,6	16,1
Миколаївська	140,1	91,2	4,6	1,9	14,2	6,6
Одеська	227,2	167,0	10,0	5,1	26,1	17,7
Херсонська	247,1	148,9	4,4	2,1	12,7	7,6
Всього	3099,2	2034,3	198,8	118,4	563,9	380,7
Волинська	1,2	0,7	–	–	–	–
Дрогобицька	3,1	2,1	–	–	–	–
Ізмаїльська	11,3	9,8	–	–	0,3	0,2
Львівська	2,0	1,2	–	–	–	–
Ровенська	1,5	1,0	–	–	–	–
Станіславська	0,1	0,1	–	–	–	–
Тернопільська	4,3	3,0	–	–	–	–
Чернівецька	–	–	–	–	–	–
Всього	23,5	17,9	–	–	0,3	0,2
По УРСР	3122,7	2052,2	198,8	118,4	564,2	380,9

* Дані по Чернігівській, Сумській, Полтавській, Харківській, Ворошиловградській і Сталінській областям на 01.01.1944 р.; по решті східних областей – на 01.01.1944 р.

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 135.

ПОГОЛІВ'Я КОНЕЙ У КОЛГОСПАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР
(на початок року.)

(тис. голів)

Області	1941 р.		1944 р.		1945 р.	
	Всього	у т. ч. робочих коней	Всього	у т. ч. робочих коней	Всього	у т. ч. робочих коней
Київська	280,7	174,1	112,6	81,3	109,1	74,1
Чернігівська	244,0	163,5	87,9	64,4	77,6	55,7
Житомирська	216,4	134,0	78,2	58,9	76,6	55,9
Вінницька	241,8	154,1	103,9	78,6	107,3	76,7
Кам'янець-Подільська	274,1	176,9	129,8	92,6	141,4	104,5
Сумська	191,3	125,2	41,5	24,8	35,5	22,2
Полтавська	258,8	165,8	85,3	57,9	78,6	52,5
Харківська	168,3	106,8	10,8	7,8	12,8	9,7
Ворошиловградська	79,5	45,4	4,6	3,1	6,6	5,6
Сталінська	93,3	54,6	10,6	6,5	11,5	8,0
Дніпропетровська	181,5	107,9	27,6	13,3	28,1	15,6
Запорізька	132,2	76,8	15,1	7,5	16,0	9,4
Кіровоградська	139,5	81,3	31,4	18,3	31,8	18,6
Миколаївська	87,7	49,6	20,0	9,4	21,3	11,3
Одеська	180,2	108,6	51,3	30,6	61,5	37,3
Херсонська	82,3	44,9	13,9	7,8	17,1	9,5
Всього	2851,6	1769,5	824,5	562,8	832,8	566,6
Волинська	8,3	6,5	–	–	–	–
Дрогобицька	1,8	1,5	–	–	–	–
Ізмаїльська	4,3	2,8	–	–	0,1	0,1
Львівська	2,8	2,4	–	–	–	–
Ровенська	2,8	2,2	–	–	–	–
Станіславська	2,3	1,9	–	–	–	–
Тернопільська	5,1	4,0	–	–	0,2	0,2
Чернівецька	–	–	–	–	–	–
Всього	27,4	21,3	–	–	0,3	0,3
По УРСР	2879,0	1790,8	824,5	562,8	833,1	566,9

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 135 зв.

Додаток 81

**ПОГОЛІВ'Я ХУДОБИ У КОЛГОСПАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР
НА 01.01.1945 р. У % ДО ПОГОЛІВ'Я НА 01.01.1941 р.**

Області	Велика рогата худоба	Свині	Вівці	Кози	Коні
Київська	51,5	9,1	13,8	–	38,9
Чернігівська	70,5	18,0	27,3	–	31,8
Житомирська	43,0	3,0	10,8	–	35,4
Вінницька	49,6	9,7	25,9	200,0	44,4
Кам'янець-Подільська	37,0	11,0	42,7	100,0	51,6
Сумська	55,3	14,9	17,2	–	18,6
Полтавська	64,1	15,8	13,7	–	30,4
Харківська	54,2	9,1	31,3	–	7,6
Ворошиловградська	69,4	31,5	27,1	2550,0	8,3
Сталінська	53,2	17,7	18,5	1260,0	12,3
Дніпропетровська	43,6	13,5	7,8	900,0	15,5
Запорізька	37,1	10,7	16,6	1100,0	12,1
Кіровоградська	37,1	3,1	17,5	–	22,8
Миколаївська	17,8	4,6	9,9	133,3	24,3
Одеська	37,5	2,9	11,1	90,0	34,1
Херсонська	36,8	9,3	5,0	42,9	20,8
Всього	48,7	11,3	17,4	746,9	29,2
Волинська	–	–	–	–	–
Дрогобицька	–	–	–	–	–
Ізмаїльська	2,4	6,3	1,8	–	2,3
Львівська	–	–	–	–	–
Ровенська	–	–	–	–	–
Станіславська	–	–	–	–	–
Тернопільська	–	–	–	–	3,9
Чернівецька	–	–	–	–	–
Всього	0,5	0,9	0,9	50,0	1,1
По УРСР	48,4	11,2	17,3	705,9	28,9

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 136.

Додаток 82

**ПОГОЛІВ'Я ПОРІДНОЇ ХУДОБИ В КОЛГОСПАХ
ПО ОБЛАСТЯХ УРСР У 1939 р.**

(тис. голів)

Області	Велика рогата худоба	Свині	Вівці	Коні
Київська	63,0	162,1	76,5	22,5
Чернігівська	24,7	103,8	72,4	23,2
Житомирська	59,3	80,2	52,6	9,3
Вінницька	24,1	120,8	59,1	10,7
Кам'янець- Подільська	32,3	111,2	39,3	10,8
Сумська	27,2	80,1	56,9	28,4
Полтавська	38,2	160,0	102,4	41,7
Харківська	34,2	101,8	85,6	18,2
Ворошиловградська	29,3	53,2	92,9	8,2
Сталінська	64,0	82,2	176,7	8,4
Дніпропетровська	62,1	88,6	161,0	12,8
Запорізька	104,0	107,6	261,3	16,5
Кіровоградська	25,2	89,2	50,2	19,8
Миколаївська	77,7	68,2	155,9	8,4
Одеська	63,8	106,7	144,6	11,8
б.МАРСР	13,1	39,3	77,3	3,7
По УРСР	742,2	1555,0	1664,7	254,4

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 136 зв.

Додаток 83

**ПОГОЛІВ'Я ПТИЦІ У КОЛГОСПАХ ЛІВОБЕРЕЖНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР
СТАНОМ НА 01.01. 1944 р. У ПОРІВНЯННІ З 1941р.**

Області	Всього птиці на 01.01.1941 р.	Наявна птиця на 01.01.1944 р.			
		Зібрано по східних областях	зібрано по контрактації	всього птиці	у % до 01.01.1941р.
Ворошиловградська	542,0	45,9	92,9	138,8	25,6
Дніпропетровська*	480,0	–	59,5	59,5	12,5
Запорізька	916,0	–	33,0	33,0	3,6
Полтавська	810,0	–	Дані відсутні	Дані відсутні	–
Сумська	410,0	–	47,0	47,0	11,4
Сталінська	674,0	12,8	42,4	55,2	8,1
Харківська	646,0	41,5	29,0	70,5	10,8
Чернігівська	314,0	–	32,5	32,5	10,3
Всього	4762,0	110,2	336,3	436,5	9,1

*По звільнених районах

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 62. – Арк. 206.

ЯКІСНІ ПОКАЗНИКИ ПО ТВАРИННИЦТВУ В КОЛГОСПАХ УРСР

Вид худоби	1940 р.	1944 р.*
Приплід поросят на одну свиноматку(штук)	10,9	8,1
Вихід поросят на один опорос(штук)	7,9	8,0
Вихід ягнят на 100 окотів (штук)	116	120
Удій молока за рік у середньому на одну фуражну корову (кг)		
Середня вага однієї голови зданої худоби (кг):	1241	1146
Велика рогата худоба	304	244
Свині	84	85
Вівці та кози	35	29
Падіж молодняка худоби (у відсотках до приплоду):		
Телята	7,2	7,9
Поросята до 4-х місяців	11,6	7,7
Ягнята та козенята	6,6	7,0
Жеребці	6,8	13,3

*Дані за 1944 р., крім падежу, по колгоспах лівобережних областей УРСР.

Подано за: ЦДАГО України.– Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 52.

Додаток 85

ЯКІСНІ ПОКАЗНИКИ ПО ТВАРИНИЦТВУ В КОЛГОСПАХ СХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР ЗА 1940 Р.

Області	Вихід живих телят на 100 облікованих на початок року	Підліт телят у % до приплоду	Середній надій молока на одну фуражну корову (кг)	Вихід живих поросят на один опорос	Приплід поросят на одну обліковану на початок року свиноматку	Підліт поросят до 4-х місяців в % до приплоду	Вихід живих ягнят на 100 окопит	Підліт ягнят і козенят в % до приплоду	Середній настриг вовни на одну вівцю	Жива вага одної голови худоби зданої державі (кг)	
										Велика рогата худоба	Свині
Київська	86	6,7	1049	7,6	10,3	11,3	107	8,9	2,8	307	86
Чернігівська	82	8,4	926	7,2	9,1	13,8	107	8,6	2,4	297	85
Житомирська	65	9,2	977	6,8	7,0	12,6	104	9,1	2,3	290	88
Вінницька	104	6,2	796	7,1	8,9	16,4	107	6,7	2,1	336	87
Кам'янець-Подільська	86	8,3	1036	7,2	8,8	13,2	105	7,3	2,2	295	83
Сумська	78	7,5	1223	7,7	10,1	11,3	109	8,0	2,5	301	81
Полтавська	82	5,7	1091	8,6	11,2	9,0	116	2,4	2,4	343	74
Харківська	85	6,3	1358	8,0	11,8	12,1	118	7,9	2,8	324	80
Вороніжградська	83	7,4	1138	8,3	13,6	11,9	118	9,1	2,8	350	87
Сталінська	84	5,4	1584	8,9	14,4	7,5	117	5,7	2,8	290	90
Дніпропетровська	89	4,:	1599	8,8	13,4	8,8	122	3,9	2,9	284	88
Запорізька	89	5,9	1886	8,9	14,0	9,1	124	6,0	3,2	268	94
Кіровоградська	80	8,6	1139	7,9	10,5	11,6	112	7,8	2,8	318	80
Миколаївська	84	8,6	1427	8,0	12,1	13,8	119	8,3	3,2	269	91
Одеська	80	9,9	1154	7,7	9,9	17,4	122	5,7	2,3	296	79
Всього	86	7,2	1241	7,9	10,9	11,6	116	6,6	2,7	304	84

Подано за: ПДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 137, 137 зв.

ЗАВДАННЯ ПО ПРОДУКТИВНОСТІ ТВАРИННИЦТВА У КОЛГОСПАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР НА 1941 РІК

Області	Удільного молока на фуражну корову (в літрах)	Насити вівни на вівцю, наявну на початок року (в кг)	Середня вага 1 відгодіваної голови свин. (в кг)	Несучість на несушку з розрахунку 70 проц. від наявних на початок року (в шт.)			Збір меду і воску на одну бджолосімію, наявну на початок року (в кг)			Приріди				Збереження молодяку ітти від усієї кількості, одержаної на вирощув. (в %)		Вирощування гусенят до шестимісячного віку на кожну гуску, наявну на початок року (в шт.)
				курей	качок	індикок	всього меду	в т. ч. товарного	воску	поросат на свиноматку старше 9 міс., наявну на початок року (голів)	ягнят на 100 вівцематок і ярок старше року, наявних на початок року (голів)	кролят на кролематку, наявну на початок року (голів)	каченят	індикат		
Київська	1400	2,4	90	80	50	35	30	10	0,8	13	115	12	85	75	5	
Чернігівська	1300	2,5	90	80	50	35	30	10	0,8	12	116	12	85	75	5	
Житомирська	1350	2,3	85	80	50	35	32	12	0,8	11	116	12	85	75	5	
Вінницька	1250	2,3	90	90	50	35	32	12	0,8	12	118	12	85	75	5	
Кам.-Подільська	1350	2,3	90	90	50	35	32	12	0,8	12	118	12	85	75	5	
Сумська	1500	2,4	90	85	50	35	31	11	0,8	13	115	12	85	75	5	
Полтавська	1500	2,5	90	85	50	35	30	10	0,8	14	128	10	85	75	5	
Харківська	1600	2,5	90	90	50	35	30	10	0,8	13	120	12	85	75	5	
Воронілоградська	1340	2,7	85	90	50	35	28	8	0,8	13	117	12	85	75	5	
Сталінська	1800	2,7	95	95	50	35	28	8	0,8	14	120	12	85	75	5	
Дніпропетровська	1800	2,8	95	95	50	35	28	8	0,8	14	128	13	85	75	5	
Запорізька	2050	3,3	95	100	50	35	28	8	0,8	14	125	12	85	75	5	
Кіровоградська	1400	2,5	90	85	50	35	28	8	0,8	13	122	12	85	75	5	
Миколаївська	1680	3,2	90	90	50	35	28	8	0,8	14	121	12	85	75	5	
Одеська	1550	2,6	90	95	50	35	28	8	0,8	13	128	12	85	75	5	
По УРСР	1530	2,7	90	90	50	35	30	10	0,8	13	121	12	85	75	5	

Подано за: Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. - 1941. - №19 (6112) - 24 січня; Збірник указів і розпоряджень. Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. - 1941. - №3. - 10 лютого - С.15.

Додаток 87

**ПЛАН СЕРЕДНЬОДОБОВОГО ПРИРОСТУ ВАГИ ТЕЛЯТ І МОЛОДНЯКУ
ВЕЛИКОЇ РОГАТОЇ ХУДОБИ
ДЛЯ ВСІХ ОБЛАСТЕЙ І РАЙОНІВ УРСР У 1941 р.**

(у грамах)

Порода худоби	До 6-тимісячного віку	Від 6 міс. до 1 року	Від 1 до 2 років
Симентальська, швіцька, ольденбургська	550	450	350
Метиси симентальської, швіцької, ольденбургської порід та сіро-українська порода	500	400	330
Червононімецька, білоголово-колоністська	470	380	310
Метиси червононімецької, білоголово-колоністська і місцева худоба	460	370	300

Подано за: Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1941. – № 3. – 10 лютого. – С. 25.

Додаток 88

КІЛЬКІСТЬ ТВАРИННИЦЬКИХ ФЕРМ У КОЛГОСПАХ УРСР

(на початок року)

Типи ферм	1941 р.			1945 р.		
	Східні області	Західні області	Всього по УРСР	Східні області	Західні області	Всього по УРСР
Ферми великої рогатої худоби	26985	396	27381	26291	1	26292
Свиноферми	26887	312	27199	17377	1	17378
Вівцеферми	26553	259	26812	18063	1	18064
Конєферми	4652	–	4652	191	–	191
Змішані ферми	–	–	–	–	–	–

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 52.

**КІЛЬКІСТЬ ТВАРИНИЦЬКИХ ФЕРМ
У КОЛГОСПАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР**

(на початок року)

Області	1941 р.			1945 р.		
	Ферми великої рогатої худоби	Свиноферми	Вівцеферми	Ферми великої рогатої худоби	Свиноферми	Вівцеферми
Київська	2364	2361	2363	2356	1667	1594
Чернігівська	1919	1906	1891	1895	1466	1572
Житомирська	1933	1910	1929	1914	510	771
Вінницька	1959	1949	1952	1925	1303	1097
Кам'янець-Подільська	1936	1631	1633	1607	1141	1281
Сумська	1610	1608	1609	1581	1194	1225
Полтавська	2484	2484	2433	2463	2297	1210
Харківська	2086	2086	1934	2029	1250	1615
Ворошиловградська	1075	1073	1069	996	947	987
Сталінська	1124	1121	1122	1107	898	1014
Дніпропетровська	1742	1739	1738	1694	1495	1354
Запорізька	1279	1270	1270	1232	961	1137
Кіровоградська	1769	1769	1630	1686	420	1116
Миколаївська	993	987	987	938	464	535
Одеська	2087	2074	2074	1976	641	1094
Херсонська.	925	919	919	892	723	471
Всього	26985	26887	2655	26291	17377	18063
Волинська	69	38	29	—	—	—
Дрогобицька	54	51	48	—	—	—
Ізмаїльська	39	37	33	—	—	—
Львівська	66	49	42	—	—	—
Ровенська	44	30	29	1	1	1
Станіславська	43	29	9	—	—	—
Тернопільська	81	78	69	—	—	—
Чернівецька	—	—	—	—	—	—
Всього	396	312	259	1	1	1
По УРСР	27381	27199	26812	26292	17378	18064

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 133 зв.

Додаток 90

ГРУПУВАННЯ КОЛГОСПІВ ПО КІЛЬКОСТІ ФЕРМ ПРОДУКТИВНОЇ ХУДОБИ ТА ПТИЦІ НА 01.01.1945 Р.

Області	Кількість колгоспів, що мають одночасно два види ферм						Кількість колгоспів, що мають лише одну ферму			Кількість колгоспів, що не мають ні одної ферми продуктивної худоби	Всього колгоспів	Кількість колгоспів, що мають птахоферму
	ферму вел. пор. худ. і свиноферму	ферму вел. пор. худ. і вівце-козоферму	ферму вел. пор. худ. і вівце-козоферму і свиноферму	свиноферму і вівце-козоферму	великої породи худоби	свиноферму	вівце-козоферму					
Київська	421	372	—	—	314	—	—	—	1	2350	2194	
Чернігівська	216	317	—	—	104	—	—	—	4	1888	1702	
Житомирська	170	428	—	—	962	—	—	—	14	1914	1228	
Вінницька	551	357	1	—	266	—	—	—	10	1936	1374	
Кам'янець-Подільська	124	262	2	—	207	—	—	—	9	1622	1353	
Сумська	203	261	—	—	126	—	—	—	9	1590	1356	
Полтавська	1025	56	—	—	108	—	—	—	—	2459	2155	
Харківська	138	548	—	—	231	—	—	—	—	2029	1627	
Ворошиловградська	18	48	—	—	1	—	—	—	—	996	955	
Сталінська	71	191	—	—	10	—	—	—	—	1099	979	
Дніпропетровська	295	154	—	—	45	—	—	—	—	1694	1641	
Запорізька	66	242	—	—	24	—	—	—	—	1227	1065	
Кіровоградська	140	836	—	—	430	—	—	—	31	1717	1083	
Миколаївська	118	190	1	—	286	—	—	—	3	944	620	
Одеська	200	655	—	—	683	—	—	—	19	1999	1243	
Херсонська	303	54	2	—	120	—	—	—	—	898	700	
По УРСР	4059	4971	6	—	3917	8	6	—	100	26362	21275	
Було на 01.01.1941 р.	397	51	—	—	—	1	—	—	—	26891	26587	

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 138.

Додаток 91

**ГРУПУВАННЯ КОЛГОСПІВ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР ЗА НАЯВНІСТЮ КОРІВ
НА 01.01.1945 Р.**

Області	Всього колгоспів	Кількість колгоспів, які не мають корів	Кількість колгоспів, які мають корів									
			1	2	3	4	5	6-7	8-10	11-14	15-24	25 і більше
Київська	2350	754	311	272	216	140	146	192	159	98	49	13
Чернігівська	1888	1004	260	169	104	67	64	69	61	44	41	5
Житомирська	1914	1306	212	117	69	42	33	51	50	27	6	1
Вінницька	1936	919	207	166	122	105	83	90	120	66	51	7
Кам'янець-Подільська	1622	846	232	138	97	72	58	61	51	30	27	10
Сумська	1590	532	261	225	139	111	80	85	68	51	29	9
Полтавська	2459	788	356	305	204	181	133	183	160	92	45	12
Харківська	2029	354	258	292	240	226	173	200	158	89	35	4
Ворошиловградська	996	38	50	75	82	81	81	147	130	132	126	60
Сталінська	1099	62	60	100	94	83	83	156	199	127	99	27
Дніпропетровська	1694	397	229	255	186	140	99	160	110	62	49	7
Запорізька	1227	117	96	147	168	116	103	169	131	101	61	18
Кіровоградська	1717	768	225	209	152	112	65	93	55	22	15	1
Миколаївська	944	193	80	119	80	69	62	116	105	68	42	10
Одеська	1999	977	209	176	111	96	94	124	97	49	56	10
Херсонська	898	312	143	127	65	56	42	53	50	30	15	5
По УРСР	26362	9367	3189	2892	2120	1709	1399	1949	1704	1088	746	190
У % до підсумку	100,0	35,5	12,1	11,0	8,0	6,5	5,3	7,4	6,5	4,1	2,8	0,8

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 138 зв.

Додаток 92

**ГРУПУВАННЯ КОЛГОСПІВ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР ЗА НАЯВНІСТЮ СВИНОМАТОК
НА 01.01.1945 р.**

Області	Всього колгоспів	Кількість колгоспів, що не мають свинوماتок	Кількість колгоспів, які мають свинوماتки									
			1	2	3	4	5	6-7	8-10	11-14	15-20	21 і більше
Київська	2350	1303	260	204	145	106	87	97	84	31	22	11
Чернігівська	1888	860	176	141	116	90	102	128	139	73	50	13
Житомирська	1914	1681	110	50	26	11	13	9	9	3	1	1
Вінницька	1936	1026	184	153	145	102	80	84	103	31	20	8
Кам'янець-Подільська	1622	700	217	168	122	109	77	106	79	26	13	5
Сумська	1590	723	148	142	105	120	89	95	88	50	27	3
Полтавська	2459	871	221	180	168	170	154	224	261	126	63	21
Харківська	2029	1134	178	163	176	130	91	87	57	10	2	1
Вороніловградська	996	98	31	73	84	96	103	169	174	95	64	9
Сталінська	1099	416	60	75	91	92	92	96	101	48	21	7
Дніпропетровська	1694	557	183	163	135	101	103	155	139	83	53	22
Запорізька	1227	496	151	111	108	74	62	87	63	56	17	2
Кіровоградська	1717	1362	147	73	35	23	29	32	16	—	—	—
Миколаївська	944	588	87	62	53	34	37	37	26	10	10	—
Одеська	1999	1647	135	86	49	26	10	20	15	5	3	3
Херсонська	898	512	76	71	56	37	29	45	37	11	17	7
По УРСР	26362	13974	2364	1915	1614	1321	1158	1471	1391	658	383	13
У % до підсумку	100,0	53,0	9,0	7,2	6,1	5,0	4,4	5,6	5,3	2,5	1,5	0,4

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 139.

**ГРУПУВАННЯ КОЛГОСПІВ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР ЗА НАЯВНІСТЮ ВІЩЕ-КОЗОМАТОК
НА 01.01.1945 р.**

Області	Всього колгоспів	Кількість колгоспів, що не мають віще- козмоток	Кількість колгоспів, які мають віще-козмотки								101 і більше
			1-3	4-6	7-12	13-21	22-30	31-50	51-75	76-100	
Київська	2350	785	63	169	646	401	165	89	28	2	2
Чернігівська	1888	338	44	78	341	510	281	192	71	14	19
Житомирська	1914	1269	107	64	113	216	76	48	18	3	-
Вінницька	1936	868	124	115	178	197	143	161	91	33	26
Кам'янець-Подільська	1622	365	146	122	225	216	158	192	106	44	48
Сумська	1590	416	108	176	415	305	102	50	10	5	3
Полтавська	2459	1369	281	206	281	165	72	58	12	10	5
Харківська	2029	398	31	36	152	490	489	340	74	17	2
Ворошиловградська	996	16	20	27	98	220	178	239	121	42	35
Сталінська	1099	86	27	24	85	224	172	292	125	36	28
Дніпропетровська	1694	423	158	265	408	268	106	46	10	4	6
Запорізька	1227	115	37	26	104	206	194	309	122	63	51
Кіровоградська	1717	623	38	46	191	707	98	12	2	-	-
Миколаївська	944	521	98	60	97	85	32	31	9	5	6
Одеська	1999	1145	137	105	163	147	123	101	43	27	8
Херсонська	898	482	94	48	97	73	43	39	9	8	5
По УРСР	26362	9219	1513	1567	3594	4430	2432	2199	851	313	244
У % до підсумку	100,0	35,0	5,8	5,9	13,7	16,8	9,2	8,3	3,2	1,2	0,9

Подано за: ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 23. - Спр. 3987. - Арк. 139 зв.

ПОГОЛІВ'Я ХУДОБИ В РАДГОСПАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР
(на початок року)

(тис. голів)

Області	Велика рогата худоба		Свині	
	1941 р.	1945 р.	1941 р.	1945 р.
Київська	19,6	3,4	16,3	0,9
Чернігівська	7,3	2,7	9,4	1,9
Житомирська	7,6	1,1	6,1	0,6
Вінницька	16,5	3,7	14,5	0,9
Кам'янець-Подільська	3,6	0,4	2,9	0,3
Сумська	14,2	2,3	12,5	2,0
Полтавська	23,1	4,7	53,3	4,9
Харківська	52,0	9,0	72,3	3,5
Ворошиловградська	39,4	9,8	48,1	4,4
Сталінська	62,9	12,4	113,8	8,6
Дніпропетровська	29,8	4,2	44,1	2,1
Запорізька*	28,9*	4,9	28,3*	2,3
Кіровоградська	17,2	1,6	31,1	2,3
Миколаївська*	4,5*	2,1	27,2*	0,7
Одеська*	15,7	2,4	37,4	0,9
Херсонська	–	5,9		2,0
Всього	378,3	70,6	517,3	38,3
Волинська	4,5	–	1,3	–
Дрогобицька	3,9	0,2	0,8	–
Ізмаїльська	3,0	1,9	0,3	0,1
Львівська	2,8	0,2	0,7	–
Ровенська	1,4	–	0,5	–
Станіславська	5,6	0,1	1,1	–
Тернопільська	2,2	0,2	0,9	–
Чернівецька	2,4	0,8	0,8	0,3
Всього	25,8	3,4	6,4	0,4
Всього по УРСР у кордонах 1941 р.	404,1	74,0	523,7	38,7
Всього у нинішніх кордонах України	415,9	–	534,8	–

*У кордонах області 1941 року.

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 132 зв; Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. – К: Держстатвидав, 1960. – С. 269.

ПОГОЛІВ'Я ХУДОБИ В РАДГОСПАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР

(на початок року)

(тис. голів)

Області	Вівці й кози		Коні	
	1941 р.	1945 р.	1941 р.	1945 р.
Київська	1,2	0,5	6,0	3,4
Чернігівська	1,0	0,4	2,6	1,0
Житомирська	0,5	0,3	2,5	1,6
Вінницька	1,3	0,4	6,7	4,1
Кам'янець-Подільська	0,3	0,2	1,6	1,0
Сумська	2,2	–	4,1	1,0
Полтавська	8,5	0,4	8,6	2,8
Харківська	23,5	4,2	13,9	2,2
Ворошиловградська	73,8	10,0	14,4	3,1
Сталінська	60,0	8,8	18,3	2,2
Дніпропетровська	5,8	0,6	8,7	1,1
Запорізька	80,9*	1,0	8,3	1,4
Кіровоградська	6,4	0,1	5,2	1,1
Миколаївська	76,1*	3,2	10,7	1,2
Одеська	21,2*	1,0	5,8	1,5
Херсонська	–	10,0	–	2,0
Всього	362,7	41,1	117,4	30,7
Волинська	1,7	–	1,2	0,1
Дрогобицька	–	–	0,9	0,1
Ізмаїльська.	29,0	2,6	1,6	1,4
Львівська.	0,1	–	0,8	0,1
Ровенська	0,4	0,1	0,6	0,1
Станіславська	0,3	–	1,5	0,2
Тернопільська	0,9	0,1	1,2	0,6
Чернівецька	5,1	0,3	0,8	0,2
Всього	37,5	3,1	8,6	2,8
Всього по УРСР у кордонах 1941 р.	400,2	44,2	126,0	33,5
Всього у нинішніх кордонах України	544,7	–	132,2	–

*У кордонах 1941 р.

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 133; Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. – К: Держстатвидав, 1960. – С. 269.

**ПОГОЛІВ'Я ХУДОБИ В ГОСПОДАРСТВАХ КОЛГОСПНИКІВ
ПО ОБЛАСТЯХ УРСР НА 01.01.1945 р.**

(тис. голів)

Області	Велика рогата худоба	Свині	Вівці	Кози	Коні
Київська	294,6	88,3	5,2	49,6	0,2
Чернігівська	281,0	145,6	39,6	29,9	0,1
Житомирська	243,2	82,0	22,9	1,5	0,1
Вінницька	301,0	108,0	111,1	11,9	0,4
Кам'янець-Подільська	272,1	97,2	63,6	5,5	0,2
Сумська	188,0	99,1	44,4	54,0	–
Полтавська	286,1	94,1	49,8	60,6	–
Харківська	171,2	12,6	7,2	33,5	0,1
Ворошиловградська	105,9	18,4	20,8	15,5	–
Сталінська	104,2	10,2	17,1	17,6	0,1
Дніпропетровська	168,5	53,6	9,6	15,8	–
Запорізька	124,5	30,9	26,5	8,2	0,3
Кіровоградська	125,2	27,7	4,2	18,9	–
Миколаївська	56,6	7,8	16,2	7,9	0,3
Одеська	175,7	35,6	51,7	10,9	0,5
Херсонська	78,0	22,4	15,1	2,0	–
Всього	2975,8	933,5	505,0	343,3	2,3
Ізмаїльська	0,3	0,1	0,5	–	0,1
Тернопільська	0,6	0,1	0,1	0,1	0,3
Чернівецька	0,1	–	–	–	–
Всього	1,0	0,2	0,6	0,1	0,4
По УРСР	2976,8	933,7	505,6	343,4	2,7

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 140.

**ПОГОЛІВ'Я ХУДОБИ В ГОСПОДАРСТВАХ КОЛГОСПНИКІВ
ПО ОБЛАСТЯХ УРСРНА 01.01.1945 р. У % ДО ПОГОЛІВ'Я НА 01.01.1941 р.**

Області	Велика рогата худоба	Свині	Вівці	Кози	Коні
Київська	81,2	27,2	23,5	244,3	100,0
Чернігівська	104,0	48,8	72,3	168,9	100,0
Житомирська	82,7	30,8	69,2	250,0	100,0
Вінницька	92,0	44,3	167,1	96,7	200,0
Кам'янець-Подільська	90,4	42,6	164,7	171,9	200,0
Сумська	91,8	42,3	64,7	217,7	—
Полтавська	107,2	38,2	70,6	167,4	—
Харківська	96,3	7,4	31,7	226,4	—
Ворошиловградська	110,3	26,6	57,9	163,2	—
Сталінська	91,2	9,0	28,8	293,3	—
Дніпропетровська	90,4	25,2	40,0	219,4	—
Запорізька	74,6	18,0	34,6	215,8	—
Кіровоградська	78,4	19,9	55,3	217,2	—
Миколаївська	56,6	13,2	47,9	179,5	—
Одеська	96,2	30,4	62,6	63,7	—
Херсонська	67,9	31,0	22,7	200,0	—
Всього	89,5	31,5	66,2	183,0	287,5
Волинська	—	—	—	—	—
Дрогобицька	—	—	—	—	—
Ізмаїльська	20,0	3,7	55,6	—	—
Львівська	—	—	—	—	—
Ровенська	—	—	—	—	—
Станіславська	—	—	—	—	—
Тернопільська	8,8	1,8	11,1	14,3	300,0
Чернівецька	—	—	—	—	—
Всього	2,4	0,5	5,7	6,7	66,7
По УРСР	88,4	31,1	65,4	181,6	192,9

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 140 зв.

**ПОГОЛІВ'Я ХУДОБИ В ОДНООСІБНИХ ГОСПОДАРСТВАХ
У СІЛЬСЬКИХ МІСЦЕВОСТЯХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР НА 01.01.1945 р.**

(тис. голів)

Області	Велика рогата худоба	Свині	Вівці	Кози	Коні
Київська	1,1	0,3	–	0,8	0,2
Чернігівська	3,6	2,2	0,3	2,7	0,3
Житомирська	0,6	0,1	–	–	0,1
Вінницька	1,2	0,5	0,4	0,2	0,1
Кам'янець-Подільська	1,0	0,5	0,2	0,2	0,2
Сумська	1,1	1,0	0,3	1,6	0,1
Полтавська	1,1	0,5	0,5	1,4	0,1
Харківська	0,4	0,1	0,1	0,5	0,1
Ворошиловградська	0,4	–	–	0,1	–
Сталінська	0,2	–	–	0,1	–
Дніпропетровська	0,7	0,3	0,2	0,2	0,1
Запорізька	0,1	–	–	–	–
Кіровоградська	0,3	0,1	–	0,4	–
Миколаївська	–	–	–	–	–
Одеська	0,7	0,2	0,1	0,1	0,2
Херсонська	0,6	0,1	0,1	–	0,1
Всього	13,1	5,9	2,2	8,3	1,6
Волинська	160,4	33,4	85,4	0,3	107,0
Дрогобицька	245,2	19,7	17,0	5,4	71,2
Ізмаїльська	95,1	35,7	294,5	1,2	79,2
Львівська	177,3	24,5	18,1	2,1	90,3
Ровенська	190,5	63,6	62,0	0,6	104,1
Станіславська	193,1	22,2	42,9	17,5	63,1
Тернопільська	228,8	29,3	52,1	14,6	141,4
Чернівецька	177,8	65,0	167,3	5,7	47,5
Всього	1468,2	293,4	739,3	47,4	703,8
По УРСР	1481,3	299,3	741,5	55,7	705,4

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 141.

Додаток 99

**ПОГОЛІВ'Я ХУДОБИ В ОДНООСІБНИХ ГОСПОДАРСТВАХ
У СІЛЬСЬКИХ МІСЦЕВОСТЯХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР
НА 01.01.1945 Р. У % ДО ПОГОЛІВ'Я НА 01.01.1941 р.**

Області	Велика рогата худоба	Свині	Вівці	Кози	Коні
Київська	78,6	15,8	–	80,0	28,6
Чернігівська	400,0	91,7	300,0	180,0	25,0
Житомирська	54,5	11,1	–	–	33,3
Вінницька	120,0	26,3	100,0	33,3	16,7
Кам'янець-Подільська	100,0	35,7	50,0	50,0	66,7
Сумська	183,3	66,7	150,0	94,1	11,1
Полтавська	275,0	50,0	100,0	70,0	25,0
Харківська	133,3	25,0	–	83,3	25,0
Ворошиловградська	200,0	–	–	50,0	–
Сталінська	200,0	–	–	100,0	–
Дніпропетровська	700,0	300,0	200,0	200,0	100,0
Запорізька	–	–	–	–	–
Кіровоградська	150,0	20,0	–	57,1	–
Миколаївська	–	–	–	–	–
Одеська	700,0	200,0	–	100,0	100,0
Херсонська	200,0	100,0	–	–	100,0
Всього	167,9	47,2	115,8	91,2	28,1
Волинська	42,4	10,9	48,5	42,9	55,7
Дрогобицька	72,6	21,4	42,2	75,0	62,7
Ізмаїльська	129,2	41,8	81,7	63,2	76,0
Львівська	58,2	14,5	35,9	55,3	59,4
Ровенська	45,9	19,0	42,7	40,0	58,5
Станіславська	57,1	18,7	36,8	67,3	59,6
Тернопільська	53,7	11,9	57,3	58,2	63,7
Чернівецька	90,9	53,2	65,6	52,3	61,1
Всього	59,5	19,9	59,9	61,5	61,4
По УРСР	59,8	20,1	59,9	64,6	71,3

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 141 зв.

ВИРОБНИЦТВО, ЗАГОТІВЛІ ТА ЗАКУПІВЛІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ

Додаток 100

УРОЖАЙНІСТЬ ТА ВИРОБНИЦТВО НАЙВАЖЛИВІШИХ ВИДІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ В УРСР У 1940 р. У ПОРІВНЯННІ З 1913 р. *

Урожайність та види продукції	1913 р.	1940 р.	1940 р. у процентах до 1913 р.
Урожайність (у центнерах з одного гектара):			
зернових культур	9,4	12,4	131,9
у т.ч.:			
озимої пшениці	11,8	12,1	102,5
ярої пшениці	7,5	8,4	112,0
цукрових буряків (фабричних)	167	159	95,2
соняшнику	9,3	13,1	140,9
картоплі	79	101	127,8
овочів	дані відсутні	113	–
Валовий збір (у тисяч тонн):			
зерна	23157	26420	114,1
у т.ч. пшениці	7970	8407	105,5
цукрового буряка	9337	13052	139,8
соняшнику	71	946	1332,4
картоплі	8546	20644	241,6
овочі	дані відсутні	5486	–
Виробництво тваринницької продукції (тис. тонн)			
худоби і птиці (у живій вазі)	1603	1650	102,9
молока	4667	7114	152,4
яєць (млн штук)	3005	3273	108,9
Виробництво продукції на душу населення:			
зерна (кг)	658	636	96,7
м'яса (кг) у живій вазі	–	40,2	–
м'яса (кг) у забійній вазі	32	27	84,4
молока (кг)	133	171	128,6
яєць (шт.)	85	79	92,4
вовни (кг)	–	0,33	–
картоплі (кг)	243	487	200,4
плодів і ягід (кг)	16	19	118,8

* У нинішніх кордонах України.

Подано за: Народне господарство Української РСР у 1973 р. – К.: Політвидав України, 1974. – С.193–194; Народне господарство в Українській РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. – К.: Держстатвидав, 1960. – С. 283, 286.

Додаток 101

ВИРОБНИЦТВО ТВАРИННИЦЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ ПО КАТЕГОРІЯХ ГОСПОДАРСТВ НА КІНЕЦЬ 1940 р.

Види продукції	Всі категорії господарств	Колгоспи, радгоспи та інші державні господарства	У тому числі		Особисті підсобні господарства населення
			колгоспи	радгоспи	
М'ясо і сало всіх видів (у забійній вазі) тис. т	1127	298	195	53	828
Свинина (у забійній вазі) тис. т	568	158	101	33	410
Молоко – тис. т	7114	1306	834	354	5808
Яйця – млн шт.	3273	225	175	29	3048
Вовни – тис. т	13,5	9,4	7,6	1,6	4,1

Подано за: Народне господарство Української РСР в 1973 році. Статистичний щорічник. – К.: Політвидав України, 1974. – С. 264.

Додаток 102

ВИРОБНИЦТВО М'ЯСА І САЛА НА 100 ГЕКТАРІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ В УРСР У 1940 р.

(у центнерах)

Види продукції	У живій вазі			У забійній вазі		
	всі категорії господарств	Колгоспи і радгоспи	колгоспи	всі категорії господарств	колгоспи і радгоспи	колгоспи
Виробництво м'яса і сала всіх видів	39,2	9,2	9,6	25,7	6,1	5,3
Виробництво свинини	21,0	5,2	5,1	16,0	4,1	3,9

Подано за: Народне господарство в Українській РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. – К.: Держстатвидав, 1960. – С. 283.

Додаток 103

ДЕРЖАВНІ ЗАКУПІВЛІ ПРОДУКТІВ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В 1940 р.
(всі категорії господарств)

(тис. т)

Зернові культури	9368	Картопля	1823
в тому числі:		Овочі	1329
пшениця	3831	Фрукти і ягоди	141
жито	1386	у т.ч. виноград	52
кукурудза	233	Худоба та птиця у вазі	
ячмінь	2306	живої худоби –	516
овес	671	в перерахунку на	
просо	528	забійну вагу	306
гречка	152	Молоко і молочні	
рис	1	продукти	1006
зернобобові	210	в перерахунку на молоко	
Цукрові буряки	12669	Вовна (не мита)	
Соняшник – тис. т	4861	залікової ваги	12,2
Льон (волокно)	0,4	Яйця – млн шт.	1039

Подано за: Народне господарство Української РСР в 1973 році. Статистичний щорічник. – К.: Політвидав України, 1974. – С. 307.

Додаток 104

**ПИТОМА ВАГА ПРОДАЖУ ДЕРЖАВІ ПРОДУКТІВ КОЛГОСПАМИ,
РАДГОСПАМИ ТА ІНШИМИ ДЕРЖАВНИМИ ГОСПОДАРСТВАМИ
В УСІХ ДЕРЖАВНИХ ЗАКУПІВЛЯХ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПРОДУКТІВ У 1940 р.**

(у процентах)

Зернові культури	Цукрові буряки	Соняшник	Картопля	Овочі	Худоба та птиця *	Молоко	Вовна
Колгоспи, радгоспи та інші державні господарства							
93,6	95,6	87,0	52,4	96,9	52,9	64,2	88,0
Радгоспи та інші державні господарства							
8,5	3,0	2,7	0,1	4,2	20,4	22,2	15,6

* Включено приріст від відгодівлі та нагулу худоби в державних відгодівельних господарствах.

Складено за: Народне господарство Української РСР у 1973 році. Статистичний щорічник. – К.: Політвидав України, 1974. – С. 308.

**ДЕРЖАВНІ ЗАГОТІВЛІ І ЗАКУПІВЛІ ПРОДУКТІВ СІЛЬСЬКОГО
ГОСПОДАРСТВА В УСІХ КАТЕГОРІЯХ ГОСПОДАРСТВ УРСР***

Види продуктів	Одиниця виміру	1940 р.	1945 р.	1946 р.	1950 р.
Зерно – всього	тис. т	9358,0	5582,7	3835,8	8658,9
	млн пудів	571,3	340,8	234,1	528,6
у тому числі:					
пшениця	– // –	231,6	96,7	75,7	240,9
жито	– // –	84,0	63,5	55,8	128,9
кукурудза	– // –	14,2	17,4	9,3	47,7
гречка	– // –	9,2	3,0	2,5	2,0
просо	– // –	32,2	7,6	11,1	2,5
бобові	– // –	12,7	3,8	1,8	4,4
овес	– // –	40,4	32,3	24,3	33,6
ячмінь	– // –	139,5	104,7	51,1	62,5
інші зернові	– // –	1,0	4,2	1,8	1,9
Олійні культури – всього	тис. т	578,0	212,4	192,1	523,7
у тому числі:					
соняшник	– // –	485,0	206,5	186,1	455,7
озимий ріпак	– // –	31,9	1,2	0,6	40,5
льон-кудряш	– // –	14,1	1,1	1,5	11,2
соя	– // –	34,6	1,3	1,3	9,0
рицина	– // –	11,9	0,9	1,8	6,7
Цукрові буряки	– // –	12709	3039	2130	13925
Картопля	– // –	1812,9	949,0	690,4	1312,0
Овочі – всього:	– // –	1322,0	545,8	347,6	657,5
у тому числі:					
капуста	– // –	387,6	196,9	93,0	212,6
цибуля	– // –	78,9	28,4	10,4	23,8
огірки	– // –	233,0	98,3	68,8	74,2
буряки	– // –	101,2	60,9	46,7	70,5
морква	– // –	58,8	38,2	14,1	35,7
помідори	– // –	371,8	97,9	106,3	212,7
малопоширені та інші овочі	– // –	30,4	–	–	4,7
Плоди зерняткові і кісточкові	– // –	71,9	53,6	31,6	93,5
Виноград	– // –	42,3	23,4	15,3	33,0
Баштанні культури	– // –	193,5	6,1	5,7	12,1
Ягоди культурні	– // –	1,9	0,7	–	–
Сухофрукти	– // –	–	–	–	14,8
Льон-довгунець (волокно)	– // –	10100	1795	2355	7669
Льон-довгунець (насіння)	– // –	6001	1958	2700	5351
Коноплі (волокно)	– // –	12461	1630	6145	11537
Коноплі (насіння)	– // –	9156	1838	3970	8272
Коноплі південні (стебло)	– // –	32432	–	1699	27131
Коноплі південні (насіння)	– // –	4850	–	68	2220
Махорка	– // –	91069	13917	16207	17861
Тютюни	– // –	16783	2584	2687	7136
Хміль	– // –	3717	245	613	1252
Ефіроолійні культури	– // –	25548	3718	2600	10995
Шовковичні кокони	ц	4238	3618	4283	8966
Ворсовальна шишка	т	2000	–	–	31
Цикорій	т	–	–	–	–
Сіно	тис. т	527,3	330,5	320,1	386,4
Насіння багаторічних трав	тис. ц	71,8	6,1	23,1	182,2
Насіння однорічних трав	– // –	136,1	10,4	17,6	23,9

Додаток 105
(продовження)

Худоба та птиця (у живій заліковій вазі):					
без привісу від відгодівлі	тис.	482,2	120,9	235,3	423,9
з привісом від відгодівлі	– // –	521,0	126,2	248,0	462,3
Крім того, конина	– // –	–	–	–	–
Молоко	– // –	1022,3	297,0	683,4	1509,1
Яйця	млн шт.	1045,4	411,8	407,2	634,6
Вовна	т залікової ваги	11860	2201	3711	9659
у тому числі:					
тонка	– // –	–	–	–	506
напівтонка	– // –	–	–	–	1685
напівгруба	– // –	–	–	–	2751
груба	– // –	–	–	–	4313
Шкірсировина – всього	– // –				
велика	– // –	2446,9	889,9	1781,0	2155,6
дрібна	– // –	4273,2	1451,2	2203,7	3964,1
свиняча	тис. шт.	4415,9	289,0	473,7	2511,9
у тому числі:					
шкірсировина збірна:					
велика	– // –	1557,7	669,8	862,1	1048,5
дрібна	– // –	3783,4	1202,0	1945,4	3678,8
свиняча	– // –	3551,7	200,5	360,0	1760,6
шкірсировина від забою	– // –				
велика	– // –	889,2	220,1	918,9	1107,1
дрібна	– // –	489,8	249,2	258,3	285,3
свиняча	– // –	864,2	88,5	113,7	751,3
Хутровина	– // –	9902,6	4525,5	11926,8	14438,0
Хутросировина	тис. крб.	28292,5	18065,2	32539,2	193648,0
Каракуль-смушки	тис. шт.	–	48,7	66,9	133,1

* У нинішніх кордонах України.

Подано за: Народне господарство в Українській РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. – К.: Держстатвидав, 1960. – С. 414, 416, 418, 420.

**ДЕРЖАВНІ ЗАГОТІВЛІ І ЗАКУПКИ РОСЛИННИЦЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ В УСІХ
КАТЕГОРІЯХ ГОСПОДАРСТВ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР У 1940 Р.**

	Зерна	У т. ч. пшениці	Олійних культур	Соняшнику	Цукрових буряків	Льону – довгуңця	Худоби та птиці у живій вазі	Молока
По УРСР	8943,1	3526	578,0	481,9	12709	10100	506	985
Вінницька	508,2	175	19,0	5,7	2279	–	30	51
Волинська	52,8	9	–	–	11	41	23	9
Ворошилоградська	234,5	103	54,8	52,0	44	–	17	43
Дніпропетровська	823,7	444	88,5	81,1	53	–	30	83
Житомирська	187,0	52	2,1	–	358	5920	22	57
Запорізька	338,8	480	48,1	37,4	–	–	29	99
Кам'янець-Подільська	773,9	105	10,4	0,5	1304	1304	25	43
Київська	323,4	83	5,9	0,3	987	1001	18	40
Кіровоградська	632,9	243	53,9	44,7	1167	–	20	50
Львівська	56,1	6	–	–	58	152	33	26
Миколаївська	650,8	181	30,1	28,5	124	–	11	36
Одеська	749,5	221	70,4	56,5	179	–	28	59
Полтавська	619,2	213	43,4	39,5	1369	23	33	62
Ровенська	48,8	7	–	–	181	–	19	6
Сталінська	520,2	358	54,1	50,4	–	–	22	73
Станіславська	23,0	6	–	–	88	16	17	9
Сумська	408,6	108	3,0	3,0	1197	–	21	44
Тернопільська	71,2	15	–	–	91	6	21	11
Харківська	578,6	265	51,7	50,6	1170	–	34	76
Херсонська	660,1	281	20,6	20,6	–	–	9	28
Черкаська	416,3	109	2,4	2,4	1513	–	18	33
Чернівецька	22,4	6	16,5	8,7	146	–	5	5
Чернігівська	232,3	26	–	–	390	2941	21	42

Надано за: Народне господарство в Українській РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. – К.: Держстатиздав, 1960. – С. 423 – 427;
Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. – К.: Статистика, 1972. – С. 279 – 281; 285 – 286.

РІЧНІ ПОРАЙОННІ НОРМИ ОBOB'ЯЗКОВОЇ ПОСТАВКИ МОЛОКА ДЕРЖАВІ КОЛГОСПАМИ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР ВВЕДЕНІ В ДІЮ В 1941 р.

(у літрах з га)

№ п/п	Райони	Норма поставок молока	№ п/п	Райони	Норма поставок молока
	Київська область		46.	Велико – Половецький	18
1.	Бородянський	25	47.	Володарський	18
2.	Броварський	25	48.	Катериношльський	18
3.	Вище – Дубечнянський	25	49.	Маньківський	18
4.	Київський	25	50.	Ржищівський	18
5.	Макарівський	25	51.	Сквирський	18
6.	Черкаський	25	52.	Тетіївський	18
7.	Бишівський	23	53.	Уманський	18
8.	Васильківський	23		Чернігівська область	
9.	Вільшанський	23	1.	Мало-Дівицький	24
10.	Димерський	23	2.	Ічнянський	24
11.	Жашківський	23	3.	Прилуцький	24
12.	Іванківський	23	4.	Бахмацький	22
13.	Кагановичський	23	5.	Ново – Басанський	22
14.	Канівський	23	6.	Срібнянський	22
15.	Корсунський	23	7.	Яблунівський	22
16.	Лисянський	23	8.	Чернігівський	22
17.	Мокро – Калигірський	23	9.	Борзнянський	22
18.	Розважівський	23	10.	Бобровицький	22
19.	Смілянський	23	11.	Лосинівський	22
20.	Чорнобильський	23	12.	Іваницький	19
21.	Переяславський	23	13.	Куликівський	19
22.	Шполянський	20	14.	Ніжинський	19
23.	ім. Г. І. Петровського	20	15.	Батуринський	19
24.	Рокитнянський	20	16.	Дмитріївський	19
25.	Баришівський	20	17.	Носівський	19
26.	Богуславський	20	18.	Березнянський	19
27.	Бориспольський	20	19.	Комарівський	19
28.	Гребінківський	20	20.	Олишівський	19
29.	Кагарлицький	20	21.	Остерський	19
30.	Ладизинський	20	22.	Тупичівський	19
31.	Миронівський	20	23.	Сосницький	19
32.	Обухівський	20	24.	Варвинський	16
33.	Ставищанський	20	25.	Козелецький	16
34.	Тальнівський	20	26.	Михайло – Коцюбинський	16
35.	Фастівський	20	27.	Ріпкинський	16
36.	Христинівський	20	28.	Коропський	16
37.	Березанський	20	29.	Менський	16
38.	Білоцерківський	20	30.	Новгород – Сіверський	16
39.	Таращанський	20	31.	Понорницький	16
40.	Узинський	20	32.	Щорський	16
41.	Буцький	18	33.	Корюківський	16
42.	Звенигородський	18	34.	Семенівський	16
43.	Новошепелицький	18	35.	Добрянський	16
44.	Ротмистрівський	18	36.	Любецький	16
45.	Бабанський	18			

Додатку 107
(продовження)

№ п/п	Райони	Норма поставок молока	№ п/п	Райони	Норма поставок молока
37.	Городнянський	16	10.	Ільїнецький	20
38.	Грем'яцький	16	11.	Чечільницький	20
39.	Холмський	16	12.	Калинівський	20
	Житомирська область		13.	Комсомольський	20
			14.	Турбівський	20
1.	Бердичівський	24	15.	Уланівський	20
2.	Чуднівський	24	16.	Хмільницький	20
3.	Ярунський	24	17.	Брацлавський	20
4.	Житомирський	24	18.	Воронівський	20
5.	Коростишівський	24	19.	Дашівський	20
6.	Малинський	24	20.	Жмеринський	20
7.	Новоград – Волинський	24	21.	Крижопольський	20
8.	Троянівський	24	22.	Бершадський	18
9.	Черняхівський	24	23.	Липовецький	18
10.	Емільчинський	24	24.	Могилів – Подільський	18
11.	Андрушівський	21	25.	Муровано-Куриловецький	18
12.	Барашівський	21	26.	Тиврівський	18
13.	Баранівський	21	27.	Шпиківський	18
14.	Брусилівський	21	28.	Барський	18
15.	Володарсько–	21	29.	Гайсинський	18
16.	Волинський	21	30.	Літинський	18
17.	ім. Держинського	21	31.	Ольгопольський	18
18.	Корнинський	21	32.	Оратівський	18
19.	Любарський	21	33.	Плисківський	18
20.	Потіївський	21	34.	Ситковецький	18
21.	Радомишльський	21	35.	Теплицький	18
22.	Ружинський	21	36.	Тулчинський	18
23.	Червоноармійський	21	37.	Яришівський	18
24.	Янушпольський	21	38.	Копайгородський	18
25.	Вчорайшанський	21	39.	Немирівський	18
26.	Народицький	18	40.	Погребищенський	18
27.	Базарський	18	41.	Станіславчицький	18
28.	Коростенський	18	42.	Тростянецький	18
29.	Попільнянський	18	43.	Шаргородський	18
30.	Чоповицький	18	44.	Ободівський	18
31.	Щорський	18		Кам'янець-Подільська область	
32.	Овруцький	18			
33.	Словечанський	18	1.	Дунаєвецький	24
34.	Городницький	18	2.	Чемеровецький	24
35.	Лугинський	18	3.	Проскурівський	24
	Олевський	18	4.	Орининський	24
	Вінницька область		5.	Шепетівський	24
1.		20	6.	Смотрицький	24
2.	Вінницький	20	7.	Довжоцький	21
3.	Ямпольський	20	8.	Ярмолинецький	21
4.	Томашпольський	20	9.	Волочиський	21
5.	Черновецький	20	10.	Берездівський	21
6.	Козятинський	20	11.	Заславський	21
7.	Монастирищенський	20	12.	Полонський	21
8.	Піщанський	20	13.	Вовковинецький	21
9.	Самгородоцький	20			
	Джулинський	20			

**Додатку 107
(продовження)**

№ п/п	Райони	Норма поставок молока	№ п/п	Райони	Норма поставок молока
14.	Деражанський	21	27.	Червоний	18
15.	Красилівський	21	28.	Шосткинський	18
16.	Сатанівський	21	29.	Ямпольський	18
17.	Фельштинський	21	30.	Середино – Будський	18
18.	Чорноострівський	21	31.	Хільчицький	
19.	Антонінський	21		Полтавська область	
20.	Славутський	21			
21.	Теофілопольський	21			
22.	Летичівський	21	1.	Гельм'язівський	22
23.	Вінковоцький	21	2.	Полтавський	22
24.	Ново-Ушицький	21	3.	Кременчуцький	22
25.	Солобківський	21	4.	Семенівський	22
26.	Михалпольський	21	5.	Золотоніський	22
27.	Старокостянтинівський	21	6.	Хорольський	22
28.	Плужнянський	21	7.	Велико – Кринківський	22
29.	Городоцький	21	8.	Карлівський	22
30.	Миньковецький	21	9.	Іркліівський	22
31.	Базалійський	21	10.	Сінчанський	22
32.	Грицівський	21	11.	Драбівський	19
33.	Ляховецький	21	12.	Решетилівський	19
34.	Старо – Ушицький	18	13.	Глобинський	19
35.	Меджибізький	18	14.	Диканський	19
36.	Остропольський	18	15.	Котелевський	19
37.	Старо – Синявський	18	16.	Машівський	19
	Сумська область		17.	Ново – Санджарський	19
			18.	Зіньківський	19
1.	Штепівський	24	19.	Лубенський	19
2.	Лебединський	24	20.	Лохвицький	19
3.	Краснопільський	24	21.	Шишацький	19
4.	Білопільський	24	22.	Оболонський	19
5.	Охтирський	24	23.	Миргородський	19
6.	Сумський	24	24.	Велико – Багачанський	19
7.	Тростянецький	24	25.	Згурівський	19
8.	Путівльський	21	26.	Кобилецький	19
9.	Буринський	21	27.	Гадяцький	19
10.	Глинський	21	28.	Комишнянський	19
11.	Дубов'язівський	21	29.	Яготинський	19
12.	Недригайлівський	21	30.	Опішнянський	19
13.	Роменський	21	31.	Чутівський	19
14.	Синівський	21	32.	Градизький	19
15.	Смілівський	21	33.	Ковалівський	16
16.	Талалаївський	21	34.	Козельщинський	16
17.	Ульянівський	21	35.	Оржицький	16
18.	Хотінський	21	36.	Петрівсько – Роменський	16
19.	Велико – Писарівський	21	37.	Покровсько – Багачанський	16
20.	Глухівський	21	38.	Чорнобаївський	16
21.	Грунський	21	39.	Пирятинський	16
22.	Конотопський	21	40.	Нехворощанський	16
23.	Липово – Долинський	21	41.	Гребінківський	16
24.	Миропільський	21	42.	Кишеньківський	16
25.	Шалигінський	21	43.	Лазорківський	16
26.	Кролевецький	18	44.	Чорнухинський	16

Додаток 107
(продовження)

№ п/п	Райони	Норма поставок молока	№ п/п	Райони	Норма поставок молока
	Харківська область		15.	Новопсковський	21
1.	Харківський	26	16.	Ровеньківський	21
2.	Валківський	26	17.	Марківський	21
3.	Зачепилівський	26	18.	Краснодонський	21
4.	Близнюківський	26	19.	Городищенський	21
5.	Чугуївський	26	20.	Станично – Луганський	18
6.	Дергачівський	26	21.	Білолуцький	18
7.	Сахновщанський	26	22.	Біловодський	18
8.	Зміївський	23	23.	Лозно – Олександрівський	18
9.	Лозівський	23	24.	Нижнє – Дуванський	18
10.	Красноградський	23	25.	Покровський	18
11.	Липецький	23	26.	Євсузький	18
12.	Печенізький	23	27.	Білокуракинський	18
13.	Петрівський	23	28.	Містківський	18
14.	Золочівський	23	29.	Троїцький	18
15.	Барвінківський	23	30.	Кремінський	18
16.	Вовчанський	23	31.	Ново – Астраханський	18
17.	Старо – Салтівський	23	32.	Сватівський	18
18.	Кегичівський	23		Сталінська область	
19.	Олексіївський	23	1.	Селидівський	30
20.	Ізюмський	23	2.	Маріупольський	30
21.	Шевченківський	23	3.	Сталінський	30
22.	Старовірівський	23	4.	Велико-Янисольський	30
23.	Ново – Водолазький	23	5.	Костянтинівський	30
24.	Краснокутський	23	6.	Горлівський	30
25.	Коломацький	23	7.	Дзержинський	30
26.	Богодухівський	23	8.	Макіївський	30
27.	Велико – Бурлуцький	20	9.	Будьонівський	28
28.	Балаклійський	20	10.	Артемівський	28
29.	Вільховатський	20	11.	Красноармійський	28
30.	Куп'янський	20	12.	Харцизький	28
31.	Дворічанський	20	13.	Чистяківський	28
32.	Боровський	20	14.	Добропільський	25
33.	Савинський	20	15.	Мангушський	25
	Ворошиловградська область		16.	Старо-Керменчицький	25
1.	Серговський	24	17.	Тельманівський	25
2.	Олександрівський	24	18.	Авдіївський	25
3.	Слов'яно – Сербський	24	19.	Орджонікідзевський	25
4.	Лисичанський	24	20.	Слов'янський	25
5.	Успенський	24	21.	Мар'їнський	22
6.	Новоайдарський	24	22.	Андріївський	22
7.	Кагановичський	24	23.	Волновахський	22
8.	Верхнє – Теплівський	24	24.	Олександрівський	22
9.	Ново – Світлівський	21	25.	Ямський	22
10.	Міловський	21	26.	Володарський	22
11.	Свердловський	21	27.	Сніжнянський	22
12.	Боково – Антрацитівський	21	28.	Амвросіївський	22
13.	Старобільський	21	29.	Ольгинський	22
14.	Іванівський	21	30.	Старобешевський	22
			31.	Лиманський	22

Додаток 107
(продовження)

№ п/п	Райони	Норма поставок молока	№ п/п	Райони	Норма поставок молока
	Дніпропетровська область		21.	Якимівський	22
			22.	Кам'янсько–Дніпровський	22
			23.	Іванівський	22
1.	Синельниківський	28	24.	Нижнє – Сірогоський	18
2.	Криворізький	28	25.	Приморський	18
3.	Широківський	28	26.	Сивашський	18
4.	Покровський	25	27.	Осипенківський	18
5.	Софіївський	25	28.	Велико – Лепетихський	18
6.	Сталіндорфський	25			
7.	Дніпропетровський	25		Кіровоградська область	
8.	Петропавлівський	25	1.	Бобринецький	26
9.	Солонянський	25	2.	Знам'янський	26
10.	Чкаловський	25	3.	Олександрійський	26
11.	Васильківський	25	4.	Устимівський	26
12.	Межівський	25	5.	Новгородківський	26
13.	Павлоградський	25	6.	Долинський	23
14.	Томаківський	25	7.	Петрівський	23
15.	Криничанський	25	8.	Олександрівський	23
16.	Петриківський	25	9.	Витязівський	23
17.	Юр'ївський	25	10.	Добровеличківський	23
18.	Апостолівський	25	11.	Компаніївський	23
19.	Перещепинський	25	12.	Кам'янський	23
20.	П'ятихатський	25	13.	Кіровоградський	23
21.	Новомосковський	25	14.	Ново – Празький	23
22.	Щорський	25	15.	Рівнянський	23
23.	Котівський	25	16.	Чигиринський	23
24.	Магдалинівський	22	17.	Велико – Виськівський	23
25.	Царичанський	22	18.	Златопольський	23
26.	Верхнедніпровський	22	19.	Мало – Виськівський	23
	Запорізька область		20.	Новоукраїнський	23
1.	Веселівський	29	21.	Піщано – Бродський	23
2.	Пологський	29	22.	Хмільовський	23
3.	Чернігівський	29	23.	Лисаветградківський	23
4.	Гуляйпольський	29	24.	Онуфріївський	23
5.	Мелітопольський	29	25.	Новоєргіївський	20
6.	Михайлівський	29	26.	Підвисоцький	20
7.	Велико – Токмацький	29	27.	Новомиргородський	20
8.	Запорізький	29	28.	Аджамський	20
9.	Новозлатопольський	29	29.	Новоархангельський	20
10.	Андріївський	26	30.	Тишківський	20
11.	Ново – Василівський	26			
12.	Новотроїцький	26		Миколаївська область	
13.	Новомиколаївський	26	1.	Тилігуло – Березанський	26
14.	Приазовський	26	2.	Миколаївський	26
15.	Оріхівський	26	3.	Варварівський	26
16.	Генічеський	26	4.	Кахівський	23
17.	ім. В. В. Куйбишева	26	5.	Калінінськдорфський	23
18.	Велико – Білозерський	26	6.	Велико – Олександрівський	23
19.	Червоноармійський	26	7.	Володимирівський	23
20.	Василівський	22			

Додаток 107
(продовження)

№ п/п	Райони	Норма поставок молока	№ п/п	Райони	Норма поставок молока
8.	Баштанський	23	9.	Мостівський	25
9.	Березнеговатський	23	10.	Фрунзівський	25
10.	Бориславський	23	11.	Андрієво – Іванівський	23
11.	Білозерський	23	12.	Березівський	23
12.	Горностаївський	23	13.	Біляївський	23
13.	Яланецький	23	14.	Веселинівський	23
14.	Казанківський	23	15.	Вознесенський	23
15.	Ново – Бузький	23	16.	Первомайський	23
16.	Привільнянський	23	17.	Цебриківський	23
17.	Снігурівський	23	18.	Роздільнянський	23
18.	Херсонський	23	19.	Ширяївський	23
19.	Чаплинський	23	20.	Благодатнівський	23
20.	Каланчацький	23	21.	Братський	23
21.	Ново – Одеський	23	22.	Гросулівський	23
22.	Скадовський	23	23.	Троїцький	23
23.	Нововоронцівський	20	24.	Ананьївський	23
24.	Голопристанський	20	25.	Валегоцувільський	23
25.	Очаківський	20	26.	Врадіївський	23
26.	Цюрупинський	20	27.	Кривоозерський	23
	Одеська область		28.	Ольшанський	23
1.	Одеський	28	29.	Гайворонський	20
2.	Комінтернівський	28	30.	Голованівський	20
3.	Овідіопольський	28	31.	Грушківський	20
4.	Балтський	25	32.	Кодимський	20
5.	Доманівський	25	33.	Піщанський	20
6.	Котовський	25	34.	Чорнянський	20
7.	Арбузинський	25	35.	Янівський	20
8.	Жовтневий	25	36.	Красноокнянський	20
			37.	Савранський	20
			38.	Любашівський	20

Подано за: Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1941. – № 17 (6110). – 21 січня ; Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. 1941 – № 3. – 10 лютого. – С. 3-8.

**РІЧНІ ПОРАЙОННІ НОРМИ ОBOB'ЯЗКОВОЇ ПОСТАВКИ ЯЄЦЬ ДЕРЖАВІ
КОЛГОСПАМИ ПО ОБЛАСТЯХ УРСРС ВВЕДЕНІ В ДІЮ В 1941 р.**

(штук з га)

№ п/п	Райони	Норма поставок яєць	№ п/п	Райони	Норма поставок яєць
	Київська область		46.	Бородянський	8
1.	Шполянський	14	47.	Вище – Дубечнянський	8
2.	Кагарлицький	14	48.	Димерський	8
3.	Ротмистрівський	14	49.	Кагановичський	8
4.	Жашківський	14	50.	Іванківський	8
5.	Христинівський	14	51.	Розжайвський	8
6.	Вільшанський	14	52.	Чорнобильський	8
7.	Ладижинський	14	53.	Новошепелицький	8
8.	ім. Г. І. Петровського	14		Чернігівська область	
9.	Миронівський	14	1.	Мало – Дівицький	14
10.	Мокро-Калигирський	14	2.	Лосинівський	14
11.	Манківський	14	3.	Варвинський	14
12.	Рокитнянський	14	4.	Яблунівський	14
13.	Гребінківський	14	5.	Бахмацький	14
14.	Лисянський	14	6.	Срібнянський	14
15.	Звенигородський	14	7.	Іваницький	14
16.	Катеринопольський	14	8.	Комарівський	14
17.	Смілянський	14	9.	Дмитріївський	14
18.	Бабанський	14	10.	Ічнянський	14
19.	Буцький	14	11.	Борзнянський	14
20.	Корсунський	14	12.	Ніжинський	14
21.	Тальнівський	14	13.	Ново – Басанський	14
22.	Таращанський	14	14.	Прилуцький	14
23.	Ставищанський	14	15.	Батуринський	14
24.	Велико – Половецький	12	16.	Бобровицький	14
25.	Уманський	12	17.	Куликівський	14
26.	Узинський	12	18.	Носівський	14
27.	Білоцерківський	12	19.	Менський	14
28.	Богуславський	12	20.	Козелецький	12
29.	Черкаський	12	21.	Коропський	12
30.	Канівський	12	22.	Березнянський	12
31.	Сквирський	12	23.	Олишівський	12
32.	Ржищівський	12	24.	Сосницький	12
33.	Тетіївський	12	25.	Чернігівський	12
34.	Володарський	12	26.	Остерський	12
35.	Обухівський	10	27.	Тупичівський	12
36.	Переяславський	10	28.	Понорницький	10
37.	Фастівський	10	29.	Новгород – Сіверський	10
38.	Березанський	10	30.	Ріпкинський	10
39.	Баришівський	10	31.	Грем'язький	10
40.	Васильківський	10	32.	Любецький	10
41.	Бориспольський	10	33.	Корюківський	8
42.	Бишівський	10	34.	Щорський	8
43.	Броварський	10	35.	Холминський	8
44.	Київський	10	36.	Михайло – Коцюбинський	8
45.	Макарівський	8			

Додаток 108
(продовження)

№ п/п	Райони	Норма поставок яєць	№ п/п	Райони	Норма поставок яєць
37.	Добрянський	8	10.	Ободівський	16
38.	Городнянський	8	11.	Могилів – Подільський	16
39.	Семенівський	8	12.	Ольгопольський	16
	Житомирська область		13.	Тростянецький	16
1.	Троянівський	14	14.	Монастирищенський	15
2.	Чуднівський	14	15.	Чечільницький	15
3.	Бердичівський	14	16.	Томашпольський	15
4.	Ружинський	14	17.	Копайгородський	15
5.	Вчорайшанський	14	18.	Муровано – Кириловецький	15
6.	Попільнянський	14	19.	Липовецький	15
7.	Любарський	14	20.	Льбинецький	15
8.	Андрушівський	14	21.	Барський	15
9.	Янушпольський	14	22.	Тульчинський	15
10.	ім. Держинського	14	23.	Гайсинський	15
11.	Корнинський	14	24.	Оратівський	15
12.	Брусилівський	14	25.	Самгородоцький	15
13.	Черняхівський	14	26.	Вінницький	15
14.	Коростихівський	14	27.	Вороновицький	15
15.	Житомирський	14	28.	Хмільницький	15
16.	Ярунський	14	29.	Шпиківський	15
17.	Радомишлівський	12	30.	Козятинський	14
18.	Новоград – Волинський	12	31.	Комсомольський	14
19.	Барановський	12	32.	Немирівський	14
20.	Народицький	12	33.	Ситковецький	14
21.	Словечанський	12	34.	Турбівський	14
22.	Володарсько –	12	35.	Уланівський	14
23.	Волинський	10	36.	Калинівський	14
24.	Малинський	10	37.	Плисківський	14
25.	Потіївський	10	38.	Погребищенський	14
26.	Чоповицький	10	39.	Жмеринський	14
27.	Овруцький	10	40.	Дашівський	14
28.	Емільчинський	8	41.	Станіславчицький	14
29.	Лугинський	8	42.	Брацлавський	14
30.	Червоноармійський	8	43.	Тиврівський	14
31.	Олевський	8	44.	Літинський	14
32.	Барашівський	8		Кам'янець-Подільська область	
33.	Городницький	8	1.		18
34.	Коростенський	8	2.	Довжоцький	18
35.	Щорський	8	3.	Орининський	18
	Базарський	8	4.	Чемеровецький	18
	Вінницька область		5.	Проскурівський	18
1.		16	6.	Волочиський	18
2.	Ямпольський	16	7.	Смотрицький	18
3.	Черновецький	16	8.	Чорноострівський	18
4.	Джулинський	16	9.	Красилівський	18
5.	Крижопольський	16	10.	Антонінський	17
6.	Піщанський	16	11.	Ново – Ушицький	17
7.	Яришівський	16	12.	Фельштинський	17
8.	Бершадський	16	13.	Старокостянтинівський	17
9.	Теплицький	16		Городецький	
	Шаргородський				

Додаток 108
(продовження)

№ п/п	Райони	Норма поставок яєць	№ п/п	Райони	Норма поставок яєць
14.	Солобковецький	17	27.	Червоний	12
15.	Дунаєвецький	17	28.	Ямпольський	10
16.	Ярмолинецький	17	29.	Середино – Будський	10
17.	Деражнянський	17	30.	Хильчицький	10
18.	Сатанівський	17	31.	Шосткинський	10
19.	Міньковецький	17			
20.	Базалійський	17		Полтавська область	
21.	Михалпільський	17			
22.	Віньковецький	17	1.	Диканський	16
23.	Заславський	17	2.	Машівський	16
24.	Остропільський	17	3.	Карлівський	16
25.	Полонський	17	4.	Полтавський	16
26.	Теофіпольський	17	5.	Градизький	16
27.	Старо – Ушицький	16	6.	Іркліївський	16
28.	Грицівський	16	7.	Гадяцький	16
29.	Старосинявський	16	8.	Велико – Криківський	15
30.	Литичівський	16	9.	Кишєвківський	15
31.	Шепетівський	16	10.	Хорольський	15
32.	Вовковинецький	16	11.	Нехворощанський	15
33.	Ляховецький	16	12.	Зіньківський	15
34.	Меджибізький	16	13.	Петрівсько – Роменський	15
35.	Березівський	16	14.	Семенівський	15
36.	Славутський	16	15.	Шишацький	15
37.	Плужнянський	16	16.	Глобинський	15
	Сумська область		17.	Ново – Санджарський	15
1.	Синівський	17	18.	Чорнобаївський	15
2.	Штепівський	17	19.	Велико – Багачанський	15
3.	Грунський	17	20.	Кобиляцький	15
4.	Білопільський	17	21.	Ковалівський	15
5.	Лебединський	17	22.	Сінчанський	15
6.	Хотінський	17	23.	Комишнянський	15
7.	Сумський	17	24.	Оболонський	15
8.	Недригайлівський	17	25.	Решетилівський	15
9.	Ульянівський	17	26.	Золотоніський	15
10.	Охтирський	17	27.	Козельщинський	15
11.	Буринський	17	28.	Чутівський	15
12.	Краснопільський	17	29.	Згурівський	15
13.	Дубов'язівський	17	30.	Опішнянський	15
14.	Тростянецький	17	31.	Яготинський	15
15.	Глинський	17	32.	Миргородський	15
16.	Роменський	15	33.	Гельмязівський	15
17.	Велико – Писарівський	15	34.	Лохвицький	15
18.	Липово – Долинський	15	35.	Лубенський	15
19.	Миропільський	15	36.	Драбівський	15
20.	Талалаївський	15	37.	Кременчуцький	14
21.	Смілівський	15	38.	Котелевський	14
22.	Конотопський	15	39.	Оржицький	14
23.	Путивльський	15	40.	Покровсько – Багачанський	14
24.	Кролевецький	12	41.	Лазорківський	14
25.	Шалигінський	12	42.	Гребінківський	14
26.	Глухівський	12	43.	Пирятинський	14
			44.	Чорнухинський	14

Додаток 108
(продовження)

№ п/п	Райони	Норма поставок яєць	№ п/п	Райони	Норма поставок яєць
	Харківська область		15.	Олександрівський	12
1.	Краснокутський	16	16.	Ново – Астраханський	12
2.	Богодухівський	16	17.	Мостівський	12
3.	Валківський	16	18.	Сватівський	12
4.	Зачепилівський	16	19.	Старобільський	12
5.	Харківський	16	20.	Нижнє – Дуванський	12
6.	Лозовський	16	21.	Городищенський	12
7.	Вовчанський	16	22.	Краснодонський	12
8.	Красноградський	16	23.	Марківський	12
9.	Сахновщанський	16	24.	Білокуракінський	12
10.	Близнюківський	15	25.	Верхнє – Теплівський	12
11.	Дергачівський	15	26.	Білолуцький	12
12.	Коломацький	15	27.	Станично – Луганський	12
13.	Золочівський	15	28.	Іванівський	12
14.	Ново – Водолазький	15	29.	Біловодський	10
15.	Кегичівський	15	30.	Євсузький	10
16.	Велико – Бурлуцький	15	31.	Лозно – Олександрівський	10
17.	Петрівський	15	32.	Міловський	10
18.	Чугуївський	15		Сталінська область	
19.	Барвінківський	15	1.	Велико – Янисольський	18
20.	Боровський	15	2.	Дзержинський	18
21.	Вільховатський	15	3.	Костянтинівський	18
22.	Липецький	15	4.	Авдіївський	18
23.	Балакліївський	15	5.	Лиманський	18
24.	Ізюмський	15	6.	Андріївський	18
25.	Старовірівський	14	7.	Слов'янський	18
26.	Олексіївський	14	8.	Селидівський	18
27.	Печенізький	14	9.	Маріупольський	18
28.	Шевченківський	14	10.	Мангушський	18
29.	Савинський	14	11.	Добропільський	18
30.	Старо – Салтівський	14	12.	Ямський	18
31.	Зміївський	14	13.	Олександрівський	18
32.	Дворічанський	14	14.	Амвросіївський	18
33.	Куп'янський	14	15.	Артемівський	18
	Ворошиловградська область		16.	Волновахський	18
1.	Слов'яносербський	13	17.	Краспоармійський	18
2.	Сергівський	13	18.	Мар'їнський	18
3.	Свердловський	13	19.	Сталінський	18
4.	Троїцький	13	20.	Старо – Керменчицький	18
5.	Кагановичський	13	21.	Тельманівський	18
6.	Ровенківський	13	22.	Харцизький	18
7.	Лисичанський	13	23.	Володарський	18
8.	Новосвітлівський	13	24.	Будьоннівський	13
9.	Успенський	13	25.	Горлівський	13
10.	Боково – Антрацитівський	13	26.	Орджонікідзевський	13
11.	Новоайдарський	13	27.	Макіївський	13
12.	Повопсковський	13	28.	Ольгинський	13
13.	Покровський	13	29.	Старобешевський	13
14.	Кремінський	12	30.	Сніжнянський	13
			31.	Чистяківський	13

Додаток 108
(продовження)

№ п/п	Райони	Норма поставок яєць	№ п/п	Райони	Норма поставок яєць
	Дніпропетровська область		21.	ім. В. В. Куйбишева	16
1.	Васильківський	18	22.	Велико – Білозерський	16
2.	Царичанський	18	23.	Оріхівський	16
3.	Покровський	18	24.	Пологський	16
4.	Широківський	18	25.	Андріївський	16
5.	Криворізький	18	26.	Велико – Лепетихський	16
6.	Сталіндорфський	18	27.	Нижне – Сірогозький	16
7.	Петропавлівський	18	28.	Чернігівський	16
8.	Синельниківський	18		Кіровоградська область	
9.	Томаківський	17	1.	Олександрівський	16
10.	Магдалинівський	17	2.	Кам'янський	16
11.	Петриківський	17	3.	Новоукраїнський	16
12.	Софіївський	17	4.	Рівнянський	16
13.	Дніпропетровський	17	5.	Чигиринський	16
14.	Повомосковський	17	6.	Добровеличківський	16
15.	Апостолівський	17	7.	Піщано – Бродський	16
16.	Щорський	17	8.	Хмільовський	16
17.	Криничанський	17	9.	Златопольський	16
18.	Котівський	17	10.	Бобринецький	16
19.	Межівський	17	11.	Кампаніївський	16
20.	Солонянський	16	12.	Онуфріївський	16
21.	Верхнєдніпровський	16	13.	Олександрівський	16
22.	Павлоградський	16	14.	Знам'янський	16
23.	Перещепинський	16	15.	Ново – Празький	16
24.	Чкаловський	16	16.	Мало – Висківський	14
25.	П'ятихатський	16	17.	Новоархангельський	14
26.	Юр'ївський	16	18.	Петровський	14
	Запорізька область		19.	Долинський	14
1.	Генічеський	18	20.	Кіровоградський	14
2.	Сивашський	18	21.	Новомиргородський	14
3.	Михайлівський	18	22.	Тишківський	14
4.	Приазовський	18	23.	Велико – Висківський	14
5.	Осипенківський	18	24.	Витязівський	14
6.	Іванівський	18	25.	Устимівський	14
7.	Мелітопольський	18	26.	Аджамський	14
8.	Новотроїцький	18	27.	Лисаветградківський	14
9.	Новомиколаївський	18	28.	Новгородківський	14
10.	Приморський	18	29.	Підвисоцький	14
11.	Якимівський	17	30.	Новогеоргіївський	14
12.	Гуляйпольський	17		Миколаївська область	
13.	Велико – Токмацький	17	1.	Баштанський	16
14.	Веселівський	17	2.	Велико – Олександріївський	16
15.	Кам'янсько – Дніпровський	17	3.	Снігурівський	16
16.	Ново – Василівський	17	4.	Казанківський	16
17.	Новозлатопольський	17	5.	Привільнянський	16
18.	Запорізький	17	6.	Володимирівський	16
19.	Червоноармійський	17	7.	Ново – Бузький	16
20.	Василівський	16			

Додаток 108
(продовження)

№ п/п	Райони	Норма поставок яєць	№ п/п	Райони	Норма поставок яєць
8.	Березнеговатський	16	9.	Голованівський	18
9.	Калініндорський	15	10.	Первомайський	18
10.	Ново – Одеський	15	11.	Савранський	18
11.	Нововоронцівський	15	12.	Ананівський	18
12.	Яланецький	15	13.	Кодимський	18
13.	Тилігуло – Березанський	15	14.	Благодатнівський	18
14.	Білозерський	15	15.	Любашівський	16
15.	Горностаївський	15	16.	Валегоцулівський	18
16.	Херсонський	15	17.	Чорнянський	18
17.	Бериславський	14	18.	Овідіопольський	18
18.	Миколаївський	14	19.	Красноокнянський	18
19.	Очаківський	14	20.	Ольшанський	18
20.	Варварівський	14	21.	Одеський	18
21.	Чаплинський	14	22.	Врадівський	18
22.	Кахівський	14	23.	Доманівський	16
23.	Голопристанський	14	24.	Брагський	16
24.	Скадовський	14	25.	Вознесенський	16
25.	Каланчацький	14	26.	Троїцький	16
26.	Цюрупинський	14	27.	Фрунзівський	16
	Одеська область		28.	Жовтневий	16
			29.	Березівський	16
			30.	Ширяївський	16
1.	Андрієво-Іванівський	18	31.	Цебриківський	16
2.	Балтський	18	32.	Мостовський	16
3.	Котовський	18	33.	Веселинівський	16
4.	Піщанський	18	34.	Гросулівський	16
5.	Гайворонський	18	35.	Роздільнянський	16
6.	Грушківський	18	36.	Біляївський	16
7.	Кривоозерський	18	37.	Комінтернівський	16
8.	Арбузинський	18	38.	Яновський	16

Подано за: Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1941. – № 17 (6164). – 26 березня; Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1941. – № 6–9. – 18 квітня. – С. 11–16.

**НОРМИ ПОСТАВОК ОВОЧІВ КОЛГОСПАМИ НА 1941р.
ПО РАЙОНАХ КИЇВСЬКОЇ, ЧЕРНІГІВСЬКОЇ,
КИРОВОГРАДСЬКОЇ ТА ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ**

Назва районів	У кілограмах з одного гектара оподаткованої ріллі						
	всього овочів	капуста	помідори	огірки	морква	буяки	цибуля
а) по районах Київської області в таких розмірах							
Черкаський	598	32	500	18	22	11	15
Київський	300	90	91	68	24	22	5
Броварський	300	95	68	50	27	35	24
Васильківський	200	59	40	50	18	20	13
Дермерський	200	59	48	41	14	27	11
Бориспільський	125	29	24	28	8	15	21
Баришівський	125	55	4	25	16	17	8
Білоцерківський	125	54	16	38	6	5	6
Уманський	125	35	20	50	6	8	6
Бородянський	125	45	21	24	13	15	7
Узинський	70	5	–	58	–	–	7
Рокитнянський	70	15	–	50	–	–	5
Канівський	70	20	4	13	5	4	24
Миронівський	70	12	5	38	4	4	7
Смілянський	70	20	24	16	5	5	–
Обухівський	70	20	12	10	7	12	9
Вище-Дубичанський	70	35	–	25	4	6	–
Звенигородський	50	20	8	12	5	5	–
Ім. Г. І. Петровського	50	18	–	20	2	3	7
Макарівський	50	17	9	13	4	5	2
Фастівський	50	20	13	11	2	2	2
Ржищівський	23	12	3	5	–	–	3
Христинівський	23	9	3	5	–	–	6
Корсунський	23	11	–	8	–	–	4
Переяславський	23	11	–	5	–	–	7
Бабанський	23	14	–	5	2	2	–
Шполянський	23	10	–	6	1	1	5
Кагарлицький	23	10	4	–	–	–	9
Велико-Половецький	23	12	–	8	–	2	1
Гребінківський	23	16	–	–	–	3	4
Березанський	23	17	–	–	–	2	4
Богуславський	23	9	3	7	–	–	4
Разом	96,3	27,0	27,4	21,0	6,0	7,3	7,6
б) по районах Чернігівської області в таких розмірах							
Бобровицький	40,0	8,9	10,9	14,1	0,8	1,1	4,2
Дмитрівський	51,0	15,6	10,7	17,4	0,8	1,4	5,1
Кулаківський	24,0	10,2	2,2	5,5	1,3	1,3	3,5
Лосинівський	39,0	11,1	3,3	12,0	1,3	0,6	10,7
Менський	58,0	26,0	7,2	18,0	1,9	1,3	3,6
Олишівський	23,5	6,4	4,1	4,3	0,6	0,5	7,6
Яблунівський	23,5	7,3	7,4	6,7	0,6	1,0	0,5

Додаток 109
(продовження)

в) по районах Кіровоградської області в таких розмірах							
Піщано-Бродський	19,0	7,1	0,9	0,4	2,4	1,0	7,2
Новомиргородський	19,0	6,0	1,1	0,9	2,2	1,2	7,6
Ново-Празький	20,0	8,3	–	–	1,3	1,6	8,8
Кам'янський	21,5	5,3	1,6	0,9	3,4	1,9	8,4
Мало-Виськівський	19,0	7,4	1,4	–	–	1,6	8,6
Златопольський	18,0	4,6	0,7	0,4	2,0	1,1	9,2
г) по районах Одеської області в таких розмірах							
Благодатнівський	47,5	29,8	6,2	4,7	1,9	3,4	1,5
Мостовський	18,0	6,4	2,3	2,9	1,6	2,6	2,2
Березівський	31,0	9,2	9,6	4,9	2,6	3,4	1,3
Врадіївський	32,5	16,3	3,8	5,1	2,3	2,8	2,3
Котовський	30,0	13,0	4,9	4,5	2,4	2,7	2,5
Ананьївський	23,0	15,5	3,9	2,7	1,7	1,8	1,4
Любашівський	33,0	13,4	4,9	5,0	3,2	4,2	2,3
Янівський	32,0	10,2	6,7	6,8	1,8	4,1	2,4
Гросулівський	17,5	4,2	4,3	4,5	2,5	1,0	1,0
Комінтернівський	16,5	1,2	6,7	4,2	1,3	1,5	1,6

Від обов'язкових поставок овочів державі в 1941 р. були звільнені колгоспи наступних районів: Київської області – Сквирський і Ладженський; Чернігівської області – Срібнянський і Любецький; Кіровоградської області – Компаніївський; Одеської області – Жовтневий, Савранський і Троїцький.

Подано за: Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1941. – № 7. – 28 квітня.

Додаток 110

**РІЧНІ НОРМИ ОБОВ'ЯЗКОВОЇ ПОСТАВКИ ЯЄЦЬ ДЕРЖАВІ
КОЛГОСПНИМИ ДВОРАМИ І ОДНООСІБНИМИ ГОСПОДАРСТВАМИ
ДЛЯ ВСІХ РАЙОНІВ І ОБЛАСТЕЙ УРСР ВВЕДЕНІ В ДІЮ В 1941 р.**

(у штуках)

Області	Господарства колгоспників	Одноосібні господарства
Кам'янець – Подільська	240	320
Запорізька	200	280
Вінницька	200	280
Миколаївська	180	240
Одеська	180	240
Житомирська	150	210
Дніпропетровська	150	210
Кіровоградська	150	210
Ворошиловградська	120	180
Київська	120	180
Полтавська	120	180
Харківська	120	180
Сталінська	110	160
Сумська	90	150
Чернігівська	90	150

Подано за: Вісті Рад депутатів трудящих УРСР. – 1941. – №71 (6114). – 2 березня; Збірник указів і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1941. – №6. – 9 квітня. – С.10.

**НОРМИ ПОСТАВОК ПРОДУКТІВ ТВАРИННИЦТВА У КОЛГОСПАХ
ПО ОБЛАСТЯХ УРСР НА 1945 р.**

Області	М'ясо в кг живої ваги з га земельної площі	Молоко в літрах з га земельної площі	Яйця в штуках з га ріллі	Вовна в грамах з га площі	Шкірсировина з 100 га земельної площі (у штуках)	
					велика	овечі та козячі
Київська	1,8	3,0	5,0	10	1,1	0,2
Чернігівська	2,2	2,0	4,0	40	1,2	0,4
Житомирська	1,5	1,5	2,0	10	0,9	0,2
Вінницька	1,8	2,5	3,0	40	1,1	0,4
Кам'янець – Подільська	1,5	2,5	6,0	50	1,2	0,6
Сумська	1,5	3,0	4,0	10	0,9	0,2
Полтавська	2,2	3,0	6,0	10	1,1	0,2
Харківська	1,8	4,5	3,5	50	0,8	0,4
Ворошиловградська	2,2	6,0	6,0	30	0,9	0,5
Сталінська	1,8	6,0	6,0	50	0,8	0,6
Дніпропетровська	1,5	3,0	5,0	10	0,8	0,1
Запорізька	1,2	3,0	4,0	50	0,4	0,4
Кіровоградська	2,8	2,0	2,5	10	0,5	0,2
Миколаївська	0,5	3,0	1,5	10	0,2	0,2
Одеська	0,8	2,5	2,5	10	0,5	0,2
Херсонська	0,8	1,5	2,5	10	0,4	0,1
Разом	1,5	3,0	4,0	25,0	0,8	0,3

Подано за: Збірник указів і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1945. – №4-5. – С.112.

**ПІЛЬГИ КОЛГОСПАМ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР,
ЩО ПОТЕРПІЛИ ВІД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ,
ПО ПОСТАВКАХ ПРОДУКТІВ ТВАРИННИЦТВА НА 1945 р.**

Області	М'ясо в тоннах живої ваги	Молоко в тисячах літрів	Яйця в тисячах штук	Вовна в центнерах	Шкірсировина в тисячах штук
Київська	410	800	1000	30	1,4
Чернігівська	220	400	500	80	1,0
Житомирська	350	500	300	25	1,0
Вінницька	330	760	550	75	–
Кам'янець – Подільська	210	800	700	60	1,2
Сумська	150	550	450	25	0,8
Полтавська	270	800	500	30	1,1
Харківська	360	900	750	100	1,1
Ворошиловградська	160	600	300	50	0,5
Сталінська	250	600	400	50	0,8
Дніпропетровська	300	700	600	30	0,9
Запорізька	360	400	500	70	0,8
Кіровоградська	300	550	650	30	0,8
Миколаївська	160	500	350	20	0,4
Одеська	300	800	650	30	1,0
Херсонська	270	350	400	25	0,6
Разом	4400	10000	9000	730	14,7

Подано за: Збірник указів і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1945. – №4-5. – С.113.

Додаток 113

ЗАГОТІВЛЯ І ЗАКУПІВЛЯ МОЛОКА ПО ОБЛАСТЯХ УРСР СТАНОМ НА 01.06. 1945 р.

(тис. тонн)

Надійшло в рахунок обов'язкових поставок з початку року від:						
	колгоспів	радгоспів	індивідуальних господарств	у рахунок недоїмок	іншими с/г-ми продуктами	всього по УРСР
Східні області	4489	2871	26970	78	35	34443
Західні області	—	70	9636	62	639	1007
Разом	4489	2941	36206	140	674	44450
Державні закупівлі						
	завдання на перше півріччя		Виконано			у % до плану
Східні області	21500		3776			17,6
Західні області	3500		110			3,1
Разом	25000		3886			15,6

Подано за: ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 17. — Спр. 8864. — Арк. 23.

ПЛАН ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬ ЗЕРНА З УРОЖАЮ 1945 р.

Квітень 1945 р.
(у тис. пудів)

Область	План з урожаю 1945 р.	Фактично поступило		1945 г. у %	
		з урожаю 1944 р.	з урожаю 1940 р.	1944 р.	1940 р.
Київська	29 321	24 658	34 486	119	85
Чернігівська	11 412	10 042	14 179	114	81
Житомирська	11 258	9562	11 419	118	99
Вінницька	22 051	21533	32 012	102	69
Кам'янець-Подільська	18 952	16 389	20 687	116	92
Сумська	16 545	13 885	24 945	119	66
Полтавська	42 307	36 828	44 898	115	94
Харківська	25 502	17 485	35 320	146	72
Ворошиловградська	16 758	10 701	14 316	157	117
Сталінська	29 441	15 573	31 756	189	93
Дніпропетровська	38 835	36 029	50 290	108	77
Запорізька	29 710	27 824	49 276	107	60
Херсонська	29 453	27 354	36 238	108	81
Кіровоградська	12 603	22 085	31 285	57	40
Миколаївська	17 760	18 080	41 299	98	43
Одеська	15 519	25 809	39 247	60	40
Волинська	4842	3381	3221	143	150
Дрогобицька	2684	2190	1336	123	201
Львівська	3895	2665	2091	146	186
Ровенська	4886	3471	2979	141	164
Станіславська	3430	2389	1402	144	245
Тернопільська	7855	6064	4349	130	181
Чернівецька	3180	2548	1369	125	232
Ізмаїльська	8007	8492	16 911	94	47
Всього	406 206	365 037	545 311	111	75

Подано за: Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. Документы и материалы в трёх томах. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 3. – С. 353.

КАПІТАЛЬНІ ВКЛАДЕННЯ

Додаток 115

**КАПІТАЛЬНІ ВКЛАДЕННЯ
НА ОБ'ЄКТИ ВИРОБНИЧОГО ПРИЗНАЧЕННЯ В УРСР**

(млн крб.)

	Три з половиною роки третьої п'ятирічки (1938 – I-е півріччя 1941 р.)		3 1 липня 1941 р. до 1 січня 1946 р.	
	всього капітальних вкладень	у процентах до підсумку	всього капітальних вкладень	у процентах до підсумку
Всього капітальних вкладень по галузям народного господарства*	2999	100	2514	100
із них:				
у промисловість	1071	36	1152	46
у сільське господарство (без лісового і заготівель)	295	10	143	6
у т.ч.: – капітальні вкладення держави	77	26	34	24
– капітальні вкладення колгоспів	218	74	109	76
Із загального обсягу капітальних вкладень у сільське господарство:				
капітальні вкладення на виробничі будівлі та споруди	223	76	93	65
з них на водогосподарське будівництво	17	6	13	9
На придбання тракторів, транспортних засобів, сільськогосподарських машин, устаткування та реманенту	48	16	31	22

* Показники подані у кордонах нинішньої України.

Складено і враховано за: Народне господарство Української РСР в 1973 році. Статистичний щорічник. – К.: Політвидав України, 1974. – С. 360, 364.

КАПІТАЛЬНІ ВКЛАДЕННЯ В МТС ПО ОБЛАСТЯХ УРСР

(тис. крб.)

Області	За 1940 рік			За 1944 рік		
	Всього	у тому числі		Всього	у тому числі	
		будівлі сільськогосподарського призначення	інвентар		будівлі сільськогосподарського призначення	інвентар
Київська	10890	906	9984	2842	926	1916
Чернігівська	7840	440	7400	584	273	311
Житомирська	7257	704	6553	615	403	212
Вінницька	7678	443	7235	208	148	60
Кам'янець-Подільська	6443	1286	5157	1156	944	212
Сумська	5765	304	5461	773	403	370
Полтавська	7064	577	6487	1469	1170	299
Харківська	5694	982	4712	2546	1295	1251
Ворошиловградська	2525	780	1745	1012	559	453
Сталінська	2459	377	2082	1448	1139	309
Дніпропетровська	4031	1000	3031	2607	333	2274
Запорізька*	5836	877	4959	3294	841	2453
Кіровоградська	3869	759	3110	1281	606	675
Миколаївська*	3305	720	2585	2535	432	2103
Одеська*	4494	1190	3304	407	–	407
Херсонська	–	–	–	3108	625	2483
Всього	85150	11345	73805	25885	10097	15788
Волинська	4414	1038	3376	70	54	16
Дрогобицька	2395	509	1886	68	68	–
Ізмаїльська	38	–	38	31	31	–
Львівська	4750	979	3771	142	9	133
Ровенська	4203	553	3650	26	19	7
Станіславська	2898	–	2898	48	13	35
Тернопільська	5074	730	4344	41	41	–
Чернівецька	178	–	178	337	175	162
Всього	23950	3809	20141	763	410	353
По УРСР	109100	15154	93946	26648	10507	16141

* Показники за 1940 р. у кордонах 1941р.

Подано за: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 172 зв.

КАПІТАЛЬНІ ВКЛАДЕННЯ В КОЛГОСПАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР

(тис. крб.)

Області	За 1940 р.			За 1944 р.		
	Всього	У тому числі		Всього	У тому числі	
		придбання машин і обладнання	закупівля худоби		придбання машин і обладнання	закупівля худоби
Київська	104876	12905	52955	51055	3096	36219
Чернігівська	80058	8143	47687	31303	1822	22921
Житомирська	44891	6276	15410	18352	1269	13073
Вінницька	80238	6638	50349	24146	504	18817
Кам'янець-Подільська	59055	7013	27513	13124	413	10537
Сумська	67579	7419	36140	29289	2191	21751
Полтавська	89347	10479	49101	62816	5494	40676
Харківська	71740	10870	31245	51221	2726	35701
Ворошиловградська	43470	9073	21575	34268	1998	26372
Сталінська	55904	12118	22673	49224	3431	34015
Дніпропетровська	100206	17289	50655	63986	8234	38460
Запорізька	100382	22063	38225	40490	3716	29281
Кіровоградська	58154	6918	34885	19627	1518	14437
Миколаївська	62673	14218	20326	26928	982	11501
Одеська	81373	13042	40512	23529	1693	19086
Херсонська *	–	–	–	18812	1837	13263
Всього	1099946	164464	539251	558170	40924	386110

* У кордонах 1941 р.

Подано за: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 173.

СОЦІАЛЬНА СФЕРА

Додаток 118

МЕРЕЖА ЛІКУВАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ В УРСР У 1941–1944 рр.

Назва лікувального закладу	Всього в Україні			У тому числі					
				східні області			західні області		
	На 01.01. 1941 р.	На 01.01.1945 р.	у % до 1941 р.	На 01.01. 1941 р.	На 01.01. 1945 р.	у % до 1941 р.	На 01.01. 1941 р.	На 01.01. 1945 р.	у % до 1941 р.
Лікарняні стаціонари									
всього:	2419	1912	79,0	2074	1567	75,6	345	345	100,0
у містах	1204	873	72,5	968	645	66,6	236	228	96,6
у сільській місцев.	1215	1039	85,5	1106	922	83,4	109	117	107,3
У них ліжок									
всього	152570	95296	62,5	132664	78743	59,4	19 906	16553	83,2
у містах	119305	68683	57,6	101392	54577	53,8	17 913	14106	78,7
у сільській місцев.	33265	26613	80,0	31272	24166	77,3	1993	2447	122,8
Із заг-ої кількості пологові ліжка									
всього	33937	7816	23,0	31234	6580	21,1	2703	1236	45,7
у містах	268	78	29,1	227	44	19,4	41	34	82,9
у них ліжок	23 241	5796	24,9	20538	4560	22,2	2703	1236	45,7
Колгоспні пологові будинки									
всього	3209	717	22,3	3209	717	22,3	–	–	–
у них ліжок	10696	2020	18,9	10 696	2020	18,9	–	–	–
Амбулаторії та поліклініки									
всього	6634	4780	72,1	5554	4136	74,5	1080	1080	59,6
у т.ч. дитячі	139	40	28,8	119	30	25,2	20	20	50,0
Фельдшерські, фельд. - акушерські, венеричні, малярійні пункти									
	8895	6829	76,8	7937	6389	80,5	958	440	45,9
Клініки:									
всього	–	43	–	–	42	–	–	1	–
у них ліжок	–	11526	–	–	10310	–	–	1216	–

Примітка: відсотки вираховані автором

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 299.

СТРУКТУРА ЛІЖКОВОГО ФОНДУ В ЛІКАРНЯХ УРСР

Типи ліжок	Місто		Сільська місцевість	
	1940 р.	1944 р.	1940 р.	1944 р.
Загального профілю	4,2	5,2	52,2	41,4
Терапевтичні	14,7	15,3	5,3	10,7
Хірургічні	16,1	19,0	5,0	5,9
Неврологічні	1,7	1,3	–	–
Офтальмологічні	2,3	1,4	0,1	–
Отоларингологічні	1,7	1,0	–	–
Фізичні	6,0	3,9	0,7	0,3
Дерматовенерологічні	3,1	7,0	–	0,3
Інфекційні(без епідеміологічних)	10,6	23,0	13,4	27,3
Травматологічні	2,0	0,5	–	–
Онкологічні	0,3	0,8	–	–
Психіатричні	0,4	0,4	–	–
Інші	36,9	21,2	23,3	14,1

Подано за: Здравохранение и медицинская наука в Украинской ССР. В трех томах. – К.: Здоровье, 1987. – Т. 1. – С. 68.

МЕРЕЖА ЖІНОЧИХ ТА ДИТЯЧИХ
ЛІКУВАЛЬНО-ПРОФІЛАКТИЧНИХ ЗАКЛАДІВ В УРСР

	На 01.01. 1941 р.	На 01.01. 1945 р.	У % до 1941 р.
Дитячі інфекційні та неінфекційні ліжка			
всього	13 696	4587	33,5
у містах	13 031	4350	33,4
у сільській місцевості	665	237	35,6
Консультації по обслуговуванню жінок і дітей			
всього	1280	805	62,9
у містах	694	492	70,9
у сільській місцевості	586	313	53,4
Дитячі амбулаторії та поліклініки	139	40	28,8
Дитячі ясла			
кількість постійних ясел	3132	1490	47,5
у них місць	142 651	55 608	39,0
будинки матері та дитини	не було	62	–
Молочні кухні дитячі	688	220	32,0

Подано за: Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР. – К.: Держмедвидав УРСР, 1958. – С. 238; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 60.

**ЛІКУВАЛЬНІ СТАЦІОНАРНІ ЗАКЛАДИ НАРКОМЗДОРОВ'Я
ПО ОБЛАСТЯХ УРСР ВКЛЮЧАЮЧИ ПОЛОГОВІ БУДИНКИ**

(на початок року)

Області	1941 р.				1945 р.			
	Місто		Село		Місто		Село	
	Кількість	У них ліжок	Кількість	У них ліжок	Кількість	У них ліжок	Кількість	У них ліжок
Київська	99	13541	85	3106	71	6637	76	2708
Чернігівська	33	3426	80	1933	22	1640	74	1457
Житомирська	39	3427	55	1610	30	2130	34	1050
Вінницька	45	4753	83	2905	34	2508	79	2459
Кам'янець-Подільська	35	2598	62	2038	25	1545	50	1646
Сумська	30	3179	92	2158	23	1750	85	1655
Полтавська	38	4593	109	2656	27	2100	89	2046
Харківська	85	13868	70	2148	54	5492	59	1286
Ворошиловградська	83	7146	35	1053	56	3856	32	746
Сталінська	183	16140	68	1791	122	8297	51	1285
Дніпропетровська	88	10154	73	2018	61	4845	60	1772
Запорізька	27	3575	44	1549	28	1842	37	975
Кіровоградська	21	1951	59	1646	20	1665	55	1476
Миколаївська	12	1476	41	1141	7	755	37	1082
Одеська	49	8658	73	1857	41	4728	67	1537
Херсонська	16	2848	46	1117	9	990	37	986
Всього	883	101333	1075	530	30726	50780	922	24166
Волинська	26	1176	6	46	100	1308	7	135
Дрогобицька	29	1776	14	25	191	1352	9	225
Ізмаїльська	24	1060	12	29	260	1370	34	690
Львівська	34	6390	12	33	191	3322	5	120
Ровенська	23	1300	28	20	425	995	24	398
Станіславська	50	1991	8	32	165	1820	9	224
Тернопільська	23	1465	19	18	441	1050	19	398
Чернівецька	22	2755	10	23	220	2089	10	257
Всього	231	17913	109	226	1993	13306	117	2447
По УРСР	1114	119246	1184	856	32719	54086	1039	26613

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 153 зв.

**МЕРЕЖА АМБУЛАТОРІЙ, ПОЛІКЛІНІК
ТА ПОЛОГОВИХ БУДИНКІВ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР***

(на початок року)

Області	Амбулаторії та поліклініки				Пологові будинки	
	1941 р.		1945 р.		1941 р.	1945 р.
	місто	село	місто	село		
Київська	243	322	155	315	19	5
Чернігівська	75	197	73	204	1	–
Житомирська	124	185	67	133	11	2
Вінницька	107	269	79	229	7	2
Кам'янець-Подільська	72	184	40	169	14	4
Сумська	76	201	61	178	14	2
Полтавська	103	265	87	273	7	1
Харківська	169	181	119	172	11	–
Ворошиловградська	204	84	178	101	22	2
Сталінська	398	147	320	142	55	4
Дніпропетровська	206	167	108	144	29	7
Запорізька	75	138	58	113	7	1
Кіровоградська	59	140	49	126	7	5
Миколаївська	50	115	16	96	6	1
Одеська	122	212	66	154	13	8
Херсонська	59	117	28	83	4	–
Всього	2142	2924	1504	2632	227	44
Волинська	65	60	46	21	3	10
Дрогобицька	58	79	41	23	4	1
Ізмаїльська	35	53	25	78	10	11
Львівська	106	58	65	16	4	2
Ровенська	38	68	33	37	9	4
Станіславська	88	96	63	17	5	3
Тернопільська	55	85	36	48	2	–
Чернівецька	33	66	39	56	4	3
Всього	478	565	348	296	41	34
По УРСР	2620	3489	1852	2928	268	78

*Без колгоспних пологових будинків і поліклінік НКШС.

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 154.

**ЖІНОЧІ І ДИТЯЧІ КОНСУЛЬТАЦІЇ,
АПТЕЧНА МЕРЕЖА ПО ОБЛАСТЯХ УРСР**

(на початок року)

Області	Жіночі і дитячі консультації		Аптечна мережа			
			1941 р.		1945 р.	
	1941 р.	1945 р.	місто	село	місто	Село
Київська	99	76	128	144	61	118
Чернігівська	51	39	51	67	23	49
Житомирська	55	32	67	75	28	39
Вінницька	66	46	58	109	28	75
Кам'янець-Подільська	50	31	47	80	19	46
Сумська	54	42	43	62	21	51
Полтавська	78	46	63	116	28	88
Харківська	76	71	145	65	43	66
Ворошиловградська	67	49	90	30	42	23
Сталінська	143	94	166	36	94	28
Дніпропетровська	70	38	117	80	29	60
Запорізька	40	25	44	64	22	48
Кіровоградська	39	25	33	68	19	47
Миколаївська	32	19	38	45	11	29
Одеська	67	31	75	85	28	39
Херсонська	35	16	44	40	12	31
Всього	1022	680	1209	1166	508	837
Волинська	26	14	49	16	8	12
Дрогобицька	21	8	66	10	36	7
Ізмаїльська	16	5	23	22	3	12
Львівська	42	20	105	16	53	16
Ровенська	28	10	41	31	14	14
Станіславська	48	17	61	9	18	16
Тернопільська	30	15	41	34	21	24
Чернівецька	11	13	37	38	19	19
Всього	222	102	423	176	172	120
По УРСР	1244	782	1632	1342	680	957

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 154 зв.

ЛІКАРСЬКІ КАДРИ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР

(на початок року)

Області	Кількість лікарів		Кількість середнього медичного персоналу	
	1941 р.	1945 р.	1941 р.	1945 р.
Київська	5552	2635	10738	5437
Чернігівська	661	446	3980	2381
Житомирська	698	335	3539	2037
Вінницька	982	647	4241	2761
Кам'янець-Подільська	546	335	2897	1661
Сумська	678	455	3789	2536
Полтавська	1029	671	5010	3159
Харківська	4782	2014	9499	4363
Ворошиловградська	926	509	5918	3231
Сталінська	2384	1250	11883	5344
Дніпропетровська	2777	1056	8359	3644
Запорізька	934	401	3670	1668
Кіровоградська	451	250	2470	2233
Миколаївська	474	209	1959	1328
Одеська	3093	1004	5385	2773
Херсонська	359	184	1448	1104
Всього	26326	12401	84785	45660
Волинська	392	114	1104	538
Дрогобицька	639	150	1349	458
Ізмаїльська	223	158	711	317
Львівська	1707	444	3212	1220
Ровенська	345	153	1024	656
Станіславська	581	144	1288	417
Тернопільська	490	139	1195	563
Чернівецька	517	322	890	960
Всього	4894	1634	10573	5129
По УРСР	31220	14035	95358	50789

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 155.

**БУДІВНИЦТВО ТА ВІДБУДОВА ШКІЛ МАСОВОГО НАВЧАННЯ
ПО ОБЛАСТЯХ УРСР У 1944 р.**

Області	Кількість побудованих і відбудованих шкіл		В тому числі			
	у 1940 р.	у 1944 р.	у містах		у селах	
			у 1940 р.	у 1944 р.	у 1940 р.	у 1944 р.
м. Київ	3	–	3	–	–	–
Київська	8	31	1	8	7	23
Чернігівська	6	29	1	10	5	19
Житомирська	9	46	1	33	8	13
Вінницька	6	–	1	–	5	–
Кам'янець-Подільська	6	–	1	–	5	–
Сумська	4	10	–	5	4	5
Полтавська	6	21	2	5	4	16
Харківська	10	26	3	18	7	8
Ворошиловградська	2	12	2	7	–	5
Сталінська	10	15	5	11	5	4
Дніпропетровська	11	16	4	9	7	7
Запорізька	9	11	2	2	7	9
Кіровоградська	1	62	–	35	1	27
Миколаївська	1	–	1	–	–	–
Одеська	6	13	1	10	5	3
Херсонська	–	17	–	14	–	3
Всього	98	309	28	167	70	142
Волинська	33	–	2	–	31	–
Дрогобицька	22	–	–	–	22	–
Ізмаїльська	–	–	–	–	–	–
Львівська	52	24	2	24	50	–
Ровенська	33	–	2	–	31	–
Станіславська	34	–	5	–	29	–
Тернопільська	48	–	4	–	44	–
Чернівецька	–	9	–	2	–	7
Всього	222	33	15	26	207	7
По УРСР	320	342	43	193	277	149

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 173 зв.

ВВЕДЕННЯ В ДІЮ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ В УРСР*

	Всього в УРСР		У тому числі в сільській місцевості		З них збудовано колгоспами	
	шкіл	у них учнівських місць - тисяч	шкіл	у них учнівських місць - тисяч	шкіл	у них учнівських місць - тисяч
Три з половиною роки третьої п'ятирічки (1938 – I половина 1941 р.)	839	254,7	601	133,5	300	36,0
З 1 липня 1941 р. – до кінця 1945 р.	687	229,0	343	88,5	200	22,0

*У нинішніх кордонах України.

Подано за: Народне господарство Української РСР в 1973 році. Статистичний щорічник. – К.: Політвидав України. 1974. – С. 412; Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. – К.: Статистика, 1972. – С. 374.

ЗАГАЛЬНООСВІТНІ ШКОЛИ ПО УРСР (на початок навчального року)

	1914/15*		1940/41		1944/45		1945/46*	
	Всього	3 нх у селах	Всього	3 нх у селах	Всього	3 нх у селах	Всього	3 нх у селах
Всього шкіл (без шкіл робітничої і сільської молоді та шкіл дорослих)	26069	22787	29878	25501	26477	23592	28470	25014
у тому числі:								
початкових	25106	22670	14614	13694	15490	14723	17365	16344
неповних середніх (семирічних)	386	97	10816	9576	8575	7641	7408	7408
середніх	577	20	4281	2199	2252	72	2321	1098
інших шкіл	—	—	167	32	160	3533,7	317	164
Всього у них учнів — тисяч	2607,3	2012,7	6543,9	4443,3	4646,8	1224,8	5049,4	3619,1
у тому числі в школах:								
початкових	2371,8	1999,9	1145,4	1001,6	1349,9	1808,7	1568,4	1379,2
неповних середніх (семирічних)	49,7	9,1	2824,0	2323,0	2451,0	491,8	2175,8	1741,0
середніх	185,8	3,7	2503,5	1065,6	1125,9	8,4	1268,1	481,6
в інших школах	—	—	71,0	53,1	20,0	117,1	37,1	17,3
Всього учителів — тисяч	70,8	46,0	251,3	164,8	—	—	182,0	132,4
у тому числі в школах:								
початкових	55,2	45,2	37,8	33,2	—	—	47,0	42,2
неповних середніх (семирічних)	3,0	0,5	110,1	90,7	—	—	84,4	69,4
середніх	12,6	0,3	100,9	42,8	—	—	48,1	19,6
в інших школах	—	—	2,5	0,9	—	—	2,5	1,2
Школи робітничої і сільської молоді та школи дорослих — всього	—	—	—	—	731	—	2042	—
Всього у них учнів — тисяч	—	—	—	—	—	575	101,5	—
у тому числі:								
Школи сільської молоді — всього	—	—	—	—	575	—	1730	1730
у них учнів — тисяч	—	—	—	—	—	—	61,9	61,9

*Показники за 1914/15 і 1945/46 рр. подані в нинішніх територіальних межах України.

Подано за: Народне господарство в Українській РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. — К.: Держстатвидав, 1960. — С. 604, 608, 612; ЦДАГО України — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 3987. — Арк. 142 зв, 143, 143 зв, 144, 144 зв, 145, 145 зв, 146, 146 зв.; Истгория Украинской ССР. В 10-ти т. — К.: Наукова думка, 1984. — Т. 8. — С. 500.

**МЕРЕЖА СІЛЬСЬКИХ ПОЧАТКОВИХ, НЕПОВНИХ СЕРЕДНІХ
І СЕРЕДНІХ ШКІЛ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР**

Області	Всього шкіл в УРСР		З них у селах		Початкові школи в селах		Неповні середні школи в селах		Середні школи в селах	
	1940/41 р.	1944/45 р.	1940/41 р.	1944/45 р.	1940 р.	1944 р.	1940 р.	1944 р.	1940 р.	1944 р.
м. Київ	180	98	–	–	–	–	–	–	–	–
Київська	1816	1695	1622	1575	506	637	846	813	270	125
Чернігівська	1271	1181	1161	1107	498	561	511	458	151	88
Житомирська	1478	1364	1331	1279	562	734	638	486	130	59
Вінницька	1586	1497	1476	1427	540	801	734	552	195	73
Кам-Подільська	1478	1428	1388	1378	612	943	610	365	162	47
Сумська	1209	1124	1081	1027	497	543	454	418	129	66
Полтавська	1764	1614	1603	1513	782	918	619	482	200	113
Харківська	1650	1464	1274	1216	696	746	474	422	104	48
Ворошиловградська	1168	1046	748	722	425	445	249	225	74	46
Сталінська	1633	1420	892	871	570	590	231	206	89	75
Дніпропетровська	1660	1511	1309	1278	818	851	370	348	121	79
Запорізька	1232	1109	1045	989	633	670	311	262	98	57
Кіровоградська	1163	1072	1057	995	533	614	377	316	147	65
Миколаївська	772	724	709	687	384	486	249	176	75	25
Одеська	1443	1328	1249	1214	677	712	445	402	124	78
Херсонська	775	760	708	712	389	489	239	188	80	35
Всього	22278	20435	18653	17990	9122	10740	7357	6120	2149	1079
Волинська	1224	802	1138	764	846	627	290	135	2	2
Дрогобицька	1038	864	930	810	568	465	360	332	2	13
Ізмаїльська	285	304	232	275	89	131	132	110	11	15
Львівська	1215	945	1041	825	671	572	361	232	7	21
Ровенська	1162	902	1091	862	815	766	261	86	13	8
Станіславська	961	705	828	626	496	356	331	268	–	2
Тернопільська	1177	1099	1115	1063	738	782	364	267	11	14
Чернівецька	538	421	473	377	349	284	120	91	4	2
Всього	7600	6042	6848	5602	4572	3983	2219	1521	50	77
По УРСР	29878	26477	25501	23592	13694	14723	9576	7641	2199	1156

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 142 зв., 143 зв., 144.

**КІЛЬКІСТЬ УЧНІВ У СІЛЬСЬКИХ ПОЧАТКОВИХ,
НЕПОВНИХ СЕРЕДНІХ І СЕРЕДНІХ ШКОЛАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР**
(тис.)

Області	Всього учнів по УРСР		З них у селах		У початкових школах у селах		У неповних середніх школах у селах		У середніх школах у селах	
	1940/41 р.	1944/45 р.	1940/41 р.	1944/45 р.	1940 р.	1944 р.	1940 р.	1944 р.	1940 р.	1944 р.
м. Київ	101,5	52,0	–	–	–	–	–	–	–	–
Київська	421,1	351,9	352,7	312,4	30,7	58,5	195,3	198,2	124,9	55,7
Чернігівська	295,8	218,1	245,6	185,3	28,7	36,4	131,7	104,2	82,8	44,5
Житомирська	298,2	231,1	239,6	199,8	36,1	63,5	140,9	111,2	61,7	25,1
Вінницька	376,1	301,2	328,9	273,3	40,2	83,6	185,2	155,7	97,2	34,0
Кам'янець-Подільська	298,3	221,9	263,8	205,0	44,8	105,7	141,2	82,2	76,0	17,0
Сумська	276,5	214,0	217,0	172,1	32,1	41,7	115,4	98,4	69,1	31,7
Полтавська	333,6	264,8	269,0	223,9	40,1	67,8	136,4	108,8	92,2	46,9
Харківська	392,5	270,0	202,6	163,9	38,4	49,1	113,4	93,2	50,4	21,6
Ворошиловградська	336,9	192,5	110,4	82,3	25,9	26,3	52,3	39,1	32,3	16,2
Сталінська	569,5	326,8	144,9	108,0	37,4	37,2	60,2	42,3	46,9	28,5
Дніпропетровська	395,9	277,3	208,4	170,5	51,8	63,1	91,5	76,9	65,0	30,5
Запорізька	269,4	170,0	180,6	123,9	43,1	43,5	82,6	56,8	54,5	22,7
Кіровоградська	195,1	166,0	156,3	141,6	23,3	45,8	71,4	68,6	61,4	27,2
Миколаївська	131,4	97,1	100,9	82,0	17,9	31,3	49,4	37,6	33,5	13,1
Одеська	282,1	200,5	187,2	159,9	36,1	44,6	94,3	85,3	55,6	28,6
Херсонська	142,6	101,0	114,2	85,6	23,3	35,1	52,2	37,2	38,7	13,4
Всього	5116,5	3656,2	3322,1	2689,5	549,9	833,2	1713,7	1395,7	1042,2	456,7
Волинська	195,5	108,4	154,9	94,3	80,4	54,3	72,2	39,6	1,2	0,4
Дрогобицька	190,7	141,5	144,9	122,5	56,8	42,6	87,0	74,9	1,0	4,9
Ізмаїльська	90,7	85,4	77,4	76,4	10,6	11,6	52,5	54,6	4,6	6,5
Львівська	226,9	151,1	152,1	114,7	61,1	44,6	87,2	58,7	2,9	11,5
Ровенська	183,7	119,6	154,6	106,6	75,3	86,2	66,9	16,3	5,7	3,5
Станіславська	203,9	143,0	152,5	115,2	49,3	33,7	100,0	80,9	–	0,6
Тернопільська	216,8	166,3	185,2	149,3	72,0	83,2	101,1	59,5	6,0	6,6
Чернівецька	119,2	75,3	99,6	65,2	46,2	35,6	42,4	28,5	2,0	1,1
Всього	1427,4	990,6	1121,2	844,2	451,7	391,6	609,3	413,0	23,4	35,1
По УРСР	6543,9	4646,8	4443,3	3533,7	1001,6	1224,8	2323,0	1808,7	1065,6	491,8

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 144 зв, 145, 145 зв., 146.

**КІЛЬКІСТЬ УЧИТЕЛІВ У СІЛЬСЬКИХ ШКОЛАХ
ПО ОБЛАСТЯХ УРСР**

Області	1940/41 р.	1944/45 р.
м. Київ	–	–
Київська	14269	11303
Чернігівська	9590	7717
Житомирська	9780	6721
Вінницька	12745	8964
Кам'янець-Подільська	10782	6337
Сумська	9066	6823
Полтавська	11741	8892
Харківська	8456	6179
Ворошиловградська	4409	3488
Сталінська	5730	4508
Дніпропетровська	8414	6473
Запорізька	7099	4838
Кіровоградська	7091	5387
Миколаївська	4039	3503
Одеська	7634	5716
Херсонська	4462	2767
Всього	135307	99616
Волинська	3636	2872
Дрогобицька	4090	2685
Ізмаїльська	1786	913
Львівська	4544	2080
Ровенська	3944	2222
Станіславська	3955	2489
Тернопільська	5456	3184
Чернівецька	2040	1018
Всього	29451	17463
По УРСР	164758	117079

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 146 зв.

**ПЛАН ПРИЙОМУ СТУДЕНТІВ НА ПЕРШІ КУРСИ
ДО ДЕРЖАВНИХ УНІВЕРСИТЕТІВ
ТА ПЕДАГОГІЧНИХ ІНСТИТУТІВ НАРКОМОСВІТИ УРСР
НА 1944/45 НАВЧАЛЬНИЙ РІК**

№ з/п	Державні університети	Кількість студентів
1.	Київський	600
2.	Харківський	570
3.	Дніпропетровський	570
4.	Одеський	480
	Всього	2320
Педагогічні інститути		
1.	Київський	300
2.	Харківський	420
3.	Харківський інститут іноземних мов	180
4.	Полтавський	270
5.	Сумський	300
6.	Ворошиловградський	270
7.	Сталінський	240
8.	Запорізький	240
9.	Мелітопольський	240
10.	Ніжинський	300
11.	Черкаський	180
12.	Кіровоградський	120
13.	Житомирський	90
14.	Херсонський	240
15.	Миколаївський	180
16.	Одеський	180
17.	Одеський інститут іноземних мов	180
18.	Вінницький	150
19.	Криворізький	150
	Всього	4230

Подано за: Цимбал Л.М. Вища школа України в роки Великої Вітчизняної війни: 1943 – 1945. (До 60-річчя визволення України від німецьких окупантів): Монографія. – Миколаїв: МДУ ім. В.О. Сухомлинського, 2004. – С. 119 – 120.

**ПЛАН ПРИЙОМУ СТУДЕНТІВ
ДО ДЕРЖАВНИХ УЧИТЕЛЬСЬКИХ ІНСТИТУТІВ
НАРКОМОСВІТИ УРСР
НА 1944/45 НАВЧАЛЬНИЙ РІК**

№ з/п	Учительські інститути	Кількість студентів
1.	Артемівський	180
2.	Глухівський	180
3.	Конотопський	180
4.	Лебединський	180
5.	Осипенковський	180
6.	Слов'янський	180
7.	Старобільський	180
8.	Уманський	180
9.	Бердичівський	180
10.	Чернігівський	240
11.	Ровенський	150
12.	Кременецький	240
13.	Кам'янець-Подільський	180
Всього		2430
Відділи учительських інститутів при педагогічних інститутах		
1.	Київський	240
2.	Харківський	240
3.	Харківський інститут іноземних мов	180
4.	Полтавський	180
5.	Ворошиловградський	240
6.	Сталінський	120
7.	Запорізький	180
8.	Ніжинський	240
9.	Черкаський	60
10.	Кіровоградський	120
11.	Житомирський	120
12.	Херсонський	120
13.	Миколаївський	60
14.	Одеський	150
15.	Вінницький	180
16.	Криворізький	120
Всього		2550
Всього в учительських інститутах та відділах учительських інститутів при педагогічних інститутах		4980

Подано за: Цимбал Л.М. Вища школа України в роки Великої Вітчизняної війни: 1943 – 1945. (До 60-річчя визволення України від німецьких окупантів): Монографія. – Миколаїв: МДУ ім. В.О. Сухомлинського, 2004. – С. 121.

**КОНТИНГЕНТ І НАБІР УЧИТЕЛІВ-ЗАОЧНИКІВ
ПО ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ СИСТЕМИ
НАРКОМОСВІТИ УРСР НА 1944/45 НАВЧАЛЬНИЙ РІК**

№ з/п	Навчальні заклади	Загальний контингент на 1944/45 н. р.	У тому числі додатково на 1944/45 н.р.
Державні університети			
1.	Київський	500	200
2.	Харківський	500	200
3.	Дніпропетровський	500	200
4.	Одеський	500	500
5.	Чернівецький	350	350
6.	Львівський	500	500
Всього по університетах		2850	1950
Педагогічні інститути			
1.	Київський	3850	2050
2.	Харківський	2000	200
3.	Харківський інститут іноземних мов	500	–
4.	Полтавський	1000	350
5.	Сумський	750	300
6.	Ворошиловградський	1000	500
7.	Сталінський	800	450
8.	Запорізький	800	350
9.	Мелітопольський	300	100
10.	Ніжинський	1200	500
11.	Черкаський	1200	1200
12.	Кіровоградський	1000	1000
13.	Одеський	1000	1000
14.	Одеський іноземних мов	300	300
15.	Миколаївський	400	400
16.	Херсонський	900	900
17.	Вінницький	1050	1050
18.	Криворізький	500	600
19.	Львівський	600	600
20.	Житомирський	500	500
Всього по педагогічних інститутах		19 650	12 350
Учительські інститути			
1.	Лебединський	300	100
2.	Конотопський	400	100
3.	Глухівський	300	100
4.	Старобільський	350	100
5.	Артемівський	500	200
6.	Слов'янський	300	50
7.	Осипенковський	500	300
8.	Чернігівський	350	350
9.	Бердичівський	450	450
10.	Уманський	350	350
11.	Ровенський	300	300
12.	Кременчуцький	450	400
13.	Кам'янець-Подільський	300	300
14.	Чернівецький	350	300
15.	Станіславський	300	300
16.	Дрогобицький	300	300
Всього по учительських інститутах		5800	4100
Всього по університетах, педагогічних інститутах і учительських інститутах		28 300	18 300

Подано за: Цимбал Л.М. Вища школа України в роки Великої Вітчизняної війни: 1943 – 1945. (До 60-річчя визволення України від німецьких окупантів): Монографія. – Миколаїв: МДУ ім. В.О. Сухомлинського, 2004. – С. 138 – 139.

МЕРЕЖА ДИТЯЧИХ САДКІВ У СЕЛАХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР

(на початок року)

Області	Кількість дитсадків по УРСР				Кількість дітей у дитсадках по УРСР			
	загальна кількість садків УРСР		з них у селах		всього		з них у селах	
	1941 р.	1945 р.	1941 р.	1945 р.	1941 р.	1945 р.	1941 р.	1945 р.
м. Київ	167	106	–	–	14441	8149	–	–
Київська	289	86	178	26	10991	3843	5517	746
Чернігівська	86	37	35	7	4026	1727	999	303
Житомирська	117	66	38	11	6311	3897	1218	393
Вінницька	126	69	57	28	5077	3093	1443	967
Кам'янець-Подільська	108	41	48	15	4514	1731	1269	480
Сумська	92	53	37	14	4489	2830	995	419
Полтавська	138	61	52	22	6415	2833	1137	584
Харківська	239	167	34	19	15004	10695	747	604
Ворошиловградська	210	198	15	5	10235	11134	321	164
Сталінська	372	376	24	27	19101	21567	555	907
Дніпропетровська	252	169	51	35	13793	10775	1114	1659
Запорізька*	176	78	69	9	9579	4538	1779	278
Кіровоградська	76	40	42	22	2870	1885	1006	800
Миколаївська*	121	43	47	14	5383	2992	1200	672
Одеська*	168	82	49	19	9735	3894	1200	487
Херсонська	–	40	–	11	–	2056	–	380
Всього	2737	1712	776	284	141964	97639	20500	9843
Волинська	24	7	6	–	840	238	146	–
Дрогобицька	53	17	13	–	2309	890	360	–
Ізмаїльська	–	9	–	4	–	284	–	75
Львівська	86	54	10	–	4106	2054	274	–
Ровенська	36	14	12	1	1572	564	415	27
Станіславська	46	17	9	–	2219	685	361	–
Тернопільська	28	10	10	9	1164	299	241	281
Чернівецька	–	13	–	–	–	555	–	–
Всього	273	141	60	14	12210	5569	1797	383
По УРСР	3010	1853	836	298	154174	103208	22297	10226

* У кордонах 1941 р.

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 149, 149 зв.

СПИСОК ОДНОРІЧНИ СІЛЬСЬКОСПОДАРСЬКИХ ШКІЛ ОРГАНІЗОВАНИХ У 1944 Р. ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ТЕХНІКІВ, РІЛЬНИКІВ, ОВОЧЕВОДІВ, САДОВОДІВ, ТВАРИННИКІВ, КОНЕВОДІВ І МОЛОДШИХ ВЕТЕРИНАРНИХ ФЕЛЬДШЕРІВ

Школи по областях	Контингент учнів	Школи по областях	Контингент учнів
Київська область		Запорізька область	
Лисянська с/г школа рільництва	210	Гуляйпільська с/г школа рільництва	150
Білоцерківська с/г школа тваринництва	150	Єфреміївська с/г школа тваринництва	180
Таращанська с/г школа ветфельшерів	120	Знам'янська с/г школа ветфельшерів	120
Вінницька область		Херсонська область	
Куківська с/г школа рільництва	100	Цюрупинська с/г школа рільництва	150
Гуменська с/г школа тваринництва	150	Високопільська с/г школа ветфельшерів	150
Тулчинська с/г школа ветфельшерів	150		
Кам'янець-Подільська область		Дніпропетровська область	
Довжокська с/г школа рільництва	150	Тельманівська с/г школа рільництва	150
Войтовецька с/г школа тваринництва	150	Маломаяйлівська с/г школа тваринництва	180
Балинська с/г школа ветфельшерів	120	Бьбайківська с/г школа ветфельшерів	120
Харківська область		Ставрівська область	
Старомерчиківська с/г школа рільництва	150	Маріупольська с/г школа рільництва	150
Карацьківська с/г школа садо-овочеводів	200	Темрохська с/г школа тваринництва	150
Куп'янська с/г школа ветфельшерів	150	Артемівська с/г школа ветфельшерів	120
Полтавська область		Верховинська область	
Гадяцька с/г школа рільництва	150	Новолосківська с/г школа рільництва	150
Абазівська с/г школа коневодів	100	Сватківська с/г школа тваринництва	210
Кобеляцька с/г школа тваринництва	180	Біловодська с/г школа ветфельшерів	150
Миргородська с/г школа ветфельшерів	150		
Кіровоградська область		Житомирська область	
Олександрійська с/г школа рільництва	150	Малинська с/г школа рільництва	150
Злагопільська с/г школа тваринництва	150	Котовська с/г школа коневодів	100
Новоукраїнська с/г школа ветфельшерів	120	Черняхівська с/г школа тваринництва	180
		Бабінецька с/г школа ветфельшерів	150
Одеська область		Черкаська область	
Фрунзенська с/г школа рільництва	150	Тинницька с/г школа рільництва	150
Кривоозерська с/г школа тваринництва	150	Остерська с/г школа садо-овочеводів	150
Усацьківська с/г школа ветфельшерів	150	Седнівська с/г школа тваринництва	180
		Новгород-Сіверська с/г школа ветфельшерів	150
Миколаївська область		Сумська область	
Благодатнівська с/г школа рільництва	180	Конотопська с/г школа рільництва	180
Новобутівська с/г школа тваринництва	150	Лебединська с/г школа тваринництва	180
Березаногатівська с/г школа ветфельшерів	120	Путинівська с/г школа ветфельшерів	120

**ПЛАН ПІДГОТОВКИ І ПЕРЕПІДГОТОВКИ МЕХАНІЗАТОРСЬКИХ КАДРІВ
ДЛЯ МТС І РАДГОСПІВ УРСР НА 1943 – 1944 НАВЧ. Р.**

Області	Підготувати						Перепідготувати	
	Трактористів	Бригадирів тракторних бригад	Комбайнерів	Помічників комбайнерів	Шоферів	Ремонтних робітників	Трактористів	Комбайнерів
Ворошиловградська								
для МТС	2200	250	520	800	100	–	720	144
для радгоспів	750	75	100	100	150	100	50	20
Харківська								
для МТС	3270	300	210	300	330	–	600	120
для радгоспів	700	75	120	80	150	80	32	15
Сумська								
для МТС	2600	360	240	200	160	–	350	70
для радгоспів	20	3	2	4	30	5	–	–
Сталінська								
для МТС	2530	305	–	1000	110	–	580	116
для радгоспів	450	85	–	80	120	80	40	20
Полтавська								
для МТС	3280	150	358	600	150	–	600	120
для радгоспів	250	17	28	46	30	45	–	–
Запорізька								
для МТС	4780	355	584	900	150	–	700	140
для радгоспів	344	38	57	57	60	45	–	14
Дніпропетровська								
для МТС	4520	490	300	800	130	–	600	120
для радгоспів	250	25	60	50	90	50	–	–
Чернігівська								
для МТС	3000	300	120	120	300	–	300	60
для радгоспів	50	–	5	15	8	18	–	–
Київська								
для МТС	4520	450	400	400	180	–	550	110
для радгоспів	250	17	35	75	62	72	–	–
Разом:								
для МТС	30700	2960	3730	4620	1610	–	5000	1000
для радгоспів	3044	288	517	504	700	512	122	69

Подано за: РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 43. – Спр. 2272. – Арк. 281 – 283.

Додаток 137

ВВЕДЕНО В ДІЮ ЖИТЛОВИХ БУДИНКІВ В УРСР*

(тис. кв. м загальної площі)

Колгоспами, колгоспниками, сільською інтелігенцією та іншими групами сільського населення	Три з половиною роки третьої п'ятирічки (1938 – 1-е півріччя 1941 р.)	З 1 липня 1941 р. до кінця 1945 р.
	6983	9478

* Показники в нинішніх територіальних межах України.

Подано за: Народне господарство Української РСР в 1973 році. Статистичний щорічник. – К.: Політвидав України, 1974. – С. 401.

Додаток 138

РОЗДРІБНИЙ ТОВАРООБІГ ДЕРЖАВНОЇ ТА КООПЕРАТИВНОЇ ТОРГІВЛІ, ВКЛЮЧАЮЧИ ГРОМАДСЬКЕ ХАРЧУВАННЯ В УРСР*

(млн крб.; у цінах тих років)

Роки	Загальний обсяг роздрібного товарообігу	Розподіл загального обсягу роздрібного товарообігу		Частка сільської торгівлі в загальному обсязі роздрібного товарообігу – у процентах	Загальний обсяг роздрібного товарообігу без громадського харчування	Розподіл товарообігу без закладів харчування		Розподіл товарообігу громадського харчування	
		міська торгівля	сільська торгівля			міська торгівля	сільська торгівля	міська торгівля	сільська торгівля
1940	3203	2354	849	27	2817	2026	791	328	58
1945	1982	1435	547	28	1571	1077	494	358	53

* Показники в нинішніх територіальних межах України.

Складено за: Народне господарство Української РСР в 1973 році. – К.: Політвидав України, 1974. – С. 448 – 450.

МЕРЕЖА ТОРГОВЕЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ТА ПІДПРИЄМСТВ ГРОМАДСЬКОГО ХАРЧУВАННЯ В СІЛЬСЬКИХ МІСЦЕВОСТЯХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР

(на початок року)

Області	Торговельні заклади		Підприємства громадського харчування	
	1941 р.	1945 р.	1941 р.	1945 р.
Київська	3956	1691	670	94
Чернігівська	2741	1112	199	56
Житомирська	2578	1159	188	72
Вінницька	3579	1534	533	55
Кам'янець-Подільська	2802	1548	218	59
Сумська	2574	882	376	114
Полтавська	3869	1401	543	67
Харківська	3074	870	373	196
Ворошиловградська	1656	619	200	178
Сталінська	2078	561	342	121
Дніпропетровська	2348	658	279	78
Запорізька	2219	535	153	85
Кіровоградська	2197	682	313	86
Миколаївська	1345	390	105	33
Одеська	2628	688	201	47
Херсонська	1212	467	100	34
Всього	40856	14797	4793	1375
Волинська	1604	432	108	20
Дрогобицька	1675	822	106	63
Ізмаїльська	454	241	60	16
Львівська	1950	727	183	57
Ровенська	1774	573	125	44
Станіславська	1654	576	232	45
Тернопільська	2210	912	173	126
Чернівецька	726	404	34	38
Всього	12047	4687	1021	409
По УРСР	52903	19484	5814	1784

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 163 зв., 164.

Додаток 140

КЛУБНІ ЗАКЛАДИ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР

(на початок року)

Області	Всього		У т.ч. на селі	
	1941 р.	1945 р.	1941 р.	1945 р.
Київська	1862	971	1685	924
Чернігівська	1147	883	1076	854
Житомирська	1558	673	1414	647
Вінницька	1610	1036	1507	1016
Кам'янець-Подільська	1509	1110	1442	1076
Сумська	1194	841	1108	838
Полтавська	1928	670	1835	654
Харківська	1379	1209	1196	1113
Ворошиловградська	893	528	658	495
Сталінська	1138	472	702	422
Дніпропетровська	1401	553	1251	549
Запорізька	1144	756	1056	729
Кіровоградська	1080	520	1035	507
Миколаївська	892	579	863	577
Одеська	1075	413	975	402
Херсонська	567	278	547	264
Всього	20377	11492	18350	11067
Волинська	491	657	455	646
Дрогобицька	684	485	605	483
Ізмаїльська	38	251	–	244
Львівська	674	514	633	477
Ровенська	441	224	412	212
Станіславська	674	515	605	484
Тернопільська	817	696	792	674
Чернівецька	34	315	–	306
Всього	3853	3657	3502	3526
По УРСР	24230	15149	21852	14593

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 105, 151 зв.

МАСОВІ БІБЛІОТЕКИ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ В УРСР*

	1940 р.		1945 р.		1946 р.	
	Всього бібліотек	У них книг – тис. примірників	Всього бібліотек	У них книг – тис. примірників	Всього бібліотек	У них книг – тис. примірників
Всього масових бібліотек на селі у тому числі:	17327	12021	3566	1310	4924	1951
сільських бібліотек Міністерства культури УРСР	539	804	–	–	1706	474
бібліотеки районні в сільських райцентрах та при клубних установах Міністерства культури УРСР **	6640	7015	–	–	2689	1362
бібліотеки колгоспів	8787	2463	–	–	327	48
бібліотеки профспілкових організацій	1376	1511	–	–	75	38
бібліотеки інших відомств і організацій	265	228	–	–	127	29

* в нинішніх територіальних межах України

** враховано автором.

Подано за: Народне господарство в Українській РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. – К.: Держстатвидав, 1960 – с. 629, 630.

Додаток 142

МАСОВІ БІБЛІОТЕКИ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР

(на початок року)

Області	Всього бібліотек		У них книг (тис.)		У т.ч. на селі			
					кількість бібліотек		у них книг (тис.)	
	1941 р.	1945 р.	1941 р.	1945 р.	1941 р.	1945 р.	1941 р.	1945 р.
Київська	1923	246	4130,4	599,9	1367	185	1073,2	47,4
Чернігівська	1148	109	1649,8	387,3	878	89	837,1	38,6
Житомирська	1024	74	1380,9	186,2	805	44	580,9	18,2
Вінницька	1299	128	2092,0	308,0	1119	79	908,0	10,8
Кам'янець-Подільська	1111	330	1357,6	110,9	1004	288	808,6	18,4
Сумська	1116	42	1545,6	274,5	879	32	728,7	47,6
Полтавська	2166	111	2247,0	223,1	1864	84	1126,4	40,5
Харківська	1796	323	3439,8	804,1	1241	263	742,0	87,6
Ворошиловградська	873	124	2151,0	356,8	588	26	456,2	40,6
Сталінська	1190	199	3548,8	419,8	556	40	405,3	31,2
Дніпропетровська	1342	134	2919,0	412,3	993	77	603,7	47,9
Запорізька	1210	153	1459,3	164,4	1037	128	669,1	24,5
Кіровоградська	601	69	936,0	104,4	524	50	555,1	27,5
Миколаївська	691	140	1225,1	373,0	567	126	649,9	65,0
Одеська	975	143	1950,0	377,9	836	117	549,0	16,9
Херсонська	730	58	1210,4	132,5	647	41	566,5	18,3
Всього	19195	2383	33242,7	5235,1	14905	1669	11259,7	681,0
Волинська	360	83	171,1	56,4	293	–	37,7	–
Дрогобицька	387	280	269,9	113,6	293	267	48,0	25,9
Ізмаїльська	–	93	–	87,0	–	89	–	40,0
Львівська	422	31	496,6	458,9	367	6	66,4	9,7
Ровенська	130	27	103,6	86,9	100	16	23,7	18,9
Станіславська	557	69	255,7	96,3	481	47	66,7	5,6
Тернопільська	434	483	272,1	122,3	396	431	64,4	4,5
Чернівецька	–	123	–	271,9	–	110	–	24,4
Всього	2290	1189	1569,0	1293,3	1930	966	306,9	129,0
По УРСР	21485	3572	34811,7	6258,4	16835	2635	11566,6	810,0

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 57, 152.

КІНОУСТАНОВКИ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР

(на початок року)

Області	Всього кіноустановок		У т.ч. звукових		Із загальної чисельності кіноустановок на селі	
	1941 р.	1945 р.	1941 р.	1945 р.	1941 р.	1945 р.
Київська	617	81	506	76	352	37
Чернігівська	228	38	141	27	185	21
Житомирська	215	44	148	35	152	23
Вінницька	356	45	214	36	279	25
Кам'янець-Подільська	208	38	139	32	172	25
Сумська	226	60	152	42	185	39
Полтавська	316	53	199	36	246	31
Харківська	441	68	365	56	240	33
Ворошиловградська	435	77	400	72	146	20
Сталінська	681	142	618	140	267	26
Дніпропетровська	516	57	407	49	331	27
Запорізька	347	43	256	29	264	28
Кіровоградська	206	23	148	20	167	12
Миколаївська	165	16	134	16	126	10
Одеська	412	33	372	23	242	23
Херсонська	253	18	143	17	189	9
Всього	5622	836	4342	706	3543	389
Волинська	31	7	31	7	15	–
Дрогобицька	37	11	37	11	15	2
Ізмаїльська	20	3	20	3	15	–
Львівська	86	31	86	31	31	9
Ровенська	46	11	46	11	29	2
Станіславська	46	10	46	10	24	–
Тернопільська	48	8	48	8	31	–
Чернівецька	27	14	27	14	15	2
Всього	341	95	341	95	175	15
По УРСР	5963	931	4683	801	3718	404

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 56, 151.

**КІЛЬКІСТЬ ТЕЛЕФОНІЗОВАНИХ ПУНКТІВ
У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ
ПО ОБЛАСТЯХ УРСР**

(на початок року)

Області	Сільради		МТС	
	1941 р.	1945 р.	1941 р.	1945 р.
Київська	1368	610	90	84
Чернігівська	694	292	60	42
Житомирська	993	330	59	49
Вінницька	1074	151	80	53
Кам'янець-Подільська	1048	345	65	52
Сумська	637	290	57	51
Полтавська	889	425	73	56
Харківська	699	361	65	52
Ворошиловградська	368	340	51	51
Сталінська	351	184	54	48
Дніпропетровська	469	183	65	41
Запорізька	387	228	60	54
Кіровоградська	545	213	64	48
Миколаївська	286	85	39	14
Одеська	590	236	70	32
Херсонська	276	77	48	13
Всього	10674	4350	1000	740
Волинська	300	12	30	1
Дрогобицька	370	31	13	2
Ізмаїльська	195	108	14	11
Львівська	339	39	30	12
Ровенська	298	17	29	6
Станіславська	375	66	25	1
Тернопільська	720	9	38	8
Чернівецька	318	82	13	3
Всього	2915	364	192	44
По УРСР	13589	4714	1192	784

Подано за: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987. – Арк. 161 зв.

**СТАВКИ СІЛЬСЬКОГО КУЛЬТЗБОРУ ДЛЯ ОКРЕМИХ ГОСПОДАРСТВ
ПО ОБЛАСТЯХ УРСР В 1941 р.***

Області	Для господарств колгоспників		Для одноосібних господарств	
	які не мають неусуспільнених джерел доходів (у крб. на господарство)	які мають неусуспільнені джерела доходів (у крб. на господарство)	які не мають робочої худоби, ринкових, неземлеробських доходів, оподаткованих сільгосподатком у % до окладу сільгосподатку	які мають робочу худобу, ринкові або неземлеробські доходи, оприбутковані сільгосподатком у % до окладу сільгосподатку
Київська	7	35	95	150
Чернігівська	7	32	95	150
Житомирська	7	32	95	150
Вінницька	7	36	95	150
Кам'янець-Подільська	7	35	95	150
Сумська	7	34	95	150
Полтавська	7	37	95	150
Харківська	7	37	95	150
Ворошиловградська	7	34	95	150
Сталінська	7	36	95	150
Дніпропетровська	7	37	95	150
Запорізька	7	37	95	150
Кіровоградська	7	33	95	150
Миколаївська	7	35	95	150
Одеська	7	35	95	150

*для західних областей, а також Ізмаїльської та Чернівецької областей сільський культзбір не передбачався.

Подано за: Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської соціалістичної республіки. – 1941. – № 2. – 16 січня. – С. 32.

ВКЛАДИ НАСЕЛЕННЯ В ОЩАДНІ КАСИ В УРСР У 1940 р. *

	Кількість ощадних кас	Кількість вкладів (тис.)	Сума вкладів (млн.)	Середній розмір вкладу в крб.
Всього:	7242	3255	96	28
у т. ч.				
у містах і селищах міського типу	2153	2218	79	34
у селах	5089	1037	17	16

* Показники подані в нинішніх територіальних межах України.

Подано за: Народне господарство Української РСР у 1973 році. Статистичний щорічник. – К.: Політвидав України. 1974. – С. 423.

Додаток 147

ВІДНОВЛЕННЯ МІСЦЕВИХ РАД ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ ПО ОБЛАСТЯХ УРСР

(станом на 1 червня 1945р.)

Області	Кількість Рад депутатів трудящих	
	районних сільських	Сільських
Київська	53	1359
Чернігівська	39	756
Житомирська	34	988
Вінницька	43	1187
Кам'янець-Подільська	37	999
Сумська	31	636
Полтавська	44	900
Харківська	33	653
Ворошиловградська	31	373
Сталінська	27	355
Дніпропетровська	26	484
Запорізька	23	378
Кіровоградська	31	543
Миколаївська	18	293
Одеська	34	578
Херсонська	19	266
Волинська	30	860
Дрогобицька	27	672
Ізмаїльська	13	194
Львівська	31	712
Ровенська	30	859
Станіславська	36	695
Тернопільська	38	936
Чернівецька	14	329
По УРСР	742	16 005

Подано за: Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. Документы и материалы в трех томах. – Т. 3. – К.: Наукова думка. – С. 359.

Додаток 148

ПЕРЕЛІК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ УСТАНОВ НАРКОМЗЕМУ УРСР, ЯКІ ВІДНОВЛЮВАЛИ ДІЯЛЬНІСТЬ В ІV-МУ КВАРТАЛІ 1943 Р. ЗГІДНО ПОСТАНОВИ РАДНАРКОМУ УРСР І ЦК ВКП(Б)У ВІД 13 ГРУДНЯ 1943 р.

1. Український науково-дослідний інститут тваринництва – у м. Харкові.
2. Український науково-дослідний інститут механізації сільського господарства – у м. Харкові.
3. Український науково-дослідний інститут соціалістичного землеробства – у м. Харкові.
4. Український інститут експериментальної ветеринарії – у м. Харкові.
5. Харківська міжобласна овочево-картопляна селекційна станція – у м. Мерефа Харківської області.
6. Українська науково-дослідна станція птахівництва – в м. Борках Харківської області.
7. Овочевий відділ Сталінської державної селекційної станції – у м. Сталіно.
8. Красноградська науково-дослідна станція – у Харківській області.
9. Чернігівська обласна дослідна станція тваринництва – у м. Чернігові.
10. Українська філія інституту кормів ім. Вільямса – у м. Полтава.
11. Центральна сільськогосподарська бібліотека Наркомзему УРСР – у м. Харкові.

Подано за: РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 43. – Спр. 2272. – Арк. 96 – 97.

**ПЕРЕЛІК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ УСТАНОВ
НАРКОМЗЕМУ УРСР, ЯКІ ВІДНОВЛЮВАЛИ ДІЯЛЬНІСТЬ
ЗГІДНО ПОСТАНОВИ РАДНАРКОМУ УРСР
ВІД 15 ТРАВНЯ 1944 р.**

1. Український науково-дослідний інститут соціалістичного землеробства – у м. Києві та його науково-дослідна мережа:
 - а) Поліська науково-дослідна станція рільництва – у с. Федорівці Малинського району Житомирської області;
 - б) Козаровицька науково-дослідна станція луківництва – у с. Козаровичах Димерського району Київської області;
 - в) Коростенське дослідне поле – у м. Коростені Житомирської області;
 - г) Бучанський опорний пункт – у с. Буча Київської області;
 - д) Святошинський опорний пункт – у м. Києві, Святошине.
2. Київська селекційно-дослідна овоче-картопляна станція – у с. Оленівці Фастівського району Київської області.
3. Сквирське дослідне поле – у м. Сквирі Київської області.
4. Українська науково-дослідна станція олійних культур – у м. Кіровограді.
5. Український науково-дослідний інститут гідротехніки і меліорації – у м. Києві та його дослідна мережа:
 - а) Брилівська науково-дослідна станція зрошення у Цюрупинському районі Херсонської області;
 - б) Сульське дослідне поле – Талалаївського району Сумської області;
 - в) Панфілівське дослідне поле – у Переяслав-Хмельницькому районі Київської області;
 - г) Бурівське дослідне поле – у Тупичівському районі Чернігівської області;
6. Український науково-дослідний інститут зернового господарства ім. Куйбишева – у м. Дніпропетровську та його науково-дослідна мережа:
 - а) Ерастівське дослідне поле – станція Ерастівка Дніпропетровської області;
 - б) Синельниківське дослідне поле – у с. Синельникове Дніпропетровської області;
 - в) Люксембургське дослідне поле – станція Розівка Куйбишевського району Запорізької області;
 - г) Олександрівська науково-дослідна овоче-баштанна експериментальна база – станція Ігрень, с. Олександрівка Дніпропетровської області.
7. Валківське дослідне поле – у с. Литвинівка Валківського району Харківської області, що входить до науково-дослідної мережі Українського науково-дослідного інституту соцземлеробства – м. Харків.
8. Мліївська науково-дослідна станція плодівництва – у Городищенському районі Київської області, що входить до науково-дослідної мережі Українського науково-дослідного інституту плодівництва.
9. Українська науково-дослідна станція бджільництва – у м. Мерефі Харківської області.
10. Науково-дослідна мережа Українського науково-дослідного інституту агролісомеліорації:
 - а) Маріупольська агролісомеліоративна дослідна станція – в Ольгинському районі Сталінської області;
 - б) Володимирівська агролісомеліоративна дослідна станція – у Володимирівському районі Миколаївської області;
 - в) Партизанський агролісомеліоративний опорний пункт – у Генічеському районі Херсонської області;
 - г) Придеснянський опорний пункт по боротьбі з ерозією ґрунтів – у Понорницькому районі Чернігівської області.
11. Українська селекційно-дослідна станція рибиництва в с. Мала Салтанівка Васильківського району Київської області.
12. Цюрупинська науково-дослідна станція по освоєнню пісків нижнього Дніпра – у Цюрупинському районі Херсонської області.

Подано за: ЦДАВО України. – Ф. Р–2. – Оп. 7. Спр. 980. – арк. 71 – 74.

**УКАЗИ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР, ПОСТАНОВИ
ДЕРЖАВНОГО КОМІТЕТУ ОБОРОНИ, ДИРЕКТИВИ
ТА ПОСТАНОВИ РАДНАРКОМУ СРСР І ЦК ВКП(Б),
ДИРЕКТИВИ, РОЗПОРЯДЖЕННЯ, ПОСТАНОВИ
РАДНАРКОМУ УРСР І ЦК КП(Б)У, ПЛЕНУМІВ ЦК КП(Б)У**

Додаток 150

Частина I

Укази Президії Верховної Ради СРСР, постанови Державного Комітету Оборони та Ради з евакуації, директиви та постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП (б)

1. Постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 27 травня 1939 р. «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання».
2. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 8 липня 1939 р. «Про заходи щодо розвитку громадського тваринництва в колгоспах».
3. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 8 липня 1939 р. «Про обов'язкову поставку м'яса державі колгоспами».
4. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 28 грудня 1939 р. «Про порядок планування посівів зернових культур у колгоспах».
5. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 січня 1940 р. «Про планування сортових посівів зернових культур у колгоспах».
6. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 30 січня 1940 р. «Про норми обов'язкових поставок вовни державі колгоспами».
7. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 7 квітня 1940 р. «Про зміни в порядку заготівель і закупівель сільськогосподарських продуктів».
8. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 11 квітня 1940 р. «Про обов'язкові поставки зерна і рису державі, колгоспами і одноосібними господарствами».
9. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 16 квітня 1940 р. «Про порядок обов'язкових поставок картоплі державі колгоспами».
10. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 квітня 1940 р. «Про обов'язкові поставки шкіряної сировини колгоспами, колгоспними дворами і одноосібними господарствами УРСР».
11. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 9 травня 1940 р. «Про зміни в заготівлі овочів».
12. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 11 травня 1940 р. «Про річні порайонні норми овочепоставок».
13. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 травня 1940 р. «Про порядок обов'язкових поставок державі насіння олійних культур».
14. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 27 травня 1940 р. «Про порядок обов'язкових поставок державі сіна».
15. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 4 липня 1940 р. «Про порядок обов'язкових поставок державі вовни».
16. Постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 1 серпня 1940 р. «Про збирання і заготівлю сільськогосподарських продуктів».
17. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 вересня 1940 р. «Про звільнення колгоспів від обов'язкових поставок зерна, рису, картоплі, овочів і сіна державі з площ, зайнятих під посадками хмелю».
18. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 8 січня 1941 р. «Про обов'язкову поставку молока державі колгоспами».
19. Постанова Раднаркому СРСР від 1 березня 1941 р. «Про збір на потреби житлового і культурно-побутового будівництва в селянських господарствах західних областей Української і Білоруської РСР в 1941 році».
20. Постанова Раднаркому СРСР від 1 березня 1941 р. «Про звільнення в 1941 р. селянських господарств на території колишньої Бессарабії і Північної частини Буковини від оподаткування збором на потреби житлового і культурно-побутового будівництва».
21. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 13 березня 1941 р. «Про обов'язкову поставку яєць державі».
22. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 5 квітня 1941 р. «Про оплату трактористів в МТС».

Додаток 150
(продовження)

23. Постанова Раднаркому СРСР від 23 квітня 1941 р. «Про обов'язкові поставки м'яса і молока державі селянських господарств і господарств інших громадян західних областей Української РСР».
24. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 23 травня 1941 р. «Про обов'язкові поставки бринзи-сиру».
25. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 24 червня 1941 р. «Про створення Ради по евакуації».
26. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 27 червня 1941 р. «Про порядок вивезення та розміщення людських контингентів і цінного майна».
27. Директива Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. «Партійним і радянським організаціям прифронтових областей про мобілізацію всіх сил і засобів на розгром фашистських загарбників».
28. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 30 червня 1941 р. «Про автотракторний і гужовий транспорт, що поставляється для Червоної армії».
29. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 3 липня 1941 р. «Про встановлення на воєнний час тимчасової надбавки до сільськогосподарського прибуткового податку з населення».
30. Постанова ЦК ВКП(б) від 13 липня 1941 р. «Про патріотичний рух працівників сільського господарства за дострокову здачу хліба із запасів минулих років».
31. Постанова Державного Комітету Оборони від 16 липня 1941 р. «Про розміщення евакуйованої з України худоби в Саратовській, Сталінградській, Ростовській областях РРФСР, Калмицькій АРСР, Актюбінській області Казахської республіки».
32. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 серпня 1941 р. «Про збирання бездоглядних посівів колгоспів, радгоспів і інших організацій».
33. Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 31 серпня 1941 р. «Про німців, що проживають на території Української РСР».
34. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1941 р. «Про збір теплих речей і білизни серед населення для Червоної армії».
35. Постанова Ради з евакуації «Про план вивозу з України хліба нового врожаю».
36. Постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 17 вересня 1941 р. «Про навчання сільськогосподарським роботам учнів старших класів середніх шкіл, технікумів і вищих навчальних закладів».
37. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 24 вересня 1941 р. «Про прискорення темпів збирання сільськогосподарських культур».
38. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 15 жовтня 1941 р. «Про розподілення серед колгоспників громадських фондів».
39. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 7 листопада 1941 р. «Про молотіння і вивіз зернових, круп'яних культур, трав і сояшника».
40. Постанова Раднаркому СРСР від 24 листопада 1941 р. «Про відповідальність за невиконання обов'язкових поставок сільського господарських продуктів державі колгоспними дворами й односібними господарствами».
41. Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1941 р. «Про організацію політвідділів в МТС і радгоспах».
42. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 29 грудня 1941 р. «Про воєнний податок».
43. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 31 грудня 1941 р. «Про додаткову оплату праці колгоспників за підвищення урожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тваринництва по Українській РСР».
44. Постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 12 січня 1942 р. «Про штати, ставки заробітної плати і запровадження премій для працівників МТС за виконання і перевиконання планів машинно-тракторних робіт».
45. Постанова Раднаркому СРСР від 23 січня 1942 р. «Про влаштування дітей, які залишилися без батьків».
46. Постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 24 січня 1942 р. «Про підготовку до весняної посівної кампанії у звільнених областях України».
47. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 15 лютого 1942 р. «Про норми поставок м'яса на 1942 р.».
48. Постанова Раднаркому СРСР від 2 березня 1942 р. «Про дозвіл колгоспам здійснювати посіви на невикористовуваних землях суміжних колгоспів».
49. Постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 3 березня 1942 р. «Про державний план розвитку сільського господарства на 1942 р.».
50. Постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 9 березня 1942 р. «Про збільшення обов'язкових поставок овочів державі».
51. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 11 березня 1942 р. «Про заходи збереження молодняка і збільшення поголів'я худоби в колгоспах і радгоспах».

Додаток 150
(продовження)

52. Постанова Раднаркому СРСР від 8 квітня 1942 р. «Про стан сільськогосподарських робіт у Ворошиловоградській і Харківській областях Української РСР».
53. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 13 квітня 1942 р. «Про збільшення для колгоспників обов'язкового мінімуму трудоднів».
54. Постанова Раднаркому СРСР від 13 квітня 1942 р. «Про Державну Воєнну позику 1942 р.».
55. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від квітня 1942 р. «Про порядок мобілізації на сільськогосподарські роботи в колгоспи, радгоспи і МТС працездатного населення міст і сільських місцевостей».
56. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 9 травня 1942 р. «Про додаткову оплату праці трактористів МТС і колгоспників, працюючих на причіпних сільськогосподарських машинах, за підвищення врожайності сільськогосподарських культур».
57. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 червня 1942 р. «Про додаткову оплату праці комбайнерів машинно-тракторних станцій».
58. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 червня 1942 р. «Про економію пального і ліквідацію втрат пального в МТС і радгоспах».
59. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 10 липня 1942 р. «Про створення із урожаю 1942 р. хлібного фонду Червоної армії».
60. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 11 липня 1942 р. «Про збирання врожаю і заготівлі сільськогосподарських продуктів у 1942 р.».
61. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 грудня 1942 р. «Про часткову зміну в прифронтових районах чинних постанов про поставки державі продуктів тваринництва».
62. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 9 січня 1943 р. «Про відміну збору на потреби житлового і культурного – побутового будівництва з господарств колгоспників і одноосібних селянських господарств».
63. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 9 січня 1943 р. «Про підготовку трактористів, комбайнерів, механіків і бригадирів тракторних бригад для МТС і колгоспів».
64. Постанова Раднаркому СРСР від 20 січня 1943 р. «Про заходи по трудовому влаштуванню інвалідів Вітчизняної війни».
65. Постанова Державного Комітету Оборони від 22 січня 1943 р. «Про посилення боротьби з розкраданням і розбазарюванням продовольчих і промислових товарів».
66. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 23 січня 1943 р. «Про заходи по відбудові МТС і колгоспів у районах, звільнених від німецько-фашистських окупантів».
67. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 25 січня 1943 р. «Про мобілізацію сільгоспмашин і спеціалістів сільського господарства Куйбишевської області для відбудови МТС і колгоспів у звільнених районах Української РСР».
68. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 27 лютого 1943 р. «Про відновлення роботи шкіл у районах, визволених від фашистських загарбників».
69. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 27 лютого 1943 р. «Про підготовку тракторів, комбайнів і сільськогосподарських машин МТС до польових робіт 1943 р.».
70. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 18 березня 1943 р. «Про державний план розвитку сільського господарства на 1943 р.».
71. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 18 березня 1943 р. «Про заходи по відновленню виробництва сільськогосподарських машин і знарядь».
72. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 23 березня 1943 р. «Про підготовку до весняної сівби 1943 р. по колгоспах і радгоспах районів УРСР, звільнених від німецько-фашистських окупантів».
73. Постанова ЦК ВКП(б) від 24 березня 1943 р. «Про розгортання мережі політпросвітницьких закладів у визволених від німецьких загарбників містах і селах».
74. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 13 квітня 1943 р. «Про повернення на ферми худоби і контракції».
75. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 13 квітня 1943 р. «Про заходи збільшення поголів'я худоби в колгоспах і радгоспах і підвищенню його продуктивності».
76. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 24 квітня 1943 р. «Про порядок мобілізації на сільськогосподарські роботи в колгоспи, радгоспи і МТС працездатного населення міст і сільських місцевостей в 1943 р.».
77. Постанова Раднаркому СРСР від 28 квітня 1943 р. «Про виплату пенсій і допомог військовослужбовцям і їх сім'ям, пенсіонерам і багатодітним матерям у місцевостях, звільнених від ворога».
78. Указ Президії Верховної Ради СРСР 30 квітня 1943 р. «Про прибутковий податок з населення».

Додаток 150
(продовження)

79. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 12 травня 1943 р. «Про заходи по збільшенню поголів'я коней, покращенню за ними догляду і утримання в колгоспах і радгоспах».
80. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 18 червня 1943 р. «Про збирання врожаю і заготівлі сільськогосподарських продуктів в 1943 р.».
81. Постанова Політбюро ЦК ВКП (б) від 31 травня 1943 р. «Про ліквідацію політвідділів при МТС і радгоспах».
82. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 3 червня 1943 р. «Про зміни в чинному законі про сільськогосподарський податок».
83. Постанова Раднаркому СРСР від 4 червня 1943 р. «Про Державну Воєнну позику 1943 р.».
84. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, звільнених від німецької окупації».
85. Постанова ЦК ВКП (б) від 25 серпня 1943 р. «Про заходи щодо посилення культурно-просвітницької роботи в районах, звільнених від німецької окупації».
86. Постанова Раднаркому СРСР від 25 серпня 1943 р. «Про забезпечення учителів хлібом, промисловими товарами».
87. Постанова Раднаркому СРСР від вересня 1943 р. «Про заборону торгівлі хлібом до виконання державного плану хлібозаготівель».
88. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 15 вересня 1943 р. «Про завезення свиней, овець і кіз у райони, звільнені від німецької окупації».
89. Постанова ЦК ВКП(б) від 18 жовтня 1943р. «Про організацію в областях, краях і республіках місячних курсів для голів колгоспів».
90. Постанова Раднаркому СРСР від 7 листопада 1943р. «Про надання допомоги по відбудові МТС, машинно-тракторних майстерень та ремонтних заводів у визволених районах Української РСР».
91. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 15 листопада 1943 р. «Про деяке зниження норм обов'язкової поставки молока державі колгоспами і списання недоїмок по молокопоставкам за минулі роки».
92. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 листопада 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові радгоспів Наркомрадгоспів Ворошиловградської, Сталінської, Сумської і Харківської областей».
93. Постанова Раднаркому СРСР від 15 грудня 1943 р. «Про організацію державної закупівлі худоби для подальшої допомоги звільнених районів».
94. Постанова Раднаркому СРСР (грудень) 1943 р. «Про заходи з відбудови кіномережі в містах і районах, звільнених від німецької окупації».
95. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 29 грудня 1943 р. «Про доповнення та зміни Указу Президії Верховної Ради СРСР від 29 грудня 1941 р. «Про воєнний податок».
96. Постанова Раднаркому СРСР від 9 січня 1944 р. «Про підвищення заробітної плати зоотехнічним і ветеринарним працівникам».
97. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 22 січня 1944 р. «Про невідкладні заходи по відбудові радгоспів Наркомрадгоспів Запорізької, Полтавської, Чернігівської і Дніпропетровської областей».
98. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 18 лютого 1944 р. «Про будівництво тракторних заводів і розвиток виробничих потужностей по випуску тракторів для сільського господарства».
99. Постанова Раднаркому СРСР від 14 березня 1944 р. «Про матеріально-технічне забезпечення сільського господарства».
100. Постанова ЦК ВКП (б) і Раднаркому СРСР від 14 березня 1944 р. «Про державний план розвитку сільського господарства на 1944 рік».
101. Постанова Раднаркому СРСР від березня 1944 р. «Про Державну Воєнну позику 1944 р.».
102. Постанова Раднаркому СРСР від 23 березня 1944 р. «Про відпуск насіння зернових культур колгоспам і радгоспам на весняний посів 1944 року».
103. Постанова Раднаркому СРСР від 26 березня 1944 р. «Про порядок мобілізації на сільськогосподарські роботи в колгоспи, радгоспи і МТС працездатного населення міст і сільських місцевостей в 1944 р.».
104. Постанова Раднаркому СРСР від 3 квітня 1944 р. «Про повернення евакуйованої худоби колгоспам, звільнених від німецької окупації районів Української РСР».
105. Постанова Раднаркому СРСР від 12 травня 1944 р. «Про надання допомоги у відновленні МТС, машинно-тракторних майстерень і ремонтних заводів у звільнених районах Української РСР».
106. Постанова Раднаркому СРСР від 25 травня 1944 р. «Про Весесоюзне соціалістичне змагання колгоспів, радгоспів, МТС, районів, областей, країв і республік за високий врожай і піднесення продуктивності колгоспного виробництва в 1944 р.».

Додаток 150
(продовження)

107. Постанова Раднаркому СРСР від 6 червня 1944 р. «Про організацію вечірніх шкіл сільської молоді».
108. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 липня 1944 р. «Про збирання врожаю і заготівлі сільськогосподарських продуктів в 1944 р.».
109. Постанова Раднаркому СРСР від 2 серпня 1944 р. «Про підсумки Всесоюзного соціалістичного змагання областей, країв і республік по проведенню весняних сільськогосподарських робіт і піднесенню колгоспного тваринництва в 1944 р.».
110. Постанова Раднаркому СРСР від 2 серпня 1944 р. «Про підсумки Всесоюзного соціалістичного змагання районів по проведенню весняних сільськогосподарських робіт і піднесенню колгоспного тваринництва в 1944 р.».
111. Постанова Раднаркому СРСР від 16 серпня 1944 р. «Про підвищення заробітної плати завідуючим хатами-читальнями, сільськими клубами, директорам, художнім керівникам і інструкторам районних будинків культури».
112. Постанова Раднаркому СРСР від 16 серпня 1944 р. «Про підвищення заробітної плати працівникам масових і шкільних бібліотек, бібліотек при вищих і середніх навчальних закладах, державних публічних і наукових бібліотек».
113. Постанова Раднаркому СРСР від 4 листопада 1944 р. «Про збільшення ресурсів м'яса».
114. Постанова Раднаркому СРСР від 10 листопада 1944 р. «Про заходи по розширенню мережі дитячих закладів і поліпшенню медичного і побутового обслуговування жінок і дітей».
115. Постанова ВКП(б) від 15 листопада 1944 р. «Про організацію роботи місячних курсів голів колгоспів».
116. Постанова Раднаркому СРСР від 22 листопада 1944 р. «Про підготовку трактористів, комбайнерів, бригадирів тракторних бригад, шоферів і механіків для МТС і радгоспів Наркомрадгоспів».
117. Постанова Раднаркому СРСР від 13 грудня 1944 р. «Про підсумки Всесоюзного соціалістичного змагання областей, країв і республік за одержання високого врожаю і піднесенню колгоспного тваринництва в 1944 році».
118. Постанова Раднаркому СРСР від 13 грудня 1944 р. «Про ставки заробітної плати і преміювання агрономів та інших працівників районних земельних відділів».
119. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 30 грудня 1944 р. «Про амністію трудових резервів, які добровільно повернулися на підприємство».
120. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від «Про державний план розвитку конярства на 1945 р.».
121. Постанова Раднаркому СРСР від 18 січня 1944 р. «Про підсумки Всесоюзного соціалістичного змагання областей, країв і республік за виконання планів ремонту тракторів та сільськогосподарських машин в грудні 1944 р.».
122. Постанова ЦК ВКП(б) від 27 січня 1945 р. «Про масово-політичну роботу на селі у зв'язку з підготовкою до весняної сівби 1945 року» .
123. Постанова Раднаркому СРСР від 28 січня 1945 р. «Про заходи по відновленню і розвитку птахівництва в радгоспах».
124. Постанова Раднаркому СРСР від 8 лютого 1945 р. «Про розвиток сільської електрифікації».
125. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 23 лютого 1945 р. «Про державний план розвитку сільського господарства на 1945 р.» .
126. Постанова Раднаркому СРСР від 24 лютого 1945 р. «Про підсумки Всесоюзного соціалістичного змагання областей, країв і республік за виконання плану ремонту тракторів і сільськогосподарських машин у січні 1945 р.».
127. Постанова Раднаркому СРСР від 25 лютого 1945 р. «Про поліпшення насінництва зернових культур».
128. Постанова Державного Комітету Оборони від 16 березня 1945 р. «Про надання допомоги населенню Закарпатської України продовольством, насінням і промисловими товарами».
129. Постанова Раднаркому СРСР від березня 1945 р. «Про Державну Воєнну позичку 1945 р.».
130. Постанова Раднаркому СРСР від 17 березня 1945 р. «Про підсумки Всесоюзного соціалістичного змагання районів, областей, країв і республік за одержання високого врожаю і піднесення колгоспного тваринництва в 1944 р.».
131. Постанова Раднаркому СРСР від 4 квітня 1945 р. «Про обов'язкові поставки продуктів тваринництва в районах, визволених від німецької окупації».
132. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 5 квітня 1945 р. «Про державний план розвитку тваринництва в колгоспах і радгоспах на 1945 р.» .
133. Постанова Раднаркому СРСР від 8 квітня 1945 р. «Про приведення до норми розмірів присадибного користування колгоспників, робітників і службовців».
134. Постанова ЦК ВКП(б) від 28 квітня 1945 р. «Про будівництво житлових будинків, виробничих і культурно-побутових будівель в селах України».

Додаток 150
(продовження)

135. Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від липня 1945 р. «Про збирання врожаю і заготівлю сільськогосподарських продуктів у 1945 р.».
136. Постанова Раднаркому СРСР від 21 липня 1945 р. «Про відстрочку в погашенні кредиту, взятого на будівництво, капітальний ремонт житла й господарського облаштування сім'ям загиблих, інвалідам і членам сімей військовослужбовців»
137. Постанова Раднаркому СРСР від 24 лютого 1945 р. «Про поліпшення насінництва зернових культур».

Частина II

**Директиви, розпорядження, постанови Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У,
пленумів ЦК КП(б)У**

1. Постанова Раднаркому УРСР від 29 грудня 1940 р. «Про надання пільг по сільськогосподарському податку 1940 р. господарствам, що потерпіли від стихійного лиха».
2. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 18 січня 1941 р. «Про річні порайонні норми обов'язкових поставок молока державі колгоспами».
3. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 23 січня 1941 р. «Про встановлення плану врожайності сільськогосподарських культур і завдання по продуктивності тваринництва по колгоспах УРСР на 1941 р.».
4. Постанова ЦК КП(б)У від 31 січня 1941 р. «Про стан підготовки сільськогосподарських кадрів для МТС і колгоспів УРСР».
5. Постанова ЦК КП(б)У від 10 березня 1941 р. «Про заходи забезпечення високих і стійких урожаїв проса і кукурудзи».
6. Постанова ЦК КП(б)У від 10 березня 1941 р. «Про забезпечення колгоспів УРСР насінням багаторічних трав на посів 1941 р.».
7. Постанова Раднаркому УРСР від 11 березня 1941 р. «Про звільнення в 1941 році селянських господарств на території Ізмаїльської та Чернівецької областей від оподаткування збором на потреби житлового і культурно-побутового будівництва».
8. Постанова Раднаркому УРСР від 11 березня 1941 р. «Про збір на потреби житлового і культурно-побутового будівництва селянських господарств Волинської, Дрогобицької, Львівської, Ровенської, Станіславської і Тернопільської областей в 1941 р.».
9. Постанова ЦК КП(б)У від 18 березня 1941 р. «Про заходи по поширенню посівів і підвищенню урожайності кок-сагізу».
10. Постанова ЦК КП(б)У від 21 березня 1941 р. «Про норми виробітку на тракторах МТС в західних областях на 1941 р.».
11. Постанова ЦК КП(б)У від 24 березня 1941 р. «Про встановлення граничних норм землекористування на один селянський двір по Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській і Тернопільській областях УРСР».
12. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 25 березня 1941 р. «Про річні обов'язкові поставки яєць державі колгоспами, колгоспними дворами і одноосібними господарствами для всіх районів і областей УРСР».
13. Постанова ЦК КП(б)У від 28 березня 1941 р. «Про розподіл тракторів, автомашин, сільськогосподарських машин, нафтотари і коштів для новоорганізуємих і існуючих МТС Ізмаїльської, Чернівецької і західних областей УРСР».
14. Постанова ЦК КП(б)У від 29 березня 1941 р. «Про заходи щодо покращення експлуатації сільськогосподарських електроустановок УРСР».
15. Постанова ЦК КП(б)У від 31 березня 1941 р. «Про використання бувших хуторських присадибних ділянок колгоспами».
16. Постанова ЦК КП(б)У від 8 квітня 1941 р. «Про відпуск насіння льону-довгунця в позику колгоспам УРСР».
17. Постанова ЦК КП(б)У від 12 квітня 1941 р. «Про заходи по відновленню і поширенню ставкового господарства та організацію рибних розплідників в колгоспах УРСР».
18. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 12 квітня 1941 р. «Про зміну норм овочепоставок по районах Київської, Чернігівської, Кіровоградської і Одеської областей».
19. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 12 квітня 1941 р. «Про оплату трактористів в машинно-тракторних станціях західних, Чернівецької і Ізмаїльської областей УРСР».
20. Постанова ЦК КП(б)У від 14 квітня 1941 р. «Про факти роздування управлінських і обслуговуючих штатів в колгоспах УРСР і заходи по ліквідації цих фактів».

Додаток 150
(продовження)

21. Постанова ЦК КП(б)У від 18 квітня 1941 р. «Про зміну плану сільськогосподарських робіт по радгоспах Наркомрадгоспів УРСР в західних областях УРСР».
22. Постанова ЦК КП(б)У від 23 квітня 1941 р. «Про використання гною і інших місцевих добрив в колгоспах УРСР».
23. Постанова ЦК КП(б)У від 23 квітня 1941 р. «Про заходи по дальнішому піднесенню шовківництва в УРСР».
24. Постанова ЦК КП(б)У від 25 квітня 1941 р. «Про порайонні річні норми обов'язкових поставок продукції льону-довгунця, середньо-російських і південних конопель державі колгоспами Вінницької, Дніпропетровської, Житомирської, Камянець-Подільської, Київської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Сумської та Чернігівської областей Української РСР».
25. Постанова ЦК КП(б)У від 10 травня 1941 р. «Про обов'язкові поставки зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами Ровенської області Української РСР».
26. Постанова ЦК КП(б)У від 10 травня 1941 р. «Про обов'язкові поставки зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами Львівської області Української РСР».
27. Постанова ЦК КП(б)У від 10 травня 1941 р. «Про обов'язкові поставки зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами Станіславської області Української РСР».
28. Постанова ЦК КП(б)У від 10 травня 1941 р. «Про обов'язкові поставки зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами Тернопільської області Української РСР».
29. Постанова ЦК КП(б)У від 10 травня 1941 р. «Про обов'язкові поставки зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами Дрогобицької області Української РСР».
30. Постанова ЦК КП(б)У від 10 травня 1941 р. «Про обов'язкові поставки зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами Волинської області Української РСР».
31. Постанова ЦК КП(б)У від 10 травня 1941 р. «Про обов'язкові поставки зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами Чернівецької області Української РСР».
32. Постанова ЦК КП(б)У від 10 травня 1941 р. «Про обов'язкові поставки зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами Ізмаїльської області Української РСР».
33. Постанова ЦК КП(б)У від 10 травня 1941 р. «Про обов'язкові поставки м'яса державі колгоспами та одноосібними господарствами Ровенської області Української РСР».
34. Постанова ЦК КП(б)У від 10 травня 1941 р. «Про обов'язкові поставки м'яса державі колгоспами та одноосібними господарствами Львівської області Української РСР».
35. Постанова ЦК КП(б)У від 10 травня 1941 р. «Про обов'язкові поставки м'яса державі колгоспами та одноосібними господарствами Станіславської області Української РСР».
36. Постанова ЦК КП(б)У від 10 травня 1941 р. «Про обов'язкові поставки м'яса державі колгоспами та одноосібними господарствами Тернопільської області Української РСР».
37. Постанова ЦК КП(б)У від 10 травня 1941 р. «Про обов'язкові поставки м'яса державі колгоспами та одноосібними господарствами Дрогобицької області Української РСР».
38. Постанова ЦК КП(б)У від 10 травня 1941 р. «Про обов'язкові поставки м'яса державі колгоспами та одноосібними господарствами Волинської області Української РСР».
39. Постанова ЦК КП(б)У від 10 травня 1941 р. «Про обов'язкові поставки м'яса державі колгоспами та одноосібними господарствами Чернівецької області Української РСР».
40. Постанова ЦК КП(б)У від 10 травня 1941 р. «Про обов'язкові поставки м'яса державі колгоспами та одноосібними господарствами Ізмаїльської області Української РСР».
41. Постанова ЦК КП(б)У від 10 травня 1941 р. «Про обов'язкові поставки молока державі колгоспами та одноосібними господарствами Ровенської області Української РСР».
42. Постанова ЦК КП(б)У від 10 травня 1941 р. «Про обов'язкові поставки молока державі колгоспами та одноосібними господарствами Львівської області Української РСР».
43. Постанова ЦК КП(б)У від 10 травня 1941 р. «Про обов'язкові поставки молока державі колгоспами та одноосібними господарствами Станіславської області Української РСР».
44. Постанова ЦК КП(б)У від 10 травня 1941 р. «Про обов'язкові поставки молока державі колгоспами та одноосібними господарствами Тернопільської області Української РСР».
45. Постанова ЦК КП(б)У від 10 травня 1941 р. «Про обов'язкові поставки молока державі колгоспами та одноосібними господарствами Дрогобицької області Української РСР».
46. Постанова ЦК КП(б)У від 10 травня 1941 р. «Про обов'язкові поставки молока державі колгоспами та одноосібними господарствами Волинської області Української РСР».
47. Постанова ЦК КП(б)У від 10 травня 1941 р. «Про обов'язкові поставки молока державі колгоспами та одноосібними господарствами Чернівецької області Української РСР».

Додаток 150
(продовження)

76. Постанова ЦК КП(б)У від 16 травня 1941 р. «Про відрядження комбайнерів в МТС Ізмаїльської та Чернівецької УРСР».
77. Постанова ЦК КП(б)У від 21 травня 1941 р. «Про списання з колгоспів УРСР заборгованості по контракції махорки та тютюнів урожаю 1937, 1938 та 1939 рр.».
78. Постанова ЦК КП(б)У від 30 травня 1941 р. «Постанова Раднаркому УРСР про контракцію цукрових буряків урожаю 1941 р. в колгоспах УРСР».
79. Постанова Раднаркому УРСР від 28 травня 1941 р. «Про підготовку до збирання врожаю 1941 року».
80. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 30 травня 1941 р. «Про порайонні норми поставок сиру-бринзи».
81. Постанова ЦК КП(б)У від 6 червня 1941 р. «Про план зселення хуторських дворів і дрібних населених пунктів в колгоспні села по Житомирській, Сумській, Харківській і Чернігівській областях УРСР».
82. Постанова ЦК КП(б)У від 6 червня 1941 р. «Про хід підготовки матеріально-технічної бази до прийомки, переробки та зберігання картоплі, овочів і плодів урожаю 1941 р.».
83. Постанова ЦК КП(б)У від 20 червня 1941 р. «Про план заготівель та використання баштанних культур з врожаю 1941 р.».
84. Постанова ЦК КП(б)У від 20 червня 1941 р. «Про план заготівель та використання дикорослих плодогід, грибів, жолудів і меду з врожаю 1941 р.».
85. Розпорядження ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР від 26 червня 1941 р. «Про виключну організованість у підготовці та проведенні збирання врожаю 1941 року».
86. Постанова ЦК КП(б)У від 26 червня 1941 р. «Про підготовку на курсах без відриву від виробництва трактористок».
87. Розпорядження Раднаркому УРСР від червня 1941 р. «Про залучення учнів 7 – 10 класів до участі в сільськогосподарських роботах колгоспів, радгоспів і підсобних господарств підприємств».
88. Директива ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР секретарям обкомів партії і головам облвиконкомів Правобережної України від 3 липня 1941 р. «Про евакуацію худоби та майна колгоспів, МТС і радгоспів».
89. Постанова Раднаркому УРСР від 11 серпня 1941 р. «Про перегін, розміщення і підготовку до зимівлі евакуйованої худоби».
90. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 4 вересня 1941 р. «Про заходи по переселенню колгоспів із прифронтової полоси Української РСР».
91. Розпорядження Раднаркому УРСР від 9 вересня 1941 р. начальнику Сталінської залізниці «Про подачу вагонів для евакуації колгоспних господарств із Дніпропетровської, Запорізької і Харківської областей».
92. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 6 лютого 1942 р. «Про збереження поголів'я худоби, евакуйованої у Ворошиловградську і Харківську області».
93. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 27 березня 1942 р. «Про розміщення Державної Воєнної позики 1942 р.».
94. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 29 березня 1942 р. «Про організацію відгодівлі худоби та розвиток тваринництва і птахівництва в підсобних господарствах підприємств і установ УРСР».
95. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 7 квітня 1942 р. «Про проведення зльоту молодих колгоспниць-передовиків сільського господарства України».
96. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 11 квітня 1942 р. «Про підготовку до проведення посадки картоплі в колгоспах Ворошиловградської і районах Харківської областей весною 1942 р.».
97. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 14 квітня 1942 р. «Про заходи проведення весняного посіву в колгоспах і радгоспах Ворошиловградської і районах Харківської областей в 1942 р.».
98. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 14 квітня 1942 р. «Про план сільськогосподарських робіт в колгоспах і радгоспах Ворошиловградської та районах Харківської областей на 1942 р.».
99. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 23 квітня 1942 р. «Про обговорення на загальних зборах колгоспників і робітників радгоспів, МТС, матеріалів республіканської наради жінок-передовиків сільського господарства України і вжиття заходів для широкого застосування їх досвіду».
100. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 23 квітня 1942 р. «Про популяризацію матеріалів республіканської наради жінок і дівчат-передовиків сільського господарства Радянської України».
101. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 29 квітня 1942 р. «Про порядок мобілізації на сільськогосподарські роботи в колгоспах, радгоспах і МТС працездатного населення міст і сільських місцевостей по Ворошиловградській, районах Харківської і Сумської областей».
102. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 2 травня 1942 р. «Про план збільшення поголів'я худоби і вирощування молодяку в радгоспах Наркомрадгоспів УРСР і трестів приміських господарств».

Додаток 150
(продовження)

103. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 2 травня 1942 р. «Про підвищення для колгоспників обов'язкового мінімуму трудоднів по Ворошиловградській та районах Харківської та Сталінської областей».
104. Постанова Раднаркому УРСР від 8 травня 1942 р. « По працевлаштування і побутове обслуговування інвалідів Вітчизняної війни».
105. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 12 травня 1942 р. «Про списання заборгованості минулих років по картоплепоставках, що числяться за господарствами призваних в РСЧА і Військово-Морський флот».
106. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 12 травня 1942 р. «Про підготовку матеріально-технічної бази до приймання і переробки молока в 1942 р.».
107. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 12 травня 1942 р. «Про підготовку матеріально-технічної бази до приймання, переробки і зберігання картоплі, овочів і плодів з урожаю 1942 р. по Ворошиловградській та районах Харківської та Сталінської областей».
108. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 19 травня 1942 р. «Про встановлення врожайності сільськогосподарських культур і завдань по продуктивності тваринництва по колгоспах Ворошиловградської та районах Харківської та Сталінської областей на 1942 р.».
109. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 19 травня 1942 р. «Про заходи по реалізації постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП (б) «Про додаткову оплату праці трактористів МТС і колгоспників, які працюють на причепних сільськогосподарських машинах, за підвищення врожайності сільськогосподарських культур».
110. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 19 травня 1942 р. «Про план ремонту збиральних машин МТС, радгоспів і колгоспів до збирання врожаю 1942 р. по Ворошиловградській та районах Харківської і Сталінської областей».
111. Постанова Раднаркому УРСР від 20 травня 1942 р. «Про трудове влаштування інвалідів Вітчизняної війни».
112. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 2 червня 1942 р. «Про сінозбирання і силосування кормів в колгоспах і радгоспах Ворошиловградської та районах Харківської і Сталінської областей».
113. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 7 червня 1942 р. «Про строки закінчення ремонту комбайнів і інших збиральних машин по МТС і радгоспах Ворошиловградської і районах Харківської і Сталінської областей».
114. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 27 червня 1942 р. «Про відпуск насінневої позики колгоспам Ворошиловградської області».
115. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 4 липня 1942 р. «Про обробіток просапних, прополку зернових культур і збереження сіна в колгоспах Ворошиловградської області».
116. Постанова ЦК КП(б)У від 25 січня 1943р. «Про забезпечення кадрами масової кваліфікації районів України, що звільняються від німецьких окупантів».
117. Постанова ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР від 27 лютого 1943 р. «Про поновлення роботи шкіл у районах Української УРСР, звільнених від фашистських окупантів».
118. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 15 лютого 1943 р. «Про медичні та санітарно-протиепідемічні заходи у звільнених від німецьких окупантів в районах Ворошиловградської, Харківської і Сталінської областей УРСР».
119. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 27 лютого 1943 р. «Про збереження поголів'я сільськогосподарських тварин в колгоспах та радгоспах УРСР, звільнених від німецьких окупантів».
120. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 27 лютого 1943 р. «Про заходи по відновленню радянської торгівлі по районах УРСР, звільнених від німецьких окупантів».
121. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 27 березня 1943 р. «Про відрядження керівних працівників республіканських і обласних установ в райони Ворошиловградської і Харківської областей в справі підготовки до весняної сівби».
122. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 27 березня 1943 р. «Про організацію допомоги дітям-сиротам, батьки яких загинули в боях або закатовані й розстріляні фашистськими загарбниками».
123. Постанова Раднаркому УРСР від 30 березня 1943 р. «Про ставки воєнного податку з колгоспників та одноосібників у Ворошиловградській та Харківській областях на 1943 р.».
124. Постанова Раднаркому УРСР від 30 березня 1943 р. «Про проведення в 1943 р. державних і місцевих податків і зборів в містах і районах Ворошиловградської та Харківської областей».
125. Постанова Раднаркому УРСР від 31 березня 1943 р. «Про асигнування 700 тис. крб. Наркомату радгоспів УРСР».
126. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 31 березня 1943 р. «Про проведення державного страхування в районах Ворошиловградської і Харківської областей».

Додаток 150
(продовження)

127. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 9 квітня 1943 р. «Про створення хлібного фонду Червоної армії по зерну і насінню олійних культур з фактичних посівів 1942 р. колгоспами, колгоспними дворами і одноосібними господарствами в районах УРСР, визволених від німецько-фашистських окупантів».
128. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 9 квітня 1943 р. «Про створення м'ясного фонду Червоної армії і про нарахування обов'язкових поставок державі продуктів тваринництва на 1943 р.».
129. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 9 квітня 1943 р. «Про план здачі зернових культур з урожаю 1942 р. радгоспами Наркомрадгоспів УРСР».
130. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 24 квітня 1943р. «Про заходи організаційної допомоги колгоспам районів УРСР, визволених від німецьких окупантів».
131. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 17 травня 1943 р. «Про прополку зернових і обробіток просапних культур у колгоспах і радгоспах Ворошиловградської і Харківської областей».
132. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 17 травня 1943 р. «Про сінозбирання і силосування кормів в колгоспах і радгоспах Ворошиловградської і Харківської областей».
133. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 18 травня 1943р. «Про ремонт комбайнів, молотарок, двигунів та простих збиральних машин в МТС, колгоспах і радгоспах районів Ворошиловградської і Харківської областей».
134. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 4 червня 1943 р. «Про обробіток проса і порядок видачі додаткової оплати ланкам колгоспів за перевиконання планів урожайності по просу».
135. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 5 червня 1943р. «Про підготовку комбайнів і простих збиральних машин до збирання врожаю 1943 р.».
136. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 20 червня 1943 р. «Про заходи по відновленню колгоспних тваринницьких ферм і розвиток тваринництва в колгоспах і радгоспах Ворошиловградської і Харківської областей».
137. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 30 червня 1943р. «Про стан збирання врожаю і заготівлю сільськогосподарських продуктів в районах УРСР, визволених від німецької окупації».
138. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 27 липня 1943р. «Про збирання врожаю і заготівлю сільськогосподарських продуктів в 1943 році».
139. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 9 серпня 1943р. «Про план заготівлі сіна врожаю 1943 р. по Ворошиловградській і Харківській областях УРСР».
140. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 9 серпня 1943р. «Про зміну існуючого порядку поставок колгоспами державі зерна і соняшника і про встановлення плану заготівлі зерна і соняшника врожаю 1943 р. по районах» Ворошиловградської і Харківської областей УРСР».
141. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 28 серпня 1943р. «Про надання допомоги колгоспам, радгоспам і МТС у виконанні постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП (б) від 21 серпня 1943 р.».
142. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 3 вересня 1943р. «Про закінчення збирання врожаю зернових культур і проса в радгоспах і підсобних господарствах в районах Харківської області, визволених від німецької окупації в серпні місяці 1943 р.».
143. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 4 вересня 1943р. «Про збирання врожаю цукрових буряків в колгоспах і радгоспах Харківської області в 1943 р.».
144. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 9 вересня 1943 р. «Про завіз тракторів до МТС Харківської області».
145. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 24 вересня 1943р. «Про завіз свиней, овець і кіз колгоспам районів, визволених від німецької окупації Ворошиловградської, Харківської, Сталінської і Сумської областей».
146. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 27 вересня 1943р. «Про норми здачі зерна в хлібний фонд Червоної армії колгоспами, колгоспниками та одноосібними господарствами по районах, звільнених від німецької окупації після 1 липня 1943 р.».
147. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 27 вересня 1943р. «Про план заготівель та використання овочів і картоплі з урожаю 1943 р. по Харківській, Ворошиловградській, Сталінській і Сумській областях».
148. Постанова Раднаркому УРСР від 28 вересня 1943 р. «Про відновлення роботи шкіл у 1943 – 1944 навчальному році в районах Харківської, Ворошиловградської, Полтавської, Сумської, Чернігівської, Сталінської, Запорізької, Дніпропетровської та Київської областей УРСР, звільнених від фашистської окупації».
149. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 29 вересня 1943р. «Про оранку на зяб в колгоспах районів УРСР, звільнених від німецької окупації».

Додаток 150
(продовження)

150. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 29 вересня 1943 р. «Про збирання врожаю в колгоспах і радгоспах районів, визволених від німецьких окупантів в серпні і вересні 1943 р.».
151. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 29 вересня 1943 р. «Про організацію збирання технічних культур та картоплі в Сумській, Чернігівській і Полтавській областях».
152. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 30 вересня 1943 р. «Про зменшення плану посіву озимих культур в колгоспах Ворошиловградської та Харківської областей на 1943 р.».
153. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 6 жовтня 1943 р. «Про проведення сільськогосподарських робіт в районах України, звільнених від німецько-фашистської окупації».
154. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 30 вересня 1943 р. «Про глибоку оранку на зяб під посів цукрових буряків весною 1944 р.».
155. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 11 жовтня 1943 р. «Про заходи по проведенню осінньо-зимового ремонту тракторів МТС і радгоспів Української РСР на 1944 – 1945 рр.».
156. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 11 жовтня 1943 р. «Про надання допомоги лісоматеріалами колгоспам і населенню, що постраждали від німецької окупації, у спорудженні господарських і житлових будівель».
157. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 12 жовтня 1943 р. «Про збереження тракторів, сільськогосподарських машин та іншого майна МТС, машинно-тракторних майстерень у районах УРСР, що звільняються від німецької окупації».
158. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 14 жовтня 1943р. «Про заборону використання приміщення лікувальних та інших установ Наркомату охорони здоров'я УРСР, шкіл та учбових закладів Наркомату освіти УРСР не за прямим призначенням».
159. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 18 жовтня 1943р. «Про збирання та заготівлю сировини, махорки і тютюну в 1943 р.».
160. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 19 жовтня 1943р. «Про порайонні норми здачі державі сіна з урожаю 1943 р. у фонд Червоної армії колгоспами Полтавської області».
161. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 19 жовтня 1943р. «Про порайонні норми здачі державі зерна колгоспниками і колгоспами та одноосібними господарствами з урожаю 1943 р. по районах Полтавської області».
162. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 28 жовтня 1943р. «Про виробництво молотарок і кінних приводів для колгоспів і МТС Української РСР на Харківському заводі «Серп і молот».
163. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 5 листопада 1943 р. «Про план та заходи по забезпеченню ремонту тракторів і причіпних сільськогосподарських машин по МТС, радгоспах і колгоспах районів УРСР, визволених від німецької окупації».
164. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 8 листопада 1943р. «Про засипку насінневих фондів ярих культур для посіву весною 1944 року в колгоспах областей, визволених від німецької окупації після 1 липня 1943 р.».
165. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1943р. «Про хід відновлення тваринницьких ферм, виконання плану комплектації їх поголів'я та підготовку до зимівлі худоби в колгоспах».
166. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 20 листопада 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові радгоспів Наркомрадгоспів Ворошиловградської, Сталінської, Сумської і Харківської областей».
167. Постанова Раднаркому УРСР від 20 листопада 1943 р. «Про заходи по покращенню нафтогосподарства і використанню пального в МТС».
168. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 21 листопада 1943р. «Про хлібозаготівлі і хлібозакупки по УРСР».
169. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 22 листопада 1943р. «Про план хлібозаготівель із урожаю 1943 р.».
170. Постанова Раднаркому УРСР від 22 листопада 1943 р. «Про заборону колгоспам, колгоспникам і одноосібним господарствам продажу та обміну зерна, борошна та печеного хліба до виконання ними плану здачі зерна державі».
171. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 22 листопада 1943 р. «Про завезення товарів для стимулювання закупівель хліба».
172. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 1 грудня 1943р. «Про заготівлю насіння олійних культур з урожаю 1943 р. по колгоспах УРСР».
173. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 9 грудня 1943 р. «Про підготовку і перепідготовку трактористів, комбайнерів і бригадирів тракторних бригад для МТС та радгоспів Наркомрадгоспів УРСР».

**Додаток 150
(продовження)**

174. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 9 грудня 1943 р. «Про план заготівлі і державної закупівлі соняшника з урожаю 1943 р.».
175. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 10 грудня 1943р. «Про дозвіл колгоспам, які не мають можливості виконати недоїмки по яйцепоставкам, здавати замість яєць зерно, масло, картоплю і інші сільськогосподарські продукти».
176. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 12 грудня 1943 р. «Про відбудування МТС, МТМ і ремзаводів у районах УРСР, визволених від німецької окупації».
177. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 13 грудня 1943 р. «Про поновлення діяльності наукових установ Наркомземсправ УРСР».
178. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 13 грудня 1943р. «Про відновлення діяльності середніх навчальних закладів системи Наркомземсправ УРСР».
179. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 13 грудня 1943р. «Про передачу колгоспам Харківської області виділених Раднаркомом СРСР для УРСР великої рогатої худоби і овець».
180. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 22 грудня 1943 р. «Про план і строки проведення осінньо-зимового ремонту тракторів в МТС та радгоспах районів УРСР, визволених від німецької окупації».
181. Постанова Раднаркому УРСР від 6 січня 1944 р. «Про невідкладні заходи по відновленню радгоспів Наркомрадгоспів УРСР Ворошиловградської, Сталінської, Харківської та Сумської областей».
182. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 13 січня 1944 р. «Про санітарно-епідемічні заходи по боротьбі з висипним та черевним тифом».
183. Постанова Раднаркому УРСР від 12 лютого 1944 р. «Про надання допомоги насінням для весняної сівби колгоспам республіки, постраждалим від фашистської окупації».
184. Постанова Раднаркому УРСР від 15 лютого 1944 р. «Про середньо-обласні ставки воєнного податку з колгоспників і одноосібників на 1944 р.».
185. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 23 лютого 1944 р. «Про трудове влаштування, виробниче навчання і матеріально-побутове забезпечення інвалідів Вітчизняної війни».
186. Постанова Раднаркому УРСР від 8 березня 1944 р. «Про невідкладні заходи по відновленню радгоспів Наркомрадгоспів УРСР Запорізької, Полтавської, Чернігівської, Дніпропетровської областей».
187. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 8 березня 1944 р. «Про забезпечення автотранспортом машинно-тракторних станцій УРСР».
188. Постанова VI сесії Верховної Ради УРСР «Про асигнування з державного бюджету на розвиток шкіл визволених областей Лівобережної України».
189. Постанова Раднаркому УРСР від 14 березня 1944 р. «Про заходи щодо поліпшення кінообслуговування населення УРСР».
190. Постанова Раднаркому УРСР від 16 березня 1944 р. «Про дозвіл колгоспам, колгоспникам і одноосібним господарствам, які виконали план здачі державі зерна, продажу та обміну зерна, борошна та печеного хліба».
191. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 20 березня 1944 р. «Про заходи по забезпеченню виконання державного плану розвитку сільського господарства на 1944 р. по Українській РСР».
192. Постанова ЦК КП(б)У від 1 квітня 1944 р. «Про керівні органи місцевих Рад депутатів трудящих».
193. Постанова Раднаркому УРСР від 15 квітня 1944 р. «Про план сільськогосподарських робіт і розвитку тваринництва на 1944 р. по правобережних районах УРСР».
194. Постанова Раднаркому УРСР від 13 травня 1944 р. «Про план завезення худоби із східних областей у порядку державної допомоги».
195. Постанова Раднаркому УРСР від 15 травня 1944 р. «Про відновлення діяльності сільськогосподарських науково-дослідних закладів Наркомзема УРСР».
196. Постанова Пленуму ЦК КП(б)У (Травень 1944 р.). «Про підсумки весняної сівби, підготовку і збирання врожаю в 1944 році».
197. Постанова Раднаркому УРСР від 23 травня 1944 р. «Про план сільськогосподарських робіт у колгоспах Вінницької, Кам'янець-Подільської, 18 районів Кіровоградської і 21 району Київської областей та по селянських господарствах Ровенської області на 1944 р.».
198. Постанова Раднаркому УРСР від 30 травня 1944 р. «Про надання допомоги по відбудові МТС, машинно-тракторних майстерень та ремонтних заводів у визволених районах УРСР».
199. Постанова Раднаркому УРСР від 30 травня 1944 р. «Про встановлення обов'язкового мінімуму поголів'я робочих волів та бичків для вирощування на волів упродовж 1944 – 1946 рр.».
200. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 31 травня 1944 р. «Про шефство областей України над вугільними трестами Донбасу».

Додаток 150
(продовження)

201. Постанова Раднаркому УРСР від 6 червня 1944 р. «Про заходи посилення збиральними машинами радгоспів Наркомземрадгоспів УРСР Миколаївської та Херсонської областей».
202. Постанова Раднаркому УРСР від 6 червня 1944 р. «Про всесоюзне соціалістичне змагання колгоспів, МТС, районів, областей за високий урожай і піднесення колгоспного тваринництва в 1944 р.».
203. Постанова Раднаркому УРСР від 17 червня 1944 р. «Про план сільськогосподарських робіт для колгоспів Одеської, Миколаївської та 6 районів Херсонської областей на 1944 р.».
204. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 24 липня 1944 р. «Про хід розмінування об'єктів і збирання трофеїв та військового майна в районах УРСР, звільнених від німецької окупації».
205. Постанова Раднаркому УРСР від 24 липня 1944 р. «Про проведення обласних оглядів художньої самодіяльності».
206. Постанова Раднаркому УРСР від 27 червня 1944 р. «Про відбудову і дальший розвиток виноградарства Української РСР».
207. Постанова Раднаркому УРСР від 28 липня 1944 р. «Про збільшення розміру насінневих ділянок в колгоспах УРСР на 1944 р.».
208. Постанова Раднаркому УРСР від 9 серпня 1944 р. «Про організацію вечірніх шкіл сільської молоді».
209. Постанова Раднаркому УРСР від 24 серпня 1944 р. «Про організацію однорічних сільськогосподарських шкіл».
210. Постанова Раднаркому УРСР від 2 вересня 1944 р. «Про заборону продажу і обміну зерна, борошна і печеного хліба до виконання державного плану хлібозаготівель з урожаю 1944 р.».
211. Постанова Раднаркому УРСР від 12 вересня 1944 р. «Про відбудову садових радгоспів Наркомхарчопрому УРСР правобережних районів Української РСР, звільнених від німецької окупації».
212. Постанова Раднаркому УРСР від 14 вересня 1944 р. «Про підсумки соціалістичного змагання колгоспів республіки по проведенню весняних сільськогосподарських робіт і розвитку тваринництва в 1944 р.».
213. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 16 вересня 1944 р. «Про надання допомоги колгоспам Зноб-Новгородського і Середино-Буцького районів Сумської області, постраждалим від німецько-фашистської окупації».
214. Постанова ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР від 20 вересня 1944 р. «Про заходи щодо покращення і розвитку масової фізкультурної роботи в Українській РСР».
215. Постанова Раднаркому УРСР від 26 вересня 1944 р. «Про заходи по забезпеченню виконання плану будівельних робіт в радгоспах Наркомрадгоспів УРСР у 1944 р.».
216. Постанова Раднаркому УРСР від 26 вересня 1944 р. «Про організацію школи по підготовці бухгалтерів та рахівників для радгоспів Наркомрадгоспів УРСР».
217. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 2 листопада 1944 р. «Про відновлення виробництва тракторних запасних частин на заводі ім. Лепсе Наркомсередмашу в м. Києві».
218. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 12 листопада 1944 р. «Про відновлення виробництва плугів і запасних частин до сільськогосподарських машин на заводі ім. Жовтневої революції в м. Одесі».
219. Постанова Раднаркому УРСР від 26 вересня 1944 р. «Про поновлення діяльності райнасінгоспів у Житомирській області».
220. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 6 жовтня 1944 р. «Про всесоюзне соціалістичне змагання колгоспів, МТС, районів, областей за високий урожай і піднесення колгоспного тваринництва в 1944 р.».
221. Постанова Раднаркому УРСР від 7 жовтня 1944 р. «Про розподіл колгоспам Української УРСР 5210 робочих коней, одержаних від військових частин 2-го Українського фронту».
222. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 11 жовтня 1944 р. «Про поліпшення роботи сільських кіноустановок».
223. Постанова Раднаркому УРСР від 17 листопада 1944 р. «Про розподіл додаткового кредиту для колгоспів, колгоспників та інших позичальників сільських місцевостей».
224. Постанова Раднаркому УРСР від 24 жовтня 1944 р. «Про організацію однорічних сільськогосподарських шкіл по підготовці кадрів для сільського господарства республіки».
225. Постанова Раднаркому УРСР від 21 листопада 1944 р. «Про підготовку шкіл західних областей Української РСР до навчального року».
226. Постанова ЦК КП(б)У від 28 листопада 1944 р. «Про організацію роботи місячних курсів голів колгоспів».

Додаток 150
(продовження)

227. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 4 грудня 1944 р. «Про заходи по ліквідації в західних областях України неграмотності й малограмотності».
228. Постанова Раднаркому УРСР від 15 грудня 1944 р. «Про організацію курсів підготовки голів та секретарів сільрад».
229. Постанова Раднаркому УРСР від 21 грудня 1944 р. «Про відновлення радгоспів та учбових закладів Наркомрадгоспів УРСР правобережних областей України».
230. Постанова Раднаркому УРСР від 27 грудня 1944 р. «Про роботу сільських клубів і бібліотек у західних областях УРСР».
231. Постанова Раднаркому УРСР від 27 грудня 1944 р. «Про підготовку трактористів, комбайнерів, бригадирів тракторних бригад, шоферів і механіків МТС та радгоспів Наркомрадгоспів УРСР».
232. Постанова Раднаркому УРСР ЦК КП(б)У від 30 грудня 1944 р. «Про хід ремонту тракторів та заходи по підготовці сільськогосподарських машин МТС, радгоспів і колгоспів до польових робіт 1945 р.
233. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 3 січня 1945 р. «Про хід ремонту тракторів і заходи по підготовці сільськогосподарської техніки МТС, радгоспів і колгоспів до польових робіт 1945 р.».
234. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 3 лютого 1945 р. «Про роботу вечірніх шкіл робітничої та сільської молоді».
235. Постанова ЦК КП(б)У від 7 лютого 1945 р. «Про шефство областей України над Дніпробудом».
236. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 7 лютого 1945 р. «Про дослідне будівництво колгоспних будинків у Київській області».
237. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 25 лютого 1945 р. «Про заходи по збереженню поголів'я коней у колгоспах і радгоспах УРСР та підготовку їх до весняних польових робіт».
238. Постанова ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР від 1 березня 1945 р. «Про державний план розвитку сільського господарства Української РСР на 1945 рік».
239. Постанова Раднаркому УРСР від 1 березня 1941 р. «Про поліпшення насінництва зернових культур».
240. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 8 березня 1945 р. «Про відновлення і розвиток культурно-просвітницьких закладів, покращення медичної допомоги і соціального забезпечення населення західних областей УРСР».
241. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 10 березня 1945 р. «Про хід робіт по передачі трудящим селянам земель, відібраних фашистськими загарбниками в західних, Ізмаїльській і Чернівецькій областях Української РСР».
242. Постанова Раднаркому УРСР від 12 березня 1945 р. «Про розподіл коштів, внесених бійцями, офіцерами та інженерно-технічним складом 25-го Управління оборонного будівництва на відновлення колгоспів і радгоспів УРСР».
243. Постанова Раднаркому УРСР від 14 березня 1945 р. «Про створення земельних громад у селах західних, Чернівецької та Ізмаїльської областей».
244. Постанова ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР від 16 березня 1945 р. «Про дозвіл продажу і обміну зерна, борошна і печеного хліба для областей, що виконали державний план хлібозаготівель».
245. Постанова ЦК КП(б)У від 21 березня 1945 р. «Про порушення законності в Західній Україні».
246. Постанова ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР від 9 квітня 1945 р. «Про розвиток сільської електрифікації в областях УРСР».
247. Постанова ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР від 10 квітня 1945 р. «Про державний план розвитку тваринництва в колгоспах і радгоспах Української РСР на 1945 р.».
248. Постанова Раднаркому УРСР від 13 квітня 1945 р. «Про обов'язкові поставки продуктів тваринництва в Українській РСР на 1945 рік».
249. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 27 квітня 1945 р. «Про будівництво житлових будинків колгоспників, виробничих приміщень у колгоспах та культурно-побутових споруд на селі».
250. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 7 травня 1945 р. «Про заходи по відбудові й подальшому розвитку народного господарства в західних областях УРСР у 1945 р.».
251. Постанова Раднаркому УРСР від 14 травня 1945 р. «Про кредитування на відбудову і нове будівництво бідняцько-середняцьким господарствам».
252. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У 4 червня 1945 р. «Про подальше розгортання соціалістичного змагання областей, районів, МТС і колгоспів УРСР за одержання високого врожаю і піднесення колгоспного тваринництва».
253. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У 25 червня 1945 р. «Про підсумки весняної сівби, підготовку і збирання врожаю 1945 р.».

Додаток 150
(продовження)

254. Постанова Раднаркому УРСР від 7 липня 1945 р. «Про відновлення діяльності радгоспів Наркомрадгоспів УРСР, розташованих в районах Чернівецької, Станіславської, Дрогобицької, Ровенської та Ізмаїльської областей УРСР».
255. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 20 липня 1945 р. «Про скасування рішення від 16 березня 1945 р. і заборону продажу і обміну зерна, борошна і печеного хліба для областей, що виконали державний план хлібзаготівель».
256. Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 10 серпня 1945 р. «Про порядок застосування пільг по поставках сільськогосподарських продуктів державі селянськими господарствами західних та Ізмаїльської областей УРСР».
257. Постанова Раднаркому УРСР від 20 вересня 1945 р. «Про першочергові заходи по наданню допомоги Закарпатській Україні по піднесенню сільського господарства».
258. Постанова Раднаркому УРСР від 30 жовтня 1945 р. «Про асигнування коштів Наркомзему УРСР на закупівлю коней».

Подано за: Директиви КПСС і Советського правительства по хозяйственным вопросам. 1917 – 1958. Сборник документов / сост. В. Н. Малин, А. В. Коробов. – Т.2. – 1929 – 1945 годы. – М.: Госполитиздат, 1957. – С. 589 – 601, 607 – 611, 624 – 628, 638 – 653, 744 – 750, 753 – 802, 818 – 822, 827 – 828; Сборник Постановлений Центрального Комитета ВКП(б) и Совета Народных Комиссаров Союза ССР по вопросам заготовок и закупок сельскохозяйственных продуктов. – 4-е дополн. изд. – М.: Заготиздат, 1943. – С. 116 – 117, 122 – 125; Сборник указов, постановлений, решений, распоряжений и приказов военного времени. – 1942 – 1943. – Л.: Лениздат, 1944. – С. 176 – 177; КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К.: Політвидав України. – Т.6. – С. 17 – 19; Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської соціалістичної республіки. – К.: Політвидав України. – № 2. – 16 січня 1941 р. – 1941. – С. 25-27; № 3. – 10 лютого 1941 р. – С. 2 – 15; № 5. – 27 березня 1941 р. – С. 18; № 6. – 9 квітня 1941 р. – С. 10 – 16; № 7. – 28 квітня 1941 р. – С. 8 – 10, 22; № 2. – 1945 р. – С. 102; № 4 – 5. – 1945 р. – С. 110 – 113, 130 – 131; № 9. – 1945 р. – С. 264; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945... – Т. 1. – С. 251 – 252, 258 – 259, 261, 275 – 276; Т. 2 – С. 333 – 345, 372 – 377, 467; Т. 3 – С. 282 – 283, 297 – 299, 313 – 314, 328 – 329, 356 – 358; Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Хроника событий / Ред. кол. : В.И. Клоков, В.М. Коваль, М.Н. Руденко; сост. : О.В. Буцко, Т.В. Вронская, Л.В. Кондратенко, Т.С. Першина, Н.Н. Руденко. – К.: Политиздат Украины, 1985. – С. 25, 30, 40, 71, 80, 81, 88, 92, 104, 116, 122, 144, 147, 148, 157, 158, 165, 166, 167, 169, 173, 174, 177, 196, 253, 256, 257, 281, 293, 294, 300, 305, 320, 332, 342, 374, 378, 390, 405, 411, 429, 440, 446, 448, 455, 476, 477, 478, 483, 499, 504, 506, 511, 512, 515, 518, 532, 533, 541, 551, 552, 555, 556, 562, 575, 579, 581, 589, 593, 595, 602, 603; Культурне будівництво в Українській РСР: найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду (1917 – 1960 рр.). Збірник документів в 2-х т. – Т. 2 (червень 1941 – 1960 рр.). – К.: Держполітвидав України, 1961. – С. 21; Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. – Т. 1. 1939 – 1953. / Упор. Т. Галайчук, О. Луцький, Б. Микитів та ін. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 87 – 88, 108; За щастя оновленої землі. Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939 – 1979. – С. 44 – 45; Украинская ССР. – В 10-т. – Т. 8. – С. 482, 484, 486; Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. – Кн. 1. – С. 608 – 609; Известия. – 1940. – 17 апреля, 10 мая, 12 мая, 18 мая, 28 мая, 20 сентября; 1941. – 9 января, 14 марта, 6 апреля, 24 мая; Радянська Україна. – 1944. – 11 березня; Правда України. – 1945. – 8 травня; Ведомости Верховного Совета СССР. – 1941. – № 2; 1944. – № 2; РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 43. – Спр. 2270, 2272, 2275; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 637, 643, 644, 645, 646, 647, 649, 680, 686, 689, 692, 698; Оп. 30. – Спр. 31; ЦДАВО України. – Ф.Р-27. – Оп. 17 – Спр. 8882; Ф.Р-2. – Оп. 7. – Спр. 7, 306, 314, 477, 478, 479, 480, 582, 585, 588, 589, 592, 966, 967, 970, 975, 983, 985, 986, 989, 994, 1005, 1008, 1014, 1017, 1018, 1019, 2094, 2101, 2116, 2127, 2142, 2149, 2155; Буцько М. О. Вказ. праця. – С. 68 – 69, 72, 84, 93; Григорович Д. Ф. Вказ. праця. – С. 124, 149, 276, 293, 303, 307; Денисенко П. І. Вказ. праця. – С. 146; Каневський О. П. Вказ. праця. – С. 137, 138, 226 – 228; Кондакова Н. И. Некоторые вопросы идейно-политической работы партии в освобожденных районах (1943 – 1945 гг.) / Н. И. Кондакова // Вопросы истории КПСС. – 1970. – № 5. – С. 43; Марьяхин Г. Л. Очерки истории налогов с населения СССР. – С. 209.

Постанови ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ спрямовані на залучення комсомольських організацій до вирішення виробничих і соціальних проблем села в умовах війни

1. Постанова ЦК ВЛКСМ від 23 червня 1941 р. «Про заходи щодо воєнної роботи в комсомолі».
2. Постанова ЦК ЛКСМУ від 24 червня 1941 р. «Про відбір жіночої молоді села для роботи на тракторах і комбайнах».
3. Постанова ЦК ВЛКСМ від 1 серпня 1941 р. «Про роботу комсомольських організацій по обслуговуванню поранених бійців Червоної армії, евакуйованих в тиллові шпитали».
4. Постанова ЦК ВЛКСМ від 5 серпня 1941 р. «Про участь комсомольських організацій у проведенні роботи по евакуації населення і обліку евакуйованих».
5. Постанова ЦК ВЛКСМ від 23 серпня 1941 р. «Про обов'язкову військово-фізичну підготовку комсомольців».
6. Постанова ЦК ВЛКСМ від 23 серпня 1941 р. «Про участь комсомольських і піонерських організацій у збиранні лому і відходів кольорових металів».
7. Постанова ЦК ВЛКСМ від 7 вересня 1941 р. «Про участь комсомольських організацій у збиранні серед населення теплих речей і білизни для Червоної армії».
8. Постанова ЦК ВЛКСМ від 19 вересня 1941 р. «Про участь комсомольських організацій у виконанні постанови ДКО СРСР «Про загальнообов'язкове навчання військової справи громадян СРСР».
9. Постанова ЦК ВЛКСМ від 8 грудня 1941 р. «Про участь комсомольських організацій у проведенні сільськогосподарських робіт у 1942 р.».
10. Постанова ЦК ВЛКСМ від 9 грудня 1941 р. «Про вивчення учнями шкіл трактора, комбайна і основних видів сільськогосподарських робіт».
11. Постанова ЦК ВЛКСМ від 17 грудня 1941 р. «Про підготовку комсомольців для роботи рахівниками в колгоспах».
12. Постанова ЦК ЛКСМУ від 14 лютого 1942 р. «Про участь комсомольських організацій колгоспів, радгоспів і МТС Харківської, Ворошиловградської і Сталінської областей у підготовці до весняної сівби».
13. Постанова ЦК ЛКСМУ від 15 лютого 1942 р. «Про участь комсомольських організацій міст і сіл, звільнених від німецьких окупантів, у відбудові господарства».
14. Постанова ЦК ВЛКСМ від 23 січня 1943 р. «Про роботу комсомольських організацій по підготовці механізаторських кадрів для сільського господарства».
15. Постанова ЦК ВЛКСМ від 14 вересня 1943 р. «Про відновлення в районах, звільнених від німецької окупації, силами комсомольців і молоді хат-читальень».
16. Постанова ЦК ВЛКСМ від 17 вересня 1943 р. «Про збирання і виготовлення запасних частин та інструментів для МТС і МТМ районів, звільнених від німецької окупації».
17. Постанова ЦК ЛКСМУ від 18 вересня 1944 р. «Про участь комсомольських організацій у збиранні теплих речей для Червоної армії».
18. Постанова ЦК ЛКСМУ від 1 листопада 1943 р. «Про участь комсомольських організацій у відбудові народного господарства звільнених районів України».
19. Постанова ЦК ВЛКСМ від 23 грудня 1943 р. «Про направлення на роботу в тваринництво 100 тис. комсомольців».
20. Постанова ЦК ВЛКСМ від 20 січня 1944 р. «Про ініціативу комсомольських організацій по наданню допомоги дітям фронтовиків».
21. Постанова ЦК ЛКСМУ від 7 лютого 1944 р. «Про участь комсомольських організацій в обладнанні шпиталів і налагодженні в них політико-виховної роботи».
22. Постанова Пленуму ЦК ВЛКСМ (квітень 1944 р.) «Про найближчі завдання роботи комсомолу на селі».
23. Постанова ЦК ВЛКСМ від 12 липня 1944 р. «Про участь комсомольських організацій у створенні вечірніх шкіл сільської молоді».

Подано за: Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Хроника событий. – С. 10, 13, 57, 60, 72, 82, 130, 133, 257, 341, 343, 344, 366, 393, 411, 420, 501; ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 3 – 6; Организация удесятиряет силы. Документы и материалы съездов, конференций и ЦК ВЛКСМ по организационной работе (1918 – 1966 гг.). – М. : Молодая гвардия, 1968. – С. 195 – 197.

Повідомлення та постанови військових органів щодо надання частинами Червоної армії допомоги сільському населенню України

1. Повідомлення від 24 жовтня 1943 р. політуправління 4-го Українського фронту Головному політичному управлінню Червоної армії про агітаційно-масову роботу серед населення районів, звільнених від фашистських окупантів.
2. Повідомлення від 29 жовтня 1943 р. політвідділу 27-ї армії політуправлінню 1-го Українського фронту «Про надання допомоги колгоспам Київської області в збиранні урожаю».
3. Постанова Військової ради 1-го Українського фронту від 11 листопада 1943 р. «Про надання допомоги в збиранні урожаю трудящим, звільнених районів УРСР».
4. Постанова Військової ради 61-ї армії Білоруського фронту від 27 листопада 1943 р. «Про надання допомоги трудящим Чернігівської області в збиранні урожаю».
5. Повідомлення від 16 лютого 1944 р. Військової ради 3-го Українського фронту ЦК КП(б)У «Про надання допомоги частинами Червоної армії населенню, звільнених від фашистських загарбників районів України в 1943 р.»
6. Повідомлення від 3 січня 1944 р. Військової ради 6-ї армії Військовій раді 3-го Українського фронту «Про надання допомоги підприємствам, колгоспам, радгоспам і населенню, звільнених районів УРСР»
7. Постанова Військової ради 4-го Українського фронту від 16 лютого 1944 р. «Про передачу в розпорядження Раднаркому УРСР колісних тракторів і тракторного майна».
8. Постанова Військової Ради 4-го Українського фронту від 19 березня 1944 р. «Про допомогу колгоспам і радгоспам Запорізької і Миколаївської областей у проведенні весняних польових робіт.
9. Постанова Військової ради 1-го Українського фронту від 18 квітня 1944 р. «Про допомогу радгоспам і колгоспам у проведенні весняних польових робіт».
10. Постанова Військової ради 3-го Українського фронту від 26 квітня 1944 р. «Про надання допомоги народному господарству Одеської області».
11. Постанова Військової ради 1-го Українського фронту від 27 березня 1944 р. «Про надання допомоги населенню в проведенні весняної сівби».

Подано за: Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 ... – Т.2. – С. 104 – 107, 110 – 111, 124 – 125, 129 – 130, 138 – 139; Т. 3. – С. 15 – 17, 40, 49, 67 – 68, 70 – 71; История Украинской ССР . – В 10 – ти т. – Т. 8. – С. 486.

ДОКУМЕНТИ ОКУПАЦІЙНОГО ПЕРІОДУ

Додаток № 153

**ЛИСТІВКА З ОГОЛОШЕННЯМ
ПРО ОБОВ'ЯЗКОВУ ЗДАЧУ СІНА ТА РІПАКУ*****СЕЛЯНИ – КЕРІВНИКИ ГОСПОДАРСТВ!**

Сіножать та збірка ріпаку вповні почалась.

Сіно призначене до обов'язкової здачі, **також сіно**, якого ви не потребуєте для худоби, зараз мусите доставити до пунктів «Заготсіна».

Ви одержите кращу ціну чим до тепер, якщо сіно буде старанно зібране та буде краща його якість.

Ціни для сіна назначаються:

- 1 сорт: сіяне сіно (люцерна, клевер, костер, тимофійка, зляк і мішаний житняк, могар, чуданка, викова домішка) Ціна 20 руб. = 2 рейхсмарки за 100 кг.
 - 2 сорт: заливне (високого та середнього рівня), степове, крупне, горішне. Ціна 16 руб. = 1,6 рейхсмарки за 100 кг.
 - 3 сорт: суходільне (лугове, польове, переложне). Ціна 12 руб. = 1,2 рейхсмарки за 100 кг.
 - 4 сорт: заливне (низького рівня: романів і плавнів, низинне та лісове, степове дрібне). Ціна 10 руб. = 1,0 рейхсмарки за 100 кг.
 - 5 сорт: сіно болотне. Ціна 7 руб. = 0,3 рейхсмарки за 100 кг.
- Крім цього, довіз сіна до пунктів буде плачений 3 руб. за кожні 100 кг.

Якнайшвидше провести збірку **ріпаку** та звезти його до відомих вам пунктів „Заготзерно”. Задержати можна лише тільки ріпаку який є потрібний до засіву на слідуєчий рік. Управа ріпаку мусить бути не лише в теперішній площині задержана, але також поширена.

За сухий і без скази ріпак ціна 120 руб. = 12 рейхсмарок за 100 кг.

Здача **збіжжя** буде відбуватися в подібний спосіб до пунктів „Заготзерно”.

Нові ціни і порядок здачі для збіжжя буде в найближчий час поданий до загального відома.

Дбайте, щоб добре провести жнива та молотівку! При здачі одержите посвідку зданої кількості. Зарплату по означених цінах в залежності від якості одержите при здачі або кілька день пізніше. Відомості уділять вам голови гмін та місцевих управ, як рівно ж хліборобські організації.

При всяких труднощах звертайтеся до поставлених німецьких повітових та окружних господарських керівників.

Хто не застосується до зарядження буде покараний.

Львів, 25 липня 1941 р.

Південна Інспекція Господарства.
Відділ Хліборобства.

*Орфографію оригіналу збережено

Подано за: ЦДАВО України. – Ф.3206. – Оп.2. – Спр.117. – Арк.5.

ЛИСТІВКА З ОГОЛОШЕННЯМ ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ НОВИХ ЗАКУПІВЕЛЬНИХ ЦІН ЗА ПОСТАВЛЕНЕ ЗЕРНО*

СЕЛЯНИ ТА КЕРІВНИКИ ГОСПОДАРСТВ!

Через нижче оголошення Німецька Збройна Сила подає нові ціни на зерно. Ціни підвищено продуцентам без підвищення цін на муку та хліб. За свою працю ви одержите належну зарплату. Різниця між заготівельними та закупівельними цінами, які були за большевицьких часів, знесені. Ви одержите нові, підвищені ціни.

Хто до 1 жовтня поставить своє зерно, одержить крім установленої ціни також премію – надбавку в висоті: 5 крб. за кожні 100 кг зерна.

За поставку зерна після 1 жовтня премія не уділюється.

СЕЛЯНИ ТА КЕРІВНИКИ ГОСПОДАРСТВ!

Через установлення нових цін на зерно наступає велика поправа Вашого господарства. Німецька Збройна Сила сподівається та вимагає від Вас, що все зерно, яке не є потрібне для прохарчовування Вашої сім'ї, худоби та засівів Ви поставите прямо до пунктів „Заготзерна”, або через сільські кооперативи. Сповняйте свій обов'язок та продавайте все своє зерно. Також та кількість зерна, яку належало віддати до МТС, як заплату, мусить негайно бути доставлена на пункти „Заготзерна” і буде заплачена новими цінами. В майбутньому МТС будуть працювати своїми машинами лише на тих господарствах, котрі вповні виконали свою поставку, а за їх працю буде плачено в обниженій ставці наявними грошми.

Більшовицький провід організації „Заготзерно” знесений. Їхнє місце переймають кращі фахові сили, як керівники пунктів „Заготзерно”. Ми дбаємо про те, щоби в українській зерновій господарці наступив справедливий порядок та справедливе вирівняння між продуцентом та консументом. Ви є зобов'язані повними силами сповняти свій обов'язок, як саме старанно зберігати збіжжя та доставити непотрібне в селі зерно. В майбутньому лише ті господарства можуть розраховувати на потрібні їм товари, котрі повністю виконали свої поставки сільськогосподарських продуктів.

ОГОЛОШЕННЯ ПРО ПОСТАВКУ ЗБІЖЖЯ ТА ЇХ ЦІНА.

На основі розпорядження Командуючого Тилових Військових Частин Півдня про заборону підвищування цін від 17 липня 1941 р. установлюються з 1 серпня 1941 р. слідуючі ціни за кожні 100 кг:

1. Сталі ціни

1.	Жито	25 крб.
2.	Пшениця тверда	35 крб.
3.	Пшениця м'яка	33 крб.
4.	Пшениця яра тверда з домішкою м'якої до 20 % включно	35 крб.
5.	Пшениця яра тверда з домішкою м'якої понад 20 – 40 % включно	34 крб.
6.	Пшениця яра тверда з домішкою м'якої понад 40 % включно	33 крб.
7.	Пшениця яра тверда з домішкою жита понад 15 % до 40 % включно	31 крб.
8.	Пшениця яра тверда з домішкою жита понад 40 % включно	25 крб.
9.	Овес	23 крб.
10.	Ячмінь фуражний	23 крб.
11.	Ячмінь броварний	27 крб.
12.	Гречка	40 крб.
13.	Просо	23 крб.
14.	Кукурудза зерно:	
	а) біла	23 крб.
	б) жовта	22 крб.
	в) сумішка білої і жовтої	20 крб.
	г) рисова	35 крб.
15.	Вика яра	30 крб.
16.	Вика з домішкою вівса або ячменю	
	а) понад 15 – 35 % включно	27 крб.
	б) понад 35 – 65 % включно	23 крб.

(10 крб. = 1 рейхсмарка)

**Додаток 154
(продовження)**

Вище установлені ціни – за добре, здорове, сухе та середньої якості зерно здане на пункт „Заготзерно”. Дотеперішні приписи про якість, як також існуючі приписи про пониження якості натурі, суттєвій домішці, запаху та вогкості залишаються незмінні, і в зв’язку з тим вище назначені ціни можуть бути знижені або підвищені.

2. Премії – надвижки.

За все здане зерно до 1 жовтня одержить доставець, крім вище зазначених цін під 1 (від 1 до 16) 5 крб. за кожних 100 кг як премію надвижки.

3. Поставка.

Зерно треба доставити на найближчий пункт „Заготзерна”. За доставлене зерно одержите – довідку про здачу. Продаж зерна може також відбуватись через сільські кооперативи, котрі закуплену кількість зерна зобов’язані доставити до назначених пунктів „Заготзерна”. Сільські кооперативи за своє посередництво одержують винагороду в дотеперішній висоті. Продаж іншим особам та установам збіжжя заборонена.

4. Карні приписи.

Хто не виконуватиме вимоги оголошеного зарядження буде покараний з існуючим законом.

5 серпня 1941 р.

Південна Інспекція Господарства.
Відділ Хліборобства.

*Орфографію оригіналу збережено.

Подано за: ЦДАВО України. – Ф.3206. – Оп.2. – Спр.117. – Арк.32.

ЛИСТІВКА З ОГОЛОШЕННЯМ ПРО ЗАКУПІВЕЛЬНІ ЦІНИ НА ХУДОБУ, ПРИЗНАЧЕНУ ДО УБОЮ*

Селяни!

Німецька Збройна Сила повідомляє про тверді ціни на худобу, призначену до убою. Ціни відносяться до всіх родів здач. Ці ціни кілька кратно перевищують те, що Ви одержували за більшовицької влади при обов'язковій поставці худоби і вони є справедливі. Не допускати підвищення цін для міського населення. Вищим завданням є зараз забезпечити м'ясом німецьку збройну силу, яка обняла охорону Вашого краю та захищає населення. Тому поставляйте відгодовану худобу на пункти означені в оголошеннях. Хто поставити худобу до убою згідно з вимогами, одержить кращу ціну. Німецька збройна сила сторожитиме Вашу поставку та буде старатись про те, щоби доставлена худоба була зрахована по встановлених цінах.

Оголошення!

Стосується: цін на худобу та її постачання. На основі діючої постанови Командуючого Запільними Військовими областями Півдня про заборону підвищення цін з дня 17 липня 1941 р. встановлюються з днем 7 серпня 1941 р. наступні ціни на худобу, призначену до убою:

А) Худоба		Б) Телята	
1. Повножирна	180 крб.	1. Повножирні	170 крб.
2. Добре жирна	160 крб.	2. Добре жирні	150 крб.
3. Середньої жирності	120 крб.	3. Середньої жирності	110 крб.
4. Нижче середньої жирності	90 крб.	4. Нижче середньої жирності	80 крб.
5. Нестандартна	70 крб.	5. Нестандартні	60 крб.

В) Свині		Г) Вівці	
1. Солонинові (понад 8 ц живої ваги)	300 крб.	1. Повножирні	175 крб.
2. Півсолонинові (1,2 – 1,8 ц живої ваги)	250 крб.	2. Добре жирні	155 крб.
3. М'ясні (свині до убою понижче 1,2 ц живої ваги)	260 крб.	3. Середньо жирні	120 крб.
		4. Нижче середньої жирності	85 крб.
		5. Нестандартні	65 крб.

Приписи на ціни:

Ціна визначається за 100 кг живої ваги на місці поставки. Встановлені ціни є найвищі і не можуть бути переступлені. Всі досі проголошені та встановлені ціни тим самим касуються.

Приписи постачання:

Всю худобу, призначену до убою на продаж доставити:

- а) на пункти, на які дотепер худоба поставлялася;
- б) до найближчих місцевих сільських кооперативів;
- в) на місця, вказані німецькими військовими установами.

Забороняється продавати живу або биту худобу, свиней, овець іншим підприємствам, організаціям або особам, головню на торгах і інших пунктах.

7 серпня 1941 р.

Південна Інспекція господарства
Відділ Хліборобства.

*Орфографію оригіналу збережено.

Подано за: – ЦДАВО України – Ф.3206. – Оп.2. – Спр.117. – Арк.30.

ОСОБЫЕ РАСПОРЯЖЕНИЯ ПО СНАБЖЕНИЮ ДЛЯ ТЫЛОВЫХ СЛУЖБ И ЧАСТЕЙ № 54*

... на основании распоряжения командующего оперативным тылом группы войск „Юг” о запрете на повышение цен от 17.07.41 г. с 1 августа 1941 г. устанавливаются следующие цены за 100 кг. соответствующих продуктов:

1. ЗЕРНОВЫЕ

рожь	25 руб	ячмень пивной	27 руб
пшеница (твердая)	35 руб	гречиха	40 руб
пшеница (мягкая)	33 руб	просо	23 руб
пшеница (твердая 20% мягкой)	35 руб	кукуруза зерно: а) белая	23 руб
пшеница (твердая 20 – 40% мягкой)	34 руб	б) желтая	22 руб
пшеница (твердая свыше 40% мягкой)	33 руб	в) смесь	20 руб
пшеница с рожью (15 – 40 %)	31 руб	г) рисовые сорта	35 руб
пшеница с рожью (свыше 40 %)	25 руб	вика	30 руб
овес	23 руб	вика с ячменем и овсом – 15 – 35 %	27 руб
ячмень кормовой	23 руб	вика с ячменем и овсом – 35 – 65 %	23 руб

Премияльная оплата. За все не позже чем до 1.10 сданные зерновые производитель зерна получает сверх указанной стоимости премиальную надбавку за каждые 100 кг 5 руб.

2. СКОТ

А. Крупный рогатый скот

1) жирный откорм, высшего качества	180 руб.
2) хороший откорм	160 руб.
3) средней упитанности	120 руб.
4) худые животные	90 руб.
5) выбракованный скот	70 руб.

Б. Телята

1) жирный откорм, высшего качества	170 руб.
2) хороший откорм	150 руб.
3) средней упитанности	110 руб.
4) худые животные	80 руб.
5) выбракованный скот	60 руб.

С. Свины

1) жирные свыше 90 кг живого веса	300 руб.
2) средней жирности 60 – 90 кг. живого веса	280 руб.
3) свинина (свины годные на убой, живой вес ниже 60 кг.)	260 руб.

Цены определены за 100 кг живого веса независимо от места сдачи.

Установленные цены являются самыми высокими и не могут превышать. Все до сих пор известные или установленные цены одновременно аннулируются этим распоряжением.

12.08.1941 г.

Командующий оперативным
тылом группы армий „Юг”. Отдел
квартирмейстера пр. № 1515/41.

*Орфографію оригіналу збережено.

Подано за: ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр.144. – Арк. 9 – 11.

ЛИСТІВКА З ОГОЛОШЕННЯМ ПРО ЗДАЧУ І ЦІНИ НА ОЛІЙНІ ТА БОБОВІ КУЛЬТУРИ*

СЕЛЯНИ І КЕРІВНИКИ ГОСПОДАРСТВ!

Оголошення** про здачу олійних та бобових культур та їх ціни:

На основі діючої постанови Командуючого Запіллям Військової області Півдня про заборону підвищення цін з 17 липня 1941 р. з 1 серпня 1941 р. встановлюються нові ціни за кожні 100 кг.:

1. Сталі ціни:

1. Зимовий ріпак	120 крб.	7.	Насіння кліщевини	130 крб.
2. Літній ріпак	90 крб.	8.	Біб сої	140 крб.
3. Насіння гірчиці	100 крб.	9.	Мак синій	200 крб.
4. Сім'я конопель	135 крб.	10.	Мак сірий	180 крб.
5. Сім'я льону	150 крб.	11.	Льнянка	60 крб.
6. Насіння соняшнику	70 крб.			

2. Найвищі ціни на бобові культури:

12. Сочевія по величині, сорту і кольору	24 – 78 крб.
13. Горох по величині	27 – 42 крб.
14. Біб кінський	22 – 25 крб.
15. Квасоля харчова по класу	28 – 64 крб.

(10 крб. = 1 рейхсмарка)

Вище встановлені ціни – за добрі, здорові сухі та середньої якості олійні та бобові культури, здані на пункти Заготзерно. Дотеперішні приписи про якість, як також існуючі приписи про пониження якості із за запаху, сміттєві домішки та вологості, залишаються незмінні. Ціни для олійних культур не можуть бути знижені або підвищені. Найвищі ціни для бобових культур не можуть бути підвищені.

3. Доставка

Олійні та бобові культури треба доставити на найближчий пункт „Заготзерна”. За доставлені одержите довідку про здачу. Продаж олійних та бобових культур може також відбуватись через сільські кооперативи, котрі закуплену кількість олійних та бобових культур запов'язанні доставити до назначених пунктів „Заготзерна”. Сільські кооперативи за своє посередництво одержують винагороду в дотеперішній висоті. Продаж іншим особам та установам олійних та бобових культур заборонена.

4. Кара

Підвищення установленим зарядженням цього оголошення, суворо каратиметься з згідно з існуючим законом.

15 серпня 1941 р.

Начальник команди Військових
Збройних Сил.
Південна Інспекція Господарства
Відділ Хліборобства.

* Орфографію оригіналу збережено

**Вступна частина листівки майже повністю дублює текст вступної частини оголошення вміщеному у додатку № 151 (ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 117. – Арк. 32), з тією різницею що тут йдеться про нові ціни на олійні та бобові культури значно підвищені, відсутність різниці між заготівельними і закупівельними цінами; що здачі підлягають, культури не потрібні для засіву та прохарчування і поставка здійснюється прямо на пункти „Заготзерна” або через сільські кооперативи, а товари першої необхідності, відпускатимуться лише тим, хто виконав повністю обов'язок поставки. (Прим. автора).

Подано за: ЦДАВО України. – Ф.3206. – Оп.2. – Спр.117. – Арк.38.

ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ЦІНИ БОБОВИХ КУЛЬТУР*

На основі розпорядження Начального Коменданта Тилового Військового Округу від 17 липня 1941 р. від 15 серпня 1941 р. обов'язуватимуть слідуєчи найвищі ціни за 100 кг.:

1. Сочевиця	Тип А	Тип Б	Тип Ц
а) 6,25 мм	78 руб.	68 руб.	51 руб.
б) 5,25 мм	57 руб.	46 руб.	36 руб.
ц) 4,25 мм	40 руб.	35 руб.	30 руб.
д) відходи	15 руб.	15 руб.	15 руб.
е) дрібнота	24 руб.	24 руб.	24 руб.
2. Горох		3. Кінський біб	
а) крупний	2 руб.	а) ясний	25 руб.
б) середній	36 руб.	б) сумішний	22 руб.
ц) дрібний	32 руб.		
д) шарий	27 руб.		
4. Фасоля харчова			
а) біла „Бомба”	64 руб.	і) Ряба	32 руб.
б) біла „Цукрова”	58 руб.	к) Зелена	41 руб.
ц) біла „Півцукрова”	54 руб.	л) Вишнева	34 руб.
д) біла „Перлівка”	52 руб.	м) Ясно бронзова	24 руб.
е) біла „Змійка”	52 руб.	н) Суміш білої	41 руб.
ф) біла „Рачки”	52 руб.	о) Суміш зеленої	37 руб.
г) біла „Лопата”	58 руб.	п) Суміш різних	28 руб.

(10 руб. = 1 рейхсмарка)

Ці ціни – за добрі, здорові, сухі та середньої якості бобові культури. Дотеперішні приписи про якість, як також існуючі приписи про пониження якості бобових культур, лишаються незмінні. Пoviщі ціни не можуть бути підвищені...

...Протидіяння установленим зарядженням цього суворо каратимуться згідно з діючим законом.

30 серпня 1941 р.

Південна Інспекція Господарства.
Відділ Хліборобства.

*Орфографію оригіналу збережено

Подано за: ЦДАВО України. – Ф.3206. – Оп.2. – Спр.117. – Арк. 50.

**ОГОЛОШЕННЯ
ПРО ЦІНИ НА ПОСІВНЕ ЗЕРНО (ВИСІВ 1941 – 1942 рр.)***

I. ПОСІВНІ ЗБІЖЖЯ:

Установлюються слідуючі найвищі ціни на насіння, яке може бути предметом торгу. Цих цін не вільно переступати. Ціни розуміються в місці найближчого пункту „Заготзерно” або „Держсортфонду”:

Озимина: за 100 кг.

Озиме жито	40 крб.
Озима пшениця	51 крб.
Озимий ячмінь	38 крб.

Ярі збіжжя за 100 кг.

Яре жито	42 крб.
Яра пшениця	54 крб.
Ярий ячмінь: а) броварний	44 крб.
б) інший	38 крб.
Овес	33 крб.
Просо	44 крб.
Кукурудза: а) біла: жовта	33 крб.
б) рисова	46 крб.
Гречка	54 крб.
Могар	47 крб.

II. ПІЗНІ СТРУЧКОВІ: за 100 кг.

Горох: а) великий	54 крб.	Озима вика	133 крб.
б) дрібний	41 крб.	Яра вика	43 крб.
в) сірий	36 крб.	Лубінь: а) гіркий	39 крб.
Сочевиця	91 крб.	б) солодкий до 3 % альколюїдів	240 крб.
Робик	33 крб.		

III. ОЛІЙНІ: за 100 кг.

Соняшник	54 крб.	Ріпак: а) озимий	150 крб.
Соя	170 крб.	б) ярий	150 крб.
Конопля	170 крб.	Мак	235 крб.
Рицина	155 крб.	Насіння льону	185 крб.
Гірчиця	140 крб.	Рижак	85 крб.

Повні продажні ціни розуміються за 100 кг насіння без мішка, якщо не відповідають дотеперішнім постановам про якість посівного насіння.

Ціна за купу приготованого посівного насіння на пункті „Заготзерно” або „Держсортфонду” вагається до 90 % ціни продажу, з установленням якості.

Дозволяється виміну продажного збіжжя на посівне з тим, що за 100 кг посівного треба дати найменше 137 кг продажного збіжжя того самого роду.

За поставлене на пункти „Держсортфонду” сортове насіння відповідного сорту зачислюється 15 % вищезгаданих цін. При закупі й збуті насіння еліти обов’язують хвилево дотеперішні постанови.

Додаток № 159
(продовження)

IV. НАСІННЯ КОНЮШИНИ І ТРАВ:

	Заготівельна ціна за 100 кг.	Продажна ціна за 100 кг.
Червона конюшина	845 крб.	1110 крб.
Біла конюшина	1040 крб.	1350 крб.
Шведська конюшина	910 крб.	1185 крб.
Люцерна	1055 крб.	1375 крб.
Еспарцет в стручках	175 крб.	230 крб.
Англійський райгас	750 крб.	950 крб.
Французький райгас	700 крб.	910 крб.
Італійський райгас	480 крб.	675 крб.
Вестерфальський райгас	400 крб.	520 крб.
Тімотка	610 крб.	790 крб.
Ржа збірна	750 крб.	880 крб.
Трісне	600 крб.	720 крб.
Мітлиця	1120 крб.	1320 крб.
Вівсяник луговий	800 крб.	1050 крб.
Вівсяник червоний	520 крб.	1810 крб.
Лисохвіст	1220 крб.	1560 крб.
Середеля	275 крб.	330 крб.
Суданка	120 крб.	145 крб.
Сорго (турецьке просо)	30 крб.	36 крб.

За доставлене на пункти „Держсортфонду” насіння відповідного сорту дозволяється надбавка до 25 % вищезгаданих цін.

За доставку понад вимоги задачі конюшини і люцерни – допускається надбавка до 50 % заготівельних цін.

Дата відсутня.

Начальник Команди Збройних Сил.
Південна Інспекція господарства.
Відділ Хліборобства.

*Орфографію оригіналу збережено.

Подано за: ЦДАВО України. – Ф.3206. – Оп.1. – Спр.39. – Арк. 6 – 7.

ЛИСТІВКА З ПРОПОЗИЦІЄЮ СЕЛЯНАМ ЗДАВАТИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКУ ПРОДУКЦІЮ ТА НОРМИ ЇЇ ПУНКТУВАННЯ*

СЕЛЯНИ!

Рейхскомісаріат України видав розпорядження, щоб працюючому сільськогосподарському населенню видавати за здані продукти потрібні товари. За кожний доставлений Вами продукт Ви одержите при здачі посвідку за купу, в якій зазначено вартість пунктів, котрі Ви можете зараз же реалізувати в районній станиці або в своїй сільській кооперативі. За продукти, які заготовляє Ваша кооператива, Ви одержуєте товари зараз при здачі, а коли на місці кооператив їх не має, то по пред'явленні поквитовання відбору продуктів в районній станиці, до котрої належить Ваша кооператива.

Майже всі товари, які Вам потрібні, можете закупити! Сіль, цукор, горілка, сірники, тощо предмети потрібні в господарстві, предмети щоденного вжитку, текстильні товари та ще багато бажаних предметів в обмеженій кількості.

Якщо не має зараз товару, або хто хоче зібрати більшу кількість пунктів, то гарантується, що зібрані пункти не втратять своєї вартості.

ПУНКТУВАННЯ

Збіжжя

За 100 кг – 100 пунктів

Птиця

Гуси та індики за 1 кг – 40 пунктів

Курки та качки за 1 кг – 30 пунктів

Яйця

1 яйце – 1 пункт

Молоко

1 літр з 3,8 % товщу – 1 пункт

Худоба

У залежності від ваги – 200/500 пунктів

Свині

У залежності від ваги – 200/500 пунктів

Мед

1 кг – 30 пунктів

Овочі та городина

За 10 крб. вартості доставленого продукту:

яблука – 60 пунктів

грушки – 30 пунктів

кісточкові фрукти – 30 пунктів

горіхи – 60 пунктів

цибуля – 40 пунктів

Далі буде преміюватися насіння, зерно, лікарські рослини, риба тощо.

Предмети вжитку

Цукор 1 кг – 100 пунктів

Сіль 1 кг – 30 пунктів

Горілка 1 л – 100 пунктів

Цигарки 1 шт. – 1 пункт

Текстильні товари

За 10 крб. продажної вартості – 30 пунктів

Предмети домашнього вжитку

Сірники 1 коробка – 20 пунктів

Порошок для прання 1 кг – 50 пунктів

Гас 1 л – 50 пунктів

Сільськогосподарські дрібні предмети

1 коса – 200 пунктів

1 серп – 75 пунктів

1 лопата – 50 пунктів

Залізні товари, паперові вироби, біжутерія – частинно за твердою вартістю пунктів або за вартістю товару 10 крб. продажної вартості – 20/30 пунктів.

Централя за купу і збуту на Україні.

Товариство з обмеженою відповідальністю.

Волинська головна філія.

*Орфографію оригіналу збережено

Подано за: ЦДАВО України. – Ф.3206. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.1-1зв.

**РОЗПОРЯДЖЕННЯ ХОРОЛЬСЬКОЇ РАЙОННОЇ УПРАВИ АДРЕСОВАНІ
СТАРОСТІ ПАВЛІВСЬКОЇ СУЛЬУПРАВИ***

2.01.1943 р. З метою повної уборки очерету і забезпечення паливом та будівельними матеріалами населення, косовиця на болотах торфорозробки проводиться за половинну частину. Як обов'язкове правило виділити для цього 8 чоловік косарів з своїми косами з 4.01.1943 р. Можуть бути і добровольці ще. Брати з собою харчі.

3.01.1943 р. За розпорядженням сільськогосподарського інспектора в обов'язковому порядку доставити на базу „Заготскот” станції Хорол у лютому 1943 р. 8 шт. свиней вагою не менше 75 кг. Якщо є свині такою вагою в громадських дворах, то їх теж треба здавати, які будуть зараховані в обов'язкову поставку.

Відповідальність покладається персонально на старосту сільуправи.

4.01.1943 р. Доводимо до відому, що потреби селян у лісоматеріалі на відбудову та ремонт хат, колодязів, сараїв тощо Райземуправа задовольнити не може.

4.01.1943 р. 5.01.1943 р. на 7⁰⁰ направити в Гебітскомісаріат камінщиків – 3 чол. та пильщиків – 2 чол. терміном на 2 тижні для виконання термінових робіт.

11.01.1943 р. За розпорядженням сільськогосподарського інспектора 13.01.43 р. в обов'язковому порядку доставити на базу „Заготскот” станції Хорол 5 штук свиней, вагою не менше 100 кг.

Відповідальність покладається персонально на старосту сільуправи.

11.01.1943 р. Райуправа повідомляє, що з гр. Федіренка Ігоря та Соболя Василя накладений штраф в сумі 200 карбованців на кожного знімається.

14.01.1943 р. Для забезпечення постачання армії молочними продуктами Гебітскомісаром було видано наказ про встановлення норм здачі молока на 1943 р. з щоденною здачою не менше 2 – 3 л власниками корів, які виконали план здачі молока в 1942 р., а власники корів, які не виконали план 1942 р. – повинні здавати 3 – 4 л.

14.01.1943 р. Роз'яснюємо: 1. За здані починаючи з 1.09.42 р. свині на „Заготскот” ніяких додаткових доплат і розкладок грошима серед селян роботи не треба. Кожен здавець один або два при об'єднаній здачі – одержують вартість за здані свині по заготівельній ціні та дозвіл на забій другої штуки.

2. За рогату худобу треба розраховуватись так: а) коли корови вилучені за невиконання молокоздачі – цим господарям ніякої додаткової платні не видавать. Кожний з них одержує від „Заготскоту” заготовчу вартість і все; б) коли ж рогата худоба здається в м'ясопоставку по нашим рознарядкам – тоді проводиться як і раніше оплата за здану вагу по 6 крб. за 1 кг за рахунок розкладок серед селян.

14.01.1943 р. План здачі кінського волосся та волосся великої рогатої худоби на 1942 р. – 35 кг і 45 кг. На 1.01.1943 р. здали лише 19,5 кг. Попереджаємо старосту про обов'язкове виконання планових завдань і вимагаємо терміново здати доведену планом кількість волосся.

14.01.1943 р. Розгляд справ на садиби та хати припинити. Роз'яснюю – раз хата та садиба репресованого продана сільуправою кому б то не було, той являється до особливого розпорядження німецьких властей їх повним власником. У тому разі коли репресований повернувся і в даний час мешкає у бувшій своїй хаті, але проданій сільуправою, то він являється лише як квартирант і ніяких прав на хату, садибу, а також на дерева не має.

15.01.1943 р. Направити з 18.01.1943 р. 2 парокінних підводи з громадського господарства в м. Лубни на перевезення дров. Коні повинні бути здорові, забезпечені фуражом на 6 днів, а підводчики з своїми продуктами харчування на цей же час. Хлібом будуть забезпечені на місці за готівку.

Завдання військове і підлягає беззаперечному виконанню. За кожен не вислану підводу штраф 200 крб. старості.

15.01.1943 р. Для тих, хто виконав план молокоздачі виділено 650 кг макухи, одержати через райспоживспілку, видати під розписку.

Додаток № 161
(продовження)

16.01.1943 р. Згідно розпорядженням Гебітскомісара священникам суворо забороняється збирати продукти у населення. Священники повинні одержувати продукти на рівні з українськими робітниками та службовцями.

16.01.1943 р. Вже не одноразово були дані розпорядження про прибирання рештків будинків на полі (тобто на хуторах) і в селі, але робота не проведена. Райуправа категорично вимагає під особисту відповідальність старости виділити спеціальні бригади для розрізнення, розвозки і т. д. рештків будівель та засипку ям, старих колодязів. Останній срок виконання 23.01 – 31.01 1943 р. Повідомити про виконання. За невиконання староста буде притягнутий до суворої відповідальності.

16.01.1943 р. Згідно з розпорядженням Гебітскомісара священникам забороняється при хрещенні дітей давати інше ім'я, ніж воно вже записано по документам ЗАГСу. Попередити священників. На випадок невиконання – повідомити райуправу для повідомлення Гебітскомісара.

16.01.1943 р. Всім старостам сільуправ та голові райспоживспілки згідно розпорядження Гебітскомісара організувати збір всього металолому, який є на території сільуправи, включаючи всі військові матеріали і поламані машини, які залишались від Советів. До 15.02 весь лом звезти у споживчі товариства, після чого до 15.03 – доставить до м. Хорол на базу райспоживспілки.

16.01.1943 р. За розпорядженням сільськогосподарського інспектора, в обов'язковому порядку доставити на базу „Заготскот” станції Хорол на 19 – 20.01.1943 р. 2 свині вагою по 100 кг.

Відповідальність покладається персонально на старосту сільуправи.

20.01.1943 р. За розпорядженням сільськогосподарського інспектора в обов'язковому порядку доставити на базу „Заготскот” станції Хорол на 23 – 25.01.1943 р. 5 свиней вагою по 90 – 100 кг.

Відповідальність покладається персонально на старосту сільуправи.

20.01.1943 р. З 1.02.1943 р. знову виділити 2 підводи на тих же умовах що й раніше для перевезення дров у м. Лубни.

21.03.1943 р. На весні 1943 р. розпочнеться робота по відновленню телефонного зв'язку з селами, при чому робота буде проводитися за рахунок місцевих ресурсів. Райуправа зобов'язує встановити суворий контроль за охороною стовпів, проволочи, яка є на телефонній лінії. За крадіжки – сувора відповідальність.

23.01.1943 р. За розпорядженням сільськогосподарського інспектора в обов'язковому порядку доставити на базу „Заготскот” станції Хорол на 24.01.1943 р. 2 шт. великої рогатої худоби.

Відповідальність покладається персонально на старосту сільуправи.

23.01.1943 р. Перепис тваринництва на 1.01.1943 р. виявив великі розходження – нестачі проти попереднього перепису. Напевно припущено значні утаювання або скритий забій худоби і свиней.

З цього приводу буде проведено нараду старост, де вони звітуватимуть з цього питання.

29.01.1943 р. На підставі розпорядження Гебітскомісара особи, на яких накладено штраф і не сплатили штраф з причини відмовлення або неспроможності – повинні відбути кару у вигляді арешту.

1.02.1943 р. На підставі розпорядження обласного Гебітскомісара широко оголосити населенню про заборону їзди по профілірованій дорозі.

2.02.1943 р. На підставі розпорядження Гебітскомісара райуправа повідомляє, що особи, які будуть забивати нелегальним шляхом худобу, підлягають штрафу не менше як 1000 крб. і в них буде конфіскована вся худоба, яка є в господарстві.

При відсутності худоби – штраф 3000 крб. У разі несплати штрафу – примусова праця – 6 місяців. При несплаті штрафу 1000 крб. – примусова праця 4 місяці.

4.02.1943 р. На Павлівську сільуправу виділено 500 кулів очерету як будівничого матеріалу вкрай нужденним для укріплення будівель. Необхідно терміново оплатити і забрати!

**Додаток № 161
(продовження)****4.02.1943 р.**

Всім старостам сільуправ.

Згідно з розпорядженням Гебітскомісара:

1. Якщо лікарю доводиться далеко їхати до хворого, то йому обов'язково повинна бути надана підвода.
2. Переїзд за межі області німцям руського підданства і українцям суворо заборонено. Дозвіл на це дає виключно Гебітскомісар.

5.02.1943 р. Постановою Хорольської райуправи від 5.02.1943 р. на підставі розпорядження по Київській Генеральній окрузі податок на собак встановлено 150 крб. на рік. Хто має більш як одну, то за кожну другу податок становить 300 крб. на рік.

10.02.1943 р. Вам було дано розпорядження подати список обездолених.

Вами не подано такого списку по сільській управі.

Попереджаємо, що коли не буде подано списків до 20.02.1943 р. з повною характеристикою (коли прибув, сімейний стан, інвалідність, працездатність і інше) то будемо вважати, що у Вас таких немає, і тому ніякої допомоги видаватись не буде.

11.02.1943 р. Перевіркою вітряних млинів встановлено, що деякі громдвори перемелюють зерно без дозволу сільськогосподарської інспекції (земуправ), а в деяких перемелюється навіть жито та пшениця.

Нагадуємо: 1. Перемол зерна ячменю і проса як для громдворів, так і для населення (селян) буде проводитися виключно в держмлині в м. Хоролі.

2. Перемелення ячменю і проса в вітряках категорично заборонено. Гречка і кукурудза буде перемелювана в 32-му млині в м. Хоролі або Ново-Аврамівському. У виняткових випадках тим Громдворам де буде встановлена повна відсутність дров, може буде дозволено перемол гречки і кукурудзи в вітряних млинах.

3. Проводити перемол зерна можна виключно за дозволом сільськогосподарської інспекції.

4. Дозвіл буде видаватися як і раніше після здачі мірчука в „Заготзерно”.

Мірчук відправляється 2 рази на місяць на „Заготзерно” – 15 і 30 числа в розмірі 15 % тієї культури, що перемелюється.

17.02.1943 р. На підставі постанови Гебітскомісара від 15.02.1943 р. за забій бика громадянина с. Павлівка Ситника Ємільяна оштрафувати на 2000 крб. Штраф оплати протягом 3 днів.

17.02.1943 р. З 17.02.1943 р. заборонено будь-який рух після стемніння по проїзджим шляхам та залізною дорогою.

Рух населення дозволено на віддалі до 100 м від будь-яких шляхів. Якщо порушення – то стрілятимуть.

17.02.1943 р. За самовільний забір лісоматеріалу, зокрема держаків в лісі урочища „Рівні”, старосту Павлівської сільуправи Іванченка оштрафувати на 100 крб.

25.02.1943 р. Із діжурних підвод, які були вислані в розпорядження райземуправи, частина їздових самовільно, взявши коней та транспорт, а деякі кинувши транспорт і коні, самовільно повернулися в громадські двори.

Наказую негайно таких заарештувати і переправити до райземуправи, а на їх місце направити нові.

6.03.1943 р. Для відзначення здатчиків молока і яєць, що виконали свої плани обов'язкової поставки в 1 кв. 1943 р. буде видаватися промкрам, а саме: сірники, махорка, сіль і інше. Тим, хто виконав свої плани до 20.03. буде видано 1,5 норми, а тим, хто виконав свої норми до кінця 1 кв. – 1 норма.

6.03.1943 р. 10.03.1943 р. скликається нарада всіх старост сільуправ, інспекторів заготівель, старост Громгосподарств, зав. господарствами, старших рахівників, бригадирів рільничних бригад, зав. фермами, ветсанітарів, дільничних агрономів, зоотехніків, ветробітників, по одному представнику від хліборобських спілок, по одному представнику від кожних 30 хат.

9.03.1943 р. За розпорядженням сільськогосподарської інспекції негайно зробити перевірку наявності свиней та рогатої худоби кожного селянина проти даних по списку перепису по стану на 1.01.1943 р. Коли буде виявлено забій або продажу без дозволу – скласти списки таких селян і подати в Райземуправління для притягнення до відповідальності.

**Додаток № 161
(продовження)**

9.03.1943 р. В целях предупреждения эпидемических заболеваний в наступном весенне-летнем сезоне, Вам необходимо провести саносмотр всей территории села и акты смотра доставить в РЗО. Необходимо привести в порядок все колодцы, убрать дворы, следить за правилами хранения и вывозки навоза, в каждом дворе построить туалеты.

За невыполнение – штраф.

10.03.1943 р. Не пізніше 15.03.1943 р. надіслати в РЗУ списки евакуйованих осіб з інших областей і на даний момент проживаючих на території Вашої сільуправи.

13.03.1943 р. Згідно розпорядження Гебітскомісара від 11 березня 1943 р. робочий день повинен починатись о 6 год. ранку і закінчуватись о 17 год. вечора. Перерва на обід з 11 до 12 год.

18.03.1943 р. До 21.03.1943 р. подати до РЗУ відомості чи є на території Вашої сільуправи відставші від своїх частин в час евакуації солдати і скільки: румунів, італійців, болгарів, словаків, угорців, а також які служили в ХІВІ.

27.03.1943 р. Для відпуску обездоленому населенню в Ваше розпорядження виділено 1,0 т картоплі, яку потрібно через своє споживче товариство забрати на Вишняківському спиртзаводі. Споживче товариство повинно відпускати цю картоплю виключно по рознарядкам, по 2 крб. за кг: як сівматеріал на посадку прибувшим в село, обездоленим сім'ям що не мали своїх городів в минулому році та іншому бідному населенню, що не мають посівматеріалу.

29.03.1943 р. Привести всі шляхи в проїзжчий стан і надалі утримувати їх систематично, які проходять по території вашої сільуправи.

29.03.1943 р. Окремі селяни, які мають свиноматок повинні продавати поросят селянам виключно за гроші по 15 крб. за кг. Забороняється продавати за натуру (одіж, хліб, обув та ін.). Винні будуть суворо покарані.

30.03.1943 р. Райуправа пропонує організувати добровільний збір коштів на утримання безпритульних дітей і інвалідів. Орієнтовано передбачена сума від с. Павлівка – 1000 крб.

30.03.1943 р. З метою охоплення обліком населення Райуправа пропонує:

1) Перевірити по всіх населених пунктах чи немає таких громадян, які встановленим порядком не приписані в сільуправі;

2) Коли є такі особи, то старості сільуправи з ними прибути в Райуправу (паспортний стіл) зі всіма наявними у них документами та справками сільуправи на кожного з них для одержання дозволу на приписку;

3) Перевірити у всіх громадян оформлених припискою наявність у них оформлених пашпортів або особових посвідок. Всім громадянам, у яких не буде вказаних пашпортів або особових довідок зараз же разом із старостою сільуправи прибути а райуправу для одержання дублікатів вказаних документів;

4) Поруч з тим, ще раз нагадуємо про вдосконалення обліку населення переведеного Вами останнім часом по сімейним карткам, дотримуючись в цій справі надісланих в свій час директивних вказівок Райуправи.

5) Райуправа попереджає, що в разі виявлення осіб мешкаючих на терені Вашого села неоформлених припискою або хоч прописані, але без встановленого у них документа (пашпорт або особова довідка) староста сільуправи буде відповідати по законам військового часу, а дані особи підлягають затриманню. Термін виконання – до 14.04.1943 р.

01.04.1943 р. Надішліть списки власників велосипедів, та наявність автомашин в громадських господарствах та інших установ села.

6.04.1943 р. Згідно вказівок Гебітскомісара з 1.05.1943 р. повинні розпочати роботу школи району. Під особисту відповідальність привести в належний стан шкільні приміщення на терені дорученої сільуправи.

Роботу закінчити до 15.04.1943 р.

9.04.1943 р. Згідно розпорядження Гебітскомісара від 8.05.1943 р. Хорольська райуправа повідомляє, що базарні дні дозволяються лише в неділю, в останні дні базари заборонені.

Додаток № 161 (продовження)

Використання підвід для поїздки на базар категорично заборонено.

9.04.1943 р. Згідно розпорядження Гебітскомісара від 8.04.1943 р. Хорольська райуправа повідомляє, що хати і все майно, яке залишено особами, що вибули на роботу в Німеччину повинно охоронятися в належному стані. Розпоряджатися ним ніхто не має права.

10.04.1943 р. За розпорядженням військової сільськогосподарської інспекції для задоволення особливо гострих потреб селян дозволяється зрубати на садибних ділянках селян $_ м^3$ (для с. Павлівки, наприклад, $15 м^3$) будівельного лісоматеріалу. Визначити на ділянках яких селян є потрібне дерево з назвою породи, розміри. Розподіл матеріалу: в 1-шу чергу серед селян, хати та колодязі яких потребують ремонту, та в 2-гу серед тих, що розпочали будівництво хат в минулому році.

12.04.1943 р. Для прискорення розвитку свинарства в районі необхідно збільшити кількість свиноматок. За розпорядженням крайсландвірта зробити перепис свиноматок у окремих селян.

За кожні вирощені і продані по нарядом Земуправи 10 шт. ділових поросят по цінам не вище 25 крб. (взамін встановлених раніше 15 крб.) за кг з 1.04.1943 р. буде дано кожному дозвіл на забій однієї штуки свиней без здачі державі, себто на 100 % на його користь. Продаж поросят за будь-яку натуру забороняється.

12.04.1943 р. Норма здачі овечього и козиного молока: с 1-й овцзы на год – 25 л; с 1-й козы на год – 20 л.

12.04.1943 р. На підставі розпорядження Гебітскомісара продаж жилих будинків проводиться лише з дозволу старости сільуправи з затвердженням Райуправою.

14.04.1943 р. Знаряджено через споживчу кооперацію для видачі платникам яйцездачі та молокоздачі, виконавшим план 1-го кв. 1943 р. солі 27 кг, сірників 54 коробки, махорки – 5,4 кг за нормами:

по яйцездачі:	по молокоздачі:
сіль – 1 кг	2 кг
сірники – 2 коробки	3 коробки
махорка – 0,2 кг	0,3 кг

15.04.1943 р. Надішліть списки власників мотоциклів.

15.04.1943 р. Ставки зарплати працівників сільуправи: староста – 315 крб., секретар – 250 крб., уборщиця – 30 крб.

23.04.1943 р. Служба божа в ніч з 24 на 25.04.1943 р. за розпорядженням Гебітскомісара може проходити всю ніч і пересування дозволяється всю ніч.

5.05.1943 р. Громадське господарство одержану сіль під заготівлю картоплі і соняшнику своїм членам розподіляє з такого розрахунку: за 1 кг солі – 5 кг картоплі, 0,5 кг соняшнику. Сіль відпускати за гроші, а за картоплю і соняшник платити по заготівельним цінам.

6.05.1943 р. На підставі розпорядження Гебітскомісара: при появі кочуючих циган – негайно затримувати і направляти в поліцію. Вислати списки циган, які живуть постійно на території Вашої сільуправи.

7.05.1943 р. Райуправа пропонує 13.05.1943 р. представити 1 чоловіка фізично здорового для відправки на Донбас. Коли є шахтарі – то їх у першу чергу.

12.05.1943 р. до 14.05.1943 р. подати списки осіб, виділених для поїздки на екскурсію в Німеччину та характеристики на них.

14.05.1943 р. Організувати обприскування дерев після цвітіння. Якщо буде виявлено пошкодження дерева – то їх зрубають, а винних до відповідальності.

Додаток № 161
(продовження)

14.05.1943 р. Про запис дітей, батько яких не встановлений. Дитину записувати на прізвище матері, а в примітці зазначати, що по заяві матері батьком дитини є такий-то. І лише після рішення суду зазначати прізвище батька.

14.05.1943 р. На підставі розпорядження Гебітскомісара надіслати в РЗУ відомості про наявність звонів на території сільуправи, вказавши: кількість, де знаходиться, розмір та вагу.

14.05.1943 р. До 1.06.1943 р. провести впорядкування і благоустрій колодязів загального користування.

З 20.05 по 20.06. провести обов'язкове противоцецидне лікування осіб, які хворіли на малярію в минулому році. Списки малярників скласти на підставі реєстрового матеріалу медпунктів і обслідування населення лікарями по кожному населеному пункту.

18.05.1943 р. За даними вказівками Шефом району про виплату допомоги сім'ям, родини яких виїхали до Німеччини на працю, видається допомога в розмірі 130 крб. на одного працюючого.

Вам необхідно подати відомості на виплату допомоги на травень місяць, а також на тих, хто не одержував допомогу з 1.10.1942 р. по 1.05.1943 р.

...з 1-го травня 1943 р. буде виплачуватись зарплата вчителям Ваших шкіл в розмірі 600 крб. на місяць.

18.05.1943 р. Є факти, порушення встановлення порядку оформлення матеріалів про шлюб. Потрібно дотримуватись такого порядку:

1) Про осіб, які вступили у шлюб повинна бути оголошена об'ява, яка вивішена на видному місці не менше, як за 10 днів до оформлення шлюбу.

2) Про дозвіл на шлюб повинна бути подана заява від обох осіб..., з обов'язковою явкою їх в райуправу. До заяви додаються такі документи:

а) про те, що холостий, теж дівчина

б) про сімейний стан того і другого

в) довідка про стан здоров'я

г) копію оголошення про вступ до шлюбу.

Якщо у старости є якісь зауваження до даного шлюбу – то вони подаються окремо.

21.05.1943 р. Згідно розпорядження Гебітскомісара батьки дітей, які без поважних причин не відвідують школи, чим порушують обов'язкове навчання – повинні притягатися до штрафу – від 50 до 100 крб. Накладає штраф староста сільуправи. 1-й раз штраф – 50 крб., вдруге – 100 крб., але після кожного випадку накладання штрафу на осіб, які притягнуті до штрафу – надіслати списки Райуправі.

21.05.1943 р. Є випадки, коли старости не стягують податків з приїзжих артистів.

Постановки вистав артисти мають право лише тоді, коли є візи Райуправи на роз'їзди по селам району. Староста сільуправи організовує всю виручку у себе, після чого робить відрахування фінвідділу 15 % з валової виручки, за аренду приміщення по умові, і лише після цього віддає гроші артистам, давши довідку, що податок стягнуто.

25.05.1943 р. В с. Павлівка до цього часу не зареєстровано 13 веломашин. Якщо не зареєструють до 1.06.1943 р., то будуть подані списки у поліцію для вилучення.

29.05.1943 р. Є випадки, коли священики проводять релігійні обряди (хрещення, похорони, вінчання) раніше ніж ці акти зареєстровані в Сіль- або Міськуправі, чого ні в якому разі робити не можна.

Попередити священиків про дотримання вимог.

29.05.1943 р. Стан забезпечення рай. лікарні білизною настільки тяжкий, що хворі, які прибувають на лікування, не можуть бути забезпечені нею. Це негативно відбилося на ефективності лікування.

Щоб забезпечити кращі умови Райуправа зобов'язує провести роботу по роз'ясненню серед населення і про добровільний продаж чи то пожертвування полотна для райлікарні. На с. Павлівка завдання зібрати 15 м полотна.

31.05.1943 р. Встановлено, що селяни навмисно здавали в обов'язкову поставку свиней меншої ваги, а забивали для себе, згідно виданого дозволу, значно більшої ваги, чим зменшувалася задача м'яса для державних потреб. Не всі шкіри забитих на дому свиней здавались.

Додаток № 161 (продовження)

Тому з 1.06.1943 р. запроваджується зовсім новий порядок забою:

1. В обов'язкову поставку державі здавати свині вагою не менше 80 кг.
2. Забивати для себе буде дозволено меншої або рівної ваги. Суворо забороняється забивати більшої ваги; такі випадки будуть розглядатися як тасмний забій.
3. Забій дозволяється виключно на бойнях.
4. Шкіри забитих свиней знімати на бойнях. Відповідає боєць і негайно передає споживчій кооперації за розпискою крамника на довідці.
5. Старости сільуправи та інспектор заготівель контролюють відбір свиней (куди які).
6. Після здачі свиней в обов'язкову поставку та після одержання грошей власники свиней передають квитки „Заготскота” в сільуправу, яка подає їх в III-й відділ Земуправи і сам інспектор заготівель безпосередньо одержує дозвіл на забій в Земуправі. Власникам свиней дозволи на забій на руки не видаються.
7. ...Коли виявиться, що свиня, яку дозволили забивати більша, то допускати до забою не можна до того часу, коли буде здана в обпоставку друга свиня такої ж, або більшої ваги.

- * **Примітки:**
1. Розпорядження такого ж змісту направлялися всім старостам сільуправ підпорядкованих Хорольській районній управі. У надрукований стандартний бланк вписувалася назва сільуправи та, при потребі конкретизувати, завдання стосовно неї.
 2. Орфографію оригіналів збережено.
 3. У справах також багато розпоряджень щодо молокопоставок та яйцепоставок, інші розпорядження Гебітскомісара. У всіх документах містяться погрози про покарання за невиконання поставок.

Подано за: ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 132. – Арк. 1 – 3, 5 – 7, 10 – 11, 13 – 20, 24 – 28, 38, 40, 43, 46 – 47, 48, 50, 58 – 59, 65 – 66, 70, 74, 80; Спр. 133. – Арк. 1, 5 – 7, 12, 14, 21 – 23, 25, 26 зв., 29, 32, 37 – 40, 43 – 44, 47 – 48, 50, 55, 65, 70, 72, 74, 76, 80, 81, 83, 87 – 88, 91, 94, 96, 98, 100.

Додаток № 162

МЕРЕЖА КООПЕРАТИВНОЇ СИСТЕМИ „ВУКОПСІЛКИ” СТАНОМ НА 1 ЛИПНЯ 1942 р.

Обласна споживча спілка	Районних споживчих спілок	Споживчих товариств
1. Київська	44	1254
2. Полтавська	44	564
3. Житомирська	37	811
4. Вінницька	23	557
5. Луцька	59	1209
6. Кам'янець-Подільська	37	447
7. Дніпропетровська	26	386
8. Запорізька	19	157
9. Мелітопільська	17	107
10. Сімферопільська	33	178
11. Кіровоградська	25	343
12. Миколаївська	31	136
13. Чернігівська	32	613
14. Сумська	24	336
15. Донецька	38	226
16. Харківська	33	458
Разом 16 облспоживспілок мали	522 райспоживспілки	7782 споживчі товариства

Подано за: Витанович Ілля. Історія кооперативного руху. Із праць Історично-Філософської Секції НТШ. ТУК – Товариство української кооперації. – Нью-Йорк, 1964. – С. 511.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Айкель М. 49
Айсфельд А. 37,42,444
Айхгольц Д. 47
Алексаняну 208
Алі Т. 49
Ананійчук В. Б. 22
Ангеліна П. 140, 142
Андріїв Е. П. 38
Андрощук К. 326
Анікеєв А. А. 22
Анісков В. Т. 22
Антонеску І. 185, 186, 187, 208
Армстронг Д. 47
Артюхов І. 275
Арутюнян Ю. В. 21, 28, 362, 364

Б

Бабенко В. Б. 22
Бабенко С. Ю. 44
Багалій О.М. 141
Бажан М. 241
Байраківський А. І. 28,29
Бака М. 38
Балух В.О. 22
Бандера С. 197, 260
Бачинський А. Д. 22
Безугла П.А. 141
Беєр 193
Безсмертний Г. 414
Белаш 439
Бенц В. 49
Беркгоф К. 49
Бистра М. О. 43, 44
Білас І. 271
Бістрікер А. З. 42
Бовкун Я. 141
Бовкун І. М. 204
Бовсунівський М. С. 22
Богаченко Г. А. 414
Богдан М. 339
Богданов П. Ф. 12
Богдашкин П. І. 13
Боляновський А.В. 37, 39
Бондарь Г.П. 264
Бондарчук Н. Д. 22, 30
Бонусяк В. 50

Борман М. 155, 250
Брежнев Л. І. 15
Бровар О. В. 42
Брокдорф В. 47
Бургонська І. М. 29
Буркацька Г. І. 22
Буркхард К. 146, 194
Буссе 179
Буцько М. О. 17, 20, 21, 22, 23, 27, 28, 30, 32
Буцько О. В. 37, 45

В

Василишен 434
Васильєв В. В. 22
Вербило О. М. 30
Веренка О. 51
Верпуп Й. 49
Вехтер О. 167, 172, 237
Ветров І. Г. 45
Вилцан М. А. 22
Виноградчий В. А. 414
Витанович І. 50
Вільгельм Г.-Г. 48
Вінцковський Т. 36, 38
Власенко А. Д. 414
Власенко В. В. 38
Власенко С. І. 37
Возкрекасенко С. 241
Волков І. А. 248
Володін І. 319
Волошин Ю. В. 43
Воробйова Л. Н. 11
Ворушук М. 440
Вронская Т.В. 29, 31, 37, 40, 42

Г

Гагаєв Н.В. 22
Гайдаєнко П.С. 265
Галаган В. Я. 30
Галін Н. П. 414
Гальчак С.Д. 36, 38
Ганенкамф 178
Гарагашян А. А. 28
Гарайс 199
Гартман Х. 48
Геббельс 199

- Геєр Г. 47, 48
 Геншель 184
 Гербуй Д. 114
 Герінг Г. 147, 175, 235, 435
 Герлах К. 48
 Герцог Л. 48
 Гетьман С. М. 414
 Гетьман П. Р. 414
 Гімлер Г. 167, 171, 180, 181, 235, 242, 260, 435, 435
 Гілето П. 439
 Гінда В. В. 36, 43
 Гітлер А. 146, 150, 167, 175, 180, 235, 238, 241, 242, 259, 435
 Глоба О. 337
 Глушенок Н. М. 37
 Голиш Г. М. 37, 43, 44
 Голиш Л.Г. 37
 Головка А. 241
 Головка А.Г. 248
 Голчевський Ф. 49
 Гонкало О. 326
 Гонтар Т. М. 45
 Гончаренко О. М. 43
 Гора А. Т. 12
 Горбатенко П. 337
 Горбуров Є. Г. 42
 Гордієнко В.В. 43
 Горюха О. Т. 414
 Городній П. Н. 11
 Грабчак А. 267
 Грандо О. А. 28
 Гратиніч С. А. 24
 Григорович Д. П. 17, 22, 27
 Гриневич В. А. 34, 35, 39
 Грищенко М.С. 28
 Грищенко Т. Т. 28, 30
 Грищенко М. М. 13, 28
 Грищенко А. С. 414
 Грінченко Г. Г. 38
 Грязнов 141
 Губський І. М. 28
 Губшіт Г. 440
- Д**
- Даллін О. 46, 47
 Данилюк М. З. 11, 17, 19, 20, 27, 29
 Даннер 184
 Дарре 181
 Денисенко П. І. 17, 22, 28
- Дерєбас 405
 Дерейко І. І. 40
 Дикун Ф. Н. 414
 Дикун П. Е. 414
 Дишлевий П. С. 17, 23
 Дмитерко Л. 241
 Добре Ф. 51
 Добров П. В. 43, 44
 Добромильська М. 439
 Довгополий Я. 38
 Довгополов П.Н. 439
 Довженко О. 57
 Додух М.А. 439
 Дружинін П. 269
 Дубик М.Г. 37
 Дубина К.В. 8
 Дубина О. К. 34
 Дубовик І. К. 29
 Дундук Н. Ф. 31
 Дуцу А. 51
- Е**
- Елінгер 260
- Є**
- Ємченко Г. Я. 22
 Єрабек Б. 50
- Ж**
- Жадан Н. А. 414
 Жуковський А. 50
- З**
- Забіла Н. 241
 Загоровець Д. 274
 Загорулько М. М. 23
 Задунайська О. 141
 Замлинський В. О. 17, 22
 Занзивер О. 140
 Зарубинський О. О. 39
 Заукель 259
 Захаров І. З. 30
 Захаров 365
 Захарченко А. Л. 28
 Зініч М. С. 28
 Зінькевич Н. 338
 Зінченко А.
 Зінченко В. П. 38
 Зінченко Ю. І. 30, 31
 Зінько Ю. А. 38, 43

- І**
Іванов О.Ф. 42
Іваньков І.О. 42
Івасюта М. К. 42
Ігнатенко Г.А. 194
Ільницький Р. 47
Ільюшин І.І. 42
Індиченко П.Д. 11
Іона Г. 51
Іржавська А. П. 37
- К**
Каган С. С. 13
Каганович Л. 130
Казанов 142
Каменецький І. 50
Каневський О. П. 59
Каракаш Д. Ф. 28
Карель П. 49, 179
Карнаух Н. 260
Качан О. 275
Кентій А.В. 41
Кернер 169
Кизилова 414
Кириченко П. Ф. 414
Киричок Р. І. 31
Киричук Ю. А. 37, 441
Кирпа 414
Кисіль Л.А. 141
Кіцак В. 45
Клейст 214
Клим Савур 272, 273
Клінкгамер Л. 48
Клячківський Д. 272
Коваль В. С. 414
Коваль М. В. 17, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 217, 261, 438
Ковальчук В. 50
Ковпак С. А. 249, 264, 266, 268
Козибасв М.К. 30
Козирев Г. М. 414
Колько А. Ф. 414
Комарницький С.І. 22
Кондратенко Л. В. 34
Кондратенко Є. 365
Кондратюк А.Г. 264
Кононенко І.Ф. 13
Копиленко О. 241
Корнієць Л. Д. 384
Корнійчук О. 241
Король В. Ю. 33
Коршун В. С. 414
Коротченко Д. С. 384
Косигін О. 130
Косик В. 50, 271
Костриба П.М. 22
Котов В. Н. 11
Кох Е. 16, 169, 173, 175, 177, 190, 207, 208, 235, 236, 240, 241, 242, 255, 257, 435
Коцюбинський М. 238
Кошова Г. 326
Кошіль Т 224
Крамарова А.Ф. 141
Кравчук М. І. 22
Кривицький Л. Л. 414
Крижанівський С. 241
Крип'якевич І.П. 240
Крістеску О. 51
Кругляк О. 326
Крушельницька 231
Крюгер Ф.-В. 167
Куличенко П. 225
Кульчинський В.Л.
Кульчицький С. В. 2, 33
Кучер В. І. 26, 28, 30, 33, 34, 35, 38, 39, 40, 41
Кязимова Т. 36, 38
- Л**
Лавринович М. І. 17, 20, 21, 23, 28
Лаврищук В. І. 37
Лапан Т. Д. 38
Ларін А. Ф. 22, 28, 29, 31
Латиш О.Ю. 43
Лауга С. П. 11, 17, 18, 19, 33, 34
Ле І. 191
Лебедь М. 197, 274
Левенко Г. 273
Левіт І. Е. 23
Лейббранд Г. 235
Ленська В. В. 44
Лекарев Л. Г. 28
Лисенко О. Є. 2, 5, 33, 34, 35, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45
Лисенко Ф.І. 248
Лисенко М. 326
Литвин В. М. 33, 37, 441
Литвинов І. Д. 11
Лисков Ф. Ф. 414

Лобода Х. К. 45
 Лозицкий В. С. 41
 Лохова 414
 Луцик О.Н. 439, 440
 Лях Л. О. 22
 Ляшкевич Н. 341
 Льозакер Л. 167

М

Магунія 264
 Мадайчик Ч. 30
 Майнштейн 179, 180
 Макарчук С. А. 34, 42, 441
 Макухін І. Я. 22
 Малишко А. 241
 Маліков С. Ф. 263, 266, 268
 Мануїлов 365
 Мальман К.-М. 48
 Марзєєв О.М. 28, 229
 Мартиненко В. 37, 42, 444
 Мартинова В. В. 12
 Мартишевский М.А. 22
 Марущенко О.В. 45
 Матвійчук М.М. 22
 Марценюк П.Є. 265
 Медведєв 276
 Медведок П. В. 42
 Мейєр 259
 Меляков А. В. 38
 Мельник П. І. 22
 Мельник Я.І. 262, 266, 267
 Мельничук Л.С. 31
 Микитенко І. 241
 Минаєв 268
 Михайлуца М. 36, 38, 43
 Михайлюк М. 39
 Михненко А. М. 38, 43, 44
 Мірчук П. 271
 Мітерев 58
 Мітринга І. 272
 Міщанін В.В. 44
 Міщенко Г. П. 22
 Молдаванов 439
 Мольченко В. П. 28
 Момзен Г. 47
 Мотика Б. 441
 Морару А. 51
 Морозов А.Н. 365
 Мстислав 198
 Муковський І. Т. 34, 58

Мусат М. 51
 Муссоліні 146
 Мюллер Н. 48
 Мюллер Р.-Д. 48, 49

Н

Нагайко Т. Ю. 41
 Нагорний А. А. 28
 Надточій О. 338
 Науменко В. 36, 37
 Наумов М. І. 264
 Некрасова І. М. 22
 Нем'ятий В. М. 17, 22, 24, 25, 26
 Нерінг 179
 Нестеренко В. А. 36, 37, 43
 Нечитайло І. А. 414
 Ніколаєць Ю. О. 37, 38, 39, 41
 Нікульча І. Я. 38
 Ністор І. 51
 Новиченко Л.М. 6
 Новосьолов 365
 Носиков Ю.В. 22

О

Одуха А.З. 264, 266, 267, 268
 Олексенко С. А. 267, 268
 Ольденбург М. 48
 Омелюсік М. 274
 Омельчук Д. В. 48
 Офіцинський Р. 38

П

Павловський 269
 Пазаїл В.51
 Панкратов 142
 Панч П. 241
 Панченко П. П. 22, 34, 44
 Паньківський К. 198, 201
 Пастушенко Т. В. 36, 38,
 Парубець К. І. 414
 Патлах Н. 261
 Патриляк І.К. 271, 438
 Пепке 182
 Первухін М. 130
 Перехрест І. В. 37, 41, 43, 45
 Перехрест О. Г. 22, 35, 37, 41, 43, 44, 45
 Перехрест Т.Ю 44
 Перковський А. Л. 31
 Першина Т.С. 26, 29, 44
 Петляк Ф. А. 22, 30, 31

Пирожков С. І. 31
Погорелов В.М. 28
Погребінський М. Б. 17, 19, 27
Подувальцев 440
Поїздник І. І. 36, 43
Полікарп 260
Полтавець А.М. 194
Полтавець О.М 209
Поляков О. В. 22
Полян П. 52
Полянський 439
Поль Д. 47, 48
Поль О. 182
Пономаренко А. Ю. 414
Покашевський Н. П. 414
Потильчак О. В. 2, 33, 36, 37, 38, 39, 40, 41
Почерняк Е. Н. 365
Примаков Г.А. 439
Пркопенко А.З. 365

Р

Райтлінгер Г. 47
Ревергук В.Я. 41
Рєєнт О.П. 33
Резніченко А. 261
Рекотов П. В. 34
Репетюк А. 225
Рибак І. В.41, 44, 45
Риженко І. Я. 22
Рильський М. 241
Ріхтер Т. 48
Рогожа М.М. 44
Розенберг А. 146, 151, 155, 166, 173, 175, 188, 230, 235, 248, 244, 254, 255, 262
Ротару Ю. 51
Руденко Т. К. 414
Рундштедт 435
Руфф М. 49
Рябищенко О. Г. 28

С

Саблюк 275
Сабуров О.М. 234
Савченко М. 337
Савченко С. 293
Салата О. О. 38
Саханенко С.А 30
Сворац С. Д. 44
Семашко В. 441

Семашко Е. 441
Семашко М. О. 13
Семиряга М.І. 52
Сергєєв В. 231
Серчик В. 441
Синиця С. 140
Сікорський В. Б. 17, 22, 29
Сініцин А. Р. 30
Скляренко С. 241
Скоробагатов А.В. 29
Скрипник С. 298
Сливка Ю. Ю. 35, 42, 45
Слободянюк М. А. 38, 41
Смолич Ю. 241
Смолій В. А. 33, 36
Снітко П. Г. 22
Собєсяк Ю. 249
Собко м. 225
Соловей Р. 52
Сосюра В. 241
Сталін Й. В. 1-0, 14, 276
Стародубець Г.М. 42
Старинов І. 275
Статі В. 52
Степанюк 319
Стессельбойм Ю. А. 22, 28
Стефанюк Г. В. 37, 38, 43
Стецкевич В. В. 22, 33, 38, 40, 41, 44, 45
Столяренко В. П. 22
Строкач Т. А. 228, 269
Суворова Л. 225
Супруненко М.І. 8, 16
Сушко О.О. 28
Сціборський М. 271

Т

Тараненко В. 264
Тараненко В. М. 30
Тарнавський І. С. 38, 43
Таранущенко М. 268
Тельман І. Г. 22
Теодореску Б. 51
Терещенко М. 44, 241
Терещенко Т.В. 41, 45
Тимко Г. М. 414
Тичина П.24 1
Ткачова Л.І. 22, 27
Ткаченко Д. 414
Ткачук В.А. 28
Тожецький Р.

Томек В. І. 22
 Томі Р. 51
 Тригуб О.П. 43
 Тронько П.Т. 22
 Трофимович В. 438
 Трушенко Г. 261
 Туровський Ю. 441

У

Удовик В. Н. 38
 Удод О. А. 33
 Українка Л. 238
 Умбрайт Г. 48
 Унгар К. 48
 Уогшат Е. 262

Ф

Федоров І. П. 264, 266, 268, 270
 Федоров О.Ф. 264, 269, 270
 Фелькль Е. 48
 Філозоф М.І. 375
 Фільченко Я. 141
 Фолькман Г. 48
 Фомін А. В. 43
 Франк Г. 167, 173, 275
 Франко І. 238

Х

Хаджирадсва В. П. 38
 Хвостенко С. П. 14
 Хейніш Г. 194
 Хірний П. А. 414
 Хойнацька Л.М. 45
 Холявчук 231
 Хоменко 141
 Хорош І. Д. 28
 Хорошайлов М. Ф. 22
 Хортвіг 175
 Хрущов М.С. 15, 269, 276, 293

Ц

Цельгубер А. 48
 Цимбал Л. М. 45

Ч

Чайковський А. С. 35, 42
 Черниш Й.Д. 22
 Чирко Б. В. 42
 Черкашин Г. І. 365

Ш

Шайкан Вален. О. 39, 40, 41
 Шайкан Валер. О. 39, 40, 41, 43
 Шавковський 231
 Шашло Т.М. 65
 Шверник Н. 130
 Шевельов А. 22
 Шевченко В. Ф. 34
 Шевченко М. 36, 38
 Шевченко Т. 238
 Шептицький 198
 Шеєр П. 194
 Шене 235
 Шеремет М. 241
 Шитов І. 267, 268
 Шитюк М.М. 41
 Шкляр Б. М. 13, 28
 Шликов А.Т. 28
 Штиволюка О. І. 28
 Штампф 17
 Штумп К.185
 Шукаєв М. 268

Щ

Щербаков Д.В. 239
 Щетніков В. П. 36, 38, 45
 Щуров С. 13

Ю

Юденков А. Ф. 23
 Юрчук В.І. 22
 Ющенко М.Д. 22

Я

Яковлева Л.В. 28
 Яремченко С. І. 414
 Яровенко М. 260
 Ярошевич Н.І 141
 Ярошкевич Ю. М. 22
 Яшан О. О. 39, 41

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- А**
Авдієвський, р-н 414
Австралія 437
Австрія 443
Азербайджан 137, 141
Аккерманський уїзд 98
Актюбінська, обл. 443
Алма-Ата, м. 138
Алчевський, р-н 246
Амвросіївський, р-н 226, 314
Алтайський край 442
Америка 180
Анан'ївський, р-н 208
Андрусівський, р-н 242
Антонівський, р-н 325
Апостолівський, р-н 243
Артемівський, р-н 214, 384, 397
Арцизький, р-н 247
Астраханська, обл. 137
- Б**
Бабан, с. 169, 245
Бабанський, р-н 315
Бабка, с. 269
Базалійський, р-н 323
Балабіне, с. 263
Балакліївський, р-н 221
Балаковський, р-н 138
Балки, с. 217
Балтський, р-н 351
Банічеськ 300
Баранівка, с. 224
Барвінківський, р-н 323
Баришівський, р-н 187 189, 319
Барський, р-н 172
Батьківці, с. 269
Бахмут 253
Безлюдовка, с. 245
Белашів, с. 433, 434
Белецьке, с. 225
Бергеміт, с. 269
Бердичів, м. 156, 184, 397, 398
Бердичівський, р-н 183, 242
Бердянськ, м. 250
Бердянський, р-н 225
Бережанський, р-н 434
Березанський пов 203
Берездів, м-ко 267
Берездівський, р-н 195, 323
Березичі, с. 227, 432
Березівський, р-н 201
Березнівський, р-н 226
Березно, с. 228
Березовиці, с. 333
Береславський, р-н 351
Берлін, м. 167, 204, 235
Бессарабія 50, 51, 52, 56, 149, 150, 151, 155, 185, 186, 187, 201, 202
Біла Криниця, с. 248
Біла Церква м 191
Белашів, с. 433
Білгород-Дністровський, р-н 418
Біловодськ райцентр 126
Біловодський, р-н 120, 173
Білозерськ, райцентр 141
Білопільськ 398
Білорусія 107, 149, 204, 224
Білоусівка, с. 383
Більшевіцький, р-н 413
Благодатне, с. 226
Близнацький, р-н 344
Бобли, с. 227
Бобринці, с. 252
Богданівка, с. 209
Богодухівський, р-н 213, 414
Богородичне, с. 226
Богородчанський, р-н 413
Богуславський, р-н 383
Бойківщина 197
Боково-Антрицитівський, р-н 314
Болгарія 159
Борисів, м 204
Борисівка, с. 226
Бориславський р-н 308
Борки, с. 226
Борове, с. 269
Боровське 226
Боровський, р-н 351
Бородянський, р-н 302, 338
Боярка, с. 252
Брестська, обл. 149
Броварський, р-н 209, 302, 313
Бруслинова, с. 184
Брянськ, м. 180

Буг, р. 150, 208
 Будище, с. 223
 Будьонівське, с. 140
 Будьонівський, р-н, 365
 Буковина 56, 98, 149, 150, 151, 155, 186,
 187, 201, 202, 432
 Буковина, с. 433
 Букський, р-н 243
 Бухаріво, с. 438
 Бучки, с. 223

В

Валдай 180
 Валегоцуловський, р-н 139
 Валківський, р-н 222, 334, 361
 Варварівка, с. 226
 Варвенський, р-н 223
 Вартегау 443
 Вартська, обл. 181
 Васильківське, с. 242
 Васильківський, р-н 217, 259, 319
 Вахновка, с. 231
 Велика Димерка, с. 209
 Велика Северинівка с. 120
 Велика Цвиля, с. 223
 Великі Липняги, с. 224
 Великобагачанський, р-н 396
 Великобританія 437
 Великобурлуцький, р-н 118
 Велико-Врадівський, р-н 175, 208
 Великі Сорочинці 398
 Велико-Писарівський, р-н 365
 Велико-Токмацький, р-н 343
 Венеслаївське, с. 141
 Вербський, р-н 227, 269
 Верхівня, с. 390
 Верхньо-Хортицький, р-н 261
 Верхньодніпровський, р-н 315, 405
 Верхньотеплівський, р-н 141
 Веселі Терени, с. 252
 Веселок, с. 22
 Вигодський, р-н 413
 Вигурівщина, с. 209
 Вилавче, с. 269
 Високе, с. 245
 Висоцький, р-н 228, 297
 Вишневецький, р-н 97
 Вищедубечанський, р-н 193
 Відень 167
 Вільховацький, р-н 144

Вінницька, обл. 54, 104, 116, 118, 122,
 132, 133, 135, 149, 171, 183, 184, 189,
 191, 225, 230, 242, 243, 264, 265, 266,
 307, 308, 309, 311, 315, 316, 322, 239,
 337, 338, 341, 342, 349, 350, 351, 354,
 369, 383, 384, 416, 437, 447
 Вінниця, м 1 73, 174, 236, 357, 377
 Вінничина 116, 187, 218, 231, 237, 260,
 415, 416
 Вінницький, р-н 242, 283
 Віньковецький, р-н 172
 Владимирець, с. 228
 Вовча Гора, с. 214
 Вовчанськ, м. 398
 Вовчанський, р-н 334
 Водяни, с. 405
 Вознесенка, с. 225
 Вознесенський, р-н 195
 Волга, р. 134, 137
 Волинська, обл. 96, 97, 104, 149, 153,
 182, 189, 226, 228, 248, 264, 269, 349,
 354, 403, 415, 434, 437, 439, 440, 441,
 447
 Волковинський, р-н 369
 Волинь 50, 149, 173, 183, 197, 221, 227,
 228, 238, 249, 269, 271, 273, 275, 276,
 372, 404, 415, 417, 431, 434, 441
 Волиця, с. 439
 Волноваха , м 253
 Волновахський, р-н 121, 390
 Володарсько-Волинський, р-н 183, 237
 Володимирецький, р-н 238
 Волоське, с. 302
 Волочиський, р-н 225, 315, 323
 Воробіївка, с. 223, 225
 Воронезька, обл. 133, 135, 156
 Ворошиловград, м 252, 254, 305, 306,
 397, 398
 Ворошиловградська, обл. 104, 120, 121,
 122, 124, 132, 133, 136, 141, 165, 173,
 175, 182, 190, 244, 250, 252, 261, 296,
 297, 298, 299, 300, 304, 305, 310, 311,
 312, 314, 315, 317, 321, 328, 332, 339,
 343, 349, 352, 354, 355, 360, 363, 365,
 372, 379, 386, 387, 390, 391, 396, 399,
 403, 414, 415, 417, 437, 443, 444, 445,
 447
 Ворошиловградщина 121, 140, 226, 385
 Ворошиловський, р-н 314, 365
 Вчорайшанський, р-н 390

- Г
Гаврилівка, с. 405
Гадяч, м. 398
Гадячський, р-н 141, 365
Гайсин, м. 307
Галанівка, с. 228
Галичина 50, 55, 116, 150, 151, 153, 154, 167, 169, 173, 180, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 228, 235, 236, 237, 248, 271, 275, 431, 441
Гамбург, м. 179
Ганківці, с. 440
Гвоздецький, р-н 390
Генічеський, р-н 140
Гельмязівський, р-н. 434
Глобинський, р-н 215, 383, 396
Глухів, м. 305, 397
Гола Долина, с. 225
Голландія 147, 180
Голованівський, р-н 346
Головнянський, р-н 97
Голтський, р-н 208
Голубовці, с. 234
Горлівський, р-н 214, 245, 390
Городенківський, р-н 438
Городеччина 198
Городківський, р-н 369
Городниця, райцентр 267
Городницький, р-н 223
Городоцький, р-н 275
Городянський, р-н 337
Горохівщина 279
Гощанський, р-н 209
Градизиськ, райцентр 334, 335, 337
Грані, с. 228
Гремячський, р-н 223
Григоріопільський, р-н 208
Грицівський, р-н 323
Гришине, с. 226, 253
Гросулівський, р-н 351
Грузинська РСР 352
Грузія 137, 352
Грушатинці, с. 439
Грушківський, р-н 346
Гуляй-Поле, райцентр 264
Гур'їська, обл. 137
Гуцульщина 197
- Д
Давид-Городецький, р-н 263
Данія 47
Данциг, м. 181
Дворець, с. 225
Дворічанський, р-н 122
Дебальцево, с. 259
Дедеркальський, р-н 439
Делятинський, р-н 391
Демидівський, р-н 227, 269
Деньги, с. 224
Деражна, райцентр 228
Дергачів, райцентр 120
Дермань, с. 433
Десна, р. 248
Джамбул, м. 248
Дзержинськ, м 253
Дзюньків, с 260
Димерський, р-н 190, 308
Дідівці, с. 312
Дмитріївка, с. 226, 289
Дніпро, р. 131, 132, 134, 135, 156, 177, 224, 248, 292, 351
Дніпродзержинськ, м. 398
Дніпропетровськ, м. 119 149, 177, 203, 233, 252, 254, 320, 397, 398
Дніпропетровська, обл. 93, 104, 116, 118, 119, 120, 121, 141, 169, 171, 173, 175, 191, 194, 231, 256, 259, 263, 296, 300, 302, 304, 305, 312, 313, 315, 317, 322, 325, 326, 332, 336, 337, 339, 344, 346, 347, 350, 354, 361, 363, 379, 382, 387, 288, 390, 394, 405, 409, 414, 437, 442, 444, 447
Дніпропетровський, р-н. 302
Дніпропетровщина 121, 140, 183, 222, 241, 243, 252, 259, 261, 266, 349 415, 442, 443
Дністер, р. 51, 132, 136, 137, 150, 208
Добруджа 186
Добрянський, р-н 223
Довбинський, р-н 183
Домбровиці, с. 249
Дон, р. 133, 136
Донбас 149, 166, 179, 225, 242, 244, 246, 247, 253, 262, 266, 292, 349, 352, 382, 388, 390, 395, 396
Драбівський, р-н 302, 312, 409, 410, 437
Дрогобицька, обл. 94, 97, 104, 149, 197, 227, 263, 379, 391, 403, 433, 434, 437, 439, 440, 441, 447
Дрогобицький, р-н 391
Дубенщина 273, 275

Дублянський, р-н 227, 433
 Дубнівський, р-н 269
 Дубно, м 228 1
 Дунаєвецький, р-н 369

Е
 Енгельс, м 137
 Естонія 204

Є
 Європа 55, 146, 147, 217, 224, 258, 349
 Єнакієво, м. 398
 Євсуч с. 120
 Єжоківка, с. 224
 Єліно, с. 223
 Єлисаветівка, с. 226
 Єльський, р-н 263
 Ємільченський, р-н 183, 232, 241

Ж
 Жаб'ївський, р-н 438
 Жашків, м. 209
 Жашківський, р-н 243
 Жердова, с. 209
 Жернівка, с. 261
 Житомир, м. 149, 156, 175, 183, 184,
 235, 237, 252, 254, 255, 305, 306, 398
 Житомирська, обл. 104, 116, 122, 135,
 149, 174, 183, 184, 191, 237, 243, 247,
 263, 264, 266, 304, 310, 311, 313, 314,
 317, 321, 322, 338, 341, 349, 354, 378,
 379, 383, 390, 417, 447
 Житомирський, р-н 183, 215, 242, 248
 Житомирщина 189, 218, 223, 232, 242,
 254, 261, 264, 267, 269, 271, 319, 417, 437
 Жихорь, с. 245
 Жовківщина 199
 Жовтневий, р-н 413
 Журавлине, с. 227

З
 Заболот'ївський, р-н 391
 Заболоття, с. 226
 Загребельна Слобода, с. 223
 Задністров'я 51
 Задонецьке с. 169
 Закарпатська, обл. 336, 437
 Закарпаття 263, 446
 Закотне, с. 226
 Залізки, с. 224

Залозецький, р-н 221
 Замрочене, с. 276
 Запоріжжя, м. 266, 349, 397, 398
 Запорізька, обл. 93, 104, 108, 118, 119,
 124, 132, 133, 136, 140, 149, 173, 187, 217,
 224, 261, 263, 264, 299, 302, 305, 309, 311,
 313, 314, 315, 316, 317, 322, 332, 335, 337,
 338, 339, 343, 350, 351, 354, 361, 363, 379,
 387, 393, 414, 437, 444, 447, 449
 Зарубенка 264
 Заруданці, с. 262
 Заруддя, с. 261
 Заулок, с. 228
 Західна Білорусь 181
 Західна Європа 147, 181
 Західна Пруссія 181
 Західна Україна 94, 95, 96, 116, 117, 135,
 149, 181, 197, 226, 249, 274, 336, 342, 345,
 355, 363, 369, 391, 393, 400, 434, 446
 Західний Сибір 180
 Західно-Казахстанська, обл. 131, 140
 Зачепилівський, р-н 114
 Збаразький, р-н 97
 Згурівський, р-н 396
 Здолбунівський, р-н 209, 433
 Зілінка, с. 389
 Зіньківський, р-н 190
 Зміївський, р-н 169, 213, 302
 Знам'янський, р-н 383
 Зозовка, с. 231
 Золотницький, р-н 439
 Золотоніський, р-н 118, 224, 407, 410, 436
 Золотоноша, м. 338, 436
 Золотопотіський, р-н 434
 Золочівський, р-н 403

І
 Іванівка, с. 138, 222
 Іванівський, р-н 337
 Івано-Франківська, обл. 149
 Ізмаїл, м. 352
 Ізмаїльська обл. 97, 104, 116, 122, 149,
 186, 229, 351, 352, 369, 379, 385, 403,
 437, 447
 Ізмаїльський уїзд 98
 Ізюмський, р-н 120, 123, 315
 Ізяслав, м. 174
 Ізяславський, р-н 323, 369
 Ірклівський, р-н. 436
 Іспас, с. 269

- К**
Казахстан 137, 141, 443
Казахська РСР 131, 135, 138
Калинівка, с. 183
Калинівський, р-н 184
Калинки, с. 269
Калита, с. 209
Калінінський, р-н 189, 351
Калмицька АРСР 131, 135, 136
Кам'янець-Подільська, обл. 104, 116, 121, 132, 133, 135, 141, 149, 172, 191, 192, 225, 266, 269, 275, 299, 304, 313, 315, 316, 317, 323, 336, 337, 338, 339, 342, 348, 354, 369, 379, 385, 414, 437, 447
Кам'янець-Подільський, р-н 323, 369
Кам'янський, р-н 208
Кам'янсько-Дніпровський, р-н 119
Камінь-Каширський, р-н 91
Канада 95
Канівка, с. 225
Карабчиїв 261
Караван, с. 222
Карапчиїв 269
Карапчів, с. 269
Карлівка, райцентр 177
Карлівський, р-н 121
Карпати, гори 268
Карпилівка, с. 228, 269
Карпівка, с. 226
Катербурський, р-н 97
Катеринопільський, р-н 406
Каттакурған, м. 136
Каховський, р-н 337, 350, 351
Кенінгзберг 203
Києво-Святошинський, р-н 302
Київ, м. 119, 121, 149, 153, 167, 168, 169, 177, 179, 213, 252, 254, 255, 301, 305, 306, 355, 357, 393, 397, 398
Київська, обл. 93, 104, 108, 116, 118, 119, 121, 122, 123, 132, 136, 137, 141, 149, 173, 175, 182, 183, 187, 190, 191, 194, 209, 225, 249, 252, 261, 263, 299, 302, 304, 305, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 317, 321, 332, 337, 338, 342, 346, 354, 361, 363, 365, 372, 378, 379, 382, 383, 387, 388, 390, 394, 406, 407, 408, 412, 414, 437, 447
Київський, р-н 396
Київщина 183, 242, 243, 264, 319, 361, 407
Ківерці, м. 276
Ківерцівський, р-н 227
Кіровка, с. 405
Кіровоград, м. 166, 355, 357, 397, 398
Кіровоградська, обл. 54, 104, 116, 118, 119, 120, 132, 133, 135, 137, 149, 156, 173, 175, 231, 265, 304, 310, 313, 321, 322, 332, 336, 337, 342, 343, 349, 354, 378, 382, 383, 385, 388, 390, 394, 406, 407, 410, 414, 432, 437, 447
Кіровоградський, р-н 120, 389
Кіровоградщина 174, 265, 406
Клеванський, р-н 228, 434
Клевань, с. 228
Клембівка, с. 225
Клубівка, с. 223, 225
Княжичі, с. 209
Кобеляки, райцентр 166
Кобильна, с. 269
Ковалівський, р-н 178
Ковбасина, с. 223
Ковель, м. 227
Кодня, с. 383
Козари, с. 223
Козелецький, р-н 223
Козельщинський, р-н 252
Козятин, м. 261
Колківський, р-н 97, 269, 274
Коломийський округ 151
Коломийський, р-н 391
Комарнівський, р-н 443
Комини, с. 225
Комишуватка, с. 222
Комі АРСР 443
Кононівки, с. 178
Конотоп, м. 397
Конотопський, р-н 296
Константинівка, м. 398
Копилля, с. 274
Копичинський, р-н 200
Корецький, р-н 209, 226
Коробчівка, с. 269
Коропецький, р-н 439
Короставка, с. 222
Коростенський, р-н 223
Коростень, м. 156
Коростишів, м. 398
Корсунь-Шевченківський, р-н 261, 265, 408, 409
Кортеліси, с. 226, 227

- Коршівський, р-н 183, 413
 Корюківка, с. 436
 Косівський, р-н 97
 Котельва, с. 256
 Котляровське, с. 439
 Котовський, р-н 351
 Краків, м. 200
 Краматорськ, м. 254
 Краматорський, р-н 245
 Красилівський, р-н 323
 Красилівка, с. 209
 Красієво, с. 439
 Красноармійський, р-н 141, 226
 Красногорівка, с. 253
 Красноград, м. 398
 Красноградський, р-н 141, 222
 Краснодарський, край 135, 136
 Краснодонський, р-н 314, 390
 Краснолиманський, р-н 226
 Красноокнянський, р-н 334, 351
 Красно-Партизанський, р-н 141
 Краснопілля, с. 226
 Краснянський, р-н 403
 Крем'янецьчина 273
 Кременецький, р-н 200
 Кременчук, м. 166
 Кременчуцький, р-н 120
 Кренидівці, с. 234
 Кривеньке, с. 239
 Кривоозерський, р-н 175, 208
 Криворізький, р-н 222
 Крим 98, 149, 228, 263, 352, 442, 446
 Криничанський, р-н 241
 Криштопівка, с. 222
 Крукеницький, р-н 391
 Кувечичі, с. 223
 Куйбишевська, обл. 131, 137, 300, 307
 Куликівський, р-н 403
 Кунино с. 433
 Куп'янськ, м. 398
 Куп'янський, р-н 123, 296
 Купичі, с. 228
 Купичі, с. 223
 Курська, обл. 133
 Кустанайська, обл. 443
- Л**
- Ладога, оз. 180
 Лазорківський, р-н 396
 Лановецький, р-н 97
- Латвія 204
 Лебедин, райцентр 300, 335, 398
 Лебединський, р-н 337, 417
 Лельчицький, р-н 263
 Лемберг, м. 149
 Лемківщина 201
 Ленінград, м. 313
 Лиманський, р-н 124,402, 415
 Липецький, р-н 222
 Липівське, с. 224
 Липовецький, р-н 231
 Лисецький, р-н 413
 Лисичанський, р-н 226, 314
 Лисовірка 275
 Литва 204
 Лички, с. 227
 Лівобережжя 132, 151, 224, 307, 344, 357
 Лівобережна Україна 134, 173, 221, 292, 302, 303, 345, 359, 389,397
 Лісняки, с. 227
 Лозівський, р-н 121,123,336
 Лозова, с. 225
 Лозовате с. 231
 Лозовеньківський, р-н 344
 Лозовий Яр, с. 383
 Ломовате, с. 412
 Лопушини, с. 221
 Лопушино, с. 434
 Лосинівський, р-н 118,414
 Лосяч с. 182
 Лохвиця, райцентр 398
 Лохвицький, р-н 396
 Луганськ, м. 229
 Лукавець, с. 269
 Лукашеєво, с. 231
 Луковщина, с. 224
 Луччина 273
 Любарка, с. 225
 Любарський, р-н 383
 Любашівський, р-н 97, 227
 Любомльський, р-н 97
 Лючая, с. 438
 Ляхове, с. 439
 Ляхово, с. 438
 Ляховецький, р-н 174,323,369
 Ляшки-Долишні, с. 439
 Львів, м. 149,150,199,381
 Львівська обл. 94, 97, 104, 149, 183, 226, 263, 379, 394, 403, 434, 436, 437, 440, 441
 Львівський, р-н 403
 Львівщина 95, 153, 182, 197, 275, 391, 403

М

Магерівський, р-н 403
Майдан, с. 200
Майдан–Бобрика, с. 184
Макарів Яр, с. 226
Макарівський, р-н 346, 390
Малин, с. 226
Малинівка, с. 226
Малинівці с. 182
Маловисківський, р-н 389
Маловоднянське с. 389
Маловорожб'янівка с. 300
Мангуш, райцентр 226
Маневицький, р-н 297,404
Мар'їнський, р-н 226, 398
Мар'янівка, с. 228, 247, 248
Маріуполь, м. 133, 398
Маріупольський, р-н 245
Марківський, р-н 226, 297
Маяки, с. 226
Меджибізьський, р-н 369
Медиківський, р-н 391
Межівський, р-н 405
Межиріцький, р-н 269, 433
Межівський, р-н 259
Мелітополь, м. 120, 149, 335, 397, 398
Мелітопольський, р-н 225
Миколаїв, м. 123, 149, 320, 377,398
Миколаївська, обл. 104, 116, 118, 119, 122, 132, 137, 149, 150, 162, 169, 191, 226, 237, 249, 264, 293, 300, 302, 310, 311, 313, 316, 317, 321, 322, 332, 341, 343, 349, 350, 351, 354, 361, 363, 379, 388, 416, 437, 444, 447, 449
Миколаївщина 186,203,254
Микулинецький, р-н 438
Миньковецький, р-н 369
Миропільський, р-н 118,121
Михайлівка, с. 118,225,300
Михайлівський, р-н 225
Михалпільський, р-н 172,323
Михальчина Слобода, с. 223
Мізоцький, р-н 433,434
Мізоч, райцентр, 433
Міловський, р-н 175
Млинівський, р-н 227
Млинув, р- н 228
Могилів-Подільський, м. 307
Могилів-Подільський, р-н 350,351
Мокре, с. 269

Мокрель, с. 209
Молдавська РСР 186
Молдова 52,186
Молодничі, с. 433
Молочанськ, райцентр 335
Молочна р. 183
Монастирищенський, р-н 322, 416
Морозівка, с. 222
Морочнянський, р-н 97
Москва, м. 240, 267
Мостівський, р-н 203
Мостиський, р-н 197
Мостищена 199
Мотронівка, с. 405
Мочалище, с. 223
Мурав'ї, с. 223
Мушина 201

Н

Наддніпрянська Україна 218, 256, 277
Надністров'я 349
Нападовка, с. 231
НДР 47
Недригайлівський, р-н 140
Нижанковицький, р-н 439
Нижньо-Дуванський, р-н 122
Ніжин, м. 209, 397, 398
Німеччина 49, 50, 55, 113, 146, 147, 148, 150, 152, 156, 158, 169, 170, 172, 173, 174, 179, 181, 182, 183, 191, 194, 203, 206, 207, 208, 211, 212, 215, 216, 225, 255, 256, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 336, 342, 347, 396, 417, 431, 434, 435, 441, 443, 447, 453
Нова Зеландія 437
Нова Ободівка, с. 201
Нова Підгородня, с. 405
Новгород-Сіверський, р-н 398
Новини, с. 439
Ново-Георгіївськ 140
Новобасанський, р-н 223
Ново-Василівка, с. 224
Новоград-Волинськ, м. 184, 267
Ново-Березанське, с. 242
Ново-Дофінівка, с. 151
Ново-Каїрське, с. 308
Новомосковськ, м. 157
Новопетрівка, с. 225
Ново-Петрівське, с. 259
Новопсковський, р-н 365

Новосанжарський, р-н 252
 Новоселідівка, райцентр 253
 Новосельці, с. 433
 Ново-Стрілківський, р-н 433
 Новосибірська, обл. 443
 Новоушицький, р-н 172, 323
 Норвегія 147
 Носівський, р-н 223

О

Обеніжин, с. 227
 Обухівка, с. 224
 Обухівський р-н, 361
 Овадно, с. 227
 Овруцький, р-н 264, 319
 Овруч, м. 156
 Одеса, м. 119, 123, 151, 301, 320, 352, 398
 Одеська, обл. 50, 104, 108, 116, 117, 118, 121, 122, 132, 133, 135, 137, 149, 175, 191, 202, 209, 226, 247, 248, 250, 265, 309, 311, 313, 318, 319, 322, 336, 337, 338, 339, 341, 343, 346, 350, 351, 379, 388, 432, 437, 447
 Одеський, р-н 350
 Озеряни с. 223, 228
 Октябрське, с. 222
 Олевський, р-н 223, 264, 269
 Олександрівка, райцентр 221
 Олександрівський, р-н 226, 314
 Олексіївський, р-н 417
 Олишівський, р-н 338
 Олешківський р-н 241
 Оліїв, с. 221
 Ольгінка, с. 253
 Ольшани, с. 256
 Омельки, с. 269
 Опішня, с. 177
 Оратівський, р-н 308, 322
 Оренбурзька, обл. 137, 138, 307
 Оржицький, р-н 187
 Оринінський, р-н 369
 Орхів, м. 177
 Осипенко, м. 120, 397, 398
 Осіньки, с. 261
 Оскол, с. 136
 Остерський, р-н 214, 248
 Островерхово, с. 245
 Острозький, р-н 226, 438
 Остропольський, р-н 323
 Охтирка, м. 141, 300, 398
 Очаківський, р-н 186

П

П'ятихатський, р-н 302
 П'ятницьке, с. 222
 Павлівка, с. 194, 209, 247
 Павлоград, м. 141, 177
 Панське, с. 224
 Пензенська, обл. 135, 138
 Первомайськ, м. 166
 Перевіз, с. 2
 Переділи, с. 228
 Перелісівка, с. 228
 Перемишль, м. 264
 Переяслав, м. 398
 Переяслав-Хмельницький, р-н 346
 Петриківка, с. 177, 256
 Петриківський, р-н 123, 222
 Петрівське, с. 221
 Петрівський, р-н 389
 Петропавлівка, с. 296
 Печеніжський, р-н 222
 Пирогівка, с. 396
 Пирятин, м. 191
 Південна Америка 437
 Південне Поділля 173
 Південний Буг, р. 51, 186
 Південні області 183, 244
 Південь України 264, 316, 336, 351
 Північна Америка 437
 Північна Буковина 50, 51, 52, 94, 116, 117
 Північне Поділля 173
 Підгаєцький, р-н 349
 Підгір'я, с. 197
 Підгородне, с. 269
 Підлісівка, с. 116
 Підлісці, с. 225
 Підлубецький, р-н 189
 Підляшшя 45
 Пінська, обл. 149
 Піски, с. 223
 Піскунівка, с. 226
 Пісочин, с. 231
 Піщане с. 120, 251
 Піщанський, р-н 208, 351
 Плисецьке, с. 261
 Плисківський, р-н 260, 416
 Плужнянський, р-н 174, 323
 Поволжжя 137, 141
 Погребище, с. 307
 Поділля 173, 235, 276, 335, 441
 Полісся 228, 234, 276, 335, 369, 441

Поліська, обл. 149
Пологи 177
Пологівський, р-н 119, 140
Полонський, р-н 195, 225, 323
Полтава, м. 240, 252, 255, 335, 356, 357, 397, 398
Полтавська, обл. 28, 54, 104, 110, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 132, 135, 137, 141, 149, 173, 175, 178, 186, 187, 189, 191, 208, 209, 224, 249, 251, 263, 302, 304, 305, 309, 311, 312, 313, 314, 315, 321, 322, 326, 332, 335, 336, 337, 339, 341, 342, 343, 346, 354, 363, 365, 376, 378, 382, 383, 386, 388, 389, 393, 394, 396, 406, 407, 409, 417, 437, 444, 447, 449
Полтавський, р-н 224, 315
Полтавщина 172, 175, 190, 191, 214, 217, 224, 230, 251, 264, 271, 396, 414, 415, 436
Полюшкіно, с. 223
Польща 37, 45, 46, 95, 147, 148, 181, 442
Поморянський, р-н 404
Попаснянський, р-н 314
Попівка, с. 269, 389
Попільнянський, р-н 183
Порицький, р-н 439
Посяння 45
Почаївський, р-н 97, 433
Правобережжя 119, 131, 135, 138, 175, 292, 363
Правобережна Україна 134, 173, 268, 292, 344, 345
Прачнівський, р-н 383
Приазовський, р-н 119, 224
Прибалтика 148, 181, 182
Привільнянськ, м. 302
Привольнянський, р-н 350
Придніпров'я 181, 443
Придністровські, р-ни 351
Придунав'я 50, 98
Придунайський, край 94
Прилуки, м. 398
Прилуцький, р-н 312
Причорномор'я 146
Пришиб, с. 226
Пробіжнянський, р-н 439
Прохорівський, р-н 195
Путівль 398
Путівльський, р-н 243

Путівка, с. 224
Пшебраже, с. 369
П'ятихатський, р-н 302
П'ятницьке, с. 222

Р
Радехівський, р-н 97
Радка, с. 269
Раславки, с. 434
Ратнівський, р-н 97, 226, 227
Рафаловка, райцентр 228, 264
Рафалівський, р-н 197
Ремель, с. 226
Решетилівський, р-н 251
Ржавець, с. 245
Рибницький, уїзд 186
Рига, м. 204
Ровенська, обл. 26, 94, 95, 96, 97, 104, 149, 209, 226, 228, 249, 250, 264, 265, 276, 304, 316, 317, 354, 379, 403, 410, 432, 433, 434, 438, 441, 447
Ровенський, р-н 209,
Ровенщина 190, 221, 248, 261, 269, 273
Ровеньківський, р-н 314
Ровно, м. 149, 158, 204, 213, 260, 433
Рогатинський, р-н 413
Роздільнянський, р-н 351
Роздолівка, с. 226
Розкожанці, с. 383
Розтоки, с. 434
Рокитне, райцентр 267
Рокитнянський, р-н 97, 263
Росія 7, 37, 46, 47, 52, 146
Росохач с. 182
Россоша, с. 231
Ростовська, обл. 131, 133, 135, 136, 300
Ротмістровський, р-н 407
РРФСР 18, 131, 133, 135, 141, 300, 305, 314, 328
Рубежанський, р-н 314,
Рублівка, с. 224
Рудківський, р-н 224, 433, 440
Рудна, с. 209
Рудники, с. 197, 269
Румунія 24, 48, 51, 95, 150, 155, 185, 186, 208, 209, 342
Русанів, с. 209
Русово, с. 439
Рутченківський, р-н 195
Рязанська, обл. 137

- С**
 Савинський, р-н 222, 344
 Самаркандська, обл. 138
 Самбірський, р-н 227
 Санівці, с. 269
 Сантарка, с. 223
 Саратов, м 131, 138
 Саратовська, обл. 133, 137, 138, 140, 141, 300, 307
 Сарненський, р-н 209, 276
 Сарни, с. 228, 249, 441
 Сатанівський, р-н 369
 Саурівка, с. 226
 Сватівський, р-н 173, 391
 Свердловськ, м. 138
 Свердловський, р-н 244, 402
 Свеса, с. 267
 Северинівка, с. 383
 Седлищанський, р-н 404
 Семенівський, р-н 223, 224
 Сербічани, с. 151
 Серговський, р-н 314
 Середино-Буда, с. 234
 Сехи, с. 228
 Сибір 146, 443
 Сидорово, с. 226, 270
 Синельниківський, р-н 344
 Синівка, с. 300
 Синяк, с. 190
 Сирковщина, с. 383
 Скала-Подільський, р-н 182
 Скалатський, р-н 182
 Скельки, с. 217
 Скриштівка, с. 269
 Слав'яносербський, р-н 314
 Славський, р-н 97, 225
 Славутський, р-н 195, 239, 323, 369
 Слов'янськ, м 397
 Слов'янський, р-н 124, 245, 270, 314
 Словечанський, р-н 213, 243, 263
 Смоленська, обл. 108
 Смолянинівка, с. 195
 Смотрицький, р-н 263
 Смотричівка, с. 209
 Сніжкове, райцентр 222
 Сніжнянський, р-н 226, 245, 246, 314
 Снятинський, р-н 391, 413, 439
 Соболівка, с. 264
 Советский, р-н 140
 Сокальський, р-н 97, 404, 439
 Сокирнянський, р-н 151
 Солонянський, р-н 239
 Сосницький, р-н 223
 Софіївка, с. 243, 414
 Сошне, с. 225
 СРСР 6, 8, 10, 13, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 30, 35, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 90, 91, 93, 94, 100, 103, 105, 107, 113, 121, 130, 135, 137, 138, 139, 141, 146, 147, 148, 151, 152, 181, 185, 204, 207, 230, 239, 240, 263, 270, 293, 294, 299, 300, 301, 302, 315, 319, 320, 325, 326, 328, 333, 335, 336, 338, 342, 349, 352, 353, 373, 379, 381, 383, 387, 396, 403, 409, 431, 434, 435, 436, 441, 442, 443, 447, 453, 454
 Срібне, с. 436
 Ставищанський, р-н 242, 243
 Ставропольський, край 135, 136
 Сталінград, м. 25, 172
 Сталінградська, обл. 131, 133, 135, 136, 138, 141
 Сталіно 179, 352, 381, 397, 398
 Сталінська, обл. 104, 118, 121, 124, 132, 133, 136, 137, 140, 190, 194, 209, 221, 225, 226, 245, 296, 299, 301, 305, 311, 315, 321, 325, 326, 328, 332, 337, 339, 343, 349, 350, 352, 354, 364, 365, 376, 379, 385, 386, 388, 389, 390, 393, 395, 396, 397, 399, 402, 410, 414, 415, 437, 443, 444, 445, 447
 Станіславська, обл. 104, 149, 182, 183, 227, 317, 385, 390, 403, 413, 434, 437, 438, 440, 441, 447
 Станіславщина 153
 Стара Гута, с. 248
 Стара Рафалівка, с. 269
 Старий Керменчик 253
 Старобешівський, р-н 121, 136
 Старобільський, р-н 182
 Староверівський, р-н 222
 Старовижівський, р-н 227
 Староігнатівка 253
 Старокерменчикський, р-н 314
 Старокозацький, р-н 415
 Староконстантинівський, р-н 323
 Старосалтівський, р-н 124, 315
 Старосинявський, р-н 323
 Староушицький, р-н 369
 Стахівка, с. 276

Степанівка, с. 226
Степань, с. 228
Стехівка, с. 224
Стопчате, с. 438
Сторожинецький, уїзд 98, 149
Стохід р. 227
Стрижовка, с. 383
Стрийський, р-н 97
Стругинці, с. 231
Суворівський, р-н 415
Судово-Вишнянський, р-н 199, 439
Суми, м. 214, 397, 398
Сумська, обл. 16, 20, 104, 117, 118, 119, 121, 123, 132, 135, 136, 137, 140, 141, 149, 165, 173, 215, 225, 262, 265, 266, 296, 304, 305, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 322, 328, 332, 335, 336, 337, 342, 345, 349, 354, 358, 361, 363, 365, 383, 387, 393, 414, 417, 444, 445, 447, 449
Сумщина 121, 187, 214, 218, 233, 349, 261, 262, 267
Сухівці, с. 434
Сухонівка, с. 187
Сушки, с. 378
Схід 16, 19, 22, 23, 30, 34, 43, 47, 146, 148, 149, 167, 176, 177, 180, 181, 183, 218
Східна Європа 185
Східна Україна 46, 79, 339, 355, 449
Східні області 344, 345, 348, 393, 442, 446
США 23, 47, 95

Т
Таврія 149, 187
Тальне, с. 141
Тальнівський, р-н 407
Тальянка, с. 252
Тамбовська, обл. 135, 137
Танівка, с. 202
Таращанський, р-н 242, 383
Таругинський, р-н 415
Ташкент, м. 138
Теофіпольський, р-н 174, 323
Теректинський, р-н 140
Тернопіль, м. 174, 201
Тернопільська, обл. 28, 94, 96, 97, 104, 149, 182, 221, 226, 263, 267, 275, 302, 304, 316, 317, 332, 379, 394, 403, 432, 433, 434, 439, 441, 447

Тернопільщина 153, 200, 261, 329, 439
Тетіївський, р-н 243
Тимоновичі, с. 223
Тинна, с. 269
Тинянки, с. 118
Тиховій, с. 234
Тишківці, с. 438
Товстенський, р-н 200
Томаківський, р-н 405
Трипутна, с. 228
Троєщина, с. 209
Тростянець, с. 221, 227
Троща, с. 231
Троянівський, р-н 242
Тульчин, м. 307
Турбівський, р-н 264, 416
Тури, х. 439
Турійський, р-н 227, 228
Тучинський, р-н 209

У

Угорщина 151
Удмуртська АРСР 300
Узбецька РСР 138, 141
Україна 48, 49, 50, 51, 52, 55, 56, 90, 91, 93, 94, 98, 106, 107, 110, 111, 112, 116, 117, 119, 120, 121, 123, 130, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 141, 146, 147, 148, 150, 151, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 166, 167, 169, 170, 171, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 180, 181, 182, 183, 185, 186, 187, 189, 191, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 211, 212, 213, 215, 217, 219, 220, 221, 222, 226, 227, 229, 230, 232, 234, 235, 236, 237, 244, 249, 252, 253, 255, 257, 258, 259, 260, 262, 263, 265, 266, 267, 268, 270, 271, 272, 276, 277, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 299, 300, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 310, 311, 313, 315, 316, 321, 322, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 331, 333, 334, 336, 337, 338, 342, 343, 344, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 356, 360, 362, 364, 369, 370, 371, 372, 374, 377, 378, 380, 381, 382, 385, 386, 387, 390, 391, 396, 397, 402, 404, 406, 408, 409, 411, 413, 416, 417, 431, 432, 435, 436, 437, 438, 442, 443, 444, 446, 447, 449, 450, 453, 454
Уланівський, р-н 322

Уланів, с. 234
 Ульяновський, р-н 417
 Умань, м. 252, 254, 255, 398
 Унінець 227
 Урал 146, 443
 Уральська, обл. 137
 УРСР 45, 91, 92, 94, 96, 97, 98, 99, 101, 103, 109, 110, 121, 132, 133, 135, 137, 149, 230, 233, 239, 296, 297, 303, 306, 308, 310, 315, 316, 321, 324, 328, 329, 330, 331, 333, 335, 337, 340, 342, 343, 345, 348, 350, 363, 366, 378, 381, 385, 387, 383, 395, 402, 416, 431, 441, 446, 447, 449
 Успенський, р-н 314
 Устрино-Долинський, р-н 97

Ф

Фастівський, р-н 302, 361
 Федорівка, с. 226
 Фландрія 180
 Франція 95, 147
 ФРН 47
 Фрунзівський, р-н 351
 Фрунзе, м. 138

Х

Харків, м. 253, 254, 302, 306, 381, 398, 417, 444
 Харківська, обл. 104, 118, 120, 121, 122, 123, 133, 136, 137, 141, 149, 165, 187, 191, 199, 213, 221, 222, 245, 256, 263, 265, 298, 299, 302, 304, 305, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 321, 323, 328, 332, 336, 339, 343, 344, 346, 347, 349, 354, 355, 358, 359, 360, 363, 386, 393, 406, 414, 437, 443, 444, 445, 447, 449
 Харківський, р-н 213, 214, 222
 Харківщина 123, 169, 213, 222, 376, 390, 412
 Харків, м. 253, 254, 302, 306, 381, 388
 Херсон, м. 352, 397, 398
 Херсонська, обл. 149, 181, 183, 187, 208, 226, 263, 300, 307, 310, 311, 313, 321, 322, 332, 337, 343, 350, 351, 379, 405, 437, 447
 Херсонський, р-н 351
 Херсонщина 187, 259
 Химівка, с. 226
 Хиндристанський, р-н 141

Хирівський, р-н 97
 Хмельницька, обл. 149
 Ходорівський, р-н 432
 Холмщина 45
 Хорольський, р-н 194, 209
 Хорошево, с. 245
 Хотинський, уїзд 98
 Хрести, с. 224
 Хутора Мидякова, с. 383

Ц

Цебриківський, р-н 351
 Центральна Україна 356, 388
 Цуманський, р-н 228, 269

Ч

Чайків, с. 276
 Чайкіно, с. 223
 Чайковичі, с. 440
 Чайково, с. 228
 Чапаєвка, с. 224
 Чаплинське, с. 259
 Чемеровецький, р-н 369
 Червоний Колодязь, с. 117, 118
 Червоний, р-н 246
 Червоноармійськ 140
 Червоноградський, р-н 344
 Черкаси, м. 128, 224, 252, 397, 398
 Черкаська, обл. 54, 117, 118, 406, 432
 Черниж, с. 269
 Чернишов, с. 432
 Чернівецька, обл. 117, 122, 149, 151, 317
 Чернівецький, уїзд 98
 Чернівецький, р-н 149
 Чернівецької, обл. 104, 332, 350, 352, 369, 379, 394, 409, 434, 437, 441, 447
 Чернігів, м. 397, 398
 Чернігівська, обл. 20, 104, 118, 119, 123, 132, 135, 136, 137, 149, 166, 209, 214, 222, 248, 264, 266, 296, 302, 304, 305, 310, 312, 313, 314, 315, 321, 322, 336, 337, 338, 339, 340, 343, 349, 351, 354, 361, 363, 379, 383, 387, 393, 414, 436, 437, 444, 447
 Чернігівський, р-н 223, 337
 Чернігівщина 223, 233, 243, 269, 338, 415
 Чернятино, с. 438
 Черняхівський, р-н 183, 242

Чехословаччина 95
Чкаловськ, м. 141
Чкаловська, обл. 300
Чорний острів, с. 141
Чорнобаївський, р-н 436
Чорнухинський, р-н 187
Чортківський, р-н 182
Чотирбоки, с. 225
Чугуївський, р-н 120, 213, 222

Ш

Шайно, с. 227
Шамагінський, р-н 214
Шацький, р-н 97
Шваківці, с. 433
Шевченківський, р-н 124
Шепетівка, м. 174
Шепетівський, р-н 195, 323
Шишацький, р-н 230, 341
Шпиколоси, с. 200
Шумск, райцентр 267
Шумський, р-н 97, 200, 226

Щ

Щенятин, с. 439
Щорський, р-н 223

Ю

Юзівка 254
Юзівська, обл. 165, 214, 253
Юр'ївський, р-н 405
Юрківка, с. 225
Юстинський, р-н 136

Я

Яворівщина 199
Яготинський, р-н 383
Ямпільський, р-н 116, 118, 214, 315, 416
Ямський, р-н 226, 314
Яремчанський, р-н 97
Яринівка, с. 261
Яришівський, р-н 351
Ярмолинецький, р-н 192, 323
Ясинопілля, с. 438

Наукове видання

Олександр Григорович Перехрест

**УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО В 1941–1945 рр.:
ЕКОНОМІЧНЕ ТА СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ**

Комп'ютерне верстання

Любченко Л. Г.

Підписано до друку 17.06.2011. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 44,1. Тираж 300 пр. Зам. №3901

Видавець і виготовлювач

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Адреса: 18000, м.Черкаси, бул.Шевченка, 81, кімн. 117,

Тел. (0472) 37-13-16, факс (0472) 37-22-33,

e-mail: vudav@cdu.edu.ua, <http://www.cdu.edu.ua>

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №3427 від 17.03.2009 р.